

VEZE U NOB 1941 - 1945

RATNA SEĆANJA

3

RATNA SEĆANJA
VEZE U NOB-u
1941-1945

RATNA PROŠLOST NARODA I NARODNOSTI JUGOSLAVIJE

KNJIGA DVESTA DVADESET ŠESTA

ZBORNIK SEĆANJA

UREĐIVAČKI ODBOR

RAHMIJA KADENIĆ, general-pukovnik, predsednik; članovi: ALI ŠUKRIJA, RISTO DŽUNOV, DAKO PUAC, general-pukovnik ZIKA STOJŠIĆ, general-potpukovnik, FABIJAN TRGO, general-potpukovnik, VELIKO MILADINOVIĆ, general-potpukovnik, JOCO TARABIĆ, general-potpukovnik, METODIJE KOTEVSKI, general-potpukovnik, MILAN DALJEVIĆ, general-potpukovnik, SVETOZAR ORO, general-major, AUGUST VRTAR, general-major, MIŠA LEKOVIĆ, pukovnik, AHMET ĐONLAGIĆ, pukovnik, VIKTOR KUČAN, pukovnik, RADOMIR PETKOVIĆ, pukovnik

Glavni i odgovorni urednik
RADOMIR PETKOVIĆ

Urednici
pukovnik ESAD TIHIĆ
potpukovnik MOMČILO KALEM

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD

VEZE U NOB

- RATNA SEĆANJA -
1941 - 1945

BEOGRAD, 1981.

ORGANIZATORI IZDANJA

SAVEZNI ODBOR ZA NEGOVANJE TRADICIJA »RUKOVOĐENJE, KOMANDOVANJE, VEZE I KRIPTOZAŠTITA U NOB-u«:

Metod Antunac, Albin Barle, Uroš Bradić, Dušan Brstina (predsednik), Gojko Cvetković, Andrò Čečuk, Pero Čumbelić, Andelko Gančević, Savo Glogovac, Stevo Ilić, Rudi Jančar, Štefka Kolar, Veljko Košutić, Borivoje Krstić, Borivoje Laušević, Blagoje Lozica, Vlajko Milačić, Pavle Mrsić, Vera Nikолова, Vasko Petkovski, Ilija Radaković, Meho Sarajlija, Branka Savić, Dobrila Sekulović, Vinko Šporčić, Đuro Trikić, Radomir Vučković, Branko Vukašinović, Živko Vukmanović i Jože Zanoškar
(sekretar)

ODBOR ZA IZDAVANJE ZBORNIKA SEĆANJA NA »RUKOVOĐENJE, KOMANDOVANJE, VEZE I KRIPTOZAŠTITA U NOB-i«:

Živorad Antić, Bogdan Basarić, Bude Bogdanović, Pavle Bojčević, Tihomir Cvetković (sekretar), Mahmud Cefo, Pavle Cubrilo, Mišo Danon, Blagoje Đokić, Đuro Jekić, Radomir Jovanović, Stanimir Jovanović, Todor Knežević, Velimir Knežević (predsednik), Bogdan Krnjajić, Lado Lapajner, Dušan Mileusnić, Ivan Pivk, Nebojša Pupić, Lujo Rukavina, Aleksandar Sekulić, Vuk Sakić, Solomon Šujica, Bogdan Trgovčević, Gojko Uzelac, Milan Vukšić i Nikola Žeželj.

UPRAVA VEZA GENERALŠTABA JUGOSLOVENSKE NARODNE ARMIJE

GRUPA ZA KOMPOZICIJU ZBORNIKA:

Tihomir Cvetković, Jovo Radović i Jože Zanoškar,

NIKOLA LJUBICIĆ

JOSIP BROZ TITO TVORAC SISTEMA RUKOVOĐENJA I KOMANDOVANJA U NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU

Organizacija i način rukovođenja i komandovanja je osnovno strategijsko pitanje od koga zavisi uspjeh u svakom ratu, posebno u revoluciji. Ratna iskustva su pokazala da promašaji u tom pogledu mogu imati sudbonosne posljedice, jer se promašaji u politici i ratnoj doktrini najprije i najizrazitije ispoljavaju u sistemu rukovođenja ratom i komandovanju oružanim snagama. Drugi svjetski rat je pokazao nedoraslost i mnoge promašaje u organizaciji rukovođenja i komandovanja u evropskim zemljama koje nisu bile sposobne da se suprotstave nje mačkim fašistickim trupama i koje su kapitulirale za veoma kratko vrijeme - Poljska za 35 dana, Danska za 3 dana, Holandija za 5 dana, Belgija za 18, Jugoslavija za 12 dana, a tako velika zemlja kao što je Francuska za 42 dana.

Polazeći od značaja rukovođenja i komandovanja Tito, je paralelno sa osnovnim strategijskim odlukama o političkoj i vojnoj platformi oružanog ustanka, izboru partizanskog načina ratovanja, razvoju oružane borbe i formiranjem oružanih jedinica na cijelom jugoslovenskom ratištu, utvrdio način i osnovne principe rukovođenja narodnooslobodilačkim pokretom i komandovanja oružanim snagama. To je učinio u to vrijeme kada je donesena istorijska odluka o narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji.

IZUZETNA TITOVA LIČNOST REVOLUCIONARA I VOJSKOVOĐE

Rukovođenje i komandovanje u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji razvijalo se na političkoj platformi narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije, na vojno-strategijskim opredjeljenjima u stvaranju, organizovanju i razvoju oružanih snaga. Josip Broz Tito i Komunistička partija Jugoslavije dali su organizaciji i metodu rukovođenja i komandovanja svoj originalan i autentičan pečat. Titova ličnost, u kojoj su bile sjedinjene funkcije generalnog sekretara KPJ i vrhovnog komandanta oružanih snaga, odlučujuće je uticala na organizaciju, sadržaj i metod rada štabova, komandi i starješina u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji.

Kao revolucionar i vojskovođa Tito je neke svoje lične osobine - istrajnost, hrabrost, čvrstinu, odvažnost i humanizam, kao i poseban dar i afinitet prema vojnim problemima, ugradio u sistem rukovođenja i komandovanja. Tito je bio duboko misaona ličnost, sposobna da realno procjeni situaciju i predviđi razvoj događaja, pri čemu nije trpio površnost i improvizaciju, niti se oslanjao na intuiciju, već na realne, objektivne i subjektivne okolnosti koje je nametala ratna praksa. Uvijek, prije nego što je donosio odluke, svestrano je cijenio situaciju i sagledavao ne samo neposredne, bliske već i dalekosežne zadatke i posljedice novih odluka i poduhvata. Tito ne bi mogao uspješno voditi rat i oružanu borbu u tako teškim uslovima samo rješavanjem konkretnih, taktičkih problema, koje

je nametala svakodnevna ratna praksa, već je taktičke i operativne probleme sa-gledavao u mnogo širim, strategijskim okvirima, u kontekstu cjeline narodno-oslobodilačkog rata i revolucije.

Rukovodstvo KPJ i narodnooslobodilačkog pokreta na čelu sa Titom, bilo je kreator i nosilac političke i vojne strategije narodnooslobodilačkog rata i revolucije. Kao vrhovni komandant Tito je donosio najvažnije odluke, izdavao direktive i naredenja, pisao uputstva i članke, usmjeravao i angažovao oružane snage revolucije, neposredno komandovao najvažnijim operacijama. Na taj način ostvarena je najpotpunija sinteza političke i vojne strategije i jedinstvo rukovodenja i komandovanja, čime su izbegnute teškoće zbog sukoba nadležnosti političkih i vojnih rukovodilaca, kakvih je često bilo u istoriji ratova. Takav princip je sproveden u svim komandama i štabovima kroz cijokratu i revolucije.

Izrastanjem prvih komandi i štabova iz partijskih rukovodstava uskladjeni su vojni i politički odnosi ne samo u vrhu nego i na nižim nivoima i rukovodstvima. Sva nacionalna i pokrajinska partijska rukovodstva imala su svoje članove ne samo u političkim tijelima (centralnom, pokrajinskim komitetima KP ili antifašističkim vjećima itd.), već i u vojnim štabovima. Partijski kadrovi unošili su u vojne štabove revolucionarni duh, razvijali smisao za odgovornost, svjesnu disciplinu, spremnost na žrtve, političko jedinstvo i druge pozitivne moralno-političke kvalitete oslobođeničkog i revolucionarnog pokreta.

Politička platforma narodnooslobodilačkog pokreta, koju je Centralni komitet KPJ naznačio još na Majskom savjetovanju 1941., a kasnije u proglašima od aprila i juna 1941., objavio narodima i narodnostima Jugoslavije, bila je osnova za djelovanje svih rukovodstva KPJ i vojnih štabova i komandi, čime su udareni temelji jedinstvu narodnooslobodilačkog pokreta, što je uslovilo uspješan i brz razvoj oružanih snaga. Odredivši vojnostrategijski cilj narodnooslobodilačkog rata i revolucije, pravce razvoja oružanih snaga, zatim doktrinu, strategiju i taktilku oružane borbe, Tito i CK KPJ su praktično udarili osnovne temelje rukovodenja i komandovanja, koji su se kroz borbu razvili u cijelovit i koherantan sistem.

Tito je izuzetnu pažnju posvećivao vojnoj nauci i teoriji ratne vještine posebno. Svestrano je izučavao marksističku vojnu i klasičnu literaturu i sagledavao što se novo dešava u toj oblasti. Uporno je zahtijevao i od svojih saradnika i potčinjenih da proučavaju vojnu misao. U »Proleteru«, od juna 1937. godine, piše članak »Izučavajmo vojnu vještina i nauku«, u kome na bazi analize iskustava iz španskog građanskog rata, ukazuje na značaj vojnog obrazovanja u borbi protiv fašizma i podvlači da se ne smije zaboraviti »na kadrove koji će u trenutku oružanog sukoba sa neprijateljem moći i vojnički predvoditi narod u borbi, jer je, pored političke pripreme, apsolutno potrebna i vojnička«. U predratnom periodu posebno je značajan Titov rad *Strategija i taktika oružanog ustanka* - temeljita marksistička studija u kojoj je došlo do izražaja njegovo poznavanje iskustava Pariške komune, oktobarske revolucije, španskog građanskog rata, kineske revolucije i klasične vojne teorijske misli. Pored filozofije i ekonomike - kako je sam govorio - Tito je izučavao vojnu nauku, proučavajući Engelsa, Klauzevica, Frunze i druge vojne teoretičare i mislioce, povezujući to sa svim onim što se dešavalo na ratištima širom Evrope, gdje je njemačka fašistička armija lako slamačala otpor nespremnih zemalja i armija. Zbog toga se pouzdano može reći da Marksovo učenje o jedinstvu teorije i prakse nije nigdje dobilo takav plodotvoran rezultat i široke dimenzije kao u Titovom vojnom djelu.

Centralni komitet KPJ i Tito su stalno vodili brigu o izgradivanju vojnih i političkih kadrova, o metodu rada štabova i partijskih organizacija. Sistem rukovodenja i komandovanja u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji nastao i razvijao se na bazi borbenih iskustava KPJ još iz ilegalnog perioda, kada su se u vidu partijskih komisija začele prve vojne komande i organi. S obzirom na to da nije bilo vojnih štabova, veliki dio poslova na pripremanju i organizovanju ustanka obavile su organizacije KPJ, zbog čega se može reći da su one bile kičma oružanog ustanka. Komiteti KPJ obavljali su uloge partizanskih štabova, bilo da

su se od njih formirali vojni komiteti, ili da su članovi komiteta ulazili u pojedine partizanske štabove. Rasprostranjenost partijskih organizacija i komiteta odgovarala je opštenarodnom partizanskom ratu i vođenju oružane borbe na čitavoj jugoslovenskoj teritoriji.

Partijske orgnaizacije su bile izvorište kadrova, a prvi komandanti i politički komesari partizanskih odreda i drugih jedinica bili su oni komunisti koji su se isticali u borbi i koje su krasile pozitivna svojstva ličnosti, a prije svega moralne vrline. Najistaknutiji članovi CK KPJ bili su članovi Vrhovnog, glavnih i pokrajinskih štabova, delegati u komandama jedinica. »Zaboravlja se, čak se i potcjenjuje onaj najvažniji faktor, koji je ne samo omogućio ustank, već mu je osigurao uspjeh, a to je organizovanost ustanka i pravilno rukovođenje njime - što je zasluga Komunističke partije Jugoslavije« - govorio je Tito.*

Prvi zadaci rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta bili su usmjereni u pravcu razvoja, organizovanja i rukovođenja oružanim ustankom i pretvaranjem jugoslovenske teritorije u ratište, u područje oružane borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika, na kome mora da se ostvari *jedinstveno* komandovanje svim jedinicama. »Naši partizanski odredi su pod centralnim rukovodstvom štaba i CK KPJ koji postepeno te raštrkane partizanske odrede pretvara u jednu oslobodilačku armiju, koja će biti samo pod našim rukovodstvom i uticajem«, pisao je Tito kao vrhovni komandant Glavnog štaba Narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije (GŠ NOPOJ) još u prvom broju »Biltena« 10. avgusta 1941. godine.

ORGANIZACIJA ŠSTABOVA I KOMANDI

Tito i Glavni štab NOPOJ su već u prvim naređenjima i direktivama dali osnove za formiranje i razvoj oružanih snaga ustanka, utvrdili način rukovođenja i komandovanja, koji će se razviti u sistem uskladen sa razvojem vojne organizacije. U Titovom članku »*Zadatak narodnooslobodilačkih partizanskih odreda*«, objavljenom u *Biltenu GŠ NOPOJ*, pored ukazivanja na borbene zadatke i način njihovog izvršenja, ističe se da se odredi formiraju na teritorijalnom principu, da se njima rukovodi iz jednog centra, da su partizanski odredi »jezgro buduće armije« itd., što ukazuje na jasnu orijentaciju u stvaranju jedinstvenog sistema rukovođenja i komandovanja u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji. Već prvih ustaničkih dana, formiranjem prvih komandi i štabova, otvoren je proces koji se kontinuirano razvijao i oformio kao koherentan i autentičan sistem rukovođenja i komandovanja. Vrhovno vojno rukovodstvo - Vrhovni štab - ostvarivalo je rukovođenje i komandovanje jedinicama preko glavnih štabova kao najviših nacionalnih vojnih rukovodstava sa operativno-teritorijalnom funkcijom, preko komandi i štabova operativnih jedinica (brigada, divizija, korpusa), komandi i štabova vojnoperitorijalnih i pozadinskih jedinica i ustanova (komandi mesta, komandi područja, komandi zona i korpusnih oblasti).

Vrhovno vojno rukovodstvo** - Glavni štab NOPOJ, i nešto kasnije Vrhovni štab NOV i POJ - po organizaciji i razvijenosti, naročito u prvim godinama rata, bila je brojno mala, uvek mobilna i pokretljiva komanda. Malo u istoriji ratova ima primjera daje brojno tako mala komanda uspijevala da ostvari strategijsko rukovođenje ratom i da neposredno utiče i obezbijedi jedinstveno komandovanje.

* J. B. Tito, članak »U čemu je specifičnost oslobodilačke borbe i revolucionarnog preobražaja nove Jugoslavije«, Komunist 1. X 1946. godine.

** Vrhovno vojno rukovodstvo obrazovano je na sjednici CK KPJ 27. 6. 1941, pod nazivom Glavni štab Narodnooslobodilačkih i partizanskih odreda Jugoslavije (NOPOJ). Na savjetovanju u Stolicama 26. 9. 1941. dobio je naziv Vrhovni štab NOPOJ, krajem januara 1942. Vrhovni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda i dobrotvražačke vojske Jugoslavije (VŠ NOPO i DVJ), a novembra 1942, poslije formiranja prvih divizija i korpusa, u Vrhovni štab narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije (VŠ NOV i POJ). Vrhovni štab je 1. 3. 1945. preimenovan u Generalštab Jugoslovenske armije.

nje veoma razvijenim oružanim snagama u borbi u tako složenim ratnim uslovima kao što je to bilo na jugoslovenskom ratištu.

Na bazi jedinstvene političke i vojne strategije narodnooslobodilačkog rata i revolucije ostvareno je puno jedinstvo rukovođenja i komandovanja na svim nivoima. To se moglo postići zbog toga što su sva nacionalna i pokrajinska rukovodstva, a prije svega glavni štabovi i sve komande, štabovi i starješine jedinica sprovodili osnovna načela ratne vještine i oružane borbe koju je utvrdilo i razvijalo vrhovno vojno rukovodstvo na čelu s Titom. U surovoj ratnoj praksi sticala su se borbena iskustva i stvarali jedinstveni pogledi na način vođenja borbe, bojeva i operacija, što je bio osnovni uslov uspješnog komandovanja. Prve Titove direktive, uputstva i naredjenja, kao rezultat iskustava iz prvih ustaničkih borbi i ranijeg teorijskog znanja i revolucionarne prakse, bila su baza za stvaranje sopstvene ratne doktrine, koja se stalno gradila i razvijala kroz proces razvoja narodnooslobodilačke borbe i revolucije. Od samog početka ustanka ostvareno je jedinstveno rukovođenje i primjenjen princip *subordinacije*, što je predstavljalo neophodan uslov efikasnosti svake, pa i vojne organizacije u narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji.

Vrhovni štab je donosio strategijske odluke koje su se ticale vođenja rata i revolucije, razvoja i organizovanje oružanih snaga, ratne doktrine, strategije i taktičke oružane borbe i ostvarivalo jedinstvo oružane borbe i drugih oblika borbe i otpora na cijelom jugoslovenskom ratištu. Na osnovu opštih direktiva glavni štabovi, štabovi zona, korpusa, divizija, brigada, grupa odreda itd. izvršavali su svoje zadatke uz veliku *samostalnost* u primjeni borbenih postupaka, što je podsticalo široku inicijativu i stvaralaštvo u rukovođenju i komandovanju. Tito nije trpio nikaav šablon u organizovanju i načinu rada štaba, niti je dozvoljavao da se štabovi suviše bave administracijom, širokim i drugim procjenjivanjem situacije i odlučivanjem, što bi usporavalo akcije i sputavalo inicijativu nižih štabova, starješina i boraca. U izuzetnim situacijama Vrhovni komandant je lično dodejivao borbene zadatke nižim komandama i jedinicama, čime nije narušavan princip subordinacije, već je time izražena potreba da se jedinice angažuju tamo gde je ocijenio daje u datoj situaciji najpotrebnije. To je, uostalom, zahtijevao i od svojih potčinjenih komandanata i saradnika.

Tito je stalno insistirao na efikasnosti u radu Vrhovnog štaba, što je pokazivao ličnim primjerom i stilom rada, a to je prenosio na svoje saradnike, komandante i niže štabove. Zahtijevao je da naredjenja budu kratka i jasna, da proces rada na donošenju odluke bude brz i operativan, da bude plod svestrano pročitane situacije i šire konsultacije i saradnje svih faktora koji mogu da utiču i do prinesu da odluka bude što bolja. Stoga je svaka Titova odluka bila osmišljena i sadržavala elemente političkog i vojnog odlučivanja. Tome je doprinosilo i to što se najčešće u neposrednoj blizini Vrhovnog štaba nalazilo i političko rukovodstvo i organi - Centralni komitet KPJ, AVNOJ i NKOJ - kao najviši organi vlasti i uprave. U naredjenju Vrhovnog komandanta štabu Prvog bosanskog korpusa se, na primjer, kaže: »Pripreme za operacije izvoditi temeljito i svestrano. Potrebno je prethodno ispitati sve uticajne činjenice na izvršavanje postavljenog zadatka, pa tek onda, poslije detaljne procjene svih vladajućih okolnosti, uzimajući u obzir momente koji će vjerovatno nastupiti u toku izvođenja dotične operacije, pristupiti izboru najcjelishodnijeg i najboljeg rješenja i odluke za konkretnu situaciju. Tek poslije ovoga pristupiti razradi detaljnih planova, koje u vidu zapovjeti dostaviti potčinjenim jedinicama, upoznavajući sve učesnike sa ulogom i zadacima, taktičkim i borbenim postupcima, koje je potrebno primjeniti u cilju potpunog izvršenja postavljenog zadatka sa minimumom žrtava«.

Tito je insistirao da štabovi budu pokretni, sposobljeni za rad, mobilni i da se starješine uvijek nalaze u žži borbenih dejstava, da neposredno na licu mesta učestvuju u odlučivanju o upotrebi snaga u borbi, boju i operaciji. U uputstvu Vrhovnog komandanta Glavnem štabu Slovenije se kaže: »Vaši štabovi moraju biti pokretna operativna rukovodstva, a ne kancelarijski ljudi. Sviše velika glo-

maznost štabova štetna je. Štabovi treba da su neprekidno kod Svojih jedinica*. Takvi štabovi su morali imati i odgovarajući sastav i metod rada, organizaciju veze i, prije svega, sposobne kadrove. Aktivnost Tita i Vrhovnog štaba bila je usmjerenja u pravcu osposobljavanja štabova i starješina putem brojnih narednja, odluka i uputstava o organizaciji rada štaba i načinu izvođenja borbenih dejstava, i putem veoma razvijenog i efikasnog školovanja.

Vrhovni štab je već u prvim mjesecima rata izdao više različitih uputstava koja su mnogo značila za uspješno komandovanje. Tu su uputstva o radu obaveštajne službe, o načinu pozadinskog obezbjeđenja, o organizaciji pošte i PTT veza na oslobođenoj teritoriji, o taktičkim postupcima u napadima na naseljena mjesta, o odbrani od napada borbenih kola, o ustrojstvu vojnih sudova, itd. Posebno treba istaći naredenja Vrhovnog komandanta od 8. januara 1843, štabovima svih jedinica o načinu izvođenja borbenih dejstava i o čuvanju žive sile, koje ima izuzetan značaj sa stanovišta Titovog shvaćanja načina komandovanja i uloge starješina u borbi. U tom naredenju se, pored ostalog kaže:

»Komandovati znači predviđati. To znači: starješine treba da predvide i pažljivo ispitaju sve što se može u toku projektovane operacije dogoditi i da budu spremne da bzo pariraju svaku neprijateljevu radnju. Starješine moraju biti neprekidno u toku događaja i budno pratiti na bojištu razvoj situacije, brzo misliti, brzo se odlučivati i energično sprovoditi donijete odluke u djelu. Zato je neophodno da se jedinice čvrsto drže u ruci u toku operacija. Ne smije se ni trenutka desiti da jedinice ostanu bez komandnog uticaja svojih starješina**.

Centralni komitet KPJ, Vrhovni štab i naročito Vrhovni komandant posvećivali su izuzetnu pažnju ideološko-političkom i stručnom osposobljavanju i uzdizanju boraca i kadrova, kao i izvođenju stručne vojne obuke u prvim partizanskim jedinicama.

Kao marksista i vojskovođa revolucionarne oružane sile, Tito je razvijao autentičan sistem i metod rukovođenja i komandovanja, ističući u prvi plan ulogu i brigu za čovjeka kao najveću vrednost i zalagu uspjeha. U naredenju upućenom štabu Prvog bosanskog korpusa, čije su jedinice, zbog neiskustva, slabe obuke, nepoznavanja modernih borbenih sredstava i drugih slabosti komandi i štabova, pretrpjele vrlo velike gubitke, ističe se da u našem narodnooslobodilačkom ratu »najveću dragocenost predstavljaju naši borci - ratnici. Njima se ima pokloniti glavna i prvenstvena pažnja, kako u borbi tako i van borbe, svagdje i u svim prilikama uopšte. To je prva i osnovna dužnost svih starješina u našoj vojski... Izvršavati zadatke u potpunosti i sa najmanje žrtava-u tome se sastoji vještina komandovanja i vođenja trupa u ratu«.

Neposredno poslije savjetovanja u Stolicama, Vrhovni štab je izdao uputstvo i plan izvođenja vojne obuke sa onim borcima koji nisu služili vojsku. Programom nastave bila je predviđena obuka u rukovanju oružjem, rušenju objekata, obuka u izvođenju sabotaža i borbena obuka. Takva praksa se zadržala do kraja rata, i one jedinice i štabovi koji su obuci pridavali odgovarajući značaj postizali su bolje uspjehe u borbi. Brzo stvaranje novih jedinica i krupnijih formacija zahtijevalo je smjelo i brzo uzdizanje mladih kadrova, prije svega onih koji su se istakli u borbi. Uzdizanje mladih kadrova odgovaralo je starosnoj strukturi boraca, koji su 75% bili omladinci i omladinke. Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije imala je najmlađi starješinski kadar od svih armija u drugom svjetskom ratu, koji su najčešće imali od 18 do 25 godina***.

Uzdizanjem mladih kadrova unošeni su entuzijazam, polet, vještina, odlučnost i hrabrost, što je jedinicama davalо nov kvalitet u borbi. Vojnostručno osposobljavanje kadrova sprovedeno je na brojnim kratkim kursevima pri šta-

* Tito »Vojna djela«, knj. II, str. 85.

** Zbornik NOR, tom II, knj. 7, str. 282.

Prema podacima - Arhivskog centra JNA, starosna struktura starješinskog kadra u NOR bila je slijedeća: omladinci između 15 i 25 godina činili su 53%; do 28 godina starosti bilo je oko 62% starješinskog kadra. Starješine u gotovo svim komandama divizija, korpusa i armija imali su između 22 do 23 godine (Zbornik NOR, tom 9, knj. 1, str. 101).

bovima brigada, divizija i u vojnim školama koje su formirane vrlo rano. Tada je insistirano da se mladi kadrovi, stvarani od radnika, seljaka i intelektualaca bez vojnog obrazovanja, što prije i bolje oposobije za komandovanje. Već 31. januara 1942. odlučeno je da se formira *Partizanska oficirska škola Glavnog štaba NOPO Hrvatske* koja je s prekidom radila do 9. novembra, kada je preformirana u *Vojnu školu Vrhovnog štaba NOV i POJ*. Škola je imala dva tečaja: niži za komandire vodova i četa, viši za komandante bataljona, odreda i brigada. Odgovarajuće škole su formirane i pri drugim štabovima i komandama za starještine kopnenih snaga, ratne mornarice i vazduhoplovstva.

Razvijanju *discipline* Vrhovni komandant je posvećivao izuzetnu pažnju, jer je to bio uslov uspješnog komandovanja u borbi i organizaciji života i rada u jedinicama. Već u Statutu proleterskih brigada je rečeno: »Disciplina u brigadama je gvozdena. Ova disciplina nije slična disciplini u kapitalističkim armijama. To je samodisciplina zasnovana na svijesti i političkom uvjerenju svakog pojedinog borca. Ona se zasniva na dubokom uvjerenju čitavog kolektiva kao cjeline daje takva disciplina neophodno nužna radi uspješne borbe protiv svih neprijatelja.* Na tim osnovama razvijani su i međuljudski odnosi u jedinicama, drugarstvo, uzajamno poštovanje, povjerenje i solidarnost.

U narodnooslobodilačkom ratu primjenjivalo se rukovođenje i komandovanje *iz jednog centra* uz puno uvažavanje *decentralizma* kao veoma uspješnog i neophodnog načina rada. Ova dva načina su se na jugoslovenskom ratištu u NOR-u izrazili u dijalektičkom jedinstvu. U početnom periodu rata, odnosno u početku razvoja oružanog ustanka u izboru organizacionih oblika prvih jedinica, načina borbenih dejstava, snabdjevanja itd. ispoljio se decentralizam, čime je borba dobila u masovnosti. Ali, sve se to odvijalo na bazi jedinstvenih ideja, strategijske zamisli i usmjeravanja Tita i vrhovnog političkog i vojnog rukovodstva.

Rukovođenje i komandovanje iz centra primjenjivano je u onoj mjeri kojom se obezbjeđivalo jedinstvo u borbi i izražavalo težište borbenih dejstava. To je Uvijek podrazumijevalo maksimalno razvijanje inicijative i samostalnosti u djelovanju štabova i starješina na svim nivoima. Takav način rada proizlazio je iz nadležnosti i prava Vrhovnog štaba da donosi doktrinarne i strategijske odluke i rješenja koja su se ticala rata i oružane borbe, da komanduje cjelokupnim oružanim snagama, da izdaje direktive, uputstva i naređenja, neposredno ili preko ovlašćenih delegata, odnosno preko potčinjenih komandi i štabova, kojima se reguliše život i rad jedinica i njihovo angažovanje u borbi. »Da bi se naše snage efikasnije iskorisćavale, neophodno je da se cjelokupna vlast centralizuje u jednom tijelu, tj. štabu. Štab je dužan da orgnaizuje potrebne veze, da dobija stalne izvještaje o položaju i našim snagama«, pisao je Vrhovni komandant još 1941. godine.**

Jedinstvo i efikasnost u izvođenju borbenih dejstava i drugih aktivnosti ostvarivali su se preko štabova, koji su bili povezani vertikalnom linijom, a i preko delegata i savjetovanja, čime su se u narodnooslobodilačkom ratu afirmisali kao Veoma koristan oblik i efikasan način rukovodenja i komandovanja.

Već odlukama CK KPJ od 27. juna i 4. jula 1941., jedan broj članova naručen u pojedine krajeve Jugoslavije da prenesu direktive i da zajedno s tamošnjim rukovodstvom organizuje oružani ustank. Ovi delegati su imali šira ovlašćenja ali i odgovornosti za izvršenje zadataka u ustanku i razvoju narodnooslobodilačkog rata. Kasnije su delegati upućivani u pojedine više vojne štabove i komande radi koordinacije vojnih operacija i političkih akcija, čime se na terenu ostvarivalo jedinstvo vojnih i političkih ciljeva. Delegati su u tom pogledu, zaista, mnogo do-Prineli u ostvarivanju jedinstva i usmjeravanju zajedničkih napora vojnih jedinica, komandi i štabova, organa vlasti, političkih organizacija i drugih struktura NOP u pobjedi nad okuaptorom i domaćim izdajnicima.

* Zbornik NOR, tom 2, knj. 1, str. 134-135.

** Arhiv Vojnoistorijskog instituta, fond NOP-a, k. 2, reg. br. 45-5.

Savjetovanja su bila takav oblik rada koja su omogućavala razmjenu iskustava, kritičku analizu rada i ukazivanje na nove zadatke. Sadržaj tih savjetovanja; gotovo uvijek je obuhvatao političke i vojne probleme, čime se otvarala jasnja perspektiva daljeg razvoja narodnooslobodilačkog pokreta i oružanih snaga. Neka od vojno-političkih savjetovanja u ratu imala su istorijski značaj i značili su početak kvalitetno novih etapa u razvoju narodnooslobodilačke borbe i revolucije. Takvo je bilo savjetovanje u Stolicama na kome je izvršena ocjena rezultata i slabosti u dotadašnjoj borbi i donijete krupne odluke koje su ukazivale pravac daljeg razvoja narodnooslobodilačkog rata, oružanih snaga, formiranja i organizacije jedinica, komandi i štabova. Utvrđena je nadležnost u rukovodstvu i zadacima Vrhovnog štaba, republičkih i pokrajinskih štabova itd., čime su udareni temelji jedinstvenoj vojnoj organizaciji i stvorena perspektiva daljeg razvoja oružanih snaga i pokreta u cjelini.

Decentralizam u rukovođenju izražavao se u povezivanju štabova sa rukovodstvima na terenu, u njihovom samostalnom djelovanju u izvršavanju odluka i naređenja viših štabova, traženju sopstvenih rješenja prema konkretnoj situaciji i lokalnim uslovima. U takvoj situaciji štabovi su imali mogućnosti da razvijaju punu inicijativu u donošenju odluka, pre svega, u izboru cilja, vremena oblika i načina izvođenja borbenih dejstava, što se pozitivno odražavalo na ukupne rezultate u borbi. Razvijanje inicijative i samostalno djelovanje štabova nije protivrečilo jedinstvu i subordinaciji u sistemu rukovođenja i komandovanja. Naprotiv, ono je davalо nov kvalitet tom sistemu u razvijanju maksimalne odgovornosti štabova i njihovoј saradnji na terenu u izvršavanju zajedničkih zadataka. Zato je Vrhovni komandant vrlo često ukazivao štabovima na potrebu razvijanja povjerenja, lične odgovornosti i inicijative starješina, po čemu se prvenstveno cijenila njihova sposobnost.

Već u Statutu proleterskih udarnih brigada jasno su odredene nadležnosti u komandovanju. Tamo se kaže da su komandant i politički komesar ravnopravni, da zajednički snose odgovornost za izvršavanje zadataka, bez obzira na međusobnu podjelu rada i djelovanja u štabu, ali se i podvlači da su komandanti *glava jedinice*. Time je u praksi prihvaćen originalan metod u rukovođenju i komandovanju, u kome je posebno naglašena uloga komandanta, koji u ime štaba izdaje naređenja i komanduje jedinicama u borbi. To se najpotpunije vidi iz Titovog pisma KPJ za Makedoniju od 16. januara 1943: »Štabovi su vojna operativna rukovodstva i samostalni su u pogledu rješavanja vojnотechničkih zadataka, preduzimanja i rukovođenja akcijama i komandovanja partizanskim jedinicama... Štab je kolektivno rukovodstvo, ali odgovornu funkciju u ime štaba u odnosu na rukovođenje i komandovanje ima komandir odnosno komandant.*

Tito je uvijek imao u vidu složenost uslova u kojima se mora ostvariti jedinstveno rukovođenje narodnooslobodilačkim pokretom na cijeloj jugoslavenskoj teritoriji, neizvjesnost koju donosi rat, teškoće zbog nedostatka radio-veza itd. Zbog toga je insistirao da se formira tijelo koje će rukovoditi pokretom u onim krajevima, prije svega neoslobodenim područjima Jugoslavije, gdje to ne može Vrhovni štab i da zamijeni Vrhovni štab ako to bude potrebno. Krajem decembra 1941., Centralni komitet KPJ je donio odluku o formiranju *Organizacionog sekretarijata za neoslobodene krajeve* u koji su ušli Edvard Kardelj i Ivo Lola Ribar, članovi Politbiroa i Vrhovnog štaba. Za sjedište ovog tijela je predviđen Zagreb u kome su još u ilegalnim uslovima organizovani punktovi za održavanje veza sa svim partijskim rukovodstvima u zemlji. Preko partijskih kanala trebalo je uspostaviti veze sa Slovenijom, a preko Beograda sa rukovodstvima u Srbiji, Makedoniji, Vojvodini i Kosovu, radi ostvarivanja zajedničkih ciljeva i realizacije jedinstvene ratne doktrine.

U periodu poslijе teških borbi u Srbiji, nalazeći se u Sandžaku i istočnoj Bosni, Vrhovni štab i CK KPJ nisu mogli neposredno da utiću na razvoj događaja u cijeloj zemlji, a osjećala se prijeka potreba direktnog uticaja rukovodstva na-

* J. B. Tito, *Stvaranje i razvoj JA, Glavna politička uprava JA, Beograd, 1948*, str. 208.

rodnooslobodilačkog pokreta na razvoj ustanka i oružane borbe u tim krajevima. Organizacioni sekretarijat je praktično imao ulogu rezervnog rukovodstva NOP-a i u tom pogledu je izvršio ogroman zadatak u povezivanju rukovodstava i ostvarivanju jedinstva i kontinuiteta narodnooslobodilačke borbe i revolucije. Kakva je bila uloga Organizacionog sekretarijata može se zaključiti iz Titovog pisma od 8. februara 1942., u kome se, između ostalog, kaže: »... riješili smo da drugovi Beve i Fišer (E. Kardelj i I. L. Ribar, prim. N. LJ.) odu u Zagreb, te da u slučaju da zapadnemo u nezgodne prilike prihvate poslove CK. Oni će, inače, obavljati jedan dobar dio poslova rukovodstva.*

Tito je u narodnooslobodilačkom ratu, adekvatno razvoju vojnih jedinica, razvio veoma razgranat i funkcionalan sistem rukovođenja i komandovanja od Vrhovnog štaba i Glavnog štaba današnjih republika i pokrajina, do štabova i komandi u operativnim, teritorijalnim i vojnopožadinskim jedinicama.

Glavni štabovi NOPOJ su formirani već u prvoj ustaničkoj 1941. godini, kao najviša nacionalna rukovodstva, čime se i u sferi vojnog rukovođenja izrazila nacionalna ravnopravnost jugoslovenskih naroda i narodnosti i federalni princip organizacije nove države. Formiranje glavnih štabova bila je posljedica brzog razvoja vojnih jedinica, stvaranja velikih slobodnih teritorija kao operativne osnovice za borbenu dejstvu i potrebe da se čvrše poveže i organizuje pozadina, odnosno sinhronizuju dejstva i aktivnosti svih struktura narodnooslobodilačkog pokreta. Zbog toga su se glavni štabovi odmah iskazali kao komande sa operativno-teritorijalnom i pozadinskom funkcijom. Oni su rukovodili i komandovali na osnovu opšte orientacije stavova i direktiva koje su davali Tito i Vrhovni štab i na osnovu konkretnе situacije i potreba koje je nametala ratna praksa na njihovoj teritoriji. U početku ustanka dok se još nisu razvili i ojačali organi nove narodne vlasti, glavni štabovi se javljaju i kao politička vlast i regulišu mnoga pitanja uređenja teritorije, razvijaju organe narodne vlasti, sudstva, organizuju privrednu aktivnost, štite stanovništvo itd. To govori o tome da su zadaci ovih glavnih štabova (bilo da su djelovali u ilegalnim uslovima - Skoplju ili Ljubljani ili na slobodnoj teritoriji - Srbije, Crne Gore, Hrvatske) bili širi nego što je komandovanje partizanskim odredima i planiranje i usmeravanje borbenih dejstava. Inače glavni štabovi su komandovali svim jedinicama na svojoj teritoriji, izuzev ovih grupacija koje su bile pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba. Težište njihove rukovodeće i komandne uloge bilo je usmjereno na teritorijalne jedinice komande i partizanske odrede, vojna područja i korpusne oblasti.

U toku čitavog rata glavni štabovi su bili značajan politički, nacionalni, pozadinski i vojni faktor u sistemu rukovođenja i komandovanja u narodnooslobodilačkom ratu. Iskustva iz njihove organizacije, sadržaji i metodi rada imaju izuzetnu vrijednost u razvoju savremenog sistema rukovođenja i komandovanja u opštenarodnoj odbrani i društvenoj samozaštiti.

Formiranje *štabova operativnih zona i operativnih štabova* o kojima Vrhovni komandant izdaje direktivu već u januaru 1942. godine, govori o potrebi stvaranja još jedne institucije u strukturi komandovanja, ali i o fleksibilnosti sistema koji nije trpio šablone, već se uvjek prilagođavao stvarnoj borbenoj situaciji. Ratno iskustvo je vrlo brzo pokazalo da glavni štabovi, zbog brzog razvoja ustanka i vojnih jedinica, više nisu mogli da objedinjuju borbenu i druga dejstva razvijenih i brojnih partizanskih odreda i drugih jedinica.

Štabovi operativnih zona su objedinjavali dejstva više partizanskih odreda ili brigada, kao komandna stepenica između glavnih štabova i štabova brigade, odreda ili štaba grupe odreda. U nekim krajevima zemlje ovi štabovi su se duže zadržali, a javljali su se kao elemenat razvijene teritorijalne organizacije, odnosno operativno-teritorijalni organ rukovođenja do formiranja korpusa. Zonski štabovi su praktično bili produžena ruka glavnih štaboba za objedinjavanje komandovanja na određenim teritorijama, što je bilo neophodno zbog nedovoljno raz-

* Zbornik NOR, tom II, knj. 2, str. 335.

vijenih veza i teškoća da glavni štabovi neposredno komanduju brojnim odredima, brigadama i vojnoteritorijalnim komandama.

Operativni štabovi su komande koje su se formirale za kraće vreme radi izvršavanja određenih zadataka (oslobodenja nekog grada, odrbrane slobodne teritorije, dejstva najednom ili više operativnih pravaca itd.). Zbog toga Tito uvodi u praksi združivanje snaga (divizija, brigada, odreda) za izvršenje određenog zadataka i formira operativni štab kao privremenu komandu. Takav štab je, na primer, bio operativni štab za oslobođenje Bihaća novembra 1942., koji je privremenom objedinjujućim dejstvima osam brigada iz Bosne i Hrvatske. Operativni štab bio je sastavljen od 2 do 4 lica i najčešće nije imao operativne, obaveštajne, požadinske i druge organe. Komandant je obično određivan od komandanta jedinice koja se združuje (divizije, brigade). Takvi privremeni štabovi formirani su gotovo do kraja rata i pokazali su se kao efikasan oblik organizacije i metod komandovanja. U stvaranju operativnih sastava za izvršavanje konkretnih zadataka pristupilo se vrlo elastično, bez šablonu i krutih formacijskih formalnosti. Na odgovarajućoj teritoriji sve jedinice su brzo stavljene pod komandu najstarijeg starješine za izvršenje zadatka. Sve je bilo usmjereno na to da se zadatak što uspešnije izvrši i u tom pravcu je organizovano i komandovanje. Nije bilo tzv. sukoba nadležnosti i drugih problema u organizaciji. Ta iskustva su veoma korisna i za savremene uslove, pogotovo zbog toga što će se na pojedinim teritorijama u toku borbe naći brojne jedinice operativne armije, teritorijalne odrbrane i mnoge strukture društva.

Paralelno s razvojem partizanskih odreda i stvaranjem slobodnih teritorija odmah u početku narodnooslobodilačkog rata, počeli su se stvarati i *vojnopožadinske komande* i organi. Ove komande su rukovodile radom na obezbeđenju slobodnih teritorija, bavile se mobilizacijom, zaštitom naroda i organa narodne vlasti, zbrinjavanjem i snabdjevanjem partizanskih odreda i naroda. Potreba za ovakvim komandama ukazala se već 1941. godine, jer su razvijeni partizanski odredi, koji su stvorili slobodne teritorije, zahtijevali da se slobodne teritorije tako organizuju da mogu da odgovore potrebama materijalne i mobilizacijske osnove u daljem razvoju oružane borbe i vojnih formacija, koje je trebalo što više sposobljavati za izvođenje sve složenijih borbenih dejstava. U jesen 1941. godine, u čitavoj zemlji bilo je 51 komandno mjesto, koji su tijesno sarađivali sa prvim organima vlasti u materijalnom, zdravstvenom i drugom obezbeđenju vojnih jedinica i naroda. Komande mjesta su svoje zadatke, naročito u zaštiti naroda i organa vlasti, izvršavale preko manjih jedinica različitog sastava i naziva: na rodne straže (Srbija), narodna zaštita (Slovenija), seoske straže (Bosna) partizanske straže (Crna Gora), itd.

Vojnopozadinske komande su rasteretele operativne štabove mnogih mobilizacijskih, materijalnih, bezbjednosnih i drugih poslova, što se posebno odrazile na pokretljivost i borbenu spremnost operativnih jedinica, i na potrebu da se slobodne teritorije što bolje organizuju. Delegat Vrhovnog štaba NOPOJ na Žabljaču Moša Pijade, u pismu vrhovnog komandanta ud 25. aprila 1942, piše da treba »... jasno deliti operativnu od vojne vlasti... ali neka vojna vlast i organizacija na kojoj počivaju operativne jedinice mora da bude... Kad se zauzme neki srez razume se da treba stvarati tamo bataljone i brigade ali to ne može biti sve, treba čvrsta vojna vlast za uređenje pozadine, snabdjevanje, borba protiv pete kolone itd.*

Tito je izuzetnu pažnju poklanjao daljem organizacionom i funkcionalnom razvoju vojnopožadinskih komandi i organa. Već u aprilu 1942., donosi odluki o formiranju *komande područja* kao višeg stepena vojnopožadinskih komandi. Komanda područja objedinjuje rad svih komandi mjesta na svojoj teritoriji obezbeđuje teritoriju, vrši snabdjevanje, zbrinjavanje i transport, vodi brigu oko izrade skloništa, bolnica, raznih radionica za opravku oružja, izradu odjeće, obuće itd. Komanda područja je pod neposrelnom komandom Glavnog

* Zbornik NOR, tom II, knj. 3, str. 441.

štaba, a saraduje sa organima vlasti i drugim institucijama narodnooslobodilačkog pokreta na svojoj teritoriji i omogućuje što uspješnije dejstvo brigada, divizija i odreda. Uspješnim razvojem narodnooslobodilačke borbe, jačanjem oružanih snaga, stvaranjem velikih slobodnih teritorija, razvojem narodne vlasti i organizovanjem cjelokupnog života na oslobođenim dijelovima zemlje razvijale su se i vojnopolazinske komande i organi. Stvaranjem *korpusnih vojnih oblasti* kao najvišeg stepena vojno-teritorijalnih komandi stvoren je jedinstven sistem koji je od baze (komandi mesta i straže) preko komandi područja, korpusnih vojnih oblasti i glavnih štabova bio vertikalno povezan s Vrhovnim štabom, koji je imao *Odsek VS za vojne oblasti u prozadini*. Pored operativnih i teritorijalnih jedinica sistem vojnopolazinskih organa i komandi činio je treću komponentu vojne organizacije u NOR-u.

U tako veoma razvijenoj operativnoj, teritorijalnoj i pozadinskoj strukturi izražava se sva složenost uslova u kojima su se razvijale, materijalno i zdravstveno obezbjeđivale oružane snage, osposobljavale starješine i ostvarivao kontinuitet u razvoju narodnooslobodilačkog pokreta. S druge strane, to je potvrđivalo samostalnost narodnooslobodilačkog pokreta kao faktora antifašističke koalicije i sposobnost štabova i komandi i oružanih snaga u cijelini, naročito u završnim operacijama, kada su naše jedinice stale uz bok savezničkim armijama u slamanju fašističkih armija na našem ratištu koje je povezivalo frontove Crvene armije u Mađarskoj i zapadnih saveznika u Italiji.

ISKUSTVA TRAJNE VRIJEDNOSTI

O organizaciji i efikasnosti rukovođenja narodnooslobodilačkim pokretom i uspješnom komandovanju jedinicama i u najsloženijim uslovima borbe postoje brojni dokumenti i svjedočenja komandanata i boraca. O tome je više puta dao svoj sud i neprijatelj. Za razliku od mnogih evropskih zemalja u kojima je komandovanje pokušalo da se suprotstavi dugim i krutim frontovima koje su njemačke trupe munjevitim prorima i vještim manevrima brzo prosijecali i okruživali, na jugoslovenskom ratištu se desilo nešto sasvim drugo, neočekivano i za njemačke stratege i komandante.

Njemačko komandovanje je u više navrata sa najvišeg nivoa stavljalo do znanja da se pred trupama Vermahta »nalazi do u tančine dobro organizovani neprijatelj«, koji je voden rukom iskusnog vojskovođe. Komandant njemačkih trupa u bici na Sutjesci general Liters, u izveštaju od 20. juna 1943., piše: »Tok borbi je pokazao da su komunističke snage pod Titovom komandom odlično organizovane, vesto vođene i da raspolažu borbenim moralom koji izaziva čuđenje. Neprijateljsko komandovanje bilo je izvanredno gipko i - pokretno, i, takođe, u odbrani aktivno.*

Veoma razvijen i razuden sistem rukovođenja i komandovanja zahtijevao je odgovarajuću organizaciju veze, kojoj su Tito i Vrhovni štab posvećivali naročitu brigu, sagledavajući sve probleme koji su bili uslovljeni veoma velikim teškoćama, prije svega nedostatkom najnužnijih tehničkih sredstava. U prvim dokumentima o formiranju jedinica Vrhovni komandant je isticao potrebu i značaj organizacije veza i jedinica za vezu. Statutom narodnooslobodilačkih udarnih brigada, februara 1942., predviđeno je formiranje vodova veze pri štabovima brigada i odreda. Preduzimane su mjere za formiranje radio-tehničkih radionica, radionica za opravku sredstava veze, regulisan način korišćenja PTT i drugih veza i sredstava na oslobođenoj teritoriji itd. Veza se održavala najčešće kuririma, a korišćena su i signal na sredstva, telefoni i radio-stanice, do kojih se dolazilo na razne načine; sopstvenom izradom, ilegalnim putem i ratnim pljenom. Radi što bržeg obavljanja i usmjeravanja rada nižih štabova i komandi Tito i Vrhovni štab su se koristili slanjem cirkulara svim štabovima i komandama;

* Zbornik NOR, tom II, knj. 9, str. 473.

mnoge od Titovih direktiva i naređenja slati su otvorenim tekstrom, jer nije bilo radio-sredstava. Uz sve teškoće i izuzetne napore u obezbjeđenju sredstava, na ročito radio-stanica, veza je u toku cijelog rata uspjela da obezbijedi rukovodeće i komandovanje Vrhovnom štabu i ostalim komandama i štabovima i tako odigrala značajnu ulogu i doprinijela uspješnom izvođenju borbenih dejstava organizaciju cjelokupnog života na oslobođenoj teritoriji.

Rukovodenje narodnooslobodilačkim pokretom i revolucionjom i komande vanje oružanim snagama, koje je ostvareno pod Titovom rukom stratega i vojskovođe, predstavlja značajan doprinos u razvoju marksističke misli u oblast vojnog djela i stvaralaštva, čime ono poprima univerzalan teorijski i praktični značaj. Kompleksna i inventivna rješenja, oslobođena šema i formacijskih klišea, u organizaciji sistema rukovođenja i komandovanja u narodnooslobodilačkom ratu imaju izuzetan značaj i za savremene uslove, kada se rukovođenje i komandovanje brzim razvojem elektronike i automatizacije sve više usložava i modernizuje i kada postoji opasnost da se potisne kreativna i odlučujuća uloga čovjeka. Iskustva iz narodnooslobodilačkog rata i Titov metod u rukovođenju i komandovanju su trajne vrijednosti koje su ugradene u rukovođenje odbranom zemlje i zaštitom društva i komandovanje oružanim snagama SFRJ.

Zbog toga su Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije i Predsjedništvo Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, odajući priznanje i zahvalnost Titu, u saopštenju povodom njegove smrti, pored ostalog, konstatovali:

»Tito je tvorac strategije i takteke naših oružanih snaga, vođa, inspirator i neposredni rukovodilac svih njihovih bitaka i pobjeda. Sjedinjujući slobodarske težnje i revolucionarna stremljenja narodnih masa, Tito je u narodnooslobodilačkom ratu stvorio koncepciju i doktrinu opštenarodnog revolucionarnog odbrambenog rata u kojoj je svaki građanin vojnik i svaki vojnik građanin«.

TELEFONSKI RAZGOVOR SA USTAŠKIM BOJNIKOM

Za vreme ofanzivnih operacija naše 2. divizije, u toku IV neprijateljske ofan-

zive, zapisao sam u dnevniku sledeću epizodu:

»Tako je 1. bataljon (2. proleterske brigade) najuriš oslobođio Posušje, a neprijatelj, u jačini od 1.000 domobrana i jedne satnije ustaša (prema informaciji iz divizijske zapovesti), u neredu se povukao jugoistočno od Posušja i delimično ka Imotskom.

Kako je nalet 1. bataljona na Posušju bio silovit, ustaše i domobrani nisu stigli ni da prekinu telefonsku vezu sa Mostarom. Prolazeći pored pošte, čuo sam zvonjenje telefona pa sam, sa kuririma i Draganom Kuveljićem, desetarom

1. bataljona, ušao unutra i uzeo slušalicu. Na liniji je bio Italijan, koji je ponavljao »Pronto, pronto.. ,«azatim se javio ustaški bojnik Frano Sudar, čuveni zlikovac, koji je pitao šta ima novo na Posušju i da li ima šta od napada komunista. Prvo sam odgovorio da nema ništa novo, ali da se napad očekuje, daje malo municije i daje što pre pošalju u Posušje. Na ovo je on odgovorio daje već upućen kamion sa 25 sanduka municije. Rekao sam mu daje to malo i da pošalju još, računajući da tu naknadnu pošiljku zapleni Lune sa 2. i 5. bataljonom kod sela Broćanca na komunikaciji Posušje - Široki brije. Međutim, kako je blizu pošte bilo još puškaranja sa ustašama, Sudar je čuo pucanj i upitao: »Ko je to, šta se dešava tamo?« Onda sam mu se predstavio i »zahvalio« na prvoj pošiljci municije od 25 sanduka i kamionu. Na ovo je on počeo sa pretnjama da Nemci idu za nama i da će nas oni i Italijani sačekati u ovaj dolini iz koje se nećemo izvući. Kad sam sasuo bujicu grdnji i psovki, upućenih njemu i ostalim izdajnicima hrvatskog naroda, za prodavanje Nemcima i Italijanima i za izdaju svoje zemlje i naroda,

- čutao je i slušao i ništa nije odgovorio.«

U bici za ranjenike, od 3. do 5. marta 1943., na položajima Makljena i Pidriša, prvi put sam video daje korisno upotrebljena naša artiljerijska baterija od 4 haubice, kojom je komandovao Aleksej Gavriličenko. Vezisti štaba 2. divizije u rekordnom vremenu su izabrali dobru osmatračnicu i povezali je telefonskom linijom sa baterijom haubica. Na osmatračnici su se smenjivali Peko Dapčević i Velimir Terzić, zamenik načelnika VŠ. Oni su davali korekciju Gavriličenku, koji je uspešno tukao nastupajuće nemačke redove, kao i rovove - kad su se Nemci ukopali na Mačkovcu i Pidrišu.

Dok su se naši komandanti, komandiri, kao i ostali komandni kadar, pa i sami borci, povezivali na razne načine u toku borbe, koristeći pri tom i intuiciju, a oslanjajući se na drugarsku solidarnost i sadejstvo u borbi, - dotele su Nemci i Italijani koristili tehnička sredstva veze (telefone, radio-stanice i ostalu signalizaciju). Kad bi im ta sredstva zatajila, obično bi gubili glavu i davali se u povlačenje. Tako se dogodilo i u spomenutim operacijama na Makljenu, Pidrušu i Mačkovcu. Na položajima oslovojenim od Nemaca zatekli smo isprepletene pokidane telefonske kablove. Ni telefone nisu stigli da ponesu, toliko je silovit bio jutarnji nalet 1. bataljona 2. proleterske brigade, 4. marta. Kad su im ispresecane telefonske veze, nemački komandant tog sektora, po činu major, ostao je obezglavljen i lako su ga zarobili borci 1. bataljona.

Nešto slično dogodilo nam se i prilikom probijanja prvog neprijateljevog obruča u petoj neprijateljevoj ofanzivi, 11. juna 1943.

»Levu kolonu, koja se kretala u pravcu Balinovca, sačinjavale su: 4. crnogorska, 10. hercegovačka, 7. krajiška i Majevička brigada sa štabom naše divizije i Vrhovni štab.

Desnu kolonu, na opštem pravcu Ruda planina, sačinjavle su: naša brigada (2. proleterska), 6. istočnobosanska i 2. dalmatinska brigada. U prethodnici je bila naša brigada. Prelazimo Vrbičku reku u svitanje. Nemci su nas primetili i otvorili vatru na kolonu. Naš 2. bataljon je izvršio juriš na prve utvrđene nemačke linije stvarajući brešu u nemačkom rasporedu za prelazak ostalih jedinica naše kolone. Ranjen je politkomesar 2. bataljona Milojica Pantelić i još neko-

liko drugova. Prodor se produbljuje i proširuje ubacivanjem ostalih jedinica naše brigade. U daljem prodiranju, u šumi, dolazi do mešanja naših i nemačkih jedinica, pa čak i jedinica leve kolone. Na sve strane puca. Borba se vodi samo na bliskom odstojanju: kundacima, bombama, noževima, revolverima, kamenjem, pa čak i motkama. Svak se trudi da ne izostane, i samo juriša napred. Imamo više ranjenih. I oni ne zaostaju. Ako sami ne mogu da se kreću, pomažu im ostali drugovi i bolničarke. Pored mene je ranjen, u desnou ruku, kurir štaba brigade Dragan Pitić. Jedna nemačka grupa naletela je na nas bočno, s desne strane, pucajući sa bliskog odstojanja. Pitić me je zaklonio svojim telom i kundakom puške. Rafal iz nemačkog automata oštetio je pušku i skoro prerezao Pitićevu desnou ruku. Ovo je drugi put kako se kuriri svesno izlažu opasnosti da bi me zaštitili od ranjavanja ili pogibije.

Uporedo, jedan pored drugog, napred su prodirala naša četiri bataljona kroz četinarsku šumu i dubinski neprijateljski raspored krčeći prolazak štabu brigade, bolnici, četi pratećih oruđa, intendanturi i ostalim jedinicama naše kolone.

Usput nailazimo na telefonske kablove, koje su naši bataljoni pokidali, na sveže oborenja stabla i provizorne, na brzinu izgradene bunkere. Sve dok naše jedinice nisu pokidale neprijateljske telefonske kablove, Nemci su se borili žestoko. Čim su im pokidane veze, nastalo je rasulo u njihovim redovima i otpor je počeo jenjavati.

Zadivljujući je bio primer junaštva i požrtvovanja drugarica bolničarki iz naše brigadne bolnice, koje su, na čelu lakše ranjenih drugova, jurišale sa revolverima u ruci. Tako smo se, posle razbijanja jedne oveće nemačke skupine, našli licem u lice sa jednom četom 4. crnogorske brigade iz leve kolone. Drugovi se smeju srećnom ishodu što se nismo potukli međusobno i vele »da se nikad nismo najurili za Nemcima kao danas po ovim šumama«.

Gore od Nemaca prolazili su Italijani kad bi im veze bile prekinute. Tako je uništen jedan bataljon italijanske divizije »Ferrara«, kad je bio odsečen od Nikšića, dejstvom 4. i 5. crnogorske i 2. proleterske brigade, 1. i 2. maja 1943. godine.

MUKE SA TOPOVIMA

Na dva mesta u svom ratnom dnevniku zapisao sam zapažanja o bateriji brdske topova. Kod komandi jedinica kojima je bila pridodavana baterija brdske topova (koja je inače bila pod neposrednom komandom štaba divizije), nije bilo dovoljno upornosti u primeni ove baterije. Tako stavljujući su doprinele razne okolnosti, kao na primer: nedostatak granata, bojazan da neprijatelj ne zapleni topove, pa i neumešnost upotrebe »brđana« u datojoj situaciji. Zbog svega toga ovi topovi su preterano čuvani, kao nekakvi mezimci naše mlade vojske. Međutim, i tamo gde su pojedine komande jedinica imale nameru da ih dobro upotrebe, sve se svodilo na gubljenje veza sa baterijom brdske topova.

U spomenutoj bici za ranjenike na Makljenu, Pidrišu i Mačkovcu, kad su naše jedinice zaustavile nemačko napredovanje i potiskivale neprijatelja ka Gornjem Vakufu, štab 2. proleterske brigade postavio je brdsku bateriju i teške bacače između sela Pidriša i Mačkovca.

»Na Crnom vrhu ostaje 1. bataljon, u rezervi, i da kontroliše komunikaciju od Gornjeg Vakufa. 2. i 4. bataljon određeni su za dalji napad na neprijatelja u Mačkovcu i za njegovo gonjenje do Vakufa. 3. i 5. bataljon u rezervi.

• U dolini Neretve zaplenjeno je nekoliko malih italijanskih tenkova. Štab divizije je obećao da će ih poslati da potpomognu dalje gonjenje neprijatelja. Pored toga, pohvalio je 1. bataljon za hvatanje nemačkog majora koji je dao dragocene podatke o neprijatelju.

* Tenkove su zaplenile jedinice 3. divizije u borbi za Prozor i u dolini Rame.

Napad je trebalo da počne sinoć (4. marta) u 21 čas, ali su tenkovi zakasnili, tako da je započeo tek jutros u 5 časova. Mada se jedan tenk odmah pokvario, sa drugim su 2. i 4. bataljon jurnuli ka neprijatelju. Od silnog oduševljenja, borci su bili brži od malog tenka, čije je bruhanje i stenjanje u blatu jedne uzbrdice toliko poplašilo Nemce, da su u panici napustili iskopane rovove i pobegli ka Gornjem Vakufu. Naše jedinice su ih u stopu gonile.*

Posle kraće borbe u jurišu je zauzeta i Strmica (kota 785, južno od Vakufa). Vakuf je ispod nas i u njemu je »gužva« od nemačke komore i vojske.

Jedan vod 4. bataljona zauzeo je bunkere više prve džamije od Strmice. Ostali delovi 4. bataljona i jedna četa 5. bataljona spustili su se šumom do prvih vakuških kuća. Naši puškomitralscici čiste prostore između kuća. Neprijatelj je Vakuf brzo praznio i bežao putem, oranicama i livadama s obe strane Vrbasa. Putem odstupa artiljerija i komora sa zaštitnicom od nekoliko tenkova. Sve je to »začepilo« čitavu dolinu niz Vrbas ka Bugojnu - klasična slika pometnje i neprijateljskog poraza.

Nemačka zaštitnica, u jačini od oko 500 vojnika, povratila se u Vakuf u pratnji tenkova. Naš protivkolski topčić počeli smo spuštati niz strane Strmice, da bismo tukli tenkove.

Naše brdske baterije nema »ni od korova«. Nju nije uspeo da pronađe ni kurir koji joj je, posle bežanja Nemaca sa Mačkovca, nosio naređenje da nas sledi. Drugi kurir ih je jedva pronašao. Običali su da će doći, ali ih nema.

Naši artiljeri još nisu imali smisla za sadejstvo sa bataljonima. Čim pešadija pređe u napad i potisne neprijatelja, oni pronađu neku kolibu ili kuću i zabiju se u nju. Da su nas pratili do Strmice, kako smo im naredili, napravili bismo rusvaj od nemačkih kolona sabijenih u bežanju.

Takođe je zakasnio i 2. bataljon, koji je bio u rezervi, pa nam nedostaje snage za dalje gonjenje Nemaca. Potpuni poraz ove nemačke grupacije bio je očigledan, a izmakli su nam ispred nosa.

Na levom krilu našeg fronta, kod 4. proleterske brigade, još se vodi borba. Osluškujemo i pogledamo ne bi li nazreli dejstvo 1. proleterske divizije preko Vrbasa. Povremeno se čuje pripucavanje, ali vrlo daleko i slabo. Neupoznati smo sa situacijom kod njih.

Jedno vreme je, između našeg ulaska i nemačke bežanije, Vakuf bio skoro potpuno ispražnjen. Ne osećajući nas više za ledima, a pošto je spasila artiljeriju i komoru od zarobljavanja, nemačka se komanda sredila i oslobođila panike. Nemci vrše protivnapad uz podršku tenkova i potiskuju vod 4. bataljona iz bunkera. Negde iz doline Vrbasa, ispod Vakufa, počeće da nas tuku nemačke haubice i teški bacaci.

Druge gubljenje veze sa bataljonom brdskih topova dogodilo se u borbama oko Kalinovika, 22. marta 1943. godine:

»Štab divizije stavio nam je na raspolažanje bateriju brdskih topova. Jedan od drugova iz komande ove baterije, koji nam je došao u štab u selu Obiju, predložio je da ode i pripremi bateriju za dolazak na položaje, kad im javimo. Pošto je loše iskustvo sa artiljerima iz borbi više Gornjeg Vakufa bilo još u svežem pamćenju, dadosmo mu kurira da zna koji je to potok u kome se sada nalaze.

U Kalinoviku i oko njega vlada živost. Posle odspavane noći četnici su izbaujali i lutaju po golim livadama oko Kalinovika. Neko organizovanije kretanje primećuje se na cesti prema nama. Zatim ugledasmo veću grupu, koja je nešto teglila. Verovatno prevlače haubicu. Uskoro nas istureni osmatrači obaveštise da se primećuje živost kod četnika na položajima Ljubina brda, a malo zatim da se jedna kolona oko 200 četnika kreće u pravcu Kačuna (k. 1397) i Kukuline (k. 1325).

* Ovo je bilo prvi put da jedinice 2. proleterske brigade kreće u borbu u pratnji naših tenkova. Samo jednom ranije, u napadu na Kupres 28. decembra 1942, upotrebile su ustašku tanketu zaplenjenu u Livnu.

U susret ovoj koloni poslali smo 1. i 4. bataljon pravcem Titin do - Kačina šuma, daje presretnu i razbiju, a zatim da produže ka selu Jelašca i dalje, prema dobivenoj zapovesti za napad na Kalinovik.

Kurir koji je otišao da dovede bateriju brdske topova vrati se neobavljenog posla. U potoku gde se juče nalazila nema je više. Raspitivao se kod jedinice 2. dalmatinske brigade, ali niko ne zna gde je baterija »strugnula«.

Tako su se i borbe oko Kalinovika završile bez učešća ove brdske baterije, čija se komanda nije trudila da održava vezu sa štabom 2. proleterske brigade. Bitka za Kalinovik dobijena je manevrom jedinica 2. proleterske brigade, pa je čak zapunjena i četnička haubica, koja je u nekoliko navrata tukla naše jedinice.

Od kolikog su značaja bile dobre veze između jedinica i viših komandi svedoči period između četvrte i pete neprijateljeve ofanzive.

U svoj dnevnik, ispod datuma 21. aprila, na položaju blizu Čelebića, zapisao sam i ovo: »U 8 časova stiže izveštaj od štaba 2. i 5. bataljona da su na Šćepan-Polje i Uzlup stigli naoružani Pivljani, a daje jedna četa 4. crnogorske brigade ostavljena na Pišću za pozadinski rad. Sa njima su razgovarali telefonom i vele da je situacija u Crnoj Gori dobra; vrši se mobilizacija ljudi za naše jedinice do 35 godina starosti. Izveštaj smo prosledili preko štaba 2. dalmatinske brigade za Vrhovni štab.

U 10,45. časova stiže pismo iz štaba divizije:

- Nemci od Goražda kreću obalama Drine ka Foći;
- 4. crnogorska brigada nastupa pored Komarnice ka Šavniku - zato je potrebno da 2. proleterska brigada, sa tri bataljona, čisti Crkvice i vezuje neprijateljske /četničke/ snage koje ugrožavaju levi bok 4. brigade;
- naša brigadna intendantura da organizuje ishranu za ranjenike u Buvnivima, Zavajitu i Čelebiću;
- pozajmljeni brdski top vratiti 1. proleterskoj diviziji.

U vezi sa dobijenim pismom naredujemo:

- da 4. bataljon smeni 2. i 5. na Zlatnom boru;
- da 2. bataljon izade na Rudine, a sa dve čete do Nikovića i da se sve čvršće poveže sa 4. crnogorskom brigadom, dejstvujući na neprijatelja gde ga bude bilo;
- da 5. bataljon, za sada, ostane na prostoriji Uzlup - Lijećevina - Šćepan-Polje /podaci dobijeni preko telefona od čete 4. crnogorske brigade nisu se slagali sa podacima iz pisma štaba divizije o četničkim snagama na Crvinama, te smo, zbog teškoća ishrane na Pivi, prebacili samo dva bataljona/;
- 1. bataljon ostaje u selima Ječmište - Čelebić - Radonjići, a 3. u Suho Polje i Velenići.

U 13 časova Lune odlazi za Uzlup, a ja za Zlatni Bor. Usput sam sreo Koču /Popovića, komandanta 1. proleterske divizije/ i malo smo porazgovarali. I Koča je čuo da su Pljevlja bombardovana. Naše jedinice u Hercegovini zauzele su Stolaci Ljubinje.

Štabu divizije smo odgovorili na njegovo pismo i poslali podatke kojima mi raspolažemo o situaciji na Pivi i u ostalom delu Crne Gore. Stab 2. dalmatinske smo takođe obavestili o svemu*.

Dan kasnije iz rejona Zlatnog Bora: »U 2 časa stiže izveštaj od štaba 2. dalmatinske brigade iz Orahova. Kod njih nema ništa naročito novo, sem što su i oni prevarili jedan italijanski transportni avion, te im je bacio poštu i nešto malo hrane za opkoljeni italijanski garnizon na Čelovini. U pošti je bilo više primeraka lista »Glas Crnogorca«, namenjenih četnicima.

U 14 časova stigla je pošta iz štaba naše divizije za nas i 4. brigadu. Materijal za 4. brigadu poslali smo preko naših bataljona na Pivi. U 18 časova štab divizije nas obaveštava o novostima: 7. krajiska brigada je na Zabljaku, 4. crnogorska pod Šavnikom, a 5. crnogorska vodi borbu sa Italijanima na pravcu Nikšića. Pljevlja su dva puta bombardovana.*

* Po italijanskim dokumentima, Nemci su nekom zabunom bombardovali Pljevlja.

U 16 časova Lune sa Šćepan-Polja prosleđuje nam telefonski izveštaj 2. bataljona sa Rudina o situaciji na Pivi i u Crnoj Gori. Događaji se razvijaju povoljno, četničke jedinice se raspadaju.

U 20 časova poslali smo izveštaj štabu divizije, kraćim putem, preko 2. bataljona i pravo na Žabljak.

Radio »Slobodna Jugoslavija« javlja da su partizani kod Niša oslobođili jednu kompoziciju zarobljenih Rusa. Crvena armija napreduje ka Novorosijsku.

ČLANAK DRUGA TITA U BRIGADNOM LISTU

Prekjuče je stigao članak druga Tita za naš brigadni list.

(Ovaj članak druga Tita nisam zapisao u dnevnik zbog njegove obimnosti, ali sam sačuvao jednu kopiju i predao je, kao i ostale dokumente kojima sam raspolagao. Tada mije ovaj članak pomogao da završim svoj prilog za 5. broj brigadnog lista »Bez predaha«. Pored toga, članak druga Tita je potpuna potvrda pređenog jednogodišnjeg perioda 2. proleterske brigade i svih činjenica koje su zapisane u mom Dnevniku. Drugim rečima, sve istorijske činjenice zapisane u mom dnevniku najbolja su ilustracija članka druga Tita).

Sutradan: »Stigli su naši kuriri Ćikalo i Cavo* iz Vrhovnog štaba. Drugovi nam pišu da opravimo most na Uzlupu i Šćepan-Polju*, da se uspostavi telefonska veza sa Žabljakom i Šavnikom,* i da možemo vršiti mobilizaciju ljudi do 40 godina starosti. Stiže i pismo od štaba 2. dalmatinske brigade. Oni traže konje za prenos ranjenika Centralne bolnice. U 8 časova poslali smo pismo Lunu da uputi konje iz 5. bataljona za prenos ranjenika, a štab 2. dalmatinske smo obavestili kad će im prispeti konji iz naših jedinica.

Narednog dana iz sela Zlatni Bor: »Naš 2. bataljon iz Nikovića izveštava nas telefonom daje Šavnik u našim rukama«.

KURIRI DRUGE PROLETERSKE

Kad je reč o kuririma 2. proleterske brigade, treba ponovo istaći da su to bili najboljni borci brigade, do krajnosti odani svojoj Komunističkoj partiji, spremni da u svakoj prilici polože i svoj život za izvršenje poverenog zadatka. Njihov ponos se graničio sa avanturizmom i romantikom najboljih junaka iz narodne poezije i ranije istorije naših naroda. U posleratnom periodu razgovarao sam sa prezivelim pojedincima iz ove naše najpouzdanoće službe veze. Niko od njih nije imao u džepu četničku kokardu ili ustaški znak, da bi njima zamenio crvenu petokraku sa srpsom i čekićem prilikom probijanja kroz neprijateljske redove. Zato su oni danas na odgovornim funkcijama u našoj JNA, većinom u činu pukovnika ili generala. U doba rata bili su to nestručno očekivani drugovi u svim jedinicama i štabovima, koji su donosili najnovije vesti i bili vesnici novih pregnuća i novih pobeda. O njima su se starali svi u jedinici, od komandanta do poslednjeg borca, kao i organi narodne vlasti. O tome svedoči i ova sačuvana legitimacija kurira Jovana Nedovića /sada pukovnika JNA u penziji/.

* Dragutin Milošević Ćikalo, borac, rođen 1926. u Vigoštu kod Arilja, trgovacki pomoćnik, 'an SKOJ-a, poginuo u s. Mioski kod Prijeopolja, 4. decembra 1943.

Bogoljub Lazarević Cavo, borac, rođen 1926. u Velereču kod Gornjeg Milanovca, zemljoradnik, član SKOJ-a, poginuo u G. Milanovcu oktobra 1944. Objicu su pripadali najmlađoj generaciji u 2. proleterskoj brigadi, a kao izvrsni borci bili su kuriri štaba brigade koje smo poslali u Vrhovni štab radi veze.

** To su bila dva žičana viseća mosta, sa kojih su četnici u bežanju pobacali daske i olabavili užad.

*** Telefonska veza sa Pišća je već ranije bila uspostavljena.

LEGITIMA CIA

Za druga Jovana Nedovića, kurira štaba II proleterske brigade, koji putuje službenim poslom.

Mole se usputne partizanske vlasti da imenovanom ne čine nikakve smetnje, nego da mu, po potrebi, ukažu svaku pomoć, tj. da mu se dade potrebna pratnja ako je bude zahtevao ili da mu se stavi na raspoloženje konj ili ma koje drugo prevozno sredstvo radi brzeg i lakšeg obavljanja njegove dužnosti.

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU!

Za Štab
/mesto pečata/

Pol. komesar, drug.
Mil. Kušić

Komandant, drug
Ljub. Đurić

Štab 2. proleterske brigade imao je dvojicu verovatno najmladih kurira u našoj vojsci - Miška i Marka. Mihailo Erčević Miško, rodom iz Vrњачke banje, stupio je u 2. šumadijski partizanski odred 1941. u svojoj jedanaestoj godini. Njegov nerazdvojni drug, Marko Vasiljević, rodom iz Olova, stupio je u 2. proletersku brigadu jula 1943, u svojoj trinaestoj godini. Svi borci 2. proleterske brigade voleli su ova dva najmlađa druga. O njima je već pisano. Miško je umro posle rata, a Marko živi sa porodicom u Kladnju.

NEISPRAVNA RADIO STANICA

Naravno, sistem veza u našoj vojsci nije ostao samo na kruririma. Sa osnivanjem divizija, gotovo sve divizije naše vojske bile su povezane sa Vrhovnim štabom radio-stanicama. Kasnije, uporedo sa formiranjem korpusa, veze su se još više usavršavale. Po svim jedinicama su nicala odeljenja za vezu, koja su olakšavala komuniciranje između jedinica, kao i između organa narodne vlasti na oslobođenim teritorijama. Međutim, sve to nije išlo uvek glatko. Iskrasavale su nebrojene teškoće sa kojima su se suočavali štabovi, pa i sami organi veze. Evo šta je o prvom kontaktu sa radio-stanicom zabeleženo u mom ratnom dnevniku /bio je četvrtak 13. maja, rejon Kruščice/:

»Krcun i ja komandovaćemo na ovom sektoru 6. istočno-bosanskom, Majevičkom i našom brigadom. Ove tri brigade sačinjavaće Drinsku operativnu grupu, čiji će se štab od sutra nalaziti u selu Zavajitu.

Prema direktivi Vrhovnog štaba, 2. proleterska i Majevička brigada ostaće na prostoriji Šćepan-Polja, Ustikoline, Han-Sohe, a 6. istočnobosanska na pravcu Goražde - Čajniče. Osnovni su zadaci:

1. Zaštita naših bolnica;
2. Zaštita oslobođene teritorije /zapadni deo Sandžaka/;
3. Učvršćivanje narodne vlasti.

Veljko će nam ostaviti radio-stanicu, čiji je akumulator nešto neispravan.«

Sutradan: »Izjutra smo krenuli za selo Zavojit. Veljko je ostao zbog ugovorenog vremena za radio-vezu sa Vrhovnim štabom, da pokuša da je uspostavi.

Oko podne stiže i Veljko. Nije mogao uspostaviti radio-vezu zbog neispravnog akumulatora. Predao mi je ranije izveštaje 6. istočnobosanske brigade i n.je-

* Pavle Ilić Veljko, pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba, član KPJ; umro posle rata.

gove izveštaje Vrhovnom štabu do našeg dolaska. Ostavio nam je i radio-stanicu da pokušamo uspostaviti vezu, ako budemo uspeli da napunimo akumulator«.

Pošto nismo uspeli da napunimo akumulator, te radio-stanica nije proradiла, noću između 15. i 16. maja napisali smo izveštaj Vrhovnom štabu. »U 9,30 časova kurir je odneo izveštaj za Vrhovni štab do štaba 7. divizije, odakle se prenosio dalje. Tako se i štab 7. divizije obaveštavao o novostima na našem sektoru.

U 17. časova vratio se kurir iz štaba 7. divizije sa potvrdom o prijemu izveštaja za Vrhovni štab i da će ga radio-vezom proslediti Vrhovnom štabu«.

Pored nezgoda i teškoća sa radio-stanicom, koja nam je prvi put dodeljena na upotrebu, glavobolju nam je zadavala i 6. istočnobosanska brigada. Naime, ova brigada je dugo vremena, od svog osnivanja pa sve do tih dana, samostalno operisala u ističnoj Bosni, tako da nije bila naviknuta na koordiniranje sa drugim jedinicama. Više dana nismo mogli da uspostavimo vezu sa njom. Slali smo specijalne patrole. Čak i čete, ne bi li uhvatili vezu s njom, ali uzalud. To je isto činila i Majevička brigada, po našem naredenju, ali ni ona nije mogla uspostaviti vezu. Situacija je bila ozbiljna - zbog priprema neprijateljskih jedinica za petu ofanzivu i njihovog kretanja komunikacijama Sarajevo - Foča - Goražde - Čajniče - Prijedor. Mi smo, već tada, izneli svoje mišljenje Vrhovnom štabu: da Nemci raspoređuju svoje jedinice oko slobodneteritorije, što može biti nagoveštaj nove ofanzive. Ovo mišljenje potkreplili smo saznanjem da su nemačke jedinice već stigle i u Nikšić, a da nemačka avijacija izviđa pravce Gacko i Nikšić.

Problem održavanja veze sa 6. istočnobosanskom brigadom ozbiljno nas je zabrinjavao, sve dok nije rasformirana Drinska operativna grupa brigada.

A onu neispravnu radio-stanicu, koju nam je ostavio Veljko, izneli smo iz pete neprijateljeve ofanzive i poslali je Vrhovnom štabu, 24. juna 1943, prilikom oslobođenja Olova.

Inače, u oslobođenom Olovu, na planu održavanja veza sa saveznicima, desio se i jedan zanimljiv slučaj.

Uveče oko 22 časa 25. juna došao je k nama drug Tito. Grdio nas je zbog vatri. Dva engleska aviona trebalo je da bace sanitetski materijal u toku ove noći. Četvrti bataljon 2. proleterske brigade je, na svoju ruku, zapalio vagone sa građom koji su se nalazili na železničkoj stanici. Te noći, saveznički avioni trebalo je da bace sanitetski materijal. Vatre su mogle izazvati zabunu. Obaveštenje o dolasku savezničkih aviona stiglo je od štaba naše divizije prekasno, posle čega se pristupilo paljenju vagona - a tada je naišao drug Tito. Ljutnja druga Tita na naš štab interesantna je i zbog događaja iz prethodne godine. Naime, 25. juna

1942. naša brigada je trebalo da krene u 21 čas preko Širojela, pored Krbljina na Ječmeni, pa dalje, do Gvozognog polja. Prema zapovesti, za našom brigadom kretnao se Vrhovni štab. Taman kad smo hteli da krenemo, stigao je načelnik V\$ Arsa Jovanović i počeo da pravi razne kombinacije kuda da se kreće, jer su četničke bande pripucale na naš 4. bataljon koji je otisao kao leva pobočnica glavne kolone. Uskoro je došao drug Tito i sve nas izgradio što gnjavimo sa pokretom. Sećajući se ovog događaja iz prošle godine, rekosmo drugu Titu da nas često ne grdi - samo jednom godišnje, i to istog datuma, pa skoro i u isti čas...

SAVEZNIČKE MISIJE

Na planu održavanja veza sa saveznicima bilo je i iznenadnih susreta. Tako smo 14. jula 1943. u Savićima, kod mog zamenika Luneta, zatekli jednog Engleza, člana engleske vojne misije /rodom je Ličanin/ koji je krenuo za štab divizije.*

* Stevan Serdar, šef prve engleske misije, koja se spustila padobranom, 21. aprila 1943. kod KJADnja, sa dve ispravne radio-stanice i ličnim naoružanjem. Sa njim su bili Đuro Diklić i Milan Družić, svi članovi KP Kanade, a Serdar i Diklić španski borci. U Kairu su završili diverzantski kurs. Na slobodnoj teritoriji u Šekovićima proveli su dva meseca, gde su upoznali Branu Savića, Hasana Brkića i Rodoljuba Colakovića. Prema nama su se držali konspirativno, a u štabu divizije Peko ih je prepoznao. Serdar je omogućio dolazak majora F. Dikina u Vrhovni štab. Serdar je u penziji, aktivan društveno-politički radnik.

Preko radio-aparata saznavali smo za krupne događaje, koje su potvrđivale naše radio-stanice. Na primer, 8. septembar, 1943. u Jašanici kod Foče, najpre »Slobodna Jugoslavija«, a kasnije i radio-London objavili su daje Italija bezuslovno kapitulirala. Primirje je potpisano i neprijateljstva obustavljena. Takođe smo tada saznali da je Crvena armija oslobođila Staljngrad i Krasnoarmejsk i, na taj način, očistila Donbas i nastavila napredovanje. O ovim događajima izvestili smo naše jedinice.

Ljubodrag Đurić

TITO NAS VRAĆA U ALBANIJU

Pozdravio sam se s drugovima koji ostaju i nastojao da se još malo nadišem vazduha na slobodnoj teritoriji.

Kao brod po užburkanom moru, s mnogo podvodnih grebena i neizvesnosti, otisnuli smo se 3. oktobra 1942. godine.

SEDAMNAESTORICA ODABRANIH

Nas sedamnaest - četa mala ali odabrana (neka mi se oprosti što to kažem), krenuli smo na put uvereni da ćemo stići tamo gde smo naumili. Svaki je imao poseban zadatak: neki da ostanu u jednom, a drugi u drugom mestu Crne Gore da pomognu organizacijama i partizanskim grupama i prenesu bogato iskustvo Pete proleterske. Blažo, ja i Vojo Todorović, koji nam se priključio u Piperima, morali smo da nastavimo put u Albaniju.

Nas sedamnaest - kao jedan. Zajedno smo pošli sa slobodne teritorije. Trebalо se probijati kroz neprijateljske redove, prevaliti veliku razdaljinu, sve kroz teritoriju koju kontrolišu neprijatelji. A i kroz teritoriju prestravljenih seljaka: jedni su se plašili četnika i ustaša, drugi partizana - zavisno od toga za koga su vezani, za nas ili za okupatora. U rasplamsaloj oružanoj borbi neutralnih je teško moglo biti.

Po merilima na slobodnoj teritoriji, hrane smo poneli dosta-čak mnogo. Za ondašnje prilike dosta smo dobro i odeveni i obuveni. Sastav grupe bio je takav da sam se divio svakom, i svim skupu, jer su oni prošli kroz proletersku brigadu. Sigurnije gaze, samouvereni su, odvažni i hrabri. Jedan za drugim - razvukla se kolona ponekad i sto metara pa izgledamo još snažniji nego što jesmo.

Organizacija je bila besprekorna. Ni sada ne znam ko je za šta bio odgovoran. Da priznam: nisam se tada ni interesovao za to - bio sam uveren da je to vrlo organizovana i jaka grupa, u stanju da izvrši i mnogo teži i složeniji zadatak od probijanja do Crne Gore. Uočio sam da se za sve pita Blažo.

Išli smo dosta brzo. Dobar deo puta prevaljivali smo danju, a noću se odmarali. Put je, uglavnom, vodio preko planina i šuma dosta udaljenih od naselja. Kad smo se susretali s retkim putnicima ili čobanima, predstavljali smo se kao prethodnica velikih partizanskih snaga. Koristili smo takvu priliku da s njima porazgovaramo, da dobijemo neko obaveštenje o kretanju neprijatelja, a zatim da pristupačno objasnjimo ciljeve narodnooslobodilačke borbe, navodeći dokaze da je pobeda na našoj strani.

Za orientaciju su nam služile dobro poznate planine preko kojih su ovi drugovi prošli s brigadom, a i ja sam tuda išao prema Vrhovnom štabu. Negde je bila staza, negde bespuće, čestar, vrlet, proplanak. Oprezno smo zaobilazili naselja. Bili smo spremni na svako iznenadenje. Ravnicu blizu naselja prelazili smo ubrzano noću, nismo smeli da pušimo, a o zaostajanju nije moglo biti ni govora.

USRED KLISURE - ŠENLUČENJE

Bio je, koliko se sećam, treći dan putovanja. Blažo je dobio visoku temperaturu. Morali smo ići dalje - svako zadržavanje bilo je opasno jer nas neprijatelj može otkriti, morali bismo se sukobiti s njim i rizikovati zadatke koje smo primili, pa i svoje živote. Blažo je ulagao poslednji napor da izdrži, ali mu je snaga ponestajala. I bez nekog dogovora, pronađeno je rešenje: Mihailo Tiodorović, mlađ i snažan, obuhvatio gaje, i tako reći, poneo. Blažu su noge dodiraivale zemlju. Mihailu je pomogao Vlado Gatolina. Tako je trajalo dva dana. Blažo je i dalje imao visoku temperaturu, što smo utvrđivali dodirom ruke, jer topomer nismo imali. Ipak, kolona se kretala bez zastoja i sve se više udaljavala od slobodne teritorije. Da Blažo nije bio bolestan, brže bismo odmicali.

Već smo prešli dobar deo puta, istina ne tako opasnog, preko Bitovnje, Bješnjice i Igmana i zanočili na Treskavici. Iako smo se osećali dosta sigurnim, za svaki slučaj su određeni drugovi koji će u smenama čuvati stražu. Umorni, nismo mogli birati mesto gde ćemo leći-važno je samo da bude ravno, a onda smo na brižnu prikupili lišća i napravili ležaje.

Sutradan, Blažo se osećao bolje. Radovali smo se svi posebno Mihailo. Prema našem »pregledu«, temperatura mu je spala. Hrane i duvana još smo imali. I dobru kondiciju.

Bez teškoća smo prešli Zelengoru i stigli u kanjon Sutjeske. S mesta gde smo zastali radi odmora videli smo levo, niz Sutjesku, tragove neprijateljske ofanzive - opustošenu i popaljenu Vrbnicu i ostatke još nekih popaljenih sela. Desno od nas, uzvodno, dizale su se visoke okomite planine. Do nas je dopirao huk Sutjeske. Osmatrali smo desno, levo - nigde žive duše. Bio je dan. Osećali smo se kao u nekom bezljudnom prostoru.

Spustili smo se niz okomitu stranu i brzo se našli kod reke. Pored nje krvuda uska staza, na nekim mestima toliko uska da se dvoje jedva mogu mimoći. Krenuli smo tom stazom. Sjedne strane je provalija, nad rekom, s druge vrletna, stenovita planina. Nema ni najmanjeg prostora za eventualno manevriranje.

Na čelu kolone iš^o je krupni kao od brega odvaljen Vlado Gatolini, a za njim ostali, u razmaku od pet, šest koraka. Dosta brzo smo se uvukli u kanjon. Činilo mi se kao da se klisura za nama zatvara. Ali brzo smo se i iznenadili. Na pedeset metara ispred nas čuli su se pucnji i žagor. Pucnji iz dvadesetak pušaka nisu prestajali. Kao daje neko šenlučio. Klisura je odjekivala. Pucnjava je postajala sve bliža, a staza uska - mesta da se sklonimo dok produ oni koji pucaju nema: desno je ambis nad rekom, a levo surova stena. Da se vratimo - niko na to nije ni pomisljao, jer samo što se nismo u klanцу sreli s neželjenima. Šta da se radi? Brzo je odlučeno: nastaviti put, a kako se snaći u slučaju iznenadenja, o tome smo se ranije dogovorili. Trebalо je da Vlado Gatolini stavi na kapu četničku kokardu, a mi ostali da se ponašamo kao četnici i da pri pozdravu pazimo da se slučajno nekom od nas ne omakne da kaže »druže« nego »dobara dan, braćo«. Vlado će reći da žurimo na Fazlagića kulu da se osvetimo ustašama za pokolj srba.

DARA KAO »ČETNIČKI MOMČIĆ«

Vlado je hitao pred nama, a mi u razmacima za njim. Zabrinuti smo: kako se susresti sa naoružanim ljudima, ili ruljom koja je, možda, krenula u pljačku muslimanskih sela? Na uskoj stazi našli smo se oči u oči s gatačkim četnicima. Susret se nije mogao izbeći. Četnici su bili iznenadjeni, jer su računali daje to teritorija koju oni kontrolišu, a mi još više - nismo očekivali susret s njima. Ali, tu smo, nema se kuda.

Vlado im je nazvao boga i oslovio ih sa »braćo«. Na šajkači mu je sijala kokarda. Kao »komandir«, upitao je koliko je daleko Fazlagića kula. »Žurimo, ljudi su umorni« - rekao je »komandir«. Gatački četnici, u ovom slučaju neorganizovana rulja spremna za pljačku, požurili su, zbog autoritativnog izgleda našeg »ko-

»

mandira«, da što preciznije odgovore gde se nalazi Fazlagića kula i kojim putem da najbrže do nje stignemo. »Komandir« im je zahvalio i počeli smo da se moilazimo. Bilo je na putu tako uskih mesta da smo morali da se jedan drugom očešemo o rame.

Svi smo bili zabrinuti da Dara Čokorilo ne skrene pažnju na sebe. To je bila zdrava, snažna, lepa partizanka. Dok smo mi muškarci imali manje ili veće brkove, a već desetak dana nismo se brijali, ona je upadala u oči svojim lepim, okruglim, preplanulim licem i crnim ocima. Doduše, što je bolje mogla uvukla je kosu pod šajkaču, kaiševi od puške i pištolj donekle su joj umanjili grudi, pa je gatačkim četnicima mogla da liči na zdravo i jedro golobrado momče.

Napeta neizvesnost: dovoljna je i najmanja neoprezrost s naše strane pa da dode do krvi; i najmanji njihov pokušaj mogao bi da bude povod za pokolj na tom uskom prostoru. Njih je bilo mnogo više, a mi smo bili organizovani, vičniji borbi, hrabriji.

Mimoilaženje u klisuri Sutjeske dosta dugo je trajalo - mnogo duže nego da su uslovi normalni. Nervi su nam bili zategnuti kao strune. Gatački četnici su prolazili ne zadržavajući se. Možda su poverovali da smo četnici, gotovo kada imamo onakvog »komandira«, s pravom kokardom na kapi. Ako je neko od njih i posumnjao, sumnju je krio u sebi. Nije mogao znati koliko nas ima u koloni, jer smo se kretali u razmacima od pet i više koraka. Bili smo dobro odeveni i uhranjeni i, što je najvažnije, dobro naoružani. Na kraju, ako je neko i posumnjao, mogao je da pretpostavi da možemo biti prethodnica neke veće jedinice. U tesnacu Sutjeske i njima je bilo tesno i stalo da se mirno mimoide.

!

Sve se srećno svršilo. Bili smo »četnici«, makar kratko vreme.

MUKE DO SKADRA

Posle dugog i napornog puta, naišli smo na grupu partijskih radnika iz nikšićkog sreza. Mislim da ih je bilo više od deset. To su bili članovi Okružnog komiteta KPJ za Nikšić. Tu sam prvi put sreo Veljka Zekovića, sekretara OK. Njihovom, a i našem, radovanju nije bilo kraja. Oni su se radovali što su nas videli, što će jedan broj drugova ostati na tom području da se s njima bore, što su čuli 0 uspesima naših brigada, a mi - što smo bez sukoba prevalili put od Vakufa do iznad Nikšića.

Drugovi iz Nikšića toplo su nas dočekali i dobro nahranili. Blažu i meni se žurilo. S nama idu i Vlado Gatolini, Vojo Lakčević, Mihailo Todorović i Vukosav Božović. Oni će ostati na trenu podgoričkog sreza, sem Voja Lakčevića, koji će produžiti za Kosovo i Metohiju. S drugovima iz Nikšića dogovorili smo se, kako 1 kojim najsigurnijim putem da idemo dalje.

Došli smo u Pipere. Blažo je održao sastanak sa članovima Okružnog komiteta KP za Podgoricu, čiji je sekretar bio Ratko Radović. Stanje u Crnoj Gori bilo je znatno bolje nego u junu i julu. Drugovi su počeli, uz veliku predostrožnost, da silaze u sela i povezuju se s proverenim prijateljima pokreta. Tada nije bilo mnogo akcija čišćenja, kada su okupator i četnici mobilisali sela da gone partizane i pretražuju čitave planine. Nije se ni često oskudevalo u hrani.

Trebalo je da se ovde rastanemo još od nekih drugova. Mihailo je verovao da će ići s Blažom i sa mnom u Albaniju. Razočarao se kada je Blažo saopštio da će s nama ići Vojo Todorović, koji treba da svojim vojnim iskustvom pomogne Albancima. Mihailo, koji je za vreme čitavog putovanja bio nasmejan, odjedanput se namrgodio, oči su mu zasuzile. Nije mogao lako da podnese rastanak s Blažom, ali se morao pomiriti sa odlukom. Ni Vukosavu i Vladu, koji ostaju na ovom terenu, nije lako pao rastanak s nama. Vojo Lakčević morao je da se poveže sa Stankom Burićem i da se zajedno s njim prebaci na Kosovo i Metohiju, radi pomoći Oblasnom komitetu. Rekli su nam da je Stanko bio ranjen, da mu je rana zarasla i da može da izdrži i najveće napore. Žao mi je što se toga puta

nismo sreli. Bio je daleko od Piperà dva-tri dana hoda. Nalazio se s grupom pozadinskih radnika u Bjelopavlićima.

Sve do Skadra putovali smo, uz velike muke, uglavnom noću. Pored jezera nas je prebacio švercer Šaćir Otvić, koji nam je dao »besu« da će sve biti u redu - i bilo je. On nas je i povezao s grupom od sedam albanskih gerilaca, naoružanih italijanskim puškama i revolverima. S njima je bio Čamilj Gavoči, član Okružnog komiteta za Skadar.

U grad smo ušli noću: njih sedmorica naoružani i u italijanskim uniformama, a nas trojica - Blažo Jovanović, Vojo Todorović i ja - kao da smo uhapšeni. Išli smo mračnom ulicom. Radnje su već bile zatvorene. Građani su se sklanjali. Navikli na takve noćne patrole, koje su im ponekad pravile neprilike, gledali su da izbegnu svaki konflikt sa »Italijanima«. Posle brda, planina i kućkog krša, zatim maratonske trke i prepona do Skadra, sada se krećemo kroz grad kao okupacijska vojna patrola. Čudna vremena.

Iz Skadra je uspostavljena veza sa Centralnim komitetom KP Albanije. Stigla je poruka da se možemo prebaciti automobilom. Drugovi iz Skadra snabdeće nas lažnim legitimacijama. Blažo je to kategorički odbio. Poručio je da iz sedišta Centralnog komiteta upute jedan odred partizana koji bi nam došao u susret, a mi ćemo se dogovoriti sa Skadranima kada, kako i preko kakve veze da krenemo. Centralni komitet složio se s tim i odmah uputio grupu partizana. Kod nas su došli Vasilj Šanto i Tuk Jakova.

Teren koji je trebalo da predemo bio je vrlo težak, pretežno planinski, bez komunikacija. To je područje Mirdite i Matija, najzaostalijeg dela Albanije, gde pokret nama nikakvog uporišta. Odатle se regrutuju ljudi za miliciju i žandarmeriju. Tu je nekad imao jak oslonac Ahmet-beg Zogu. I pored ovakvih teškoća, Blažo je bio kategoričan da se ne ide automobilom. Sigurnije je, kaže, putovati i u takvim uslovima, jer se možemo braniti, a iz automobila je to teško.

FIJAKEROM - U TIRANI

Nekoliko dana i noći putovali smo pešice do Tirane. Vodići su nam bili čak i neki odmetnici, a susretali smo i komite. Najzad, kad smo izmrcvareni stigli u glavni grad, strpali su nas u fijaker.

Tako smo se i provezli kroz Tiranu, koja je u to doba bila dosta živa. Gledali smo vojne i policijske patrole kako promiču pored nas, građane kako žure kućama, kako šetaju ili zastajkuju u grupama. Išli smo po asfaltu i kaldrmi, gledali reklame i izloge. Iako nam je u fijakerima i ugodno i lepo, nestrpljivo očekujemo da što pre izademo iz grada.

Sa periferije smo nastavili put prema planini Dajti. Išli smo celu noć. U zoru smo stigli na vrh planine. Tamo nas je dočekala prava partizanska patrola. To je bila grupa od deset naoružanih boraca. S njima je bio i dr Imer Dišnica, kooptirani član Privremenog CK. Odveli su nas u Labinot, sedište Centralnog komiteta. Veselju nema kraja. Albansku partiju je priznala Kominterna: doneli smo im pisma druga Tita. U Labinotu smo našli Miladina, Envera Hodžu, Ljiri Gegu, profesorku (posle rata zbog neslaganja sa politikom CK KPA osuđena na smrt i streljana) i Ramadana Čitaka. Bili su u jednoj zgradiji koja je više licila na kolibu, a udaljena je oko tri kilometra od Labinota.

Vreme je učinilo svoje. Svi su mi sada izgledali zreliji nego kada sam pošao od njih. Odgovornost pred svojim narodom i Partijom, uslovi rada i borbe terali su ljudе da brže uče, realnije gledaju na situaciju i kadrove, da se prilikom odlučivanja mnogo više oslanjaju na činjenično stanje.

Opet elegantan i u automobilu. Bio je već kraj novembra 1941. kada smo se našli u Labinotu. U Albaniji su tada funkcionali okružni komiteti u Tirani, Skadru, Draču, Valoni, Arđirokastri, Korči, Elbasanu i Beratu. Organizacija se brojno povećala - bilo je oko 900 članova. Operisalo je nekoliko partizanskih odreda, a i gerilske grupe u gradovima izvodile su akcije i diverzije. Oružana borba

partizana uzimala je sve više maha. Drugim rečima - ratovalo se. Veće akcije preduzimane su i ranije, krajem 1941. i početkom 1942. Kod Elbasana su zapaljena dva magacina s municijom, a kod Valone četiri barake takođe s municijom. Po jednoj proceni uništeno je oko 180 tona eksploziva. I u Tirani je dignut u vazduh jedan magacin municije, u Korči zapaljen senjak s velikim količinama stočne hrane.

Po direktivi Kominterne, trebalo je što pre održati Prvu zemaljsku konferenciju KP Albanije i izabrati Centralni komitet. Zauzet je stav da, bez obzira na teškoće i složenu situaciju, delegate treba izabrati demokratskim putem. Meni i Kristu Temeljku postavljenje zadatka da podemo u Valonu i Arđirokastru i prisustvujemo konferencijama na kojima će biti proradivani direktiva Kominterne i pisma druga Tita i birani delegati za Zemaljsku konferenciju. I ostali drugovi su raspoređeni.

Kristo i ja ušli smo u Elbasan preruseni u seljake, povezali se s komitetom i u jednom stalu ostali dva dana. Kod nas su za to vreme navrćali mnogi članovi Partije da čuju novosti u vezi sa pripremama za konferenciju i, što je najvažnije, 0 priznanju KP Albanije od strane Kominterne. Kada sam im rekao daje to istina, radovali su se kao deca. Govorili su: »Znači, priznaje nas Boljševička partija! 1 ne samo ona nego sve komunističke partije sveta. Sada nismo sami, sada će nam borba biti lakša«.

U Elbasanu su nam pripremili legitimacije, sašili elegantna odela, nabavili mantile i cipele. Jednog dana došao je kod nas sekretar komiteta i rekao: »Automobil čeka pred kapijom, možete poći. Ne brinite. Vozač je naš čovek, odvešće vas do Valone«.

Kola luksuzna, a nas dvojica elegantno odeveni. Nikom nismo sumnjivi. Zbog akcija koje su izvodili partizani okupator je postavio rampe na ulazu u građeve i na izlazu iz njih i na mostu preko Vojuše. Kratko vreme smo se zadržavali kod svake rampe: karabinjeri su nas legitimisali, izvinjavali se što to moraju da čine, jer očekuju da im padne u ruke neki komunist. Bile su raspisane poternice za članovima CK, Miladinom i za mnom, a straže na svim rampama imaju fotografije traženih. Policija je došla do njih prilikom provale Centralne partiskske tehnikе maja 1942. u Tirani. Evo kako se to desilo.

Ludovik Nikaj radio je u Centralnoj tehniči i legalno živeo u Tirani. Prilikom jedne racije policija gaje uhapsila zajedno s njegovom ljubavnicom. Da bi izbegao batine, provalio je mesto gde se nalazi tehnika. Tako je policiji palo u ruke dosta važnog materijala iz rada partije, zatim beleške druga Miladina, fotografije i neke lažne legitimacije. Nikaj je tom prilikom otkrio i nekoliko drugova, koji su odmah uhapšeni.

Gerilci u Tirani bili su vrlo aktivni. Sabotaže i atentate izvodili su sve češće. Policija se zato plašila da Nikaj ne pobegne iz zatvora ili da ga gerilci ne oslobose, pa su ga pod jakom stražom zajedno s njegovom ljubavnicom, prebacili u skadarski zatvor. Centralni komitet je o svemu tome obavestio okružne komitete. Javio im je i da se Ludovik Nikaj izdajnički drži. Skrenuta je pažnja drugovima koji su imali veze s njim da se povuku u ilegalnost.

Ključar skadarskog zatvora, u kojem se nalazio Nikaj, bio je pripadnik narodnooslobodilačkog pokreta. On je i obavestio jednog člana komiteta da je doveden neki Ludovik Nikaj s ljubavnicom i da ima naredbu da se prema njemu postupa kao prema prijatelju, da mu se da dobra soba bez rešetaka i da mu se hrana donosi iz hotela. Članovi komiteta Čamilj Gavočić i Zija Dibra došli su kod mene i javili mi o tome. Dogovorili smo se šta da uradimo. Složili smo se da se ispita mogućnost likvidacije ovog izdajnika i tako preseće dalja provala. Zadatak je bio vrlo težak. Zatvor se nalazio pod jakom stražom, a u blizini je bila i stanica karabinjera. Članovi komiteta su se dali na posao. Još u toku dana sve su ispitali. Zaključili su da se u sobu u kojoj se nalazi Ludovik može ubaciti bomba. Složio sam se s njihovim predlogom. Odredili su tri druga da izvrše ovu akciju istog dana u ponoć.

Moj ilegalni stan nalazio se u kraju zvanom Tepe, na uzvišici s koje se vidi severni deo grada, u kome se nalazi zatvor. Nestrpljivo sam očekivao ponoć. Gledam u časovnik i brojim časove i minute a od 23. 45 i sekunde. Došla je i ponoć, a nad gradom tišina. Minut, dva, deset, pola sata posle ponoći -- opet tišina. Znači, od akcije, bar te večeri nema ništa, jer eksplozija bi se čula.

Ujutru je došao kod mene Čamilj, s jednim drugom iz grupe, koji je jedva preudio kroz zube da »nisu mogli da izvrše zadatak zbog pojačane straže na kapiji, a zid koji okružuje zatvor je dosta visok«. Zatim je odlučno rekao: »Ako nismo sinoć uspeli, večeras ćemo sigurno«.

Bilo je tačno 10 minuta do ponoći kada je odjeknula eksplozija dve bombe, jedne za drugom. Čulo se nekoliko revolverskih pucnjava i jedan isprekidani mitraljeski rafal. Nisam mogao da zaspim. Rano ujutru brije su mi prekinuli sva trojica kada su sa Čamiljom došli kod mene. Radostan, Čamilj kaže: »Akcija je uspela. A i kako ne bi kada Partija postavi zadatak ovakvim junacima!«

Saznali smo da je Ludovik teško ranjen, a njegova ljubavnica lakše. Fašisti su oboje avionom prebacili u Italiju na lečenje. Akcija je silno delovala na mase. Govorilo se: »Komunisti ubijaju izdajnike bez obzira gde bili«.

Setio sam se toga dok smo prolazili u automobilu.

KOŠMAR U VALONI

Hitajući ka Valoni razmišljali smo o tome kako da organizujemo konferenciju. A tamo nas je čekalo iznenadenje: zavladalo je bezakonje. Sem karabinjera, milicije i vojske, okupator je doveo sa severa i veliki broj seljaka-plaćenika da uguši revolucionarni pokret koji se u Valoni brzo širio.

Izašli smo iz automobila, pozdravili se s vozačem i uputili prema jednom ilegalnom stanu. Ulicom smo sretali pojačane patrole sastavljene od karabinjera, milicionera, policajaca vojnika i seljaka. Na ulici nije bilo nikog sem njih. Tamo gde smo računali da ćemo naći vezu naišli smo na porušenu zgradu. U kuće članova Partije koji su pošli u partizane okupator i njegove sluge ubacivali su eksploziv i dizali ih u vazduh.

Kroz »šumu« naoružanih neprijatelja posli smo prema drugoj bazi. Opst ruševine. U trećoj, četvrtoj - isto. Zagledali smo se u čudu. Sta sad? Kako se izvući iz ovog pakla? Kristo je poznavao jednu mlađu ženu koja je pripadala pokretu. Uputili smo se tamо.

To je bila mala kuća, duboko uvučena u avliju. Ušli smo. Zena nas je primila kao stare znance. Kristo joj je rekao da smo morali da svratimo, jer su nam baze propale, a stanje je veoma teško. Na to ona prekorno reče: »Znam da ste imali gde, ne biste svratili kod mene! I meni je draga ova zemlja i borba za njenu slobodu, kao i onima koji se bore s puškom u ruci. Znam šta bi bilo sa mnom i mojom decom, s mojim mužem, ali znajte da mi oko ne bi prepuklo, jer sam i ja borac i patriota!«.

Negde u prvi mrak stigao je domaćin, učitelj. Nije se iznenadio kad nas je video - naslučivao je ko smo. Ponašao se kao gostoprimaljiv čovek kome je stalo da se dobro osećamo u njegovoj kući. Samo što smo popili čaj i započeli razgovor, ispred kapije je odjeknulo sedam revolverskih pucnjeva. Domaćin, Kristo i ja pravili smo se kao da se to nas ništa ne tiče, a i domaćica je mirno pripremala večeru.

Kristo i ja nismo imali ništa od oružja. Spoljni izgled i legitimacije - to je bilo sve naše »oružje«. Posle pucnjave začula se buka automobila i motocikla. Sirene su počele pomamno da zavijaju. Odjeknuli su opet pucnjevi, ali sada dalje od

kuće, a zatim još dalje. Pretpostavili smo daje neko od naših izvršio atentat i da ga sada gone.

Sofra je bila postavljena. Nas dvojica smo večerali dobro, a domaćin reče da ne može. Deca su već spavala. Posedeli smo još malo i porazgovarali, a zatim je u toj jedinoj sobi, bez kreveta, domaćica prostrla tanke dušeke i tako smo se poredali, kao sardine.

Brzo me uhvatio san. Spavao sam do pred zorou. Kad otvorih oči i videh domaćina kako sedi na postelji i tiho se moli bogu, tek onda shvatih u kakvoj smo se vatri našli. Više nisam mogao zaspasti. Ubrzo se razdanilo. Posle kafe domaćin je pošao u školu, a ona nas je ostavila same s decom, jer reče da ide na pijacu i da organizuje prebacivanje do drugova iz komiteta.

Vreme je sporo prolazilo. Ni jednog trenutka nisam posumnjaо da bi ona ili njen muž, mogli da nas otkriju, ali nisam ni verovao da nam mogu pomoći da se izvučemo. Ipak, posle jedan sat, domaćica je s pijace donela ribu, spremila je i požurivala nas da brže jedemo, jer je ostalo malo vremena za polazak.

NAŠ PRATILAC KAPETAN

Odjeknule su alke na kapiji. Pred kućom čekao nas je fijaker. Na zadnjem sedištu, paradno obućen, sedeо je kapetan policije, s mnogo kaiševa, gajtana, s pištaljkom i odlikovanjima, a ispred njega kočijaš.

Ušli smo u fijaker i pozdravili se s kapetanom. Prolazili smo kroz naroužanu masu seljaka, policajaca, vojnika i karabinjera. Svi su nam se sklanjali, pozdravljajući kapetana. On im je otpozdravlјao, a ponekad i mi. S kapetanom smo vodili »ozbiljan« razgovor dok smo prolazili kroz naoružanu gomilu.

Kada smo izašli iz grada, fijaker se vratio, a kapetan i nas dvojica smo produžili pešice još dva-tri kilometra, do kuće gde su se nalazili drugovi iz komiteta. I kapetan je želeo da ostane sa nama. Rekao nam je da zna da rukuje topom, iako je zaposlen u policiji, i da će nam biti potreban. Drugovi su mu savetovali da se ipak vrati u Valonu, da i dalje pomaže partiji, a kada oceni da može biti otkriven, onda neka dođe. Za to vreme verovatno će biti zarobljen i neki italijanski top za njega. Tako smo se, uz zagrljaj, rastali od našeg kapetana policije.

Nalazili smo se na slobodnoj teritoriji, udaljeni od vražnjeg osinjaka u Valoni najviše pet kilometara. Posle svega onoga što sam preživeo u Valoni došao sam do zaključka da se više ne može u gradove dok ih ne oslobođimo.

Dogovorili smo se s članovima komiteta kako da pripreme konferenciju. Treba daje zakažu za pet dana. Nama dvojici je predstojao put do Arđirokastre. Prvo ćemo tamo održati konferenciju i za četiri dana se vratiti kod njih.

Dobili smo vodiče. Prošli smo kroz Mesaplik i Kurvelješ, kroz selo Kuć i preko Čafe Gomarit spustili se u jednu dolinu. Tu smo obavešteni da se po terenu kreće četa balista. Možemo je zaobići samo ako se što pre dohvativimo planine. Centralni smo se bespućem i primakli Arđirokastri. Sačekali smo noć i ušli u grad. Stanje je bilo mnogo bolje nego u ostalim mestima kroz koja smo prošli. Ušli smo u jednu kuću, partizansku bazu i našli nekoliko ilegalaca. Iste večeri, sastali smo se u jednoj drugoj zgradiji sa članovima komiteta. Veze su veoma dobro funkcionalne, pa smo uspeli da konferenciju vrlo brzo organizujemo. Kao i drugde, pročitali smo direktive Kominterne i pismo druga Tita, ocenili političko stanje i odredili zadatke. Tajnim glasanjem izabrani su delegati za Zemaljsku konferenciju.

Dušan Mugoša

MOST ZA RANJENIKE

Sticajem okolnosti koje su se dramatično menjale u krvavom grču bitke na Neretvi, naša inžinjerijska jedinica (36 partizana) upletena je ne samo u gradnju mostova nego i u kidanju jedinih vrsta veza! To se činilo da bi se stvorile druge, veze za spas svojih već ranjenih drugova, život su bili spremni da daju mlađi i živi borci. Zato je trebalo presecati puteve neprijatelja, a stvarati mostove i veze između naših divizija koje su vodile borbu za spas-preko četiri hiljade ranjenika.

Kad smo polazili iz Ščita za Ostrožac, u štab 3. divizije, sutradan posle pada Prozora, drug Tito me je povezao svojim kolima.

Put kroz kanjon Rame je prosto zakrčen ostacima italijanske divizije »Murde«. Svuda leševi i tragovi borbi koje su se ovde vodile tek pre nekoliko časova.

Na Ostrošcu, drugovi Ćetković i Primorac, premoreni do krajnjih granica svojih snaga, podnose izveštaje drugu Titu.

Tito mi izdaje zadatak da porušim mostove preko Neretve, počev od drumskog u Ostrošcu pa do Karaule.

Naša četa, koja je pred početak napada na Prozor uspostavila telefonske veze za artiljeriju, posle pada Prozora opravila je put prema Ščitu i raščišćavala ruševine u Prozoru. A sada treba da ruši, ne da gradi!

Na gvozdenom mostu kod Ostrošca odlučili smo da oborimo samo jedan otvor, iznad najdublje vode. Postavili smo tri mine od po 3-4 kg i pripremili električno paljenje. Sve je spremno, ali moramo čekati da prodru Hercegovci, koji se povlače od Konjica. Tražim komandanta Ćetkovića, da mi odobri miniranje, ali on odlaže. Oko ponoći, ponovo insistiram, objasnjavajući da se dovodi u pitanje izvršenje zadatka presudnog za sve ranjenike. Ćetković nervozno planu: »Ti si kukavica, ako dignete most u vazduh bez mog odobrenja, streљaću i tebe i tvoje inžinjerce!«.

U zoru sa položaja stiže komesar Babić. Oko 9 časova, odmah iza začelja poslednjeg hercegovačkog bataljona, minirali smo most, pojeli neku puru i požurili drumom.

Duško Novaković, komandir čete na čelu i Milutin Despotović, »Omladinac«, komesar čete na začelju, stalno su požurivali kolonu. Moji inžinjeri najviše brinu kako da sačuvaju eksploziv. Rasporedili su ga na više konja i brižljivo udesili tovar, kako bi se konji lakše kretali. Ispred naleta neprijateljskih aviona najpre bi u šumu uvlačili konje natovarene eksplozivom.

Približavamo se Jablanici, i čujemo grmljavinu žestokog bombardovanja. Kad smo ušli u naselje, zatekli smo strašan prizor! Veliki stari hotel je u plamenu. Gore još neke kuće u blizini, plamsaju drveni plotovi niz ulicu, a drveće gori uspravno. U dubokim jarkovima pored puta gore leševi ljudi i konji. Od jare plame na leševi se grče i trzaju. Srce se steže pri strašnoj pomisli da to gore živi ljudi! Vetar pritiskuje naniže crn dim. Sva Jablanica ispunjena je užasnim zadahom izgorelog mesa. Dalje, prema džamiji, gotovo i nema ruševina. Bilo je tu zapaljivih bombi, inače ne bi goreli leševi i plotovi pored netaknutih kuća.

Nigde nema žive duše, niko još ne gasi požar.

Dugo smo tražili i jedva našli drugove iz komande mesta.

Svi koji su bili iole sposobni, razišli su se da prikupljaju stanovništvo za gašenje požara i zakopavanje poginulih. Svi su bledi, ispjenih lica, kreću se tromo i teško. Ćetnici stalno pripucavaju gadajući pojedince na našoj strani. Noću su pokušavali preći preko železničkog mosta, ali su morali nazad-pred desetak pušaka u rukama rekonvalescenata. U Jablanici ima novih ranjenika koji nisu još ni stare rane zalečili.

Drugovi iz komande mesta upozoravaju na opasnosti od četnika na našem putu za Karaulu.

Krajem dana krećemo dalje. Do Karaule je još desetak kilometara. Ulazimo u najuži deo klisure, gde je mračnije zbog vertikalno odsećenih stena, koje se s obe strane reke dižu nekoliko stotina metara uvis.

Neretva je sasvim stešnjena, nije šira od 25 do 30 metara, ali je duboka i strašno brza i zaglušujuće huči preko ogromnih stena. S one strane, čini se na dohvati ruke, železnička pruga presećena je kratkim tunelom. Zaseda iznad stenovitog luka tunela s jednim puškomitrailjezom mogla bi zaustaviti daleko veću jedinicu od naše.

Duško upućuje napred jaču patrolu, a naša kolona promiće brzo. Na jedno pet stotina metara od mosta se zaustavljamo, čekamo izveštaj patrole. Bila bi neoprostiva greška da upadnemo u zasedu pred samim ciljem.

Patrola nije otkrila ništa sumnjivo, kod mosta su dvojica boraca neke banjiske brigade, kažu da imaju zadatku da miniraju most. Priznaju da ne umeju savladati glomaznu konstrukciju. Do sada su samo oštetili mostić na pruzi, nekoliko metara nizvodno. Njihova dva sanduka eksploziva dobro su nam došla. Oni zahvalno odlaze da traže svoju brigadu.

U klisuri kod Karaule pruga, mostom dugačkim 110 metara, koso prelazi Neretvu. Stotinak metara niže, upravo na tok reke, stoji drumski most dugačak 30-40 m, lak i star. Železnički most je svega 8-10 m iznad vode, tako da dugačka konstrukcija, makako bila presećena, ne bi sama sebe uništila pri padu.

Brzo se smraćuje. Jedva imamo vremena da odaberemo pogodne čvorove konstrukcije za nameštanje mina, da odmerimo potrebnu količinu eksploziva i da utvrdimo redosled rada. Više od tri časa radimo po mrklom mraku po jakom i ledenom vetrusu, po klizavoj konstrukciji pipamo promrzlim rukama.

Mašinu za paljenje mina Duško je smestio u staru stražarnicu kraj samog mosta, tako da dužina kablova nije bila veća od 80 metara. Skoro 100 kg eksploziva namestili smo na konstrukciju.

Eksplozija, stostruko pojačana odbijanjem zvuka od stena u uskoj klisuri, učinila nam se potresno jakom. Komadi izbačenog čelika izbijali su čitave vatromete varnica, a visoko, možda sto metara, sitniji komadi padali su svuda oko nas.

Duška su drugovi morali izvesti iz napukle stražarnice, jer gaje talas eksplozije ošamutio.

Drumski most presekli smo lako, sa oko 25 kg eksploziva, za nekih 40 minuta srušili smo ga u dubinu preko 30 metara.

Morali smo bar malo odspavati. U jednoj strmoj i uskoj dolini pronašli smo pećinu koja je nekad služila čobanima za sklanjanje od nevremena. Basta je založio vatruru, sada je toplice. Jeli smo tvrd, preslan italijanski sir, zaplenjen u Prozoru, a spavalni na smenu.

Rano ujutro doleto je avion iz Mostara. Kružio je i izviđao rezultate našeg noćašnjeg rada.

Po lepom sunčanom vremenu krenuli smo natrag prema Jablanici.

Šta sad? Na Neretvi su ostala još samo dva mosta. Počela me mučiti sumnja da li, pored onoga kod ušća Rame, treba srušiti i ovaj kod Jablanice? Nisam se mogao osloboditi shvatanja da bi rušenje ovog mosta sada, naređeno još pre četiri dana, moglo biti tragično, ako pravac kretanja ranjenika ostaje isti. A šta ako Vrhovni štab računa s tim da su svi mostovi već srušeni.

Ni o čemu drugom nisam razmišljao žureći toga dana prema Jablanici. Najzad sam odlučio da ga ne rušim odmah, nego da produžim do Vrhovnog štaba. Četa nek ostane i priprema most za rušenje i čeka me.

U Jablanici je uz nemireno stanje. Prošle noći, dok smo minirali most kod Karaule, četnici su manjim snagama prodri preko mosta, verovatno samo radi pljačke, ali su odbijeni. U komandi nam prenose naredenje da bi most trebalo srušiti, ali su i oni nesigurni. Ne znaju ni kad je naredenje stiglo, ni kome je upućeno, ne znaju čak ni ko je naredio da se most sruši.

Šve mi liči na lokalnu inicijativu da bi se zaštitili od četnika jer nisu sigurni da ono malo prezdravljenih boraca koji štite most, mogu da odole napadima četnika za duže vreme.

Moram odmah produžiti put Vrhovnog štaba. Do Gračanice ima još oko 17 kilometara. Konj može da mi crkne od gladi i umora ali tu se ništa ne može. Kad sam stigao, gotovo sam sasvim uveren u pravilnost svojih postupaka.

»I Jablanički most je do sada već trebalo biti srušen. To se ne sme više odlagati! - učinilo mi se da glas druga Tita zvuči prekorno, dok na brzinu iznosim šta smo do sada uradili i dok još nisam ni završio svoj izveštaj.

Preneražen i ošamućen, izleteo sam napolje iz kuće. Ne shvatam šta se to radi, ali više ne sumnjam da sada treba žuriti sa rušenjem Jablaničkog mosta.

Četa je već davno bila stigla kod ušća Rame kada sam izbio iza poslednje okuke, zatekao sam ih kako hladnokrvno rade na mostu.

»Rušiti oba mosta, odmah i hitno!« - to je bilo sve što sam rekao. Pravio sam se da ne primećujem njihove upitne poglede, pozvao sam ih da pregledamo rezerve eksploziva. Imali smo svega 22 kg kamniktita i oko 20 kg izmrvljenog trotila. Kapisli i upaljača bilo je dosta, ali samo jedna mašina za paljenje električnim putem. Jedan od mostova je trebalo rušiti kamniktitom, a običnim kapislama paliti fitilj.

Drumski most kod ušća Rame je na uskom delu Neretve, na mestu gde se danas uzdiže jablanička brana. Most je star, dosta nizak, svega 4-5 metara iznad vode. Za njega smo ostavili 12 kg kamniktita. Eksploziv se mora precizno rasporediti i, električnim grupnim paljenjem, povećati dejstvo oko male količine eksploziva. Taj posao je bez teškoća obavio Vjekoslav.

Za jablanički most, staromodne konstrukcije tzv. »riblji trbuh«, dužine 80 metara, visine preko 35 metara, odvojili smo trolit i nešto kamniktita i odlučili da primenimo pojedinačno paljenje.

Jovo i Nikola Radaković, sjedne strane, a Stanko Štetić sa Rastovcem s druge, spustili su se na donji pojaz konstrukcije. Viseći nad provalijom u koritastim čeličnim nosačima, pomoću cigala napravili su ogradieni prostor u koji su nabili izmrvljeni trolit i po jedan patron kamniktita sa kapislom i štapinom. Rađenović je vešto udesio momenat paljenja, tako da su obe mine eksplodirale u istom momentu. Eksplozija je ipak bila tipično barutna, sa puno dima. Ipak, konstrukcija se stropoštala u Neretvu, koja je, silinom svoga toka, gurnula višetonsku konstrukciju nekoliko metara nizvodno.

I posle ovog rušenja, ubrzo se iznad nas pojavila nespretna i glomazna »savoj«, koja je izviđala mostove. Mogli smo biti sigurni da će Nemci i Italijani ubrzo saznati da su mostovi srušeni. To što posada ne bombarduje i ne mitraljira, navodi na pomisao da oni sa čuđenjem gledaju šta to rade partizani, kad se tako kompletno zatvaraju u ovom stravičnom kanjonu.

Četa se prikupila u Rami. Te noći spavali smo u toplim kućama, zajedno sa Pratećim bataljonom i - jeli toplu hranu.

Smiren i, čak dobro raspoložen, pričam Paji (Pavlu Saviću), Branki (Branka Savić) i ostalim drugovima kako sam se sekirao ovih dana i kakav je vatromet bio kod Karaule.

Bitka na Makljenu je dobijena, kako čujemo, i ranjenici su prosto pokuljali putem pored nas. Prolaze čak i neki autobusi i kamioni, zarobljeni još u Livnu, koji su, sve dosad čekali negde na Ravnom da se put otvari. Natrpani su težim ranjenicima. Sve češće se vide grupice tifusara, oko kojih se muče bolničarke, da se ne bi razmireli ili polegali pored usputnih vatri.

Oko podne, baš kad smo srkali vruć škrob od brašna, došao je Mića (Milorad Janković) i javio da trebam u štab.

Požurio sam. Mislio sam da će sigurno trebati nešto popraviti što smeta bržem kretanju ranjenika.

Već prvo što sam čuo od druga Tita, toliko je jako delovalo na mene da, jednog momenta, gotovo ništa više nisam ni čuo ni video oko sebe. Ni sad, posle toliko pokušaja u toku ovih godina, ne mogu da se prisetim detalja onoga što se oko mene zbivalo u toku onih nekoliko minuta dok sam stajao prema njemu. Nisam zapamtio ni ko je sve bio prisutan, niti šta je on sve govorio, ni da li je samo on govorio. Jedino što mi se neizbrisivo i zauvek urezalo u pamćenje jesu

njegove blage, ali umorne oči, koje su čvrsto uhvatile moj pogled i kao iz daleka, čujem da on nešto govori, ali shvatam samo jedno; »izgraditi prelaz preko Neretve«. .. »prelaz preko Neretve«... Oči njegove ohrbruju, a reči nemilosrdno pritiskuju. Sećam se da sam s mukom istisnuo iz grla pitanje: »Gde?«. I to mi je, valjda, pomoglo da čujem kako on kaže daje to svejedno: »Gde je zgodnije, vidi tamo kod Jablanice. Idi odmah«.

I ja sam pošao.

Drug Milutin, koji je verovatno tog momenta bio pored Tita, prišao mije na putu, kad sam još uvek, slep i gluv prema svemu, sem onog »prelaz preko Neretve« instiktivno koračao prema četu i nešto mi je pričao, spominjao neke »koze« od greda koje bi trebalo postaviti u vodu... Uopšte se ne sećam da sam mu nešto odgovarao.

Duško Novaković me je čutke pogledao i slegao ramenima, ali se ipak užurbao dižući četu mi je pričao, spominjao neke »koze« od greda koje bi trebalo postaviti u vodu... Uopšte se ne sećam da sam mu nešto odgovarao.

Duško Novaković me je čutke pogledao i slegao ramenima, ali se ipak užurbao dižući četu šnom ambijentu, takav dućan pored samog puta zaista je postojao. Neki visoki, koščati postariji Musliman u fesu prodavao je u njemu nekakav »espap« čak se i plačalo. Za nekoliko stotina kuna, koje sam dobio od Milutina još u Bihaću za troškove Tehničke službe, kupili smo 80 kg odličnih dugačkih eksera u fabričkom pakovanju. To je, praktično bilo jedino čime smo krenuli na gradnju mosta.

Nije me ošamutilo što most treba graditi odmah, sutradan posle rušenja. Smlavila me je Titova misao, njegov zahtev i vera da je to moguće.

Hiljade ranjenika već se kreću prema tom našem budućem mostu. To se ne može više ni promeniti ni zaustaviti, za njih nema drugog puta, ako to traži i sam Tito. Rešenje mora da nađe niko drugi nego baš ja.

To je nemoguće, to je neizbežno potrebno - ne znam kako ču! To je, otprije, tok misli u mojoj glavi, dok sam stajao pred drugom Titom. Sada sam sam bez konkretnе ideje, prazne i ošamućene glave!

U rano popodne smo krenuli iz Rame. Putem idu ranjenici i bolesnici, pešice i na konjima, svrstani u bolničke grupe. Mile sporo ali - neprestano. Među njima i bataljoni nekih divizija sa komorama, koji se vraćaju sa Makljena. Lica su im ispijena, izborana, tamna, samo po načinu kretanja se može razlikovati zdrav borac od bolesnika.

Naša četa, gusto zbijena oko konja, odmiče brže od sviju. Ponekad, put je nekoliko stotina metara skoro prazan, jer svi bolesnici leže; posle je opet gužva. Oko nekih kuća mnogo mršavih i izgladnelih konja. Gore vatre, nešto se kuha u partizanskim kazanima. I pored ovako velikog broja ljudi, ljudska reč se malo čuje. Čuteći ova spora, ali nezadrživa lavina ljudi, odmiče rpema Jablanici. To deluje potresno.

Vreme je mutno, toplice, promiće kiša i aviona nema, to je veliko olakšanje.

Razgovaram sa Duškom, »Omladincom« i Spojom. U naš razgovor upadaju i neki koji su nam bliži u koloni. Svi se slažemo da pre svega treba nabaviti materijal, pronaći građu, a šta ćemo graditi - videćemo.

Moji inžinjeri su i vezisti, setili su se stubova stalnih telefonskih linija, koji mogu poslužiti kao građa, a žica, umesto za vezu, moći će poslužiti za vezivanje. Razmišljamo gde bi se sve još moglo doći do građe.

Dok putujemo, imamo vremena za razmišljanje. Sećam se nezaboravnog razgovora sa drugom Titom u Foči: »Tražiti rešenja u okviru postojećih mogućnosti«. Padaju predloži odakle bi se mogle uzeti grede, ekseri, stubovi, a za most »videćemo«... Teši me njihov optimizam.

Bila je već noć kad smo se primakli Jablanici.

Niski oblaci zgušnjavaju mrak. Tek gde - gde među kućama vidi se ponekad vatra oko koje se tiska mnogo prozeblih i izmučenih ljudi. U mraku se svaki čas sudaramo s ljudima, nalećemo na osamarene nevezane konje. Sve se to premešta od vatre do vatre, luta ili leži nepokretno. Možda su već mrtvi.

Preko Neretve, po visovima bliže reci, vide se četničke vatre. Svetleći meci šaraju nebo.

Odjednom, odnekuda nama iza leđa, prolamaju se artiljerijski plotuni, a na četničkoj strani svetlucaju eksplozije granata. Gadaju naši dobro, lepo se vidi kako se četničke vatre jedna za drugom gase.

U Jablanici četa je navalila na telegrafske stubove duž glavne ulice i dalje van naselja. Kruta telegrafska žica teško se skuplja, kovrdža se u spirale i smeta. Četnici zasipaju Jablanicu mitraljeskom vatrom. Inžinjeri se začas sklone, zatim ponovo navaluju i sekirama obaraju stubove.

Idem iza železničkog nasipa prema mostu, u zaklonu od četničke vatre. Oko mene odjednom komešanje. Prikuplja se neka jedinica. Dva mala bacača, tu iza nasipa otvaraju vatru. Zaustavljam se i posmatram rad posluge. Vide se ljudi oko bacača kao crne senke na pozadini svetla udaljenih vatri. Vidim borca kako klečeći ritmičkim pokretima ubacuje mine u cev malecnog bacača. Po ivici nasipa primećujem streljački lanac. Njihova iznenadno otvorena žestoka vatra usmarena je nekamo preko Neretve. Odjednom, u tami zapraštale su ručne bombe - saznajem da se Opačićeva bombaška desetina iz 2. dalmatinske probila preko srušenog mosta i likvidirala četnički mitraljez.

Prema srušenom mostu žurno promiču grupice boraca i nestaju u crnoj provaliji kanjona. Kod prvih kuća nailazim na veću jedinicu. U grupi boraca prepoznam Krcuna; on nešto pokazuje u pravcu mosta. Znači to je mostobran; broci 2. proleterske idu u njegovo proširivanje. Dakle sada je i na nas red!

Sve do svitanja četa je privlačila mostu telegrafske stubove. Sa nekih rovova dovukli su grede i daske, sve što je iole moglo da se upotrebi za izgradnju mosta.

Već se razdano kada sam sišao do vode pored srušene konstrukcije. Trebalо je doneti odluku šta i kako graditi.

Duži deo konstrukcije, oko 70 metara, oboren je tako da se iz vode prema stubu s one strane ispružila džinovska kosa ravan, a železnički kolosek, koji je ostao pričvršćen na ovom delu konstrukcije, svojim poprečno postavljenim pragovima stvorio je nešto kao ogromne strme merdevine. Jedan deo konstrukcije, (kraći) 8-10 m, u padu se odbacio i navalio na početak dužeg dela, tako daje na tom mestu izgledalo kao da konstrukcija ima dva sprata. U prostor širine 5-6 metara, između naše obale i srušenog dela, Dalmatinци su ubacili, s velike visine obalnog stuba, železnički vagon i njegovim izlomljenim i ispresavijanim kosturom, stvorili vezu između obale i početka konstrukcije.

Sav ovaj gvozdeni krš podrhtavao je pod pritiskom vodenog toka.

Dakle, ni govora da bi se ranjenici mogli prebaciti preko ovog vratolomnog prelaza! Morali bismo ostaviti i sve teško naoružanje i konje.

Svi smo čutali. Već na prvi pogled je bilo jasno da nema nikakve mogućnosti za pobijanje šipova ili postavljanje nekakvih »koza«, kao oslonca budućem mostu. Svuda gde sam ovih dana bio na Neretvi, voda je kao perca pomerala i zanosila i teške čelične konstrukcije, a šta bi tek radila sa našim tankim drvenim stubovima. Uz dno celog toka Neretve su gole stenovite gromade, u koje se nemože ništa zabiti ni mašinama, kamoli golin rukama.

Gledam srušenu konstrukciju, koja je u stvari premostila Neretvu. Preko ovog »mosta« ljudi se provlače, istina sa mukom. Treba dakle omogućiti slobodno hodanje ljudi, poboljšati prolaz, tako da bi mogli ljudi da prenose ranjenike, da mogu proći i konji. Dakle, ne most koji nismo u stanju stvoriti, a o čemu sam sve do tada razmišljao.

Drveni prelaz? Da, Tito je tražio prelaz, nije rekao most. Da, to bi išlo; i materijal nam odgovara. Kako? Iznad konstrukcije rasponi su suviše veliki, telefonski stubovi prekratki. Stvoriti nekakvu terasu sa strane - stubovi bi se mogli zaglaviti u čelični krš pa preko toga patos od dasaka.

Objašnjavam drugovima svoju odluku. Ne shvataju, sumnjičavo vrte glavama. »Omladinac« ipak odlazi da prenese naredenje za spuštanje telegrafskih stubova ovamo, do vode. U međuvremenu nastavljam objašnjavanje - još uvek

nailazim na otpor. Najzad su shvatili da treba probati da li se konzole zaista mogu čvrsto zaglaviti.

Prvih nekoliko greda zaglavljujemo zajedno i vežemo ih telegrafskom žicom. Drugovi su iznenadjeni kako čvrsto stoe. Odmah stavljaju patos i tapkaju po njemu.

Svi su živnuli. Pljušte novi predloži za nameštanje greda. S visokog stuba sa naše strane »Omladinac« dovikuje da su na stanici pronašli debele daske. Grede za prvih deset metara mosta dosta lako smo zaglavili. Dalje ide sve teže i teže. Grede treba vezivati samo za donji, parabolični deo koso uspravljenog dela konstrukcije; sada je to rešavajući trenutak poduhvata. Vjekoslav Spoja, bivši zidari i tunelski miner, Milan Pajić, bivši kovač i Radojica Vuković, okretan i snažan seljak iz Crne Gore, rade na glavnom poslu vezivanja konzola do kraja. U višečasovnom neprekidnom radu, često viseći glavom nadole iznad vode, po hladnom vetrnu uz konsultaciju sa mnom, međusobno pronalaze za svaku konzolu rešenje kako je pričvrstiti. Učvrstili su 32 telegrafska stuba.

Niko više ne sumnja u ispravnost odluke, bez obzira na neverovatne teškoće u njenom ostvarenju. Na 48 metru postavljena je poslednja konzola koja se još mogla vezati za konstrukciju, jer se ona odatle naglo dizala. Poslednjih 8 metara, koliko je još ostalo do obale, premostili smo starim šinama.

Nikola i Jovo Radaković, Stanko Štetić, Nikola Rastovac i Ilija Zobenica završavali su sa čelnom trojkom prelaz.

Na hladnoj, kosoj i klizavoj konstrukciji, trebalo je držati ravnotežu. Najmanja greška značila bi pad u brzu, duboku i veoma hladnu vodu iz koje nema spaša. Za rad i prenošenje materijala ostajala je samo jedna ruka. Ali nijedna greda, nijedna daska ili alatka nije bila ispuštena u vodu! Ni »trunke« spavanja za dve uzastopne »spojene« noći, pešačenje od Rame do Jablanice, bez hrane sve od Rame. Za težak, iznuravajući rad bez prestanka i odmora.

Gotovo svima su izranjavane ruke krutom telegrafskom žicom, koja se morala veoma jako zatezati ako smo želeli imati čvrste nosače, a od alata samo nekoliko sekira i čekića i jedna ili dvoja klešta.

Mrak je počeo da se hvata kad je rad bio u najvećem jeku. Velika vatra na našoj obali bilo nam je jedino osvetljenje.

Naišao je bataljon 1. proleterske brigade, treba da idu preko. Gledaju krš i inžinjerce koji se veraju po njemu, učitivo čute i gledaju u mene sa apsolutnim nepoverenjem i pomalo sažaljivo kad im kažem da će most biti gotov pred zoru. Savetuju se. Najzad kreću Opačićevim putem, preko onih »merdevina«. Ništa ne mogu preneti sem naoružanja i municije; sve ostalo ostavljaju negde u mraku sa čuvarem.

Zaneti radom u kanjonu ne znamo šta se događa okolo. Saznajemo da su Nemci razbijeni na Makfenu, da imamo velike gubitke. Mostobran, ovde kod nas, proširenje u toku noći sve do Krsca. Četnici beže, ali su naši bez hrane, bez rezerve municije i bez teškog naoružanja. U Jablanicu se sliva sva »sila« ranjnika i vojske.

Nešto posle pola noći obilaze nas Peko i Plavi. Guramo šine preko patosa za premoščavanje poslednjih osam metara. Kažem im da će za čas dva sve biti gotovo, a grč neizrecive, divlje radosti me hvata za grlo.

Inžinjeri su pri kraju snaga. Neki se zanose. Dok prukucavaju poslednje daske patosa, neki padaju u trenutan san, samo ako se spuste na kolena.

Govorim Plavom; preko mosta treba da se ide u koloni po jedan, u raskorak na rastojanju bar jedan metar čovek od čoveka, a tovarni konji - sa razmakom od četiri metra. Običava. I on je inžinjer - i shvata me.

Pred zoru, 8. marta, posle samo 19 časova od početka gradnje, preko mosta, u punom redu i po utvrđenom rasporedu krenuli su bataljoni. Most se ne deformiše. Posle pola časa niko nas više ne sluša. Na mostu su konj do konja, a između njih ljudi, koliko god ih se moglo natrpati! Neka mazga se uplašila, zapela tovarom za ogradu koju je Stanko sa toliko ljubavi napravio, polomila je ogradu i stropoštala se u Neretvu. Most jezivo škripi, drhti, ali - drži.

Idem u Jablanicu. Hteo bi da nađem nekog rukovodioca.

Preko puta gračaničke crkve, kod vrata drvene barake, stoji stražar Pratećeg bataljona. Shvatam daje drug Tito tu, što mi i stražar potvrđuje klimanjem glave. Želim da mu lično kažem da je prelaz gotov, iako to sigurno već zna.

Ulazim u poveliku sobu punu ljudi. U polumraku vidim komandante i komesare divizija i, iza njih, još mnogo lica, koje jedva nazirem kroz žmirkavu svetlost karbituše. Prvi od vrata, oslonjen ledima na zid, sedi Tito. Očevidno sam ga prekinuo u govoru. Okreće se prema meni.

»Znam, dobro je! Večeras polazimo i mi tamo« - reče mi i malo se nasmeja, kad sam mu ipak rekao da smo uspeli napraviti prelaz.

Brzo sam izšao osećajući da nije vreme za duži razgovor.

Vraćam se za Jablanicu. Priklučujem se grupi oko Vrhovnog štaba. Opet probijanje među ranjeničkim kolonama. Stižem oko pola noći. Vatre na svakom koraku duž puta i u samom naselju. Kod mosta, na istom mestu gde smo je mi založili za vreme rada, gori velika vatra. Prelaze delovi proleterskih brigada.

Mislim da je bilo oko pola dva izjutra, 9. marta, kad je drug Tito u pratinji nekoliko boraca prešao naš most. Pratio sam ga do tunela gde sam pronašao i svoje inžinjerce.

Grejalo je »zubato« sunce kad smo rano izjutra krenuli za Foču. U razgovoru i ne primećujem kako nas prestiže grupa rukovodilaca na konjima. Drug Tito usporava svoga konja prolazeći pored čela naše kolone i dovikuje nam:

»Sad na Drinu, - i da bude kao na Neretvi!«

PREKO DRINE

Brod na Drini je nekada predstavljaо značajnu stanicu na putu drvene gradišće sa Zelengore do pilana. Trebalо je vrlo mnogo napora i veštine da bi se teška stabla spustila niz obronke, da bi ih konji prevukli do šumske železnice, da bi se zatim na Drini pravili splavovi u kojima je grada kretala niz Drinu.

Široki prostor oko ušća Bistrice ispunjenje oblicama svih dimenzija. Tu su i stambene barake za radnike, remiza za lokomotive, mala radionica itd.

Od Broda do Šćepan-Polja položaje na levoj obali Drine drži 2. proleterska divizija. Borci su se smestili po kućama, razbacanim po obroncima Kmura i Vjetrenika.

Inžinjerijska četa se nije mogla smestiti na Brodu, jer su ga četnici držali pod vatrom svojih mitraljeza, zato smo se smjestili u selu Djedjevu. U kućama je bilo toplo. Odmarali smo se i hranili sasvim solidno za partizanske uslove. Posle Nerezete i Prena, bilo je prijatno grejati se na proljetnom suncu, u zavetrimi od vетра koji je duvao sa planine, još pokriveni snegom. Međutim, vodostaj Drine me je zabrinjavao...

Posle nekoliko dana pozvao me Peko. Lako sam ga našao, sa komandantima brigada, na putu iznad sela Mešaje, gde su odlučili da treba preći reku. Trebalо je pronaći način prelaza preko Drine.

Došla mi je ideja »samoplova« - manjeg trouglastog spriava, vezanog dugačkim užetom za obalu. Takav »samoplov« bi, po rezultanti rečnog toka i sa veslom postavljenim pod izvesnim uglom na zadnjem delu, prelazio sa jedne obale na drugu. Još iz Bihaća nosili smo čelično uže, debljine oko 7 mm i dužine nešto preko 50 metara, a gradić za splav bilo je u izobilju. Nemajući iskustva u takvoj gradnji, a pogotovo za krmarenje slobodno plovećim splavom, ograničio sam se za splav nosivosti 5 ljudi.

U ovoj fazi bilo nam je potrebno nešto čime bi se moglo preko Drine brzo prebaciti manja jedinica sa zadatkom da stvari mostobran. Zbog male nosivosti, moje rešenje se nikom nije dopalo.

Dok se većina, koja je tražila veći splav složila sa mnom da bi slobodno ploveći splav bio opasna avantura, komandant 2. proleterske brigade iznosio je svoj predlog da se napravi prelaz i to kod Broda, gde je bilo dosta gradića. Objasnjavao

je kako su to u brigadi zamislili, kako bi pored obale napravili neku vrstu dučačkog spiava, širine dve-tri oblice, kako bi takav splav, jednim krajem vezali za obalu, a drugim gurnuli ka matici, koja bi ga zanela, pa bi stigao do druge obale. Meni je odmah bilo jasno da je ova, u suštini dobra zamisao, neizvodiva na ovako brzoj reci. Traka povezanih balvana dužine preko 70 metara ne može da odoli pritisku vode.

Strpljivo sam sve to objašnjavao komandantu 2. proleterske brigade, ali je on bio uporan i tvrdio da će sve sam organizovati i izvesti i da mu nije potrebna nikakva pomoć!

Na kraju je ostalo da se postupi kako je on zamislio. Odlazeći, Peko mi je naredio da uputim moje inžinjerce u pomoć proleterima.

Bataljon proletera, možda i više, uz pomoć naših inžinjeraca radio je na otvorenom prostoru pod vatrom četnika, koji su shvatili naše namere; posao je trajao veoma dugo. Najzad, proleteri su uspeli napraviti svoju drvenu stazu i njen uzvodni kraj usmerili u maticu. Uska drvena traka zaista je uspostavila vezu između obala Drine. Istina pritisak vode ju je savio u luk, podrhtavala je u sredini, u matici, nagnula se - ali je držala. Trebalo ju je isprobati. Dobrovoljno se javio, niko drugi, nego naš inžinjerac Jovo Radaković! Mitraljeska vatra sa naše strane se pojačala da bi ugušila četničku. Proleteri su se u onom očekivanju zgomilali na obali pred početkom plovne staze, u nameri da jurnu preko nje, čim inžinjerac prede i time dokaze njenu nosivost.

Jovo Radaković je prošao nekoliko metara, koračajući oprezno po mokrim balvanima ali se u jednom momentu, staza prekinula, pa je voda ponela razlavljene balvane. Četnički mitraljez ošinuo je dugačkim rafalom po gomili proletera na obali. Aleksa Dejović i još nekoliko drugova pali su odmah smrtno pogodeni. Svi su se razbežali. Jova Radaković i danas ne zna kako je uspeo da se izvuče živ i zdrav...

Imao sam, na žalost, pravo, ali Drina se ipak morala preći. Dobio sam poruku od štaba divizije da se pokuša sa mojim »samoplovom« na sektoru 2. dalmatinske brigade.

Skoro ceo dan smo proveli Duško, Spoja, još dva inžinjerca i ja u traženju pogodnog mesta za prelaz. Izabrali smo jednu okuku reke, nizvodno od Mešaje, gde nam je položaj obale omogućavao vezivanje »samoplova«. Voda je ovde bila veoma duboka, a široka oko 45 metara. Obe obale su se strmo dizale, što je omogućavalo lakšu odbranu i veću prikrivenost.

Posle neuspelog prelaza kod Broda, četnici su pojačali budnost. Po danu su posmatrali sa kosa i stalno pripucavali na Drinu. Čim bi pao mrak, sputali bi se do same vode a na mestima gde su smatrali daje moguć prelaz sedeli su u zasedama.

Sve pripreme vršili smo što prikrivenije. Još za dana smo orezali i otesali grede, od kojih je posle, u toku noći trebalo sastaviti kostur spiava i patosati ga raspolučenim oblicama. Trouglasti splav imao je u osnovi tri metra. Inžinjeri su radili mirno i sa voljom! ma da nisam primetio neko oduševljenje. Njima se činilo nešto malo sitno to što rade. Umirivao sam ih da čemo kasnije kod Broda napraviti plovni most, ako noćas prebacimo bataljon i stvorimo mostobran.

Noć je bila tihia i mračna. Niski oblaci dodirivali su okolne visove. Kad smo sišli do vode, mrak je bio toliki da su se prsti ispružene ruke jedva nazirali. Suprotna obala kao da nije postojala i osećali smo se kao na obali mora. Mrak i huk vode su nam dobra kamuflaža. Prenosimo građu na usku, jedva pet metara široku šljunčanu traku, između vode i strme obale. Sve se radi bez osvetljenja i govor se šapatom.

Počinjemo sklapati splav, na koji čemo pričvrstiti već pripremljeno veslo i vezati ga našim čeličnim užetom za bukvu, kod same vode na našoj obali. Sum je ovde neizbežan - treba raditi sekirom i čekićem. Građa je suva, pri zakivanju - ma da smo omotali krpama čekiće i ušice sekira - prosto zvoni. Zvezne spuštena sekira. U onom mraku neko se i zaboravi i dovikne ponešto. Okvir je već sklopljen. Zakivanje patosa prosto grmi, kao da se udara u bure.

Kad sam se popeo više, na obalu, razgovetno čujem četnički razgovor na onoj obali. Čujemo kako nam psuju sve na svetu. Nisu sigurni šta radimo, sumnjivi smo im, dovikuju svašta čak i kamenje bacaju preko vode.

Čekamo i dalje, umiruju se i četnici. Da li su otišli ili su se samo pritajili? Bilo kako bilo, mi moramo nastaviti. Silazimo dole, više osećamo nego vidimo da Drina naglo raste. Polovina prostora gde leži naš splav već je potopljena. Huk vode je sve jači. Navaljujemo da završimo splav. U radu su sve sekire i čekići. U mraku su udarci netačni, ekserti se krive, treba ih vaditi. Obuhvata nas nervozna, više ne pazimo na maskiranje, sve grmi oko nas.

Odjednom četnički mitraljeski rafali, počinju da pipaju obalu, padaju više udesno, zvuk koji dolazi od nas ih vara. Dalmatinci otvaraju vatru preko naših glava. Sad četnici prenose vatru na njih.

»Samoplov« je gotov. Vjekoslav sa nekoliko drugova žurno vuče uže prema debeloj bukvi. Pretrčavamo golu zaravan. »Poginuo Jovo Potkonjak« - čujem uzbudjen glas Omladinca iza sebe. »Peo se za nama!«.

Inžinjeri iznose, posle nekog vremena, telo našeg Jovice, tihog, skromnog i milog čoveka. Pod grlom mu ogromna crna rana. Njegovo telo su izvadili iz vode.

Naslućuje se zora. Četnička vatra se malo prekida. Oni, po svom običaju, pred zoru napuštaju obalu Drine i penju se na čuke.

Pokušavamo da pokrenemo »samoplov«. Brzo sviće i tek sad vidimo kako izgleda Drina. Biće daje negde na Pivi ili Tari pala jaka kiša pa je val visoke vode sad stigao do nas. Voda je mutna i nosi klade i čitava, stabla sa granama. Matica je široka i sva zapenjena, čak je viša od okolne vode. Ovo je katastrofalni vodostaj.

Teško da ćemo uspeti sa »samoplovom«, ali moramo pokušati, pogotovo što četnika nema preko puta. Od obale do matice nema više od 5 metara. Naš splav ljuška se na mirnom delu vode i veslo nije u stanju da ga ugura u maticu. Pokušavamo da ga uguramo dugačkim motkama, ali se odmah naginje i tone, dok se čelično uže zateže kao struna. Svima je jasno da bi svaki pokušaj prelaska bilo kakvim plovnim sredstvom predstavljalо samoubistvo.

Ipak, pada predlog da se Drina prepliva i da se prenese konopac. S dva konopca sa obe obale splav bi se mogao prevlačiti.

Ja sam protiv. Ne verujem da bi iko mogao preplivati Drinu danas.

»Evo, ja ću!« - iznenada se javlja visok, crn, vižlast mladić.

»I ja!« - odmah za njim još jedan, niži i zdepastiji. Obojica, praćeni svojim drugovima, idu odlučno ka vodi. Usput se u hodu skidaju.

Priskaču i moji inžinjeri. Ubedju ih da odustanu od ovog, na kraju krajeva, nepotrebnog i beskorisnog rizika. Ostaće goli i bez oružja na desnoj obali, ako preplivaju, a ne uspeju da prevuku splav. Ništa ne pomaže. Ne da im ponos da odustanu kad su se već svukli.

Jedva pristaju da ih vežemo dugačkim konopcima da bismo ih mogli iščupati, ako ustreba, iz ove besne matice. Dugački se konopci odmah sastavljaju od onih tankih uzica, kojima se uvezuju tovari na samarima.

Kao san vidim s leđa dva gola mladića kako stoje jedan pored drugog kod vode, koja juri ogromnom brzinom. Iza njih je nekoliko drugova, spremnih da zategnu konopce. Ona dvojica se kratko dogovaraju među sobom i skaču. Njihove crne glave skliznule su munjevitno niz vodu.

Idućeg momenta galama, konopci zategnuti, mnogi priskaču u pomoć, a mnogi trče niz vodu.

Obojica su živi. Plavkasto bledi, strašno, neviđeno cvokoću zubima. Jednom je tanki konopac široko zasekao kožu na grudima. Brzo ih uvijaju u šinjele i unose u kuću.

Opet neuspeh i žrtve. Potišteni smo.

NAJINTERESANTINIE SAZNAJEMO, KAO I UVEK, OD KURIRA

Katastrofalna voda! Ali kako je naglo naišla, tako isto, već posle dva tri dana, i splasnula.

Četa je na Brodu. Sad imamo iskustva iz dosadašnjih neuspeha. Mnogo razgovaramo o tome kako bi se Drina mogla preći. Sve više se opredeljujemo za slobodno ploveći splav. Ne znam samo kako ga treba praviti da bi izdržao pobesnelu maticu, a posebno me zabrinjava - kako uprvljati njime. Tako u neizvesnoti prolazi više dana. Najzad, jednog dana predveče, stiže kurir štaba divizije. Sutra rano ujutru sa četom da budem kod sela Mešaja. Kurir zna i više. Priča o tome kako je 3. sandžačka pronašla nekog meštanina - spiavara, koji se prihvatio da sa nama napravi splav i da upravlja njime.

Ujutro kod Mešaje - upoznajemo Rada spiavara. On je iz nekog zaseoka, tu u blizini, ima ženu i decu. Visok, koštunjav seljak, tridesetih godina; govori malo i tiho. O predstojećem poslu govori sasvim mirno, kao o nečem svakodnevnom. Za njega je to sasvim obična stvar. Sa takvim splavovima idu u goste. Ponekad prelaze i žene same.

Primili smo ga otvoreno i drugarski.

Rade neće gradu s Broda, predebeli je za njegov splav. Savetuјe da se uputi jedan bataljon na ogranku Vjeternika, tu iznad sela. Zna on da tu ima isečene grude, suve i dobre. Niz strminu lako će se grada spustiti. Traži da oblice ne budu deblje od 20 do 25 santimetara.

Prenosim to Ljubi Vučkoviću, i uskoro bataljon kreće uz brdo. Kasno popodne grada je već tu.

U međuvremenu, Rade je s inžinercima nakupio leskovog pruća - to je materijal za vezivanje balvana u splavu. Naložio je vatru, grijе leskovinu i nekim naročitim veštim, pokretima usukuje svaki prut. Po njegovom uputstvu naš Pajić - kovač, iskovao je na Brodu u kovačnici mnogo malih splavarskih klampica.

I mesto prelaza za njega je stvar o kojoj nema šta da se diskutuje. Tamo gde su on sam i svi njegovi vazda prelazili. To mesto je ispod samog sela Mešaje, nekoliko stotina metara uzvodno od mesta gde smo mi pokušali prelaz »samoplovom«. Korito reke ovde izgleda kao veliki četvrtast bazen - oko 200 metara dužine i oko 50-60 metara širine. Drina ulazi kroz tesnac u gornjem desnom uglu bazena, a izlazi u levom donjem uglu, kroz znatno širi prolaz. Uzak, lepo uobličen sretnom konfiguracijom dna, mlaz matice preseca ovaj bazen po dijagonalni, a s obe strane matice velike površine mirne vode. S naše strane obala se strmo spušta u vodu, dok se s četničke pravolinijski uzdiže u vidu velike kose ravnih, proščenih u sredini uskom, obrasлом jarugom, koja se pruža sve do kuća gore u strani.

Posle podne bila je izvedena mala artiljerijska i bacačka priprema. Protivkolac 2. proleterske prvim hicem s odstojanja od preko 2.000 metara (kako su mi docnije pričali artiljeri) pogodio je otvoren prostor one velike kuće, gde je bio četnički štab. Mi svi koji smo gledali bez dvogleda, ne videći eksploziju male granate unutar kuće, mogli smo se uveriti u tačnost pogotka po tome što su iz kuće odmah počeli ispadati četnici i bežati uz brdo preko kose, terajući tovarne konje i noseći u rukama neke zavežljaje. Ostala dva metka i desetak bacačkih mina upućeni su tamo gde su već ranije primećene koncentracije četnika; to je bilo sve. Nije mnogo, ali za četnike sasvim dovoljno.

Splav je građen opet po mraku. Noć je bila znatno svetlijia od one kad smo gradili »samoplov«, a i širina reke između nas i četnika znatno veća, tako da je njihova vatra praktično bila bez značaja. Uopšte, verovatno posle one naše artiljerijske pripreme, te noći četnici su bili manje nasrlijivi.

Pažljivo pratimo kako Rade pravi splav. Inžinjeri obavljaju samo jednostavnije poslove. Dugo, sve do posle ponoći, trajalo je prenošenje građe. Dalmatinci su je ostavili daleko od mesta prelaza, više od kilometra.

Splav je dugačak nešto preko 5 metara i širok 2 metra. Sve grede su okrenute tankim krajem unapred, tako da je splav dobio trapezast oblik. Balvani,

spojeni leskovim prućem, prikovani su samo sa gornje strane klamficama. Rade je splav sastavio i zakovao na vodi, a ne na suvu. On je na vodi lako sam rukovao sa građom, a udarci pri zakivanju klamfica gotovo se nisu čuli. Na prednjem delu spjava namestio je po jedno veslo sa svake strane, a pozadi jedno veslo, kao kormilo. Sva vesla tesao je sam i nije htio da mu to drugi urade.

Na sva moja zapitivanja zašto se radi ovako - on je samo slegao ramenima. »Tako mi to uvek radimo« - jedino što mi je odgovarao. Zaista, sve što je i kako on radio sve je davalo utisak nečeg veoma strogog. Pitao sam ga zašto se brvna na splavu ne bi učvrstila nekim daskama a on je energično protestovao: »Ne, ne, splav mora da bude živ!«.

Sve se to nije slagalo sa mojim tehničkim znanjima, ali sam osetio prisustvo iskustva mnogih generacija spijavara, koje se prenosilo sa pokolenja na pokolenje. Shvatio sam da oni znaju kako nešto treba uraditi da bi se prešlo preko i da mnogo ne razmišljaju zašto baš tako rade. Divio sam se toj divnoj vezi između generacija koja je ostavila poruke iz nemilosrdne borbe sa raznim stihijama ovog vrletnog kraja.

Prelaz je počeo ujutro oko 6 časova. Sunce je obasjavalo ceo predeo i vreme je bilo neobično lepo, a sam kanjon Drine, taj uski a duboki kanal kroz koji ona teče, bio je ispunjen gustom belom maglom, kao daje nabijen vatrom. Četnici po svom običaju već su napustili svoje zasede pored vode, a odozgo, s čuka nisu mogli videti ništa.

Na splav je stalo prvih sedam Dalmatinaca sa puškomitrailjezom. Toliko je Rade dozvolio. Na prednjim veslima radila su dva Dalmatinca, a na krmi sam - Rade. Prema tome, opšta nosivost spijava je bila deset ljudi. Naredujući veslačima da veslaju jače, Rade je uputio splav uzvodno, mirnom vodom pored naše obale. Na kraju onog bazena, u njegovom donjem desnom uglu, sa nekoliko veštih zamaha kormila, on je skrenuo splav i u luku ga uveo u maticu u gornjem desnom uglu. Dohvaćen maticom, splav je jurnuo nizvodno po dijagonalni bazena i proleće pored nas. Ništa ne shvatamo šta se radi, već smo spremni da doživimo naredni neuspeh. U tom momentu, gotovo u samom donjem levom uglu bazena, Rade snažnim trzajem kormila iščupa splav iz matice i opet ga u luku ubaci u mirnu vodu s one strane matice, vičući veslačima da grabe što jače. Splav se uzvodno polako primicao mestu istovara na suprotnoj obali. Istovar nije traјao ni desetak sekundi i oni, verovatno prema ranije dobivenim uputstvima, zamakoše nekud užbrdo u maglu. Na povratku: isti manevr, samo u drugom pravcu. Čela tura sa utovarom i istovarom 8-10 minuta. Za jedan čas 40 do 50 ljudi.

Koliko dugo je neko posmatrao Drinu i kako je - i pre koliko stotina godina - došao do ovog jedino mogućeg rešenja: da se splavom savlada brza matica, pa kroz koliko generacija se ta veština prenosila sa pokolenja na pokolenje. Da se splav ne bi prevrnuo, potrebno ga je čitavih 200 metara pomerati postepeno s jedne na drugu stranu matice, koja nije šira od desetak metara. Koliko je ljudskih života bilo žrtvovano za sticanje tog iskustva, da bismo se mi sada mogli sašvimi sigurno prebaciti preko Drine. Osetio sam poštovanje prema Radi splavaru, ovom nosiocu narodne mudrosti, koji je svoje znanje tako skromno stavio nama na službu.

Izašao sam gore iz magle. Pridružio sam se Peku i njegovom štabu, koji su posmatrali suprotnu obalu. Kod četnika nema nikakve uzbune, oni ne znaju šta mi radimo. Lunjaju između kuća.

Komandant 2. dalmatinske brigade žurnim koracima ide dole na prelaz. On će rukovoditi dejstvom prve grupe, s kojom će preći na drugu stranu.

Nešto posle 8 časova ona »vata« iznad Drine počela je da se komeša, da se diže u dugačkim pramenovima i nestaje. Uz jarugu sa one strane penju se naši. Lepo se vidi i bez dvogleda, kako promiču pogнуте ljudske prilike između grmova. Može se čak razaznati Ljubina prilika po njegovom kožnom kaputu.

Odjednom, pri samom vrhu jaruge, ispod kuće gde su četnici, zapraštaše ručne bombe. Istog momenta nekoliko teških bacača s naše strane izbacise se-

riju mina za podršku. Okršaj bombama trajao je svega nekoliko minuta. Posle toga mitraljeski rafali. Postepeno se i ta smiri. Četnici su pobegli.

Neumorno i istim tempom se radi na prevozu. U onom kratkom okršaju, neki zalutali metak ranio je nikog drugog nego Radu spiavara. U nogu, kost nije dotakao, pa on nije napustio rad. Samo dok su ga previjali, napustio je prevoženje.

Dalmatinci su već shvatili suštinu krmarenja splavom, ali Rade i dalje stoji na splavu i pazi. Posade se sменjuju na veslanju, ali Rade ne napušta splav do kraja.

Oko podne prebacujemo se i mi, inžinjeri. Ispod sela na drugoj obali videli smo i ranije gornjulu oblicu. Idemo da izgradimo još jedan splav. Poneli smo leskovo pruće da ne tražimo na onoj obali. Inžinjeri su u detalje ponovili sve što su naučili noćas od Rade. Splav je bio skoro 9 metara dužine i nešto preko 3,5 metra širok. Od miline postavili su na njemu katarku s malom crvenom zastavicom.

Jos za videla na mesto prevoza stigao je i veliki splav, koji je mogao preneti 25 ljudi ili 4 tovarna konja. Rade je isprobao njegovu manevarsku sposobnost, popravio nešto na krmi i odobrio našu gradnju. Na njega su se popeli naši krmari, a Rade je produžio da upravlja svojim malim splavom.

U roku daljih 48 časova, sa oba spiava, prebačeni su svi borbeni delovi 2. divizije. Rade je s neskrivenim ponosom prebacio Peka i Mitra Bakića i otisao, hramajući kući.

Preko telefonske veze sa našom haubičkom baterijom, koja je bila smeštena negde pored puta Foča - Miljevina, Terzić nije poručio da se kod Broda izgradi most preko Drine radi osiguranja dejstava 2. divizije i za kretanje ranjenika. O mostu sam i sam mislio i sad je bila prilika da to pokušam.

Na Brodu smo imali sve što je bilo potrebno za izgradnju plovнog mosta, kako sam ja zamislio. Dugačke i debele žičane konopce, debelu suvu građu, daske, klamfe itd.

Mesto za most izabrao sam uzvodno od starog, srušenog mosta. Tu je voda bila mirnija, konstrukcija starog srušenog mosta zajazila je rečni tok.

Najpre je trebalo razapeti između obala glavni, noseći žičani konopac. U skladištu na Brodu našli smo čelični konopac, oko 130 metara dužine i 30 mm debljine i dovukli ga na obalu. Nekoliko inžinjeraca prešlo je na drugu stranu Drine splavom kod Mešaje i obalom došli preko puta nas. Jedan od njih ijedan sa naše strane spustili su se po kršu srušene konstrukcije, tako da ih je delilo svega 20 metara strahovito brze vode. Sa naše strane prebačen je kamen koji je preneo tanki konopac. Pomoću njega smo provukli tanko čelično uže, kojim smo ranije vezivali »samoplov«, a pomoću njega kraj debelog čeličnog konopca. S velikom mukom i veoma drugo ali ipak smo uspeli da prevučemo toliko konopca da smo ga mogli omotati oko jedne stene, koja je štrčala na samoj ivici suprotne obale. Težak konopac je odmah potonuo na dno reke. Trebalо ga je nategnuti bar toliko da bi se digao do površine vode. Međutim, naporи cele čete nisu bili za to dovoljni. Neko je predložio da potražimo par volova, da ih upregnemo u kraj konopca i tako izvučemo konopac. Prošlo je dosta vremena dok su volovi bili upregnuti. Posle podne je konopac ipak bio nategnut i vezan s naše strane za jednu bukvu.

Za konopac, koji se pružao ispod same vode, počeli smo pričvršćivati balvane na odstojanju oko 1,5 metar jedan od drugog. Svi balvani su plivali parallelno sa tokom vode nizvodno od konopca. Preko balvana stavili smo mosnice od tankih oblica, a preko njih patos od debelih dasaka. Most je rastao postepeno, balvan za balvanom od naše obale prema suprotnoj. U celini to je bila imitacija pontonskog mosta, u kojem su ulogu pontonskih čamaca igrali debeli balvani, dužine 6-7 metara.

Postavljen malo ukoso, most je bio dugačak oko 78 metara, s patosom širokim 2 metra. Izgledao je kao uska, malo izvijena traka, veoma stabilan u po-

prečnom smislu, zbog velike dužine nosećih balvana. Postavili smo i ogradu sa obe strane.

Ceo rad na izgradnji ovog mosta trajao je oko 36 časova.

Najveći ispit most je položio kad je preko njega vučena cev od haubice (teška, mislim, oko 1.000 kg.). Ispod cevi most se elastično ugibao toliko daje voda prelazila preko patosa, ali se odmah vraćao u stari položaj, čim bi se cev pomerila napred.

Udobno prebacivanje ranjenika ipak je trajalo samo nekoliko dana.

Iznad naših glava pojavila se nemačka avijacija, a bolnice su bile primorane da Drinu prelaze samo noću. Prva dva dana piloti su proveli na uočavanju našeg mosta i, po svoj prilici, na iznalaženju pogodnog pravca za bombardovanje. U toku ova dva dana su bacali bombe svuda, pa i na Brod, a ne samo na most, ili su ga bezbroj puta nadletali iz raznih pravaca i visina. Most se nalazio u tesnacu između visokih planina i nije se mogao bombardovati sa male visine, a sa velike visine, sivkasta tračica sigurno se nije ni videla.

Trećeg dana sva pažnja avijatičara bila je upravljena na most. Od ranog jutra do pred mrak avioni su se smenjivali iznad njega, često su leteli u grupama po dva tri i bez prestanka su ga bombardovali, bacajući bombe raznih težina, sa raznih visina i nailazeći iz raznih pravaca.

To je trajalo neprekidno pet dana.

Sa obronka smo posmatrali te njihove bezuspešne pokušaje. Bombe, naročito one teže retko su padale bliže od 20 metara, a kada bi se i to desilo, on bi se samo zaljuljao na talasima uzburkane vode i opet bi se sve umirilo. Svako veče posle odlaska aviona mi bi most pregledali, sem prikučavanja po neke pomere-ne patosnice, durgih opravki nije bilo. Međutim, u balvanima koji su nosili most, bilo je sve više gelera od bombi i mitraljeskih metaka. Pravi pontonski most bi dosada bio sigurno potopljen ali naš most nije bio tako lako ranjiv...

Ranjenici, prikupljeni u toku dana iznad Broda pored Bistrice, nastavljadi bi prelaženje noću. Vreme je, kao za inat, bilo vedro i sunčano!

Bilo nam je jasno da se most može uništiti samo kidanjem nosećeg čeličnog konopca, obaranjem bukve ili razbijanjem kamena s one strane, za'koji je most bio vezan. S uživanjem smo posmatrali nemoć ove silne avijacije preci našim elastičnim i otpornim mostićem.

Napokon, kasno popodne petog dana, jedan avion, koji je poslednji napao tog dana, izvršio je vratolomno obrušavanje na most, uz očevidan rizik, jer se jedva izvukao iznad šume na kosama pored Drine. Bacio je čitav tovar malih bombi i prosto prekrio celo područje našeg mosta. »Pogodio, pogodio!« vikao je neko pored mene, psujući žestoko.

Gledam most sa visine. Ništa, dobro je. Na srednjem delu most kao daje nestao na dužini desetak metara, ali ostalo sve стојi na mestu. Znači konopac je čitav, a to je glavno.

Za nekoliko časova rada ogorčeni ali sretni inžinjeri su ubacili nekoliko novih balvana na mestu onih koje su bombe otkinule sa konopca, namestili nove mosnice i patos.

Sutradan avijacija više nije napadala most, ranjenici su ipak i dalje prolazili u toku noći.

INŽINIERIJSKO-TEHNIČKI ODSEK VRHOVNOG ŠTABA

U jesen 1943. god., dok se pripremao napad za oslobođenje Jajca, na našoj, dosta velikoj slobodnoj teritoriji, trebalo je rešavati mnogobrojne složene probleme, među kojima i organizaciju saobraćaja i veza.

Još pre dolaska Vrhovnog štaba na Mlinište, drug Tito mi je dao zadatak da se železnica Drvar-Mlinište-Jajce što pre osposobi i pokrene saobraćaj.

U Drvar sam stigao preko Prekaje. Gradić je, i onako malen, izgledao baš jadno posle borbi koje su se u njemu odigrale u danima ustanka. Fabrika celuloze

je spaljena, velika ložionica jako oštećena, delimično spaljena. Ima mnogo srušenih i spaljenih zgrada.

U Komitetu, pošto nisam imao nikakvog pisanog dokumenta, primili su me sa nepoverenjem. Ipak sam uspeo da za zadatak angažujem dva drvarska aktivista, radnika železničara Ljubu Medarevića i Boška Dinića.

Od Drvara do Oštrelja pruga je već popravljena, dalji radovi su sasvim obustavljeni. Ne postoje neke naročite poteškoće da se pruga opravi i do Srnetice, pa i do Mliništa.

S voznim parkom stojimo znatno slabije, naročito sa lokomotivama. Ima ih dosta, ali sve su ili dotrajale ili teško oštećene za vreme ustanka, i to od tih istih ljudi koji se sada trude da ih ospose. Koristeći delove od osam rastavljenih lokomotiva iste serije, radnici u ložionici, pod rukovodstvom Boška Dinića, već sastavljaju lokomotivu »dvanaesticu«, koju je Boško godinama vozio kao mašinovoda. On ima nešto skrivenih rezervnih delova i finijeg materijala, pa mu se smeši brk kad govorimo o uspostavljanju saobraćaja.

Ne pamtim koje smo rokove odredili za dolazak voza do Srnetice i Mliništa; znam da je bilo nešto kratko, brojali smo dane.

Posao partizanske železnice nalazio se u dobrom rukama; mogao sam otići u Vrhovni štab na referisanje. Izdejstvovali su za mene od Narodnog odbora čak i jahaćeg konja, pa sam brzo i lako stigao u Mlinište.

U kontaktima sa rukovodstvom NO i Komiteta, osetio sam da se veliki broj tehničkih problema mora organizovanje rešavati. Ovog puta sam imao nalog od druga Tita, koji nije daleko odavde, pa se moglo lako proveriti sve što bi kazao i tražio. Ali pojavit će se problemi koje ču morati rešavati samostalno, a mogu da iskrisnu i neprilike čisto političkog karaktera. Moje se namere mogu kosit s namerama i planovima rukovodstva na terenu, a do Vrhovnog štaba može biti daleko...

To sam razmišljao dok sam jahao prema Mliništu.

Oko Titove bajte, po običaju, bila je kao neka neprekidna sednica. Moje poduze izlaganje slušali su sa interesovanjem. Obratili su pažnju na deo o potrebi za ovlaštenjima radi korištenja materijalnih sredstava koje ljudi na terenu ljubomorno čuvaju u ovoj našoj žestokoj oskudici.

»Slušaj Voloda« - progovorio je Tito - »formiraj ti sebi nešto kao tehnički odsek Vrhovnog štaba, pronadi saradnike. Eto sad u Jajcu sigurno ćemo naći inžinjera i tehničara, a ima ih, svakako i po komandama područja. Napravi svoj štambilj i posluj sam, odgovorno. Držaćeš vezu s Milutinom (Ivan Milutinović je tada kao član Izvršnog odbora AVNOJ-a, vršio je dužnost poverenika Privredno-finansijskog odseka Vrhovnog štaba) u svim pitanjima pozadine. Trebalo bi da formiraš i veću inžinjerijsku jedinicu na raspoloženju Vrhovnog štaba sad, čim se smestimo u Jajcu.«

Tako se rodio Inžinjerijsko-tehnički odsek VŠ i krenulo se u formiranje većih inžinjerijskih jedinica.

Vladimir Smirnov - Voloda

ODLAZAK U MAKEDONIJU

Nije bilo lako drugu Titu kada je odlučio onog dana novembra 1942. godine da podem prema jugu zemlje. Znao je da idem u potpunu neizvjesnost. Moram da prođem nekoliko granica. Moram da putujem i željeznicom i automobilima i pješice da bih obavio povjereni zadatok. Moram da na tom putu promijenim nekoliko legitimacija a to znači da moram imati nekoliko imena. A znao je da Gestapo i domaća policija znaju i moj lik i moje pravo ime, jer ja sam odmah po

izlasku na slobodnu teritoriju potpisivao sporazume sa četnicima i proglaše narodu pod svojim punim i pravim imenom i prezimenom. Znao je i to da će mi i policija i Gestapo biti stalno za petama; jer ja sam na Romaniji objelodanio i moje pravo ime i pseudonim (Tempo) kojeg nosim od V zemaljske konferencije Komunističke partije Jugoslavije. A ipak, drug Tito je odlučio i poslao me na jug, poslije mojih upornih molbi. Presudno je uticao na njega jedan izvještaj Oblasnog komiteta Kosova i Metohije, koji je dugo lutao (bio je iz druge polovine 1941. godine) i najzad upravo za vrijeme našeg razgovora, stigao do druga Tita. U njemu su se dosta optimistički iznosile mogućnosti da se partizanski odredi omašove. I to je odlučilo kod druga Tita. Znao je od kakve je važnosti za pobjedu naše revolucije da se razvije oružana borba i na jugu naše zemlje: u Srbiji, Makedoniji, Kosovu i Metohiji; a imao je u vidu da bi naša zemlja, sa razvitkom oružane borbe u tim krajevima, mogla presudno uticati i na razvoj oružane borbe u Grčkoj, Bugarskoj, Albaniji i na Balkanskem poluostrvu i odluči se da me pošalje na jug, uprkos svim opasnostima kojima sam se morao izložiti na tom putu.

Pošao sam na put i ne misleći na opasnosti i rizik kojima se izlažem. I već na prvoj deonici puta sreо sam se s teškoćama, koje su bile takve da bi bilo sašvima opravданo prekinuti put i vratiti se natrag i pokušati drugim putem stići na mjesto opredjeljenja. Konkretno, poslao sam za Zagreb nekoliko mojih fotografija, sa pismom u kojem tražim od drugova iz Zagreba da mi izrade legitimaciju (ustašku) za ulazak u Zagreb; a da jednu moju fotografiju pošalju drugovima u Beograd, s tim da mi oni izrade drugu legitimaciju (četničku) koja treba da me čeka na javki u Zemunu, kako bih mogao preći preko mosta iz Zemuna za Beograd. Ali iz Zagreba su poslije dužeg natezanja, javili da nijesu dobili ni moje pismo ni fotografije. Vjerovatno, javljali su daje to palo u ruke ustaša; jer, upravo u to vrijeme nastala je »provala« na kanalu kojim je dolazila pošta za Zagreb. Sve je to govorilo da ustaše i Gestapo imaju u svojim rukama moje pismo i da znaju i moj lik, a i prave mojeg puta. A ako je stanje bilo takvo, onda je bilo najnornaljnije da se okrenem natrag i vratim u CK i kod druga Tita. Ali, nijesam tako postupio. Reskiraо sam i ušao u Zagreb, tako reći, bez legitimacije, na seljačkim kolima i obučen kao seljak. I uspio sam ući u Zagreb i povezati se sa rukovodećim centrom u samom Zagrebu (istina, poslije dužih peripetija).

Iz Zagreba prema Beogradu sam pošao snabdjeven dobrom ustaškom legitimacijom, koju mije izradio Ivan Krajačić-Steva, koji se u Zagrebu bavio poslovima obaveštajne službe. Legitimacija je bila izdata na ime ustaškog nadporučnika nadzorne službe. Čim bih je izvadio, kada je policija tražila od mene legitimaciju, odmah bi policajac brzo dizao ruku i pozdravljaо fašističkim pozdravom; nije čak ni pogledao legitimaciju. Očigledno, legitimacija je bila takva da mije obezbjedivala sigurnost u putovanju do Zemuna. A ipak nijesam se osjećao sigurnim. Jer, partizani su skoro svake noći rušili i zaustavljali vozove koji su išli od Zagreba prema Beogradu, pa sam se bojao da me ne nadu sa ovakvom ustaškom legitimacijom. Ako se to dogodi, ništa ne može da me spasi. Partizani će me strijeljati, s obzirom da imam legitimaciju ustaškog oficira iz kontra obaveštajne službe (dakle službe koja ima zadatak da kontroliše druge ustaše). Niko mi neće vjerovati da sam član CK i Vrhovnog štaba, da kao delegat sa izvanrednim ovlašćenjima putujem na jug zemlje; a partizani nemaju mogućnosti da ovo provjeravaju. Srećom, partizani nijesu napadali prugu te noći i ja sam stigao u Zemun. Sa mnom je išao i drug Ivan Krajačić, koji je obavljao neke zadatke u Beogradu po svojoj liniji.

U Zemunu sam se javio na javku. To je bila jedna drugarica kojoj ime nijesam zapamlio. I ovdje su me čekale komplikacije. Drugovi iz PK KPJ za Srbiju javljali su mi da nikako ne prelazim legalno preko mosta, jer na mostu koji je onda predstavljaо granicu između nedievske Srbije i NDH navodno, ima dosta agenata iz stare uprave grada, koji me dobro poznaju iz ranijih hapšenja. Drugovi su predložili da čekam u Zemunu dok oni ne organizuju moje ilegalno prebacivanje preko Save u blizini Obrenovca. Tebalo je, dakle, čekati novih deset ili više dana i sjedjeti za cijelo ovo vrijeme u Zemunu. Na takvu ponudu nijesam

pristao: i ako je sve govorilo u prilog takvog rešenja. Ja sam žurio da što prije stignem i izvršim povjereni zadatku, pa nijesam ni mislio o riziku kojem se izlažem pri prelasku mosta. Tražio sam da mi sledećeg dana obavezno pošalju novu legitimaciju (nedićevošku) s kojom će pokušati preći preko mosta. Poslali su mi legitimaciju već sledećeg dana. U Beogradu je, isto kao u Zagrebu, bilo mogućnosti da se izrađuju sve vrste legitimacija. Ovu tehniku sam bio organizovao još prije okupacije i ona je još uvijek besprekorno funkcionalna. Legitimacija je bila izdata na ime jednog trgovca koji je prešao u Zemun radi trgovine i sada se vraća natrag. S tom legitimacijom sam prešao preko mosta. Niko me nije prepoznao. A u Beogradu sam se odmah povezao sa drugovima: Neškovićem, Momom Markovićem, Mirkom Tomićem i Vasilijem Buhom. Oni su sačinjavali PK KPJ za Srbiju, stanovali su u zgradama na Avalskom drumu u kojoj sam bio smjestio štampariju još prije okupacije zemlje. Nijesu imali drugog skloništa, pa su obustavili rad štamparje i smjestili se u tom stanu.

Pošto smo održali sastanak na kome smo pretresli situaciju u Srbiji i na kome sam iznio kako se razvija narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hrvatskoj, prešao sam na pitanje kako što prije stići u Skoplje. Ali, i ovdje su iskrse teškoće. Problem nije bio u tome da nema veza. Naprotiv, veze su postojale, sve do Skoplja. Trebalo je željeznicom ići do Leskovca i u gradu se javiti na određenu »javku« koja će me povezati sa drugovima koji će me odvesti do Leskovačkog odreda na planini Kukavici. Tu je trebalo da se zadržim dva-tri dana i da sa jednom desetinom partizana pređem ondašnju granicu između nediećevske Srbije i Borisove Bugarske i da se povežem sa Crnotravskim partizanskim odredom i partijskim rukovodstvom Vranja, koje je trebalo da mi obezbijedi novu legitimaciju (ovog puta bugarsku) i da me poveže sa Skopljem. Veze, dakle, postoje i moglo bi se već sledećeg dana krenuti na put. Ali, Nešković je bio protiv takvog mog putovanja. Istakao je da bi to bio suviše veliki rizik. Na željeznici ima mnogo ne samo agenata koji me lako mogu prepoznati, nego ima još više izbjeglica iz Istočne Bosne, koji me svi znaju kao komandanta Glavnog štaba partizana Bosne i Hercegovine. Odmah sam rekao da se meni žuri, da sam već dosta vremena izgubio čekajući u Slunju, pa u Zagrebu, i da moram što prije stići u Skoplje, makar i po cijenu najveće opasnosti i rizika. Ali, ni Nešković nije popuštao. On je s razlogom istakao daje važnije da stignem u Skoplje, makar i s deset (maksimum) dana zakašnjenja, nego da uopšte ne stignem. To me je razoružalo. Prihvatio sam da se razmotre druge mogućnosti za moje prebacivanje do Leskovca. Nešković je predložio da se prebacim vagonom kojim se prevozi pošta (paket i pisma). Ove vagone su uvijek pratili pojedini poštari. Zato je trebalo da sačekam nekoliko dana dok na tom zadatku ne bude neki naš simpatizer. Tada bih i ja pošao istim vagonom prema Leskovcu. Prihvatio sam ovaj plan, nadajući se da čekanje neće dugo trajati. Ali, dani su prolazili a ja nikako da krenem. Nikako da neki naš simpatizer bude naznačen za sprovodnika ovog vagona. To me je mnogo nerviralo, pa sam jednog dana rekao Neškoviću da sve to liči na neku sabotažu. Mene zadržavaju u Beogradu; a zadatku koji sam dobio od druga Tita ostaje neizvršen. Napomenuo sam da će sledećeg dana krenuti putničkim vagonom i da više neću čekati. Neškovića je pogodila ovakva moja reakcija. Pojavile su se i suze u njegovim očima. Nemoj tako, rekao mi je, misliš da mi lako kada gledam da skoro svakim danom padaju i gina naši drugovi. Ako bi se i tebi nešto dogodilo, meni ne bi preostajalo ništa drugo nego da se ubijem. Žao mi gaje bilo. Nije ni njemu bilo lako. Veliku odgovornost je snosio pred Partijom. Nijesam više insistirao da idem običnim putničkim vagonom. Ali, uskoro se ukazala prilika i ja sam otputovao poštanskim vagonom.

U međuvremenu, dok sam boravio u Beogradu, odlučio sam jednog dana da posjetim štampariju CK KPJ, koju sam organizovao poslije okupacije, pred moj odlazak iz Beograda za Sarajevo. U štampariji su radili moji dobri prijatelji: Branko i Ljubica Đonović, Slobodan Jović i Zagorka Jovanović. Svi su oni radili zajedno sa mnom na tehnički. Svima sam postavio uslov, kada sam ih angažovao da rade u štampariji CK KPJ, da moraju tu ostati do kraja rata, bez obzira koliko

L

dugo bude trajao. I tek kada sam od njih dobio pristanak, angažovao sam ih na radu u štampariji. I sada, kada smo se, poslije godinu i po dana, ponovo sreli, oči su nam bile pune suza. I ja i oni imali smo se čime pohvaliti. Oni su bili upravo gotovi sa štampanjem istorije SKP(b); a mi u Bosni smo već imali divizije i korpuše naše armije. Pobjeda je bila na vidiku. Tražili su od mene da ih povedem za Makedoniju, u partizane. Naročito su na ovome insistirali Branko Đonović i Slobodan Jović. Ali, ja sam bio isuviše tvrd. Stalno sam isticao da smo se tako dogovorili i da oni moraju ostati u ovoj zgradbi, u ovom skloništu, do kraja rata. Tada nijesam ni znao da će obojica biti otkriveni (ne u ovoj nego u drugoj manjoj štampariji) dva mjeseca prije oslobođenja Beograda. Sada mogu samo da sebi prebacujem zašto ih nijesam poslušao? Zašto ih nijesam poveo sa sobom. Danas bi vjerovatno bili živi. Ostao sam kod njih u gostima dva-tri dana.

Na putu prema Leskovcu nije bilo skoro nikakvih problema. Putovao sam poštanskim vagonom. Imao sam novu legitimaciju na ime jednog opštinskog službenika. Naša tehnika za izradu lažnih legitimacija u Beogradu je izvanredno funkcionalna. I »javka« u Leskovcu je bila u redu. Bez problema sam se povezao sa drugovima koji su me jedne noći izveli na planinu Kukavicu, gdje su me čekala dva partizanska odreda (Leskovački i Jablanički). Treći, Jastrebarski partizanski odred nije bio stigao. Bilo je prisutno (iz ova dva odreda) preko sto partizana. Prava vojska. Ostao sam s njima tri dana. Svakog dana sam iznosio iskustva iz borbe u Bosni iz rada organa vlasti na oslobođenoj teritoriji i rada partije u odredima i u pozadini, a onda smo zajednički pretresali mogućnost primjene ovih iskustva na ovom terenu. Kolebao sam se da li da im otkrijem da sam član CK i Vrhovnog štaba. Bilo je opasno ako ovo otkrijem s obzirom na to da idem prema jugu gdje će morati izvesno vrijeme da provedem u ilegalnosti, a opet, ako im ovo otkrijem to mora još više da podigne moral i kod borca, a i kod naroda. Odlučio sam se da im otkrijem moje funkcije, bez obzira na opasnost i rizik, čemu sam se svjesno izložio. I, naravno, to je primljeno kod boraca, a onda i kod naroda, sa velikim oduševljenjem. Porasla je vjera u našu pobedu.

Nikada neću zaboraviti poslednje veće mog boravka kod ova dva odreda. Već smo znali da sledećeg dana počinje četničko-nedićevska ofanziva protiv nas. Mogli smo noću da se izvučemo iz četničkog obruča; ali partizani nijesu htjeli. Htjeli su pošto-poto da se sukobe s četnicima, bez obzira na njihovu nadmoćnost u ljudstvu. Mirno su čekali sutrašnji napad četnika. Organizovali su logorsku vatru. Zaboravio sam kakav je bio program (kulturni) pri toj vatri, ali jednu tačku ovog programa nijesam zaboravio. Ona se prosto urezala u moje pamćenje a ni do današnjeg dana nije oslabila. Pored vatre stajala je djevojka, partizanka, naisonjena na pušku i pjevala je, zvonkim glasom, pjesmu o tome kako su se na toj planini vratili svega trojica od čitavog odreda koji je, pod pritiskom ofanzive, morao napustiti tu planinu i ovaj kraj. Svi su izginuli. Ostali su samo trojica. I ova trojica ponovo su stvorili odred od novih ljudi, koji su to veće, zajedno sa mnom, okupljeni oko logorske vatre. A pjesma je oživljavala borbe koje je odred vodio; smrt Koste Stamenkovića, starog komuniste i člana CK iz ovog kraja; smrt komandanta, španskog borca i mnogo drugih. Na kraju, pjesmom se zaklinju preživjeli borci »da neće stanut i neće klonut dok podlog vraga ne skršimo mi«. A ovu završnu strofu pevao je sada cio odred, oba odreda. I ja sam pjevao. A bio sam tužan. Mnoge od poginulih drugova sam poznavao. Radio sam zajedno s njima u ilegalnom pokretu još prije rata.

Sledećeg dana razbili smo četnike. Borba je trajala cio dan. Partizani su pokazali »čudo od junaštva«. Razbili su daleko nadmoćnijeg neprijatelja, po broju i oružju. Posmatrajući ih u jeku borbe razmišljao sam. Rukovodstvo komunista uporno ostaje u Beogradu. Ima iluziju da se iz Beograda loše rukovodi oružanim ustankom, a na terenu rastu novi kadrovi iz oružane borbe, koju vode katkada i protiv direktiva rukovodstva iz Beograda. I ponovo sam dolazio do istog zaključka, koji sam iznio drugovima iz rukovodstva u Beogradu, da se rukovodstvo jednog revolucionarnog pokreta ne može nalaziti na sporednom kolosjeku u razvoju revolucije. Ono mora da se nalazi na glavnom kolosjeku gdje se raz-

rešava sADBINA revolucije; makar morali biti zapostavljeni ostali kolosjeci (za izvjesno vrijeme, naravno). To je drug Tito dobro shvatio, prešavši iz Beograda u zapadnu Srbiju, a iz zapadne Srbije u Istočnu Bosnu i Crnu Goru; i iz Crne Gore u Bosansku krajinu itd. Uvijek se nalazio tamo gdje se rješavala sADBINA revolucije. A srpsko rukovodstvo je obratno postupilo. Uporno je ostajalo u Beogradu, smatajući, da mora imati neposredne veze sa svim krajevima Srbije. Kada je, konačno, uvidjelo da mora izlaziti na teren na kome se vode borbe, izabralo je Kosmaj, a ne Jablanicu, Toplicu, Crnu Travu, Kukavicu, Vranje i dr., gdje se razvijao snažan revolucionarni pokret, sposoban da doprinese razvoju borbe i u Makedoniji, Kosovu i Metohiji, Bugarskoj... I to je bila najozbiljnija greška. To se jasno vidjelo iz stanja kakvo sam zatekao na ovom terenu. To je, uostalom, pokazao i dalji razvoj borbe na ovom terenu. Nije prošlo ni godinu dana, kada je na tom istom terenu formirano pet divizija Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije; i to u situaciji kada su na drugim terenima mogli opstati samo manji partizanski odredi.

Ofanziva četničko-nedićevskih snaga na okupljene partizanske odrede na planini Kukavici, odgodila je i moj put dalje na jug zemlje, ali ga nije mogla spriječiti. Samo nekoliko dana kasnije, sa jednom desetinom partizana, prešao sam granicu i odmah uhvatio vezu sa dijelovima Crnotravskog partizanskog odreda. A odatile sam morao ponovo da podem na okupiranu teritoriju kod Surdulice. Sa mnom je putovala i Milica Sarić, koju je odredilo Pokrajinsko rukovodstvo Srbije da putuje sa mnom, da bi moje putovanje izgledalo što bezazlenije. U Crnoj Travi smo dobili nove legitimacije (Milica i ja). Ovog puta, to su bile bugarske legitimacije, istina dosta primitivno napravljene. Snabdjeveni ovim legitimacijama, koje su nas dvoje prestatvile kao bračni par, a mene kao arhitektu iz Surdulice, mi smo bezbjedno prevalili 20 kilometara puta (od Surdulice do Vranjske Banje) pješice, skoro šetajući. Drumom kojim smo prolazili isle su patrole bugarske vojske i žandarmerije. Mimoilazili smo se svakog časa. A nas dvoje smo isli ruku pod ruku kao ljubavnici. A ljubavnici nijesmo bili. Tek na tom putu shvatio sam da smo upali u novu opasnost, na koju nijesmo dotada ni mislili. Jer, ni ja, a ni Milica, nismo znali izgovoriti ni riječi bugarski, a ni makedonski. Ako nas zaustavi ma koja patrola i počne nas nešto pitati, odmah mogu primijetiti da smo Srbi; a to je bilo dovoljno da se posumnja u nas i da nas uhapse, a ako nas uhapse i počnu ispitivati naš identitet, brzo će ustavoviti da su nam legitimacije lažne. I onda, naravno, počinju mučenja do smrti. Srećom, niko nas nije zaustavljaо. Ali, kada smo došli u Vranjsku Banju, trebalo je u čekaonici ostati pet sati dok dođe naredni voz. A čekaonica puna bugarskih vojnika, žandarma, agenata. Nijesmo smjeli ni međusobno razgovarati, jer bi odali da nijesmo ni Bugari a ni Makedonci. Morali smo čutati cijelo vrijeme; a onda i čekati sa strahom da neko počne razgovarat s nama. Srećom, do toga nije došlo. Svi su nas sve vrijeme ostavljali na miru. A kada je stigao voz, u jednom vagonu su bila samo dva mesta slobodna. Svi ostali putnici su bili nemčki oficiri. Bilo nam je neprijatno; a i plašili smo se da sjednemo sa nemačkim oficirima, ali, nije bilo drugog slobodnog mjesta u tom vagonu, pa smo morali zauzeti ova dva. I to se konačno pokazalo dobro. Jer, na železničkoj stanici u Skoplju, svi putnici su bili podvrgnuti pretresu i ispitivanju. Samo Milicu i mene nijesu zaustavljali. Izašli smo sa nemačkim oficirima. U nas nijesu sumnjali. Tako smo konačno stigli u Skoplje.

Skoplje je bilo prvo mjesto u koje je trebalo stići. Došli smo i ovdje na javku. Veza je i ovdje dobro funkcionala, kao što su dobro funkcionele sve veze od Drvara, preko Slunja, Zagreba, Zemuna, Beograda, Leskovca, Jablanice, Crne Trave, Surdulice, Vranja do Skoplja. Veze su dvostruko funkcionele; između gradova (odnosno organizacija u njima) i između gradova i obližnjih partizanskih odreda. Okupatori ih nijesu mogli uništiti. To je bio jedinstven primjer da se u zemlji odvija revolucija, i to u uslovima okupacije, a da veze u skoru svakom gradu besprekorno funkcionišu. To je bio znak daje naša partija duboko prodrla u mase i da nema sile koja je može spriječiti da izvojuje pobedu.

Organizacije u Skoplju su bile više nego prepolovljene. Neki komunisti su bili pohapšeni i nalazili su se na robiji; neki su otjerani u radne logore, a neki na prinudni boravak u unutrašnjost Bugarske, a komunisti su bili fizički uništeni, strijeljani javno ili mučki ubijeni. Na slobodi je ostao samo mali broj komunista, sa kojima se moglo računati da počnu sa oružanim borbama. Malo je bilo i građana u Skoplju koji su bili spremni da meni i Milici omoguće da stanujemo u njihovim domovima. Bili smo primorani da stanujemo u stanu jednog poznatog komuniste (zvali su ga Gigo), radnika iz Kumanova, koji je imao ženu i dvoje male djece, a koji je stanovao u jednoj posebnoj kući na Čairu. Kuća je imala baštu, a u njoj je bila iskopana prava grobnica, odnosno skrivalište. Svu noć su na tarabama stražarili ovaj radnik ili njegova žena. U slučaju opasnosti mi smo morali odmah silaziti u grobnicu, a on bi onda zatrpan zemljom ulaz. Bili smo živi zakopani. Tako smo proživili dvadesetinu dana u Skoplju. Za to vrijeme obavio sam posao oko organizovanja oružane borbe u Makedoniji. A onda sam, jedno vrijeme željeznicom, a zatim pješice prešao granicu (između Borisove Bugarske i Musolinijeve Albanije) u blizini Tetova. Sve je išlo bez ikakve smetnje.

U Tetovu je već bila drukčija situacija, kao, uostalom, i u cijeloj Albaniji. Ovdje u osnovi nije bilo oružanih borbi. Italijanski okupatori su se zadovoljavali da im niko ne smeta na drumovima, pri transportu ljudi i materijala; i da ih niko ne uzinemirava u gradovima. A pošto ih niko nije uzinemiravao ni najednom ni na drugom planu, nijesu ni oni mnogo uzinemiravali putnike koji su se vozili po drumovima, a ni građane u gradovima. Istina, na svakom ulazu u gradove i pri izlazu iz gradova, svaki čovjek je bio podvrgnut legitimisanjima. Ali, i to je bilo više formalno. To se najbolje može vidjeti iz činjenice da sam, po dolasku u Tetovo, prokrstario nekoliko puta cijelu Albaniju, a da nijednom nijesam upao u neku malo težu situaciju. Imao sam legitimaciju na ime jednog Makedonca, rodom iz Debra, koji je kao dijete otišao u Bugarsku i više se nije vraćao. Zvao se Makelarski. Legitimaciju mi je izdao Memet Hodža, tadašnji prefekt u Debru, a po oslobođenju ministar rудarstva u vlasti Srbije. Sa tom legitimacijom išao sam automobilom od Tetova, rpeko Debra, Elbasana, Tirane, Skadra, Prizrena, Gnjilana i natrag sve do Kičeva; a zatim od Kičeva preko Korče za Grčku i natrag od Korče preko Elbasana, Tirane do Skadra i opet natrag. Svuda sam morao prolaziti kroz »blokove« na ulazima i izlazima iz gradova. Svuda je bilo legitimisanja, ali me nigdje nijesu ništa pitali. Da se to dogodilo, ne bi mogao proći a da ne budem uhapšen, jer nijesam znao ni albanski, ni italijanski, ni bugarski, ni makedonski. Da su me samo nešto zapitali odmah bi vidjeli da sam sumnjiv i onda bi neminovno došlo do hapšenja i daljeg ispitivanja; ko sam, šta radim itd. Srećom do ovoga nije došlo i ja sam nesmetano krstario po Makedoniji, Albaniji, Kosovu i Metohiji i pripremio sa tamošnjim drugovima oružani ustank, međusobnu saradnju i dr.

A kada se oružani ustank počeo razvijati, tada već ovakva putovanja nijesu bila moguća. Okupator je već bio saznao za moje kretanje, ali tada već nije ni bilo potrebno da se izlažem takvom riziku. Tada sam se kretao (po Makedoniji, Albaniji i Grčkoj) u prvo vrijeme u pratinji desetine partizana; a kasnije sa bataljonom i brigadama. Jer, linija oružanog ustanka je bila već pobijedila.

U PARTIZANSKIM ODREDIMA

Kada sam došao u Srbiju, Makedoniju, Kosovo i Metohiju, ja sam već bio naoružan bogatim iskustvom u organizovanju i razvijanju oružanog ustanka na teritoriji Bosne i Hercegovine. Otuda mi i nije bilo teško da sagledam zašto se na ovim teritorijama nije razvio masovni oružani ustank, kao što je to bio slučaj u Bosni i u drugim oblastima, odakle sam dolazio.

Uzveši orijentaciju na oružani ustank, Tito se nije kolebao da izvuče sve konsekvene iz takve orientacije. Privremeno je ostao u gradu, dok se ustank nije počeo razvijati a onda je sa cijelim Centralnim komitetom izašao na prvu

najbližu slobodnu teritoriju. Sa sobom je povukao ne samo uži CK koji je bio os-tao s njim, nego su za njegovim primjerom pošli svi rukovodeći ljudi po pokrajinama i dr. I u toku cijelog rata Tito i uži CK se stalno nalazio na mjestima na kojima se u stvari rešavala sudbina oružanog ustanka na čitavoj teritoriji Jugoslavije. I ostali rukovodeći kadar po pokrajinama takode slijedi druga Tita i po-kušava da se nade na mjestima na kojima se rješava sudbina oružanog ustanka na području odnosne pokrajine.

Uloga gradova u takvoj orijentaciji svedena je na mobilizaciju ljudi i sredstava (odjeća, ljekovi i dr) radi pomaganja revolucionarne vojske od koje zavisi pobjeda ili poraz u oružanom ustanku. Otuda je težište rada stavljeno na stvaranje vojske i na njeno sposobljavanje da pobijeđuje. Rat se ne vodi u gradovima, i ako i rad unutar gradova ne treba zanemarivati. Rat se vodi za oslobođenje gradova i otuda potreba da se i unutar gradova organizuje otpor pri svakom napadu spolja. Akcije, odnosno diverzije, koje bi se vodile izolovano donosile bi više štete, usled neminovnih represalija, nego koristi. To je bilo saznanje do kojeg smo došli u prvim mjesecima dok se oružani ustankak tek razvijao. Na tom saznanju se i temeljila naša orijentacija da ne samo štabovi, nego i pokrajinska rukovodstva, napuste gradove i presele se na slobodnu teritoriju; a da u gradovima ostanu pojedini rukovodeći komunisti, nepoznati policiji, koji bi mogli organizovati što efikasniju pomoć svojoj revolucionarnoj vojsci.

Orijentacija da se smjelo pode na oružani ustankak, kroz razvijanje partizanskog rata, predstavljala je prevazilaženje dogmatskih shvatanja o univerzalnosti iskustava oktobarske revolucije, čak i svih dodatašnjih revolucija. Partije koje nisu ovo shvatile, nijesu mogle koristiti šansu koju im je pružala situacija nastala u uslovima drugog svjetskog rata. Naša Partija je odbaciла ovu dogmu i zato je i pobijedila.

Ovu istinu nijesu shvatila ni rukovodstva u nekim našim pokrajinama, posebno na jugu zemlje prvenstveno u tome treba tražiti razloge zbog kojih se u ovim krajevima oružani ustankak tako kasno razvio.

To se najbolje može vidjeti na primjeru Makedonije. Još u samom početku oružanog ustanka u zemlji, partijsko rukovodstvo u Makedoniji nije prihvatio liniju CK i druga Tita. Nije to bilo samo zbog toga što je ovo rukovodstvo smatralo da je Makedonija nacionalno oslobođena ulaskom bugarske vojske; nego i zbog toga što se prihvatala linija bugarske partije da oružani ustankak, socijalistička revolucija treba da počne u gradovima, a ne u planinama. Ova linija je najbolje izražena u poznatoj paroli: da mi (komunisti) treba da natjeramo neprijatelja u planine, a mi da ostanemo u gradovima. I kasnije, kada je ovo rukovodstvo smijenjeno, i kada su dolazila nova, nije se korenito izmjenila ova linija sve do 1943. godine. Stalno je dolazilo do većih ili manjih kolebanja. Ova kolebanja su se najviše ogledala u tome što je preovladalo shvatanje da partijska rukovodstva, čak i štabovi, ostanu u gradovima, a da se na terenu stvaraju komitske družine itd. To je bio jedan od osnovnih razloga, zbog kojih je u Makedoniji tako kasno došlo do oružanog ustanka i pretvaranje partizanskih odreda u krupne vojne jedinice.

Način ratovanja je, takođe, doprinio neuspjesima i porazima koje su doživljavali partizanski, bolje reći komitski, odredi u prvim godinama okupacije. Konkretno, komitske družine su imale najviše desetinu ili manje boraca. Kao takvi, oni nijesu mogli, a nijesu bili ni orijentisani na to, da primjenjuju iskustvo partizanskog ratovanja iz ostalih krajeva Jugoslavije, a to iskustvo je bilo karakteristično po iznenadnim napadima, pa zasjedama, uništavanju okupatorskih manjih uporišta, njihovih patrola i dr. Time se postizalo da na odnosnom području okupatorske snage ne smiju da se slobodno kreću. Tada se tek stvaraju uslovi za stvaranje slobodnih teritorija. Okupatorske snage u takvim uslovima mogu da se kreću samo sa većim jedinicama i moraju da koncentrišu svoje snage na pojedinim mjestima, a da djelove teritorije ostavljaju nekontrolisane. Tada se, na strani partizana, stvaraju povoljniji uslovi za omasovljavanje odreda i njihovo sposobljavanje za napade i na veća uporišta okupatora. I ako se napadi

vrše iznenadno, uspjeh ie zagarantovan. Okupatorske snage su primorane da još više sužavaju krug svojih uporišta; a time se uvećava slobodna teritorija, a s njom i mogućnost daljeg omasovljavanja odreda, a i veće osposobljenosti za oslobođanje i većih uporišta okupatora. U takvim uslovima, okupatorima ne preostaje ništa drugo nego da mobilisu sve svoje snage iz svih uporišta u zemlji i da pokušaju, jednom sveopštrom ofanzivom, da otklone i unište partizanske snage na područjima, koja su veoma važna za okupatora. Ali na takvu ofanzivu okupatora, partizani su odgovarali smjelim manevrom, probijajući se kroz obruc okupatorskih snaga u njihovu, ionako oslabljenu, pozadinu. Tako su dolazili do novih oslobođenih teritorija, a onda i do mogućnosti daljeg omasovljavanja svojih jedinica. Sve je to govorilo da su partizani neuništivi i da iz svake teške situacije, neprijateljske ofanzive, izlaze ojačani. To je bilo dragocjeno iskustvo, koje je otkrivalo puteve pretvaranja partizanskih odreda u krupne vojne jedinice, prerastanje manjih i lako pokretljivih partizanskih odreda u svenarodni oružani ustank. Na žalost, ova iskustva se nijesu prenosila u Makedoniju, ne samo zbog udaljenosti /prostorno/, nego i zbog drukčijeg, u suštini dogmatskog prilaza problema oružanog ustanka, odnosno zbog suviše velikog uticaja teorija o oružanom ustanku koje su tada preovladavale u bugarskoj partiji. Otuda se i može objasniti činjenica da su se komitske družine orijentisale na najsitnije akcije /kidanje telefonskih žica, paljenje seoskih arhiva i dr./, a skoro uvjek, kada su vodile veće borbe, bile su one, a ne okupatorske snage, iznenadene i, naravno, uvjek su imale i veće gubitke. Okupatori se nijesu bojali prepada i zasjeda, nego obratno, partizani odnosno komite, su bili ti koji su se bojali raznih iznenadenja i zato su se morali skrivati. A sa takvim oblicima ratovanja nije moglo biti ni govora o nekom prerastanju borbe u opštenarodni ustank.

Drugih razloga, kojim bi se moglo razjasniti ovo zakašnjavanje u razvijanju svenarodnog oružanog ustanka u Makedoniji, teško da ima. Jer, oni bi se morali onda tražiti u raspoloženju širih masa makedonskog naroda. Uspjeh partizanskog ratovanja u osnovi zavisi od toga da li oružanu borbu protiv okupatora prihvataju šire narodne mase. Ako one ne prihvataju ovu borbu, onda je okupator, a ne partizani u preimućstvu. Onda okupatorske snage mogu da prate kretanje partizana, više nego što partizani mogu da prate kretanje okupatorskih snaga. A onda okupatori mogu da formiraju pomoćne, kvislinske odrede, koji će se umjesto okupatora boriti protiv partizana. To se, međutim, nije dogodilo u Makedoniji. Šire mase makedonskog naroda nijesu prihvatile bugarsku vojsku kao oslobođilačku. Ako je i bilo, u početku, nekih iluzija u tom pogledu, one su se veoma brzo raspršile. O tome više nego išta govorи činjenica da bugarskim okupatorima nije uspjelo, u toku čitavog rata, da stvore ni jednu jedinu kontra četu za borbu protiv partizana. To jasno govorи da bugarski okupator nije ostvario nikakva uporišta u narodu, i da raspoloženje stanovništva nije predstavljalo razlog ovom zakašnjavanju u razvoju opštenarodnog oružanog ustanka.

Sve ove činjenice bile su mi sasvim jasne pri dolasku u Skoplje, početkom 1943. godine. Otuda i moja odlučna orijentacija da se prekinu veze i uticaji bugarske partije na makedonske komuniste, kao i da sve što je sposobno za oružanu borbu pode u planine i počne sa oružanom borbom. To je praktično znalo potpuno povlačenje skoro svih komunista iz gradova. U njima smo ostavljali samo neke komuniste radi održavanja veza, kako bi kanalima, koje smo uspostavljali, mogli prebacivati ljude koji su izražavali želju da idu u pratizane. Sva rukovodstva su moralna ići u planine, na teren. A štabovi pogotovo. Išao sam veoma odlučno na raskidanje sa svim tendencijama, koje su se oslanjale na gledište da će gradovi, a ne planine, odigrati glavnu ulogu u revoluciji. Ovakva orijentacija je bila veoma smjela. Ne samo po sebi, nego zbog stanja kadrova, komunista koji su se nalazili na slobodi. Njih je bilo veoma malo. Najveći dio je stradao, izginuo, u dotadašnjim borbama. Dobar dio se nalazio po zatvorima, radnim logorima, na prinudnom boravku u unutrašnjosti Bugarske i dr. A bilo je, i to ne malo onih koji su sami otišli i nastanili se u Sofiji; ili su otišli u bugarsku vojsku; ili živelii

u Skoplju i radili kao činovnici po kancelarijama; itd. Orijentacija na oružani ustank u takvim uslovima bila je više nego smjela.

Ipak, nijesam se kolebao. Pozvao sam sve komuniste iz Skoplja i iz drugih gradova Makedonije da podu u planine i da, kroz borbu, stvaraju vojsku. Takav poziv sam uputio i komunistima koji su se našli zaposleni u Sofiji ili nekom drugom gradu unutar Bugarske. A komuniste, koji su se našli u bugarskoj vojsci ili na prinudnom radu u nekom mjestu u Bugarskoj, pozvao sam da dezertiraju i da stupe u pratičanske odrede. Preduzeo sam i neke mјere da se organizuje bjegstvo komunista koji su se nalazili po zatvorima, na robiji. To je faktički bila totalna mobilizacija komunista. Ali ona nije u potplunosti uspjela. Mnogi su odbili da se odreknu činovničkih pozicija koje su držali i udobnog života koji su imali. A neke je bilo i strah da dezertiraju bilo iz bugarske vojske, bilo sa prinudnog rada. Ni organizovanje bjegstva iz zatvora nije nam uspjelo. Morali smo početi s oružanim borbama samo sa relativno malim brojem komunista, koji su bili uvjereni da će uspeti da stvore vojsku »u planinama«. Mnogi su ostali u gradovima, jer nijesu vjerovali da ćemo uspeti. Mislili su da ćemo proći kao i u pokušajima iz prethodnih godina.

Među onima koji su tako mislili nalazio se i komandant glavnog štaba. U normalnim prilikama, njegovo odbijanje da ide u planine dok mi ne stvorimo vojsku, okarakterisao bih kao izdaju Partije. Ali, ovom prilikom, a posebno u uslovima u kojima smo se našli, nijesam to učinio. Ostavio sam mu mogućnost da kasnije izade u partizane. I on je otišao, kada se uvjario da ćemo ovog puta uspeti i bio je izvanredan komandant glavnog štaba, sve do konca rata. To znači da sam dobro postupio u tom konkretnom slučaju. To je koristilo razvoju oružanog ustanka.

Do iste tendencije /precjenjivanja uloge gradova u razvoju revolucije/ došlo je i na Kosovu i Metohiji. Ali ovdje su bili sasvim drugi razlozi. Većina stanovništva je bila albanske nacionalnosti, a ona se neprijateljski držala prema partizanima. Uz to je skoro cijelokupno albansko stanovništvo bilo naoružano. Čim bi se pojавio neki partizanski odred, makar bio sastavljen samo od Albanaca, odmah bi se mobilisala sva sela u potjeri za tim odredom. Iz tih razloga partizanski odredi nijesu mogli djelovati na teritoriji Kosova i Metohije. To je i bio razlog da se partijsko rukovodstvo orijentise na borbu u gradovima, na izvođenje raznih diverzija i dr. I partijska rukovodstva su i ostala u gradovima. I štabovi su djelovali u gradovima. Ali, iskustvo je veoma brzo pokazalo daje bila pogrešna ovakva orijentacija. Jer, čim se počelo sa diverzijama, nastale su represalije nad stanovništvom. Komunisti su ubijani i tjerani u koncentracione logore. Teritorijalni odredi su nestajali skoro preko noći. Ljudstvo je otjerano u logore u Albaniji i Nemačkoj. Od svenarodnog oružanog ustanka skoro ništa nije ostalo. Ostala su samo dva manja odreda od po desetak boraca, pa i oni su bili osuđeni na stagnaciju. Takvo je stanje bilo kada sam stigao na Kosovo i Metohiju, početkom 1943. godine. Bilo mi je odmah jasno da i ovdje postoji izvjesna tendencija precjenjivanja uloge gradova u razvoju oružanog ustanka.

Zato sam izlaz iz ovakve situacije tražio u izvlačenju ljudstva iz sela i gradova prema Jablanici i Toplici, Vranju i Skopskoj Crnoj Gori, Sari i Malesiji, kao i prema Andrijevici i Ivangradu. A po gradovima na Kosovu i Metohiji trebalo je ostavljati drugove komuniste, Albance, koji bi radili među albanskim stanovništvom na liniji njihovog pridobijanja na stranu narodnooslobodilačke borbe. Težište je, dakle, i ovdje bilo na stvaranje vojske na granicama Kosova i Metohije /dakle u planinama/, a ne na borbu u gradovima. Zadatak komunista koji su ostajali u gradovima, svodio se na to da se pomogne da se što više ljudstva /i materijala/ prebac u reonima na kojima treba da se formiraju odredi i krupne vojne jedinice, koje treba da obezbjede pobedu revolucije na Kosovu i Metohiji.

U Srbiji je, takođe, bilo izvjesnih elemenata precjenjivanja uloge gradova, poslije povlačenja iz Zapadne Srbije. Sviše veliko zadržavanje rukovodstva u Beogradu upućuje na ovakvu ocjenu.

VEZA I KOMANDOVANJE

Kada sam polazio od druga Tita sa Oštrelja za jug zemlje, znao sam da će biti veoma teško uspostaviti brzu i sigurnu vezu s njim i CK. A znao sam i da će problematika sa kojom će se sresti, biti takva da će mi biti potrebna dobra veza kako bih se mogao konsultovati s njim po svakom pitanju. Otuda i ideja da uzmem šifru i da pokušam da nabavim radio-stanicu čim stignem u Makedoniju. Tako sam i uradio. Ponio sam sa sobom šifru i pismeno punomoćje koje mi je izdao Tito u ime CK i Vrhovnog štaba.

Po dolasku u Makedoniju saznao sam da jedan radio-tehničar može da napravi radio-stanicu, ukoliko bi mu omogućili da nabavi dijelove u Sofiji. To je bio Vasko Petkovski, sadašnji penzionisani pukovnik jugoslovenske armije. On je nabavio neke dijelove; ali nije mogao nabaviti sve što mu je potrebno za radiostanicu. Zato smo ga prebacili u sjedište Glavnog štaba Albanije, u blizini Korče. zajedno s njim pošla je i Milica Sarić koju smo zadužili za rad radio-stanice. U Albaniji je mogao lakše nabaviti potrebne dijelove bilo iz Italije, bilo iz Grčke. Ali, kada je Petkovski napravio radio-stanicu, i kada je pokušao da uhvati vezu sa Vrhovnim štabom, niko se nije javljaо na ugovorene pozivne zname. Tako smo morali i dalje raditi bez veze sa CK i drugom Titom. Morao sam onda da pokušam da dobijem novu šifru. Ali, ni to nijesam uspio. Veze preko kurira bile su prekinute. Tito i CK bili su stalno u pokretu. To je bilo vrijeme četvrte i pete ofanzive. Tek posle kapitulacije Italije uspio sam uspostaviti veze sa drugom Ivanom Milutinovićem, članom CK i Vrhovnog štaba, i štabom II korpusa u Crnoj Gori, a preko njih i sa drugom Titom i CK. To je moglo biti negdje u novembru, godinu dana poslije mojeg polaska.

Kada sam uspostavio kurirsku vezu s Crnom Gorom, napisao sam opširan izvještaj o mojoj radu na jugu zemlje o razgovorima koje sam vodio u Grčkoj, Albaniji i Bugarskoj, situaciji koju sam zatekao u Makedoniji, Kosovu i Metohiji; mjerama koje sam preduzeo radi razvijanja oružanog ustanka; situaciji koja se razvila poslije preduzimanja ovih mjera; perspektivama daljeg razvoja oružanog ustanka, itd. To je i jedini moj pismeni izvještaj sa juga zemlje. Poslije ovog izvještaja, ja sam preko radio stanice javljaо o tekućim problemima i dobijao kratke odgovore. A juna mјseca 1944. godine /dakle, skoro dvije godine otsustvovanja/ otisao sam avionom za Bari, a odatle brodom do Visa, i usmeno sam referisao drugu Titu i CK o cijelokupnom stanju na jugu zemlje.

Za cijelo ovo vrijeme morao sam djelovati, praktično, bez veze sa centrom. Maksimalno sam koristio izvanredna ovlašćenja centra. Radio stanica, koju sam počeo koristiti u drugoj polovini mojeg boravka na jugu, nije mi mnogo pomogla. Morao sam prenositi vijesti preko II korpusa u Crnoj Gori, pa je, i inače mali obim vijesti, koji se mogao slati bio još više smanjen. I inače, preko stanica nijesam mogao slati nešto sasvim povjerljivo; jer sam se bojao da će neprijatelj saznati naše namjere i pored šifre koju smo koristili. Prema tome, moja komunikacija sa centrom bila je veoma skučena. Na moj jedini opširni izvještaj dobio sam pismo /kratko/ oči CK, koje je Tito potpisao i u kome se kaže daje moj boravak na jugu zemlje bio istorijski; a onda se stavljaju svega dvije-tri primjedbe o pitanju balkanskog štaba, ujedinjenja Makedonije i dr. Poslije usmenog referisanja na Visu, nije stavljena ni jedna primjedba i donesen je zaključak CK da sam povjereni zadatak na jugu zemlje izvršio vrlo dobro.

ZAKLJUČAK

Naša revolucija je originalna ne samo po tome što nije slijedila klasične puteve oktobarske i drugih revolucija /ustanak u gradovima/, nego i po tome što je razvila oružani ustanak iz partizanskog ratovanja, a pri tome nije napustila ovaj način ratovanja ni kada su partizanski odredi prerasli u krupne vojne jedi-

nice, divizije i armije. U takvom ratu mora se dopustiti maksimalna samostalnost glavnih štabova, a onda i komandanata partizanskih odreda, pa i krupnijih vojnih jedinica. Ja sam tu samostalnost maksimalno koristio; a omogućavao sam je i svim štabovima partizanskih odreda i brigada. Zadovoljavo sam se samo koordiniranjem dejstava svih jedinica i odreda. To sam postizao putem kurira, a kasnije sam koristio i radio-stanice.

Svetozar Vukmanović Tempo

PONOVO NA PARTIJSKOM RADU U SARAJEVU*

Početkom aprila 1943. godine, neposredno nakon četvrte neprijateljske ofanzive, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, Isa Jovanović, saopšto mije, u selu Govzi kod Foče, odluku-da idem na dužnost sekretara Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo. Tu sam dužnost obavljao i u jednom periodu 1941. godine, a sada sam bio u 6 istočnobosanskoj brigadi. Isa mije skrenuo pažnju daje u Sarajevu zbog nedovoljne konspirativnosti u radu, slabog držanja pojedinaca tokom policijskih istraga i drugih propusta- došlo do hapšenja velikog broja ljudi i njihovog likvidiranja ili upućivanja u koncentracione logore. Pri tome me je naročito upozorio na to da treba pooštiti kriterij za prijem u Partiju i SKOJ i pojačati konspirativnost u radu.

»Nikog ne primaj u organizaciju dok ga na svim vatrama ne provjeriš« - upozorio me je na rastanku Isa, sa onom njemu svojstvenom, otvorenosću i oštrinom.

PREKO ILIDŽE, KURIRSKIM KANALOM

U rejtonu Foče tada se nalazila glavnina snaga s kojima je Vrhovni štab NOV i POJ stigao od Bosanske krajine. Ovdje su u sastavu te grupacije bile 6. istočnobosanska i 15. majevička brigada, sa kojima je bio i Pokrajinski komitet.

Isa mi je rekao da mi ništa preciznije ne može reći u pogledu ostvarivanja veza Mjesnog sa Pokrajinskim komitetom, ali da će, o mjestu boravka Pokrajinskog komiteta, dobiti obavijest u najskorije vrijeme. Takođe mi je saopšto da će biti prebačen preko Igmana i Ilijidže, redovnim partijskim kanalom.

Moj pratilec bio je kurir Mato Marić, član Partije, Hrvat rodom iz Kreševa, mladi čovjek koga sam tada prvi put vidiо. Poslije trodnevног puta, tokom kojegsmo odsjedali kod naših simpatizera, stigli smo na Igman, a potom smo se prebacili u neposrednu blizinu Ilijidže, nadomak kuće Save Tošića. Mato mije rekao da sačekam dok izvidi situaciju. Ubrzo se odonud vratio. Sa njim su bili dvoje mlađih, brat i sestra, Mirko i Persa Tošić. Oni su me odveli u svoju kuću. Mladi ukućani su mi saopštili da će ovde po mene stići kurir iz Sarajeva; on će mi donijeti legitimaciju i domobransku uniformu.

Kurir po kome mi je sekretar MK za Sarajevo, Džemal Bijedić, poslao domobransku uniformu i legitimaciju, skojevac Ivica Perić Braci, stigao je oko deset časova vozom na Ilijidžu. Kada su ga na željezničkoj stanici žandarmi htjeli da legitimišu, on je pokušao da pobegne. Za njim su pucali. Bježeći ispred žandar-

* Kao osnov za pisanje ovog priloga polsužile su mi zabilješke koje sam vodio odmah po izlasku iz zatvora, početkom 1944. zatim razgovori sa pojedinim učesnicima u ilegalnom radu te podaci iz objavljene i neobjavljene memoarske građe i pojedinih drugih dokumenata. U uslovima stroge konspiracije, u nekim akcijama, aktivnostima i događajima, učestvovao sam najneposrednije, a u nekim, pak, posrednije, ili o njima saznavao preko drugova i drugarica koje sam držao na ličnoj vezi.

ma, Perić se sklonio u kuću Koje Tošića, gdje gaje, prema dogovoru, čekao član Partije Živko Bosiljčić. Odmah zatim, u potrazi za Perićem, u Tošićevu kuću upali su i žandarmi. Oni su tom prilikom uhapsili Ivicu Perića i uzeli paket sa uniformom i legitimacijom. Takođe su uhapsili Živka Bosiljčića i izvršili pretres u kući, a Perića i Bosiljčića sproveli u žandarmerijsku stanicu. Živko Bosiljčić je rekao da je sasvim slučajno navratio u Tošićevu kuću, jer mu je Točić rođak i komšija, a da sa mladićem koji je bježao ispred žandarma nema nikakve veze. Na osnovu takvog iskaza Bosiljčić je pušten, dok je Ivica Perić zadržan. Nešto dognje žandarmi su uhapsili Joku Tošić i njenu snahu Maru, koje je sarajevska policija otpremila u logor Stara Gradiška. Takođe je uhapšena i cijela porodica Ivice Perića - majka, otac Stjepan i sestra Nevenka.

Pošto je sarajevski kurir pao u ruke žandarma sa domobranskom uniformom i legitimacijom, moglo se očekivati da će policija pootvoriti kontrolu u pravcu Sarajevo-Iliča. Bio sam u nedoumici: ili da se hitno vratim preko nesigurnih veza na oslobođenu teritoriju ili da ostanem privremeno na Iliču, ili, pak da odmah pođem u Sarajevo. Odluku je trebalo donijeti brzo. Rješio sam da pođem u Sarajevo.

Domaćini su mi dali uniformu koju su jedino imali. To je bila domobranska uniforma - šinjel, čakšire, cipele, kapa i opasač ali nije bilo vojničke bluze. Dali su mi domobransku legitimaciju na ime Ante Lukića. Takođe su mi dali dvije adrese: Muhameda Šabanovića, sekretara kvartovskog jezgra SKOJ-a, preko kojeg su povremeno upućivani ljudi na oslobođenu teritoriju i Hibe Zildžić, člana MK SKOJ-a, učenice Prve ženske gimnazije. Pošto je kretanje noću bilo zabranjeno i pošto se pretpostavljalo da bi na vozovima poslije hapšenja kurira iz Sarajeva mogla biti pooštrena kontrola, prebacivanje vozom nije dolazilo u obzir. U takvoj situaciji smatrao sam da će biti najbolje ako krenem pješice, i to sam, bez pratioca, u sumrak - direktno putem Iliča-Sarajevo. Na tom putu ni od koga nisam zaustavljan do ulaska u grad.

PRVA VEZA: HIBA ZILDŽIĆ

Da bih došao do stanova čije su mi adrese dali domaćini sa Iličem, morao bih proći gotovo kroz čitav grad. To bi me izložilo opasnosti da budem legitimisan, tim više što je već prošlo povečerje, kada domobrani treba da se nalaze u kasarni. Zato sam odlučio da svratim u prvu meni poznatu kuću, u Mostarskoj ulici broj 15. Tu je, sa porodicom, stanovao Ivo Radošević, viši službenik Željezničke direkcije. Njegova kćerka Ksenija, predratna skojevka, bila je u 6. istočno-bosanskoj brigadi. S obzirom na političku orijentaciju ove porodice, računao sam da će me sigurno primiti. Kad sam pozvonio, na vratima se pojavila sestra domaćice, učiteljica Sonja Pavlović i upitala me: »Vojniče, koga tražite?« Rekao sam da sam zakasnio u kasarnu i molio da prenoćim. Istovremeno sam pomenuo da sam Ksenijin poznanik. Pošto se posavjetovala s domaćicom, pozvala me je da uđem u kuću. Rekao sam im da dolazim sa oslobođene teritorije i pričao im o susretima s njihovom kćerkom i o životu partizana. Rano ujutro uputio sam se prema ulici u kojoj su stanovali aktivisti čije sam adresu dobio na Iliču.

Kada sam ušao u dvorište porodice Zildžić, pojavila se mlada djevojka. To je bila Hiba Zildžić. Razgovor je bio kratak. Rekao sam da dolazim sa oslobođene teritorije i da želim da me poveže sa sekretarom Mjesnog komiteta. Hiba me je odvela u stan u Logavinoj ulici broj 29. Primila nas je bljedolika djevojka, krupnih crnih očiju. I njoj sam, kao i drugovima na Iliču, rekao da se zovem »Matoš« i da dolazim sa oslobođene teritorije. Imao sam utisak da je ona već očekivala moj dolazak.

U ovoj kući, kao i u kući porodice Tošić, osjećao sam se kao da sam na dječju slobodne teritorije. Razgovor je počeo otvoreno. Očigledno nisam bio jedini čovjek koji je ovamo došao neposredno iz partizanskih jedinica. To me je i podstaklo da se odmah zainteresujem za adresu majke i sestara Mirze Đukića,

intendantu u 1. bataljonu 6. istočnobosanske proleterske brigade, koji me je zamolio da njegovoj porodici javim daje živ i zdfav. Na moje pitanje da li poznaje tu porodicu, video sam da sam rekao nešto što je ovu djevojku neobično uzbudilo. U stvari, predma mnom se nalazila upravo Bahrija Đukić, Mirzina sestra, član Mjesnog komiteta Partije, koja je u ovoj kući živjela zajedno sa svojom majkom i sestrama. To je bila najdraža vijest koju je ova porodica mogla poželjeti toga jutra u okupiranom Sarajevu.

DOGOVOR SA DŽEMALOM BIJEDIĆEM

Svega sat kasnije, u jednoj uličici, na prvom spratu omanje bosanske kuće, sreću sam mladog, visokog, mršavog čovjeka, nemirnih crnih očiju i kovrdžave, izrazito crne kose, kojeg sam tada prvi put video. To je bio Džemal Bijedić. Ovdje sam upoznao i Mehmeda Džinića, sekretara Mjesnog komiteta SKOJ-a, koji je u ovoj kući stanovao sa svojim roditeljima.

Džemal Bijedić i Bahrija Đukić veoma su mi opširno govorili o tadašnjim prilikama u Sarajevu i o masovnim hapšenjima koja su još uvijek trajala. Rekli su mi da se radi toga organizacija svela na mali broj članova Partije i SKOJ-a i da su veze među aktivistima na raznim sektorima partijskog rada poremećene, da za neke članove Partije ne znaju da li se nalaze na slobodi ili su uhapšeni i da ne postoji dovoljan uvid u situaciju uopšte. Takođe su mi kazali daje, pod uticajem hapšenja i sudskog procesa koji se tih dana vodio pred Pokretnim prijekim sudom protiv aktivista NOP-a, zavladala psihoza bojazni, što je učinilo uslove rada složenijim i težim. Bijedić mije rekao da za njim, od kraja 1942. godine, traga policija koja je saznala daje on sekretar Komiteta, da raspolaže njegovim ličnim opisom, da mora veoma često da mijenja stanove, da mu je kretanje gradom skoro nemoguće i da se i sam čudi kako je uspio da se do sada održi.

Tom prilikom mije pokazao tekst letka »Građanima Sarajeva!« što gaje, u ime Mjesnog komiteta, napisao, a u kojem se govori o neuspjehu njemačkih i italijanskih okupatora, ustaša i četnika da tokom 4. neprijateljske ofanzive uniše glavninu partizanskih snaga. U letku se zatim razobličavaju i osuduju nastojanja palestinskog muftije El Huseinija i pojedinih reakcionarnih građanskih političara da podstaknu formiranje SS jedinica, upozoravaju Muslimani i Hrvati da ne stupaju u ove jedinice, pozivaju građane Sarajeva, pripadnici svih nacionalnosti, da stupaju u NOV i dr.

HRABRO DRŽANJE BAHRE ĐUKIĆ PRED POLICIJOM

Nekoliko dugih razgovora o prilikama u Sarajevu i o stanju u kome se nalazila partijska organizacija vodili smo u kući Bijedićevih rodaka, porodice Hasanbegović, na početku Masarikove ulice, kao i u kući Mare Lazić nad Kovačima, do samih Vratničkih vrata, u kojima je Bijedić povremeno stanovao.

U ovim kućama i u kući Marka Mašića on me je upoznao s nekim aktivistima s kojima su on i Bahra neposredno bili povezani. Tada mije rekao da osim njega na oslobođenu teritoriju treba da idu član Mjesnog komiteta Ahmed Fetehgagić-Čelik i sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a Mehmed Džinić, jer im, takođe, prijeti opasnost od hapšenja.

Tom prilikom dogovoren je i da Džemail odmah ide na oslobođenu teritoriju. Od dotadašnjeg komiteta u Sarajevu bi ostala jedino Bahra Đukić. Međutim, dan uoči Džemalovog polaska, uhapšena je i Bahra, a odmah zatim uhapšene su njena majka, sestre Mirza i Šems-i Šemsin petogodišnji sin. Zbog toga je Bijedić bio prinuđen da krene dan kasnije. Njega su otpratili Mehmed Džinić i Šabanović, a na Iliči, odakle je otisao na oslobođenu teritoriju, prihvatlji su ga članovi Partije Mirko i Persa Tošić, kao i Živko i Savka Bosiljčić. Nakon dva dana uhapšen je Muhamed Šabanović i brojna grupa skojevaca, iz čega se može za-

ključiti da je Džemal u posljednjem trenutku izbjegao hapšenje. Uskoro su na oslobođenu teritoriju otišli Ahmed Fetahagić i Mehmed Džinić.

Hapšenje Bahre Đukić bio je nov i potpuno neočekivan događaj koji je situaciju učinio još težom i neizvjesnijom. Ovo tim više što je u njenom stanu policija pronašla Bilten Mjesnog komiteta i letak o kome nije govorio Džemal Bi-jedić.¹¹ Iako je bila podvrgnuta mučenju, Bahra se hrabro držala i niko od ljudi sa kojima je ona bila povezana nije bio uhapšen. Porodica Bahre Đukić puštena je iz zatvora nakon petnaest dana, na osnovu intervencije uglednih građana, dok je nad Bahrom nastavljena istraga, poslije čega je, zajedno sa šesnaest uhapšenih aktivista, transportovana u logor.²

NABAVKA PRAVE I LAŽNE LEGITIMACIJE

Pri takvim okolnostima moj jedini oslonac bili su drugarice i drugovi koje sam tih dana upoznao, kao i jedan broj simpatizera Partije koje sam poznavao od ranije i sa kojima sam uspostavio vezu odmah nakon dolaska u Sarajev.

Domobransku legitimaciju koju su mi dali drugovi na Ilidži, koja je glasila na čovjeka koji je od mene bio stariji osamnaest godina, morao sam hitno zamjeniti boljom ličnom ispravom-da bih se mogao sigurnije kretati. Iako je zadatak zbog kojeg sam došao u Sarajevo bio ilegalni rad, moj boravak u ovom gradu nije mogao biti potpuno ilegalan, pošto sam tu do rata i 1941. godine politički djelovao i s obzirom na okolnost da se u Sarajevu nalazio veliki broj izbjeglica iz Foče i Goražda, gdje sam, takođe, dosta dugo živio. Bio sam, naime izbjeglica iz Rogatice u kojoj sam krajem 1941. i početkom 1942. godine vršio dužnost sekretara Okružnog komiteta KPJ za Romaniju, kada sam i javno istupao. Zato je jedna moja legitimacija moralna da glasi na moje pravo ime. Takođe sam morao imati i legitimaciju pod drugim imenom, da bi mi mogla da posluži ukoliko bi me policija tražila pod pravim imenom.

Legitimaciju na svoje ime nabavio sam preko drugova u domobranstvu, a drugu, željezničku legitimaciju, s potpisom direktora željeznica, ustaškog pukovnika Ante Vokuća, na ime Ivana Matoša, nabavila mi je Olga Odić Zdenka, član Partije, službenica Direkcije željeznica. Ovakva željeznička legitimacija omogućavala mi je da se, u slučaju potrebe, krećem i mimo policijskog časa.

Tokom tadašnjeg boravka u Sarajevu stanovao sam kod slijedećih drugova i drugarica: Mile Fatur, Stjepana Vondraka, Gliše Stojkanovića, Mare Lazić, Fatime i Esada Sijerčića, Asima Njuhovića, Mare Misirlić, književnika Emila Petrovića, Ljubice Krnjajić, Marka Mašića, Ante i Vida Miloševića, Sare i Josipa Fohta. Svi ovi stanovi su korišćeni i za druge potrebe partitske organizacije.

STANJE U SARAJEVU

Opšta situacija koju sam zatekao u Sarajevu 1943. godine znatno se razlikovala od one iz 1941. Naravno, vlast su i dalje držali njemački okupatori i ustaše i sada, još je bilo ljudi na koje su se oni oslanjali, a na svim vidnim mjestima stajala je, krupnim slovima ispisana, poznata njemačka parola iz 1941. godine- »Pojačaj svoj rad da skratиш rat!« Ali, to više nije bio onakav grad, niti su to bili onako samouvjereni okupatori i ustaše kao što su to bili 1941. godine. Nijemci i NDH,

1) Povodom Bahrinog hapšenja, župska redarstvena oblast u Sarajevu uputila je Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost u Zagrebu izvještaj pod brojem 48/43 od 24. 4. 1943, u kome se, pored ostalog, kaže: »Izvršeno je važno političko uhićenje. Uhićenica se zove Đukić Bahrija, kći Ahmetova, stara 21 godinu, rodom iz Mostara, kod koje su pronađeni komunistički letci i biltenci čiji se prijepisi na ovom izvješću i prilažu. Dalja istraga je u toku, a posljedak će se pravovremeno izvestiti.

2) Pred kraj rata, Bahra je zamijenjena iz logora za pripadnike neprijateljskih vojnih formacija; danas živi u Sarajevu.

suočeni s rastućom snagom NOP-a, na čijem se čelu nalazila Komunistička partija Jugoslavije, i s porazima koje su im nanosile savezničke armije - bili su pri nuđeni da mijenjaju svoju političku taktiku, sa ciljem da suzbiju oslobodilačku borbu. Ova nastojanja okupatora i ustaša nisu nailazila na podršku sarajevskih građana koji su se, sve više, opredjeljivali za NOP i koji su u njegovoj pobjedi i pobjedi Saveznika vidjeli jedini izlaz.

Sredinom 1943. godine u Sarajevu više uopšte nije bilo Jevreja, jer su do septembra 1942. godine transportovani u logore, gdje su i fizički uništeni. Oni su četiri vijeka svojim stvaralaštvo, običajima i kulturom činili jednu od specifičnosti ovoga grada i veoma mnogo doprinijeli njegovom napretku. Nacionalna struktura sarajevskog stanovništva takođe je bila izmijenjena ustaškom politikom genocida prema Srbima - upućivanjem u logore velikog broja pripadnika srpske nacionalnosti. Zločinačke »metode« obuhvatale su i fizičku likvidaciju jednog broja vodećih predstavnika javnog, kulturnog, političkog i vjerskog života među Srbima, izgon brojnih srpskih porodica u Srbiju (umjesto kojih su došle porodice koje su Nijemci prognali iz Slovenije), mobilizaciju muškaraca u vojsku dok su aktivisti Partije, NOP-a i drugih patriota odlazili u NOV, transportovanje u logore nekoliko hiljada Sarajlija svih nacionalnosti zbog njihove aktivnosti za NOP. Sve to se obezbjedivalo prisustvom brojne okupacione i kvislinske vojske. Daljnje i znatno veće promjene u sastavu stanovništva izazvao je i dolazak dvadeset hiljada izbjeglica - muhadžira, skoro iz svih krajeva Bosne i Hercegovine, a dijelom i iz Crne Gore i Sandžaka, koji su, bježeći ispred četnika, potražili utočište na ovom nesigurnom i tjeskobnom prostoru.

Izbjeglice, koje su stizale u Sarajevo, smještane su u ruševine i nedovršene kućerine, u barake koje nisu bile namijenjene za stanovanje, u napuštene šegrtiske i dačke domove, kao i u oskudne prostore privatnih kuća. Veliki broj djece ovih izbjeglica smještanje često van Sarajeva, cime je dolazilo do odvajanja djece od roditelja. Pored sveopšte nesigurnosti, nestasice i gladi, vrhunac nevolja kroz koje su prolazili ovi stradalnici bile su epidemije raznih bolesti.

Težak položaj ovih doseljenika nisu mogli znatičije izmijeniti ni angažovanje humanitarnih organizacija, niti pomoć, susretljivost i briga velikog broja Sarajlija svih nacionalnosti. U tom haosu, sve odrasle muškarce među izbjeglicama koji su ispunjavali uslove za vojnu dužnost, danonoćno su vrebale regrutne komisije. Oni su mobilisani u domobrane, miliciju, žandarmeriju, vrbovani za SS jedinice, za Istočni front, ili kao jeftina radna snaga za Njemčku. Njihovi životi predstavljali su cijenu za oskudne namirnice što su ih dobivale njihove porodice - da ne bi umrle od gladi.

Za sve ove patnje i stradanja kroz koje su oni prolazili, ustaše i okupator su, putem štampe, radija i uličnih zvučnika, prebacivali krivicu na partizane.

Međutim, istinu o partizanima i novoj narodnoj vlasti na oslobođenoj teritoriji mnoge izbjeglice su saopštavale svuda gdje su dolazile. Njihova kazivanja predstavljala su prvorazrednu političku informaciju i ličila na stalno pokretne usmene novine. U to doba biti izbjeglica iz Foče, Goražda, Prozora, Bihaća, Jajca, Livna ili Rogatice, Musliman, Srbin ili Hrvat, značilo je, na neki način, biti i politički sumnjiv. Dešavalo se da su hapšeni i veoma stari Ijudi-zbog toga što su sa ljubavlju i poštovanjem pričali svoje utiske o pravičnosti i dobroti partizana.

Ovako osjetnom izmjenom nacionalne strukture, kao i drugim promjenama u sastavu stanovništva u odnosu na predratno stanje, Sarajevo je izgubilo dio svog identiteta i, u uslovima sveopšte pometnje koja je proisticala iz okupacije i rata, ličilo na svojevrstan logor u kome su bili poremećeni svi vidovi normalnog ljudskog življjenja.

Upravo u to vrijeme u toku su bila nastojanja okupatora da se formira 13. SS divizija, koja su naišla na sveopštu osudu pristalica NOP-a i svih drugih patriota Sarajeva. Pri ostvarenju ovog poduhvata, Nijemci su se poslužili uticajem velikog palestinskog muftije El Huseinija, koji je, kao jedan od istaknutih vjerskih arapskih prvaka, uživao gostoprимstvo Nijemaca kao politički emigrant u

Berlinu. U toj misiji on je u aprilu 1943. godine boravio u Zagrebu, Sarajevu i Banjaluci.

Tim povodom Mjesni komitet KPJ za Sarajevo izdao je letak u kome se, pored ostalog, kaže:

»Građani Muslimani!

... Ni jedan pošteni Musliman ne smije uzeti šuckorski sivi fes, jer Hitler hoće da, baš preko te šuckorsko-ustaške SS divizije, baci vas, Muslimane, u borbu za istočni front i protiv Narodnooslobodilačke vojske i da vašu sudbinu veže za propalou stvar fašističke Njemačke.

Građani Hrvati!

Eno i vas, kao i Muslimane, poziva njemački zapovjednik u ime Hitlera, da se javljate u SS odrede sa sivim fesovima, da, kao povampireni šuckori, povedete krvavo kolo i da se nastavi sa međusobnim klanjem i istrebljenjem naših naroda, za račun vjekovnih dušmana i pljačkaša iz Rima i Berlina. Nijedan pošteni Hrvat ne smije se naći među tim, po zlu čuvenim razbojnicima...³⁾

Promjene u odnosu na stanje u Sarajevu 1941. godine mogle su se zapaziti i u takozvanoj korekciji politike prema Srbima. U novinama je sada pisalo da se »pučanstvu, bez obzira na vjeru, mora pružiti potpuna zaštita« i objavljivane su vijesti o aktivnostima predstavnika novoformirane »hrvatske pravoslavne crkve«, na čije su čelo ustaše postavile ruskog emigranta, bjelogardistu, svešteniku Germogenu, dok su na mjesto sarajevskog vladike Petra Zimonjića, koji je ubijen u logoru, ustoličile sveštenika Mifku, takođe ruskog emigranta bjelogardiste. Novine su istovremeno pisale o odlasku u domobrane regruta pravoslavne vje-roispovijesti i na vidnim mjestima registrovane izbor pojedinih Srba u upravna tijela nekih drugih komunalnih institucija.

»Sarajevski list« je objavljivao i zvanična saopštenja o strijeljanjima pojedinih ustaša zbog »protuzakonitih radnji«. Upadljiva razlika u pisanju ustaške štampe, u poređenju s 1941. godinom, bila je i u tome što ona više uopšte nije pominjala četnike, sa kojima je NDH zaključila pismene sporazume radi zajedničke borbe protiv NOP-a, već isključivo partizane i komuniste, koje je nazivala agentima Moskve i Londona.

Ova »Korekcija« politika NDH, koju je Pavelić 1942. godine proglašavao na ustaškom saboru, po nalogu Nijemaca, zbog snažnog razvoja oružan borbe u kojoj su Srbi uzeli masovnog učešća, kao i zbog bojačni Nijemaca i ustaša da stupanje srpskog stanovništva NOV-u ne poprimi još šire razmjere, nije usporila daljnje opredjeljenje sarajevskog srpskog stanovništva za NOP, niti je četnicima, koji su držali vlast oko Sarajeva, polazilo za rukom da ostvare veći politički uticaj među srpskim stanovništvom u gradu. Sarajevski patrioti, pripadnici srpske nacionalnosti, znali su daje do korekcije politike prema Srbima aošlo zbog težnje ustaša i Nijemaca da odvrate srpski narod od NOP-a, a , takođe, znali su da ustaše svoju politiku genocida prema Srbima u 1941. godini ne bi mogli da spro-vode da to Nijemci nisu željeli ili da su se takvoj politici suprotstavili.

Sveopšti haos koji je tada vladao u Sarajevu dobio je još šire razmjere kada je nastupila peta neprijateljska ofanziva. Njen prvi uočljiv znak predstavljalo je masovno odvođenje sa ulica mladih muškaraca, čak i dječaka, bez ikakvog objašnjavanja. Oni su, kako se docnije ispostavilo, zajedno s mobilisanim seoskim stanovništvom, korišćeni kao konjovodci na teško prohodnim terenima i kao fizička radna snaga pri transportovanju hrane, vode, vojne opreme, oružja, municije, kao i ranjenika. Kada je ofanziva uzela maha, život u Sarajevu bio je još teži.

PRODOR ISTINE O NEUSPJEHU NIJEMACA NA SUTJESCI

Tokom te ofanzive u Sarajevu nije postojala jasna predstava o razmjerama bitaka koje su vodile partizanske snage. Ništa se određenije nije moglo saznati ni od veoma rijetkih pojedinaca koji su stizali sa tog područja, jer su njihove in-

3) Arhiv V.I.I. k. 154, 42/5-1 do 42/5-3.

formacije, po pravilu, bile nepotpune i kontradiktorne. Jedina obaveštenja bile su emisije »Slobodne Jugoslavije«, iz kojih se mogla razabrati sva težina ovih borbi.

Tada se preko dnevne štampe, Radio-Sarajeva, pokretnih uličnih zvučnika, u proglašima i lecima njemačkih vlasti i vlasti NDH, koji su bacani iz aviona, neprekidno tvrdilo da se partizani na Sutjesci nalaze pred konačnim uništenjem. Među ovim lecima bio je i letak sarajevskog »episkopa« Mifke, u kojem poziva pripadnike srpske nacionalnosti da napuste partizanske jedinice. Istovremeno su kroz centar grada na spektakularan način provodene grupe, naročito za ovu svrhu probranih zarobljenih partizana, što je trebalo da predstavlja dokaz da su partizani poraženi, da se predaju, i da oni tako izgledaju kao što su izgledali ovi zarobljenici. Zatvor vojničkog iogora i svi drugi sarajevski zatvori bili su tada prepuni seljaka, a dijelom i zarobljenih partizana, koji su dovedeni sa operativnog područja.

Međutim, uočljivi znak da bitka na Sutjesci nije završena i da se jedinice NOV i dalje bore protiv Nijemaca bile su kolone kamiona sa njemačkim i kvislinškim vojnicima i naoružanjem, koji su i dalje odlazili u pravcu Sutjeske. Na ovo su ukazivala i obaveštenja ljekaza aktivista NOP-a da u vojnu i civilne bolnice stiže veliki broj ranjenih Nijemaca, ustaša i domobrana, kao i da je jedan broj zarobljenih ranjenih partizana smješten na zatvoreničko odjeljenje sarajevske bolnice u Koševu.

Osjećanje sveopštosti i neizvjesnosti je iščezlo čim su jedinice iz sastava Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba probile neprijateljski obruč, prešle u protifanzivu i ponovo osloboidle veći broj mesta u ističnoj Bosni. Ovaj nagli preokret je, u isto vrijeme i na očigled svih, otkrio svu neistinitost ustaške i njemačke propagande o potpunom uništenju partizana i predstavljao je moralni poraz Nijemaca i ustaša u očima građana Sarajeva.

Na sarajevskim ulicama noću 22. na 23. jula 1943. izljepljeni su plakati s krupnim naslovom: »Nagrada 100.000 njemačkih rajhsmaraka u zlatu«. Iznad ovog naslova, na desnoj strani plakata, nalazila se poveća fotografija druga Tita. Na plakatu je, pored ostalog, pisalo: »Ko na toj slici desno prikazanog komunističkog poglavici zvanog Tito izruči njemačkim vlastima živog ili mrtvog, dobiće nagradu od 100.000 rajhsmaraka u zlatu. Ona mu, bio on ko mu drago, zajamčuje svaku zaštitu. Osim toga, jamči mu njemačka oružana sila život i slobodu«.

Pojava imena Vrhovnog komandanta i objavljivanje njegove fotografije putem njemačkih plakata izazvali su kod sarajevskih građana sveopštete iznenadenje i uzbudjenje. To je navodilo na zaključak da ličnost Vrhovnog komandanta predstavlja za Nijemce veliku opasnost - kada su raspisali toliku ucjenu i kada su bili prinuđeni da na ovaj način objave i njegovu fotografiju. Uporedo sa objavljinjem ovog plakata svaki organ javnog reda u Sarajevu dobio je primjerak Titove fotografije malog formata, da bi mu poslužila za identifikaciju tražene ličnosti. Ovaj plakat, koji je imao namjenu ucjene, doprinio je još većoj popularnosti Vrhovnog komandanta NOV i POJ i NOP-a uopšte. Sarajevska partijska organizacija dala je direktivu da se pri prolazu ulicom cijepa dio plakata na kome je bio tekst, ili da se tekst precrta, ili da se preko teksta na plakatu ispišu krupnim slovima riječi: »Živio Tito!« ili »Živio komandant NOV i POJ!«

Desetog avgusta 1943. godine uslijedio je munjevit napad 1. krajiške brigade. 5. krajiške divizije na aerodrom u Rajlovcu, tokom kojeg je zapaljeno i onesposobljeno 34 aviona i oštećena aerodromska postrojenja. Ovaj događaj imao je snažan politički i psihološki efekat. Sve to što se desilo u Rajlovcu, našlo je svog odraza u komentaru: »Kad partizani mogu doći u Rajlovac, oni mogu doći i u samo Sarajevo«.

SVE MASOVNIJE OPREDELJENJE GRAĐANA SARAJEVA ZA NOP

Opšti razvoj situacije predstavlja je, dakle, veliko ohrabrenje ne samo mlobrojnoj partijskoj i skojevskoj organizaciji, već i svim ostalim simpatizerima u trenutku kada su ustaše i Nijemci govorili i pisali da su u potpunosti uništili NOP Sarajeva. Nijemci su, sa svojim saradnicima, doživeli poraze na našem ratištu u dve njihove brižljivo pripremane ofanzive, a sa ostalih ratišta su se, pod pritiskom snaga antihitlerovske koalicije, povlačili. Uz to, to je bio period pred kapitulaciju Italije, kao i period kada su četnici vojnički i politički bili poraženi, kada je izbjeglička vlada gubila prestiž u zemlji i inostranstvu i kada su Saveznici i zvanično priznali NOV. Dalje, to je bio period sve masovnijeg priliva boraca u NOV, naročito iz još neoslobođenih gradova u zemlji i iz redova pripadnika domobranci, pa i drugih kvislinskih jedinica, te mobilizacije sa oslobođene teritorije, što je dovelo do formiranja novih brigada, divizija i korpusa NOVJ.

Konstituisanje ZAVNOH-a, kao jedinog istinskog predstavnika i tumača nacionalnih interesa hrvatskog naroda, doprinijelo je konačnoj političkoj izolaciji i razobličavanju NDH kao kvislinske tvorevine, koja se još isključivo održavala na vojnoj snazi Nijemaca. To je takođe bio period pred konstituisanje i drugih predstavničkih tijela, federalnih jedinica i pred Drugo zasjedanje AVNOJ-a. Sve ove okolnosti imale su najneposredniji uticaj na masovno opredjeljenje sarajevskog stanovništva za NOP i na uslove za rad partijske organizacije koja je, u proleće 1943. godine, preživljavala posljedice nekoliko uzastopnih hapšenja.

Od decembra 1942. do proljeća 1943. godine bilo je uhapšeno više stotina pripadnika NOP-a iz svih kvartova Sarajeva. Ustaška policija i Gestapo uspjeli su da zadaju težak udarac svim oblicima rada za NOP i zavedu režim neviđenog terora i zastrašivanja. Otkriveni su mnogi kanali kojima su upućivani ljudi i materijal za NOV. Oni koji su pali u zatvor, surovo su suočavani sa nedoumicom: priznati ili umrijeti! Mnogi su izabrali smrt, ali je policija, poslije pojedinih slučajeva samoubistva, uvela u praksi vezivanje političkih zatovrenika za vrijeme trajanja istrage, čime su bili lišeni i takve mogućnosti.

Da bi priknila od javnosti nasilja koja je prilikom hapšenja u zatvorima primjenjivala i sprječila ljude koje je mučila da nastave sa ilegalnim radom, ili da odu u NOV-policiju, skoro po pravilu, uhapšene aktiviste nije puštala iz zatvora, već ih je upućivala u logore, ili izvodila pred prijeki sud. Ukoliko je sud, zbog nedostatka dokaza, oslobodao pojedine građane, policija ih je, u smislu uputstva Ministarstva unutrašnjih poslova, preuzimala iz same sudnice i upućivala u logor. U to doba postojala je uzrečica: »Koga hapse toga i muče, a koga muče taj mora biti poslat u logor«. Upućivanje u logor, pred prijeki sud ili eventualno puštanje na slobodu pripadnika NOP-a zavisilo je od subjektivnih, neuhvatljivih kriterija, tako daje, zbog jedne te iste aktivnosti za NOP, neko poslat u logor, neko osuden na smrt, a neko na vremensku kaznu zatvora.

Nakon završene istrage, ustaške vlasti su, početkom 1943. godine, na izričit zahtjev Nijemaca, formirale u Sarajevu Pokretni prijeku sud koji je podigao optužnicu protiv velikog broja uhapšenih članova Partije i SKOJ-a i drugih pripadnika NOP-a. Optužnica je podignuta sa ciljem da se komunisti i drugi pripadnici NOP-a osude na javnom sudskom procesu, da se žigošu ciljevi na koje se oni zalažu, da se suzbiju simpatije patriota za NOP i da se upozore sarajevski građani na posljedice koje ih očekuju ako budu slijedili te ciljeve. Istovremeno, ovim sudskim postupkom Nijemci i ustaše htjeli su da, formom javnog suđenja, bar djelimično prikriju zločinačku prirodu svoga režima i svirepost postupaka nad uhapšenim pripadnicima NOP-a.

Dvadeset vodećih sarajevskih advokata pokazalo je spremnost da brani optužene, a da pri tom ni na koji način nisu dovodili u pitanje moralni i politički prestiž NOP-a, što je naišlo na odobravanje patriotskog javnog mnjenja koje je sa velikim simpatijama i brigom za optužene pratilo ovaj proces.

Među advokatima, koji su se neprekidno angažovali za NOP, i to bez ikakve materijalne nadoknade, sa kojima je partijska organizacija još od ranije održa-

vala vezu, a pogotovu tokom procesa i nakon njegovog završetka, bili su dr Ante Bošnjaković, dr Hrvatija Gavrankapetanović, te grupa naprednih pravnika koji su se bavili advokaturom, na čelu sa dr Borom Knežićem.

Odlično držanje optuženih pred Pokretnim prijekim sudom i uspješan način na koji su advokati zasnovali odbranu optuženih, kao i reagovanje javnosti, prinudili su vladu NDH da od prvobitno 110 optuženih svede optužnicu na 86 i, konačno, na 47 građana. Početkom aprila Pokretni prijek sud izrekao je presude optuženima. Dvanaest komunista osuđeno je na smrt, ali je devet od ovih presuda preinačeno na dugogodišnju robiju. Smrtna kazna izvršena je nad Reufom Gološevićem, članom Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo i članovima Partije Mironom Jevdenićem i Josipom Sigmundom. Preostalih 35 optuženih Pokretni prijek sud je oslobođio krvice, ali ih je policija iz sudnice preuzeala i gotovo sve uputila u logor, gdje su većinom pobijeni.

Ovaj proces bio je prvorazredan politički događaj i stalno prisutna tema živog interesovanja građana Sarajeva tokom svih stotinu dana, koliko je on trajao, kao i mnogo docnije. On je još više potkopao prestiž ustaškog režima i samog okupatora i predstavljao podsticaj za još odlučniju podršku sarajevskog stanovništva NOP-u.

RAD NA OBNAVLJANJU PARTIJSKE ORGANIZACIJE

Od prvog dana povratka u Sarajevo očekivao sam dogovorenou poruku od Pokrajinskog komiteta. Istovremeno sam očekivao da će Pokrajinski komitet uputiti pomoć u kadrovima, kao što je to učinio u drugoj polovini 1942. godine, poslije poznate aprilske provale. Takvu pomoć očekivao sam tim više što sam pretpostavljao daje Džemal Bijedić detaljno informisao Pokrajinski komitet o situaciji u kojoj se našla sarajevska partijska organizacija. Otuda sam sada, kada su naše snage poslije Sutjeske krenule u protivofanzivu i zauzelje mnoga mjesta u istočnoj i centralnoj Bosni, očekivao da će preko Iidže sigurno uslijediti dogovorena poruka od Pokrajinskog komiteta.

Pošto od Pokrajinskog komiteta ni dalje nisu stizale vijesti, nastojao sam da, preko naših iližanskih veza sa Fojnicom i Kreševom, dobijem obavještenje o mjestu njegovog boravka. Međutim, sva ova nastojanja ostala su bez rezultata, pa tek kasnije saznao sam da su se tada članovi Pokrajinskog komiteta nalazili u Birču, između Tuzle i Vlasenice. Kratko vrijeme nakon toga uslijedile su i veće borbe u istočnoj Bosni. Pokrajinski komitet je prešao na područje Semberije. Tek u septembru 1943. godine uspostavljena je veza sa Sarajevom, kada je k nama stigao Vladimir Perić-Valter.

Pri svim tim okolnostima nametalo se pitanje: kako organizovati rad partijske organizacije, kako obezbijediti vezu sa ljudima u organizaciji kada, osim mene, nije bilo drugih članova Komiteta! U to doba u Sarajevu je, ne računajući Iidžu i Sarajevsko polje, bilo svega 23 člana Partije, ali oni međusobno nisu bili organizaciono povezani, odnosno nisu bili direktno vezani za Mjesni komitet. Među komunistima, sa kojima sam prvi dana uspostavio vezu i preko kojih je teklo povezivanje sa ostalim partijcima i simpatizerima, bili su: Agan Bostandžić, Cilika Hajnrih, Lepa Čarkić, Emilija Kapri-Stijačić, Olga Odić, Zvonko Grbac, Slavojka Miličević, Mustafa Saračević, Sahin Šahinpašić, Selim Sudić, Miloš Pindžo i Ivica Tvrtković.

Obim i složenost zadataka pred kojim sam se tada našao daleko su prevazilazili snage jednog čovjeka, pa bi formiranje Mjesnog komiteta predstavljalo veliko olakšanje-i za mene i za samu organizaciju. Međutim, izbor ljudi u Komitet bio je u isključivoj nadležnosti Pokrajinskog komiteta. Pored toga, s obzirom na značaj Sarajeva i na okolnost da sam ostao sam, kao i situaciju u kojoj se našla partijska organizacija poslije masovnog hapšenja, nisam uopšte mogao pretpostaviti da će prekid veze sa Pokrajinskim komitetom potrajati tako dugo.

Izbor ljudi za članove Komiteta morao se zasnovati na svestranijoi ocjeni njihovih cjelokupnih mogućnosti, što je u uslovima okupacije iziskivalo više vremena. Najzad, pri svemu tome morao sam stalno imati u vidu daje veći broj tadašnjih članova Partije bio ranije hapšen i poznat policiji i daje među njima bilo osam povratnika iz logora, što je sužavalo mogućnosti njihovog političkog angažovanja, kao i okolnost daje, u to vrijeme, ukupna snaga organizacije bila svedena na minimum i da se nije smjelo ništa učiniti što bi moglo ugroziti njenu sigurnost i njen opstanak. Svi ovi razlozi onemogućili su formiranje Mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo u periodu od kraja aprila do septembra 1943. godine. Zato se rad u tom periodu odvijao na principu pojedinačnih veza i u okviru zadataka koji su u tom periodu jedino bili realni i mogući.

OSLONAC NA ČLANOVE PARTIJE I SKOJEVCE

U takvoj situaciji bio sam prinuđen da se neposredno oslonim na članove Partije, na pojedine skojevske aktiviste, kao i na znatan broj politički iskusnijih vanpartijaca koji se, po svojim kvalitetima i spremnosti da se angažuju, nisu mnogo razlikovali od članova Partije. Pri tom sam najveći broj njih držao na ličnoj vezi i oni su predstavljali, u uslovnom smislu, rukovodeći politički aktiv koji je usmjeravao rad sarajevske organizacije NOP-a.

Oni su mi bili jedini oslonac u nastojanju da se prevaziđu teškoće u rukovođenju, da se prebrode posljedice masovnih hapšenja, pojača konspiracija u radu, da se obezbijedi kontinuitet na svim sektorima rada Partije u vrijeme kada u gradu nije bilo dovoljno iskusnih partijskih kadrova. Pri svemu tome bila je povoljna okolnost što sam znatan broj drugova i drugarica poznavao od ranije i što se između nas, u uslovima svakodnevne opasnosti po ljudski život, zasnovao odnos iskrenog drugarstva i sudbinske povezanosti u nastojanju da izvršimo zadatak koji nam je bio zajednički. Ni tada, ni tokom cijelog mog boravka u Sarajevu, članovi partijske organizacije, SKOJ-a i drugi aktivisti, nisu ni naslučivali da u Mjesnom komitetu Partije osim mene nema drugih članova i da ne postoji veza sa Pokrajinskim komitetom. Međutim, niti su oni mene o tome pitali, niti sam ja njima ma šta o tome govorio. Jednostavno, oni su se prema Partiji, koja je za njih predstavljala neosporni autoritet, odnosili sa bezrezervnim povjerenjem.

Pri obnavljanju rada partijske organizacije težište aktivnosti bilo je usmjereni na radnike koji su i ovdje, tradicionalno, predstavljali političko uporište Partije, a koji su, u uslovima okupacije, bili najgrublje eksplorativani niskim zaradama i stalnim zahtjevima kvizilinške države i okupatora da se poveća intenzitet rada. U to doba među industrijskim i zanatskim radnicima, kao i među službenicima, bilo je članova i aktivista doratnog klasnog sindikalnog pokreta koji su bili spremni da se angažuju u ilegalnom radu. Takođe su obnovljene veze sa simpatizerima Partije među intelektualcima raznih profesija, zatim veze sa partizanskim porodicama i porodicama učesnika NOP-a koji su se nalazili u logorima. Veze su, isto tako, uspostavljene sa simpatizerima Partije i NOP-a među izbjeglicama, kao i sa onim aktivistima koji su u toku masovnih hapšenja, sticajem raznih okolnosti, izgubili vezu sa organizacijom.

Pred članove Partije je postavljen zadatak da angažovanje ljudi u radu ocenjuju i sa stanovišta njihovog kandidovanja u članstvo Partije. Međutim, dok je za prijem u članstvo Partije u partizanskim jedinicama najvažniji kriterij bila hrabrost u borbi, pri čemu kandidatski staž nije dugo trajao, u uslovima ilegalnog rada u gradu primjenjivao se predratni kriterij koji je veoma teško bilo ispuniti. Prije rata kandidatski staž je trajao često i po godinu dana i nije se uvijek završavao prijemom u Partiju. Pored moralnih kvaliteta, vodilo se računa o političkom i idejnom nivou budućeg člana Partije kojeg su »držali na oku« svi komunisti partijske organizacije koja gaje kandidovala. S obzirom na uslove okupacije i okolnost daje broj članova Partije bio neznatan u odnosu na broj akti-

vista NOP-a, da u ovom periodu nisu postojale partijske ćelije, da su ljudi često prelazili sa jednog na drugi sektor rada, padali u zatvor, odlazili u NOV i sli. - ocjenjivanje rada kandidata bilo je izuzetno otežano, a, samim time, i prijem u Partiju usporen, bolje reći gotovo onemogućen.

Rad na obnavljanju skojevske organizacije takođe je morao da teče dosta usporeno, jer je organizacija tokom masovnih hapšenja pretrpila velike gubitke. U toku aprila 1943. godine - pošto su neki članovi Mjesnog komiteta SKOJ-a otišli u partizane, a neki uhapšeni - od članova Komiteta je ostala jedina Hiba Zildžić. S obzirom na to daje Hiba dosta dugo politički radila u gradu i daje kao skojevka imala širok krug poznanstava među omladinom, najveći dio ovih zadataka odvijao se preko nje. Ona je »na ličnoj vezi« držala pojedine sekretare skojevskih aktivaca i istaknutije skojevce, preko kojih je obnavljan i dalje razvijan rad organizacije. Istovremeno, svi članovi Partije imali su zadatak da rade na obnavljanju SKOJ-a.

NAJSTROŽA KONSPIRATIVNOST RADA ORGANIZACIJE

Uporedo s radom na obnavljanju SKOJ-a, pristupilo se obnavljanju organizacije Narodne pomoći. Ovaj rad tekao je putem političkih aktivaca i odbora Narodne pomoći, predstavljajući najmasovniji vid djelovanja za NOP. Humanitarni rad Narodne pomoći omogućavao je da se pomogne porodicama i svima drugima koji su bili žrtve okupatora i njegovih pomagača. Aktivnošću Narodne pomoći takođe su stvarani materijalni i drugi uslovi za uspješniji rad NOP-a Sarajeva i za pružanje pomoći Narodnooslobodilačkoj vojsci. Na organizovanju Narodne pomoći bili su, pored ostalih, angažovani i slijedeći aktivisti: Stjepan Vondrak, Lepa Čarkić, Mile Fatur, Cilika Hajnrih, Azra Grebo-Džubur, Lujza Pajić, Jefimija Rihtman, Stana Aliefendić, Dževahira Midžić, Milica Milanović, Nada Stojkanović, Dara Lisac i Marija Blažek.

Na zadacima oko obnavljanja rada AFŽ, pored ostalih aktivista, veoma su mnogo doprinijele sljedeće drugarice: Olga Odić, Zdenka, Olga Brajković, Rahila Alagić, Ivanka Škarić, Olga Ivković, Suada Misirlić, Vera i Persa Teofanović, Ivanka Mašić, Pepica Vondrak, Šadija Džumišić-Breberijan, Ljubica Podolšak i Katica Slama.

Imajući u vidu posljedice masovnih hapšenja, do čega je dolazilo zbog naorušavanja konspiracije, da gotovo uopšte u Sarajevu tada nije bilo kadrova koji su imali bogatije iskustvo iz ilegalnog rada, zatim da je opredjeljenje za NOP sarajevskih građana poprimalo šire razmjere, koje su okupator i ustaše nastojali da suzbiju pojačanom špijunažom i svim vidovima terora - pred sve članove Partije, SKOJ-a i druge aktiviste NOP-a postavljen je zadatak da čuvaju tajnost ilegalnog rada. Ovo je imalo prvorazredan značaj ne samo sa stanovišta sigurnosti ljudi i organizacije, već i zbog potrebe da se kod pripadnika NOP-a i svih ostalih rodoljuba učvrsti povjerenje u rad NOP-a. Iako je i u ovom periodu bilo hapšenja, kao što je slučaj sa Olgom Ivković i Bahrom Djukić, ona nisu dovodila do novih hapšenja, zahvaljujući, pre svega, njihovom hrabrom držanju.

Rezultati nastojanja da se pojača konspirativnost u radu mogu se uočiti i iz okolnosti da pri izvršavanju veoma složenih i obimnih zadataka oko upućivanja ljudi na oslobođenu teritoriju nije došlo do prekida postojećih partijskih kanala za prebacivanje ljudi na oslobođenu teritoriju u pravcima Iliđa, Rajlovac i Breza, niti je pak pri izvršavanju ovih zadataka bilo hapšenja.

AKTIVNOST POLITIČKIH AKTIVA ŽELJEZNIČARA, GRAFIČARA, PROFESORA, LJEKARA...

S obzirom na mali broj članova Partije i prilike u kojima se tada našla partijska organizacija Sarajeva, pristupilo se učvršćenju postojećih i formiranju novih političkih aktivaca. Ovi aktivci razvijali su skoro sve oblike političkog rada

NOP-a i doprinosili da se uticaj Partije širi i, postepeno i smišljeno, zahvati i one dijelove grada, ona preduzeća i ustanove gdje je poslije hapšenja nastala osjetna politička praznina i osjeka u radu za NOP. Time su stvarani uslovi da se vremenom, na teritorijalnom i preduzetnom principu, takođe formiraju partiske i skojevske organizacije.

Uporedo s radom aktiva, na mjestima gdje drugi oblici rada nisu bili još dovoljno razvijeni, praktikovano je održavanje individualnih veza aktivista s građanima. Ovaj vid uspostavljanja i održavanja veza s ljudima primjenjivan je naročito neposredno poslije masovnih hapšenja, kada je vladala psihoza opšte nesigurnosti, kao i pri održavanju veza sa pojedinim ličnostima iz građanskih krugova, čije je političko angažovanje imalo širi značaj.

Političke aktive sačinjavali su članovi Partije, članovi SKOJ-a, simpatizeri Partije i drugi patrioti. Aktivima su obično rukovodili članovi Partije. U pojedinih preduzećima i ustanovama, gdje nisu postojali aktivi, djelovale su grupe simpatizera ili pojedinci, preko kojih je, putem »Vijesti« i u neposrednim susretima, ostvarivan politički uticaj na građane.

Na sastancima aktiva su postavljani zadaci i podnošeni izveštaji o njihovom izvršenju, govoreno o vojnoj i političkoj situaciji, o načinu kako angažovati nove ljude u odgovarajućim vidovima ilegalne aktivnosti i drugim pitanjima.

Prema sopstvenom sjećanju i prema sjećanju pojedinih drugova i drugarica koji su djelovali u partijskoj organizaciji, u Sarajevu su tada postojali brojni aktivi i grupe simpatizera Partije.

U Glavnoj željezničkoj radionici bilo je nekoliko manjih aktiva, a njihov rad su usmjeravali August Batagelj, Alojz Rebić i Ivica Tvrtković. Batagelj je istovremeno okupljaо dosta brojnu grupu simpatizera NOP-a Slovenije. U Vojno-tehničkom zavodu djelovao je aktiv simpatizera koji je držao na vezi Alfons Peko. U Željezničkoj direkciji postojale su tri simpatizerske grupe kojima su rukovodili Olga Odić Zdenka, Miloš Pindžo i Lazo Radosavljević. U Vojnoj odjeći djelovao je aktiv kojim je rukovodio Aziz Tafro, radnik ovog preduzeća, a koji je, takođe, rukovodio i aktivom obućarskih radnika u gradu. U preduzeću prerade drveta industrijalca Rivolte djelovala su dva aktiva; njima su rukovodili Marko Mašić i Vjekoslav Žesto, predratni član URSS-ovih sindikata. Sa grupama simpatizera u tvornici »Ključ«, Fabrici čilima, kao i tekstilnoj fabrici »Merino«, veze su održavale predratne sindikalne aktivistkinje Milja Lonco i Senija Pilavdžić. U Tvornici duvana aktivom simpatizera rukovodili su Mustafa Nazečić i Fuad Arifhodžić. Aktivom krojačkih i pojedinih drugih zanatskih radnika rukovodio je Rezak Hatibović-Začo, dok je aktivom grafičara rukovodio Ilija Ramljak. Aktivom službenika Finansijske direkcije, u kojem su se nalazili činovnici nekih drugih ustanova, rukovodio je Jakub Vejo, službenik direkcije. Aktivom bankarskih službenika rukovodio je književnik Emil Petrović, koji je, istovremeno, rukovodio i grupom simpatizera iz Pozorišta i Radio-stanice.

Dosta brojnim aktivom simpatizera u kvartu Centar rukovodio je Boško Bilbija, poslovoda obućarske radnje čiji je vlasnik, pred opasnošću od ustaša, prebjegao u Srbiju. Pri Radničkoj komori i Uredu za osiguranje radnika djelovao je aktiv kojim je rukovodio službenik Radničke komore Huso Hodžić. U to vrijeme u Sarajevu su djelovale dvije grupe simpatizera NOP-a ruskih emigranata. Jednom grupom rukovodila je Emina Dorić, porijeklom Ruskinja, majka predratnog skojevca Šefika Dorića, koju je držala na vezi Lepa Čarkić, a drugom grupom rukovodio je Sergije Logo, geometar, službenik, kome je davala zadatke Emilija Kapri-Stijačić. Emilija Kapri takođe je rukovodila aktivom službenika Muzeja i nekih drugih ustanova. Političkim aktivom simpatizera iz istočne Bosne rukovodila je Rabija Fejzo, skojevka iz Foče, a aktivom simpatizera iz Rogatice profesor Bahra Šamić, dok je grupom izbjeglica aktivista NOP-a iz Goražda i Čajniča rukovodila skojevka Saveta Đurović-Babanović.

Aktivom profesora, nastavnika i učitelja rukovodili su muzikolog i kompozitor Cvjetko Rihtman i profesor Lijerka Cvitković-Babić, dok je aktivom učitelja, do njegovog uključivanja u aktiv profesora i nastavnika, rukovodila učiteljica

Sofija Kosovac. Za razliku od nekih drugih aktiva, čiji se sastav mijenjao i koji su imali i prekida u radu, politički aktiv profesora i nastavnika djelovao je gotovo u istom sastavu tokom cijelog perioda okupacije. Članovi ovog aktiva su svojim višegodišnjim djelovanjem, kao marksistički i demokratski opredjeljeni intelektualci, doprinijeli širenju naprednih ideja. Zbog takvog sastava i povezanosti njegovih članova sa skoro svim školama u Sarajevu i sa uglednijim intelektualcima drugih profesija, ovaj aktiv predstavljao je veoma značajan politički oslonac u jačanju uticaja NOP-a Sarajeva.

Mnogi Ijekari Sarajeva, koji su djelovali u Vojnoj i civilnim bolnicama, ambulantama i drugim zdravstvenim ustanovama, povezujući humanističku prirodu svoje profesije sa ciljevima NOP-a, bili su veoma značajan oslonac NOP-a. Mnogi Ijekari Sarajeva bili su aktivisti ili simpatizeri NOP-a, a bolnička odjeljenja svojevrstni politički aktivti.

Veoma značajnu ulogu za NOP imali su takođe sarajevski apotekari. Pored političke aktivnosti, uloga sarajevskih Ijekara došla je do izražaja i u pružanju pomoći zarobljenim i ranjenim partizanima koji su ilegalno stizali sa oslobođene teritorije, a naročito za vrijeme pete ofanzive, te aktivistima koji su u uličnim sukobima s policijom bili ranjeni. Isto tako, veliku pomoć pružali su sarajevski Ijekari i apotekari porodicama čiji su se članovi nalazili u NOV, u zatvorima, logorima ili zarobljeništvu, a pojedini ilegalni radnici liječeni su i po više mjeseci u sarajevskim bolnicama pod drugim imenom.

Političku i drugu aktivnost od značaja za NOP među Ijekarima organizovali su i podsticali aktivisti NOP-a Ijekari: dr Blagoje Kovačević, dr Hiba Ramadanić, dr Derviš Ramadanović, dr Svetozar Teofanović, dr Nedko Zec, dr Bogdan Žimonjić, dr Asaf Šarac, dr Mustafa Hajdarević, dr Zdenko Horvat, dr Zdenko Humar, dr Jeger Lovčević, farmaceut Sadija Džumišić-Breberian, medicinska sestra Dika Zečević i medicinski tehničar Ivan Štramar.

Uticaju NOP-a Sarajeva u građanskim krugovima 1943. godine veoma je mnogo doprinio veliki broj intelektualaca sa različitih područja djelatnosti, priпадnika svih nacionalnosti, među kojima treba pomenuti: dra Zaima Šarca, profesora Antu Babića, dra Antu Bošnjakovića, dra Boru Knežića, Hasana Ljubunčića, profesora Antu Martinovića, inž. Emilijana Barišića, inž. Avdu Kadića, dr Veru Šnajder, profesora Huseina Brkića, dr Smiljanu Kršić, profesora Edhema Mirai ema i druge.

Veza između partijske organizacije, aktiva profesora, nastavnika i učitelja, pojedinačne veze sa aktivistima Ijekarima i grupom aktivista NOP-a među građanskim intelektualcima održavali smo Agan Bostandžić, Mira Stanišić i ja.

ODGOVORNO DJELOVANJE »NEODGOVORNIH ELEMENATA«

Članovi Partije, SKOJ-a i ostali aktivisti, koji su djelovali u preduzećima i ustanovama, podsticali su i organizovali razne vidove prikrivene sabotaže, a naročito u onim preduzećima i ustanovama koji su imali neposredan ili posredan značaj za okupatora. Ovakva aktivnost ispoljavala se u sveopštem usporavanju rada u proizvodnim i remontnim preduzećima, u izazivanju kvarova na mašinama koji su dovodili do zastoja lančanog toka proizvodnje na način koji se nije mogao komisjiski utvrditi, oštećivanju alata koji su se teško mogli nabaviti, prekomjernom trošenju materijala i rasipanju sirovina, ugradivanju feleričnih dijelova u pojedine motore, postavljanju neispravnih osovina u lokomotive i vagonе, a takođe je, na inicijativu partijske organizacije, jula 1943. godine obustavljen rad u tekstilnoj tvornici »Merino«. Ovom akcijom rukovodila je aktivistkinja Milja Lonco.

U Gradskom uredu za snabdjevanje aktivisti NOP-a, Milan Bukovac, Hajra Huković, Žika Glasović, Borka Tupanjanin i dr., uspostavili su uporednu evidenciju, prema kojoj je iskazivano izdavanje većih količina hrane iz magacina nego što je stvarno činjeno, sa ciljem da se zalihama hrane, koje su stvarane na ovaj

način, pomogne porodicama uhapšenih pripadnika NOP-a i drugim patriotima koji su zbog svoje političke aktivnosti bili lišeni sredstava za život.

Na zadacima Partije u domobranstvu radili su članovi Partije Zvonko Grbac, profesori Šahin Šahinpašić i Midhat Begić, kao i rezervni oficiri Ibro Kapetanović i Sulejman Demirović.

Jedan broj simpatizera NOP-a politički je djelovao u domobranskim formacijskim i institucijama: Komandi grada, aerodromu Rajlovac, Trećem zbornom području, protivavionskoj odbrani, Vojnoj bolnici, Autokomandi, pekari i dr.

U formacijskom sastavu rajlovačkog aerodroma postojao je znatan broj aktivista i simpatizera čiji je rad usmjeravao Zvonko Grbac, koji je istovremeno održavao i veze sa Visočko-fojničkim odredom. Na ostvarivanju veze sa aktivistima u Rajlovcu radila je u gradu Slavkoja Miličević, a iz pravca Rajlovca na održavanju veza sa Sarajevom bio je angažovan Mustafa Saračević.

Aktivisti i simpatizeri Partije, kao i drugi patrioti u domobranstvu, stavljali su NOP-u na uvid važne vojne podatke koji su se odnosili na formacijski sastav, naoružanje, lokaciju, planove akcija i operacija. U ovom periodu aktivisti domobranstva u Rajlovcu vršili su pripreme za prelazak dva aviona NDH marke »dornijer« na slobodnu teritoriju, što je, nešto kasnije, i ostvareno. Pored obaveštajnih zadataka, težiste aktivnosti partijske organizacije u domobranstvu bilo je usmjereno na jačanje političkog uticaja NOP-a i na podsticaj za kolektivno i individualno pristupanje domobrana u NOV, zajedno sa naoružanjem. Zbog takve svoje aktivnosti pripadnici NOP-a u domobranstvu bili su izloženi stalnoj špijunaži ustaške i njemačke tajne policije, prijetnjama izvođenja pred ratni sud i sl.

U ovom periodu partijska organizacija veoma je mnogo učinila na tumačenju ciljeva NOP-a i na razobličavanju politike i svakodnevnih postupaka okupatora i organa ustaške države. Pri tom su veoma značajnu ulogu imale »Vijesti« i drugi propagandni materijal što ih je izdavala tehnika Mjesnog komiteta. U okviru propagandnog rada, posebna pažnja bila je posvećena objašnjavanju značaja odlaska sarajevskih građana u NOV, kao i ukazivanju na posljedice kojima se oni izlažu ukoliko pristupe u kvislinške i druge neprijateljske formacije, te ukoliko se odazovu pozivima za odlazak na rad u Njemačku. U toj propagandnoj aktivnosti veoma je mnogo znacilo angažovanje aktivistkinja NOP-a, a naročito među izbjegličkim porodicama.

To je bilo vrijeme kada su mnogi nazirali da će iz rata kao pobjednici izići NOP i zemlje antihitlerovske koalicije, ali i vrijeme kada je, zbog pojačanog terora ustaša i Nijemaca, život sarajevskih građana postao nesnosan. U to doba sve je veći broj Sarajlija izražavao spremnost za odlazak u NOV, pa je upućivanje simpatizera NOP-a na oslobođenu teritoriju bio jedan od važnih zadataka partijske organizacije. Preko partijskih kanala, pravcem Sarajevo-Uidža, a nešto docnije i pravcem Rajlovac-Visočko-fojnički odred, bezbjedno je otisao u NOV veliki broj sarajevskih rodoljuba.

PARTIJSKA TEHNIKA U KUĆI PORODICE FOHT

Jedan od važnih sektora partijskog rada, naročito pogoden masovnim hapšenjima, bila je partijska tehnika. Krajem 1942. godine policija je prodrla u prostorije u kojima se nalazila tehnika Mjesnog komiteta za umnožavanje propagandnih publikacija, zaplijenila pisacé mašine, geštetnere za umnožavanje, pribor za umnožavanje ličnih legitimacija i propusnica, zalihe hartije i drugog materijala, uhapsila članove Partije inž. Mirona Jevđenića i Josipa Sigmunda, koji su osuđeni na smrt i strijeljani. Nakon toga, kucanje i umnožavanje propagandnog materijala vršeno je samo na jednoj pisacoj mašini, koja je bila vlasništvo predratnog komuniste, sarajevskog advokata dr Jože Engla, koju je, početkom 1943. godine, dala Mjesnom komitetu za ovu svrhu Englova supruga Mira Stanišić.

Rad takozvane »fine tehnike« za izradu lažnih ličnih dokumenta nije nastavljen, jer se pokazalo da je praktičnije i sa stanovišta sigurnosti korisniku ličnih isprava bolje, upotrebljavati originalne legitimacije i propusnice koje je bilo moguće, bez većeg rizika, nabaviti uz pomoć aktivista koji su radili u Direkciji željeznica, domobranstvu i u Odboru za prijem i smještaj izbjeglica.

Da bi se obnovio partijsko-propagandni rad, ukazivala se potreba da se, što prije, uspostavi efikasnija partijska tehnika, koja se ne bi »selila od stana do stana«, kako mije o prilikama pod kojima je ona do tada djelovala govorio Džemil Bijedić, već koja bi radila najednom mjestu. Međutim, a obzirom na značaj ovog sektora rada i imajući u vidu skupo plaćene pouke iz minule provale, bilo je neophodno novu partijsku tehniku smjestiti na takvom mjestu i kod takve porodice iz koje niko nije uhapšen zbog rada za NOP i koja ni po kojoj osnovi nije bila sumnjiva policiji. Kuća ili stan takve porodice morali su biti pogodni za ovakvu vrstu rada. Pored toga, ta kuća je morala biti na mjestu gdje dolazak ljudi i iznošenje štampanog materijala ne bi bili upadljivi i koje bi, u slučaju opasnosti, bilo moguće blagovremeno napustiti. Najzad, ono što je od svega bilo najvažnije, korisnici ili vlasnici takve kuće ili stana trebalo je da budu ljudi koji su nedvosmisleno dokazali svoju odanost NOP-u i koji su bili spremni na velike žrtve.

U to vrijeme u Sarajevu je bilo veoma teško naći takvu porodicu, takvu kuću ili stan, jer: ili su ljudi bili poznati policiji, ili njihova kuća nije bila pogodna za rad tehnike, ili su susjedi date porodice bili politički nesigurni ili sumnjivi. Negdje je u porodici bilo mnogo djece, pa je i to predstavljalo smetnju i si.

Pri takvim okolnostima najviše je odgovarala porodica i kuća Sare i Josipa Fohta, koju sam poznavao još prije rata. Foht je rođen u Zagrebu, ali je kao mlad došao u Sarajevo i radio kao prokurista firme »Montania«, koja je zastupala fabriku AEG i neke druge njemačke fabrike. U Fohtovoj kući se, nakon bjekstva iz zatvora, septembra 1941. godine, jedno vrijeme krio Iso Jovanović, sekretar Podkrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu, odakle je otišao na oslobođenu teritoriju. Fohtovi su, poslije odlaska starijih komunista, koji su sa njima bili neposrednije povezani, ostali bez veze sa partijskom organizacijom. Zahvaljujući toj okolnosti, oni nisu bili zahvaćeni masovnim provalama do kojih je dolazio u periodu od 1941. do 1943. godine.

Porodica Foht stanovala je u vlastitoj kući, u Čadordžinoj broj 41.⁴⁾ Uz kuću je bilo prostrano dvorište, opasano visokim zidom, i velika bašta, koja se graničila susjednim baštama, a u neposrednoj blizini njihove kuće nalazila se mala kućica Fohtove majke, gdje je ona sama živjela. Ulica u kojoj se nalazila kuća ove porodice bila je dosta uska, strma i krivudava i nije bila ni blizu ni daleko od centra grada.

Sara i Josip Foht imali su dva sina: Ivana, kojemu je bilo šesnaest godina, i Vlatka, koji je imao trinaest godina. Sara Foht je poticala iz stare sarajevske jevrejske porodice Ozmo. Njen brat Danijel, poznati slikar, kao i njena sestra Hana bili su članovi Partije. Najveći broj članova ove porodice je, već krajem 1941. godine, transportovan u logor, a njihov najmlađi brat, Isak Simo, poginuo je 1943. godine na Sutjesci. Time se, praktično, izgubilo izvida da u Sarajevu živi poslednji član ove porodice, Sara Ozmo, kao supruga Josipa Fohta. Ovo je, u još većoj mjeri, bilo zamagljeno njemačkim porijeklom samoga Fohta i njegovim učlanjivanjem u »Kulturbund«, što je učinjeno po nalogu Partije, kako bi mogao više koristiti NOP-u. Na taj način bila je isključena svaka sumnja ustaša i okupatora u političku lojalnost ove porodice.

Fohtove sam posjetio odmah po dolasku u Sarajevo. Iznenadio ih je i obradovao moj dolazak. Interesovali su se za sve što se odnosilo na borbu, a pogotovo za pojedince koji su se nalazili u partizanskim jedinicama, a koji su prije rata i tokom 1941. godine dolazili u njihovu kuću. Fontovi su izrazili spremnost da pomognu u svemu što se od njih bude tražilo. Predložili su mi da kod njih stanujem. Ja sam im rekao da sam pitanje stana riješio, ali da imam ozbiljne teškoće pri izdavanju propagandnog materijala.

4) Sada Ulica porodice Foht.

»VIJESTI« - BORBENI GLAS ISTINE

Kada sam, nekoliko dana kasnije, ponovo došao, zamolio sam ih da u njihovoj kući i uz njihovu pomoć organizujem partijsku tehniku. Fohtovi su to bez rezerve prihvatili. Detaljno smo o tome razgovarali, pri čemu su mi i oni sami dali niz korisnih predloga. Nekoliko dana kasnije nabavljene su četiri pisaće mašine: jednu je dao Foht, dvije je nabavila Cilika Hajnrih (od njih je jednu dala aktivistkinja Ivanka Škaric), a četvrta je iz svoje kuće donio sarajevski trgovac Gliša Stojkanović. Tri šapirografe nabavljena su preko bibliotekara Radničke komore Huse Hodžića i njegove supruge Ružice.

Izdavanje »Vijesti« s tehničkog gledišta nije bilo naročito složen posao, ali je zahtijevalo veliku odgovornost, strogu pedantnost i najveću konspirativnost. Ovaj rad sastojao se od nekoliko međusobno povezanih operacija. Trebalo je, prije svega, redovno i pažljivo slušati i precizno bilježiti sadržaj vijesti inostranih radio-stanica. Dalje, kod registrovanja i utvrđivanja konačnog teksta, moralo se voditi računa o tome da podaci koji se u »Vijestima« objavljaju budu tačni, aktuelni, kratki i jasno izraženi, sa naznakom izvora i datuma za svaku informaciju. Nakon toga, »Vijesti« su kucane na mašini, umnožavane na šapirografu i, radi lakšeg dostavljanja svakoj pojedinoj organizaciji, pakovane u svitke u potrebnom broju primjeraka. Svaku od ovih operacija trebalo je obaviti bez zastoja, u što kraćem roku, a potom »Vijesti« odmah otpremiti.

Nakon obavljenog posla oko svakog pojedinog broja »Vijesti«, cijelokupan korišćeni materijal - mašine, šapirografi, papiri, glicerin i sve drugo što je pri radu upotrebljavano - ostavljen je u specijalno pripremljen i maskiran prostor ispod stepenica koje su vodile u kuhinju. Pored ovog, postojalo je i skrovište ispod nadstrešnice dvorišnih vrata. Rezerve hartije bile su skrivene na tavanu kuće Fohtove majke.

Glavni izvori informacija za pisanje »Vijesti« bile su emisije radio-stanice »Slobodna Jugoslavija« koja je redovnojavljala o uspjesima NOV-e i NOP-a u cijelini, kao i obaveštenja o ovim uspjesima i borbi ostalih porobljenih naroda, a naročito o pobedama Saveznika, što su emitovali na srpskohrvatskom jeziku Moskva, London, »Glas Amerike« i druge radio-stanice. U »Vijestima« je redovno pisano i o značajnijim dogadajima u samom Sarajevu i ukazivano na uzroke veoma teških prilika u kojima su u to doba živjeli sarajevski građani.

»Vijesti« su, po pravilu, izlazile dva puta sedmično, na nekoliko stranica, što je zavisilo od zbivanja o kojima se pisalo, a njihov tiraž je u prvo vrijeme iznosio oko 150 primjeraka. Uporedo sa aktiviranjem i daljim jačanjem partijske organizacije i njenog uticaja uopšte, tiraž »Vijesti« je rastao, tako da je, na primjer, povodom kapitulacije Italije štampano 500 primjeraka.

Slušanje stranih radio-stanica, bilježenje značajnijih vijesti i njihovo svodeњe na konačan tekst vršili smo u prvo vrijeme zajedno Foht i ja, a kasnije je sve poslove oko izdavanja »Vijesti« i drugih materijala obavljao Foht, uz pomoć Hanike Finci Ančike, koja je bila njihova rođaka, kao i uz pomoć Fohtovog starijeg sina Ivana. Pri izvlačenju »Vijesti« na šapirografu i pri pakovanju pomagali su Fohtova supruga i njihov mlađi sin Vlatko, koji je povremeno obavljao i pojedine kurirske zadatke po gradu. Na samom početku rada tehnike, matrice je kucala Olga Odić, član Partije, u svome stanu u Čukovića ulici. Međutim, pošto je i sam Foht odlično kucao na mašinu i pošto je Olga Odić bila angažovana na drugim zadacima, kao i zbog praktičnosti i veće bezbjednosti, Foht je preuzeo i kucanje matrica.

VELIKE ZASLUGE PORODICE VONDRAK

Sara i Josip Foht prenosili su štampane materijale u stan Stjepana Vondraka, koji je imao krojačku radnju u svome stanu u Ulici Stake Skenderove, u neposrednoj blizini Mejtaša, tako da Fohtova kuća nije imala nikakve veze sa ljudima koji su iz Vondrakovog stana preuzimali štampani materijal. Srećna je

okolnost u svemu bila i to što sarajevska policija nije znala podatke daje Stjepan Vondrak 1932. godine, zbog djelovanja u osječkoj partijskoj organizaciji, bio osuđen po Zakonu o zaštiti države. Ona nije otkrila ni to da su u njegovoj kući 1941. godine povremeno održavani sastanci Mjesnog komiteta KPJ. Kada je, jula iste godine, poslije bjekstva iz ustaškog zatvora, kod njega bio sakriven i liječen od povreda koje je zadobio u policiji Alija Hodžić, član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a. Vondrakova je supruga Pepica, rodom iz Zagorja, bila istog političkog opredjeljenja kao i on.⁵⁾ Vondrakovi su, kao i Fohtovi, poslije 1941. godine i nakon odlaska vodećih komunista Sarajeva na zadatke u vezi organizovanja ustanka, ostali bez čvršće veze s partijskom organizacijom. Sestra Stjepana Vondraka, Nada, bila je supruga Gliše Stojkanovića, poznatog sarajevskog trgovca štofova, koji je bio, pristalica NOP-a. Oni su stanovali u neposrednoj blizini Vondrakovog stana, u Hadži Sulejmanovoj ulici 15.⁶⁾

Kada sam, nakon dolaska u Sarajevo, razgovarao sa Glišom o mogućnosti da ustupi jednu sobu svoga stana za potrebe partijske tehnike, on i njegova suprugasu izrazili spremnost da cio svoj stan stave na korišćenje partijskoj organizaciji. Međutim, do uspostavljanja partijske tehnike kod Stojkanovićevih nije došlo, ali sam, s vremena na vrijeme, kod njih stanovaao.

Iz Vondrakovog stana kuriri su odnosili štampane materijale i predavali ih aktivistima pojedinih kvartova koji su za to bili specijalno zaduženi. Ove kurirske poslove vršili su: Selim Sudić, krojački radnik, član Partije, rodom iz Goražda, koji je do rata živio u Sarajevu i bio član URSS-ovih sindikata i Safeta Kuljuh, goraždanska skojevka, koja je početkom 1943. godine, pred opasnošću da bude uhapšena, došla u Sarajevo i tu politički djelovala. Oni su za taj posao bili veoma pogodni, jer su bili potpuno nepoznati sarajevskoj policiji. Ove kurirske poslove, oko dostavljanja propagandnog materijala, vršili su i skojevac Vojo Bričić i aktivistkinja Libuša Majer.

Pored »Vijesti«, u partijskoj tehnici su štampani i brojni leci, recimo povođom završetka 5. neprijateljske ofanzive ili oslobođenja pojedinih gradova od strane jedinice NOV, zatim preštampavani pojedini proglaši, što su ih u to vrijeme izdali Vrhovni štab NOVJ i AVNOJ, a koje je objavila »Slobodna Jugoslavija«, kao i pojedini drugi dokumenti rukovodstva NOP-a koji su imali širi politički značaj.

S obzirom na to da su u Sarajevu još 1941. godine policijske vlasti oduzele radio-aparate od velikog broja građana i zabranili slušanje stranih radio-stanica, te da su, naročito u 1943., Nijemci i ustaše preko radio-stanica i štampe nastojali da svojim tumačenjem događaja prikriju sopstvene poraze u Jugoslaviji i na istočnom i afričkom frontu, - »Vijesti« i drugi materijali koje je izdavala partijska tehnika predstavljali su borbeni glas istine ne samo o zbivanjima koja su potresala svijet već i koja su se, prije svega, ticala svakog građanina Sarajeva.

VALTER DOLAZI U SARAJEVO

Rad partijske tehnike u kući porodice Foht nastavljen je i poslije mog hapšenja. Tom radu poklanjao je naročitu pažnju i Vladimir Perić-Valter, kao novi sekretar Komiteta, koji je, zajedno sa Fohtovima i Mirom Stanišić, doprinosisao da se ovaj rad proširi. Međutim, 17. januara 1945. godine, dakle ni puna tri mjeseca pred oslobođenje Sarajeva, policija je otkrila ilegalnu aktivnost porodice Foht i uhapsila sve njene članove. Supružnici Sara i Josip Foht osuđeni su na smrt i strijeljani. Njihov mladi sin Vlatko ubijen je u Jasenovcu, dok je stariji sin Ivan u toku policijske istrage uspio da se spasi bjekstvom. Nakon toga bio je skrivljen u stanovima aktivista Ferde Šuha, Predraga Šarabe i Ivana FogJa, gdje su ga

5) Pepica Vondrak je, nakon odlaska njenog supruga Stjepana u NOV, nastavila ilegalni rad za NOP, pa je 1944. godine uhapšena i odvedena u logor, gdje su je ustaše ubile. Stjepan Vondrak je umro posjeće oslobođenja, na dužnosti direktora Tvornice čarapa »Ključ«.

6) Sada Ulica Fadila Jahića Španca.

lijecili Ijekari aktivisti NOP-a od povreda koje mu je nanijela policija. Nakon toga je prebačen na oslobođenu teritoriju.

* * *

Moja aktivnost, kao sekretara Mjesnog komiteta u Sarajevu, trajala je od sredine aprila do 19. septembra 1943. godine, kada sam uhapšen od strane njemačke policije. Nakon toga je partijskom organizacijom Sarajeva nastavio da rukovodi Vladimir Perić-Valter. Njega je, samo dva dana prije mog hapšenja, sa oslobođene teritorije uputio na partijski rad u Sarajevo Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu, odnosno Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu.

U njemačkom zatvoru, odnosno zatvoreničkom odjeljenju sarajevske bolnice, proveo sam četiri i po mjeseca, do početka februara 1944. godine. Tada je Glavni štab NOV i PO Hrvatske, po nalogu Vrhovnog komandanta NOV i PO Jugoslavije, organizovao moju razmjenu za Nijerme koje su partizani zarobili. Razmjena je izvršena u Pisarovni, kraj Zagreba.

Nakon liječenja u Topuskom i Drvaru, upućen sam na partijski rad u Bosansku krajinu, a potom za sekretara Okružnog komiteta KPJ za Tuzlu.

Esad Cengić

POBJEDE NA FRONTU U POZADINI

Kao pozadinski partijsko-politički zadatak u Centralnoj Bosni, tokom 1943. godine učestvovao sam u više akcija, držeći konce velikog broja naših veza: kurira, odbornika, izvidača, obaveštajaca, itd. Ipak, najradije i najčešće se sjećam nekih (tri) od tih akcija, gdje je moja široka mreža veza značajno doprinijela u izvršavanju veoma važnih zadataka.

*
* * *

U drugoj polovini aprila 1943. godine pozvao me je u štab 4. kраjiške brigade komandant Milutin Morača. Štab je bio u Pribiniću, 15 km od Teslića. Stigao sam u rano jutro, sa rađanjem sunca. Snijega je bilo još samo gdje-gdje u zasoju. Milutin je odmah počeo:

- Reci mi, Kojo, kakve podatke imas o situaciji prema Prnjavoru, Derventi i Doboju.

Rekao sam mu da u Čečavi, Popovićima i Cerovici postoje četničke čete loše naoružane, te manje samovoljne grupice prema Doboju, Prnjavoru i Derventi. Rekao sam:

- Ako bi se išlo u te krajeve, ne bi trebalo ići sa snagama manjim od jednog bataljona, i to potpuno vojnički i oprezno. Četnici napadaju podmuklo, iz zasjede, pri čemu mogu nanijeti gubitke i spasiti se bježanjem, što znači da treba ići sa prethodnicom.

Za sve vrijeme izlaganja mislio sam na to da ova brigada nema dovoljno iskustva u borbi s četnicima. Poslije kratke šutnje i razmišljanja, komandant Morača reče:

- Shvatio sam te u potpunosti. Da li bi htio poći s jednim bataljonom na taj pravac koji si izložio, jer vidim da dobro poznaješ ovaj teren koji bi mi htjeli da izvidimo.

- Vrlo rado - odgovorio sam.

- To sam i očekivao. I sada da ti kažem: k tebi me je uputio drug Đuro Pucar, da se s tobom obavezno konsultujemo.

Bi mi drago ta preporuka druga Pucara, sekretara Oblasnog komiteta Partije za Bosansku krajinu. I bio je i u pravu: dobro sam znao vojne i političke prilike na ovom terenu. Još me Milutin upoznade sa španskim borcem Ratkom Vujovićem, koga su zvali Čoće. Zagledali smo se, kako to i dolikuje obaveštajcima. Komandant Morača reče da će bataljon odmah krenuti u dogovorenom pravcu, kao i Čoće i ja.

Pokret je izvršen u 7 časova, pravcem Kulaši - Stanari. Rok izviđanja ovog terena bio je dva dana i dvije noći, kada je bataljon morao da se vrati u sastav brigade.

Pred Čečavom nas, iz zasjede, napadoše četnici. Bataljon je ubrzao kretanje i, u hodu, razbio četnike. Bez zadržavanja je nastavio marš ka cilju. U Čečavi je, poslije odmora i ručka, izvršena podjela četa: dvije su krenule, sa Stevom Samardžijom, prema Ljubić-planini, odnosno selu Popovići, u namjeri da protjeraju četnike Ilije Malića; druge dvije čete, sa mnom, okrenule su prema Stanarima. Stevo i ja smo odlično poznavali i teren - svaki u syom pravcu. Komesar bataljona je pošao sa Stevom, a komandant sa mnom. I Čoće je išao sa Stevom.

Na ulazu u Osredak čuli smo borbu više Kulaša, kako je to Stevo Samardžija i predviđao. Štab sam odveo kući Branka Simića, a čete smo pslali kući Gavre Simića Zimonje, našeg čovjeka i bogata domaćina koji je mogao smjestiti i nahranići našu vojsku. Budući daje Sunce bilo na zalasku, to smo odlučili da ovdje prenoćimo.

Trebalo je u toku noći izvidjeti teren, a zatim, sa jednom desetinom, pocí u Stanove i Tedin Han i prikupiti podatke. Ali, samo što smo uputili čete na smještaj i odmor, a štab odsio - evo ti Zimonja, zaduhanog i usplahirenog. Prepozna me i obrati mi se:

- Kojo, otkud ti ovdje?! Imate li više vojske?

Rekoh mu da nemamo.

Onda bježite, eto četnika! Ima ih sila božija. Idu od Stanara, vražje sjeme...

Prihvatismo turbine. Tačno, vidimo kako četnici, u gustim redovima, silaze iz Stanara niz Petrušića brdo prema Tedin Hanu i cesti Tešanj - Prnjavor. Komandant bataljona komandovao je da bacač otvorí paljbu na njih. Artiljeri spremno skočiše. Mina pade među četnike, a oni su se bacača bojali kao davo krsta. I teški mitraljez je, po komandantovom naređenju, pustio nekoliko rafala, zatim je još jedna mina pala tačno među četnike i oni nagnuše nazad, prema Stanarima.

Sad smo saznali jedni za druge. Zimonja i ja se odmakosmo, pa mu postavih pitanje koji su to četnici. On se upravo vraćao iz Stanara, gdje ih je bio sazvao »vojvoda« Stevan Botić iz Osječana sa Trebave. Pred tim viđenijim ljudima »vojvoda« je održao govor da je on iz istočne Bosne došao sa 700 četnika, a Ilija Malić ide sa 500.

- Hoćemo da jednom zauvijek uništimo tu komunističku bandu, a vašeg Koju Jotića uhvatićemo živa ili mrtva, a onda ga iseći na komade i razbacati na vaše oči po ovom kraju da jednom zauvijek vidite našu moć i silu - rekao im je.

Zimonju poslasmo da nahrani vojsku, a komandant posla kurira, na konju, sa porukom da Steva Samardžija i Čoće odmah, sa dvije čete, dodu u Osredak, kod Zimonjine kuće. Komandant uz to naredi da se kuha večera za čitav bataljon.

Kad se smrači, poslali smo patrolu prema Tedin Hanu i Cesti Prnjavor- Tešanj. Oko 20 časova našli smo se svi na okupu. Komandant je sazvao sastanak štaba radi upoznavanja sa novom situacijom. Uto se vratila patrola sa Tedin Hana i referisala da se četnici na Stanarskom brdu ukopavaju u rovove, tu misle prenoći a u zoru krenuti na nas. Komandant je otvorio diskusiju i molio da svako da prijedlog odluke. Predložio sam da obavezno udarimo na četnike, i to pred zorou, oko 3 časa. Rekao sam da mi, za razliku od četnika, imamo svoje veze na

terenu, koje su nas i obavještavale o pokretima i namjerama neprijatelja, što ovde može dati odlične rezultate. Stevo Samardžija je predložio isto, s tim da se čitav bataljon podijeli na desetine, koje će jedna od druge biti na oko 50 m, u kolonicama, paralelno, a kad se da znak raketom, da se razviju u streljački stroj, što treba da uslijedi pred samim rovovima. To je usvojeno. Razrađeni su svi detalji, s tim da Stevo ide lijevim krilom, a Čoće desnim, a komandant i ja po sredini, sa kuririma, jer sam znao odlično i po noći taj teren. Ostali rukovodioци iz štaba išli su sa štabovima četa.

Nešto posle 3 časa došli smo ispred groblja u Stanarima, ne sretajući čak ni patrole četnika. Kad smo se primakli i počeli nazirati rovove, ugledali smo stražara koji je povikao:

- Stoj! Ko ide?
- Četnici Rade Radića!

Komandant je prenio komandu »U strelce!« i naš stroj se, takoreći u tren oka, razvio i formirao obruč. Stražar nam je opsovao majku komunističku i opatio prema nama iz puške. U tren je raketa iz komandantove ruke ispaljena. Nastala je uraganska paljba. Odjekivalo je od uzvika »Ural!«. Bataljon je u trku pregazio rovove, a četnike smo tako iznenadili na spavanju da su kočili onako bunovni iza sna i panično bježali. Ostvarilo se ono što sam sinoć na sastanku rekao: oni nemaju u narodu svojih veza, mi smo ih iznenadili, razbili.

Nastala je takva jurnjava da me je iznenadilo kako tu uopšte nije bilo otpora, dok su mnogi četnici izginuli.

Ostali su: bacač, teški mitraljezi, konji i kazani u kojima je ostao pripremljen doručak.

Borci su gonili četničku bandu, iz koje su se čuli i jauci paničera, možda i ranjenih.

Komandant je uzjahaо konja, ostavio desetinu vojnika da prikupi dobre odjeće i obuće i to donese u školu u Stanare. Ja sam oko 5 časova došao u školu i našao Dušana Kajganića. Preko njega sam odmah sve odbornike poslao da nadonese hrane vojsci. Za to vrijeme su naši gonili četničku rulju do Gornje Ostružnje, kupeći što četnici bacaju usput.

Oko 10 časova bataljon se okupio kod škole u Stanarima, a negdje oko podne smo ustanovili da je jedan naš borac ranjen. Previjen je, a zatim je nastavio da goni bandu, onako ranjen.

Kuriri su donijeli teški mitraljez, puške, sanduke bombe i municije, 5 puškomitrailjeza, nekoliko strojnica. Priveli su konje i kompletnu komoru, zatim dovezli odijela. Iznenadili smo se koliko je tu bilo uniformi, torbica, opasača, čizama, oružja. Sve je to nazad koji čas pripadalo »ordiji« vojvode Stevana Botića. Našli smo i vojvodin novčanik, sa njegovim legitimacijama izdatim od Hitlerove, od Dražine, od Nedićeve i od Pavelićeve vlasti, jer im je svima služio. Bilo je tu i dosta raznog novca. U drugoj uniformi našli smo novčanik sa legitimacijom Petra Arnautovića, učitelja i načelnika štaba, kao i još nekih, tako da se moglo zaključiti da je izginoš čitav štab.

Dok se bataljon odmarao, organizovao sam 3 kanala za obavještavanje: prema Tešnju - Doboј; preko Ljeskovih Voda, i prema Derventi, preko Pojezne, do Trivuna Starčevića i Boška Hadžića. Primjetio sam i da se Čoće sastao s nekim ljudima, te da je i Stevo razgovarao s nekim, negdje pred noć. Svako od nas je imao svoje veze i kanale, što nam je obezbjedivalo blagovremeno prikupljanje podataka o neprijatelju, povezivanje sa narodom, zaštitu od iznenadenja.

Predveče je bataljon, sa velikim pljenom, pošao natrag, u sastav brigade. Stevo i ja smo otišli u naš, Prnjavorški NOP odred, da bismo se, ubrzo, ponovo našli na terenu Prnjavor - Ljeskove Vode - Pojezna, na održavanju veza, okupljanju saradnika, prikupljanju podataka. Mi smo bili terenski aktivisti i naš je zadatak bio i da ulazimo u sastav štabova jedinica koje su na ovom terenu izvodile akcije, da učestvujemo u donošenju odluka.

* * *

Jednog jutra u septembru 1943. godine došao je kurir štaba 3. bosanskog korpusa NOVJ u Stanare, gdje sam se nalazio na terenu, i prenio mi usmeno poruku komandanta Korpusa Košte Nađa - da odmah krenem s njim. Kurir me je odveo u selo Čečavu. U tri susjedne kuće u Donjoj Čečavi vrvilo je od vojske, dobro naoružane. Bilo je dosta mitraljeza i šmajsera, a vojska u raznim uniformama, najviše engleskim. Bilo je i mnogo osedlanih konja, vezanih za šljive.

Kurir mi pokaza komandanta Kostu i ja mu se propisno javih. On me upita da li sam ja Kojo Jotić, pa kad potvrđih, on me zagrli i pozva unutra. U sobi je bio stol sa dvije klupe. Sjedosmo jedan prema drugom. Sami smo.

- Drug Đuro Pucar naputio me je na tebe, da ti sigurno znaš gdje je gaz preko rijeke Bosne i da si ličnost koja odlično poznaje situaciju u ovom dijelu Bosne, pa ti, evo, prilike da to potvrđiš...

Komandant Košta razvij topografsku kartu na sto i reče daje prvi put ovde, na ovom terenu, pa traži da mu, na karti, iznesem moj prijedlog kretanja i prelaza rijeke Bosne. Oba smo se nagnuli nad kartom. Ja zabodoh vrh olovke na ozнакu za crkvu u selu Kladari, pa povlačim olovkom seoskim putem prema selu Ćivčije gdje podvukoh oznaku džamije, zatim »idem« seoskim putem prema rijeci Bosni, pokazah gaz, onda »predoh« u selo Grapska, obilježih cestu Doboju - Modriću i seoski put prema selu Bušletić i crkvu u Toviru. Sve je to bilo u jednom pravcu i, po noći koja je vidljiva, sve te tri bogomolje se vide i služe kao dobar orijentir za prelaz rijeke Bosne. Dalje nastavih:

- Od crkve Kladari - partizansko selo, prema selu Ćivčije - naše muslimansko selo, ne prijeti nikakva opasnost, ali onda prelazimo drum i prugu Brod - Sarajevo, oklopni voz krstari uzduž pruge Johovac - Doboju, stalno, što je 8 km do Doboja, a vazdušnim i jedva 3 km, a Doboju ima 4 topa koji mogu da tuku ovaj predio. Četnici iz Stanova i ustaše iz Rudanke mogu javiti Nijemcima u Doboju, koji, istina, noću ne smiju izaći, ali će tući cijelu noć topovima ovaj prostor. Da se razumijemo: u obzir dolazi prelaz samo noću...

- Sasvim se slažem - kaže drug Košta.

Završio sam sa predlogom, rekavši da nemam drugog. Košta orijentisa kartu prema kompasu, odredi stajnu tačku i veli mi:

- Ovdje se nalazimo, a ti mi predloži najkraći put do džamije u Ćivčijama.

Tankom olovkom povukoh liniju, tražeći najkraći pravac, uglavnom seoskim kolskim putem. Košta uze šestar i trokut i po razmjeri karte odredi koliko je to kilometara. Onda baci olovku na kartu i ustade. Ustadoh i ja. Gledamo se u oči. Vidio sam kako mu se oči sjaje. Čekam trenutak odluke. On reče, drugarski:

- Imenjaće, drug Pucar me je naputio na dobra borca i komunistu. Reci mi nešto o sebi...

Ispričao sam mu, ukratko. On se smješka. Kad priču o sebi privedor kraju, on mi kaže:

- Slušaj odluku: noćas moramo preći rijeku Bosnu!

Naglo ga prekidoh:

- Nemoguće!

Onako stojeći, kao da smo zaboravili sjesti, zgranuto sam ga gledao. On se ništa ne promijeni, već smireno upita:

- Zašto, čovjekče?

- Korpus je mnogobrojna vojska, koja nije na konjima kao ruski kozaci.

Ovu razdaljinu ne možemo preći pješke u ovom roku...

Tu očutah, a Košta nastavi, pokazujući na kartu.

- Vidiš, Kojo, ove šume u Kladarima? Tamo je čitav korpus došao noćas i kamufliran je cio dan. Odmarala se, hrani i čeka naredenje za pokret. Ovo ovdje što si zatekao-sve je na konjima.

Bi me stid moje brzopletosti. A on dodade:

- Ja u cijelosti usvajam tvoj prijedlog ovog prelaza, a što se tiče topova iz Doboja oni, pošto je noć, mogu samo nasumice tući, a od toga, kako i sam znaš, nema veće opasnosti. Za svaki slučaj, nađemo li na oklopni voz - artiljerci će ići naprijed, oni imaju oružje za njegovo brzo likvidiranje. Sada kad sve znaš, evo još nešto: sa druge strane rijeke Bosne dočekaće nas jedna jedinica iz istočne Bosne. Ona će obezbjediti cestu Dobojsko - Modriča i sam prelaz preko rijeke Bosne. Kada prijeđemo rijeku Bosnu, tvoja veza sa korpusom se prekida i preuzimaš vrlo ozbiljan i odgovoran zadatak. Tebi se, druže Kojo, povjerava da preuzmeš druga Mošu Pijadu, koji ide za Jajce. Tvoj zadatak je da se iste noći istim putem vratиш i druga Mošu dovedeš do škole u Stanare, a tu će ga sačekati pratnja, za dalje. Ovo poverenje daje ti lično drug Pucar koji te dobro zna. E, da: tvoj povratak obezbeđuju jedinice iz tvoje Centralne Bosne.

Zatim me je upitao da li sam gladan i hoću li što jesti. Odgovorio sam da ne mogu ništa jesti i da nisam gladan.

I nisam bio gladan - od uzbuđenja.

On me povede u drugu sobu.

- Da te upoznam sa jednim drugom.

Kad sam otvorio vrata video sam potpuno obučena čovjeka, pod oružjem. Ležao je. Prepoznao sam Draga Mažara, obavještajca korpusa, s kojim sam se poznavao još iz 5 kozarske brigade. Pozdravljujući se, Drago me upita:

- Gdje te mogu naći moji ljudi ako im zatrebaš?

- Ljeskove Vode - Pojezna-Osinja - Stanari - Kulaši - Prnjavor. Tu sam negdje, na terenu.

- Pa da, ti si »gibaničar!«

Tako su neki Krajišnici nazivali nas terenske političke radnike. Nasmiješisimo se sva trojica, a ja sam najbolje znao kako je nama, terenskim radnicima bar u ovom dijelu Bosne, gorka bila ta »gibonica«, jer smo danonoćno uspostavljeni veze, sačekivali i ispraćali rukovodioce i jedinice, izlagali se opasnosti.

Košta me povede u susjednu kuću, da me upozna sa političkim komesarom korpusa Vladom Popovićem, koga sam takođe poznavao iz vremena kada smoobilazili sela Prnjavora. Sa Vladom sam se srdačno pozdravio, na šta Košta reče:

- Vlado, pazi bogati, Kojo sve nas zna.

Na to mu Vlado odgovori:

- To je stari matroz iz Boke Kotorske.

Košta ode u svoju kuću, a Vlado me upita:

- Jesi li sve sredio sa komandantom?

- Nema problema - odgovorih.

- Sada ću te upoznati sa originalnim Englezom, iz Londona.

Upoznali smo se. Znao je po neku i srpskohrvatsku riječ. Zvao se Bazil Davidson. Rekao sam mu da je ovo sve slobodna teritorija do rijeke Save i Bosne, a i preko ovih rijeka - u Slavoniji i istočnoj Bosni. No, dodao sam, više radi naše opšte stvari i propagande:

- Krećući se ovim prostranim slobodnim teritorijama, ne znači da nećemo biti napadnuti od četnika Draže Mihailovića i ustaša Ante Pavelića, odnosno da će nas oni, ako ne smjednu sami napasti, izdati Nijemcima.

Ovo nekoliko riječi bi drago Vladi što rekoh, a gospodin Bazil Davidson to pribilježi, kao mišljenje jednog običnog čovjeka.

Iz Kostine sobe izađe partizanski oficir, komandant pratnje, i glasno naredi zbor za pokret.

Bilo je 9 časova. Kolona je, u strogo vojničkom pokretu, uglavnom kasom, a negdje i galopom, krenula prema cilju. Košta mijes rekao da stalno budem uz njega, sve do kraja, da bih mu bio od koristi - ako zatreba.

Na čelu kolone smo išli komandant Košta Nađ, generalmajor, i ja, a, odmah iza nas, Vlado Popović i gospodin Davidson. Odjednom će Vlado:

- Interesuje se naš prijatelj iz Londona odkuda tebi tako nova njemačka uniforma?

- Peta kozarska brigada srušila je jedan njemački voz i zaplijenila mnogo oružja, odjeće, hrane, pa su meni dali odijelo. Tada je u vozu nađeno i dosta meda, pa su borci na vagonima napisali: »Paveliću Ante, vraćamo ti prazne kante - med smo uzeli«. Nastao je smijeh. Englez je rekao da će i to zapisati.

Do 19 časova stiglo je do izlaska iz šume, prema Čivčijama. Košta pomoću durbina provjeri liniju - crkva u Kladari - džamija u Čivčijama - topole gdje ćemo gaziti rijeku Bosnu - crkvu u Toviru u istočnoj Bosni. Onda još nešto provjeri na karti i reče mi:

- Odlično, imenjaće!

Upravi durbin još prema Doboju i Johovcu, cijeneći situaciju. Začudi se zašto nema vozova niti kakvih vozila, na što mu ja rekoh da se to često dešava da oklopni voz ide od 20 sati do 23 časa, a za njim teretni, vozila idu u koloni, pod pratinjom tenkova, i to samo po danu, jer se noću boje naših jedinica.

- No, to pravilo se mijenja i ne znam na šta možemo noćas nabasati - osigurah se.

Očito, Kostu to nije brinulo. Pozvao je komandante brigade i izdao im posljednje naređenje pred prelaz rijeke. Pokret je odredio za 20 časova. Noć je uveliko, ide se žurno. Pred nama su artiljerici. Na naše iznenadenje, iz mraka se, kao kakva vatrena zmija, pojавio oklopni voz! On je u tren oka bio slišćen. Samo nošen inercijom, za svoju dužinu, i tu stao.

Kada smo prešli prugu, više nije bilo opasnosti i Košta je naredio da brigade u više kolona trče prema topolama k rijeci Bosni. Prošli smo selo Čivčije, kad počeše topovi da gruvaju po polju, ali-ni jedna granata nije padala u našu kolonu.

Zagazismo u rijeku Bosnu. Komandant Košta je naredio da se formira živi lanac, sa dvije strane, da bi se borci držali i brže prelazili.

Rijeku smo srećno prešli. Samo nam je parče topovske granate ubilo jednog čovjeka, dok je gazio rijeku. Počeo je da tone, na što je general Nad povikao:

- Hvatajte ga! I pušku.

Otišlo je obadvoje. Na cestu Dobojsko - Modriča izbili smo oko 21 čas. Tu sam bio svjedok izuzetno sračnog susreta boraca Kostinog korpusa i jedinica koje su obezbjeđivale prelaz. Uz to sam se čudio kako to da tu nisam zatekao Mošu Pijade, pa da odmah krenemo nazad.

Košta se komandantu jedinice koja nas je dočekala obratio pitanjem ima li obezbjeđenje prema Doboju. Kad mu ovaj odgovori da ima, Košta se obrati meni:

- Sve je dobro i uredu za korpus, a sada čekaj druga Mošu i-kako je dogovoren. Srećno! Smrt fašizmu!

Pozdravih ga, vojnički.

*
* * *

Oko 22 časa stiže i Moša Pijade sa svojom grupom. Ima dosta konja, ali i pješaka. Vidim i dosta žena. Za mene je to neobična kolona, još i veoma umorna. Druga Mošu sam lako prepoznao. Išao je naprijed, na bosanskom konjiću. Vojnički sam ga pozdravio i rekao mu da moramo odmah produžiti, jer, osim rijeke, od prepreka ima pruga i cesta, a inače prema planu kasnimo cio čas, na što mi on reče:

- Ako si komandant - komanduj!

Okrenuo sam se grupi i rekao drugaricama i drugovima da, prema planu, moramo odmah, bez odmora, naprijed, u najvećoj žurbi i potpunoj tišini ići. Prema nama je rijeka Bosna duboka do prsa, pa treba da se svi pohvataju za ruke kako bi lakše prešli rijeku.

Krećemo. Predložilh drugu Moši da povedem njegova konja, našto mi on, za mene neuobičajeno, reče:

- Jaši ti napred, što bi ti mog konja vodio?! Znam ja s njim baratati.

Krenusmo.

Kad smo bili u matici, na vidiku druge obale, voda malo zanese Mošinog kojničia. On mu pusti uzde i objema rukama podiže kožne bisage da se ne ukvase. Ja pritrčah, zgrabih uzdu i povukoh njegovog konja uzvodno, prema plićaku. Sretno predosmo rijeku. Ulazimo u selo Čivčije, koje, sigurno, ne spava, već svako odnekle kroz noć viri.

Prikupismo se, ali neko reće da jedna drugarica ne može da ide. Ja odmah sjaših i predadohjoj mog konja. A kad smo se približili pruzi - zapuca s obje strane. Komandovao sam da se legne. Okrenuo sam se Moši a on - i ne misli silaziti! Držao sam njegova konja da se ne uplaši i ne počne bježati. Voz koga su naši iz obezbjeđenja, s jedne i druge strane, potprašili! - odmaglio je u noc, a mi smo se srećno dokopali šume.

Krenuo sam u pravcu škole u Velikoj Bukovici. Orijentir mi je bio vrh crkvenog tornja koji se vidi u noći. U pola noći smo se skupili i odmorili, a zatim mi Moša reče:

- Mene vodi kuda ti je rečeno, a svi drugi ostaju jedno vrijeme kod vas, na terenu. To je kulturno-prosvjetna i umjetnička grupa koja će vam davati priredbe. Skoro su svi članovi KPJ. To je grupa vrsnih glumaca i drugih umjetnika.

Shvatio sam o kome je riječ, pa odredih grupu boraca da ekipu odvede u selo Štrbce, na Glogovac. Ukratko im objasnim ko su i naglasim da se prema njima pažljivo odnose. Sa Glogovca će već neko javiti drugovima iz Okružnog komiteta KPJ u Prnjavoru i ovi će preuzeti umjetnike.

Sa ostalim dijelom čete i drugom Mošom Pijade krenuo sam za Stanare, u školu. Sunce je dobro izašlo kada smo stigli na cilj.

- Ovo su, druže Mošo, Stanari. Ovdje je odmor. Hoćete li sjasiti?

On je ostao na konju, razgledajući okolo, da bi se orijentisao. Pokazujem im u kom pravcu su Brod i Sava, Dobojski Ozren u istočnoj Bosni, gdje su Prnjavor i Banja Luka, a kuda vodi naš put, za Jajce.

Odmor je trajao samo dva sata, jer se drugu Moši očevidno žurilo u Jajce. Lijepo smo ga pogostili. Jelo mu je spremila Natalija Kajganić. On nije htio u kuću, nego smo mu iznijeli naslonjaču, gdje je prezalogajio i malo pridrijemao. Pratnja, koja je čekala u Stanarima, takođe se odmarala. A kada sam pokušao da na prstima prođem pored druga Moše, koga su bliži zvali Čiča Janko, koji je tada, činilo mi se, spavao, on podiže glavu i podviknu:

- Zašto ti ne komanduješ pokret?!

Rekoh mu da ja ostajem, a druga grupa ga vodi prema Jajcu. On mi steže ruku i reče:

Dobro si nas preveo. I dobro si učinio što si mi konja povukao kada gaje voda zanjela, da mi se bisage ne skvase. Znaš, tu su mi moji važni spisi, a ono zaboravi da nisam dao konja da mi vodiš, ne volim to...

Upitah ga:

- Kad želite da se krene?
- Odmah, da sam prekjuče stigao u Jajce, bilo bi kasno!
- Pokret!

Pozdravismo se. Dugo sam gledao za njima i mislio: kako li će ovaj, naoko nejak čovjek, izdržati do Jajca, još sa ovako malo odmora.

Vrativši se u Glogovac, upoznao sam Vjekoslava Afrića, Ljubišu Jovanovića i ostale glumce iz Pozorišta narodnog oslobođenja. Susret i sa njima za mene je bio svojevrstan dogadjaj i drag susret u ratnom vihoru.

Košta Jotić Kojo

VEZE U 12. KRAJIŠKOJ BRIGADI

Dok smo se, u jeku 4. neprijateljske ofanzive, vraćali za Podgrmeč, odlučeno je da naš 3. i 2. bataljon, onako u prolazu, napadnu neprijateljsko uporište u Orahovoj. Krenuli smo hladne januarske noći u akciju. Još u toku napada bilo nam je čudno što iz pravca na kojem je trebao da napada 2. bataljon nismo čuli pucnjavu. Upali smo u Orahovu, opkolili neprijatelja u školi i opštini, ali, bez sadejstva sa drugim bataljonom, dalje nismo mogli.

Ljutili smo se što od dogovorenog sadejstva nije bilo ništa, a, pred zoru, nije nam ostalo ništa drugo-nego da se povučemo. Odstupili smo u Prosaru, preko Vrištika izbili smo u selo Pucare, gde smo polegali da se malo odmorimo. Tek što me je uhvatio prvi san, probudiše me. Predamnom je stajao kurir štaba brigade, zastrašen i u panici. Držao je pismo i, plačnim glasom, zamuckivao: »Tražim vas čitavu noć. Kad sam čuo borbu na Orahovoj, umalo se nisam ubio. Nosio sam vam naredenje da se odustane od napada na Orahovu. U pismu je, pored naredenja za odustajanje od napada na Orahovu, stajalo da se hitno krene za glavninom u pravcu Podgrmeča, na prostor oko Benakovca.

Brzo sam sazvao komandire da se dogovorimo; ocenili smo da zaostajemo iza glavnine preko 12 časova. Trebalo je preći cestu Prijedor-Bosanska Dubica, pa cestu i prugu Prijedor - Bosanski Novi i rijeku Sanu. Neprijatelj će otkriti pokret glavnine 4. divizije na tim pravcima, te će biti teško, gotovo nemoguće, da se probijemo za njima. Tada sam zažalio što nemamo radio-veze sa glavninom.

Odlučili smo da krenemo usiljenim tempom, nadali smo se da se možemo brže kretati od glavnine divizije. Stigli smo približno za oko 6 sati iza glavnine u Podgrmeč. Tu smo i saznali daje kurir našao 2-gi bataljon i predao naredenje za odustajanje od napada na Orahovu...

Pošto se naš bataljon nalazio najbliže štabu 1. korpusa, komandant, Košta Nad, odredio nas je u zaštitnicu u pokretu preko Grmeča za Drnić.

U toku ofanzive, na pravcu neprijateljskog nadiranja prema Drvaru i Mliništu, naš bataljon, u sadejstvu sa 3. bataljonom 8. brigade, iznenadio je jedan bataljon divizije »Princ Eugen« teško ga porazio. U njihovoj komori smo, između ostalog, zaplenili kompletну opremu za uspostavljanje telefonskih veza, nekakve uređaje u vidu svetiljki i mnoštvo raket za signalni pištolj. Rajko Radetić, politički komesar 3. bataljona 8. brigade, inače student tehnike, brzo je ustanovio za šta služe te »svetiljke«; to su bili prenosni uređaji za svetlosnu signalizaciju (vrsta »gerc« aparata), koji su, za napajanje električnom strujom, bili snabdevani akumulatorima, kao i generatorima na ručni pogon za njihovo punjenje.

Ne sećam se da smo te uređaje i kada koristili za uspostavljanje signalnih veza, znam da smo 22. februara, na dan Crvene armije, njima osvetlili noćnu smotru, koja je održana tim povodom. Iz toga perioda pamtim da je radio-stаница »Slobodna Jugoslavija« emitirala pohvalu Vrhovnog komandanta druga Tita, kojom su naši bataljoni pohvaljeni za uspešno izvedene akcije.

U Drniću u Kozilima naš 3. bataljon je postao prihvatski punkt za salutale jedinice. Priključila se kompletna četa iz 2. krajiške brigade, više vodova i desetina iz ostalih brigada, kao i dosta bolesnih i ranjenih boraca, tako da nam je brojno stanje narasio na 750 boraca. Štab divizije je doneo odluku da se od tog ljudstva formira 11. kozarska polubrigada, koja je ubrzo postala prava brigada. Od zarobljene opreme za vezu od bataljona »Princ Eugen« divizije formirali smo vod za vezu brigade. Već tu, u Drniću, uspostavili smo telefonske veze sa bataljonom, štabom divizije, kao i sa štabom korpusa.

Kad smo se probijali nazad, za Podgrmeč, na cesti Bravsko-Ključ. Naišli smo na telefonsku liniju između Bosanskog Petrovca i Ključa. Petar Mećava je naredio našim vezistima da se uključe u tu vezu. Prethodno smo presekli liniju u pravcu Bosanskog Petrovca. Ubzro su nam se javili iz neprijateljskog garnizona u Ključu! Petar Mećava se predstavljao kao ustaški oficir iz B. Petrovca, ne sećam se da li je iz tog razgovora saznao nešto što bi nam koristilo, ali je na kraju

završio rečima: »Ovde štab 1. bosanskog korpusa. Noćas vršimo napad na Ključ. Budete li davali otpor, slabo čete se provesti. Vezu smo prekinuli i nastavili put preko Grmeča za Međede brdo, odnosno za Jelašinovce i Lušci Palanku.

Telefonski kabal zaplenjen od Nemaca jednom prilikom smo iskoristili za jednu posebnu vrstu »veze«. Pri prelazu Vrbasa, između Torlakovca i Stare kuće, naša komora sa natovarenim konjima i volovi nikako nisu hteli da ugaze u vodu te noći. Došao sam na ideju da napravimo »konvoj«. Pomoću telefonskog kabla smo u povodac povezali konje, volove i telad i, tako na taj način »uspstavili vezu« između dve obale Vrbasa i sačuvali našu dragocenu komoru.

Joco Marjanović

VEZE NA PROZORSKOM PODRUČJU U VRIJEME BITKE ZA RANJENIKE

Prodom jedinica 3. divizije NOVJ sa zapada, u sklopu Titove protuofanzive na počeku 4. neprijateljske ofanzive, i osvajanjem Gornjeg Vakufa (30. januar 1943), snage neprijatelja i u rejonu Prozora su dovedene u vrlo težak položaj, tim prije jer je potpuno prekinuto svako komuniciranje sa većim ustaškim centrima. To je omogućilo Vrhovnom štabu da ostvari svoj plan nadiranja ka Hercegovini, samo, preostalo je da se na tom putu likvidiraju Prozor i željeznička pruga Bradina-Jablanica, gdje bi se zatvorili prilazi iz Mostara i Sarajeva.

U vezi sa tim Ramski NOP odred je dobio delikatan zadatak: da stalno patrolira prema granicama terena Prozora, kako bi talijanski doušnici stekli utisak da nema drugih partizanskih snaga. Isto tako, kada je počela agitacija za odlazak ljudstva u partizane, agitovalo se i za popunu Ramskog odreda, i to na prostoriji nizvodno od rijeke Vrbasa, što je zbunilo obavještajnu službu 5. ustaškog zdruga sa sjedištem u Bugojnu, a to nam je i bio cilj. U stvari, tek sada, u ovoj novoj situaciji, u jednoj od etapa Titove stalne strategijske ofanzive, pokazao se sav značaj postojanja i djelovanja prozorske ilegale i održavanja njenih veza, a jedan od rezultata te aktivnosti bio je i Ramski odred, koji je sada bio nezamenljiv vojni i politički činilac.

Ubrzo je, za 3. udaranom, pohitala ka Gornjem Vakufu i Vrbasu i 1. proleterska divizija, sa svoje tri brigade, čime je taj pravac zatvoren za neprijatelja, a odbrana Prozora dovedena u još teži položaj. Na novim položajima brigade će odahnuti cijelih 15 dana razvijajući i vrlo živ propagandni rad u narodu, naročito u raskrinkavanju zločina ustaša, u čemu su borci Hrvati iz 1. dalmatinske najviše učinili.

O utvrđenjima u Prozoru i snazi garnizona štab Ramskog NOP odreda je doista znao, ali je štab 3. divizije smatrao da sve to treba ponovo da se ispita. U tu svrhu Muhamed Karahodžić je dobio zadatak da, sa svojom gurpom, ponovo ispitava sve te podatke, da ih stalno aktuelizira i dostavi tek 12. februara 1943. godine. A da bi se njegovi podaci mogli uporediti i sa onima dobivenim drugim vezama, iz Privora je upućen i Avdo Kevro, da ode do svog tasta Ibre Kuloglića, čija se kuća nalazila povrh Prozora, u Podstrani. Taj odlazak je bio riskantan, jer je morao otici noću i sutradan predaniti, da bi se u toku druge noći vratio sa podacima. Avdo je taj zadatak sasvim dobro izvršio, iako je bio nepismen. On je, preko porodice svoje žene i šire rodbine, sakupio sve podatke i sve dobro upamlio: raspored artiljerije, magacina, bunkera, minskih polja, magacina municije i hrane, te svih ulaza i izlaza iz grada. Kada je sve to počeo da izlaže, dobijao se dojam da on čita svoj izvještaj. Inače, sada je bio odbornik sela Donje Valice -

Privor, a ujedno i nadaleko čuven po svojoj odvažnosti u prenošenju švercovog duhana. Poznat kao veliki prijatelj NOP-a, sa velikim zadovoljstvom je izvršavao sve zadatke. On je održavao vezu i sa šefom ustaške ispostave u Gornjem Vakufu, Abduselamom Cerićem, koji će ubrzo i sam priti NOP-u.

Avdini podaci su upoređeni sa podacima dobivenim od Muhameda Karahodžića, koje je on dostavio do Mujke Memića u Ljubunce. Pokazalo se da su podudarni, kao i sa podacima koje je usmeno prenio Mustafa Manov-Pripuzić dolaskom u Donju Vast, a koje je priskupio uz pomoć Murata i Fatime Muhefendića. Ti podaci su predati Vasi Miskinu Crnom, zamjeniku komesara 10. hercegovačke brigade. Istovremeno su, dolaskom Fate Gorančić iz Kovačeva Polja do Valjevca, dobiveni podaci o stanju na Gornjoj Rami. Podaci su, preko sigurnih veza, pristizali i iz Bugojna.

Na sastanku štabova divizija, održanom 7. februara 1943. u Duvnu, pod rukovodstvom druga Tita, svaka divizija i, u okviru nje brigada, dobila je svoj zadatak. Treća divizija - da likvidira uporište Prozor.

Nakon zauzeća Posušja i Imotskog, gdje je osvojen veliki plijen, 2. proleteraska divizija produžava preko planinskih prevoja u pravcu željezničke stanice Drežnica, na pruzi Sarajevo - Mostar, čime izaziva pravu paniku u redovima italijanske divizije »Murđe« i u štabu 6. Musolinijevog korpusa u Mostaru. Nijemci su takođe smatrali da su ugroženi rudnici u Mostaru i oko njega, a naročito aluminijumska sirovina u okolini Sirokog Brijega. O panici u Mostaru dobijeni su podaci preko ustaljene veze u Ostrošcu, brijača Fadila Buturovića i porodice Šabanu Šoljicu na Solakovoj Kuli, a odatle su prenijeti do sela Liska-Šćipe i Kute, gdje su boravili Ferid Cengić i Razo Omanović i gdje su se slivali svi izvještaji iz Mostara i Sarajeva.

U toku prodora, tri brigade su stavile pod unakrsnu vatru Prozor, a naročito 1. dalmatinska brigada. Tako je prekinuta svaka veza sa izolovanim Prozorom. To je Hitlerovce još više uplašilo, naročito od ugrožavanja rudnika boksita kod Mostara, iz kojih je tada zadovoljavao cijelih 10% ratnih potreba za aluminijumom, veoma deficitarnom i strategijski važnom sirovinom njemačke ratne mafine. Prepali su se i Italijani u Prozoru koji su, sve do njegovog pada, vjerovali da je neosvojiv, ili da se sigurno može održati u okruženju bar šest mjeseci.

Pridajući velik značaj operaciji oko Prozora, i drug Tito je krenuo ka Šćitu, gdje se, sa Vrhovnim štabom, smjestio u prostorije franjevačkog samostana, čiji su podrumi ovog puta posebno ojačani, jer su posjedovani podaci o tome da će neprijatelj izvršiti bombardovanje, bez obzira što je u pitanju samostan. Ta predviđanja su se ostvarila. Tek što je Tito sa pratnjom ušao i raskomotio se, tri talijanska aviona su odmah izručila svoj smrtonosni teret na samostan i selo Šćitu. Podatke su Talijani dobili od dvojice bivših domobrana koji su na Šćitu, u štabu Dalmatinaca, bili konjovoci, pa su uspjeli da prebjegnu Talijanima u Prozor.

Prvi napad na Prozor otpočeo je 15. marta, u 21 čas. Grad su napadale sve tri brigade, ali bez dovoljno čvrstog sadejstva, zbog čega tada nije ni uspio u potpunosti. Prvoj dalmatinskoj pridodata je jedna desetina boraca iz Ramskog NOP odreda, kao kuriri i vodiči, da bi se lakše snašli prilikom napada na grad. U napadu 1. dalmatinska je najdublje prodrla i izvršila svoj zadatak, ali se u zoru, pred naletom tenkova i artiljerije, moralu povući, jer druge dvije brigade nisu izvršile, ne bar u potpunosti, svoje zadatke.

Nezadovoljan ishodom prvog napada, Tito je kratko naredio »Prozor nočas mora pasti!« Naredba je, poslije silovitog nočnog juriša i krvavih borbi za svaki bunker - izvršena. U gradu je zauzet ogroman ratni plijen. Prva dalmatinska brigada je zadržana da bi, poslije kraćeg odmora, pomogla prilikom evakuacije ogromnih zaliha oružja, hrane, goriva i dr. Sve je to, uz pomoć Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba i mještana Prozora, sklonjeno prije nego što bi doletjeli neprijateljski avioni i, zasigurno, pokušali da sve to unište bombama.

Odmah nakon napada na Prozor, noću 15/16. februar 1942. dobio sam, u Podhumu, naređenje od Sretena Žujovića Crnog, člana Vrhovnog štaba, da odmah idem za Prozor i preuzmem rukovodjenje Komandom mjesta. Do noći 16.

februara sam stigao na Solakovu Kulu i kada sam mještanima, u kafani, rekao da odmah moram krenuti prema Prozoru, iz čijeg pravca se čula grmljavina, prisutni su takvim naređenjem bili iznenadeni i bilo je očevidno da me sažaljevaju. Ipak, meni se onamo, po toj noći i bljuzgavici, žurilo - i da bih izvršio naredenje i sreća se sa porodicom.

Put je bio nikad teži i opasniji! Istina, znao sam otkud naši napadaju, znao raspored bunkera, ali je ispred mene stravično grmljelo i oko ušiju zviždalo. Prije svanača izbio sam na Gavranovicu, odakle sam posmatrao ulazak boraca 3. divizije u Prozor. Prvi bunker na »Čukuru« zatekao sam prazan. Oko njega ogromne količine puščanih i mitraljeskih metaka, odbačenih pušaka, sanduka sa ručnim bombama, više Iješeva talijanskih vojnika itd. U ogromnom, od tvrdog materijala napravljenom bunkeru - namještaj kao u konfornom stanu, sa prvorazrednom (opljačkanom) posteljinom! Na malterisanim zidovima ogromni fotosi golih žena, među kojima, na žalost, i nekih mještanki...

U gradu - kao u košnici. Nikad toliko ljudi nisam vidio u mom Prozoru. Oko 4.000 boraca 3. divizije sručilo se na grad, zarobilo na stotine Talijana, srelo se sa hiljadama mještana, koji su nekako posiveli od patnji i straha, a još su mnogi zabrinuti za živote svojih najmilijih u partizanima. Ipak, svi se raduju oslobođenju. A kada im je rečeno da bi trebalo da se svi odmah okupe i pomognu da se iz grada prije dolaska aviona otkoturaju teška benzinska burad i evakuise ogromna količina puščane municije i granata - odmah su se prihvatali posla. I zarobljenici Talijani su odmah uključeni u tu akciju.

Medu prvima u Prozor je ušao Ferid Čengić Fićo, koji je kao instruktor CK KPJ, došao u ovaj kraj prije početka 4. neprijateljske ofanzive, zajedno sa Ražom Omanović. Kao prvo, održao je sastanak i dao konkretne zadatke šta i kako treba uraditi u oslobođenom gradu. U toku sastanka doletio je talijanski avion, koji je, nakon kraćeg izviđanja, počeo mitraljirati. Fićo i ja smo istrčali čak do bunkera u Koščanima, nedaleko od Paljika, praćeni mnoštvom metaka. A kada je avion odletio - nastavili smo sa sastankom. Moja dužnost je da formiram Komandu mjesta-područja, u čiji će sastav, kako je rečeno, ući i pridošli drugovi iz komandi mjesta Livna i Duvna i njih treba raspoređiti na odgovarajuće dužnosti. Određen mi je i tumač za talijanski jezik.

Da bismo lakše iskoristili narodnu pomoć, odmah smo formirali NO odbor. A budući da nismo imali štambilja, mi smo, u želji da građani doznaјu ko su to njihovi predstavnici, odmah na šapirografu »izvukli« nekoliko raspisa, odluka i naredbi, sa potpisima odbornika i sa dopunskim uputstvima šta treba građani da poduzmu u vezi sa sprečavanjem epidemije i zaraze od velikog broja Iješeva u raspadanju.

Zarobljene vojnike smo svrstali u desetine i odmah iskoristili za čišćenje grada od razbacanih bombi i metaka, uspostavljanje tehničkih veza, a naročito osposobljavanje pošte, te sklanjanje i zakopavanje poginulih. Dio 1. dalmatinske brigade je određen za obavljanje stražarske službe kod magacina i pored gomila oružja i opreme. Borci Haubičkog diviziona Vrhovnog štaba pokupili su, po odobrenju, ono što im je »pripadalo« od ratne opreme ovog razbijenog puka divizije »Murde«.

Da bi se pružila kakva-takva pomoć i zaštita izglednjelom narodu, odmah je formirana i prolazna kuhinja. U tu svrhu smo upotrebili jednu talijansku poljsku kuhinju i veliki kazan u koji je odmah zamiješana pura od žutog kukuruznog brašna. U poljsku kuhinju je, pak, sručeno preko 50 kg konzervi govedeg gulaša, čime je zalivana pura. Dato je nešto hrane i zarobljenicima, kao i jedna ubijena mazga koju su, uz pohvale partizana, raskupusali i u slast pojeli.

Predveče 17. februara konstativali smo daje Luka Paklar, izabran za člana Komande mjesta, uspio da, sa nekoliko boraca iz 1. dalmatinske brigade, provede telefonsku liniju do Ščita, popravi liniju do Gračanice i postavi novu liniju do Gmića. Uz to, rješili smo problem pečenja hljeba u dvije pekare, zaštite vodostana u Barama, kako ga neko ne bi zatrovao, dostavljanja, svugdje gdje treba

obezbjeđenje hranom, bar u najnužnijem, samohranima, oboljelima i ostarelima, prema spisku sačinjenom u odboru.

Da neprijatelj ne bi naletom aviona iznenadio grad, kao ono prošle godine, organizовано је осматранje са Града и »Grudice«, где је одмах постављен и PA mitraljez, што се убрзо показало ефикасним.

Првог дана из oslobođеног Прозора је, под руководством помоћника начелника Врховног штаба, Павла Илића Вељка, евакуисано: 3 вагона puščane municije, 5.000 udarnih topovskih granata, 4 ispravna tenka, 8 kamiona...

Topove i municiju су vukle мазге или volovske zaprege прво на položaje, на Маклjen, одакле ће veoma efikasno biti upotrebljeni за одбaranu života hiljada ranjenika okruženih u Прозорској долини.

Prionulismo да raskrčimo улице и sokake, otkrijemo i onesposobimo minska polja u gradu (за шта smo, s razlogom vjerujući da su upućeni u planove, upotrebili zarobljene vojnike), organizujemo rušenje bunkera, ishranu sirotinje, od četnika opušćenih sela i susjedne Gornje Rame.

Grupa upućenih i za то zaduženih ljudi, s članom komande mjesta Lukom Paklarom на цelu, brzo je uspjela da uspostavi telefonsku vezu са Ramom, Горњим Vakurom, Šćitom i prema Ravnom. Srećom, i postrojenja u Poštama u Prozoru ostala су prilično neoštećena. Naime, Talijani, iznenađeni silovitim i brzim prodorom snaga 3. divizije u Prozor, nisu imali vremena da ta postrojenja, u skladu sa očevidnim planovima, bitnije onesposobe. Međutim, svi dojučerašnji okupatorovi poljski telefonski aparati i centrale su odnijeti po brigadama 3. divizije, tako da ni за Komandu mjesta u gradu nema telefona.

Najveći problem prvih dana bio nam je nedostatak kadrova pri Komandi mjesta, jer se gotovo ni jedan najavljeni i određeni rukovodilac nije javljaо - ko zbog bolesti, ко zbog zauzetosti na drugim krajevima prostranog i veoma ugrozenog bojišta, а bilo ih je i koji bi дошли, па kad bi vidjeli kakva je ovdje gužva i kolike su odgovornosti, vraćali su se u svoje jedinice. Naime, svakodnevno bombardovanje grada, stalan i snažan pritisak Nijemaca od Bugojna, zastrašujuće duga i spora kolona oboljelih od tifusa i ranjenika koja nam se primicala - svakome su davali do znanja kako ћe biti teško raditi u Komandi mjesta, па su mnogi nalazili неки izgovor i izlaz da u porušenom i ugroženom Prozoru ne ostanu.

No radilo se kako se najbolje moglo, dosta ljudi se i dobrovoljno prihvatalo posla, a neke smo за то mobilisali, tako да zadaci nisu čekali.

Jednoga dana stražari су, у темељима porušene crkve, našli skrivenу ustašku arhivu. Sve je brižljivo pokupljeno i svućeno u Komandu mjesta. Iz spisa se lako uočavalo koje bio ko, kakva je sudbina rodbini partizana pripremana, kakva je bila saradnja četnika i ustaša, ко su bile njihove veze. Dio te archive су pregledali i Čića Janko i Vladimir Velebit, iz čega su ih naročito zanimali dokazi о saradnji četnika i ustaša, što su naročito оvi drugi krili pred javnošću, чime су odbijali suodgovornost за прошlogodišnje zločine četnika u Gornjoj Rami.

Iz dokumentacije se vidjelo da pojedini ljudi u koje se i sumnjalo - то не služuju, odnosno да неки којима се у свему vjerovalо да су radili за NOP - по нешто može i zamjeriti. A kad je riječ о našoj ilegalnoj i skrivenoj mreži veza, о kanalima i ljudi који су на njima radili, открили smo mnoge zanimljive pojedinosti: daje i neprijatajelj имao своје veze и канале, nerijetko uz naše, daje znao ponešto и od onoga što smo mi smatrali најstrože čuvanim тajnama, ali и да pojma nije о највише naših rešenja имао, itd. Otkrili smo imena njihovih veza, правце kanala, načine održavanja veze. Sve nam je то i u ovakvoj situaciji bilo dragocjeno iskustvo.

I ovog puta je Komandi mjesta i odboru priskočio u помоћ Čića Janko: организовао је konfiskaciju imovine saradnika okupatora (dajući svakome за ono што би одuzeо propisnu potvrdu), помогао у организovanju zarobljenih Italijана, tako да они изaberu između себе vrstu uprave, сами кувају себи hrani, па чак izvode i neke kulturne programe na svom jeziku, скланјају се за vrijeme žestokih i čestih bombardovanja sa narodom, u sigurnoj pećini Pionir...

Posljednjih dana februara vođene su odlučujuće bitke za zaštitu ranjenika u Prozorskoj kotlini. Tih dana je i po 18 aviona, čini mi se neprekidno, bombardovalo Prozor u kome je bio dio i Vrhovnog štaba, a i Tito, noću na Šćitu, u samostanu, a danju u Proslapu, kod pećine. U gradu smo izdržavali strahovita lišavanja i sve svoje snage i mogućnosti stavili u službu zaštite ranjenika. Pa i naš sistem veza je funkcionsao u tom smislu: kuriri, borci i civili, prosto su letjeli na sve strane, telefoni su neprekidno radili, sve je radilo za front koji je bio tako reči nadohvat ruke. Jurilo se i peške, i automobilima, i na konjima...

Sve je bilo u pokretu, sve je rađeno u dramatičnoj žurbi, ali organizованo, smisljeno: i prenošenje hitnih naređenja, i dočekivanje ranjenika, i evakuacija plijena....

Sve smo mi to radili predano, i ta naša aktivnost - utkana u opšti napor grupe divizija koje je ovuda k istoku vodio Tito - spasio je hiljadama ranjenika i tifusara život. No, mi stari i iskusni ilegalci, nepogrešno smo osjećali da ćemo opet ostati na terenu, u ii egal i, izloženi svim teškoćama koje takvi život i djelovanje nameću, pa smo se i za to pripremali, za tu priliku svoje stare veze čuvali, zadražavali dio kurira i sigurnih veza da nam ne pođu u jedinice, pa čak i čuvali svoje »legalne« legitimacije, izdate od ustaških vlasti, kojima smo se »njihovom« teritorijom i na zadacima NOP-a sigurno kretali.

Rukovodilac naše obaveštajne službe bio je Fadil Buljina, jedan od prvih prozorskih komunista. Sada su njegovi kanali bili najživlji, jer je valjalo uskakati u neprijateljske kanale, razotkrivati špijune, izgraditi nove veze i punktove. Pokušavao je, recimo, da u Dugama otkrije onoga ko je prilikom meteža u partizanskoj bolnici u tom mjestu, oktobra 1942. omogućio bjekstvo i prebacivanje u Sarajevo dr Borisa Kosova. To je povezano sa činjenicom da su sada, krajem februara 1943, avioni od prvog časa dolaska kolona ranjenika uporno bombardovali bolnicu, pa se mislilo da se neko od neprijatelja ukopčava na telefonsku liniju Prozor - Gračac, odnosno Prozor - Ravno i Maklen, zbog čega se na to motrilo, ali se nije moglo ustanoviti gdje i kako bi to moglo biti. Najviše se sumnjalo na prislушкиvanje negdje duž razvučene telefonske linije Sedme banjške divizije, koja je imala oko 50 kilometara svoje linije. Kad je jednom prilikom neko istu presjekao na obroncima Raduše, u pravcu Kupresa, toj liniji se više posvetilo pažnje, jer se smatralo da su to učinili neprijateljski agenti.

U vezi sa tim i inače zbog sumnji za saradnju sa Nijemcima i ustašama u ovoj teškoj situaciji - vršena su i neka hapšenja, a saslušanja su korektno (koliko se to moglo u takvoj situaciji) vršili Čića Janko i dr Vladimir Velebit.

Nepobitno je bilo daje neko sa našeg terena kontaktirao i povezivao neprijateljske konfidente. U procjenama je uzimano u obzir i to da se svakog dana u Prozoru, oko prolazne kuhfije, okupljalo najviše partizana u prolazu, i ponavljalo se: svaki dan je ta kuhinja bombardovana, i to direktno i pri prvom naletu - baš u vrijeme podjele objeda, a mi smo, upravao zbog toga, nastojali da to pada u različito vrijeme. Ili: komandno osoblje je spavalо u kući Salih Zajmovića, nasuprot pfckare i, jednog februaraskog dana, prvi avion koji je doletio od Sarajeva, u samo svanuće, spustio je svoj »teret« upravo na tu kuću i svu je razorio, srećom bez ljudskih žrtava, jer je osmatrač sa Grada na vrijeme upozorio na opasnost.

Na naš prijedlog, članovi Predsjedništva AVNOJ-a, grupa pjesnika i slikara i Pozorište narodnog oslobođenja, prebačeni su na južnom dijelu sreza, oko Gračanice, gdje je naš uticaj u narodu bio najmanji, zbog kontrole neprijatelja, pa smo zato željeli da uticaj NOP-a tamo jača, da uspostavimo sigurne veze, koje će ostati trajne.

Iskoristili smo boravak pozntaog političara Nurije Pozderca, slikara Ismeta Mujezinovića, glumca Sai ka Rapka i drugih partizanskih boraca Muslimana među ovim življem, a rado su slušani i stari dr Ribar, pop Vlado Žečević, pjesnici Vladimir Nazor i Goran Koyačić Njihov riječi se i u ovo teško vrijeme duboko vjerovalo, oni su mnoge riještane neraskidivo vezali za NOP...

Boravak Milenka Sotre sa agitpropom u selu Dugama više je vrijedio nego da smo tamo poslali desetinu slabih propagandista. On je neumorno radio na

umnožavanju radio-vijesti i biltena, tako »crtajući« četnike da niko živ bolju optužnicu protiv njih ne bi mogao napisati. Taj divni Stočanin je znao »uglavu« svakog hercegovačkog »vojvodu« i sve njihove predratne političke prljavštine. Njegov bilten o tim izrodima, umnožen u velikom broju, razaslao je na sve strane, preko sigurnih kurira i kanalima, tako da su neki primjerici stigli i u četnčke redove.

Ovdje su Ismet Mujezinović i Vojo Dimitrijević, inspirisani za crteže, novina i biltena, tukli su neprijatelja bar kao najteža haubica, a ovdje je i Goran priveo kraju svoju »Jamu«, Nazor napisao nenadmašne retke svojih zapisa »Sa partizanima...«

U Komandu mjesata, dok je u njoj bio Moša Pijade, iz Privora-Valjevca je prišao odbornik Rašid Imamović. To je moglo biti 28. februara. Kaže daje narod veoma zabrinut situacijom oko Privora, gdje je neprijatelj već došao do Karanustafića, odakle ga posljednjim snagama zadržava 1. dalmatinska brigada. Predlaže da neko od rukovodilaca dode tamo, objasni narodu situaciju i smiri ljude, tim više što se čulo daje neprijatelj ustuknuo 1. proletersku brigadu kod Konjica, a da i 10. hercegovačka jedva odolijeva, sa dosta Privorana, pa su mnogi roditelji uznenireni, jer se je pronio glas da brigada trpi velike gubitke. Drug Moša odmah reče da ja onamo treba da podem odmah, da kažem narodu da se ne boji četnika, a da će neprijatelj biti odbačen prema Bugojnu...

Stvarno, kada je u Prozoru bila najveća pometnja, a mi svi u najvećoj neizvesnosti, jer je neprijatelj kidisao iz pravca Gornjeg Vakufa da prodre na prozorski rez i uništi oko 4.500 ranjenika, pozvani su svi odbornici iz bližih sela da, ujutro 1. marta, rano dođu u Prozor radi dogovora kako pomoći ranjenima i bolesnima razmještenim u okolini Prozora. Tu mi Salko Balić, odbornik sela Gračanica, u povjerenju reče: »Sve će biti u redu - ide se preko Neretve!« Objasni mi to: Tito glavninu svojih snaga bacu u protivnapad prema Gornjem Vakufu, da bi odbio vrh klina njemačkih snaga i otvorio izlaz iz obruča, pri čemu, začudo, ruši mostove ka istoku. Doznao sam i otkud Salko to zna. Nepažnjom onog ko je ispraznio njegovu kuću za tu istorijsku sjednicu Vrhovnog štaba, kao i igrom ratnih slučajnosti - on je bio u situaciji da, iz podruma, prisluškuje šta se u čardaku govori. To je, da Salko nije bio odan NOP-u, moglo da ima tragične posljedice. Sad je meni bilo jasno zašto je drug Moša juče rekao da će neprijatelj biti odbačen od Prvora.

Neovisno od toga, strogo nam je naređeno da, zajedno sa jedinicama, obezbijedimo, i to strogo, primjenom posebnih mjera, da se obustavi svako kretanje civila u svim pravcima, kako bi bila isključena svaka mogućnost kontaktiranja ljudi iz jednog kraja u drugom, te da se pooštiri budnost prema onima koji, po raznim poslovima stižu u grad. Mi smo tu naredbu, preko naših veza i kanala, ostvarili, tako daje to isključilo gotovo svaku mogućnost kontaktiranja i uopšte djelovanja špijuna.

Iz Bosanske krajine je dovde dovučena štamparija i ogromna količina propagandnog materijala. Dio toga smo, preko naših veza, podijelili u gradu i po selima. Uto me je i Čića Janko upitao gdje bi bilo nasigurnije zabunkerisati štampariju, na šta sam mu rekao da bi to najbolje bilo u selu Dugama - kad već postoje poteškoće oko njenog transporta u Šćipe. Ipak, zbog otežanog transporta, štamparija je zakopana kod Gračanice, sa primjercima odštampanih knjiga i brošura, da bi se to sačuvalo za istoriju, dok je ogroman propagandni materijal razdeljen narodu i jedinicama.

Nekako u isto vrijeme, dakle poslednjih dana febrara, glavnokomandujući fon Ler je, kao i inače, dvaput dnevno obavještavao Hitlera o razvoju situacije u dolini Neretve, a tako je trebalo za »sve vrijeme trajanja dejstva«. Hitler je budno pratio operacije oko Prozora, u dolini Neretve i Vrbasa, pa je, razočaran sporim napredovanjem i slabim uspjesima svojih trupa, rezignirano izjavio: »Opet javljaju o opkoljavanjušest Titovih divizija. Ali ja znam već kako će to da ispadne: za nekoliko dana bice ih samo tri, potom jedna, i kad, napokon, zatvorimo obruč

- u njemu ćemo naći svega nekoliko Italijana sa promrzlim nogama i nekoliko bolesnih magaraca».

S druge strane, Draža Mihailović na svom području angažovao je oko 20.000 četnika, napominjući u svojoj zapovijesti da je »sad jedinstven momenat da sa komunistima raskrstimo jednom za svagda«.

Četvrtog marta je došlo do čuvene Titove protivofanzive prema Gornjem Vakufu, za koju su bile uvod legendarne bitke na Vilića gumnu, Makljenu, obroncima Raduše, vodene 2. i 3. marta. Onda je počeo juriš koji je potpuno zbrunio i obmanuo Nijemce o pravcu prodora Titove grupe divizija.

U odlučujućim bitkama za ranjenike učestvovalo je ili bar sadejstvovalo-i sve stanovništvo. Da bi se na vrijeme doturila municija na planinske visove Makljena, Crnog vrha, Dobroške planine, Draševa i Vilića gumna, a uz to i hrana i štograd odjeće, jer se na položajima nije smjelo kuhati zbog stalnog izviđanja i bombardovanja iz aviona, trebalo je mobilisati sve stanovništvo sjeverozapadno od Prozora. Najteži teret podnijelo je stanovništvo sela Gmića, Lapsunja, Slimca i Družinovića, a da im bude i teže - povrh tih sela je golet i svaki pokret uz strme staze je od avijacije uočavan i tučen.

Odbornici Privora u takvoj situaciji sve su mobilisali: žene, djecu, sve što je moglo nositi i gaziti duboki snijeg. Na položaje su iznosili sve što im se davalо, i onamo, samovoljno, od srca, ostavljali svoju vunenu odjeću i čarape borcima, kako bi sa što manje posljedica izdržali na cići. To je mnogim borcima pomoglo da se nisu smrzelii.

Narod je davao sve, svjestan da će, isto tako, i sela u Neretvici dati njihovim borcima, koji su, u sastavu Ramskog odreda, na tom pravcu zadržavali četničke bande koje su nasrtale prema prozorskem srezu. Tih prvih martovskih dana 1943. stanovništvo prozorskog sreza imalo je oko 300 sinova i kćeri samo u Ramskom odredu, a ljudi, žene i djeca su činili sve što su mogli za spasavanje ogromnog broja teško obojelih tifusara i nepokretnih ranjenika....

U bici na Vilića guvnu zarobljen je njemački major A. Šteker, komandant bataljona. Kad je doveden u selo Gmiče kraj Prozora pričao je daje aktivan oficir i da nikada nije doživio takav juriš kao što su ga partizani izveli na njegovu jedinicu. Onako okičen ratnim odlikovanjima, čak je rekao da je komunista. Odmah po njegovom zarobljavanju, jedan njemački avion je počeo sa mitralijiranjem od Pidriša prema Gmićima, valjda da bi napravio paniku i omogućio da major to iskoristi za bjekstvo. Sjutradan je iz Gornjeg Vakufa stigao ugledni domaćin Halil-beg Teskeredžić, sa porukom da bi Nijemci za njihovog majora dali u zamjenu svakoga onoga koga bi partizani predložili. U tome sam video mogućnost da se neki naši drugovi spasu sigurne smrti

U protivofanzivu 4. marta ujutro krenula je, preko Makljena, i četa tenkova koja će u borbu biti uvedena dok su još gruvale po Nijemcima haubice zaplijenjene, sa obiljem granata, od Musolinijeve divizije »Murđe«.

Protivnapad je počeo snagama jedinica tri divizije svrstane u tri napadne kolone. O silini tog juriša govori i činjenica da se jedinice njemačke borbene grupe »Fogl«, sastava ojačanog 738. puk iz 718. njemačke pješadijske divizije, i 717. njemačka divizija i 5. ustaški zdrug-nisu u bježanju zaustavile sve do sela Graćnice, na pola puta između Gornjeg Vakufa i Bugojna! Time je Titov plan za tu etapu bitke za ranjenike bio dobiven i završen, jer je cilj bio da se neprijatelj odbaci i da se dobije na vremenu kako bi se lakše izvršila evakuacija ranjenika i bolesnika preko Neretve, na pravcu nadiranja Glavne operativne grupe divizija u pravcu Crne Gore...

Na sastanku odbornika održanom kada je bilo najteže na Makljenu je grmje-lo i podsjećalo nas da nam takoreći visi mač nad glavom - sve smo objasnili, a naročito smo nastojali da u ljudima razbijemo strah od starih i po zlu čuvenih poznanika, četnika. I ljudi su se, sigurni u naše borce, razišli selima, spremni da zdrušno rade za stvar NOP-a. Ja sam obišao sela Valjevac, Pridvorice i Here, navraćajući kod naših veza. Narod je bio siguran da će sve dobro završiti, a taj utisak su, bar kad je riječ o Prozoru, produbili i Pekovi proletari, koji su se 4.

marta uveče vraćali iz juriša prema Gornjem Vakufu - uglaš pjevajući Titu i slobodi!

Nakon odbacivanja sa sjeverne granice prozorskog sreza, neprijatelju je trebalo četiri dana da se sredi i ponovo od Bugojna krene ka Prozoru. Za to vrijeme je Centralna bolnica, sa oko 4.500 ranjenika i oboljelih, primaknuta Neretvi, pričemu je sadejstvo naroda i Titove vojske poprimilo neslućene razmjere, naročito u bici za spasavanje renjenika i velikog zbjega naroda. A kada je Tito odredio pravac kretanja Centralne bolnice, borci, narod i 650 zarobljenih Italijana su se prihvatali prenošenja hiljada boraca preko improvizovanog mosta, prema zaleđenom Prenju...

U uslovima kada su neprijateljevi diverzanti presjekli naše telefonske linije prema Makljenu i drugdje, kad su neprijateljski avioni nemilosrdno tukli prepuni grad, gdje su razorili i poštu, kada su naše kolone odmicali preko Neretve, nama iz Komande mjesta je preostalo da narodu podijelimo zalihe hrane i robe iz magacina, zakopamo štampariju itd., da bismo, posljednji, napustili grad 10. marta 1943. kada su u njega ušli Nijemci.

VEZE ILEGALACA NA TERENU RAME I NERETVICE

U trenutku kada su, 10. marta 1943. godine, posljednji borci i ranjenici prelazili preko legendarnog mosta na Neretvi nas petoro aktivista NOP-a iz Prozora

- Ahmet Hodžić, Meho Sinanagić, Ismet Dautbegović, Nađa Samardžić i ja - vratili smo se preko kostura srušenog jablaničkog mosta, pretrčali, naoružani, do uvira Rame u Neretvu i prebacili se preko mosta na rijeci Rami. Odande, šumom, okrenuli smo prema terenu ostroške opštine. Tuda je trebalo da se prebacimo na teren fojničkog sreza, sve između kolona neprijatelja.

Time smo počeli da izvršavamo zadatok dobiven od Vrhovnog štaba i druga Tita lično - da ostanemo na okupiranom terenu, održavamo stare, obnovimo pokidane i uspostavljamo nove veze, onemogućavamo mobilizaciju ljudstva u neprijateljske redove, uzneniravamo neprijatelja, razbijamo njegove punktove, formiramo partizanske jedinice, održavamo NOP i pripremamo ga za doček naših jedinica itd. Vremenski, to se poklapalo sa izdavanjem Hitlerovskog naredenja Himleru da oslobođene oblasti u Bosni »konačno obezbjedi i smiri«, u koju svrhu je »mogao koristiti i domaće snage«. Naš zadatok je i bio da sve te mjere »smirivanja onemogućimo«.

Preko sela Lizoperci okrenuli smo za Greviće, gdje smo se poduze zadržali. Avioni su letjeli nisko, stalno na našem pravcu i oko nas mitraljirali. Ispod sela Greviće susrećemo čobana sa ovcama i kozama. On nam reče da se zove Čamil Memić. Ustanovismo daje to dak gimnazije prerusen u čobanina. Veli nam da mu je otac kod kuće i da još u Grevuće nisu stigli ni Nijemci ni ustaše, što me je obradovalo jer sam bio uvjeren da će nas taj domaćin, veliki prijatelj mog oca, dobro dočekati i pomoći nam da se dalje probijemo kroz njemačke kolone, koje su već okupirale sela na našem pravcu, što se očito naziralo po mitraljeskoj vatri koja je grmljala od Podhumu i Ostrošća.

Stvarno, hodža Memić nas je prijateljski dočekao: dao nam da jedemo, dok je cijela familija bila na straži oko kuće. Tačno nam je rekao kuda prodire neprijatelj i dokle je stigao, gde mu se pruža otpor, kuda se još može čovjek provući i na koga osloniti. Domačin nam predloži:

- Ne idite dalje dok se ne smrkne; tada će moji ukućani neko vrijeme ići pred vama, a od njih će vas preuzeti odbornik Adem Sakić i dovesti do nadomak Solakove Kule; a ondade šta vam Bog i sreća junačka dadu!...

Hodžin sin Ibro bio je u partizanima, u Ramskom odredu, pa je njegov otac bio krvno vezan za NOP, a uz to vrlo bistar, poznat po tome što je uvijek osudivao zulum. Zbog toga smo mu sada vjerivali, prihvativši njegov prijedlog. S njim smo tako učvrstili vezu da smo preko njega, u najteže vrijeme, upućivali ljudi da ispituju namjere neprijatelja u željezničkoj stanici Rama i Jablanici.

Noću, u vrijeme kada Nijemci gotovo nikada ne napreduju, kad je prestala svaka pucnjava, siguran vodič nas provede do Solakove Kule, gdje, kod porodice Šabana Šoljića, dobismo sve informacije o neprijatelju. Tu obezbijedimo po par opanaka od volovske kože i vunenih čarapa, bez čega čovjek na put ilegalca u zimsko doba nema куд.

U toku noći smo stigli u selo Bare, nikome se ne javljajući. Sklonili smo se u pojatu s kraja sela, osmatrali smo prilaze. Uz stalnu stražu, malo smo i odspavali. A kad se razdano, stražar Nađa Samardžić osmotri kako od Jasenika prilazi čovjek u njemačkoj uniformi. Riješimo da ga ona presretne i pozove na predaju. Tako i bi. Privela gaje. To je bio čovjek rodom iz sela Buljine, vojnik neprijateljeve jedinice na odsustvu. Poznavali smo njegovog oca kao pristalicu NOP-a, pa, da bismo ga još čvršće vezali za se, riješimo da mu sina pustimo, s tim da se odmah vrati kući i kaže ocu što se dogodilo, a onda se prijavi svojoj jedinici i sa puškom iskrade i vrati kući. Himzo Buljina nas je poslušao i, poslije prilaska NOP-u, bio zapazen borac i rukovodilac, a njegov otac Muharem i cijela porodica su se još čvršće vezali za NOP.

U selu Jaseniku smo posjetili odbornika Kabilu Pervu i ukazali mu na njegove dužnosti u novim uslovima, naročito u pogledu održavanja veza i sa ilegalcima, a Dušana Koprivicu u Požetvi smo zadužili da izvijesti Andelka Tvrtkovića Senju i Muhamrema Kićina da smo se, po naređenju Vrhovnog štaba, vratili i da nastoje da što prije uhvate vezu sa nama.

Izišli smo na planinu Pogorelicu. Raspravljali smo kuda da dalje krenemo. Uto naide za nama familija Sulje Hamidovića, koja bježi od Kruščice, ispred okupatora i ustaša. Kćer mu Hanifa oboljela od trbušnog tifusa, a sin Ferid ga tek prebolio i jaše na konju kojeg vodi Fehim Mustafić, veliki pristalica NOP i često sigurni raznosač radio-vijesti. Sa njima je i Pašićka Omanović, hrabra žena koja je više puta odnijela vijesti u Konjic, a otuda donosila sve što bismo naručili. Od Sulje doznašmo sve novosti o prodiranju neprijatelja. Ponešto doznašmo i od grupe Cigana koji su, bez igdje ičega, bježali od Podorašca, gdje su im mnoge rođake pobili Nijemci i ustaše.

Nadleti nas i neprijateljski avion, dolazeći od Dusine, pa udari iz mitraljeza po Romima. To nas opomenu da ne idemo prema Dusini, već da negdje uz rijeku Neretvicu pronađemo skrovit kutak i prenoćimo. Na snijegu smo nekako založili vatru, zaklonivši je šatorskim krilom da se ne vidi.

U toku noći snijeg je padao i zameo naše tragove, pa smo ujutro okrenuli uz rijeku, prema planini Vitreši, držeći se kao orijentira, toka rijeke. Cijeli dan smo se, krajnjim naporima, penjali. Tek oko ponoći smo izbili na prilaze nekom selu, mi smo vjerovali Smrčevica, na području opštine Gornji Vakuf. Ravnali smo se prema lavežu pasa koji nas dovedoše u naselje. Mi, onako krajnje fizički iscrpljeni, upadosno u prvu kuću. Na to ukućani, zaprepašćeni našim dolaskom, napustiše prostoriju i skloniše se u susjednu. A mi - kako je ko ulazio u zagrijanu prostoriju tako je - od umora i topline - doslovno padao na pod. Bio sam zaprepašćen kada sam otvorio susjednu sobu; ukućani se mole Alahu, a među njima jedna gluhonijema, koja mi dade znak da su blizu neprijateljski vojnici. To potvrdiše i ostali ukućani. Tada saznadoh da smo zalutali u zaseok Sreće, u neposrednoj blizini sela Crnog Vrha na ostroškom terenu.

Kada sam premorenim saputnicima rekao u kakvoj se opasnosti nalazimo, prosto nisu vjerivali, pa sam morao energičnije postupiti da bismo odmah krenuli iz te kuće i sela Sreća. Da bismo ukućane zavarali, pitao sam ih kojim pravcem se najbrže stiže do Solakove Kule, govoreći im da idemo iz Smrčevica i da smo zalutali. Oni nam, pak, rekoše da smo iz Smrčevica mogli do njih doći prije bar sat vremena da smo išli putem koji su nam oni objasnili, što nam je bilo dovoljno da se uputimo u pravom cilju.

Izbivši u Smrčevice, postigli smo ono što smo zamislili - da se potpuno prebacimo u zalede neprijatelju koji je sa te prostorije otišao na prostoriju općine Ostrožac, odnosno prema Neretvi i, preko nje, prema nevesinjskom srezu. Time smo potpuno obmanuli neprijatelja, jer smo, nekoliko dana kasnije, saznali da

su ukućani iz Sreća odmah otišli u Crni Vrh i izvestili da smo krenuli prema Solakovoj Kuli, pa su ustaše u tom pravcu za nama tragali, dok smo mi bili na potpuno drugoj strani, prema izvoru Vrbasa.

Porodice Delić i Habibija u Smrševicama primili su nas prijateljski. Da bismo provjerili odbornika Martina Vladića, zamolili smo porodicu Delić da ga pozovu na sijelo kako bismo, iz njegovog razgovora sa domaćinima, prikrenuti, saznali šta je neprijatelj poduzeo u Gornjem Vakufu, odakle se on vratio sutradan po našem dolasku. Iz njihovog razgovora smo saznali daje neprijatelj već poduzeo opsežne mјere da izvrši mobilizaciju i izdao naređenje da se predava sve oružja, pri čemu će onaj ko predava pušku, biti nagrađen i pušten kući, makar se dotle i borio u redovima partizana.

To nam je bio signal da, kao prvo, bacimo težište na sprečavanje neprijateljske mobilizacije. Da bismo to postigli, trebalo je da se odmah spustimo u sela Privora. Kako sam prije dva mjeseca posjetio sva sela Privora i upoznao sve odbornike koji su tada izabrani, to smo se prvo njima približili i s njima razgovarali, a potom zakazali konferencije i skrenuli im pažnju da ćemo svaku predaju oružja smatrati neprijateljskom rabotom.

Te prve kontakte sa odbornicima održali smo po grupama sela, jedan iza drugog, i oni su nam nedvosmisleno dali do znanja da su uz nas, što nas je ohrabriло.

Tako je bilo u najvećem broju sela, sa gotovo svim odbornicima: ljudi su pristajali na saradnju, obećavši svaku pomoć samo da im pomognemo da im ukućani ne moraju ići u neprijateljsku vojsku. Ponegdje su nam rekli da svoje zalaške u njihova sela moramo ograničiti, jer se boje represalija, nagoviještenih iz Gornjeg Vakufa. U selu Zastinju jedino su odbornici Avdo Omeragić i Alija Bušatlić ostali s nama, a svi ostali stanovnici napustili selo, jer su im ustaše vlasti u Gornjem Vakufu rekli: ukoliko se ponovi slučaj njihove saradnje sa partizanima iz oktobra 1942. godine cijelo selo će biti kažnjeno. Da bi otjerali partizane od sela, ustaše su im sugerisale: čim partizani uđu u selo - bježite iz sela! To je za nas bio veliki udarac, jer smo na »zgodan« način bili istjerani iz sela.

No, to smo popravili već iduće sedmice, jer smo u selo ušli kad je pao mrak i kada su svi muškarci bili na zajedničkoj molitvi u mejtefu. Iskoristili smo tu priliku da ih upozorimo na njihov nepravilan postupak, jer su već dobili pozive za regrutaciju i za odlazak u vojsku, što ih je iznenadilo i zabrinulo. Od tada to selo je bilo među najboljima, jer se nisu odazvali pozivima neprijatelja, dok ovaj zbog nas nije smio doći u selo.

U jednom selu, pak, muškarci su izašli iz kuća i počeli nas psovati i prijetiti da će nas razoružati. To je bila mučna situacija, ali, kada su im došli pozivi za vojsku i kada smo mi te pozive uništili to selo se potpuno opredijelilo za NOP, tim prije jer smo posebnu pažnju posvetili čestim razgovorima sa ljudima.

Ubroz smo preko odbornika Avde Kevre i Muharema Strukara iz Donjih Yalica, uspostavili vezu sa šefom ispostave u Gornjem Vakufu, Abduselamom Cerićem, koji je pristao da sarađuje sa nama. On je ispočetka svjesno obmanjivao svoje pretpostavljenje da se na terenu ispostave Gornjeg Vakufa ne pojavljuju partizani u većim grupama, naročito ne u selima Privora, odakle smo mi upravo slali svoje najbolje ljude u Gornji Vakuf, da nas »prijavljuju«, što je sve dezelirjalo neprijatelja, koji je u Gornjem Vakufu ostavio dosta veliki garnizon, za slučaj da se glavnina partizanskih snaga povrati u rejon Vrbasa.

U selu Ljubuncima smo se najavili odborniku Mejki Memiću, s tim da obavijesti Muhameda Karahodžića u Prozoru da smo se vratili. Zakazan je naredni sastanak kroz sedmicu dana i ugovorena lozinka. U Herama iznenadili smo odbornike Ibru i Vejsila Hero, jer su ih tog dana posjetile ustaške patrole iz Prozora; nagovarale su seljake da stupe u domobранe i prijetile premetačinom kuća, jer znaju da imaju oružje. Tu smo Ahmet Hadžić i ja navratili kod najbogatijeg seljaka Lutve Here. Kad mu sin Bajro reče ko smo, on naredi da nas ne pusti u kuću, ali da nam da po komad hljeba. Čovjeku koji, neosporno, vodi glavnu riječ u selu poručujemo da mi nismo došli kod njega radi toga što smo gladni,

nego da nam za koji dan posudi junačku pjesmaricu. Slučajno sam znao da mu je najveća slabost narodna pjesma, posebno ona u kojoj »turci« pobiše sve »Vlaha«. Čujemo kako Lutvo odgovara da nam neće dati pjesmaricu, ali, eto, neka nas, kad smo već po tom poslu došli, pustite da štogod procitamo. Bili smo izglađneli i strašno umorni, ali smo, u interesu uspostavljanja ove veze, prionuli da čitamo, nadajući se da će to biti uvod u razgovor sa domaćinom.

Rješih da najprije Lutvi pročitam jednu »tursku«, gdje Budalina Tale i krajiški junaci stalno traže kavge, piju vino i pobjeđuju dušmanine. Pazim ja na dikciju i saživljavam se sa junacima, a ispod oka pogledujem na Lutvu koji se stalno miče, sav sretan što »Turci« pobjeđuju. On tom svom unutrašnjem raspoloženju daje i vidnog oduška. Uto zapovijedi da Bajro doneće čimbur i vareniku, po čemu osjetih da sam mu uspio udobrovoljiti. Onda izabrah jednu »vlašku«, gdje narodni junak Mijat Tomić raspušta svoju družinu jer je »planina snijegom zapadnula, gora crna listom ogolila«, pa treba tražiti prijatelje gdje će se prezimeti. Kad je Mijat svu družinu rasporedio, on je otiašao »svome pobri Kopčić Džafer-begu«, dakle »Turčinu«.

To nam bi povod za razgovor o borbi i »Turaka« i »Vlaha« protiv Osmanlija i okupatora, o potrebi borbe i današnjih Muslimana, pravih rodoljuba, protiv okupatora, protiv svake vrste izdaje naroda. Stari Lutvo je oprezno o tome govorio, ali je cijenio borce za slobodu i pravdu i osuđivao svaku vrstu izdaje i izdajice. Priznade, okolišno, da mu je žao što nam je maloprije zabranio ulazak u kuću, ispričavajući se da ga dušmani stalno prate.

U Lutvinoj kući zatekosmo i sestru Ahmeta Hadžića, Ajišu, udatu Zajmović, koja ke došla u Here da isprosi štogod namirnica za mnogobrojnu djecu. Od nje saznadosmo da su Nijemci u Prozoru zaveli gori teror nego prije njih Talijani. Ona je, srećom, imala imanje na Borovnici, pa je dobila dozvolu od Nijemaca za njegovu obradu, tako da će nam odsad biti veza sa Muhamedom Karahodžićem, pa smo od njega svake naredne sedmice dobijali podatke o stanju neprijateljskih oružanih snaga u Prozoru, gdje je bilo i Nijemaca i ustaša. Muharem se noću, od Krupića gdje su mu bili mlini, uvlačio kroz žicu i češće preko dana boravio u Prozoru, pa opet noću, kroz žicu u Meje potočicama, u blizini poljoprivrednog radnika, iz ograđenog grada dolazio u svoju potočaru, gdje je, preko pomlioca, odlično obavještavan o svim novostima ne samo u Prozoru, nego i izvan Prozora.

Na tim zadacima Muhamed je i otkriven; dugo su ga mučili prije nego što su ga na »Gradu« likvidirali, ali on nikakvu vezu nije odao. Ubrzo smo prikupili podatke i o borcima koji su izostali iz svojih jedinica; njima smo, uz veliki rizik da nas neprijatelj otkrije, ostavljali veze - da bismo ih uključili u našu grupu koja se brzo uvećavala.

U Kutima smo boravili kod naših starih i oprobanih prijatelja, Muharema i Mumina Hujdira i Paljanina. Oni su učinili sve da bismo što lakše podnijeli mnogobrojne nedraće, sakrili naš boravak od mještana kojima nije bilo pravo što u Kute navraćamo. Ponekada bismo čekali dok bi se i pas zaklonio od studeni i, tek tada, kod tih familija dolazili - da primimo vijesti, dobijemo hranu, uzmemmo municije iz bunkera, a ujutro bi nas sa zebnjom ispraćali, zabrinuti da nas kogod iz sela ne vidi, ili i da nas neprijatelj ne presretne. Te familije iz Kuta najviše su nam pomogle, da se održimo.

U selu Ščipima Ahmet i ja smo navratili kod seoskog odbornika Arifa Cokoje. To je bilo noću i psi su nas osjetili dok smo, ispod prozora, sa domaćinom razgovarali. Da bismo očuvali tajnost, nas dvojica smo se sklonili u džamiju, slušajući kako pojedini neprijateljski elementi napuđavaju pse i dugo iza ponoći dežuraju da bi otkrili pridošlice u selu. Ahmet i ja ostadosmo cijelu noć na tavanu džamije i tek sutradan, oko ponoći, izadosmo na Arifov poziv. Drugovi u »Skaričinom krču« bili su se zabrinuli za nas kad se nismo vratili u određeno vrijeme. A Ahmet Hadžić i ja nećemo nikada zaboraviti pretrpljeni strah da smo otkriveni i studen na džamijskom tavanu, gdje se, da bude zlo veće, nismo mogli ispraviti, a niti smo imali jesti.

Da bismo sakrili trag pred neprijateljem, koji je, očevidno, već saznao za osstanak grupe partizana na terenu prebacili smo se na teren konjičkog sreza, gdje smo, takođe, posjetili sve naše pouzdanike i odbornike s kojima smo učvrstili veze.

Početkom aprila iz Hercegovine je Vaso Miskin Crni posao Ahmeta Dautbegovića, sa pismom za mene. Trebalо je da ispita jesmo li se uspjeli zadržati na terenu, s tim da se ne vraća ukoliko je predao pismo meni, što je trebalo da bude znak da je veza uspostavljena. Ta veza je uspostavljena.

U drugoj polovici aprila 1943. godine ponovo su k nama došli kuriri iz Hercegovine, sa Sabitom Delalićem na čelu. S njim su bili Seid Butrurović i Muhammed Alikadić. Došli su da pojačaju našu grupu, koja je već tada narasla na preko 30 boraca. Sabit je uspostavio kontakt sa Andelkom Tvrtkovićem i Muhom Kićinom i prenio im zadatku da se odmah povežu s nama, stoje Andelko i učinio, putem pisma.

Ustaše iz Prozora, u jačini jedne čete, iznenadile su i sa svih strana opkolile Herane, prisiljavajući ih raznim mučenjima da prokažu gdje su vode, skriveno oružje, municija i partizanska oprema. Na čelu ustaša je bio logornik Drago Jurčić, koji je, da bi iznudio priznanje od starine Lutve Here o mjestu gdje se nalazi bunker, ovog svezao uz hrast i pod noge mu nalazio vatru. No i tada je Lutvo ostao kod svoje prve izjave - da ne zna gdje je skriveno oružje i municija. Ipak, našao se slabici koji nije mogao izdržati strah i prijetnje, pa su ustaše na 11 konja otjerale oružje, municiju i drugu opremu i još otete robe. Tom prilikom su u Prozor, sa sanducima na leđima, otjerani 14 mještana. Tada su u Herama, na povratak sa zadatku bili i partizani Hamdo i Ismet Dautbegović, ali su imali sreću da ih ustaše ne otkriju u pojati, a niko ih nije prokazao.

Ustaše su, primjenom represalija, otkrile sklonjeno oružje u Kutima, što su natovarili na 8 konja. Sa sobom su potjerali i sedmoricu mještana koje su »naronužali« nađenim puškama, i natovarili teškim sanducima municije, svezali jednog za drugog i tako ih potjerali. U Kutima je tada odbornik bio Zulfo Hujdur. Njega su ustaše naizmjenice tukle tražeći da prokaže gdje je zakopano oružje, ali je on šutio. Napokon su ga dotukli.

Ta ustaška akcija ponovo nam je prekinula veze sa Mujkom Herom, Enverom i Mustafom Subašićem, pa se nanovo trebalo dovijati za uspostavljanje tog važnog punkta. Izgubili smo velike količine oružja, municije, opreme, mesnih konzervi, itd, što nam je u ovim uslovima bilo dragocjeno.

Kada su ustaše dotjerale Herane i Kućane u Prozor, Nijemci su bili zaprpašteni kada su vidjeli koliko je bilo municije i oružja skriveno i koliko je »partizana« palo u ruke ustašama. Međutim, oni su imali podatke o tome koji su se partizani vratili iz Hercegovine, pa kako među dotjeranima nije bio nijedan od tih, pa su, da bi ih pronašli i likvidirali, organizovali posebnu ekspediciju, iz Fojnice, radi presretanja i uništenja partizana. Kada ni u tome nisu uspjeli, organizovali su četu esesovaca iz Gornjeg Vakufa, koja je, istina, uspjela da uspostavi kontakt sa partizanima, ali su se borci već formiranog Ramskog odreda lukavo izvukli iz obruča. Zbog toga neuspjeha Nijemci su pokupili više civila iz nekoliko sela i poveli ih sa sobom u Grnji Vakuf, ustaškim vlastim.

Tim ljudima su pokušali pomoći i naše »veze« Abdulesalam Ćerić, šef ispostave i Halil Kuloglić, ali je to otkrio specijalni agent iz Sarajeva, pa je i njih optužio. Dobro organizovana obaveštajna služba u Prozoru išla je preko porodice Ece Delilovića, gdje su braća Rasim i Kamber sa sestrama Hajrom i Tidžom dostavljali odlične podatke Muhamedu Karahodžiću, Husniji Alajbegoviću i Mustafi Mustajbegoviću, a ovi su uvijek uspjeli da na pogodan način i utvrđenim kanalima obavijeste partizane o svim promjenama.

U to vrijeme je pridobijen za saradnju za NOP i kotarski predstojnik u Prozoru Dragutin Malić. To je omogućilo spašavanje više naših saradnika, otkrivenih od ustaša.

Ishod ustaških akcija u selima Here i Kufe bio je povod neprijateljskoj propagandi da širi glasine kako su prozorski partizani uništeni. To smo pratili i o

tome od naših veza obavještavani, pa smo, da bismo razbili njihove laži, rješili da proslavimo Prvi maj u Kutskoj rijeci. Za proslavu smo pripremili i lijepu gozbu. Na ražnju smo ispekli mesa od konfiskovanog stada Stipure, koji je znao za dolazak ustaša i s njima kontaktirao, ali nije prijavio komšijama šta smjeraju. Kako smo tada još uvijek imali velike zalihe municije, to se je predio oko mjesta gozbe, gdje su bile raspoređene naše izvidnice, i u smoj Kutskoj rijeci, prolamao od pucnjave. A kako tuda vode putevi za Privor, Gornji Vakuf, Neretvicu i Ostrožac, to su svi namjernici bili iznenadeni i dobro počašćeni, uz naglasak daje Prvi maj praznik svih radnih ljudi:

Već istog dana o tome je obavješten neprijatelj u Prozoru, što nam je javio kotarski predstojnik Dragutin Malić, opominjući nas da nas neprijateljski špijuni stalno uhode. Ubrzo nam je Malić, vidjevši veliku opasnost za nas, ponovo poslao Vinka Stojanovića sa »propusnicom«, kako bismo se, u slučaju zarobljavanja, mogli njome poslužiti. Maliću sam uzvratio pismom, zahvaljujući mu se na pomoći, i napominjući mu da se i on čuva zbog saradnje sa partizanima, što on nije poslušao, pa je kasnije na najgrozniji način likvidiran.

Onda smo prešli na prostoriju fojničkog sreza i tako prekinuli sve špijunske veze koje su nas pratile.

Kada smo bili nadomak same Fojnice, u selu Ragalima, fingirali smo kao da je to samo rpethodnica velike partizanske jedinice. A da bismo snage garnizona u Fojnici, koje su se tu, u ljekovitim banjama odmarale potpuno dezinformisali, odmah smo poslali ugledne domaćine u Fojnicu da najave naš dolazak »koncentraciju partizana« koji imaju namjeru da upravo napadnu gradić. Na to su Nijemci pozvali u pomoć i dijelove svojih trupa u Kiseljaku, pripremivši se za odbranu. Dok su oni tako svoju muku mučili, mi smo se već bili izmakli daleko prema bugojanskom srezu.

Uvidjevši da nema napada na Fojnicu, Nijemci su, sa jačim snagama, krenuli prema Prokoškom jezeru na planini Vranići. Suljo Karahodžić, koji je tada sa familijom izbjegao u Fojnicu, bojeći se da nas Nijemci ne iznenade - iz Fojnice je krenuo sa Ibrom Islamovićem Karajlijom, da nas izvesti da ne krećemo u tom pravcu. Sa Suljom smo već prije uhvatili vezu. On je nabavlao nešto robe u Visokom i Fojnici i prodavao je u Privoru i selima oko njega, redovno nam donoseći ustaške novine, baterije za džepne svjetiljke, sol i šećer i, uz to nas, podrobno upoznavajući sa situacijom. Pronašao nas je u Kozici i kazivao, sa Karajlijom, kakva je panika nastala u Fojnici kada su iz Ragala prijavili da se partizani spremaju da napadnu Fojnicu.

Cijeneći da smo obmanuli ustašku obavještajnu službu, prebacisemo se preko prozorske teritorije na teritoriju općine Ostrožac, u rejon Pašino vrelo, gdje smo pričekali da sa našim kuririma stignu Andelko Tvrtković, Muhamrem Kićin, Sabit Delalić i Safet Alagaić, kako bismo održali sastanak. Kod Pašina vrela je, u prvoj polovici maja 1943. godine, formiran Ramski odred. Za komadanta je izabran Sabit Delalić, a ja za komesara. Tada nas je bilo svega 36 boraca. Od tog ljudstva formirane su dvije grupe (mi smo ih nazvali čete) od kojih je jedna, sa Sabitom Delalićem, pošla u rejon Neretvice, a druga, pod mojim rukovodstvom, na prohorsko-vakufski teren. Zadatak objiju grupa je bio: da se i dalje nastave kontakti sa odbornicima, kako bi se osuđetila neprijateljska mobiliuzacija i da se što prije obavi proljetna sjetva, jer su neprijateljski elementi propagirali da ne treba ništa više sijati nego što je najnužnije za domaćinstvo, da ne bi služilo partizanima; da se privuku svi borci koji su izostali iza jedinica ili koji se vraćaju iz Hercegovine.

Na sastanku svih boraca dogovorili smo se o najstrožoj disciplini, o korektnom odnosu prema narodu, o oslanjanju u ishrani isključivo na odbornike, o tome da stalno uznamiravamo neprijatelja, posebno oko željezničke saobraćajnice Konjic - Ostrožac - Rama, ostavljajući pri tom utisak da nas je znatno više, ali ne prihvatajući veće borbe. Pri tom je Sabit uezio na se obavezu da lično uhvati vezu sa bratom Džaferom i pouzdanicima o Ostrošcu, kako bi se ponovo uspostavila veza sa Mostarom.

Veza sa Gornjim Vakufom je baš dobro funkcionalna. Svake srijede su nam najnovije vijesti donosili Avdo Kervo i Muho Strukar, primajući ih od Abduselama Ćerića, šefa ispostave, i Halila Kuloglića. Ćerić nas je obavijestio o tačnom datumu kada će se Nijemci useliti u državnu zgradu bivšeg rudnika Mačkara, koju su renovirali kako bi u nju mogli smjestiti jedan izviđački vod i jedan tenk, koji bi krstario selima Privora. Kada je sve bilo gotovo, 29. maja 1943. godine, iz Kozive je grupa od 5 boraca otišla do Mačkare. Pred njima je išla partizanka Nada Samardžić, preobućena u narodnu nošnju, kao izvidnica - da partizane slučajno ne bi presrela neprijateljska patrola. Suha borovina i smrčevina, polivena gasom, vrlo brzo je planula, i tek završena velika zgrada je do temelja izgorela. To je bila odmazda za otjerane Valičane i Habibije iz sela Smrčevica.

Neprijatelj je bio potpuno iznenaden i revoltiran paljenjem Mačkare, pa je ponovo poslao pozive za mobilizaciju cijelokupnog ljudstva, bijesan što su partizani opet ojačali. Naša veza, Abduselam Ćerić, šef ispostave, javio je kada će ti pozivi stići, pa smo ih mi, odmah po donošenju, uništili. To je okupatoru teško palo, jer je njima bio glavni zadatak da mobilizacijom popune 5. ustaški zdrug i 15. pukovniju, koji su u martu imali velike gubitke, a i Nijemcima je bila potrebna mobilizacija radi popune sopstvenih redova.

Organizirali su stalne potjere i prave hajke iz svih okolnih srezova. Međutim, narod - iako ekonomski iscrpljen, popaljen, opljačkan i terorom prestrašen, te posebnim represalijama izložen - prihvata pozadince, skriva ih, pomaže, obavještava o svim poduhvatima okupatora i zajednički sa nama súprostavlja njezovim pokušajima da uništi NOP, a posebno predstavnike narodnih vlasti - odbornike. Ogorčen što ne može da likvidira pozadince, neprijatelj sve više pojavičava teror, što ubrzava priliv omladine u partizane, a to primorava okupatora da pojačava okolne garnizone i gradi utvrđenja...

Narod je poslušao pozadince, da ne predaje oružje i da se neprijatelju ne predaje, iako je neprijatelj nudio svaki oproštaj i novčanu pomoć.

U Gornjoj Rami, gdje živi pretežno katolički živalj, narod je dobro znao šta znači kama, jer su četničku na svom grlu iskusili. Ovi ljudi su u martu sve učinili da ne dopuste da se teški ranjenici izlože tim kamama, pa su pomagali da se prenesu dalje, kao i da se sklone po kućama, po skrivenicama. A već pri kraju maja, ti ljudi iz Gornje Rame su poručivali da dođu partizani, jer su ih počeli ugrožavati četnici iz Milovana, Ravnog i Vukovskog.

Da bismo izbegli potjere, više puta se moralio, bar na 2-3 dana, skloniti i nigdje ne izlaziti. Za to vrijeme izvršili bi se svi poslovi oko pranja veša, popravki obuće, a redovno je izvodena obuka na svim oružjima, tako da nije bilo borca koji nije znao da zavezanih očiju rastavi i sastavi puškomitrailjer. Zajednički smo čitali propagandni materijal koji nam je prije koji mjesec poklonio Ciča Janko u Prozoru.

Najčešće smo se odmarali u selu Kožici, nedaleko od izvora Vrbasa. Pristup tom selu je vrlo težak, a iz njega osmatranje pogodno, dok su svi mještani bili čvrsto vezani za NOP. Tu je porodica Mustafe Čosića imala dosta stoke i svi su proizvodi čuvani da bi se, po našem dolasku, odnosili u Fojnicu, kako bi se imala isprika da se ide na pijacu radi prodaje stočnih proizvoda i krompira, a u stvari išlo se po podatke kod našeg stalnog sardnika Ismeta Čohadžića i kod porodice Dervišefendije Salihagića, odakle su nam prenošene sve skupljene vijesti o kretanju neprijatelja. Ta veza je dovela do toga da su fojničani, negdje u junu 1943. tražili da upadnemo u Fojnicu, a oni će, kako su nas izvještavali, sve pripremiti da zauzmemo gradić bez ispaljenog metka. Na našem junskom sastanku je zaključeno da se upadne u Fojnicu, ali četa, kojom je komandovao Sabit Delalić, nije, zbog magle, mogla doći na polazni položaj, pa se odustalo od napada.

Naša veza sa Gornjim Vakufom, preko šefa ispostave Ćerića, odlično je funkcionalna, mada su neke njegove informacije i zauzimanje za osumnjičene saradnike NOP-a višim vlastima postale sumnjive, pa su počeli i njega kontrolisati i uhoditi.

I naša veza u Prozoru, Dragutin Malić, ne samo što nas je obavještavao o namerama neprijatelja, posredstvom sigurnih veza, već je, otvorenom intervencijom, mnogim ljudima spasio glavu, bilo što ih je, intervencijom, spasio iz zatvora, ili što im je, preko svojih ljudi, omogućio da pobegnu. On je u svojim izvještajima obmanjivao »Župsku redarstvenu oblast« u Jajcu, a omogućio nam je da organizujemo zasjedu u Žlibu, kojom prilikom su 3 ustaše ubijene a jedan teško ranjen. Obavijest kada će se i kuda vratiti ustaško rukovodstvo iz Bugojna, poslije ustaškog zbora, Malić je predao svojoj vezi Mustafi Mustajbegoviću iz Duga, ovaj je noću prenio pismo Ademu Hajduru, a on do Hašima Imamovića, da bi stiglo do Numa Cokaja u Šcipama, a iz ruku ovog do štaba Ramskog odreda, koji je bio zanoćio kod Pašina vrela.

Ujutro je Ivica Matijanić odabrao desetinu dobrovoljaca koji su, pod rukovodstvom Rafika Šećibovića i Osmana Osmića, više trkom nego hodom, najkratčim putem stigli i napravili zasjedu u Žlibu, na dionici puta Makljen - Sičaje, odnosno Prozor - Gornji Vakuf. Ugovoren znak o nailasku automobila, koji je vozio Rasim Đelilović, bio je neprekidna upotreba sirene od Sičaje. U autu su bili kotarski predstojnik Dragutin Malić, bilježnik Zvonko Jurišić, zatim logornik i tabornik sa svojim ustaškim štabom. Tom prilikom su poginuli Vinko Petrović, Kazimir Đikić i Azina Luka - Mandić, dok je teško ranjeni logornik Drago Jurić ostao u životu i, nakon specijalnog liječenja kod njemačkih Ijekara u Sarajevu, ostao živ i ispričao šta su Dragutin Malić i Rasim Đelilović, uvjereni daje i on mrtav, razgovarali sa partizanima.

I to je ukazivalo na grešku zašto borci, po dogovoru, nisu zarobili kotarskog predstojnika i šofera, da se fingira njihova nevinost u ovom slučaju, odnosno što nisu dotukli logornika. To je oštro kritikованo, ali se više nije moglo popraviti. Logornik je otkrio Malića i Đelilovića i oni su uhapšeni, mučeni od gestapovaca u Mostaru, a onda dotjerani u Prozor i javno obešeni 5. septembra 1943. godine nasred grada, u parku. Sve partizanske familije neprijatelj je natjerao da dodu pod vješala. Sva prozorska omladina tada je prisilno mela cestu i trg oko obešenih. Nakon tri dana skinuli su obešene i, da bi im zameli trag, bacili ih, noću, u septičku jamu. Prije toga je uhapšen Mustafa Mustajbegović, jer gaje neko prikazao da je kritične noći dolazio u Kute. On je strašno mučen, i umro je u najtežim mukama.

Gubitak glavnih veza u Prozoru - Dragutina Malića, Rasima Đelilovića, Mustafe Mustajbegovića i Muhameda Karahodžića - bio je velik udarac za NOP, ali je, u isto vrijeme i neprijatelj imao sve pristalice likvidiranih i sve rodoljube, protiv sebe, a iz te mase je lako bilo naći sigurne saradnike.

Bilo je ljudi koji su, u najtežoj situaciji, marta 1943. kada su naše jedinice sa ranjenicima okrenule ka Prenju i dalje na istok, tvrdili daje utopija slati nas, petoro boraca, na teren kuda su prošle dvije njemačke divizije sa 5. ustaškim zdrugom. Naš boravak na terenu, uspostavljanje veza sa narodom, ponovno formiranje Ramskog odreda i njegovo izrastanje, do povratka jedinica poslije Sutjeske, u jedinicu sa preko 100 boraca - takvim skepticima nije dao za pravo. Uostalom, da nije vraćena i da nije stalno djelovala ta grupa borca na terenu Rame, Neretvice i gornjeg toka Vrbasa, gdje bi se vratili borci iz Crne Gore, koji su došli na taj teren potpuno iscrpljeni, i većinom, bez ikakvog oružja - daje sa tog terena uspio neprijatelj mobilisati omladinu u svoje redove. A kada su drugovi, poslije svih nedača u Crnoj Gori, stigli na oslobođenu teritoriju i zatekli reaktivirane NO odbore, dobro naoružane drugove, obezbedenu ishranu i siguran smještaj za oporavak i ozdravljenje - NOP se toliko zahuktao da su, već u avgustu 1943. godine, osnovana tri općinska NOO i stvorena škola u selu Kute.

Kada je bilo najteže Mostarskom bataljonu sklonjenom u gradu na Neretvi, već u junu 1943. godine mu je pružena mogućnost da se iz svojih skrovišta u Mostaru prebaci na oslobođenu teritoriju i, umjesto da strahuje u tom gradu sa jakim neprijateljevim garnizonom priključio se Ramskom odredu, koji je sve učinio da se ti borci osjećaju kao da su na mostarskoj teritoriji.

Zahvaljujući dobrim vezama i uspješnoj propagandi, priliv boraca u odred je iz dana u dan bio sve veći. To stanje slikovito karakteriše i masovan priliv žena prozorskog kraja u jedinice NOV i u ilegalni pokret. U tome su učestvovale drugarice svih životnih doba i iz različitih socijalnih sredina. Spisak njihovih imena je još 1943., tada kada je bilo ponajteže na prozorskem terenu, bio podug. Ipak, u tome su prednjačile, rekao bih, starije žene, a od njih su posebno, dvije žene iz sela Kute: Zahida Hujdur i Đula Studenka. One su, već u marta 1942. godine, prenosile i skrivate kupljene puške za partizane i pružale utocište svim partizanima. Zahida je sa radom za NOP, gotovo uvijek zajedno sa Studenkom, nastavila i pošto joj je muž zatvoren i suđen od strane prijekog ustaškog suda, pa čak i kada je, koncem aprila 1943, ubijen u logoru na Banjici. Ona je sve svoje bitisanje i život sve svoje djece podredila NOP-u. U najkritičnijim momentima njih dvije su pomagale pozadinskim radnicima da se pred stalnim potjerama, i po jakoj zimi, sklone i prehrane; one su njegovale bolesne partizane, njima pripada zasluga što su ostali živi mnogi partizani-povratnici iz Crne Gore, što su brojne poruke stigle u prave ruke...

Pokazalo se ispravnim i dalekovidim što je Vrhovni štab, 10. marta 1943. godine, naredio da se osoblje Komande mesta u Prozoru obavezno vrati na okupiranu teritoriju. Razvoj događaja je pokazao daje to bilo od presudnog značaja za razvoj NOP-a na ovom području, jer veze s narodom nisu prekidane, a svi pokušaji okupatora i njegovih sluga da prekinu te veze ostale su bez uspjeha!

Muharem Nuhefendić

VEZE NA PODRUČJU HERCEGOVINE

Sredinom juna 1943. godine, posle prelaska Sutjeske i probroja preko komunikacije Kalinovik - Foča, Deseta hercegovačka udarna brigada je, odlukom Vrhovnog komandanta, dobila zadatku da se odvoji od glavnine naših snaga i ponovo se vrati u Hercegovinu. U odluci je, između ostalog, stajalo: »Pošto nemamo radio-stanicu da vam damo, veze sa Vrhovnim štabom održavaćete pomoću kurira. Slušajte radio-stanicu »Slobodna Jugoslavija« i koristite se šifrom koju vam dajemo, pa ćemo znati gdje se nalazi Vrhovni štab.

Uputstvo je bilo jasno, ali mi u brigadi u tom momentu nismo imali radio-prijemnik.

Odvajanjem 10. hercegovačke udarne brigade od glavnine Operativne grupe Vrhovnog štaba, i prelaskom preko komunikacije Kalinovik - Sarajevo, štab brigade je dobio obaveštenje da se u rejonu sela Obija nalazi četnički štab za istočnu Bosnu, sa majorom Pantićem na čelu. Iznenadnom akcijom dijela Desete brigade, četnički štab je uništen, a zaplijenjeni veća količina zlatnika, nešto oružja i radio-prijemnik sa pogonom na dvanaestvoltni akumulator. Tako smo došli do radio-aparata potrebnog za slušanje vijesti »Slobodna Jugoslavija«, London, Moskva i dr.). Ovaj prijemnik je korišćen sve do kraja rata, najprije u štabu Desete hercegovačke brigade, a potom u štabu 29. hercegovačke udarne divizije.

O našoj uspješnoj akciji - likvidaciji četničkog štaba za istočnu Bosnu - nismo bili u mogućnosti da odmah obavijestimo Vrhovni štab. Takođe nam je i docnije, boreći se kroz Hercegovinu i pokrenuvši masovno narod u borbu veoma nedostajala veza sa Vrhovnim štabom. Tada je bilo potrebno 20 do 30 dana da kuriri odu u Bosnu i vrate se u Hercegovinu.

U to vrijeme u Hercegovini su se nalazili brojni garnizoni sa njemačkim i italijanskim jedinicama i njihovim slugama, četnicima i ustašama. Sa njima smo

vodili svakodnevne borbe i tukli ih na svakom koraku. Do početka oktobra naše jedinice su narasle u tolikoj mjeri da smo formirali grupe bataljona (iz kojih su docnije formirane tri brigade - 11., 12. i 13.), a imali smo i znatnu oslobođenu teritoriju. O svim tim akcijama i uspjesima nismo mogli brzo obavještavati Vrhovni štab. Stoga je razumljivo da ni »Slobodna Jugoslavija« nije mogla blagovremeno govoriti o razmahu borbe u Hercegovini i našim brojnim uspjesima, te se o tome malo znalo u susjednim krajevima, a pogotovo u ostalim djelovima naše zemlje. Nije potrebno naglašavati šta bi u ovakvoj situaciji značile redovne veze sa Vrhovnim štabom. Ovakva situacija trajala je sve do dolaska 2. proleterske divizije u Foču sredinom oktobra 1943. i uspostavljanja kurirske veze sa štabom te divizije.

Radio-vezu sa Vrhovnim štabom uspostavili smo tek u drugoj polovini oktobra, a u drugoj polovini novembra 1943. godine od hercegovačkih jedinica formirana je i 29. hercegovačka udarna divizija. Radio-veze štaba divizije održavane su svakodnevno sa Vrhovnim štabom (tri puta dnevno), sa II udarnim korpušom (pod čijom je komandom tada bila 29. divizija) i sa krajiskim jedinicama na desnoj obali Neretve. Time su omogućene koordinirane akcije naših snaga na ovom području.

Ovdje je vrijedno spomenuti i jedan događaj iz 1944. godine. Poslije zauzimanja Bileće, u štabu četničkog komandanta Kureša zarobili smo radio-stanicu i radio-telegrafistu - bivšeg mornaričkog narednika Bradešku, kojeg smo prisili da nam preda šifre za održavanje veze sa Dražom Mihailovićem, vojvodom Baćevićem i majorom Lukačevićem. To smo veoma smisljeno iskoristili i, nizom pogrešnih obaveštenja, naveli četničke jedinice na naše brigade, koje su ih spremno sačekale. Na taj način smo razbili ove jake četničke grupacije, a majora Lukačevića zarobili. Bila je to velika greška četnička što se šifra nalazila kod radio-telegrafiste. Istina, takva praksa bila je i kod nas, u 29. diviziji, tokom 1943. godine, ali je, već početkom 1944. godine, šifra odvojena od veze.

Poslije oslobođenja Trebinja, odmah smo, pri štabu divizije, u gradu formirali školu (kurs) vezista, koja nam je u narednim operacijama u dolini Neretve, i sve do konačnog oslobođenja zemlje, mnogo koristila. Tada su već sve naše pokretne jedinice bile snabdjevene radio-stanicama, a i komande mjesta, dok su opštinski i sreski odbori bili povezani telefonskim vezama.

Veza je u svim našim operacijama imala krupan i odgovoran zadatok. U prvo vrijeme isključivo su kuriri bili prenosoci odluka i naređenja, stoga su u kurirsku službu birani najbolji i najgovorniji momci, a veliki broj njih dao je živote u nastojanju da obave povjerene im zadatke.

Vlado Šegrt

VEZA IZMEĐU OPŠTINSKOG KOMITETA ZA ULCINJ I RUKOVODSTVA NOP ZA CRNU GORU

Partijsko rukovodstvo Skadra dostavilo je ulcinjskom Komitetu KPJ pismo Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru u kojem se tražilo da im ovaj opštinski komitet, preko skadarske veze uputi svoga delegata u cilju direktnog povezivanja PK KPJ za Crnu Goru i ulcinjskog partijskog rukovodstva, kao i radi informisanja Pokrajinskog komiteta o njegovom radu.

Na sastanku Opštinskog komiteta, koji je održan polovinom jula 1943. godine u kući Dura Ivova Đakonovića, drugovi su predložili da ja, kao sekretar komiteta, pođem preko Albanije u Pokrajinski komitet. Sastavljen je pismani izveš-

taj, kojeg je, na vrlo tankom papiru i sitnim slovima, napisao Vojo I. Srzentić. Izvještaj je bio opširan za one prilike, ali se mogao smjestiti na predviđenom mjestu - u gumenom donu opaska.

Tako sam se u drugoj polovini jula 1943. godine, sa izvještajem i u sportskom odjelu, uputio preko Skadra ka Pokrajinskom komitetu, koji se nalazio na terenu sjeverozapadne Crne Gore. U očekivanju dalje veze, imao sam prilike da se upoznam s radom skadarske partiskske organizacije. Nakon nekoliko dana stigao je član CK KP Albanije (KPA), koji je, kao delegat CK KPA, s Vasilij Santom iz Skadra trebalo sa mnom da nastavi put.

Sa Vasilij Santom sam i ranije imao više susreta, pa sam ga dobro upoznao i zavoleo. Njegova snažna i humana ličnost djelovala je na svakog borca, tako da sam i ja bio ispunjen osjećanjem da i najteži zadatak postaje nekako jednostavan kad se u njega ugradи idea i humana ličnost takvih boraca kao što je Santo.

Santo mi je objasnio plan odlaska za Crnu Goru, odnosno da će se ja prebacivati drugim kanalom do Fundine, iz koje ćemo zajedno nastaviti put do mjesta boravka Pokrajinskog komiteta. Povoljna je bila okolnost što sam, neposredno prije odlaska, upoznao Žika Šarkića i sa njim se dogovorio o detaljima prebacivanja do sela Tuzi.

Snabdjeven urednom legitimacijom skadarske prefekture, koju su mi nabavili drugovi, uputio sam se autobusom za Tuzi. U Tuzi smo se za Žikom Šarkićem dogovorili da nastavimo put na biciklima, u cilju prelaska granice. Ubrzanim vožnjom prošli smo pored stražara na granici koji nas je bez pregleda propustio. U selu Masline povezali smo se s drugovima iz Kuća. U Fundini smo se sreli s Miljanom Vujoševićem, Spasojem Ivanovićem, Ljubom Vujoševićem, Dokom Miraševićem i drugim. Osjećali smo se kao na slobodnoj teritoriji.

Nakon dva dana stigli su iz Albanije Vasilij Santo i Ramadan Citaku-Baco. Bili su obućeni u malisorsku nošnju. Oko struka se isticao veliki crveni pojas iznad kojega su ukrstili redenike, što je simbolizovalo pobunjeni albanski narod. Drugovi iz Fundine i Okružnog komiteta Podgorice, vrlo su srdačno dočekali drugove iz Albanije. Na svakom koraku to prijateljstvo se osjećalo i ono nas je pratilo na čitvom putu kroz Crnu Goru.

Poslije tri dana grupa je stigla u rejon Ponikvice. U Ponikvicama smo zatekli veću grupu drugova koju je predvodio Ivan Milutinović-Milutin. U grupi su se nalazili mnogi borci i rukovodaci Treće udarne divizije, koji su se prikupljali posjele pete ofanzive. Ovom jedinicom je rukovodio Radomir Babić.

Ivan Milutinović je predložio program boravka i rada koji se sastojao iz dva djela. Prvi dio je bio zajednički sastanak drugova iz Albanije i Ulcinja, na kojem se razmatralo nacionalno pitanje i borba jugoslovenskih naroda protiv okupatora. Drugi dio rada odnosio se na saradnju KPJ sa KPA, odnosno izmjenu mišljenja o raznim političkim i organizacionim pitanjima, vezanim za dalji razvoj narodnooslobodilačke brobe albanskog naroda.

Drug Milutin je rekao albanskim drugovima da on, kao član CK KPJ i Vrhovnog štaba, može odgovoriti na pitanja koja ih interesuju i izneti stavove Centralnog komiteta i druge Tita. Tom prilikom je drug Santo isticao kako KPJ ima dobre kadrove, koji su izrasli u prave revolucionare i daje sreća za njih, Albance, što su u borbu pošli primjerom naroda Jugoslavije. Na jednom posebnom sastanku pročitao sam pripremljen izvještaj o političkom stanju na području opštine Ulcinj.

Na prijedlog druge Milutina formirana je grupa koja se zajednički kretala natrag, do rejona Meduna. Andrija Mugoša nam je predložio da se ne vraćamo preko Skadra, već da se uputimo u Ulcinj, vezom preko Zagarča, Ceklina i Patrojevića. Vratio sam se preko Skadarskog jezera u Skadar koji je bio blokiran. U Skadru su tada zamjenjivali lične karte, pa sam je i ja uspio zamjeniti na vješt način.

Pri mom polasku za Ulcinj drug Santo je izrazio želju da dođe kod nas, te da se na licu mjesta upozna sa radom našeg NOP. Želja mu se nije ispunila poginuo je na putu za Crnu Goru.

Na izlasku iz Skadra ispred mosta na Bojani nalazio se žičani blok. Kontrola nije bila detaljna, trebalo je samo pokazati novoizdatu legitimaciju. Tako sam se, polovinom avgusta 1943. godine, ponovo našao na terenu opštine Ulcinj. Preko Možure i Bijele gore prebacio sam se u Meterize i odmah se povezao sa Andrijom Petričevićem i Pavlom Kneževićem. Oni mi saopštise da su na teren stigli Veliša i Đoko Grković-Crni, članovi Sreskog komiteta KPJ Bar, kao i Ivo Nikić. Njihovim dolaskom praktično se uspostavlja veza ulcinjske partitske organizacije sa partitskim rukovodstvom barskog sreza, koja je bila prekinuta u aprilu 1942. godine.

Kako se Pokret razvijao, tako su se sve više širile i učvršćivale veze Opštinskog komiteta sa partizanskim jedinicama na ovom djelu Crne Gore. One su se isključivo održavale putem kurira.

Luka Knežević

USPOSTAVLJANJE VEZA PO BIHORU

Poslije teških borbi i velikih žrtava na Vakufu, Bugojnu i, naročito Kupresu, Četvrti proleterska crnogorska brigada, čiji sam pripadnik bio, povukla se, radi predaha, na Mliništa. Tu je, na jednoj planini, došao kurir iz Vrhovnog štaba i kaže: »Eto ga Tito, dolazi kod vas«. Tu su se odmah postrojili dva bataljona. Ispalo je da je neko izgubio kapu, neko opanak, ali smo dobro čuvali oružje.

Onda je došao drug Tito, stao ispred stroja i pozdrvio nas sa »Smrt fašizmu!«, a borci su, kao u jedan glas, odgovorili: »sloboda narodu!« Onda nam je Tito rekao: »Brže, drugovi, da iskoristimo ovo sumorno vrijeme da razgovaramo. Mi smo se tada zbili oko njega. Ja samo što ga nisam dodirivao. Boško Duričković je pored mene i traži da borci postave neka pitanja, ali oni pismeniji, da se ne brukamo pred Vrhovnim komandantom.

Bio sam ponajstariji u tom sastavu i osjećao sam da treba da pitam o onome 0 čemu najviše razmišljamo. Tako sam postavio i pitanje »Kako ostvarujete veze sa pokrajinama?« Pitao sam to, jer me kopalo kako je u Crnoj Gori, kako oda-vde, iz Krajine, Tito i CK KPJ ostvaruju svoj uticaj тамо i utiču na razvoj situacije u našu korist. Drug Tito mi je lijepo objasnio kako se te veze regulišu i kako, u tom cilju, neki drugovi dobijaju napismeno, propusnice, da bi se lakše kretali. Objasnio je da se u većini slučajeva, ta veza održava kuririma-pešacima i da se tako radi i sa Crnom Gorom. Ali znao je Tito ili je bar osjetio što kopka mene

1 sve druge pa je dodao: »Samo da se ovde malo oporavimo, učvrstimo našu vlast i obezbijedimo tekovine dosadašnje borbe, eto nas u Crnoj Gori...«

Tito nam podijeli 100 cigareta iz neke svoje rezerve. Svaki četvrti pušač dobi po cigaretu, a ja, onako postariji i sa brčinama, dobih sam jednu.

Stvarno, drug Tito je bio u pravu: k nama su, u posebno važnim misijama, ubrzo u Krajinu stigli Dušan Mugoša i Blažo Jovanović. Mugošaje pješice, u prat-nji kurira, stigao od Crne Gore, pa i dalje, iz Albanije, gdje je, po zadatku ČK KPJ, politički djelovao.

Jednog dana je komunistima u brigadi povjereni da se priprema pokret za Crnu Goru. Među borcima je nastalo neviđeno veselje, a odjeknula je i pjesma: »Oj da mi je ranom zorom - prošetati Crnom Gorom...«

Na povratku za Crnu Goru, poslije Vilića gumna i drugih bitaka koje je, u sastavu operativne grupe, vodila na Neretvi, kao i prije i poslije nje u po zlu ču-venoj četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, Četvrti proleterska crnogorska se smjes-tila u Krnovu kod Nikšića. Odатle smo Vuko Radović i ja zaduženi da obezbije-

dimo ishranu brigade, otišli u Gornju Nikšićku Župu. Iako tamo nije bilo partizana, Župa je bila naša. Tamo smo se oduševili brojnim vezama, uporištima, uzdanica. U Župi smo sreli Blaža Jovanovića, Vuja Todorovića i Doka Vujoševića i s njima se lijepo ispričali. Naravno, bilo je po najviše riječi o političkoj situaciji u to vrijeme u Crnoj Gori. Pljenilo je to kako pričaju o kuririma, o vezama, o dugim putevima, podršci naroda...

Nakon Sutjeske, vratili smo se u Bosnu, ali je ubrzo, 9. septembra 1943. kapitulirala Italija, pa sam, zajedno sa Pantom Mališićem, dobio zadatku da se vratim za Crnu Goru. To je bilo naređenje štaba-Drugog udarnog korpusa. Zadatak je bio da ne dozvolimo da se u novoj situaciji proširi četnička organizacija i djelovanje okupatora među našim masama.

Panto i ja smo od 2. proleterske dobili 20 boraca kao pratinju, te smo, raznim vezama, došli do Sandžaka; odатle nas je sandžačka partijska veza prebacila dalje, do Okružnog komiteta KPJ u Tutin-Dolu. Tu smo upoznati sa situacijom na tom terenu, a ja sam dobio zadatku da idem na muslimanski teren, jer sam još od prije rata bio poznat u tim selima.

Opet su nas vodili kuriri i vodiči, sve sigurni mladi ljudi. Došli smo do blizu Lima, gdje smo morali da oslušnemo da li ima nekih zasjeda. Osluškujemo, a drug koji me je pratilo držao je otkočenu pušku na gotovs.

Tišina je, pretvorili smo se u oči i uši. Odjednom njegova puška opali. Strešoh se. Okrenem se i pitam ga šta je, a on odgovori da nije ništa, već mu se prst omaknuo, tako daje slučajno opaljen metak. Ljut sam, ali se ništa ne može popraviti. Međutim, uskoro, s lijeve strane, začuh: »Ko je tamo?« Na to ču ja »Ko si ti?« Srećom, on me je prepoznao po glasu. To je bio Milo Vezić. Milo je 1941. i 1942. godine, bio jedan od žešćih bistrijih boraca - kurira, pa sam ga po tome pamlio. Sada mi je rekao da tuda ide ispred ilegalnog bataljona koji je tek formiran pored Lima, od Beranaca i Andrijevičana.

Kad sam čuo za taj ilegalni bataljon sunce me je ogrijalo. Požurio sam mu u susret. Stvarno, tu je bilo oko 160 novih boraca, što me je veoma obradovalo, a na začelju vidim Sava Joksimovića, na konju. On me je vratio u jednu šumu, da ga upoznam sa stanjem u Bosni.

Pričali smo skoro čitav dan. On je govorio o svim detaljima na ovom terenu, skrivnicama, vezama. Uveče su mi, kao pratinju, dali dva druga. Tom prilikom Savo mi je dao osam imena naših saradnika, simpatizera i veza na terenu kuda sam upućen.

Došao sam do Ljuba Lovreta, našeg simpatizera. Pitao sam ga da li mogu ući u kafanu, jer je bio petak uveče, a muslimani se vraćaju iz džamije i tu navraćaju na kartanje. On nije odovorio da mogu. Došao sam u kafanu i, kad sam ulazio, rekoh: »Smrt fašizmu!« Za stolovima je sjedjelo sedam-osam ljudi. Odgovorile mi: »Sloboda narodu!« A u kafani je sjedio i jedan njemački »komandant!« Vidim: na njemu odlikovanja, kukasti krst, naoružan je sa tri redenika, bombama i pištolj. Zvali su ga Čazim Čorović. Ja sam im, kad sam ušao, ponudio da pročitamo bilten sa porukom Osmana Krabegovića, muslimanima u Sandžaku, koji je bio dobro politički obrađen. Složili su se pa, im pročitah Bilten, a zatim sam im usmeno govorio o političkoj situaciji, o našim borbama i pobjedama protiv okupatora i domaćih izdajnika. Njemački »komandant«, koga su zvali Čazim, suprostavio se ovom mom nastupu razbijši šoljicu od kafe koju je naručio. On je vikao: »Aman, kakva banda!«

Zahtjevao sam da se izbací napolje iz kafane, a prisutni drugovi su me poslušali, razoružali ga i izbacili napolje. Međutim on je počeo ponovo da više i bacio je i bombu unutra.

Ona moja dva pratioca ležala su kod vrata i zaspala, jer su bili umorni, a i izgubili su obuću. Sada, na moju komandu, skočiše, ali nisu uspjeli da ovog »komandanta« uhapse.

Produžio sam da radim na ovom terenu. Razaslao sam odmah pismo po Bihoru. K meni su dolazili ljudi na određeno mjesto. Ja sam tada išao sa drugovima iz Okružnog komiteta Partije. Dosta smo radili, oslanjajući se na naše veze, pa

smo uspjeli da formiramo jednu četu, sastavljenu od Muslimana, a za komandira smo postavili jednoga Čorovića. To je bilo 10. oktobra 1943. godine. Ja sam sa tom četom, preko Police, došao u vezu sa patrolom 2. dalmatinske brigade, a zatim smo otišli u štab te brigade.

Ujutro sam sa četom otišao za Berane (danas Ivangrad). Tu smo našli Peka Dapčevića i Mitra Bakića, komandanta i komesara korpusa. Dobili smo neke instrukcije za rad na terenu. Tada su već formirane i komande mesta. I svaki dan su kuriri k meni privodili mještane koji su ranije saradivali sa okupatorom, ali su sagledali svoju izdaju i javljali se u naše redove - da bi oprali ljagu sa sebe. Tako mi je, preko naših veza, došao Elmaz Agović iz Tutina, u činu albanskog kapetana. Tražio je da ga primim. K meni je došao s jednim drugom; skinuo je albanske a prišio naše majorske činove. Konsultovao sam se sa drugovima šta da uradim. Na kraju sam rekao: »Neka su mu činovi srečni, samo neka radi za nas!« Tako je i bilo.

Iz Tutina smo krenuli za Rožaj ali, kad smo mu došli blizu, čula se sve jača borba. Izvještavaju me da se tamo nalazi nekakav komandant Vinko Pazarac, da je protiv nas. Medutim, to je bio Faik Baktijarević...

Što se tiče konkretnih veza između odreda i operativnih jedinica i samih jedinica sa partijskim rukovodstvima u ovom kraju, imali smo nekakve slabe telefonske veze i to do same Peći, Vrmoše i dr. Ja sam, po komandnoj liniji, bio komesar komande mesta, zamjenik komandanta 3. vojnog područja, član vojnog suda, a i komandant odreda. Znam da smo tu, na tom terenu, imali vrlo žive veze, uglavnom kurirske. Kuriri su nam obično bili stariji ljudi ili žene, jer je mlađi svijet upućen u jedinice, tako da smo ostvarivali sigurnu vezu sa brigadama iz Albanije i 1. kosovskom brigadom.

Iz Plava su kuriri išli na sve strane do Sjenice, Novog Pazara, Peć i dalje. I dolazili su odande k nama sa porukama, izvještajima. Bili su to vješti i hrabri ljudi, uglavnom odani našoj borbi. No, dešavalo se da nam kurira i uhvate, pa su tražili od nas da ga otkupimo. Tako smo otkupili nekoliko ljudi kojima je bio život u opasnosti. Bio je uhvaćen i Selmo Kadunić. On je isprebijan i tako doveden u Peć. Mi smo ilegalno, preko kurira, poslali novac i izvukli ga iz zatvora.

Jagoš Šćekić

KURIRI SANDŽAČKE ILEGALNE

U vrijeme najneposrednijih priprema za ustank u pljevaljskom kraju, sastala se jedna grupa nas u selu Sljivansko. Tu smo formirali gerilski odred. Ja sam izabran za ekonoma, a zadatak mi je bio da skupljam hranu na dobrovoljnoj osnovi - što ko da.

Na tom sastanku postavljen je zadatak da se uspostavi veza sa odredom koji je formiran na teritoriji Dragaša i Kruševa. Jedna veza je išla preko Radoja Kontića i Vojina Drobnjaka.

Odmah poslije Trinaestojulskog ustanka počele su k nama stizati radio-vjesti s kojima je trebalo da upoznamo građane, naročito naše simpatizere. Riječ je, uglavnom, bila o situaciji na istočnom i zapadnom frontu. Ne znam otkuda su tačno dolazile te vijesti, ali pamtim da su iz sela Brodice donošene u Cikovo, a iz Čikova do mene. Ponekad je te vijesti donosio Radoje Kontić, drugi put Milan Kontić, ili Vidoje Kontić. Oni su ih donosili do mene, a ja sam ih nosio do Radoša Zečevića, da bi ih on odnio u Meljak, do Dmitra Starčevića. Dmitar je trebao sa ovim da upoznaje Meljačane. Odavde pa nadalje mi nismo imali veze.

Takvo prenošenje vijesti trajalo je do 6. oktobra 1941. godine, kada su Meljačani formirali prvu partizansku pljevaljsku četu, u koju sam i ja stigao 6 dana nakon njenog formiranja, 12. oktobra.

Sjećam se da smo 27. januara 1942. godine ušli u Čajniče, kao Pljevaljski NOP odred. Kako smo se primicali Cajniču, četničke jedinice su pružale telefonsku liniju, pa idući prema Čajniču, mi smo preuzimali tu četničku vezu. Naime, četnici su imali telefonsku vezu od Čajniča do Kovača. Komandant odreda, je naredio, kad su četnici zarobljeni, da se postave naši borci na Kovaču, kod telefona. Na vezi su ostali Milovan Čavić, Miroslav Čalasan, Veljko Milošević i još neki.

Dok smo boravili u Čajniču, ova telefonska linija, Čajniče - Kovač produžava se do Boljanića. Negdje koncem februara i početkom marta mjeseca odlažimo iz Čajniča na teren pljevaljskog sreza pa se i telefonska linija, koja je već postojala u Boljanićima, produžava za Meljak, a od Meljaka za Kosanicu. Ta telefonska veza bila je namijenjena Glavnom štabu Crne Gore, jer je ovaj jedno vrijeme bio na Kovaču, a sa Kovača je prešao u Kosanicu. Koliko se sjećam, negdje u aprilu 1942. godine omladina je podigla liniju od Meljaka do Kosanice.

U tome je došla i treća neprijateljska ofanziva i ta linija je ostala i dalje, s tim što je, možda, tada i prekinuta.

Međutim, glavno sredstvo veze bili su nam i dalje kuriri - pješaci. Štab bataljona je imao svoje kurire i oni su se nalazili uvijek pri štabu. Ti kuriri su išli po određenom zadatku, recimo sa naređenjima do četa, sa izvještajima do Glavnog štaba za Crnu Goru itd. Kada je Treća proleterska sandžačka brigada, u sastavu Titove grupe brigade, prešla u Bosnu, veoma dobro je funkcionala veza. Tada je pri štabu brigade formirana grupa kurira, a grupe kurira su postojale i pri štabovima bataljona.

Koliko mi je poznato, kuriri bataljona imali su zadatak da nose razna naredjenja i direktive četama, a izvještaje i druga obavještenja do štaba brigade, dok su brigadni kuriri nosili razna obaveštenja, izvještaje i drugo višim komandama. Ta kurirska veza je tako funkcionala sve do pete neprijateljske ofanzive. Ja sam bio kurir u 2. bataljonu i često sam upućivan na zadatke.

Kad smo bili u centralnoj Bosni, na sektor Prnjavor - Čelinac - Kotor Varoš, štab naše brigade imao je telefoniste i već uspostvljenu telefonsku vezu sa bataljonima. No, veza se nije mogla uspostaviti uvijek sa svim bataljonima, zbog njihovih čestih pokreta, tako da se uspostavlja samo sa najbližim. Zbog ograničenih materijalnih sredstava kao što su kabl i drugo, veza se nije mogla uspostavljati sa udaljenijim bataljonima. Na brigadnoj centrali je u to vrijeme, kao manipulant, radio Ilija Vučetić.

Sjećam se da smo, u jeku četvrte neprijateljske ofanzive, kad je naša brigada prešla kod Konjica i preuzeila položaj 1. proleterske, dobili naredenje od Vrhovnog komandanta, kojeg nam je prosledio komandant bataljona Miloš Vučković. To su u onom ognju donijeli kuriri. Vrhovni komandant nam je naredio da se položaji zadrže samo još za jednu noć, kako bi se omogućilo izvlačenje dijela ranjenika. Mi smo taj položaj stvarno zadržali, pošto sam bio ranjen, ali sam pod ranama produžio pješice do Drine, a od Drine dalje, do Sandžaka. Odatle sam, kao teži ranjenik, otišao na Sutjesku.

Sa Sutjeske je 13. juna 1943. svaki onaj koga su noge mogle izneti, otišao za jedinicima ili u svoje mjesto. I ja sam otišao za Crnu Goru i ostao deset dana kod mojih, sve dok se nisam malo oporavio. Onda sam počeo da tražim neku vezu - da se vratim natrag u jedinicu. Uspio sam da uspostavim vezu sa ljudima koji su bili u Ljubišnji, a to su bili: Danilo Knežević, Žarko Vidović i Ilija Zečević. Tu je bilo i boraca iz okolnih sela. Kad sam došao kod njih, oni su već bili uhvatili vezu sa drugom grupom, koja je bila u premčanskem kraju, gdje se nalazio i drug Velimir Knežević. Dok nisam došao u tu grupu, redovne kurirske veze održavao je Vidoje Sorgić, a kada sam došao, onda sam ja preuzeo tu vezu - kao kurir. Moj zadatak je bio da obavještavam grupu u Premčanima šta se radi u Meljaku, i obratno. Tu vezu sam održavao redovno i to tako što sam uvijek naveće polazio u

Meljak, da donesem podatke, odnosno naređenje. Onda prođe jedan dan pa opet sa Meljaka... To je bila velika prostorija i ja sam na putu provodio i po 24 sata.

Grupi u Meljaku, gdje sam i ja bio, naređeno je bilo da pređe iz Meljaka, odnosno sa Ljubišnje, do Premčana. Međutim, pošto nismo svi prešli, mene su zadržali da ostanem kao neka veza u Meljaku, sa zadatkom da okupljam preživjele borce sa Sutjeske iz Meljaka, Bobova, Bukovice, Zeleniča, Proševine i drugih krajeva. Međutim, mi koji smo ostali u Meljaku i Ljubišnji, pošto smo imali najveću grupu, pošli smo u Bukovicu, da se tamo povežemo sa Ljubanom Vučkovićem i vidimo da li je ta grupa u Bukovici povezana i da li nešto radi.

Kad smo došli u Bukovicu povezali smo se sa dijelom tih drugova, a Vladu Lečiću dali nalog da poveže čitavu grupu. Te iste večeri, u kuću Branka Dukovića, trebalo je da dodu drugovi da se dogovorimo. Međutim, banuli su četnici, pa smo morali da odemo iz Bukovice, nazad u naš kraj. Da nismo morali napustiti Bukovicu, uspjeli bismo da povežemo čitavu ovu grupu. Međutim, mi smo uspjeli da se povežemo sa samo tri-četiri druga, i to: sa Ćetkovićem, Vladom Lečićem i Brankom Dukovićem. Sa ostalim koji su došli sa Sutjeske nismo uspjeli da kontaktiramo.

Kad smo se vratili u Meljak, ova moja grupa je pošla za Senčane, u sastav slijedeće, centralne grupe, dok je manja grupa ostala u Ljubišnji. Tu smo ostali Milan Radović, Momčilo Đurković, Milojica i Petar Zec, ja i još neki. Mi smo imali zadatak da tražimo drugove iz zeleničke opštine, a to su bili: Milojko Vraneš, Mirkovići, Baćevići i onda, iz bobovske opštine, Slobo Lučić, Radoje Tošić, Mihajlo Vitorović i još neki. Taj zadatak, kojeg smo dobili preko naše veze i drugih saradnika, u potpunosti smo izvršili. Pošto nije bilo moguće ići po terenu, jer smo bili isuviše kompromitovani kod neprijatelja, ostali smo u Denovićima. Susretali smo samo žene i lude koji su, vjerovatno, isli na neki svoj posao.

Najzad je Vrhovni štab poslao svoje kurire. Mislim daje te kurire predvodio Miloš Stamatović. U toj grupi sa njim bili su: Živko Živić, Niko Starčević, Radomir Medojević i dr. Slučaj je htio da se Milonja Radović i ja ponovo sretnemo u jednom zaseoku na jugozapadnoj strani Ljubišnje, kod kuće Gorana Pavlovića. Ranije smo bili zajedno u Ljubišnji, u punktu za održavanje veze. Kad su ovi došli iz Bosne, Momčilo Đurković i ja trebalo je da im budemo vodići, jer su morali hitno otići da nađu nekoga od preživjelih članova štaba 3. proleterske sandžačke brigade i da dalje idu za Goliju i tamo uspostave veze (ne znam s kim).

Đurković i ja stavili smo se na čelo ove grupe i doveli je do sela Čupići i slučajno se, odmah preko noći, povezali sa Danilom Kneževićem i drugima. Tu smo čuli da Velimir Jakić, u pratinji kurira, treba da ide i daje već pošao za Goliju, gdje je trebalo da se sastane sa Ivanom Milutinovićem, pa je sada, dolaskom kurira iz Bosne, ta potreba otpala. Mi smo Jakića dozivali iz sela Kotlajića. Istina, mi smo se spustili niže, ka Tari, u selo Šuvak. Tu čujem nekog Milana Golubovića, više: »Aj Velimire Jakiću!« Nekoliko puta tako viče, dodajući: »Vratite se, došli su kuriri iz Bosne, jeste li razumjeli?!«

Velimir Jakić se vratio u selo Kotlajiće, ali ne znam ko su mu bili pratioci.

Kad se Jakić vratio s onu stranu Tare, tu su bili još i Žarko Vidović, Danilo Knežević, Komnen Cerović - naši rukovodnici. Ubrzo smo se u Kotlajićima sastali svi mi, partizani koji smo bili u petoj neprijateljskoj ofanzivi. Ne znam ko je prvi ovdje predao poštu, da li je to bio Miloš Stamatović, pokojni Živko Živić ili Niko Starčević. Kad smo se sastali, malo smo se provešelili.

Poslije toga smo se Momčilo Đurković i ja, koji je inače vodič i ovoj grupi kurira Vrhovnog štaba od Ljubišnje do Kopita, vratili ponovo na Meljak. Sa nama se vratio i Niko Starčević. Vratili smo se sa određenim zadacima. Ne znam koliko smo dugo ostali u Meljaku, ali znam da su sa mnom bili Starčević, Đurković i Milovan Radović. Jednog dana došla je grupa iz Krupica koju je, valjda, poslao ondašnji partijski komitet - za Sandžak. Znam da su u toj grupi bili Žarko Vidović, Jovo Radović, Jovo Čolović i Jagoš Radović.

Naš zadatak je bio da se sretnemo sa grupom oko Pljevalja ili prema Treskavici. I ova grupa, koju sam naveo, pošla je iz Meljaka i, za dan i jednu noć, do-

đemo u selo Davaljik. U tom selu trebalo je da odemo kod nekog Milana Jovovića, koji je bio tetak Jagoša Radovića. Mi smo u to selo došli rano ujutro i Milan Jovović nam je rekao daje Drina posjednuta od strane četnika, tako da »ni Tito ne može proći«. Mi smo ostali pozadi Milanove kuće. Tog dana smo primijetili da sa sjeveroistočne strane odstupa velika grupa četnika. Međutim, nismo mogli da doznamo zašto odstupaju četnici i, zbog naše žurbe da stignemo pred njih, nismo mogli da čekamo da sa Davaljika siđemo u selo Mazovče i pređemo Drinu. S druge strane informisao nas je Milan Jovović: daje od naših aktivista u Mazovcu čuo da su četnici preko Drine postrijeljali one naše ilegalce koji su preveli kurirsku grupu sa Stamatovićem na čelu.

Mi smo se tada odlučili da se vrtimo iz Davaljika preko Korata i sela Bolje i dođemo u selo Mačkovac, do Vlajka Vukovića, našeg saradnika. On je trebalo da nas prevede preko Tare na njenu lijevu obalu. Kad smo pošli iz Davaljika, preko Koraba i sela Borinja, došli smo kod Čelebića, u kuću nekog Rečića, koji nam je dao večeru. Mi mu nismo rekli kuda idemo, ali smo te noći krenuli i pošli preko Radovine, pa-i zalutali. Nismo znali kuda idemo. Tu smo legli i spavali, a, za našu nesreću, kiša je padala i nismo imali kuda da se sklonimo, pa smo tako prenoćili.

Ujutro smo krenuli, onako prema orientaciji. Kad smo izašli na vrhove te planine, naišli smo na čobane koji su čuvali ovce. Pitali smo ih čije su to ovce, a oni su nam rekli da su ovce Radovića iz Meštrevca. Radoš Radović je tada bio s nama, to su njegovi neki dalji rođaci i, kad su nam čobani rekli gdje su kuće Radovića, otišli smo kod tog Radovića. Iz moje grupe dvojica su otišla u kuću, a mene su ostavili na straži.

Medutim, kad smo došli ispred kuće, tu su stajale dvije djevojke i jedan momak. Ja sam odmah video da taj momak nije iz te kuće, jer samo njegovo ponašanje nije bilo onako kako brat i sestre mogu među sobom razgovarati. Ocijenio sam da je taj mladić sa strane. Zovnuo sam tog momka. On je prišao k meni i pitao sam ga odakle je, ubacujući dalje neka provokativna pitanja. On mi je rekao daje došao noćas prije našeg dolaska i obavijestio me je daje na njega naišao Vlado Miljković, sa grupom partizana, a koji je bio pošao da uspostavi vezu sa mjesnim odredom. Zatim mi je rekao da su naši prešli u Bosnu.

Ušao sam u kuću i rekao drugovima, koji su prije mene ušli, da su naši prešli u Bosnu i da i mi treba da krenemo. Ovi Radovići su nam pripremili stvarno jedan dobar ručak, i to ne onaj oskudni, partizanski, već odličan ručak. I taman kad je trebalo krenuti, naišao je Vlajko Vučković, jedan od najboljih naših simpatizera i siguran saradnik NOP-a. On je bio čuo da se mi nalazimo u kući Radovića, pa nas je odveo u selo Pozamašje, zatim do Vjenske Luke. Tu smo pregazili Taru, prešli na njenu lijevu obalu i došli do nekog sela. Svratili smo kod jednog Muslimana koji je tokom rata nasilno pokršten i-dobro se sjećam četnici su mu dali prezime Miličić. Tog Muslimana smo poslali da izvidi i prati kuda se kreću Nijemci koji su došli preko Pive.

Kad smo dobili izvještaj da su se Nijemci povukli za Žabljak, krenuli smo prema Šćepan-Polju. Tamo smo potražili Jovovića, koji je bio naša partijska veza. Ja sam otprilike znao da se njegova kuća nalazi pod nekim stublom, ali nikoga nisam poznavao. Kad smo došli do njegove kuće, njegova majka nam je rekla da ga nema, ali da će doći. Ovaj mladić, koji je trebao da nam bude partijska veza, rekao nam je da su naši prešli u Bosnu, ali da on nije u stanju da nas prebací preko Tare na njenu desnu stranu. Mi smo kod njega noćili i uspjeli da ga namolimo, tako da nas je ujutro prebacio jednim čamcem na desnu stranu Tare, suprotno od Šćepan-Polja. Onda smo krenuli sve niz Drinu i došli u Foču.

U Foči su bile 1. i 2. dalmatinska brigada i tu smo našli štab divizije. U Foči nas je zatekla kapitulacija Italije, 9. septembra 1943. godine. Nas je bilo šestorica

- Žarko Vidović, Jagoš Radović, Jovo Vojvodić, Jovo Čolović, Opačić i ja. Jovo Čolović i ja smo ostali u Foči, dok su njih četvorica otišli da skupljaju sve Sandžaklje koji su bili u sastavu 2. proleterske brigade i koji su učestvovali u borbama na Sutjesci. Kad su oni iskupili sve one što su bili borci 5. bataljona 3. sandžačke

brigade, a koji su pošli za Bosnu, mi smo onda krenuli iz Foče za Valjić, zatim Bakić, Celebić, Slatinu i dalje. Kad smo stigli na jedno mesto zvano Poljanac, sa nama je došlo oko 60 do 70 boraca iz 3. brigade koji su prešli Sutjesku i bili u sastavu 2. proleterske brigade. Od njih-i svih drugih što ih je ostalo od 3. brigade (tu je bilo Bijelopoljaca, Novovarošana, Prijepoljaca itd) - formirana je ponovo naša brigada.

Poslije toga smo Jovo Čolović, Jagoš Radović i ja, kao kuriri, dobili zadatak da idemo ponovo u pravcu Foče i sretnemo štab 2. proleterske divizije. Srećom, mi smo u Meljaku našli Ljubodraga Đurića i Slobodana Penezića Krcuna. Oni su se bili smjestili u kući Radovića. Kad smo ih našli, predao sam im poštu. Sjutradan je Jagoš ostao u Meljaku, po zadatku, a ja i Jovo smo, kao kuriri, pošli sa 2. proleterskom divizijom za Maoču. Kako između Meljaka i Maoča ima oko 40 kilometara, to smo putovali čitav dan. Tu kod Maoča, u jednom selu, smjestili su se štabovi brigade i divizije, a bataljoni su raspoređeni po položajima prema Pljevljima.

Drugog dana našeg boravka u Maoču Jovo i ja smo dobili zadatak da hitno nađemo Velimira Jakića, negdje je u pravcu Briškole. Jovo i ja smo pošli da tražimo Velimira Jakića. Tako dodemo kod kuće nekog Jelića. Ja od tih Jelića nisam nikoga poznavao, jer je onda bila velika konspiracija i ti naši saradnici znali su da čuvaju tajnu. Iako smo imali na sebi i petokrake, puške i sve ostalo, nisu nam povjerivali da smo mi partizanski kuriri, tako da nam nisu hteli reći gdje je Velimir Jakić. Kad smo došli u Briškole, ni tamo ne nađosmo Jakića, pa tamo ostavimo poruku da mu, ako ga neko vidi, kaže da pod hitno dođe u Maoču, u kuću Golubovića. Mi smo se vratili i nije prošao ni sat od našeg dolaska - a na putu izbi Velimir. Sada smo znali da mu je naša poruka prenijeta. A ko zna: možda je onda Velimir i bio u onoj kući, ali nam to nisu htjeli reći, čuvajući tajnu! Uglavnom, on nam je poslije rekao da je odmah nakon našeg odlaska obavijestio o sadržaju poruke koju smo mu ostavili.

Sjutradan, kad smo se vratili u štab 2. divizije, došao je Žarko Vidović, kojega su već postavili za komandanta brigade. Stigao je da primi zadatke i, pored osatalog, uzme mene kao kurira, dok je Jovo ostao u štabu 2. divizije. Međutim, čim sam stigao u brigadu - postavili su me za komesara čete.

Ni sa tog novog položaja nisam znao mnogo o funkcionisanju veza od bataljona i brigade pa dalje. Znam posigurno da smo sve veze između bataljona i četa održavali preko kurira, a gore, između brigade i divizije, bilo je i kako-kad: i radio i telefonskih veza ali-uvijek kombinovanih sa kurirskim.

Sjećam se situacije kada je 37. divizija prešla na teritoriju Srbije, dok se 3. brigada nalazila u rejonu planine Zlatibora. To je bilo jula 1944. godine. Tada sam već postao pomoćnik komesara bataljona. Taj naš bataljon je došao u selo Bijela Rijeka, protiv Bugara koji su bili u okolini sela Ljubića. Štab mog bataljona dobije naređenje od štaba brigade (a radio-veza je bila prekinuta sa štabom divizije) da što hitnije pođemo za Rudo, jer su Njemci držali Novu Varoš, Priboj i Prijepolje. To naređenje stiže štabu 2. bataljona 3. sandžačke proleterske brigade kurirom, u uslovima kada štab brigade nije imao nikakve veze ni sa jednim bataljonom. Poslije prijema tog naređenja sastao se štab bataljona. Lako se složisimo: s obzirom na to da nam je orijentirno određen pravac - podimo za Rudo. Do Rudog smo išli dvije noći i jedan dan. Dok silazimo u selo Štrpc, odjedanput se ispred nas isprijeći velika masa četnika. Te četnike smo trebali razbiti, sastati se sa glavninom brigade i stići u Maoču, kakav je zadatak imao naš bataljon - djelujući samostalno.

Najzad, kad smo, nakon 48 časova pješačenja, cijelu tu marš-rutu prešli i došli između Pljevlja i Rudog, htjeli smo da se odmorimo i prikupimo štогод hrane od mještana. Tu smo malo spavalii, tako reći stojeći. Odjedanput se razvila borba,

ne možeš da razlikuješ koje napao, ali znaš: gdje su kratki rafali - to su partizani. I sada ti mi komentarišemo, u selu Krnjači kod Pljevalja, ko se sa kime bije. Međutim, ispalo je da se jedan bataljon naše 3. brigade sukobio sa jednim bataljon 1. proleterske brigade, a ona je imala i artiljeriju i dejstvovala je po tom bataljonom. Kad je, najposlije, prestala ta borba, krenuli smo za Šerbetovac, gdje nađemo štab brigade. Oni su se iznenadili kako smo mi brzo stigli i rekli nam ono o sudaru bataljona naše brigade sa jednim bataljom 1. proleterske, gdje je poginuo jedan silan komandant bataljona.

Mi smo u tom selu ostali na odmoru, dok je brigada ponovo, sa 1. proleterskom divizijom, otišla za Srbiju.

Kako sam već rekao, dok sam ja bio u brigadi, odnosno bataljonu, naša cijela veza odvijala se preko kurira. Što se tiče radio-veze, dok sam bio u štabu bataljona nismo imali nikakvu radio-stanicu, ne bar do sredine januara 1945. godine, kada sam povučen iz pješadije i postavljen na dužnost pomoćnika komesara artiljerijske brigade, koja, do oslobođenja, nije imala nikakvu radio-stanicu, niti je mogla da održava radio-vezu.

Naši kuriri od štaba bataljona do četa, i od štaba brigade do bataljona - i u Bosni, i u Sandžaku i drugdje - bili su sjajni borci; ne sjećam se da je i jedan od njih u prenošenju direktiva, naredenja i raznih drugih poruka zatajio.

Kad je formirana naša brigada, ona je nešto kasnije ušla u sastav 1. proleterske divizije, u čijem sastavu su bile još i 1. proleterska i 3. krajiška brigada. Bile su to brigade-sve jedna bolja od druge. U jednom periodu, ona je dejstvovala na pravcu Kotor Varoš - Teslić - Prnjavor, tako da je izbila do Save. U tome je 3. sandžaka brigada, u jednom momentu, bila malo prostorno zaostala iza 1. proleterske i 3. krajiške brigade. Tada je iz moje čete određena desetina koja je dobila zadatku da uspostavi vezu sa štabom divizije.

Desetina je išla preko nekih planina, pa preko Kotor Varoši. Na tom putu nije bilo nikakvih prepreka za našu desetinu, tako daje uspjela da izvrši postavljeni zadatku. Desetar, kao najstariji i najodgovorniji, nosio je pismeno naređenje, a dobio je naređenje da pismo ne smije pasti u ruke neprijatelju. Prilikom uručivanja pisma, njemu je rečeno da do tada i tada mora stići, itd. Koliko se sjećam, ta desetina je uspjela da uspostavi vezu dan prije nego što joj je bilo naređeno. Ti borci su, kao i svi mi, kuriri, kada bismo isli nepoznatim terenom, bili toliko snalažljivi i dovitljivi da nešto ispitaju a da oni, kad ih nešto pitaju, ne znaju kud tobože idu.

Na čelu ove desetine, koja je uspostavljala vezu sa štabom divizije, bio je Dragoljub Leković, vrlo odgovoran čovjek, tako da, prilikom izvršenja i ovog zadatka, kod boraca nije bilo kolebanja ili pak slučaja daje desetaru neko od boraca nešto prigorovio. Jednostavno, znali su svi da vezu sa divizijom moraju uspostaviti po cijenu života i-svi su na tome radili.

Za kurire su birani najhrabriji i najokretniji borci. To su, inače, bili veoma teški, opasni i odgovorni zadaci, ali biću iskren: kad bi mi neko dao da biram dužnost - izabrao bih kurirski poziv. I imao sam ratnu sreću: da sarađujem sa pravim, pouzdanim kuririma, u koje ubrajam dvojicu prvoboraca ustanka i prvih kurira koje sam na zadacima upoznao - Radoša Kontića i Dana Đurovića, koji su, u jesen 1941., bili pri Glavnom štabu NOPO za Sandžak, kao kuriri. Sjećam se jedne prilike kada je naša Pljevaljska partizanska četa bila krenula u pravcu Srednjih Babinja - kada smo tamo stigli došao je i Radoš Kontić u komandu te čete i rekao nam da odustanemo od te namjere.

Danu Đurovića, pak, nikada nisam vidio kao kurira, ali sam znao za njega i, kasnije, čuo daje poginuo kao kurir; ubili su ga oni koji su ga trebali prevesti preko Lima.

Blagoje Vučetić

U GRADU JE BILO TEŠKO OPSTATI

U rad skojevske organizacije u Zagrebu uključila sam se u rujnu 1942. godine preko druga Juga Filipija, studenta, rodom iz Korčule. Povezao me je s Andelkom Šrajber, tada studenticom prve godine Medicinskog fakulteta i kćerkom zagrebačkog tapetara koji je stanovao u vlažnom podrumu jedne zgrade u Palмотićevoj ulici. Brzo smo se sprljajateljile i poslije nekoliko dana Andela me je upoznala s drugom Jožom (Mirko Lončarec). Po zanimanju je bio radnik i već je dugo pripadao pokretu i Partiji, a borio se i u Španjolskoj. Pričao mi je o širini našeg pokreta u Zagrebu, o sve uspješnijoj mobilizaciji u partizanske jedinice, O složenosti našeg rada, o potrebi čuvanja stroge ilegalnosti, itd.

U SKOJ sam primljena u lipnju 1941. godine u splitskoj organizaciji. U Zagrebu sam dobila konspirativno ime Katica. Joža me je upoznao i s drugovima Ivicom Javornikom - Lalom i Slavkom Petrekovićem Britvom. Oni su mi saopćili da sam uključena u Odbor za otpremanje boraca u partizane.

Sjećam se cipelarske radnje na malom trgu ispod Pantovčaka gdje su mi drugovi dali napraviti polugojzerice »kako bi lakše obilazila Zagreb«. U toj radnji u nekom stanu na Pantovčaku dobila sam zadatke. Prikupljala sam i provjeravala podatke i prepisivala karakteristike onih koji su odlazili u partizane te sav taj materijal nosila sa sobom kući i unosila imena novomobiliziranih drugova 1 drugarica u tzv. teku-registar. U njoj se po datumima moglo pratiti kako su čitave brigade ljudi preko žumberačkog i moslavačkog kanala odlazile u partizane. Gotovo svaki dan oko 15 sati morala sam biti ispod podvožnjaka na Savi. Tu je dolazio i Crni, davao mi dalje direktive i upućivao u nove akcije. Lala je tražio od mene da se pojavljujem stalno i na fakultetu, da budem što bolji student i govorio mi: »Nama će takvi trebatи.«

U sali za sekciju Anatomskog instituta naoružani studenti-ustaše, koji su prividno studirali, sumnjičavo su pratile naša kretanja nastojeći da prodru i otkriju partijsku i skojevsку organizaciju na Sveučilištu. Iako sam po čitav dan uglavnom bila okupirana prikupljanjem podataka, preciznim dogоворима i održavanjem stalnih veza, ipak sam prilično često u 14 sati morala primati preparate za sekciju, a nakon toga užurbano bih se spuštala niz stepenice u Draškovićevu ulicu, zatim do kraja Zvonimirove, noseći u seljačkoj torbici preko ramena karakteristike i drugi ilegalni materijal da ih predam kuriru, a on je meni vraćao one od prošlog dana koje sam nosila kući i upisivala u registar, i tako je to išlo kao po vrpci. Stanovala sam legalno kod svojih i pripadala ilegalnom pokretu.

Jednom sam šetajući s Lalom po Mihanovićevu ulici, prema podvožnjaku, bila svjedok jedne njegove akcije. Lala je nosio dugačak kožnatni kaput kao oni iz ustaške policije. Pred Botaničkim vrtom usred bijela dana razoružao je ustaškog oficira rekavši mu: »Daj ovamo to oružje! Njega će nositi zaslužniji ljudi.«

Lala je pričao kako će poslije rata biti kemičar i bodrio me da moram mnogo učiti.

Najčešće sam se viđala s Jožom. Gvorio mije o tome kako treba biti izdržljiv, hrabar i ne predati se neprijatelju živ u ruke. Misnila sam da ne zna za moje pravo ime i adresu stana, ali je on to ipak znao.

Ustaški teror u Zagrebu sve se jače osjećao. Drugovi s kojima sam radila, pa i Joža bili su ilegalci i mijenjali stanove iz dana u dan, jer su provale bile učestale. Peta neprijateljska ofanziva donijela je i nove špijke u Zagreb. Grad je bio ugrozen, a kanali preko kojih se izlazilo iz Zagreba bili su pod sve jačom stražom i kontrolom. Ilegalni rad u gradu postojao je sve teži. Jednog dana Joža mi reče da mu je naređeno da Krležu odvede u partizane, ali je sutradan došao razočaran, jer je došlo do nepredviđenih teškoća ... a za njega smo imali naročito spremljene stvari i bolje uvjete.

U dalmatinskoj torbici preko mojeg ramena šetale su skupa sa mnjom karakteristike ljudi po cijelom Zagrebu, od Črnomerca prema Dubravi, i završavale u Medvedgradskoj broj 24, gdje sam po čitave noći prepisivala imena ponekad

zaspavši nad knjigom. Registar sam čuvala u zatvorenoj kutiji kojoj sam često mijenjala skrovište. Moji kod kuće pravili su se da ništa ne vide. Uvjeti rada postajali su sve teži. Morala sam izgledati elegantno i neupadljivo, pa sam polugojzerice zamijenila bijelim salonkama, koje su mi zadavale mnogo muke i zamarele me prilikom tolikog pješačenja. Frizuru sam promijenila i splela pletenice oko glave.

U karakteristikama je uvijek bilo označeno pravo ime i prezime svakog novog borca, njegovo zanimanje i konspirativno ime. Navodilo se da li je član Partije, skojevac ili simpatizer i sli. Zatim, podaci o dotadašnjim aktivnostima, a, na kraju i »normalna karakteristika«.

S Lalom se nisam više vidala ... Ostali su samo Britva i Joža. Kad sam jednoga dana kao i obično isla na vezu, umjesto Jože dočekao me je Britva sav uspahiren i utučen. Ispričao mi je daje na moslavačkom kanalu došlo do provale. Bilo je pucnjave, uhvaćen je kurir, a pali su i neki od drugova koji su odlazili u partizane.

Sutradan smo se sastali sa Crnim, kao i obično, ispod mosta na Savi. On mi je saopćio da su Joža i moslavački kurir uhapšeni. Provale su se širile kao zaraza. Trabalo je stoga mijenjati mjesto boravka i meni je naređeno da sutradan prijedem u drugi stan.

Te noći gotovo nisam ni oka sklopila. Registar sam sklonila ispod madraca, a torbu s karakteristikama drugova koji još nisu dospjeli doći do naših partizanskih jedinica stavila sam pod jastuk da mi budu pri ruci. U to vrijeme, tj. prvih mjeseci 1943. godine odlazilo je tim kanalom dnevno 20 do 30 ljudi u partizane.

Približavalo se već jutro i rastrganih misli planirala sam gdje da se sklonim i kako da se što prije izvučem iz stana.

Najednom oko 4 sata ujutro, 18. maja 1943. godine, zazvonilo je zvono i nekoliko ustaških agenata, lupajući nogama u vrata, tražilo je da se ona odmah otvore. Dospije! a sam da karakteristike uguram u pidžamu dok su majka i dva brata krenuli prema vratima da ih otvore. Ustaški su se agenti razmiljeli po sobama, a jedan od njih je krenuo prema meni tražeći da mu odmah predam registar »partizanskih bandita«. Postalo mi je jasno daje u pitanju provala. Agent koji je pretraživao moju sobu očito se nije trudio da detaljnije pretražuje. Izgledao je već umoran od vjerojatno sličnih premetačina te noći. Dopustili su mi da odem u kupaonicu da se umijem. Tu sam uspjela da listove s ispisanim karakteristikama gurnem u Klozetsku školjku.

Ustaški su agenti psovali i zahtjevali da požurim... Odveli su me na prvo saslušanje. Na rastanku sam dospjela šapnuti bratu da se registar nalazi pod madracem. Oni su ga poslije odlaska ustaških agenata spalili.

Ustaše su me prvo uvele u neku praznu kancelariju i tu me ostavili potpuno samu. Izgledalo je kao da mi daju mogućnost da preko krova pobegnem. Znala sam daje to zamka. Čekala sam tu do osam sati dok nije došao islijednik Kamber, koji me je uz kraće prekide čitav dan i čitavu noć ispitivao uz prijetnje, batine i maltretiranje. Na momente su me nudili čokoladom, a odmah iza toga udarali. Vršili su strahoviti pritisak da priznam povezanost s partizanskim pokretem, jer da oni za to već imaju sigurne podatke. Uveli su me i u neku drugu sobu u kojoj je bila gomila oružja, bombi i dosta partizanske odjeće. Rekli su mi daje uhvaćeni Joža sve priznao, da je bolje da to i ja učinim, da potvrdim istinitost onoga što on kaže i da će imati priliku da se spasim. Zatim su iza mojih leđ uveli bosonogog Jožu. Bio je sav unakažen od batinanja. Zaista, grozan prizor. Napela sam sve snage i negirala da ga poznajem. Zatim su uveli kurira za Moslavini.

I za njega sam tvrdila da ga ne poznajem.

Joža, koji je izgledao izbezumljen, u stvari više i nije bio onaj Joža iz španjolskog rata i teške ilegalne borbe, nalik na automat, rekao je tada »Deklica, kaj ne buš rekla, tak i tak nas budu svu trojicu streljali«. I dalje sam uporno negirala da ga poznajem. Zatim su nastavili da me tuku i duže sam vrijeme bila u nesvesti. Kada sam se osvijestila našla sam se u čeliji s još nekoliko zatvorenika. Ustaški agenti su često navraćali, psovali i prijetili. Jednog dana tražili su da potpi-

šem da će biti »lojalan građanin NDH« i da će »raditi za njihovu službu«. Odbila sam da bilo šta potpišem i dalje uporno negirajući sve optužbe za koje su me teretili.

Moja braća i majka razmiljeli su se na sve strane nastojeći da preko znanaca osiguraju neku intervenciju i spriječe da budem upućena u logor. To im je konačno uspjelo.

Sutradan nakon izlaska iz zatvora sastala sam se pod podvožnjakom sa Britvom. Bio je to srdačan i nezaboravan susret. Rekao mi je da zna sve kako sam se držala, jer je jedan od ustaških agenata radio za nas. Zatim je ispričao gorku priču o Joži koji pod batinama i mučenjem nije izdržao.

To je samo nekoliko detalja sjećanja na to teško razdoblje ilegalnog rada u Zagrebu.

Željela sam otici u partizane, ali drugovi su mi govorili da moraju iskoristiti moje mogućnosti u gradu u kojem je zaista bilo teško opstati. Uspjela sam se održati do oslobođenja. Tada sam dobila jedan od najdražih zadataka: da osiguram štampanje proglaša građanima Zagreba u kojima ih se poziva da izraze dobrodošlicu našoj Armiji. Taj proglaš sam trebala izvjesiti na vratima fakulteta.

U gradu je bilo opsadno stanje, a kretanje ulicama bilo je zabranjeno. Borbe su se vodile za Radio-stanicu i na Zrinjevcu. Ustaše su bježale volovskim kolima, kamionima i automobilima, užurbanu su ukrcavali razne predmete i članove porodica. Luburićeve horde su pri povlačenju ubijale svakoga na koga su našli.

Moj brat Branko, koji je radio u jednoj štampariji, odštampao mi je proglaš. Na glavnim vratima okačila sam prvi oglas: Građani Zagreba!

Sutradan su jedinice naše Armije marširale Zagrebom, da bi odmah nastavile pohod prema Trstu završavajući pobjedosno krvavi i slavni put narodnooslobodilačkog rata.

dr Timea Drndić

ILEGALNI RAD U ZAGREBU OD 1941. DO AVGUSTA 1943.

Nakon što sam se vratio iz Španjolske 5. maja 1939. godine, uspio sam se zaposlit na željeznici i to u ložionici u Zagrebu odakle sam imao pregled kretanja željezničkih kompozicija u raznim pravcima, a naročito onih, što su isle prema istoku naše zemlje. U 1940. godini počeli su u tom pravcu učestali pokreti vojnih kompozicija Hitlerovih oklopnih jedinica. Iako je bio potpisana pakt o nenapadanju između Hitlerove Njemačke i SSSR-a, mi smo sumnjali da te trupe neće biti upotrebljene za napad i na Sovjetski Savez, pa smo o tim pokretima, prema našim mogućnostima, upozoravali i obavještavali na vrijeme kako bi se o tome vodilo računa u SSSR-u.

Pokušao sam tada stupiti u kontakt s određenim ličnostima iz građanskih stranaka i s njima pretesti tadašnju situaciju koja je u Evropi bila vrlo kritična, a Jugoslaviji je već prijetila opasnost okupacije i komandanja. U razgovoru s nekim pristašama lijevih radićevaca i samostalnih demokrata došao sam do zaključka da se teško moglo utjecati na Mačeka i Šubašića. Oni su, poslije potpisivanja sporazuma Cvetković-Maček, imali u banovini Hrvatskoj veliku, iako privremenu, vlast. Organizirali su i koncentracioni logor Kerestinec, pozatvarali znatan dio partijskog kadra i kasnije ga predali ustašama koji su gotovo sve zatvorenike strijeljali. Među njima imao sam dobroih drugova, dugogodišnjih suradnika i prijatelja, kao: Divka Budaka, Čiru Brezovca, Augusta Cesarea, Ognjena Priču i druge.

Zajedno s prijateljima, pokušao sam neke od njih povući u ilegalnost, ali oni to nisu htjeli. Na primjer, za Cesarea smo našli dobar smještaj kod doktora Zlatana i Nade Sremec. I Divka Budaka smo mogli, vezama, izvući iz zatvora, no, on je to odbio iz solidarnosti s ostalim zatočenicima. Nije htio da bude sam spašen, a da ostali ostanu u policijskom zatvoru. To je bilo, s njegove strane, vpliko žrtvovanje, jer je imao četvoro djece.

Jugoslavija je napadnuta od fašističkih sila, Njemačke i Italije, 6. aprila 1941. godine, iako su vlada Cvetković-Maček i princ Pavle Karađorđević potpisali sporazum sa osovinom Rim - Berlin - Tokio o nenapadanju. Pod pritiskom naroda, u kome je već snažno djelovala Komunistička partija, jugoslavenska vlada je uspostavila diplomatske odnose sa Sovjetskim Savezom uoči same okupacije.

Fašistički agresori su u kratkom vremenu od 12 dana prisilili Vrhovnu komandu Jugoslovenske vojske da potpiše kapitulaciju u Beogradu 17. aprila 1941.

Centralni komitet KPJ je u pozivu na oružanu borbu svim narodima i narodnostima Jugoslavije odredio zadatke i svim starijim komunistima i španjolskim borcima i rasporedio ih na određene poslove u dizanju ustanka i vođenju borbe protiv okupatora i njegovih sluga u zemlji.

Kratko vrijeme nakon okupacije ja sam se, po naređenju Partije, kao i mnogi drugovi, morao povući u ilegalnost, kako bih mogao obaviti, prije odlaska na teren, još neke poslove važne u borbi protiv okupatora. Prema obavještenju daje na zemunskom aerodromu ostalo mnogo avionskih bombi, složenih na otvorenom skladištu, ja sam, posjedujući radnu knjižicu na ime inžinjera Jovana Kokanovića iz Hrvatske Kostajnice, otišao u avgustu 1941. godine da radim na obnovi bombardiranog mosta, koji je preko rijeke Save povezivao Zemun i Beograd. Uposlio sam se kod organizacije »TOT«, koja je izvodila radeve na mostu. Pošto nisam bio poznat u Zemunu, mogao sam se slobodno kretati, iako sam imao sve dokumente falsificirane. No, nije mi to smetalo. Već od ranije sam imao u Zemunu poznatih drugova, koji su radili u tvornici »Ikarus«. Nastojao sam da ih nagovorim da neki od njih ostanu i dalje tamo i da rade, a one druge iz organizacije spremao sam da mi pomognu u pripremanju paljenja skladišta avionskih bombi na zemunskom aerodromu.

Kao i ranije u ilegalnom radu, imao sam više stanova. Pošto sam s falsificiranim dokumentima radio u organizaciji »TOT« zvanično sam iznajmio sobu u kojoj je bio i štednjak, u hotelu u Zemunu gdje su stanovali i ostali legalni, normalno zaposleni u organizaciji »TOT« (uglavnom Nijemci i poneki naš grada-nin). Nastanio sam se u hotelu namjerno, radi pripremanja zapaljenog eksploziva od nekih »tekućina«, računajući i na to da, ukoliko slučajno dođe do eksplozije, ne stradaju naši simpatizeri koji su već mnogo žrtvovali time što su nas primali na stan (a znalo se kakav je postupak bio s onim koji su pomagali komuniste).

Prilikom kuhanja tih »tekućina«, to sam naučio u Parizu, pri povratku iz Španjolske u domovinu, što sam radio prema receptu, nastajao je vrlo žestok smrad, tako daje netko od gestapovaca mogao lako otkriti da se nešto neobično radi u sobi inžinjera Jovana Kokanovića. Zato sam pržio još i crveni luk da bih smanjio gadni vonj raznih kemikalija. Nakon dobivanja kašaste mase, koja se kasnije stvrđla, bio sam vrlo zadovoljan što mije uspjelo doći do tako značajnog materijala koji se, prema receptu, mogao upotrijebiti kao vrlo jak eksploziv. Moj cilj je bio izazvati eksploziju avionskih bombi, a potom minirati i prijevozna sredstva, brodove što su sa sovjetske fronte vozili teško ranjene okupatorove vojnike u pozadinu. Uprkos tome što sam dugo pripremao taj »eksploziv« i što sam ga brižno postavljao u slagalištu bombi na aerodromu - nisam izazvao eksploziju. Tako sam počeo sumnjati u onaj »recept« i u one moje »učitelje« koji su me »naučili« da »kuham eksploziv«.

Odmah poslije toga javio sam se drugu Titu u Beograd. On mije ceduljicom odgovorio da ide na teren i da će mi javiti što da radim. Potom sam uz pomoć drugova, simpatizera KPJ u Zemunu, uspio iznajmiti kuću u Dojčinovićevoj ulici, na južnoj periferiji grada, gdje sam se preselio potkraj septembra 1941. godine.

Ponovo sam pokušao praviti eksploziv, sada u namjeri da uništим najveći rečni brod koji je stalno prevozio ranjenike s istočnog fronta. Iako sam čuo daje kod pravljenja eksploziva od istog materijala stradao jedan naš inžinjer (ne sjećam mu se više imena) i Matija Vidaković, koga sam dobro znao, pokušao sam s većom količinom »tekućine« nadajući se ipak uspjehu. Imao sam i ljude, brodare, koji su znali postaviti eksploziv na podesno mjesto oko stroja. Ali opet su rezultati bili slabi: mala osetćenja strojeva i brzi popravak broda!

Kad sam se konačno uvjeroj da tu ipak nešto nije u redu, tražio sam da idem na prijašnji raspored i dobio sam pozivku od CK KPH da se javim u Zagreb, na jednu adresu u vili kraj Stenjevca. U Zagreb sam stigao početkom februara 1942. godine, ali po običaju i pravilu opreznosti, navratio sam kod mojih nekompromitiranih znanaca, gdje sam ostao nekoliko dana da ispitam je li kuća slobodna i da uhvatim vezu s partijskom organizacijom. Prvo što sam doznao bilo je to da su prije kratkog vremena policija i ustaše blokirali taj kraj, pa čak i pucali prilikom hapšenja »nekih nepoznatih ljudi«.

Za nekoliko dana uhvatio sam vezu s Vladom Popovićem. Po odluci CK KPJ ostao sam u Zagrebu da pripremam i organiziram slanje uglednih građana na oslobođenu teritoriju. Osim toga, preuzeo sam i našu ilegalnu vojnu obaveštajnu službu u Zagrebu, koju sam stvarao prije odlaska u Beograd.

Dolaskom Ive Lole Ribara u Zagreb, mi smo zajedno radili na partijskim zadacima sve do prebacivanja dr Ivana Ribara iz Beograda u Zagreb.

Partijski zadaci koje smo obavljali u okupiranom Zagrebu Lola, Konspirator (Dragutin Saili) i ja bili su i teški i opasni, pa smo ih medusobom dijelili kad je to bilo moguće.

Za relativno kratko vrijeme uspjeli smo pronaći prikladne ličnosti u raznim vojnim formacijama takozvane Nezavisne Države Hrvatske, uglavnom naprednije oficire, i privoliti ih da rade za ciljeve narodnooslobodilačkog pokreta.

Moji kontakti s mnogim višim oficirima u domobranskoj i ustaškoj vojsci, koji su se silom prilično našli na strani okupatora, sastajali su se u tome da ih privolim da pružaju pomoć NOB-u. A takvih je iz dana u dan bilo sve više. Nisu to bili neki prijeratni simpatizeri na koje se čovjek mogao odmah i sigurno osloniti, ali su bili uglavnom pošteni i čestiti ljudi koji su na ovaj ili onaj način dospjeli u domobranske, a rijede u ustaške redove i tamo obavljali različite dužnosti.

Valjalo je dobro proučiti biografiju svakog od njih, vidjeti kakava su mu uverenja, opredjeljenja, šta misli o ovome ili onome. Tek tada bismo se odlučili da odemo k njemu i privolimo ga na užu suradnju. Zato je bilo veoma važno i držanje onoga koji mu dolazi, njegov prvi nastup, njegovo iskustvo. Naime, u takvim prilikama bio bi dovoljan i najmanji znak nesigurnosti, ili kolebanja pa da svi naši planovi propadnu.

Navešću nekoliko svojih najpouzdanijih suradnika u specijalnoj obaveštajnoj službi narodnooslobodilačkog pokreta a koji su inače bili u neprijateljjevim vojnim formacijama.

Franjo Pire, načelnik štaba vazduhoplovne komande NDH, potpukovnik bivše jugoslovenske vojske bio je prvi koga sam poslao na oslobođeni teritorij. Prije toga s njime sam imao više razgovora o njegovom odlasku u NOB. Po odlasku u partizane određen je za prvog komandanta JRZ.

Matija Metrović, zrakoplovni bojnik, kapetan I klase bivše jugoslovenske vojske. Kao novinar, urednik časopisa »Hrvatska krila«, on je po službenoj dužnosti povremeno prisustvovao sastancima u Hitlerovoj ambasadi u Zagrebu, gdje je uz vojnog atašea bio i sam ambasador fon Kasche. Dolazio je tako do vijesti koje su nam bile vrlo korisne. Kod njega je jedno vrijeme stanovao Titov sin Miško.

Srećko Brana, ustaški satnik, kasnije domobranski nadsatnik kapetan I klase bivše jugoslovenske vojske, suradnik obaveštajne grupe. Zbog suradnje sa NOP u Karlovcu osuđen je na dugogodišnju robiju. Za vreme povlačenja ustaše su ga ubile.

Ivan Cvenček, bojnik, komandant Aerodroma Borongaj, član KPH. Suradnik NOP od 1941. godine. Uoči oslobođenja Zagreba prebacio je na naš partizanski teritorij kompletну avijaciju NDH, koja je tada bila u Zagrebu.

Ljudevit Geri, domobrani satnik, artiljerijski kapetan I klase bivše jugoslovenske vojske, jedan od najistaknutijih članova obavještajne grupe NOP u vojsci NDH. Nositac Partizanske spomenice 1941. godine.

Ivan Knežević, oficir bivše jugoslovenske vojske, domobrani bojnik, u Karlovcu suradnik obavještajne grupe. Podsticao domobrane da pružaju pomoć partizanima i da odlaze u NOV, prikupljao pomoć za partizane, održavao vezu s obavještanom grupom u Zagrebu itd. (Otkriven i zbog suradnje i s NOP osuđen na smrt i strijeljan 1. jula 1943. u Zagrebu.)

Nikola Obuljen, pukovnik vojnog zrakoplovstva NDH, suradnik obavještajne službe, član KPH. Bio je direktno zadužen u Komandi zrakoplovstva kod generala Krena za istočni front. S njime sam se nekoliko puta dogovarao o prebacivanju aviona u SSSR. (Zbog suradnje s NOP uhapšen i zvijerski mučen. Likvidiran od agenata UNS-e 23. decembra 1944.)

Vlado Galić, ustaški pukovnik, komandant Paveličevog tjelesnog zdruga i komandant grada Zagreba. (Otkriven i zbog suradnje s NOP s strijeljan.)

Frane Bočić, oficir bivše jugoslovenske vojske, domobrani bojnik u Karlovcu, predsjednik tajnog Vojnog komiteta NOP, član obavještajne grupe (član KPH), glavna veza Zagreb - Karlovac - oslobođeni teritorij (i obratno). Kad je otisao u partizane postao je vijećnik ZAVNOH-a.

Nenad Stefanović, zamjenik načelnika Operativnog odjeljenja generalštaba NDH. Od njega je Vojni komitet u Karlovcu (Bočić) dobivao važne podatke.

Dorđe Novak, oficir bivše jugoslovenske vojske, pukovnik, zapovjednik svih trupa u kasarni Črnomerec, suradnik obavještajne grupe. Prebacio na oslobođeni teritorij više desetina domobrana i veću količinu oružaja i municije.

Miha Marki, mornarički oficir, suradnik obavještajne grupe, organizirao susret s komandantom mornarice u njegovom štabu u Zagrebu. (Otkriven zbog suradnje s NOP-om i strijeljan.)

Demetar Varda, potporučnik Austro-ugarske vojske, kapetan I klase bivše jugoslovenske vojske, domobrani bojnik u Varaždinu i komandant topničkog sklopa artiljerijskog diviziona u kasarni Jalkovac (kod Varaždina). Marta 1942. godine sastao se u Zagrebu s Ivom Lolom Ribarom, sa mnom i Dragutinom Sailjem. Tom prilikom dogovoren je da cijeli divizion prieđe u NOV (to je i ostvareno 1943. godine).

Profesor Anita Drobnič, medicinska sestra i horska pjevačica, članica specijalne obavještajne grupe. Radila je i na specijalnom zadatku u Italiji za vrijeme drugog svjetskog rata. Poslije rata bila članica Zbora RTV Zagreb.

Jože Kropar, zrakoplovni bojnik, kapetan I klase bivše jugoslovenske vojske, suradnik obavještajne grupe.

Ljudevit Šinko, domobrani stozerni nadsatnik, generalstabni kapetan I klase bivše jugoslovenske vojske, suradnik obavještajne grupe.

Franjo Balon, domobrani natporučnik, poručnik bivše jugoslovenske vojske. Vojnim kamionetom prebacio na poluoslobodeni teritorij 1942. godine dr Ivana Ribara, Lolu i mene. Suradnik NOR-a od 1941. godine.

Emilio Zeželić, domobrani poručnik, radio-vezista, član specijalne obavještajne grupe, davao Ivici Šnidarišiću i meni dragocjene i vrlo povjerljive podatke. Preko svoje radio-stanice prenosio važne novosti Vrhovnom štabu NOV i POJ.

Zvonimir Hećimović, oficir bivše jugoslovenske vojske, domobrani pukovnik, šef odsjeka u Obavještajnom odjeljenju MINORS-a, davao značajne vojne i druge podatke Ivanu Cvenčeku i Ivici Šnidarišiću.

Josip Horvat, podoficir u zrakoplovstvu NDH, član specijalne obavještajne grupe. Suradnik NOP od 1941. godine. Zajedno sa Stjepanom Rutićem i Ivanom Jakovlićem učinio velike usluge za NOP.

t

Preko vojnih komiteta i partijskih celija u neprijateljevoj vojsci, zajedno s Ivom Lolom Ribarom i nekim drugim mojim suradnicima, ulazili smo u sve pore neprijatelja i tu djelovali, širili istinu o oslobodilačkoj i pravednoj borbi naših naroda i narodnosti, prikupljali povjerljive podatke i vojna obavještenja o kretanju njemačkih, talijanskih i ustaških trupa, slali na partizanski teritorij oružje, municiju, sanitetski materijal i instrumente, upućivali domobrane i njihove oficire u partizane kao i izvjestan broj uglednih ličnosti, posebno HSS-ovaca.

Za vrijeme ilegalnog rada u Zagrebu ja sam se, pored ostalih, sastao i s ustaškim pukovnikom Vladom Galićem, komandantom Pavelićevog Tjelesnog zdruga i komandantom grada Zagreba, u njegovom stanu, u Petrovoj ulici. Taj sastanak upriličili su moji suradnici oficiri: Ljudevit Šinko, Srećko Brana i Ljudevit Geri.

Galića su stalno čuvala dva ustaška stražara. Sa mnom su do njegove vile došla dva naša suradnika, glumac August Cilić i Ivica Šnidaršić, tadašnji direktor Tvornice likera »Becker« u Branimirovoj ulici. Pred Galićevom rezidencijom oni su čekali u slučaju da sve ne bi teklo kako smo predviđeli. Cilić i Šnidaršić bili su doista »civilni« stubovi u našem radu s neprijateljевим vojnim formacijama za vrijeme okupacije Zagreba.

Na pukovnika Vladu Galiću ja sam, izgleda, ostavio iznenađujući utisak.

- Zar su partizani takvi? - pitao je.

Nakon nekoliko konvencionalnih rečenica o vremenu i zdravlju, upoznao sam ga s međunarodnom situacijom i uslugama koje se od njega traže. Pukovnik je, očito, bio uznemiren, bilo mu je jasno da se upetljao u opasne poslove.

- Saznao sam - rekoh mu - da ste štampali letke o padu Staljingrada. Kako vam je to moglo pasti na pamet? Nasjedate njemačkim lažima. Znate li vi, molim vas lijepo, kakva je snaga Crvene armije? Ja vam kažem da Staljingrad neće pasti.

Zasuo sam ga čitavim nizom dokaza i argumenata da Staljingrad ne može pasti. Rekao sam mu da je to propagandni manevar Nijemaca, iako tada nisam bio obavješten da je stvarno tako. Ali čvrsto sam vjerovao u herojsku borbu Crvene armije.

- Morate svakako spriječiti da se ti leci ne rasture - rekao sam mu.

- Ali kasno je - pokušao se pukovnik opravdati.

- Nije. Leci su još uvjek na skladištu u štampariji.

Na rastanku poslije većere kasno noću Galić mi dobaci:

- Čudni ste vi komunisti. Govorite i nastupate tako slobodno kao da vam ne prijeti nikakva opasnost...

Poslije sloma Nijemaca kod Staljingrada svi naši simpatizeri bili su oduševljeni našim predviđanjima o ishodu staljingradske bitke.

Nekoliko partijskih celija i vojnih komiteta osnovali smo u »hrvatskom« zrakoplovstvu, a pouzdane suradnike imali smo u sastavu ustaškog Glavnog stožera, u topničkoj kasarni u Crnomercu, u domobranskoj bolnici na Kunićaku, u Komandi samovoza, u ustaškom topničkom zdrugu, u Ministarstvu oružanih snaga (MINORS-u), na Aerodromu Borongaj, zatim u Karlovcu, Rajlovcu kod Sarajeva i u Varaždinu.

Od članova specijalne obavještajne službe, kao i od njihovih suradnika doobili smo najrazličitije podatke o neprijateljskim operativnim mjerama, pri čemu sam se koristio njihovim uniformama i ulazio tako u najviše ustanove i ministarstvo NDH, kao na primjer u Ministarstvo mornarice NDH. Služio sam se različitim legitimacijama. Tako sam bio »nadsavjetnik Ministarstava finansija«, »domobranci topnički časnik«, »zrakoplovni bojnik« itd.

Već sam spomenuo da mi se u proljeće 1942. u Zagrebu pridružio član Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba lični izaslanik druga Tita, Ivo Lola Ribar. S njime me je upoznao Konspirator (Dragutin Salić) i mi smo se izvrsno sporazumičevali i slagali. Preko partijskih organizacija i ličnih veza Konspirator i ja, uz ostale poslove, osiguravali smo za naše ljude u Zagrebu stanove, legitimacije ko-

jima su se služili i simpatizeri u vojnim jedinicama, besplatne tramvajske karte i drugo.

Premda su ustaše i okupator u to vrijeme svirepo kažnjavali i najčešće ubijali one kod kojih bi se zatekli komunisti, nije bio malen broj Zagrepčana kod kojih su ilegalci boravili i stanovali. Oni su zajedno s nama proživljavali najteže trenutke policijskih pretraga i blokada, žrtvujući se za ideale borbe koju je vodila Komunistička partija, iako nisu bili nejzini članovi.

Lola i ja u okupiranom Zagrebu radili smo veoma složen i odgovoran posao. Dakako, pri tom nam je dosta koristio i moj dotadašnji ilegalni rad, kao i prilično razgranate naše mreže u vojski NDH i brojna poznanstva u gradu. Te, 1942. godine česte su bile racije i blokade u gradu, stalno su se kontrolisali vojni dokumenti. Ali mi smo ih imali dovoljno, iako smo do njih dolazili teško i po cijenu života. Padali su naši drugovi, pa i neki članovi Mjesnog komiteta Partije i Pokrajinskog komiteta SKOJ-a. Organizaciju smo stvarali iznova, popunjavajući je mlađim i odanim ljudima.

Često se događalo da se zbog nepredviđenih teškoća Lola i ja ne susretamo na ugovorenome mjestu, ali to nije predstavljalo nikakvu teškoću. Gotovo uvjek, imah bismo više predviđenih rezervnih punktova i najednom bismo se sigurno našli. Naravno, u našem svakodnevnom poslu nismo izbjegavali izlazak i na javna mjesta. Zalazili smo u najpoznatije ustaške lokale kao i one u njihovoj neposrednoj blizini. Uspjevali smo se prilagoditi situaciji, sredini i ponašanju prema publici, a to je u ono vrijeme bilo i te kako važno. Pojedine lokale koristili smo i za razgovor s našim znancima i prijateljima, za primanje informacija i obaveštenja, te za nabavku namirnica do kojih se teško dolazio, nastojeći uvijek da ne svraćamo pažnju na sebe.

Zajedno s Lolum, i uz pomoć sekretara Pokrajinskog komiteta KP Srbije dr Blagoja Neškovića, organizirali smo u ljeto 1942. godine prebacivanje dr Ivana Ribara iz Beograda u Zagreb, a u septembru iz Zagreba do Tita, koji se tada nalazio u Mliništu. U tom prebacivanju sudjelovali su domobrani oficiri Ljudevit Geri i Franjo Balon i podoficir Viktor Gonzi.

Iz Zagreba smo krenuli, naravno domobranskim kolima do sela Purgerije, a odatle pješice na Žumberak Kordun i u Liku. Put do Purgerije bio je dosta lagani, a do Žumberaka težak. Pješačili smo, a sva trojica imali smo lagani obuću i to je otežavalo naše kretanje po žumberačkim bregovima. U Žumberku smo dobili partizanske uniforme i obuću kako bismo se lakše kretali ka našem cilju.

Uzput smo Lola i ja obišli jedinice NOV i bolnicu, razgovarali s borcima i ranjenicima, posebno Lola. On je tada bio član Politbiroa CK KPJ i VS NOV i POJ-a, a ja privremeni komandant Druge operativne zone koja je obuhvatala i područje Žumberka. Ne sjećam se datuma kad smo pošli preko Jaske u Glavni štab NOV i PO Hrvatske, odnosno u CK KPH koji su se tada nalazili kod Brinja, ali smo se vraćali na Plaški, pa smo nas trojica, u pratnji oficira za vezu Miloša Kukića i drugih, preko Korenice, Donjeg Lapca, Kučen-Vakufa, Bosanskog Petrovca, Drvara stigli u Mlinište, i tu sam se prvi put sastao s drugom Titom i ostalim članovima Vrhovnog štaba. Svi su oni, kao i članovi Politbiroa CK KPJ, sradčano i drugarski dočekali nas trojicu. Lolo je već ranije bio sa svima; dr Ribar je poznavao neke suradnike Tita a ja samo dvojicu-trojicu.

U to vrijeme bilo je oslobođeno Jajce i svu smo išli u grad. Sjećam se da je čišća Janko (Moša Pijade) tražio po trgovinama papir, jer ga nije imao. Volio je pisati, a u to vrijeme već je pisao razna uputstva o narodnooslobodilačkim odborima.

Za vrijeme moga boravka u Vrhovnom štabu prešli smo iz Mliništa u Oštrelj. Odatle sam se, po naredenju druga Tita vratio u Zagreb (u Oštrelju smo bili smješteni u malom vlaku, tu se nalazio Vrhovni štab i CK KPJ). Prije polaska, drug Tito mije ponovo naglasio važnost moga povratka u Zagreb. Isticao je kako je potrebno da uz dosadašnje poslove uložimo još više napora i pridobijemo što više simpatizera, i to u prvom redu uglednih ljudi raznih zanimanja, koji će nam biti potrebni u stvaranju nove narodne vlasti.

Vraćajući se u Zagreb, put je bio težek, pa sam se i prehldio. A kad sam ulazio u sam grad, moj povratak nije bio dobro organizovan. Morao sam ponovo koristiti lične i prijateljske veze, govoreći da sam bolestan i da moram na liječnički pregled doktoru Serceru, koji je bio proustaških pogleda i dr Sremca kod kojega sam i došao da se liječim.

Cim sam prizdravio počeo sam raditi. Odmah sam potražio Konspiratora, kako bih vidio što je s organiziranjem prebacivanja pjesnika Vladimira Nazora na oslobođeni teritorij. No, Konspirator je, kao i obično, stvari koje radi volio držati u strogoj tajnosti. Kada sam ga upoznao s uspjelim prebacivanjem dr Ivana Ribara bio je zadovoljan i zatražio neke savjete o izlasku iz Zagreba. Tvrđio sam daje automobil najbolje prijevozno sredstvo, ukoliko je dobro organiziran put i pravac kretanja.

S radom u Zagrebu nisam bio zadovoljan, jer sam se mučio oko uvjeravanja naših simpatizera, kako bi nam dobro došli i lijevi esesovci koji bi bili voljni da javno nešto kažu o lošem držanju Mačeka i njegovih najužih suradnika.

Doktor Zlatan Sremec i još neki bili su mišljenja da bi mogao doći u obzir Magovac koji je pisao u glasilu Hrvatske seljačke stranke. Sastao sam se i porazgovarao s njim. On nam nije bio naklonjen, ali je shvatio da se treba boriti protiv okupatora i ustaša. Uvjeravao sam ga u više razgovora da bi trebalo ići na oslobođeni teritorij i tamo pomoći u pokretanju novoga glasila Hrvatske seljačke stranke, koje bi se zvalo »Slobodni dom«. Napokon je pristao da podje, ali zahtijevajući da mu pošaljemo ženu i četvoro djece na oslobođeni teritorij. Obećao sam da ćemo to što prije organizirati. Policija je već nešto bila posumnjala, ali smo mi to prebacivanje obavili i agenit UNS-e saznali su za nj kad su se Magovac i njegova obitelj već nalazili na oslobođenom teritoriju. Taj slučaj navodim radi toga, što sam sve poduzimao da pridobijemo u to vrijeme barem nekoga, tko će nešto reći protiv držanja Mačeka i njegovih suradnika u okupiranom Zagrebu. A znalo se da Magovac nije bio komunista.

Što se tiče ostalih, vrlo mi je žao što nisam uspio u nekoliko razgovora nagovoriti glumca Dubravka Dujšina da priđe na oslobođeni teritorij prije hapšenja, iako je bio naš simpatizer.

Osim pukovnika Galića i nekih drugih u okupiranom Zagrebu, sastao sam se i s komandantom mornarice Gatinom, u Gundulićevoj ulici. Bilo je to 1943. godine. Pred zgradom Ministarstva mornarice NDH u Zagrebu zaustavio se vojni automobil i iz njega sam izašao kao »pričuvni zrakoplovni nadsatnik«, dakle, u avijatičarskoj oficirskoj uniformi. Čvrsto koračajući, uputio sam se ulazu glavnog stana (štaba) Mornarice NDH. Stražari su me pozdravili i propustili.

Najprije sam potražio oficira Mihu Markija, svog suradnika i znanca, da me najavi komandantu. Nekoliko trenutaka kasnije našao sam se u njegovoj sobi. Ne obazirući se na vojne propise, prišao sam mu, pružio ruku i kratko rekao:

- Dolazim kao izaslanik Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije i druga Tita!

Komandant Mornarice se zaprepastio, lice mu se zacrvenjelo, znoj ga oblio, ustajao je od stola pa sjedao, otvarao usta, ali riječi nisu dolazile. Takav posjet zaista nije očekivao.

Pošto smo sjeli, ja sam mu mirno pričao o razvoju partizanske borbe te, kao uzgred spomenuo daje u Vrhovni štab stigla engleska vojna misija (znajući da je komandant Mornarice prije rata bio poznat kao prijatelj Engleza). Uslijedio je i kratak dijalog: govorio sam mu kako ne bi trebalo dopustiti da se stare riječne topovnjače osposobe za ofanzivu koja se priprema na Kozaru.

- To je nemoguće, one su već spremne - rekao je.

- Nisu. Obavješten sam da topovske cijevi i ostali dijelovi još nisu stigli iz Njemačke u Zagreb. Kad stignu, bit će posiate u artiljerijski puk u Karlovac, a ne u Slavonski Brod, gdje se topovnjače trebaju popravljati. Dok se greška ispravi, ofanziva će proći.

Komandant se suprotstavljaо, ali je najzad popustio, shavtivši da će »greške« načiniti simpatizeri narodnooslobodilačkog pokreta.

Odlazeći, zastao sam na vratima kabineta komandanta Mornarice NDH i rekao mu:

- Pazite, vaši čuvari na porti imaju moju fotografiju iz civila i ako dođe do čega, vi me ne poznajete. Nisam bio kod vas. Nikada se nismo vidjeli!

Ležerno sam izišao iz mornaričkog štaba, ušao u kola i odvezao se.

Zadatak je obavljen i te topovnjače se nisu pojavile u ofanzivi, ali su za ofanzivu na Kozaru bile posudene madarske topovnjače.

Kola i uniformu za taj posjet osigurali su mi moji suradnici u avijaciji NDH (bojnik Matija Petrović).

U to vrijeme razmjestili smo svoje ljude i na druga, veoma povjerljiva i vrlo osjetljiva domobraska i ustaška mjesta, a uz pomoć pukovnika Nikole Obuljena poslali smo dva aviona-lovca »Messersmith«, odnosno »Henkela« u pozadinu fronta Sovjetskog Saveza.

S obzorom na to da sam obavio svoju misiju u okupiranom Zagrebu, i pošto nije prijetila opasnost da budem uhapšen, ja sam, na poziv Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske, povučen na oslobođeni teritorij i postavljen za organizacionog sekretara CK KPH (1943. godine u jesen).

Naravno, prethodno sam se pobrinuo za one koji će moći nastaviti započeti posao i obaviti sve ostale zadatke. Zamijenili su me poznati komičar, glumac Hrvatskog narodnog kazališta, August Cilić i direktor tvornice likera »Becker« Ivica Šnidaršić. Oni su s dosta razgranatom mrežom koja je uspješno djelovala sve do oslobođenja Zagreba ispunili sve zadatke što su pred njih postavljeni.

Najveći podvig izведен je nekoliko dana prije oslobođenja Zagreba, kada je bojnik Ivan Cvenček prebacio ostatke Pavelićeve avijacije u Topusko (u suradnji s Ivanom Snidaršićem).

Ostali poslovi koje sam radio u okupiranom Zagrebu, prema ocjeni CK KPJ i CK KPH, dobro su vođeni, do augusta 1943. godine, kad sam i s posljednjim od traženih uglednika - kiparom Antunom Augostinčićem, njegovom suprugom Nadom i kćerkom Rozom napustio Zagreb automobilom jednog ministra NDH.

U to vrijeme je na oslobođenom teritoriju bilo vrlo dobro raspoloženje, Italija je kapitulirala, a naša vojska je preuzimala hranu i oružje od nekih vojnih grupacija što su se nalazile na tom području. Tada je Otočac bio sjedište svih naših organizacija i institucija. Bilo je tamo zaplijenjenog materijala.

Drugovi s kojima sam razgovarao nisu to ozbiljno shvatih, pa je sve ostalo onako, kako je i bilo. Noću 12. 13. septembra 1943. godine oko 1 sat organiziran je napad ustaško-četničkog »trupa« - vojne jedinice od 100-200 koljača, koji su znali da tada nije bilo u gradu naše vojske. Napali su bolnicu i poklali dosta naših ranjenika, porazbijali i zapalili razne vojne i civilne predmete. U Otočcu se tada nalazio i dosta drugova koje sam ja iz Zagreba slao na oslobođeni teritorij (predsjednik AVNOJ-a dr Ivan Ribar, zatim gotovo svi članovi ZAVNOH-a).

Osjećajući mogućnosti da bi te ustaško-četničke trupe koljača mogle doprijeti i do zgrade gdje su bili smješteni Ribar, Nazor, Ritig i ostali, ja sam, na prijedlog Jakova Blaževića, iz sastava straže ZAVNOH-a (koja je imala od 15-20 ljudi boraca) poveo petoricu. Ostali su bili u pratnji i osiguranju povlačenja rukovodstva naših organizacija i ustanova.

S obzirom na to da sam išao na čelu tih nekoliko boraca, nisam ni primijetio da su oni zastali, a pošto je bila noć nisam video da nas je već čekao protivnik na položaju, uperivši mitraljez u nas. Iz neposredne blizine počeli su pucati prema meni. U kratkom okršaju prošlo mije zrno kroz desno koljeno. Pao sam. To je vjerojatno i protivnik primijetio. Čuvao sam još nešto metaka u slučaju ako bi me pronašli i htjeli me dotući. Privlačio sam se zidu jedne kuće kako bih se zaštitio od iznenadenja s leđa. Iako sam bio teško ranjen, bio sam zadovoljan što ustaše nisu produžile ulicom kojom su se naši drugovi povlačili iz grada.

Uz tu kuću sam ostao do jutra. Tada su došli Jakov Blažević i Lazo Gabrić i prenijeli me u neku staju koja je služila kao privremena bolnica. Dva dana kasnije prebačen sam u šumsku bolnicu - baraku kraj sela Tomića blizu Drežnice. Tu sam ostao neko vrijeme, do napada Nijemaca, kad sam prebačen u šumsku

privremenu bolnicu u Javorniku. Šest tjedana kasnije prebačen sam iz te bolnice ponovno u Otočac, kao poluzaliječen, a od CK KPH dobio sam novo zaduženje, postao sam organizacioni sekretar CK KPH. Tu sam dužnost dosta teško obavljao jer sam bio nepokretan, a to mi je smetalo za cijelo vrijeme narodnooslobodilačke borbe.

Augusta mjeseca 1944. godine pozvan sam u Vrhovni štab, koji se nalazio na otoku Visu. Drug Tito je bio nezadovoljan zbog nekih naših propusta i grešaka u Hrvatskoj, naročito zbog neopreznosti i gubitka naše jedinice PPK boraca protiv pete kolone kraj Slunja. Naime, ona je neoprezno upala u zasjedu jake grupe ustaša. Tom prilikom izgubljeno oko 20 drugova, a ja sam još u maju iste godine bio postavljen za načelnika Ozne. Kako je tada bilo dosta teško doći do Visa, nisam brzo stigao na otok.

Moj drugi sastanak s drugom Titom bio je drugarski, korektan. Iako je bio sa mnom Rade Žigić, ispred CK KPH, na sastanku VŠ i CK KPJ ja sam podnio dvosatni izvještaj. Razgovoru su prisustvovali drug Kardelj i još neki članovi CK KPJ i Vrhovnog štaba NOV i POJ. Sa osjećajem odgovornosti, rekao sam da je bilo većih i manjih grešaka kod nas u Hrvatskoj i njih sam iskreno priznao.

Tu sam ponovo osjetio veličinu druga Tita. On je, u završnoj riječi, bio oistar ali korektan, rekao je da im je situacija u sjevernoj Hrvatskoj poznata.

Na Visu smo ostali nekoliko dana, a zatim smo brodom otišli do Barija i Brindisija u Italiji i vratili se u zemlju avionom. Kraj Barija u Grumu posjetili smo Nazora, koji se tu nalazio na oporavku. S aerodroma smo se tada dva puta vraćali. Najprije se avion nije mogao spustiti, a drugu noć prilikom spuštanja na improvizirani aerodrom kraj Cemernice survao se sa oko 150-200 metara visine na zemlju i zapadio se. Posada aviona i drugarica Draga Kajfeš (i još jedan naš drug) poginuli su, a ruska misija, koja je išla u Glavni štab Hrvatske i Churchillov sin Randolph, Žigić i ja bili smo ranjeni, zadobivši opekontine u požaru što je izbio. Uz pomoć i zalaganje drugova, spašeni smo. Tom prilikom izgorjele su sve moje pribilješke, razni dokumenti i materijali koje sam imao, foto-aparat i snajperka, puška što mi ju je poklonio drug Tito još na Visu.

Ponovno teško ranjavanje još mije više otežalo rad za koji sam bio zadužen. To sam govorio i na sjednicama CK KP Hrvatske, pa su me kasnije, dolaskom dr Vladimira Bakarića za sekretara CK KPH, oslobođili dužnosti organizacionog sekretara Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske.

Ivan Krajačić - Stevo

LIČNI KONTAKT NAJSIGURNIJA VEZA

U brigadama 13. primorsko-goranske divizije, koje su dejstvovalе u Lici, Gorskom Kotaru, Hrvatskom primorju, Žumberku, Istri i, ponekad, u Sloveniji, veze su u principu organizovane tako da sve jedinice budu međusobno povezane. Štab brigade je održavao veze sa štabovima bataljona i komandama ostalih jedinica. Bataljon-između sebe i sa komandama svojih četa, a ove između sebe. Štab brigade je, pored toga, redovno održavao veze sa štabom divizije, pozadinskim i drugim jedinicama i ustanovama, kao što su komande mjesta i područja, manje partizanske jedinice, organi vlasti, partijska i druga rukovodstva na prostorijama boravka i dejstva.

Ličnom kontaktu među starješinama, poklanjana je puna pažnja čime je, u velikoj mjeri, obezbeđivana ona tzv. idejna veza; a koja je bila od ogromnog značaja u toku čitavog Narodnoslobodilačkog rata.

Kurirska veza je bila zastupljena na svim nivoima, a uz svu oskudicu u sredstvima veze, često je uspjevalo organizovati telefonske veze.

U toku marša veza je, na svim nivoima održavana putem kurira, a ličnim kontaktom među starješinama.

U 3. brigadi 13. primorsko-goranske divizije, postojala je od samog formiranja četa za vezu, promjenljivog sastava i jačine. Njeno ljudstvo je najčešće bilo izloženo velikim naporima i svim ratnim opasnostima kojima su bile izložene jedinice prve linije u toku borbenih dejstava. Kao i sve druge jedinice NOV, tako je i 3. brigada često bila u pokretu, iz pokreta prelazila u napade i prekidala borbu sa neprijateljem, da bi, primjenom odgovarajućeg manevra, izbjegla njegove jače udare i nametala mu nepovoljne oblike borbe i svoju volju - što sve ne bi bilo moguće ostavarivati bez dobro organizovane veze. Nije, međutim, teško pretpostaviti šta znači organizovati vezu pod takvim okolnostima i u takvim uslovima i koliko su napore u tome moralni ulagati borci i rukovodioci jedinica za vezu.

Stoga se duh priznanja ljudstvu veze 3. brigade stalno osećao u svim njenim jedinicama, posebno prema pokojnom Branku Rajačiću, njegovom komandiru, rođenom u selu Vodoteču, tadašnjoj Brinskoj općini u Lici. On se sam brinuo za sredstva veze koja su se jedino mogla pribaviti otimanjem od neprijatelja. Za njega je bilo dovoljno da se upozna sa odlukom i zadacima brigade i on bi, na osnovu toga, sam razradio i realizovao zadatke po vezi, onako kako se samo može poželjeti u dotičnim uvjetima. Ubrzo nakon svršetka rata, Branko je umro, a njegovi saborci-ukev će ga se sećati. I o mnogim drugim rukovodicima jedinica za vezu može se govoriti sa poštovanjem, kao i o Branku.

Međutim, treba istaći da su ne samo za rukovodioce, već i za borce jedinica veze, birani ljudi visokih političkih i borbenih kvaliteta i da je borbeni moral ovih ljudi, iz dana u dan, bio na probi.

Posebna pažnja posvećena je izboru kurira, komandira vodova, komandira četa, štabova bataljona, brigada i viših. Oni su birani između najboljih boraca, jer su, vrlo često, izvršavali zadatke skopčane sa velikom opasnošću po život, krećući se često linijom fronta, po teritoriji koja je pod kontrolom neprijatelja i - slično.

Surova ratna praksa nametala je, dakle, potrebu za održavanjem stalne i neprekidne veze na svim nivoima našeg komandovanja i unutar svih jedinica NOV-e i partizanskih odreda (njih međusobno), te održavanju veze između jedinica i organa vlasti, partijskih rokovodstava itd. To je zahtevalo izuzetne napore, i vezista i svih ostalih naših boraca, i rukovodilaca. Pravilnom shvataju ovog zadatka s njihove strane, svakako, doprinela su stalna nastojanja štabova i brojni kursevi za starešine NOV na kojima se, bez obzira na njihovo trajanje, uvek izučava i predmet veza.

Milan Vraneš

RUKOVOĐENJE I VEZE NA KOSOVU U 1943.

Sredinom decembra 1942. Fadil Hodžaje primio pismo od Oblasnog komiteta, u kome se zahteva da odred krene i u oružanu akciju protiv okupatora.

To je bilo ono što smo i očekivali. Dugo smo se dogovarali gde i kako da se izvede ta akcija. Odlučili smo se da napravimo zasedu u Crnolevskoj klisuri na putu Prizren - Priština, jer smo znali da ovuda često prolaze kolone italijanskih vojnika.

Pre početka akcije detaljno je razrađen plan kako dejstva, tako i povlačenja. Dogovoren je da se u slučaju neuspeha i razbijanja sakupimo na obližnjem brdu s leve strane puta, pošto je i veći broj boraca bio raspoređen na levoj strani, a u slučaju uspeha kolona je imala da se povuče desnom stranom puta, odakle je i došla. Tu smo napali italijansku motorizovanu kolonu i ubili, ili ranili više neprijateljskih vojnika. Mi smo imali jedno mrtvog. Da bismo izbegli udar glavnine snaga neprijatelja, povukli smo se u pravcu Uroševca. U toj borbi zaplenili smo nekoliko pušaka, pištolja, municije i odećne opreme. Odred je posle toga, 4. januara 1943. stigao u selo Pojatište. U tom selu borci su se smestili u kuću Milana Jelačića. Iz Pojatišta odred je krenuo preko Lipljana i sredinom januara stigao u selo Vrelo ispod planine Golješa. Istovremeno Oblasni komitet KPJ za Kosovo bio je već deneo odluku da se Odred »Zejnel Ajdini« podeli u dva dela, te da prvi deo formira Odred »Bajrom Curi« i da se prebacu u Metohiju, kako bi se borba protiv okupatora omasovila i u ovom kraju. Veći deo boraca iz Odreda »Zejnel Ajdini«, sa Fadilom Hodžom na čelu, ušao je u sastav novoformiranog odreda i uputio se u pravcu Metohije.

Odred »Zejnel Ajdini«, sa komandantom Nijazi Spahijom i političkim komesarom Bećir Ndou, krenuo je u pravcu Skopske crne gore sa novim zadacima. Odred je, prolazeći kroz albanska sela, trebalo da deluje agitatorski, a u slučaju velike opasnosti da se priključi Odredu Petra Brajovića, koji je dejstvovao u okolini sela Tanuševca u Skopskoj crnoj gori. U toku marša odred je došao u selo Davidovce i tu se, u kući Imera Sulje, odmorio dva dana. Nakon toga krenuli smo u selo Košave u kuću Nazifa Kerima. Iz sela Košare odred je krenuo ka selu Grbole, a iz sela Grbole u selo Tankosić i Požarane u srezu Gnjilanskom. Tu nas je Sima Milenić, sekretar partijske organizacije u Tankosiću, obavestio da se u Požaranima nalaze dve desetine partizanskih boraca, koje treba da se priključe našem odredu.

Noću između 17/18. januara, dok smo bili u selu Požarane, odredu su se priključile dve desetine boraca. Te desetine su ranije formirane i spremale su se da se prebace u Odred Petra Brajovića. Odred »Zejnel Ajdini« imao je zadatak da se sa ove dve desetine boraca prebaci na teritoriju koju su okupirали Bugari i kada te desetine uđu u sastav svog odreda, da se vратi na svoju teritoriju. Noću 18. januara, odred »Zejnel Ajdini« izvršio je marš u pravcu sela Binča da bi uspostavio vezu sa Ljubom Maslešom. U Vitini, blizu sela Binča, bile su već koncentrisane jake bugarske snage, koje su se spremale da izvrše napad na Odred Petra Brajovića. Veza sa Ljubom Maslešom nije uspostavljena, a Bugari su izvršili napad na Odred »Zejnel Ajdini« na prostoru između sela Binča i sela Tanuševca. Tu je odred pretrpio veće gubitke. Grupa od 16-17 boraca sa komandnim kadrom, prebacila se uveče 18/19. januara, pod okriljem mraka, u selo Tankosić. U tom selu već se nalazila jedna grupa boraca iz Odreda »Zejnel Ajdini«.

Sutradan 19. januara u selu Tankosiću Spahija Nijazi je obavestio Pavla Jovićevića i Boru Vukmirovića o borbi koju je odred prethodne noći vodio u selu Binči. Tada je rešeno da se odred prebaci u Skopsku crnu goru.

Odred je krenuo u pravcu sela Sojevo. Međutim, u redovima boraca je došlo do izvesnih kolebanja i odred je u selu Sojevo, uz prisustvo Pavla Jovićevića i Stanka Burića, rasformiran. Ostali su Spahija Nijazi, Toma Zarić i Bećir Ndou. Oni su 21. januara 1943. krenuli u selo Rahovicu. Tu su ostali u kućama Bajazita i Šabana Čorića. Odavde su, posle svaka tri do četri dana, menjali baze.

Posle 10 dana Toma Zarić je odlučio da napusti Nijazija i Bećira i da pode u Skopsku crnu goru da bi se tamo priključio partizanskim jedinicama.

Posle odlaska Zarića, Spahija Nijazi je uspeo da uspostavi vezu sa Mesnim komitetom KPJ u Uroševcu. Nijazi i Bećir ostali su na terenu Uroševca negde do kraja aprila 1943. kada su odlučili da se probiju u severnu Albaniju da bi тамо proširili delovanje radi stvaranja novih baza i uporišta KPJ. Oni su iz sela Davidovca preko planine krenuli ka selu Devetak i spustili se u selo Dragaćina. Sa njima je bio i Ibrahim Dragaćina, seljak iz ovog sela». Odavde su se prebacili u selo Kabaš kod Prizrena, gde su posle dvodnevног odmora produžili prebacij-

vanje ka Ljumu. U Ljumu je Spahija Nijazi imao dosta poznanika i pristalica NOP-a, preko kojih je uspeo da uspostavi vezu sa prizrenском partijskom organizacijom i Džavidom Nimanjem. Tu se okupila veća grupa naoružanih drugova ilegalaca. Ta grupa je pomogla Beciru Ndou da se prebaci u Maljsiju kako bi u svom rodnom kraju razvio ilegalni rad.

Juna 1943. u selo Koljesjan došao je Fadil Hodža, koji je sa grupom partizana putovao u Peškopeju. Fadil je od prizrenske organizacije bio obavešten da se Spahija Nijazi nalazi u Ljumu, te je dolaskom u selo Koljesija uspostavio vezu sa njima i sa Šućuri Buljicom.* Fadil nam je dao zadatok da proučimo mogućnost uspostavljanja veze sa radnicima u rudniku nikla u selu Koljš** i da ih pri-dobijemo za prebacivanje u partizane.

Nakon toga Šućuri odlazi u selo Koljš i stupa u vezu sa predstavnicima radnika. Oni su prihvatali da podu u partizane, o čemu smo izvestili Fadil a Hodžu koji je odredio datum kada treba radnici da krenu. O tome je obavestio Šarplaninski partizanski odred, koji je poslao naoružanu grupu partizana za vezu i prihvatanje novih boraca.

Šućuri Buljica je sa predstavnicima radnika u selu Koljš utvrdio mesto gde treba radnici da se sakupe. Tako su radnici u prvoj polovini jula 1943. došli na obalu Crnog Drima blizu sela Kneta. Ovde ih je prihvatio Nijazi Hodža, snabdeo ih potrebnom količinom suve hrane i preko vodiča prebacio ih u Šarplaninski partizanski odred.

Fadil Hodža je sa Veli Devom, Blagojem Milićevićem, Eljhami Nimanjem i drugim ostao u Ljumu do početka avgusta 1943. Tada je Fadil sa svojom grupom krenuo za Šar-planinu, a sa njima i Spahija Nijazi. Spahija Nijazi je sa još nekim drugovima otišao u Šarplaninski partizanski odred. Posle nekoliko dana Pavle Jovićević i Fadil Hodža su pozvali Spahiju Nijaziju u Glavni štab i saopštili mu da kuriri Glavnog štaba nailaze na velike teškoće pri uspostavljanju kurirskih veza u nerodimskom srezu, zbog toga on i Veli Deva, u pratnji dvojice partizana iz kurirske baze, treba da podu u taj srez. Krenuli smo na put i došli do sela Varoš u blizini Uroševca. Odavde su se kuriri vratili, a Spahija i Deva su krenuli dalje. Prvi zadatok im je bio da organizuju prikupljanje hrane za odred i njeno prebacivanje u Šar-planinu. Pored toga, trebalo je da okupe grupu patriota koji su bili spremni da podu u partizane i da ih prebace u Šarplaninski partizanski odred.

Vec u septembru 1943. Spahija i Veli Deva su uspeli da sakupe veće količine hrane i da ih preko Tefik Canga*** prebace na Šar-planinu. U selo Grebne sekretar Opštine je bio Rasim Cokli i on je organizovao direktno prebacivanje žita u odred, jer je ovo selo bilo na granici teritorije pod bugarskom okupacijom.

Do decembra 1943. u partizanski odred na Šar-planinu prebačeno je neko-liko grupa od po 5 do 20 dobrovoljaca. Prebacivanje je vršeno na taj način što je u selo Sojevo dolazila naoružana desetina iz Šarplaninskog partizanskog odreda i prihvatala grupe dobrovoljaca. Posle kapitulacije Italije jedan broj »vi-denijih« ljudi želeo je da se sastane sa Fadilom Hodžom. Spahija Nijazi i Veli Deva su organizovali taj sastanak u selu Papaz u kući Ramadan Papaza. Ismail Goran**** i Tefik Cangu su istupili u ime tih građana. Kako su oni bili na suprotnim pozicijama od naših, naročito u pogledu bratstva i jedinstva sa Srbima i Crnogorcima, sastanak je protekao bez rezultata.

* Šućuri Buljica je u ovo vreme bio sekretar Fašističke partije za srez Ljum, a inače on je bio aktivista KPJ potpuno poverljiv. Za njega kao takvog znao je Fadil Hodža.

** U selu Koljš u rudnik nikla su bili dovedeni Srbi sa Kosova i kao intemirci su radili u rudniku.

*** Tefik Canga je bio direktor »Sastep« organizacija za promet žita.

**** Ismail Goran je bio načelnik sreza za vreme Italijana.

Fadil Hodža se posle toga vratio u štab, a Veli Deva i Spahija Nijazi su ostali da i dalje rade na svom terenu.

Posle kapitulacije Italije, vlast su preuzeli albanski vojnici. U Uroševcu je kapetan albanske vojske u isto vreme bio i sreski načelnik. U selima, posebno u srpskim, bile su pojačane straže, koje su morali plaćati seljaci. Stražari su, po pravilu bili Albanci. To su bili, uglavnom, ljudi koji su dolazili često u sukob sa svakom vlašću i sa svakim zakonom. Straže su imale dvostruku ulogu, čuvale su selo od pljačkaša, ali im je glavni zadatak bio da onemoguće dolazak aktivista NOP u selo, tim pre što su partizanske baze bile masovnije u srpskim naseljima. Imajući to u vidu, zadatak Spahije Nijazi i Veli Deve na prikupljanju hrane i slanju boraca u partizane bio je složen i težak. Posebnu pažnju su obraćali na kurirsку vezu. Kuriri su, obično, dolazili na određeno mesto u šumi, potoku ili livadi i tu predavalji pošiljke, odnosno poruke Nijaziju i Devi. Kada je trebalo prebaciti dobrovoljce u partizane, s kuririma je dolazila i naoružana desetina partizana.

Polovinom decembra 1943. Fadil Hodža je, preko kurira obavestio Veli Devu i Spahiju Nijazija da će štab i odred uskoro krenuti u novom pravcu i odredio je vreme kada bi oni morali da se vrate u odred s napomenom da, ako ih ne zateknu u određenom rejonu, sami krenu u pravcu severne Albanije. Pošto je obaveštenje primljeno sa zakašnjenjem, to su Spahija Nijazi i Veli Deva odlučili da se sami prebace do severne Albanije. Tako su, krajem decembra 1943. oni, preko ranijih veza i baza, stigli u Ljum. Nakon toga, su uspostavili vezu sa partijskom organizacijom u Ljumu, a preko nje i sa organizacijom u Prizrenu. Kada je krajem januara 1944. na području Maljsije, odred vodio borbu sa nadmoćnjim neprijateljem, morao se povlačiti u tri pravca. Glavnina odreda se povukla u pravcu Ljuma. Nešto zbog jakog pritiska neprijatelja, nešto zbog nesnošljive zime u tom planinskom kraju, odred se povukao u baze do početka aprila 1944. Tada se ponovo prikupio i krenuo u akcije. Prva akcija bio je napad na nemačke snage kod Ljum Kule. Cilj je postignut, jer se neprijatelj uverio da postoje i dalje partizanske snage. U maju mesecu odred je izvodio akcije u planinskim masivima oko Ljuma, a početkom juna se prebacio u okolinu Peškopeje i tu se sastao sa partizanskom jedinicom koja je tu formirana. Zajedničkim snagama je izvršen napad na Peškopeju. Ona je zauzeta bez gubitaka, žandarmi su pobegli i ostavili dosta plena. Sutradan su u Peškopeju došle motorizovane nemačke snage iz Debra. Partizani bi se pri pojavi nemačke motorizacije povlačili u planinu, a Nemci bi to činili uveče i napuštajući Peškopeju, odlazili bi u Debar. Ovako smanjivanje snaga u Peškopeji je trajalo skoro nedelju dana. Kasnije, krajem juna, uz pomoć delova albanskih jedinica, napadnuto je i selo Fuš Aljija, čijim padom je severni deo Albanije bio skoro oslobođen. U Ljumu se ostalo do kraja oktobra 1944. godine.

Operativni štab za Kosovo i Metohiju u to vreme nalazio se u selu Krumu u severnoj Albaniji. U novembru mesecu 1944. pozvao me Pavle Jovićević i rekao da moram odneti šifru u Crnu Travu u deo Operativnog štaba koji se tamo nalazio. Dobio sam dva partizana kao pratnju. Jedan od njih se razboleo i ostao u selu Koljesijama, u partizanskoj bolnici, a ja i Nuhija, kako je bilo tom drugu ime, nastavili smo put u pravcu Kosova i 18. novembra stigli do Uroševca i tu predali šifru drugu Dušanu Mugoši, članu Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju. Uroševac je bio već oslobođen i ja sam tu ostao na dužnosti komesara Komande mesta.

Spahija Nijazi

VEZE MK KPJ ZA KOSOVSKU MITROVICU KOPAONIČKO-IBARSKO MORAVIČKOG I IBARSKOG PARTIZANSKOG ODREDA

ŽELEZNICARI U »VEZI«

Veze između Mesnog komiteta kPJ za Kosovsku Mitrovicu i Kopaoničkog partizanskog odreda održavane su uglavnom pomoću kurira. Ta veza je funkcionalna od početka avgusta do kraja novembra 1941. godine, kada se Odred morao povući pred okupatorovim snagama u toku prve neprijateljeve ofanzive. U održavanju te veze mnogo su nam pomogli napredni željezničari.

Inače, tokom celog rata funkcionalna je veza kroz Ibarsku dolinu, između K. Mitrovice i Kraljeva, uprkos tome što su mnogi željezničari bili hapšeni; na njihova mesta su dolazili novi, napredno orijentisani željezničari. Na željezničkoj stanici u Kosovskoj Mitrovici postojala je partijska celija željezničara. Sekretar je bio Đoko Lekić, a članovi Vukadin Jašović, Miraš Jovanović i Zejnulahi, zvani Ceka. Na željezničkoj stanici u Žitkovcu radio je napredni željezničar, Milorad Nedić, koji je kasnije prešao u Mitrovicu. Na željezničkoj stanici u Lešku službovao je još od pre rata Mirko Prelić. Početkom rata napustio je službu i stupio u Čačanski partizanski odred. Pošto nije uspio da odstupi prema Sandžaku, vratio se u Lešak i, kao kandidat a kasnije i član KPJ, sve vreme rata radio intenzivno za NOP. Na željezničkoj stanici u Raškoj radili su Božo Ranović i Jovan Marjanović koji su, krajem 1941. godine, napustili to mesto, ali, umesto njih, dolazi Čedo Šoškić, koji je uhapšen početkom marta 1943. godine. Za sve vreme rata na željezničkoj stanici radio je za NOP Milivoje Milovanović. U stražari broj 51, između Raške i Ušća, za sve vreme rata funkcionalna je veza preko porodice Bogdana-Bože Prodanovića, a na željezničkoj stanici u Kraljevu, do proljeća 1943. godine, radio je Spasoje Ačković, a kasnije, do kraja rata, Mirko Milićević.

Dok se Kopaonički partizanski odred nalazio na Kopaoniku i u Ibarskoj dolini, stalnu kurirsку vezu između Mesnog komiteta i Kosovske Mitrovice i Odreda održavao je najčešće Vukadin Jašović, koji je poznavao sve napredne željezničare na svim željezničkim stanicama i postajama duž Ibarske doline.

Zahvaljujući delovanju članova KPJ, vagoni, najčešće teretni, na željezničkoj stanici u Kosovskoj Mitrovici zaustavljalih bi se na krajevima koloseka, ili bi bili sklonjeni na siepe koloseke, gde se vršio utovar oružja, opreme i ukrcavanje ljudi. Putem ugovorenih signala obaveštavani su željezničari da bi na određenim stanicama te vozove zaustavili na kraju koloseka, ili čak na usputnim postajama, gde su čekale veze radi istovara materijala i opreme ili preuzimanja ljudi koji su isli u Odred.

Kada su u jesen 1941. godine počele borbe između četnika, koje je predvodio Mašan Đurović, i Vulnetarq (dobrovoljna albanska milicija) na teritoriju Banjske i Slatine i kada je na pruzi srušen most kod Slatine - onemogućene su veze sa Kopaoničkim odredom kroz Ibarsku dolinu. Jašović je tada odveo nekoliko grupa boraca u Odred preko Vučitrna, Podujeva i Kuršumlije. U Vučitrnu na »punktu« veze radili su članovi KPJ Rašin Dedović, njegova supruga Melahat Hadžić i zamenik komandira žandarmerijske stanice u Vučitrnu, inače emigrant iz Albanije. Vezu na toj »liniji« u Podujevu su održavala dva albanska žandarma.

TAJNO MASTILO

Od decembra 1941. godine do marta 1943. godine u Raškoj je boravio inženjer šumarstva Gojko Gošović, član KPJ. Legalno je radio u preduzeću »Treska«. Održavao je vezu između oblasnog komiteta za Kosovo i Metohiju i partijskim rukovodstvima u mnogim mestima Srbije. S obzirom na svoje zanimanje i zapošlenje u pomenutom preduzeću, on se mogao slobodnije kretati po terenu, a da

to ne izazove nikakve sumnje. Gošović je bio vrlo aktivan i odmah je uspostavio veze sa Mesnim komitetom Kosovske Mitrovice, Okružnim komitetom u Kraljevu, članovima KPJ u Novom Pazaru i pojedincima u Ibarskoj dolini.

Krajem marta 1942. godine dobio sam zadatok od Oblasnog komiteta za Kosovo i Metohiju i od Mesnog komiteta KPJ za Kosovsku Mitro vicu da se ubacim u neku četničku jedinicu u Ibarskoj dolini i da - zajedno sa ostalim članovima Partije koji su takođe bili ubaćeni u četničke jedinice - radim na tome da se što više četnika razoruža i posle orijentise Narodnooslobodilačkom pokretu.

Pre odlaska iz Mitrovice napravio sam u laboratoriji »Trepče«, gde sam bio zaposlen, praškove za tajno dopisivanje. Veću količinu dao sam Ali Sukriji, sekretaru Mesnog komiteta KPJ, izvesnu količinu Gojku Gošoviću, a jedan deo sam zadržao za sebe. Zbog konspiracije dogovorili smo se da za ovo »tajno mastilo« ne zna niko više a u cilju predostrožnosti i potrebe da se ovaj način prepiske i slanja izveštaja što bolje i duže sačuva sva pisma su odmah spaljivana.

»ČETNIK« IZAZIVA SVAĐE MEĐU ČETNICIMA

Prvih dana aprila 1942. godine, uz pomoć trgovca šumskom gradom u Raškoj Dragomira Planojevića (sa kojim me povezao Gošović), prebacio sam se u Studeničku četničku brigadu na planini Goliji. U to vreme u brigadi se nalazio i 12 boraca Kopaoničkog, Kraljevačkog i Čačanskog partizanskog odreda. U štabu Javorskog četničkog korpusa na Čemernu nalazio se 6, a u štabu Rasinskog četničkog korpusa na Zeljinu 5 partizana. Odmah sam preuzeo mere da saznam razloge njihovog dolaska u četnike. U ovim proverama najviše mi je pomagao Gojko Gošović. Pored prepiske tajnim mastilom sa Gojkom sam se i povremeno sastajao u selima ispod Golije.

Negde u maju 1942. godine uspio sam nagovoriti komandanta Studeničke četničke brigade, kapetana Radomira Cvetića, da iskoristi svoje dobre odnose sa komandantom pećančevih četnika u Raškoj, Mašanom Đurovićem, i da za »naša« dva »četnika« dobije zaposlenje, njihove objave i nemačke »ausvajse«, tako da bi se ova dvojica mogli nesmetano, danonoćno kretati i da, uz to, budu naoružani. Jedan od te dvojice »četnika« bio je i Milivoje Pirić, član KPJ, borac Čibukovačke čete kraljevačkog partizanskog odreda. Posle toga, veza mi je bila znatno olakšana, kako sa Gošovićem tako i sa drugim drugovima koji su bili »na vezi« u Ibarskoj dolini. Tako je bilo sve do Milivojeve pogibije, 2. avgusta 1942. godine.

Obilazeći terene Golije i Ibarske doline, uspio sam se povezati sa više nadnih ljudi, koji su mi služili za prenošenje pošte i prikupljanje potrebnih podataka. Pored ostalih, takvi su bili: Mihailo Punišić iz Srednje Reke na Goliji; Lazar Stanišić iz Trnave; Dragomir Damjanović i Miladin Vujanac iz Rudnog; učitelj Vukašin Vilimović iz Rudnog; Milorad Srećković iz Pavlice; Milisav Nićiforović iz Deževe; porodica Brane Ćurčića iz Kaznovića; Miodrag Marković iz Jošaničke banje; porodice Bogdanović i Bačanin iz Vračeva i drugi.

Početkom marta 1943. godine, zbog provale koja je nastala u Novom Pazaru i Raškoj, Gošović je morao da napusti Rašku, a Čeda Soškić je s nekolicinom željezničara uhapšen. Odlazak Gošovića i hapšenja otežali su moj rad i smanjili broj kantaka sa Kosovskom Mitrovicom, ali su veze i dalje funkcionisale.

Izvršavajući postavljeni zadatok, iskoristio sam međusobnu netrpeljivost i ambicije četničkih komandanata i podstakao njihove međusobne sukobe. Tako je stvorena gotovo nepodnošljiva situacija između komandanta Studeničke četničke brigade Radomira Cvetića i Brane Petrovića, komandanta Javorskog četničkog korpusa. Da bi se ovi sukobi još više zaostravali, predložio sam Cvetiću da odem do četničke Vrhovne komande i da zatražim da se Brana Petrović smeni.

Probijajući se prema četničkoj Vrhovnoj komandi preko Sandžaka i severoistočne Crne Gore do Kolašina, sastao sam se sa jednim brojem članova KPJ, koji su se zadržali na ovom terenu, a koje sam poznavao i pre rata.

Ovi sukobi i stanje u Javorskem četničkom korpusu bili su vidljivi i u pismu koje sam odneo i predao Draži Mihailoviću. Bila je to zapravo optužba protiv Brane Petrovića i njegovog načelnika štaba Jezdimira Vidića. Dokumenti o tome su sačuvani i nalaze se u vojnoistorijskom institutu u Beogradu.

ŠIFRA ZA SMRT

Draža nije pristao da smeni Branu Petrovića, jer mu je on bio rođak, ali ja to tada nisam znao. Dao mi je naređenje za Cvetića - da ubijemo Jezdimira Vidića. Da bi ga o izvršenju ovog zadatka mogli izvestiti, dao mi je i posebnu šifru za Cvetića. Ja sam tada bio i obučen o načinu šifrovanja poruka za predaju preko radio-stanice. Šifre su obično bile prenošene usmeno. Da bi se bolje pamtile, za šifre su uzimane obično narodne izreke, poslovice ili stihovi iz narodnih pesama. Šifra koju je trebalo da ja prenesem Cvetiću glasilaje: »KONJ ZELENKO ROSNU PASE TRAVU«.

Šifrovanje i dešifrovanje vršeno je tako što bi se uradio toliki broj kvadrata koliko je u šifri bilo slova. U svaki kvadratič upisuje se po jedno slovo šifre. Zatim se po azbučnom redu traži prvo slovo i ispod njega se upisuje broj I, ispod sledećeg broja 2 i tako redom. Ako u šifri ima više istih slova, onda prvo dobija svoj broj, a sledeće isto slovo naredni broj i tako, kada se iscrpu sva ista slova, prelazi se na sledeće slovo. Tekst se piše u kvadratič ispod šifre. Ako je posle poslednjeg sJova teksta ostalo još praznih kvadratiča, do zadnje vertikalne kolone u šifri u horizontalnom redu, oni se mogu popuniti slovima bez ikakvog reda. To zbog toga da bi se olakšalo dešifrovanje određenog teksta. Broj horizontalnih rubrika za dešifrovanje dobija se kada se ukupan broj slova primljene depeše podeli sa brojem slova u šifri. Pošiljalac depeše sastavlja tekst u grupama od po 5 slova, upisujući slova iz vertikalnih kolona - prvo ispod broja 1, drugo ispod broja 2, i tako sve do kraja.

Pri dešifrovanju se postupa obrnutim redom, tj. slova dobijene depeše upisu se u vertikalne kolone do zadnje horizontalne linije koja se dobija deobom broja slova depeše i šifre. Ovo je bio takozvani prosti način šifrovanja. Kasnije, da bi bilo teže nepoželjnog da otkrije šifru, uvedeno je takozvano duplo šifrovanje. Tada se tekst pripremljen za slanje još jednom upisiva u horizontalne redove šifre i - ceo postupak se još jednom ponavlja. Pored te mere predostrožnosti, uvođene su još i lažne grupe. U pripremljenom tekstu za emitovanje, pošiljalac je, na unapred dogovorenim mestima, ubacivao grupe od po pet slova koje nisu imale nikakve veze sa tekstrom teleograma - depeše. Primalac ih je odmah po prijemu depeše, a pre početka dešifrovanja te grupe, precrtavao i nije ih dalje uzimao u obradu. Šifre i mesta lažnih grupa menjane su prema unapred dogovorenim datumima - jednom u 15 ili 30 dana.

TELEGRAFISTA MILJKOVIĆ

Javorski četnički korpus imao je problema da obezbedi dobrog radio-telegrafistu. Krajem januara 1943. godine jedan trgovac iz Raške, koji je često putovao za Beograd, doveo je predratnog vojnog telegrafista, Gorazda Miljkovića. Cim je stigao, zapazio sam da nije zadovoljan što je došao u četnike. Mislio sam da je tom nezadovoljstvu razlog i taj što je njegova žena ostala u jednom susednom selu. U letu 1943. godine pri štabu Javorskog korpusa organizovan je jedan radio-kurs koji je vodio Miljković. Na kurs sam uputio i dva skojevca koji su bili na mojoj vezi u četnicima. To su bili Dimitrije Kočović i Miodrag Radović. Tokom rada, oni su se sprijateljili sa Gorazdom i, kada je ovaj osetio njihovo političko

raspoloženje, tražio je od njih da mu omoguće vezu sa pozadinskim partizanskim grupama koje su delovale u Ibarskoj dolini. Radović me o tome odmah obavestio. Prilikom povezivanja sa Gorazdom, otkrio mi je da ga četnici prove-râ vaju koliko im je odan. Rekao sam mu da ostane tu gde jeste i da se ne boji. Pošto mi je kazao da je član KPJ, rekao sam mu da će u buduće raditi po mojim direktivama.

Za moj dalji rad i planove ovo je bilo veoma značajno. Prepostavljao sam da, ukoliko uspem da uspostvim vezu sa nekom većom partizanskom jedinicom, sa kojom bi se dogovorio o šifri, talasnoj dužini i vremenu emitovanja, koristeći radio-stanicu i Gorazda - mogu neprimetno dostavljati važne izveštaje partizanima. Pošto sam bio oficir u štabu Korpusa, a od sredine leta 1943. godine i »komandant« Deževske četničke brigade, lako mije bilo doći do svih podataka, kao što su: brojno stanje četničkih jedinica ne samo u Javorskem, već i u susednim četničkim korpusima, kakvo im je naoružanje, gde su skoncentrisani, kud se kreću, koji položaji su jače, a koji slabije posednuti, itd. To bi sve bilo veoma dragoceno u slučaju prodora partizanskih jedinica prema Srbiji.

Međutim, pre razoružanja Deževske četničke brigade i formiranja Ibarsko-moravičkog partizanskog odreda, nije bilo mogućnosti da realizujem ovu zamisao. Prilikom razoružanja napred pomenute brigade i dela štaba Javorskog korpusa, Miljković je stupio u novoformirani partizanski odred. U borbi sa četnicima 14. 11. 1943. godine bio je zarobljen na Kopaoniku, ali, posle nekoliko dana, uspeo je da pobegne i da se prebaci u Bosnu i priključi partizanskim jedinicama.

RAZORUŽANJE DEŽEVSKЕ ČETNIČKE BRIGADE

Krajem 1942. i početkom 1943. godine tri puta sam išao u četničku Vrhovnu komandu. Prvi odlazak već sam opisao (septembar 1942. godine). Prilikom drugog odlaska, krajem decembra 1942. godine, namerno sam izabrao pravac preko Zlatara i Jabuke, u nadi da će se na tom terenu susresti sa nekim od članova KPJ koje sam od ranije poznavao. Međutim, zbog velikih progona i terora koji je u to vreme vladao u Sandžaku i tom delu Crne Gore, nisam se tada susreo ni sa jednim drugom. Pri trećem odlasku za četničku Vrhovnu komandu, izabrao sam pravac preko Peštera i bjelopoljske Bistrice. U kući Mališe Šćekića u Bistrici sastao sam se sa Savom Joksimovićem, članom Okružnog komiteta KPJ za Berane, Kolašin i Bijelo Polje.

Veze preko Sjenice nisu najbolje funkcionalne, pa su kontakti između partiskog rukovodstva na područjima Kosovske Mitrovice, Raške i Novog Pazara sa ovim delom Crne Gore bil dosta retki i nesigurni. Poslednjih meseci 1942. i početkom 1943. godine tri puta sam pokušavao da uspostavim vezu sa Muhammedom Avdagićem, članom KPJ, kojeg sam poznavao od prije rata, a koji je živeo u Sjenici. Do tog susreta nije došlo. (Međutim, posle rata sam saznao da je bio kapitulant i da je čak sarađivao sa Nemcima, zbog čega je i bio osuđen na 15 godina zatvora).

U letu 1942. godine, kada se na teren Ibarske doline vratio Ratko Dražević i kada je formiran Sreski komitet KPJ, stupio sam s njim u vezu i sve do razoružanja Deževske četničke brigade koordinirali smo zajedničke akcije.

U pripremama za razoružanje, pored već navedenih drugova, koje sam zatekao u četnicima, sa terena su mi bili upućivani oni ljudi kojima je tamo pretila opasnost. Na taj način smo imali dvostruku korist: s jedne strane, sklanjani su oni ljudi kojima je pretila opasnost i čiji je rad bio otkriven od strane okupatora i četnika Nedićevih i Pećančevih četnika, a s druge strane, u četničkoj jedinici gde sam ja bio »komandant«, stvarao se sve veći broj organizovanih ljudi koji su bili uključeni u pripreme za razoružanje četničkih jedinica.

U letu 1943. godine pri Komitetu KPJ za srez Studenički, formirano je vojno rukovodstvo koje je trebalo da koordinira sve vojne akcije na ovom terenu. U vojno rukovodstvo su ušli: Ratko Dražević, sekretar Sreskog komiteta; Svetislav

Trifunović, Dušan Tomović, Tomo Žarić i ja. Sredinom oktobra 1943. godine, u selu Gradac, pod planinom Golijom, održanje sastanak vojnog rukovodstva. Zaključeno je da se razoružanje Deževske četničke brigade izvrši noću između 2. i 3. novembra 1943. godine i da se formira partizanski odred. Razoružanje je izvršeno sledeće noći, jer su pozadinci prve večeri zakasnili. U razoružanju je učestvovalo 36 članova KPJ i SKOJ-a i simpatizera NOP-a, koji su se već ranije nalazili u četnicima i četrdeset i nekoliko članova KPJ, SKOJ-a i pozadinskih aktivista NOP-a koji su te noći došli na Odvraćenicu, gde se nalazila Deževska četnička brigada i deo štaba Javorskog četničkog korpusa.

IBARSKO-MORAVSKI PARTIZANSKI ODRED

Po izvršenom razoružanju četnika, formiran je Ibarsko-moravski partizanski odred, jačine od oko 80 boraca. Štab Odreda su sačinjavali komandant Miladin Radulović Krcun, politkomesar Dušan Tomović, zamenik komesara Ratko Dražević.

U borbi vođenoj 14. novembra 1944. godine bio sam ranjen na Kopaoniku. Ranu sam lečio u jednoj zemunici na Mokroj Gori između Istoka i Tutina. Po zaletenju, prebacio sam se zajedno sa drugom Radojem Bojančićem (koji je ostao samom), u Metohiju i odmah se povezao sa Mesnim komitetom KPJ za Peć čiji je sekretar bila drugarica Melahat Hodžić zvana Mimi. U Komitetu je bio i njen suprug Rašid Dedović zvan Taj (Oboje sam poznavao ranije, još u Vučitru, jer su bili povezani sa Mesnim komitetom u Kosovskoj Mitrovici, čiji sam ja bio član).

Od početka februara do kraja marta 1944. godine boravii smo u selima oko Peći. Veze sa Mesnim komitetom za Peć i članovima KPJ u selima Istok, Đurakovac i drugim održavali smo uz pomoć određenih drugarica. Za vreme boravka u selu Kovragama kurirske poslove nam je obavljala Milosava Tapušković zvana Šula, inače sestra Nikole Tapuškovića, člana KPJ. Za vreme boravka u selu Koš, poruke je prenosila majka Radoša Tošića, takođe član KPJ, a u selu Dobruši te poslove je obavljala Vida Knežević a i Doda Đokić, inače Albanac. U njegovoj kući smo i boravili.

Krajem marta 1943. godine Mesni komitet KPJ u Peći obezbedio nam je jednog vodiča koji nas je, preko Žljeba i Trpezi, odveo do slobodne teritorije blizu Berana. Po dolasku na slobodnu teritoriju, javili smo se Pavlu Jovičeviću, tadašnjem sekretaru Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju i uključili se u samostalni kosmetski bataljon u Andrijevici. Sredinom juna 1944. godine, na osnovu dogovora između drugova iz Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, Oblasnog komiteta za Kosmet i 2. korpusa NOVJ, odlučeno je da se iz kosmetskog bataljona izdvoji 60 boraca i da se, kao Ibarsko-moravički partizanski odred, upute u Ibarsku dolinu. Ja sam bio raspoređen na dužnosti komesara Odreda.

Od 2. korpusa, čiji komandant je bio drug Peko Dapčević, pored ostale opreme i naoružanja, dobili smo i jednu radio-stanicu i jednog mladog, tek obučenog radio telegrafistu, čije je ime bilo Stipe. Za vezu sa 2. korpusom dobili smo dokumenta za rad i šifru čiji se original nalazi u arhivu za istoriju Kosova (K-20/10 br. 610). Šifra je glasila: »Šifra za rad između 2. korpusa i Krcuna«.

U toku prebacivanja od Kolašina do Ibarske doline i odmah po dolasku na Goliju pokušali smo više puta da uspostavimo vezu sa 2. korpusom, ali bez uspeha. Prepostavljaljali smo daje Stipe nedovoljno vičan za rad, jer je tek bio završio kurs, a radio-stanica je bila potpuno nova. Da se dalje ne bi opterećivali sa stanicom, jer vezu nismo mogli uspostaviti, odlučili smo daje privremeno ostavimo zamaskiranu u jednom čestaru u selu Srednja Reka, u blizini kuće našeg saradnika Mihaila Punišića. Imali smo namjeru da pronađemo Miodraga Radovića ili Dimitrija Kočovića, koji su posle mog ranjavanja ostali kao pozadinski radnici u Ibarskoj dolini. Kada smo kasnije navratili po radio-stanicu, koja je bila zaključana u jednom limenom sanduku, našli smo je na istom mestu, ali je bila

uništena (Prepostavlja se da su je pronašli čobani i misleći da se radi o kasi sa novcem, nasilno su je otvorili i uništili).

Kasnije, prilikom prelaska Operativne grupe divizija za Srbiju, i naš Odred se prebacio na Kopaonik. Tada smo se povezali sa Glavnim štabom NOV Srbije i sa njima održavali radio-vezu preko radio-stanice »OZNE«, koja se od početka septembra 1944. godine, nalazila u blizini našeg odreda. Radio-stanicom je rukovao oficir »OZNE« za Srbiju Dragoslav Novaković zvani MUTA. Kasnije smo došli, putem piena od Nemaca, do većeg broja radio-stanica, pa smo pored posebnog kanala sa Glavnim štabom NOV Srbije, imali radio-vezu i sa našim bataljonom u Odredu.

Pored radio-veze, Ibarski partizanski odred je povremeno imao kurirske veze sa Glavnim štabom Srbije, 13. korpusom NOVJ, 22. i 24. divizijom, kao i sa 2. proleterskom divizijom (Svi ti izveštaji nalaza se u arhivi Vojnoistorijskog instituta u Beogradu).

Početkom avgusta 1944. godine, odmah po dolasku u Ibarsku dolinu, uspostavljena je kurirska veza sa drugovima u Metohiji (Peć - Istok) i otuda su drugovi Radoje Bojanović, Radovan Borović i Milutin Mićunović doveli u Odred oko 100 boraca. Istovremeno je uspostavljena kurirska veza i sa Kosovskom Mitrovicom (Rade Vuksanović u Slatini i Leko Radomirović u Banjskoj), preko koje su počeli pristizati izveštaji i borci iz Kosovske Mitrovice i okoline, kao i logoraši iz »Trepće«.

Miladin Radulović - Krcun

ORGANIZOVANJE I FUNKCIONISANJE VEZA U MAKEDONIJI U TOKU NOB

PO NALOGU MIRČA ACEVA ODLAZIM U SKOPLJE

U toku narodnooslobodilačkog rata 1941 - 1945. godine ja nisam u Makedoniji bio neposredno zadužen za rad na organizovanju sistema veze između Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju i partijskih organizacija na terenu, niti između Pokrajinskog komiteta Makedonije i Centralnog komiteta KPJ. Takođe nisam bio zadužen ni da organizujem vezu između Glavnog štaba NOV i POJ Makedonije sa štabovima partizanskih odreda na terenu, odnosno između njega i vojnih jedinica. Zbog toga, mogu izneti samo sećanja kako su održavane neke veze, u čijem organizovanju i realizaciji sam ja, na odgovarajući način, učestvoval.

Po nalogu Mirča Aceva, člana Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju, upućen sam iz Štipa u Skoplje, gde sam se po, prethodno utvrđenoj javki, povezao sa predstavnikom Centralnog komiteta KPJ Dragom Pavlovićem - Šiljom i Blagojem Jankovim - Mučetom, članom Biroa Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju. Javka je imala ugovoren znak - držanje u levoj ruci novine »Čelokupna Blgarija« - ispred tadašnjeg pozorišta. Takav način direktnog povezivanja sa najodgovornijim članovima Partije, u to vreme, najčešće je praktikovan.

Kada sam, nakon toga, po njihovoj odluci upućen u Bitolj, za člana Mesnog komiteta KPJ, više puta sam zaduživan da, paralelno sa vezom koju sam kuririma preko određenih javki, organizovao sa pojedinim mestima na teritoriji Mesnog komiteta, organizujem i uspostavim vezu sā Pokrajinskim komitetom KPJ za Makedoniju u Skoplju. Vezu sam, po određenim pitanjima, održavao povremeno od novembra 1941. do aprila 1942. godine. Više puta odlazio sam u Skoplje, budući da sam se tada još uvek mogao legalno kretati i neposredno sam

kontaktirao s pojedinim članovima Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju, posebno sa sekretarom Benetom Andrejevim, organizacionim sekretarom Maram Nacevom i članovima Vojno-pokrajinskog štaba za Makedoniju Strašom Pindžurom i Cvjetkom Uzunovskim. Sa svima njima vezu sam uspostavljao preko određenih ljudi i utvrđenim javkama, na određenim mestima u pojedinim ulicama. Moj zadatok bio je da prenesem pojedine izveštaje, da zahtevam razjašnjenja po nizu pitanja u vezi sa datim direktivama ili objavljenih dokumenata od strane Pokrajinskog komiteta, koja su u to vreme bila dosta protivurečna, kao i da zahtevam uputstva za dalji rad partijske organizacije, posebno vojnog štaba u Bitolju.

POVRATAK IZ INTERNACIJE

Nakon mog povratka iz internacije iz Bugarske, maja 1943. godine, Centralni komitet KPM imenovao me je za sekretara Četvrtog oblasnog komiteta KPM u Štipu. Veze su bile uspostavljene na uobičajeni način. Baza Oblasnog komiteta organizovana je kod članova partie Steve i Jove Kitanov, u s. Dolani. Članovi Mesnog komiteta, Mara Naceva i Mitko Šećerinov, koji su ostali na radu u Štipu, vezu sa terenom održavali su tim kanalom. Drugi kanal veza išao je preko s. Leskovica, preko Saltira Koševaliskog, sa znanjem mesnog partijskog rukovodstva, koji je inače bio kmet u selu.

Oblasni komitet je imao organizovane veze sa više mesta, gradova i sela na teritoriji istočne Makedonije, gde je i delovao. Te veze sa nekim mestima su bile redovne, a sa nekim povremene. Metod održavanja tih veza bio je preko organizovanih javki, ličnim dodirom ili preko određenih kurira. Na taj način, do pravala i razbijanja Oblasnog komiteta u Štipu, 17. avgusta 1943. godine, od strane okupatorske vlasti, veza iz Štipa održavana je sa sledećim mestima: Sveti Nikola, Probištip, Kočani, Carevo Selo (danas Delčeve), Strumica i Radoviš.

U VRANJSKI PARTIZANSKI ODRED - PO NALOGU PARTIJE

Septembra meseca 1943. godine od strane člana Centralnog komiteta KPM Kuzmana Josifovskog- Pitu, kao član Petog oblasnog komiteta i polit-komesara Pete operativne zone, upućen sam u Vranjski partizanski odred. Dobio sam zadatok da se preko ovog odreda povežem sa Kumanovskim partizanskim odredom i da partijski odgovaram za njegov rad. To je bilo nužno zbog toga što u to vreme veza sa partijskom organizacijom Kumanova nije bila redovna i što partijska organizacija u Kumanovu nije imala sigurnu vezu sa Kumanovskim partizanskim odredom.

Do Vranjskog partizanskog odreda prebacio me je Stile Milevski, koji je održavao (kako sam kasnije saznao) neprekidnu vezu između Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju, odnosno Centralnog komiteta KPM i Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, a preko njega i sa Centralnim komitetom KPJ i Centralnim komitetom BRP(k). Punkt u Vranju organizovao je Sima Pogačarević. Punkt je uglavnom bio u s. Bunuševac, u porodici Serafima Jovanovića, koji je u to vreme živeo i u Sindjeliću, blizu Skoplja. Preko tog punkta neprekidno je održavana veza Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju, odnosno Centralnog komiteta KPM sa Vranjskim partizanskim odredom. Dalje, veza je preko njega išla prema partijskim organizacijama Leskovca, Niša, sve do Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju i Centralni komitet KPJ. Povremeno pomoćni punkt za vezu na toj relaciji bio je organizovan u s. Džep, u jednoj fiktivnoj gostionici (kasnije prodavnici voća i povrća), a vođena je na ime Stileta Miloševskog.

Vezu sa Kumanovskim partizanskim odredom uspostavljena je preko jedne patrole iz Vranjskog partizanskog odreda, mesec dana nakon mog dolaska u Vranjski partizanski odred. Nakon uspešnog povezivanja sa Kumanovskim par-

tizanskim odredom i mog boravka u odredu više od dva meseca, uspostavljena je redovna i neprekidna veza sa partijskom organizacijom u Kumanovu, a preko nje i sa Petim oblasnim komitetom KPM i članom Centralnog komiteta KPM Kuzmanom Josifovskim - Pitu.

Od 1943. godine za održavanje veze između odreda i Mesnog komiteta u Kumanovu bio je zadužen Metodi Antov - Tote. Metodi Antov - Tote u to vreme bio je zadužen i za vezu sa Centralnim komitetom KPM. Osim njega, vezu između Oblasnog komiteta i Centralnog komiteta KPM održavali su: Košta Koburski (do njegovog isključenja iz Partije), Branko Stojkovski - Rule, Orde Kuzmanovski i Branko Bogdanovski - Gucman. Kuriri, koji su prenosili poruke od odreda do grada i obratno.,Jbili su: Tode Sazdovski - Mali, Vojo Davidovski - Crb i Živko Todorovski - Calo. Za održavanje veze kuririma Mesni komitet KPM angažovao je i omladince, među kojima su bili Jezdimir Bogadanski, Dragutin Đurovski - Ute i Veska Markovska.

Osnovne baze u Kumanovu bile su u kući Kuzmana Stojkovskog- Tatka i u s. Celopek, u kući Petruša Stojkovskog.

PONOVO U SKOPUU

Veze između odreda, Kumanova i Skoplja sve više se učvršćuju i održavaju od mog povlačenja u ilegalni rad u Skoplje, polovinom decembra 1943. godine, koje nisu prekidane sve do oslobođenja. Na taj način odred, a kasnije, dolaskom na taj teren Centralnog komiteta KPM i Glavnog štaba Makedonije, i oni održavaju neprekidnu vezu sa Skopljem, a preko njega i sa ostalim delovima Makedonije. To je bilo moguće zbog toga što su za taj zadatak određivani posebni ljudi, oslobođeni ostalih partijskih zadataka, koji su bili pojedinačno na vezi sa sekretarima komiteta, ili sa određenim članovima komiteta, odnosno sa komandanima ili komesarima odreda. Kasnije, preko njih, 1944. godine Kuzman Josifovski - Pitu održava vezu sa članovima Centralnog komiteta KPM i glavnog štaba Makedonije, koji borave na tom terenu, a to čini i prilikom kretanja po istočnoj Makedoniji sa delegatom Centralnog komiteta KPJ Svetozarom Vukmanovićem - Tempom.

Kada sam povučen u Peti oblasni komitet u Skoplje, zadužen sam za vezu sa partijskom organizacijom iz Kumanova, a preko nje i sa Kumanovskim partizanskim odredom. Zato su bili određeni posebni kuriri. Pored već pomenutih, naveo bih i sledeće drugove: Branka Stojkovskog - Ruleta, Branka Bogdanovskog - Gusmana, Cigu Mihajlovske, Lenče Arsevu i dr.

Pored prenošenja poruka, tim kanalima upućen je veliki broj boraca u partizanski odred, odnosno, kasnije, u 3. Makedonsku udarnu brigadu. Bez obzira na vrlo teške uslove i udara bugarskog okupatora po partijske organizacije Skoplja i Kumanova, veze su bile neprekidne.

Po dolasku u Skoplje, Kuzman Josifovski - Pitu, član Centralnog komiteta KPM nakon savetovanja na Prespi - avgusta 1943. godine, ulaze velike napore da organizuje i uspostavi čvršće i raznovrsne veze u unutrašnjosti Makedonije, pored veza o kojima je napred bilo govora. Kuzman Josifovski - Pitu usmerava svoje napore u više pravaca. Pre svega, učvršćuje veze sa Centralnim komitetom KPM i glavnim štabom Makedonije, kao i sa svim oblasnim komitetima na terenu u Bitolju, Prilepu, Kumanovu, Velesu, Tetovu i dr. Preko Kumanovskog partizanskog odreda koristi kanal za vezu sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju, a preko njega sa Centralnim komitetom KPJ. Učvršćuje se i veza sa Centralnim komitetom BRP(k). Za uspešno održavanje ovako organizovanih veza, Kuzman Josifovski - Pitu angažuje uglavnom tri druga: Stileta Milevskog, Jordana Blaževskog i Kruma Naumovskog. Povremeno je koristio i Ljiljanu Calevsku. Glavni nosilac - koordinator tih veza bio je Stile Milevski, koji je organizovao punktove.

U Skoplju, kao punkt, korišćena je kuća roditelja Krste Trajkovskog i kuća Jordana Blaževskog. Stile Milevski održava i vezu sa Vranjem, preko sela Bunuševac, organizuje punkt u selu Džep, odlazi u Vranjski partizanski odred, u Sofiju i sli. Preko njih, Kuzman Josifovski - Pitu održava vezu sa 1., 2. i 3. oblasnim komitetom, sa Centralnim komitetom KPM, Glavnim štabom za Makedoniju i Centralnim komitetom BRP(k), a preko mene, Lenčeta i Kruma, sa partijskom organizacijom u Kumanovu i Kumanovskim partizanskim odredom.

NENADOKNADIV GUBITAK

Sve ove veze ne prekidaju se ni posle herojske pogibije Kuzmana Josifovskog - Pitua, 25. februara 1944. godine. Nakon tog velikog gubitka, dolazi do izmene u sistemu veza i načinu održavanja. Vezu sa Centralnim komitetom KPJ i Centralnim komitetom BRP(k) neposredno preuzima Svetozar Vukmanović - Tempo, a sa Centralnim komitetom KPM vezu preuzimam, ja, iz Skoplja, u pričljeno izmenjenoj situaciji. Izvesno vreme u Skoplju nastavlja sa radom 5. oblasni komitet, za čiji rad sam bio ja odgovoran, a od juna meseca 1944. godine u Skoplju radi samo Mesni komitet.

Ja sam dobio zaduženje, kao instruktur Centralnog komiteta KPM, da održavam vezu sa Centralnim komitetom KPM, sa partijskom organizacijom u Kumanovu, sa 2., 3. i 4. oblasnim komitetom i sa instruktorem Centralnog komiteta KPJ Dobrivojem Radosavljevićem - Bobijem. Za neposredno održavanje veze i dalje je bio odgovoran Stile Milevski i Krume Naumovski. Paralelno sa tim, uspostavljao sam neposredne veze sa uličnim javkama i preko mlade devojčice Vere Urumove. Ona je sa korptom za pijacu odlazila na ugovorenno mesto i primala, odnosno predavala odgovarajuće poruke i materijale. Sve zadatke je izvršavala vrlo savesno i bez straha, sve do mog odlaska iz Skoplja, 5. avgusta 1944. godine, kada sam preuzeo dužnost sekretara Prezidijuma ASNOM-a.

Iz svega ovoga može se videti, makar delimično, kako su organizovane i održavane veze u toku narodnooslobodilačke borbe na teritoriji Makedonije, u pojedinim mestima Makedonije i kolika se pažnja posvećivala vezama u celini.

Ljupčo Arsov

DOPRINOS SELA STUDENIČANA NOB

U toku drugog svetskog rata stanovnici sela Studeničana kod Skoplja i susednih sela - Makedonci, Albanci i drugi, bili su tesno međusobno povezani, rešeni da sačuvaju dobre odnose i da međusobno saraduju na svim poljima u zajedničkom suprostavljanju okupatoru. U selima od s. Studeničana prema Skoplju, stanovništvo je uglavnom makedonske nacionalnosti. Prema Velesu, u oko osamnaest sela, žitelji su uglavnom Albanci. Tako je život tekao prvih dana rata, a žitelji tih sela sve više su se aktivno uključivali u narodnooslobodilački pokret.

Aprila meseca 1943. godine grupa naših seljaka, u kojoj sam bio i ja, otišla je u s. Slivnik (okolina Velesa) da kupuje stoku. U s. Vrakovci bila je smeštena štamparija Glavnog štaba Makedonije. Sa grupom su stupili u kontakt predstavnici jedinica Narodnooslobodilačke vojske, koji su se našli na tom terenu. Oni su bili zainteresovani da, preko nas i našeg sela, uspostave čvršću i neprekidnu vezu sa Skopljem. Nakon povratka u selo, stupili smo u vezu sa predsednikom opštine u s. Dračevo, Parnadžijevim. Ovaj sastanak je ilegalno održan u njegovoj

kancelariji. Na sastanku je dogovoreno kako da se organizujemo za rad i pružanje pomoći Narodnooslobodilačkom pokretu.

U mom selu imali smo kmeta Bugarina, kako je bilo i u drugim susednim selima. Za njegovog zamenika trebalo je da se izabere Albanac po nacionalnosti. Mi smo izabrali Amza Ademija. On nam je bio veoma koristan za dobijanje podataka o mnogim namerama bugarskih okupatorskih vlasti. Ulazio je u mnoge tajne Bugara, a preko njega smo ostvarivali mnogobrojne veze između Skoplja i partizanskih odreda Makedonije.

PREBACIVANJE 12. MAKEDONSKE BRIGADE PREKO VARDARA

Tako organizovani, imali smo u svakom selu grupu simpatizera od 2 do 5 drugova, koji su vršili kurirske poslove, prenosili poruke i materijal, prebacivali nove borce u partizanske jedinice i dr.

Augusta meseca 1943. godine u naše selo je došla grupa partizana iz Glavnog štaba Makedonije. Oni su doneli poruku Glavnog štaba da organizujemo prebacivanje 12. brigade (oko 330 boraca) preko Vardara; brigada je trebalo da pređe sa Kozjak-planine na planinu Lisac. Vodostaj Vardara bio je prilično visok, nije se mogao gaziti. Pored toga, trebalo je pronaći mesto gde će brigada preći reku, a da ne pretrpi gubitke, pogotovo što je morala, pored Vardara, da pređe prugu i put Skoplje - Veles. Odlučeno je da brigadu provedemo između s. Orešane i Zelenikova. Tamo je postojao i most, a Vardar je pliči. Stoe najvažnije, nemačka posada na tom delu pruge bila je brojno mala.

Preko dana izvidili smo sve prilaze i mogućnosti prelaza. Utvrđili smo kako da se napadne nemačku posadu. Prebacivanje brigade je otpočelo u 23 časa. Napad na nemačku posadu izvršen je sa suprotne strane, odnosno sa strane u pravcu kretanja brigade. Brigada je prešla Vardar, prugu i put bez ikakvih gubitaka. Tom prilikom zarobljeno je pet bugarskih vojnika i odvedeno sa brigadom. Brigada je, prebacivši se preko Vardara u Zelenikovu i Orašanu, minirala prugu na sedam mesta.

Najteže je bilo prebaciti teže oružje, rezervu municije, arhivu i ostali materijal. Sa tom grupom bio je i kurir Svetozara Vukmanovića-Tempa, koji je nosio poštu od manastira Prohor Pčinjski na Kitku-planinu. Pri prebacivanju ove brigade preko Vardara, odabrani su otresitiji vodiči, koji su dobro poznavali puteve. Oni su morali biti neupadljivi, sa starim kolima, mršavom stokom, loše obučeni i si. Nas nekolicina išli smo pored kola, bosi i pocepani. Predstavljah smo se da smo Romi. Kola su bila natovarena kukuruzovinom, a ispod nje dragoceni materijal. I tu smo, uz dobru organizaciju, i uz pomoć meštana, uspeli.

KRITIČAN MOMENAT ZA S. STUDENIČANE

Najteži period za s. Studeničane i druga sela u njegovom susedstvu bio je 1943/44. Tadašnji balistički komandant, Džemo, poslao je jednu poruku preko neke svoje delegacije da će uništiti naše selo ako se ne priključimo balističkom pokretu i ne borimo se protiv narodnooslobodilačke vojske.

Naše selo, kao i sva ostala u tom kraju, odbilo je saradnju sa balistima, sem nekih malih izuzetaka. Balisti su odlučili da izvrše svoju nameru: da spale selo i likvidiraju sve žitelje, za koje su smatrali da su simpatizeri narodnooslobodilačkog pokreta i da pružaju pomoć partizanima. Radi toga su uputili oko 200 dobro naoružanih balista da realizuju tu svoju odluku. Međutim, zahvaljujući dobroj međusobnoj povezanosti sela, u kojima su živeli Makedonci i Albanci, pružen je žestok otpor balistima i oni su odbačeni sa naše teritorije.

Meštani s. Studeničane nisu mogli ranije otici u partizanske odrede masovnije, jer je selo bilo relativno blizu Skoplja. Bugari su, na samom početku rata, do temelja spalili selo. Pretila je opasnost da unište kompletну porodicu svako-

ga ko ode u NOV. Međutim mi smo na opisani način učinili sve stoje bilo u našoj moći da damo svoj doprinos pobedi Revolucije. Obezbeđivali smo vezu, doturali hranu i razne materijale. Krajem oktobra 1944. godine, iz sela su ljudi, naročito omladinci, otišli u jedinice NOV. Najviše njih stupilo je u 15. korpus. Borili su se na Sremskom frontu i u drugim krajevima Jugoslavije, sve do Trsta i do konačnog oslobođenja zemlje, rame uz rame sa ostalim narodima i narodnostima Jugoslavije.

Bedri Bakija

OD ŠARE DO GLAVNOG ŠTABA ALBANIJE

Šara je lepotica među našim planinama, puna ogromnih pašnjaka, šuma, izvora, potoka i jezera sa hladnom i čistom vodom. Njen vrh, Ljuboten, sa nadmorskog visinom od 2499 metara, deluje kao gorostas. Ali Šara je i vrlo srova planina, naročito kada je nevreme, bez obzira na doba godine. Za vreme narodnooslobodilačkog rata od 1941-1945. godine, Šara je bila zaštitnik i dom mnogih partizanskih četa, odreda i brigada. Sam njen položaj, na tromeđi između Srbije, Makedonije i Albanije, povećavao je njenu ulogu i značaj.

Posle spajanja odreda »Emin Duraku« sa partizanima druga Đure, u Stojkovoj kući, bilo je kao u košnici.

Ali, čim je pao mrak, nestala je i lepota Šare planine. Hladnoća nas je ugnala u prostorje male kuće.

Ustao sam, protegnuo se, prišao stražaru i, zajedno s njim, ostao do svitanja. Bio sam pospan i jedva čekam da ugrijе sunce, da se opružim na livadi, ali, iznenada, neko me potapša po ramenu i reče:

- Alija, dobićeš jedan težak zadatak. Treba da ideš kod Miladina Popovića, u Glavni štab Albanije.

Primih pismo za Miladina i ostala uputstva. Prate me moja dva druga - Husni Lejči i Džavid Brovina. Dan je tmuran i duva hladan veter. Pešačimo ceo dan i, padom mraka, stižemo u selo Vešala. Ulazimo u kuću jednog Albanca koji nas dobro prima. Posle umivanja, pranja nogu i večere, ležerno i već hrčemo od umora.

Sutradan moji pratioci neprimetno izađoše iz sela i vratiše se u odred, a ja sa domaćinom, bez oružja, podoh za Tetovo.

Kada smo stigli u Tetovo, javismo se babu šehu Čazimu. Tri dana sam čekao vezu.

Četvrti dan stiže veza sa kojom podoh za Albaniju. Bio je to jedan drug iz Albanije. Putujemo preko planine Rudaka i Vrača. Prelazimo Korab - koristimo šumske staze. Razgovaramo o borbama u Albaniji i Jugoslaviji. Druga iz Albanije zanima drug Tito. Pun je hvale i divljenja za druga Tita.

Konačno stižemo u bazu između Debra i Peškopeje.

Čekam vezu za dalji put.

Po dolasku veze, odlazim u partizanski odred, koji je operisao u tom delu Albanije. Odred je stalno u pokretu. Krećemo se obično danju, a noćivamo po selima. Po starom albanskom običaju, gost za vreme obeda, uvek sedi pored komandanta, a kada smo imah jagnjetinu, gostu pripada glava.

Kada smo se približili mestu boravka Miladina Popovića, oprostih se sa odredom i, sa jednim kurirom, produžisemo prema selu Martaneš. Prilikom susreta predajem poštu Miladinu Popoviću. Dok sam čekao odgovor, sedim ispred zgrade i razgovaram sa svojim saputnikom. Imamo sreću. Te noći pekli su jagnje i nas dvojica dobismo po dobar komad pečene jagnjetine. Večera je bila izvrsna! odmorili smo se, oprali noge i posle dobijanja odgovora, vraćamo se nazad preko Ljume.

U kući rodbine Nijazi Spahije zatičem Fadila Hodžu i predajem mu odgovor Miladina Popovića. Sutradan Fadil Hodža ide na pregovore sa Miharem Bajraktarom. Vodi i mene.

Muharem Bajraktar imao je svoju vojsku i borio se za titulu kralja Albanije. Koristio je mutnu situaciju kako bi došao do kraljevske krunе. U dvorištu Muhamrem Bajraktara puno naoružanih ljudi leži po travi, razgovaraju i puše. Ti Bajraktarevi vojnici, u stvari pljačkaši, nisu vodili borbu protiv fašista, već su otvoreno išli u organizovanu pljačku stoke po planini i selima Šare, Tetova, Gostivar i Prizrenskog područja. To im je bila nagrada od gospodara Muhamrema, a zbog nje su ga i slušali.

Ručamo za sofrom, u Muhamremovoj odaji, iz jedne činije - on, Fadil i ja. A potom odlazim u odred. Pod komandom druga Đure, odred je prešao u podnožje Ljubotena.

Preko noći patrole u rančevima donose hranu iz sela Vratnica, koja se odmah deli partizanima. Od kiše i vetra zaklanjam se iza bukovog drveća.

U avgustu 1943. godine komandant odreda naređuje mi da idem na slobodnu teritoriju Albanije, u reon Korče, da tamo nađem druga Tempa i da od njega tražim radio-stanicu. Takode, trebalo je da uspostavim vezu sa makedonskim partizanima na planini Bistri.

Komandant odreda, kada sam pošao, dade mi svoj pištolj i dve defanzivne bombe. Predajem četu svom zameniku i komesaru i, sa dva pratioca iz sela Vratnica, polazim na put.

Kada smo prešli granicu, zaustavljamo se u podnožju brda i, po nepisanom zakonu, ležerno na zemlju i gledamo nazad, prema granici.

Potom krećemo ka jednoj livadi na kojoj je jedan Albanac, sa dvoje dece, skupljao seno i podizao stog. Moji pratioci nisu znali albanski jezik i produžiše napred, a ja pozdravih seljaka i zapodenih razgovor s njim.

Usput nas niko nije uz nemiravao; po mraku uđosmo u Tetovo i brzo uspostavismo vezu.

Sutradan, pre svanuća, krenusmo malim kolima put Kičeva. Na osnovu ranije izdatog uputstva, šofer nije smeo nigde da se zaustavi do podnožja planine Bistre. Kada mo ušli u Kičovo, u centru varoši pred nama se ispreči policajac i diže ruke da stanemo. Naš šofer, praveći se da ga ne vidi, dade gas. Policajac odskoči ustranu i začuđeno pogleda za nama. Savladasmo i tu prepreku i zaustavismo se tek u podnožju planine Bistre na debarskom putu.

Gde se tačno nalazi baza makedonskih partizana - to nismo znali. Na putu za Debar svratismo u jednu prodavnici da nešto pojedemo. Bili smo iznenadeni. U prodavnici su sedela dva karabinjera i razgovarali sa prodavcem. Zatražih grožđe, koga u radnji nije bilo, pa čim dućandžija odgovori da ga nema, mi izadosmo iz radnje.

Sa prvim mrakom smestisemo se u jednu albansku kuću u kojoj je živela žena pedesetih godina sa desetogodišnjom devojčicom. Sutradan dođe mi u posetu jedan drug i uredi da dobijem dokumenta i autobusku kartu od Debra do Struge. Putnike je pred stanicom legitimisao fašistički policajac. Moja legitimacija nije mu izgledala sumnjiva, te stigosmo u Strugu i odmah pronađoh vezu - jednog Makedonca koji me povede svojoj kući.

Čim je svanulo, bez pozdrava napustili kuću. Šetam ulicama Struge i pitam prolaznike za prevoz do Korče. U jednoj ulici vidim taksi koji prima putnike i na moje pitanje ima li jedno mesto do Korče, šofer otvara vrata automobila i saopštava cenu.

Na samoj staroj granici pred naša kola iskočiše dva Albanca sa uperenim puškama. Treći, njihov drug, leži u grmu, pored puta i drži na nišanu našu limuzinu.

Još dok su prilazili našim kolima, viču nam:

- Brzo vadite novčanike ili pucam!

Kesu sa nešto novca, koje mi je dao komandant odreda, neprimetno spuštam u dugačke gaće i ne mrdam sa prednjeg sedišta.

Dva starija putnika i jedna žena počeše da zapomažu. Banditi pridoše i otvorile vrata automobila. Moji saputnici povadiše novčanike, koje banditi strpaše u džepove i počeše pretresati.

- A šta ti čekaš, što ne vadiš novčanik?
- Ja sam radnik, ni za hleb neću imati u Korči ako ne zaradim. Dobro bi bilo kada bi mi vi dali bar za hleb.

- More, daćemo mi tebi sada, prevrni džepove od pantalona i bluze!

Počeše me pipati po grudima, a drugi upade:

- Hajdemo, bežimo, od ovog kopuka nema sreće.

I jednim skokom udioše u šumu.

Limuzina krenula.

Moji saputnici su i dalje kukali za opljačkanim novcem.

U Korči nisam nikada bio. Imao sam šifru i pismo za partijskog radnika, ali gde se on nalazi i kako ga pronaći to nisam znao. Šetam ulicama Korče, izlazim van grada, sednem i razmišljam kome da se obratim. Već je prošlo dosta vremena, a ja nisam u stanju da nešto odlučim. Nervozan i pomalo umoran, ulazim u malu kafanu i čekam momenat da pitam konobara da li poznaje druga koga ja tražim. Plaćam kafu i hladnokrvno pitam za ime, a konobar mi reče:

- Odmah će ga zvati.

Posle pola sata prilazi mi crnomanjasti mladić i tihim glasom pita:

- Koga tražite?

Kažem mu šifru. I on odgovara.

Podosmo zajedno kroz Korču i uđosmo u kuću jednog čoveka kome su čerku Talijani prilikom bombardovanja ubili.

Sa domaćinom razgovaramo o talijanskoj okupaciji, kad on iznenada viknu:

- Talijani!

Odmah se kroz prozor spustih na kokošinjac i udoh u njega.

Još se nisam čestito ni smestio, a na prozoru moje sobe pojaviše se dva karabinjera i rukom pokazuju crepove koje sam srušio prilikom skakanja. Talijani se udaljili sa prozora, a ja izdoh iz kokošinca, popeh se na krov, pa preko komšijskog zida, skočih u drugo dvorište.

Prolazim kroz severni deo varoši i izlazim u polje. Trčim sve dalje i stalno mislim da me gone. Bluza sa pismom za druga Tempa mi je u sobi, nikoga ne pozajem, niti znam kuda da idem.

Biram siromašnu kuću i kucam na vrata. Ženski glas iz sobe:

- Ko je?

- Putnik.

- Ne mogu da vas primim, jer mi muž nije kući.

Izlazim iz sela i opet, oko pola noći, ulazim u drugo selo. Sve je isto kao u prethodnom. Tišina, mrak i lavež pasa. Opet kucam na vrata i opet ništa. Posle kratkog razmišljanja, idem prema džamiji da se odmorim, da prespavam, te da sutra hodžu ili nekog drugog pitam za partizane ili nekog komunistu. Kada sam došao do vrata džamije, u suprotnoj ulici vidim svetlo na prozoru jedne kuće.

Ostavljam džamiju i prilazim tom prozoru. Slušam razgovor. Spominju SSSR, NOV, partizane, faštiste i tome slično.

Kucam.

Razgovor prestade i će se glas:

- Ko je?

- Vaš drug.

U sobi, prekrštenih nogu, sedi drug sa kojim sam uspostavio vezu u Korči i koji me je odveo u kuću iz koje su me pojurili karabinjeri.

Sutradan polazimo na put i, za dana, stižemo u selo. Pozdravljamo se, razgovaramo, a po padu mraka produžavamo put ka selu Veskopouju.

Oko pola noći naiđosmo na kolonu naoružanih ljudi. Bilo ih je oko pet stotina. Kad smo došli do sredine kolone, će se komanda:

- Stoj, sedi!

Ljudi iz kolone posedaše, zavlada tišina, a dva naoružana lica priđoše; jedan od njih naredi, da siđem s konja, što ja i uradih.

Na desetak koraka od kolone posedasmo i počeše me ispitivati ko sam, kuda idem, itd.

- Ja sam Albanac, zovem se Alija, živim u Đakovici i idem kod ujaka.

Počeli su da viču:

- Lažeš, ti nisi Albanac, ne govorиш čisto albanski.

Iz kolone istupiše dva borca. Jedan sa dugačkom talijanskom puškom, a drugi sa automatom. Uhvatiše me za obe ruke i vode prema koloni da me strešiju u šumi koja se prostirala pored samog puta...

Međutim sevnu mi u glavi pretnja krvnom osvetom, pa zastajem, drsko se otrgnem i vićem:

- Čekajte malo. Ja sam Ali Lukaci, moj ujak je Ređep Seljmani iz sela Rastuše kraj Debra. Molim poštenog Albanca iz ove kolone da moga ujaka Ređepa obavesti da me je komandant ove kolone osudio na smrt, a da me je streljao ovaj Albanac sa debarskom kapom i ovaj sa automatom. Izvolite, sada me vodite na strešanje, ali krv će neko da plati.

Nastade tajac.

Oni što su me vodili na strešanje, okrenuše se prema komandantu i, taman kada sam ja htio da iskoristim njihovu kolebljivost i da bežim, ču se glas:

- Dovedite ga ovamo. Sada vidimo da si Albanac, a mi Albance ne ubijamo.

Pomaže mi da uzjašem konja i naredi koloni pokret. Kada smo se udaljili od kolone, pitam vodiča, ko su ovi.

- Balisti. Uzeli su mi pištolj.

U jutarnjim časovima ulazimo u neko selo. U dvorište izlaze ukućani, pomazu mi da siđem s konja, razgovaraju sa mojim vodičem, a jedna vrlo zgodna devojka, nasmejana lica, donese lavor tople vode. Doneće mi nove čarape i opanke. Tužan sam zbog svega što mi se desilo na putu i zabrinut što će da kažem drugu Tempu.

Upuštam se u razgovor sa devojkom. A ona otrča u sobu i sa mojom bluzom i pismom izade nasmejana. Svi su se smijali. Postadoh i ja vedar i sposoban za put. Pojašem konja i s pesmom produžim prema Veskopoji.

U školskoj zgradi pored samog puta Voskopoja - Korča nadoh druga Tempa.

- Druže Tempo, ja sam partizan sa Šare i imam pismo za Vas.

- O; zdravo druže, odakle ti ovde?

Rukujemo se i predajem mu pismo.

- Šta radi ta vaša jedinica? Vi se pretvoriste u derviše, zatvorili ste se na Šari ko u teći i nikuda se ne mičete. Sedi i ispričaj mi šta tamo na Šari ima novo. Drž, popij jedan konjak.

- Ne pijem, druže Tempo.

- Ma popij sada i nemoj se ustručavati.

Tempo pročita pismo.

Posle dva konjaka, otvoriše mi se usta.

Toga dana albanski partizani rušili su put Voskopoja - Korča.

Dragutin Đorđević

FORMIRANJE DRUGE OPERATIVNE ZONE I RAZVOJ NOB U BITOLJU I OKOLINI 1943.

U drugoj polovini marta 1943. godine pozvao me je Borko Temelkovski Ljiljak da iz Kavadarca dodem u Skoplje. U Kavadarcima sam boravio kao instruktur Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju. Po dolasku u Skoplje uspostavio sam vezu sa Borkom Temelkovskim.

Odmah sledećeg dana zakazan je sastanak, na kome je trebalo da dobijem zadatak za dalji rad. Tom sastanku prisustvovao je i Dobrivoje Radosavljević Orce. Svrha pozivanja u Skoplje bila je da me upoznaju sa formiranjem Drugog oblasnog komiteta KPJ i Druge operativne zone. Objasnili su mi da sam izabran za člana biroa Oblasnog komiteta, a za sekretara Blagoje Talevski Ivan. Otvorili su geografsku kartu Makedonije i pokazali mi prostor gde se proteže rejon Druge operativne zone i Oblasnog komiteta, a zatim su me upoznali i sa zadacima koji predstoje pri takvom organizacionom ustrojstvu.

Pre završetka sastanka, takođe, su mi dali zadatak da odem u Bitolj, da se povežem sa partizanskim odredom, da pronađem Vanča Peće Sermenu i da mu prenesem zadatak da otputuje u Štip.

Kada smo se rastajali, Temelkovski nije rekao da, po mogućnosti, uz put svratim u Prilep i da se nađem sa Blagojem Talevskim Ivanom. Talevskog je trebalo da upoznam sa ovom odlukom i sa zadacima koji su nam postavljeni od strane Pokrajinskog komiteta KPJ za Makedoniju. Pošto je bila uspostavljena alternativna veza sa Prilepom, nisu me uputili na taj kanal veze, već nije rekano da se sam snalazim i uspostavim vezu sa Talevskim. Posle rastanka sa Borkom Temelkovskim i ostalim, razmišljam kako da se vratim u Bitolj, imajući u vidu da sam od strane bugarske okupatorske vlasti osuđen na smrt u odsutnosti, a koristio sam se lažnom legitimacijom. Pored toga, razmišljam sam i o tome kako će izvršiti usputni zadatak u Prilepu. Tada sam raspolađao sa falsifikovanom legitimacijom na ime Borisa, izdatom u Velesu, sa kojom sam doputovao u Skoplje.

Pošto sam stigao na željezničku stanicu u Prilepu, uputio sam se ka gradu, obuzet mislima kako i preko koga da se povežem sa Talevskim. U centru grada slučajno sam sreto Cape, koga smam upoznao 1941. godine, radeći na partijskim zadacima. Zamolio sam ga da me, po mogućnosti, poveže sa Talevskim, naravno, ako ga poznaje i ako zna gde je. Odgovorio mi je da ga ne poznaje i da nije uspostavio neposrednu vezu sa njim, ali da će preko nekog člana SKOJ-a pokušati da me poveže. Dogovorili smo se da ga na određenom mestu sačekam dok on ne nađe neko rešenje. Nakon pola sata došao je Cape sa jednim drugom. Ovom drugu objasnio sam da dolazim iz Skoplja i da treba da uspostavim vezu sa Talevskim. Opet sam morao čekati, a on je otišao. Prošlo je otprilike jedan sat, kada se ovaj drug vratio. Sa njim je došao još jedan drug. Zahtevali su da i dalje čekamo. Ja sam bio malo nervozan zbog svega ovog, ali kada je pao mrak, poveli su me u Gavrilov stan gde sam se susreo sa Talevskim. Tada sam Talevskog prvi put sreto. Kada smo ostali sami, objasnio sam mu ko sam, odakle dolazim i kakav sam zadatak dobio u Skoplju. Pošto sam izneo sve detalje, Talevski je počeo da piše informaciju za Bilten, a meni je dao da pročitam prethodni broj. Te noći prenoćio sam kod Talevskog, a narednog dana vozom krenuo sam za Bitolj.

Izišao sam iz voza na jednu stanicu ispred Bitolja. Odatle sam otišao u vinograd Peca Stefanovskog. Uveče ušao sam u grad i preko Ušice, Bele česme, jevrejske čaršije i Vlačarnice došao do kuće Peca Stefanovskog. Pozvao sam da u stan Stefanovskog dođe Pa vie Ivanovski i zatražio da me upozna sa stanjem u gradu. Pored toga, održao sam i kratke sastanke sa Borčem Milovskim i Borm Altiparmakom. Postavio sam im, pored ostalog, zadatak da mi obezbede prebacivanje na teren Drugog rejonskog komiteta, koji je obuhvatio prostor prema grčkoj granici. Oni su me na kraju obavestili da su od nekih građana, naročito od Jevreja, dobili prilog za Komunističku partiju Jugoslavije u iznosu od 120 napoleona i nakit u vrednosti od oko 70.000 leva.

Kada je veza uspostavljena sa Drugim rejonskim komitetom, pre nego što sam krenuo na put, uzeo sam od Stefanovskog 40 napoleona, a 80 je ostalo kod njega. Ovo sam učinio zbog toga što je postojala mogućnost da poginem, ili da budem zarobljen, ili uhapšen, i da novac padne u ruke neprijatelju, a bio je neophodan Partiji i partizanskim odredima. Stefanovski me je zamolio da ostatak para što pre nekome predam. Objasnio sam mu da će kuriri sa utvrđenom javkom dolaziti kod njega i da ćemo ga postepeno preuzeti. Svako ko bi došao po

novac, trebalo je da kaže: »Daj mi pet zrna kukuruza za seme«. To je značilo da mu treba dati pet napoleona.

Pripremio sam se za put. Uveče je došao kurir na zakazano mesto. Kad smo se upoznali, dogovorili smo se za pravac kretanja prilikom izlaska iz grada, a van grada je već bilo lakše. Kurir je bio Đorđe, iz sela Kanino. Uspeli smo da iz grada izademo bez većih poteškoća, jer je sve išlo prema utvrđenom planu. Uz put do sela Kanino, takođe, nije bilo problema. U selu Kanino sastao sam se sa Petrom Novačevskim, Nasetom Gec, Blažetom Trpenovskim, Koletom Kaninskim Vasilom i Jončem Torzić i još nekim drugovima. Veći broj ovih drugova ostao je preko zime u svojim selima, dok se partizanski odred u to vreme nalazio u Egejskoj Makedoniji. Pomenute drugove okupio sam i pozvao da se priključe odredu. Neki je trebalo da krenu preko Kajmakčalana za manastir Prilepec i da se tamo sastanu sa drugovima iz Prilepa, koji su trenutno bili smešteni u tom manastiru. Zbog dubokog snega i teških, neprohodnih terena neki borci su se suprostavili takvoj odluci. Nakon žučne rasprave, formiran je sud za preduzimanje odgovarajućih mera. Usaglašeni su stavovi, pa su nekim borcima izrečene disciplinske kazne. Međutim, u međuvremenu saznali smo daje otkriven partizanski odred u Prilepu i odustali smo da u tom pravcu šaljemo grupu boraca.

Na ovaj teren, u tom razdoblju, došli su i novi borci. Među njima bio je i veći broj onih koji su iz bugarske vojske došli na odsustvo svojim kućama i nakon isteka odsustva nisu želeli da se ponovo vrate Bugarima. Došla je takođe i jedna grupa Jevreja i Jevrejki, koji su želeli da izbegnu internaciju od strane bugarskih fašista. Odatle je trebalo da odem u Egejsku Makedoniju, gde je bio partizanski odred.

Kao kurir stavljen mije na raspolažanje Peco Božinovski, a za neposredno obezbeđenje prelaska preko grčke granice zaduženje Vasko Karangelovski. Išli smo do sela Rakova i planine Mačke, gde nas je čekao kurir partizanskog odreda Jordan Kusakoski Kalčo. On nas je obavestio da je odred otišao u akciju na s. Buf (Egejska Makedonija), koji je nakon ulaska u selo održao zbor sa meštanima i objasnio ciljeve naše borbe. Tamo sam sreo Vanču Peće Sermenu. Objasnil sam mu daje formirani Oblasni komitet KPJ i Operativna zona, da treba da otpušte u Štip po nalogu Temelkovskog i šta tamo treba da radi. Posle našeg razgovora Sermen je pristupio pripremi za odlazak u Štip, a menije predao njegovu dotadašnju dužnost.

Pošto sam 1942., po zadatku Partije, uspostvio vezu sa Komunističkom partijom Grčke, nije mi bilo teško da se snađem na tom terenu. Naše prisustvo u tom delu Egejske Makedonije, u zimu 1942/43. godine, stvorilo je uslove da se od egejskih Makedonaca, Grka i doseljenika iz Male Azije formira Odred Vičo, čiji je komandant bio Goče. U taj odred bili su neposredno uključeni i neki drugovi iz Bitolja i okoline. U aprilu i maju 1943. sa ovim odredom zajednički je dejstvovao i bitoljsko-prespanski odred »Dame Gruev« na lerinsko-kosturskom terenu. Krajem maja 1943. nastaje novi Bitoljski partizanski odred »Goce Delčev«. Komandant odreda je bio Kole Kaninski, a komesar Petre Novačevski.

U dvomesecnoj zajedničkoj borbi postignuti su krupni rezultati u pogledu revolucionisanja stanovništva tog dela Egejske Makedonije. No, i pored dobrih rezultata, bilo je i pojava da su neki članovi KP Grčke bili protiv našeg prisustva na toj teritoriji, pre svega, pojedini članovi Sreskog komiteta za Lerin. Jedan od takvih bio je i neki Petres, čije pravo ime nisam mogao da saznam. Rezultati našeg prisustva na tom terenu ipak su bili vidljivi. Uspeli smo da pridobijemo narod. Taj narod nam je sam davao oružje, do kojeg je došao oduzimajući ga od Italijana. Većina živilja bila je spremna za borbu.

Nakon povratka našeg partizanskog odreda na Bitoljsko-prespansku teritoriju, grčki odred, koji je ostao na tom terenu, razvio se u jaku vojnu formaciju.

On je postao jezgro za formiranje novih snaga i za uspešno dejstvo na tom području.

Nakon izvršenja ove acije Bitoljski partizanski odred »Goce Delčev« trebalo je da se prebaci na teren koji se nalazio pod bugarskom okupacijom i da izvrši

još nekoliko akcija, koje bi podigle moral stanovništvu toga kraja i nanele udar neprijatelju.

Kad smo se prebacili na teritoriju pod bugarskom okupacijom i došli u region planine Babe, kod sela Velušani - Kanino, uputili smo neke borce iz ovog kraja da donesu hranu. Od njih smo saznali da Bugari vrše interniranje članova porodice i rodake svih onih koji su otišli u partizanske redove. Tako su borci iz sela: Lavci, Brusnik i Dihovo zatražili da odu svojim kućama i da se vide sa porodicama pre nego što one budu internirane. Štab 2. operativne zone odbio je taj zahtev, uz obrazloženje da time može biti otkriveno prisustvo partizanskog odreda na tom terenu. Tako se i dogodilo. Umesto da mi iznenadimo neprijatelja i da mu nanesemo udar, postojala je opasnost da se neprijatelj pripremi i da nama nanese udar. I pored svih naših ubedivanja, borci su bili uporni i po svaku cenu su želeli da odu svojim kućama.

Pošto nije uspeo da odvrati borce od njihovih namera, štab odreda je bio prisiljen da im odobri odlazak. Tom prilikom rešeno je da komandant odreda Tošo Angelovski Stragov pode sa borcima i preko ilegalnih veza pozove članove porodica u obližnje šume, gde bi se borci sastali sa njima, ali nikako da ne dozvoli njihov odlazak u sela radi viđenja, s tim da se posle viđenja svi zajedno vrate na određeno mesto i u određeno vreme. No i nakon dva dana, od utvrđenog vremena za njihov povratak, нико se od ovih drugova nije vratio. Pošto nismo znali šta se dogodilo sa ovom grupom boraca, odustali smo od planiranih akcija, a odred smo preko planine prebacili na teren Prespe, iznad sela Brajčino, na planini Kelojzana.

Na tom terenu odred je nastavio da dejstvuje i da se popunjava novim borcima - dobrovoljcima, koji su se priključivali našem borbenom hodu. Te borce trebalo je, naravno, naoružati. U međuvremenu napali smo jednu italijansku komoru i zaplenili izvesnu količinu oružja, kojim smo naoružali nove borce. Akcije su izvedene i na teritoriji grčke Prespe (German, Buf, Rudari i druga sela) gde smo, takođe, imali priliv novih boraca.

Tek ovde saznali smo da je grupa boraca iz s. Levci bila blokirana, odnosno otkrivena od strane bugarskih fašista. Prilikom njihovog probroja iz okruženja, 22. juna 1943. poginuo je Pando Jovčevski Kajzer. Tošo Daskalo bio je blokiran i izgoreo u plamenu zapaljene zgrade u kojoj se skriva, dok je ostalim borcima, koji su se probili iz okruženja, trebalo dosta vremena da pronadu odred, da mu se priključe i nastave borbu sve do oslobođenja. Neki od njih postali su i rukovodioci.

Prvom polovinom avgusta 1943. dobio sam zadatok od Glavnog štaba NOV i POJ za Makedoniju da odem na slobodnu teritoriju u Grčkoj. Krenuo sam iz Oteševa i preko partijske organizacije KP Grčke u selu Buf, povezao sam se sa njenim predstavnikom Sotjom, kome sam saopštio da sam dobio zadatok da dodem kod Svetozara Vukmanovića Tempa. Tada je Tempo i u organizaciji KP Grčke uživao veliki autoritet. U toku noći spustili smo se sa južne strane do Lerina prema Solunu. Stigli smo u s. Ajtos. Bila je žetva i rpedanili smo u nekoj slami.

Naveče, poveli smo nekoliko simpatizera, organizovanih seljaka, da nam počažu put, koji ni Sotir nije poznavao. U jednoj manjoj planini povezali smo se sa grčkim partizanskim odredom. Odmorili smo se kod njih, a zatim su nam dodelili dva borca da nas prate. Kretali smo se dalje u pravcu sela Beli Kamen i popeli se na planinu Vičo. Jedan od Grka znao je delimično makedonski jezik i saopštio mi je:

»Naš odred imao je borbe sa Nemcima. U toku borbe bio je razbijen na nekoliko grupa. Grupe se još nisu prikupile.«

Istu verziju nam je kasnije ispričao i jedan seljak, koga smo sreli na putu. Shvatili smo da se jedna grupa odreda nalazi negde u blizini. Potražili smo je i konstatovali da komesar grupe potiče iz makedonske porodice Vangeli - Sloboda. Iz ove grupe uzeli smo nekoliko partizana. Pridružio nam se i sam Vangeli. Prošli smo kroz jednu klisuru, obišli jedno selo i došli u drugo, koje se zvalo Ka-

lohari ili Dendrohari. Predanii smo iznad tog sela, a jednog druga uputili smo u selo da se preko seljaka raspita za situaciju u tom kraju. Seljaci su nam javili da okupator preduzima ofanzivu protiv partizana. U ofanzivi učestvuju i pripadnici reakcionarne stranke EKA (kontraši). Producili smo dalje. Uverili smo se da su seljaci govorili istinu. Videli smo mnoge porodice koje beže pred reakcionarnim snagama EKA.

S obzirom da su partizanske snage bile razdvojene u više grupe, povlačile su se prema planini. Nismo imali vremena za odmor. Producili smo u pravcu Pandalofosa. Putovali smo i danju i noću, jer smo se već našli na slobodnoj teritoriji, ali smo uz put videli mnogo napuštenih i zapaljenih sela. Stigli smo u Pandalofos, u bazu gde je boravio Svetozar Vukmanović Tempo. Međutim, Tempo se trenutno nije nalazio tu. Obavestili su nas da će se vratiti za dva do tri dana. Vangel je iskoristio ovu priliku i upoznao me sa grčkim partizanima. Među borcima bilo je dosta i naših sunarodnika. Svi su izrazili želju da se vide sa mnom. Pozdravio sam se sa svima, ali neki su bili veliki skeptici. Govorili su mi da ne veruju Grcima, da oni sprovode anglo-američku politiku. Što im nalože Englezi, oni to rade i da ih to zburuju.

Tempo se vratio sa puta. Njegov boravak bio je vezan uz Grčki pokrajinski štab (nešto kao zona u Makedoniji). Javio sam se grčkom stražaru, pripadniku ELAS-a. On je pozvao drugog vojnika, koji me je prijavio Tempu. Tempo je izasao iz štaba i krenuo ka meni. Bilo je to negde pre ručka. Rekao sam mu da nosim poštu iz Glavnog štaba NOV i POJ za Makedoniju. Pozdravili smo se i predstavio sam mu se pseudonimom »Jorgo«. Poznavao me je po pseudonimu i pozitivno se izrazio o mom revolucionarnom radu u Kavadarcima, gde sam izvesno vreme ranije radio. Zatim mijesao spasio da nekoliko dana moram sačekati, s obzirom da je on morao ići u Kožane, a kada se bude vratio, zajedno ćemo produžiti ka severu. Toga dana, ručku u oficirskoj menzi, pored Tempa, prisustvovao je i rukovodilac, organizator borbe albanskog naroda protiv fašizma Kočo Zozi.

U toku mog boravka kod ovog grčkog rukovodstva, neprekidno sam dolazio u kontakt sa grčkim partizanima (Makedoncima i Grcima). Sa njima sam vodio nevezane razgovore, prebacujući se sa jedne na drugu temu. Oni su se interesovali za mnoge stvari o našoj borbi, o čemu su imali prilike ranije da slušaju. Grčki partizani uzeli su mi partizansku kapu (titovku), na kojoj sam imao lepo izvezenu petokraku svilenim crvenim koncem. Tu su dolazili sve novi i novi partizani. Oni su se neprekidno raspitivali o našoj borbi i o amblemu, te o tome zašto oni ne nose petokraku zvezdu i sl. Javliali su se dobrovoljno da podu sa nama i da se bore u Jugoslaviji. Broj takvih dobrovoljaca bio je toliki da smo tu, na licu mesta, mogli formirati kompletну brigadu. Ti ljudi bili su veoma oduševljeni našom borbom i uspesima, o kojima su, s vremenom na vreme, slušali preko emisije Radio-Londona.

Tempo se vratio sa nekoliko drugova, koje do tada nisam poznavao. On nije bio zadovoljan ishodom razgovora koji je vodio sa predstavnicima KP Grčke. Rekao je da neće ništa biti od balkanskog štaba EAM, da se nisu saglasili sa takvom kombinacijom. Rešili smo da krenemo na sever. Tempo je imao još jedan sastanak sa rukovodicima grčkih partizana, na kome je ponovo razgovarano o političkoj situaciji na Balkanu i u svetu. U razgovoru je postavljeno i pitanje ustrojstva vlasti posle oslobođenja Grčke od okupatora. Jedan od grčkih predstavnika imao je u suštini reakcionarna i nerazumljiva shvatnja o ovim pitanjima. Naime, on je izjavio sasvim određeno i ozbiljno da će u vezi sa organizacijom vlasti u Grčkoj, nakon oslobođenja, biti najpametnije da vlast predaju nacionalistima. Tempo se iznenadio kada je čuo takvu izjavu i postavio pitanje iz kakvih razloga žele takvo rešenje. Grčki predstavnik je izjavio da odgovor na to pitanje nije teško dati. Po njemu Grčka bi pod vlašću nacionalista postala još siromašnija, čime bi se nacionalisti kompromitovali pred narodom, a komunisti bi u tom slučaju pritekli u pomoć narodu, spasili zemlju i narod i uzeli vlast u svoje ruke. Tempo je tada nervozno lupio o sto i rekao da je to glupost. Naglasio je daje to isto kao kada bismo mi, Jugosloveni, predali vlast u ruke Draži Mihailo-

viču i njegovim bandama. Tako nešto pametan čovek ne bi mogao ni da pomisli. Na polasku Tempo im je zatražio radio-stanicu i oružje. Sigurno, pod utiskom neuspeha da se formira balkanski štab, Grci nam nisu dali ono što su ranije obećali. Dali su nam samo dva puškomitrailjeza, dva automata i desetak engleskih defanzivnih ručnih bombi.

Tih dana došla je i jedna partizanska desetina, pod rukovodstvom Vaska Boškovskog, iz Kanina kraj Bitolja. Desetina je preuzeila oružje koje smo dobili od Grka, sem automata, koji sam je uzeo. Kada smo odlučili da krenemo, desetina je pošla ispred nas u selo German. Tempo im je naredio da se kreću tako da se ne udaljujemo mnogo jedni od drugih. Zbog toga smo istovremeno, i mi, i oni, stigli u selo Langa. Tempo još nije ni sjahao s konja, a meni je prišao jedan engleski delegat, koji se nalazio pri grčkoj jedinici u s. Langa. Delegat je imao podatke o našoj grupi. Prenoćili smo u tom selu. U toku večere vodili smo razgovore. Grci se nisu saglasili sa velikom tolerancijom prema budućim izdajnicima, kao i uplitanjem Engleza u njihove unutrašnje stvari. Niko ih nije ni konsultovao o tome. Sledeceg dana nastavili smo put ka jugoslovensko-albanskoj granici. Tamo smo se razišli. Tempo je otiašao prema Albaniji, a nas su prebacili preko planine u selo German.

Kao zaključak moglo bi se konstatovati sledeće: da je ova aktivnost na prostoru oko grčke granice stvorila uslove za neprekidna dejstva. Nakon vraćanja sa slobodne teritorije oko sela German, uspostavio sam vezu sa odredom, gde sam ostao nekoliko dana. Posle toga otiašao sam u Kolojzane kod sela Brajčino. Tu smo se odvojili od odreda. Jedna grupa otisla je prema Oteševu, sa kojom sam i ja krenuo. Trabalo je proći iznad sela Krani, odnosno preko Kranske planine. Teren je bio veoma težak, a ja sam bio nešto bolestan, imao sam temperaturu. Bila mi je neophodna voda, a nje nije bilo. Čak sam povremeno morao lizati travu ne bi li utolio žed. Tako smo stigli o Oteševu, gde smo ostali sve do kapitulacije Italije, 9. septembra 1943. Prilikom kapitulacije, čuli smo kako Italijani miniraju brodiće u Prespanskom jezeru i druge vojne objekte, koje su oni izradili za potrebe okupatora. S obzirom da ni mi, ni Oblasni štab nismo imali veću jedinicu, Trajče Gruevski je sa nekoliko kurira izveo akciju. Napravio je zasedu i razoružao jednu grupu Italijana, koja se kretala prema Carevom Dvoru kod Oteševa. Akcija je uspešno izvedena. Zarobljeno je oko četrdeset Italijana, a zaplenjena je i veća količina materijala, među kojim i jedna pisača mašina. Materijal smo pokupili, natovarili na konje i preneli u šumu, a Italijane pustili da odu.

Nakon dva dana odlučili smo da Biro Okružnog komiteta: Blagoje Talevski, Trajče Gruevski i ja, sa kuririma krenemo u pravcu sela Brajčina. Ovo smo uradili iz dva razloga. Pre svega, pretila je opasnost da ovu teritoriju okupiraju bugarski fašisti. U tom slučaju našli bismo se u nepovoljnoj situaciji, jer je teren gde smo se nalazili bio prohodan, slabije pokriven šumom, pa bi smo se moralni, preko polja kod Carevog Dvora, prebaciti na Pelister, a drugo, trebalo je da budemo u blizini odreda i da vidimo šta se tamo radi.

Putem smo dobro prošli, sve do sela Kurbinova, gde smo uputili jednog kurira da nam, po mogućnosti, pribavi nešto hrane. Kad smo dobili hranu, krenuli smo dalje prema s. Brajčino. Meni je opet bilo teško. Stalno sam tražio da zastanemo i da se odmorim. Na kraju sam rekao drugovima da oni nastave put, a ja će da ostanem, jer se više ne mogu dalje kratati, odnosno da će, kad mi bude bilo bolje, doći kod njih. Drugovi nisu hteli da shvate taj moj predlog. Pred zorou, narednog dana, meni je bilo bolje, te sam se mogao kretati sasvim normalno. Tako smo stigli do jednog izvora u planini, kod sela Krani. Tu smo se malo odmoriли i naveče krenuli ka s. Brajčinu. Kad smo došli blizu sela, ispod planine, čuli smo razgovor ljudi i lavez pasa. Poslali smo Trajče Gruevskog, sa jednim kurirom, da vidi ko su ti ljudi i da prikupi podatke o odredu. Kad su se vratili, saopštili su nam da su to bili meštani sela Brajčino i da se Odred »Goce Delčev« nalazi na planini Kolojzana.

Kad smo se sastali sa drugovima iz odreda, doznali smo i zvanično daje Italija kapitulirala. Oni su bili blizu s. Ljubochno. Odmah su organizovali akciju, sišli u selo i razoružali Italijane. U selu su bili dobro prihvaćeni od meštana i od Italijana. Međutim, učinili su jednu grešku, koja im se kasnije osvetila. Naime, nisu postavili obezbeđenje na prilaznim putevima, tako da su jedan prilaz selu iskoristili Nemci i neopaženo prišli selu. Otvorili su vatru na selo. Odred je u početku bio zbrunjen ovom iznenadnom vatrom, ali se nakon toga sredio i pružio otpor Nemcima, ali se morao pred jačim neprijateljem povući, uz neznačne gubitke. Međutim, oružje i opremu odred nije uspeo da evakuše, već su to sve skupili Nemci, natovarili na kamione i oterali.

Nakon održanog sastanka, odlučeno je da se formira baza Oblasnog komiteta KPJ, preko koje će Oblasni komitet održavati vezu sa odredima koji su dejstvovali na Kajmakčalanu i Debarcu. Tako je kod s. Buf, na mestu zvanom »Vlaško guvno«, u planini, formirana baza. Tu su smešteni i ranjenici iz s. Ljubochno, kojima je ukazivana potrebna medicinska pomoć. Tu su smeštene prikupljene namirnice, kojim su snabdevani partizanski odredi dok su bili locirani na tom terenu ili u prolazu.

U bazi nas je ostalo šest ili sedam drugova, od toga tri ranjenika. Pored ostalog, morali smo silaziti u s. Buf po hranu i druge namirnice.

Jedne večeri, pošto smo obavili sve druge obaveze u selu, trebalo je da se ja, Pande Taškovski i Berto vratimo u bazu. Međutim, pošto je već bilo kasno, smraćilo se, odlučili smo da prespavamo u plevnji jednog seljaka, računajući da pre svanuća napustimo selo i odemo u bazu. Brzo smo zaspali. Međutim, kada smo se ujutro probudili, uveliko je već bio dan. Prvi se probudio Pande Taškovski. Na kapiji dvorišta, gde smo prenoćili, primetio je bugarskog policajca sa šlemom na glavi i nožem na pušci. Odmah me je probudio. Kad sam video daje sunce već visoko izašlo, htio sam da ga kritikujem što me nije ranije probudio. On me je stavljanjem prsta na usta upozorio da čutim i pokazao mi očima prema kapiji. Tada sam i ja primetio stražara. Razmišljao sam šta da radimo. Probudili smo i Berta. Pande nije predložio da ubijemo stražara, čemu sam se usprotvio, jer time ne bi ništa dobili. Pre svega, male šanse smo imali da posle toga pobegnemo. Imali smo da predemo dvesto do tristo metara brisanog prostora do šume da bismo uspeli pobeci. U međuvremenu pojavio se i domaćin kuće i krenuo prema komori slame, iza koje smo se mi skrivali. Pojavio sam se da nas primeti, ali sam ga istovremeno upozorio da ništa ne govori, kako ne bi privukao pažnju stražara. Domaćin nam je kasnije omogućio da se izvučemo iz njegove kuće i sela, a da nas neprijatelj ne primeti.

Bugari su te iznenadne upade u sela vršili naročito posle kapitulacije Italije, kako bi obezbedili kontrolu teritorije koju su naknadno okupirali.

Posle ovog slučaja ja sam još nekoliko dana ostao u selu Ljubochno i drugim selima toga kraja kao ilegalac. Sa mnom su ostali Žamila Kosonanos Cveta i Risto Trpeno, a kao kurir Josif iz s. Brajčino. Tu, na ovoj teritoriji, kao na slobodnoj teritoriji, radili smo na mobilisanju novih boraca, formiranju narodnooslobodilačkih odbora, koji su vršili ulogu vlasti.

Tu smo ostali sve do dolaska bugarskih fašističkih okupatora, koji su ovu teritoriju okupirali posle kapitulacije Italije. Nakon toga pebacili smo se ponovo na Prespu, na teritoriju koju su bili okupirali Albanci. Tako se kretao i odred. Kada su novembra 1943. došli Cvetko Uzunovski Abas i Panče u s. Vineni, na teritoriji grčke Prespe formiran je Bataljon »Stiv Naumov«.

Sutradan nakon formiranja Bataljona »Stiv Naumov«, dobio sam zadatok od Cvetka Uzunovskog da odem u Bitolj i da izvršim pripreme za ilegalni smeštaj Biroa Oblasnog komiteta. Tako, sa dva kurira iz odreda odlazim ponovo u Bitolj. Kad smo stigli blizu Bitolja, čekao sam da se povežem sa određenim drugom iz s. Lavci. Ositao sam u šumi sam, ali veza nije došla. Tada sam uvideo da sam pogrešio što sam kurira vratio natrag u jedinicu. Promenio sam mesto gde je bilo ugovorenog da sačekam vezu i tu sam ostao cele noći. Sutradan, prebacio sam se na drugo brdo, odakle bih mogao, sa potrebne udaljenosti da osmatram mes-

to gde je trebalo da dođe veza. Pošto niko nije došao ni do mraka, krenuo sam ka Bitolju. Ušao sam u grad, u naselje kod Bakteriološke stanice i uputio se u stan Tome Kamenko. On nije bio kod kuće, ali je u kući bio njegov unuk Niko. Ostao sam kod njih. Tu sam prespavao, a sutradan povezao sam se sa partijskom organizacijom. Izvršio sam odgovarajuće pripreme, nakon čega su stvorenii uslovi da Mesni komitet KPJ za Bitolj nastavi sa normalnim radom. Kada je januara 1944. u Bitolj došao sekretar Mesnog komiteta Partije Blagoje Talevski, a sa njim i Trajče Gruevski, nastavili su nesmetano svoju aktivnost.

Na takav način, u vatri drugog svetskog rata, ostvarivala se i učvršćivala internacionalistička solidarnost, što je bio krupan doprinos Komunističke partije Jugoslavije.

Lazo Hadži-Popovski

RATNO, KRVLJU POTVRĐENO DRUGOVANJE SA SLOVENCIMA

Početkom oktobra 1942. godine za novog komandanta Glavnog štaba Slovenije imenovanje Ivan Maček-Matija, koga je CK KPJ iz Bosne uputio na rad u Sloveniju u januaru 1942. godine, a za političkog komesara Boris Kidrič-Petar. Pod njihovom komandom brigade i odredi su, na kraju i posle velike neprijateljske ofanzive, razbili sve iluzije neprijatelja da mogu slomiti organizovani otpor hrvatskog i slovenačkog naroda i njegovih boraca. U takvim uslovima poleta NOB-a i stvaranja novih brigada došla je Titova odluka da se u Sloveniju pošalje nekoliko iskusnih revolucionara iz proleterskih brigada, koji će preneti iskustva iz borbi brigada i divizija na teritoriji Bosanske i Kninske krajine, pa i šire. S tim u vezi je, sredinom novembra 1942. godine, drug Tito izvestio druga Kardelja da šalje u Sloveniju nas 12 proletera, kao kadrovsku pomoć, koje vodi načelnik Vrhovnog štaba Arsa Jovanović. U pismu je Vrhovni komandant preporučivao formiranje jakih i brojnih partizanskih jedinica, u čemu smo i mi trebali da pomognemo nacionalnom komandnom kadru, primajući na početku, po Titovoj zamsli, dužnosti »zamenika komandanta i načelnika štabova brigada, zamenika i komandanata bataljona«.

SRDAČAN DOĆEK, SA NEŠTO ZEBNJE

Međutim, prilikom dolaska naše grupe u Sloveniju Arso Jovanović, kao načelnik Vrhovnog štaba, nije se javio najvišem političkom rukovodstvu Slovenije, kako mu je Tito dao zadatak, već nas je, u dogovoru sa jednim brojem članova Glavnog štaba Slovenije i nekim štabovima brigada, rasporedio na sledeće dužnosti: Milovana Šaranovića - za komandanta Dolenjske operativne zone; Zdravka Jovanovića - za načelnika štaba Notranjske operativne zone; Dragana Jevtića - za zamenika komandanta brigade; Rajka Tanaskovića, Mila Kilibardu i Pera Popivodu - za načelnike štabova brigada; Danila Šorovića - za načelnika štaba odreda; Raca Božovića i mene - za komandante bataljona; Aleksandra Marjanovića-Leka i Mileta Cubrića - za zamenike komandanata bataljona.

Neovisno od toga, što će se ubrzno pokazati da i nije bio politički ispravan potez i da je povučen samovlasno, mi smo, shvativši odmah po dolasku da CK KP Slovenije dosledno sprovodi generalnu liniju CK KPJ na širokoj platformi oslobođilačkog rata i daje Osvobodilna fronta oko svog programa okupila čitav slovenački narod, disciplinovano i politički odgovorno prihvatali nove dužnosti.

Pri tome smo stalno imali u mislima zadatke koje nam je postavio drug Tito u Bosanskom Petrovcu - da se uklopimo u zajedničku borbu sa borcima NOV i PO Slovenije na izvršavanju zadataka koje pred njih postavlja rukovodstvo NOP-a Slovenije. Od Partije vaspitani da nikad ne pitamo u kojem delu naše zemlje treba voditi borbu protiv zajedničkog neprijatelja - prihvatali smo se novih zadataka u novoj sredini, okruženi ljubavlju hrabrih sinova i kćeri Slovenije, bratski prigljeni od slobodarskog slovenačkog naroda.

Oko 1. decembra 1942. godine u Gupčevu brigadu je, posredstvom brigadne javke u Radulju, došao komandant Glavnog štaba Slovenije Ivan Maček-Matija, sa Predragom-Draganom Jevtićem i Milivojem-Milom Čubrićem. Dragan je bio postavljen za zamenika komandanta brigade, a Mile Čubrić za zamenika komandanta bataljona. Drug Maček ih je predstavio komandantu brigade Ledu Ambrožiću-Novljantu i političkom komesaru Viktoru Avbelju-Rudiju, a ovi su pozvali sve starešine i upoznali ih sa novim drugovima, izloživši im potom situaciju u brigadi i na terenu.

Njima su Jevtić i Čubrić, pak, govorili o susretu sa Vrhovnim komandanatom, borbama proleterskih brigada, iskustvima iz borbi. To je bio početak obostranog upoznavanja, što je nastavljeno i sledećih dana, naročito u časovima predaha od marševa i borbi. Jevtić je obilazio bataljone, upoznao starešine i borce osnovnih jedinica, uspostavio veze drugarstva i saradnje, prenoсеći svoja bogata iskustva u ostvarenju dobrog raspoloženja u toku pokreta i za vreme logorovanja, pred akcije. Od početka je pokazao interesovanje za učenje slovenačkog jezika, kako bi mogao što lakše komunicirati sa ljudima kojima treba da komanduje, za pevanje slovenačkih pesama, upoznavanju narodnih običaja.

Vest o dolasku grupe oficira iz Vrhovnog štaba u slovenačke partizanske jedinice brzo se pronela po brigadama i odredima. Ali, pored opшteg zadovoljstva, pojedini borci su, kako će zapisati Franc Kolar, bili, ipak, zabrinuti: »Hoće li drugovi shvatiti naš način borbe, sobzirom da nisu Slovenci: neće li nam nametnuti svoje ambicije; nije li to nepoverenje u naše sopstvene sposobnosti? Naročito smo mi, komesari, imali zadatak da svojim saborcima objašnjavamo tu odluku Vrhovnog komandanta«.

Ovaj komesar će, što se Jevtića tiče, zapisati da je »svojim ličnim ponašanjem i odnosom prema ljudima i zadacima najuspešnije otklanjao svaku sumnju. Bio je divan čovek po svom vanjskom liku, karakteru i znanju. I zaista, borci su ga primili kao svog druga. Kao borca i čoveka u koga se može i mora imati neograničeno povjerenje. Borci nisu ni časka razmišljali o toj odluci, nego su je jednodušno prihvatali i na različite načine izražavali zadovoljstvo«.

Janez Vipotnik se seća daje bio oduševljen dolaskom grupe oficira-proletera, pogotovu kada je saznao da će se zajedno boriti protiv okupatora. »Bili su različiti« - veli. »Neki visoki, kao Dragan Jevtić ili Aleksandar Marjanović-Leko, drugi vitki, kao Mile Čubrić, pronicljivi kao Milovan Šaranović, a neki mali rastom kao Radomir Raco Božović. Svi su imali titovke sa zvezdom, na kojoj je bio srp i čekić.«

Dolaskom za zamenika komandanta Gupčeve brigade, Dragan je bio svestan odgovornosti koju prima, kao i toga da uspeh neće postići nekim vanjskim i do tada stečenim autoritetom, već da treba raditi i pokazati hrabrost i umeđnost u borbi i, time, stvoriti istinski ugled i postići poverenje starešina i boraca. Komesar Kolar se seća daje Jevtić bio »primeran u radu. Svoj glas tipičnog Šumadinca podigao bi samo u jeku bojnih meteža, kada je trebalo viknuti da bi se čuo komandantov glas, inače je bio miran, delujući staloženo, objedinjavajuće, ljudski toplo, ali vojno-politički odvažno, a u kritičnim situacijama uvek razum, no i odlučno. Dragan je komandovao savršeno jednostavno i precizno«.

Glavni štab Slovenije 7. decembra 1942. godine je formirao štab Dolenjske operativne zone u čiji sastav su ušle NOU brigade »Matija Gubec«, »Ivan Čankar« i, privremena, »Tone Tomšić«. Zona je obuhvatala teritoriju Dolenjske i Bele Krajine. Za komandanta zone je, kako je rečeno, određen Milovan Šarano-

vić, a za političkog komesara dr Jože Brilej-Bolko. Dragan je ostao kao zamenik komandanta brigade.

Prilikom marša Gupčeve brigade, Jevtić se sreo sa Janezom Vipotnikom, političkim komesarom čete, koji je nosio puškomitrailjez.

- Zašto ti nosiš puškomitrailjez, komesare? - upitao gaje, gledajući njegovo oznojeno čelo.

- Puškomitrailjezac ga ceo dan nosi, pa neka se malo odmori.

Dragan ga je upitao kakav je plan čete za napad, a interesovao se i za neke pojedinosti o boračkom sastavu, da bi mu, na kraju, rekao:

- Daj mi puškomitrailjez, da ga i ja malo nosim!

Naizmenično su se menjali, noseći puškomitrailjez i razgovarajući o borcima i borbama.

Jedinice Trećeg i delovi Drugog bataljona Gupčeve brigade, određeni za napad na posadu Ajdovec u sklopu zimske protivofanzive slovenačkih brigada, nalazili su se u Rdečem Kalu i Jordan Kalu, gde su vršene pripreme za napad, i to pod neposrednim rukovodstvom štaba brigade. Pripremani su i razni zapaljivi materijali koji bi se u toku borbi mogli koristiti za paljenje uporišta - ukoliko se posade ne budu mogle drukčije likvidirati. Komandant brigade Novljan je, sa defom jedinica i obaveštajnim organima, ranije pošao na izviđanje uporišta. Poretak brigade je njegov zamenik, Jevtić, koristio kao sastavni deo vežbe i priprema za napad na neprijateljsku posadu u Ajdovcu, pa je u toku pokreta obilazio kolonu, proveravajući obezbeđenje, rastojanje, marševsku disciplinu, ali i pomažući borcima koji su nosili teški mitraljez, pružajući ruku rekonvalescentima da lakše pređu jaruge.

Plan napada na Ajdovec bio je: prva kolona, pod komandom Staneta Potocara-Lazara, kopiandanta, i Franci Kolara, političkog komesara 3. bataljona, napada neprijatelja smeštenog u školi; druga kolona, pod komandom Dragana Jevtića, napada neprijatelja u Prosvetnom domu; treća kolona, kojom su komandovali Lado Ambrožić-Novljan i Viktor Avbelj-Rudi - obilazi uporište i na Prosvetni dom napada iz pravca Donjeg Ajdovca.

Uoči napada na Ajdovec svaki borac je znao svoju dužnost. Od kamena, paska i drvaca izradili su čak makete neprijateljskog uporišta: zgrade, utvrđenja i raspored naoružanja, pripremajući se na tome za napad, a obaveštajci i izviđači su već bili na terenu. Sve je bilo raspoređeno.

Sve se odvijalo po planu: bombaši su dopuzali do uporišta i ubacili bombe, borci su, u zaklonima, sačekali dok su belogardisti, zbog požara u zgradama, primorani da izadu na čistinu, tako da su od 70 koji su činili posadu Prosvetnog doma samo trojica uspela da pobegnu, a nekoliko ih je i izgorelo. Tu su do izražaja došli Draganova snalažljivost i iskustvo: budući da ni bombaši ni vatrica iz streljačkog naoružanja nisu isterali belogardiste, Dragan je naredio čuvenom junaku brigade Francu Rojšeku-Jaki da se, sa pripremljenom bakljom, privuče zgradu, dok su ostali borci, iz zaklona, otvarali gustu vatru po puškarnicama. To je označilo kraj belogardista.

Posle borbe na Ajdovcu analizirani su postupak i držanje svake jedinice, pa i pojedinaca. Dragan je prisustvovao tim analizama, podrobno raščlanjujući sve dobre i slabe strane akcije, pohvalivši držanje jedinica i hrabrost boraca, dajući uputstva za buduće. Posle pobjede u Ajdovcu, štab Gupčeve brigade je izdao specijalni proglašenje pod naslovom »Svim belogardejcima - na razmišljanje i odluku«.

Jedinice koje su učestvovale u uništenju uporišta imale su malo žrtava, pre svega zbog blagovremenih i solidnih priprema.

NEPOŠTOVANJE TITOVOG NAREĐENJA

Dobre pripreme su izvršene i pred napad brigade na utvrđeni Žumberak (21/22. decembra) i, naročito, na uporište Dob (26. decembra), gde je štab brigade izradio skice uporišta koje su dobili svi borci pa su unapred znali ko će gde

da vrši napad, u čemu je Dragan Jevtić dao pun doprinos. Već tada su komandant i politički komesar Gupčeve birgade, Ambrožić i Avbelj, izveštavajući Glavni štab Slovenije o radu Dragana Jevtića i drugih drugova koji su sa njima došli u brigadu, pisali:

»Vojnički i politički rad u brigadi jako je oživeo dolaskom drugova sa juga; s njima se odlično slažemo, a izgleda da su i oni zadovoljni...«

Na osnovu njegovih osvedočenih rukovodilačkih sposobnosti i gore navedene ocene, štab Dolenjske operativne zone je 28. decembra 1942. godine postavio Dragana Jevtića za komandanta proslavljenе Cankareve brigade, sa čime je upoznat Glavni štab NOV i PO Slovenije. Ovaj je, sa potpisom komandanta Mačeka i političkog komesara Kidriča, 6. januara 1943. godine odgovorio štabu Dolenjske operativne zone, gde mu, pored ostalog, odaje priznanje za dotadašnji rad, te daje uputstvo o postavljanju kadrova:

»Smatramo da drugove koje je poslao Vrhovni štab još ne postavljate na mesta komandanata, dok se sasvim ne sažive sa našim prilikama. Koristite ih kao zamenike komandanata i načelnike štabova, pružajući im pri tome mogućnosti da razviju, što je više moguće, vojnu delatnost i da prenose njihova iskustva na domaći komandni sastav... Ne slažemo se što ste na svoju ruku učinili definitivno imenovanje (misli se na Dragana Jevtića-za komandanta Cankareve brigade). To se kosi sa disciplinom, s obzirom na odnos prema Glavnem štabu... Mišljenja smo da bi bilo bolje da drug Jevtić ostane za sada zamenik komandanata. Ali, u slučaju hitne potrebe, vaše naimenovanje može da stupi na snagu...«

Ipak, to naimenovanje je ostalo na snazi i Dragan je dužnost komandanta Cankareve brigade primio oko 28. decembra 1942. godine. Glavni štab NOV i PO Slovenije potvrđio je to postavljenje, a Jevtić je to poverenje opravdao, osećajući se, kao i najveći broj nas koji smo ovde stigli iz proleterskih brigada, ponosnim što je postao pripadnik jedinica NOV i PO Slovenije, u čijem sastavu smo se, od prvog dana, borili jedan uz drugog, za iste ciljeve i protiv zajedničkog neprijatelja. To je bila i naša velika politička škola u razvijanju bratstva i jedinstva. Posebno su nas poneli veliki uspesi u partijsko-političkom radu, naročito rukovodstva NOP-a Slovenije, koje je, na širokoj platformi oslobodilačke borbe, uključilo sve što je rodoljubivo i napredno, tako da je to bilo-i ostalo-veliko političko iskustvo i poučan primer i za neke druge krajeve zemlje, naročito one gde je, uskošću i sektaštvom, deo naroda, pod uticajem neprijateljeve propagande, privremeno odbijen od NOP-a.

Međutim, Arso Jovanović, načelnik Vrhovnog štaba, nije shvatio širinu platforme Osvobodilne fronte Slovenije, stvorene na inicijativu CK KP Slovenije i angažovanje na uključivanju svih progresivnih snaga u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika. On se, kako je već rečeno, nije javio najvišem političkom rukovodstvu NOP-a Slovenije (CK KPS i IO OF), kako mu je bio naredio drug Tito, pa je zato i došao u sukob sa tim rukovodstvom, o čemu Edvard Kardelj, u pismu drugu Titu od 12. januara 1943. godine, pored ostalog, piše:

»... Sa Arsom smo u početku, kada je došao, imali nekoliko sukoba. Držim daje apsolutno prekoracijo punomoćje koje ste mu vi dali... Osim toga je i opći stav prema prilikama u Sloveniji bio takav daje morao da izazove odmah i naš sukob sa saveznicima (predstavnici hrišćansko-socijalističke grupe, kulturnih radnika i demokratskog krila u Sokolu). Njegovo ponašanje bilo je u samom početku kao nekakvog jugoslovenskog inspektora, koji nije mogao da sakrije veliku važnost svoje uloge. Njegov stav je bio stav apsolutnog potcenjivanja svih dosadašnjih rezultata, što gaje u samom početku dovelo u sukob sa našim kadrovima. Ja, koji sam Arsu kod vas upoznao kao vrlo skromnog čoveka, nikako nisam mogao da shvatim njegovo ponašanje... Počeo je da napada OF, da uvodi znakove srpa i čekića, da se nepravilno ponaša prema saveznicima... Ti si u njegovom ovlašćenju jasno podvukao da ima sve te mere da izvrši u saglasnosti sa nama i sa OF, no, on se toga nije držao, izgovarajući se da je bilo do nas suviše daleko, da bi se zbog toga reorganizacija razvukla još 14 dana. Kada je konačno došao k nama, počeo nam je držati sektaške lekcije o politici, o OF i šta ti ja znam

sve, na čemu smo se - razume se - oštire suko bili i rekao sam da on ima samo da se bavi vojskom, a da se ne petlja u naše političke prilike.

Njegovo ponašanje je izazvalo prvi naš vanredno oštar sukob sa 10 OF. Svi do poslednjeg su nastupili protiv njegovog ponašanja... Arsin položaj je politički ovde postao nemoguć, jer u njemu niko od saveznika više ne gleda lice Vrhovnog štaba...

Što se tiče kadrova koje je on doveo, držim daje sve u redu pošlo... Odmah je između njih i naših kadrova na terenu, nastao vrlo drugarski odnos, brzo su se uživali u naše prilike i kod njih nema nijednog slučaja kao sa Arsom. Njihova će nam pomoći biti od najveće koristi i već se oseća. Naša vojska, u koju oni unošu vaša iskustva, postaje čvršća, udarnija, disciplinovanija, sa više vojničkog držanja itd.

Za sada mi smo te kadrove rasporedili, u većini, kao zamenike komandanta ili načelnika štabova, kako bi se najpre srodili sa ljudstvom i pokazali svoje sposobnosti, jer njihovo postavljanje na komandna mesta unapred ne bi bilo zdravo za odnos sa našim partizanima, pa i u pogledu jezika, itd. No, oni drugovi od njih koji se budu istakli, moći će brzo da se uzdignu i na komandna mesta. Sa Arsom smo i u tom pitanju imali sukoba, jer je on njih sve htio da postavi za komandante, a da pre toga nije upoznao naše kadrove...

Mi smo sada potpuno uredili odnose i sa Arsom, koji je u međuvremenu i u video mnogo što-šta što ranije nije video, počeo je čak da shvata i OF, da se čak njom oduševljava, i ubeden sam da će u buduće stvari poći bolje s njim, nego što su počele...

POBEDA NA JELENOVOM ŽLEBU

U sklopu nastavka partizanske protivofanzive, štaba Dolenjske operativne zone (komandant Milovan Šaranović, politički komesar Viktor Avbelj-Rudi, zamenik komandanta Lado Ambrožić) naredio je da se tri slovenačke brigade upute u dolinu reke Mirne - da unište železničku prugu između Trebnja i Krmelja, neprijateljska uporišta u Krmelju i u zamku Dob. Svaka brigada imala je zadatak da poruši predviđeni odsek pruge, zatim Gupčevu fašističku posadu u Dobu, a Cankareva posada Krmelja. Borbe su počele 26. decembra 1942. godine uveče i te, uvodne borbe ove zimske protivofanzive, uglavnom su uspešno završene, da bi ta, višemesecna operacija, bila triumfalno završena sjajnom pobedom Cankareve i Gupčeve brigade u legendarnoj borbi u Jelenovom Žlebu, gde su do punog izražaja došli vojničku talenat, snalažljivost, hrabrost i odgovornost boračkog i starešinskog sastava.

Borbom u Jelenovom Žlebu neposredno je rukovodio štab Dolenjske operativne zone, pod komandom Šaranovića i komesara Viktora Avbelja-Rudija, a protivnik je bila italijanska okupatorska jedinica iz divizije »Mačerata«. Tada su mi Milovan i Rudi, kao komandantu 2. bataljona Gupčeve brigade, naredili da sa bataljonom, trkom i pod borbom, zauzmem dominantni greben Male bele stene, kuda su žurili i neki neprijateljski delovi, svesni značaja ovog položaja za ishod borbe koja se uveliko bila zametnula. U vezi s tim, Milovan mi je rekao:

- Onaj ko u ovoj susretnoj borbi bude brži i energičniji - taj će uspešno i da izrši zadatok. Situacija je vrlo ozbiljna i nastupajte brzo i smelo!-----

Trčao sam uz brdo, da sustignem čete koje su grabile ka grebenu, da preteknu Italijane. Komandirima sam zadatke izdavao u toku te utrke sa neprijateljem. Sa nama su bili zamenik komandanta Gupčeve brigade Stane Potočar-Lazar, načelnik štaba brigade Rajko Tanasković, zamenik političkog komesara brigade Franci Kolar i mnogi drugi borci i starešine koje su se samoinicijativno priključili jedinicama Drugog bataljona.

* (Zbornik, tom II, knj. 7, dok. br. 109)

Dok je naš bataljon, bombama i rafalima, iz pokreta otvarao put ka grebenu Male bele stene, 1. bataljon Cankareve brigade je istrajno izdržavao italijanski napad - da bi nama omogućio izvršenje zadatka. Za račun uspeha na Maloj beloj steni krvario je i 2. bataljon Cankareve brigade, pod rukovodstvom komandanta Leka Marjanovića i komesara Janeza Jermana, kao i svi ostali bataljoni obe brigade.

I dalje je trajalo utrkivanje 2. bataljona Gupčeve brigade i Italijana - ko će pre da stigne do grebena Male bele stene. Jakom puškomitraljeskom vatrom i ručnim bombama nismo dozvoljavali neprijatelju da se organizovano prebacuje ka vrhu grebena. Kada smo bili pod samim grebenom, ispred kojeg su se nalazile neprijateljske snage, prolomila se komanda:

- Juriš na greben kose!... Ura!...

Borci su prihvatali borbeni poklic i, jurišajući hrabro i nezadrživo, zauzimali stopu po stopu dominantnog grebena Male bele stene, uzimajući time u ruke i ključ pobede. Istina, neprijatelj se vrlo uporno branio, ocigledno sa ciljem da, ni po koju cenu, ne dopusti prodror naših snaga na greben.

Smenjivali su se napadi i protivnapadi.

Za to vreme italijanske snage uporno su napadale na položaje 1. bataljona Cankareve brigade, ali i dalje bezuspešno, prinuđene da vode vrlo oštре borbe. A kada je naš bataljon izbio na kosu, 1. bataljon je, osetivši smanjen pritisak, »jurnuo« napred. Napreduvali su i ostali bataljoni. Time su okupatorove jedinice opkoljene i snažan čelični obruč se sve više stezao oko njih. Dok su njihovi vojnici puzali po zemlji, iza stena, naše mine i rafali su ih zauvek sastavljeni sa zemljom.

Borci, komandiri i komesari slovenačkih jedinica pokazivali su veštinu, hrabrost, odlučnost. Zapravo, borci i starešine raznih jedinica Cankareve i Gupčeve brigade prosto su se utrkivali ko će više da uništi neprijateljskih vojnika. Na sve strane čule su se eksplozije ručnih bombi, odjekivali su rafali iz mitraljeza i puškomitraljeza. Milovan, Rudi, Nande, Dragan, Jože, Dule, Zivko, Lev, Simon, Svejk i druge starešine kod položaja 1. bataljona Cankareve brigade dejstvom iz ličnog naoružanja nastojali su da dadnu svoj doprinos, a Lazar, Rajko, Tinč, Franci, Čoban i drugi, u sastavu našeg drugog bataljona Gupčeve brigade, bili su uporni da održe korak sa borcima u prvim borbenim redovima, dejstvujući iz pištolja i automata, bacajući ručne bombe. Pri tom su se naročito isticali komandiri i politički komesari četa, koji su jurišali ispred boraca.

Tako je komandir Ivan Šmuc-Roman sa svojim borcima izvršavao najteže zadatke svoje čete; kada su mu nestale ručne bombe, slao je borce da ih uzmu od poginulih Italijana i donose mu ih da bi ih, sa grupom bombaša, bacao na neprijateljeve položaje. U toku te borbe je i poginuo, taj neustrašivi komandir.

Jedno vreme smo se Janez Kocijančić-Stojan, Vlado Kocijan, Franc Krese-Čoban, Franci Kolar, ja i još neke starešine zajedno nalazili na položaju ispred kojeg je dejstvovala grupa italijanskih vojnika iz teškog mitraljeza, dajući vrlo jak otpor i usporavajući prodror naših snaga. Bacali smo ručne bombe, ali je mitraljeska posada, sa kojom se nalazio i njihov oficir, imala dobre zaklone od prirodnog kamenja. Ponovo smo svi, organizovano i pod zaštitom puškomitraljeske vatre, bacili ručne bombe i-tek tada je mitraljeska posada likvidirana. Na položaju, iza kamenja, oko teškog mitraljeza ostalo je šest leševa, a teški mitraljez sa dosta municije pao je u naše ruke.

Na položajima 1. bataljona Cankareve brigade situacija je postajala sve ozbiljnija, jer su italijanske snage pokušavale da se tamo probiju. Zajedno sa borcima dejstvovali su, bacajući ručne bombe: Milovan, Rudi, Nande, Dragan, Jože, Sekirnik, Ciril, Veljko, Ferlež, Dule, Zivko i ostali drugovi iz štabova zone, brigade i bataljona, nalazeći se u prvim borbenim redovima, dajući primer borcima.

Kada su okupatorovi vojnici, pod pritiskom 1. bataljona Cankareve i 2. bataljona Gupčeve brigade, pokušali da se izvuku - stupio je u dejstvo i 2. bataljon Cankareve brigade, sa komandantom Marjanovićem i političkim komesarom Jermanom na čelu. Komandir jedne od njihovih četa, Ivan Omerzo-Johan iz sto-

jećeg stava je vatrom dočekivao neprijateljske vojнике, da bi tu i poginuo, pogoden hicem ranjenog protivnika (Omerzo je posle rata proglašen za narodnog heroja Jugoslavije).

- Hteo sam da se osvetim fašističkim zločincima za ono što rade nad našim narodom! - govorio je Lanker Petar-Petrček Draganu i Joži.

Našavši se u bezizlaznoj situaciji, komandant italijanskog bataljona iz divizije »Mačerata«, Denoveze, pokušao je nekoliko puta da se probije na sever, zatim na zapad, ali mu otpor naših snaga to nije dozvolio. Samo manjim delom snaoga je uspeo da se, na nedovoljno obezbeđenom pravcu, probije prema Glažutu.

O tome je ostao zapis Dušana Bravničara-Veljka:

»Italijani se vrte kao da su u začaranom krugu. Na sve strane gledaju smrti u oči. Gube glave. Mitraljesci zaboravljuju da u rukama imaju mitraljeze, minobacači stoje zbunjeni. Oficiri napuštaju svoje jedinice i deru se jedan na drugoga. Lete puške, ranci, sanduci sa municijom... Italijani beže u dolinu. Padaju, preturaju se. Naši su im za petama. Žestoka vatra već se davno stišala. Milovan je razvedrio lice. Na drumu čeka Cankarevu brigadu... Baš, nasred druma stoji, nezaklonjen, Dragan, komandant Cankareve brigade, i puca iz karabina, a zatim iz pištolja... Naš mitraljez se na drumu učuta. Šteta! Malom broju neprijateljskih vojnika uspeva da pobegne u dolinu. Ispod druma široka provalija prema kojoj bezglavo jure Italijani, u želji da se spasu od sigurne smrti. Italijani se preturaju 1 stropoštavaju u provaliju...

Italijani su sasvim popustili. Desetorica stoje pred jednim našim borcem. Stoe i blenu. Jedni se stromoglavise u provaliju, drugi padaše, trojica uspeše da pobegnu u dolinu.

Teren nije ni malo podesan za bekstvo: goleme stene, lame, vrtače, jaruge... Italijani padaju, njihovi ranjenici kukaju, jauču...

- Samo napred! - kliće Dragan.

- Ura, drugovi! Napred za njima!...

Partizani su za petama Italijanima. Preskaču gomile mrtvih Italijana.

- Hej, Dragane, to je pobeda! - povika Rudi.

- Napred, drugovi, za njima, gonite ih! Ne zaustavljajte se kod plena! - nareduje Milovan.

Partizani pojuriše za Italijanima u dolinu. Kao u lovu na divljač. Pucnjava se nadovezuje...«

Na bojištu jedinica Cankareve i Gupčeve brigade video se strašan prizor: mrtvi okupatorovi vojnici i oficiri, razbacane puške, mitraljezi i mnogo razne municije, radio-stanica, šlemovi probušeni mitraljeskim i puščanim mećima... Nastalo je sakupljanje ratnog materijala.

Kraj ceste su štabovi zone, Cankareve i Gupčeve brigade, bataljona, komande četa i ostale starešine i borci. Milovan, Rudi, Nande, Dragan i Jože su isticali veliku upornost i smelost boraca i starešina 1. bataljona Cankareve brigade, te manevarsku sposobnost i požrtvovanost boraca i starešina 2. bataljona Gupčeve brigade. Pohvalili su rad oba bataljona i čestitali komandantima i političkim komesarima. Zatim se svi rukuju, jedan drugom čestitaju. Svi su zadovoljni ovim velikim uspehom.

- Italijanski fašisti pripremali su nam iznenadenje, a-eto kako su prošli... Zajedno sa Rudijem i Nandom, veoma sam zadovoljan upornošću i brzinom dejstva naših snaga. To je naša velika pobeda - oduševljeno je govorio Milovan.

- Brze odluke, hitar, smeо i požrtvovan rad boraca i starešina, pri čemu su komunisti i skojevci davali primer ostalima - rezultirali su ovim našim velikim uspehom - rekao je Viktor Avbelj-Rudi.

Slušao sam komande naših starešina. Čulo se: »Napred komunisti i skojevci! Dajte primer kako se treba boriti!« To je velika vojno-politička pobeda. Međutakvim prekaljenim borcima, koji izvršavaju sve zadatke koje pred njih postavljaju štabovi i Partija, može se mnogo naučiti, što je i tok ove borbe pokazao.

- Posmatrao sam ovu dinamičnu i vrlo uspešnu borbu raznih naših jedinica. Svim borcima i starešinama čestitam na ovako velikoj pobedi-dodao je Ivan Kavčič-Nande.

- Eto, Dragane, sada imaš koliko hoćeš municije da popuniš okvire koje si isprazino u toku borbe - reče Stane Potočar-Lazar. - No, bilo bi dobro da plen, ipak, podelimo drugarski i ravnopravno između jedinica Cankareve i Gupceve brigade.

- Svakako - saglasi se Dragan. - Glavno je da sada imamo dosta oružja, municije i opreme. Sve čemo bratski i drugarski podeliti, tim pre, jer su jedinice 2. bataljona Gupčeve brigade nastavile gonjenje neprijatelja i nisu sakupljale ratni materijal po bojnom polju, kakvo je i naređenje dobio.

U toku ove borbe Italijani su imali 106 poginulih vojnika, podoficira i oficira i 102 ranjena.

Jedinice Cankareve i Gupčeve brigade imale su pet poginulih i dvadesetak ranjenih.

Posle uspešno okončane borbe na Jelenovom Žlebu, bataljoni Cankareve i Gupčeve brigade krenuli su u istom pravcu i u istom marševskom poretku u kome su bil pre borbe, sa istim obezbedenjem i istom šumskom cestom, ali-sada u uniformama italijanskih vojnika i oficira i pod teretom zaplenjene ratne opreme.

Velike pobjede u Jelenovom Žlebu bila je plod zajedničke, dobro vođene i usklađene borbe jedinica Cankareve i Gupčeve brigade. Neprijatelj je imao narocito tehničku nadmoćnost, ali su ishod odlučili upornost i energična volja, hrabrost i sposobnost naših starešina i boraca, njihova visoka svest i pokretljivost i spremnost boraca da i u najtežim uslovima stignu da izvrše zadatok. Ova borba je ostala primer iz NOR-a kako se, prilikom iznenadne susretne borbe, njen ishod rešava smelim opkoljavanjem, primenom manevra, okruženjem neprijatelja i borbom prsa u prsa. To je bio, takoreći, školski primer kako partizanske jedinice treba da dejstvuju u ovakvoj situaciji. Ona je, kako su to u izveštaju GŠ Slovenije pisali Šaranović i Avbelj, bila »primer hrabrog držanja, poleta i pozrtovanja naših boraca«, izvojavana u vreme kada je fašizam bio u punoj snazi i kada je izbacivanje iz stroja jednog kompletног bataljona značilo krupan vojni i politički uspeh. Pobeda je izvojavana veštinom, naporom i hrabrošću svih boraca i starešina iz sastava Cankareve i Gupčeve brigade, koji su, u zajedničkoj borbi i uspešnim sadejstvom, izvršavali sve zadatke dobivene od štaba Dolenjske operativne zone. Tom pobedom, izvojovanom 26. marta 1943., uspešno je završena četvoromesečna zimska ofanziva grupe partzanskih brigada u ovom delu Slovenije.

KIDANJE SAOBRAĆAJNICA PO DOLENJSKOJ

Četiri slovenačke NOU brigade - Tomšičeva, Gupčeva, Cankareva i Šerčerova- razmeštene su radi predaha, a u Podpresci je, 28. marta pre podne, sazvano savetovanje kojem su prisustvovali Ivan Maček-Matija, komandant GŠ Slovenije, Boris Krajger, član CK KP Slovenije, Arso Jovanović, načelnik Vrhovnog štaba, Milovan Šaranović i Viktor Avbelj-Rudi, komandant i politički komesar Dolenjske operativne zone, Ivan Kavčič-Nande, komandant Notranjske operativne zone, Dragan Jevtić i Jože Boštnar, komandant i politički komesar Cankareve brigade, članovi štaba sve četiri brigade i dr.

Za uvod, Šaranović je podneo vrlo sadržajan izveštaj o dotadašnjim dejstvima i uspesima brigade, sačinjen na osnovu zabeležaka koje su on i komesar Avbelj vodili svakog dana o svakoj borbi i o svemu što se u jedinicama dešavalo, a u njegovoj pripremi su učestvovali i štabovi svih brigada. Komandant zone je, sem ostalog, predložio da sve četiri brigade i dalje dejstvuju zajedno, kakvo je mišljenje izneo i drug Maček, ocenjujući u ime GŠ Slovenije da je »zajednička borba ove četiri brigade u prva tri meseca 1943. godine donela velike uspehe«.

Arso Jovanović, međutim, nije delio to mišljenje. On je, istina, u uvodu poхvalio dotadašnje uspehe brigada, ali i dodao da u ovdašnjim uslovima nije dobro držati sve brigade zajedno. Njegovo mišljenje delili su još neki drugovi, pa je odlučeno da brigade dobiju svoje sekretare i da samostalno dejstvuju, uz obrazloženje da je u dotadašnjim dejstvima donekle zanemarena šira teritorija ljubljanske pokrajine, što su belogardisti iskoristili za svoje aktivnosti, te daje otežana ishrana toliko jedinica na relativno uskoj teritoriji.

Razvoj dogadaja, već u narednih mesec dana, u kojim su brigade dejstvo vale na dobivenim odvojenim pravcima, osporiće vrednost te odluke i pokazati velike prednosti dejstva grupe brigada.

No, ostanimo još trenutak kod sastanka u Podpresci, u štabu Dolenjske operativne zone. Tu je Dragan Jevtić pažljivo slušao i čitao. On je želeo da izveštaj O dejstvima Cankareve brigade podnese njegov mladi i hrabri zamenik Franc Kočevar-Ciril, kako su se bili i dogovorili. Ali, kako je Ciril bio mnogo bolji borac nego govornik, to je Dragan podneo izveštaj.

Ciril će, međutim, zapisati da je to bio »nezaboravni raport, odraz snage i jedinstva Cankarevaca i velikog Draganovog ljudskog bića i njegovog vanrednog intelekta. Svi smo mi dobro znali daje Dragan imao velike zasluge za dostignuća Cankareve brigade, kao što je ranije bilo i sa Gupčevom brigadom. Ali Dragan je govorio mirno, jasno, vrlo lepim srpskim jezikom, tu i tamo upotrebljavajući slovenački partizanski žargon. Govorio je savršeno vojnostručno o borbama, o razvitku naše vojske i skromno dopunjavao izveštaj komandanta Milovana Šaranovića. Nikad nije davao prednost svojoj, Cankarevoj brigadi, nego je, sa žarom i dubokim poštovanjem govorio o svim našim jedincama, čak i u kritičkim delovima raporta.

Pri kraju tog izlaganja Arsi je predstavio Cirila i druge svoje najbolje saradnike na način koji u čoveku budi i jača samopoveranja, čini ga boljim i intimno hrabrijim i zadovoljnijim. U tom momentu Dragan je za nijansu promenio glas, i, u svečanom tonu, konstatovao da su on i njegovi drugovi oficiri, koje je posao vrhovni komandant drug Tito u Sloveniju, ovde mnogo naučili, da su naša organizacija i naša takтика ratovanja potpuno adekvatni našim uslovima i da smo mi, komandiri, komandanti i politički komesari, bez obzira na mladost, potpuno sposobni da rukovodimo tadašnjim i budućim, još većim, partizanskim jedinicama. Dragan o sebi nije govorio ni ranije, ni na toj sednici, ni kasnije«.

Cankareva brigada je, dobivši zadatka da ide na Dolenjsku, nakon svestranih političkih priprema 31. marta krenula na marš. Trećeg dana marševanja izbila je na istočne padine Kočevskog roga, a zatim, prešavši reku Krku, 7. aprila ušla u Ajdovec, koji je Jevtić osvajao dok je bio u Gupčevoj brigadi. Odatle su se jedinice Cankareve brigade zaputile preko železničke pruge Novo Mesto - Ljubljana i, 9. aprila, smestile se u širem rejonu Cateža. Brigada je na širem terenu, uz sadejstvo Zapadnodolenjskog NOP odreda, danima vodila uporne borbe protiv okupatorovih jedinica, prekidajući saobraćajnice Trebnje - Mirna i Trebnje - Novo Mesto, čime je uspešno učestvovala u ofanzivnim operacijama slovenačkih i hrvatskih jedinica čiji je bio cilj rasterećenje pritiska na Operativnu grupu divizija koja se, pod Titovim rukovodstvom, probijala posle Neretve ka jugoistoku, radi ostvarivanja novih strategijskih zamisli vodstva revolucije.

Došle su nove borbe i pobede. U njima su ljudi brzo izrasli, sazrevali, potvrđivali se. Dagan Jevtić je, u znak priznanja za komandantske sposobnosti, postavljen za komandanta Druge (Petnaeste) divizije, a ubrzo i za zamenika komandanta zone. Ali, ostao je isti: svugde je bio sa ljudima koje je vodio u borbu, stalno u pokretu, na položajima gde su se odvijale najteže borbe. On je u toku borbe nastojao da sa Novljonom, Rudijem, Milovanom i ostalim drugovima iz štabova brigada, a negde i štabova bataljona i komandi četa, pronađu najslabije tačke u neprijateljskom borbenom rasporedu i tamo se usmere dejstva. To se naročito odnosi na napad na uporište Žužemberk (kraj jula 1943), koje se pokazalo kao vrlo jako utvrđeno i dobro branjeno, pa se, nakon borbi koje su trajale tri dana 1 tri noći i dolaska pojačanja posadi, odustalo od daljih napada.

HEROJI I LEGENDE MILOVAN, NANDE I DRAGAN

U skladu sa direktivom Vrhovnog štaba, da se razvijanjem ofanzive u svim delovima zemlje olakša i pospeši ofanziva operativne grupe divizija nakon proboja sa Sutjeske i Zelengore, štab Dolenjske operativne zone je, u dogovoru sa Milovanom Šaranovićem kao načelnikom Glavnog štaba Slovenije, odlučio da se izvrši napad na uporište Selo pri Šumberku, da bi se, njegovom likvidacijom, poboljšao vojnopolitički položaj u tom delu Suhe krajine i omogućila veća aktivnost političkih aktivista. Oko uporišta su bile žičane prepreke, a posada, sastavljena od belogradista, imala je na raspolaganju teške i luke minobacače, a mogla je da računa i sa okupatorovom artiljerijom koja se nalazila pored železničke pruge blizu Radahove vasi.

Jedinice predviđene za noćni napad (29. jula) nisu stigle na vreme na polazne položaje, pa je napad odložen za narednu noć, s tim što je po danu izvršeno detaljno komandantsko izviđanje. Ustanovljeno je da su skoro sve kuće utvrđene za odbranu, a oko njih iskopani rovovi. Sumberački zamak, inače debelih zidina, bio je okružen bunkerima i bodljikavom žicom. Milo Kilibarda, načelnik štaba Šercerove brigade, seća se da su Milovan, Novljan i Dragan, u analizi sa štabom te brigade, koja je dobila i glavni zadatok, ukazivali na moguće teškoće u osvajanju ovog jakog uporišta, ali i računali daje neprijatelj demoralisan padom italijanske fašističke vlade sa Musolinijem na čelu.

I ovog puta ponovilo se nešto slično onome uoči napada na uporište Zužemberk: pretpostavljajući da su se naše brigade povukle u rejon Ajdovca i Brezova reber, komandant italijanske divizije »Izonca« je sakupio osam bataljona i nekoliko drugih jedinica iz raznih garnizona, jednu artiljerijsku bateriju i tenkovsku četu, i sve te snage, uz podršku artiljerije iz Trebnja i Novog Mesta, uputio u pravcu Ajdovca. Tamo, međutim, naših snaga nije bilo. Tomšičeva i Šercerova brigada su, naime, pre toga otisle na izvršenje drugih zadataka. Te italijanske jedinice su se sada zaputile ka položajima na kojima su bile jedinice i štabovi Dolenjske zone, pa im je u susret, da bi ih zadržala, upućena jedna brigada. Položaje jedinica su počeli da nadleću italijanski avioni...

Događaje koji su sledili zabeležio je Vlado Kozak, po kojem je, zajedno sa Milošem Brelihom, Boris Kidrič poslao poverljivi izveštaj u ime CK KP Slovenije i Glavnog štaba Slovenije.

Vlado i Miloš su došli u kuću seljaka Janeza Strinjarja u Gornjem Podšumberku, gde su se nalazili štabovi Dolenjske operativne zone i druge (15.) divizije. Kada je preneo direktive zbog kojih je došao u štab zone, Kozaku je ponuđen ručak. Jeli su svi zajedno neki čorbuljak sa pokojim zrnom pirinča, iz velike zdjele. Odjednom se čula snažna eksplozija. Prozorska stakla su se zatresla. U blizini je eksplodirala artiljerijska granata. Posle eksplozije u sobu je uleteo dečak i izvestio ih je da je granata pala u susednu kuću i da je gazda kuće ranjen. Kada se sve stišalo, razgovor se poveo o italijanskoj artiljeriji. Neki drugovi su rekli da Italijani, najverovatnije, iz topova tuku na slepo, u brda, da bi, eventualno, pogodili položaje partizanskih jedinica. Komandant divizije Jevtić je na to dodao da »Italijani uvek izbezumljeno dejstvuju artiljerijom kada god osete da su bliže naše brigade«. Znajući od ranije, iz priča onih koji su ga znali iz borbi, za Jevtićevu hrabrost i gledajući ga sada, Kozak je shvatio i kasnije zapisao: »Dragan, kao i svi naši komandanti, imali su istu osobinu - nisu znali za strah. Čovek se pita: da li bi naš partizanski pokret bio ono što jeste da nisu bili tako hrabri i neustrašivi komandanti.«

U popodnevним časovima 30. jula na naše jedinice, koje su vršile obezbeđenje prema Trebnju i Dobriću, napale su jake italijanske snage. Vodile su se oštре borbe. Uz to, »rode« su nadletale položaje naših brigada, mitraljirale ih i zasipale lakim bombama. Opkoljavanje neprijateljskog uporišta Selo pri Šumberku i pripreme koje su vršene u toku dana nisu mogle da ostanu nezapažene od strane neprijateljske izviđačke službe. Uporište je bilo jako utvrđeno, posada dobro naoružana, sa efiksno ostvarenom vatrenom vezom sa artiljerijom iz sused-

nih italijanskih uporišta. Cela teritorija bila je reperisana i artiljerijske jedinice su mogle uspešno i brzo da prenesu artiljerijsku vatru na razne sektore i objekte.

U takvoj situaciji Milovan, Dragan, Nanda i Rudi stajali su na dvadesetak metara od kuće i dvogledima osmatrali položaje sa kojih se čula puškomitraljaska vatra. Znali su da se tamo nalaze u zasedi jedinice Tomšičeve brigade, koja je prilikom nailaska neprijatelja vodila oštре borbe. Potom su, ispod mladog drveća, po karti proučavali zemljište, analizirajući moguće varijante neprijateljevih napada na naše jedinice, kao i napada naših jedinica na uporište u toku nadne noći. S njima je bio i Ivan Lokovšek-Jan, zamenik komandanta druge divizije. Povremeno su pratili i artiljerijsku vatru upravljenu na jedinice Šercerove i Cankareve brigade, koja je bila sve preciznija i efikasnija, jer su po položajima padale gfanate ispaljene iz Trebnja, iz Radahove vasi i Ivančne gorice, tako da su se naše jedinice našle između dve vatre.

Operativni štab, zajedno sa štabom Druge divizije, činio je sve da održi situaciju u rukama. Tu su bili svi njegovi članovi sem načelnika štaba Rada Pehačeka, ranjenog prilikom napada na uporište Žužemberk. Štabovi su se nalazili u voćnjaku, odakle su imali dobar pregled bojišta. Po pucnjavi i dimu od eksplozija nije im bilo teško da odrede užu lokaciju najžešćih borbi i pravac glavnog udara Italijana. Operativni štab se, kako se seća Avbelj, nalazio u zaklonu mladih šljivovih sadnica. Nande, Dragan i Jan su stajali zajedno i dvogledom pokušavali da prate događaje ispred njih, dok je Avbelj sedeо sa Milovanom Šaranovićem i na topografskoj karti ustanovaljao imena važnijih naselja u vezi sa predstojećim noćnim napadom naših jedinica. Svi su bili povezani sa Štabom Tomšičeve brigade, koji ih je stalno obaveštavao o situaciji kod njih.

Viktor Avbelj-Rudi se seća kako gaje, iznenada, neka nevidljiva sila oborila na zemlju. Najedanput gaje zaglušila snažna eksplozija, a vazduh se pretvorio u crveno-žuti dim. U takvom trenutku Rudi nije mogao shvatiti šta se desilo. Odjednom se, svom težinom, na njega prislonio Milovan, šapući: »Ceo sam unačašen!« Grčio je usne od bolova. Rudi, onako ošamućen, još nije mogao da shvati šta to znači. Tek kada je ustao - video je da je Milovan teško ranjen. Metar-dva po strani, pod krošnjom mladog drveta, čije je stablo preseklo parče granate, ležali su Ivan Kavčić-Nande i Dragan Jevtić. Dragan-razmrskanog grudnog kosa, a Nande razbijene lobanje. Obojica su bili mrtvi. Blizu njih je ležao i Jan, teško ranjen. Eksplozija granate, ispaljene iz uporišta Trebnje ili Velikog Gabra, na osnovu već ranije izvršenog reperisanja zemljišta - ostavila je odveć tragične posledice.

Milovana i Jana su odmah preneli u kuću gde su se nalazili štabovi zone i divizije. Dok su Milovana nosili, tražio je od Rudija da ga drži za levu ruku, koja mu je bila zdrava. To mu je, očevidno, olakšavalo bolove, koje on nikakvim znakom nije odavao. Pošto ih je previla Oglja Družina, poneli su ih na nosilima. Avbelj, utučen zbog tog nenadoknadivog gubitka, jedno vreme je pratilo teške ranjenike i čuo Milovana kako šapuće: »Majko moja«. Razumeo je da je time taj talentovani i hrabri Titov komandant pobedivao teške bolove i, možda, u poslednjim mislima bio sa majkom, u dalekom zavičaju kraj Danilovgrada, odakle je krenuo u život koji se, evo, gasio. Raznete jetre i još nekih vitalnih organa, nije stigao živ u partizanske bolnice Kočevskog Roga.

ROGOM JE ODJEKIVALO: »KOT ŽRTVE STE PADLI...«

Drugog dana posle te teške nesreće, u poznu večer u Kočevski rog, sedište CK KP Slovenije, Izvršnog odbora OF i Glavnog štaba Slovenije, doneta su tela poginulih junaka Milovana Šaranovića, Ivana Kavčića-Nadne* i Dragana Jevtića. U sredini baze XXI, tj. sedištu Glavnog štaba, postavljen je odar i na njemu po-

* Rođen 1913. kod Ljutomera, građevinski radnik, član KPJ od 1938. prvoborac i organizator OF u Ljubljani, poginuo na dužnosti zamenika političkog komesara GŠ Slovenije.

smrtni ostaci neustrašivih komandanata i primernih komunista Milovana, Nanda i Dragana. Njihovim senima su se klanjali revolucionari, lekari, borci Zaštitnog bataljona, predstavnici savezničkih misija.

Posle podne iskopan je grob u dolini baze, u jednom divnom maslinjaku. Pogrebu su prisustvovali članovi Centralnog komiteta, Izvršnog odbora OF, Glavnog štaba i drugi brojni drugovi i drugarice koji su se nalazili u sedištu rukovodstva NOB-a Slovenije. Prethodno je pored odra otpevana pesma »Kot žrtve ste padli...«, a zatim su visoki rukovodioci sanduke dignuli na ramena i sprovod je krenuo ka zajedničkoj grobnici.

Pogrebu su prisustvovali Boris Kidrič, Franc Leskošek-Luka, Ivan Maček-Matija, Josip Vidmar, Franc Rozman-Stane, Dušan Kveder-Tomaž i mnogi drugi. U ime Izvršnog odbora OF od heroja se oprostio Josip Vidmar, govoreći da su Milovan, Dragan i Nande stekli ogromne simpatije, poštovanje i poverenje svih boraca i ljudi koji su ih poznavali. Rekao je da su se Dragan i Milovan odmah po dolasku u Sloveniju izvanredno uklopili u izvršavanje političkih zadataka Osvobodilne fronte. Na kraju je poznati rodoljub, kulturni radnik i političar, drhtecim glasom, rekao:

- Neka počivaju ovde, u zajedničkoj grobnici, Srbin, Crnogorac i Slovenac, koji su dali živote u zajedničkoj borbi protiv istog neprijatelja!

U ime CK KP Slovenije od heroja se oprostio Boris Kidrič, naglašavajući da će istorija našeg NOB-a, istorija Slovenije i Jugoslavije, reći da su Milovan, Dragan i Nande svojom krvlju cementirala bratstvo i jedinstvo u vatri revolucije, čiju su zastavu visoko držali.

Govoreći u ime Glavnog štaba Slovenije, dr Rudolf Obračunč-Cedrik je nglasio da smrt trojice visokih komandanata predstavlja nenadoknadivi gubitak i ostavlja veliku prazninu.

Oni su, svojim vojnostručnim iskustvom znanjem i političkom aktivnošću, uporno radili i opravdali poverenje koje su im ukazali Vrhovni komandant, Glavni štab i CK KP Slovenije. Oni će većito živeti u srcima naših naroda i njihovih budućih pokoljenja. Njihova zajednička smrt nadahnjivaće buduća mlada pokolenja kako se brani i voli naša domovina bez obzira iz kog dela naše zemlje su rodom...

Počasni plotun je odjeknuo roškim šumama. Veoma tužni, ljudi su se razišli, na odgovorne ratne zadatke. U šifrovanoj depeši Vrhovnom komandantu o događajima, izveštavali su da »najveći gubitak u poslednje vreme predstavlja smrt načelnika glavnog štaba Milovana Šaranovića, zamenika političkog komesara Ivana Kavčića i komandanta petnaeste divizije Dragana Jevtića«.

Tih dana smo se Raco Božović, komandant bataljona u Tomšičevoj brigadi, i ja, kao načelnik štaba Gupčeve brigade, nalazili na lečenju teških rana u roškim partizanskim bolnicama. O smrti dvojice divnih drugova iz one naše grupe protereta koju je Tito uputio ovamo pre devet meseci, čuli smo od najistaknutijih rukovodilaca NOB-a Slovenije koji su redovno obilazili ranjenike. Slušali smo potresne reči Josipa Vidmara o veličini ovog gubitka, koje je on iskreno upućivao ranjenicima i bolničkom osoblju. Duboko smo preživljivali tugu za trojicom briljantnih partizanskih rukovodilaca i komandanata, ali i osećali ponos što smo ih poznavali, sa njima u najtežim situacijama drugovali, radovali se pobedama i tugovali zbog neminovnih gubitaka.

Draganova, Milovanova i Nandetova smrt takođe je duboko potresla i druga Kardelja. On je zabeležio da su se Milovan Šaranović, Dragan Jevtić i većina drugova koji su sa njima došli u Sloveniju, po odluci Vrhovnog komandanta, druga Tita, vrlo brzo saživeli sa našim kadrovima, borcima, političkim aktivistima i narodom na terenu, razvijajući bratstvo i jedinstvo. Njihovo požrtvovanje u toku borbe i drugarski odnos sa borcima i narodom, doprineli su da budu tako srdačno dočekani i primljeni na terenu i u jedinicama gde su se nalazili. Oni su znalački i uspešno prenosili svoja borbena iskustva iz dotadašnjih borbi. Nande

je bio vrlo savestan u svom radu i, kao primeran komunista, izvršavao je uspešno sve zadatke koje je Partija pred njima postavila. Njihova zajednička smrt na istom zadatku ostaće u nezaboravnom sećanju drugova i drugarica koji su ih poznivali, pogotovu kada se sete kako su u toku zajedničkih borbi ostvarivali bratstvo i jedinstvo».

RAPORT MARŠALA POBEDE U KAMNIKU

Glavni štab NOV i PO Slovenije, u saglasnosti sa najvišim političkim rukovodstvom NOP-a Slovenije, dao je predlog Vrhovnom štabu NOV i PO Jugoslavije da se dodeli Orden narodnog heroja Jugoslavije Milovanu Šaranoviću, Ivanu Kavčiću i Dragunu Jevtiću. Predlog je usvojen i, Ukazom kojeg je Josip Broz potpisao 23. oktobra 1943. godine, njih trojica su, zajedno sa Tonetom Tomšićem, Ljubom Šercerom i Slavkom Šlanderom, proglašeni za narodne heroje Jugoslavije, sa obrazloženjem da su se »naročito istakli u mnogim bojevima i konačno dali svoje živote za slobodu svih naroda«.

Nakon konačnog oslobođenja zemlje, 30. maja 1945. godine, Josip Broz je, u pratinji generala Peka Dapčevića, Koste Nađa i dr. stigao u Kamnik, gde se nalazio štab 15. udarne divizije, čiji je prvi komandant bio Dragan Jevtić. To je Maršal pobjede obilazio svoje jedinice - pobednice. U ime štaba divizije podneo sam raport maršalu Titu. Na to je komandant Treće armije, general Nad, pod čijom komandom je bila naša divizija, rekao:

- Druže Maršale, to je Petar Brajović, jedan od onih proletera koje ste, sredinom novembra 1942. godine, uputili iz Bosanskog Petrovca u Sloveniju.

Maršal Tito me je odmah upitao:

- Koji su drugovi iz grupe poginuli?

- Druže Maršale, piginula su šestorica: Milovan Šaranović,¹¹ Dragan Jevtić,² Zdravko Jovanović,³ Aleksandar Marjanović,⁴ Svetolik Jovanović,⁵¹ i Boško Dedeić.⁶¹ Eto, jedna polovina, druže Maršale!

- Sećam se kada sam vao uputio u Sloveniju i što sam vam, u ime CK KPJ, rekao, a čuo sam da ste se, većina, odlično držali. Znao sam Zdravka Jovanovića i Dragana Jevtića, a o Milovanu Šaranoviću sam dosta slušao kao o dobrom komandantu, pogotovu od Save Kovačevića, kada je bio njegov zamenik... Ginuli su nam u toku rata najbolji drugovi. To su bile odlične starešine i komunisti.

»DOMOVINA JE ENA NAM VSEM DODELJENA...«

Posmrtni ostaci Milovana, Nande i Dragana preneseni su iz Kočevskog roga 23. aprila 1949. godine u Ljubljani, gde su, sa raznih strana Slovenije, prenete kosti i ostalih narodnih heroja. Na odar jedanaestorice narodnih heroja, ispred palate Predsedništva vlade, narod je odavao poštu Tonetu Tomšiću, Slavku Šlanderu, Milošu Zidanšeku, Francu Rozmanu-Stanetu, Ivanu Kavčiću-Nandi, Viniku Simoniću-Gašparu, Milovanu Šaranoviću, Dragunu Jevtiću, Ljubu Šerceru, Janku Premrl-Vojku i Majdi Šile. Njihovi sanduci su prekriveni sa preko 600 venaca, što je bio izraz narodne ljubavi i poštovanja.

1) Milovan Šaranović poginuo 30. jula 1943. godine, kao načelnik Glavnog štaba NOV i PO Slovenije; narodni heroj.

2) Predrag-Dragan Jevtić, poginuo 30. jula 1943. godine, kao komandant Petnaeste divizije NOV i POJ; narodni heroj.

3) Zdravko Jovanović, poginuo 3. februara 1943. godine, kao načelnik štaba Notranjske operativne zone NOV i PO Slovenije; narodni heroj.

4) Aleksandar Marjanović-Leko, poginuo 5. jula 1944. godine, kao komandant Podoficirske škole Sedmog korpusa NOV i POJ.

5) Svetolik Jovanović-Mito, poginuo 20. decembra 1944. godine kao zamenik komandanta brigade.

6) Boško Dedeić-Pop, poginuo 10. maja 1944. godine, kao zamenik komandanta brigade; narodni heroj.

Kraj otvorene zajedničke grobnice govorio je ratni komandant Glavnog štaba Ivan Maček-Matija. Toplim rečima starog komuniste govorio je o ovim »borcima, organizatorima i vođama slovenačkog naroda u najtežoj borbi koju poznaće njegova istorija«. Govoreći o svakom od heroja, Matija je o Milovanu Šaranoviću i Dragunu Jevtiću, koji su došli u Sloveniju po zadatku dobivenom od druga Tita, rekao:

— Za njih je Slovenija bila isto tako domovina kao Crna Gora ili Srbija. Svoj heroizam i odanost Partiji svakodnevno su iskazivali u najtežim borbama pri uzgajanju naše mlade vojske. Nikada nisu postavili pitanje zašto se ne bore u svojoj užoj domovini. Primer ta dva heroja i hiljade drugih boraca je dokaz kako se u borbi za slobodu i zajedništvo domovine kovalo nerazrušivo bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije...«

Sahranjeni su u grobniči heroja, gde će im se kasnije, sagorevši u bitkama za izgradnju zemlje, pridružiti i najveći sinovi slovenačkog naroda, Boris Kidrič-Peter i Edvard Kardelj-Bevc.

Na crnom mermeru, pored imena heroja, uklesani su stihovi velikog slovenačkog pesnika Otona Župančića:

Domovina je ena,
nam vsem dodeljana,
in eno življenje,
in ena smrt.

Svodobi predani,
za borbu smo zbrani,
in kaj je življenje
in kaj je smrt?

Bodočnost je vera,
kdon za njo umira,
se vzdigne v življenje,
ko dode v smrt.

Odani smo slobodi
Za borbu opredeljeni.

I šta je život i šta je smrt.
Budućnost je vera

Ko za nju gine
Taj živi kad umre.

Petar S. Brajović

DOLOMITI 1942/43. GODINE

Pošto su Edvard Kardelj i Boris Kidrič odlazili u Ljubljani, odlučeno je da se i mi, članovi Izvršnog odbora OF, prenestimo sa one strane Ljubljane, u Pojhograjske Dolomite. Od rukovodstva, kanalom koji je vodio preko Ljubljane, dobili smo obaveštenje da je za naš boravak tamo već sve spremljeno. Tamo ćemo imati povoljne uslove za rad, a imaćemo i dobre veze sa Ljubljonom. Pripremali smo se da, u slučaju potrebe, neko od nas i sam ode u grad. Fotografisali smo se kako bi slike poslali u Ljubljani da nam se naprave lažna dokumenta,

* Domovina je jedna, nama svima dodeljena kao život i smrt.

r

ali nam prva serija fotografija nije uspela. Neki su već bili otputovali pa se nisu mogli ponovo fotografisati. Poslali smo slike u Ljubljani, gde su pale u ruke policiji kada je otkrila jedan bunker sa materijalima i dokumentima. Objavljene su, neke doduše sa pogrešnom legendom, u nekim okupatorskim listovima u Ljubljani.

Podelili smo se u dve grupe. U prvoj smo se nalazili Matija, Jože Rus, ja i još desetak partizana. Matija je bio čuven kao brz i izdržljiv pešak, Jože se čak i u partizanima bavio gimnastikom da bi održao dobru fizičku kondiciju, a za mene, pošto sam bio najmlađi, razumelo se samo po sebi, da mogu dobro izdržati duge marševe.

Početkom novembra oprostili smo se od Podlipogla, srećni što ćemo opet proći slobodnom teritorijom i izaći iz teskobe u kojoj smo živeli ovde, u Podlipoglavu.

Kasno popodne smo krenuli preko Sv. Pavla prema selu Orlju, gde smo stigli predveče. Kad smo stigli blizu pruge, pažljivo smo je osmatrali. Lavrica se nalazila desno od nas. SvetTa na stanicu su postajala sve jasnija. Oko nas je sve bilo mirno. U blizini bloka, kojim je bila opasana Ljubljana, čuo bi se po koji pucanj. U najvećoj tišini, jedan za drugim, hitali smo u ravnicu Barja. Obišli smo nekoliko kuća, koje su se nalazile ispod pruge prema Babnoj Gorici, i izbili na put koji je vodio preko jaraka ka Barju, stigli na glavni drum, kojim smo pošli u pravcu Ljubljane. Išli smo tako na svega nekoliko stotina metara do bloka. Na bodljikavoj ogradi sve je bilo mirno. U gradu i pored žice žmirkala su sveti a. Ljubljana je spavala, okovana u okupatorske lance.

Naš marš pratio je lavež pasa. Neprijatelj je po tome mogao oceniti kojim pravcem idemo. Zbog toga nismo voleli pse. Išli smo ćutke i, bespomoćni, slušali kako se javljaju jedan za drugim kada bi nailazila naša kolona.

Skrenuli smo putem za Crno Vas. Blizu crkve primetili smo neke ljudske prilike, zato smo uputili izvidnicu, koja je tamo zatekla dva partizana koji su stigli sa Krima. Crna Vas je već tada, a i mnogo kasnije, bila stecište mnogih kurirskih linija. U njoj su se nalazile javke za Ljubljani, a mnogi aktivisti, koji bi dolazili iz grada, doživljavali su svoj prvi susret sa partizanima baš u njoj. Nama je taj susret dobrodošao, jer su nas kuriri otpratili u pravcu Tomišlia i povezali sa Krimskim partizanskim odredom, koji je tih dana logoroval visoko, pod samim vrhom Krima.

Kad smo se približili logoru zaustavio nas je malo neobičan stražar, snažan muškarac sa bujnom crnom bradom. U logoru smo videli još bradatih partizana. Bila je, ovde, moda nositi bradu. Objasnjavali su nam da je od toga dvostruka korist: ne gubi se vreme za brijanje, a kod neprijatelja brade izazivaju poseban strah. Bradu je nosio i komandant odreda, Gregor (dr Ravnihar), ali mu je brada bila dosta retka.

Nameravali smo produžiti za Dolmite najkraćim putem, preko reke Ljubljanice, prema Dobrovi. Tuda je, u stvari, išla kurirska linija, kojom je održavana redovna veza između Dolomita i Krima. No baš tada je linija bila prekinuta zbog neprijateljske ofanzive na dolomite. Pričali su nam da su te ofanzive obično kratkotrajne i da će se veza ubrzano uspostaviti. Nikako nam se nije čekalo, pa smo odlučili da krenemo zaobilaznim putem preko Vrhnike.

Dok smo se nalazili na Krimu, slušali smo jeku borbi oko Borovnice i dalje prema Ljubljanskom vrhu. Objasnjavali su nam da to brigada »Ljubo Šcerer« vodi teške borbe sa Italijanima, ali nam nisu mogli ništa reci o rezultatima tih borbi. Doživeli smo i mi malu uzbunu. U blizini logora, pored izvora, primećena je grupa ljudi, za koju se mislilo da su Italijani. Čim se vratila patrola sve se brzo razjasnilo i smirilo.

Krimski odred se tada, zbog nekoliko teških ranjenika, sporo kretao. Sećam se mlade partizanke koju su nosili na nosilima, jer su joj morali amputirati nogu. Tad sam poslednji put video i pesnika Roba, stajao je na straži, neobrijan, ogrnut nekakvom ponjavom. Verovatno ga je na Krim privukla blizina Ljubljane.

Narednog dana u podne produžili smo ka Brezovici, ne obazirući se na kanonadu koja je dopirala sa tog pravca. Spustili smo se niz brdo preko raketničke ceste, zatim se peli po ispresecanim kosama. G. Borovnice prema Srbotniku. Već je bio pao mrak kad sm preko nekih stena stigli do brigade »Ljubo Šercer«, koja je logorovala na Srbotniku. Bili smo umorni i jedva smo čekali da se oporužimo. Samo je Matija, na kome se nisu mogli primetiti znaci umora, otišao na savetovanje u štab brigade.

Brigada je juče dobro udarala po Italijanima. Napala je njihovu kolonu u blizini Padeža, naneli im znatne gubitke i odbacila ih u dolinu, tako da su ostavili i soyje poginule, koje smo i sami mogli videti sinoć na bojištu.

Komandant brigade, Stjenka (Bojan Polak), važio je, nadaleko, za najlepšeg partizanskog oficira. Bio je mlad, stasit, sa lepom bradicom, pored toga čoven i hrabrošcu. Komesar je bio Janez Hribar, kojeg sam tada video prvi put. Komandant jednog od bataljona bio je Luka (Vidmar), stolar po zanimanju, čoven zbog izuzetne hrabrosti (kasnije je proglašen za narodnog heroja). Tu smo zatekli i nama poznat Franca Popita-Jokla, vodećeg aktivistu na terenu Notranjske.

Sutradan popodne smo se oprostili od brigade i, sa pratinjom koju nam je dala, krenuli put Dolomita. Nismo smeli čekati do sledećeg jutra, trebalo je stići što pre. Prosto smo skliznuli niz strme obronke u pravcu borovniškog Pakla, dok nas je na drugoj strani čekalo teško penjanje prema Padežu. Morali smo biti oprezni, naročito dok smo prolazili pored Dobca, iz kojeg su belogardisti često pravili pohode i hvatah naše kurire. Italijana se nismo bojali. Poraz koji im je nanela brigada duže vreme će ih zadržati u uporištima.

Duboko ispod nas nazirala se Borovnica i njen vijadukt, još dalje u mesečini se kupala dolina Barja. S vremena na vreme začula bi se buka voza, ili bi se pored pruge začuo po koji pucanj.

Put preko brda iznad Borovnice pored Padeža i Pokojišća traje u nedogled, vijuga kroz guste šume, retko prekinute kojim proplankom. Kad smo prošli Ljubljanski vrh, put se počeo spuštati prema Verdu. Konačno smo stigli iznad same pruge.

Pratnja iz brigade se tu oprostila od nas. Ostala je još samo dok mi predemo preko, zatim se vratila u brigadu.

Prugu je neprijatelj dobro obezbedio. Šuma je posećena u širokom pojasu sa jedne i druge strane oko nje, stabla još leže oborenna jedna preko drugih. Desno od nas, na oko 300 metara, nalazi se železnička stanica Verd. Na stanici se čuje vika Italijana i pojedinačni pucnjevi. U prvi mah smo pomislili da su nas otkrili, ali se ubrzo sve smirilo.

Iz ljubljanskog pravca čujemo nailazak voza. To će biti zgodna prilika za naš prelazak. Sasvim smo se približili pruzi i zaklonili se iza oborenih stabala i grana. Voz se nije zaustvilo na stanici, sporo je prošao pored nas i nestao u krivini. Čim je prošao poslednji vagon, skočili smo preko, tako daje buka voza prigušila bat naših koraka. I sa druge strane smo se spoticali i zaplitali preko stabala i grana oborenog drveća, na rubu šume sačekali smo da se svi prikupe. Bili smo radosni što smo sretno prošli najopasniji deo puta.

Iznad Vrhnike ponovo smo se zaustavili, poslali smo patrolu koja treba da pronađe prelaz preko druma koji vodi prema Postojni. Sve je mirno, Vrhnika još spava, retko gde se vidi po koje svetio. Lagano silazimo na cestu, zatim produžujemo preko livada. Idemo izmedu retkih kuća, više ih ne zaobilazimo, prolazimo kroz Staru Vrhniku. Tu srećemo terenskog aktivistu, koji je spremam da nas vodi, bez obzira na to što je trebalo da noćas ide na drugi zadatak. Ubzro smo se našli na cesti koja vodi iz Vrhnike kroz Ligojno i dalje prema Horjulu. Bliži se jutro, sa Barja se lagano diže magla, preko Ljubljane na istoku se nazire zora. Do baza u Dolomitima je još daleko, nikako ne možemo stići pre zore. Ulazimo u čestar iznad Ligojna, gde treba da predanimo. Nalazimo se blizu ceste, kojom stalno prolaze italijanske jedinice, zato moramo biti veoma oprezni. Blizu smo

i kuća u Ligojnu, ne smemo dozvoliti da nas neko iz sela primeti, jer znamo da belogardejska propaganda u tom selu ima dosta uticaja. Kasnije su beleogardisti tu uspostavili i svoje uporište.

Toplo jesenje sunce konačno je krenulo zalasku. Još smo malo sačekali da se smrači pa nastavili put. Bili smo svega desetak kilometara udaljeni od cilja. Gusta magla, koja je počela da se spušta, pokvarila nam je raspoloženje. Aktivista koji nas je vodio izgubio je orijentaciju, vodi nas čas tamo čas ovamo, nikako da stignemo na vrh KJjuča, gde je trebalo da se nademo sa dolomitskim partizanima. Zalutali smo. Najpre nas je vodič odveo na Drenov Grič, zatim smo otišli skoro do Barja. Setili smo se topografske karte i busole. Odredili smo pravac, okrenuli se i žurili kroz šume. Prešli smo cestu koja vodi sa Drenovog Griča prema Horjulu, obišli Lesno brdo i našli se konačno ispod Ključa. Opet je svitalo. Sada, pošto se cilj nalazio pred nama, nismo hteli više da se zadržavamo. Bio je dan kada smo prošli močvarne livade pored Brezja i žurili obroncima Ključa. Od Horjula se čula buka automobila, zbog toga smo morali žuriti bez zastoja. Blato na stazicama Ključa i umor nisu nam više smetali, brzo smo se ispeli na vrh.

Tu smo doživeli novo razočarenje. Patizana koji su nas trebali čekati - nema. Iza njih su samo ostali tragovi na mestu gde su logorovali. Ipak se ovde osećamo sigurni, kao kod svoje kuće. Smestili smo se u nekakav bunker, bili smo sigurni da će naći neka patrola ili partizani, da ćemo brzo uspostaviti vezu. Nismo se prevarili. Ubrzo je naišao jedan partizan i Matija, naš neumorni komandant, otišao je da sredi sve što je potrebno oko našeg dolaska, da pregleda mesta koja su određena za naš boravak.

Dugo smo čekali da nam Matija javi rezultate tih svojih pregleda. On je uvek nastojao da sve vidi svojim očima i svaku stvar lično proveri. Za to vreme nije zaboravio na nas. Poslao nam je hranu. Inače smo se mi već bili snašli. Na Ključu je tada bilo puno zrelog kestena, koji smo kuvali, bilo je i pečuraka, koje smo ispekli na žaru. Razmišljali smo već i o tome da ne bi bilo loše ako bismo ostali ovde. Trećeg dana stigla je patrola koja nas je odvela u odred.

Kad smo stigli na drugu stranu brda, otvorio nam se divan pogled na dolinu Polheveg Gradca. Ispod same Grmade belele su se zbijene kuće naselja u kojem se nalazilo jako okupatorsko uporište. Prema istoku vidik se pružao sve do Ljubljane. Tamo iza grada videla su se Lipoglavška brda, odakle smo krenuli. Naši drugovi su možda još tamo, a možda su već i krenuli za nama. Treblao nam je nedelju dana da stignemo iz Podlipoglava u Dolomite, a deli nas svega 15 kilometara vazdušne linije; naravno, između nas se nalazila okupirana Ljubljana.

Prelazimo pored Babne Gore, kroz Hrušovo do rečice Gradaščice; čim smo je prešli počinje uspon na Ravnik. Na vrhu Ravnika, u jednoj uvali, nalazio se logor Dolomitskog odreda. Tu smo našli Matiju. Kao i obično, sve je već sredio i lično prekontrolisao. Rasporedili su nas na spavanje u podzemna skloništa, koja su već bila spremljena za zimu. Ujutro nas je Matija odveo u naš novi logor ispod Toškog Cela.

Iznad puta koji vodi od Stranske Vasi prema Drvluju, nalazilo se usamljeno imanje na Capljahu, od ceste udaljeno svega desetak minuta hoda. U gustim šumama iza njega, koje se prostiru po svim kosama Toškog Cela i Ravnika, napravljeno je nekoliko bunkera. Jedan od tih bunkera izabralo je Matija za nas. Tako se Izvršni odbor smestio u bunker na rubu jedne šumske uvale. U njemu su se nalazili drveni ležajevi za spavanje i mali stočić. U bunker se ulazilo kroz plafon. Ulaz smo maskirali tako što smo po njemu nabacali lišće, kojegje inače bilo svuda ispod bukovih stabala. Ventilacija je bila sprovedena veoma veštoto, kroz jedan truli panj u neposrednoj blizini.

Ovamo je Matija doveo Jožu Rusa i mene. Brigu o nama poverio je obaveštajcu Tončku. Tonček je bio frizer, rodom iz Ljubljane. U Ljubljani je bio uključen i VOS, dok nije u proleće 1942. godine poslat u Dolomite. Bio je naoružan nemačkim automatom, kakvi su tada među partizanima bili retki. Tonček je donosio hranu od seljaka koji se nalazio u blizini. Donosio je i časopise i novosti, a pre svega se brinuo da naše sklonište preko dana bude dobro kamuflirano. Te-

ren na kojem smo se nalazili bio je van područja koje su kontrolisale partizanske jedinice. Nalazili smo se na spoljnom rubu slobodne teritorije, odakle nije bilo daleko do žičanih prepreka kojima je bila opasana Ljubljana i uporišta razmeštenih oko grada. U taj međuprostor jedino su zalažile partizanske patrole, dok su bataljoni bili raspoređeni dublje u unutrašnjosti slobodne teritorije. Zbog toga je naš smeštaj zahtevaо tolike mere opreznosti.

Nedelju dana kasnije stigla je u Dolomite i druga grupa, sa one strane Ljubljane. Prošli su istim putem kao i mi, jer veza preko Ljubljanice i Barja još nije bila uspostavljena. Kada su i on istigli, naš bunker postao je suviše tesan. Sada su se ovde nalazili Josip Vidmar, Jože Rus, Edvard Kocbek, Fran Lubej i ja, a uskoro je došao i Marijan Breclj. Morali smo napraviti neke izmene, da iskoristimo svaki slobodan prostor. Ležaje i stočići smo morali koristiti naizmenično. Za osvetljenje smo imali karbituše. Preko dana smo se nalazili u bunkeru, a noću bi izlazili na svež novembarski vazduh.

Članovi Centralnog komiteta bili su smešteni u posebnom bunkeru, nedaleko od Gabrja. Tamo su se nalazili Franc Leskošek i Matija, a kasnije, kada su se vratili, i Edvard Kardelj i Boris Kidrič.

U početku se preko dana niko nije kretao van bunkera. Sastanke Izvršnog odbora održavali smo noću, ispod bukava ili u bunkeru.

U tako strogim ilegalnim uslovima ostali smo samo u početku. Postepeno smo počeli koristiti lepo jesenje vreme i ostajati napolju i po danu. Jedino smo morali voditi računa da nas ne primete seljaci, koji bi dolazili u šumu da skupljaju drva. Tonček nam je pokazivao okolinu. Poveo nas je i na Toško Celo, malo seoce koje je i cele naredne zime ostalo slobodno. Na oko sto metara od sela išla je utvrđena, sa više redova bodljikave žice ogradiena, demarkaciona linija između nemačke i italijanske okupacione zone. Nemački stražari se nisu mnogo interesovali za događaje na našoj strani. Bezbrizno smo sedeli na vrhu i razgledali slovenački pejsaž. Odavde se videla cela Gorenjska, sve do Golnika, Tržiča i Kamnička. Ispod nas su bile Dravlje, gde se već nalazilo belogardističko uporište. Ljubljana se videla tako dobro da smo mogli razlikovati ljude na ulicama u Šiški.

Ne znam šta su mislili stanovnici Toškog Čela o nama, još manje šta su mogli misliti Nemci, ako su nas posmatrali preko svojih žičanih prepreka; na partizane nismo ličili, pre na nekakve neobične civile. Neka mi oproste drugovi što će ih opisati onakve kako su mi tada ostali u sećanju.

Saša (Vidmar) je, kada je stigao iz Notranjske na Rog, pustio da mu raste brada, što mu je pojačavalo izgled ozbiljnosti, a sve je to bilo jače istaknuto zgužvanim šeširom koji je nosio.

Andrej (Rus) je nosio crni hubertus mantil i sportsku kapicu, bradu je obrijao za svagda još 1941. godine, čim je u Ljubljani prešao u ilegalnost.

Drejče (Lubej), koji je takođe ostavio da mu raste brada, nosio je teški crni kaput, kakve nose kocijaši, a na glavi drap, sportsku kapicu.

Menije Velkavrh sa Vrhovca (sledećeg prolećaje poginuo na Ključu) nabavio kožni kaput, koji je, istina, bio nešto prevelik, a uz to i suviše težak.

Luka se, zbog bolje konspiracije, po Dolomitima šetao u lepom civilnom odelu, sa plišanim šeširom, što mu nije smetalo da ponekad tu svoju garderobu upotpuni automatom.

Zbog takvog našeg izgleda stanovnici su nas posmatrali radoznaši, a partizani, koji nisu znali ko smo, podozrivo.

Pre nego što bilo šta kažem o životu rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta Slovenije na Dolomitima, da ukratko opišem slobodnu teritoriju. Ta naša slobodna teritorija obstajala je u neverovatnim uslovima. Verujem da su tu bili potpuno posebni uslovi u istoriji narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije.

Dolomite smo počeli oslobađati leti 1942. godine. Prethodne jeseni ovde su se skupljale partizanske četice, koje su se, u stvari, najviše brinule za vezu između partizana na Gorenjskom i rukovodstva, koje se nalazilo u Ljubljani. U proleće, kada je u Ljubljani i okolini otpočela nagla mobilizacija, Dolomiti su postali

zborni mesto za sve koji su odlazili u partizane. Odavde bi oni uglavnom odlazili za Notranjsku. U junu 1942. oslobođena je teritorija Dolomita. Proglašena je mobilizacija i zaposednuti su svi prilazi Dolomitima. Italijani su napadali sa Vrhničke strane, ali smo ih na više mesta porazili. U proleće je rukovodstvo odredilo novog komandanta Dolomita, Bukovca, radnika iz Količeva, koji je do tada bio zamenik komandanta Urbana (Dermastija) na Kočevskom. Za vreme njegovog komandovanja partizani su na Dolomitima znatno ojačali. Bukovec nije dugo bio komandant, poginuo je nesrećnim slučajem, u rancu mu je eksplodirala bomba.

Teške borbe su se na ovom terenu vodile krajem juna. Komandant Stane se odlučio da povede četiri bataljona preko Dolomita za Gorenjsku i Štajersku. Tako dalek put je izabrao pošto se pokazalo daje prelaz preko Save sa tolikim borcima nemoguć. Nemci su za kratko vreme mogli u rejon između Ljubljane i Zidanog Mosta koncentrisati nadmoćne snage, čim bi osetili naše namere.

Uzalud je Stane obišao Ljubljansko barje i počeo probaj demarkacione linije između Lučina i Polhov Gradca. Jedinice su naišle na Nemce utvrđene na položajima. U međuvremenu su ih s leđa napali Italijani. Nekoliko dana su se na Dolomitima vodile ogorčene borbe. Stanetu je uspelo da se probije sa dva bataljona, dok su se druga dva vratile u pravcu Notranjske. Stane se sa bataljonima, neprekidno vodeći borbe, probijao preko planine Jelovice, prešao je Savu u blizini Podnarta, da bi se zatim kroz šume Gorenjske probio do Kamniških planina. Posle teških borbi na planini Kravavec i iznad Kamnika konačno je stigao do Štajerske. Njegov dolazak je ponovo oživeo ustank u Štajerskoj, koji je protekle zime bio skoro ugušen.

Bataljoni su Italijanima u Dolomitima naneli tako teške gubitke, da su posle toga zazirali od naše slobodne teritorije. Plašili su se uskih dolina Dolomita pa su sve kasnije ofanzive pripremali veoma brižljivo. Ipak su sve njihove ofanzive izvođene na isti način, zbog čega nam nije bilo teško da izvedemo potreban manevar, tako da su Italijani uglavnom udarali u prazno.

Slobodna teritorija se na severu graničila sa utvrđenom nemačkom demarkacionom linijom od Grmade do Toškog Čela, otuda dolinom do ceste Dravlje - Stranska Vas, zatim je obilazila Dobrovu, u kojoj je bilo jako neprijateljsko uporište, i iznad doline Horjula prostirala obroncima iznad Brezja, Zaklanca i Horjula sve do Samotorice, gde su se nalazili naši glavni položaji odbrane. Tu je ponovo počinjala demarkaciona linija. U Polhovom Gradcu nalazio se jako italijansko uporište, ali su svi prilazi uporištu bili pod našom kontrolom. To je Italijanima pričinjavalo teškoće u sanbdevanju, koje su obavljali jedino putem koji je išao preko Prošca ispod Ključa. Svaki put kad bi Italijani prevozili makarone svojim trupama u uporište, morali su to plaćati ljudskim životima. Nama je posebno smetala posada koja se nalazila u Dobrovi, koju su kasnije ojačali belogardistima.

Slobodna teritorija Dolomita prostirala se na svega nekoliko kvadratnih kilometara. Za čas pešačenja mogla se preći uzduž i popreko. Na severu su se nalazili Nemci, na istoku Ljubljana ogradiena bodljikavom živom, na jugu utvrđena linija pruge, a na zapadu brojna utvrđenja Bele garde i Italijana, koja su sve tešnje stezala obruč oko nas. Punih šest meseci, koliko smo se mi tu nalazili, tu teritoriju je branilo svega oko 200 partizana Dolomitskog odreda.

Te se može razumeti što je takva slobodna teritorija, neposredno pored Ljubljane, okupatoru bila trn u oku. Često je on pokušavao da tamо prodre i da nas uništi. Naša uporišta su se nalazila tako blizu da neprijateljske jedinice nisu morale ići više od četvrt časa pa bi već dolazilo do borbe. Naša glavna uporišta, gde su postojale stalne posade, nalazila su se na Toškom Čelu, na Dvorskem Hribu i na Ključu, jedno vreme i na Korenu iznad Horjula i na Somotornici iznad Polhoveg Gradca. To je bio naš odbrambeni pojaz. Nemci nisu prelazili demarkacionu liniju, mada su na Sv. Katarini imali svoje uporište.

Na tom malom prostoru u zimu 1942/43. godine nalazili su se: Izvršni odbor OF, Centralni komitet KP Slovenije, deo Glavnog štaba, tehnika, bolnica i intendantura.

Naš smeštaj u šumi, dolaskom zime, počeo je pokazivati svoje slabe strane. Nije nam bilo zima u podzemnim bunkerima, ali nas je odavala para koja se dizala iznad njih čim bi napadao sneg. Po snegu se nisu mogli maskirati tragovi, što nam je bilo lako dok smo gazili lišće. Uslovi za rad su postali nepodnošljivi. Smetali smo jedni drugima, osvetljenje karbitušama bilo je nikakvo.

Počeli smo razmišljati kako sve to razrešiti i stvoriti povoljnije uslove. Morali smo požuriti jer se decembar približavao. Uz pomoć Velkavrha našli smo jednu napuštenu kućicu na Babnoj Gori. Bila se naslonila na strminu brega, ali ju je trebalo opraviti. Zidari su se odmah prihvatili posla. Podrum su prepravili u bunker, vrata su zazidana i zamaskirana drvima, a u ugлу je napravljen ulaz koji se zatvarao specijalnim tegovima. Od dasaka su napravili ležaje, postavili malu peć, čiji dimnjak je sproveden u starinsku krušnu peć koja se nalazila u kući. Micka i Anica nastanile su se u gornjem delu kuće kao stanarke. Imale su zadatak da nam spremaju hranu i da kamufliraju naš boravak u kući.

Prvi sneg je pao 19. decembra, baš kada smo se selili sa Toškog Čela na Babnu Goru. U isto vreme su u nove prostorije otišli i Kardelj, Kidrič i Luka, za njih je izgrađeno sklonište u mlinu Žirovnikove Grape, ispod vrha Sv. Katarine. Sada nam zima neće moći nauditi.

Babna Gora je jedno od zaseoka koje se cei u zimu nalazilo pod našom kontrolom. Kuće su smeštene visoko na strmini nasuprot sela Dvora. Odatle se pruža vidik sve do Polhovog Gradca, koji se jedino krio od naših pogleda, iza okuke. Duž doline vodi cesta Polhov Gradec - Ljubljana. U Dolenjoj Vasi se odvaja put preko prevoja Proša i dalje prema Zaklancu u dolini Horjula. Baš ta cesta, koja je od Babne Gore udaljena dobar kilometar vazdušnom linijom, predstavljala je jedinu vezu za italijansku posadu u Polhovem Gradcu. Tom cestom Italijani su, uz jaka obezbeđenja, vršili snabdevanje. Svakih četrnaest dana mogli smo iz naše kuće posmatrati te italijanske transporte i borbe koje su se, skoro redovno, u tim prilikama vodile. Partizani su cestu zatvarali obaranjem drveća na put. Take zaseke bi obično i minirali. Više puta su uspeli da postave mine baš tamo gde bi Italijani postavljali svoje zasede. Italijanska posada je skoro redovno svoje makarone plaćala krvlju.

Posle preselenja na Babnu Goru bili smo na sat pešačenja udaljeni od drugova u Žirovnikovem Grabnu. Sednice i sastanke obično bismo održavali u domini, u Hruševu ili Gabrju, gde smo se najčešće sastajali kod Kelnača. To je bila kuća tadašnjeg komandanta Dolomitskog odreda, Radovana. Radovana su u aprilu 1943. uhvatili Italijani na Osredku, osudili ga na smrt i streljali. Njegova kuća je u kasnijim ofanzivama potpuno srušena.

U uskoj škrapi ispod Osredka nalazila se Dolomitska partizanska bolnica. Ugrađena je u jednu strminu i bila je tako dobro skrivena da je ostala tu i u vreme svih neprijateljskih ofanziva. Lekar u njoj bio je dr Cedrik (Orančunč), koji je ovamo došao iz Štajerske, pošto je ranije otišao tamo sa komandantom Stagnetom. Njegov pomoćnik bio je Rok, veterinar, koji je svoja znanja umeo prilagoditi lečenju ljudi. U bolnici je uvek bilo ranjenih i bolesnih, jer su se stalno vodile borbe za odbranu slobodne teritorije, a naročito je toga bilo posle neprijateljskih ofanziva. Prebacivanje teških ranjenika na Krim ili do Notranjskog bilo je praktično nemoguće, zbog toga su se morali lečiti u Dolomitima. Ipak se bolnica morala premestiti u proleće, posle neprijateljske ofanzive, kada smo se morali potpuno evakuirati.

Deo rukovodstva, koji je ostao na Dolomitima, smestio se na Osredku, neposredno uz demarkacionu liniju. Tu su bili Jaka Avšič, ing. Mihevc i Slavko Vrhovec. Ispod jednog štaglja su za njih izgradili bunker, da se sklone u slučaju nužde. U bunker se ulazio kroz uski prolaz koji je vodio kroz šupu za alat. Bunker je bio uzak i visok, opremljen kao i ostali, sa ležajima od dasaka i stočićem. Kasnije će taj bunker postati pozornica zanimljivih događaja.

Kod Žirovnika, na starom imanju na ulazu u žirovničke jaruge, smestio se intendant glavnog rukovodstva, Polh. »Polhovina« je bila najvažnija privredna institucija na celoj slobodnoj teritoriji. Odavde se organizovalo dobijanje štofova iz Ljubljane. Iz noći u noć išli su Polhovi »mulci«, kako su nazivali njegove momke, u Kozarje ili na Vrhovce, po kola sa hranom, odećom i obućom. Kod Žirovnika je Polh imao čitavu trgovinsku radnju. Svako koje imao neku potrebu išao bi kod njega, za svakog bi on pronašao ponešto, tako da su svi bili zadovoljni. Umeo je i lepo obećati, tako da se pričalo da Polh i najteže probleme ume da reši sa parom pertli. Ovde, kod Žirovnika, je organizovao i prvu partizansku trošarinu. Naročito brižljivo je pregledano sve što bi pojedini trgovci prevozili cestom ka Polhovem Gradcu. Doslednu je provodio ekonomsku blokadu italijanske posade i plenio sve što bi neprijateljskoj posadi moglo poslužiti, ekonomski ili »moralno«, hranu, vino, metle, sve do kalendara. Polhovi »mulci« bili su ratoborni momci, nisu se plašili ni nemačkih stražara sa Sv. Katarine, koji su ih posmatrali kroz velike dvoglede. Zalazili bi i na demarkacionu liniju i čekali Nemce u zasedi, sve dok to nije dosadilo Nemcima, koji su ih jednom dočekali u zasedi i dobro potprašili.

Podviga intendantu Pol ha bilo bi za roman!

Desilo se tako daje Polh morao preuzeti i dužnost apsandžije. O tome nikad nije htio da priča, zato moram ja ispuniti tu nezahvalnu dužnost.

Iz Ljubljane je kod nas došao aktivista Franček (Majcen), student. Zbog svog izgleda i svoje hladnokrvnosti bio je veoma pogodan za ilegalni rad. Više je ličio na pekarskog šegrtu nego na borca, partizana. Bili smo ga uputili preko Dolomita na Štajersku, odakle nam već dugo nisu stizali izveštaji. Provukao se preko granice, u Medvodama se popeo na voz i sa loše falsifikovanom legitimacijom proputovao preko cele Štajerske, otišao je čak do Beča. Zatim se vratio u Maribor i za dosta kratko vreme doneo nam izveštaj. Dali smo mu nove zadatke i vratili ga nazad. Tada su mu u Mariboru oduzeli falsifikovanu legitimaciju, ali je Frančeku opet uspelo da, i bez isprava, otpušta preko Celovca i Kranja do Medvoda i tako se jednog lepog dana obreo među nama. Nekima su se te njegove pustolovine učinile sumnjivim. Sumnje su pojačane posle priča doktora Cedrika o nekakvim injekcijama koje upotrebljava Gestapo, nakon kojih se ljudska volja potčinjava policijskoj sugestiji. Tako je došlo daje Polh dobio zadatak da Frančeka, po svim propisima, uhapsi. Otvorena je istraga, koju je, takođe po svim pravilima, vodio Jaka Avšič. Franček se na sve moguće načine upinjao da dokaže da njegove pustolovine nisu ništa neobično, da j^to sve skupa vrlo jednostavno, da se treba malo snalaziti i, pre svega, sačuvati živce. Jedino je Luka verovao Frančeku. Na kraju su se i ostali ubedili da nema mesta sumnjama, pa je Polh mogao da pusti svog zatvorenika. Franček je kasnije, čak, poslat u Ljubljani kao član Okružnog odbora OF. Želja za pustolovinama nije ga ostavila ni kasnije. Umesto da se koristi falsifikovanim ispravama, kad god je trebao da dođe kod nas prolazio bi u neposrednoj blizini italijanskog bunkera, kroz prepreke, a ponekad tim putem vodio i druge. Za vreme neprijateljske ofanzive, u martu, blizu Stranske Vasi uhvatili su ga belogradisti, ali im je već posle nekoliko stotina koraka uspio pobeci. Kasnije je krio svoje pustolovine, jer se bojao da će mu zabraniti da tako radi. Posle rata, u vreme našeg sukoba sa Informbiroom, prebegao je u Madarsku i priključio se Informbiroju.

Polh je u Dolomitima organizovao i radionice. U Hrastenicama su radili kožari, tu je bila i radionica obuće, te i krojačka radionica. Ipak nam je najvažniji izvor snabdevanja bila Ljubljana, sa kojom su bile organizovane dobre veze.

Intendantura koju je OF organizovala u Ljubljani, bila je odmah uključena u odgovarajući organ glavnog rukovodstva. Počela se naglo razvijati u oktobru 1941, kad je poverena Tonetu Tomanu, koji je tada još radio kao poslužitelj u fabričkom »Zmaj«. Intendanturom je rukovodio štab. Njena mreža je bila organizovana vertikalno: okrug, rejon, ulice. Svaki sektor je imao svog intendantu, koji je imao zadatak da prikuplja hranu, odeću, obuću, cigarete, sanitetski materijal i dr. Prikupljeni materijal čuvalo se u pripremljenim bunkerima. Glavna skladišta su se

nalazila na Starom Trgu broj 6 i 19, u mlekari na Reljevoj cesti br. 8, u Slomškojoj ulici broj 5, u Prežakovoju ulici broj 15, u gostonici kod Lojzke, u gostonici Župančić na Jegličevoj cesti, u Kolodvorskoj ulici 26, za Bežigradom broj 5, kod Smerla na Gospovetskoj cesti, kod Ahačina na Poljanskoj cesti, kod Keršića u Šiški, u Javnim skladištima, u Nabavnoj zadruzi železničara, kod Pečenka na cesti sv. Petra, u skladištima Rauziniger, u prodavnici Novak na Rimskoj cesti, u prodavnici Hlebec u Škofskoj ulici i kod Verliča na Tirševoj cesti.

Jedan od glavnih punktova gde se sve to prikupljalo, nalazio se u fabrići »Zmaj« na Šmartinskoj cesti, gde je dovožena i celokupna literatura, većina sanitetskog materijala i odela. Odatile je materijal slat na javke, kako je to bilo određeno od rukovodstva. Ništa manje materijala nije prikupljeno u nekadašnjoj potkivačkoj školi na Poljanskoj cesti. To skladište je krajem 1942. godine palo u ruke neprijatelju, jer se nije bilo dovoljno oprezno prilikom prevoženja materijala na železničku stanicu. Patrola je otkrila pošiljku u Mostama, na mostu preko Ljubljanice, u kolima je otkrila razne vojničke predmete, bajonete, šlemove, odela. Najteže nas je pogodilo to što smo tada izgubili preko 40 litara joda, do kojeg se tada teško dolazilo. Dosta materijala imali smo skriveno kod raznih zatatlija, cipela kod obućara, odela kod krojača, namirnice po trgovinama. Za obavljanje intendantskih poslova formirane su posebne javke. Jedna od glavnih nalazila se u Kolodvorskoj ulici, kod drugarice Fani Eržen (Marka), koja je u isto vreme vršila i dužnost pomočnika glavnog intendantu. Ostale javke su se nalazile za Bežigradom br. 13, u Vošnjakovoju ulici kod krojača Počivavška, u mlekari na Poljanskoj cesti i na Šmartinskoj cesti.

Pribavljanje materijala, naročito sanitetskog, bilo je veoma opasno i naporno. Njega su prikupljali lekari i bolničarke po ambulantama i operacionim salama, odakle je dostavljan glavnom intendantu. Lekari i apotekari su organizovali izradu posebnih kofera i kompleta prve pomoći.

Prikupljanje cigareta organizovali su terenski intendanti. Prikupljene su masovno, od svih pripadnika OF, a pored toga dobijane su i direktno iz fabrike duvana. U nabavku cigareta umešali su se i špekulanti, koji su u tome tražili zaradu.

Odelo se prikupljalo u akcijama. Bilo je aktivista koji su ustupili Frontu skoro celokupnu svoju garderobu. Tehnički materijal, razne mašine, čak i strugove, intendantura je nabavljala preko masovnih organizacija, a drugim delom preko pojedinih preduzeća, odnosno aktivista koji su u njima radili. U tome su se najviše isticali radnici fabrike »Saturnus« i železničari iz železničkih radionica.

Materijal se iznosio iz Ljubljane skoro na svim njenim izlazima. U 1942. godini najviše gaje prebačeno na prelazima na Viču, gde su intendanti imali dva bunkera, u gostonici kod Novaka i kod keramičara Pirnata. Materijal nisu prenosili samo pojedinci, nego se prevozio kamionima, triciklima i zaprežnim kolima. Od neprijateljskih vojnika su intendanti kupovali cipele, a nabavljen je i dosta pušaka i municije. Taj materijal su italijanski vojnici sami prevozili van Ljubljane, na Brdo, gde su ga ostavljali ispod jedne sušare za seno, odakle su ga preuzimali partizani.

Intendantura je imala organizovanu i radionicu za izradu odeće i obuće. Za jednu novoformiranu brigadu izradila je 300 uniformi. Meničarska radionica na Miklošičevoj cesti je brzo bila otkrivena, ali je železnička radionica veoma uspešno izradivala razne naprave. U njoj su pokušali izradivati čak i topovske cevi.

Najviše materijala izvezeno je iz Ljubljane železnicom. Prevoz su organizovali železničari. Materijal je pakovan u sanduke i adresiran na pojedine prodavnice u raznim krajevima, gde bi ga aktivisti preuzimali i predavali partizanima. Dva vagona su upućena na železničku stanicu Drenov Grič, dva u Poljane, odnosno u fabriku Vevče, dva u Mirno Peč na Dolenjskom i dva vagona u Novo Mesto. Partizani bi primili izveštaj o pošiljkama, tako da su mogli blagovremeno organizovati prijem na stanicama. Najviše teškoča bilo je sa prikupljanjem i slanjem oružja, zbog smrtne kazne koju je okupator izričao za takav rad. Uprkos

tome intendantura ie slala puške, pa čak i mitraljeze, koje bi, radi toga, prethodno ugradivila u balvane i panjeve.

U proleću 1943. godine intendanturu u Ljubljani je zadesio težak gubitak, uhapšeni su intendant Toman i njegov zamenik Marhioti. Posle njihovog hapšenja uslovi za rad intendanture su bili znatno teži i nikad više nije dostigla raniju masovnost.

Međutim, dok smo se mi nalazili u Dolomitima, naša intendantura je bila u svom zenitu. Bili smo dobro snabdeveni tehničkim materijalom i papirom. U Dolomitima se počela razvijati partizanska tehnika. »Slovenski poročevalec« je opet počeo redovno izlaziti, obnovili smo glasilo Komunističke partije »Ljudsku pravicu«. U Dolomitskoj tehnici štampala se i »Mladina« i razne brošure. Tehnikom je rukovodio Miha T. (ing. Roje). U grafičkoj opremi štampe saradivao je ing. Mihevc, a i ja ponešto. Uredništvo je bilo povereno Borisu Zihleru, koji je nešto ranije stigao iz Ljubljane.

Negde oko Božića u Dolomite su stigli novi gosti. Ovog puta nisu stigli iz Lubljane. Janez Stanovnik je doveo iz Notranjske dr Metoda Mikuža. Još kad je Kardelj stigao iz Ljubljane kazao nam je da Mikuž namerava doći u partizane. Dotada ga je malo ko od nas poznavao. Kao svešteno lice radio je u OF i bio u vezi sa biskupom. U toku zime se odlučio da ode u partizane. Izašao je iz Ljubljane i otišao do Sv. Gregora u dolini Ribnice, tražeći otuda direktnu vezu. Izvršni odbor je tamo poslao Janeza Stanovnika, koji gaje sretno doveo u Dolomite. Partizani su tako dobili verskog referenta. On je bio prvo svešteno lice u Sloveniji koje je načinilo taj smeli korak i stupilo u naše redove. Tada i kasnije ulagali smo mnogo truda da bi mu pronašli sledbenike. Zvali smo mlade sveštenike, koji bi pokazivali simpatije za OF, ali je svaki pronalazio hiljade izgovora. Bojali su se težine partizanskog načina života, a bili su u strahu i od crvene hijerarhije, koja je bila listom na strani neprijatelja. Tek ujesen smo dobili još jednog sveštenika, Jožeta Lampreta, koji je stigao sa slobodne teritorije Hrvatske.

O Božiću su nam stigli i članovi Vrhovnog štaba Arso Jovanović i Rato Dugonjić. Arso je došao u Sloveniju zajedno sa grupom srpskih i crnogorskih oficira, koje je lično drug Tito poslao kao pomoć slovenačkim partizanima. Oni su imali veliko iskustvo iz borbi koje su se vodile u Srbiji i Bosni. Bili su određeni za rukovodioce u našim većim jedinicama. Pošto je došao Arso, formirane su prve partizanske divizije u Sloveniji. Tada se promenio i naziv naše vojske u Narodnooslobodilnoj na vojsku. Taj naziv je ostao sve do proleća 1945. godine kad je NOV preimenovana u Jugoslovensku armiju. Arso i Rato su ostali u Dolomitima do kraja marta i zajedno sa nama prošli sve opasnosti i teškoće koje su naišle s prolećem. (Sa Arsom su CK i Izvršni odbor OF imali dosta teškoća, jer se mešao u našu organizaciju. Zbog toga je od strane Vrhovnog štaba privremeno pozvan da se vrati. Vecina ostalih rukovodilaca, koji su došli sa njim, su se odmah uklopili u naše partizanske prilike i odlično se pokazali).

Kad smo mi stigli ovamo, Dolomitski partizanski odred je imao svega dva bataljona. I tako male snage uspele su da štite sve prilaze Dolomitima. Izvodile su napade na neprijateljska uporišta, a posebno osiguravale da neprijatelj ne uspe da svojim ofanzivama iznenada osvoji slobodnu teritoriju. Na granicama slobodne teritorije svakodnevno su se vodile čarke sa Italijanima i belogardistima.

Postojanje slobodne teritorije u neposrednoj blizini Ljubljane mnogo je smetalo okupatoru. Zbog toga su, s vremena na vreme, organizovane ofanzive, radi njenog uništenja. Planovi neprijateljskih ofanziva se nisu pokazali uspešnim. Svaka ofanziva se odvijala po istom kalupu. Pocinjala bi napadom iz doline Horjula i Zaklanca na Ključ. Najpre bi neprijatelj vatrom iz minobacača tukao teren za koji je smatrao da je zaposednut, zatim bi krenula njegova pešadija. Naši položaji na Ključu bili su dobro utvrđeni i zaštićeni od napada pešadije. Opasnost su predstavljale jedino mine, jer su Italijani bili majstori za gadjanje minobacačima. Bez obzira koliko bilo »gusto« na položajima, ipak neprijatelju nikad nije uspelo da pre mraka zauzme položaje na Ključu. U toku noći partizani bi

se povukli preko doline, zatim bi prešli demarkacionu liniju, gde bi ostali skriveni u šumama iznad Medvoda, da bi se četvrte noći vratili na stare položaje. Tehnika, bolnica i neboračke ustanove sklanjali bi se za vreme ofanzive u unapred pripremljene podzemne zemunice i bunkere. Imali smo organizovano osmatranje, tako smo znali kada je opasnost prošla.

Malo pre našeg dolaska na Dolomite prošla je jedna takva ofanziva. Drugu smo iskusili nešto pre Božića. Baš je bilo veće kada je odred krenuo sa Ključa u pravcu demarkacione linije, tada smo se i mi premestili u pripremljeni bunker na Osredku. U toj ofanzivi Italijani nisu ni stigli do nas.

Našim dolaskom odred je ojačao, pošto je sa nama došla manja četa, koja nas je pratila još sa Roga. Komandir čete bio je Gašper (Klešnik). Sa nama se nalazila i patrola Glavnog štaba, čiji je komandir bio Albin, koja je nastavila da prati komandanta Matiju na svim njegovim putovanjima.

Četica je uglavnom logorovala između Toškog Čela i Gaberja. Jedna njena grupa se stalno nalazila na Toškom Čelu. Posle formiranja belogardističkog uporišta na Dobrovi, bilo je neophodno zaštiti ulazak u dolinu u kojoj smo se nalazili. Zbog toga se Gašper premestio u Gaberje. Od tada datiraju i skoro svakodnevne čarke sa Italijanima i belogardistima u okolini Šujice i Stranske Vasi. Selo Šujica, koje leži pored Gradašćice, na sredini između Dobrove i Gaberja, je tako postalo poprište borbi. U selo bi zalazili pijani Italijani i belogardisti, ali i partizani koji su cenili dobro vino u tamošnjoj gostionici. Blizu te gostionice bi obično i dolazilo do susreta. U međuvremenu bi Gašper svoju četu raspoređio iza čoškova i po magazama u Gaberju i čekao kada će početi pucnjava u Šujici, zatim bi, sa mitraljezom u rukama, ispred svoje čete jurio preko njiva i livada da pomogne našima.

Sa tako opasnim susedstvom belogardisti iz Dobrove se nisu nikako mogli pomiriti. Zbog toga su iznad Gradašćice, naspram Gaberja, sagradili bunker i u njega postavili teški mitraljez. Otuda bi po ceo dan osmatrali nešto manje od kilometar udaljenu cestu i na svakoga koji bi njom prolazio otvarali vatru. Ta nevolja nije bila dugog veka. Jedne noći partizani Gapšerove čete su se uvukli u bunker, gde noću nije bilo posade, i montirali u njemu minu. Kada sam sledećeg dana stigao u Gaberje, odmah sam primetio da se četa neobično ponaša. Borci su se popeli na sušare (kozolce) i pažljivo posmatrali onu stranu Gradašćice. Gašper nije skidao dvogled sa očiju. Sa nestrpljenjem su očekivali dolazak belogardista. Konačno su stigli, trojica. Prvi, koga je očigledno najviše radovalo pucanje po našim položajima, odmah je potrcao u bunker, jedno vreme se vrtio po njemu dok konačno nije stao na pravo mesto. Došlo je do eksplozije, koja je digla dosta prašine. Dvojica belogardista, koji još nisu bili ušli u bunker, toliko su se uplašili da su pobegli na jednu sušaru i nikako nisu smeli da siđu. Posle toga nam više nisu ometali saobraćaj našim putem.

Pomenuo sam mine, ali nisam ispričao na koji način smo do njih dolazili. Partizani na Dolenjskoj poznavali su stare jugoslovenske ručne bombe, koje su jako cenili. Poznavali su i italijanske bombe, zvali smo ih »paradajzerice«, bile su opasne samo ako bi eksplodirale u neposrednoj blizini. Na odstojanju od nekoliko metara od njih si mogao zadobiti jedino neku posekotinu. Ali su proizvodile zaglušujući prasak. Iz krajeva pored demarkacione linije stizali bi partizani sa nekim naročitim ručnim bombama, na kojima je upaljač imao izgled ručice na flaši sifon-sode. Kad smo stigli u Dolomite videli smo najviše takvih bombi. Takve bombe su partizani skupljali na demaracionoj liniji, koja je njima i bila minirana. To su, valjda, bile francuske ili belgijske ručne bombe. Partizani bi se za takve priliike prerašili u seljake, otišli u šumu u neposrednoj blizini, pažljivo osmotrili da se slučajno na liniji ne nalazi nemačka patrola, a onda bi počinjali »berbu«. Oni veštiji i hrabriji nakupili bi pune rančeve. Naravno, to su bile veoma opasne berbe. Bilo je i pogibija, ali i komičnih situacija. Tako se desilo da se jedan partizan zaneo skupljanjem bombi i već ih je bio podosta nakupio, kada je, odjednom, sa one strane prepreka začuo: »Prestani već jednom, zar ih već ne-

maš dovoljno?« Bio je to nemački vojnik, rodom iz Koruske, koji je, dobro skriven, osmatrao demarkacionu liniju.

Najuporniji su bili belogardisti iz Dravlja, koji su stalno vršili napade prema Toškom Celu. Zbog njih je naša četa postavila mine poprečno od granice. Kad su belogardisti na njih naišli došlo je do više eksplozija. Zapomažući, počeli su bežati prema demarkacionoj liniji. Izgleda da su se i Nemci uplašili tako silovitog »juriša«, pa su otvorili vatru iz mitraljeza po njima. Posle tih njihovih iskustava imali smo dugo mir i s te strane.

Slobodna teritorija Dolomita pružala nam je izvanredne uslove za rad. Imali smo dobre veze sa Ljubljano. Nismo morali čekati dane i nedelje da stigne neka pošta iz okupiranog grada. Veza je bila tako dobro organizovana da smo na pismo koje bi poslali ujutro već uveče primali odgovor. Na kurirskim vezama najviše su bili angažovani radnici, koji su radili u gradu a stanovali izvan njega. Oni su nam svakodnevno donosili i dnevnu štampu iz grada. Pored pomenute veze, postojala je i veza preko terenskih aktivista. U zapadnom delu grada na tome su radili Velkavrh iz Vrhovaca, Navak sa Viča, Marjan Draksler iz Šiske i mnogi drugi. Velkavrha sam poznavao već više godina, jer smo nekad zajedno radili u stručnom savezu. Bio je službenik osiguravajućeg društva. Nekoliko godina pred rat bio je blagajnik strukovnog saveza. Pošto je osiguravajuće društvo bilo gnezdo klerofašista, Velkavrh je imao teške sukobe sa svojim poslodavcima. Držali su ga na poslu samo zbog njegovih izuzetnih radnih sposobnosti i stručnosti. Već u proleće 1941. godine uključio se u OF. Dobio je zadatku da organizuje odbore OF u opštini Dobrova. Sećam se prvih sastanaka, sa tada još malobrojnim pripadnicima OF. Tada su nam se priključili uglavnom radnici i nešto malo seljaka. Kad smo stigli u Dolomite, Velkavrh nam je odmah priskočio u pomoć. Organizovao je veze sa Ljubljano, brinuo se za nabavku materijala i smeštaj. Bio je vrlo energičan i odlučan, zbog čega je dolazio i u sukob sa mlađim aktivistima, koji su dolazili iz drugih krajeva. Cesto smo morali smirivati takve sprove. Velkavrh je mnogo učinio za OF. U proleće 1943, za vreme druge ofanzive, probijajući se sa jednim bataljonom preko Ključa, poginuo je od jedne mine. Okupatorska štampa je, pošto su njemu pripisivali mnoge partizanske »zločine«, objavila njegovu pogibiju sa velikom pompom.

Na ovom terenu radio je i Novak sa Vlča, koji je pre rata bio aktivist »Sokola«. Bio je neumorni organizator, ali mirniji i staloženiji nego Velkavrh. Uz njegovu pomoć organizovana je ilegalna štamparija u Kozarjama. U isto vreme kada je poginuo Velkavrh, Italijani su uhvatili Novaka i nekadašnjeg komandanta Dolomitskog odrda Radovana. Osudili su ih na smrt i streljali.

Poznati aktivisti na širem području Dolomita bili su i Stane Kavčič, Franc Popot Jok! i dr Cene Logar. Za Kavčića sam čuo još prethodnog proleća na Kočevskom Rogu. Izveštavao je Izvršni odbor o pregovorima koje je vodio sa Belom gardom, koja se tek osnivala pri Sv. Joštu. Uporište belogardisata pri Sv. Joštu bilo je jedno od prvih takvih uporišta u Sloveniji. Organizator mu je bio ondašnji župnik, koji je kasnije svoju izdaju platio glavom, ali je tada uspeo zavesti svoju pastvu tako da su ljudi u Sv. Joštu počeli da se naoružavaju i utvrđuju. U početku nisu napadali partizane, davali su izjave da samo žele braniti svoje selo. Terenski aktivisti su nastojali da ih odvrate od toga. Vodeni su pregovori, čak su bili spremni da sklope nekakav pakt o nenapadanju. Ali je posada produžila da srila u izdaju. Ukrzo su počeli da napadaju partizane i naneli su nam mnoga žrtava. Dolomitski odred je više puta pokušao uništiti to zloglasno uporište, ali nije uspeo.

Jokl je najpre radio na Vrhniči, a 1942. godine povereno mu je rukovođenje Okružnim odborom OF za Notranjsku. Dok je Notranjska bila slobodna njegovo sedište se nalazilo u Mačkovcu. Jokl nas je prvi put posetio baš kada smo došli sa Tisovca.

Pored nabrojanih, na Dolomitima smo upoznali mnoge aktiviste, među njima i neke iz obližnjih sela, ali mnogo više ih je dolazilo ovamo iz Ljubljane i njene okoline. Otuda je stigao i Bregar (dr Franc Skerlj), nekadašnji profesor u Mari-

boru, koji je bio rodom sa Ježiće. Njega su stanovnici okolnih sela ubrzo upoznali kao dobrog govornika na mitinzima.

Sećam se jednog od sastanaka, kojeg su organizovali aktivisti na Vrhovcima, uz samu žicu koja je opasavala Ljubljani. Cim se smračilo otpratila nas je jedna četa kroz Stransku Vas, zatim smo krenuli na Bokalce i prema ciglanama. Postavljene su zasede, da nas štite od Italijana koji su se nalazili na zidu pored ciglana. Zatim bi se aktivisti razmireli da sazovu ljude. Nije bilo tako lako razбудiti ljude i pokrenuti ih iz toplih kreveta. Konačno se skupilo njih pedesetak i sastanak je počeo. Sastanak smo držali u kući koja je bila udaljena od italijanskog bloka svega nekih 500 metara. Niko nam nije smetao. Osećao sam se neobično. Tu, u neposrednoj blizini Ljubljane, držimo sastanke pod zaštitom partizana. Moja porodica je tako blizu a, u stvari, daleko su. Oni tamo u stalnom strahu osluškuju buku policijskih automobila. Mnogi naši prijatelji i poznanici čame po fašističkim zatvorima, možda baš tog trenutka fašistički krvnici muče naše rodoljube. A mi ovde, tako blizu njih, mi smo slobodni ljudi. Sloboda ide sa nama, brane nas partizanske puške i hrabri srca.

Približavao se Božić. Saznali smo da se mnogo neprijateljskih vojnika skupilo u Ljubljani. Znači da se opet priprema ofanziva na Dolomite.

Napad je ponovo počeo iz doline Horjula prema Ključu. Rano popodne počele su padati mine na vrh Kjuča, tamo gde se ukopao jedan naš bataljon. Zatim je, pod zaštitom minobacača, počela nastupati pešadija. Vatra je postajala sve žešća. Do nas na Babnoj gori dopirala je jeka mitraljeskog rafala. Izgledalo je da su Italijani prodri do samog vrha. Sa Ključa su doneli prve ranjenike, bilo je i poginulih. Ipak se silina neprijateljskog napada lomila pred upornošću partizana. Po svaku cenu trebalo je izdržati do mraka. Predveče se borba postepeno počela stišavati. Noć je stigla kao naš saveznik. Bataljon se neprimetno povukao sa Babne gore. Poneli smo samo najnužnije stvari. Pošli smo u pravcu Hruševa. Tu smo zatekli bataljon koji je vodio borbu. Borci, među njima dosta drugarica, sedeli su ispod jedne sušare i odmarali se u tišini. Predstojao je dugi marš. Treba se sa one strane Gradaščice popeti na brdo, negde između Sv. Katarine i Grmade, zatim u najvećoj tišini preći demarkacionu liniju. U tom pravcu već su upućene patrole, da pronađu prolaz kroz žičane prepreke i da osiguraju prelaz u tamne šume iznad rečice Sore, gde će sačekati kraj ofanzive. Kasnije će se opet vratiti, ako ih u međuvremenu ne pronađu Nemci. Komandant i komesar su baš davali neka uputstva patroli dok prolazimo pored njih, na našem putu u dolinu. Isli smo cestom do Zirovnika, zatim smo požurili prema Sv. Katarini. Još jedan strmi uspon i evo nas na Osredku, malom selu pored same demarkacione linije. U najvećoj tišini uselili smo se u unapred pripremljen bunker, gde je trebalo sačekati kraj ofanzive. Te noći su ispraznjeni Dolomiti. Intendanti, tehnike, bolničari, sve je nestalo. Nestali su partizani. Sledecg jutra su iz uske doline pokuljali Italijani i belogardisti, ali nisu ništa našli. Njihova nada da će se obračunati sa partizanima bila je uzaludna.

Tri dana se nije čula pucnjava na Dolomitima. Italijani su pohrlili u usku dolinu, opljačkali nešto stoke i kokošaka i otišli. Na Osredek neprijatelj nije ni stigao. Četvrtog jutra partizani su se već vratili na svoje stare položaje, bunkeri su se otvorili i život je nastavio tamo gde se prekinuo pre tri dana.

Okupator se vratio u Ljubljani. Za njim su se tiskali i belogardisti, jer ih je u gradu očekivao bogougodni posao oko praznika. U ime Isusa Hrista, vršili su racije na sam Božić. Upadali su u stanove, zajedno sa gestapovcima, presvučeni u civilna odela, pohapsili više stotina ljudi i žena i njima napunili kasarne, koje su im fašisti odredili, da bi se u njima mogli »brinuti« o pripadnicima Fronta.

Iz Dolomita smo imali vezu sa svim slovenačkim pokrajinama. Neke veze su isle preko Ljubljane, njih su održavali kuriri. Uskoro posle našeg dolaska u Dolomite uspostavljena je veza sa Gorenjskom. Boris Kidrič se, nakon svog dolaska ovamo, ubrzo uputio preko granice u Poljansku dolinu, gde se sastao sa partizanskim komandantima i sa političkim radnicima na Gorenjskom. Tamo je ostao tri dana. Prilikom povratka, negde pored granice povredio je nogu.

Posebnu pažnju poklanjali smo vezama sa Primorskom. Narodnooslobodilački pokret se tamo počeo naglo razvijati. Narod se listom opredelio za OF i primio naš program otvorena srca. Bela garda, uprkos svojim upornim nastojanjima, nije uspela svojom demagogijom da zavede Primorce. Partizani su se tamo pojavili još 1941. godine, ali su tek naredne godine toliko ojačali da su mogli formirati Soški odred. U jesen je tamo poslat Soški odred, čiji komandant je bio Mirko Bračić. Njegovim dolaskom pokret je ojačao. Uskoro su formirane dve brigade: »Simon Gregorčić« i »Ivan Gradnik«.

Bržem razvoju pokreta na Primorskem doprinelo je i to što su Dolomiti bili blizu. Odavde su Izvršni odbor OF i Centralni komitet Partije poslali na Primorje brojne aktiviste.

Nešto slabije su bile veze sa Dolenjskom. Svi putevi za Dolenjsku vodili su preko Notranjske. Ipak, ni tamo aktivisti nisu bili prepusteni sami sebi. Komandant Matija otišao je na Dolenjsku ubrzo posle Nove godine. Sa posebnim zadacima odlazili su tamo i drugi aktivisti. Preko Gorenjske išla je i veza za Štajersku, odakle su stizale vesti o ponovnom razvoju pokreta. Ustanak je počeo i u Koruškoj. Tamo je na kraće vreme otišao komandant Stane.

U toku zime 1942. godine narodnooslobodilački pokret se razvio u svim delovima Slovenije. Ni demarkacione linije, ni neprijateljske divizije nisu mogle da spreče ujedinjenje slovenačkog naroda. Svi konci tog pokreta išli su prema Dolomitima, slobodnoj teritoriji u neposrednoj blizini Ljubljane. Dolomiti su te zime bili jedina slobodna teritorija u Sloveniji.

Tone Fajfar

PUNKTOVI I VEZE PREKO LESKOVCA OD 1941. DO 1944.

Leskovac je zbog slobodarske i revolucionarne tradicije, zbog svog privrednog i saobraćajnog položaja i masovne komunikacije stanovništva, postojanja institucija i organizacija koje je okupator koristio u svoje interese, bio vrlo značajan za vezu sa Nišom, Beogradom i Makedonijom. Leskovac je bio i središte jedne šire okoline a prvi partizanski borci u leskovačkom kraju bili su iz grada. Vezama, kuririma i punktovima rukovodio je Okružni komitet KPJ za Leskovac.

Za punktove su birane kuće i porodice koje su pokretu bile odane i spremne da prihvate kurire i ilegalce u svoje kuće.

Za kurire su određivani najodvažniji i snalažljiviji članovi Komunističke partije Jugoslavije i SKOJ-a, koji su održavali vezu između rukovodstva Okružnog komiteta i Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. Pored ovih specijalnih kurira, kurirske veze su održavali, zavisno od situacije, na desetine drugih naših aktivista na terenu sa gradom ili između pojedinih rukovodilaca, partijskih rukovodstava i partizanskih odreda.

Glavni punktovi u gradu za sve vreme rata bili su: kuća Danila i Vide Narandžić, stan Jovana i Savke Raičević, kuća Mire Spasića, kovača, kuća Jelene Kostić i Nikole Živkovića, zatim radnja Živojina Jovanovića, opančara, kuća Save Stojanovića, stolara, radnja Gojka Zečevića, pekara i drugi koji su povremeno služili za uspostavljanje veze i smeštaj partizanskih radnika i boraca narodnooslobodilačkog pokreta. Neki od ovih punktova za sve vreme rata su služili pokretu i ostali neotkriveni od neprijatelja.

Pomenuću samo neke kurire, koji su održavali veze, prenosili poštu, pratili i prebacivali partijske kadrove iz Beograda do Leskovca i obratno, između Leskovca i Niša i Leskovca i Skoplja, odnosno između Okružnog komiteta KPJ za Leskovac i Pokrajinskog komiteta za Srbiju, Pokrajinskog povereništva u Nišu

i Pokrajinskog komiteta za Makedoniju, čija je uloga bila dragocena za narodnooslobodilački pokret, a to su: Branka Stefanović Savka, učenica gimnazije Novica Ilić, trgovачki pomoćnik, bio član OK SKOJ-a, poginuo 1942. godine kao komesar u babičkom odredu; Stanojko Vukić, tekstilni radnik član KPJ od 1939. godine; Roboljub Đoković, carinski službenik; Jelena Kostić, radnica - majka dvoje dece, uhapšena i streljana 1943. god. u s. D. Sinkovac; Dinko Denovski, finansijski službenik, u partizanima bio komesar brigade; Stojanča Ivanović, iz s. Kacabača, službenik opštine; Vitko Arandelović, trgovачki pomoćnik; Svetozar Savićević, inženjer u Direkciji železnica u Beogradu; Blagoje Ilić - Krne, otpravnik vozova, uhapšen i interniran u Norvešku; Živka Stoilković - Duniska, štrikerka.

Godine 1941. Leposava Stamenković Lenka, instruktor Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju i sekretar Okružnog komiteta KPJ za Leskovac, odredila je Branku Stefanović Savku i Noviku Uicu da obavljaju kurirske zadatke između Leskovca i Beograda. Branka je u početku bila pogodan kurir, kao devojka, a imala je izgovor da putuje iz Leskovca u Beograd kod oca, koji je u Beogradu radio kao građevinski radnik. Kuriri su, pored donošenja i odnošenja pošte, donosili iz Beograda u raznim pakovanjima propagandni materijal i dovodili pojedine naše drugove i drugarice u Leskovac. Savkaje 1941. godine dovela i Veru Stamenković.

Uslovi održavanja veze između Pokrajinskog i Okružnog komitata za Leskovac i prenošenje ilegalnog materijala iz Beograda u Leskovac bili su vrlo nepovoljni i teški. Kontrola u vozovima i na železničkim stanicama bila je stalna, pa je češće putovanje istih lica, koja su obavljala kurirske dužnosti, predstavljalo veliku opasnost. Zbog toga su za kurire birana lica čija putovanja neće izazivati sumnju kod neprijatelja. Isto tako, promene kurira usledivale su čim bi se pojavila sumnja da može neko od njih pasti u ruke neprijatelju.

Tako je, na primer, za kurira između Beograda i Leskovca odabran Svetozar Savićević, službenik saobraćajno-komercijalnog odeljenja Direkcije železnica, koji je imao mogućnosti da službeno redovno putuje železnicom, službenim kolima, i da izbegne kontrole, uspešno prenese poštu i drugi partijski materijal od Beograda do Leskovca i obratno.

Ilegalni partijski materijal, koji je prenošen iz Beograda, pakovan je na razne načine. U prvo vreme pakovan je u limene kutije, težine od po 5 kilograma, u koje je, pored ilegalnog materijala, stavljan i preparat za zaštitu bilja, vrlo neprijatnog mirisa, koji je za slučaj pretresa trebalo da odvratи pažnju policiji od daljeg pregleda.

Kasnije, zbog prebacivanja veće količine ilegalnog partijskog materijala, ove kutije su postale nepodesne, pa je nađeno drugo rešenje. Korišćen je električni rešo sa tri ringle, iz kojeg je prethodno izvadena unutrašnja instalacija, a zatim je u njega slagan propagandni materijal, proglaši, list Narodnog fronta »Glas« i dr. Ovaj rešo je korišćen nekoliko puta. Međutim, ubzro i ova mogućnost je bila iscrpljena. Žato je Savićević, po dogovoru sa mnom i sa Danilom Narandžićem, pribegao novom lukavstvu. Kupovao je velike bakarne kazane za kupatila razlemnjivao čitav gornji deo i prostor između sulundara i spoljne površine kazana punio partijskim materijalom. Kada je materijal spakovan, kazan je ponovo lemljen i ofaran istom bojom, a onda pakovan u ram od letava i ekspedovan železnicom za Leskovac. Pošiljke su putovale kao ekspresna roba, na adresu koje je Savićević unapred dobijao i sve su, bez izuzetka, stizale u Leskovac. Ja sam, zatim, tu »robu« preuzimao i dostavljao gde je naređeno.

Sve ove transakcije sa »robom« išle su preko firme Danila Narandžića. Preko ove firme materijal je dolazio i u buradima od 100 kilograma, na kojima je pisalo »anilinske boje«. U tim buradima stvarno je na vrhu bilo oko 10 cm boje, dok je ostala sadržina bila napunjena partijskim materijalom, sanitetskim instrumentima ili tekovima. Težina buradi iznosila je 100 kiograma, koliko su težila kad bi bila napunjena bojom.

Zbog stalne kontrole i opasnosti koje su naše kurire vrebale na svakom koraku, tražilo se da ovi ljudi budu u svakoj situaciji budni, snalažljivi, samoinicijativni i odlučni u izvršavanju zadataka.

Jednom prilikom, kada je kurir dolazio iz Beograda u Leskovac, železnička stanica je bila blokirana. Pošto kurir nije mogao da izbegne pretres, odlučio je da kofer sa materijalom ostavi kod šefa železničke stanice Ljube Alavantića, za koga se znalo daje naš saradnik. Kurir je zatim došao i obavestio me o situaciji i gde je ostavio kofer. Pronašao sam Milana Zeca, stražara Srpske državne straže, koga sam upoznao preko Gojka Zečevića, kao njegovog daljeg rođaka, i zamolio ga da mi učini uslugu, sa motivacijom da mi je ujak iz Beograda poslao neku robu za crnu berzu, i da mi iznese kofer iz železničke stanice, a da će biti nešto i za njega. Zec je prihvatio ponudu, izneo kofer iz blokade i dobio napojnicu od 200 dinara. Tako je Nedićevac otišao zadovoljan što je svom poznaniku učinio uslugu, a pri tom dobio i napojnicu.

SAVIĆEVIĆ VRŠI REVIZIJU VOZNIH KARATA

Jednom prilikom, kada se kurir Savićević na železničkoj stanici u Leskovcu uputio prema srpskom delu kompozicije putničkog voza »Koridor«, koji je saobraćao između Skoplja i Sofije, primetio je da na njega motre dva agenta srpske policije - pratioci voza.

Budući daje kod sebe imao punu tašnu ilegalnog materijala, našao se u nedoumici šta da radi? Natrag nije mogao, jer bi to bila potvrda sumnji agenata. Doneo je odluku da se predstavi kao revizor - kontrolor voza i da izvrši reviziju voznih karata putnika. Zatražio je od konduktora da izvrše reviziju karata putnika koji su se nalazili u vozu.

Da bi mogao da vrši kontrolu i obezbedi sigurnost prtljaga, dao je konduktoru svoju putnu torbu daje nosi dok ne obave posao. Vršeći kontrolu, konduktor je zatražio vozne karte i od agenata. U prvi mah oni su odbili da ih pokažu, ali pošto je konduktor bio uporan, jer se plašio neispravnosti u službi pred »kontrolorom«, odlučili su da se legitimisu.

Po završenoj reviziji karata Savićević je seo u kupe, u kome su se nalazili i agenti. Pošto se izvinio što je morao zbog prirode službe da ih maltretira, započeo je sa njima neverzani razgovor. U toku razgovora doznao je daje jedan od agenata sa službom u Grdelici, a drugi na tranzitu od Grdelice do Bele Palanke i da se redovno nalaze u pravnji vozova. To je za njega bilo veoma značajno jer je skinuo sumnju u svoju ispravnost pred agentima i uspeo da se pred njima predstavi kao kontrolor za ubuduće, kako ne bi češćim putovanjem skretao pažnju na sebe.

Drugom prilikom, u želji da izbegne putovanje putničkim vozom, on je, preko šefa železničke stanice u Leskovcu Ljube Alavantića i otpravnika vozova, uspeo da se popne na lokomotivu, koja se vraćala iz Grdelice u ranžirnu stanicu Popovac kraj Niša. Ali, u trenutku kada je lokomotiva trebalo da krene, sav zadihan dojurio je šef- predstojnik policije u Leskovcu i popeo se na lokomotivu. Dolazak predstojnika policije bio je krajnje neprijatan. Savićević je prvobitno pomislio da je to učinjeno zbog njega i da ga policija goni. Razmišljaо je šta da radi, jer je nosio džak u kome se nalazio materijal za Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju. Džak je bio kamufliran na taj način što se na površini nalazila leskovачka paprika, koju je on »kupio« na pijaci. Međutim, bojaznost je bila suvišna šef policije je putovao za Niš radi obavljanja nekih službenih poslova. Tako se to njegovo putovanje dobro završilo, jer na sebe nije skrenuo pažnju predstojnika policije.

Rodoljub Đoković je obavljao kurirske zadatke vrlo uspešno, pošto je mogao legalno da putuje, kao carinski organ, sa trakom oko ruke i službenom legitimacijom. Radi bezbednosti putovao je i vojnim transportom.

Dinko Denovski, kao kurir sa Beogradom, iz Leskovca je koristio službena kola kao finansijski službenik. Veza je bila u Badinovoј ulici sa javkom:

- Gospodine, koliko je sati?
- Deset do devet - glasio je odgovor beogradske veze.
- Kod mene je dva minuta manje - odgovorio bi Denovski.

Denovski je održavao vezu i sa Vlasotincem, sa Dragoljubom Petrovićem Stoletom, Gazibarcem.

Kuriri između Niša i Leskovca, pred Đokovića i Denovskog, najčešće su bile drugarice Živka Stojljković i Savka Raičević.

VEZE PREKO LESKOVCA SA MAKEDONIJOM

Treba istaći da su krajem jula 1941. Lazar Koliševski i Dragan Pavlović, član Centralnog komiteta KPJ, došli u Leskovac na vezu Leposave Stamenković Lenke, sekretara Okružnog komiteta KPJ za Leskovac. Pošto su se upoznali sa situacijom kod Gredelice, ilegalno su prešli srpsko-bugarsku granicu i preko Predejana, koje je tada bilo na »bugarskoj teritoriji», otišli u Skoplje.

Drug Stanojko Vukić, predratni član KPJ, teksitlni radnik, dobio je zadatak da se preseli iz Leskovca u Grdelicu, odnosno s. Bojišinu, pošto je otuda rodom. On je dobio specijalni zadatak da održava kurirsку vezu sa Skopljem.

Dragan Pavlović, kao opunomoćenik Centralnog komiteta KPJ za Makedoniju, odredio je da veza ide preko Stanojka Vukića, a iz Makedonije dolazila je drugarica Ljiljana Calovska.

Od tada, pa sve do aprila 1942. održavana je veza preko Stanojka Vukića i Ljiljane Čalovske. Preko ove veze materijali su išli CK KPJ, Vrhovnom štabu NOV i Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju, odnosno Pokrajinskom komitetu KPJ za Makedoniju i obratno. Septembra 1941. Ljiljana dolazi iz Skoplja u Bojčinu po konkretnim zadacima. To je učinila i u oktobru iste godine. Posle ovih poseta Stanojko i njegov brat Dušan odlazili su na ugovorenju javku u Skoplje i predavali materijal Katarini Goševoj, službenici iz Skoplja.

Na ovom zadatku Stanojko se više puta u Skoplju sastajao sa Ljiljanom Čalovskom. Zbog stroge konspirativnosti bilo je potrebno menjati mesto prijema, odnosno predaje materijala, pa se Stanojko sastajao sa Ljiljanom i u Vranju. U Vranju je, po dogovoru, materijal predavan Panći i Seki Filjković, saradnicima narodnooslobodilačkog pokreta, koje je Sima Pogačarević, član Okružnog komiteta KPJ za Leskovac, angažovao za ovaj veoma važan zadatak.

U januaru 1942. u Leskovac dolazi drugarica Veselinka Malinska, kao kurir za Makedoniju. Ona je bila u stanu Živka Bukumirovića, a na sastanku sa njom je bio Gligorije Diklić Budni, član Okružnog komiteta KPJ za Leskovac. Posle obavljenog posla u Leskovcu, Malinsku je preuzeo Stanojko Vulić daje prebac i preko granice. Pošto nije imala isprave, javljeno je njenom ocu u Kumanovo da je preko granice prihvati, što je i učinio.

Kada je Stanojko Vukić, početkom aprila 1942. bio u Nišu, radi sastanka sa Gligorijem Diklićem Budnim i Vasilijem Jovićem Buhom, otkriva ga policija. On beži i tom prilikom hapse našeg kurira Blagoja Ilića, a 11. aprila iste godine Stanojka hapsi polje u Grdelici. Bio je porvaljen verovatno od Buhe. Međutim, iako je znao javke i mnoge druge veze i bio strahovito mučen, nije odao ništa. Neprijatelj je smatrao daje na putu svog velikog uspeha. Međutim, Stanojko vojnačko držanje pomrsilo mu je račune. Istraga je ostala tamo gde je i počela. »Ova veza je bila vrlo značajna« - kaže Ljiljana Calovska.

Posle ovog hapšenja nastala je izvesna pometnja i zatišje u vezama između Srbije i Makedonije, što je ubrzo prebrođeno, zahvaljujući Stanojku što ništa nije otkrio policiji.

Posle ovog događaja veza sa Makedonijom održavana je preko Vase Smajevića u Crnoj Travi, Kukavici i dalje preko Leskovca, Niša i Beograda.

SEKRETAR POKRAJINSKOG KOMITETA KPJ ZA SRBIJU U LESKOVCU

Tokom 1942. i 1943. pored rada na partijskoj tehniči, imao sam i specijalni zadatci od Okružnog komiteta KPJ za Leskovac da prihvatom kurire i ljudi koji su dolazili po vezi između Pokrajinskog komiteta Srbije i Okružnog komiteta KPJ za Leskovac.

Sve ove veze održavane su uz najveće mere konspirativnosti. Otuda sam samo znao vreme i mesto, gde kurire treba da primi, a ko su oni i sa kojih funkcija to nisam znao. U kontaktu nismo smeli da se bliže raspitujemo jedno o drugom. Kurire sam obično primao sa ugovorenim javkama ili u određenim punktovima, koji su najčešće bili kod Danila Narandžića, Savke i Jovana Raičevića, Jelene Krstić, Nikole Živkovića, Miroslava Spasića Mireta, kovača i dr.

Najčešće javke, odnosno ugovoreni znaci su bili: cvet bele ili crvene boje u reveru, novine u rukama i slično, dok su najpogodnije ulice za prihvatu kurira u gradu bile Vojvode Mišića, Cara Dušana, Učitelja Josifa, Vlajkova, Satmala, Nikole Skobaljića i dr. Javke su se redovno menjale, a ulice su određivane - podešavane prema tome sa koje će strane kurir doći (iz odreda ili železničke stanice), s tim što je uvek tačno određen deo ulice gde veza treba da se uspostavi. U principu su izbegavane periferne ulice i u centru grada, pošto je tu kontrola policije bila najveća.

U Leskovac, jula 1942. godine, kao član Okružnog komiteta KPJ za Leskovac, dolazi Radmila Obradović Gojka. Nju je iz Kruševca uputilo Pokrajinsko povernstvo iz Niša. Ona je u Leskovcu ostala sve do proleća 1943. kada je Okružni komitet povlači iz grada.

Gojka je za vreme boravka i Leskovcu imala rukovodeću ulogu. Ona je istovremeno rukovodila vezama prema Nišu i Beogradu. Po njenom nalogu, materijal primljen iz Beograda prenošenje u razne punktove na teritoriji leskovačkog sreza. Međutim, ona je ispoljila i mnoge malogradanske osobine. U porodicama u čijim kućama je, po nalogu Partije, stanovala stvarala je loše odnose. Po red tog, zahtevala je da joj Vojislav Nikolajević, sekretar Komiteta, služi kao lični pratičac. Kada je Vojislav bio kompromitovan, zbog čega je morao napustiti Leskovac i otici u Odred, nije mu htela dati vezu sa Odredom. Bio je prinudjen da se, zajedno sa Milošem Jovanovićem Stavrom, probija do Odreda. Međutim, upao je u neprijateljsku blokadu u s. Gorine, tako da u tome nije uspeo. Tom prilikom, 26. februara 1942. godine, ubili su ga bugarski vojnici, a Miloša Jovanovića ranili, ali on je nekako uspeo da se izvuče iz blokade.

U martu mesecu iste godine, po nalogu Vidoja Smilevskog Bate, Gojka je moralu napustiti Leskovac i otici na teren Puste Reke. Zbog takvog ponašanja je isključena iz Okružnog komiteta Leskovac i partijski kažnjena. U Pustoj Reci radila je po liniji AFŽ.

Početkom avgusta 1943. u pratnji specijalnog kurira Cvetka Crnjanskog, iz Beograda, u Leskovac dolazi dr Blagoje Nešković Mihajlo, sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. Od pratnje sam upozoren da za ovog druga treba da obezbedim sigurno prebacivanje do sekretara, Okružnog komiteta Vidoja Smilevskog Bate i d sam lično odgovoran za njegovu bezbednost. Nešković je sa pratnjom ostao u kafani blizu železničke stanice, a ja sam posao da obezbedim dve grupe, od po dvojice drugova; angažovao sam kurire skojevce, naoružane pištoljima, i odredio im ulice kojima treba da se kreću i obezbeđuju kretanje Neškovića do izlaska iz grada. Oko 10 časova preuzeo sam Neškovića u Ulici Cara Dušana, prešli smo most na reci Veternici i Pop-Ilijinom ulicom i još nekim uličicama izašli iz grada.

Nešković je bio elegantno odeven, dosta se sporo kretao, a i nosili smo neke pakete. Bilo je leto, vruće vreme, pa smo morali na više mesta da se odmaramo. Pravac kretanja bila su sela: Stopanje, Milanovo, Belanovac. On se raspitivao o pokretu u ovom kraju i partizanskim jedinicama. Dosta uopšteno sam ga upoznao, a i ja od njega ponešto saznavao, na primer, da je ranjen i da se zbog toga teško kreće. Na ulasku u selo Belanovac rekao sam mu daje to naše selo. Ovde

su nas sačekala dva naša partijska radnika. Velimir Tasić Zeka i Miloje Spasić, koji su bili u zasedi kada su nas izdaleka ugledali. Ja sam to primetio i rekao Neškoviću. Ali nije bilo nikakvih problema, pošto su mene prepoznali. Kada smo se približili, izašli su iz zaklona, rukovali se sa nama. Rekao sam Neškoviću da bi ga oni uhvatili kao sumnjivo lice da nije bilo mene. On tada izvadi iz unutrašnjeg džepa kaputa novi ruski pištolj TT, sa petokrakom, što je za nas u to vreme bila novina. Dalje smo nastavili put čezama, koje sam uzeo od Tasića i Spasića. Neškovića sam odvezao u s. Kacabać, u kuću Milana Ivanovića, gde je bio Vidoje Smilevski. Tada sam zapazio da se oni poznaju, a prema ponašanju Smilevskog prema ovom drugu, zaključio sam da je on visoki rukovodilac.

IZ BEOGRADA PREKO VEZE DOLAZE BORCI I RUKOVODIOCI

Mi smo prihvatali mnogobrojne drugove koji su raznim kanalima dolazili u Leskovac, a odavde sa našim kuririma odlazili na slobodnu teritoriju u partizanske odrede. Tako je, na primer, prihvaćen Milan Vilić, koji je posle oslobođenja bio načelnik Okružne OZN-e u Leskovcu, Andrija N. i Ivan Ivanov, omladinci, koje je kurir Stojanča Ivanović odveo u s. Lapotince da bi tamo stupili u Jablanički partizanski odred. Često ovi naši drugovi su čekali dva do tri dana u Leskovcu dok kuriri ne dođu sa terena.

Drugom prilikom prihvatali smo Boru Romića, ing. Bogdana Markovića, dr Dunju Marković i Stevana Šarića, koje je Vitko Arandelović odveo u Pustu Reku i predao vezi.

Septembra 1943. Vitko je odveo u s. Kacabać Dragog Stamenkovića i Predraga Markovića Alimpija, komandanta 1. južnomoravske brigade. O tome Dragi Stamenković kaže:

»U julu 1943. bilo mi je dozvoljeno da odem iz Beograda na teren Šumadije i Kosmaja. Posle dva meseca dobio sam odobrenje da mogu sa tog terena da se prebacim ponovo na jug Srbije. Zajedno sa Predragom Markovićem Alimpijem (koji je kao komandant 1. južnomoravske brigade poginuo u Bosni), sa lažnom legitimacijom i oružjem, spustili smo se sa Venčaca u selo Banju, zatim vozom do Mladenovca, gde smo morali da provedemo čitav dan čekajući brzi voz za Leskovac. Ujutro iz Leskovca, preko veza, uspešno smo stigli u Pustu Reku.«

Po formiranju Gradskog biroa KPJ, postao sam sekretar tog Biroa, a sedište nam je bilo van grada, jer sam bio kompromitovan i nisam više slobodno mogao da se krećem po gradu. Zato su nam veze i kuriri dolazili iz grada u sela: Miljanovo, Dušanovo, Belanovce i dr. Preko ovih kanala prihvaćeno je iz Beograda, Bora i drugih mesta na stotinu boraca, koji su išli u partizane na ovom terenu. Većina ovih boraca, koji su vozom dolazili, nisu išli u Leskovac, već su izlazili u s. Vinarce, Zivkovo ili Pečenjevce.

Aprila 1944. u Leskovac dolazi grupa od dvadeset drugova iz Beograda, s namerom da se prebace na slobodnu teritoriju. Grupu je predvodila Dana Nikolić, koja je pre toga bila puštena iz logora na Banjici. Prema planu, trebalo je da vozom doputuju do s. Vinarce, ali zbog prisustva neprijateljskih vojnika na železničkoj stanici, odlučili su da izidu na stanicu u Leskovcu. Pošto nisu imali vezu, nastao je problem. Dana se setila drugarice iz logora Paraskeve Keve Stojanović i preko nje je samoinicijativno uspostavila vezu i grupu uspešno prebacila na slobodnu teritoriju.

Aleksandar Stojanović Dernek održavao je vezu preko Branka Mihajlovića i Bore Jevtića, koji su iz Borskog rudnika prebacili, po grupama, oko stotinu radnika za odrede na ovom terenu.

U maju 1944. drugarica Vera Petrović je imala zadatak da sačeka grupu omladinaca u uniformama nacionalne službe, uzjavku »Golub«. Pošto je na stanci vršen pretres, ostale su stvari ovih drugova, dok su se oni izvukli. Vera je pokušala da stvari prebaci za njima, ali je tom prilikom bila uhapšena. Grupu je prihvatile Dobrica Milenković Krstić i preko veze prebacila na teren.

KUĆA - PUNKT I KURIR JELENA KOSTIĆ

Kao odvažna i hrabra žena Jelena Kostić je još 1941. godine bila kurir za održavanje veze između gradske partiske organizacije i Babičkog partizanskog odreda. Ovaj zadatak Jelena je najsavesnije izvršavala sve do marta 1942. kada je uhapšena od strane četnika. Iako mučena i tučena, nije odala drugove. Ona je sva maltretiranja junački izdržala. Pisma koja je nosila sa sobom, uspela je da sačuva, četnici nisu mogli da ih pronađu. Zbog nedostatka dokaza i njenog junačkog držanja (Jelena je četnike ubedila daje pošla u selo kod brata) pustili su je iz zatvora.

Posle izlaska iz zatvora Jelena je nastavila još aktivnije i smelije svoj rad za narodnooslobodilački pokret. Preko nje idu kuriri iz Odreda i partiske organizacije grada. Njena kuća je bila pristupačna, jer se nalazila na periferiji grada, preko puta ulaza u groblje. U nju su primljeni prvi ranjenici, ukazivana im prva pomoć i odatle odvođeni i razmeštani dalje po gradu.

Zbog odvažnosti i hrabrosti ove drugarice, partisko rukovodstvo donosi odluku da se njena kuća koristi kao »punkt« za vezu sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju. Njoj je zabaranjena svaka aktivnost za narodnooslobodilački pokret, a drugovima širi pristup u njenu kuću, sem pojedincima koji su je držali na ličnoj vezi.

Iz Beogradra su redovno dolazili kuriri i donosili poštu i partiski materijal, koji su odmah prebacivani dalje do određenih mesta. Za ilegalno prebacivanje materijala i ilegalni rad Jelena je imala neverovatnu umešnost i budnost. Zato se može reći da nije bilo zadatka koji ona nije savesno i uspešno izvršila.

Kada je kompromitovana i kada se njena kuća nije više mogla koristiti za vezu, odlučeno je da se povuče na slobodnu teritoriju. Ali, ljubav prema deci vukla je da dođe u grad i prebací svoju decu. U međuvremenu neki saradnici policije su prijavili njen dolazak, hapse je i predaju Gestapou na istragu.

Prilikom pretresa njene kuće i skrivnice u njoj nađen je sanduk u kome je bila smeštena radio-stanica. Zbog toga je policija preko svojih agenata i provokatora, koji su provalili Jelenu, proturili vest daje u Leskovcu otkriven »Komunistički štab« i da je u tom stanu »pronadena« radio-stanica. Ovi provokatori su govorili kako je ona sve svoje veze odala a uhapšenima da ih je ona izdala, kako bi od njih nešto izvukli o njenom radu za narodnooslobodilački pokret.

Međutim, Jelenino držanje pred policijom i Gestapoom bilo je herojsko, uprkos teškim zverstvima i mukama koje je morala da idrži od razjarenih fašista.

I pored mučenja i podmićivanja od strane provokatora, Jelena je ostala dosledna patriotskoj borbi svoga naroda.

Streljana je decembra 1943. u s. D. Sinkovac, sva izmrcvarena, ali je sačuvala svoj revolucionarni lik, poručujući drugovima i drugaricama: »Svesno idem u smrt, znala sam zašto sam se borila i zašto ginem; izdao me je Meci, koji je i u zatvoru pokušavao da me nagovori da priznam«.

KURIRSKE VEZE SA PARTIZANSKIM JEDINICAMA I PARTIJSKIM ORGANIZACIJAMA NA TERENU

Posebno je iz grada 1941. bila razvijena široka mreža kurira koji su iz grada kolima odvozili materijal. Kola i konji su obično ostavljani po gradskim kafanama (koje su u to vreme obično imale dvorišta sa štalama).

Pošto je u gradu uspešno radio Gradska odbor Narodnog fronta, sakupljane su velike količine matrijala: odeće i obuće, namirnica, duvana, sanitetskog materijala, oružja i municije i novčanih priloga, koje su masovno davali naši, simpatizeri. Naši aktivisti su dobijali priloge od mnogih trgovaca, pa i industrijalaca, kao što su Tonkići i Zivko Stoilković. U gradu su formirani magacini sa robom koja je pakovana za pojedine rejone i odrede. Ta roba je čekala kurire iz odreda, koji su obično dolazili pijačnim danom i odnosili je.

U prvo vreme, radi prevoza ove robe, dolazili su kuriri iz odreda, ili su to bili naši aktivisti sa terena koji su imali svoja kola i konje. Kasnije, ova veza je bila uhodana i bilo je stalno zaduženih kurira, kao što su: Stojanča Ivanović, Dragoljub Ajta iz s. Lapotinaca, Janko iz s. Kacabaća, Jelena Kostić, Darka Đurić, Sotir Cojić, Aleksa Jović Lugarski, Katica Stanković, Borko Petrović iz s. Bunuše i dr.

Treba istaći da su kuriri često dovozili sa terena žito ili brašno i druge životne namirnice, koje su u gradu deljene porodicama partizanskih boraca.

U 1942. pa i do kraja rata, pored partijskih i strogo organizovanih veza, bilo je i samoinicijative. Pojedini borci i partijski aktivisti sa terena slali su svoje kurire kod svoje familije, prijatelja i drugova, kao što je bio i veliki broj građana koji su iz grada odlazili po selima radi snabdevanja životnim namirnicama i tom prilikom uspostavljali veze sa našim organizacijama na terenu i izvršavali mnogobrojne zadatke u snabdevanju i obaveštavanju. Većinu ovih samoinicijativnih veza činile su žene, jer su one mogle da se lakše kreću po terenu.

BUGARSKI OFICIR NA JAVKI

Veze između Niša i Leskovca održavane su preko kurira, na ulici, uz prethodno ugovorenu javku. Veza koja je dolazila nosila je u levoj ruci štapić i njime se udarala po cipelama, dok je u spoljnjem reveru kaputa imala cvet, a u ustima nezapaljenu cigaretu. Pri susretu veza iz Leskovca trebalo je da pita:

- Da li u ovoj ulici stanuje lekar Stanoje?
- Ne stanuje više ovde, odselio se - glasio bi odgovor.

Ovu vezu, krajem 1942. i početkom 1943. godine, najčešće je održavao Đorđe Stanković Jole, u to vreme sekretar i član Mesnog komiteta KPJ za Leskovac.

Februara 1943. uhapšeni su neki članovi partijske organizacije u Nišu i Grdelici. Kurir »Spasoje«, koji je najčešće dolazio u Leskovac i sekretar Mesnog komiteta KPJ za Niš Obradović Zoran otkrili su javku bugarskoj obaveštajnoj službi.

Otkrivanje ove javke bio je značajan uspeh za bugarsku policiju. Bugari su učinili sve da ovu šansu najracionalnije iskoriste. U ovoj akciji lično se angažovanio načelnik obaveštajnog odeljenja 1. bugarskog okupacionog korpusa u Nišu Dačev, koji je 23. februara 1943. uputio na sastanak sa vezom Okružnog komiteta KPJ za Leskovac svog oficira Angela Popova, sa kojim je pošao i šef odseka Zaharijev, koji je trebalo da postavi zasede. Popov je otisao na javku u Ulici Nikole Skobaljića.

Kada su Stanković i Popov izmenjali javke, koje su bile tačne, Stanković je upitao šta ima da mu preda. Bugarski oficir je pokazao pištolj i strogim glasom naredio:

»Ruke u vis, vi ste uhapšeni! Ako pokušate bekstvo, pucač!«

Kada ga je oficir poveo u pravcu bugarske kasarne, Stanković je video svu ozbiljnost situacije u kojoj se našao i odlučio se da beži. U jednom trenutku se otrogao, udario bugarskog oficira Popova svom snagom po glavi i počeo bežati. Bugarski oficir bio je iznenaden, pa je Stanković iskoristio tu njegovu zbumjnost i upao u jedno dvorište, preskočio ogradu i izašao u drugu ulicu. Došao je u kuću jednog našeg druga i obavestio drugove o provali. Tu se presvukao i prebacio u drugi kraj grada.

U LESKOVAC DOLAZE BATA I TEMPO

Dana 7. januara 1943. u Leskovac dolazi iz Beograda Vidoje Smilevski Bata za sekretara Okružnog komiteta KPJ za Leskovac. U Beogradu je dobio adresu Danila Narandžića, livca, koji je stanovao u Ulici učitelja Josifa 27. Pri polasku

za Leskovac, dobio je i javku kojom treba da se poveže kad dođe kod Danila. Kada je stigao u kuću Narandžića, Smilevski je upitao Vidi Narandžići

- Možete li mi izliti zvono?
- Je li zvono za vas? - upitala ga je Vida.
- Ne, nego za Zvonka - odgovorio je Smilevski.

Javka je bila ispravna i veza je uspostavljena.

Početkom februara 1943. u pratinji specijalnog kurira Svetu Savičevića, u Leskovac je doputovao vozom drug Svetozar Vukmanović Tempo, član Vrhovnog štaba NOV i POJ. Po dolasku u Leskovac uputili su se u stan Danila Narandžića. Pošto je već bilo kasno, tiho su zakucali na vrata. Otvorio je Danilo, pa pošto su izmenjali javke, ušli su u kuću. U stanu je bio Vidoje Smilevski, koji je očekivao da će doći neko iz višeg rukovodstva, ali nije znao ko.

Ujutro je Tempo smešten u stan Savke i Jovana Raičevića i posle tri dana u pratinji Vidoja Smilevskog i drugih, pošao na teren, na područje Kukavice, održao savetovanje, izvršio reorganizaciju partijskih i vojnih jedinica i odatle otišao u Makedoniju.

Dobrivoje Aranđelović

VEZE PARTIJE I SKOJA U BORU I ZAJEČARU (1943. - 1944.)

Jedan od presudnih činilaca oživljavanja rada Komunističke partije Jugoslavije u Boru (posle hapšenja njenih aktivista 1942. godine) bio je uspostavljanje kanala veze Okružnog komiteta KPJ za Zaječar, sa PK KPJ za Srbiju jula 1943. godine.

Dovodenjem većeg broja radnika iz cele Srbije na obavezni rad u Bor, marta 1943. godine, stižu i pojedini, silom »doterani« pripadnici i simpatizeri partizanskih odreda, koji su, u teškoj 1942. godini, bili razbijeni ili oslabljeni u nekim krajevima Srbije. Stvaraju se postepeno uslovi za njihovo organizovanje i povezivanje sa ostalim borskim radnicima.

Krajem marta 1943. godine grupa članova Komunističke partije Jugoslavije i SKOJ-a doterana je na rad u borske logore iz Beograda, čačanskog i drugih krajeva Srbije. Iz Bora, preko sela Rgotine kod Zaječara, grupa stupa u vezu sa partijskim rukovodstvom u ovom okrugu.

Slanje kurira iz Bora u selo Rgotinu bila je redovna veza, a od maja 1943. godine aktivisti iz Bora su ostvarili i redovan lični kontakt sa pojedinim članovima Sremskog komiteta KPJ, koji su boravili u ovom selu. Uporedo, počele su da oživljavaju i ranije veze meštana Bora sa partizanskim selima prema Timoku. Jedan od članova Partije u Boru (M. Radulović), maja 1943. godine prisustvovao je Okružnoj partijskoj konferenciji kod Krivog Vira. To je i vreme oživljavanja akcija Zaječarskog partizanskog odreda.

Jula 1943. godine, posredstvom aktivista iz Beograda i okoline Čačka, uspostavljena je i direktna veza komunista Bora sa sekretarom Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, čije je sedište tada još bilo u Beogradu, (Vasilije Buha, a kasnije i sa članom Pokrajinskog komiteta Petrom Stambolićem). Tada je proradila i direktna veza Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju - Okružni komitet za Zaječar, preko Bora.

Iz veza borskih komunista sa Okružnim komitetom KPJ za Zaječar i pomenutim članovima Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, rezultirao je širi rad među brojnim logorašima doteranim u Bor, kao i sa strarim borskim radnicima. Radilo se, pre svega, o neposrednim uputstvima i izvođenju akcija, o slanju i širenju političko-propagandnog materijala, o konkretnom organizacionom radu

u Partiji i SKOJ-u, itd. Poznati rezultati tog rada, koji je potrajan do oslobođenja, prilično su opisani u do sada izdatoj litereturi i nalaze se u arhivi NOB ovog kraja. Takođe su poznate i ličnosti koje su imale zanat, pa i odlučujući uticaj na politički rad i vojne akcije. Zbog toga će o tim licima ovde biti manje reči.

Više će govoriti o funkciji partijskih, skojevskih i ilegalnih veza, koji su do sada rede opisivani.

Sekretar jedne od celija Partije u Boru 1943. godine, student iz Beograda Ivan Matić - Kum, bio je ubačen na rad u kancelariju Organizacije TOT, gde su se izdavale legitimacije i propusnice za putovanje. Uz njegovu pomoć dobijali su propusnice i radnici upućivani iz Bora u partizanske jedinice, kao i partijski - skojevski kuriri. Matić je pao u ruke Gestapou u letu 1944. godine. Tučen je i na kraju, zverski ubijen. Odlično se držao pred neprijateljem.

Jedan od najpoznatijih vezista bio je Milisav Babović, seljak iz sela Vape kod Čačka. On je, prerusen u siromaha, stalno dežurao u centru Bora, na pijaci. Odande je prikupljao sve važne informacije za NOP.

Duž logora Organizacije TOT, preko Crnog Vrha ka Žagubici, u gotovo svakom od njih bio je neki od aktivista zadužen za održavanje veze i prenošenje po-ruka. Tako su aktivisti NOP-a mogli, dosta sigurno, putovati od veze do veze. Grupa članova Partije iz Čačka je bila najaktivnija: Dobrosav Paunović, Milovan Marković, Dragan Miljković i Tihomir Čutović.

Punktovi veze postojali su i u logorima italijanskih i grčkih zarobljenika, Jevreja iz Madarske i u koncentracionom logoru zarobljenih partizana (Alberto Pini iz Rima, A. Harton iz Jegejske Makedonije, folksdojčer Vojt i dr.). U pekari Dojčina Savića, starog komuniste iz Trstenika, bila je značajna veza za odlazak u odred.

U samom Boru, pored nastavka nekih od veza iz 1941. i 1942. godine, stvorene su i nove, kod stalnih radnika, kao što su: Franje Lugarić, Blaško Đorđević, zatim kod bravara Ilike Andelkovića, trgovca Bože Međedovića i dr.

Veze su održavane na »ličnost«, usmeno, čovek na čoveka. Karakteristično je da, sem Ivana Matića i Dragice Telesković iz Bora, niko od vezista nije pao u policiju u ruke, što je znak dobre organizovanosti sistema veza.

Veze borske organizacije Komunističke partije i SKOJ-a sa okružnim komitetom KPJ za Zaječarski okrug uglavnom su održavane preko sreskog komiteta KPJ za zaječarsko-borski teren. Okružni komitet KPJ za Zaječar je preko ove veze, uz pomoć komunista Bora, uspostavio direktnu vezu sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju u Beogradu.

Postoji u Arhivu SR Srbije građa (nešto je objavljeno i u literaturi) o slanju u Bor jednog člana Komunističke partije Jugoslavije od strane Pokrajinskog komiteta za Srbiju, sa zadatkom stvaranja organizacije Partije i SKOJ-a u Boru i povezivanje preko Bora Pokrajinskog komiteta sa Orkužnim komitetom KPJ za Zaječar.

Ova kurirska veza čuvana je uspešno čitavu godinu dana i nije provaljena, čak ni kada je u punkt Pokrajinskog komiteta za Srbiju u Beogradu izvršena provala izvršen policijski upad u hapšenju nekih od najodgovornijih lica. Kurir iz Bora bio je ilegalac, dobro snadbeven ispravama, ali i dobro naoružan. On se u Boru kretao pretežno noću, naoružan (u vekni hleba držao je revolver), sa propusnicom i za noćno kretanje.

Jednom prilikom ovaj ilegalac se, za svaki slučaj, privremeno smestio u sobu zaraznih bolesnika Infektivnog odeljenja - barake borske bolnice. Putovanja za Beograd obavljao je vozom. U Beogradu je imao dva do tri punkta, sa različitim javkama za vezu (u Profesorskoj koloniji, sa članom partije Dragicom Jovanović, kod Autokomande sa frizerom Todorovićem, koji je, takođe, bio član KPJ i kod Smederevskog Derma, preko radničke porodice Miloša Pavićevića iz Čačka. Ovaj ilegalac se i po Beogradu kretao naoružan, spavao je mahom u barakama oko Zelezničke stanice (prihvatao gaje P. Momčilović, čuvar nekih skla-dišta), a vezu sa punktom Pokrajinskog komiteta za Srbiju održavao je u rejonu Autokomande. Lično prepoznavanje vršeno je po unapred dogovorenim signa-

lima i određenim rečenicama. Na primer, držati list »Obnova« u levoj ruci i-upitati gdje je neka ulica. Iz odgovora bi se znalo da li je veza prava ili pogrešna.

Veza sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Srbiju i Okružnim komitom KPJ za Zaječar iz Bora održavana je od proleća 1944. godine direktno slanjem kurira u Toplicu, gde se tada nalazio Pokrajinski komitet i Glavni štab za Srbiju, a pri-vremeno i Zaječarski partizanski odred i Okružni komitet za Zaječar. Tu vezu na-jčešće je održavao B. Jeftić, iz Bora. On je u Toplicu odlazio partizanskim vezama kojima su iz Bora siate nove desetine i stotine boraca na jug Srbije. Sa Beogra-dom, gde je posle provale u Pokrajinskom komitetu ostao samo tehnički punkt, i dalje su održavane povremene veze, radi dobijanja materijala.

Sistem krurirskih veza u Boru, tokom 1943. i 1944. godine, razređen je i sa-čuvan tako daje omogućavao redovan rad Partije i SKOJ-a, omladinske organi-zacije, Odbora i drugih organa narodnooslobodilačkog pokreta. Taj sistem je bio utkan u celokupan rad aktivista, nije posebno odvajan od ostalog rada, ali je zato bio i brižljivo čuvan. Ovo se postiglo odabiranjem najpouzdanijih ljudi, za kurire, kao i konspirativnošću svih aktivista, koji su kroz rad vaspitavani, da o pitanjima veze ne odaju nikakve podatke, pa čak i u međusobnim razgovorima.

Za takav rad bili su posebno pogodni omladinci, zatim žene, kao i stari borski radnici sa porodicom koji su legalno živeli i radili svoje svakodnevne poslove.

Slobodan Bosiljić

KURIRI TIMOČKE KRAJINE

Učestvovao sam aktivno u narodnooslobodilačkoj borbi od prvih dana us-tanka 1941. godine - u početku na užem sektoru sela Grišta, opština Zaječar, a zatim šire, u Timoku i Krajini, te na terenu Toplica - Jablanica - Pusta Reka. Bio sam organizovani radnik i borac za ciljeve NOP-a i član KPJ, a zatim član Sreskog i Okružnog komiteta KPJ za Zaječar. U tom svojstvu sam učestvovao ne samo u organizaciji, već i na neposrednom održavanju i uspostavljanju veza, u ugova-ranju javki i znakova raspoznavanja. To sam činio sve vreme, od prvih dana us-tanka, kada su naša sredstva veze bila veoma skromna, pa do dobijanja savre-menih sredstava veze, pre svega radio-stanice (u 9. srpskoj NOU brigadi), a koja je služila i za potrebe OK KPJ.

Iz našeg iskustva se vidi da nije reč o klasičnoj vojnoj organizaciji veza, već 0 vezama u kojima su svaki rukovodilac i borac, član Partije ili simpatizer, član SKOJ-a ili omladinac, neprekidno nosili odgovornost na planu održavanja veza; od njih je zavisio svaki uspeh, pa se zapostavljanje veze svetilo neuspehom.

Srećna okolnost je, za nas u Timoku i Krajini, kao verovatno i drugde u us-tanku, bila to što su rukovodstva Partije, od okružnih i sreskih komiteta do po-jedinačne čelije, imala velika iskustva iz dugogodišnjeg ilegalnog rada u organi-zovanju veza, a koja smo mi sada široko primenjivali. Otuda je čovek, svestan bo-rac i pouzdan drug, bio osnovno, pa i isključivo »sredstvo« veze. Ustankom je ru-kovidio OK KPJ, a njegove veze su bile naročito intenzivne u toku obrazovanja Krajinskog, Timočko-zaglavskog, Boljevačkog i drugih NOP odreda u drugoj po-lovini 1941. godine. On je tu ulogu zadržao i opravdao tokom čitavog rata, čak 1 kada smo dobili moderne radio-stanice. Jednom reči, svaki simpatizer, omladi-nac, skojevac, član Partije, borac ili rukovodilac odreda ili pozadinac-partijski radnik na terenu bio je oslonac čitavog spleteta veza.

Svaki onaj pojedinac, koji nije bio upućen u ugovorene znake raspoznavanja, u javke i sli., nije ni mogao da dobije pozitivan odgovor, ne samo od aktivista

NOP-a, već ni od simpatizera. Drugačije i nije moglo biti, jer, bez budnosti zaoštrenе do savršenstva, nije se moglo boriti protiv takvih neprijatelja kao što su bile obaveštajne službe okupatora i domaćih izdajnika, koja su imale na raspolaganju modernu tehniku i velika materijalna sredstva. Samo tako je naš čovek mogao da, u sudaru sa svim tim sredstvima veze, izade kao pobednik.

Kada se, pak, radi o međusobnim vezama, one su bile mnogostrukе. Između nižih i viših partijskih rukovodstava na terenu, između partijskih rukovodstava sa terena i rukovodstava partizanskih odreda, između rukovodstava i pojedinaca. No, one su uvek održavane gotovo isključivo preko kurira, a izveštaji su bili šifrovani. U stvari, život i rad i stalan uspon ustanka u ovom delu Srbije - razvijen u uslovima stalnog prisustva znatnih snaga okupatora i domaćih izdajnika, lociranih ovde, pre svega, zbog strategijsko-ekonomskog značaja Derdapa, Bora itd. - ne bi mogli ni da se zamisle bez čvrstih i gustih veza zasnovanih na punoj budnosti svakog činioца.

Posebno je interesantna lista javki, znakova raspoznavanja, rezervnih znakova, zbornih mesta, znakova za pozadinice, znakova u odredu, znakova između odreda i pozadinaca itd., koje je mašta rukovodilaca KPJ i boraca razvila i koristila u međusobnom komuniciranju.

U međusobnom zaustavljanju i raspoznavanju između odreda i grupa, između odreda i pozadinaca i slično nije uopšte upotrebljavano ono klasično »stoj, ko ide?« Znaci raspoznavanja između odreda i pozadinaca ugovarani su nedeljno. Pozadinci su međusobno, pošto su operisali najednom području, ugovarali znakovе raspoznavanja sa važnošću od 24 časa. Recimo: ko prvi primeti dolazećeg, kaže »Raša«, a ovaj odgovara »Krst«. Onda prvi pita »Kontrolni«, a drugi odgovara »Jelen« i tako sledi sastanak. Kada je, pak, neko od ilegalnih partijskih radnika ugovarao sastanak između dva nepoznata lica kome on ne prisustvuje, onda su dogovarane određene rečenice ili nošenje određenih predmeta u ruci, pa će tako, na primer, jedan nositi u desnoj ruci dnevni list, drugi u levoj ruci klas kukuruza, a, pri susretu, ovaj sa novinama će reći »dobar dan«, ovaj sa klasom će na to uobičajeno odgovoriti. Zatim sledi pitanje »Imali u vašem selu kukuruza da se kupi?«, a drugi odgovara potvrđno, pa se odmah sklanjaju i dogovaraju o zadatku koji su dobili. Tu su, dalje, ugovoreni akustični znaci (glasacuka, ili kucanje kamenja o kamen i slično.)

Ali, bivalo je i dogadaja na planu veza koji su štetili pokretu, kao i ljudi koji su dali svoje živote održavajući vezu.

Bilo je, naravno, i nepotrebnih žrtava - slabosti i neodgovornosti pri održavanju veza. Tu su i slučajevi koje karakteriše kukavičluk i malodušnost koja se graniči sa izdajstvom učesnika u održavanju veza. Tako je jedan od tih ljudi insistirao da ide na vezu, a kada mu je to dopušteno, umesto veze doveo je okupatorske vojнике. Ili, bilo je i pojedinaca koji su, pošto su uhvaćeni od strane specijalne policije, odali sve veze za koje su znali. Jedan je u svojoj pojati ostavio drugove da se pare od vašiju, a on je otisao i doveo okupatora!

Pouke radi: valja se podsetiti i tragične pogibije narodnog heroja Steve Đorđevića Novaka i Bore Colića, 10. jula 1943. u rejonu sela Rgotine, gde je, po mom mišljenju, omanula baš vezu...

Za razliku od tih, pojedinačnih promašaja, akcije održavanja veze pod najtežim uslovima imale su svoje junake; oni su ostali svetli likovi borbe i otpora u ovorn delu zemlje.

y*tomir Radenković Jelen, rodom iz sela Jelašnice, član KPJ, član Okružnog komiteta SKOJ-a za Zaječar, poginuo je decembra 1943. kod sela Vratarnice - na zadatku uspostavljanja veze između odreda i OK KPJ za Zaječar. Ubili su ga četnici, iz zasede, s tim što je, u pokušaju probaja, pao, pokošen, u Beli Timok.

Radomir Milićević, rođen u Knjaževcu, član KPJ, poginuo na zadatku uspostavljanja veze između OK KPJ i partijske organizacije u Boru, aprila 1944. u selu Zvezdan. Prilikom pokušaja bekstva iz zasede četnika, pao je, pogoden, u Crni Timok.

Todor Cvetković Toče, iz sela Grlišta, zaklan je od strane četnika u selu Marinovac novembra 1944., takođe na zadatku održavanja veza za potrebe NOP-a.

Navešču i nekoliko zadataka iz domena održavanja veza koje sam lično izvršio.

Jula 1942. sam, preko s. Grlište - s. Zagrade, otvarao put Dobrivoju Radosavljeviću-Bobiju za odlazak u Makedoniju.

Maja 1943. sam sa Maglena u rejonu sela Grlišta doveo delegata PK KPJ za Srbiju Nedeljka Karajičića, a zatim i ostale delegate iz rejona Timoka- na Prvu okružnu partisku konferenciju.

Krajem jula 1943. uspostavljao sam vezu sa PK KPJ za Srbiju preko Crnog Kala, te doneo prve primerke lista »Glas« i »Proletera« na naše područje.

Prvih dana januara 1944. sam, posle pogibije druge Jelena, zajedno sa drugovima Milanom Bogosavljevićem Ristom i Jovanom Jovanovićem Vanetom, poveo grupu od 17 ljudi sa oružjem; uspeo da ih povežem sa odredom, mada na početku nismo znali gde se on nalazi.

Najvažnijim svojim zadatkom u NOR-u smatram uspostavljanje veze između Okružnog komiteta KPJ za Zaječar i Odreda i povezivanje delova Okružnog i Sreskog komiteta uz odred, radi izvršavanja odluka OK KPJ o privremenom napuštanju teritorije Timoka i Krajine.

Bilo je to krajem decembra 1943. godine. Na relativno uskom prostoru, u rejonu sela Veliki Izvor, potez Mali i Veliki Stupanj, Šantulovo-Timok, još u dubokom snegu, našla se na okupu poveća grupa članova Okružnog i Sreskog komiteta KPJ. Pored toga, ovoj grupi se priključuje i oko 15 novoprdošlih boraca iz rejona Bora, i to bez oružja. Kao što je spomenuto, veza koju je između odreda i OK KPJ trebalo da uspostavi Jelen, prekinuta je na taj način što su Jelena otkrili i ubili četnici. Vezu koju su, pak, pokušali da uspostave Rista i Zeka takođe su prekinuli četnici, između sela Vratarnice prema bugarskoj granici; tom prilikom izgubljena su i četiri crvenoarmejca koji su krenuh u odred iz Bora. Vane, koji je naknadno došao iz odreda, nije smeо ni da pokuša da uspostavi vezu. Pošto je OK KPJ bio obavešten daje Jelen poginuo, posle natezanja od dva-tri dana o tome da li da krene cela grupa ili samo deo, prevagnulo je mišljenje da ja, Rista i Vane prvo sa odredom povežemo grupu novoprdošlih boraca, da se onda ponovo vratimo i povučemo deo Okružnog i sreskog komiteta.

Prvi zadatak sam uspešno izvršio i grupu povezao sa odredom na dan borbe na Četurilu kod sela Jakovca, 3. januara 1944. godine.

Zbog marša koji je izvršen iz rejona Cuturila do sela Novo Korito i Ošljane, nisam stigao da u okolini Zaječara dođem na prvu vezu, već sam krenuo na rezervnu, koja je bila ugovorena tačno u 24,00 časova 8/9. januara 1944. u kući čika Krste.

Usled napornog puta, došlo je do malog zakašnjenja, valjda oko 5 minuta. Kada sam stigao na domah kućice, dva puta sam podigao zadnji nišan puške »mauzerke« i kucnuo, zatim sam čuo jasan odgovor - jedan otkucaj i odmah se uputio ka vratima na kojima se pojavio Janko Simeonović sa već stavljениm šalom oko vrata, misleći da je i ova mogućnost uspostavljanja veze izgubljena. Stisak ruku i zagrljaj, a zatim hitan pokret, bez zapitivanja.

Hitamo bez ijedne reči i, najednom, za mene iznenadjenje - ulazimo u vilu »Genčić«. Sve je u svetlu, pa i stepenište. Susret sa Živanom Vasiljevićem Markom i ostalim drugovima. Stisak ruku, radost i ubedjenje da će sve uspeti. Drug Marko me pita da li sam gladan. Odgovaram potvrđno. Dobijamo po parče pogace i svinjske pečenice. Takođe, pita me da li hoću malo da odspavam, našta ja odgovaram da hoću ali samo jedan sat.

Brzo je prošao taj čas odmora, a zatim pokret. Osvit zore nas je zatekao između Vratarnice i Malog Izvora, duboko u planini prema bugarskoj granici. Tu smo predanih, stalno misleći da li ćemo uspeti da uspostavimo vezu sa odredom. U prvi sumrak ponovo pokret, da bismo, posle pola noći, stigli u selo Jakovac. Predlažem da produžimo za selo Jelašnicu, jer sam pretpostavljao da se

tamo nalazi odred, što je i bilo tačno. Međutim, Marko je iz predostrožnosti predložio da se obavezno ide prema Čuturilu i masivu iznad sela Jelašnice. Išao sam kroz dubok sneg na čelu kolone; zbog umora smenio me je drug Marko. Svanuće nas dovede u rejon sela Gornje Sokoloviće i, istovremeno, u odred. Odred je uveliko već razgonio četnike.

Milojko Đorđević-Krsta

TEHNIKA KPJ SREDSTVO INFORMISANJA I VEZE

U prvim danima Ustanka, 1941. godine, u niškom i pirotskom ratnom okrugu bilo je malo članova Komunističke partije Jugoslavije. Najveći broj komunista nalazio se u gradovima, a u selima skoro da ih nije ni bilo. Veliki broj partijskih kadrova bio je u zatvorima ili zarobljeničkim logorima, a jedan broj Nemci su na prepad pohapsili i likvidirali. Sve ovo govori o velikom naporu malog broja partijskih kadrova, koji su radili na organizovanju ustanka na tako velikom prostranstvu. Narodnooslobodilačka borba protiv okupatora i domaćih izdajnika nikada nije prestajala u ovom kraju naše zemlje. U toj brobi grad Niš i njegova radnička klasa nisu izostajali. Jezgro prvih partizanskih odreda ovoga kraja sačinjavali su radnici, daci i poštena inteligencija Niša. Iz železničke radiionice u Nišu, 1941. i početkom 1942. godine, otišlo je u partizanske odrede preko 45 radnika. To je i razumljivo. U prvim danima rata Niš je bio sedište Okružnog komiteta i delegata Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju.

U Nišu je za vreme narodnooslobodilačke borbe postojala i uspešno radila partijska tehnika. Živa reč Partije bila je i ostala najbolji i najefikasniji način povezivanja i kontaktiranja Partije sa narodom.

Okružni komitet KPJ Niša je odmah posle napada Nemačke na SSSR prištupio pripremanju za organizovanje partijske tehnike. Na to ga je podsticao i Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju. U organizovanju tehnike uzeo je aktivno učešće Vasilije Buha, delegat Pokrajinskog komiteta. Partijska tehnika, po zamisli Pokrajinskog komiteta, trebalo je za prvo vreme da posluži kao baza i za ostale krajeve ovog dela Srbije, dok oni ne stvore svoju tehniku. Članovi Okružnog komiteta Niša Razumenka Petrović i Aca Simić izvršili su sve pripreme i partijska tehnika je otpočela sa radom sredinom jula 1941. Bila je smeštena u Jagodin Mali. Za rad u tehnicu bili su određeni iskusni partijski radnici, Drinka Pavlović, učiteljica i Radomir Aca Spasić, metalski radnik, članovi KPJ. Partijska tehnika je u početku radila sa skromnim sredstvima. Najveći deo materijala dobijan je preko specijalnih kurira Pokrajinskog komiteta iz Beograda. O rasturanju materijala do punktova brinuli su se članovi Okružnog komiteta. Od punktova materijal su preuzimali kuriri sreskih komiteta i sreskih partijskih poverenstava.

U organizovanju punktova i slanja materijala do rukovodstava povremeno su pomagali članovi Mesnog komiteta Niš. Često su se menjali kuriri kako ne bi došlo do provale. Tehnika je u početku dobro obavljala svoje zadatke. Međutim, kako su se poslovi razvijali, dolazilo je i do teškoća oko nabavke materijala i njegove distribucije. Posebno, kada se ustanak rasplamsao i kada su narasle potrebe za masovnjim informisanjem masa.

Krajem 1941. Specijalna policija u Nišu i Beogradu pojačala je kontrolu u fradu. Česte blokade i pretresi u pojedinim delovima grada, a posebno pojačana kontrola potrošnog materijala za rad tehnike, otežali su njen rad. U to vreme došlo je do provale u niškoj partijskoj organizaciji i do hapšenja nekoliko istaknutih partijskih radnika. Neki od uhapšenih znali su gde se tehnika nalazi, pa je radi toga Okružni komitet morao hitno da traži novo mesto za njen rad. Došlo je do

poremećaja u radu tehnike. Uz pomoć Nade Tomić, člana KPJ, pronađeno je novo mesto. Tehnika je preseljena u naselje kod Bolnice, u nedovršenu zgradu Gorče Cvetkovića iz Gornjeg Vlasa. Zgrada je za kratko vreme adaptirana za potrebe tehnike. Radi veće bezbednosti i konspiracije, odlučeno je da u zgradi stanuju Drinka Pavlović i Aca Spasić.

Rad u ovoj zgradi bio je otežan. Specijalna policija je posle provale imala podataka o tome da se tehnika nalazi u Nišu, pa je stalno tragala za njom. Vrštene su blokade i pretresi pojedinih blokova kuća. Broj ljudi koji je dolazio u dodir sa tehnikom morao je da se, zbog predostrožnosti, smanji na minimum. Teško se dolazilo do materijala, zbog čega je nabavka vršena u drugim gradovima, najčešće u Pirotu. Partijska rukovodstva iz srezova morala su češće da vrše zamenu kurira. U to vreme vezu sa tehnikom iz Bele Palanke održavao je Aleksandar Cvetković, član SKOJ-a. Glavni kurir svrljiškog sreza, Niskog partizanskog odreda bio je Rade Golubović, a vezu između Okružnog komiteta Niša i Zaplanja održavao je Sveta Šarković iz Dušnika.

Sredinom marta 1942. godine, jednog prepodneva, Drinka Pavlović je morala da izđe iz zgrade gde se nalazila tehnika, u Ulici Mihajla Pupina broj 14, radi nabavke putnih isprava jednom ilegalcu iz Leskovca, koga je progonila Specijalna policija. Tom prilikom Drinka se u Dušanovoj ulici slučajno srela sa grupom četnika Koste Pećanca iz Kuršumlije. Oni su je prepoznali, jer je kao učiteljica službovala u njihovom kraju. Uhapsili su je i predali Specijalnoj policiji. Agenti iz Specijalne policije su Drinku stavili na velike muke. Kako od nje nisu ništa mogli da saznaju, poslali su je Specijalnoj policiji u Beogradu. Odatle je prebačena u banjički logor, gde je streljana sa grupom komunista 14. jula 1943. Drinka je proglašena za nrodnog heroja Jugoslavije.

Posle Drinkingog hapšenja, očekivala se provala u Nišu. Radi svake eventualnosti, Radomir Spasić je, uz pomoć članova Mesnog komiteta Niša, sklonio mašine tehnike na drugo mesto. Zahvaljujući dobrom držanju Drinke u policiji, do provale tehnike nije došlo. Posle njenog hapšenja, tehnika je samo povremeno radila sa daleko manjim kapacitetom no što je bilo u 1941. godini, ali su leci i proglasili Partije i dalje rasturani po Nišu i okolnim mestima.

NIŠKA OMLADINA NEPREKIDNO IZVODI AKCIJE

Specijalna policija, u saradnji sa nemačkim i bugarskim obaveštajcima, činila je velike napore i stalno tragala za tehnikom. U aprilu i maju 1942. godine, povremeno je dolazilo do provala i hapšenja, ali neprijatelju nikako nije uspevalo da tehniku pronađe. U to vreme nemački i bugarski okupatori bili su prestrašeni brojnim akcijama Svrliško-nišavskog, Ozrensko-babičkog, Topličkog i drugih partizanskih odreda. Partizani su svakodnevno izvodili akcije na komunikacijama u okolini, pa i u samom gradu Nišu. Bilo je mnogo sabotaža u preduzećima. Niška omladina je svakodnevno rasturala partizanske plakate i letke, a nemačke propagandne materijale cepala. Ona je uništavala nemačke mape i panone isticane u centru grada.

Bekstvo logoraša iz logora na Crvenom krstu, 12. februara 1942. partijska tehnika je posebno zabeležila. Ova akcija Partije u logoru imala je veliki odjek u целom ovom kraju. Okupatoru i njegovim slugama nije pošlo za rukom da uhvate nijednog odbeglog logoraša mada se znalo da su svi oni bili jako iscrpljeni. Stanovništvo okolnih sela i organizacije narodnooslobodilačkog pokreta privatale su logoraše, sačuvale ih od neprijatelja i bezbedno ih odvele u partizanske odrede.

Neprijatelj je trpeo poraze i u 1942. godini, naročito na komunikacijama. Partizani nisu dozvoljavali da neprijatelj ulazi u sela i vrši rekviziciju od stanovništva. Kada nisu bili u stanju da se obračunaju sa borcima odreda, nemački i bugarski okupatori su iskaljivali svoj bes na nenaoružanom stanovništvu po selima i gradu. Pretresi i premetačine bile su svakodnevna pojava. U tim akcijama

neprijatelj je pretresao čitave blokove kuća. U takvoj situaciji pretila je opasnost da tehnika bude otkrivena i pored svih predostrožnosti, pa je zbog toga izvesno vreme tehnika prestala sa radom, s tim da nastavi sa radom kada se uslovi poboljšaju. Radomir Spasić i Dušan Puđa privremeno su se sklonili u petu bazu na aerodromu u Nišu, a mašine iz partijske tehnike spakovali i sklonili na sigurno mesto.

Sredinom 1942. na rad u Nišu, zbog čestih provala i poterà, ostao je mali broj članova KPJ. Članovi Okružnog komiteta Niša: Aca Simić, Razumenka Petrović i Zele Veljković otišli su na teren, u partizanske odrede i baze. Vasilije Buha, delegat Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, i pored teške situacije i dalje je ostao u gradu, sa malom grupom ilegalaca - komunista. Prema sećanju Radomira Ace Spasića Buha je postajao sve nervozniji i nestrljiviji. Stalno je insistirao da tehnika nastavi sa radom. Dušan Puđa i Aca su se tome protivili i na kraju Buha se sa time pomirio. Zahtevao je da se mašine presele u njegov ilegalni stan na Crvenom krstу, u kuću Đorda i Zlate Ljubenović. Đorđe je bio član KPJ i radio je u željezničkoj radionici. Krajem aprila 1942. Aca Spasić i Aleksandar Stojanović preneli su mašine na Crveni krst i smestili ih u pomoćne prostorije, gde je bio uskladišten ogrevni materijal Ljubenovićevih i okolnih susednih stanara. Posle toga, Dušan Puđa i Aca Spasić napustili su Niš i priključili se Timočkom partizanskom odredu.

Početkom jula 1942. u prostorije gde je bila smeštena tehnika slučajno je navratio belogardejac Petar Dimšenko. On je zavirio u tu prostoriju i primetio štamparske mašine. Odmah je slučaj prijavio Specijalnoj policiji. Organi Specijalne policije došli su kolima i blokirali kuću.

Vasilije Buha, koji se u to vreme nalazio u kući, imao je samo toliko vremena da obuče kaput i izade na sporedna vrata stana i to zahvaljujući hrabrosti i snalažljivosti Zlate Ljubenović, koja se tu našla. Ova akcija Specijalne policije je uspela da likvidira tehniku, zahvaljujući neopreznosti partijskog rukovodstva. Buha je inače bio poznat kao veoma sposoban ilegalac i dobar organizator. Gestapo i Specijalna policija našli su ono za čim su mesecima tragali po gradu.

Pored mašina i veće količine materijala, policija je u ovoj akciji zaplenila i celokupnu arhivu tehnike sa svim unikatima i šiframa, a pored toga i sto hiljada dinara gotovog novca.

Posle ove akcije Nemci su Zlatu i Đorđa Ljubenovića uhapsili, a nakon kratkog vremena Đorđe je streljan na Bubnju. Vasilije Buha je posle ove akcije Specijalne policije kratko vreme ostao u Nišu, krijući se u stanovima partijskih saradnika i porodice Tošić, ali je na kraju morao da napusti Niš i ode u Beograd.

Partijska tehnika Okružnog komiteta za Niš, za sve vreme njenog desetomesecnog postojanja i uspešnog rada, odigrala je značajnu ulogu u organizovanju i pripremanju narodnog ustanka i borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika, ne samo u niškom ratnom okrugu, već i šire. Radila je uz velike napore, danju i noću i zahvaljujući takvom radu i pozrtvovanju partijskih radnika, kurira i ostalih aktivista, materijali su na vreme stizali i u najzabačenije krajeve. Tehnika je postigla tako velike uspehe zato što su u njoj radili i njome rukovodili veoma sposobni, hrabri i iskusni partijski radnici.

Partijski propagandni materijali, štampani u niškoj tehnici, korisno su poslužili društveno-političkim radnicima i svim aktivistima narodnooslobodilačkog pokreta. Ti materijali, u pojedinim teškim i složenim situacijama, za vreme velikih neprijateljskih ofanziva, kada partijski radnici nisu mogli da održavaju redovne veze i bliske kontakte sa narodom, bili su za sve nas direktiva i putokaz kako treba raditi.

Početkom 1943. Dušan Tasković i Konrad Zilnik, članovi Okružnog komiteta za Niš, u više navrata su pokušavali da obnove rad partijske tehnike i to van Niša. U leto te godine, pod neposrednim rukovodstvom Desimira Jovovića, sekretara Okružnog komiteta Niša, formirana je partijska tehnika u selu Buljimiru. Tehnika je kasnije premeštena u selo Lipovac, a njom je neposredno rukovodio Dušan Novakov Stole, član Okružnog komiteta Niš. U novonastaloj političkoj si-

tuaciji u svetu i zemlji, a naročito posle kapituacije Italije i Drugog zasedanja AV-NOJ-a, osećala se sve veća potreba za štampanjem materijala. U to vreme redovnije su stizali pisani materijali Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju i Glavnog štaba NOV i POJ. Redovno su hvatane i emisije Slobodne Jugoslavije. U 1943. godini dosta propagandnog materijala na ovo područje stizalo je i iz tehnike Okružnog komiteta - Zaječar. Partijska tehnika u Lipovcu povremeno je oskudevala u potrošnom materijalu (hartiji, boji i matricama), jer je promet tog materijala bio pod strogom kontrolom vlasti, zbog čega je morao da se nabavlja iz Bugarske.

Početkom 1944. partijska tehnika Okružnog komiteta u Lipovcu je modernizovana novom opremom, a povećan je i broj ljudi koji su radili u njoj, zahvaljujući pomoći Mesnog komiteta SKOJ-a iz Niša, posebno njegovog sekretara Radomira Arnautovića. Tehnika je redovno snabdevana materijalima. Krajem avgusta 1944. tehnika je iz Lipovca preseljena, najpre u Komandu niškog vojnog područja, u selo Gornji Krupac, a zatim u selo Cerilje u Komandu mesta, zbog neposredne blizine Niša. U Cerilju je nabavljeno nekoliko mašina - tiglova iz niskih štamparija, a na stalnom radu bilo je zaposleno šest stručnih radnika i novinara. Svakog dana su izlazile radio-novine, koje su redovno obaveštavale borce i stanovništvo o situaciji u zemlji i svetu i o stanju na frontovima. Niški omladinac, student likovne umetnosti Miroslav Aleksić je u saradnji sa tipografskim radnicima izradio portret druga Tita, koji je kasnije kliširan u tehnici i umnožavan. To je bila prva Titova slika koja se pojavila u više primeraka u ovom kraju. Nju su isticali aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta na raznim svečanostima, sednicama, skupovima, pa i prilikom izbora narodnooslobodilačkih odbora po selima i gradovima ovog kraja.

PARTIJSKA TEHNIKA SRESKOG KOMITETA KPJ ZA SREZ BELOPALANAČKI I LUŽNICI

Krajem septembra 1941. na sastanku Sreskog komiteta sreza belopalanačkog, u selu Resniku, u prisustvu Stanimira Veljkovića, člana Okružnog komiteta KPJ za Niš, donet je zaključak da se odmah pristupi formirajući partijske tehnike. Bilo je više razloga zbog kojih je donešena ovakva odluka.

Potrebe za štampanim materijalima bile su svakim danom sve veće, a partijska tehnika u Nišu nije mogla da stigne da pripremi i uradi tolike materijale za 13 ondašnjih rezervi koji su bili na vezi sa Okružnim komitetom. U radu niške tehnike bilo je problema, ne samo u snabdevanju i donošenju materijala za obradu, već i u odnošenju i rasturanju. Agenti Specijalne policije budno su pratili kretanje stanovništva, vršili pretrese u vozovima i železničkim stanicama. U tim akcijama često im je uspevalo da pronađu štampane materijale i ljudi koji su ih nosili. Na sastanku Komiteta u Resniku bilo je dosta reči i o tome kako snabdevati materijalima organizacije NOP-a i stanovništvo u naseljima okupirane teritorije od strane fašističke Bugarske, iza demarkacione linije.

Posebno je bilo razgovora kako snabdevati potrebnim propagandnim materijalima Svrliško-nišavski partizanski odred, koji je dejstvovao na tom području.

Partijska tehnika u Resniku otpočela je sa radom skromnim sredstvima u zgradbi Slavka Čirića. Za rad tehnike bio je zadužen gimnazijalac Stanimir Čirić, član SKOJ-a, Slavkov sin. Njemu su povremeno pomagali članovi Sreskog komiteta, najčešće njegov brat Jovan Čirić. Program rada tehnike određivali su članovi Sreskog komiteta, na osnovu direktiva Okružnog komiteta Niša i potreba organizacija NOP-a. Najveći broj materijala za umnožavanje dobijan je od Okružnog komiteta. Od oktobra do novembra 1941. rad tehnike se razgranao, pa su mašine iz pomoćnih prostorija premeštene u stambenu zgradu Čirića, a antene za radio-aparat su smeštene na tavan, ispod krova, kako ne bi bile uočljive od strane prolaznika. Akumulatori su punjeni u Beloj Palanci. Svrliško-nišavski i

Babički partizanski odredi su sve više postavljali zahteve za štampanjem pojedinih materijala za svoje potrebe. Oni su za potrebe tehnike obezbedili još dve pisaće mašine i dosta drugog materijala, koji su zaplenili prilikom paljenja opštinskih arhiva.

Štabovi Svrliškog i Babičkog partizanskog odreda izdali su naredbe da se sav zaplenjeni materijal, pisaće mašine, hartija, indigo i dr. čuva i dostavlja Komitetu. Nedeljka Ervičanin bila je zadužena da po opštinskim i školskim bibliotekama odabira potrebne knjige za partizane. Krajem oktobra 1941. Sreski komitet je za rad u tehniči poslao kao pojačanje Predraga Boškovića Pavla.

Prema sećanjima Stanimira Ćirića, rukovodioca partijske tehnike u Resniku, tehnika je štampala mnogo raznovrsnog materijala. Sve materijale su, pre štampanja, pregledali članovi Sreskog komiteta. Po štampane materijale su dolazili kuriri iz odreda i partizanskih baza iz Pirot-a, Svrljiga, Bele Palanke, Žitorađe, Velikog Krčimira, Dušnika i drugih mesta. Svi ti pisani materijali su umnogome doprineli da borci i stanovništvo ovih krajeva budu stalno u toku svih zbijanja u zemlji i svetu, naročito svih događaja na frontovima i akcija partizana u Jablanici, Toplici, na Ozrenu, Timočkoj Krajini, itd.

Januara 1942. Svrliško-nišavski i Babički partizanski odredi stvorili su veliku slobodnu teritoriju u Zaplanju. Tu teritoriju sačinjavala su preko četrdesetak naseljenih mesta. U svim selima slobodne teritorije funkcionalna je nova narodna vlast, mesni narodnooslobodilački odbori i naoružane mesne partizanske desetine. U tom periodu na slobodnoj teritoriji bilo je pod oružjem preko 600 partizana. Partijska tehnika u Resniku, iako je za sve vreme veoma aktivno i dobro radila, a bila i dobro opremljena, nije mogla ni iz daleka da zadovolji sve potrebe, jer su potrebe za tehnikom i pisanim materijalima bile sve veće.

Ove okolnosti diktirale su da štabovi odreda u centru slobodne teritorije formiraju svoju posebnu odredsku tehniku. Povoljne okolnosti su bile te što odredi nisu u to vreme odlazili na duža putovanja i u akcije. Tehnikom je rukovodio Dušan Tasković, a u njoj su stalno radili borci Žarko Mladenović Vujadin, Strahinja Simonović Kunovac i Nedeljka Nedja Ervačanin. Odredská tehnika u Velikom Krčimiru raspolažala je sa pet pisacih mašina, četiri radio-aparata na baterije i dva geštetnera. Poslova je bilo na pretek. Redovno je uredivan bilten vesti, koji je svakog drugog dana, putem kurira, rasturan po selima slobodne teritorije i u partizanskim odredima. Pored biltene vesti i pesama, štampana su i pojedina predavanja za potrebe partizanskih kurseva, kao što su: »Partizanska taktika ratovanja«, »Oktobarska revolucija«, »Crvena armija« i druge teme i publikacije.

Krajem februara 1942. otpočela je velika bugarsko-nedićevska ofanziva na slobodnu teritoriju. Ofanziva je dugo pripremana. Bugari, nedićevci i četnici jednovremeno su sa velikim snagama napali slobodnu teritoriju iz više pravaca. Štabovi naših odreda ulagali su velike napore da je odbrane. Formiran je i zajednički operativni štab, međutim, zbog nadmoćnosti neprijatelja, u tome se nije uspelo. Sa prodorom Nedićevih i Ljotićevih odreda u Veliki Krčimir, partijska tehnika je prestala sa radom. Borci su na brzinu evakuisali na Suvu planinu sve ono što se moglo izvući iz sela. Međutim, dosta materijala je palo neprijatelju u ruke. Ono što je izvučeno i sklonjeno propalo je od vlage u pećinama Suve planine.

Prodirući na slobodnu teritoriju kroz Bežišku klisuru, iz pravca Bele Palanke, jedan bugarski puk je posle kraće borbe sa našom 3. četom zauzeo selo Resnik. Dok su vodene borbe na prilazima sela, Stanimir Ćirić, rukovodilac tehnike, uspeo je da sa svojim ocem Slavkom i bratom Dobrosavom skloni mašine u zemuniku, koja je još ranije za tu svrhu bila pripremljena. Ostali deo tehnike, pisani materijal i knjige, takođe je Ćirić delom sklonio, a delom uništio i zapalio. U maju 1942. tehnika je iz Resnika prenešena u selo Šljivovik i sklonjena u kuću Vladimira i Olge Ćirić.

U letu 1942. Bugari su uhapsili Stanimira i njegovog oca Slavka i oterali ih u koncentracioni logor u Nišu, gde su proveli skoro godinu dana. Posle izlaska

iz logora, avgusta 1943. godine, Slavka Čirića su ubili četnici Draže Mihailovića. Sve ove okolnosti dovele su do definitivnog prestanka rada partijske tehnike na ovom području.

Posle Aćimovićeve ofanzive, krajem avgusta 1942. partijski radnici Žarko Mladenović i Velimir Kostić pokušali su, uz pomoć partijskih saradnika Jefte Petrovića i skojevca Vukadina Živkovića iz Mokrišta, da organizuju jednu manju priručnu partijsku tehniku. Ova tehniku je bila smeštena u kuću Ljubomira i Dese Stefanović, zemljoradnika, iz sela Donji Rinj. Tehnika je funkcionala samo mesec dana. Za to vreme umnoženo je nekoliko letaka i jedan biltan vesti, u kojima su razobličavani četnici Draže Mihailovića. Aćimovićevo ofanziva je dugo trajala na ovom terenu. Neprijatelj je organizovao svakodnevne potere i pretres okoline, pa je opstanak i rad tehnike doveden u pitanje. Zbog toga su Mladenović i Kostić bili primorani da tehniku presele u selo Sićevo i tamo ie sklone kod partizanskih saradnika, a oni su se povukli u Timočki partizanski odred.

PARTIJSKA TEHNIKA SVRLJIŠKOG SREZA

U 1941. godini nije bilo posebnih potreba i zahteva za organizovanjem partijske tehnike svrliškog sreza. Partijski materijali za ovaj kraj dobijani su, uglavnom, iz tehnike Okružnog komiteta Niša. Te materijale je (donosio Rade Golubović, dok trgovачke škole iz Svrlijiga. Svrliško-nišavski partizanski odred najveći deo vremena provodio je u svrliškom kraju. U toj godini odred je, pored vojnih akcija, razvijao i političko-propagandni rad sa stanovništvom ovog kraja. Održavani su zborovi po selima, konferencije, vođeni razgovori sa ženama i omladinom, održavane kulturno-prosvetne priredbe, a redovno su praćene i radio-vesti preko radio-aparata, koji je odred sobom nosio.

Posle pogibije Dušana Trifunca, sekretara Sreskog komiteta za svrliški srez, i otkrivanja špijunske delatnosti Ljubomira Kostića u svrliškoj bazi, maja 1942. godine, Okružni komitet Niša formirao je novi Sreski komitet. Za sekretara Komiteta postavljen je Dušan Tasković, a za članove Marko Jovanović, Rade Golubović, Nedjeljka Ervačanin i Vidan Tasković. Za rad u partijskoj tehnici sreza svrliškog u Komitetu su bili zaduženi Marko Jovanović i Nedjeljka Ervačanin. Zbog teške političke situacije i češćih poterā od strane Srpske državne straže i četnika Draže Mihailovića, tehnika je radila u dva punkta. U selu Grbavču tehnikom je rukovodio Marko Jovanović, a u drugom punktu u selu Lalincu radila je Nedjeljka. Materijale je pripremao Sreski komitet. On se, zatim, prekučavao i umnožavao preko dana u tehnici da bi ga u toku noći aktivisti, mesni partizani, rasturali stanovništву. Mada je ova tehnika, po svom kapacitetu, bila jako skromna, ona je ipak zadovoljavala najnužnije potrebe obaveštavanja stanovništva ovoga kraja o najvažnijim dogadjajima u zemlji i svetu.

U jednoj poteri, krajem maja 1942. Ijoticevci su zarobili Nedjeljku Ervačanin. Sprovedena je za Svrlijig, a zatim u Niš i za Beograd na Banjicu. Tamo je bila podvrgнутa strašnim mukama, ali je sve to izdržala i ništa nije odala. Tada su je, kao omladinku, prebacili u logor u Smederevsku Palanku, gde je ostala sve do juna 1944. godine, kada je kao bolesna otpuštena, a onda se odmah priključila organizaciji NOP-a Beograda.

Marko Jovanović Joca, kao član KPJ, radeći na partijskoj tehnici na terenu sa Dušanom Taskovićem i Radetom Golubovićem, odolevaо je svim poterama i progonima. On je uvek uspevao da dođe na zakazano mesto na sastanke sa aktivistima, da ih hrabri i usmerava za dalji rad. Međutim, 26. jula 1942. za vreme Aćimovićeve potere, Marko Jovanović i partizan Jelen Milošević nalazili su se u ataru sela Grbavca, prema Kalafatu. Ne znajući daje Aćimovićevo ofanziva već otpočela, Marko je u toku noći 21. jula 1941. godine, sa pojate Zarija Stankovića, poslao Jelena u selo po hranu. Kada se pred zoru probudio i izašao na vrata pojate, sa zaprepašćenjem je primetio na 50 metara lanac streljačkog stroja Ijoti-

ćevaca, koji su pokušavali da blokiraju pojatu. Marko je imao samo toliko vremena da dograbi pušku i pisaču mašinu i odmah se dao u bekstvo prema selu Merdželatu. Na 100 metara od pojate naišao je na grupu Ijotićevecu u zasedi, koja ga je ubila iz plotuna.

Marko Jovanović je pre rata živeo i radio kao geometar u Nišu, a član KPJ je postao 1938. godine. U Ozrenski partizanski odred stupio je u vreme njegovog formiranja, 2. avgusta 1941. godine. Za vreme Aćimovićeve ofanzive od članova Komiteta jedini je preživeo Dušan Tasković, zahvaljujući tome što se povukao sa tog terena.

PARTIJSKA TEHNIKA OKRUŽNOG PARTIJSKOG POVERENSTVA ZA PIROTSKI OKRUG

Godina 1943. bila je prelomna u narodnooslobodilačkoj borbi za Pirot i gornje Ponišavlje. Uz pomoć Okružnog komiteta Niš u prvom polugodu 1943. godine okupljeni su svi preživeli borci 2. čete Svrliško-nišavskog partizanskog odreda, koji se nalazio na Staroj planini.

Obnovljene su mnoge organizacije NOP-a u Pirotu i po selima, koje su bile desetkovane u ranijim provalama i stvorene su nove. Juna 1943. kod sela Sićeva održano je savetovanje članova KPJ i SKOJ-a i boraca iz gornjeg Ponišavlja. Na tom savetovanju bilo je preko 30 ljudi, a njime je rukovodio Desimir Jovović, sekretar Okružnog komiteta KPJ za Niš.

Na savetovanju su doneti zaključci za dalji rad. Odmah posle formiranja Partijskog poverenstva za bivši pirotski okrug, pristupilo se i formiraju ilegalne partijske tehnike u gradu. U formiranju partijske tehnike i izradi njenog programa učestvovao je i član Okružnog komiteta Dušan Tasković. Partijska tehnika je formirana krajem avgusta 1943. u Pirotu, u kući trgovca Alekse Pavlovića. Za rad u tehnički određenje Đorđe Pavlović, Aleksić sin, student tehnike i član KPJ. Zbog konspiracije pristup tehničici je bio strogo ograničen na mali broj ljudi. Đoki Pavloviću su u radu pomagali članovi njegove uže porodice. On je sam nabavljao potrebne materijale za tehniku i to najčešće u Sofiji. Rad tehnike morao je da se čuva u najvećoj tajnosti, jer je u Pirotu bilo mnogo neprijateljskih vojnika, špijunija i agenata, a bilo je i čestih provala i hapšenja, naročito u 1942. godini.

Partijsko poverenstvo je često diskutovalo o programu rada partijske tehnike, a najveću pomoć u radu i sugestije davali su članovi Okružnog komiteta iz Niša, Dušan Tasković, Konrad Zilnik, kao i Jovan Mitić Đorđe, komandant Svrliško-nišavskog partizanskog odreda.

U tehnicu su redovno štampani bilteni vesti, koji je izlazio jedan put nedeljno, u tiražu od 300 do 500 primeraka. Umnožavani su i pojedini materijali i direktive dobijane od strane Okružnog komiteta iz Niša, a najčešće saopštenja Vrhovnog štaba NOV i POJ, zatim partizanske pesme, leci, proglaši, itd.

Posle Drugog zasedanja AVNOJ-a, pirotska tehnika je već u decembru 1943. objavila izvode iz nekih odluka AVNOJ-a, na osnovu saopštenja radio-stanice Slobodna Jugoslavija. To je bio veliki dogadjaj za stanovništvo gornjeg Ponišavlja. Odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a su pažljivo proučavane na sastancima aktivista.

Štampani materijali iz pirotske tehnike su iznošeni organizovano, a najčešće ih je iznosila Jovanka Stefanović do određenih punktova u gradu, a odatle su te materijale prihvatale Rosa Mladenović i Danka Štefanović, domaćica iz Piroti i dalje ih dopremale do partizanskih veza.

Sve materijale za belopalanački srez preuzimao je iz Suvog Dola Ignatiije Pejčić i prenosio ih je do sela Klisure a dalje su ih prihvatali članovi SKOJ-a Sofronije Krstić, Radiša Radivojević, Svetislav Nikolić i drugi.

Partijska tehnika u Pirotu, zahvaljujući velikom zalaganju i požrtvovanju Đoke Pavlovića, njenog rukovodioca, uspela je da se održi neotkrivena i da uspešno radi u dubokoj ilegalnosti sve do konačnog oslobođenja Pirotu, posle čega

je prerasla u list Okružnog odbora Narodnog fronta za pirotski okrug, pod nazivom »Sloboda«.

Partijske tehnike Okružnog i sreskih komiteta KPJ u niškom ratnom okrugu odigrale su veliku ulogu u toku narodnooslobodilačke borbe. Redovno obaveštavanje boraca i stanovništva o zbivanjima u zemlji i svetu bilo je od presudnog značaja ne samo sa stanovišta informisanja, već i sa stanovišta dalje mobilizacije radnih masa i stanovništva ovoga kraja za borbu protiv neprijatelja i domaćih izdajnika. Nemački i bugarski okupatori i njihove sluge su u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta koristili svoju mašineriju i sredstva za agitaciju i propagandu da bi stanovništvo okupiranih teritorija lažnim informacijama stalno držali u strahu i u pokornosti. Okupatori su ulagali velika sredstva za propagandu, počev od radio-programa i dnevnih listova, pa sve do naredbi i saopštenjima o vešanjima i streljanjima komunista i rodoljuba. Držanje radio-aparata i slušanje radio-vesti bilo je strogo zabranjeno i kažnjavano smrću.

Iako pod veoma teškim uslovima, partijske tehnike su uspešno obavile svoje zadatke obaveštavanja stanovništva o svim najvažnijim zbivanjima. One su odštampane na stotine hiljada primeraka biltena, vesti, izveštaja Vrhovnog štaba, proglosa partijskih komiteta, od brošura pa sve do izvoda iz pojedinih pozorišnih komada i skripata za opismenjavanje nepismenih boraca u partizanskim jedinicama.

Velika zasluga za taj mukotrpan i veoma odgovoran partijski rad pripada mnogobrojnim (poginulim i živim) partijskim radnicima, koji su pod veoma teškim uslovima dali sve od sebe da se partijski materijali na vreme pripreme, objave i dostave stanovništvu i borcima partizanskih odreda. Radilo se pod veoma teškim uslovima, u podrumima, bunkerima (zemunicama), u seoskim kućama i pojatama i skloništima. Mnogi partijski radnici ginuli su na radu. Njih su zamenjivali novi. Pisana reč Partije za sve vreme narodnooslobodilačke borbe dopirala je i do najzabačenijih krajeva naše zemlje.

Velimir Kostić

MOJE VIĐENJE VEZA U TOKU NOB

Komandovanje i rukovođenje, bez dobrih veza, osuđeno je na neuspeh. Izneću nekoliko primera koji jasno ukazuju na značaj veze za komandovanje i rukovođenje.

Priprema bekstva političkih robijaša iz kaznione u Sremskoj Mitrovici 1941. godine bez dobrih veza bi ili propala ili bi odnela mnoge živote. U održavanju veza mnogo su nas zaduzili Janko Pejinović, stražar u kaznioni i Milan Negovanović, majstor obućarske radionice.

Teško je reći koje bio korisniji. Bili su privrženici našeg pokreta, i svesni šta rade i šta ih može snaći ukoliko budu otkriveni od strane uprave kaznione. Milan i Janko su uspostavili vezu sa Okružnim komitetom SKOJ-a koji je tako bio stalno u toku priprema našeg bekstva. Nije se smelo ni preuraniti ni zakasniti. Zahvaljujući takvoj vezi mogla se 21. avgusta 1941. godine organizovati hrabra desetina, koja je u zakazano vreme došla pod zidine kaznione. Ta desetina nas je prihvatile i odvela u Frušku Goru. Ništa nije pomoglo upravi kaznione što je imala veliku ustašku stražu, što je bila u dosluhu sa Gestapo-om i što je već bilo dogovorenog vremena kad će Gestapo da nas likvidira. Nas 32 politička osudenika-komunista, uspeli smo da pobegnemo iz kandži sigurne smrti, samo blagodareći

pravilnom rukovođenju akcijom, a posebno dobrom vezama, koje su sa nama održavali službenici kaznione, koji su bili spremni i na najteže žrtve.

Sledeća veza bili su nam članovi Okružnog komiteta SKOJ-a i fruškogorski seljaci. Na Fruškoj Gori ostalo je manje-više isto rukovodstvo; ono je rukovodilo i organizacijom bekstva iz kaznione. Bilo je popunjeno nešto malo novim ljudima, partizanima iz fruškogorskih sela. Ali opet, bez dobrih kurirskih veza, ništa nam ne bi pomoglo ni najmudrije rukovođenje. Kurirka Rosa Vilić, koja je bila u isto vreme i član Okružnog komiteta SKOJ-a za Srem, povezala nas je sa selima oko Fruške Gore, a Stanka Mučan-Veselinov sa Centralnim komitetom KPJ, sa Pokrajinskim komitetom KPJ i sa Okružnim komitetom za Srem. Bez tih veza ostali bi na Fruškoj Gori usamljeni, bez hrane i najnužnijeg naoružanja, a teže bi se povezali i sa organizatorima ustanka. I razna režimska njuškala bi nas verovatno lakše pronašla, bez obzira što je bujna Fruška Gora spustila svoja velika i topla krila da nas sakrije. Zahvaljujući vezama uspostavljenim sa selom, već sutradan počela nam je stizati i hrana, a kasnije i zakopano oružje.

Počeli smo uspostavljati vezu i sa pobunjenom Srbijom. Sremski kuriri, mladići i devojke, članovi Partije ili SKOJ-a povezali su nas sa ustanicima u Mačvi. Obavestili su, takođe, drugove u Mačvi da se robijaši nalaze u Fruškoj Gori i da se, po direktivi CK KPJ, treba da prebace u Mačvu. Dogovoren je da mačvanski partizani organizuju prihvata, a sremski partizani, opet, da robijaše doveđu do Save. Sa njima je dogovoren tačan dan i sat kad će mitrovački robijaši stići na Savu.

Kad je bilo sve spremno, otpočeo je težak noćni marš. Vešti i hrabri kuriri vodili su nas besprekorno. Do Save smo stigli u dogovorenog vremena.

I ako su ustaše, do zuba naoružani, čuvali tu mirnu i dobroćudnu Savu, nama je uspelo da do reke stignemo neopaženi. Neustrašivi Mika Mitrović-« Jarac», komandir udarne odabranje mačvanske čete, izašao nam je sa velikim čamcem u susret, na levu obalu Save. Opet je došla do izražaja dobra veza i rukovođenje.

Tek što smo se prebacili u Srbiju, otpočela je tzv. 1. nemačka ofanziva na Srbiju. Na prvom udaru bila je Mačva. U toj situaciji CK KPJ donosi odluku da robijaše razrašalje u razne krajeve zemlje. Mene su rasporedili na Romaniju. Znao sam da se nalazi negde u Bosni. Šta se na Romaniji događa, nisam znao. Rečeno mi je da će to saznati kad stignem tamo.

Iz Srbije me je prema Milićima vodio mladi kurir Đuro. Usput mije pričao o Čiči, ustaničkom vodi na Romaniji. Govorio mi je o njemu sa velikim divljenjem; daje neustrašiv, da ga neće metak i slično. Od Milića do Podromanije, nakon nekoliko dana boravka u Milićima, za kurira sam dobio Ljubu Kosorića. Pošto se dugo putovalo od Milića do Podromanije - putovalo se najčešće peške - imali smo dosta vremena za razgovor. On mi je pričao o sebi, da je sa Sokolca, 0 svom bratu Peri Kosoriću, o majci. Pričao mi je o Glasinačkim borcima, o zločinima ustaša nad srpskim stanovništvom.

Kako je bilo divno slušati tog odvažnog mladića i partizanskog hrabrog kurira! On je održavao vezu između Glavnog štaba Bosne i Hercegovine i romanijskog partizanskog odreda, tj. »Čice« romanijskog. Govorio nije neke stvari koje sam tadaoš uvek teško razumevao. Bilo je to o odnosu između Srba, Muslimana 1 Hrvata. Moji utisci u razgovoru sa njim potvrđili su se naročito u Drinjači. Tamo sam video benzinsko bure sa krvlju srpskih seljaka... Duro mi je rekao daje naredio Paveliću ustašama da mu za Novu godinu pošalju bure srpske krvi!

Prosto nisam mogao da verujem u ono što mi je govorio. Zar je moguće »hvatat« i piti ljudsku krv i to - u XX veku! Zar je moguće uništavati ljude na svom ognjištu, samo zato što drugo hoće i što drugačije misle ...

U prvim danima rata mi nismo imali sa vremena sredstva saobraćanja između rukovodstava, štabova i jedinica. Za takvu svrhu služili su nam poverljivi i hrabri pojedinci, kuriri. Od njihove umešnosti, hrabrosti i snalažljivosti, često je zavisio uspeh akcije. Sećam se mnogih situacija, gde su dobre kurirske veze odig-

rale odlučujuću ulogu. Međutim, sećam se i bitke za Tuzlu, januara 1944. godine, gde su kurirske veze zatajile.

Po zamisli štaba 3. Korpusa, Tuzla se morala napasti kako bi se olakšao položaj Vrhovnog štaba u Centralnoj Bosni. Tada je, faktički, otpočela tzv 7. neprijateljska ofanziva protiv partizanskih snaga u Centralnoj Bosni. Zbog toga je bila i direktiva Vrhovnog Štaba da partizanske jedinice napadaju neprijatelja na svim sektorima, gde god ima naših snaga. U tom cilju i naše jedinice napale su Tuzlu, kako bi angažovali veće neprijateljske snage prema nama. Koliko je to vojnički bilo dobro pripremljeno, neka o tome kažu svoju reč vojni istoričari. Tri noći smo bezuspešno napadali. Imali smo dosta boraca izbačenih iz stroja.

Za komandovanje se teško može reći da nije bilo na nivou, jer su i veze sa jedinicama dosta zatajile. Veze su uspostavljane samo preko kurira, gladnih i promrzlih. Veliki prostor, noć i zima učinili su svoje. Kuriri nisu uspostavili veze sa nekim jedinicama koje je trebalo da napadnu Tuzlu. Nisu uspostavili vezu prve noći. Nisu je uspostavili ni druge, a ni treće. Zato su imale dosta žrtava one brigade sa kojima je veza na vreme uspostavljena, naročito 1. vojvodanska, 6. istočnobosanska i Muslimanska brigada.

Misljam da nismo uspeli u napadu na Tuzlu baš zbog toga što su nam veze sa jedinicama bile slabe, ali ne zbog kurira, nego zbog uslova u kojima su oni bili i zbog ogromne teritorije koju je trebalo savladati da bi se jedinice povezale i, složno i na vreme, izvršile napad.

Kad smo počeli zarobljavati tehniku od neprijatelja, uspostavljali smo i tehničke veze, kako između sopstvenih jedinica tako i sa Vrhovnim Štabom. Međutim, tehnika, koliko god da je dobra za brze veze između jedinica, toliko ima i mana. Naš 12. vojvodanski korpus je imao loše iskustvo sa tehničkom vezom u 7. neprijateljskoj ofanzivi. Nemačka komanda bila je, duže vreme, u posedu šifre kojom se služio štab korpusa sa Vrhovnim štabom. Zbog toga je neprijatelj znao tačno kakvo je stanje kod nas, sve naše namere i pravac kretanja, pa je bio u stanju da nas dosta uspešno ganja po neprohodnim bosanskim planinama i ljutom crnogorskom kršu.

Spašavala nas je, tom prilikom, samo naša partizanska snalažljivost i borbenost. Tek kad smo došli u Crnu Goru, na putu za Srbiju, uspeli smo da otkrijemo da Nemci raspolažu našom šifrom. Razume se, odmah je dobivena nova šifra i tako smo prestali biti gonjeni. Pitanje je kako bi se proveo naš korpus, koji je već bio na ivici izdržljivosti, da nismo promenili šifru ...

Sve vojske sveta i u svim vremenima posvećivale su posebnu pažnju vezama. Postoje sada i savršena tehnička sredstva. Istina, postoje, isto tako savršena kontrasredstva.

U našem partizanskom ratu ipak su ljudi, dobri kuriri, bez obzira na pol i uzrast, obezbedivali najsigurniju vezu. Mi smo, u vojvodanskim jedinicama, imali odlične kurire. A pošto sam pre toga bio u 1. proleterskoj i u 1. dalmatinskoj brigadi, to sam obavezan da kažem da smo i u tim jedinicama - imali vanredno dobre kurire.

Poseban sistem kurirske veze bio je u Sremu. Sremska borbena ravnica imala je takozvane relejne stanice. Na njima su bili pouzdani kuriri. Do krajnje stanice dolazio je samo jedan kurir ali - ni on nije znao odakle je materijal izvorno stigao. On je znao samo gde gaje primio, ali nije znao ništa o tome ko mu je taj materijal dao. Nije znao ime onom ko je materijal doneo, a ni onom koji je materijal dalje odneo. Bila je vanredna konspiracija. Ti kuriri su se povezivali samo pomoću javki, tj. znakom raspoznavanja. Bilo je čak i takvih slučajeva da su se ljudi i međusobno poznavali, ali ništa jedan od drugog nisu mogli ni dobiti ni doznati dok ne bi kazali znak raspoznavanja.

Nikad kuriri nisu zatajili, to je bila malo sporija veza ali - najsigurnija. Ko se od romanijskih partizana ne seća na pr. hrabrih kurira »Dovadžije« i »Hodže«*. Oni su odlazili u Sarajevo i izlazili iz njega kad god je to trebalo. Dovadžiju,

* Mustafa Dovadžija i Avdo Hodžić, radnici, omladinci iz Sarajeva, narodni heroji. (Primedba redaktora)

hrabrog komunistu i kurira uhvatili su četnici, mučili ga i, na kraju, na kolac nabili, ali od njega nisu uspeli ništa da saznaaju. Takvi su bili, mahom, svi partizanski kuriri, koji su birani iz redova članova partije, SKOJ-a i pionira.

Paško Romac

VEZE SREMA I BEOGRADA PREKO BELEGIŠA 1943. GODINE

PREBACIVANJE PROPAGANDNOG MATERIJALA

Uoči Dana oktobarske revolucije Stevan Zmijanac je, teško bolestan na pluća, pozvao kod sebe Trivu Škrbića, Čedu Zrnića, Slobodana Maljkovića i još neke drugove. Dao im je jasan zadatak u vezi rasturanja letaka u određenim delovima Dorćola. Reč je bila o letku dobivenom od drugova iz Srema u kome je Partija pozivala u borbu sve rodoljube, a trebalo gaje »izlepiti svuda gde će okupatoru bosti oči«. Uzeli su letke i lepili ih, po dogovoru: oko Jovanove i Bajlobove pijace, Električne centrale, na Kalemeđdanu. A Čeda Zrnić je čak jedan prilepilo na vratima Trećeg policijskog kvarta u Dušanovoj ulici. On je, naime, stao u dugi red građana koji su tražili dozvolu za odlazak u unutrašnjost Srbije, a kada je došao do ulaznih vrata vešto je, sa unutrašnje strane, prilepio proglaš, izbegnuvši pažnju stražara koji se stalno vrzmao oko ulaza. Pošto je i sam dobio dozvolu da otputuje u Banat, navodno kod roditelja, neprimetno se izgubio, a policiji je, kada je otkrila »pozdrav« na vratima, preostalo da uzaludno besni.

Svaki je ilegalac sa uspehom izvršio svoj zadatak i sutradan su se okupili kod Zmijanca, da analiziraju akciju.

Aprila 1943. godine Nikola Stanislavljević je dobio zadatak da iz Belegiša prenese propagandni materijal za »Sremsku« ilegalnu grupu u -Beogradu, kako smo zvali drugove sa Dorćola s kojima smo održavali stalne veze. Dunavom ga je povezao Dušan Čobanović, takođe iz Belegiša. Ubrzo ih je presreo brzi policijski čamac i oni su, svesni opasnosti ako kod njih nađu propagandni materijal, izmakli ka obali, iskricali u šiprag, nabrzinu sakrili dragoceni materijal i zamakli u šumu. Policajci su za njima pripučali, ali ih nisu mogli stići. Posle su ova dvojica imali grdnih muka dok su pronašli mesto gde su malopre zakopali materijal. Uto su policajci ponovo pripučali, jer su se, sa ugašenim motorom, prikrili kraj obale i čekali begunce u zasedi. U toj situaciji Dušan je predložio Nikoli da se privuku obali i hitnu po jednu ručnu bombu na posadu čamca, što je izgledalo lako izvodivo, ali mu je Nikola odgovorio da se time ne sme otkriti ovaj kanal neophodan za prebacivanje ilegalaca iz Beograda u partizane. Ubrzo su i policajci odmaglili uz Dunav, pa su njih dvojica okrenula put Kišvare, do Đoke Jazića zvanog Đokarlice, a odande za Beograd, ilegalcima sa Dorćola.

OPREMANJE LIVNICE U BELEGIŠU

U letu 1943. godine »Sremska« ilegalna grupa u Beogradu dobila je zadatak da nabavi orpemu za livnicu koju sam organizovao u Belegišu, sa zadatkom da proizvodi ručne bombe, mine za minobacač, pl oveće mine i mine za lengerisanje po Dunavu i dr. Livnica je formirana ilegalno i za nju i njenu proizvodnju mogao je znati samo strogo određen broj ličnosti. To se moglo obezbediti, ali se postavilo pitanje: na koji način nabaviti opremu i potrebne sirovine za njen rad. O

tome se dugo diskutovalo na sastancima diverzanata u Belegišu, čija je ovo bila briga. Najzad, odlučeno je da se sve ono stoje mogućno obezbedi u Belegišu, a sve ostalo nabavi preko »Sremske« ilegalne grupe iz Beograda.

Prvi zadatak ilegalaca bio je - nabavka grafitnog lonca u kome će se topiti liv. Taj zadatak je u Beogradu poveren Aci Milutinoviću, tada zaposlen u Elektročnoj centrali. On je uspeo da se tamošnji lonac rashoduje, tajno iznese i ubrzo pošalje u Belegiš. Ubrzo se pokazalo daje lonac od 30 kg za naše potrebe mali, tj. da se malo liva u njemu može da otopi, pa je Aca dobio zadatak da sada nabavi lonac kapaciteta 100 kg liva. On je na isti način nabavio taj lonac i preko iste veze ga poslao za Belegiš.

Isprečio se i problem ugradnje novog lonca u peć, jer nije bilo šamotne cigle, što je tada bilo mogućno nabaviti jedino u Beogradu, kupovinom u radnji koja se bavila prodajom građevinskog materijala. Reč je bila o većem broju komada cigle, što je, veštoto se dojavajući, nabavio Đura Brajković, da bi je odmah i prikriveno prebacio do Dunava, a zatim, ilegalnim kanalom, motornim čamcem u Belegiš.

Kada je ozidana peć postavilo se pitanje nabavke koksa, kojeg tada ni u Beogradu nije bilo na slobodnoj prodaji, tj. nije se nikako mogao javno nabaviti. No, preko grupe ilegalaca se doznao da se koks može nabaviti u Elektročnoj centrali. U tom smislu su radnici na istovaru na obali Dunava, Mihailo Banjac i Boživoj Mišić, dobili zadatak da potrebnu količinu koksa neprimetno izbace i potom utovare u motorni čamac vezan pored obale, da bi ga posle Dura Brajković i Nemanja Bijuković prebacili za Belegiš. Budući da je bila reč o većim potrebama i daje koks dosta kabast, prebacivanje je organizованo po potrebi, u više navrata, uvek uz rizik da Nemci otkriju podvalu. Najlakše i najbrže je obavljan utovar prilikom bombardovanja, ili bar nadletanja Beograda od strane savezničkih aviona. Tada bi Banjac i Mišić, uz pomoć još nekih drugova, brzo utovarivali koks u motorni čamac, koji je tu bio u pripravnosti i taj dragoceni tovar bi u toku noći stigao do spruda kod Belegiša. Odatle su ga Doka Belanović i Žarko Milović prevezili kolima u livnicu, prikrivajući sve tragove.

Pravljenje kalupa je organizованo u samom Belegišu, a dosta materijala za livnicu pravljeno je u kovačnici Cvetana Grbića, ali je trebalo nabaviti i livački pesak, a njega nije bilo u Beogradu već jedino u Ritopeku. I tome je doskočeno: iz Ritopeka su Mita Nikolić i Dura Balatinac prevezili pesak kolima do Save, tu ga utovarili u motorni čamac i onda prebacivali za Beograd, a odande za Belegiš. Tako je nabavljeno nekoliko kubika livačkog peska, čime je livnica obezbedena materijalom bez koga nije mogla proizvoditi.

Ukazala se potreba da se za opremu livnice nabave i ramovi za kalupe - kasne. Taj zadatak dobio je Aca Milutinović Jarac. On je preko svojih drugova uspeo da kasne napravi u livnici »JUG«, na uglu Birčaninove i Sarajevske ulice, objasnjavajući daje to potrebno za jednog njegovog prijatelja. Kad su kasne bile gotove Aca ih je, uz pomoć Budimira Bukvića, preneo kod Ilike Ravina u fabriku »Šonda«, odakle su pred sumrak prebačene na Dunav i utovarene u motorni čamac.

Kasne su Dunavom, na motornom čamcu, prevezli Mita Nikolić i Dura Balatinac. Ali kad su, u ranu zoru, stigli pred sam Belegiš na veliko iznenađenje su primetili nemačku vojsku kako krstari duž obale. Suočeni s tom opasnošću i nemajući drugog izbora, okrenuli su čamac do Novih Banovaca, gde su dobili i obaveštenje da su Nemci blokirali Stare Banovce i Belegiš, pa su najednom sprudu zakopali kalupe i sačekali kraj blokade. Posle nekoliko dana došli su na sprud, ali je on bio pokriven vodom. U međuvremenu Dunav je nadošao i kasne su bile pod vodom, tako da su jedva uspeli da ih pronađu, otkopaju, utovare u čamac i prebace u Belegiš.

Za ratne prilike dobro opremljena, livnica je počela da proizvodi ručne bombe i mine za minobacače, a ujedno da priprema materijal za miniranje Dunava. Tim pripremama sam lično rukovodio, uvezši kao saradnike Đuru Balatinca i Mitu Nikolića. O tim pripremama za miniranje Dunava nisam nikoga obav

veštavao sem Pokrajinski komitet, preko Steve Doronjskog, koji je upoznat da Dunav treba da se zatvori gde je najuži. Te pripreme trajale su nekoliko meseci, jer je mine trebalo montirati tako da ih brod zakači pramcem, a one da udare u njegove bokove i, putem električnog spoja, eksplodiraju. Podatke o toku Dunava obezbedio sam preko Ante Buškulica koji je radio na obaveštajnoj službi u Zemunu. On mi je dao detaljan plan Dunava i ucrtano mesto gde bi bilo najefikasnije postaviti mine - između sela Surduka i ušća Tise u Dunav.

Na svoju ruku smo pripremali još dve akcije: prva da se jednom lengerisanim minom sruši »šlajs« na Tisi; druga - da se lengerisana mina postavi u doku između osamdesetak šlepova punih petroleja i usidrenih duž obale Dunavca u Zemunu.

Međutim, odlukom Pokrajinskog komiteta ove akcije nisu izvršene, već je ostalo da naša livnica smeštena u neposrednoj blizini Belegiša, na obali Dunava, u vinogradu Miluša Ranka, i dalje proizvodi »samo« bombe i mine za minobacače. Njoj je »Sremska« ilegalna grupa iz Beograda stalno doturala potreban materijal, naročito koks, kao i nešto gusa, mada je ta potreba zadovoljavana iz akcije omladine oslobođenih sela, koja je organizovala akcije prikupljanja starog gusa u Surduku, Belegišu, Banovcima, Novim Karlovcima i dr.

NABAVKA ŠTAMPARIJE ZA POTREBE NOB-a VOJVODINE

Avgusta 1943. godine Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu je, preko »Sremske« ilegalne grupe u Beogradu, nastojao da nabavi jednu štampariju za potrebe NOP-a. Tu mogućnost je Dragutin Savin Griša ispitivao preko drugova koji su tih dana, u jednom transportu, došli u Belegiš, među kojima su bili Dura Brajković Crni, Nemanja Bijuković i još neki. Oni su preuzeeli obavezu da prvo ispitaju sve mogućnosti u Beogradu, i da kod ponovnog dolaska u Belegiš podnesu detaljan izveštaj. Griša je o tome obavestio druga Jovana Veselinova, a ovaj Boru Radovanovića Novinara, grafičkog radnika koji je stalno postavljao pitanje nabavke jedne štamparske mašine.

Kad su po drugi put došli u Belegiš, Bijuković i Brajković su, na sastanku u kući Milorada Stanisavljevića Jane, izvestili da se štamparska mašina može nabaviti, s tim što je potrebno da se za nju plati 100.000 dinara i 200 kg brašna. Tom prilikom Griša i ja nismo ulazili u to na koji će oni način nabaviti mašinu, ali je zadatak ostao - da se ona po svaku cenu nabavi i što pre prebacu u Belegiš. Ilegalci Bijuković i Brajković ponovo su se vratili u Beograd i počeli da pregovaraju o nabavci štamparske mašine. U stvari, postojalo je nekoliko kombinacija za nabavku mašine i trebalo se opredeliti za jednu, razume se najprihvatljiviju. Izbor je izvršen na sastanku u Beogradu, na kome su bili: Nikola Stanisavljević, Miloš Mandarin, Đuro Brajković i Nemanja Bijuković. Odlučeno je da se mašina nabavi u štampariji »Slovo«, od vlasnika Andrije Boljšakova. To je bio američki »tigel« i vlasniku je trebalo reći da je potrebna za jednog štampara u Šapcu, kamo će je oni da prebace.

Boljšakov se u prvo vreme kolebao oko prodaje mašine, ali kada je čuo da ta mašina »ide« za Sabac i kada mu je ponuđeno 100.000 dinara - popustio je. Sutradan je Mandarin, uz pomoć kocijaša Budimira Bukvića, prebacio rasklopljenu mašinu do fabrike »Sonda« i Ilje Ravina, da bije tako rasklopljenu smestili u fabrički kanal. Time je otpočela priprema za prebacivanje mašine na slobodnu teritoriju. Mandarin je naredio Brajkoviću, Bijukoviću i Stolniku da u najkratčem roku prebace mašinu za Belegiš.

Postavljalo se pitanje: kako mašinu odavde neprimetno prebaciti do Dunava, a zatim je preneti u čamac. Izlaz je, nakon analize situacije u koje se može zapasti ako Nemci otkriju »operaciju«, nađen u tome daje Bukvić u po bela dana prebaciti do Dunava, na kolima. On je inače bio invalid, bez ruke, i u njega Nemci nisu sumnjali, dok je on, po zadatku NOP-a, gotovo svakodnevno prevozio oružje do Dunava i čamaca koji su sa tim dragocenim tovarima zamicali prema Bele-

gišu. Njega su na obali ovog puta dočekali Nemanja i Dura, unapred spremni da Nemcima, ako nađu i pitaju ih šta im je to, kažu da to utovaraju staro gvožđe za železaru u Smederevu.

Kao za vraga, dok su Nemanja i Đuro tovarili delove mašine u čamac, a Bukvić sedeo na kočijaškom mestu banuli su Nemci. Pitali su šta to utovaraju, a oni su odgovorili - po dogovoru. Nemci su klimnuli glavama ali su i dalje ostali pred čamacom. Uto je stigao i Stolnik. On je pripremio benzin za pokret. Utovaranje se bilo kraju, a Nemci su i dalje posmatrali. Kada je sve utovareno Nemanja je obavestio Stolnika o pitanjima koja su postavljeni Nemci. Čamac je krenuo sa tovarom, ali - u pravcu Smedereva. Kad su to Nemci videli - napustili su to mesto. A Stolnik je, po prelazu ispod pančevačkog mosta, prešao na banatsku stranu i uputio se prema Belegišu, da bi u toku noći stigli na Belegiški sprud, istovarili mašinu i o tome obavestili Doku Belanovića. On je odmah poterao kola da mašinu dovuće u selo.

O dolasku maštine obavešten je Griša i ostali drugovi u selu. Griša je obavestio druga Jovana Veselinova, koji je u prvi sumrak došao da mašinu vidi i da se dogovori za njen smeštaj.

Dok je štamparija nabavljava, pripremanje njen smeštaj. S tim u vezi su Jovan Veselinov, Zlatoje Mali Krsta, Dura Jovanović i Bora Radovanović obišli čitav potez Belegiša i Surduka i utvrdili da bi najbolje bilo da se smesti na salaš Mite Šušnara, na kome je živeo stari sluga Slavko Bajić, dnojne nazvan Deda Flekica. Salaš se nalazio na tromedi Belegiša, Surduka i Novih Karlovaca. Odmah se prišlo pripremi baze. Prvo je Dura Jovanović Mića napravio skicu iskopa baze.

Bazu je trebalo kopati tako da mesto štamparije bude poznato samo najpo-verljivijim ljudima. Zato su bazu na Šušnjarevom salašu kopali: Pavle Šoti Andrija, Vlajko Đuranović, sekretar Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Vojvodinu, Zlatoje Mali Krsta, sekretar Sreskog komiteta KPJ za Staru Pazovu, Dura Jovanović Mića, Steva Doronjski Franja, Jovan Popović Ranko i Bora Radovanović Novinar. Baza je kopana sedam noći i čim je bila završena Jovan Veselinom Žarko je naredio da se štamparska mašina prebací na salaš.

Mašinu je na salaš prebacio Zlatoje Mali, a Bora Radovanović ju je sklopio, tako daje štamparija sposobljena za rad oktobra 1943. godine. Sa štamparijom su održavali vezu Zlatoje i Jova Mali iz Surduka. Urednik listova »Slobodne Vojvodine« i »Istine« bio je Jovan Popović, a tehnički rukovodilac Bora Radovanović. Kasnije su u štampariju došla još dva druga: tipograf Jovan Vojnović i stolar Dura Javorina.

USPEŠNA POTRAGA ZA ŠTAMPARSKIM SLOVIMA I HARTIJOM

»Sremska« grupa je nabavila još i slova za štampariju, kao i još neke potrebe. Nabavka štamparskih slova poverenaje Branku Velimiroviću, koji je radio kao grafički radnik u štampariji lista »Novo vreme«.

U prvo vreme Velimirović je mislio da će, sa svojim drugovima Vukašinom Kostićem, Boškom Velimirovićem i Stevom Jovanovićem, uspeti da potrebna štamparska slova neprimetno iznese iz štamparije u kojoj je radio. Međutim, postoje trebala veća količina slova, a postojala je i mogućnost da ih vratar otkrije, dogovorio se sa Mandarinom da potrebna štamparska slova kupe. Pošto se na pregovore sa štamparijom »Davidović«, uz obrazloženje da se slova kupuju za štampariju Milana Ilića iz Šapca. Vlasnik se u prvo vreme kolebao da proda slova, ali kad mu je Velimirović ponudio dobru cenu - pristao je da proda 300 kilograma slova.

Kupljena slova Velimirović je prebacio do fabrike »Sonde«, u više mahova, obično posle 21. čas, a imao je »ausvajis« za slobodno kretanje Beogradom.

Pošto nije mogao da kupi siepi materijal i linije, Velimirović se dogovorio sa kolegama u »Novom vremenu« da oni to uzmu iz njihove štamparije. Oni su, stvarno, za radnog vremena prikupljali slova i donosili ih kod Velimirovića, stav-

ljajući ih pod patos u kabini, da bi ih po završetku radnog vremena uzimali i iznosili iz štamparije. Po izlasku iz štamparije Velimirović je prikupljao slova i nosio ih kući, u Dalmatinsku br. 11, gde je stanovao. Sutradan, taj materijal je prebacivao do fabrike »Sonde«, u sabirnu bazu za odašiljanje u Srem.

Po isporuci nabavljenih štamparskih slova i ostalog materijala, Mandarin je Velimiroviću ponovo dao zadatak - da na bavi još veću količinu slova. Nabavio ih je, spakovao ih u štamparske sanduke dobivene od Rade Albulova i tako spakovane uputio za Belegiš.

Pored slova, Velimirović je nabavio i boju za štampariju i ostali »sitan« materijal neophodno potreban za štamparski rad.

U grupi Branka Velimirovića bili su obuhvaćeni: slovoslagачi Vukašin Kositić, Boško Velimirović, Andrija Kraljeh (poginuo na Sremskom frontu) i Stevan Jovanović (ranjen kod Obrenovca, a umro u zemunskoj bolnici 1944. godine), zatim Rada Albulov, vlasnik štamparije »Grafika«, Brajković, vlasnik štamparije u Dalmatinskoj ulici, Mihajlo Nasić Glavonja, cinkograf, Radmila Bizetić, korektor, Nestor Subotić, pomoćni radnik, Pera Josimović, metalski radnik, i dr.

Nakon obezbeđenja štamparske mašine, partijsko rukovodstvo Srema postavilo je zadatak »Sremskoj« ilegalnoj grupi da u Beogradu nabave štamparsku hartiju. Taj zadatak poverenje Branku Velimiroviću. On je pokušao da kupi hartiju, ali u tome nije uspeo. Nakon dugog ramišljanja o tome na koji način da nabavi papir, pozvao je Nestora Subotića i zamolio ga da mu pomogne. Nestor je bio raspoložen, za to, ali je predocio da se hartija vlasnicima štamparija izdaje na naloge, kao strogo racionisano trebovanje, koje do zadnjeg grama treba opravdati. Razmatrali su od koje štamparije bi, možda, preko drugova grafičara mogli nabaviti štogod, ali nije videna mogućnost da se problem reši. Na kraju se Subotić seti daje u dvorištu magacina »Donaucajtunga«, u dvorištu stare administracije »Politike«, video istovarene tabake hartije, pa su se dogovorili da, uz sav rizik, sutradan uzmu po jedan, što veći, paket. Računali su sa realnošću: ako ih uhvate u krađi nemačke vojne imovine - zaglavice u Gestapou, ali zadatak se morao izvršiti; drugovima u Sremu je potrebna hartija i jednostavno se morala nabaviti. Sutradan su se, nakon radnog vremena, zaputili ulicom prema magacinu »Donaucajtunga«, čuteći, obojica duboko zamišljeni u očekivanju ishoda poduhvata za nabavku preko potrebne štamparske hartije. Ušli su u dvorište i ugledali hartiju koja je stajala ispred magacina. Okretali su se i videli ljude koji su prolazili ne obraćajući pažnju na njih. Prikradali su se sa strepnjom, spremni da na pitanje zašto su tu odgovore da su došli da vide kakve hartije imaju, jer da je njima u »Novom vremenu« potrebna hartija te i te vrste.

Srećom, niko ih ništa nije pitao. Otvorili su balu, presavili po jedan omot hartije i pošli iz dvorišta. Dragocena bremena su prebacili do Brankove kuće u Dalmatinskoj br. 11. Hartiju su smestili u podrum, da bije već sutradan prebacili na Dunav i ubrzo, čamcem, za Srem.

AKCIJE NEMACA DA OTKRIJU I SPRECE VEZU DUNAVOM

U letu 1943. godine trebalo je da se, po zadatku Partije, 17 drugova prebaci iz Beograda za Belegiš. To je bilo vreme kada su Nemci nastojali da u potpunosti kontrolisu vodenii saobraćaj na Dunavu; pretresali su svako plovno sredstvo a naročito motorne i ribarske čamce, tražeći i najmanju sumnjivu sitnicu koja bi ukazala na put do ilegalnih puteva.

»Sremska« ilegalna grupa je, po zadatku »Dunavske« partijske ćelije i preko Stevana Zmijanca, obaveštena o toj pojačanoj kontroli Nemaca na Dunavu i, ujedno, preneta direktiva da se ilegalci iz Beograda više ne prebacuju za Belegiš motornim čamcima, već da se ispita mogućnost prebacivanja ilegalaca preko Pančevačkog rita do Belegiša.

Da bude i teže, Nemci su istovremeno, na samom Dunavu kod kupališta »Šangaj« i »Dubrovnik«, pojačali svoje prisustvo i budnost, nastojeći da po svaku

cenu spreče prebacivanje Beograđana na suprotnu obalu Dunava, naročito noću. Na to je »Sremska« ilegalna grupa došla na ideju da prebacivanje ilegalaca sa kupališta »Dubrovnik« i »Šangaj« vrši u toku dana, kad Nemci nisu u mogućnosti da u potpunosti kontrolišu prebacivanje putnika preko Dunava za Rit.

Prebacivanje od kupališta »Šangaj« do Rita vršeno je pojedinačno; ilegalci bi se skidali u kupaće kostime i kao kupači preplivavali na levu obalu Dunava. Tako je trebalo prebaciti grupu ilegalaca koju su činili: Ilija Perić, Ivan Baltušić, Vladimir Bajić, Pera Milanović Šapčanin, Lazar Jolić Bestija, Jovo Bijuković, Momčilo Bijuković, Toma Nikolajević, Andrija Verinac, Aleksa Ohrimenko Rus, Tanasije Radić, Joška Lumić, Jova Nikolić Krnja, Čira Hadžipavlović i dr.

Pripreme za prebacivanje ove brojne grupe ilegalaca u Rit izvršio je Miloš Mandarin. On je imao zadatak da ih preko Rita sproveđe do Belegiškog rita, a zatim organizuje njihovo prebacivanje odande u Belegiš.

Prebacivanje ilegalaca u Rit izvršeno je u toku dana, pojedinačno, a u prvi sumrak Miloš ih je poveo grupno ka Belegišu. Sa njim su pošli Tanasije Radić i njegova žena Roza Kunciger, po narodnosti Nemica, koja je imala zadatak da se, u slučaju susreta sa Nemcima, objasni na nemačkom jeziku. Ona je, inače, i do tada i sve do oslobođenja, išla u prethodnici svakog transporta ovim kanalom. Sada su, na rastojanju, u koloni, pozadi Roze, išli Mandarin i Radić, a zatim ilegalci, zapućeni u partizane.

Grupa je bez ikakvih teškoča prošla do Belegiškog rita i smestila se u šumarak blizu Dokalicine kuće, koji je u toku dana obavestio Belegišane daje grupa ilegalaca stigla i da ih noću treba prebaciti u Belegiš. Na to je Belegiška desetina u prvi sumrak krenula na Dunav, sa pripremljenim čamcima, i u toku noći prebacila grupu beogradskih ilegalaca preko Dunava. Tu je Mandarin, na uobičajen način, predao ilegalce Đoki Belanoviću po spisku i sa karakteristikama, a ovaj ih je smestio po kućama u selu.

Prilikom povratka Mandarina su, kada se pre podne iskrcao na obalu Belegiškog rita i uputio se kući Đokalice Jazića, presreli »domaći« Nemci koje su Sremci, zbog crnih uniformi koje su nosili, nazivali »Crnci«, i počeli da viču da stane. Međutim, on je, noseći u torbi propagandnog materijala za drugove u Beogradu, potrcao i uspeo da se uvuče u trščaru »Široke gredе«. Nemci su za njim pripucali, pokušavajući da ga po svaku cenu pronađu. Našavši se u vrlo nezgodnoj situaciji, Mandarin je pomisljao čak i na samoubistvo - samo da živ ne padne u ruke Nemcima koji su sve više stezali obruč oko njega, prebirajući trsku. Svestan značaja zadatka kojeg je imao, u magnovanju je pokušao da se sakrije u vodu bare. Uzeo je nož, odsekao trsku i stavio je u usta, a zatim se zagnjuriо u vodu i kroz trsku počeo da diše. »Crnci« su došli u neposrednu blizinu ilegalca, ali ga nisu primetili, već počeli glasno da komentarišu kako je, verovatno, preplivao baru, pa ga valja juriti na suprotnu stranu. Za to vreme njegovo srce je snažno kucalo, dok je nastojao da se ne pomeri iz vode kako ga Nemci, koji su vršljali okolo, ne bi otkrili. Cuo je kako je komandir jednoga iz patrole, nekog Johana, ostavio na straži kraj bare, a on je, sa ostalim vojnicima, nestao ka suprotnoj obali. U razmišljanju šta da čini, Mandarin je pažljivo izvukao glavu iz vode, pogledao levo i desno, oslušnuo šumove i kad mu se učinilo daje siguran - polako je izašao iz vode i legao u trsku. I dalje je, onako mokar, pažljivo pratilo šta se dogada oko njega. Negde sa druge obale bare čulo se prodorno »Halt!« On je ležao nepomično i razmišljao na koji način da se izvuče iz ove teške situacije. Pomišljao je čak i na to da izvrši prepad na stražara koji se šunjaо kraj trske. Uto su se vratili i ostali iz patrole, glasno nagađajući kuda je begunac tako nenadno nestao, pa je komandir patrole, najzad, postavio stražu i sa druge strane bare, a ostalima naredio da podu u dalje traganje.

Mandin je shvatio da su ga Nemci sa svih strana blokirali i da mu preostaje: ili da izade i primi otvorenu borbu sa Nemcima, ili da ostane u trsci dok se nemačka blokada sama ne ukloni.

Sa padom mraka je morao doneti odluku. Odlučio se da ostane u trsci, jer je to bila jedina šansa da preživi. Nadao se da će Nemci, kad se uvere da nema nikoga, napustiti baru i on će izaći iz trske.

Prošla je i noć, prošao je i naredni dan, da bi tek pred sumrak Nemci povukli straže. Tada Miloš Mandarin, iscrpljen i iznemogao, izađe iz trske i uputi se do Đokalice Jazića. Tu se okrepio i u toku noći se preko Rita prebacio za Beograd.

Septembra 1943. godine Nemci su, u ranu zoru, izvršili blokadu dela Beograda duž Dunava - od Električne centrale do kupališta »Šangaj« i »Dubrovnik«, uhapsivši nekoliko stotina građana. Tom prilikom niko od uhapšenih nije znao pravi razlog ovakvog postupka. Posle nekoliko dana Nemci su pustili sve pohapšene, zadržavši u zatvoru samo Đuru Brajkovića i Damjana Ibrovčića, koje su tukli i terali da priznaju da saraduju sa NOP-om u Sremu. Prvih dana Dura i Damjan nisu ništa priznali. Ubrzo su agenti doveli neke ilegalce koje su ovi prebacivali u Srem i suočili ih. Dugo su ova dva hrabri čoveka i rodoljuba odbijala da su ikada te privedene kukavice poznавала, a obaška da su ikakve veze imala sa nekim prebacivanjem ilegalaca u sremske partizane. Tako se ponavljalo: oni dvojica, tučeni i na sve načine mučeni, odbijali su da imaju ikakve veze sa komunistima, ilegalom na Dorćolu i kanalom za odlazak Dunavom u partizane, a grupa dojučerašnjih saradnika i simpatizera NOP-a u Beogradu, sada pohapšena negde u Sremu, iznosila je pojedinosti kojima su teško teretili ova dva čoveka koji su, stvarno, po ko zna koliko puta, čamcima prebacivali ljudе ka Belegišu, u partizane.

Na kraju, Damjan je, odvojen od Đure, prebijen i izmrcvaren, shvativši da su dokazi onjegovoj delatnosti, na osnovi iskaza privedenih radi suočenja, neoborivi - priznao daje prevozio te ljude u Belegiš, istina naglašavajući da nije znao da se radi o budućim partizanima i da je to činio za pare, dodavši:

- Kakav bih ja bio ribar na Dunavu kada ne bih povezao nekoga ko me zamoli i plati!

Policiji je bilo dovoljno to Damjanovo priznanje, jer su ti za koje je priznao da ih je prevozio do Belegiša - rekli sve drugo: gde su se i čijim posredstvom okupili, kuda su se prevozili, kako su u Sremu prihvaćeni...

Dogodilo se da je uoči same te blokade grupa ilegalaca prebačena preko Rita za Belegiš, a vodio ju je Miloš Mandarin. Dogovor je bio da Andrija Stolnik dode po njega sutradan, motornim čamcem. Međutim, Stolnik nije došao nekoliko dana i Mandarin se zabrinuo zašto ni on niti iko iz Beograda ne stiže, što se dotad nije dogadalo. Sa njim je, u pratnji te grupe ilegalaca, bio i Slavko Brzak. Oni su pet dana čekali da neko dode iz Beograda i objasni im što se to desilo da nijedan od ribara i pripadnika »Sremske« ilegalne grupe ne dolazi u Belegiš.

Ne mogavši više da čekaju, Slavko i Miloš su jedne večeri krenuli za Beograd. Uspeli su da se neprimetno privuku Dunavu i izvuku se na beogradsku obalu, gde su se obratili Marku Dživdžanu, koji je stanovao u baraci pored samog Dunava. Ovaj je bio sav unezveren kad ih je ugledao i odmah rekao:

- Bežite, mi smo juče pušteni iz zatvora, kod nas je provala, motre na nas.
- Kuda da bežimo? - pitao je Mandarin.
- Beži kud znaš!
- Reci mi samo ko je ostao u zatvoru?
- Ne znam tačno, ali izgleda da su uhapšeni Đura i Damjan i da ih nisu pustili iz zatvora.
- A ostali?
- Za ostale ništa ne znam.

Mandin je munjevito razmišljaо: »Šta je čika Marku, što se tako uplašio, prosto ne mogu da ga prepoznam. Čovek koji je uvek izvršavao sve zadatke i nije se plašio ničega - sada gleda da me se što pre otarasi. Da ga nije zbog nečega sramota samog sebe...«

- Dobro, čika Marko, odoh ja, a sutra čemo se videti...
- Idi, Miloše, a to za sutra — videćemo....

Miloš izade i poče razmišljati na koju stranu da pode. Još je bio policijski čas. Nije smeо da pode u svoj stan. Rekao je sebi: »Idem do Slavka. On ima baraku na samom Dunavu. Prileći ћu kod njega, dok ne prode policijski čas, pa ћu tada otići kod drugova da saznam nešto više o ovoj provali«.

Polako se privukao Slavkovoj baraci i tiho pokucao na vrata. Slavko je vrlo oprezno otvorio.

Posle blokade dela Beograda pored Dunava, Steva Zmijanac je, preko Miloša Mandarina, obavestio sve ilegalne grupe da održe sastanke i pojačaju budnost. Skrenuta je pažnja na mogućnost da u provali još neko bude uhapšen i zato je svima stavljeno u zadatku da se za nekoliko dana sklone od kuća - kako bi izbegli hapšenje.

Posle nekoliko dana saznalo se daje Dura Brajković ubijen u zgradu bivšeg Češkog poslanstva, a daje Damjan Ibrovčić prebačen u neki logor, gde ga Nemci teraju na prisilni rad. Ipak, odande je uspeo da ilegalno pošalje pismo Milošu Mandarinu i obavestio ga kako je sve teklo na saslušanju. Pisao je drugovima da je Dura u teškim mukama umro ali ništa nije priznao, a daje on pod batinama i suočen sa dokazima priznao prevoženje ilegalaca za Belegiš, ali da ih je prevožio za novac i ne znajući kud su išli i šta su radili.

Miloš je o svemu tome izvestio Stevu Zmijanca. Na osnovu svega zaključeno je da se provala nije proširila na ostale pripadnike NOP-a u Beogradu.

Posle tri meseca dobijeno je obaveštenje da je i Damjan Ibrovčić streljan.

Posle te provale iz jeseni 1943. godine Nemci su pojačali budnost na Dunavu. Čak su jednog folksdjočera, zvanog »Lulaš«, zadužili da dobro motri na znake prebacivanja ilegalaca i ostalih sumnjivih poslova na Dunavu.

Ribari su već posle nekoliko dana saznali daje »Lulaš« zadužen za špijuniranje njihove aktivnosti na Dunavu. Stvarno, on je vodio računa o tome ko dolazi i kud se kreće od ribara, a naročito je motrio na čamce koji su krstarili Dunavom.

O novonastaloj situaciji na Dunavu Mandarin je obavestio Zmijanca, pitajući ga na koji način od sada treba prebacivati ilegalce sa kupališta »Šangaja« i »Dubrovnika« na banatsku stranu. Zmijanac je podvukao da ih svakako ne treba više prebacivati motornim čamcem, jer će dunavska policija pojačati kontrolu njihovog kretanja. Naglasio je potrebu da se Mandarin pažljivo dogovori sa ribarima i ostalim članovima svoje grupe o novim načinima prebacivanja ilegalaca preko Dunava.

Posle blokade zastoj u prebacivanju je potrajavao više od deset dana, tako da se nagomilao veći broj ilegalaca koje je trebalo prebaciti u Srem. Postavljalo se pitanje: na koji način će Miloš to organizovati? On se o tome najpre posavetovao sa Vladimirom Bajićem, Ivanom Botušićem, Jovanom Nikolićem i još nekim. Na osnovu tih dogovora usvojen je zaključak da se ilegalci prebacuju preko Dunava u Rit u toku dana, i to neprimetno - kao kupači sa Dunava.

Ubrzo se Mandarin, posredstvom pouzdanih saradnika, sastao sa »Lulašem« koji je, inače, po ceo dan patrolirao pored kupališta na Dunavu i nadzirao kuda radi. Mandarin mu se predstavio kao trgovac namirnicama i liferant za potrebe nemačke komande i pozvao ga u kafanu. Ovaj, poznat kao ispičutura i »muktaroš«, oberučke je prihvatio poziv. »Trgovac« je plaćao rundu za rudnom, nemametljivo pokazujući pun novčanik, da bi, »u poverenju«, priznao da on radi uz nemački blagoslov, daje saradnik Nemaca u borbi protiv »bande«. Tu se »Lulaš«, ovejani folksdjočer, uhratio »na udicu«. Rastali su se kao »kamaradi«, s tim što je Mandarin naredio krčmaru da »Lulašu« daje koliko hoće da piye, a on će sve plaćati...

Mandin se od pijanog »Lulaša« i zadirnijene kafanice rastao misleći: »I sutra ћu ja tebe, špijuncino, već od devet sati napiti, a drugove organizovati da svih 60 ilegalaca do podne prebace u Rit... Šljokara je ovo velika. Prodao bi on i Hitlera za rakiju. Dobro je što je takav. Zlo bi bilo daje neki opasnik i da nisam u mogućnosti da izvršim postavljene zadatke«.

Taj sastanak u kafani, uz čašu, potrajavao je. A ostali ribari koji su, po običaju i tog jutra navratili u kafanu, radoznalo su posmatrali Milošev sastanak sa »Lulašom«, nagadajući o čemu je reč. Samo pojedini su streljili da će ga »Lulaš« iskušati za neke stvari, ili će ga prepoznati, jer se više puta na Dunavu raspitivao za Miloša Mandarina.

Sutradan su, već do osam sati, na Dunavu izvršene sve potrebne pripreme za ostvarenje Mandarinovog plana. »Flota« je pripremljena; desetak čamaca krstarilo je duž obale. Kupači su pristizali na Dunav. Ilegalci su bili obavešteni da se obraćaju za prevoz ribarima koji, usamljeni u čamcima, krstare pored obale.

Miloš je zauzeo isti sto u kafani, sedeći sa »Lulašom«. Počeli su sa rakijom, nastavili sa prženom ribom i sve to zalili vinom. »Lulaš« se interesovao gde sve »kamarad trgovac« kupuje robu za nemačku komandu, na šta mu je ovaj brojio gradove. Na to je preispoljna »šljokara« poželila da mu negde, uz put, kupi »svinjskog mesa ili nekog šarana«, da bi obradovao svoju Maricu, što mu je obećano. Sad je Mandarin prešao na pitanja:

- Reci ti meni, kamarad, zašto si ti svakodnevno ovde, pokraj Dunava, kao na službi?

- Ti si naš čovek, tebi to mogu reći. Ja sam zadužen da pratim ove koji odlaže u Rit, jer komunisti stalno na ovom pravcu prebacuju preko reke pojedince i grupe u Srem. Moram svaki dan da o tome vodim računa....

- Pa, da: moraš kada si zadužen.

- Znam dobro da govorim srpski, jer sam ovde odrastao, i zato sam od Gestapoa zadužen za ovaj sektor.

- Neka nam je i to sa srećom. 'Ajde, živeo! - nazdravlja Miloš Mandarin.

- Znaš, poveriće ti još nešto. Ima tu neki Miloš koji stalno prebacuje te »crvene« Beogradane u Srem, u partizane.

- Jesi li ga video?

- Nisam.

- A šta znaš još o njemu?

- Ne znam više nego to.

- Kako ga nisi pronašao?

- Eto, nisam. Raspitivao sam se ovde kod ribara, a i kod ljudi pored obale, ali niko mi ništa nije znao reći.

- A kako si i od koga čuo za tog Miloša? Zar ti nisu dali detaljnija uputstva o tome kako bi ga što brže mogao pronaći?

- Nisu, jer se o njemu ništa ne zna. Samo su neki partizani, koji su uhvaćeni u Sremu, rekli daje neki Miloš uglavnom organizovao to prebacivanje iz Beograda.

- A jesi li ti šta primetio sumnjivo na Dunavu?

- Meni su, pravo da ti kažem, svi sumnjivi...

Dok su Miloš i »Lulaš« jeli, pili i eglenisali - ribari su, neprimetno, prebacivali ilegalce preko Dunava. Plan je bio da se do dva sata popodne svi ilegalci prebace na suprotnu stranu.

U određeno vreme Miloš je, sa »žaljenjem« i izgovarajući se obavezama trgovca za potrebe nemačke oružane sile, napustio »prijetno društvo« i prvi ribara na koga je naišao zadužio da ga prebaci preko Dunava. Odande je prikupljene ilegalce, u toku noći, prebacio preko Rita do Belegiša.

Sa »Lulašom« je i dalje održavao prijateljske odnose, što mu je omogućilo da i druge grupe na isti način prebacuje do Belegiša.

Sretenije Zorkić

NERETVA I SUTJESKA

PRVI SUSRET SA VRHOVNIM KOMANDANTOM

Stigavši na Oštrelj, u sedište Vrhovnog štaba, moj Šibenčanin Josip Jakovljević i ja krenusmo za komandirom, kroz šumu. Posle pedesetak metara, veoma iznenadeni, ugledasmo kompoziciju voza maskiranu jelovim granama po kojima je napadao sneg. Kako je dan bio na izmaku, to je u šumi već bilo mračno, pa smo, kroz prozore na vagonima, ugledali svetla. Naše iznenadenje bilo je veliko, jer smo očekivali da ćemo naići na nekakve zgrade ili barake, možda i zemunice, ali svakako ne na voz.

Kompozicija se sastojala od 7 vagona, i to sve teretnih, preuređenih za stanovanje, tako da su na nekim bili napravljeni i otvori u vidu prozora.

Komandir nas je uveo u jedan vagon, predstavio nas grupi boraca koji su, slobodni od službe, leškarili po policama. Ponudili su nas dobrim pasuljem iz lonca koji je stajao, valjda ostavljen za namernike, na jednoj zagrejanoj peći u vagonu.

Borci su nas srdačno prihvatali, pitali o Dalmaciji, dugom putu dovde i dr. Određeno nam je i mesto za spavanje u vagonu, a onda nam komandir reče da podemo za njim. Noć je već uveliko bila osvojila. Išli smo za komandirom i ušli u jedan od susednih vagona. Popeli smo se na čeona vrata vagona koja je on otvorio i rekao nam da ga, pored vrata, čekamo. Bio je to takođe teretni vagon, ali preuređen za radnu prostoriju. Uz probivene prozore, s obe strane, bila je postavljena po jedna polica, tako da može da posluži kao pisači sto, a uz police su bile postavljene pokretne klupe. U dnu, na suprotnoj strani vagona, bile su izvešane geografske mape Jugoslavije i Evrope, kao i neke topografske karte. Upravo ispred tih karata bila je grupa drugova koji su nešto živo raspravljali. Nešto izdvojen od njih, sedeо je i pisao stariji, već prosedi partizan. Čitava prostorija bila je dobro osvetljena lampama karbitušama.

RAZGOVOR SA DRUGOM TITOM

Komandir je prišao jednom drugu iz one grupe, nešto mu šapnuo i pokazao na nas glavom. Na to se ovaj izdvoji, uze pismo od komandira i, otvarajući ga, pride nama. Pružio nam je ruku i, pošto smo mu rekli imena, reče daje on Veljko (Pavle Ilić, ovde poznat kao Veljko Krajinac, jedan od pomoćnika načelnika Vrhovnog štaba). On na rukavu nije imao nikakvih ozнакa, ali se videlo da ima važnu funkciju. Ubrzo sa police uze beležnicu i zatraži da mu jedan, pa drugi iznesemo osnovne podatke o sebi, što je brižljivo upisao.

Upravo je drug Veljko završavao s upisivanjem tih podataka, kad našoj grupi pride još jedan stariji partizan. Njegova pojava, a posebno crte lica, odražavali su energiju i odavali skladnu ličnost. Veljko mu s poštovanjem reče da smo upravo stigli iz Dalmacije i raspoređeni za popunu prateće jedinice, pokazujući mu pismo koje smo doneli iz štaba zone. Ovaj drug nam pruži ruku i upita nas iz kog smo mesta rodom i kada smo stupili u partizane. Odgovorili smo da smo iz Šibenika i da smo, po odluci Mesnog rukovodstva KPJ, u partizane izašli 19. oktobra. Stariji drug nas ponudi da sednemo, pa nastavi da nas pita što smo po za-

nimanju. Kada sam mu odgovorio da sam radio na pošti kao mehaničar, a i Joso reče daje radio kao bravar u Tvornici aluminijuma, njemu bi veoma drago, ali ne reče zašto. Postavljao je još niz pitanja: kako narod, odoleva teroru okupatora, što znamo o pogibiji Rade Končara i dr. Sa interesovanjem je pratilo naša izlaganja, gledajući nas pravo u oči, tako da smo imali osećaj da ne samo što procenjuje naša zapažanja, već i ocenjuje nas kao ljude.

Pred kraj razgovara našoj grupi se priključi i Velimir Terzić, zamenik načelnika Vrhovnog štaba, koga smo sreli ranije, u štabu zone. Njemu je bilo čudno kako smo mi tako kratak put, od Vagana do Oštrelja, prešli za šest dana, a on ga je prešao juče u toku dana.

Ukratko smo ispričali što smo doživeli na putu, našto su se svi nasmejali, ali, ipak, i uglašali zaključili da se u potpunosti sprovodi zakon stroge konspiracije. U svoj vagon smo otišli nakon dugog zadržavanja, zadovoljni, jer su prvi utisci o prijemu na koji smo u novoj sredini naišli bili izvanredno lepi.

U međuvremenu smo doznali daje jedinica u koju smo stigli Prateća četa Vrhovnog štaba. Kada smo se u nju vratili, nastavljana su zapitivanja. Posebno su se borci interesovali da li smo videli druga Starog, na što smo odgovorili da jesmo, misleći na onog starijeg partizana koji je sedeо i pisao na polici uz prozor.

Videli su da smo umorni, pa je i razgovor jenjavao. Popeli smo se na određena mesta, na gornjoj polici, i brzo se raspremili za spavanje. Ipak, sanje teško dolazio na oči; trebalo je srediti utiske doživljene te večeri, kao i ono mnoštvo utisaka doživljenih u putu. No, umor je nadjačao; iz jednog ugla vagona oglasi se zvuk svirale i melodija nekog živog šumadijskog kola, što je zazvučalo kao nezaboravna uspavanka.

U PRATNJI VRHOVNOG KOMANDANTA

Osvanuo je 14. novembar 1942. godine, prvi naš dan u pratnji Vrhovnog štaba. Doručkovali smo sa drugovima i dobili prve zadatke - da pripremimo drva za loženje i donesemo vode po vagonima. Zatim smo dobili puške, »kragujevke« i po 10 metaka. Ubrzo zatim nađe komesar Prateće čete, Zivorad Jeremić Modelar, i naredi Milutinu Despotoviću omladinцу, omladinskom rukovodiocu čete, da iz 3. voda odredi grupu boraca da prati druga Starog koji ide na Oštrelj, da obide grupu ranjenika. Drug Stari veli Modelar - svaki čas treba da krene kolima u Centralnu bolnicu.

Omladinac pozva i nas dvojicu, novajlige, Josu i mene. Postrojismo se pred vagonom, očekujući tog druga Starog kojeg treba da pratimo. Naređeno nam je da stavimo po pet metaka u pušku i ukočimo zatvarač.

Malo zatim iz vagona izade onaj drug sa kojim smo sinoć dugo razgovarali. Znaci, to je bio taj drug Stari, a ne onaj sedi partizan. Poverisimo se komesaru Modelaru, a on nam objasni da je to Tito, koga svi zovu drug Stari, a onaj sedi partizan je Fjodor Mahin, poreklom Rus (živeo dugo u Crnoj Gori), partizan od prvog dana ustanka. Bili smo više nego presretni što smo, već pri samom dolasku u novu sredinu, razgovarali sa vrhovnim komandantom NOV i PO Jugoslavije. Tada smo osetili još veću obavezu da učinimo sve što možemo kako bismo obećanje dato komesaru IV operativne zone, drugu Jordanu, dostoјno izvršili.

Toga dana otputwala je grupa rukovodilaca u Sloveniju. Prisustvovali smo njihovom ispraćaju. Ćule su se mnoge šale, želje za srećan put, poruke starim drugovima.

Doznali smo da upravo predstoji formiranje Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba i da ćemo Joso i ja biti raspoređeni u 3. četu, inžinjerijsku, koju su neki zvali i pionirskom. S tim u vezi održan je sastanak i izvršen raspored kadra. Za komandira naše čete postavljenje Dušan Novaković Dule, za političkog komesara Milutin Despotović Omladinac, a za zamenike Duletu i Omladincu - Radojica Vuković i Vjekoslav Spoja Vjeko.

Sutradan smo se iz planine spustili u Bosanski Petrovac. Naša četa je raspoređena u jednu napuštenu kuću, uz put, nasuprot zgradama u kojima je smešten Vrhovni štab. Brzo smo Joso i ja dobili i prve zadatke; komandir Dule nam je naredio da se javimo drugu Vladimиру Smirnovu Volodi, načelniku Tehničkog odseka Vrhovnog štaba. Od njega, veli, treba da dobijemo zadatke u vezi sa organizacijom unutrašnjih veza za potrebe organa Vrhovnog štaba.

UREĐENJE TERITORIJE PO VEZI

Voloda nas je primio i upoznao s time kako je predviđeno da naša četa, posred osnovnog zadatka, dakle inžinjerijsko-minerskih borbenih radnji, treba da obezbedi organizaciju i održavanje unutrašnjih veza za potrebe Vrhovnog štaba, i to u svim uslovima: za vreme dužeg rasporeda u naseljenim mestima; izvan naselja; na sastancima i u toku pokreta. U tu svrhu će se formirati jedna desetina u 3. vodu, kojoj će, po potrebi, biti pridavana ojačanja iz ostalih vodova čete. U vezi sa materijalnom popunom naše buduće desetine, rekao je da u mesnoj pošti ima nešto trofejnog telefonskog materijala, pa treba da odaberem što nam je potrebno, ali da vodim računa o tome da je broj tovarnih grla u komori Pratećeg bataljona veoma ograničen.

Pošto sam želio da nekako, ipak, utvrđimo koja je to količina opreme s kojom bismo, po mišenju druga Volode, bili pokretni, dogovorili smo se da to bude: jedna poljska telefonska centrala od 5 brojeva, pet telefona i desetak km dvožilnog kabla. On je imao spisak trofejnog materijala kod sebe i iz njega sam video da su u pitanju sredstva veze bivše vojske, sada zaplenjena od domobrana. To su bili telefoni i centrala tipa »ericson«, u limenim kutijama, predviđeni za upotrebu u poljskim uslovima. Tako smo pitanje »materijalne formacije« rešili, samo nam se ništa konkretno nije moglo reći za potrebne elemente, već je zaključeno da postupimo po tada veoma ubičajenoj paroli - »Snadi se, druže!«

Na jednoj skici Voloda nam je pokazao protezanje stalnih telefonskih linija koje su, po oslobođenju prostrane teritorije Bosanske krajine, korištene za telefonsku vezu. Objasnio mije da su sva vojna područja, dakle vojnoteritorijalni organi, obavezni da na oslobođenoj teritoriji ospozobljavaju tu liniju i da su formirane jedinice za tu svrhu. Bilo je predviđeno da te poslove obavljaju stariji ljudi, koji su se inače bavili sličnim poslom, ili da se za to priuče.

Za rad na telefonskim centralama u gradovima Krajine redovno su, uz kojeg iskusnog poštara, pridodavani i od rana prezdraveli borci. Kao podrška u podizanju stalnih telefonskih linija, služila je jedna pokretna grupa koju je vodio drug Jakšić (koga su svi zvali Lala), iskusni stručnjak za stalne linije, inače bivši službenik PTT-sekcije iz Novog Sada. On je na tu dužnost rasporenjen iz Prve proleterske brigade. (Docnije je toj Lalinoj grupi pridodato i nekoliko telefonista iz Sedme banjške divizije, tako da ih je bilo tridesetak, ali nikada nije doneta i zvanična formacija za tu jedinicu. To, verovatno, i radi toga jer je sastav grupe bio promenljiv, pa bi, recimo, u slučaju ofanzive linijaši i telefonisti područja ulazili u sastav područnog odreda, a Lala i njegova grupa u diviziju, koja je bila na pravcu kretanja Vrhovnog štaba).

Kao pomoćnik Volode za poslove organizacije veza na oslobođenoj teritoriji, veoma aktivno je radio i Pero Vuković, do rata upravnik pošte u Starom Bečeju, a posle okupacije Vojvodine proteran i, od nove PTT vlasti NDH, rasporenjen za upravnika pošte u Bileći. Ali jedva da je tu dužnost i primio, a ono je planuo ustank kojem se i on pridružio, da bi, kasnije, sa hercegovačkim udarnim bataljonima, stigao u Bosansku krajinu i preuzeo navedenu dužnost.

Dovoljno je bilo samo pogledati skicu i ostalu dokumentaciju kod Volode pa da se sagleda sva složenost uspostavljanja stalnih telefonskih linija i njihovog održavanja na prostranoj oslobođenoj teritoriji! Pre svega bez ikakve rezerve u materijalu, osim drvenih stubova, kojih u šumi istina nije manjkalo. Posedovali smo izvesnu, količnu raznih vrsta žice, najpre one koja je u Fabrici celuloze u Dr-

varu služila za vezivanje ambalaže, no i ona je bila nagorena u požaru. Drugog ničeg nije bilo. Ipak, partizanskom upornošću krpilo se na sto načina, pa je, uprkos svim improvizacijama, omogućavana razmena saopštenja, premda vrlo često uz pomoć telefonista, jer je čujnost bila ograničena.

Volođa nam je, pre svega, ukazao na zadatke koje je trebalo bez odlaganja izvršiti. Morala su se, recimo, postaviti još dva telefona za potrebe Vrhovnog štaba, ali je prethodno trebalo centralu od 15 brojeva zameniti većom, od 30 brojeva. Tu novu centralu je trebalo osposobiti za uvođenje dvaju prolaznih linija. Uz to, trebalo je osposobiti još koji od telefona zatečenih u pošti u Petrovcu, ili zaplenjenih u borbi.

Zatim me je Volođa upoznao sa drugovima iz radio-odeljenja Vrhovnog štaba. U jednoj manjoj zgradici, na spratu, bila je radio-stanica, a u prizemlju priručna radionica, koju su vodili tehničar Đoković i njegov pomoćnik Stevo Andrić, a sa njima je radio i Slobodan Nakićenović, student tehnike, koji je sa jednim adaptiranim primopredajnikom upravo otisao prema Prnjavoru, da ga predla Trećoj udarnoj diviziji i radiotelegrafiste uputi u rad.

U radionici je bilo nešto priručnog alata i jedan precizniji voltmetar, a skupili su nešto delova iz trofejnih uredaja i pripremali još jedan primopredajnik, za koji su mi rekli daje namenjen Sedmoj banjaskoj diviziji. Volođa nam je rekao da bismo i mi, pri mesnoj pošti, trebali organizovati priručnu radionicu za opravku telefonskih uredaja.

Od radio-telegrafista nismo zatekli nikoga. Rečeno mi je daje rukovodilac službe Veljko Dragićević, a njegov pomoćnik Atilije Duplančić, te da vesti stranih agencija za potrebe Agitprop-a prima stari i iskusni radiotelegrafista Jozo Butorac. Baš tih dana bila je uspostavljena radio-veza sa Glavnim štabom Hrvatske, Prvim bosanskim korpusom, Prvom i Drugom proleterskom divizijom, a upravo se čekalo na uspostavljanje veze sa Trećom udarnom divizijom. Kao veliku tajnu doznao sam da se redovno održava radio-veza sa radio-stanicom »Slobodna Jugoslavija«, koja se nalazi negde u SSSR.

Drug Volođa me je, dakle, u potpunosti uveo u dužnost, saopštio mi zadatke i, naročito, ukazao na veliku odgovornost i izuzetno zalaganje koje se zahteva od svakog pojedinca.

DANJU MINER A NOĆU VEZISTA

/

Treća četa Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba formirana je, u glavnom, od boraca pristiglih iz Like. Brojila je, sa rukovodećim kadrom, 35 boraca. Odmah po formiranju otpočeo je minerski kurs, u zgradici škole, preko puta Doma kulture. Nastavu s nama su, pored Volode, iskusnog gradevinskog inžinjera, izvodili Milisav Raičević i veoma intersetantni predavač Pavle Savić, čuveni naučnik i ovde šef šifrantske službe Vrhovnog štaba, koji nam je govorio o tehnologiji materijala sa kojima ćemo se susretati.

Po danu sam prisustvovao minerskom kursu, a s večeri organizovao obuku telefonista naše desetine na telefonskim aparatima i centrali, kao i u radnjama iz linijske službe. Obuka je bila očigledna i sprovodili smo je kroz opravku neispravnih telefona i centrale, kao i ispitivanje kabla.

Naš minerski kurs je trajao svega 10 dana, jer za više nije bilo vremena. Jednog dana nam je govorio o svojim iskustvima i glasoviti miner i diverzant Ilija Hariš, poznatiji kao Ilija Gromovnik. On nas je ohrabrio rekvajši da za dobrog i pouzdanog diverzanta nisu potrebne neke izuzetne sposobnosti.

Kurs je skraćen, verovatno, i zbog Prvog zasedanja AVNOJ-a. Drug Tito je, sa delom Vrhovnog štaba, prešao u Bihać.

SLOBODNI BIHAĆ USPOSTAVLJA VEZE SA SVETOM

Pošto je 26. novembra oslobođeno Jajce, naša četa je dobila zadatak da organizuje prikupljanje minerskog i drugog materijala, a, ujedno, i da pomognemo u rušenju i zaprečavanju komunikacija koje iz Banje Luke izvode prema Jajcu i Mrkonjić-Gradu. Radi toga smo se od Oštrelja do Mliništa prebacili vozom, a odatle nastavili peške prema Jajcu. Saradnik Volode, Dragi Jovanović, već je organizovao rušenje i zaprečavanje na komunikaciji Mlinište - Mrkonjić-Grad. Za to vreme je Nakićenović tragao po Jajcu za alatom i materijalom za radio-stanicu.

Tri dana smo užurbano radili i, napokon, prikupili znatne količine eksplativa, tako da nam je trebalo 30 tovarnih grla za transport svega toga do Mliništa za potrebe Vrhovnog štaba. Prikupio sam i nešto telefonskog materijala, ali najvažnije je bilo što sam prikupio dosta suvih elemenata i baterija za džepne lampe.

Po povratku u Bosanski Petrovac, 3. četa je nastavila pokret prema Bihaću. Desetina telefonista iz njenog sastava dobila je zadatak da, sa pomoćnikom načelnika Vrhovnog štaba, Veljkom, ode u Glamoč i produži dalje, prema Livnu, na koje su proleteri upravo pripremali napad. Imah smo zadatak da, za potrebe upravljanja vatrom haubičkog diviziona Vrhovnog štaba, koji tada još nije imao formacijske komandne baterije, uspostavimo vezu od vatreñih položaja, kod zgrade škole u selu Prikule, do osmatračnice komandanta Druge proleterske divizije, Peka Dapčevića, koji je rukovodio napadom, i upravlja vatrom diviziona.

U Glamoču smo se povezali sa grupom Lale Jakšića, koja je sposobljavala telefonske linije prema Livnu. Na centrali u Glamoču sreo sam i tehničara Čedu Bauča, kojeg sam poznavao samo preko telefona, za vreme ispitivanja ptt linija, dok je on, prije odlaska u partizane, bio na razdelniku u Splitu, a ja u mom Šibeniku.

Livno je oslobođeno, pri čemu smo i mi naš zadatak izvršili dobro i za to od druga Peka dobili usmenu pohvalu i duplo sledovanje. Hteo je da nas ovde duže zadrži, ali je i Veljko želeo da nas, čim prije, osloobi ovdašnjih obaveza i vrati u sastav naše čete, jer je takvu poruku dobio iz Bihaća. Za vreme tog kraćeg boravaka u Livnu upoznao sam Pavla Bojčevića, radio-telegrafistu Druge proleterske divizije. On mi je pokazao svoju radio-stanicu; bio je to prerađen ili prepravljen radio-predajnik tipa »telefunken«, uzet iz kompleta avionske stанице. Osposobio gaje sam Pavle, čovek koji je, očevidno, veoma dobro poznavao radio-tehniku i, ujedno, bio vrstan radio-operator. Prijemnik je takođe bio izrađen iz jednog trofejnog primopredajnika, a mogao je da radi na električnu mrežu, posloš je električna centrala u Livnu ispravno radila. Tu sam video kako mnogo znači kada štab divizije vodi računa o vezi; Pavlu je u svemu pružana podrška, a njegov rad veoma cenjen. Komplet radio-stанице je imao sve što je za svaku priliku bilo neophodno, a nikada se kao problem nije postavljao broj tovarnih grla, konjovodaca i neophodnog obezbeđenja.

Jednog dana Joso je u Livnu, idući po sledovanje hrane za desetinu, sreo onog Italijana, ing. Battia kojeg smo ostavili na Dinari. On je bio sretan što je sreo nekog poznatog i odmah se Josi pohvalio kako je sve uređeno u vezi s njegovom zamenom, ali je posebno cenio to što su mu drugovi partizani, od inače veoma oskudne optike zatećene u Livnu - napravili naočare. Taj susret i, naročito, ta pažnja naših drugova prema tom časnom Italijanu, bili su dragi i Josi i meni.

Žurili smo u Bihać, doznavši daje osnovan AVNOJ i daje život u tom, dotad najvećem oslobođenom gradu veoma živ i, za naše partizanske prilike, bogat. Kada smo iz autobusa, koji se spuštao niz Tipač, ugledali za one prilike raskošno rasvetljen Bihać - učinilo nam se da ulazmo u velegrad. Stvarno, u gradu su vladali red i rad.

Vrhovni štab se razmestio u zgradbi bivše županije, na glavnom trgu, a Predsedništvo AVNOJ-a u usamljenoj zgradbi na obali Une. Uz tu zgradu bila je još jedna, omanja, u kojoj se smestila naša četa - radi obezbeđenja.

Do našeg povratka iz Livna bile su uspostavljene potrebne telefonske veze, korišćenjem mesne telefonske mreže. Čitavim poslom rukovodio je Pero Vuković, koji je tražio da ja otad stalno dežuram na telefonskoj centrali pošte. U stvari, bile su postavljene dve centrale: jedna od 60 i, do nje, druga od 30 brojeva. One su bile sposobljene za posebno uključivanje međumesnih linija i njihovo pre-spajanje. Važno je naglasiti da smo u to vreme uspostavili veoma značajnu, »magistralnu«, osu veze koja se protezala od Slunja pa čak do Posušja u Hercegovini. Istina, čujnost nije bila najbolja, ali uz pomoć telefonista, naročito invalida Ranka Partizanke, (Ranka Stepanović »Milanov, među proleterima poznata jedino kao »Ranka Partizanka«, devojka prvoborac koja je još u prvim borbama u Srbiji ostala bez noge, sa štakom je stigla do Bosanskog Petrovca i na štakama u četvrtoj ofanzivi, prešla zaleđeni Prenj, a u »petoj« ofanzivi nadživila pakao Sutjeske. Oduvek hrabra i nasmejana, puna vere u pobedu (Prim, ured.), u Bosanskom Petrovcu i Silvia Sutlovića u Glamoču, uspevali smo da obezbedimo razmenu poruka, što su svi koji su se tom vezom koristili veoma cenili.

Preko Ličkog Petrovog Sela uspostavili smo vezu sa Glavnim štabom Hrvatske, koji se još nalazio u Bijelim Potocima. Tako sam često, sa centrale iz Bihaća, razgovarao sa načelnikom veza Glavnog štaba Mardešićem Viškim.

Na telefonskim vezama u gradu je stalno trebalo nešto novo doradivati ili poboljšavati. Znatnu pomoć nam je pružao Vinko Dukić, tt-mehaničar pošte u Bihaću. U isto vreme je upravnik pošte Mihić brižljivo vodio računa o svim događajima i redovno podnosio dnevni raport Peru Vukoviću.

U NOVOGODIŠNJOJ NOĆI PODIGLI 2 km LINIJE

Koji dan uoči Nove, 1943. godine Kazalište narodnog oslobođenja priredilo je akademiju u čast dolaska u partizane poznatog pesnika Vladimira Nazora. Priredba je održana u Domu kulture, u istoj prostoriji gde je održano istorijsko Prvo zasedanje AVNOJ-a. Sala je bila puna, a najviše je bilo omladine koja je došla da pozdravi sedog pesnika, a s njim i njegovog mladog pratiloca Ivana Gorana Kovačića. Govor Nazora je popraćen gromkim aplauzom, a posebno je pozdravljen kada je, da bi dokazao energičnost i mladost, momački skočio sa pola metra visoke bine. I Goran je bio burno pozdravljen, naročito kada je završio recitovanje svojih pesama stihom: »Neprijatelju znaj, ako mi za izdaju ponudiš srebra - skovaću od njega nož i sjuriću ti ga pod rebara...«

Spremali smo se da veselo dočekamo i Novu godinu, ali baš poslednjeg dana 1942, popodne, dobismo zadatak da cela desetina, s Vukovićem na čelu, ode da opravi telefonsku liniju na potezu Vrnograč - Bužim, koju je banda porušila. Tako smo novogodišnju noć proveli u vožnji sankama po snegom zavojanoj cesti, preko Velikog Radića i Bosanske Krupe do Vrnograča, gde smo Novu godinu »slavili« podižući 2 km nove linije.

Zauvek će se pamtitи i noćna patroliranja gradom na Uni, u društvu pesnika i borca Gorana kome je to bila svojevrsna inspiracija za recitovanje ispevanih i stvaranje novih stihova, zatim priredba, održana uoči pravoslavnog Božića, kojoj je prisustvovao i očevidno dobro raspoložen drug Tito; onda susreti sa narodom; razgovori sa slikarem i revolucionarom Đurom Tiljkom...

USPOSTAVLJANJE TELEFONSKE CENTRALE U ZAMKU OSTROŽAC

Četrnaestog januara sam pozvan u Vrhovni štab. Razume se, požurio sam i tamo mije naređeno da ponesem što je potrebno za uspostavljanje telefonske veze u školi u selu Zavalje, gde će boraviti drug Tito. Vozio me je šofer Nikica

Prila, kolima druga Tita. Tako sam do mraka uspostavio telefonsku liniju sa 53, što je bila šifra za Bihać, a telefon sam postavio u prizemnu prostoriju, kod dežurnog. Bilo je moguće iskoristiti jedan ispravan vod između Žegara i Zavalja, koji je u Žegaru prespojen na vod stalne linije, do centrale na pošti.

Vec sledećega dana Pero Vuković mi je rekao da me zovu drug Sreten Žuvović Crni, član Vrhovnog štaba. On će meni i Josi narediti da utevarimo u kamion materijal potreban da se uspostavi veza između Bihaća i jednog mesta koje se nalazi 13 km nizvodno pored Une. Rekao je da treba da iskoristimo stalnu liniju, a da ponesemo onoliko kabla koliko je preko potrebno za prespajanje. U međuvremenu, jedan od pratilaca druga Tita, Boško, doneo mije telefon i kabl iz Zavija.

Krenuli smo pred sumrak, kamionom. Međutim, vozilo nije moglo preko mosta na Uni, ispod zamka Ostrožac, što se izdiže na jednoj hridi visoko iznad reke. Zbog toga smo do zamka morali peške, cestom koja vijuga poput zmije. Za prebacivanje materijala dobili smo nekoliko tovarnih grla. Na tom putu upoznao sam načelnika radio-odeljenja Vrhovnog štaba, Veljka Dragičevića, glavnog radio-telegrafista. On je bio veoma čutljiv za svakog ko nije bio neposrednije vezan za funkciju koju vrši. Međutim, Atilije Duplančić, njegov pomoćnik, ispričao mije mnogošta o Veljku i njihovom zajedničkom poslu, razume se vodeći računa što se sme kazati.

Veljko je, kao letač-radiotelefista, bio član posade aviona tipa »lokid« predratnog vazduhoplovнog društva »Aeroput«, koja je iz Beograda, baš uoči početka aprilske rata, prevezla delegaciju Kraljevine Jugoslavije za Moskvu, na pregovore sa SSSR-om radi sklapanja pakta o nenapadanju i uzajamnoj pomoći. Kako je, u međuvremenu, Nemačka napala Jugoslaviju, sa delegacijom se nije mogao vratiti natrag, već je iz SSSR-a odleteo u Kairo gde je već bila stigla vlada koja je pobegla iz zemlje.

U ranu jesen 1941. godine Veljko je pridodat jednoj britansko-jugoslovenskoj vojnoj misiji upućenoj na Ravnu goru, Draži Mihailoviću. Misija se, podmornicom, prebacila do Petrovca na moru i tu se iskricala. Misija se kod iskrčavanja srela sa ustanicima, boravila je pri Glavnom štabu Crne Gore, u pratinji partizana prešla od Piperâ, rodnog kraja Veljka Dragičevića, do Ravne gore, tako daje ovaj čestiti rodoljub i usput mogao da vidi koje ko u Jugoslaviji, koja je prava strana. Uz to, pod uticajem brata Đorđa, koji je bio u partizanima i kojeg je sreo na putu, u Užicu - odlučio je da ne ide četnicima, na Ravnu goru, već da ostane u Vrhovnom štabu, gde je ubrzo, postao glavni radio-telegrafista. On je od Pavla Savića preuzeo rukovođenje radio-službom za potrebe Vrhovnog štaba NOPO Jugoslavije pa i šire, organizujući veze sa svim rukovodećim štabovima pojedinim krajevima zemlje.

Dragičević je uspešno vodio radio-službu, tako da se ona stalno razvijala uključujući sve veći broj učesnika. Pri tom su vrsni radiotelefisti, većinom školovni u Mornarici, bili u stanju da sa veoma oskudnom materijalnom bazom i bez najnužnijeg potrošnog materijala - održe stalno aktivnom tu izvanredno važnu komponentu u sistemu rukovođenja. Od naročite važnosti je bilo redovno održavanje radio-veze sa radio-stanicom »Slobodna Jugoslavija«, stvorenoj u vreme boravka Vrhovnog štaba u Užicu i smeštenoj u Kujbiševcu, u dubini teritorije SSSR-a. Sama činjenica da na tom kanalu veze tokom celog NOR-a praktički nije ni bilo dužeg prekida - dovoljno kazuje koliko je pažnje i truda, a to znači i odgovornosti, stručnosti, samoodricanja i hrabrosti uloženo u organizovanje i funkcionisanje radio-službe.

Duplančić mije pričao i o tome od čega se sastoji komplet radio-stanice Vrhovnog štaba. Predajnik je bio tipa »džek« američke proizvodnje, sa mogućnostima rada na kratkotalasnom području od 2 do 8 Mc, upravljen određenim kristalom a sa mogućnošću napajanja iz mreže i iz akumulatora, preko vibratorskog pretvarača, sa tri elektronske cevi 6L6 od kojih dve vezane u tzv. Puš-pul sprezi. Računalo se da predajnik ima snagu od 7 do 40W, zavisno o vrsti napajanja. Kao antenu, koristio je žičanu usmerenu polusalasnu antenu sa protutegom. Kao pri-

jemnik upotrebljavan je trofejni »Torn Eb«. Uz stanicu je bio i mali agregat za punjenje akumulatora, italijanske proizvodnje, zaplenjen kao trofej, marke »Condo - Guidetti«.

U toku tog marševanja do dvorca Ostrožac uspostvio sam prisno prijateljstvo sa Duplančićem.

Zamak Ostrožac je, onako pod snegom, izgledao kao mesto iz bajke. Unutra su svi hodnici i sale bili puni lovačkih trofeja, a dominiralo je rogovlje svih veličina. To je pripadalo porodici Berks koja je, očevidno, znala dobro da živi na račun sirotinje.

U severozapadnoj kuli zamka, na drugom spratu, postavili smo centralu, uveli telefonski vod između Bihaća i Cazina, privodom od telegrafskog teškog kabla (četverožilni izolovani gumom) kojeg smo zatekli u zamku. Postavili smo tri telefona u zamku i tako potpuno iskoristili kapacitet centrale. Tako se nesmetano mogla održavati veza i normalno obavljati svi poslovi iz okvira zadataka premeštenog dela Vrhovnog štaba, što je izvršeno radi preventivne zaštite od bombardovanja Bihaća, što se stalno i očekivalo.

Da bismo se koliko-toliko zaštitali od eventualnog prisluškivanja, Vuković je tražio da svakog dana menjamo provodnike dva raspoloživa voda, koja ćemo dotičnog dana koristiti. Razume se, to je primitivan pokušaj zaštite, ali ga treba i ovde spomenuti kao izraz uvek prisutnog nastojanja najviše moguće zaštite tajnosti informacija koje se prenose. Međutim, treba naglasiti da se i tada, kao i ranije i kasnije, nastojalo da se celokupni razgovor organa Vrhovnog štaba skrati i obavi što je više moguće dogovorenim znacima ili pojmovima poznatim samo sagovornicima, tako da ni telefonista, prisluškivanjem, nije mogao saznati o čemu se govorи.

Pošto je i u Bihaću bilo važnih poslova, vratio sam se u sastav čete, a brigu o centrali preuzeli su borci 1. čete zaduženi da obezbeđuju deo Vrhovnog štaba u zamku Ostrožac. Borci su u međuvremenu ne samo dobro ovladali rukovanjem centralom i telefonima, već i naučili sve potrebno oko uspostavljanja kablovske linije, tako da je to našoj desetini bila velika pomoć.

Vrhovni štab se u Ostrošcu zadržao devet dana i odatle se, sa početkom četvrte neprijateljske ofanzive, premestio na Oštrelj, dok su u Bihaću ostali samo neki njegovi članovi da rukovode organizacijom evakuacije grada, a posebno zbega sa Banije i Korduna.

VEZISTA VRHOVNOG ŠTABA, U ČETVRTOJ I PETOJ OFANZIVI

Negde oko ponoći 26. januara 1943. pozvao me je Aleksandar Ranković, član Vrhovnog štaba. On i Terzić su nešto pisali i tražili da uspostavimo vezu sa zamenikom komesara naše čete, Spojom, koji je vršio pripreme kako bi se te noći spalio drveni most preko Une, ispod Ostrošca. Vezu sam brzo uspostavio, ali čujnost je bila veoma slaba, pa sam prenosim razgovor. Ranković je pitao Spoju da li još preko mosta može da pređe automobil. Na to je Spoj odgovorio - pitanjem: da li treba da pređe? Dobio je odgovor da bi svakako morao da pređe. Na to je Spoj odgovorio da ga šalju i preći će pa makar ga i na ramenima prenosi preko vode. Taj Spojin odgovor je bio karakterističan za opšti odnos prema zadatacima koji su se davali jedinicama iz pravnje Vrhovnog štaba. A tim automobilom bio je upućen kurir sa naređenjem komandantu 7. banjikske divizije, Pavlu Jakšiću, u rejon Tržačke Raštele - da mu se prepotčinjavaju sve raspoložive snage severno od Bihaća kako bi organizovao i izveo protivudar u bok borbene kolone neprijatelja koja je prodirala pravcem Karlovac-Slunj.

To je ostao primer uspešnog održavanja veze kurirom na automobilu.

BOMBE KIDAJU VEZE U BIHAĆU

Potom mi je rečeno da u toku te iste noći postavim jedan telefon u kućici na periferiji grada, uz put koji vodi prema železničkoj stanici i da će se tamo prebaciti deo Vrhovnog štaba. Kada to završim, treba da o tome javim, ali da lično ostanem dežurati na centrali. Radeći sa trojicom drugova, naredenje sam i izvršio. Onda sam pored aparata ostavio jednog telefonistu, a ja sam se, po ciči, vratio na centralu i izvestio, kratko: »Gotovo je!«

Sledećeg dana sam ispitao linije, a onda krenuo da se obrijem. Čekajući na red, gledao sam kroz zaledeno okno i slušao govorljivog bricu kako kazuje da se najviše boji aviona i bombardovanja, ali, eto, sreća je što je Bihać toga pošteden. Brica to o ratnoj sreći nije ni dovršio, kada se sa minareta džamije oglasi sirena - znakom uzbune! Istrčao sam na ulicu i uskočio u zgradu pošte. U prvom naletu »štuke« su grad zasule bombama koje su, krećući se kroz vazduh, strahovito i zlokobno zavijale.

Iskoristio sam pauzu posle prvog naleta, pokupio torbu sa alatom, pušku, telefon i ranac. Istrčao sam u dvorište s namerom da, čim pre, izadem iz grada. Žureći, u dvorištu sam sreo Pera Vukovića koji je, sa telefonistom, bio u improviziranom zaklonu iskopanom u dvorištu. Doviknuo sam Vukoviću da idem na zborni mesto u selo Ribić, koje nam je bilo određeno za slučaj iznenadnog napada ili većeg bombardovanja. Odgovorio mi je da će on sačekati da vidi kako će se situacija odvijati, pa da će i on za mnom.

Nisam odmakao ni stotinjak metara, a u bašti Doma zdravlja me zateče drugi nalet »štuka« i bombardera tipa »dornije«. Zalegao sam i video kako bombe pogadaju poštu i zgrade oko njih. Od eksplozija jedne bombe sam povređen u nogu, pa sam u hodu trpeo nesnosne bolove.

Na betonskom mostu preko Une zatekao sam našeg komandira Novakovića, sa grupom boraca. On će, reče, za mnom, u Ribić, samo dok postave i obezbede paljenje. Bombardovanje je bilo sve besomučnije i narod je, uz lelek, bežao iz grada, bacajući sve, gazeći preko poginulih i ranjenih. Na pola puta između mosta i pruge, gde se nalazila Politička škola Vrhovnog štaba, nađoh na grupu boraca koja je nosila teško ranjenog Milentija Popovića, rukovodioca škole. Pomogoh im da ga ponesemo do Centralne bolnice.

POUZDANA TELEFONISTKINJA RANKA PARTIZANKA

Tu me obavesti kurir da me hitno traže dvojica članova Vrhovnog štaba. Požurih ka zbornom mestu. Oni mi, primetno uzbudeni, kažu da hitno treba da razgovaraju sa drugom Titom. Bez razmišljanja sam stavio penjalice i počeo da se penjem na obližnji stub kojim je išla linija sa jednim vodom prema Petrovcu. Penjući se, razmišljao sam: a što ako je linija, negde usput do Petrovca, porušena?

Spojio sam dvopletenu žicu na vodove, spustio se, priključio telefon i okrenuo ručku induktora. Članovi Vrhovnog štaba su nestrljivo čekali vezu. Na radost sviju nas oglasio se uvek umiljati glas naše drage Ranke Partizanke koja je, iako invalid sa amputiranim nogom, požrtvovano obavljala naporu i odgovornu dužnost telefonistkinje. Ona centralu nije napuštala ni za vreme bombardovanja, a uvek je sa smehom govorila: »Šta ima da izgubim: možda drugu nogu ili glavu?« U zaključku je uvek isticala daje njenom matičnom, Beogradskom bataljonu Prve proleterske, uvek bilo najvažnije da izvrši zadatak i pri tom se ne osramoti.

Ona je odmah dala vezu sa »33«, koji je u to vreme bio na Oštrelju. Ubrzo je na telefonu bio drug Tito i članovi Vrhovnog štaba su mi podneli izveštaj.

Bombardovanje je trajalo čitav dan. Stalno su primani izveštaji o napredovanju oklopnih klinova neprijatelja prema Bihaću. Naši delovi su se organizovano izvlačili. Oko podne 28. januara dohvatali smo se Ripačkog klanca. Svima je bilo jasno da će Nemci te večeri ovladati Bihaćem.

Iznad Ripačkog klanca sam zatekao samo Volodu, ranjenog u glavu. Prenio mi je naređenje da se ukrcam u kamion, prebacim u Drvar i priključim grupi koja će pratiti druga Tita na putu prema Livnu.

Popeo sam se u kamion. Krenuli smo cestom, prolazeći između gomila isprvanih kola i stotina mrtvih žena i dece. U selu Lipe u naš kamion ubaciše vezanog nemačkog avijatičara. U toku brišućeg leta njegovog »dornijea« partizani su ga oborili i jedva je spasio glavu. Gnevni narod iz zbege hteo je da ga lincuje, ali su ga neki prisebni borci izvukli i sad ga dvojica vode pred sud. Svi bismo ga najradije smesta likvidirali, a pogotovu kad nam reče da se on zove Franjo Dir i da je iz Osijeka.

S TITOM, OD DRVARA DO ŠĆITA

U Drvar smo stigli u zoru. Javio sam se Miči Jankoviću, zameniku komandanta Pratećeg bataljona. On je upravo organizovao grupu koja će se, na kamionu, kretati iza kola druga Tita.

Pokret kolone izvršen je pred večer. Putovali smo čitavu noć. Prošli smo kroz Bosansko Grahovo i Livno, a zatim nastavili prema rudniku uglja Tušnica. Vrhovni štab se razmestio u barakama pored rudničkog okna. Tu sam odmah postojeću liniju osposobio za telefonsku vezu sa Livnom, gde je, na 8 km od nas, na čelu Pozadinskog odseka, ostao član Vrhovnog štaba Moša Pijade, poznatiji kao Čiča Janko.

Neprijateljska agentura je i ovde, očevidno, brzo dejstvovala, pa je već sledećeg dana, usledilo bombardovanje, tako da su, za vreme boravka na tom mestu, često davane uzbune, a kao sklonište korišteno je rudničko okno sa prilaznim tunelom. Te nevolje na početku surove zimske ofanzive uticale su daje nekoliko boraca naše čete, javno ovlašćeni da sami donesu odluku, napustilo našu četu, s namerom da se vrate u rodnu Liku i tamo, među svojima, nastave borbu. To nam je, razume se, donekle umanjilo ugled u bataljonu, zbog čega smo priželjkivali priliku da se u očima druga Tita istaknemo i zavredimo njegovu ponovnu pohvalu. Ubrzo nam se za to pružila prilika: treba da podignemo porušeni most u selu Mokronoge i osposobimo cestu za transport ešelona teških ranjenika i evakuaciju bolnice prema Šćitu i Prozoru.

Krenuli smo na zadatak. Još je jedan vod upućen u selo Ravno, da organizuje seljake na čišćenju ceste od velikih snežnih nanosa, kako bi sanke sa volovskim zapregama mogle prevoziti ranjenike.

Radovima na podizanju mosta rukovodio je ing. Živa Đorđević. Iskusni brvar Joso se prihvatio izrade klanfi. Našli smo i nešto odgovarajuće građe. Tako smo podigli most visok 3 m. Čak je postavljena i ograda, jer bi, bez nje, bilo opasno za tifusare.

Dobili smo naređenje da, sa prethodnicom, krenemo u Šćit, da bismo onde, u franjevačkom samostanu, osposobili podrumе kao skloništa od mogućeg bombardovanja. Samostan je bio prostran, pa smo zaklone izradili ispod betonske osnove podrumskog dela stepeništa, s tim što smo u obližnjem gaju posekli nekoliko hrastova i njihova debla ugradili kao ojačanje konstrukcije stepeništa. Jedan od prozora, ugrađen pri samoj zemlji, osposobili smo kao izlaz za nuždu.

Drug Tito je u Šćit stigao 12. februara. Tada je naš zaklon već bio gotov. Međutim, već sledećeg dana, pre bombardovanja, drug Tito je odlučio da komanduje operacijama iz jedne vodenice kod sela Proslapa. Bombardovale su italijanske »savoje«. Pala je ijedna teška bomba koja, međutim, nije eksplodirala. Čuli su se predloži da je demontiramo, ali je zaključeno da ionako imamo dosta eksploziva, pa nema potrebe da išta rizikujemo.

ORGANIZOVANJE VEZE U HAUBICKOM DIVISIONU U NAPADU NA PROZOR

Naša desetina telefonista dobila je zadatak da, kao i u ranjem napadu na Livno, uspostavi telefonsku vezu za potrebe haubičkog diviziona Vrhovnog štaba i prilikom napada na Prozor koji je upravo pripreman. Shodno tome, na jednim kolima smo preterali materijal i javili se komandantu diviziona Branku Obradoviću. Objasnio nam je zadatak, pokazao mesto određeno za vatrene položaje, te kupu jednog obližnjeg i strmog brda gde je predviđeno da bude osmatračica. Odlučio je da uspostavljanje kablovske linije vršimo u vreme kada on kreće da posedne osmatračnicu. Izgleda da je još očekivao neku izmenu u vremenu za početak napada, pa je rekao da stalno budemo uz njega i ako ne bude promena, krenućemo oko 17 časova.

Tako je i bilo. Uspon je bio naporan, ali, uz poslovni komandantove šeretluge i posebno isticanje značaja veze i telefonista - brzo smo se popeli i razmestili.

Divizion je u svom sastavu imao 7 haubica, a komandiri baterija su bili: Trikić iz Drvara, Taler iz Zagreba i meni dobro poznat Duje Bašić, ranije komandant Moseškog bataljona.

Vreme je proteklo brzo. Nešto pre 20 časova komandant Obradović, redom, pozva svakog od komandira baterije, čiji su telefoni bili povezni paralelno. Oni su potvrdili gotovost za otvaranje vatre. I stvarno, bez komandantove posebne komande, tačno u 20 časova - grunu divizion kao plotunom, a komandant Branko, očevđeno ushićen, uzviknu: »Smrt fašizmu, odbrano Prozora!«

Tako organizovana artiljerijska priprema nije trajala ni 20 minuta, kada se dve crvene i jedna bela raketa vinuše u nebo iznad uzavrelog Prozora oko koga se razgorela borba. Komandant na to naredi da se vatra prenese na sledeće ciljeve, što brzo, preko telefona, prenese Gavrilčenku, operativac u štabu diviziona. Malo zatim - novi signal: dve zelene i jedna crvena raketa. Prepoznasmo ih u moru raznobojnih raket branioca. To je za nas bio zahtev za prekid vatre...

Prozor je oslobođen tek sledeće noći, 17. februara. Time je italijanska divizija »Murđe« zauvek razbijena. Sem ostalog, haubički divizion Vrhovnog štaba je dobio ojačanje od još 7 haubica, i uz njih, »pride«, koliko je htelo municije, ali se pojavio i jedan problem transportovanje tolikog tereta...

POPUNA SREDSTVIMA VEZE RAZBIJENE DIVIZIJE »MURĐE«

Dva dana posle oslobođenja Prozora, iz Ščita sam, kolima, upućen da prikuđim nešto od zaplenjenog i bogatog trofeja nešto materijala i alata za našu četu, a posebno mi je skrenuta pažnja da potražim, ako bude, baterija i elemenata. Na tom putu mi se pridružio i novi radio-telegrafista Andelko Gančević, koji je na dužnosti pomoćnika Veljka Dragičevića zamenio Duplančića. On je među trofejima u Prozoru trebalo da traži radiomaterijal, ali najviše zamenu za već dotrajali akumulator, kao i sumpornu kiselinu.

Gančević je u radio-službu Vrhovnog štaba došao sa dužnosti komandanta Dinarskog partizanskog bataljona, a radio-telegrafski kurs je takođe završio u Mornarici. Duplančić je, reče, ostao u Bosanskom korpusu, a on će, uz Dragu Bojanovića koji nam se priključio iz posade domobranske radio-stanice u Bihaću, kucati na kursu radio-telegrafista koji će pri Vrhovnom štabu otpočeti čim se budemo duže zadržavali na jednom mestu. Andelko se i na novoj dužnosti pokazao kao veoma prijatan i neposredan borac, pun optimizma i obdaren da taj optimizam prenese na okolinu, spreman da se našali i onda kada je drug Tito prisutan. Ta atmosfera je i za nas veziste bila veoma značajna, a posebno u veoma složenim uslovima, koji su nam predstojali na dugom borbenom putu koji je vodio preko Neretve i Sutjeske.

Ušli smo u oslobođeni Prozor. Grad je bio znatno oštećen, ali i pun oduševljenih boraca koji su od veoma bogatog plena, sledovali opremu i hranu za svoje

jedinice. A što se tiče naoružanja i municije toga je, po prvi put, bilo toliko da je mogao uzeti koliko ko hoće i samo je transport toga bio, takoreći jedini, ali i gotovo nerešiv problem.

Brzo sam pronašao i kabla i telefona, a kolebao sam se da li da uzmem i jednu centralu, ali sam ju, znajući posve ograničene mogućnosti našeg malog broja konja, morao ostaviti.

U DOLINI RAME, SA »ŽICARIMA« LALE JAKŠIĆA

U dolini Rame naš vod je dobio zadatok da pomogne u zakopavanju štamparije »Borbe«, koja je dovode transportovana čak iz Drinića (kod Bosanskog Petrovca). Zakopavanjem je rukovodio Salamon Romano, iškusni grafičar, sa svojom koleginicom po struci, Margitom. Oni će potom ostati u našem bataljonu.

Uz pomoć »žicara« Lale Jakšića osposobili smo linije na potezu Prozor - selo Gračanica. Kod crkve u Gračanici uspostavili smo centralu, da bismo, odmah po pristizanju i rasporedu delova Vrhovnog štaba, uspostavili i unutrašnje veze. Centralu smo postavili u prizemlju popovske kuće, do same crkve, računajući da ćemo tu, ako bude bombardovanja, biti bezbedniji. Četa je takođe u blizini raspoređena, sa sređenim i spremnim alatom i materijalom.

Hrane je tada bilo u izobilju. Sem ostalog, od intendature Treće udarne divizije, kojom je komandovao Pero Ćetković, dobili smo dosta dobrog sira, koga je, u velikim tvrdim grudama, toliko zaplenjeno daje sećen sekirama i deljen jedinicama. Tako jednog dana Joso reče kuvaru Dani Basti: »Ajde ti, moj umorni druže, malo danas na odmor a meni prepusti kuvanje ručka; ti predahni od ovog teškog posla, operi što imаш, a onda kad bude gotovo jelo za ručak - oceni kvalitet hrane i moje kuvarske sposobnosti.«

Bi po Josinom. On meni dade zadatok da nađem jedan pleh i da od njega napravim ribež za struganje sira. Uradih tako i nastrugah sira za čitav bataljon. Naša kuhinja brzo zamirisa gulašom. Majstor i za kulinarstvo, naš Joso je skuhao i rižu, pa smo dobili prvaklasni rižoto.

Upravo kada se 3. četa spremala da primi ručak - banu drug Tito. Kad udahnu primamljiv miris jela, on glasno pohvali kuvara. Na to Joso odmah skoči, toliko da se zna da ta pohvala pripada njemu, a onda ponudi drugu Starom da ruča sa nama. Pre nego je i čuo odgovor - tutnu porciju sa hranom u ruke najdražem drugu, a meni naredi da jelo pospem sirom. Tog dana smo, uz smeh i veselje, ručali zajedno sa Vrhovnim komandantom i na to bili veoma ponosni.

ODRŽAVALI SMO VEZU I RUŠILI MOSTOVE

Veze su radile ispravno, a linije smo, po meri nastupanja naših jedinica, produžavali do Ostrošća i prema Konjicu. Kada je oslobođena Jablanica, liniju smo
rodužili i do tog mesta. Tu se, takođe nije oskudevalo u materijalu, tako daje

ilo kabla koji kasnije nismo morali ni skupljati.

Naša četa je dobila i prvi pravi minerski zadatok da porušimo železnički most preko Neretve, kod Aleksinog Hana. Željno smo očekivali da pokažemo znanje stećeno na kursu i utrošimo bar deo materijala s kojim smo se nosili i čuvali ga od Bihaća.

Bio je to most dug oko 90 m, oko 18 m iznad reke, sa visinom luka oko 16 m. Nebo je bilo vedro, vreme vetrovito, noć hladna. Zadatkom je rukovodio Voldola. Ja sam imao ulogu »fogina«, jer sam kablove električnih upaljača paralelno vezivao za glavni vod koji je vodio do mašine za paljenje. Tačno u 6,30 č zagrmila je eksplozija. Most se, sav u vatri, najpre podigao iz ležišta na obalama i uz tresak sunovratio.

Tako su završili svi železnički i cestovni mostovi preko Neretve, pa i onaj u Jablanici, koji će posebno ući u istoriju.

Poslednji most koji je srušen bio je cestovni kod ušća Rame u Neretvu. Odugovlačilo se s njegovim rušenjem sve dok mu jednog dana nije prišao drug Tito. Komandir naše čete mu je raportirao o pripremljenosti mosta za rušenje. Na to mu drug Tito reče da most možemo srušiti onoga časa kada ga prede i poslednji borac Desete hercegovačke brigade, koja se upravo povlačila od Konjica. Tako je i bilo: kad nam je komesar te brigade rekao da iza njega ima samo Nemaca, četnika i Italijana - most je srušen.

PRIZNANJE PARTIZANSKIM POŠTAMA

Zadatak rušenja mostova smo, po našoj oceni, temeljito obavili, ali iskreno rečeno, tada pojma nismo imali daje to deo izvanredno smislenog operativnog maskiranja kojim je drug Tito, u tom odlučnom času, uspeo da neprijatelju nametne procenu iz koje će izvesti pogrešne zaključke - daje grupa divizija NOVJ odustala od proboga ka Istonu i da se vraća nazad, u Krajinu...

Tu, u dolini Rame, kada je, tako reći, bilo najgušće, doživeo sam jedan veoma prijatan trenutak u vezi sa funkcionisanjem naše partizanske pošte i veza uopšte. Naime, kada sam se sa srušenog mosta vratio u četu, bio sam više nego iznenaden kada mi je komesar omladinac predao pismo od brata, upravitelja hidroelektrane Jaruga na Slapovima Krke kod Šibenika. Odgovarao je na moje pismo koje sam mu 7. decembra 1942. uputio iz Bosanskog Petrovca po jednoj drugarici, delegatu na Konferenciju AFZ. On je pismo primio koncem decembra i odmah napisao odgovor, naznačivši tačnu adresu koju sam mu poslao. U pismu je priložio i 300 okupatorskih lira, ali, pošto je u pismu bio novac, to je ono moralno biti otvoreno, a na koverti napisan iznos valute. To pismo me je, eto, zateklo u kanjonu Rame, prvih dana marta 1943. godine.

Upravnik partizanske pošte Livno priložio je uz pismo i objašnjenje: pošta zna da u kraju u kojem će me zateći pismo ne idu lire - izvršio je njihovu zamenu za kune, i to »po većem kursu«. Za taj novac sam kupio dosta suhih šljiva i krušaka i tako častio čitavu četu. Pismo mi je pričinilo veliku radost, ali i samo saznanje da mreža partizanskih pošta besprekorno posluje.

SIGURNA VEZA U SREDIŠTU BITKE ZA RANJENIKE

Bili smo u potpunom okruženju. Bitka za ranjenike je bila u kulminaciji. Da bi se efikasnije komandovalo, vršilac dužnosti načelnika Vrhovnog štaba, Velimir Terzić, prešao je u Prozor. Pored obezbeđenja dobre telefonske veze sa njim, uspostavili smo vezu između njega i komandanta artiljerije Branka Obradovića, čije je komandno mesto bilo pod samim Makljenom, a komandovao je zaista moćnom artiljerijom, koja je dejstvovala iz 14 teških haubica, dok je municije bilo napretak. Naši »teritorijalci« u službi veze ni ovde nisu zakazali; uvek je bilo nekoliko starijih drugova koji su vodili brigu o telefonskoj vezi, što je bilo tim značajnije jer je grupu Lale Jakšića proredio tifus. Baš u tim kritičnim časovima iskazao se vod za vezu Prve proleterske divizije, na čelu kojeg je bio iskusni i požrtvovan komandir Mile Droca, pre rata nadzornik linija u Rogatici.

Zahvaljujući požrtvovanju tih ljudi, mi smo, radeći za Vrhovni štab, stalno imali aktuelne izveštaje o stanju i u kanjonu Neretve i, naročito, na Makljenu, gde se odvijala sudbonosna bitka.

Kada je stigla istorijska vest - da su naše jedinice izvršile probor na Viliča Gumnu, odbacile neprijatelja i nastavile gonjenje ka Gornjem Vakufu i dalje, dogodilo se ono što нико од нас nije očekivao: dobili smo naređenje da odmah uskočimo u bitku za izgradnju prelaza preko Neretve, na mestu porušenog mosta u Jablanici...

Poznato je s koliko je teškoća, u jednoj i za ratne prilike izuzetno dramatičnoj situaciji, podignut taj prelaz, koliko smo tom prilikom Volođa i mi, njegovi

saradnici u tom poslu, pokazali maštovitosti, dovitljivosti, majstorluka, pa i hrabrosti. A i kad smo uspostavili prolaz, počelo je intenzivno bombardovanje: čas nemačke čas italijanske avijacije, a to im je bilo utoliko lakše što su blizu bili aerodromi u Sarajevu i Mostaru, pa su nam stalno »visili« za vratom. Na prelazu, oko njega, kao i u čitavoj Jablanici, vrilo je kao u kotlu; fijuk bombi, snažne eksplozije i zavijanje avionskih sirena stvarali su nečuvenu, paklenu buku. Mrtvih i teško ranjenih boraca u ešelonima, iznemoglih tifusara i naroda iz zbega bilo je bezbroj i na sve strane. Njima se moglo vrlo malo pomoći, i to, u toj situaciji, jedino čim bržim prelazom preko Neretve, a upravo ovaj je tekao veoma sporo, pa se kolona izdužila, otkrila avionima, sporo odmičući...

Naša 3. četa i moja desetina u njoj, čas minerska a čas »vezistička« - činila je za tu kolonu najviše što je mogla. Ona je među prvima odmah posle one čuvene »grom desetine« iz Druge dalmatinske brigade, prešla Neretvu i sa njene leve obale, učestvovala u borbi za očuvanje mostobrana. Zatim je dobila zadatak da osposobi inače strmu stazu na litočima Prenja za prolaz kolone u kojoj je bilo mnoštvo nosila i tovarnih konja. Takođe među prvima smo se ispeli na zaledeni prevoj Prenja i pod vatrom artiljerije iz Konjica, probijali stazu za prolaz izdužene i izmorene kolone, a među prvima smo izbili i u rejon Boračkog jezera...

Onda su se pred nama isprečila bespuća istočne Hercegovine - prema Glavatičevu, Bjelemiću, i dalje, prema Kalinoviku. Naša desetina je na tom delu ratne staze korišćena za održavanje kurirske veze. Iz tih dana najviše sam upamatio zadatak kada sam iz ruke druga Tita primio pismo i naređenje da ga predam komandantu Druge proleterske divizije Peku Dapčeviću. Zapamtio sam upozorenje Vrhovnog komandanta daje najvažnije da pismo stigne onome kome je upućeno i da to treba, uz najveću pažnju, čim pre da uradim. Posebno me je opomenuo da se ne junačim pred drugovima kako se ne bojam aviona, inače će tako ne samo stradati, već i otkriti položaj.

Drug Tito mi je to govorio zato što sam, u želji da što pre izvršim njegovo naređenje, prosto pokušao da izletim iz zaklona, još dok je iznad nas nisko leteo avion. On mije, pak, dozvolio da krenem tek pošto je avion preleteo naš položaj.

Komandanta Peka sam brzo pronašao i predao mu pismo. On me je poslao starijoj ženi, koja je kuvala u blizini - da mi da štogod za ručak - dok on napiše odgovor drugu Titu. Zadatak sam uspešno obavio, sem ostalog zahvaljujući, i ovog puta, razumevanju i pomoći kuriru od strane komandanata i jedinica.

DRINA FORSIRANA, ČETNICI RAZBIJENI

Odatle, iz Bjelemića, ratni put nas je vodio preko Kalinovika (gde je četnicima zadan tako snažan udarac da se od njega više nikada ne oporave) - prema Drini. Naša četa je učestvovala u onim silnim, dobro poznatim danonoćnim borbama da se premosti ta velika prepreka u planovima naše vojske - za prodor u Srbiju. Naime, trebalo je forsirati Drinu i mi smo, već kao stručnjaci, dodeljeni Drugoj proleterskoj brigadi, na sektoru Broda (pred Fočom). Pravili smo, zajedno s proleterima i njihovim starešinama, Lunetom Milovanovićem i Aleksom Dejovićem, moćne splavove koje je pomamna Drina mrvila kao orahove ljuške. Tako jedanput, tako dvaput, tako triput. Reka je odnosila plodove našeg mukotrpnog rada, obavljanog danonoćno, pod udarima neprijateljske artiljerije....

Tek u petom pokušaju, ovog puta na sektoru Druge dalmatinske brigade i po savetu jednog starog i iskusnog spiavara sa Drine, koga su i mještani znali samo po imenu Rade-uspeli smo: na našim spivima, uzoru, kad je tajnovitu Drinu prigrnila magla a četnici prispali, samouvereni u sebe i svoje bunkere i svesni da ni brojnije i opremljenije vojske nisu mogle preko Drine, forsiranjem - bombaške grupe su, iznenada i gromko, četničkoj odbrani reke »nazvali dobro jutro«. Četnicima se dogodilo ono što im je pre koju noć najavio zamenik komandira naše čete, Radojica Vuković. Naime, na četničko ciničko pitanje s desne obale Drine: »Partizančići, što kujete svake noći, pravite li mlin?!« - on im je uz-

vratio: »Pravimo, božja vije vjera, a u njemu ćemo mljeti vaše kosti!« Naš glasan smeh nadjačala je oštra paljba u pravcu odakle je dolazio taj glas, a to im je, tako reći, bilo pod nosom, ali, evo, u ovo praskozorje naši doslovno melju njihove kosti.

Drina je otad našoj četi pružila šansu da se još jednom istakne i time što će je, u najkraćem mogućem roku, premostiti sa dva pontonska mosta, napravljena od priručnog materijala. S posebnim uspehom smo izradili drugi most kod Bas-tasa, čime smo kolonama tifusara, zapućenima ka Čelebiću, skratili put za čitavih 36 km. Drug Tito je izričito naredio da se taj most podigne, a kada smo ga završili, prilaz k njemu smo ukrasili parolom od zelenila i čestitali drugu Titu Prvi maj 1943. godine.

Na toj pažnji drug Tito nam se lično zahvalio prilikom premeštanja Vrhovnog štaba iz Govze u Kruševu (na Pivi). Tom prilikom je rekao i to daje naš majstorski urađeni most najvredniji dar koji smo, o Međunarodnom danu rada, mogli pripremiti hiljadama naših ranjenih i bolesnih drugova.

NA VEZI U OPERATIVNOM ODSEKU VRHOVNOG ŠTABA

Osmog maja sam se sreo i sa Veljkom Dragićevićem. On mi reče da je sve uredio sa drugom Titom oko toga da, koliko je sutra, predem k njemu, u radio-odelenje Vrhovnog štaba. Kaže mi još da će i dalje, istina privremeno, voditi brigu o unutrašnjim vezama Vrhovnog štaba i dežurati na telefonu operativnog odseka. To je, kako mi reče, bio uslov vršioca dužnosti načelnika Vrhovnog štaba, inače me ne bi premestili iz sastava 3. čete.

Premeštaj sam shvatio priznanjem, ali nije bilo teško da se odvojam od mojih inžinjeraca, a posebno od moga dragog Jose Jakovljevića od kojeg se, još od rođnog Šibenika, nisam odvajao. No, po meni je rat podrazumevao i takve rastanke. Pozdravio sam se sa četom s kojom sam, evo, proživeo šest najdramatičnijih ratnih meseci, i otišao u selo Kruševu.

Ispalo je da je to još samo geografski pojam, ime na topografskoj karti, jer je naselje rat zbrisao sa lica zemlje. Smešteni pod nekoliko šatora, članovi Vrhovnog štaba su radili u veoma teškim uslovima. Istina, najviše ih je bilo zauzeto vanrednim zadacima oko zbrinjavanja ešelona ranjenika i tifusara, ali je upravo o tako važnim poslovima i veoma otežanim uslovima - telefonska veza bila dragocenija.

Moj zadatak se sastojao u tome da po danu dežuram kod telefona u šatoru operativnog odseka, kod Terzića, a uveće, uporedo sa Veljkom, najpre slušam a zatim i kucam - prilikom održavanja redovnih veza sa »Slobodnom Jugoslavijom«. Poslovi su bili i odgovorni i naporni, ali sam sve lako podnosio. Ostala mi je u sećanju, međutim, ova nevolja: Terzić je bio veoma oprezan u pogledu čuvanja od tifusa, a ja pun vaški (uprkos tome što smo se redovno parili), zbog čega mi nije dozvoljavao ne samo da sedim pored telefona, već ni da stojim u šatoru; mogao sam samo onda kada zazvoni telefon da udem, odgovorim na poziv, uzmem blok i zapisem poruku. A poruka je bilo dosta jer je tada veza postojala sve do Kalinovika, a preko centrale na Šćepan-Polju bilo je moguće uspostaviti vezu sa našim položajima pred Fočom. Svaka dva časa smo primali izveštaje o novoj situaciji, a s naročitom pažnjom smo pratili kretanje poslednjih ešelona ranjenika i zaštitničke borbe koje je vodila Sedma banijska divizija. Pri tom su svi linijaši i telefonisti, uprkos čestim prekida usled bombardovanja i uz druge velike nevolje i napore, uspevali da održavaju ispravnu vezu. To u prvom redu zato što su sve starešine, baš kao i svaki od njih, taj zadatak - dakle održavanje neprekidne veze - shvatali ravnim svakom drugom borbenom zadatku.

Jednog kišnog dana sam, dežurajući pored Terzićeva telefona razume se izvan njegovog štora razapeo jedno šatorsko krilo i zatakao ga na dve motke. Uto naide drug Tito i posavetova mi da se udružim sa nekim od drugova koji ima šatorsko krilo, pa da tako, zajedno, napravimo dobar šator, inače će se prehla-

diti. Meni bi draga ta briga Vrhovnog komandanta za moje zdravlje, pa mi se nekako razvezao jezik. Odgovorih mu daja imam šator gde su i moje stvari, ali da ovde moram biti jer dežuram kod telefona, a pošto imam vaške drug Terzić mi, radi preventive od tifosa, brani da stojim u šatoru.

Drug Tito se glasno nasmeja i reče: »Hajde, udi, i stani s kraja, kod telefona«.

Pošto je sve to, iz šatora, slušao Terzić, on me, čim je Tito prošao, ukorio što sam odmah sve morao reći drugu Starom. Bi mi neprijatno, ali se nazad nije moglo; iz te veoma nezgodne situacije izvukao sam se objašnjavanjem da borac pred Vrhovnim komandantom ništa ne sme lagati, ni prečutati...

RADIO-TELEGRAFSKI KURS U JEKU OFANZIVE

Veljko Dragičević je bio veoma uporan u tome da me proveri kao radio-telegrafistu, a ja sam, opet, nastojao da ostanem odgovoran samo za žične veze. To sam činio i zbog toga što sam znao koliko iskustvo zahteva radio-služba, posebno u onim uslovima. Pritom sam naročito bio svestan koliko mi nedostaje znanja i, pogotovo, iskustva da bih uspešno obavljao obe te odgovorne dužnosti. Međutim, samo nekoliko prijema i rada na predaji bilo je dovoljno Veljku da me pohvali i time ohrabri, govoreći kako ni on u početku nije bolje radio, te da je mojim radom potpuno zadovoljan.

Tu je bila, na okupu, i grupa od 6 kursista, koji su, pre tri sedmice u Govzi, počeli radio-telegrafski kurs, i to bez ikakve druge opreme osim tastera i jedne zujalice priključene na suvu bateriju. Bili su to: Mihajlović, Filipović, Žauhar, Karanović, Vukomanović (koga smo zvali Cuger) i Ivičević. To je bio prvi radio-kurs pri Vrhovnom štabu. Čim bih uhvatilo malo vremena izvan dežurstva, učestvovao sam u radu te male grupe koju je iskusni radiotelegrafista Drago Bojanović, rodom iz Janjine na Pelješcu, izvanredno dobro obučavao u kucanju i upoznavao sa tehnikom rada u radio-službi.

Ubrzo je usledio pokret. Cilj nam je i dalje bio prodor u Srbiju. Tako smo 15. maja, nakon mnogih teškoća u toku marša, stigli u rejon Đurđevića Tare.

Već sledećeg dana odatle su uspostavljene veze Vrhovnog štaba sa tri (od četiri) divizije Glavne operativne grupe: sa Prvom - u rejonu Maoča; sa Drugom - na Boanu; sa Trećom - u Pivskom Manastiru. To je bio još jedan dokaz upornosti da se, i u tim bespućima, organizuje veza, a ova je bila takva da smo mogli dva, pa i tri puta dnevno da primamo izveštaje o stanju na sektoru naših jedinica. Sa Drinskom operativnom grupom, na položajima u rejonu Foča, imali smo dnevnu kurirsku vezu.

Na prostoru rasporeda Vrhovnog štaba bila je svega jedna čitava kuća i u njoj je sav, inače skučen prostor, ispunjen, dok su improvizirana skloništa poslužila za sklanjanje ljudstva Pratećeg bataljona. Za smeštaj operativnog odseka podignut je šator i u njega uveden telefon. U stvari, i u tim, veoma teškim uslovima, grupa pod rukovodstvom Lale Jakšića uspešno je delovala, nanovo popunjena grupom linijaša iz Sedme banjške divizije. Oni su i ovde uspostavili dobru saradnju sa linijašima na terenu, bez čije bi pomoći bilo skoro nemoguće uspešno uspostavljati i održavati telefonske linije, pogotovo na takvom prostranstvu. Veliko je bilo i zalaganje vezista pri divizijama, a naročito voda za vezu Prve proleterske divizije.

Šator operativnog odseka Vrhovnog štaba podignut je na rubu jedne ledine, uz kamenu ogradu, kraj najvišeg mosta u Evropi, koji je, onako pokidan s jednog kraja, i to rukom svog graditelja ing. Jankovića, nekako veoma tužno delovao. Najednom kraju, na naslaganom granju u suhoj paprati, postavili smo dva čebeta na kojima je Terzić raširio operativnu kartu, koju je, prema dnevnim izveštajima, uvek podantno i ažurno vodio.

VRHOVNI KOMANDANT NAD IZVEŠTAJIMA VEZISTA U ĐURĐEVIĆA TARI

Osamaestog maja 1943. godine drug Tito je, po nekoj kišurini, ušao u šator operativnog odseka. na to mu Terzić, iz stava mirno, raportira o situaciji. Da ne bih smetao, ja brzo šmugnuh napolje, ali me Vrhovni komandant pozva natrag i upita kuda to po ovoj kiši idem. Snađoh se: idem, rekoh u onu kuću, jedinu kuću____ A on na to reče da tamo ne može više ni vršak igle da stane, već da os-tanem u šatoru, jer mi vani, po kiši, stajanja nema. To je bilo u skladu sa Titovim principom: uvek je o svima nama vodio računa i sa puno pažnje pratio naš rad, stalno nas obilazeći i hrabreći, dajući nam sve što nam se moglo dati ali i zahtevajući od nas maksimum u svemu što je bilo u službi borbe za pobedu.

Pošto je u šatoru bilo tamno, drug Tito upali džepnu lampu, stavi naočare i poče pažljivo da razgleda situaciju nanetu na karti, glasno vršeći procenu si-tuacije u vezi sa najnovijim okruženjem. Tada sam, od Vrhovnog komandanta, prvi put čuo o početku još jedne neprijateljske ofanzive, ovog puta »peta« po redu. Nastavio je, ukazujući Terziću, daje očito kako neće biti moguće probijati se i dalje prema Srbiji, već da treba, bez odlaganja, marš-manevrom preko Sutjeske i Zelengore - krenuti ponovo natrag, i to prema istočnoj Bosni. U vezi sa takvom procenom nastavio je da izlaže direktivu za izdavanje potrebnih nare-denja, sa posebnim naglaskom da se, iz predostrožnosti, čim pre posednu vuče-vo i padine Volujaka. Dobro pamtim daje izrekao misao čija je suština bila: onaj koji prvi posedne ta dva istaknuta položaja-dobiva bitku! Ukazao je na potrebu da se čim pre naredi Drinskoj operativnoj grupi da odvoji što više može snaga i uputi ih na Vučevu.

Tako sam prisustvovao donošenju istorijske odluke Vrhovnog komandanta na početku nove neprijateljske ofanzive, do koje je došao i procenom izveštaja vezista sa širokog područja Crne Gore i Sandžaka koje su držale naše divizije.

PUNJENJE AKUMULATORA U VODENICAMA ISPOD DURMITORA

Sledećeg dana Terzić me uputi da, ne javljajući se nikome, izvidim u kak-vom je stanju telefonska linija na potezu Durđevića Tare - Njegovuđa - Žabljak, jer neposredno predstoji premeštanje Vrhovnog štaba u rejon Crnog jezera. Ob-ilaskom linije utvrđio sam daje, premda skrpljena od raznovrsnog i neuslovog materijala, upotrebljiva, a uostalom: mi smo preko nje održavali vezu sa Drugom i Trećom divizijom. Kako su već stigli konačari u Žabljak, nisam se vraćao, pa sam tako imao vremena da prirpemim kablovsku liniju od Žabljaka do Crnog jezera.

Kod novog razmeštaja, centralu smo postavili na istočnoj strani omanjeg je-ze ra. Tu smo ostali punih sedam dana, čekajući prvu savezničku vojnu misiju upućenu pri Vrhovnom štabu. Za to vreme radio-telegrafski kurs je nastavio sa radom, ja sam dva puta kucao dugi izveštaj »Slobodnoj Jugoslaviji«, a Veljko bi me pratio i zahtevao da neke grupe ponovim.

Pošto je u obližnjoj vodenici dinamo spregnut sa osovinom mlinskog kola, bilo je moguće da propisno napunimo akumulator i tako sačivamo oskudnu rezervu benzina. Inače, u svakoj prilici smo nastojali da iskoristimo vodenice u koje bi, na obod sanduka u koji pada brašno, stavljali dinamo pričvršćen sa dve obujmice, dok bismo na mlinsko kolo nabacili remen od kože. Razume se, bilo je bolje kada bismo naišli na dobro obrađen kamen, jer nam remen ne bi ispa-dao; inače, s hravavog kamena remen bi često spadao, pa bi se dinamo, povezan sa akumulatorom, počeo okretati, jer reglera nismo imali. Ako bi, uz to, dežurni, onako premoren, zadremao - od takvog posla ne bi bilo koristi, jer bi, pri po-kretu akumulatori bili prazni. A i spuštanje, s konjima pod teškim akumulato-rima, do dna jaruga i kanjona, gde su obično bili mlinovi na ovom terenu, i odande nazad - predstavljalje svojevrstan napor i za ljude i za konje.

Englezi su, konačno, stigli u zoru 28. maja 1943. godine. A pošto su naše mogućnosti za transport bile ograničene - morali su da smanje rezerve materijala i opreme što su doneli, jer su dobili samo 7 konja. Tako smo i mi dobili od njih kantu benzina i kantu mašinskog ulja (koja zamalo nije svršila kao prismoka kačamaka). Po prirodi službe, uspostavili smo dobre odnose sa vezistima Misije, u čemu nam je pomagao i njen član, narednik Starčević, koji se dobro služio našim jezikom.

ZNAČAJNA ULOGA VEZISTA U PROBOJU IZ OBRUČA SUTJESKE

Marš ka severu, radi izlaza iz obruča koji se preteče stezao oko nas, vodio je obroncima Durmitora, preko Štulca, pa Župom pivskom i dalje. Meni je s deonice ratne staze posebno ostalo u sećanju izuzetno teško spuštanje kanjonom Pive, nekim dozlaboga strmim i uskim serpentinama, još stalno pod udarima avijacije.

Posle odluke druga Tita, donete u Mratinju 2. juna, a čija je suština bila podela Operativne grupe divizija u tri grupe i probor preko Vučeva, Tjentišta, Zelenogore i dalje - naš marš je, izvođen pod najtežim okolnostima koje poznaje istorija savremenih ratova, vodio tim pravcem i izveo na slobodnu Romaniju. Razume se, uloga veze Vrhovnog štaba NOVJ u te dve sedmice danonoćnih borbi za probor iz okruženja, bila izuzetno značajna, u čemu je, u više navrata, pregledno i dokumentovano, pisano.

RADIO-TELEGRAFISTA PRVE PROLETERSKE DIVIZIJE

Posle probora iz obruča na Sutjesci, Prateći bataljon se u punom sastavu prikupio tek kada je Kladanj oslobođen i razmestio se, oko Vrhovnog štaba, u obližnjem selu Plahoviću. Kako je odmah usledilo bombardovanje sela od strane nemačkih aviona, dvaput smo se prebacivali u obližnje selo Brateljeviće, u zgrade »Šipadove« manipulacije.

Tu, jednog dana Veljko Dragičević saopšti Gančeviću i meni da se spremimo za odlazak na nove dužnosti. Gančevića je rasporedio u Petu krajisku, a mene u Prvu proletersku diviziju. Trebalo je da zamenim dotadašnjeg, veoma cenjenog radio-telegrafista u štabu divizije, Nikoslava Stipišića, kojeg je Veljko imenovao za svog pomoćnika. (Kasnije sam čuo da je tada i Joso Jakovljević, moj ratni drug iz službe veze pri Vrhovnom štabu iz najtežih dana, sa Neretve i Sutjeske, sa Prvom dalmatinskom brigadom upućen u našu Dalmaciju). Predviđeno je da Gančević i ja sa sobom ponesemo po jedan engleski radio-uređaj, primljen uz prve pošiljke pomoći baćene padobranima.

To su bili manji primopredajnici, snage do 10 wata, ugrađeni u kofere i pogodni za prenošenje. Meni je dodeljen uređaj pod nazivom »Radio set MK 16«. U koferu su bile 4 pregrade sa poklopциma. U njima su, složeni, bili: predajnik, prijemnik, pribor vibratorski pretvarač. Područje radnih frekvencija od 2,5 do 7,5 MH koristilo se određenim kristalom, a meni je dodeljen svega jedan 4480KH. Kristal bi se utaknuo u ležište i odgovarajuće zavojnice, dok bi se podešavanje izlaznog stepena vršilo pomoću dva promenljiva kondenzatora traženjem najvećeg izboja na ampermetru, ugrađenom u izlaznom stepenu. Izbor željene frekvencije na prijemniku vršio bi se korišćenjem grafikona sa krivuljom izvršene kolibraže prema kojoj se očitavalo koji stepen na promenljivom kondenzatoru odgovara traženoj frekvenciji. Tu je bilo i dugme za fino podešavanje. Uz uređaj je bilo samo sažeto uputstvo - na engleskom jeziku. U kompletu je bila i žičana »L« antena, mala odvrtka i rezervni osigurači. Sasvim mali taster uvlačio bi se u ispustne na poklopcu prijemnika i, tako uvučen, pri kucanju je stajao stabilno.

TEK TREĆI DAN USPOSTAVLJENA VEZA SA VRHOVNIM ŠTABOM

Svega jedan dan sam imao za upoznavanje sa uredejem, a još je i to malo rada skraćeno da se ne bi trošio akumulator. Odmah potom usledio je pokret. Pre polaska iz sela Metilja, Veljko mije održao pravi govor, ponovio upute, iznad svega naglašavajući značaj uloge radio-telegrafiste u sistemu naših radio-veza. Nije zaboravio ni da me upozori na to da određenu radnu frekvenciju na skali prijemnika treba da tražim između 170 i 210 stepena, čime se frekvencija od 4360 KH, prema krivulji kalibraže, mogla naći na prijemniku.

Na putu do štaba Prve proleterske divizije, koji je tada bio na Deve taku, pratilo me je ojačano odelenje iz zaštitne čete divizije. Na novoj dužnosti sam naišao na vrlo srdačan prijem. Komandir zaštitne čete, Janko Ćirović, predstavio me je i Vasu Jovanoviću, koji je tada, u odsutnosti Koće Popovića, komandovao divizijom.

Odmah po dolasku u štab divizije formirao sam radio-odelenje u kojem su bili: slušaoci prvog radio-kursa pri Vrhovnom štabu Dobrivoje Mihajlović i Vukomanović Zuger, te Ernest Grgić, španski borac a ovde i rekonvalescent posle ranjavanja u borbi za Zvornik. Imali smo dva konja, dva akumulatora (jedan je curio), automobilsku dinamu za punjenje akumulatora i jednu dinamu koja se okretala pomoću pedala, s tim što je onaj koje okretao pedale ležao u jednoj ležaljci. Na moju žalost, bio sam prikraćen sa alatom, jer je moju torbu, punu alata, koju sam u oktobru prošle godine poneo iz okupiranog Šibenika, izgubio nedavno, negde oko Sutjeske, Nikola Filipović. No, bilo je tu i pomagalo za punjenje akumulatora rukom: na jednoj dasci je postavljen zadnji točak bicikla, sa viljuškom učvršćenom na dasci zajedno sa nosačem pogonskog točka vezanog za pedalu, koja se mogla okretati jednom poduzom ručkom, dok je za prenos služio dobro poznati koljenčasti lanac. Svakako da efekat punjenja na taj način nije bio uspešan kao sa pomenutim uredajem sa ležaljkom, na kojoj se, u slučaju kretanja prostorijom bez vodenica, okretala na smenu divizijska muzika. Nismo imali ni instrumenta za ispitivanje napona akumulatora, pa su izbor na instrumentu ili intenzitet svetla na crvenoj sijalici vibratorskog pretvarača, bili jedina indikacija stanja akumulatora.

Prvih nekoliko pokušaja za uspostavljanje veze na našu žalost je ostalo bez rezultata. Plan rada je, naime, predviđao održavanje dve veze dnevno - u 8 i 17 časova. Prema tome vremenu podešen je i plan marša i, naročito, zastanaka. Ali, držeći se tačno linije na krivulji kalibraže i Veljkovog uputstva - uporno sam bio na prijemu između 160 i 220 na stepenima skale kondenzatora prijemnika. Međutim, veze nije bilo! Svako me pita »Ima li veze?« - od komandanta Vasa, koji je ne samo nervozan već i ljut što je dobio nesposobnog radio-telegrafistu umestu iskusnog Nikoslava, kojeg, sada vidi, nije smeo pustiti da ode. To su bili moji najteži časovi: sve su oči uprte u mene, a ja njihovu želju i pored toga što sve preduzimam, ne mogu da zadovoljam!

Tek treći dan sam »prošetao skalom« i veše zbog ljutnje, prekršio i Veljkovo uputstvo i krivulju kalibraže. Srećom, na 295 stepenu prvi put sam začuo odgovor na moj poziv. Posle toga nije bilo nikakvih problema - osim punjenja akumulatora, razume se uz miran i pravilan rad.

Marš sa Devetaka vodio nas je prema Zapadu. Tako smo, prvih dana avgusta, stigli na padine planine Kruščice. Tu je održan sastanak štabova Prve proleterske i Pete krajiške divizije i utvrđen plan sadejstva u napadu na Bugojno i, u njemu, na zloglasnog Bobana i njegovu koljačku »crnu legiju«. Plan je ostvaren.

Posle oslobođenja Bugojna i Donjeg Vakufa očekivali smo da nam se vrati komandant Koča. Iskreno rečeno, strahovao sam od toga što će mi pri prvom susretu reći komandant, posebno radi onih nekoliko dana što je divizija bila bez veze sa Vrhovnim štabom. S tim u vezi, pripremio sam akumulator i napunio ih u obližnjoj vodenici (koja je imala ugrađene diname i za rasvetu i za punjenje akumulatora). No, mislio sam: ipak, veza je zadnjih dana održavana bez zastoja, pa će i to, sigurno, uticati na ocenu koju će mi Koča dati.

Komandant Koča se vratio u pratinji Vlatka Velebita i šefa engleske vojne misije Bila Dikina (u međuvremenu unapređenog u čin majora). Njima za dobrodošlicu - bili smo svi na okupu. Tu mi Koča reče: »A, ti si taj Mešo radio-telegrafista!« Samo to reče i čvrsto mi steže ruku, nekako upitno me gledajući. Srdačno se pozdravih i sa Vlatkom, koji mi uruči pismo od Veljka Dragičevića.

Žurno sam otvorio pismo i, na moju veliku žalost i razočarenje, pročitao veoma oštре reči koje Veljko nije birao ni štedeo - napadajući me da sam ja kriv što prvih nekoliko dana nije bilo veze između Vrhovnog štaba i štaba Prve proleterske divizije. Pošto nisam osećao baš nimalo krivnje, jer sam svaku vezu i na vreme pokušao održati, a na kraju krajeva uspešno ih i radovno održavao - takvu kritiku nisam mogao mirno da primim. Vlatko je to primetio, pa kada sam mu rekao o čemu se radi - uze od mene pismo i obeća da će taj nesporazum on rešiti (tako je i bilo, kada je kasnije stigao u sedište Vrhovnog štaba u Jajcu).

Sledećeg dana, u 17 časova, za kada je, po planu, predviđeno održavanje veza, kod mene je, na stanicu, došao komandant Koča. Seo je na panj blizu mene i gledao šta radim. Odmah sam, kod prvog poziva, uspostavio vezu, a tada Koča iz džepa izvadi dva telegrama. Kada je video da sam pri kraju prijema, on mi stavi na dnevnik pripremljene telegrame, koje ja odmah ponudim upravnoj stanicu. Pošto dobih saglasnost, mirno i bez greške ih otkucah i primih potvrdu »završio rad«. Koča me potapše po ramenu i reče: »Vrlo dobro!« Tada sam se uverio da su u pravu oni vezisti koji su mi govorili da Koča nikada ne piše ni jedan telegram duži od 25 grupa.

ARMIJA MI DAJE ČIN, A JA ŽELIM - U POŠTARE

U selu Čašlje pred Bugojnom pozva me komandant Koča. Ponudi mi da sednem na klupu i reče da mu pričam o svom životu.

Počeh, a osećao sam da, onako zbumen, to činim i dosta na preskok, ali privedoh, ukratko, priču o sebi kraju. On me je celo vreme pažljivo slušao i ponešto zapisivao. Kad završih, on mi reče da me je to pitao zbog toga - što ću biti oficir. Iznenaden, počeo sam govoriti kako sam ja samo tt-mehaničar, kako posle oslobođenja zemlje želim da se vratim mojoj struci, gde se najviše osećam svojim, u PTT službi. On me, umesto odgovora, prekori: šta ja mislim o tome ko će da vodi našu vojsku pošto izborimo pobedu - zar oni koji su 1941. izdali zemlju, ili oni koji su stali na stranu neprijatelja i služili mu u istrebljenju naših naroda! Zatim, nekako svečano, naglašavajući svaku reč, objasni mi kako Partija kroz našu borbu izgrađuje armiju radnika i seljaka i želi da stvori starešinski kadar izrastao u borbi i spremjan da sa najvećom odgovornošću čuva izborenu slobodu. Uostalom, kao stari skojevac i kandidat za člana KPJ, moram bespogovorno prihvati zadatke od Partije.

Onako zbumen, pozdravih komandanta, svestan da nema više mesta nikakvom kolebanju. Nastavio sam sa radom, ako se moglo još odgovornije (a čin zastavnika, onda najniži oficirski čin, dobiće dva meseca kasnije).

Jedne noći nas probudi neka lupa. Došla trojica drugova i dotala natovarenog konja. Kažu nam da su iz Prve proleterske brigade upućeni u radio-odelenje štaba divizije, nama kao pojačanje, istina sa neispravnom radio-stanicom. To su bili Morie Danom Mišo, diplomirani inženjer, Ilija Cvitković, podnarednik radio-telegrafista u bivšoj mornarici i konjovodac Dule.

Radio-odelenje naše divizije postalo je brojnije, jače. Od novajlijia smo čuli i pokoju pojedinost iz njihova života, čime su nam postali bliži.

Inženjer Miša Danom je bio zatočen u ustaškom logoru Jasenovac, odande je pobegao i, pod dramatičnim okolnostima, prešao Vrbac, ali i upao u ruke četnika, da bi, na kraju, prilikom akcije Prve proleterske brigade na četničko uporište Bosanski Svinjar, bio oslobođen. Od tada je stalno ostao u Prvoj proleterskoj brigadi, zapravo u njenoj tehničkoj četi.

Aprilski rat je Iliju Cvitkovića zatekao na ratnom rasporedu. Posle rasula bivše vojske vratio se kući, u Šibenik, gde se, usled straha da ga Italijani ne interniraju, odazvao pozivu da stupi u mornaricu NDH. Doživio je sudbinu svih onih koji su, posle obuke u centru Stokerau, upućeni u sastav »mornaričkog zdruga« na Crno more. Realno shvativši kud sve to vodi, iskoristio je prvo odustvo i, u jesen 1942. godine iz Šibenika, u sastavu prve popune proleterskih jedinica, krenuo za Bosansku krajinu. Borio se u Prvoj proleterskoj, prvo kao običan borac, a zatim je, prema svojoj specijalnosti, raspoređen na dužnost radio-telegrafiste na radio-stanici brigade (primopredajnik »Signal V« izrađen u fabrici »Signal« u Beogradu). Pošto se uređaj pokvario, a nisu ni baterije imali, upućeni su u sastav radio-odeljenja divizije.

Konjovodac Dule bio je izvanredno požrtvovan postariji seljak sa Banije. On je, zbog svojih godina, mogao da deli sudbinu zbega, ali nije htio da dozvoli da se neko drugi o njemu stara, pa je zahtevao da mu se omogući da se bori, kao borac, pošto su mu ustaše čitavu porodicu uništile. Kao stariji čovek, određen je u komoru, za konjovodca najodgovornijeg tovara - radio-stanice. Snalažljiv i uporan, u svakom pogledu je bio desna ruka telegrafista, a naučio je sve i oko akumulatora, pa smo ga, bez i prizvuka šale, prozvali »Specijalista«.

USPOSTAVLJANJE VEZA IZ OSLOBOĐENOG SPLITA

Vest o kaplitulaciji Italije zatekla nas je na maršu, na izlazu iz Bugojna. Propratili smo to rafalima, veseljem i komentarima o skorom završetku rata.

Ubrzo je usledio usiljeni marš divizije za Dalmaciju. Krenuli smo u ponoć, prema Duvnu. U Eminovom Selu, u prvoj vezi, dobili smo od Vrhovnog štaba telegram da je Split u našim rukama i da treba tako da žurimo da što pre u nj stignemo. Zaista, naš marš je bio usiljen i izbili smo, delom i na kamionima koji su nas sačekali kod Aržana, u selo Čaporice, iznad Trilja. Odande sam, iste noći, otišao u Trilj, doznavši da se na reci Cetini, u blizini mosta, nalazi bager na kome mogu puniti akumulatore. Na bageru sam zatekao bageristu Marku Vukičeviću, koji je odmah upalio pomoćni agregat i uključio akumulatore na punjenje. Tu sam preživeo još jedno žestoko bombardovanje »štuka«, ali smo, posle dugog vremena, imali propisno napunjene akumulatore, čime je divizijska muzika oslobođena obaveze da, na smenu, okreće onu dinamu sa pedalima.

Na komandnom mestu je naređeno da mi, vezisti, odmah krenemo za Split, u štab IV operativne zone. Grabili smo prema moru i Marjanu, bogme i raspevani! Odjednom smo banuli u oslobođeni Split, pun vojske, razdražanog naroda i ratnog plijena. Bilo je u toku formiranje novih jedinica kopnene vojske i mornarice, a videli smo, u vazduhu i avione sa velikom petokrakom zvezdom, što nas je ispunjavalo ponosom, produbljivalo uverenje da smo na pragu konačne pobjede.

U štabu Zone smo upoznali radio-telegrafistu Andru Čečura, koji je bio neobično zadovoljan što smo pristali da preko naše stanice predamo njegove telegrame, pošto je njegova bila u opravci. Tu sam upoznao i vrsne radio-tehničare, braću Perić, koji su, veoma funkcionalnom konstrukcijom, izradili nekoliko radio-uređaja male snage - primopredajnike »Kozjak« i »Mosor«, snage 1, i 0,5 W. To je bilo veoma korisno, jer su se upravo formirane jedinice mogle opremiti radio-uređajima za održavanje veze.

Iz Splita je trebalo da, po odobrenju komandanta divizije i na moju neizmernu radost, skoknem u rejon Šibenika, gde su se upravo formirale nove jedinice, pa da spojim korisno sa ugodnim i zajedničko sa ličnim: da vidim rodni Šibenik, a time se i moja rodbina i poznanci uvere da sam živ a i da malo popričam borcima i narodu o »četvrtou« i »petoj« ofanzivi. Već sam bio i u kolima, tako reći zapućen u Šibenik, kad dotrča kurir i prenese mi naredenje: nema ništa od puta za Šibenik, već moramo nalevokrug, jer naše jedinice nisu uspele da održe položaje kod Zadvarja, pa su Nemci nadirali prema Splitu. Preko Kozjaka, k Muću,

kretali smo se s velikom kolonom tenkova, oklopnih automobila, kamiona i teške artiljerije, što nam je, nakon četvorodnevnih pregovora, predala divizija »Bergamo« i neki i drugi manji delovi italijanskog 18. armijskog korpusa.

S delom te motorizacije (koja se mogla prebaciti nepodobnim i razrušenim putevima) jedinice naše divizije su osloboidle Livno i Kupres.

U Bugojnu smo se razmestili na kraju Štrosmajrove ulice, prema Vrbasu. Tu smo doznali da će uskoro biti formiran Prvi proleterski korpus, koga će, posred naše divizije, činiti 6. proleterska lička divizija »Nikola Tesla« i 13. proleterska brigada »Rade Končar«. Za nas, veziste, to je značilo da odmah moramo odlučiti kako ćemo rešiti pitanje kadrovske popune, a i materijalnog obezbeđenja. U tom smislu smo dali predlog da grupa, sa Misom Danonom na čelu, obrazuje radio-odelenje Prve proleterske divizije, a da Cvitković i ja ostanemo u štabu korpusa. Tražili smo, uz to, od Vrhovnog štaba da nam uputi dva radio-telegrafista iz prve generacije koja je završavala Radio-školu VS, koja, pri Vrhovnom štabu, još od leta redovno radi u Jajcu.

U vezi s tom molbom uskoro nam se javio i poručnik Polovina, načelnik veza 6. divizije, radi koordinacije i uspostavljanja redovne radio-veze. Posle toga su nam, u Donjem Vakufu, stigli novi radio-telegrafisti, sa kursa iz Jajca, za popunu radio-odelenja Prve divizije. Bili su to Nebojša Pupić, omladinac iz Ključa i Stipe Benzon, službenik železnice iz Splita. Sa sobom su doneli i jedan primopredajnik SET 22, koji smo dobili iz savezničke pomoći. U to vreme je bilo nekog premeštanja a da se nije znalo za to u Danjem Vakufu, pa su ova dvojica upućeni prema Turbetu, da nadu komandno mesto divizije. Pratila ih je jedna desetina iz zaštitne čete, ali niko od njih nije znao tačno gde se u tom času nalazi komandno mesto posle tog premeštanja.

Tako je ta grupa naletela na ustaški bunker. Ubitačna vatrica ih je iznenadila i ubila im konja koji se, pod radio-uređajem, prevrnuo u jarak, tako da nije bilo moguće da mu se priđe i spase dragoceni tovar. Ostalo im je jedino da se štore izvuku, što su i uspeli, vrativši se očajni u Donji Vakuf, u strahu i od kazne koja ih može stići. Istragom je utvrđeno da je za taj gubitak kriva jedinica koja je prethodno vršila obezbeđenje ceste, pa su Pupić i Benzon dobili drugi primopredajnik i uspešno ga koristili.

SLUŠALAC RADIO-ŠKOLE U JAJCU

U prvoj sedmici decembra 1943. godine, dok sam bio u Donjem Vakufu, kao rukovodilac radio-veze Prvog proleterskog korpusa, došao je kurir sa porukom da Miša Danom i ja dođemo na dvomesečni kurs pri Radio-školi Vrhovnog štaba koja je već mesecima radila u Jajcu. Krenuli smo vozom i, kad smo stigli, javili smo se najprije rukovodioci škole Veljku Dragičeviću. Videći me, on me glasno upita: »Dokle ćemo, moj Mešo, učiti telegrafiju?«

Učini mi se da u njegovom glasu osetih prizvuk žaoka na moj račun, zbog toga što, negde pre 5 meseci, dva-tri dana, nisam mogao uspostaviti vezu sa njim u Vrhovnom štabu, pa mu, dosta osorno, odgovorih da Miša i ja nismo upućeni na krus radio-telegrafije, već na kurs održavanja i opravke novih radio-uređaja koje, kao pomoć, primamo od saveznika. On se malo lecnu, pa nas uputi na Slobodana Nakićenovića, koji je bio rukovodilac tehničkog obezbeđenja.

Kurs se održavao u jednoj od laboratorijskih prostorija prostrane hale, namenjene za novu elektrolizu hlora. Inače, u istoj hali bilo je podignuto nekoliko drvenih komora u kojima su stanovali drugarice i drugovi na radu u Vrhovnom štabu, a tu se, tokom dana, duže zadržavao i drug Tito, primajući delegacije, štabove novoformiranih krupnijih jedinica. Tu je vajar Antun Augustinčić modelirao i reljefe za pojedina naša odlikovanja.

Na kursu nas je bilo 12 polaznika, a nastavu su držali: Slobodan Nakićenović, iz radio-tehnike i poznavanja uređaja, i Boško Škaro, o energetskim izvorima i napajanju radio-uređaja električnom strujom. Kurs je radio u sastavu Radio-

škole Vrhovnog štaba, ali sa izraženom autonomijom, a i stanovali smo i hranili se izdvojeno. Samo smo na političku nastavu i sastanke odlazili u školu, nedaleko od železničke stanice.

Sa šema iz priručnog materijala, koji je (u vidu opisa i uputstva za rukovanje) primljen uz radio-uredaje, Slobodan je tumačio konstruktivna rešenja i sprege pojedinih stepena, a koristeći neispravna trofejna sredstva, vežbali smo rastavljanje i sastavljanje pojedinih sklopova. Bilo je dosta nemačkih ultrakratkotalasnih radio-uredaja »Torn Fu GK«. Niko ih nije poznavao, a nisu se ni mogla koristiti u našem sistemu dalekih veza. Slobodan je, kao student tehnike i neposredno pred rat zaposlen u tehničkoj službi Radio-Beograda, dosta dobro poznavao radio-difuzne uređaje, ali nije mogao pomoći oko opravke pomenute zaplenjene opreme.

Međutim, nakon nekoliko dana, našoj grupi se pridružio ijedan novi slušač, Anton Zajc, koji je došao iz Slavonije. Na osnovu raspisa Vrhovnog štaba, da se upute partizani iz srodnih struka na kurs tehničkog održavanja radio-uređaja, Zajc je, navodno, iz brigade »Braća Radić« upućen u Jajce, ali je, zbog teškoća u probijanju donde, zadocnio. Odmah smo uočili da taj, naoko dosta neugledan čovjek, veoma dobro poznaje sve vrste nemačkih radio-uređaja, zbog čega smo zaključili da to njegovo znanje i dobru volju treba što bolje iskoristiti.

Na kursu se radilo i ujutro i posle podne, teoretski i praktično, a sastavljali smo i pojedine sklopove.

Željni da što brže učimo i više naučimo, prevodili smo, koliko se znalo, sa engleskog na naš jezik pojedine oznaće na prednjoj ploči uređaja. Što se tiče energetike i problematike napajanja kroz rukovanje oko punjenja i održavanja akumulatora, Boško Škaro je bio izvanredan nastavnik. Za vibratorske pretvarače i rotacione elektromehaničke uređaje za pretvaranje izmenične u istosmernu i obratno, istosmerne u izmeničnu struju, imali smo Širiševića, slušaoca kursa, a inače elektromehaničara iz Splita. On je bio izuzetno stručan i tako izvežban daje sa oskudnim alatom i priručnim materijalom, prema zahtevu za svaki konkretni slučaj, vršio prematranja rotacionih delova.

Sve je to davalо posebno obeležje kursu, tako da se ubrzo pokazala puna celishodnost takve vrste obuke. Na žalost, nije mogao u celini biti završen, bar što se tiče Miše Danona i mene. Mišo je, naime, već posle prve sedmice obuke morao natrag, u diviziju, a ja sam morao nazad koncem decembra, kada je Radio-škola premeštena iz Jajca u Busije, kod Gornjeg Ribnika. Vratio sam se u sastav Radio-odeljenja Prvog proleterskog korpusa, čiji se štab u međuvremenu premestio u Jajce. Radio odeljenje je smešteno u kuću prvoborca Stipe Bilana.

U međuvremenu je Ernest Grgić, moј saradnik na radio-uredajima od Sutjeske doveden, upućen sa jednim primopredajnikom u IV krajišku diviziju. On je, međutim, završio zanat profesionalnog fotografa u Zagrebu, gde se pre rata uključio u napredni radnički pokret. Bio je prvi fotoreporter Vrhovnog štaba, a zatim TANJUG-a. Vili Šimunov Barba pozvao ga je da mu pomogne oko izrade fotodokumentacije o krvničkoj raboti kvislinga svih boja, a naročito o istini u vezi sa izdajom četnika Draže Mihailovića. Kada je dokumentacija bila gotova, predata je Loli Ribaru da je ponese u London, ali je sva, prilikom njegove pogibije, izgorela u požaru koji je zahvatilo avion. Kako je Ernest u Španiji završio radio-telegrafski kurs, Veljko Dragičević ga je iz Jajca, sa jednom grupom slušalaca kursa, uputio u jedinicu Petog krajiškog korpusa (Kasnije sam saznao da je dobio čin poručnika).

Iz Jajca smo se, sa Vrhovnim štabom i pod pritiskom nove neprijateljske ofanzive, 6. januara 1944. godine užurbano i po velikom mrazu povukli ka Janji. Nakon danonoćnog marša naša kolona se podelila: Vrhovni štab je krenuo u selo Potoke, a mi, štab Prvog proleterskog korpusa, u zaselak Marcete iznad Prekaje.

Radio-stanicu smo smestili u kuću Laze Marcete, čestitog čoveka i starog »Šipadovog« drvoseče koji ni u 75 godina života nije naučio pisati, a ipak je bio partiča (kako su drvoseče nazivale vođu grupe). Tu nam je, iako je besnela

ofanziva koja je angažovala sve jedinice korpusa, stizalo i ponešto hrane, a dobili smo i jedan mali agregat koji je bio veoma praktičan, jer su se njegov pogonski deo i generator mogli rastaviti od postolja i veoma lako prenositi. Dobijali smo i posude sa kiselinom.

Veze su intenzivno održavane i sa Vrhovnim štabom i sa divizijama (Prvom i Šestom proleterskom) u sastavu našeg korpusa. Karakteristika telegrama koje je pisao Koča i (tada) šifrovaao Mika Đorđević ostala je po starom - bili su kratki: nikada više od 20 do 25 grupa, a retko u jednoj vezi više od jednog teleograma u jednom kanalu.

Štab korpusa je u međuvremenu dobio jedan primopredajnik, poznat po popularnoj oznaci »B II«. To je bio veoma funkcionalni uređaj i pogodan za prenos i rad napajanjem iz akumulatora preko vibracionog pretvarača.

Ubrzo je, kao i uvek ranije, intenzitet neprijateljeve ofanzive počeo da jenjava, pa smo se, radi povoljnijih uslova za rad, prebacili bliže Drvaru, u koji se prebacio Vrhovni štab. U selu Mrđe, u blizini Prekaje, gde smo tek bili smestili radio-stanicu korpusa, dođe mi naredba o prekomandi u Vrhovni štab.

Dužnost sam predao zastavniku Iliju Cvitkoviću, a na rastanku su me, na svoj izričit zahtev, primili komandant i komesar korpusa Koča i Plavi. Snabdeven objavom za putovanje i karakteristikom - krenuo sam za Drvar, ponovo na rad u Vrhovni štab.

Metod Antunac

BIO SAM RADIOTELEGRAFIST VRHOVNOG ŠTABA

Janura 1943. godine nalazio sam se na dužnosti komandanta Dinarskog bataljona na sektoru Bosanskog Grahova, kada me je pozvao telefonom pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba Velimir Terzić. Saopšto nije daje Vrhovnom štabu potreban iskusni radiotelegrafista i pitao da li bih želio da to budem ja. I ako sam bio potpuno zadovoljan dužnošću i situacijom u bataljonu, poziv me je oduševio. Već i pomisao da će raditi u štabu Vrhovnog komandanta druga Tita i češće ga vidati radovalo me je.

Ubrzo je stigao iz Druge dalmatinske brigade Ljubo Truta i primio od mene dužnost, a ja sam otišao u VŠ koji se tada nalazio blizu rudnika Tušnica kod Livna.

U VŠ našao sam Veljka Dragičevića, bio je šef radio-odsjeka i Dragana Đokovića, radiomehaničara. Kasnije je iz jedne jedinice stigao Slobodan Nakićenović. Tu su još bili Metod Antunac, zadužen za žične veze, Jozo Butorac, koji je imao zaseban prijemnik i primao agenciske vesti. Za primanje Londona bili su zadužni Englez Aleksandar Tepovčević i Hercegovac (oba poginula 25. maja 1944. prilikom desanta na Drvar), a kao »pomoć« u postavljanju i prenošenju stanice - jedan drug iz Mačve zvan »Pitomac«.

Prvog dana mog boravka u VŠ, u našu zgradu je došao drug Tito i raspitivao se o našem radu. Mene je pitao odakle sam stigao. Ovaj, prvi susret sa drugom Titom, ostavio je na mene dubok utisak.

Počeo sam raditi sa Dragičevićem naizmjenično. Od sredstava veze imali smo mali predajnik od 20 W. »Džek« sa dvije elektronke 6L6 i vibratom, njemački trofejni prijemnik »Torn Eb«, motor za punjenje akumulatora tipa »Pirelli«, te dva akumulatora od 6V. 85 AH.

Veljko Dragičević me je upoznao sa planovima veza. Svaki dan održavana je veza sa Moskvom u 20,00 sati po lokalnom vremenu, ali je često bila otežana, jer su druge, jače stanice, ometale rad našeg malog predajnika i često smo mo-

rali mjenjati našu frekvencu da bi Moskva mogla primiti naše radiograme, dok smo mi nju uvjek dobro čuli. To je tada bila i jedina veza sa inostranstvom. Dražević me je upoznao da je radio-veza sa GS Hrvatske uspostavljena oktobra 1942. sada smo svakodnevno održavali veze sa GS Hrvatske Pivim bosanskim korpusom, 1, 2, 3, 7 i 9, divizijom. Sve ove veze održavane su po radio pravcima u zakazano vrijeme po QRX. Frekvence su se kretale od 4000 kc do 6000 kc. Obično smo imali 2-4 veze dnevno. Za rad sa našim jedinicama koristili smo antenu od 13-15 m, a protivteg od 9-12 m, a sa Moskvom-i kasnije sa Londonom-antenu od 12 m, a protivteg je morao biti 9 m, te smo često morali mijenjati antenu.

U Tušnici smo ostali par dana a za to vrijeme doživeli nekoliko bombardovanja. Iz Tušnice smo se noću kamionom prebacili u selo Ščit u blizini Prozora i smjestili se u zgradu manastira. U toj zgradi nalazio se i VŠ, članovi AVNOJ-a, uži deo štaba 3. divizije i 1. dalmatinske brigade. Jednog popodneva, za vrijeme nekog sastanka, naišla su 3 italijanska bombardera i bombardovala manastir. Prva dva nisu pogodila cilj i njihove su teške bombe eksplodirale iskopavši ogromne jame u zemlji ispred i pozadi zgrade, dok je treći pogodio jedno krilo zgrade, ali bomba, na sreću nije eksplodirala. Daje ova bomba eksplodirala, imali bismo mnogo žrtava, jer se u podrumu manastira nalazilo cijelo vojno i političko rukovodstvo s drugom Titom na čelu. Poslije ovoga napada drugi Tito je naredio da više ne smijemo biti svi u istoj zgradi. Drugi Tito je uvjek određivao gde da se smesti radio-stanica, obično bi to bila u njegovoj blizini.

U slobodno vrijeme često smo Dragičević i ja prisluškivali rad domobranskih radio-stanica koje su radile i otvoreno. Tako sam jednog dana u Ščitu slušao rad između domobranskih radiostanica u Mostaru i Nevesinju, kada je radista iz Nevesinja javljača kako su sve starješine pobjegle, da su njih ostavili na cijelilu, jer su ih sa svih strana opkolili partizani, pa ako mu se više ne javi ne zna da je zarobljen ili daje poginuo. Drugi put smo čuli radistu kako javlja da im već šalju pomoć od nekoliko tenkova iz Travnika u pravcu Gornjeg Vakufa. Ovo smo odmah javili, našoš mislim 1. diviziji. Tako su navedeni tenkovi, kako sam kasnije doznao, dočekani negdje oko Turbeta i uništeni.

Poslije oslobođenja Prozora kamionom smo se prebacili iz Ščita u selo Gračanicu u dolini Rame gde su nas nekoliko puta bombardovale njemačke »štuke«

i Do-17. U Gračanici smo spavali u zgradi nekog katoličkog popa a ujutro rano smo se penjali na brda i sklanjali se u šumu te od bombardovanja i radi povoljnijeg položaja za rad radiostanice. Prilikom jednog silaska nizbrdo, jednom pratocu je pao akumulator i razbio se. Dragičević je zbog toga bio van sebe od besa pošto smo ostali samo sa jednim akumulatorom i nismo mogli na vreme da ga napunimo do sledeće veze.

Poslije 2-3 dana iz Gračanice smo se noću prebacili kamionom u Jablanicu, gdje smo kamion bacili u Neretvu, a dalje produžili pješke, preko improvizovanog mosta, do sela Krstac na padinama Prenja.

Iz Krstaca smo krenuli u Gornju Bijelu, gdje smo Nakićenović i ja u posljednji čas izbjegli sa položaja kojeg je bombardovalo 18 »štuka«, a kada smo poslije napada pogledali, cijeli teren na kojem smo se nalazili bio je preoran bombama. Radio veze smo ovđe održavali zaustavljući se.

Iz Gornje Bijele isli smo preko Borača u pravcu Boračkog jezera, a uz put smo u nekoliko navrata bombardovani i napadani topovima i minobacačima iz reona Konjica. Napominjem da smo se na putu morali zaustavljati radi održavanja pojedinih veza.

Na Boračkom jezeru održavanje veze sa GŠH bilo je gotovo nemoguće zbog visoke stijene i šume, dok je sa istog položaja veza sa Moskvom bila vrlo dobra.

Sa Boračkog jezera krenuli smo preko sela Glavatičeva, gdje smo prenoćili, do Kalinovika, kojega su oslobodile naše jedinice. U Kalinoviku je bio zarobljen i jedan radio-telegrafist iz Štaba Draže Mihailovića, neki Šuhović, koga sam poznavao još iz bivše mornarice. Na saslušanju nam je dao pogrešne podatke o svom radu i radio vezama. Tek kasnije, pod pritiskom, dao je tačne planove svojih veza, ali on nije imao šifre. Kontrolom sam ustanovio da je održavao radio

veze sa glavnim četničkim štabom u Srbiji, zatim njihovim štabom u Kninu, te sa Kairom i Alžirom. Ja sam nekoliko dana slušao u određeno vrijeme kako ga oni zovu, ali im se nisam javljao.

Poslije kraćeg zadržavanja u Kalinoviku, preko sela Drače, gdje smo održavali neke radio veze i malo se odmorili, produžili smo u selo Govzu na padinama Zelengore; tu smo ostali duže vremena i donekle se odmorili, ali dosta nagladovali. Moram napomenuti daje marš od Jablanice do Govze bio vrlo naporan uz neprekidni dnevni rad na radio-stanici na snijegu i vrlo niskim temperaturama, a noću je sledilo dugo i naporno maršovanje.

U selu Govza, gdje smo se skupih oko vatre, drug Tito bi često pričao doživljaje iz svoga revolucionarnog rada. Dragičević mu je jednom prilikom rekao: »Druže Stari, svršit će se rat, a ja neću ubiti ni jednog Nijemca«. Drug Tito mu je odgovorio: »E, da znaš Veljko, koliko si ih ti sa svojom radio-stanicom ubio«.

Za vrijeme boravka u Govzi prekinula se veza sa 9. divizijom. Doznao sam da im je kod Solakove kule poginuo jedini radio-telegrafist, Lucijan Benković iz Makarske.

U Govzi tokom aprila, za samo nekoliko dana, drugovi Nakičenović i Đoković izradili su novu radio-stanicu za 7. diviziju od raznih trofejnih radio djelova, te pozvali radio-telegrafiste iz 7. divizije, Šikića i Mileusnića, uputili ih u rad sa stanicom i predali im je. Ta stanica je uspješno radila sve do uništenja u 5. ofanzivi.

Poslije više od 20 provedenih dana u Govzi krenuli smo, reko Zelengore i doline Sutjeske, u pravcu Šćepan polja, gdje smo ostali nekoliko dana, a odatle, preko Tare u Sandžak, te kasnije preko Lever Tare, u pravcu Zabljaka i Crnog jezera na Durmitoru. Za svo ovo vrijeme radio vezu održavah smo normalno sa svim jedinicama osim sa 1. bosanskim korpusom kojega smo vrlo slabo čuli ili ga nikako nismo mogli čuti.

Od Lever Tare do Zabljaka doživjeli smo nekoliko teških bombardovanja. U jednom mi je bila i antena srušena, te mi je pratilac kraj antene podigao na štap da bi mogao završiti rad. Pored toga, teškoće smo imali sa jednim akumulatorom koji se inače noću punio, a zbog stalnih noćnih pokreta morali smo ga naizmjениčno puniti i prazniti.

Tokom ovog puta, negdje oko Šćepan polja, uspostavili smo novu radio vezu sa Drinskom operativnom grupom.

Dolaskom na Crno jezero malo smo se odmorili od usiljenih marševa i naporu, a naročito Dragičević i ja, jer smo noću maršovali, a danju održavali veze sa jedinicama. Bilo je slučajeva da smo se u hodu noću držali konju za rep i drijemali.

Na Crnom jezeru ostali smo oko 8 dana čekajući britansku misiju, koja je stigla 28. maja 1943. U njoj je bilo 5 članova, i to: kapetani Stujart i Dikin, radio-telegrafisti Walter Roten, Englez i Rouz, Jevrejin iz Palestine, te Ivan Starčević, Hrvat iz Gorskog kotara kanadski jugoslaven. Iste večeri 28. maja oko 20,00 sati počeo je za nas najteži marš. Te noći smo sa Crnog jezera krenuli preko Durmitora u pravcu Pivskog platoa, po vrlo teškom terenu i nevremenu (sitnoj gustoj kiši). Marš je bio naporan i dugotrajan. Iako smo mnoge lične stvari koje nam nisu neophodne, kao i velik deo pribora radio-vezu kod Crnog jezera bacili ili zakopali, ipak je ostalo još puno toga što je trebalo nositi.

Poslije Sušičkog jezera i Nedajna stigli smo u Barni Do, gdje smo opet bili bombardovani i mitraljirani iz aviona.

Gledao sam kako se njemački bombarderi Do-17 spuštaju u dolinu Pive gdje bombardiraju i mitraljiraju. Oko radio-stanice smo gradili zid od kamena i pokrivali je granjem, da ne bi bila oštećena.

Kad smo prešli preko uzanog mostića iznad nabujale Pive, pored nas je prolazila 7. banjška divizija, pjevajući. Vidjevši ovo, šef savezničke misije, kapetan Stujart, iznenaden prizorom, rekao nam je na našem jeziku: »Samo daje ovu vojsku dobro hraniti i opremiti, nitko je ne može pobediti; ovo je nevjerovatno!«.

Iz Mratinja smo krenuli uz Vučevu i ponovo smo odbacili ponešto bez čega smo mislili da ćemo moći održavati vezu, jer nam je ponestalo daha na jakoj uz-brdici kanjona. Preko dana zadržali smo se u Prepeličju i održavali redovno veze. Negdje tu 6. juna drug Tito nam je saopštio da obavezno likvidiramo sav suvišni teret, bez kojega je moguće održavati radio vezu. Dosta materijala smo umotali u šatorska krila i zakopali. Izgledalo je da ni konje nećemo moći koristiti. Situacija je bila vrlo kritična, čak je bilo rečeno da ćemo se možda morati i pojedinačno probijati. Drug Tito je naročito naglasio da čuvamo radio-stanicu po svaku cijenu, jer to nam je jedina veza, kako sa našim jedinicama, tako i sa cijelim svijetom.

Pored napora i neprekidnih borbi i bombardovanja, glad je uzimala sve više maha, te su klani konji. Pošteđeni su samo konji koji nose radio-stanicu i opremu.

Pokret u pravcu Dragoš Sedla i probijanje u pravcu kanjona Sutjeske bilo je vrlo teško i naporno, ali radioveza je održavana redovno.

Preko mosta na Sutjesci morali smo pojedinačno pretrčavati, kao i preko brisane čistine poslije mosta koji su bili neprekidno izloženi mitraljeskoj, topovskoj i bacać koj vatri.

Imali smo jednu čuturicu motornog ulja za podmazivanje motora »Pirelli« sa kojim smo punili akumulatore, ali, na našu žalost, jednog dana čuturica je nestala. Doznali smo da je uzeo jedan borac te nešto iz nje ispiio, a od ostalog napravio i začinio neko svoje jelo što je sam pripremio.

Marševanje slijedeće noći poslije prelaska Sutjeske bilo je stalno uz brdo. Tek pred zoru zaustavili smo se u jednoj gustoj bukovačkoj šumi. Taj cijeli dan bili smo nadljetani, bombardovani i mitraljirani »dum-dum« mećima iz njemačkih aviona. Radio sam sam, skoro ležeći između dva bukova panja. Tu sam od Zore Dragičević čuo tužnu vijest daje drug Tito ranjen, a da su poginuli šef savezničke misije kapetan Stjuart, Titov pratilac Đuro Vujović Španac, i još neki drugovi. Pored tragedije, vidio sam na drugu Titu da je bio sretan što je radiostanica sačuvana.

Marševanje slijedeće noći bilo je također naporno. Popeli smo se na neku visoravan gdje smo se Dragičević i ja sa radiostanicom zavukli u nisku gustu šikaru. Njemački avion uhvatio je Nakićenovića na čistini, jurio ga i mitraljirao; ipak je uspio pobjeći u šumu. Isto poslijepodne Nakićenović i ja našli smo se na meti njemačkih mitraljeza u jednom klancu, gde su nas držali skoro dva sata pod vatrom. Bili smo zaklonjeni iza debla jedne velike bukve, a tek u sumrak smo, puzeći, pobegli i priključili se koloni.

Onako iznurenii, neispavani i gladni, jedva smo savladavali bespuča Zelenogore. Pored svega toga, za mene je bilo najteže kada smo prolazili pored ranjenika i tifusara koji su sjedili ili ležali i moleći govorili: »Druže, povedi me«. Ili: »Druže, ubij me jer će naići Nijemci«.

Slijedeće jutro 13. juna 1943. iznad ceste Kalinovik-Foča vidjeli smo njemačke tenkove kako patroliraju po cesti. Cijeli dan smo bili pod vatrom njemačkih topova, bacača, i njemačkih »štuka« i »dorniera«. Najednom mjestu nalazili smo se ja, Slobodan Nakićenović, Meto Antunac i još jedan drug, kada je jedna minobacačka granata pala između nas i eksplodirala. Svi smo bili zasuti zemljom i prašinom, ali smo prošli uz manje ogrebotine. Ipak smo sačuvali radio-stanicu i konje.

U prvi sumrak počeli smo se spuštati prema cesti i u jednom dvorištu čekali dok prođu njemački tenkovi, da bismo mogli preći cestu. Čekajući, ubrali smo nekoliko zelenih šljiva i jeli, zatim smo se prebacivali preko ceste, te produžili u selo Miljevinu.

U Miljevini, 14. juna u popodnevnim satima, dok sam radio na stanicu Nijemci su došli u neposrednu blizinu. Dok sam pod paljbom pakovao stanicu, borbu je prihvatiла desetina oko mene, a zatim i prateći bataljon VŠ. Poslije ovoga napada priključili smo se glavnini i krenuli u pravcu Jabuke. Treća divizija se više nije javljala iako sam je redovito zvao i slušao.

Slijedećeg dana, 15. juna prije podne, radili smo normalno, a poslije podne bili u pokretu. U rano predvečerje kretali smo se nekom dolinom u predjelu Jabeuke kada je otpočelo nezapamćeno bombardovanje. Pobjegli smo u neki potok, i zaklonili se ispod neke stijene, čvrsto smo držali uznemirene konje i tako sve spasili.

Ujutro 16. juna stigli smo na padine Jahorine. Ovo je bio prvi dan bez borbi i bombardovanja. Radio-veza je funkcionala normalno osim sa 3. divizijom. U jednoj šumici na brežuljku nalazili smo se drug Tito, Herta, Branka Savić, Dara Puškarić, Veljko Dragičević i ja kada nam je jedan seljak donio kantu kisela mlijeka. Drug Tito je popio jednu porciju, a zatim svi redom.

Uveče, prije pokreta, svi smo dobili po komad pečenja. Čuo sam da je to Peko Dapčević poslao drugu Titu. Toga dana, iako sam stalno radio, donekle sam se odmorio, barem od bombardovanja.

Andelko Gančević

RADIO-VEZA PRVE PROLETERSKE BRIGADE

Radio-telegrafsku školu završio sam u bivšoj jugoslovenskoj mornarici. Posle kapitualcije zatekao sam se u svom rodnom Trogiru.

Početkom 1942. otišao sam u partizane, gde sam uskoro bio postavljen za komandira čete. Pošto nismo imali radio-stanica, pokušali smo da uspostavimo veze između jedinica u bataljonu pomoću signalnih sredstava. Pošto su signalisti bili dobra meta za neprijateljske snajperiste, posle pogibije nekolice, prestali smo da koristimo signafne veze.

Prilikom formiranja 3. divizije, pošto su saznali da sam radio-telegrafista, raspoređen sam u štab divizije. Tada još nismo imali nijedne radio-stanice.

Posle oslobođenja Jajca 1942. upućen sam na Oštrelj, gde se nalazio Vrhovni štab, radi prijema radio-stanice. U Vrhovnom štabu javio sam se Veljkju Dragičeviću, koji je bio šef radio-veze. Tu sam zatekao svoje poznanike radio-telegrafiste iz mornarice Gančevića i Duplančića. Pošto sam primio radio-stanicu i podatke za rad, uspostavio sam radio-vezu između 3. divizije i Vrhovnog štaba.

Radio-stanica je bila napravljena u radionici Vrhovnog štaba, čiji je rukovodilac bio Slobodan Nakićenović. U stvari predajnik je bio ugrađen u kutiju koncertnog radio-prijemnika. Ta stanica napajala se pomoću baterija, do kojih se tada teško dolazilo. Domet je bio mali, pa je bilo veoma teško održavati vezu. Kasnije sam dobio bolju radio-stanicu, kojom sam održavao vezu i sa 1.2. divizijom i 3. korpusom. Početkom pete ofanzive premešten sam u štab 1. proleterske brigade. Ovde sam imao radio-stanicu italijanskog porekla, koja je zapunjena od italijanske divizije »Murđe«. Stanica je bila male snage, napajanja pomoću baterija, te sam imao dosta poteškoća da održim radio-vezu sa štabom divizije. Ubrzo smo tu stanicu zamenili sa nekom prerađenom radio-stanicom iz radionice Vrhovnog štaba. Sa njom sam imao velike poteškoće zbog 230-300 voltnog anodnog napona koji se dobijao iz baterija, do kojih smo veoma retko dolazili, tako da je bilo velikih prekida u održavanju radio-veza. Kad je posle ofanzive Vrhovni štab stigao u Olovu, ja sam premešten u istočnu Bosnu kao terenski politički radnik.

Kad je formirana 17. divizija, radio-stanicom (MK-2), održavao sam vezu sa Vrhovnim štabom. Tom vezom koristilo se okružno rukovodstvo u istočnoj Bosni. Do kraja rata radio sam na radio-vezama 17. divizije.

Kada su formirane armije, održavao sam veze sa njihovim štabovima, kao i sa štabovima divizija koje su učestvovali u zajedničkim operacijama. Bilo je uobičajeno da se veza održava po unapred zakazanom vremenu, a da se kod zakazivanja koriste različiti vremenski intervali.

Do sredine 1944. pošto nismo imali drugih radio-sredstava, radio-veza se održavala samo između štaba divizije i viših štabova. U drugoj polovini 1944. primili smo nekoliko radio-stanica SCR-284. Kod štaba divizije nalazila se i saveznička misija. Da bismo mogli da uspostavimo radio-vezu između brigada, formirali smo radio-telegrafski kurs, na kome je najpre bilo 20 slušalaca. Kurs je trajao samo mesec dana i na njemu se učilo korišćenje radio-stanice, saobraćajna pravila, ukratko, samo ono što je bilo potrebno da bi bili u stanju da održavaju veze sa brigadama.

Kao šifrant u diviziju došao je Mirko Nahmijas (umro posle rata kao general-major), student tehničkog fakulteta, koji je rešio dosta tehničkih problema. Krajem 1944. postavljen je za načelnika veze 7. korpusa.

Vinko Hrabar

KROZ PAKAO IV I V OFANZIVE U PRVOJ PROLETERSKOJ

Kao borac Beogradskog bataljona 1. proleterske brigade oktobra 1942. godine susreo sam se sa nekim kuririma Vrhovnog štaba NOV i POJ i upitao se da li se u Vrhovnom štabu nalazi kao radio-telegrafist Mihajlo Butorac. Kada sam dobio potvrđan odgovor, poslao sam mu po njima jedno pismo.

Mihajla Butorca sam upoznao u Zagrebu 1939. godine gdje je radio kao radiotelegrafist lista »Novosti« i za list primao novinske i agencijske telegrafske vesti. Upoznao sam ga preko književnika Steve Galogaže, starog i istaknutog partijskog radnika u Zagrebu. Jedan drugi drug, koji je sa Galogažom bio prislan, rekao mi je da Butorac čini Partiji neke usluge. Meni nije bilo teško razumjeti kakve prirode mogu biti te usluge. Znajući sve to, pretpostavio sam tog jesenjeg dana 1942. da bi Mihajlo Butorac mogao biti i radio-telegrafist u Vrhovnom štabu. I nisam se prevario.

Posle borbi za Bosansko Grahovo, nalazili smo se na odmoru u bosanskom Petrovcu. Tada sam saznao da se formiraju divizije. Jednog dana komesar čete mi je naredio da se javim u štab brigade. Nisam baš razumio šta hoće da kaže rečima: »Ti ćeš dočekati, smrt fašizma, a nama kako bude«.

Tog dana sam iz štaba brigade poslan u štab divizije, odakle su me, jednostavno, vratili nazad u bataljon. Poslije tri dana, dok smo se nalazili na maršu u pravcu Ključa i Jajca, ponovo mi je naređeno da se javim u štab divizije. To je bilo negde oko Mrkonjić Grada.

Ovog puta sa mnjom je razgovarao komandant Koča Popović. Hteo je da zna odakle sam, šta sam dosad radio - da me upozna. Posle izvesnog vremena, saopšto mi je da ću biti radio-telegrafista divizije, da se ne čudim što me o svemu pita, jer on kao komandant, mora da zna sve o svom radio-telegrafisti, te da sam dužan da ništa ne prećutim, jer će se o meni sve saznati. Te noći je oslobođeno Jajce, pa sam sa štabom divizije krenuo tam.

U toku marša nezgodno sam pao i zadobio unutrašnji prelom kosti na nozi. Sutradan u Jajcu doneli su mi stanicu i podatke na osnovu kojih treba da uspostavim vezu sa Vrhovnim štabom. Čini mi se 25. novembra 1942. godine, u zakazano vreme, počeo sam tražiti na prijemniku i ubrzo ćuo sam ugovoren pozivni znak. Pozivao sam Vrhovni štab ijavljao da ga čujem, ali toga dana nije uspostavljeno.

tavljena veza. Sutradan smo, međutim, dosta brzo uspostavili vezu koja je posle toga bila redovna.

Naša radiostanica je bila amaterska izrada radionice pri Vrhovnom štabu. Imala je i predajnik i prijemnik, smještena za transport u jednom većem drvenom sanduku. Kao izvori elektroenergije služili su 6-voltni akumulator i baterija suhih elemenata. U Jajcu smo zaplijenili jednu radio-stanicu »Signal-Godjevac« i jedan nožni generator za niski i visoki napon. Tu u Jajcu sreо sam prvi put Slobodana Nakićenovića.

Za prijem koristio sam prijemnik »Signal-a«, jer je bio bolji, sa širim i numerisanim talasnim područjem u megaciklma. Također sam, pomoću ovoga prijemnika, točno utvrdio talasnu dužinu predajnika. To je bilo vrlo važno, barem u početku. Tek što se radio veza učvrstila, došlo je do kvara radio-predajnika. Divizija je vodila borbe u centralnoj Bosni, oko Kotor Varoši. Po kuriru poslat je izvještaj Vrhovnog štaba tražili smo da se važnije depeše otpremaju »u slepo«. Nakon izvjesnog vremena, Slobodan Nakićenović je dopremio novi radio-predajnik snage 8-9 W. Ovaj predajnik bio je također amaterske izrade ali bolje konstrukcije: imao je dipol-antenu.

Ovu radio-stanicu imao sam već u vrijeme borbi divizije oko Teslića. Ima mnogo momenata koji me na to podsjećaju. Kada smo zauzeli Teslić, ja sam sa Vrhovnim štabom održavao veze sa ovom radiostanicom. Štab divizije je bio smješten u jednoj osamljenoj kući na putu za grad.

Neprijatelj je ujutru izvršio protivnapad. Jedan od ciljeva napada bila je kuća u kojoj je bio smješten štab i ja sa radio-stanicom. Avijacija je izvršila dva direktna napada na kuću bombama i mitraljiranjem. U kući sam ostao sam sa načelnikom štaba Divizije Vašom Jovanovićem. Održavao sam radio-vezu sa Vrhovnim štabom. Ostali su se bili sklonili ispod nekog mosta. Bombe su padale oko kuće i iskopale mnogo kratera, a malter sa tavanice padao je po meni. Nije isključeno da je neki obaveštajac ukazao na kuću.

Radio-veza se održavala po pravcima u ugovorenou vrijeme na utvrđenom talasu i datim pozivnim znacima. Veza sa Vrhovnim štabom se održavala do tri puta dnevno. To je bilo dovoljno, jer je bilo, »seansa« emitovanja kada nije bilo ni prijema ni predaje radiograma. Obratno, bilo je dana kada je u jednoj seansi bilo i do osam radiograma. To se dešavalo onda kada se otpremao izvještaj o rezultatima borbi i sl., ili pak kad je Vrhovni štab otpremao borbenu zapovjest za šire operacije. Ja sam bio već toliko izuježban, da sam po veličini i broju radiograma ocjenjivao da predstoje nove operacije i pokreti. Tu se nisam prevario nikada. Ali, to je mogla pratiti i neprijateljska prislušna služba. Šifra u prvo vrijeme nije bila dobra.

Upravo negdje oko Teslića ujutru sam primio kratki radiogram. Za vrijeme prijema, nad mojom glavom je stajao komandant. Čim sam završio prijem, rekao mi je da će od sutra imati prvu vezu »u toliko sati«.

I kada je šifra dobra i pouzdana, ipak se brzo ne dešifruju radiogrami. Mi smo, poslije izvjesnog vremena, mijenjali radio karakteristike, ali se time nismo mogli sakriti vještoj i organizovanoj prislušnoj službi. Ostaje da je još uvek »rukopis« radiste, boja zvuka predajnika i drugo, što stručnjak zapaža. Mi smo o sve mu tome nešto znali i činili smo sve da posljedice budu što manje. Ali, sve slabosti se nisu mogle izbjegći.

Radio veza se morala održavati u ugovorenou vrijeme, bilo da je štab u pokretu ili ne. Bi] o je slučajeva da sam radio-stanicu rastovario nasred puta ili na snijeg, ležeći Vezu održao u snijegu.

Moje mjesto pri pokretu štaba bilo je različito. Bilo je slučajeva da sam se nalazio u koloni sa štabom, ili pak u koloni sa Pratećom četom ili sam išao sam sa oružanom Zaštitom. Oružanu zaštitu činilo je nekoliko boraca Prateće čete, obavezno sa puškomitraljezom. Bilo je i posebnih situacija, kad sam upućivan sa pratnjom ispred štaba, čak i nekoliko sati ranije. Najčešće je to bilo kad sam na maršu morao održati radio-vezu, a štab bi nas sustigao na dijelu maršrute.

U naseljenom mjestu radiostanicu sam postavljao u blizini štaba, ali rijetko u istom objektu. Telegrame za otpremu obično sam dobijao od komandanta ili šifranta, a ponekad od kurira. Obratno sam činio sa primljenim telegramima. Vodio sam i dnevnik rada u koji sam unosio: dan, vrijeme poziva, broj telegrama i broj grupa u telegramu.

Za prenos radio stanice u 1. proleterskoj diviziji u IV i V neprijateljskoj ofanzivi imao sam dva konja koje su vodili dva konjovodca (Mate Skevin i Rondaš). Na maršu u planinskim predjelima, naročito po zimi, bilo je vrlo opasnih prijelaza za tovarene konje. Postojala je opasnost da se konji sa tovarom survaju u provaliju. Na opasnim mjestima, pokrivenim ledom zastao bih, istovario materijal i na kritičnom dijelu puta prenosio ga na rukama. To je bilo bolje nego reskirati.

Kao radioteografist štaba divizije bio sam borac Prateće čete, ali naredenja sam isključivo dobijao od štaba. U Pratećoj četi sam se hranio na kazanu sa ostalim borcima i četa mijе davala zaštitu na maršu i svu eventualnu potrebnu pomoć oko konja. Konjovoci su bili borci Prateće čete, ali su isključivo bili vezani za mene. Svu brigу oko ispravnosti radio-stanice, nabavke baterija i drugog materijala isključivo sam vodio sam.

U 4. neprijateljskoj ofanzivi 1. divizija je vodila teške borbe. To je trajalo, čini mi se, oko 40 dana. Napori i stradanja boraca bili su veliki. Neprijatelj nas je pratit u stopu. Avijacija je bila vrlo aktivna za vrijeme vedrih dana i za one prilike, masovno je upotrebljavana i to ne samo kao podrška neprijateljskim jedinicama na frontu, već je i sistematski uništavala čitava sela, kako bi se presjeklo naše snabdjevaje. Samo za nekoliko minuta nestajala su cijela sela u dolini Rame i Neretve. Svuda je gorjelo. U takvim uvjetima štab se u toku dana nalazio izvan naseljenih mjesta. Ishrana boraca bila je vrlo loša. Gladovalo se danima, nedjeljama. Zbog silne i svakojake neprijateljske vatre morao sam voditi računa o izboru mjesta za postavljanje radiostanice, da bi se našao u tzv. »mrtvom uglu«, ali to nije bilo uvijek moguće. Morao sam postaviti stanicu na čistini, samo da se nađe neko stablo za koje bi se privezala antena.

Bili smo oko Donjeg Vakufa. Zbog aktivnosti avijacije štab se smjestio u jednoj maloj špilji. Na ulazu u špilju postavio sam radiostanicu. Antena je bila izvan špilje. Pri kraju dana održao sam vezu sa Vrhovnim štabom. Primio sam dugi radiogram. Prijem je bio vrlo otežan, jer su slušalice bile u kvaru, jedva sam ga čuo.

Poslije dešifriranja telegrama, komesar Filip Kljajić rekao je svima prisutnima da, ako neko samo zucne o depeši, otice mu glava. Depeša je sadržala zapovijest za rušenje poznatog mosta na Neretvi. Poslije prijema radiograma, ja sam pao u duboku nesvijest, koja je po pričanju drugih, trajala više od pola sata. Komandant je pretpostavljao da bolujem od padavice. Međutim, bila je to totalna glad i iznemoglost. Ujutru je uslijedio pokret. Upućen sam ispred štaba.

U IV ofanzivi održavao sam radio vezu sa 2. i 3. divizijom. Radio-veza sa 2. divizijom bila je slaba, rijetko se javljala. U V ofanzivi obnovila se ova veza sa 2. divizijom, a uspostavljena je veza i sa 7. divizijom. Sa 7. divizijom veza je bila slaba, održana je samo jednom ili dva puta. Kasnije sam čuo od Veljka Dragičevića daje 7. divizija izgubila radio stanicu. Radio karakteristike za te veze su obično dostavljane kuririma, ili bi ih donio komandant poslije povratka sa savjetovanja u Vrhovnom štabu.

Štab 1. divizije održavao je vezu sa potčinjenim brigadama, uglavnom kuririma, brigadnim ili svojim. U štabu divizije bila je grupa linijaša koju je predvodio Mile Droca. Ova grupa uspostavljala je sa potčinjenim brigadama žičnu telfonsku vezu korišćenjem stalnih TT linija, ukoliko su se poklapale sa pravcem rasporeda štabova. Inače, praktikovana je lična veza dolaskom komandanta i komesara brigade u štab divizije ili odlaskom komandanta i komesara divizije u štabove brigade. U svim mogućim slučajevima, pred nove operacije i zadatke, pozivani su komandant divizije i komesar u Vrhovni štab. Po njihovom povratku, ja sam znao da slijede novi zadaci i marševi.

Jednom prilikom, u početku V neprijateljske ofanzive, po povratku iz Vrhovnog štaba komandant je donio sa sobom jednu radio-stanicu u koferu. Ta radio-stanica je bila zaplenjena u Jajcu od nekog njemačkog špijuna. Imala je za pogon vibrator na akumulator od 6 volti. Njega je to obradovalo, jer je vjerovao da se s njom rešio i problem nabavke i čuvanja suhih baterija. Međutim, stanica je bila slaba, pucali su kondenzatori i goreli otpornici, zbog čega se veza u radu prekidala. Na kraju se u radionici Vrhovnog štaba utvrdilo da ju je nemoguće dalje koristiti, pa čak i prepravljati.

Kada je došlo naređenje da se baci sve što nije neophodno, morao sam baciti i suhe baterije. Ranija stanica je, prilikom pada konja na stazi za Vučevu u dolini reke Pive, propala; razbila se lampa. Srećom, u toku v ofanzive depeše su bile kratke, opći plan proboga nije se mijenjao, a naša divizija je bila u prethodnici. Prilikom nastupanja bili smo neposredno iza streljačkog stroja. Komandant je bio do mene i opominjao me da budem oprezan i spreman za slučaj odstupanja, jer bi u tom slučaju, morali brzo istovariti stanicu i iznijeti je na rukama.

Situacija se naglo mijenjala. Napredujalo se sporo. Prilikom prelaza preko jedne čistine, a kad smo zašli ponovo u šumu, zasula nas je snažna mitraljeska vatrica. Polegli smo iza jedne svaljene debele bukve. Kada se vatrica stišala, imali smo šta i vdjeti. Druga strana debla bila je sva izrešetana.

Na Lučkim Kolibama, poslije završene veze skinuo sam stanicu i spakovao je za marš a konji su ostali na istom mjestu gdje je bila i stanica.

Ja sam se sa stanicom spustio u jarugu. Nakon kratkog vremena uslijedio je snažni napad neprijateljske avijacije. Konji su ubijeni. Drugom prilikom, popodne, gotovo pred samu noć, poslije marša raspremio sam i postavio radio-stanicu na ivici šume i održao vezu. Bilo nas je mnogo. Uslijedio je jaki napad avijacije. Izmješali su se ljudi i životinje. Srne i neke druge životinje uletile su među nas.

U vrijeme najtežih dana u V neprijateljskoj ofanzivi, prilikom probijanja od Sutjeske do prelaska ceste Kalinovik-Foča u blizini Miljevine, sve ugovorene radio-veze u toku dana nisu se mogle održavati. Sve je bilo u vatri i pokretu i jednom grču svih smo trošili posljednje rezerve energije. O nekoj ishrani, odmoru ili spavanju, nije moglo biti ni govora. Jelo se lišće ili sirovo konjsko meso, a spavalо se danima i noćima hodajući u koloni ili na kratkom zastanku. Takvo stanje trajalo je dugo. Još ni danas ne znam koliko dugo je trajalo! Niko nije ni mogao da traži da se veza strogo održava, jer su svi štabovi bili u pokretu. Trebalo se, čim prije izvući iz obruča.

Po proboru, 1. i 2. divizija razvile su ofanzivna dejstva u istočnoj Bosni. Naša divizija je oslobođila Han Pijesak, Vlaseniku, Zvornik a 2. divizija Olovu i Klanjan. Neprijatelj je opet započeo protivofanzivu. Ponovo je nastala teška situacija i Vrhovni štab tada donosi odluku da prijede u Bosansku krajinu. Na putu ga je pratila 1. proleterska brigada. Komandant i ja, sa radio-stanicom, našli smo se u koloni Vrhovnog štaba.

U istočnoj Bosni moja radio stanica »Signal« predata je proleterskoj brigadi. Štabovi su bili relativno blizu. Operater na toj stanicu bio je vrlo slab, a ja nisam imao ni vremena ni mogućnosti da trošim akumulator za tu vezu.

U Vrhovni štab sam stigao početkom jula 1943. godine. Radio sam na »Džeku«. Veljko Dragičević je bio sam, jer je Gančević, nekoliko dana prije mog dočlaska, već bio upućen u 5. kраjišku diviziju. Sa sobom je ponio radio stanicu. On se ponovo vratio u radio centar Vrhovnog štaba tek u Jajcu, septembra 1943. godine. Ovdje sam zatekao grupu boraca za koju su mi rekli da su kursisti. Međutim, nije bilo vremena ni mogućnosti za rad s njima. Pokret je bio usiljen, a prelazilo se preko teškog terena. Kursisti su nam pomagali na putu kao konovoci.

Zaustavili smo se na trouglu Kotor Varoš-Travnik-Jajce. Tu smo se zadržali oko mjesec dana i učvrstili vezu. Radio-telegrafisti su bili Veljko Dragičević i ja. Radio sam tada na svim pravcima, ali nije ostala u sjećanju radio-veza sa Glavnim štabom Hrvatske. On je u toku dana, imao vrlo mnogo radiograma. Lično

vjerujem daje ta stanica bila i prisluškivana od neprijateljske prislušne službe. Inače, bila je jaka stanica.

Veljko Dragičević se razbolio i otišao u bolnicu pa je nekoliko dana sav teret veze pao na mene. Prelazio sam s jedne veze na drugu. Noću me je čekao rad sa Moskvom. Čudili su se članovi Vrhovnog štaba kako u svemu tome uspijevam i pitali me da li će moći tako dugo izdržati, jer je povratak Veljka još bio neizvjestan. Dobro su me hranili, snabdjevali cigaretama, dali novo odjelo i cipele, pa mi posjete činili.

Tada sam upoznao radio-telegrafistu 1. bosanskog korpusa, Atilia Duplančića. Našao se ovdje sa svojim komandantom Kostom Nadom. Vjerojatno je želio da se vidi s nama. Bio je dobar radiotelegrafist.

U avgustu premjestio se Vrhovni štab u Jajce. U početku smo imali dvije radio-stanice, a kasnije tri (2 Džeka i 1 B-2). U vrijeme boravka u Jajcu stigla je iz Moskve avionom jedna žena. Ona je donijela sa sobom radio-stanicu »Džek«. Mi smo tu stanicu koristili za održavanje naših veza. Mnogo kasnije poslje rata, saznao sam da je to bila supruga pokojnog Price, koga su ustaše, zajedno sa Božidarom Adžijom i drugim istaknutim komunistima Hrvatske, strijeljali 1941. godine.

Radio-stanice smo razmjestili na tri različite strane grada, dosta udaljene jedne od druge. Moja radio-stanica se nalazila u blizini željezničke stanice, u privatnoj kući jednog aktiviste, Muslimana. U Jajcu smo se zadržali do 7. januara 1944. godine. A prije toga, već je uslijedila VI neprijateljska ofanziva i grad je intenzivno danima bombardovan. Pod takvim okolnostima rad u Jajcu bio je gotovo nemoguć. Po napuštanju Jajca, Vrhovni štab je nekoliko nedjelja bio u Potocima.

Za vrijeme boravka u Jajcu zbili su se mnogi važni događaji: kapitulacija Italije, naglo narastanje NOV i POJ i II zasjedanje AVNOJ-a. Sve je to na naš rad imalo itekako jakog odraza. Proširile su se radio-veze formiranjem novih krupnih jedinica i štabova.

Koliko se sjećam, iz Jajca smo održavali sljedeće radio-veze sa: Glavnim štabom Hrvatske, Glavnim štabom Slovenije, Prvim bosanskim korpusom, Drugim bosanskim korpusom, Prvim proleterskim korpusom, Drugim udarnim korpusom, Osmim korpusom, Štabom mornarice, Štabom 6. korpusa, Vojnim područjem Kozare, 5. krajiškom divizijom, 16. Vojvođanskom divizijom, obaveštajcom »Valter« u Sarajevu (Vladimir Perić), Moskvom, TANJUG-om.

To ne treba shvatiti kao da su sve ove veze cijelo vrijeme postojale; neke su se uspostavile i ranije, a neke tek kasnije. Vjerojatno je da sam ispuštilo neke veze koje ja lično nisam održavao. Sjećam se da sam ja održavao vezu sa: Moskovom, 2. udarnim korpusom, 1. proleterskim korpusom, Glavnim štabom Hrvatske (neko vrijeme), 8. korpusom, 5. korpusom (neko vrijeme), 5. krajiškom divizijom i Vojnim područjem Kozare. Drugih veza se ne sjećam. Dolaskom Gančevića, izvršena je druga početna veza između nas trojice.

Prije polaska 5. krajiške divizije za Srbiju kod mene se nalazio na praksi jedan Slovenac, bivši inženjerijski podoficir. On je bio upućen u 5. krajišku diviziju i zamjenio je Gančevića. Na maršu za Srbiju održavali smo svakodnevno radio-vezu.

U 11. krajiškoj diviziji, koja je bila na posebnom pravcu i obezbjeđivala Jajce za vrijeme boravka Vrhovnog štaba, kao radiotelegrafist nalazio se Mihajlo Butorac. Kasnije se on vratio u Drvar. Poginuo je za vrijeme desanta. U Drvaru je radio na prijemu agencijskih telegrafskih vijesti u sastavu TANJUG-a.

U Jajcu je kod mene obavljao praksu Ante Runjić iz Dalmacije. On je bio željeznički službenik i poznavao je rad na Morze-aparatu. Osporobio se za samostalan rad. Kasnije je prešao kod Veljka Dragičevića i pomagao mu u kucanju izvještaja TANJUG-a.

Za vrijeme boravka u Jajcu 2. bosanski korpus pod komandom Slavka Rodića izvršio je napad na Banja Luku. Od Vrhovnog štaba dobio sam izričiti zadatak da sa Korpusom budem u neprekidnoj radio vezi i da ga slušam. Mi smo

već bili duže vremena u Jajcu i neprijatelj je nešto znao o nama, pa vjerujem i mjesto moje radio-stanice. Bio sam bombardovan i mitraljiran. Kroz prozor vidim nalet aviona, bombe se otkačinju, a mitraljeski rafali ostavljaju trag. Ja držim slušalice na ušima.

Sve se to ponavljalo. Stisnuto sam srce. Bombe su iskopale kratere oko kuće. Kasnije mi je jedan član Vrhovnog štaba poručio da tako ubuduće ne činim, već da u vrijeme napada obavezno skupim radio-stanicu i bježim u sklonište.

U Jajcu su vršene pripreme za II zasjedanje AVNOJ-a: počeli su razni tečajevi, pristizali borci iz raznih krajeva zemlje i najzad, održano je zasjedanje. Pobje zasjedanja AVNOJ-a, ja sam imao puno posla. Naaspavanje nisam odlazio nikako prije 22 sata, a ustajao sam u pola četiri. Skoro cijeli dan nisam skidao slušalicu sa ušiju. Doručak, koji su mi donosili u 7 sati, pojeo bih u 11 sati, a ručak u 17 sati. Jutarnja veza sa Moskvom bila je u 04 sata, a večernja u 20 sati. Navečer bih dobio debelu svesku radiograma. Cijeli tok zasjedanja AVNOJ-a otpremao sam preko mjesec dana, isključivo ja sam.

U Jajcu smo započeli sa radiotelegrafskim tečajem i to mnogo ozbiljnije i solidnije nego što je to bilo ranije. Sada su nam to i okolnosti omogućavale. Broj kursista je bio dosta veliki, ali tačan broj ne znam. Tečaj se održavao u jednoj zgradbi blizu željezničke stanice, preko puta moje radiostanice. Tim su bili zaduzeni Veljko Dragičević i Slobodan Nakićenović. Neposredni rukovodilac je bio Veljko. Težište obuke je bilo na praktičnom radu. Veljko je držao časove prijema sluhom, kucanja i rukovanjem radio stanicama. Slobodan Nakićenović je držao časove iz elementarnog znanja elektro i radiotehnike. Tok tečaja je često ometan bombardovanjem grada. Kad je bombardovanje postalo intenzivno, kursisti su prešli u obližnje selo. Poslije prelaska Vrhovnog štaba u Drvar, stigli su nešto kasnije i oni.

Nikola Stipšić

RADIO-TELEGRAFISTA 7. DIVIZIJE U BICI NA NERETVI I SUTJESCI

U aprilskoj kapitulaciji bivše jugoslovenske vojske nalazio sam se u 1. hidroplanskoj bazi u Vodicama, kao radio-telegrafista podoficir. Posle kapitulacije namamili su me u Zagreb, radi navodno podele »zaostalih piata«, u stvari tim povodom su napravili spiskove i računali nas kao domobrane. Tražeći izlaz iz neugodne situacije u kojoj sam se našao, upoznao sam se na Pantovšaku u Hercegovačkoj ulici sa Jozom Butorcem, radio-telegrafistom, za kojeg su mi rekli da ima veze sa komunsitim.

Jozo me je najednom radio-prijemniku najpre »proverio« dali sam stvarno radio-telegrafista, zatim me je odgovarao da napustim Zagreb, govoreći da-bih mogao biti od velike koristi ako ostanem u domobranima, jer bismo mogli saradivati, čak uspostaviti i međusobnu radio-vezu.

Odlučio sam da se ipak vratim u svoj rodni Murter. Pošto bi putovanje bez isprava bilo vrlo rizično, drug Skračić i ja tražili smo da nam odobre nekoliko dana odsustva. Dobili smo putne isprave i vratili se kući.

U toku juna meseca 1941. godine povezao sam se sa Ratomirom Žurićem iz susednog sela Betine; Ratomir je bio član Partrije. Nešto kasnije je i kod nas, u Murteru osnovana partiskska čelija.

Tada su italijanski fašisti počeli progoniti simpatizere KPJ. Ubrzo je stigao telegram iz komande u Zagrebu da se nas dvojica, Milan Skračić i ja, odmah vra-

timu u Zagreb, a najdalje u roku od deset dana; u protivnom bit ćeemo osuđeni od strane prijekog vojnog suda i to na smrt streljanjem.

Svi ti događaji su ubrzali prelazak većeg broja drugova u ilegalnost. Prvi partizanski logor lociran je na Modravama, a malo kasnije, i na Kornatima. U toku meseca augusta 1941. godine u Murteru je osnovana organizacija SKOJ-a.

Pristupili smo organizaciji veza između svih mesta na otoku Murteru. Organizovani su kurirski kanali prema Pirovcu, Tribunj, Vodicama i Šibeniku. Na drugoj strani kuriri i veze išli su prema Biogradu i otoku Pašmanu. Na pravcima po moru koristili smo brodice (gajete), uglavnom na vesla a u povoljnim uslovima i na jedra. Brodovasa motorom gotovo i nije ni bilo. Da bi te veze bile manje upadljive, veze između naša četiri sela najčešće su održavale žene.

Na Kornatima su mještani imali svoje kućice; u njih su se sklanjali borci NOV. Istaknuti punktovi za tu namenu su bili: otok Žut, Vrulje, Piskera, Lavsa i Žakno. Pored pošte, preko tih punktova prebacivani su i ilegalci, ranjenici, porodice boraca kojima je pretila opasnost od hapšenja. Sve te veze omogućavale su aktivistima i rukovodiocima da se prikupe na sastanke i konferencije. Posle ovih sastanaka još više se radilo na povezivanju sa svima onima koji su bili spremni za akciju.

Sjećam se direktive da se vješti sa istočnog bojišta moraju brže i efikasnije prenosititi. Ali da bismo u tome uspeli, neophodan nam je bio radioprijemnik, naročito za slušanje Radio-Moske i Londona. Bašić Dragutin-Toša i ja, posle mnogih neuspelih pokušaja, ipak smo uspeli nabaviti jedan radioprijemnik. Njega smo dobili od Štipe Kovačeva. Drugi radioprijemnik dobili smo od gostoničara Marka Miletića. Ti su se prijemnici napajali iz baterija, ali se do njih u ono vreme jako teško dolazilo. Juran Milan-Žuti i ja bili smo zaduženi da slušamo vesti i da ih beležimo. Te vesti bi zatim Ratomir Žurić razrađivao pa su se odmah prekučavale i umnožavale i na kraju delile po skojevskim aktivima na čitanja i proradu.

Još u toku 1941. godine, preko tih veza, počelo se i sa prebacivanjem boraca za NOV sa Šibenskog terena u Liku i Bosnu, ali nije sve uvek išlo glatko. Početkom decembra smo se prikupili za polazak, ali je na moru vladalo veliko nevremeno, tako da nismo mogli krenuti. Drugi put kad smo se okupili u logoru, a bilo je to u januaru 1942. godine, već nam je podijeljeno i oružje, ali nam je zatajila veza na kanalu prema Vodicama, preko kojeg je trebalo ići. Tek smo se mislim 3. februara skupili u logoru i krenuli. Sve te veze uspostavljane su u najvećoj tajnosti, uglavnom noću. Iz Murtera su u prvoj grupi pošla 3 borca, iz Betine 4, iz Tijesnog 1. Brodom smo se prebacili u Savju, gde su nam se pridružili drugovi iz Vodica, Zatona, Šibenika i okolnih sela. Na kraju nas je bilo 65 dobro naoružanih boraca.

Dok sam se nalazio na dužnosti komandira voda, tokom aprila i maja mjeseca 1942. godine, u bataljonu »Božidar Adžija« već smo imali radioprijemnik, uglavnom za slušanje radiovesti. Za prijemnik je bio zadužen drug Jović. Tada su nam glavni oblici povezivanja bili kuriri, zatim su se informacije razmenjivale na putovanjima, sastancima i konferencijama, tako da smo dosta brzo dobijali partijske direktive. Negde u mjesecu julu sam kao rukovodilac omladine, učestvovao na konferenciji SKOJ-a u Donjem Lapcu. Tada se u Donjem Lapcu nalazio i štab Ličke grupe odreda. Pri tom štabu sam našao drugove Budu Bogdanovića i Momčilovića, koje sam poznavao još iz bivše Jugoslovenske ratne mornarice. Oni su radili na organizaciji veza pomoću tehničkih sredstava. Izdejstvovali su da i ja ostanem na tom poslu. Dali su mi zadatak da se uputim u Dalmaciju i da nastojim nabaviti potreban tehnički materijal.

Mislim daje bilo augusta meseca 1942. godine kada sam se u Donjem Lapcu priključio grupi drugova koji su trebali poći na Šibensko-Vodički teren. Tu su bili delegati Marija Zuvić-Karla i Rikard Sutlović, dok nam je vodič bio Milo Vlahov iz Vodica.

Ubrzo posle dolaska, uspelo mi je da nabavim nešto materijala preko ilegalaca. Nešto sam takođe nabavio i od drugova iz čete Draga Živkovića. Iz Šibe-

<

nika, iz komande bivše mornarice, preko ilegalnih kanala stiglo nije nekoliko telefona, dva radio-aparata i nešto telefonskog kabla. U prikupljanju tog materijala mnogo su mi pomogli Vence Vlahov, omladinski rukovodilac na tom terenu, Grgo Sladojev i drugi.

Nastojao sam pronaći i nekog stručnjaka (radio-mehaničara ili montera) ali tu nisam bio sretne ruke. Sa ženom Ježine Josipa, koji je kao telefonski monter radio u Zagrebu, dogovorili smo se da pokuša da ga pozove kući pomoći telegrama o navodnoj njenoj teškoj bolesti. Ali karabinjeri su došli da provere navode telegrama, u vreme kad se ona tome nije nadala, i zatekli su je na nogama, pa je pokušaj propao.

Nešto materijala uspeo sam da pribavim i na samom terenu Murtera; odatle sam ga nastojao prebaciti za Liku. Spremilo se i 35 omladinaca koji su odlučili da idu u partizane. Kada smo već krenuli, ustanovili smo da su četnici prekinuli vezu preko Bukovice i vratili smo se na teren Vodica.

Početkom septembra, probijali smo se sa tek formiranim četom Srećka Bačića danonoćno-većprema tome kako je gde bila organizovana veza pravcem preko Perkovića i planine Mosor prema Bosni. Borci iz čete su mi pomagali u nošenju materijala i dosta brzo smo stigli, preko oslobođenog Muča-Svilaje i Dinare, u Tičevu.

U Tičevu se nalazio štab 2. dalmatinske brigade u kojem se nalazio i Nikica Ženić, koji me je poznavao kao rukovodioca omladine, te je uticao da budem zadržan i raspoređen u 4. bataljon za sekretara SKOJ-a. Tada su mi obećali da će moje zadržavanje regulisati sa štabom ličke grupe odreda, kome će po kuririma odmah poslati i materijal koji sam nosio.

Posle borbi na relaciji Bosansko Grahovo-Sinj-Duvno-Kupres, a po zauzeću Livna, upućen sam kao delegat na Prvi kongres omladine, USAOJ koji je održan pred konac 1942. godine u Bihaću.

U Bihaću sam sreo Duplančić Atilija, mog poznanika iz bivše Ratne mornarice, koji mi reče da radi na radio-stanici Vrhovnog štaba. On me je upitao da li sam bio u domobranima, jer mu je nedavno došao do ruke neki šifarski materijal sa mojim potpisom. Ja sam mu objasnio da to može biti samo materijal koji sam ja nedavno doneo iz Dalmacije. Radi se o mornaričkom kodeksu b. j. v. Začudilo me je da se taj materijal našao u Vrhovnom štabu. Kada sam se vratio u brigadu, zainteresovao sam se šta se desilo sa materijalom koji sam doneo iz Dalmacije. Veoma sam se začudio kad sam ustanovi da se oprema i delovi za sredstva veze nalaze rastureni po bataljonima. Izgleda da su dalje poslali samo pisane podatke i materijale, a da su svu opremu zadržali.

RADIOTELEGRAFISTA 7. DIVIZIJE U BICI NA NERETVI I SUTJESCI

Posle borbi kod Duvna i Imotskog, razboleo sam se i dospeo u bolnicu koja se nalazila u Livnu. Tu me je pronašao moj poznanik iz bivše vojske, Begonja. Užurban inače, saopštio mi je da se moram javiti u Vrhovni štab. U štabu me je primio Terzić Velimir. Kad me je video onako iscrpljenog, sa rukom u zavoju malo je bio razočaran. Govorio nije tome kako su nam mnogo potrebni radio-telegrafisti i upitao da li sam u stanju primiti jednu radio-stanicu i s njom rukovati. Odgovorio sam da mislim da bi mogao. Odmah je napravio jedan dopis i s njime me uputio u štab 7. divizije.

U diviziji sam zatekao trofejnu radio-stanicu njemačkog porekla. Komplet se sastojao iz više delova, tako da se sve prenosilo na dva konja. Tada je već počela 4. ofanziva pa smo neprekidno bili u pokretu. Vezu sam održavao dva do tri puta dnevno sa Vrhovnim štabom. Nešto kasnije, po mom dolasku na radio-stanicu, za pomoćnika mije dodeljen Mileusnić Dušan. Bila su tu još dva druga, koji su čuvali i hranili konje. Zatim, tu su bili i Drago i Zvonko, oni su u vreme rada radio-stanice okretali ručni generator za napajanje radio-stanice električnom strujom.

Kad smo boravili u selu Dudlama u Hercegovini, pokvarila nam se radio-stanica. Naša grupa se zato morala uputiti radi opravke u Vrhovni štab. Dragi i Zvonko su tih dana dezertirali iz našeg odeljenja. U Vrhovnom štabu, kojeg smo našli u Govzi, zatekli smo Veljka Drgičevića i Slobodana Nakićenovića, kao i još neke drugove. U međuvremenu dok se popravljala radio-stanica, osjetio sam jake bolove u želucu, a i povraćao sam. Pošto je stanica popravljena, spremili smo se za povratak. Mada su mene zadržavali da ne idem tako bolestan, nisam mogao da ostavim Milesušića samog sa konjovcima. Kada smo stigli do Kalinovika, temperatura mi je skočila na 40° celzijusa. Ipak sam uspeo da se vratim u diviziju, ali je liječnik ustanovio da sam obolio od pjegavog tifusa...

Iz vremena dok sam bolovao malo mi je toga ostalo u sjećanju. Mnogo smo marševali. Pored mene je mnogo ljudi izdahnulo, više od gladi i iscrpljenosti nego od bolesti i ranjanja. Uz nas bolesnike (tifusare) gonili bi po koju kravu, od koje kad bi je zaklali zapao bi nas po komadić neslanog mesa. Takvi obroci bi nam samo još više otvorili apetit, jer kruha i toplog obroka nigde nije bilo.

Pred 5. ofanzivu vratio sam se u štab divizije. Veza je redovno održavana, bio sam još jako iscrpljen od preležalog tifusa i moje sjećanje na taj period je dosta bledo. Prilikom prelaska reke Sutjeske, koja je bila nabujala od obilnih kiša, utočilo se nekoliko naših drugova Banjaca. Tom prilikom je pao ureku i jedan konj koji je nosio radio-prijemnik, tako da je divizija ostala bez radio-veze.

Na Miljevini sam teško ranjen. Život mije spasio Mladen Čaldarević, koji je radio u Tehnici pri štabu divizije; on me je izvukao sa brisanog prostora i celi jedan dan i noć se mučio samnom. Našao je negdje jedno kljuse na kojeg me je natovario i vodio sve dok nije pronašao divizijsku bolnicu koja se takođe nalazila u pokretu pa me i njima predao. Kasnije su svi teži ranjenici rebačeni u Centralnu bolnicu pri Vrhovnom štabu. Tako sam i ja dospeo u tu bolnicu, koja se tada nalazila na planini Biševu iznad Šekovića u Istočnoj Bosni.

RADIOTELEGRAFISTA 8. DIVIZIJE NOVJ

Posle uspešnog begstva iz zagrebačke bolnice, gde su me Njemci držali kao ranjenog zarobljenog partizana, došao sam na slobodni teritorij pod konac decembra mjeseca 1943. godine. Prijavio sam se u štab Žumberačkog sektora u Sošicama, koji su zvali i »Mala Moskva«, ali tu nisam dugo ostao, jer sam upućen u Glavni štab Hrvatske, koji se tada nalazio u Plitvičkom Leskovcu. Raspostređen sam u štab 8. kordunaške divizije i postavljen za šefu radio-službe. Na toj dužnosti sam zamenio druga Rajkovića, a pomoćnik mi je bio Vukmirović.

Sjećam se jednog događaja koji je od značaja za veze u vremenu dok se štab divizije nalazio u selu Lasinje, nedaleko od Pisarovine. Jedno veče dok su omladinci održavali priredbu u prostoriji pored koje se nalazila telefonska centrala u podrumu te iste zgrade u kojem smo u pritvoru držali dva izdajnika, oni su uspeli pobeci. Iskoristili su smajenu budnost i pomoću kablova koji su bili priključeni na centralu, uspeli se izvući kroz podrumski prozorčić... Komandant divizije Miloš Šumonja, kad je saznao za begstvo, naredio je da se spremimo za pokret, jer je opravdano pretpostavio da bi izbjegli izdajnici, mogli javiti lokaciju našeg štaba. Zaista su nas, već oko 12 časova, napali neprijateljski avioni bombama pa je bilo i žrtava. Jedna bomba pala je u moju blizinu, a tu se nalazio i komandant Šumonja...

Pod konac marta 1944. godine povučen sam iz 8. divizije u štab 4. korpusa. Jedno vreme sam radio na radio-vezama korpusa, zatim sam radio na prislušnoj službi i učestvovao u školovanju mladih radio-telegrafista. Tada je iz domobrana nama prešlo dosta drugova. Neko od njih je doneo i šifre, tako da sam pomoću njih otkrivaо i dešifrirao kretanja pojedinih jedinica. Zahvaljujući tim podacima, naše jedinice su sačekale u zasedi ispred Teslića jednu domobransku bojnu, koju smo delom uništili a delom zarobili.

Jun meseca sam premešten u Glavni štab Hrvatske, koji se u to vreme, nalazio u Perni kod Topuskog. Najpre sam radio kao instruktor na radio-telegrafskom krusu. Koncem jula sam prekomandovan u Glavni štab Srbije, radi organizacije veze u višim srpskim jedinicama. Priključeni su mi bili i drugovi Bolić Dušan, Milanković Uroš i Erdelić Vilm. Putovali smo iz Gline za Bari, odakle su nam avionima prebacili za Srbiju. Spustili smo se na privremeni aerodrom kod Bojnika, u blizini Lebana. Glavni štab smo zatekli na planini Radan.

Dragutin Šikić

REFERENT ZA VEZU 7. DIVIZIJE U BICI NA SUTJESCI

U toku dramatičnih dana bitke na Sutjesci dobijao sam razne zadatke, koji nisu bili nimalo slični organizaciji veze u drugim prilikama. Negde u toku maja meseca nalazio sam se najednom uzvišenju, odakle se dobro moglo osmatrati Pljevlja, kao i drum koji od Bijelog Polja vodi ka Pljeviljima. Osmotrio sam neprijateljsku kolonu, sećam se da sam nabrojao 47 kamiona. Nisam mogao odrediti da li se radi o Nemcima ili Italijanima. Na osnovu tog izveštaja ocenjeno je da je garnizon u Pljevljima dobio znatna pojačanja. Sa Vrhovnim štabom smo tada imali radio-vezu. Baš ta radio-veza tada je mnogo doprinela, što se može oceniti i na osnovu sačuvanih depeša, blagovremenom izvršavanju nekih zadataka od sudbonosnog značaja.

Kada smo prelazili reku Pivu, prelaz se stalno nalazio pod artiljeriskom vatrom i naletima neprijateljskih aviona. Tada smo radi rasterećenja boraca pobacali sve teško naoružanje. Mi, vezisti, smo tada bacili celokupnu opremu za uspostavljanje telefonske veze. Tada je svim starešinama izdato naređenje da se brinu da se održi veza unutar kolone i da se preduzme sve kako bi se što pre stigla glavnina.

Kad sam stigao na reku Sutjesku, prednji delovi divizije već su prešli preko. Sa još nekolicinom starešina dobio sam zadatak da osiguram red i brzinu prelaženja i da prodemo za glavninom tek kad prođe začelje sa ranjenicima. Počeo je da se spušta mrak. Sutjeska je tekla mutna i dosta brza. Doprimala mi je nešto više od pojasa, ali je bila tako brza da se pojedinačno nije mogla pregaziti. Hvatali smo se po četvoro da nas voda ne bi odnela. Kad je naišao konj sa radio-stanicom, voda ga je oborila i zajedno sa konjevocem, koji je bio na kraju snage, nestali su u mutnim talasima.

Pošto su borci prešli reku, zavladalo je neko posebno raspoloženje kao da je savladana najteža prepreka, bolesni i iscrpljeni borci počeli su zastajkivati i odmarati se, nisu ni obraćali pažnju na granate koje su eksplodirale oko njih. Požurivali smo začelje, jer smo želeli da se što pre priključimo glavnini. Tek u sva-nuće pridružili smo se štabu. Hteli smo malo da se odmorimo. Niko nije imao ništa za jelo, onako mokri i iscrpljeni razmireli smo se po grebenu Ozrena u potrazi za travom sremušom, koji su mnogi borci naveliko jeli. Drugi su gulili bukovu koru, Mićunu Pavloviću i meni uspelo je da pronademo detelinu i počeli smo je halapljivo jesti. Neke starešine i borci ležali su najednom proplanku, na koji se probilo sunce, da bi se malo osušili. Predah je dat sa ciljem da se kolona prikupi, kako bi se zajedno produžilo prema Hrčavki i dalje kroz Zelengoru. Baš tada, kada se niko nije nadao, napadnuti smo sa obe boka. Čule su se nemačke komande »forverc« i otvorena je vatrica iz svih vrsta naoružanja. Nekako smo se ipak snašli, razvili se u strelice i odbili napad. Posle toga nastavljen je pokret. Dosta naših drugova je ostalo tu, ali kolona je produžila prema Mrčavki.

Milan Nevajda

O VEZI UOPŠTE

OPRAVKA TELEFONSKE LINIJE VRHOVNOG KOMANDANTA

Bilo je to u novembru 1943. godine u Jajcu (pred Drugo zasedanje AVNOJ-a). Štab 1. proleterskog korpusa bio je smešten u upravnoj zgradi fabrike karbita u Jajcu, a Vrhovni štab-iza fabrike, u jednoj pećini (oko 200 metara od štaba Korpusa).

Nešto oko 9 časova izjutra telefonista na centrali me je izvestio da se javim na telefon VŠ i da me je, sa tog telefona, tražio komandant Korpusa. Kada sam se javio, rekao mi je da odmah dodem kog druga »Staroga« (Stari« je u stvari drug Tito, tako smo ga u početku rata zvali). Kada sam stigao u pećinu, po vojnim pravilima prvo sam se obratio drugu Titu-da mi dozvoli da se обратим našem komandantu Korpusa. Komandant mi reče da telefon između VŠ i pošte ne radi već nekoliko dana (već su se svi telefonisti izmenjali u traženju greške ali smetnju nisu pronašli). Okrenuo sam ručicu na induktorskom telefonu i konstatovao daje kratki spoj na liniji. Rekao sam drugu Titu da će morati na više mesta šeći liniju i priključivati ispitni telefon da bih saznao i lokalizovao mesto gde se greška nalazi, pa, da mu ne bih smetao, neka ostavi nekog kurira kod telefona da se javlja kada budemo zvonili sa linije. Drug Tito je rekao: »Samo ti zvoni, ja će se javljati, ništa se nemoj snebivati«.

Hitno sam se vratio u Štab korpusa, uzeo dvojicu telefonista-linijaša, penjalice i malo žice i sa njima krenuo linijom od pećine prema pošti u Jajcu. Sneg je bio veliki, aduvao je i jak vetar i nosio sneg, tako da smo vrlo teško mogli pratiti žice na stubovima i zidnim nosačima. Žica je bilo dosta. Na pola puta između Vrhovnog štaba i pošte presekli smo žice i priključili telefon, prvo prema Vrhovnom štabu. Odmah se javio drug Tito.

Zaključili smo daje smetnja prema pošti i put nastavili dalje. Mraz je bio ne-podnošljiv. Mnogo lakše je bilo pratiti liniju po stubovima, nego po zidovima gde je bilo i po 50 žica. Na jedno 50 metara ispred pošte u Jajcu, našli smo, odnosno ugledali kratki spoj na jednom zidnom nosaču. Vezovi obeju žica telefonske linije za VŠ bili su pukli pa su žice ležale na zidnom nosaču. Ovaj nosač je bio visoko ispod strehe kuće, tako da je bilo teško popeti se.

Trebalo je pronaći visoke merdevine. Poslao sam drugove u poštu da ih tamo potraže i oni su ih doneli, ali su, na žalost, bile kratke. Posle smo doneli jedan sto, pa smo stavili merdevine na sto, ali je i to bilo nedovoljno! Zatim smo na sto stavili stolicu, pa na stolicu zaglavili merdevine. Brzo sam se sam popeo na merdevine, ali-trebalo mi je još nešto više od 10 santimetara da bih mogao dohvati rukom nosač na zidu. Mučio sam se i stao, takoreći ispruženih stopala, na poslednju prečagu merdevina i - sa sto muka malo poskočio, uhvatio se za nosač i uvukao između snopa žica. Bilo je neizdrživo hladno, jer sam morao skinuti šinjel da bih se mogao proući između žica. Brzo sam povezao žice i pošao da se spustim na merdevine, pružio sam se rukom i nogama prema stepenici merdevine, ali - nikako nisam mogao prstima da ih dohvativam. Drugovi su mi odozdo govorili koliko je još odstojanje od moje noge do prečage merdevina, a prostrli su i neko čebe da ne padnem na pločnik. Gole ruke su mi već bile promrzle i borio sam se poslednjom snagom da se držim za nosač zida.

Nastala je borba za život. Narod se je okupio. Neki drugovi su se doselili, pa su se popeli na sto i, na rukama, malo podigli merdevine. Tek tada sam stao no-

gom na vrh merdevine i polako se rukama otkačio od zida nosača i, malo sagnut, uhvatio rukom za merdevine.

Totalno ukočen, smogao sam snage da odem u poštu i ispitam liniju. Na našu sreću, odmah se javio drug Tito. Interesovao se šta je bilo.

Kada smo se vratili u štab korpusa, komandant nam je rekao, između ostalog, da je drug Tito veoma zadovoljan što smo tako brzo pronašli i otklonili smetnju. Pored ostalog, rečeno nam je da smo mi, vezisti 1. proleterskog korpusa, osveti al i obraz. Traženo je da damo iscrpan izveštaj o uzroku smetnje, koja je, na neki način, i sve interesovala.

Smetnja na liniji za VŠ bila je namerno napravljena. Objasnili smo daje vrlo teško pronaći smetnju u gradskim telefonskim mrežama, gde ide čitav snop žica. To može samo posebno izvežbano oko (ima, bilo je pre rata starih montera tlinija kojima nikad nije pošlo za rukom da savladaju tu veština).

Mi smo bili načisto daje to delo zakamufliranih ustaških telefonista koji su znali napamet ili su imali šemu telefonskih linija, pa su znali koja ide za VS. Istina san rekao jedino načelniku OZN-e 1. proleterskog korpusa, Dugaliću. Obaveštajni oficir Brana Barjaktarević i Moma Duglić su ubrzo pronašli nemačko-ustašku grupu sa radio-stanicom.

Jajce je jedino mesto gde su boravile jedinice 1. proleterskog korpusa, a da naši telefonisti nisu preuzeli telefonsku centralu. Smatrah smo da to nije potrebno, jer je tu postojala potpuno organizovana naša pozadinska vlast. Ipak, to nam se gorko osvetilo.

Iz solidarnosti prema poštenim telefonistima iz pozadinskih jedinica i ustanova, koji su održavali linije i centralu u Jajcu, ta neprijateljska sabotaža na našim linijama ostala je tajna za sve osim za uže rukovodstvo organa službe bezbednosti našeg korpusa.

Nas trojica, dvojica telefonista, i ja istog dana smo se razboleli. Dobili smo upalu pluća.

Mile Droca

ZADRŽALI SU ME U VRHOVnom ŠTABU

Pred »petu« neprijateljsku ofanzivu došao sam u šabsku četu Prve proleterske divizije. Tu sam, po naređenju komesara Fiće Kljajića i dr Julke Meštrović, određen u desetinu telefonskog voda za vezu, kod desetara Jovana Golubovića. U početku sam dežurao na telefonskoj centrali i na telefonskim aparatima komandanta i komesara, pošteđen od radova na postavljanju i kupljenju telefonskog kabla prema brigadama, jer sam bio iscrpljen u dotadašnjim borbama, zbog čega sam i povućen iz bolnice na lakšu dužnost.

Ostavši u planini Jeleču kao jedini telefonista, u situaciji kada više nije bilo ni redovnih kurira za održavanje veze između štaba divizije i Vrhovnog štaba (što su inače obavljali Sićo Rovčanin i Dile Rakočević, obojica iz 3. sandžačke), pozvan sam da se javim komesaru Fići. Ovaj mijе dao plavu zatvorenu kovertu i naredio mijе daje odnesem u Vrhovni štab. Ujedno, zajedno sa kurirom 2. proleterske divizije, trebalo je da sprovedem njemačkog zarobljenika. Zarobljenik je jednim krajem konopca bio vezan za ruke, a drugi kraj je držao u rukama kurir 2. divizije, dok sam ja išao iza njih, suprotno od pravaca proboga naših jedinica.

U toku noći našli smo Vrhovni štab i njegov zaštitni bataljon. Predali smo zarobljenika i poštu, pri čemu nam je rečeno da, do daljeg, ostanemo pored vatrenje. U toku noći je izvršen pokret svih jedinica Vrhovnog štaba. Ja sam raspore-

đen kod Marka Piperà, komandira kurira Vrhovnog štaba, pošto je bila prekinuta veza sa mojom divizijom.

Svanuće nas je zateklo u Miljevini i tu nas je ceo dan zadržala njemačka avijacija i tenkovska neprijateljska kolona. Sljedeće noći sam marševoao ka selu Jabuka, u koloni čete Bogosava Mitrovića Šumara i Marka Piperà, koje su obezbedivale druga Tita, koji je bio u našoj koloni.

U prvi sumrak sam svratio u jednu kuću, ali mi borci nisu dali da uđem. Kako sam bio iscrpljen, umoran i gladan, protestovao sam, jer nisam znao kuda će da bih našao štab svoje divizije. Rekoh da sam kurir 1. proleterske, na šta komandir Šumar naredi borcima da me puste unutra. Reče mi da sjedem i da se grijem kraj vatre na ognjištu. U toj kući su bili i drug Tito, Velimir Terzić, Peko Dapčević, Mitar Bakić i drugi. Povremeno su ulazili i izlazili, nešto tražili ili slali. Ja nikoga od njih nisam poznavao, ali sam od boraca iz Pratećeg bataljona čuo njihova imena. U želji da mi pomogne da se vratim u svoju jedinicu, Šumar je pitao Peka ima li veze sa štabom 1. proleterske divizije, jer je njegov kurir ovdje, na šta mu je Peko, na moju žalost, odgovorio da nema. Na to je Terzić, dosta osorno, dodao: »Ako misliš da ga pošalješ Nijemcima u ruke - onda ga šalji. Inače, biće najbolje da do daljnje ostane sa kuririma u Piperovoј četi.«

Moralo je tako biti. Za utjehu, prije pokreta sam dobio parče kuvanog mesa, kao i ostali borci.

Formirana je kolona za pokret. Naprijed su bili drug Tito, pa saveznička vojna misija, pa radio-stanice. O svemu tome ja pojma nisam imao, što sam i rekao borcima, a oni su se smijali tom mom totalnom neznanju.

Rano ujutro smo stigli u selo Jabuku. Kretanje nam je sprječila neprijateljska avijacija. Volođa (Vladimir Smirnov) je pripremio sklonište za »druga Starog« (Tito). Tu mije, negdje oko podne, komandir Piper naredio da se javim, da bih odnio poštu štabu 2. proleterske divizije. U skloništu sam zatekao Tita i Marka. Titova lijeva ruka je bila zamotana, od nedavne rane zadobijene na Ozrenu. Dobio sam poštu, s napomenom da je štab 2. proleterske u tom i tom zaseoku, da poštu moram predati Peku ili Mitru, lično, i to uz potpis i ovjeru daje pošta primljena, pa da to vratim lično »drugu Starom«. Tačno tako sam i učinio.

Iz Jabuke smo stigli u rejon Sjetline i Stambolčića, na željezničku prugu sa koje su na nas otvorili vatru iz oklopнog voza i stanice. U toj situaciji je na čelu kolone bio drug Tito. Peko je poslao 4. crnogorsku brigadu da zaštitи Vrhovni štab i-sve se dobro završilo. Onda smo, preko Bogovića pod Romanijom, krenuli prema Kladnju i Olovu. Čuo sam od kurira Dileta, koji se probio do nas, radosnu vijest: da desno od nas nastupa moja divizija preko Renovice, Rogatice, Sokolca i Han-Pjeska. Radovao sam se susretu sa drugovima iz svoje desetine, kao susretu sa najrođenijima i svojim domom.

U rejonu KJadnja i Olova se, po naređenju Voje Lekovića, a po odobrenju, kako mi rekoše, lično »druga Starog«, prihvatih da pomognem prilikom klanja, ovaca za hranu. Ali, od tog meseca nismo ni okusili; Dile i ja smo morali otici Velimiru Terziću, a od njega »drugu Starom«. Dobili smo nove zadatke: da sa poštrom, dinamo-mašinom i tovarnim konjem idemo u pravcu štaba 1. proleterske divizije. Rečeno nam je da što prije pređemo preko Glasinca, da nigde ne smijemo svraćati i jesti bilo šta u putu, jer se krećemo preko teritorije na kojoj ima više ustaških i četničkih pristalica.

Izvršavajući ovaj zadatak, našli smo se u više teških situacija, posebno kada smo se susreli sa grupom četnika iz istočne Bosne koji su kokarde bili okrenuli pozadi. Bilo ih je desetina, a na kundacima pušaka su im se videle urezane mrtvačke glave.

Svraćali su nas da nas nahrane i da se odmorimo ali smo na takvu mogućnost bili upozorenji - da ne svraćamo nigdje i da ne uzimamo ni od koga hranu. Tako smo i ovde postupili. Ubrzo nam je bilo jasno što su četnici tako miroljubljivi, jer smo naišli na borce Šeste istočnobosanske i Majevičke brigade, gdje smo i obaviješteni da se štab 1. proleterske divizije nalazi u tek oslobođenom Han-Pjesku. Tamo smo i našli naše drugove i poradovali im se kao braći.

Tada sam bio samo član SKOJ-a, a Dile Rakočević član KPJ. Nas dvojica smo zajedno u štabu naše divizije dočekali oslobođenje Beograda, a onda nastavili preko Sremskog fronta. Rastali smo se 1945. godine, ali je nenadmašni kurir i proleter Dile Rakočević ubrzo podlegao, od posledica rata.

Dušan Droca

KURIR U ŠTABU 2. PROLETERSKE BRIGADE

Dva dana posle zauzimanja četničkog uporišta Ergele Borike (kod Rogatiće) 10. maja 1943. godine, postrojio nas je komandant bataljona Dušan Dugalić. Saopštio nam je da iz našeg bataljona treba odrediti kurira za štab brigade, da to mora biti član Partije, hrabar i snalažljiv borac. Reče da bi za tu dužnost odgovarao Dragče Jakovljević.

Nisam očekivao da će komandant meni ukazati poverenje i iskreno sam se obradovao. Posle zbora komandant me pozva na stranu, naglasio nije daje moj budući zadatak veoma odgovoran pošto će nositi poštu u Vrhovni štab. Goša Đorđević mi dade poštu za Canu Babović, a komandant za Ratka Sofijanića. Uz put je trebalo da sprovedem jednu ženu i muškarca, za koje smo ustanovili da su ustaški špijuni.

Odmah sam krenuo. Poštu sam stavio u torbu, a uhapšene sam svezao i pošao u Boriku u štab brigade. Imao sam muke sa zarobljenicima. Da nisam imao izričito naređenje da ih žive predam, sigurno bi ih postreljao. Dok su molili da ih oslobodim, nisam ih ni slušao. Ali pošto je već padao mrak, a oni su legli i izjavili da neće dalje, ja sam prosto pobesneo. Vrlo oštro sam ih pozvao da odmah krenu ili će pucati. Kad su osetili da se ne šalim, krenuli su i više nisu ništa pokušavali.

U Boriku sam stigao u mrkli mrak. Predao sam poštu i zarobljenike. Cana je odmah pročitala pismo. Posle je malo porazgovarala sa mnom, toliko da me je upoznala i uputila me među kurire. Pri štabu se tada nalazio desetak kurira. Iz tog perioda sećam se Carevića, Đure, Krge i Simičevića, kasnije je došao i jedan koga smo zvali Budoni. Te večeri smo malo porazgovarali, svakoje ispričao odakle je stigao. Ujutro nam je Cana Babović održala čitavo malo predavanje o tome kako treba izvršavati kurirske zadatke, kako se treba ophoditi s narodom, da ne smemo pričati kuda idemo, koga treba uzimati i kada za vodiča i kako izbjeći razne opasnosti koje vrebaju kurire.

Tada je bila praksa da pored pošte kuriri dobiju, na posebnom papiru, pravac puta, sela kroz koja treba da prođu, koje vodiće da uzmju i kako da ih koriste. Bilo je neophodno da vodiči ne znaju cilj puta. Iz jednog sela vodič nas je vodio do ispred drugog sela, onda bismo nastavljali sami i tako do ispred cilja. Tako vodiči nisu znali jedni za druge, pa nisu mogli ništa odati u slučaju hapšenja.

Posle zauzimanja Vlasenice, kada smo ulazili u varoš, videli smo veliku grupu četnika sa kokardama, postrojenih sve dva po dva. Koča Popović je baš objasnjavao postrojenim četnicima ciljeve naše borbe i pozvao ih da bace kokarde i pristupe partizanima. Veliki broj četnika je pobacao kokarde i prišao nam.

Tada su se štabovi 1. i 2. proleterske brigade smestili u jednu poveću kuću, pa smo, naravno, i mi kuriri, dobili svoje mesto u istoj zgradici. Nije prošlo ni dva sata a iz štaba su tražili jednog kurira. Javio sam se u štab, gde sam dobio pismo koje treba da odnesem četnicima na položaj zvani Karaula. Kad sam saznao da treba nositi pismo četničkom komandantu, nije mi bilo priyatno. Umirivali su me da se ništa ne bojim, jer na taj položaj iza mene ide Ljuba Đurić sa dva ba-

taljona. Ipak me je podilazila neka jeza pri pomisli da idem među četnike, koji su nas toliko puta napadali.

Isao sam celu noć i tek ujutro stigao na Karaulu. Ispod brda ugledao sam dva četnika sa šubarama i kokardama. Zaustavili su me sa: »Stoj, ko ide?« Malo razmislim, pa viknuh: »Partizan Srbijanac. »Napred«, naredili su mi i dodali da se ne tuku protiv Srba.

Objasnio sam im da sam došao radi veze i brzo dodao da iza mene ide brigada. Sproveli su me u jednu kolibu, gde se nalazio četnički štab. Unutra je bilo puno četnika podeljenih na grupe. Dok su se jedni kockali i pili rakiju, drugi su posmatrali i, takode, pili. Kad sam ušao, pozdravio sam ih stisnutom pesnicom i našim pozdravom »Smrt fašizmu, drugovil!« Malo se zbuniše, ali se jedan brzo

Eribra i odbrusi: »Bog ti pomogao, brate, kakvi drugovi, nismo ja i ti zajedno oze čuvati. Predao sam pismo.

Razmišljaо sam: »Vidi ti bande, kockaju se, piju, psuju, dok se kod nas, čim ima malo odmora, odmah održavaju neki časovi.«

Jedan četnik poče me ispitivati o borbama. Rekoh da smo Vlasenici zauzeli bez borbe, na što mi odgovori da se sa Srbima čentnici ne tuku. Na sva pitanja koja su mi postavljali davao sam oprezne, ali malo preuveličane odgovore ako se radilo o našim snagama. Pazio sam da ih ne uvredim da me ne bi ubili. One njihove brade, šubare i mrki pogledi su mi zadavali strah. Naročito sam se bojao jednog bradonje sa vrlo dugačkom kosom, šapkom na glavi i oficirskim epole-tama na ramenima.

Ovog puta je sve dobro prošlo i ja sam svoj zadatak izvršio.

Posle nekoliko dana dobio sam zadatak da nosim poštu sa položaja naše brigade kod Han Pijeska. Bilo je napadalo dosta snega i kretao sam se uskom pratinom kroz šumu, kad iznenada iskrnsnu ispred mene, na petnaestak metara, vuk. Stao sam kao ukopan, ali je i vuk stao. Kleknuo sam, podigao pušku i počeо da nišanim, ali vuk brzo zamaće u šumu. Lagnulo mi je, ali sam se dobro oznojio. Oprezno sam nastavio put, vukove sam ranije video samo jednom kroz prozor kolibe dok sam bio dete. Strah od vukova usadili su mi roditelji, pričajući mi strašne priče o vukovima i njihovim zlodelima.

Idući tako razmišljaо sam o svom novom pozivu. Setio sam se reči druga Dugalića, osetio sam se postiđen, jer sam dva puta za kratko vreme pokazao slabost. Istina, kao kurir sam se bolje hranio i odelo mijе bilo bolje nego što sam imao u bataljonu, ali ovo pešačenje i samoća nikako mi nisu prijali. Bilo je teško i sad, kad se setim, znam da mi je 1942. godina bila najteža.

Dragoslav Jakovljević Dragče

SEĆANJA NA RAD BRITANSKE MISIJE PRI VRHOVNOM ŠTABU NOVJ

Ubrzo nakon bitke ko El Alamejna, krajem 1942. godine, (tad sam služio u 8. britanskoj armiji), čuo sam da traže vezistu - dobrovoljca, za posao koji je toliko poverljiv da se o njemu ne može više reći osim da se odnosi na radio-veze. Pošto sam imao nešto iskustva i kao radio-amater i kao vezista u specijalnim operacijama koje su zahtevale radiovezu sa malim mobilnim radio-stanicama, odmah sam se prijavio.

Dodelili su me Štabu za borbena dejstva u posebnim uslovima, koji se nalazio u Kairu i bio odgovoran za Britanske misije u pokretima otpora u južnoj i jugoistočnoj Evropi. Moja odgovornost i dužnost uključivala je i instruktaz po-

jedinih članova naših misija o načinima korišćenja radio-veza, rukovanje sa radio-uredajima i primenom šifre. Među osobljem štaba morao sam pronaći dobrovoljce koji bi mogli pomagati pri šifriranju depeša. Sredinom 1943. godine broj telegrama, koji su se razmenjivali sa pojedinim misijama, naglo je narastao, tako da nam je pomoć ostalih članova štaba bila neophodna. Po čitavu noć radio bih na radio-stanici, smeštenoj van Kaira, koja je održavala vezu sa našim misijama. Na ovaj način sam se neposredno upoznao sa tehničkim problemima i teškoćama održavanja tih važnih radio-veza. Tada sam uspostavio i prve radio-veze sa misijama koje su se spustile kod jugoslovenskih partizana. Na uspešnu radio-vezu sa Jugoslavijom sam bio posebno ponosan, budući da su partizani tada predstavljali najznačajniji pokret otpora.

Posebno mi je bilo drago, kada mi se u letu 1943. godine, ukazala prilika da postanem član Misije brigadnog generala Meklina pri Vrhovnom štabu NOV Jugoslavije.

Nakon vežbi iskakanja padobranom u Palestini i jednog neuspešnog pokušaja da se brodom preko Hvara, u novembru 1943. godine, pridružim Misiji, stigao sam u Glamoč avionom koji je trebao da odveze generala Vlatka Velebita i partizansku delegaciju, koja je čekala da krene za Kairo. Već sledećeg dana stigao sam u Jajce, na žalost, to je bilo nekoliko dana nakon završetka Drugog zasedanja AVNOJ-a.

Ostao sam u misiji pri Vrhovnom štabu kroz 6. i 7. neprijateljsku ofanzivu, kasnije sam se nalazio u Beogradu, sve do juna meseca 1945. godine. Tada je funkcije naše misije preuzeo novoimenovani britanski ambasador.

VEZE BRITANSKIH MISIJA

Moja uloga je bila dvojaka. Prvo, da se održava redovna radio-vezu sa našim štabom u Kairu i Bariju, drugo, da obezbedim slanje radio-uredaja neophodnih za organizaciju radio-veza između partizanskih jedinica. Uredaji su morali biti povoljni za rad u partizanskim uslovima ratovanja, da budu lagani i jednostrani a da, istovremeno omoguće uspostavljanje veza na relativno velikim rastojanjima, na kojima su se partizanske jedinice nalazile. Predajnici, takođe, trebalo je da budu sa dosta velikom izlaznom snagom i usmerenim antenama. Na bojištu su bile potrebne radio-stanice snage 20-25 Wati, napajanje iz mreže 220 volti, kao i pomoću akumulatora 6 ili 12 volti.

Naši prenosni radiouređaji, konstruisani za britanske misije u Evropi, bili su baš takvi, pouzdani i efikasni, ali, na žalost, nismo ih imali u dovoljnem broju ni za potrebe britanskih oružanih snaga. Raniji tipovi ovih radio-stanica, konstruisani za potrebe održavanja radio-veza iz okupiranih gradova zapadne Evrope, smešteni su u obične kofere, tako da se, po spoljnem izgledu, nije moglo zaključiti da se u njima nalazi radio-stanica.

Krajem 1943. godine, zbog specifičnih prilika u Jugoslaviji i na Balkanu uopšte, počeli smo dobijati poboljšane verzije ovih radio-stanica, poznate svim britanskim i partizanskim radio-telegrafistima kao »B-2«. Bile su smeštene u metalne kofere, slične kasama, koji su je štitili od vlage, a mogle su se lako i prenositi i bile pogodne za tovarenje na konja. Jednom prilikom uredaj nam je pao, skotrljao se niz liticu i pao u vodu; međutim, kada smo ga postavili za rad, funkcionsao je dobro, kao i pre.

Do kraja 1943. godine uspešno su održavane radio-veze sa centrom koji se nalazio u blizini Kaira, dok su veze sa avionima i aerodromima, sa kojih je dopremana oprema iz Sev. Afrike, zbog velike udaljenosti bile nešto otežane. Ne-posredna veza sa našim oficirima, koje smo uputili u neke korpuze NOV Jugoslavije, tada nisu postojale, zbog dva razloga: prvo, dužina talasa za vezu na manja odstojanja, koja bi smanjila mogućnost otkrivanja od strane nemačke prislušne službe i, drugo, bile su upotrebljavane složenije šifre (po prirodi rada naših

misija, ove stанице су требале бити опремљене што је могуће једноставнијим шифрама).

Међутим, доласком мисије биргадног генерала Меклина у штаб маршала Тита, било је јасно да ће се услови за одржавање радио-веза врло брзо променити. Са повећањем ваздушног транспорта опреме партизанима, пovećавао се и обим нашег рада на радио-vezama. Наша радио-станица морала је усмерити своју антenu у правцу Барија, јер се тамо налазила база за дотур материјала и опреме. Везе са Базом у Барију захтевале су веће таласне дужине, упркос ризику пovećаних могућности ометања од стране непријатеља баš на тим таласним дужинама. Unapred одређене, међусобно сличне радио-frekvence за vezu са savezničkim armijama u Italiji i партизанима, представљале су нове пoteškoće, које су нaročito dolazile do izražaja u ноћним vezama.

Važnost naših veza (сада су ту укључени и telegrami između штаба маршала Тита и председника vlade u Londonu Čerčila) захтевала је савршene šifre, за које smo morali biti sasvim sigurni da ih neprijatelj nikad neće moći dešifrirati. Tada smo predviđali krupne zajedničke združene операције između partizana i savezničke avijacije (на primer »Operacija nedelja pacova«). U takvим operacijama bi veze са pojedinim oficirima, који су се налазили при неким штабовима partizanskih jedinica, биле neophodne. Znatan porast našeg radio-saobraćaja izazвао је и долазак majora Randolfa Čerčila u штаб маршала Тита, почетком 1944. године, sa zadatkom da doprinese obaveštавању javnosti на западу о бorbama narodnooslobodiлаčke vojske Jugoslavije i savezničkim operacijama.

Sve оvo je захтевало знатно већи broj operatora od onog којег smo имали на raspoloženju na tlu Jugoslavije.

Neposredna veza са базом Bari uspostavljена је у decembru 1943. године. Proces premeštanja радио-центра из Kaira u Bari išao је постепено. Postepeno smo prelazili на nove таласне дужине, без прекидanja veza са našim misijama на bojištu. Do stabilnije радио-везе са представничима naše misije pri nekim partizanskim штабовима, posle dosta velikih naših напора, дошло је у априлу 1944. године. Kada smo успели да одрžавамо neprekidне радио-везе са našim представничима на боjištu у toku čitavog dana, то smo smatrali velikim uspehom, ne само naše радио-službe, nego celokupnih specijalnih snaga Veličine Britanije.

Ove naše veze су знатно poremećene немачким вазdušnim desantom на Drvar, 25. maja 1944. године. Poučeni iskustvima из ranijih veza, приступили smo izradi novih planova за радио-веze. Izradili smo planove за majora Henikera, који се налazio u srpskim partizanskim jedinicama. Ova veza pokazala се veoma uspešnom. Preko nje smo čak posređovali radi uspostavljanja veze između partizanskih штабова.

Do kraja августа 1944. године veze naših misija bazirale су се искључиво на радио-vezama po правцу u unapred заказано време. То је praktično значило, у slučaju iznenadnog покрета, који је било jako mnogo, да operator nije mogao да се zaustavi radi planirane veze. Gubici pojedinih veza код нас redovno су izazivali zabrinutost, ма да се, на kraju, углавном све добро завршавало.

Do kraja septembra 1944. године успели smo да организујемо »канал за slučaj havarije«, u ствари дејзорни talas на којем су се могле uspostaviti veze u nepredvidivim situacijama. Na tom kanalu је било која наша радио-станица могла uspostaviti vezu са базом у Барију. Practično, таква veza се могла uspostaviti за svega nekoliko минута. На тај начин створили smo nove могућности у одржавању радио-веза. Ove naše радио-везе omogućile су да се, у roku од 24 часа, из базе u Барију mogao nabaviti potreban materijal, koji se transportovao vazdušnim putem. Такође smo mogli brzo ostvariti dejstvo naše avijacije на ciljeve које bi партизани одредили.

Tako је у septembru радио-vezom zatraženo да се bombarduje koncentracija neprijatelja u kasarni u Valjevu, том прilikom је precizirano и време, 11 часова. Naša grupa bombardera »Bofajter« за гађање raketama, sa само 2 минута zakašnjenja, u 11,02 часа izvršila je taj zadatak.

Jedna od kritičnih provera naših veza bila je 7. neprijateljska ofanziva, koja je počela desantom na Drvar. Na osnovu iskustava iz 6. ofanzive, kada se Vrhovni štab prenestio iz Jajca u Potoke (šuma jugoistočno od Bosanskog Petrovca) a zatim u Drvar, razmišljalo se o raznim nepredvidivim situacijama do kojih bi moglo doći. Tako je predviđeno da, u slučaju nepredviđenih situacija za Vrhovni štab, savezničke misije treba da se kreću i dejstvuju odvojeno. Kao mesto našeg prikupljanja, u takvim situacijama, određenje reon Potoka. Odlučili smo da na tom mestu organizujemo skladište (zalihu) radio-opreme. Poleteo sam sa aerodromom u Bosanskom Petrovcu na razgovor sa našim rukovodiocem veze, kome sam izneo složene probleme koji su se odnosili na snabdevanje radio-opremom. U Bosanski Petrovac sam se vratio 23. maja, sa nekoliko potpuno novih radio-stanica »B-2« i, još isto veče, stigao u Drvar.

Dva dana ranije, pukovnik Strit, koji je privremeno bio odgovoran za našu misiju, primetio je kako »Dornijer-17« nadleće Drvarsку dolinu, izgleda kao da vrši snimanje. Resio je da misiju prenesti iz centra Drvara u Drvar Selo, odakle bi lakše bilo povlačenje u šumu. Kada sam stigao, zatekao sam radio-operatore kako postavljaju radio-stanice na novim mestima.

Dana 25. maja, kada su Nemci izvršili desant, naša misija se razbežala po šumama. Imao sam samo toliko vremena da, pored pištolja i foto-kamere, zgrabim jednu od novih radio-stanica B-2, koju sam upravo doneo iz Italije. Poneo sam rezervni pribor, ali sam ostao bez kristala, bez kojih se stanica nije mogla podesiti na određeni talas, bez izvora za napajanje i bez šifre. Srećom, dvojica mojih kolega, koje sam sreo kroz pola sata, poneli su sve te neophodne stvari, tako da smo, u roku od sat ili dva od početka nemačkog desanta, bili u stanju poslati poruku našem štabu u Bariju, brigadnom generalu Meklinu i predsedniku vlade Čerčilu u London. Sa jednog brda iznad drvarske doline posmatrali smo napad od momenta kad je bačen drugi talas nemačkih padobranaca.

Sledećih dana, za vreme neprekidnih marševa kroz bosanske šume, suočili smo se sa problemom nošenja teške radio-opreme, da ne bismo izostali iza partizanske kolone. Još veći problem je nastao kad su nam se ispraznili akumulatori za pogon radio-stanice. Srećom, iz naše ranije pripremljene baze u Potocima, uzeli smo jednu anodnu bateriju, jedan motor za punjenje akumulatora i nešto benzina iz »neprikosnovene rezerve«. Međutim, svu ovu opremu nismo mogli poneti bez konja. I ovaj put sreća je bila na našoj strani! Između Drvara i Vidovog sela sreli smo starog seljaka, zvao se Danić, koji je imao dva konja, od kojih je jedan čak imao i sedlo. Objasnili smo mu da nam je konj potreban radi nošenja radio opreme. »Uzmite ga« reče nam. »Ali, ako izadete živi iz ovoga kraja, obećajte mi da ćete mi konja vratiti!«

Taj konj je ostao sa nama sve do evakuacije Vrhovnog štaba i naše misije u Italiju, odakle smo se, početkom meseca juna, prebacili na ostrvo Vis. Sumnjajam da bi nam bez njega uspela radio-veza koja je imala prvorazredni značaj u organizaciji naše evakuacije.

Te dane neprekidnih marševa, neću nikad zaboraviti. Svaki zastoj kolone, kada su se borci odmarah, morali smo koristiti ne bi li nekako uspostavili radio-vezu. Imali smo pune ruke posla oko uspostavljanja stanice, postavljanja antene, punjenja akumulatora. Došlo je i do šifriranja i dešifriranja depeša čim smo uspostavili veze. Tada sam se upoznao i sa osvetljavanjem pomoću luča (tanko nacepano drvo bora natopljeno smolom). Čini mi se da nam se ni jednom nije desilo da bi sve te nužne poslove završili pre nego što bi se čula komanda za »pokret«. Ta reč najdublje mi se urezala u pamćenje iz mog boravka sa partizanima. Tada sam naučio da se u toku marša može i zaspasti, u kratkim intervalima. Najviše sam se razočarao kada sam u jednom takvom trenutku sna sanjao da maršujem.

Nakon probijanja neprijateljskog obruča, prelazeći put koji vodi od Mrkočići Grada do Glamoča, negde blizu Mliništa, marširali smo kroz noć, prema istoku, kroz Pribelje (u tom rejonu su naši avioni izbacivali opremu za partizane), stigli smo na visoravan planine Vitorog. Tu smo ipak uspeli ugrabiti nekoliko

časova odmora, kojeg smo dugo priželjkivali. Čini mi se da sam tu saznao za odluku maršala Tita daje za rukovođenje narodnooslobodilačkom borbom najcešljednije da se Vrhovni štab prebaci na otok Vis. Za realizaciju takve odluke bilo je neophodno šest, možda i više sovjetskih ili savezničkih aviona. Oni bi morali noću sleteti na neki dovoljno ravan teren u blizini Kupresa, koji ranije, naravno, nije korišten za sletanje aviona.

Sovjetska misija, kao i radio-odeljenje Vrhovnog štaba, izgubili su dosta svojih radio-uređaja u neprijateljskom napadu na Drvar. Bilo nam je jako draga što smo bili u mogućnosti da neke poruke za druga Tita možemo mi prenositi. Tako sam 27-mog maja, dao, iz naših rezervi u Potocima, nekoliko kristala za podešavanje radio-stanice, radio-telegrafisti sovjetske misije. Međutim, on još uvjek nije uspevao da uspostavi vezu sa sovjetskim pilotima u Bariju.

Naš najvažniji zadatok tada, na planini Vitorog bio je da pošaljemo poruku kapetanu Šornikovu, u ime sovjetske misije, kako da njihovi avioni slete još iste noći u Kupreško polje. Zatim smo poslali depeše kako bi se kapetanu Šornikovu priduržilo još pet ili šest britanskih aviona, koji bi pokupili i ostatak Vrhovnog štaba. Kapetan Šornikov je pronašao gde je naše improvizovano sletište locirano i, pod veoma teškim okolnostima, savršeno sleteo. Naši avioni su doleteli odmah nakon njega i-ova važna operacija izvedena je bez zastoja.

Pre no što smo se ukrcali u avione, svu našu radio-opremu predali smo partizanskim vezistima, koji su ostali na tom opasnom terenu. Posebno smo ih zamolili da nastoje da našeg »radio-konja« vrate seljaku Daniću, njegovoj kući blizu Vidovog Sela.

SNABDEVANJE NARODNOSLOBODILAČKE VOJSKE OPREMOM ZA VEZU

U početku su se naše pošiljke partizanskim snagama sastojale uglavnom od oružja, municije, hrane, odela i sanitetskog materijala. Za isporuku opreme za vezu postojale su i neke specifične teškoće. Do kraja 1943. godine potrebe za radio-uređajima znatno su narasle. Da bi se osetljivi radio-uređaji bacili padobranima, bilo je neophodno specijalno pakovanje. Za uspešan rad radio-službe trebalo je odmah rešavati i pitanje njihovog održavanja, opravke, snabdevanja rezervnim delovima i izvorima za napajanje. Potrebno je bilo partizanske radio-telegrafiste sposobiti za rukovanje, što je bilo moguće jedino ako se obezbedi dovoljno prevedenih uputstava za rukovanje tim uređajima. Bilo je, na primer, problema kako dostaviti opasnu sumpornu kiselinu, tako neophodnu za akumulator, a da se pri bacanju ne dese nepredviđene nesreće. Zatim, unapred planirane potrebe uređaja za vezu za naše snage, nisu predviđale ogromne potrebe koje su se pojavile za partizane u Jugoslaviji. Zatim, jedan deo uređaja, po svojim konstruktivnim osobinama, nije odgovarao potrebama i uslovima održavanja veza u partizanskim jedinicama.

Radio-stanice B-2, kojima su bile opremljene naše misije, koje su i inače najviše odgovarale partizanima, proizvodile su se u ograničenim količinama, tako da se nismo mogli nadati da ćemo ih dobiti u većem broju. Bili smo prisiljeni da iz skladišnih rezervi savezničkih snaga na Mediteranu tražimo neki adekvatan uređaj koji bi poslužio bar za krupnije formacije NOV Jugoslavije. Tako se naš izbor ograničio na radio-stanice NO-48 (laki prenosni radiofonski) britanske proizvodnje i SCR-284-A armije SAD za radio-telegrafke veze. Ovi uređaji su pokrivali većinu potreba, a posebnu povoljnost predstavljalo je to što su se napajali pomoću ručnih generatora.

Prva planirana lista potrebnih uređaja za vezu od strane naših tehničkih stručnjaka pravljena je u Kairu, u decembru mesecu 1943. godine, na osnovu liste zahteva koju je doneo general Vlatko Velebit. Do sredine 1944. godine planiranje je vršeno na osnovu potreba za organizacijom radio-veza Vrhovnog štaba sa 15 korpusa, 40 divizija, 130 brigada, kao i sa devet artiljerijskih baterija koje su se još nalazile na obuci u Italiji i na otoku Visu.

Do kraja oktobra 1944. godine isporučili smo 160 tona opreme za vezu, uključujući 505 radio-stanica tipa SCR-284-A, 190 NCM18, 142 telefonska uređaja i preko 1500 km poljskog telefonskog kabla.

King H. W. Hilary

KURIR MOŠE PIJADE

Jedinu kurirsku misiju u ratu dobio sam koncem januara 1943. godine, nekako na žestokom početku četvrte neprijateljske ofanzive, i to po naredenju Čika Janka, kako smo onda zvali Mošu Pijade. On je rukovodio pozadinskim djelovima Vrhovnog štaba u Bosanskom Petrovcu, gdje smo se zatekli i nas desetak hercegovaca, na povratku sa partijskog kursa u Bihaću, prekinutog nastalom ofanzivom neprijatelja. U Petrovcu smo se zadržali da bismo saznali gdje ćemo naći svoju 10. hercegovačku brigadu, koja je tada izvodila akcije na pruzi Sarajevo - Slavonski Brod i oslobodila Žepče.

Bombardovanje Petrovca se nastavljalo svaki dan, a gradić je bio pun izbjeglica sa Banije i Korduna. Narod se sklanjao u podrume najtvrdih kuća, a s njim i mi borci koji smo se tu zatekli. Jednog od tih napetih dana, kada se uveče raspravljalo o posljedicama bombardovanja, iz Komande Vrhovnog štaba pozvaše Vlada Vujovića i mene. Trebalо je da se hitno javimo radi izvršenja nekog specijalnog zadatka. Dežurni nas je telefonom povezao sa čika-Jankom, koji nam - svojim karakterističnim, odsječnim tonom kratko i jasno - saopštio da u roku od 24 časa moramo stići do glavnog štaba NOV i PO za Hrvatsku i vratiti se nazad. Trebalо je da odnesemo hitnu poruku i vratimo se natrag sa odgovorom.

Glavni štab NOV i PO za Hrvatsku tada je bio negdje u Grmeču, najmanje tridesetak kilometara od Bosanskog Petrovca. Moglo se ići samo prtinom, i to isključivo noću zbog stalnih naleta neprijateljske avijacije. Nas dvojica smo se pogledali, ali nas dežurni nije prepustio dugom razmišljanju, već nam saopštio da ćemo dobiti jahaće konje i suvu hranu za put. Zaista, izvedoše nam dvije njemačke kljusine, visoke i mršave, prave rage, ali propisno osedlane. Uz to nam uručiše po oveći zavežljaj sa hljebom i barenom šunkom, što nas je priyatno iznenadilo poslije prvih nepovoljnih utisaka zbog naše neizvjesne kurirske misije.

Jahali smo cijelu noć, što nas je propisno rastreslo. Već ujutru bili smo van ceste, žureći uz padine Grmeča ka nekim kolibama, gdje je bio smješten štab koji smo upravo tražili. Veoma sam se obradovao kada sam čuo prezime druga kome smo predali pismenu poruku - Bogdana Oreščanina. Imao sam za to razlog više - on je bio rođeni brat Danice Oreščanin, moje nastavnice iz građanske škole u Gacku, od koje smo, kao đaci petnaestogodišnjaci, prvi put čuli onu veliku i lijepu riječ - komunizam.

Da napomenem i to da smo i Vujović i ja tada bili partijski radnici, pomoćnici komesara, iz čega se može vidjeti koliki je značaj u NOR-u pridavan kurirskim zadacima.

ŠAROLIKI PUTOKAZI ZELENGORE

Petu neprijateljsku ofanzivu i proboj iz okruženja na Sutjesci svaki njihov učesnik doživio je na dramatičan način. Kad je riječ o vezama, urezala mi se u sjećanju neobična slika puteva i staza Zelengore, razmekšanih obilatim ljetnim kišama i ugaženih cokulama desetina hiljada njemačkih vojnika i potkovicama

njihovih brojnih konja iz komore i artiljerije. Nigdje nije bilo parčeta puta da se na njemu nisu odslikavali čavli i blokeji životinja ili ljudi, čak ni toliko male površine kolika je velični jednog petoparca!

A desno i lijevo od puteljka, pored ostataka opreme i čaura, mrtvih ljudi i konja, kao planski razasuti putokazi svih boja - redale su se raznovrsne ispražnjene kutije od cigareta i dvopeka, limenke od mesnih konzervi i komposta. Zapamtio sam daje pored napisa na njemačkom jeziku, bilo i onih na bugarskom (cigaretе) i srpskohrvatskom (mesne konzerve).

Pješačio sam, kao kurir, tako, »okićenom« Zelengorom i činilo mi se da bi čovjek, idući po tragu te ambalaže, razasute u nedogled u svim pravcima - mogao stići čak do Sarajeva, ili Mostara. Takav »dekor« Zelengora nikada nije viđala, a valja željeti da neće ni u buduće.

NEOBIĆNI HOLANĐANIN U HERCEGOVINI

Bilo je to u ljeto 1944. godine, na Hrgudu iznad Stoca. Tada je naša patrola privela u štab 3. bataljona 13. hercegovačke brigade mladog i, na prvi pogled, simpatičnog stranca u uniformi njemačke radne službe »TOT«, sa kojim sam se uspio sporazumijeti dačkim znanjem francuskog jezika. On je ispričao svoju priču: daje bio dobrovoljac u španskem građanskom ratu, pa su ga Nijemci nakon okupacije Holandije, čiji je on građanin, mobilisali u organizaciju TOT. Radio je, veli na više mjesta i napokon dospio u Mostar, odakle je uspio da pobegne da bi se pridružio partizanima, što mu je, eto, i pošlo za rukom.

Kao dokaz svoje pripadnosti španskim dobrovoljcima, pokazao mi je legitimaciju internacionalnih brigadista, na kojoj je stajao potpis Ercole Ercoli, što je bio pseudonim Paimira Toljatija, kao jednog od najistaknutijih funkcionera internacionalnih brigada. Dve stvari su mi, odmah, bile neobične, čak i čudnovate, mada nisam mogao dublje proniknuti u prave motive ovog Holanđanina: prvo - legitimacija je bila tako očuvana kao da nije proživjela pet-šest, ako ne i više burnih godina, i drugo, pitao sam se kako je bilo moguće da takav dokument sačuva i u njemačkom radnom logoru, koji je strogo kontrolisan od strane Gestapoa...

Sa kurirskom pratnjom, uputili smo ga u štab brigade, odakle je preko štaba divizije, dospio do štaba 2. udarnog korpusa. Tamo je, kako smo kasnije saznali, razotkriven kao agent Gestapoa, koji je imao zadatak da dopre sve do Visa i tamo pokuša da likvidira maršala Tita!

Bio je to, izgleda, i posljednji pokušaj Nijemaca da ubiju Tita, što im ni ovom prilikom, zahvaljujući i našoj budnosti i vezama, nije pošlo za rukom, kao što mi prije toga nisu uspjeli desantom na Drvar.

VEZE SA SAVEZNICIMA

Savezničku moć smo, najpre, doživjeli vizuelno, u vazduhu, prilikom masovnih prelijetanja lovaca i bombardera iznad naših glava. Ta avijacija napadala je njemačke punktove u Mađarskoj i Rumuniji (Pločešti). Po povratku, neki su iskakali padobranima iz oštećenih aviona - čas među partizane, čas među Nijemce. Potom su nas počeli snabdijevati raznim materijalom i opremom.

Na odgovarajućim mjestima su ložene velike vatre, kao orijentiri gdje avioni treba da izbace tovare. To je, nerijetko bila jedina veza sa avionima.

Nije nam pri tom bilo najpriyatnije slušati kako, poput bombi, fijući limene kutije sa konzerviranom hranom, ljekovima ili vojnom opremom. Poneka kutija bi se i razbila, pa bi se čitava ledina zažutila od konzerviranih jaja, ili zabijelila od mlijeka u prahu_____

Tovari obješeni o padobarane zalutali bi ponekad i među četnike, ili između linija fronta, na ničiju zemlju, pa je bivalo da se oko toga i glava izgubi.

Svetozar Kovačević

NA TELEFONSKOJ VEZI VRHOVNOG ŠTABA U GLAMOČU

Kao stručno lice za telefonske veze dodeljen sam komandi mjesta u Livnu, a potom sam, decembra 1942. godine, prešao u komandu mjesta u Glamoču. U to vrijeme ustaše, Francetićevi crnokošuljaši, često su upadali u sela oko Glamoča, otimali stoku, ubijali ljude i činili razna nasilja. Dolazili su većinom od Šnice i Borove glave.

Jednog dana decembra 1942. godine su i nama presjekli telefonsku vezu koja je vodila od Glamoča ka Drvaru. Naime, oko jedan sat po ponoći nestalo je veze. Napolju je bila velika hladnoća, a i mi smo bili krajnje oskudno obućeni. Ipak, nas dvojca vezista, krenuli smo da otklonimo prekid.

Na pola puta između Glamoča i pilane prema Drvaru zatekli smo čovjeka, ustaškog saradnika, gdje ruši vezu. Iako je bio naoružan, uspeli smo da ga savladamo, a potom i da uspostavimo vezu. Za ovo smo usmeno pohvaljeni.

Iz komande mjesta Glamoč prebačen sam u Roče kod Drvara na telefonsku stanicu. Tih dana je u zaselak Vogan došao i Vrhovni štab. Ja sam dobio nalog da od Stekerovaca, ispod Mliništa, uspostavim telefonsku vezu sa selom Vogan. Zadatak sam izvršio. Tom prilikom sam vidio i Mošu Pijade. Tada mi je rečeno daje to glavna telefonska veza Vrhovnog štaba, što je potvrđeno u mojoj vojnoj knjižici.

Iz Roča se, po potrebi službe, vraćam kao osposobljeni vezista u Glamoč, a **E**tom u Livno, gdje sam bio rukovodilac glavne telefonske centrale. Jedan naš ataljon je 24. decembra 1942. godine bio u pokretu prema Sinju. Nama na centrali je naređeno da uspostavimo telefonsku vezu sa tom jedinicom. Međutim, u toku postavljanja linije, više sela Vogna, iznenadno su nas napale ustaše, pa smo morali prekinuti rad i uz borbu se povući.

Tog istog dana je duvala strašna bura i, na dosta mjesta u Livnu, bila je po-kidana i telefonska i električna linija. Tek što smo se vratili iz borbe u Vognu, trebalo je da se prihvativmo uspostavljanja veze u Livnu. Tada je stigla depesa od Vrhovnog štaba, koju sam prenio svim komandama u Livnu, a kojom se ubuduće zabranuje svim, starešinama da upotrebljavaju osoblje centrale Livno, s obzirom na njen odgovoran zadatak. Tada sam se sam potpuno uvjerio da sam na glavnoj vezi Vrhovnog štaba.

Tu sam telefonsku vezu održavao do 6. marta 1943. godine. Tada su partizani na moru, u Podgori, zaplijenili talijanske brodove, pa je stab 4. operativne zone u Livnu odlučio da uz more uspostavi telefonsku liniju (vezu). Po odluci Vicka Krstulovića, Škorpika i Terzića, upućen sam već 6. marta 1943. godine u Podgoru.

NA DRUGOM KRAJU ŽICE - USTAŠKI BOJNIK

Prvu partizansku telefonsku liniju sam uspostavio na moru od Makarske do Gradca i za Biokovo. Vezu su tako imale: Komanda područja u Podgori, Komanda mjesta, Mornarički odred, Prva lučka kapetanija u Podgori kao i sva mjesta uz obalu do Gradca. Postavio sam i prvi telefon u novoosnovanoj 26. diviziji u Podgori, zbog čega sam veoma ponosan.

Bilo je teškoća na tom zadatku. Kad sam u Drveniku postavljao telefonsku liniju a tu je kanal do otoka Hvara uzak samo tri kilometra, Talijani su nas sa punti na otoku, često gađali iz topova pa smo se na razne načine dovijali da obavimo posao.

Talijani i ustaše su odveli u logor u Makarsku dosta Podgorana, a sa njima i moju ženu i dijete od 6 mjeseci. Poslije ofanzive trebalo je da uspostavim telefonsku vezu od Tučepa za Podgoru i dalje. Međutim, javio mi se ustaški bojnik iz Makarske, pošto, pri paničnom povlačenju iz Podgore, nisu presjekli liniju. Poslije nekoliko oštirih riječi koje sam uputio bojniku, on mi odgovori da bi pre-

gorio i milion kuna samo da zna koji sam. A ja, pošto sam naslućivao napad na ustaše u Makarskoj, odgovorim mu neka pritegne opanke ovih dana, a i onako će saznavati koji sam. A taj bojnik nije znao da se kod njega u logoru nalaze moja žena i dijete...

Milan Pavlinović

H U M O R E S K A

MOCARTOVA AZBUKA

Noge su mi se sastrugale od pešačenja i kurirskog trčkaranja. Nije mi pomagalo što sam tražio da odem u četu. Komandant ni da čuje. A svaki čas nešto izvoljeva, neon, već takve su prilike. U početku mije bilo milo. Kočoperio sam se pred ostalim borcima. Nosio sam automat »pikavac«, koji bi mnogi poželeli. Imao sam i oficirsku, zapravo kurirsku torbicu.

- Hej, Mališa, šta ima novo? - tek me priupita neko od boraca.
- Švrćo, šta se radi u štabu, kako je komandant? - iskušavaju me komandiri i komesari, radi bi da saznavaju priprema li se pokret.

Ja, iako znam nešto, ni za živu glavu nikome ne bih rekao. A ako ne znam, onda se samo smeškam, pravim se važan i tako stičem autoritet. Lepo sam svirao u frulu. Kad god borci nisu na položaju, ja sam bio »glavni«. Čim zasviram, eto ih, okupe se i zaigraju kolo.

Jednom posle borbe, kada smo oterali Švabe, odmarali smo se na velikom proplanku. Svukao sam se do pojasa i sunčao, kad me spopadoše muve. Tu ugledam jedno barjače. Dohvatim ga i stanem s njime mahati i rasterivati mušice.

- Ti, boga ti, Švrćo, znaš i Mocartovu azbuku - pride mi i priupita me Nikola mitraliezac.

- Sta kažeš? - pa se setih da treba da izigravam bistrog momka i da čuvam autoritet. - A kako znaš?

- Pa vidim kako lepo daješ zname barjačetom. Mogao si se javiti za signalistu u štab divizije. Odmah su tražili da popune četu za vezu.

Sad ili nikad, pomislim i otrčim kod komesara brigade. Sa njim se najlakše sporazumevam, shvatiće me. Naravno, neću mu reći da želim da se otarasim kurirske dužnosti.

- Druže komesare, ja sam naučio i Mocartovu azbuku - oprezno mu kažem.
- Bravo, Švrćo! - Za mesec dana cirilicu, za dva latinicu, a sada još i note - zadovoljno se smeškao.

- Molim?
- Kurir, trk! Javi se komandantu - razlez se piskav glas šifrantkinje Nade. Nisam je nikako podnosio, jer se mnogo pravila »važna«.

- Evo me, idem - isplazim joj se da niko ne vidi i odoh.
Kada sam se vratio sa zadatka, komesar je bio otišao u obilazak bataljona, pa tako nismo mogli nastaviti razgovor. Posle sam sve vreme mahao barjačetom i tako vežbao. A nadao sam se da će mi komesar ispuniti želju. I stvarno, nije zaboravio naš razgovor.

- Evo ti, Švrćo, ovo pismo za druga Jakova, šefa kulturne ekipe. Znaš, on je muzičar, dirigent, sve će učiniti za tebe. Mi smo stari, predratni drugovi. Samo bez treme, pokaži šta znaš!

Jedva ga pronađoh u štabu divizije. Kuća u kojoj je bio smešten bila je usamljena na brežuljku. Bože me sačuvaj kakav je taj čovek! Ni nalik na borca. Sav se nekako bio iskrivio. Imao je veliku glavurdnu i grguravu kosu. Mnogo star, deda da mi bude. Kada pročita pismo, obrati mi se:

- Dobro, evo pogledaj ovu partituru dok se ne vratim. Odmah ču ja-i utrapi mi neko blokče.

Gledam u linije i baš se ništa ne razumem. Posle dužeg zagledanja razaznao sam te čudne znake. Na početku nešto kao paragraf, a posle sve mali barjačići. Neki su bili okrenuti gore, a neki dole. Odmah sam shvatio, dohvatio iza pojasa barjačić i stao mahati. Tri puta gore, dva dole. Pa dva puta gore, a šest dole. I ko zna koliko sam dugo mahao, sve dok me nije zabolela ruka. Predahnem, a onda izadem pred kuću i nastavim da vežbam.

U taj mah doleteše nemački avioni. Nisko, u brišućem letu, tako da ih nisam primetio na vreme. Napraviše jedan krug, bacise prema meni crvenu raketu, pa se vratiše i po svojim položajima izručiše bombe! Posle nađe i dirigent.

- Je 1' to ti napravi zbrku nemačkim avionima? Alat ti vera! Načelnik štaba reče da mu se posle javiš.

- Ne znam, ja sam samo vežbao.
- Sviraš pikolo?
- Jok, ovo je trešnjeva frula.
- To je to, hajde da čujem.

Što je ovaj dosadan, pomislim. Pa ja sam došao za signalistu, a ne da sviram. Ali da mu ispunim želju, vidi se da je dobar čovek, razvezem onako kako ja umem.

- Adađo, adađo - stade da maše rukama naniže.

Ne razumedoh ga, govori kao da je Talijan. Valjda sam mu zaglunuo uši. Onda ja okrenem drugu ariju, samo malo tiše. Sluša on, trepće, a brci mu se smeše. Čini mi se da bi zaigrao, ali izgleda da ne ume.

- Bravo, bravo, bravissimo! Prava Mocartova »Čarobna frula«. Pa ti si, Švrćo, genije! Ja ču te školovati. Ostaješ kod mene da učiš. Bićeš veliki muzičar - i još jednom pogleda komesaroovo pismo.

- E, neću! Slušaj, druže, ja znam da sviram. Nisam ovde...
- A, što si onda došao? - začudi se on.
- Kako zašto? Pa piše ti tu.
- Piše da učiš note...
- Šta kažeš?
- Da se muzički obrazuješ.
- Nije istina. Ja sam došao za signalistu i kvit. Da naučim Mocartovu azbuku.
- Valjda Morzeovu azbuku?
- Pa sad... kako ti kažeš.

Jedva smo se nekako sporazumeli. Teško shvata. Ipak, nagovorio me da dolazim kod njega i učim note. Kaže da nema smisla da ostanem nepismen muzičar. Smešno.

Kada sam se javio načelniku štaba divizije, on nije čestitao što sam zbulio nemačke avione i odmah mi je ispunio želju. Tako sam postao signalista u četi za vezu. Posle sam saznao, preko mojih kurirskih veza, da su me predložili za odlikovanje.

Redovno sam odlazio na časove muzike. Najpre mijе bilo dosadno, ali sam se kasnije uverio da čika Jakov svira bolje od mene. U koji god hoćeš instrument, a ume i da komponuje. Posle mijе nadenuo ime »Mocart«. U Jajcu sam ga slušao kako svira na klaviru. Divota. To je muziciranje.

Stevan Petrović

POSTAO SAM RADIOTELEGRAFISTA

Početkom septembra 1943. godine naš bataljon 13. kраjiške brigade, koja je tih dana bila formirana prerastanjem Ribničkog partizanskog odreda u brigadu, nalazio se u rejonu Sanskog Mosta. Naša četa, u kojoj sam bio zamenik komesara, bila je u selu Tramošnji. Održavah smo partijski sastanak na kome smo analizirali uspešno odbijen neprijateljski napad iz pravca sela St. Majdan, kojom prilikom smo razbili jednu nemačku lovačku četu.

Naš sastanak prekinuo je kurir sa poštom. U kratkom naredenju, koje je kurir doneo, pisalo je da se moram odmah javiti štabu brigade, radi odlaska na »neki kurs« pri Vrhovnom štabu. Uputio sam se preko štaba bataljona u štab naše brigade, a odatle u štab 4. kраjiške divizije u čijem sastavu se brigada tada nalazila. Saopštili su mi da idem na radiotelegrafski kurs pri Vrhovnom štabu.

Javio sam se drugu Stevi Ćurguzu, komandiru voda za vezu štaba divizije, koji je, takođe, trebalo da ide na kurs. Sačekao sam dva dana dok se nisu prikupili i drugovi iz ostalih brigada, pa smo krenuli u štab 5. bosanskog korpusa, koji se tada nalazio u Mrkonjić Gradu. Krenuli smo posle kraćeg odmora. Na putu prema Jajcu, sreо sam druga od kojeg sam saznao za pogibiju obe moje sestre, Dobrile i Stanislave. Poginule su u 5. neprijateljskoj ofanzivi. Bio je to težak udarac za mene. Produžio sam za Jajce, ali je moja radost da će u dogledno vreme videti druga Tita, bila pomućena ovim saznanjem.

U Jajce smo stigli 9. septembra, smestili se u jednoj lepoj vili u blizini željezničke stanice. Odmah po dolasku, okupali smo se u fabričkom kupatilu »Elektro-Bosne«. Bilo je to moje prvo kupanje pod tušem sa topлом vodom, od kako sam u partizanima. Nismo se ni osušili, kad se u gradu začu pucnjava. Pored pušaka, čuli su se automati i poneki mitraljez. Mi smo se na brzinu obukli i istrcali napolje, (oružje smo ostavili u zgradu u kojoj smo bili smešteni) da vidimo o čemu se radi! Pomisili smo da se je neka neprijateljska jedinica probila do grada. Kada smo izišli u fabrički krug, saznah smo da je kapitulirala Italija, pa je došlo da provale oduševljenja i veselja uz pucnjavu.

Na kursu je već bilo okupljeno oko četrdeset slušalaca. Brzo sam se upoznao sa njima. Došli su na kurs iz brigada koje su se nalazile bliže Vrhovnog štaba. Bilo je tu veoma zanimljivih ličnosti koje su brigade izabrale za svoje buduće radio-telegrafiste. Posle otkrivanja neprijateljskog špijuna, koji je kao radio-telegrafista Vrhovnog štaba, preko radio-stanice izveštavao o mestu nalaženja Vrhovnog komandanta, usvojena je orijentacija da se za radio-telegrafistu oposobe, pre svega, ljudi potpuno odani ciljevima narodnooslobodilačke borbe.

Malobrojni radio-telegrafisti, koji su se dotada nalazili u nekim štabovima divizija, više su smatrani članovima štabova, nego što su pripadali jedinicama za vezu. Tako se lako može razumeti, zašto je izbor pao na rukovodeći kadar iz četa, ponegde i bataljona. Pored toga što smo svi većinom bili mladi ljudi, pismeni, sa po nekim razredom srednje škole, većina nas smo bili članovi Partije ili SKOJ-a.

Posebno je bilo zanimljivo što sam se našao u društvu sa ljudima veoma različitog porekla i neobičnih životnih puteva. Tu sam se upoznao sa starim revolucionarem i španskim borcem Ernestom Grbićem, koji je imao i fotoaparat pa je napravio nekoliko fotografija slušalaca, koje su i danas sačuvane. Tu se nalazio i Italijan Pino, koji je narodnooslobodilačkoj borbi pristupio tek posle kapitulacije Italije. Tu se nalazila već udata Zora Dragičević, žena Veljka Dragičevića, i mlađa temperamentna devojka Dušanka Perović. Bio je tu sa mnom, koji sam prvi put čuo morzeove znakove, već proslavljeni radio-telegrafist Dragan Joka, koji je uspešno održavao radio-vezu u vrtlogu i stradanjima bitke na Sutjesci.

Na kursu mehaničara veze upoznao sam Antu Raštegorca, legendarnog puškomitralskog 1. proleterske brigade, koji je, još fizički nejak, zbog rana pri forsiranju Drine, sada jurišao na znanja iz radiotehnike kao i Zarać Milana koji je

umesto stolarskog zanata, koga je obavljao pre rata, sada ulazio u laverinte elektronskih veza naših radio-stanica.

Pojedinci su i kasnije pristizali iz udaljenijih jedinica. Kada smo stigli mi, iz 5. bosanskog korpusa, kurs je već uveliko počeo sa radom. Saznao sam da su na kurs došli još 10. maja, pred bitku na Sutjesci, drugovi Rajko Guberinić, Josip Žauhar, Đorđe Dragičević i još neki, čija imena sam na žalost zaboravio.

Kada je Jajce oslobođeno, kurs je, zajedno sa Vrhovnim štabom i Odeljenjem za vezu, prešao u Jajce pa su tako stvoreni povoljni uslovi za rad radiotelegrafskog kursa, koji je radio uporedo sa ostalim kursevima i školama formiranim pri Vrhovnom štabu. Tu je radila i Oficirska škola, Sanitetski kurs i još neki.

Pored našeg kursa, gde nas je sada bilo već oko šezdeset, oformljenje i kurs mehaničara veze, na kome se nalazilo svega nekoliko slušalaca. Ovaj kurs je bio smešten u fabrici »Elektro-Bosna«, u odeljenju elektrolize.

Početkom oktobra na kurs su stigli i drugovi iz Beograda Sveti Savićević, Dimić i Buha. Ogromno iznenađenje doživeo je Savićević, stari revolucionar, kad je došlo do susreta sa drugom Titom i kada je u Vrhovnom komandantu prepoznao čoveka koga je, po zahtevu Partije, krio u svom stanu u Zvečanskoj ulici, u Beogradu 1941. god., odakle je drug Tito krenuo na slobodnu teritoriju. Mada je već tada znao da se radi o visokom partijskom funkcioneru, nije mogao ni prepostaviti da bi to mogao biti generalni sekretar Partije.

Približno mesec dana posle nas, na kurs je stigla i grupa Dalmatinaca. Većinom su bili ilegalci iz Splita, pretežno članovi Partije i SKOJ-a. Čini mi se da je, posle njihovog dolaska, na kursu bilo više vredrine i češće se čula pesma. Na kurs je došao i jedan broj Italijana iz italijanskih jedinica narodnooslobodilačke vojske, koje su se formirale nakon kapitulacije, od Italijana koji su se dobровoljno izjasnili za borbu protiv fašizma. Oni su već bili radio-telegrafisti, te je na kursu trebalo da steknu neophodna znanja za održavanje veza u partizanskim usi ovima.

Radom radiotelegrafskog kursa rukovodio je drug Veljko Dragičević, načelnik radio-službe Vrhovnog štaba. Pored njegovih obaveza na organizovanju i neposrednom održavanju radio-veze za potrebe Vrhovnog štaba, držao je časove iz prijema na sluh i kucanja i upućivao nas u osnovna znanja neophodna za uspešno obavljanje radio-saobraćaja. Izgledao mi je lepo. Onako mlad, sa činom majora, koji je tek nedavno prišao, a nedostižan u baratanju tasterom... Skoro je nepogrešivo ocenjivao vreme, odnosno brzinu kojom nam je kucao morzeove znakove, čijim postepenim ubrzavanjem je podsticao naše zalaganje, kako bi što brže savladali tu, za radiotelegrafiste osnovnu, veštinsku.

Za komandira kursa postavljen je Dragan Joka, koji je za slušaoca kursa poslat iz 7. banijske divizije. On je već znao radiotelegrafiju, a na kursu je savlađivao ostale veštine i znanja koja su potrebna partizanskom radiotelegrafistu.

Program kursa se delio na četiri nastavna predmeta: kucanje i prijem na sluh sa radiosaobraćajnim pravilima, elektrotehnika, radiotehnika i politička nastava. Kasnije je uveden i praktičan rad na radio-stanicama. Od nastavnih sredstava imali smo jednu zujalicu »zumer«, napravljenu od koncertnog prijemnika, koja se mogla napajati iz električne mreže 220 volti. Druga zujalica je bila napravljena od zvonca za istosmjernu struju, davala je dosta hrapav ton, a mogla se napajati pomoću akumulatora. Časovi iz ovog predmeta izvođeni su pretežno iz prijema na sluh, iz kucanja samo mali broj. Naučili smo kako treba držati taster i znali da lagano kucamo morzeove znake.

Kucanje smo inače vežbali u slobodnom vremenu, to znači noću, jer po danu praktično nismo imali slobodnog vremena. Prosto smo se otimali za taster, pa je jedino rešenje bilo da napravim raspored za kucanje tokom cele noći.

Raspolagali smo sa zaista oskudnim nastavnim pomagalima. Ali, ipak su postizane zadovoljavajuće brzine u prijemu na sluh morzeovih znakova do stotinu i više znakova u minutu. Bilo je problema za olovke a umesto sveski pronašao

sam u magacinu fabrike »Elektro-Bosna« blokove sa nekakvim formularima, pa su nam odlično služile za pisanje.

Elektro i radio-tehniku predavao nam je kapetan Slobodan Nakićenović, koji je pre rata studirao elektrotehniku na fakultetu u Beogradu. Program iz ovih predmeta bio je veoma obiman, pa mi je i danas neshvatljivo kako smo za kratko vreme uspeli mnogo toga da naučimo. Pored osnovnih teoretskih znanja iz elektrotehnike, izučavali smo izvore za napajanje. Iz radio-tehnike izučavali smo principske šeme radiopredajnika i prijemnika, čemu su, naravno, prethodila predavanja iz teorije i objašnjenje pojedinih fizičkih procesa, kako bi se uopšte mogao razumeti rad radiouređaja.

Program je izučen za svega dva meseca. Nakićenović je bio izvrstan predavač, znao je jednostavno i pristupačno da objasni mnoge zamršene znakove i teorije. To znanje, koje sam stekao na kursu, i kasnije, kada sam te predmete izučavao na vojnim školama, mnogo mije koristilo. Sećam se da sam pre odlaska sa kursa u jedinicu znao na šemi objasniti gotovo sve fizičke procese i da »ispratim signal«, kako se to kaže, od tastera do antene na predajniku i od antene do slušalice na prijemniku.

Za političku nastavu bio je odgovoran drug Rajko Guberinić, sekretar naše osnovne organizacije. Pored aktuelnih tema izučavali smo i Istroju SKP-b, bila je prevedena na naš jezik i predstavljala je jednu od retkih knjiga za partijsko-ideološku izgradnju. Najteža je bila Četvrta glava, u kojoj su obrađivane osnove dijalektičkog i istorijskog materijalizma.

Te teme smo obrađivali na taj način što su pojedini drugovi zaduživani da referišu po određenim pitanjima, poglavljima, zatim bi se vodila diskusija.

Sećam se da sam referisao po Prvoj glavi Istorije. Škola je imala obaveze da se angažuje i u političkom radu na terenu. Zadužili su me da održim predavanje radnicima u fabriki »Elektro-Bosna«. Imao sam tremu i pokušavao sam da tu obavezu obavi neko stariji od mene, pravdao sam se da sam rođen u Jajcu, da mije zbog toga neugodno a to su mi, upravo, uzeli kao još jedan razlog više da baš ja izadem pred radnike.

Pojedine aktuelne teme, za nas kursiste, držali su članovi Vrhovnog štaba. Išli smo i na predavanja u Dom kulture, na kojima su prisustvovali slušaoci ostalih škola i kurseva, kao i predstavnici ustanova i štabova, tada smešteni u Jajcu. Ta predavanja su najčešće držali članovi Centralnog komiteta KPJ.

U praktičan rad na radio-stanicama uvodili su nas postepeno, nakon provere kako smo savladali prijem na sluh, kucanje i teoretski deo. Najpre smo učili rukovanje i podešavanje na zaplenjenim nemačkim radio-stanicama »Torn Fu b-1«. Kasnije smo raspoređivani na praksu, na radio-stanice Vrhovnog štaba, na kojima je održavana radio-veza sa operativnim jedinicama. U početku smo samo slušali signale na prijemniku, zatim su nam, postepeno, dozvoljavali da ponešto i otkucamo tasterom. Ja sam bio na praksi kod Nikoslava Stipišića i Andelka Gančevića; oni su me ubrzano ohrabrili da uzmem taster i da samostalno predam depešu. Bio je to za mene nezaboravni događaj kad sam posle dosta sporog i opreznog kucanja, primio potvrdu da je moja emisija ispravno primljena.

Nastava je u prvo vreme izvođena u zgradi u kojoj smo i stanovali. Kada se povećalo brojno stanje slušalaca, proširili smo se na još jednu kuću. Zgrada u kojoj je ranije bila kafana, bila je skoro potpuno ukopana u steni, tako daje predstavljala dobru zaštitu u slučaju napada iz vazduha.

Ne sećam se da li su nas nastavnici brojčano ocenjivali. Imali smo ispite iz praktičnog rada na radio-stanici. Nastavnici su uvek znali koju brzinu može primati bilo ko od nas, i da li je neko u stanju da samostalno radi na radio-stanici.

Mada smo preko celog dana bili angažovani na nastavi, našlo se, ponekad, vremena i za šetnju po gradu. Prisustvovali smo priredbama u Domu kulture (danas Dom drugog zasedanja AVNOJ-a), a, povremeno, odlazil smo i u posetu Sanitetskom kursu. Tamo je bilo dosta drugarica naših godina, godina u kojima je traženje simpatija nešto što nisu mogli sputati ni rat ni obaveze u školi...

Uzbuđenje je jako naraslo pred otvaranje Doma kulture, ne toliko zbog predstave koju su priredili glumci Pozorišta narodnog oslobođenja, koliko zbog mogućnosti da vidimo druga Tita. Prilikom prvog oslobođenja grada, godinu dana ranije, dom je spaljen zbog ogorčenog otpora ustaša u njemu. Odlučeno je da bude obnovljen i otvoren na godišnjicu oslobođenja grada. Početak predstave bio je zakazan u osam časova uveče. Međutim, nešto pre otvaranja, pojavio se neprijateljski avion, koji je kružio nad gradom. Leteo je nisko, videli smo da nije »roda« (kako smo zvali male izviđačke avione). Misili smo daje neprijatelj doznao za svečanost i da će bombardovati dom.

Posle nekoliko krugova, avion je nestao iza brda, a ubrzo zatim, začuo se strahovit tresak. Kasnije smo saznali, da se to srušio avion. Sad smo slobodnije otišli u dom.

Progurao sam se među redare i postavio upravo pored vrata na koja će ući drug Tito. Tačno u osam časova pojavio se drug Tito; ognut šinjelom, ušao u salu, pozdravljen burnim i dugotrajnim aplauzom.

Posle priredbe skoro uvek održavale su se igranke na kojima su se uglavnom igrala kola, najčešće, naravno, popularno kozaračko kolo. Pripadnici savezničkih misija, koji su isto tako dolazili u dom, rado su igrali kola. Osim nekih Engleza, našim igramu su se najviše odusevljavali Kanađani. Nijedno kozaračko kolo nije moglo proći bez njih. Simpatični su bili sa njihovim: »drže Tito..».

Na priredbama, koje je davalo Pozorište narodnog oslobođenja videli smo pozorišne i baletske predstave (između ostalog i Gogoljevog »Revizora«). Najpopularnija je bila »Stara priča« od Milovana Mitrovića. Glumci su u toj basni glu-mili životinje, od kojih je svaka predstavljala nekog od neprijatelja. Posebno je izazivala na smeh neverovatna sličnost glumca Nikole Popovića sa Hitlerom. U toj predstavi su, na vrlo duhovit način, ismejavani Hitler, Mussolini, Pavelić i ostale fašističke vođe.

Jednog dana Veljko Dragičević nam je doveo kapetana Crvene armije. Predstavio nam gaje kao radiotelegrafistu koji želi da vidi kurs radiotelegrafije. Mi smo se obradovali, jer smo prvi put videli oficira Crvene armije. Zadržao se kratko, upitao nas kako smo, zatim nam je otkucao preko zujalice jedan kratak telegram, brzinom od oko 60 znakova u minuti. Ne znam da li je namerno kucao lagano ili nije ni umeo brže, pa smo mi ostali razočarani.

Pripremalo se Drugo zasedanje AVNOJ-a. Nekoliko nas, slušalaca, bilo je angažovano u pripremama za zasedanje. Zajedno sa još jednim drugom obilazio sam grad, radi obezbeđenja smeštaja za većnike AVNOJ-a. Zasedanje, međutim, nisam dočekao u Jajcu. Pozvao me je major Dragičević i saopštio da sam određen za radiotelegrafistu u 1. proletersku diviziju. Opomenuo me je da, kao načelnik radio-stanice, vodim računa o tome da sam prvi radio-telegrafista koji sa kursa odlazi u tu našu proslavljenu diviziju i da treba da opravdam ukazano povelenje. Sa mnom je pošao i Stjepan Benzon. On je došao iz Splita sa grupom Dalmatinaca, a bio je službenik na željeznicu pa je već pre dolaska na kurs, odlično kucao i primao morzeovu azbuku. Samo se upoznao sa radio-saobraćajnim pravilima i uvežbao rukovanje radiostanicom.

Pre odlaska na dužnost u jedinice, dogovorili smo se sa ostalim slušaocima o načinu međusobnog sporazumevanja. U tom cilju odredili smo kratice i signale, sastavljene od tri jednaka slova ili brojeva, koji su se mogli lako zapamtiti. Najveći broj pojmove služio je obaveštavanju o borbenoj situaciji. Navešću nekoliko, kojih se i danas sećam:

- SSS? Kakva je situacija kod vas;
- OK Sve u redu;
- AAA Tuče nas neprijateljska avijacija;
- NNN..... Napadaju nas Nemci;
- UUU Napadaju nas ustaško domobranske snage;
- MMM Neprijatelj nadire sa motorizacijom;
- GGG Situacija je ozbiljna (»gusto je«);
- PPP Nalazimo se u pokretu, na maršu;

Ovi signali su mi kasnije, jednom zgodom, veoma dobro poslužili da saznam situaciju kod jedne naše brigade, kada su im akumulatori na stanicu bili prazni, a nije ni bilo vremena za šifriranje telegrama. Pored ovih signala, svaki od nas zapamatio je i pozivni znak po kojem smo znali koji je radiotelegrafista na stanicu. To su obično bila početna tri slova imena i prezimena ili mesta odakle je radiotelegrafista bio rodom. Tako sam ja dobio pozivni znak »NEB de SYT« (Nebojša sa Sitnice, selo u kome sam živeo pred rat), a Benzon »BEN de SPL« (Benzon iz Splita).

Ubrzo posle ovog razgovora sa Veljkom Dragičevićem, dobili smo radio-stanicu. Seli smo u partizanski voz u Jajcu, krenuli za Donji Vakuf, gde se tada nalazio štab 1. proleterske divizije.

Pupić Nebojša

PRVO OGLAŠAVANJE »NOVE JUGOSLAVIJE«

Stupio sam u NOB 1. XI 1941. godine u Šibensko-trogirski odred i postao komandir čete. Kada su u štabu 4. operativne zone saznali da sam po zanimanju radio-telegrafist, polovinom 1943. godine, pozvali su me u štab da održavam radio-veze sa Vrhovnim štabom i brigadama. Rukovodilac veze bio je Andrija Čečuk.

Preko Troglava i Livanjskog polja stigao sam u Livno. Oktobra 1943. godine određen sam da idem u Vrhovni štab u Jajce. Do Bugojna sam se vozio kamionom, a dalje-partizanskom željeznicom. Od šefa veza Vrhovnog štaba Veljka Dragičevića dobio sam zaduženje da budem nastavnik na kursu za radio-telegrafiste iz kucanja i primanja, a pored toga održavao sam nekoliko redovnih veza, pored ostalih i sa »Slobodnom Jugoslavijom«. Sve depeše bile su sa potpisom druga Tita i oznakom DDD.

Jednog dana Veljko Dragičević me je poslao drugu Moši Pijade, koji mi je rekao da se formira telegrafska agencija Nova Jugoslavija »TANJUG« i da će ja biti njen radio-telegrafista. Pozivne zname agencije CO de YUG 10 mi., glas Nove Jugoslavije, prvi put 5. XI 1943. godine moja ruka je pustila u etar. Na predajniku »DZEK« emitirao sam proglašće i pozive našim ljudima da napuste neprijateljske formacije na hrvatsko-srpskom i engleskom jeziku. Polovinom siječnja 1944. na-
justili smo Jajce, a dolaskom u Drvar, nekoliko dana sam radio za TANJUG, da
vi, u veljači 1944. godine, pošao do jedinica koje su trebale izvršiti prodor u Srbiju. Sa nama se kretala sovjetska vojna misija sa generalom Pavkom Uičem. Zadužen sam sa radio-stanicom »SJEVER« i ostalim uputama. Kada smo došli na Kupreško polje, bilo je takvo nevrijeme - vejavica da radio-stanicu sa jednog rama nisam mogao premjestiti na drugo. Glavu sam zamotao nekim šalom i kada smo predahnuli u nekim bajtama, i počeo skidati šal, izgledalo mi je da se skidala koža sa mog lica. Tu smo se malo odmorili i popili tople vode.

U Rudom smo se sastali sa Glavnim štabom Srbije, a malo kasnije i sa 5. krajiskom divizijom i 2. dalmatinskom brigadom.

Preko istočne Bosne i Sandžaka, na putu za Crnu Goru, muke smo imali sa punjenjem akumulatora. Snalazili smo se kako smo umeli. Dešavalо se da smo akumulator nosili na neprijateljski teren, do vodenice i u njoj ga napunili za nekoliko veza.

U štabu 2. korpusa u manastiru Morači, gdje smo se smjestili, održavao sam vezu sa Vrhovnim štabom do 25. V 1944. godine. Toga dana nisam mogao uspo-

staviti zakazanu vezu. Nisam bio zabrinut računajući da su oni u pokretu, ali Radio-London je javio da je bio desant na Drvar.

Preko Italije i Visa najzad smo avionom stigli u Srbiju. Kad je Srbija oslobođena, tražio sam da idem u 2. armiju, što nije odobreno. Kada se završio rat, bio sam komandir čete za vezu u 2. armiji, gdje sam organizovao centar za prisluškivanje. Zbog bolesti sam otišao u bolnicu, a poslije za pomoćnika komandanta veze divizije.

Ante Runjić

VEZISTA U VRHOVNOM ŠTABU

Kada je srušen prvi ustaški voz na domaku Bosanskog Petrovca, u kuću Strahinje Mirkovića došao je Nikola Pećanac, jedan od organizatora ustanka u tom kraju.

Zahtevao je od Strahinje da sruši električnu centralu u Oštrelju. To je bio i jedan od prvih ratnih zadataka Mirkovića. Oštrelj je oslobođen i u njemu se smestio štab odreda, kojim je komandovao Milutin Morača. Odreden sam da organizujem žičnu vezu u nekoliko pravaca.

Kao mladi električar dao sam se na posao. Trebalo je uspostaviti nekoliko linija u pravcu Bosanskog Petrovca, gde se nalazio komandant Slavko Rodić sa svojim jedinicama. Položaj je bio na pet kilometara od utvrđenog ustaškog garnizona.

Dalje je veza uspostavljena ka selu Šakovcu prema Semetovcu i glavnoj osmatračnici na Oštreljskom brdu, sa kojeg je posmatran i praćen pokret neprijatelja od Bosanskog Petrovca. Sredstva su bila više nego skromna.

KOMANDIR HAUBICE TRAŽI VEZU

Postavili smo pet linija i šestu u pravcu čuke »Vila«, gde se nalazila jedna naša haubica, koju smo oteli neprijatelju u borbi kod Krnjeuše. Haubicom je komandovao Marko Trikić. Zahvaljujući telefonskoj vezi na osmatračnicama, haubica je ispunila zadatak. Jedna granata pogodila je ustašku menzu u Bosanskom Petrovcu; tom prilikom je poginulo oko dvadeset ustaških starešina. Za uzvrat, ustaše su nam odgovorile uraganskom vatrom iz dvadesetak artiljerijskih oruđa. Granate i avionske bombe kidale su liniju. To se desilo i sa linijom koja je vodila na položaj kod haubice. Komandir haubice trčao je u pravcu komande sa pištoljem u ruci i tražio veziste.

- Šta je sa vezom? Opet ne mogu da dejstvujem.

U međuvremenu je veza uspostavljena i ja sam mu rekao:

- Ne gubi, Marko, vere u nas, veza je ispravna.

- Ohladi se malo, Marko! - smeškao se i Morača umirujući ga.

Desetak vojnika bdili su nad linijom i pod vatrom artiljerijskih granata i avionskih bombi. Intervenisali u slučaju prekida. Svakoje bio zadužen za jednu liniju. Sa mnom, na glavnoj liniji koja se pružala ka Bosanskom Petrovcu, bio je borac Mirko Lukač. U jednom momentu, kada su oko nas eksplodirale granate, povikao je:

- Gotovi smo, Strahinja! Izdrobiće nas granate!

- Ne boj se Mirko. Skači za mnom!

Pošao sam u najблиžu rupu koju je u zemlji izrovala granata/a pored mene je legao i Mirko. Znao sam staru vojničku uzrečicu: da po drugi put na isto mesto granta ne pada.

JEDNOSTAVNA, ALI SIGURNA VEZA

Prvi telefoni na našim položajima bili su marke »Erikson«. To su telefoni bivše jugoslovenske vojske. Dobro su nam došli i zidni telefoni sa železničkih pruga. Malo je bilo kabloske telefonske žice, pa smo masovno koristili čeličnu i drugu, bilo kakvu žicu za linije. Kao izolacija služila su nam parčad gume ili gume od automobila.

Već 1942. godine kretali smo se sa žičanom vezom za jedinicama na položaju. Kurirska veza nije bila dovoljna. Nisu se mogla brzo prenositi naređenja i izdavati zapovesti.

Dalje od neprijateljskih položaja dobro nam je došla čelična žica, ali, tamo gde smo morali brže uspostaviti vezu i u blizini neprijateljskog položaja gde se morala više puta puzanjem postavljati linija, koristili smo neke telefonske kablove. Linija je postavljena na brzinu i priručnim sredstvima, ali nas je retko kad izdala.

NAROD NAM JE POMAGAO U POSTAVLJANJU VEZE

Kada je Vrhovni štab došao u Bosanski Petrovac, dobio sam naređenje da se tamo javim. Već sam se afirmisao kao vezista.

Došavši u Bosanski Petrovac, javio sam se Čika Janku. Sa njim je bio i Ivo Lola Ribar. Kasnije, vrlo često, viđali smo se pa su mi svi ti susreti ostali u lepotu sećanja. Moša me je ponajviše snabdevao duvanom. Nismo se nikada sreli a da nisam dobio zamotuljak duvana ili, bar, neku cigaretu.

Godine 1943. po naređenju Vrhovnog štaba iz Treće krajiške brigade prekomandovan sam u Jajce. Čim sam došao u ovaj grad, koji je odisao svežinom i mladošću mada je bio rat, pristupio sam opravci telefonskih veza na železničkoj pruzi oslobođene teritorije Gornji Vakuf-Bugojno-Jajce i dalje, prema Mliništu. Pored toga, imao sam zadatku da osposobim telefonske veze sa centralom jajačke pošte, kojom je rukovodio drug Bošković rodom iz Užica. Najvažnije je bilo da se sa centralom po vežu svi delovi ovi Vrhovnog štaba, a pre svega pećina fabrike karbita ispred koje se nalazila baraka-radno mesto vrhovnog komandanta druga Tita.

U uspostavljanju telefonskih komunikacija sudelovao je i drug Mile Droca, tada načelnik veza Prve proleterske divizije.

NA STUBOVIMA DOK BOMBE PADAJU

Veze je bilo teško uspostavljati. Nemačke »štuke« stalno su u obrušavajućim naletima bombardovale Jajce i prugu. Najteže je bilo kada bi nas napad zaticao na stubovima. Međutim, tada nismo ni mislili na opasnost, već na zadatku.

Rad je ipak dobro napredovao. Za kratko vreme u Jajcu su osposobljene sve veze i povezani svi punktovi. Sećam se daje u toku radova a i kasnije, među nas dolazio drug Bošnjaković i sa nama delio radost kada bismo brzo završili posao. Međutim, on je umeo i da se na nas ljuti kada bi se veza zbog kvara makar i za trenutak prekinula. Tada bi obično govorio: - Požurite, drugovi, na vezu čekaju drug Marko i čika Janko. Požurite!

Na pruzi Gornji Vakuf-Bugojno-Jajce, u periodu II zasedanja AVNOJ-a, telefonske veze bile su pokidane, a stubovi na više mesta porušeni. Trebalo je uložiti mnogo napora da bi se veze ponovo uspostavile. Železničari su imali tada za-

datak da organizuju prevoz partizanskih jedinica i hrane, kao i prevoz delegata koji su išli na Drugo zasedanje AVNOJ-a.

Radili smo i danju i noću na uspostavljanju linija. Pored toga, moj zadatok bio je da vodim stalnu brigu o ispravnosti osposobljenih veza i telefonskih aparat. Kako sam u to vreme bip jedino stručno lice za ovaj posao, obavljao sam opravku svih sredstava veze. Železničko osoblje postavljalo je stubove i opravljalo prekinute veze. Za petnest dana, koliko je trajala ova akcija, duž cele pruge ugrađeno je stotinak telefonskih stubova i oko 50 kilometara žice.

Naša radost zbog uspešno izvršenog zadatka bila je velika. Jer, sada je i pruga od Gornjeg Vakufa do Jajca bila uključena u sistem veza. Tako je i naša radost putovala telefonskim žicama, zajedno sa nama i naređenjima koja su slata od strane železnice i operativnih jedinica.

Za uspešno obavljen zadatok bio sam pohvaljen od strane drugova Ljube Medarevića i čika Deve Belivukovića, koji je tada bio komandant železničkog čvora u Jajcu, a pred samo zasedanje AVNOJ-a postao sam i član KPJ. Svi ti događaji sa sobom nosili su i svoju težinu ali i lepotu.

NAROD NAM JE POMAGAO

Dobio sam zadatok da hitno uspostavim vezu sa svim odeljcima Vrhovnog štaba, preko Ilijinih voda i Grmeča za Podgrmeč i sa jedinicama kojima je komandovao Košta Nad. Po oslobođenju Bihaća uspostavili smo telefonsku vezu i sa ovim gradom. Stvaranjem veće teritorije u Bosanskoj Krajini, postavili su se i složeniji zadaci organizaciji veze. A materijala je uvek nedostajalo, pa nam je dobro poslužila i železna žica iz izgorele fabrike celuloze u Drvaru. Ta žica je, inače, služila za pakovanje fabričkih proizvoda.

Nije bilo stručnjaka ali, ipak, posao se obavljao. Na glavnoj centrali radili su borci - invalidi. Sećam se drugarice Ranke, koja je izgubila nogu u Prvoj proleterskoj brigadi, jedne drugarice iz Zagreba i dva druga iz Bosanske Krajine. To su bili sve provereni borci, jer ni jedna reč, ni jedan razgovor nije smeо da se govori drugome. Ja sam imao tu privilegiju da sam mogao obilaziti telefone rukovodilaca iz Vrhovnog štaba i proveravati njihovu ispravnost....

Danju i noću smo obilazili linije. Narod nam je pomagao u uspostavljanju i održavanju linije. Kad su god videli daje linija prekinuta, sami bi je vezivali i o tome nas obaveštavali. Četvrtu ofanzivu posebno smo mi vezisti dobro zapamtili. Veze su nam često kidane artiljerijskom vatrom i avionskim bombama, a morali smo je održavati po svaku cenu. Nije bio redak slučaj da liniju vezujemo na brisanom prostoru dok oko nas padaju granate...

Trebalo je postaviti vezu od Drvara ka Glamoču i dalje, dugu i više od 60 kilometara. Zato nam je u posebno lepom sećanju ostala pomoć naroda. Zajedničkim snagama tu vezu smo uspostavili za desetak dana.

Kada se setim veze u ratu i Četvrte ofanzive, ne mogu da se ne setim i dva brata Banjca, Draga i Đurđa. Kada smo prešli Neretvu, mene je na Jablanici »uzeo tifus pod svoje«. Predao sam dužnost Dragu Banjcu. Kad sam se vratio, Drago je otisao u Drugu proletersku za komandira žične veze.

VEZA U DRVARU

Najodgovorniji zadatok od kako sam počeo raditi na organizaciji veze između jedinica i u Vrhovnom štabu bila je organizacija veze u Drvaru. Telefonska centrala bila je ukopana u zemlji, kod Riglove pećine, koja se danas zove Titova pećina. Odatile je trebalo uspostaviti vezu sa Titovom pećinom u Bastasima više Bastanskog jezera, sa drugim delovima Vrhovnog štaba i sa ruskim, američkom i engleskom misijom koje su se nalazile u Drvaru.

Veza je vrlo dobro uspostavljena. Funkcionala je izvesno vreme, čak i posle spuštanja desanta.

Vezisti su desetkovani u Drvaru, ali su zadatak izvršili. Tu sam i ja dobio parče granate u glavu...

Strahinja Mirković

AMATERSKA, ALI DOBRA

Osmog avgusta 1942. godine, po nalogu KP, otišao sam u partizane i septembra mjeseca 1942. ušao u sastav tek formirane 1. dalmatinske brigade u Ruđanima.

U prvoj akciji, u borbi kod Duvna, bio sam ranjen u ljevu nogu i doveden u bolnicu (selo kod Drvara) na Iječenje. Po otpuštanju iz bolnice, raspoređen sam na telefonsku centralu pri 4. operativnoj zoni u Livno. Komandant štaba zone bio je Vicko Krstulović, a načelnik Velimir Terzić.

U telefonskoj centrali našao sam Atilija Duplančića Spličanina. Radili smo na telefonskoj centrali, neprekidno i danju i noću, jer su se baš u to vrijeme vodile borbe oko Kupresa i Šuica.

Duplančić i ja smo razgovarali o svačemu, pa smo kroz te naše razgovore saznali da smo obojica radio-telegrafisti i da smo radio-telegrafsku školu završili u Šibeniku pri Mornaričkoj izvidnoj komandi bivše Jugoslovenske ratne Mornarice. Jednog dana došli smo na ideju da razgovaramo i o tome kako i na koji način uvesti radio-telegrafiju u naše operativne jedinice i kako tu našu ideju sprovesti u život. Odlučili smo da zajedno napišemo pismo Vrhovnom štabu i da u njemu iznesemo naše prijedloge i želje. Napisali smo pismo i uputili ga Vrhovnom štabu NOV i POJ koji se tada nalazio u Radaslijama kod Glamoča.

Negdje oktobra 1942. godine pozvonio nam je iz štaba 4. operativne zone komandant Vicko Krstulović i upitao nas jesmo li mi pisali neko pismo Vrhovnom štabu NOV i POJ. Odgovorili smo da jesmo, a on nam je tada rekao da se jedan od nas spremi da ide u Vrhovni štab. Odlučili smo da ide drug Duplančić, a ja da ostanem na centrali. Polovinom oktobra 1942. naše jedinice su se morale povući sa područja Livna, te se štab 4. operativne zone povukao u Glamoč. Ja sam opet radio u telefonskoj centrali u Glamoču.

Krajem oktobra ili polovinom novembra 1942. pozvao me je Vicko Krstulović i naredio da se odmah spremim za odlazak u Vrhovni štab NOV i POJ. Po dolasku u Bosanski Petrovac, u Vrhovni štab, primio me je Velimir Terzić, koji me je poznavao iz štaba 4. operativne zone. Odmah sam bio raspoređen u radio-centar gdje su se nalazili drugovi Veljko Dragičević i Atilijo Duplančić. U Vrhovnom štabu se nalazila jedna radio-stanica koja je radila sa radio-stanicom »Slobodna Jugoslavija« u Sovjetskom Savezu, pod rukovodstvom Veljka Vlahovića. Tu radio-stanicu, koja se nalazila u Vrhovnom štabu, donio je ranije Veljko Dragičević.

Svakodnevno je održavana radio-veza sa »Slobodnom Jugoslavijom«. Na toj radio-stanici radili smo sva trojica, jer je bilo potrebno i uvježbavanje, zbog prekida koje smo imali u našoj struci. Radio-stanica je bila jačine oko 1000 Wati, a radilo se »duplex rad«. Za duplex rad bilo nam je potrebno, svaki put kada smo radili, poslužiti se prijemnikom druga Tita.

Oko 10. decembra 1942. godine ja sam bio raspoređen u Glavni štab Hrvatske, a Atilijo Duplančić u 1. bosanski korpus. Po dolasku u Glavni štab Hrvatske,

raspoređen sam na radio-stanicu kojom je održavana veza samo sa Vrhovnim štabom. Tu sam našao Janka Rajčevića.

U Glavnem štabu Hrvatske nalazila se još jedna radio-stanica kojom smo ja i Vladimir Bakarić, svakog dana u ponoć, zvali našu ilegalnu radio-stanicu u Zagrebu. Isto tako, nastojali smo uspostaviti radio vezu sa štabom 2. operativne zone na Žumberku. Ovu vezu nismo mogli uspostaviti, iako smo svakog dana zvali. Januara mjeseca 1943. godine uputio me je Vladimir Bakarić na Žumberak u štab 2. operativne zone - da ispitam razloge zbog kojih se veza ne može uspostaviti. Po dolasku u štab konstatovao sam da im radio-stanica nije radila na dogovorenoj talasnoj dužini, pa je bilo potrebno produljiti zavojnici i time povećati talasnu dužinu. To je uradio radio-tehničar Zvonko iz Zagreba, koji je kasnije poginuo u Otočcu kao šef radio-tehničke radionice.

Ovoj stanicu nije se znalo ni ime ni jačina, jer su je sastavljeni amateri od dijelova iz nekoliko evropskih zemalja, tako da su lampe bile njemačke, otpornici francuski, neki dijelovi italijanski, blok-kondenzatori, opet iz neke druge države itd. Ali stanica je bila dovoljno jaka za rad sa Glavnim štabom Hrvatske. Ovdje sam našao Dragoca Fućka, radio-telegrafistu. Marko Belinić, komesar 2. operativne zone, uputio me je u selo Pribić, gdje sam mogao koristiti električnu mrežu 220 V., a samo na kilometar dalje u selu Draganić, nalazio se ustaški garnizon... Čim sam pozvao Glavni štab Hrvatske, odmah mi se javio i radio veza je bila uspostavljena.

U Glavnem štabu Hrvatske nalazio se Janko Rajčević, koji mijenjao odgovorio da me čuje sa QSA 5. Drug Marko Belinić je odmah dostavio gomilu telegrama za Glavni štab Hrvatske. Posao oko šifriranja i dešifriranja obavljali smo sami.

Neprijatelj iz Draganića nas je otkrio i često tukao iz artiljerijskih oruđa, ali nije bilo ljudskih žrtava.

Negde 1943. godine, Janko Rajčević mijenjao novu englesku stanicu tipa M-1 jačine 1000 Wati sa pogonom na akumulator od 6 V.; talasne dužine su određivane pomoću kristala. Za punjenje akumulatora služili smo se jednim benzinskim motorom sa ugrađenim elektromotorom.

Po odlasku štaba 2. operativne zone na sektor Moslavine i Kalnika, radi rasplamsavanja ustanka i formiranja novih operativnih jedinica, ja sam bio dodijeljen štabu 13. proleterske brigade »Rade Končar«.

Neprijatelj je već tada znao da raspolaćemo sa jakim radio-stanicama, pa se služio svim sredstvima da nas onemogući u našem radu. Jedne noći električna centrala u Jaski, kojom se služio neprijatelj, povećala je napon na 250 V., pa je u mojoj radio-stanici izgorjelo nekoliko otpornika i drugih dijelova, te sam bio primoran otići u Otočac u Glavnu radio-tehničku radio-stanicu radi opravke. Uz pratnju deset proletera 13. proleterske brigade, tek nakon 10 dana, stigli smo u Otočac gdje sam se javio Vladimиру Bakariću i Velimiru Terziću, koji se ovdje našao u Glavnem štabu Hrvatske. Iskoristio sam priliku da se zahvalim što su mi poslali dobru radio-stanicu, a drug Terzić mijenjao odgovorio: »Dobrim telegrafistima trebaju i dobre stанице«. Drug Bakarić me je uputio u Moslavinu i na Kalnik, tamo gdje se već nalaze drugovi iz 2. operativne zone.

Po dolasku u Moslavinu, uspostavio sam radio vezu sa: Glavnim štabom Hrvatske, Glavnim povjeljstvom Slovenije, Žumberačkim sektorom i 6. slavonskim korpusom.

Januara 1944. godine formiranje 10. zagrebački korpus u čiji sastav su ušli 32. divizija sa brigadama »Braća Radić« i »Matija Gubec«, kao i 33. divizija sa 1. i 2. moslovačkom brigadom.

Tada je reorganizovana služba veze. Formiran je odsjek za radio i TT vezu i šifransko odjeljenje. U odsjeku sam imao dvije radio stanice i to M-1 i B-2, sa kojima smo održavali vezu sa: Glavnim štabom Hrvatske; Vrhovnim štabom NÖV i POJ; Glavnim povjeljstvom Slovenije; Štabovima 6. slavonskog korpusa; 32. divizijom, 33. divizijom, Zagorskom brigadom, 7. banjanskim divizijom, Pokrajinskim komitetom KPJ za gornju Hrvatsku, radio-stanicom u zemunici na Kal-

niku kada se Kalnik nalazio u neprijateljskim rukama, podzemnom radio-stanicom na putu Zagreb-Varaždin i vojnom bazom u Bariju.

Odsjek radio-centra Korpusa organizirao je i dva kursa za radio-telegrafiste sa po 20 slušalaca koji su sa uspjehom završili. Sredstva za obučavanje smo dobili od savezničkih misija.

Isto tako, za potrebe Pokrajinskog Komiteta KPJ za gornju Hrvatsku, po nalogu Anke Berus, pripremljene su dvije radio-stanice zvane »špjunke«, opremljeni radio-telegrafisti, ugovoreni pozivni znaci i šifra i sve drugo što je bilo potrebno, te su upućeni u Zagreb.

U 32. i 33. diviziji smo imali radio-stanice tipa SCR sa pogonom ručnim generatorom i akumulatorima, a u brigadama radio-stanice tipa »Gođevac«.

Značajno je napomenuti da su prilikom desanta na Drvar nestale šifre za rad između Vrhovnog štaba i Glavnog štaba Hrvatske.

Nikola Vidan

KURS MEHANIČARA VEZE PRI VRHOVNOM ŠTABU

Posle potpunog zauzimanja Bugojna, u letu 1943. godine, formiranje negde između Bugojna i Prozora, u 4. krajiškoj brigadi kurs signalista. Naše jedinice su tada opsedale Prozor. Učili smo znake sporazumevanja pomoću dve zastavice danju, a noću pomoću džepnih baterijskih lampi. Jednog dana, dok još kurs nije bio završen, upućen sam sa još jednim drugom iz 5. divizije u Jajce na radio-telegrafski kurs pri Vrhovnom štabu. Koliko se sećam, došli smo u Bugojno, a dalje smo išli vozom, jer je ta teritorija do Jajca bila slobodna.

U Jajce smo stigli oko polovine septembra. U Jajcu se skupila veća grupa (bilo nas je, čini mi se, 40 do 50) i odmah po dolasku počela je intenzivna obuka. Menje bilo nešto lakše, pošto sam već ranije u aero-klubu u Sarajevu učio radio-telegrafiju. Polet sa kojim je počela obuka bio je pravi partizanski, kao neki juriš na neprijatelja! Zujalica za obuku je bila napravljena od nekog starog radio-aparata, kome je sa zvučnika data povratna sprega na mrežicu nisko frekventne lampe i tako se dobijao ton; njegova snaga je regulisana pomoću potenciometra za regulisanje jačine zvuka prijemnika. Ne sećam se koje strujno kolo se prekidalo tasterom, ali je zujalica imala prijatan ton.

Naša je grupa bila velika a imali smo samo tu zujalicu i taster, pa je prijem na sluh bio moguć kad nastavnik kuca a svi primaju. Učenje kucanja bilo je teže zbog te jedine zujalice i tastera pa je odmah u početku, za ono vreme dok sam bio na ovom kursu, bilo i smešnih situacija.

U zgradi u kojoj smo bili smešteni učionica je bila u prizemlju a spavalо se na spratu. Kada su slušaoci naučili da primaju na sluh po nekoliko slova otimali su se ko će pre da nauči kako se otkucavaju na tasteru. Bilo je slučajeva da kada svi spavaju, čak i kasno posle pola noći, neko se probudi, dotrči do zujalice pa počne zdušno da kuca ono što je naučio. To kucanje, odnosno zvuk sa zvučnika nije se mogao dovoljno smanjiti tako da je zvečala cela zgrada i sve nas budila. Na to onaj koji kuca nije obraćao pažnju - glavno mu je bilo da dođe do tastera. Zbog takvog elana u učenju, osposobljeni radio-telegrafisti su slati u jedinice već posle 50 dana, što je sa sadašnjeg gledišta neverovatno.

Posle nekoliko dana u učioniku na vežbanje telegrafije dosao je Slobodan Nakićenović i pričao nam o potrebi da se, pored radista, neki drugovi osoposobe za radiomehaničare koji bi bili u stanju da opravljaju radiouređaje, jer je održavanje i opravka radio-stanica na kojima rade radio-telegrafisti bio veliki pro-

blem. Tražio je među nama nekoga sa školom, koja ima veze sa elektrotehnikom. Javio se Marko Stefanović koji je pohađao srednju tehničku školu ali ne elektrostrukre. Drugi je bio Ante Raštegorac, narodni heroj, čuveni puškomitrajzac 1. proleterske brigade, koji je završio električarski zanat. Javio sam se i ja, ali, kada sam kazao da sam završio stolarski zanat, nastao je smeh. No, i pored toga, ovaj drug je, pored navedene dvojice, uzeo i mene na kurs za radiomehaničare.

Nas su izdvojili iz zgrade gde je bio radio-telegrafski kurs i prebacili u krug elektrolize gde je napravljena radionica, a stanovali smo u jednom delu stambene zgrade fabrike Elektrolize. U početku smo bili nas trojica, sa Slobodanom i Boškom Škarom stručnjakom za aggregate.

Slobodan je odmah počeо sa nama redovnu nastavu iz elektrotehnike. Program rada je bio sličan kao što se i sada praktikuje kod obuke radiomehaničara. Za mene je ova nastava bila vrlo zanimljiva i sasvim nova. Kada se časovi završe, u slobodnom vremenu nastajale su žučne rasprave između nas trojice slušalaca. O onim temama koje smo prelazili. Bilo je slučajevo da smo se toliko zakačili oko tumačenja i shvatanja pojedinih sklopova, da smo jedva čekali sutrašnji čas. Slobodanu je dugo vremena trebalo da nas izmiri i razjasni koje u pravu. Ovaj način učenja doprineo je da većinu tema temeljitije savladamo.

Elektrotehnika je brzo pređena, pa smo počeli radiotehniku. Posle osnovnih znanja iz radiotehnike, prešlo se na obradu shema pojedinih jednostavnijih, a posle i složenijih aparatura, kod kojih su proučavane kompletne sheme sa svim fizičkim procesima koji se dešavaju u pojedinim kolima shema. Uporedno s teorijom tekao je i praktičan rad. Imali smo na raspolažanju razne radio-prijemnike. Obično nam je Slobodan dao neki prijemnik da sa njega napravimo principijelu šemu, što smo radili posebno pažljivo ali i sa velikim teškoćama. Cesto se izgubi sve znanje u šumi raznih žica i ostalih elemenata u aparatu. No 1 pored toga, ja sam ovde solidno naučio snimanje shema. Posle smo proučavali vibrator, jer je većina stanica sa kojima smo tada raspolažali imalo za izvore akumulatora, a pretvarači su bili mehanički vibratori. Imali smo i neke univerzalne instrumente koje smo proučili, a posebno smo učili njihovu upotrebu.

Takav sastav i rad kursa trajao je do polovine novembra. Tada nam je u radionicu doveden jedan radiomehaničar iz Jajca. Ne sećam se kako ali, mislim, Slobodan gaje »digao« iz njegove radionice u Jajcu. Bio je posle toga stalno kod nas, a zvao se Salih Tuzlić.

Negde oko polovine decembra (ovo vreme nije izbledelo iz sećanja i nisam siguran u tačnost podataka) većina kursa, radionica i pozadina Vrhovnog štaba prebačena je u D. Ribnik i Busije. U Busijama su bili kurs i radionica veze. Kada smo spremali prebacivanje radionice, sve radio-aparate smo (pošto smo iz njih prethodno izvadili delove koji nam mogu trebati kao elektrolitske kondenzatore, neke otpornike, blokove i sli.) - složili u velike kazane elektrolize.

U to vreme nam je stigao jedan partizan sa trorogom kapom, polupocepanim opancima, slabo obućen, promrzao, navodno upućen iz slavonskih jedinica, kao veliki stručnjak za radio-stanice; zvao se Zajc. On je prilikom rasturanja radio-prijemnika, samo kukao kako oštećujemo radio-prijemnike. Svi kursisti, radio-telegrafisti, naša radionica i ostalo otišli su u Busiju. U Jajcu je ostao operativni deo Vrhovnog štaba, koliko se sećam osam radio-telegrafista, Veljko Dragičević kao rukovodilac, a i ja sam ostao kao neki radio-mehaničar.

Posle ovog rastanka više nije bilo onakve nastave kao ranije. Taj Zajc je bio vrlo dobar stručnjak ali su mi, kada sam jednom navratio u Busije, neki rekli da je on sumnjiv i da su nato upozorili Slobodana, međutim tome nije obraćana pažnja.

Posije upada naših boraca u Banja Luku i njihovog povlačenja iz iste, Njemci su naglo prodrli prema Jajcu, tako da smo se povukli prema Donjem Vakufu, a odatle, preko Pribelje i Janja, stigli u Čardak. Iz Čardaka smo partizanskim vozom stigli u Potokе. Sa nama je celo vreme bio i drug Tito.

U Potocima smo se smestili u barake koje su bile specijalno napravljene u šumi za nas. Boravak u tim barakama je bio kratak, ali odatle pamtim neke zanimljive pojedinosti.

Smeštaj svih članova Vrhovnog štaba, vezista i radio-stanica i članova engleske misije bio je na relativno malom prostoru. U krugu manjem od 100 m bilo je smešteno 5 ili 6 naših radio-stanica i 2 engleske misije. Antene su postavljene po jelama i smrćama. No kada je počeo rad nastala je prava muka! Ako bijedna radio-stanica počela da predaje, sve ostale nisu mogle da primaju telegrame. Posebnu su teškoču pravile engleske radio-stanice. Čim naša radio-stanica počne da radi, oni kao da su svojim predajnicima namerno ometali rad... Naši su onda počeli da im vraćaju, milo za drago pa je tako, što se tiče veze, boravak u Potocima bio pravi pakao.

Negde polovinom januara Vrhovni štab je iz Potoka prešao u Drvar. Svi kursisti iz Busija, koji nisu bili poslati kao osposobljeni u jedinice, došli su u Drvar. Smestili smo se u bivšu šumsku upravu. Tu smo imali radio-stanicu a vršena je priprema za sledeći kurs.

Na kursu sam redovno vodio sva predavanja i iskustva iz prakse. U stanu jednog ustaše u Jajcu sam našao neku knjigu (svesku) za lepljenje filatelističkih marki koja nije odlično poslužila u to svrhu. U svesku sam ucrtao svaku shemu do koje sam na bilo koji način došao, pošto sam znao da bez toga neću moći kada budem upućen u jedinicu. U svesku sam prepisivao cele knjižice podataka i podnožja za elektronske cevi i si.

I pored raznih teškoča, dalje kroz borbu, do kraja rata čuvao sam tu svesku, a i posle rata sam je sačuvao imam je i danas. Često sam bacao razne stvari, pa čak i hranu, ali ovu svesku nikad nisam ni pomisljao baciti. Napravio sam iz sveske 32 fotokopije sa raznih mesta, kao uzorak koji prilažem. Takođe prilažem fotografiju; nju sam napravio novembra 1943. u radionici elektrolize u Jajcu. Na fotografiji se vide, sa leva na desno: Marko Stefanović, Boško Škaro, Slobodan Nakićević, Ante Raštegorac, Salih Tuzlić i napred Milan Zarač.

Posle izvesnog vremena boravka u Drvaru, jedna grupa rukovodilaca spremlala se da iz Vrhovnog štaba krene za Glavni štab Srbije. Od kursista radiomehaničara ja sam upućen kao osposobljen radiomehaničar, a kao nagradu za dobro savladanu nastavu dodeljen nije univerzalni instrument koji sam poneo sa sobom. Iz Drvara smo krenuli preko Prekaje, Glamoča i Kupreškog polja za Srbiju. Do pod planinu Cincar imali smo konje koji su nam nosili 4 radio-stanice ali dalje smo ih morali nositi na sebi. Put je bio veoma naporan, ali smo uspešno stigli na cilj. Kada sam posle razgovarao s nekim drugovima, rekli su mi da je mehaničar koji je došao u Jajce, a koji se zvao Zajc bio njemački špijun i da je streљan u Drvaru.

Milan Zarač

OD KURIRA ZA LINIJAŠA

U svakoj akciji za vreme narodnooslobodilačkog rata, bila ona oružana ili ne - a svaka je bila značajna, pa i ova oko žetve pšenice, vezi se poklanjala posebna pažnja. Još tada su rukovidioci bili ubedjeni da su slabe veze često uzrok neuspelih akcija.

KURIRSKA VEZA I ŽETVA PŠENICE

Na jugoistočnim padinama Ličke Kose (a to je zaselak s. Demirovca, ispod planine Prosare), na većoj površini plodnog zemljišta bila je zasejana pšenica.

Zima 1942. i proleće 1943. godine bila je teška za narod ovoga kraja koji se povratio iz slavonskih sela. U mom selu, Medjedji, bilo je oko 30 do 40 ustaša i domobrana. U drugim selima ispod Prosare nije ih bilo, sem u s. Orahovoju, Bosanskoj Dubici i Jasenovcu, preko Save. Ali, oni su stalno krstarili tim terenom.

Negde aprila meseca 1943. godine ja sam otišao preko Prosare u s. Gunjevce. To je bila slobodna teritorija. Sva sela ispod Kozare bila su slobodna posle Kozaračke ofanzive i tamo ustaše nisu smeće zalažiti. Narod, koji se iz tih sela bio vratio ili koji je bio prešao sa probajem ofanzive, živeo je slobodno, jer su tu već ponovo bile jače snage partizana. Iz s. Gunjevaca nisam se više vraćao kući, već sam ostao u narodnooslobodilačkom odboru, koga smo još zvali »NOO ravnjanske opštine«. Tu sam poznavao Petra Danicu, Dušana Taromana i Krnjajić Nikolu. Uzeli su me za kurira narodnooslobodilačkog odbora. To su bili stariji ljudi, iskusni borci, koji su od početka ustanka učestvovali u probaju obruča na Kozari.

Znam daje na teritoriji ispod Kozare pored narodnooslobodilačkog odbora postojala i Komanda mesta s. Knežica, a takođe i Komanda kozaračkog područja. Ja sam, kao kurir narodnooslobodilačkog odbora, upućivan od strane navedenih drugova da idem ne samo do te komande, nego je postojala potreba da se ide kurirskim zadacima i u druga sela Potkozarja.

Bližio se juli mesec 1943. godine. Pšenica je na Ličkoj Kosi sazrevala. Postojala je bojazan daje ustaše i domobrani ne požnju. Komanda mesta i narodnooslobodilački odbori po selima vršili su pripreme i pravili planove da se pšenica požnje. Stalno se vršilo izviđanje i izveštavanje. Više puta drugovi iz narodnooslobodilačkog odbora s. Gunjevaca silazili su preko Prosare u zaseok Ličke Kose, pa se noćivalo u šumi Prosare. Zato sam i ja često odlazio za Knežicu noseći nekad pismeni nekad usmeni izveštaj koji su većinom sastavljeni Petar Danica i Dušan Taroman. Iako su ustaše bile u s. Medjedji, poneko je dolazio iz sela pod Prosarom; s njim smo se i sastajali.

Da bi akcija žetve uspela moralо se i fizički obezbediti. Znam daje za tu svrhu bio određen jedan vod, koji je zaposeo raskrsnicu ceste Bosanska Dubica - s. Gradina, dok je drugi vod partizana zaposeo zaseok Zbjeg kod s. Medjedje, udaljen svega 500 do 800 metara od s. Medjedje; treći vod je bio zaposeo put prema s. Orahovoju. Jedna desetina otišla je iza s. Medjedje prema Savi. Cilj je bio da se spreči prodor neprijatelja iz s. Orahove, Bosanske Dubice i s. Gradine, a u slučaju borbe sa ustašama i domobranima, da se obezbedi povlačenje žetelaca.

Jedne noći omladina, većinom ženska, kao i narod potkozarskih sela, tj. Knežpolja, prikupili su se u s. Gunjevcima i krenuli preko Prosare za Ličku Kosu. Angažovano je i dosta zaprežnih kola sa konjima. Sva kola bila su raspoređena preko Prosare, a na Ličku Kosu su otišli samo žeteoci. Od Ličke Kose do s. Gunjevaca, je oko 3 do 4 kilometra. Na celoj trasi pored kolone bili su raspoređeni »releji«, omladinci i omladinke i poneko od starijih, na rastojanju 150 do 200 metara. Njihov zadat� je bio da obaveštavaju o svim zbivanjima duž trase. Ja sam se nalazio kod rukovodstva akcije koje je bilo kod prvih kola za utovar pšenice.

Akcija se odvijala tako što su jedni žnjeli, drugi su vezivali snopove, a ostali su nosili pokošenu pšenicu do prvih kola i utovarivali je. Cim bi jedna kola bila natovarena, odmah bi odlazila za s. Gunjevce i s. Knežicu. I tako redom. Sve je obavljano u najvećoj tišini, bez galame i drugih ispada koji bi otkrili akciju. Ono što do određenog roka nije moglo da se požnje, a to je negde oko 02.00 sati posle ponoći, ostavljali smo jer smo bili otkriveni.

Sutradan su ustaše i domobrani napustili s. Medjedju. Došli smo u selo i održali zbor na kome je govorio komesar Komande mesta.

Žetva pšenice je uspela zahvaljujući dobroj organizaciji kurirske veze koju su održavala deca, starci i omladina.

VEZA I PREKO BODLJIKAVE ŽICE

U 11. krajisku brigadu 4. krajiske divizije stupio sam u oktobru 1943. godine, došao sam iz komande Kozaračkog područja i raspoređen sam u četu za vezu, čiji je komandir bio Novaković Rade.

Po dolasku u četu, komandir me je uzeo za kurira, zajedno sa Stojičević Zdravkom, rodom iz Ljevč Polja. Četa za vezu brigade već tada je bila satavljena od vodova i odeljenja. Sećam se da su tada bili komandiri vodova Panić Rade, Juras Marjan, Dalmatinac i Maštalo Milovan.

Od materijalnih sredstava veze četa je imala zaplenjena sredstva: jednožilni kabl (bilo ga je tankog - konjičkog i debljeg), zatim motalica, telefona M-33, radio-stanica, koja je služila za vezu sa divizijom kao i drugog materijala.

Pošto je u to vreme brigada operisala na teritoriji Kozare, meni su ostali u sećanju napadi na Prijedor i Bosansku Gradišku. Tada sam se po prvi put susreo sa sredstvima veze. Linijaše, koji su postavljali kabl, najčešće sam viđao. Učinilo mi se da oni obavljaju odgovorniji posao od nas kurira. Zatražio sam od komandira čete da budem raspoređen u linijsko odeljenje. Želja mi je bila odmah ispunjena.

Bila je jaka zima, snega je bilo preko kolena, sa jakim mrazom. Da li je bio decembar 1944. ili januar 1945. godine, ne sećam se tačno, ali brigada je vodila brobu oko Vučje Gore. Moje odeljenje je dobilo zadatak da uspostavi telefonsku vezu sa 3. bataljonom. U odeljenju koje je pružalo liniju, pored mene, bili su Klarić Vinko, Radmanović Branko, Burazer Blagoje i Munjić Rade. Za postavljanje linije od centrale do komande 3. bataljona, preko raznih uvala i drugih prepreka, potrošili smo, koliko se sećam, četiri kalema kabla. Kabl nije bio sav jednak debljine, već su dva kalema bila tankog - konjičkog, a dva kalema običnog, jednožilnog kabla. Kad smo razmotavali poslednji kalem videli smo da neće biti dovoljno kabla da se postavi linija do komandanta bataljona, koji je bio smešten u jednoj napuštenoj kući. Trebalо nam je negde još oko 200 do 250 metara.

Razmišljali smo šta da radimo. Da se ide u četu i traži, nije bilo vremena, a ni tamo ga nije bilo. Iako smo bili svi seoska deca, može se reći polupismena, nešto smo naučili od veze. Naučili smo kako treba žicu očistiti, kako je treba nastaviti, šta služi kao provodnik, a šta kao izolator, itd. Videli smo da iz snega viri drveno kolje a na njemu bodljikava žica. Bez razmišljanja i dvoumljenja ja sam predložio drugovima da ne razmotavamo ceo kalem, već da ga presečemo i nastavimo na bodljikavu žicu. Ovaj moj predlog svi su prihvatili. Bodljikavu žicu smo očistili do sjaja i izvršili nastavljanje sa kablom. Kad smo sve to sredili i priključili na drugom kraju bodljikave žice poljski induktorski telefon i okrenuli induktor, a ono »grmi« glas sa centrale.

Našoj radosti nije bilo kraja. Svi smo bili uzbudeni i pomisljali smo neka samo tako bude. Sa ostalim telefonskim kablom produžili smo do komandanta bataljona, tako daje vezu, koju smo uspostavili na ovaj način, za čitavo vreme borbe bila dobra.

Tako je naše odeljenje izvršilo zadatak, obezbeđujući vezu komandanta bataljona sa komandantom brigade. Tome nismo pridavali važnost u to vreme, ali ja se toga sećam i danas kada o tome mnogo više znam nego tada.

Savo Babić

KAKO SMO PUNILI I ČUVALI AKUMULATORE

U oktobru mesecu 1943. godine Vrhovni štab je uputio jednu radio-stanicu štabu 10. hercegovačke brigade, pomoću koje je trebalo da uspostavi i održava vezu sa Vrhovnim štabom i još nekolicinom drugih štabova. Sa stanicom je bio upućen samo jedan akumulator od 12 V. Akumulator je bio ispraznjen još za vre-

me uspostave radio-veze a, pošto sa stanicom nije bio upućen agregat za punjenje akumulatora, postavilo se pitanje kako rešiti taj problem.

Situacija na teritoriji Hercegovine bila je takva da su jedinice Narodnooslobodilacke vojske držale veći deo teritorije, a okupator, četnici, ustaše i domobrani-gradove i veća sela. Veza sa okupiranim gradovima, koja je išla preko ilegalnih kanala, bila je spora i dosta teška. Nabavka agregata preko tih kanala bila je skoro nemoguća, jer bi trajala veoma drugo. U takvoj situaciji trebalo se snaći i pitanje punjenja akumulatora rešiti što prije.

Obaveštajnim putem se saznao da u selu Lipnik kod Avtovca, nedaleko od Gacka, postoji vodenica čiji vlasnik dobija električno svetlo pomoću neke male mašine koju je montirao u vodenici, koju, takođe, osvetljava sa nekoliko sijaličnih mesta. U vezi s tim štabu je dat predlog da se u selo Lipnik uputi jedan vod boraca koji će otici na lice mesta i doneti navedenu mašinu, jer se pretpostavljalo da bi to mogla biti dinamo-mašina od 6 ili 12 volti.

Sutradan, po povratku voda, u štabu se našla dinamo-mašina od 12 volti, bez ikakvih mogućnosti pogona, jer je u vodenici, pogonjena pomoću vrlo primitivne vodene turbine.

Razmišljajući o mogućnosti rešenja toga problema u tim uslovima, došlo se na ideju da bi se dinamo-mašina mogla pogoniti pomoću bicikla. Međutim u se lima koja su kontrolisale naše jedinice (besputna i krševita) nije bilo bicikla. Zato je rešeno da se iz okupiranog Gacka, preko postojećeg ilegalnog kanala veze, izvuče jedan bicikl u rastavljenom stanju. Od bicikla je uzet zadnji točak sa pedalima i prenosnim lancem i montiran na jednu dasku dužine 2,5 metara. Na drugi kraj te daske pričvršćena je dinamo-mašina. Ručnim okretanjem točka, a time i dinamo mašine, vršeno je punjenje akumulatora.

Ovakvo rešenje je potpuno uspeло i problem punjenja akumulatora više nije postojao, sem teškoće koja se pojivala oko transporta navedenog izvora za napajanje akumulatora, pošto se sve to moralio tovariti na konja, a daska, na kojoj je bila montirana dinamo mašina i točak od bicikla, bila je suviše dugačka. Ovo je rešeno presecanjem daske i odvajanjem (za vreme transporta) dinamo-mašine od njezinog »agregata« - točka bicikla.

Drugi problem je bio u tome što se punjenje tj. okretanje točka i dinama moralo vršiti dosta dugo i što su za okretanje bile potrebne dve osobe. Taj posao su uspešno i uglavnom obavljali kuriri i borci zaštitne jedinice, a nije bio redak slučaj da se za okretanje točka (po nekoliko časova) angažuje i seoska omladina.

Destilovane vode takođe nije bilo, a iz okupiranih gradova se nije mogla nabaviti, pa je i ovde traženo partizansko rešenje. Ono se sastojalo u tome daje za dopunjavanje akumulatora upotrebljavana čista kišnica, a da bije dobili, na otvoren prostor je postavljena čista porculanska posuda i-u nju hvatana kiša ili sneg. Na ovaj način smo uspeli održavati akumulator i njegov kapacitet skoro godinu dana, tj. od oktobra 1943. do septembra 1944. godine.

Pošto se raspolagalo samo sa jednim akumulatorom-a izgleda za njegovu zamenu nije bilo, to se njegovom čuvanju i brizi posvećivala maksimalna pažnja. Zahvaljujući tome, akumulator je omogućavao da se dnevno održi veliki broj veza i preda i primi niz depeša koje su bile od ogromnog značaja za uspešno vođenje borbi protiv okupatora i njegovih slugu, domaćih izdajnika četnika i ustaša.

Pored napajanja radio-stanice, za sve to vreme, pomoću ovog akumulatora i vibratora od 6 volti, korišten je i koncertni radio-prijemnik kojim se raspolagalo.

Posebna pažnja pri tom posvećivana je pravilnom i normalnom punjenju i pražnjenju akumulatora. Baš ovo, tj. normalna struja punjenja i pražnjenja i čuvanje akumulatora od većeg potresa, bio je presudan činilac koji je omogućio tako dugu upotrebu uz maksimum opterećenja.

Kada je 1944. godine u štab 29. divizije došla saveznička vojna misija, snabdevena radio-sredstvima i agregatom za punjenje akumulatora, članovi misije nisu mogli verovati daje i na takav način moguće vršiti punjenje akumulatora

i štabu divizije obezbediti sigurnu radio vezu. Čak je i njima, u jednom periodu, kada je njihov benzinski agregat bio u kvaru, ovaj način, tj. partizanski agregat kako su ga oni nazivali, omogućio punjenje njihovih akumulatora.

Dušan Brstina

JUŽNI KANAL - NEOTKRIVENA VEZA MOSTARA SA MOSTARSKOM KOTLINOM

Pod pojmom »južni kanal« podrazumijeva se ilegalna veza koja je išla južno od Mostara prema Nevesinju, Stocu i Čapljini. Taj kanal u toku NOB-a nije nikada otkriven, iako je prolazio kroz zonu u kojoj su bili i vojni aerodrom i razne neprijateljske jedinice ili njihovi djelovi, kao i dosta razgranata obavještajna služba koja se oslanjala i na neke mještane. To se može objasniti i velikim brojem sigurnih punktova NOB-a i pojedinaca i njihovom dobrom osposobljenosti za rad u konspirativnim uslovima. U pogledu nacionalne pripadnosti, cijelo područje je nastanjeno Srbima, Hrvatima i Muslimanima, među svima je bilo podjednako sigurnih saradnika NOP-a. Uz to, KPJ je prije rata na ovom području imala jak uticaj preko svojih članova i skojevaca, naročito na aerodromu, željeznicima i u školama.

Od južnog kanala su se granali njegovi ogranci, koji su sa njim činili cjelinu. Južni kanal je prolazio pored Neretve, dok su ogranci, većinom, išli kroz mjesta, preko mostova i pored objekata u kojima su bile i neprijateljske jedinice, oružana milicia, straže i dr.

Južni kanal se protezao od baze Mjesnog komiteta KPJ u Mostaru od Donje Mahale, često nazivane i »Mala Moskva«, pa, preko željezničke pruge uzanog kolosjeka Mostar - Ploče, na mjestu gdje ova skreće prema Čekrku, na Stotinu, pored Hadrovića vinograda i na Višnjicu. Kanal je zatim išao preko ceste Mostar

- Rodoč - Jasenica, opet preko željezničke pruge uzanog kol osjeka Mostar - Pl oče, na Mujića kuću na Lukama. Ta maršruta se, ponekad i u ponečem, zavisno od rasporeda Italijana ili Nijemaca, mijenjala, ali je uvijek bila pod kontrolom sigurnih veza i organizacije NOP-a. No, važno je bilo stići od punkta do punkta, pa je ponekad, bilo čak i poželjno mijenjati pravce kretanja pojedinaca.

U Mujića kući bi bio skup ili odmor, pa bi južni kanal nastavljao pored Neretve, do mjesta gdje se kanalizacija sa otpadnim vodama sa aerodroma uliva u Neretvu. Tu se završavala tzv. mostarska maršuta.

Odatle je opet, počinjala baćevačka dionica južnog kanala koja je, takođe pored Neretve, išla do Baćevića, odnosno do mjesta Lazine, koje je bilo vrsta stanice i čekališta. Vezu bi odatle preuzimali »lađari«, koji bi, u vrijeme velike vode Neretve, prevezli ljude i materijal preko rijeke ispod kuće Dragutina Savića, koja je bila jedan od punktova NOP-a. U vreme niskog vodostaja Neretve, rijeka je prelažena gazom, tj. direktno preko vode, do mjesta Luke kod Ortiješa, a odatle desno, prema Lakiševinama.

Time bi se završila tzv. baćevačka maršuta i nastavljala veza od lakiševina, preko Lazina do Kosora (kuća Vase Marića), odavde preko rijeke Bune do Malog Polja. Odatle se kanal granao u više ogranača.

Kasnije, u drugoj polovini 1943. u južni kanal su uključeni i Vranješevići, ali više, reklo bi se, kao periferna veza. Na ovom kanalu su, na pojedinim njegovim djelovima i prema strogo preciziranim zadacima, sem ostalih, radili: Stevo Stević iz Hodbine, Vaso Marić iz Kosora, Buljko Mehmed iz Jasenice, Omer Kreso, Bećo Salčin i Dževdo Spahić iz Mostara.

Južni kanal je ostao stalna veza slobodne teritorije sa Mostarom i u vrijeme kad je, 1943. godine, formiran poseban partijski organ - komitet za mostarsku kotlinu.

Na južni kanal su se oslanjali i za njega se povezivali ogranci: Mostar-Rodoc
- Jasenica (Gornja i Donja) - Baćevići (preko Neretve za Lakiševine) i, od Baćevića do Bune (pored rijeke Jasenice do Blaževića, željezničke stanice Buna, Kosurića lade), odavde, preko Neretve, do mjesta Bune, za Hodbinu i Malo Polje (ukoliko su veze bile sigurne). Ovim kanalom je već 1941. godine prebačena izvjesna količina oružja i municije direktno od Mostara do Gornje Jasenice. Oružje je bilo na kolima, pred kojima je, kao veza, išao Salko Pezo na biciklu. Često je tuda prenošen i razni propagandni materijal, od veze do veze, nerijetko i na biciklu. Materijal je priman u Mostaru, od punktova u kućama Rife Pavlovića, Saika Šestića i dr. Tim kanalom je prebačena i radio-stanica njemačke proizvodnje izvadrena iz aviona, zatim doveden u grad u ilegalstvo, Esad Šabanac, predratni komunista, te obavljane redovne kurirske veze i sl.

Nije praktikovano, iz razloga bezbednosti, da se na ovom kanalu veza u jednom selu uspostavlja veći broj punktova. Naprotiv, to je, obično, bila jedna ili dvije kuće, ali se u svakom selu i zaseoku računalo na pojedine porodice, na njihove kuće. To su bile kuće simpatizera i saradnika NOP-a. U Donjoj Jasenici to su bile: Buljkina kuća, zatim kuće Salka Peze, Ahma Đozlića, Huse Đozlića Starog, Alije Đozlića, Mehe Đozlića, Alajbega i Salka Đozlića, Pere i Ante Miličević, Katičina kuća i još neke, zavisno od prilika. U Rodoču to je bila Kresina kuća, zatim Mujića kuća, te kuća Marka Vidovića i dr.

Na ovom kanalu posebno je bila angažovana, kao punkt, kuća Milana i Rista Škora, dok je kuća Dragutina Savića prvenstveno korišćena za prelaz preko Neretve prema Lakiševinama.

Djelovalo je i kanal koji je išao od Lakiševine za Blagaj, zatim kanal Blagaj
- Malo Polje i Blagaj - Kosor.

Jedan od kanala iz Mostara, podjednako značajan kao i južni, išao je željeznicom: od mostarske željezničke stanice, preko Baćevića i Bune, za Žitomisliće. Važan punkt na tom kanalu bila je kuća Ive Jerkića u Žitomisliću, zbog čega je strijeljana i Ivina sestra Buba. O značaju tog kanala govori i važna pojedinost da su njime, u drugoj polovini 1942. i u januaru 1943. godine, do ilegalne baze u Žitomisliću, u kući Veljka Mićevića, izlazili: dvaput sekretar Okružnog komiteta KPJ Mladen Knežević Traktor i, jednom, sekretar Sreskog komiteta KPJ za Čapljinu, Džemil Šarac.

Drugi kanal je išao pored željezničke pruge: stanica Mostar - pored Hrvoja, ispod Huma, do Donje Mahale (Čevrina kuća). Ovom maršrutom prošao je prvi odred iz Baćevića, nakon što se dovezao vozom do Mostara.

Na južni kanal su vezani i drugi kanali i ogranci koji su išli lijevom obalom Neretve od Mostara. Tako je, u ljeto 1944. godine, od Mostara do Malog Polja, pod vrlo konspirativnim uslovima, prebačen tek kasnije otkriveni i nesuđeni atentator na druga Tita, prema čuvenom »Planu Theodor« (agent Gestapoa u licu španskog bprca Andreasa Langvirda). Ovaj agent je prespavao u Malom Polju, iznad kuće Čolovića, pri čemu niko od onih koji su bili sa njim, što znači ni ja, nismo znali o kome se radi.

Kanalom od Lakiševina do Malog Polja, preko Kosora, prešli su i članovi OK SKOJ-a koji su izbjegli klopu u Lakiševinama 1944. godine. Tada je zarobljen Alija Ćemalović, a ranjen Boro Savić.

Na ovim kanalima su se zbivali i događaji koji su nerazjašnjeni, kao što je bio slučaj sa omladinskim odredom na Kamenoj (ljeto 1943. godine), zatim stradanje odreda od Akšamove šume do Malog Polja, neki četnički napadi itd. Razlog za to je krajnja konspirativnost s kojom se radilo, rovarenje domaćih izdajnika, te uporno nastojanje neprijatelja, pogotovu njegovih obaveštajnih službi da uđu u ovaj kanal. Pri tome južni kanal nisu mogli da presijeku ni četnici koji su, u vidu jedne leteće čete, pod komandom Mirka Kovačevića, u drugoj polovini 1943. došli u mostarsku kotlinu i tu, svojim prisustvom i dejstvom, ometali rad

i ovog i drugih kanala. Upravo zbog toga što su ti kanali veza bili dobro organizovani, što su bili do kraja ilegalni i što je NOP imao najširu podršku naroda ovog kraja - četnici nisu imali uspjeha.

Muhamed Buljko

RELEJNE STANICE U PODGRMEČU

Razvoj veze na oslobođenoj teritoriji Podgrmeča išao je ukorak sa razvojem narodno-oslobodilačkih odbora, kao prvih organa narodne vlasti u selima i opštinama, komandi mesta i drugih operativnih organa koji su djelovali već krajem 1941. godine. Sasvim je razumljivo da tako razgranat sistem ustanova na tada slobodnoj teritoriji sadašnje bosansko-krupske, sanske i bosansko-novske opštine nije mogao funkcionirati bez razvijenog sistema veza. Taj sistem trebalo je da obezbjedi redovno komuniciranje između pozadinskih organa i štabova odreda, a preko njih i viših štabova. Dio sistema veza predstavljale su i relejne stanice na ovom području, koje su djelovale već od početka 1942. godine.

Relejne stanice su bile začetak poštanske službe na oslobođenoj teritoriji i, u sistemu veza u NOR-u, imale su značajno mjesto. Raspoređene na glavnim pravcima komunikacije, one su danonoćno vršile važnu zadaću u prenosu i dostavi mnogih pisanih uputstava i obaveštenja mjesnim narodnooslobodilačkim odborima, štabovima jedinica i komandama četa - ukoliko nisu bila strogo povjerljive prirode. Među tim pošiljkama bila su pisma boraca sa položaja svojim porodicama, te omoti sa lecima, brošurama i primjercima novina koje su izlazile na slobodnoj teritoriji. Službene pošiljke, na kojima je najčešće bio utisnut štampilj štaba odreda, komande vojnog područja ili mesta, mjesnog ili opštinskog narodnooslobodilačkog odbora, prilikom prijema od kurira susjedne stanice uvedene su u knjigu prijema i otpreme. Te knjige, obično velikog formata, bile su neiskorišćeni registri pronađeni u podrumima poreskih ili katastarskih uprava u nekom tek oslobođenom mjestu. Kad bi sve pošiljke bile uvedene u ovu knjigu, obično se unosio i »pošiljalac« i »primalac«. Jedan od kurira stanice preuzimao bi, uz potpis, poštu i kretao prema susjednoj stanicici, koja je bila 5 - 8 kilometara udaljena. I tako redom, od stанице do stанице, svakodnevno je dostavljana pošta putem kurira ovih stаницa.

U Podgrmeču, tokom 1942. i 1943. godine, relejne stанице су postojale na svim važnijim pravcima. Pravac prema Bosanskom Novom i dalje, preko rijeke Une za Hrvatsku, išao je od Majkića Japre, Podkalinja, preko Srednjeg Dubovika, Velike Rujiške do Donje Čađavice kod Bosanskog Novog. Negdje između Rakana i Čađavice pošta je preuzimana od kurira relejnih stаница u Hrvatskoj. Zbog blizine neprijateljskih uporišta prelaz kurira preko Une prema Dvoru često se obavljao noću, skelom. Pored ovog pravca, relejne stанице su postojale i na komunikaciji Majkić Japra-Budimlić Japra-Radomirovac, nastavljajući se na mrežu stаница u Kozari, zatim Majkić Japra-Jasenica-Suvaja i dalje, prema Bosanskom Petrovcu, odnosno Bihaću. Pri Komandi Podgrmečkog vojnog područja postojao je u to vrijeme vod za vezu. Ovom vodu pripadale su formacijski sve relejne stанице u Podgrmeču.

Kao komandir relejne stанице bio sam 1942. 1943., a u prvoj polovini 1944. godine u Srednjem Duboviku, Podkalinju i Velikoj Rujiškoj. Stаница u Duboviku nalazila se u zgradama osnovne škole, u Podkalinju u kući Surle, a u Velikoj Rujiškoj u kući Dražića. U svakoj stanicici bilo je 4-5 kurira, uglavnom mlađih ljudi. Sastav se često mijenjao jer su, poslije izvjesnog vremena, kuriri odlazili na druge dužnosti.

nosti ili u jedinice. Zbog toga se imena mnogih više i ne sjećam. Ipak, poslije trideset i više godina, u trenucima kad se, u sjećanjima, vraćam u dane provedene zajedno, iskrasavaju likovi nekih od njih. - Takvi su: Božo Hajduković, Božo Bošančić, Jež-iz Dubovika, Obradović iz Podkalinja, Đoko Mršić, Čubrilo iz Blatne, Zec iz Rašća - iz reljne stанице u Velikoj Rujiškoj. Nisu znali za umor, za suvomrazice, nisu se plašili mogućih zasjeda u mrklim noćima kada su, skromno odjeveni, bez oružja-jer ga tada nije bilo dovoljno, uzimali ranac sa poštom i odlazili prema Čadavici, Podkalinju...

Dorde Čiča

VEZE NARODNOOSLOBODILAČKOG POKRETA U BANJA LUCI

U rano proleće 1943. godine, po zadatku Okružnog komiteta, pošto sam bila član Partije, vraćena sam iz, Banjalučkog odreda na partijsko-politički rad u Maslovare. Taj teren su tada pretežno kontrolisali četnici.

Kao Srpskinju iz ugledne porodice i majku dvoje dece, četnici su me još ranije zvali da se vratim kući. Poručivali su mi da mi se neće ništa desiti. Tada sam, zbog bolesti i sina Ljube koga sam rodila u partizanima i, koji je tek prohodao, došla kući-i četnici su znali za mene.

Mjeseca maja ili juna, sa nekom od jedinica NOV (vjерovatno sa banjalučkim odredom), u Maslovare je došao Šefket Maglajlić, sekretar Okružnog komiteta za Banja Luku. Pozvao me je na razgovor. Najpre sam ga upoznala sa situacijom na terenu Maslovare. Razgovoru su prisustvovali i Pero Kulundžija i Vlado Kecman. Šefket se nije toliko brinuo za situaciju na našem terenu, nego je prešao na probleme vezane za Banja Luku. Postavio mi je zadatak da, u najkraće mogućem roku, uspostavim vezu sa banjalučkom organizacijom. Bila sam od ranije upoznata sa teškim posledicama provale Zage Blažić, koja je neprijatelju otkrila podatke pomoću kojih su omogućili da neprijatelj prodre u banjalučku partijsku organizaciju. Usledila su masovna hapšenja, i aktivista i simpatizera NOP. Preostali članovi Partije i aktivisti povukli su se u duboku ilegalnost i izgubili međusobnu vezu, a došlo je i do prekida veze između banjalučke partijske organizacije i jedinica u Centralnoj Bosni.

Šefket je tražio da pokušam doprineti sređivanju prilika, da vršim informisanje o uspesima NOP-a, zatim da se organizuje kanal za prebacivanje boraca i aktivista u jedinice NOV i umnožavanje i rasturanje letaka, slanje lekova. Posebno je podukao važnost redovnog dostavljanja podataka o neprijatelju.

Nisam dobila nikakve smernice kako da se prebacim u Banja Luku, kome da se obratim, niti kojim kanalom da šaljem obaveštenja. Sve je to ostavljeno da sama rešavam prema prilikama i mogućnostima. Dobila sam ilegalno ime »Plava«, pod kojim sam na tom zadatku radila do kraja.

Nisam imala ni godinu dana partijskog staža, nikakvih iskustava o ilegalnom partijskom radu. Zadatak mi je izgledao neizvodljiv, pa sam bila zabrinuta i, na momente, upaničena.

Pošto sam bila prijavljena kod četnika, zatražila sam dozvolu da idem u Banjaluku kod svekra i svekrve (Spasoja i Milje Kapor), jer bolesnu decu moram voditi ljekaru. Prije toga sam bila proturila vest da sam bolesna, što, prema mom izgledu, nije bilo neverovatno.

Ipak sam četnicima bila sumljiva. Njihov komandir, Sredo Jotanović, izdao mi je propusnicu, ali mi je skrenuo pažnju da će me predati Nijemcima ako na

bilo koji način budem saradivala sa partizanima. U stvari, bilo bi dovoljno da im da moju adresu (cela porodica Kapor je bila partizanska) pa da me Njemci uhapse.

Za odlazak u Banja Luku trebala je nemačka propusnica. Krenula sam u Kotor Varoš, koju su tada držale ustaše i Njemci. Da bi bila manje sumnjiva, povela sam obadvoje dece, Ljiljana je tada imala oko tri godine; obukla sam se što sam bolje mogla. U Kotor Varoši odsela sam kod porodice Tvrz, sa kojima smo niz godina bili prijatelji. Objasnila sam im da vodim decu ljekaru u Banja Luku, ali da mi je zato potrebna propusnica. Kod njih je stanovala devojka, zvala se kao ja, Viktorija, radila je kod Njemaca, baš na propusnicama. Oni su joj objasnili moju potrebu i zamolili je eia donese propusnicu pošto zbog bolesne dece ne mogu sama otići u komandu. Tako sam, jednostavno, došla do propusnice.

Iz Kotor Varoši za Banjaluku sa decom sam putovala autobusom. U autobusu je bilo ustaša, domobrana Njemaca i civila. Uniformisani pratilac autobusa, neki Zeba, poznavao me od ranije. Zatražio je dokumenta, pregledao mi prtljag i opipavao djecu. Nastala je neugodna situacija, djeca su se prepala, počela su plakati, Zeba mi je rekao: »Čini mi se da si ti, kao i tvoja porodica, partizanska«.

Očekivala sam hapšenje i jedva sam dočekala da izadem iz autobusa i da odem što dalje od njega. Kajala sam se što sam povela decu i izložila ih opasnosti, tim prije što sam sa njima išla kod svekra i svekrve, čija su tri sina (Vaso, Momir i Vlado) tada već bili u partizanima, a dvije crke (Bosa i Mara), upravo uhapšene posle provale, ležale u »Crnoj kući« u Banja Luci.

Sledeću neprijatnost posle izlaska iz autobusa priredila mi je crka Ljiljana. Pošto je živila na slobodnoj teritoriji, među partizanima i u »partizanskoj atmosferi« u kući, naučila je da pozdravlja stisnutom pesnicom i da kaže: »Smrt fašizmu!« Pošto je sada videla ustaše i Njemce kako pozdravljaju dizanjem ruku, počela je vikati »Smrt fašizmu!« i dizati stisnutu pesnicu. Pokušavala sam je učutkati, uhvatila sam je za desnu ruku, ali je ona produžila - lijevom. Uzela sam je za ruke, pritisla je sebi i sačekala da se putnici razidu. Morala sam potražiti fijaker, da bi se prebacila na periferiju grada, preko Vrbasa, gdje su živjeli roditelji moga muža.

Posle dolaska prijavila sam boravak i, bez problema, upisala se u kućnu listu, koja je tada morala da stoji na vratima svake kuće i bila važan dokument za legalan život u gradu. Naselje preko Vrbasa bilo je puno partizanskih porodica ali i špijuna koji su radili za policiju. Ipak je moje objašnjenje, da sam došla zbog zdravlja moje dece, umirilo »njuškala«, tako da me nisu uz nemiravali.

Počela sam izlaziti iz kuće, sretati poznata lica, poneku školsku drugaricu i druga, iako ih je tada već bilo malo u Banja Luci. Veći dio mojih školskih drugarica i drugova bio je deportovan u Srbiju, a neke drugarice, Jevrejke, bile su pobijene ili deportovane u logore, znatan broj nalazio se u partizanima, a bilo ih je i u domobranima i - među folksdjočerima.

Nisam znala na koji način da stupim u vezu sa organizacijom, da pronađem bar nekog iz pokreta-odmah bi mi bilo lakše. Sa zadatkom koji sam dobila, upoznala sam svekrvu, Milju Kapor. Ona je još bila pod dojmom nedavnih hapšenja i premetačina, pretnjni i zastrašivanja. Kuću su nekoliko puta pretresali ustaški i njemački agenti. Bila sam prijavljena, te mi nisu pravili neprilika, mada je svaki od tih pretresa za mene predstavljao pravi stres - jer nisam mogla znati kako će se završiti. Nikad nisam znala kad će me, zajedno sa decom, uhapsiti.

Kroz razgovor sa poznanicima, čijih imena se više ne sećam, pokušala sam uspostaviti vezu sa pokretom. Svi su se ponašali kao da ni o čemu nemaju pojma. Držali su se veoma rezervisano. Neko od njih, sa kojim sam razgovarala, ipak je bio u vezi i upozorio je na te moje pokušaje. To je izazvalo sumnju u moje namere, bojali su se da nisam provokator, pa su me se još više klonili.

Saznala sam da se u Banja Luci nalaze moje školske drugarice, Subha i Fatma Pašić, da je Fatma upravo puštena iz »Crne kuće«. Otišla sam kod njih da se posavetujem, jer sam bila sigurna da su povezane sa narodnooslobodilačkim pokretom. Otvoreno sam kazala da tražim vezu sa partijskom organizacijom. Od-

lučno su porekle da imaju ikakvu vezu. Fatma me je otvoreno kritikovala zbog ovakvog pokušaja uspostavljanja veze i kako, zbog takvog načina, mogu vrlo lako pasti u zatvor, a što je najgore, mogu uvaliti i mnoge druge ljudе u zatovr!. Pričala mi je o mučenjima u zatvoru, kakve je sve muke ona izdržala. Ostale su rezervisane i nisu htеле da mi pomognu da bih uspostavila vezu.

Valjalo je tražiti nove načine za uspostavljanje veze. A to se desilo na nevjerojatan način! Jednog kišnog dana ušao je kod moje svekrve jedan mladi i lijep čovjek-da pozajmi kišobran. Kad sam ga bolje pogledala, učinio mi se na neki način sličnim Sefketu Maglajliću-Mirku. To sam kazala mojoj svekrvi. Ona nije potvrdila da je to Ishak Maglaić, naš čovjek. Kad je, istoga dana popodne, trebalo da vrati kišobran, sačekala sam ga pred kućom i kazala mu: »Znaš, druže, ja sam došla iz partizana i moram uspostaviti vezu. Molim te da mi pomognes, jer sigurno imaš vezu, ili-bar znaš kako se može uspostaviti. Govorim ti otvoreno, jer znam da si naš čovjek, da si rođak druga Šefketa koji me je poslao ovamo... Znaš da rizikujem svoj život i život svoje djece ali - zadatak moram izvršiti po cijenu života.«

Zaprepašteno me je gledao dok sam govorila. Rekao je da on o tome ništa ne zna i da nema nikakvih veza, a zatim se udaljio, dok sam ja stajala zabrinuta.

Nekoliko dana nisam oka sklopila, sklanjala sam se u baštu - u strahu od hapšenja. Nakon desetak dana pojavio se Ishak. Posle našeg razgovora, obaveštio je Mjesni komitet o onome što sam mu ja ispričala. Pošto je tada MK već uspostavio vezu sa Oblasnim komitetom preko Kozare, zatražio je objašnjenje i

Broveru za mene, s obzirom da sam došla bez veze. Odgovorio je Osman Karageorgović; da u mene mogu imati potpuno povjerenje. Zakazan je sastanak sa tadašnjim sekretarom MK, Suljom Mandžukom, koji je bio zaposlen kao prodavač u trgovačkoj radnji Jelke Tomić, kod Bezistana.

Na tom sastanku su precizirani zadaci zbog kojih sam došla.

Uskoro mi se javio skojevac Mehmed Spahić iz sela Vrbanjaca. On je, u više navrata, dolazio kao kurir, donosio zadatke, uglavnom u pismenom obliku, a odnosio informacije i druge materijale, koje nije od MK donosio Ishak, koji je bio redovna veza sa MK.

Sjećam se da smo slali iscrpne informacije sa ucrtanim položajima neprijatelja, o naoružanju, čak i koji rod vojske drži koji položaj. Ova veza je funkcionalna do jeseni, kad je neprijatelj uhvatio Spahića. Spahić je ubrzo nakon hrvanja strijeljan.

Mjesni komitet me je obavijestio o hapšenju kurira koji je nosio poštu za »Plavu« i da, na osnovu toga, gestapo i ustaše traže »Plavu«. Ipak sam nastavila sa radom. Vezu sam i nadalje održavala preko dvije linije, preko Lipovca i Jagara. Iz Lipovca mi je, kao kurir, dolazila baba Mara, koju su mi slali Ilija Kostić i Momo Kapor. Ona je redovno dolazila sa poljoprivrednim proizvodima na pijacu i time se uspešno maskirala. Prodavala je proizvode po kućama, a sa takvim izgovorom ulazila je i u našu kuću.

Iz sela Jagara dolazio je jedan stariji seljak, mislim da se zvao Simo Partala, pod izgovorom da prodaje drva, koje je nosio natovarena na konju. Obično bi prvo rastovario konja, da bi iz poderanog samara izvadio poštu. Na taj način smo iz grada slali poštu - skrivenu u slamljati poderani uložak samara.

Jednom se desilo, dok je rastovarivao konja a mi se spremali da razmenimo poštu, da je naišla nemačka racija. On je hladnokrvno ubacio poštu u samar, a ja u nedra; nastavil smo cijenjanje oko cijene drva. Drugi put smo konja uveli u štalu, da bi mu predala paketiće lijekova, baš kad su banule ustaše, da vrše premetačinu. Brzo smo sve zakopali u stajsko džubre i ponašali se kao da hranimo konja.

Ishak bi ponekad ulazio u kuću, često bi zakazivali sastanke pod orahom u bašti moje svekrve. Kada bi bilo sunčano, sastajali bismo se, kao da se sunčamo, pored Vrbasa, ili bi sastanke organizovali pod firmom branja voća ili povrća.

Rizičniji su bili sastanci sa Suljom Mandžukom, u gradu. Ponekad bi se stajali u radnji gde je on radio, koristili smo jedan stan u sadašnjoj ulici Moše

Pijade. Više sastanaka održali smo u jednom dvorištu, gde smo pili kafu, nadomak zgrade u kojoj se nalazio Gestapo. Uvek bi se prethodno dogovorili šta treba reći u slučaju iznenadnog hapšenja. Često bi se tako dogovorili da smo se sastali radi šverca. U takvim prilikama bi na sto stavljali ženske čarape i pare. Nastojali smo da sastanci traju što kraće.

Meni su te mere konspiracije izgledale preterane, pa sam se polako navikla. Drugove sa kojima sam saradivala zbog tih mera smatrala sam kukavicama, bila sam nestrljiva i, očigledno, nepodesna za ilegalni rad.

Bilo je zato mnogo kritičnih momenata. Jednom mi je kurir doneo vrlo važna pisma i letke koje je trebalo rasturiti po gradu. Ja sam ih stavila u korpu od pruća za kupovinu na pijaci, pokrila ih novinama i preko stavila karte za garantirano snabdevanje, a zatim pošla u grad-kašar da idem na pijacu. Kad sam stigla na most kod bivše opštine, ustaše su blokirale most i počele pretres prolaznika. Nisam imala kud, skupila sam svu snagu da bi ostala pribrana. Pošto su u legitimaciji videli ime Viktorija, nisu ni zavirili u torbu-verovatno su pomislili da sam Švabica. Kad sam prošla, od pretrpljenog straha uhvatila me nesvestica, tako da sam moralna malo da se zauzavim pored ograde mosta.

Postepeno sam se privikavala pravilima konspiracije, ali sam se stalno plašila hapšenja, pošto sam živila u kući za koju su Nijemci znali daje partizanska. Razmišljala sam da li bih bila u stanju da izdržim sve muke u slučaju hapšenja a da ne postanem izdajica. Najviše sam bila opterećena činjenicom da sam radi kamuflaže dovele decu, na dohvati neprijateljima.

Negde u junu 1943. godine obavještena sam da su Nijemci, uz pomč četnika, po danu preko Borja upali u Maslovare, a u našoj kući se nalazio štab brigade. Tada je bilo ranjeno i zarobljeno nekoliko partizana, od kojih su neki predani četnicima Laze Tešanovića, koji ih je poslije sproveo u Banja Luku i predao ustašama. Među njima nalazio se i moj suprug Vaso Kapor, a i neke komšije. Saznala sam da su i mene Nijemci tražili, kao sekretara komunističke organizacije. Uskoro sam primila dopisnicu od muža iz »Crne kuće« - tražio je presvlaku i hrannu. On je kasnije transportovan u logor na Banjalučkom polju, zatim u Zenicu, pa u logor na Banjici. Iz logora u Zagrebu izbavili su ga aktivisti NOP-a. Posle oporavka u selu Krnete, vratio se na slobodnu teritoriju.

Zbog svih tih okolnosti morala sam se sklanjati po partizanskim kućama u Banja Luci. Nekoliko dana sam provela u Lijevečkoj Polju, kod muževljevog ujaka, Opačić Milana. Vezu sam održavala uz pomoć svekrve.

U ranu jesen 1943. godine drugovi iz 11. divizije zatražili su da članovi Mjesnog komiteta za Banja Luku dođu na sastanak, koliko se sjećam, negde na Starčevicu. O tome sam obavijestila sekretara komiteta Sulju Mandžuku, koji mi je tom prilikom rekao da će o tome on preuzeti svu brigu, da ja o tome ne treba više da brinem. Iza utvrđenog datuma sastanka, primila sam pismo od Momira Kadora, u kojem me oštro kritikuje što od članova MK niko nije došao na sastanak, a posebno-zašto ja nisam došla na sastanak.

U stvari, to je bio nesporazum: oni su smatrali da sam ja, automatski, član komiteta, dok meni to niko nije rekao. Radila sam samo u okviru ovlaštenja koja sam primila od Šefketa Maglajlića. Pitala sam zašto niko iz MK nije došao na sastanak, pa mi je odgovoren da su bili sprečeni zbog racije u gradu. Upućen je samo Abduselam Gvoždjar, s kojim je razgovarao Momir Kador i preneo mu direktive.

Slanje izveštaja je i dalje išlo preko baba Mare iz Lipovca i Sime Partale iz Jagara. Kako me je neprijatelj tražio, a organizacija se u Banja Luci konsolidovala, zamolio sam da mi se odobri povratak na slobodnu teritoriju. Tada mi je moja čerka Lijljana opet komplikovala situaciju. Čula je u kući razgovor da bi se moglo desiti da idemo na slobodnu teritoriju, u partizane, pa je na ulici, u igri, u »čopor« djece, ispričala »da cemo mi u partizane«, kao i to da »ona tamo ima baku i dedu i - puno još toga«. Dotrčala je komšinica Duda Bekić, koja je bila simpatizer NOP-a, da nas upozori na opasnost, pošto su deca tu priču prenosila po komšiluku.

Konačno je stigla obavijest da početkom decembra mogu otići na slobodnu teritoriju. Preko veze sam stigla u Lijevče Polje, gde sam zatekla svoga muža. Sačekao nas je kurir kod Bukića kuće, pa smo svi zajedno, jedne olujne noći, pošli od sela do sela i stigli do Lipovca gde smo sreli jedinicu NOV. Bila sam premorena, cijelu noć sam na rukama nosila sina, koji je neprekidno plakao i nikom drugom, sem meni, nije htio u ruke. Tako sam, po kiši i blatu, na planinskom terenu, u cipelama sa visokim petama, pošto drugih nisam imala, provela jednu od najtežih noći u partizanima.

Susret sa partizanima, posle svega, izbrisao je umor. Pošto smo nešto pojeli, nastavili smo put u slobodni Kotor Varoš, zatim, kolima, u Maslovare. U našoj kući zatekli smo Đuru Pucara Starog, kome sam podnijela izveštaj. Bila je prisutna i Dušanka Kovačević, tada sekretar Okružnog komiteta. Opisala sam rad i stanje u Banja Luci i objasnila kako je došlo do toga da nisam prisustvovala sastanku.

Duro Pucar je pozitivno ocenio moj rad u Banja Luci. Naglasio je da treba da se spremim za povratak u grad, sada-pod ilegalnim uslovima. Zasad treba da se uključim na partijski kurs koji se održavao u Maslovarama. Kurs je bio prekinut 6. neprijateljskom ofanzivom, tako da se završio u Čečavi.

U međuvremenu, došlo je do napada naših jedinica na Banja Luku. Tim napadom izmenili su se uslovi i potreba mog odlaska u Banja Luku. Stvoreni su uslovi da se neko drugi "ostavi" za izvršenje zadataka koji su bili namenjeni meni.

Viktorija Glavaš

ILEGALNE RADIOVEZE IZ BANJA LUKE

Sa ilegalnim radio-vezama iz Banjaluke počelo se koncem 1942. godine, da bi se zatim, početkom 1943. godine, odvijale po strogo utvrđenom planu. Ostvarenju rad io-veza jedinica NOV sa ilegalcima u Banjaluci, prethodio je detaljan dogovor između Gradskog i Okružnog komiteta KP za Kozaru, a zatim i štaba 5. korpusa. Razgovore je vodio Branko Grbčić (Ico) koji je ilegalno odlazio na slobodnu teritoriju (na Kozaru i Grmeč), gdje je dobijao instrukcije, šifre i plan rada i održavanja veza.

Radio-veza iz Banjaluke održavala se putem radiostanice domobranske vazduhoplovne dojavne čete, koja je bila smještena u jednoj stambenoj zgradici (zvana »Crvena kuća«, pošto je bila crveno okrećena), a nalazila se u Aleji Braće Pavlića. U toj četi bio sam zaposlen kao radiotehničar (civil). Održavao sam radio i telefonske uređaje za vezu. Dužnost te čete bila je da osmatra kretanja neprijateljskih aviona, u stvari savezničkih aviona, koji su preletjeli preko naše zemlje na zadatke u Austriju, Mađarsku i Rumuniju. Ti avioni izvršavali su zadatke i na teritoriji Jugoslavije, pa je trebalo slušati osmatračke radio-stanice koje su najavljivale pravac kretanja i broj aviona. Po prijemu depeša o kretanju neprijateljskih avionskih formacija, davana je preduzbuna, zatim uzbuna za stanovništvo i cirkularna radiodepeša o pravcu preletanja aviona na teritoriji Banjaluke.

Četa se sastojala od radiotelegrafista, telefonista i audiovizuelnih osmatrača na isturenim tačkama na periferiji Banjaluke. Oko dvije trećine sastava čete bilo je privrženo NOB.

Radio-veza Banjaluka - NOV održavana je preko kratkotalasnog predajnika (»Allocio Bachini«) snage 80 W. Predajnik je ranije bio namijenjen za italijanske avione. Ne znam odakle je stigao u Banjaluku, ali je već bio prepravljen za rad

na električnu mrežu sa ispravljačem od 1000 volti. Radiostanica je bila permanentno u pogonu, a veza sa NOV održavana je u poslijepodnevnom periodu, prema dogovorenom planu. Ovo vrijeme odgovaralo je bezbjednjem i mirnijem **radu**, jer je, u to vrijeme, prestajao rad za sve osoblje osim za dežurne telegrafiste, telefoniste i osmatrače.

Veza bi počinjala prema dogovorenim znacima i, po potrebi, vršila bi se primopredaja depeša. Depeše su se sastojale od grupa po pet brojeva. Depeše su šifrovali samo Avdo Đumrukčić, sada penzionisani profesor Elektrotehničkog fakulteta u Sarajevu i Branko Grbčić (Ico), član Vojnog komitata KP za Banjaluku, koji je poginuo u borbi za Banjaluku. Šifre su se sastojale, koliko se sjećam, iz nekih kvadrata, jer sam dolazio u stan Dumrukčića po depeše. Depeše su imale različit sadržaj, a uglavnom su se odnosile na sastav neprijateljskih jedinica, njihovo kretanje i namjere, a i sve drugo što je moglo biti važno za NOP. Isto tako, prema zahtjevu NOP, prikupljali smo razne podatke o neprijatelju, slali potreban materijal, lijekove i ljude, koji su putem ovih veza upućivani na Kozaru. Na zahtjev NOV upućena su, početkom 1944. godine, iz ove naše grupe petorica vezista, od kojih su dvojica bili raspoređeni kao telegrafisti pri štabu Petog korpusa.

Pored dobro uhodane radioveze, kurirske službe i ilegalne veze sa domobranskim jedinicama, od kojih smo dobijali informacije vojne prirode i prenosili ih NOV, ukazala se potreba, da se u Banjaluci uspostavi još jedna ilegalna radioveza sa NOV.

Jos jedan kanal veze bio je potreba-radi obezbeđenja neprekidnosti veze. Situacija u Banjaluci bivala je sve napetija i postojala je opasnost da neprijatelj posumnja i uvede kontrolu rada postojeće veze. Ukoliko bismo bili otkriveni, ostali bismo potpuno bez veze.

Pošto sami nismo mogli osigurati još jednu radio-vezu, uz pomoć drugarice Ande Knežević, koja je poslata sa Kozare, a rukovodila je Mjesnim komitetom KP, zatraženo je od štaba 5. korpusa da nam pošalje jednu manju primo-predajnu radio-stanicu.

Dogovor je brzo ostvaren i primo-predajna radio-stanica dopremljena je u Banjaluku. Primljena radiostanica bila je savezničke proizvodnje, snage oko 40 W, sa pogonom na akumulator od 12 volti. To je posebno pogodovalo u slučajevima prekida struje iz gradske mreže.

Primopredajna radio-stanica montirana je u stanu prijatelja drugarice Ande Knežević, isprobanoj ilegalci inž. Živku Bujiću, na Hisetima. Smještaj i montaža izvedeni su vrlo lukavo, a tome je pogodovala i sama zgrada i razmještaj stana. Radiostanica je montirana u maloj prostoriji predviđenoj za ostavu, u koju se ulazi iz kuhinje. Ulaz u tu prostoriju prekrivali smo kuhinjskim kredencom, tako da нико nije mogao pomisliti da se iza kredenca krije radiostanica. Sve je u kuhinji bilo tako dobro razmješteno, da je radio-stanica bila odlično kamuflirana. Antena je montirana na tavanu i provedena kroz svjetlarnik, te se nije ni primećivala. Nabavljen je i ispravljač za punjenje akumulatora, pa je radiostanica bila kompletirana i samostalna.

Prijem i predaja sa ove stanice bili su potpuno zadovoljavajući, a veza se održavala svakog dana.

Međutim, baš kad je bilo najpotrebnije, veza se prekinula, samo deset sati prije početka ugovorenog napada na Banjaluku, 17. septembra 1944. godine. Branko Grbčić i Ande Knežević pokušavali su na svaki način da uspostave vezu, ali je sve bilo uzalud. Posumnjali su u ispravnost radio-stanice. Grbčić je došao u moj stan i saopštio da je stanica u kvaru, te da moram odmah ići da je popravim.

Krenuli smo bicikloma i sa alatom. Pregledao sam kompletan primopredajni uređaj i konstatovao da je sve ispravno. Pošto se radilo o još četiri - pet sati do napada, nije se smjelo ništa rizikovati. Predložio sam Branku i Andi, da Branko i dalje ostane i pokušava uspostaviti vezu, a da Ande i ja krenemo u moj stan, svega oko 300 metara od domobranske radiostanice, preko koje se inače održava veza.

žavala veza sa NOV. Moj stan bio je induktorskim telefonom, koji sam ilegalno sam uveo, povezan sa centralom dojavne čete. Rekao sam Andi da preko tog telefona može imati vezu, pošto smo za tu noć, za dežurnog u dojavnoj četi odredili povjerljivog i stručnog druga, uveliko uključenog u ilegalni rad.

Moj predlog je usvojen, pa smo Andi i ja krenuli. Put do mog stana nije bio jednostavan, jer je bio udaljen oko dva kilometra, a neprijatelj je osjetio da se nešto sprema, pa je ranije uveo policijski čas. Ali mi smo sretno stigli do stana. Andu sam uveo u sobu gdje je bio telefon. Najprije sam se javio telefonisti u dojavnoj četi i otvoreno mu saopštio da večeras na njemu leži velika odgovornost i zadatak. Telefonista, drug Želić, čije sam ime zaboravio, izvršio je te večeri svoj zadatak i obezbjedio sve veze.

Dok je Anda koristila telefon, ja sam vršio dužnost obezbjedenja. Moj stan se nalazio na periferiji grada, kod Petričevca, pa kad je počeo napad na Banjaluku, taj kraj je brzo bio u rukama partizana.

U toku napada, u moj stan došla je naoružana patrola na čelu sa Aleksandrom Boleom, sada penzionisanim potpukovnikom, nosiocem partizanske spomenice i članom KP od 1936. godine. On je, inače, bio u sastavu domobranske dojavne čete u Banjaluci, kao zamjenik Branka Grbčića. Bole mijes saopštio da je dobio zadatak da drugaricu Andu bezbjedno odvede iz mog stana u Operativni štab za rukovođenje napadom na Banjaluku. Grad je bio brzo oslobođen, osim Kaštela, gdje se neprijatelj bio dobro utvrdio.

Kasnije sam saznao zašto nije bilo radio-veze na ilegalnoj radiostanici. Prateći dio štaba 5. korpusa, krećući se od Sanskog mosta, preko Bronzanog Majdانا, stigao je sa radio-stanicama u neposrednu blizinu Banjaluke. Kada su se zaustavili da održe vezu, ocenili su da imaju vremena i da mogu još ići naprijed. Taj sticaj okolnosti je bio više nego srećan. Naime, kamion sa radio opremom zaustavio se na jedan metar od ukopane nagazne mine. Kada su krenuli, desni točak aktivirao je minu. S obzirom na to da su bili tek u laganom kretanju, od dejstva mine otpao je samo točak. Osim trenutne panike, ništa drugo se nije dogodilo.

Pošto je kamion bio onesposobljen za dalju vožnju, nadeni su brzo konji i oprema za vezu je krenula prema Banjaluci. Zbog toga je zapravo došlo do prekida veze baš u najkritičnije vrijeme napada na Banjaluku.

Semsudin Jamaković

KURIRSKA VEZA IZMEĐU VRHOVNOG ŠTABA I ISTOČNE BOSNE I VOJVODINE

Krajem aprila 1943. godine uspsotavljena je neposredna veza 6. istočnobosanske udarne bregade sa štabovima jedinica Operativne grupe Vrhovnog štaba. Tada se štab 6. briгадe nalazio kod Previle, a Vrhovni štab u rejonu Govze, na putu Kalinovik - Foča. U takvim uslovima 6. brigada je imala zadatak da održava veze sa slobodnom teritorijom u sjeveroistočnoj Bosni i u Sremu, preko kurira.

Početkom maja 1943. godine Vrhovni štab i CK KPJ dostavili su strogo povjerljive materijale štabu naše brigade da ih dostavi okružnim komitetima KPJ na Birču i na Majevici i Pokrajinskom komitetu KPJ za Vojvodinu. U vezi s tim, štab brigade je odlučio da 2. i 3. bataljon daju po pet-šest dobrovoljaca, članova Partije ili SKOJ-a, provjerenih na specijalnim zadacima, odanih i dobrih poznavalaca terena kuda je trebalo proći. U 2. bataljonu bila je i naša, Gučevska četa,

sastavljena pretežno od Gučevljana i mještana iz njegove okoline, a u 3. bataljonom su bili pretežno borci sa Glasinca i šireg područja Romanije.

Komandant bataljona, Franjo Herljević, tražio je od komandira naše čete (u kojoj sam bio komandir 1. voda) da odabere pet-šest dobrovoljaca. Komandir naše čete, Ratko Jovičić, obavijestio je sve borce da se radi o nekom posebnom zadatku i na to su se neki odmah dobroboljno javili, ne raspitujući se o čemu se radi. Kako se pri tom izboru u našoj četi zatekao i komandant bataljona, upitao sam ga da li mogu ostaviti svoj vod i poći na taj zadatak. Kad sam dobio pozitivan odgovor, prijavio sam se, a za mnom su se odmah, jedan za drugim, javljali borci iz mog voda: Branko Karišik, Milenko Frganja i Pero Frganja. Komandant je rekao da je nas četvorica dovoljno iz ove čete.

Komandant Herljević nam je naredio da odmah krenemo, jer štab brigade treba da pređe na desnu obalu Drine i nastavi pokret u pravcu Čajniča, a čeka samo naš dolazak. Nismo imali vremena ni da se pozdravimo sa našilom drugovima, a, istini za ljubav, činilo se i jednima i drugima da čemo se za dan-dva vratiti u četu. Nisam stigao ni da pozdravim brata Milivoja i rođake Slobodana i Dušana, s kojima sam bio u istoj četi. Na žalost, ratna zbivanja su za mog odsustvovanja iz čete zbog ovog zadatka učinila da ih nikada više ne vidim...

Sa Previle do Vine (kod Ustikoline), tada sjedišta štaba brigade, stigli smo brzo. U štabu sam se odmah javio komesaru brigade Cvjetinu Mijatoviću-Maji. Partizanski me je pozdravio i pružio mi ruku. Rekao mije da su stigli i kuriri iz 3. bataljona, da treba da se svi spremimo, uzmemu bar po jedan hljeb za put i onda podemo u štab, po materijal i zadatke.¹¹

U susjednoj kući smo zatekli kurire iz 3. bataljona. Tu su bili: Miloš Galavić, Milan Obradović i Vojin Lučić, te Janko Vuković, koji je tek bio došao u 3. bataljon. Tako nas je sada bilo ukupno devet.

Kad smo se spremili, otišao sam kod komesara Maje i javio mu o broju kurira i njihova imena. Rekao mije da bi trebalo da krenemo odmah, ali da se čeka na dolazak jednog važnog druga koji će s nama ići do Šekovića. Tada sam tek prvi put čuo u kom pravcu treba da idemo. Ubrzo je stigao i taj drug. Bio je to Stevo Popović, rodom sa Majevice. On je trebao da ide za člana Oblasnog komiteta KPJ za sjeveroistočnu Bosnu. Komesar brigade mi se obratio: »Jovane, ti ćeš biti vođa ove grupe kurira.« Onda mi je rekao da sam mu lično odgovoran za bezbjednost Stevie Popovića. Dao mije četiri zapećaćene koverte, rekavši: »Ove koverte, Jovane, preko tebe živog ne smiju pasti neprijatelju u ruke, a ako vidiš daje to neminovno - moraš uništiti ta pisma, je li ti jasno?« Odgovorio sam da mi je jasno, a on mi je onda dao i 2.500 kuna - »za hranu, ako zatreba.«

Na kraju nam je drug Majo odredio pravac našeg kretanja: Ustikolina - Ilavača - Ranjen - Vražalice - Ostrvica na Prači - Lađevine - Gučevo - Šekovići
- Kopito - Kram - Visočnik - Malo polje - Milan-planina- Grabovica - Drinjača
- Podbetanj i Šekovići. Kod ovog poslednjeg mjesta, zastade i reče: »Ako do tada ne bude stigla 1. vojvođanska brigada sa Majevice, vi ćete u Šekovićima dobiti vezu za Trnavu, a odatle za Srem i Frušku goru.«

Materijal sam raspodijelio drugovima, a bile su to knjige za partijske kurseve, leci, radio-vjesti i sl. Svakom sam otplikite dao podjednako materijala. Stevo Popović je dobio i pismo štaba brigade komandantu 4. bataljona Đordu Simiću.

Krenuli smo poslije podne, nastojeći da za dana pređemo sva sela do Osječana. Tu je, po planu, trebalo da sačekamo veče i da se u prvi mrak prebacimo preko ceste u pravcu Vražalice. Tom cestom su, inače, cijeli dan prolazile kolone Nijemaca, grabeći od Prače prema Goraždu. Pred veće smo ocijenili daje situaciju.

1) Tu sam našao brata Milovana. On je gotovo prije dva mjeseca otišao iz Sekovića, kako bi uspsotavio vezu sa Vrhovnim štabom koji se nalazio u pokretu od Neretve prema Zelengori. I prije i poslije toga upućivani su kuriri iz Biča ka pravcu kretanja Vrhovnog štaba, ali su većinom padali neprijatelju u ruke. Milovan Jovičić i Milan Tomić su uspjeli da se probiju do naših glavnih snaga u rejonu Zelengore. Nakon izvjesnog vremena i zadržavanja u Pratećoj jedinici Vrhovnog štaba, Milovan se vratio u brigadu, a Tomić u 3. bataljon.

cija za nas povoljna, neopaženi smo prešli cestu i, noću, prešli Vražalice. U toku noći stupili smo u vezu sa Milom Lučićem i Milivojem Preulom. Naredni dan smo proveli u šumi blizu sela, čekajući, prema dogovoru, da nam jave o mogućnosti prelaska tunela i Oštice na rijeci Prači, kod Mesića. Donijeli su nam nešto i da pojedemo, a navečer su nam, u neku dolinu ispod Lučića kuća, iznijeli dobru večeru. Poučeni zatim iskustvom, što nismo mogli pojesti - ponijeli smo.

Rijeku Praču smo prešli kad je počelo da se rasviće. Nastojali smo da što više puta koji vodi blizu ceste od Rogatice prema Sokolcu, predemo prije dana. I sve do sela Ferizovića niko nas nije primjetio. To je malo selo u kome pretežno žive Srbi. Oni nam dobromanjeno rekoše, pokazujući rukama prema Rogatici, da svakog časa otuda mogu banuti ustaše ili domobrani. U stvari, na Lunju su bili stalni bunkerji i, kad god bi neprijatelj držao Rogaticu, on bi po okolnim brdima, radi obezbeđenja, imao po jednu satniju domobrana ili ustaša. Odgovorili smo im da se za nas ne boje, jer idemo dalje.

U toku dana smo došli do Gučeva i odmah se povezali sa sekretarom partiske čelije Dragom Karišikom. Dobro smo se odmorili i dobili hrane. Negdje pred mrak krenuli smo preko Rudina, prema Borovsku i Šekovićima. Oko poноći smo stigli u selo Dolovi, ispod planine Kopito, gdje je trebalo da provedemo naredni, četvrti dan otkako smo krenuli iz birgade. Malo smo se odmarali.

U Kopitu smo se malo odmarali, pa poslije podne krenuli preko sela Mađara u pravcu Mičivoda i, dalje, prema Gradini kod Krama. Prije mraka smo došli na Gradinu, kod kuće Stanišića. Iz jedne od tih kuća imali smo borca u našoj brigadi. Svratili smo kod Milke Stanišić, čiji je jedan sin poginuo, a drugi je bio u našoj brigadi. Preko Milke je išla naša glavna veza prema Visočniku. Ona je znala kad nailazi neprijateljska vojska cestom od Sokoca prema Han-Pijesku i gdje se usput zadržava. Znala je, ako ustaša ima u Han-Pijesku, da su istovremeno držali i Kram.

Prije mraka smo se prebacili preko ceste u selo Visočnik, gdje je bila kuća Ivana Bjelakovića. On je bio naš saradnik i pomagač i njegova porodica je, tokom cijelog rata, bila na našoj strani. Njegova dva sina i kćer su bili u partizanima, a brat mu je poginuo kao komandant bataljona u 20. romanijskoj brigadi.²¹ Bio je to hrabar čovjek. Mislio prenoćili blizu njegove kuće, u šumi, a onda, poslošto je on ispitao situaciju, prešli šumsku prugu u Berkovini i, oko podne, krenuli dalje, prema Malom Polju i Milan-planini. Na toj dionicici maršrute svatili smo samo kod Dragića kuća u Malom Polju. Tu smo imali vezu i pitali smo da tu negdje nema četnika, budući da su tim terenom često krastarili četnici Arsena Danilovića i vojvode Boška Nerića. Rekoše nam toliko - da budemo oprezni.

Idući prema Milan-planini, ispod sela Kozlovače se čulo nekoliko pucnjeva iz pušaka. To je bilo negdje ispred nas. Na to sam sa sobom uzeo Miloša Galavića i pošli smo u izvidnicu. Ispalo je da su to bili četnici vojvode Boška Nereća. Njihovi osmatrači su nas primijetili pomoću dvogleda i spremili se da nas opkole. Tako smo nas dvojica upali u klopku. Kad su povika! i da stanemo - bilo je kasno; stajali su svuda oko nas. Odgovorio sam im da smo partizani, kuriri 6. brigade. Oni su već dobro upoznali našu brigadu, jer su više puta vodili borbu sa nama. Onda sam ja pitao ko su oni, jer oni najbliže što su stajali nisu imali nikakve ozname osim četničkih šubara. Rekoše da su četnici vojvode Boška Nereća. Istog trenutka mi pada na um ideja, pa upitah za vojvodu jer, navodno, imam za njega posebnu poruku i moram se vidjeti sa njim. Oni se pogledaše, a jedan i prepoznade Miloša, pa pridoše jedan drugome i rukovaše se. Taj reče: »Evo, ja ću sa vama do vojvode«. Četnik podje pred nama, Miloš za njim, a ja za Milošem, dok su ostali četnici išli za mnom.

Dodosmo pred jednu bajtu, u šumi. Tu nađosmo nekoliko četnika. Zaustavise nas dok jave vojvodi o našem dolasku. Uskoro se vrati onaj četnik što je otišao da nas najavi, a za njim izide gologlava ljudeskara, sa žutom bradom do pojasu i redenicima ukrštenim preko grudi. Miloš mi se malo primače i reče da je

2) Ivan je kasnije, 13. jula 1943, poginuo od ustaša u Visočniku.

to vojvoda Boško, koga je on znao od ranije. Vojvoda pita ko gaje trebao, na šta mu pridoh, predstavih se i rekoh da idem za Šekoviće i da se njemu s povjerenjem obraćamo za pomoć. Nisam sve ni izgovorio, a on me upita ko nam je rekao da se upravo njemu obratimo za pomoć. »Drug Grujo Novaković« - rekoh brzo. Sinoć smo se rastali u Kopitu, gdje mije rekao da se, ako nam bude što trebalo, možemo Vama lično obratiti za pomoć».

»Odakle Grujo sinoć u Kopitu kad je on samo prije dva-tri dana otišao preko Milan-planine za Birač?« - upita oštro. Rekoh mu da ne znam odakle Grujo u Kopitu, jer ga o tome nisam pitao. On malo počuta, zatim podiže glavu i reče: »Pa, možda je i bio, nego recite kakvu pomoć tražite od mene?«. Osjetih da sam ga omekšao, pa i ubijedio, te rekoh: »Znate, nas ima još dolje, nismo nas dvojica sami. Gladni smo, pa nam je, ako imate, potrebno i nešto hrane, a i da nam date vodiča do Milan-planine«.

Jeli to sve?« - pita vojvoda i još traži da mu kažem koliko nas još ima. Odgovorili da nas ima desetak, a on nam obeća nešto hrane iako, kako reče, i sami u tome oskudijevaju. Vojvoda onda okrenu leđa i zakorači prema vratima, a ja za njim. On osjeti da idem za njim, pa reče da sačekamo. Potom otvoru vrata na kolibi i pomaće neko vojničko čebe, na šta se ukazaše obješene vješalice suvog mesa. Uze jednu i vrati se nazad, a zatim pozva nekog od četnika i naredi mu da donese dva hljeba. Onome što mu je raportirao o našem dolasku, reče da pode sa nama i pokaže nam put za Milan-planinu.

Zahvalili smo mu se i pozdravili ga. Išao sam pored četnika-vodiča, a Miloš iza njega. Mislim: ovako je najbolje ako neko od njih bude pokušao da nas gađa, onda će morati pucati u svoga čovjeka. Kad smo odmakli oko 200 metara, javili smo se našima. Rekoše da su se bili zabrinuli za nas. Rastali smo se sa pratiocem. Naši drugovi nisu znali šta je sa nama već od trenutka kada smo pošli u izviđanje. Ispričali smo im sve i objasnili da u klopcu nismo imali nikavog izgleda za otpor ili bijeg, iako smo bili naoružani.³¹

U po razgovora Stevo Popović mi, smijući se, reče: »Kako si mogao reci da je Grujo ostao u Kopitu, kad on uopšte nije na Romaniji?!« Objasnih da sam to izmislio, jer nam nije bilo drugog izlaza osim neke debele prevare i lukavstva, što u ovakvim situacijama nije grehotra.⁴⁾

Naredne večeri prenoćili smo na Milan-planini, u nekoj pojati, a rano ujutro smo krenuli prema Drinjači. Mještanina iz Grabocića smo pitali kakvo je stanje prema Šekovićima, na što on reče da nema neke naročite opasnosti. Odlučili smo da krenemo odmah prema Drinjači i Podbetnju. Tada su u Vlasenici i Kladnju bile ustaše, i povremeno krstarile su okolnim selima. Ipak, bez problema smo sišli na Drinjaču i popeli se u Podbetanj, partizansko selo, gdje smo se osjećali kao na slobodnoj teritoriji. Tu smo se odmorili, a domaćice u kućama porodice Ninić su nam napravile nešto za ručak. Sjećam se da smo nešto i platili tim ženama od onih para dobivenih od druga Maje, mada su one to dugo i uporno odbijale. Poslije podne smo stigli u Šekoviće.

U Šekovićima su tada bili: Komanda mjesta, narodnooslobodilački odbor i Okružni komitet KPJ za Birač. Prema Šekovićima se nalazio i naš 4. bataljon. Tu smo odmah sve knjige predali drugovima Hasanu Brkiću i Stevi Popoviću. Brkiću sam predao i pismo koje je glasilo na Okružni komitet za Birač i Majevicu i kazao mu kakav je naš zadatak na putu prema Trnavi i Sremu. Savjetovao mi je da sačekamo još koji dan, jer sa Majevice treba da stigne 1. vojvodanska brigada. »Kako biste do Trnave morali putovati noću, mogli biste se negdje razmisliti.«

3) Miloš je pored puške imao bombu, a ja takođe pušku, dvije »kragujevke« i pištolj. Bili smo se dogovorili kako da postupimo ako nas neprijatelj uhvati žive: kad se oni okupe oko nas, da istovremeno bacimo bombe, pa ako moguemo - da pokušamo bježati, jedan na jednu a drugi na drugu stranu. A ako na nas otvore vatru da uzmemu zaklon i da se povučemo k ostalim drugovima. Bombe smo imali pripremljene za bacanje: otkačene, sa osiguračem odvrunutim po nekoliko navoja i stavljene u džepove. Međutim, ovakvu situaciju nismo bili predvidjeli.

4) Pet-šest dana kasnije sreо sam Gruju Novakovića, i kada sam mu to ispričao, on se iznenadio: »Pa, taj Boško Nerić, njegov vojvoda, bio je kolebljiv četnik. Više puta ie pokušavao da uspostavi neku vezu sa nama, ali smo mi to odbijali. Na kraju, Grujo je bio zadovoljan što smo se tako snašli.

nuti sa tom brigadom», reče drug Hasan, pa dodade: »Ako brigada ne stigne odmah, onda ćemo vas uputiti preko naših veza u pravcu Save«. Poslušali smo ga.

Drugo veče, negdje oko ponoći, začuo se zvuk aviona. Mi smo do tada upoznali zvukove motora svih neprijateljskih aviona, ali je ovo bilo nepoznato, mnogo jače. Bila je pomrčina, avion je obišao oko Šekovića i otisao prema zapadu, Milan-planini. Sjutradan predveče, javili su sa terena da su čobani vidjeli neke nepoznate ljudi na planini Javor, iznad sela Plazače, te da ti ljudi traže vezu sa nekom partizanskom jedinicom. Na to je Okružni komitet KPJ za Birač naredio da te ljudi odmah proprate u Šekoviće. Oni su imali i neku opremu koju nisu mogli nositi, kao što je radio-stanica i još nešto, pa su im naši ljudi pomogli da to donesu. Bio sam tu kada su ih dopratili. Nismo imali puno povjerenje u njih, iako su to, kako smo brzo ustanovali, bili predstavnici savezničkih armija.⁵⁾

Četvrtog dana počeli smo se spremati za pokret. Dogovorili smo se sa drugom Hasonom Brkićem da te noći krenemo pema Trnavi. Poslije podne kuriri sa terena su javili da je neka vojska stigla u Papraču i da se kreće prema Šekovićima. Brkić mi je rekao da bi to mogla biti brigada koju upravo očekujemo. Stvarno, došla je 1. vojvođanska! Bila je to za nas radosna vijest. Stupio sam odmah u vezu sa komesarom brigade i predao mu poštu, kao i onu koja je bila naslovljena Pokrajinskom komitetu KPJ za Vojvodinu. Kad je komesar pročitao poštu, upitao sam ga da li smo mi slobodni. Odgovorio je da se možemo vratiti u svoju brigadu, ili ostati sa njima.

Ponovo sam upitao Hasana Brkića za naš 4. bataljon, zapravo rekao da, ako je spremam, odmah krenemo jer smo mi tu da ga dovedemo u rejon Foče i Zezlengore. Ali, kako bataljon nije bio spremam, zamolio sam Hasana da nam dozvoli da mi, kuriri, podemo za Romaniju dan-dva ranije i sačekamo njegov dolazak u Kopitu. Do tada mi, naime, možemo ispitati mogućnost prelaska preko ceste Rogatica-Sokolac i pruge Mesici-Renovica. Dozvoljeno nam je, pa smo odmah ujutro krenuli, pošto smo ugovorili dan i vrijeme našeg sastanka sa bataljonom u Kopitu.

U određeno vrijeme došli smo na to mjesto. Na žalost, bataljon nije došao, ali su došli drugovi Grujo Novaković, Oskar Danon i Stevan Serdar, sa dvadesetak boraca. Grujo kratko i malo ljutito, reče daje došlo do nekih izmjena, a onda se meni obrati: »Jovane, Milovan će ostati kod mene, jer sam za sada sam, a vi ćete krenuti za brigadu. Ovi borci će krenuti sa vama. To su naši stari brigadiri. Bili su po bolnicama na liječenju kao ranjenici, pa se vraćaju u brigadu. Tu je i drug Jovo Cigo. Znao sam da tako zovu Oskara Danona, a u grupi je bio i jedan Kanadanin, između one dvojice padobranaca sa Javora, ubrzo sam čuo da mu je ime Stevan Serdar.

Drug Grujo reče da će ja rukovoditi tom grupom boraca, kao i do tada kuririma, a da je tu i drug Cigo, pa, ako šta zatreba - da se dogovorimo. Dal i su nam i konje, da nosi radio-stanicu onog Kanadanina. Istina, ja sam zamolio Gruju da ne vodimo konja, jer će nam samo smetati, a svojim rzanjem i batom kopitama može i otkriti neprijatelju naš pokret. Složio se i on s tim, ali reče da je onaj Kanadanin tražio da mu konj nosi radio-stanicu koju treba d preda Vrhovnom štabu naše vojske, pa kad je već tako, neka bude po njegovom.⁶⁾

Pozdravismo se sa Grujom i Milovanom i krenemo kroz šumu, u pravcu sela Pobrataca i Kanostrevaca. U toku noći smo stigli do Gučeva. Tu smo predanih i uveče krenuli u pravcu Vragovala, Lađevina i Ostrvice. Bez teškoća smo opet stigli u selo Vražalice. Tu smo, iznad sela u planini Melac, ostali tri dana. Odmah

5) Bila su to trojica ljudi, svi jugoslovenskog porijekla: Stevan Serdar, podoficir engleske vojske i ranije španski borac, član Partije od prije rata; Milan Družić, telegrafista engleske vojske; te Đuro Diklić, narednik engleske vojske. Oni su poletjeli sa jednog vojnog aerodroma kod Tabrinka u Sjevernoj Africi, četvoro-motornim bombarderom »halifaks«.

6) Ova grupa pripadnika savezničke vojske sa sjevera Afrike imala je zadatku da se poveže sa Vrhovnim štabom NOV i POJ i pripremi dolazak Britanske vojne misije kod Tita. Međutim, zbog razvoja situacije, tu ulogu je na sebe primila slična grupa sruštena u Drežnici, u Hrvatskoj, tako da je, preko radio-veza Glavnog štaba Hrvatske dogovorenno sa Vrhovnim štabom sruštanje te misije 28. maja 1943. na Žabljaku pod Durmitorom, (prim. red.).

po dolasku smo tražili Janka Vukovića, koga smo na tom terenu ostavili radi održavanja veze sa našim snagama na desnoj obali Drine. Međutim, saznali smo da je Janko pobjegao u četnike!

Tako sam morao tražiti nekog drugog sa tog terena da ga uputimo prema Ustikolini i Foči - da izvidi taj teren i utvrdi mogućnost ponovnog prelaska na desnu obalu Drine. Našli smo Milana Stojanovića iz Buloga. Prije toga sam pitao Milivoja Pereulu i Mila Lučića za njega. Rekoše mi da u njega možemo imati povjerenja i daje, kao bivši žandarmerijski podnarednik, dosta spretan, ali je samo pitanje hoće li se toga prihvati. Pristao je odmah, pa sam ga uputio prema Previle, preko Bukovice i Orahovice. Vratio se sutradan i donio nam podatke o kretanju neprijateljskih jedinica: na Bukovici stacionirana domobranska satnija; Ni-jemci su zaposjeli sve komunikacije Goražde-Ustikolina-Foča-Miljevina; oko Previle ima i nekih četnika. Dobio je, kaže, i obavještenja da se noć ranije poveća partizanska jedinica prebacila preko Zelengore preko Mrežica sa Jahorinu.

Dok je Milan Stojanović izviđao teren, razmišljao sam o tome kako da uspostavim vezu sa našim glavnim snagama na desnoj obali Drine i na tromeđi Bosne i Hercegovine, Crne Gore i zapadne Srbije, gdje su vodene neprekidne borbe. Odlučih se da upitam ovog našeg Kanadina da li bismo mogli nekako preko njegove radio-stanice, da uhvatimo vezu sa našima. »Rado bismo to pokušali«, odgovorio je Kanadanin naški, »ali nemamo njihove šifre. Mogao bih jedino tražiti one koji su došli sa mnom iz Aleksandrije, jer znam njihove šifre. Pored toga, imamo još jedan problem. Švabe su blizu i brzo bi nas otkrile«. Učutah, jer shvatih da se ne razumijem u tu vrstu veze, ali stekoh više povjerenja u našeg novog druga, Kanađanina.

Danon je pažljivo slušao naš razgovor i čitao. bio je zamišljen, ali kad je došao Milan Stojanović i podnio izvještaj, a posebno o onoj partizanskoj jedinici - odmah se razveselio i počeo vikati da smjesti idemo, da je to naša brigada.

Ja sam obrazložio više varijanti našeg daljeg kretanja. Prvo, naš prelazak na desnu obalu Drine i pokušaj probijanja kroz jakе neprijateljske snage - otpada. Drugo, i polaskom prema Jahorini izlažemo se dosta velikom riziku, jer, iako je tačna vijest daje to bila neka krupnija partizanska jedinica, to ne znači daje otisla za Romaniju, jer je, isto tako, mogla skrenuti uljevo i otici u pravcu zapada, za Igman, ili, možda, produžiti za Bosansku krajinu, a u svakom slučaju ona nas neće čekati, niti zna za nas. Treće, predlažem da se vratimo istim pravcem nazad u Šekoviće, gdje ćemo se priključiti nekoj našoj jedinici i tako sačekati priliku da predemo u sastav naše brigade.

Svi su se složili sa mojim izlaganjem i već naveče smo opet pošli pravcem; Vražalice, Praču, Ostrvica, Varošti, Lađevina, Gučeve. Ovog puta nije bilo Italijana na Varošištim, a samo povremeno su prolazili neki njemački kamioni za Goražde i iz Goražda za Rogaticu. Glavne prepreke su nam bile: prelazak željezničke pruge i ceste Rogatica - Sokolac, između Kovanja i Vragolova. Bez nekih problema stigli smo u selo Gučeve. Tu smo odmah našli sekretara partijske čelije, Dragu Karišika. Odmarali smo se u šumi zvanoj Osoje. Tu su nam mještani iz bratstva Jovičići i Karišik pripremili ručak i večeru. Osjećali smo se sasvim slobodno. Trebalо je da još za dana preći Rudine i stići u Bravsko Polje, da bismo noću putovali do Kopita i tu proveli naredni dan. Pozdrvili smo se sa mještanima i pošli. Ja sam ostao posljednji, razgledajući da slučajno neko nije što zaboravio.

I vidiо sam da je Kanađanin zaboravio svoj prteni opasač. Uzeo sam ga i ponio. Kad smo odmakli 200 do 300 metara, pozvao sam drugove i upitao ih da nije ko šta zaborvio na mjestu gdje smo odmarali. To je dobro razumio i drug Kanađanin, pa se brzo okrenuo i potrcao niz brdo. Pojurio sam i ja za njim i rekao mu da sam uzeo njegove stvari. Zacrvenio se, ali mu je bilo dragو kad je vidiо da sam mu to ponio i sve ispravno predao. Pitao sam ga kako je mogao da zaboravi svoje stvari, što se u nas, partizana, ne smije dogoditi, a naročito se oružje i municija ne smiju izgubiti. Iskreno se zahvalio i rekao mi da mu je u tome sva njegova imovina i provedene godine na radu u inostranstvu. Shvatio sam ga.

Poslije toga smo postali bliži prijatelji. O svemu smo razgovarali. Interesovalo me je kako se vodila borba u Španiji, te kako je poslije iz Španije dospio u Kanadu. Pored toga, razgovarali smo i o njegovim roditeljima, o ženidbi poslije rata itd.

Poslije Kopita prešli smo u Devetak, a zatim, preko Krama, za Visočnik, kod Ivana Bjelakovića. Tu smo, kod Ivana, nešto pojeli i krenuli za Malo polje i Milan-planinu.

U toku dana smo stigli ponovo u Šekoviće, gdje su se stari borci iz brigade priključili 4. bataljonu, pod komandom Đorđa Simića. Danon i Serdar ostali su pri Komandi mjesna u Sekovićima. Branko Karišik i ja priključili smo se grupi koja je održavala partijski kurs pri Okružnom komitetu KOJ za Birač, u Sekovićima. Milovan Jovićić je, na zahtjev Gruje Novakovića, ostao sa njim u Kopitu, a Milenko i Pero Frganja molili su me da ih ostavim u Gučevu, da sahrane Perovog mlađeg brata Budimira, koji je upravo tada stradao od mine.⁷⁾

Na kraju bih, kao dobar znalač ovog terena i ljudi koji su na njemu djelovali za NOP, htio nešto više da kažem o održavanju glavnih kurirskih veza na području opštine Rogatica. U toku NOR-a one su obavljane preko određenih punktova, poznatih samo onima koji su radili na prenošenju povjerljive pošte, ratne orpeme, odjeće, obuće i raznog propagandnog materijala (radio-vijesti, marksistička literatura i sl.). Punktovi su bili stalni i povremeni. Stalni su bili partizanska sela u kojima su postojale i ilegalno radile partijske ćelije, kao što su Šekovići i Gučeve. U tim selima se, - kod Marića u Sekovićima ili kod Kovačevića u Smrtićima, kao i kod Jovićića ili Karišika u Gučevu - mogla dobiti veza u svaku dobu noći i dana, za sve vrijeme NOR-a. Pojedini punktovi su djelovali preko pojedinaca, ovisno u kom pravcu treba da se pošalje određena pošiljka. Na primjer, ako se radi o vezi sa područjem Goražda veza je išla od centra u Gučeve ili iz Šekovića, preko Ferizovića, Lađevine, Varošišta, Gornjih Mesića, Vražalice, Ilina itd. Ili iz Goražda, veza je išla na Gučeve i upućivana je, po potrebi, dalje - prema Šekovićima, Smrtićima, Kopitu ili Sijercima, Madžarima, Gradini na Kramu, Visočniku, Malom Polju, Milan-planini, Grabocićima, Podbetanju i Sekovićima.

Veze sa Rogačicom odvijane su iz tri pravca: Gučeve - Rogatica, Ferizovići - Rogatica, te Šetorovići i Seljani - Rogatica. Meni su poznate pojedine ličnosti koje su radile na ovoj vezi u toku NOR-a i to: Ljuboje Jovićić, bio je partijski zadužen u našoj partijskoj ćeliji u Gučevu da radi na vezi sa gradom; Veso Racković, takođe član KPJ, i Mujo Hodžić, bili su zaduženi da održavaju vezu isto sa Rogaticom, iz pravca Šatorovića i Seljana; Aleksa Mrakić bio je zadužen da održava povremeno vezu sa gradom iz pravca Ferizovića. U gradu su radili ilegalno: dr Alija Tomić, Milan Vuković i njegova supruga Petra, Danica Vojinović, Munib i Ajiša Hafizović i dr.

Prema području Goražda na vezi su radili Branko Obradović iz Varošišta, Risto Rakanović iz Gornjih Maetića, Milivoje Pereula i Mile Lučić iz Vražalice, Stevo Heleta iz Ilina i Jovo Petković iz Jabuke.

Od Gučeva prema Sekovićima radili su Milisav Marić na Šenkovićima, kao sekretar ćelije KPJ, Gavro Šalić u Kopitu, Nikola Malović u Sijercima, Boško Derić pod Kopitom u Madžarima, Milka Stanišić na Gradini kod Krama, Arsen Rubeš u Mrkaljima, Ivan Bjelaković i Vosčniku, Rajko Saroć pod Milan-planinom itd.

Od ovih lica, koja su direktno radila na vezama kurirske i obavještajne be u toku NOR-a, poginuli su: Stevo Heleta, zvјerski ubijen od četnika u Vražalicama; Ljuboje Jovićić, na zvјerski način mučen i ubijen od ustaša i Gestapo u Rogatici, Ivan Bjelaković, strijeljan sa 13 članova porodice od ustaša i Nijemaca u Visočniku.

7) Branko Karišik je poginuo kao komandir čete prilikom oslobođenja Zavidovića 1945. godine; Miloš Galavić je poslije rata kolonizirao u Lazarevo i тамо umro; Janko Vuković je juna 1943. prešao na stranu četnika i kao četnik poginuo maja 1945. godine u Renovici kod Prače.

Pošto su prenosele i održavale veze sa Rogaticom uglavnom žene, i to iz Gučeva (Karišik Andja, supruga Milanova, Jovićić Jelka, supruga Aleksina, i Jovićić Darinka, supruga Ljubojeva; iz Seljana, Makanjić Novka, supruga Svetislava, iz Ferizovića Mrakić Milka, supruga Bogđanova). Poštu su sakrivali u opanke, ušivale u veš, jer su ustaše vršile pregled i otimale stvari. Bile su izlagane stalnoj životnoj opasnosti.

Jovan Jovićić

TELEFON JE SPASAO CIVILE

Muslim daje bila sredina avgusta 1943. godine. U Komandu 1. udarne čete došli su komandant bataljona Banjalučkog partizanskog odreda Mile Trkulja i politički komesar Đuro Priča.

Tom prilikom drugovi su nam rekli da raspolažu podacima da će se u vozu, koji saobraća između Kotor Varoši i Banja Luke, nalaziti domobrani i ustaše, kao i veća količina muničije i oružja.

Operativni plan je sačinjen na licu mjesta. Mjesto na kojem je određena zasjeda bilo je veoma dobro poznato komandantu bataljona Trkulji i komandiru čete Paniću. Kada su komandant i politički komesar otišli, Ljuboja i ja krenuli smo na izviđanje i osmatranje mjesta gdje je predviđena zasjeda.

Železnička uskotračna pruga koju smo trebali zaposjeti, sa ovog mjesta bila nam je na bliskom odstojanju. Pored ove pogodnosti, suprotna strana pruge bila je čista jedna uzbrdica, dok je između kote, na kojoj smo predviđali zasjedu i pruge, bio jedan nagib - prirodna tranšeja. Zbog toga se Ljuboje, kada je ovo video, odmah odlučio da ovdje postavimo zasjedu.

Već sledećeg dana, rano u zoru, našli smo se »na licu« mjesta sa svim borcima čete. Uspostavili smo i osmatračnice, odredili pobočna obezbeđenja i obezbeđenje odstupnice. Borci su se maskirali, postavljen je osmatrač prema Kotor Varoši - pravac odakle se voz očekivao. Tu je uspostavljena i telefonska veza. Mi smo znali da će jedan putnički voz iz pravca Banja Luke za Kotor Varoš naići oko 07.00 časova, a očekivali smo njegov povratak oko 11.00 časova.

Kada smo borce upoznali sa planom akcije, zahtevana je stroga disciplina. Ni slučajno se ne sme opaliti metak prije nego što naredi komandir Ljubo! Ovo zbog toga što je postojala mogućnost da ipak u putničkom vozu, iz pravca Banja Luke bude i vojnika, što ne bismo jednostavno propustili.

Nešto poslije sedam sati prošao je voz iz Banja Luke za Kotor Varoš. U vozu nije bilo ni jednog vojnog lica. Borci su bili dobro maskirani i ni jedan od njih nije bio primjećen od voznog osoblja i putnika.

Danje bio vedor i topao. Tišina i mir su vladali ovih nekoliko sati. Ležao sam uvučen nogama pod jednom Ijeskom pored komandira Ljuboja Panića. Osmatrač je javio daje na velikoj daljini primjetio voz. Ta vijest je oživjela naš položaj. Osmatrači su dalje javljali:

- Voz je pun civila. Ne vidimo vojsku.

Ova vijest nas sve oneraspoloži - znači nećemo imati plijena.

Sinu mi kroz glavu: ako nema vojske, čemu pucati? Jednostavno nećemo zaustaviti voz, jer oružje ne smijemo upotrebiti na civile.

Uzimam telefon u ruke i pitam izviđača Pavla Jovetića, koji je član Partije, vodni delegat u četi, veoma odgovoran i savjestan čovek;

- Druže Pavle, ako ne vidiš vojнике u vozu, nema borbe i voz moramo propustiti. Zato shvati ozbiljnost tvog izviđanja. Ako slučajno prođe voz sa vojskom

i municijom, a zbog lošeg osmatranja ne otvorimo vatru i ne zaustavimo voz, onda smo opet načinili tešku grešku, zbog koje se odgovara...

- Druže Vlado, dvogledom gledam i pretresam svaki vagon. Vidim voz pun je civila - odgovori mi Pavle.

Kažem Ljuboju da nema vojske i pitam ga šta da radimo. Ako zaustavimo voz, kompromitujemo ovo mjesto zasjede, a može poslije podne, noćas ili sutra, da nađe neprijateljska vojska u njemu.

Komandir se sav preznoji, preblijedi, a zatim reče:

- Znači voz propuštamo, drugovi, ostanite svi na svojim mjestima. Nećemo pucati, jer nema neprijateljske vojske.

Ove komandirove riječi su se miješale sa tutnjavom lokomotive koja je za sobom vukla desetak putničkih vagona.

Voz je pored nas protutnjao, borci su ostali maskirani na svojim mjestima. Ljuboje uze telefonsku slušalicu i naredi Pavlu da i dalje osmatra cijeli prostor, jer se može desiti da neki voz sa neprijateljskom vojskom ipak nađe, pogotovu što sa ovog mjesta nismo se mogli povući dok ne padne noć.

Ipak, samo telefonu možemo zahvaliti kao i savesnim osmatračima, što nije došlo do pucanja u narod.

Vlado Kecman

PREKINUTA VEZA

Peta krajiška NOU divizija bila je duže vremena pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, a da nije imala radio stanicu niti se komandovanje obavljalo putem radio-veze, kao savremenog i neophodnog sredstva u tadašnjim uslovima našeg ratovanja. Petog i šestog jula 1943. godine boravio sam u Vrhovnom štabu, koji se tada nalazio u Brateljevićima kod Kladnja. Trebalo je da divizija dobije novi zadatak, pošto je tih dana stigla iz Bosanske krajine u istočnu Bosnu. Ovamo sam dopratio drugove Ivu Lolu Ribaru, Vladu Popoviću, Ratu Dugonjiću i Arsu Jovanoviću, koji su se vraćali iz zapadnih krajeva zemlje u Vrhovni štab i CK KPJ, pa su se jedno vreme kretali sa štabom naše divizije.

Vrhovni komandant, drug Tito, naredio je da diviziju razmestimo na liniji planina Zvezda - Sarajevski Ozren i da sa tog pravca, sprečavamo prodore neprijatelja, koji je svakodnevno vršio napad na naše iscrpljene snage koje su se ovamо probile preko Zelengore iz pete ofanzive. Na ovom prostoru trebalo je da ostanemo do daljnog naređenja.

Prije nego što sam krenuo nazad u diviziju drug Tito mi je saopštio da će nam za koji dan poslati radio-stanicu sa radistom, jer je uspješno održavanje veze putem kurira postalo gotovo nemoguće u situaciji kakva je tada bila - narasle naše snage, razvijene ofanzivne operacije poslije 5. neprijateljske ofanzive, pojačana aktivnost neprijatelja itd.

Tako je i bilo. U štab divizije sam stigao 8. jula naveče i upoznao komandanta Milutina Moraču i ostale drugove sa naređenjem Vrhovnog štaba o neposrednim zadacima divizije na ovom terenu. Ukrzo zatim 10. jula, u naš štab je stigao radista sa radio-stanicom.

Bio je to izvanredno značajan događaj u našoj diviziji. Radovali smo se kao mala djeca, ali naše radovanje bilo je kratkog vijeka. Tek što smo stigli da posaljemo jednu ili dvije depeše i stanica je zatajila već drugog dana. Danima smo se oko nje okupljali i nemoćno čekali hoće li nekako proraditi. Radista je oko

nje stalno nešto mrdao i pipao, ali bez ikakve koristi. On nije bio mehaničar, pa nije znao zbog čega je zatajila.

I tako dok smo u štabu kuburili sa radio-stanicom i brinuli se kako ćemo uspostaviti vezu sa Vrhovnim štabom u vrlo komplikovanim uslovima, neprijateljske snage bile su sve aktivnije na sektoru naše divizije. Neprijatelj je nadirao u više kolona sa pravaca Sarajeva, Srednjeg i Vareša... Avijacija je, zbog blizine Rajlovca, neprestano tukla naše položaje i pokrete. Brigade su se tukle danonoćno, razbijale neprijateljske pukove, napadale kolone, ali uz dosta velike vlastite žrtve.

Svi naporci da uspostavimo kurirsku vezu sa Vrhovnim štabom nisu uspjeli, jer je i Vrhovni štab bio stalno u pokretu. Ranjenika smo imali svaki dan sve više. U blizini sektrova koji smo branili nije bilo drugih partizanskih snaga, pa nismo imali nikakvih veza. U međuvremenu, pritisak neprijatelja postajao je svakim danom sve jači, te nismo mogli održati front na ovom prostoru. Zbog toga smo morali samostalno donijeti odluku o napuštanju ovog terena, jer je neizvjesnost svakog dana postajala sve veća. Ali, kuda krenuti bilo je to odsudno pitanje za našu diviziju. Sa svih strana neprijatelj nas je napadao, pa i iz pravca Olova, tako daje prijetila opasnost iscrpljivanja naših jedinica. Divizijska bolnica bila je velika. .. Krenuti prema sjeverozapadu, gdje bi mogao da se nalazi Vrhovni štab, bilo je riskantno, jer bi to značilo ići u nepoznato i na vrlo teške terene, u pravo bespuće. Uz sve to, nismo znali kakve planove sa našom divizijom ima Vrhovni štab, stoje za našu odluku bilo i najteže. Napokon, odlučili smo da se povučemo na jug, preko rijeke Bosne, s ciljem da razvijemo dejstva na komunikacijama u dolinama rijeka Bosne i Lašve i na saobraćajnicama od Sarajeva prema Konjicu. Oslonac nam je bio veliki planinski masiv Pogorelice - Zeca - Vraniče. Odatle smo uspostavili kurirsku vezu sa štabom 5. korpusa, koji se nalazio u Bosanskoj krajini.

Komunikacije i rijeku Bosnu prešli smo noću 16. na 17. jula, a sljedeće noći i cestu Sarajevo - Travnik. Bolnicu smo smjestili dublje, ispod planine Pogorelice - u selo Bakoviće. Operativna dejstva divizija je razvijala na širokom frontu, od Travnika i Zenice do Sarajeva i od Sarajeva do Konjica. Akcije su izvođene svakodnevno i veoma uspješno. Međutim, za vrijeme izvođenja ove naše odluke i razvijanja aktivnosti na novoj prostoriji, stalno nas je kao mora pritiskivala misao šta se može dogoditi sa Vrhovnim štabom i drugim jedinicama u istočnoj Bosni, jer se računalo da smo još uvijek na prostoru koji nam je određen.

Na našu veliku radost, osmi dan po prelasku rijeke Bosne-iznenada je proradila radio-stanica naše divizije. Odmah smo poslali izvještaj Vrhovnom štabu, obavijestili ga gdje se nalazimo i zbog čega smo morali napustiti dotadašnje položaje. Istog dana, Vrhovni štab odgovorio nam je sa dvije depeše. U jednoj nam naređuje da ostanemo tu gdje se nalazimo i da radimo kako smo počeli, a u drugoj oštros nam zamjeru što smo bez odobrenja i obaveštenja napustili operativno područje Zvijezda - Ozren. U ovoj depeši se kaže i to, da su komandant i politički komesar divizije stavljeni pod istragu. Ali, nama je uveliko lagnulo kada smo saznali da se drug Tito i Vrhovni štab nalaze u centralnoj Bosni i da se kreću prema Bosanskoj krajini, a naša lična odgovornost neka bude kakva god bila, to više nije bitno!

Naše brigade i bataljoni pritiskali su neprijatelja na širokom frontu i svakodnevno rušili pruge i mostove, dočekivali i uništavali vozove, motorizovane kolone... Tih dana, tačnije 10. na 11. avgusta, pod komandom proslavljenog kraljevnog komandanta Voje Todorovića, 1. kraljevska brigada uspješno je izvršila napad na vojni aerodrom u Rajlovcu i uništila i onesposobila 35 neprijateljskih aviona. To je bila jedna od najljepših naših pobjeda u nizu uspješnih koje su se nizale svakodnevno.

Sredinom avgusta komandant divizije Milutin Morača i ja podnijeli smo izvještaj Vrhovnom komandantu u oslobođenom Jajcu o borbama divizije za posljednjih 35. dana. Tada nas je drug Tito pitao kako se to desilo da smo napustili prostor koji nam je bio određen. Objasnili smo kakva je bila situacija i šta nas

je sve primoralo da smo takvu odluku morali donijeti - opasnost opkoljavanja, danonoćne borbe, velika bolnica, svakodnevni napadi avijacije itd.

Na kraju, rekavši da smo ipak pogresili drug Tito nas je ukorio iako je razumio naš položaj. Tom prilikom rekao je da je sa našom divizijom imao neke druge planove... Na tome se zavšila naša odgovornost u vezi sa napuštanjem terena Zvijezda - Ozren.

Ovaj primjer pokazuje od kakvog su značaja u našim uslovima ratovanja bile dobre radio-veze, pogotovo kada su pojedine jedinice, kao što je to bio slučaj sa 5. divizijom, često i duže vrijeme djelovale odvojeno i daleko od pretpostavljenih štabova.

Ilijia Materie

PRVA RADIO-VEZA IZMEĐU ŠEKOVIĆA I TRNOVE

Uporedno sa proširivanjem mreže kurirskih kanala, vojno i političko rukovodstvo istočne Bosne je radilo i na uspostavljanju radioveze. Međutim, svi ovi naporci su, sve do proljeća 1943. godine, ostali bez rezultata. Tada se, naime, u Šekoviće padobranima spustila grupa od tri saveznička oficira, sa Stevom Serđarom na čelu. Oni su donijeli i dvije radio-stanice tipa B-2, otpremne snage 20 W. Dobijanjem ovih radio-stanica, stvoreni su uslovi da se dva ustanička regionala povežu bežičnom radio-telegrafijom. Odlučeno je da to budu Birč i Majevica.

Radio-stanicom u Birču rukovao je inžinjer Milenko Stanišić, rodom iz Sarajeva, borac Šeste istočnobosanske brigade. Stanica je bila smještena u kući Tome Mrkajića u zaseoku Mrkajići, dok je drugom rukovao Salom Šujica, takođe borac Šeste brigade, a ona je bila smještena u majevičkom selu Trnova.

Obje radio-stanice bile su dobro zakamuflirane i za njih je znao samo mali broj rukovodilaca i oni borci koji su bili zaduženi za njihovo obezbedenje. Tako je, na primjer, radio-stanica u Trnovi bila pod neposrednim rukovodstvom sekretara Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu Hasana Brkića Ace, a obezbeđivao ju je vod boraca pod komandom Mije Keroševića Guje. O stanici u Šekovićima se brinuo sekretar Okružnog komiteta KPJ za okrug birčanski Milutin Durašović Đuraš i vod boraca iz bataljona Đorđa Simića.

Jedne majske noći 1943. godine, nakon višednevni upornog traženja kroz etar »hvatanja« telegrafskih signala, prvi put je uspostavljena radio-veza između Šekovića i Trnova. U tom trenutku radio-telegrafistima je izgledalo kao da su spojili jedinice NO VJ na Majevici sa omima u Šekovićima. Udaljeni gotovo osamdeset kolometara u vazdušnoj liniji jedan od drugoga, Milenko Stanišić i Salom Šuica premostili su rastojanje, za koje bi kuriri u ondašnjim uslovima, morali da utroše najmanje desetak dana i noći.

TEHNIKA NIJE POTISNULA SIGURNOG KURIRA

Značajan datum u radu prvih radio-stanica u istočnoj Bosni predstavljao je onaj moment kada se Glavna operativna grupa Vrhovnog štaba probila, preko Zelengore i Jahorine na Romaniju. Tada je uspostavljena radio-veza između Vrhovnog štaba i Šekovića, a zatim i sa Trnovom. Prvom depešom, koju je potpisao lično drug Tito, zatražio je od Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu da pripremi uslove za prihvatanje i smještaj bolnice Vrhovnog štaba.

Dok je Vrhovni štab boravio u istočnoj Bosni (jul 1943. godine), radio-veza sa njim je bila svakodnevna. Traženi su podaci o smeštaju ranjenika, koncentraciji neprijateljskih jedinica duž komunikacija Dobojsko-Tuzla-Zvornik, o mogućnostima za popunu jedinica NOV, a prije svega Šeste istočnobosanske i Petnaestete majevičke brigade, koje su u toku »pete« neprijateljske ofanzive imale velike gubitke.

U to vrijeme ponovo su uspostavljene telefonske veze preko poštanskih linija između svih većih oslobođenih mjesta (Olov, Kladanj, Han-Pijesak, Vlasevac, Šeković, itd.), kao i sa jedinicama Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba.

Sa narastanjem jedinica narodnooslobodilačke vojske, a naročito nakon formiranja novih brigada i divizija, i u situaciji kada su vojne operacije i političke akcije proširene gotovo na cijelo područje istočne Bosne - broj radio-stanica se naglo povećava. Radio-stanice su tada pored štaba Trećeg korpusa NOVJ i Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu, imali štabovi svih brigada i divizija, kao i okružni komiteti Partije. Sem sa Vrhovnim štabom, radio-veze su održavane i sa CK KPJ, PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu, bazama NOVJ u Kairu i u Italiji, kao i sa nekim drugim institucijama NOP-a.

Međutim, i pored pune modernizacije u sistemu održavanja veza između pojedinih jedinica NOVJ i krajeva - stari, sigurni i dobri kurirski punktovi i kanali nisu prestali da postoje. Naprotiv, oni su, naročito kada je riječ o okupiranim gradovima, uspješno djelovali sve do kraja rata.

Jeremija Ješo Perić

NA DUŽNOSTI KURIRA

U kurirskom odeljenju 17. istočnobosanske divizije bilo nas je 4 do 5 kurira. Komandir tog kurirskog odeljenja bio je tada Kerošević Mijo - Guja, narodni heroj, radnik iz Husina kod Tuzle. Mislim daje prije dolaska na dužnost komandira kurirskog odeljenja Kerošević bio na nekoj komandnoj dužnosti, a da je pri štabu 17. Istočnobosanske divizije bio privremeno, poslije ranjavanja.

Njegov lik, kao dobra druga i vrlo hrabra borca i kao komandira kurirskog odeljenja i kasnije kao komandanta bataljona, ostao mi je, kao i drugim borcima i starješinama, u vrlo lijepoj i trajnoj uspomeni. Sve dužnosti i zadatke izvršavao je krajnje savjesno i odvažno. Nije bilo nijednog zadatka, pač onih najtežih, kojih se on nije dobrovoljno i među prvima prihvatao i uvijek ih uspješno izvršavao.

Kad bi se kuriri upućivali na opasnija i duža kurirska putovanja i kroz neprijateljsku teritoriju, tražio je i on da ide.

Sjećam se jednog mog noćnog kurirskog putovanja sa njim, negdje koncem avgusta 1943. godine. Tada je 17. istočnobosanska divizija sa 4. crnogorskom proleterskom brigadom vodila borbe na Ozrenu protiv četničkog Ozrenskog i Zeničkog korpusa. Nosili smo važnu poruku od štaba 17. istočnobosanske divizije do jedne od brigada ove divizije (ne sjećam se koje). Put je bio vrlo naporan. Morali smo ići kroz gustu šumu, neravne, teško prohodne i nama nepoznate terene a i kroz četničku teritoriju.

Bila je noć i ništa se nije vidjelo, a još je i kiša padala. Išli smo jedan za drugim. On je uvijek išao prvi, pa i ovog puta. Povremeno smo zastajali kad bi čuli po seoskom putu korake i glasne razgovore četnika, koji su bili u patroli ili su se vraćali sa seoskih noćnih prela i putem pjevali, dovikivali se i vriskali. Njihova cika i pjesma odzvanjala je u našim usima u toj noćnoj tišini vrlo neugodno, iako smo na to već navikli još ranije, na terenima Majevice i Semberije. Malo bi sa-

čekali i kad bi oni poodmakli, prebacivali smo se brzo preko puta ili pored seoskih kuća i nastavljeni put.

U tim i takvima situacijama automat se držao uvijek na »gotovs«, a ručna bomba je bila pripremljena za bacanje.

Poznato je da su kuriri uvijek, kad su god to mogli, izbjegavali oružane sukobe i borbe sa neprijateljem, jer je najvažniji zadatak bio da se poruka prenese i predstavlja određenoj jedinici. Međutim, to se nije moglo uvijek i postići. Mnogo puta su kuriri nailazili na zasjede ili druge prepreke. Na ovom našem kurirskom putovanju, naišli smo i mi na četničku zasjedu, blizu jedne crkve. Četnici nas nisu mogli vidjeti, ali su vjerovatno čuli da im se približavamo, pa su nas pozvali da stanemo. Pretpostavljeni smo da su to četnici, pa se na njihov poziv nismo odažvali, već smo za trenutak zastali i brzo legli na zemlju, očekujući dalji razvoj događaja. Odjednom su iznad nas zafijukali meci iz njihovih pušaka. Trebalo je brzo reagovati. Drug Guja mi je pokazao rukom i šapatom pravac, desno od nas, kojim je trebalo polagano i tiho da se prebacim, da predem preko jedne male doline i brzo se popnem na jedan omanji brežuljak, kako bi on, sa svog mesta štitio moje, a ja sa ovog brežuljka njegovo prebacivanje.

Čim sam se počeo udaljavati od njega, on je otvorio vatru iz svog automata u pravcu odakle su se čuli povici četnika, a malo zatim počeo se i on povlačiti. Prije napuštanja svog položaja bacio je jednu ručnu bombu na četnike, a onda se i on počeo prebacivati prema meni. Tada sam ja otvorio vatru iz svog automata, sa nekoliko kratkih rafala. Tako smo kod njih stvorili utisak da nas ima više. To malo njihovo zatišje iskoristili smo i brzo nastavili sa povlačenjem, udaljavajući se sve više i više od tog mjesta i od našeg pravca kretanja. Kad smo vidjeli da smo poodmakli i da nisu išli za nama, malo smo zastali da se orijentisemo i nastavimo put.

Upravo je svitalo, pa nam je to malo pomoglo da se brže orijentisemo i što prije udaljimo sa ovog mesta. Sitna kiša i dalje je sipila. Odjela na nama su bila mokra. Išli smo ivicom jedne šume, dok nismo došli do seoskog puta. Tu smo zastali, jer smo opazili da prema nama idu jedna kola sa volovskom vučom. Guja je sam istrčao iz šume i zaustavio kola, a ja sam ostao u šumi da osmatram okolinu.

U kolima je bio ranjeni četnik, s kapom i kokardom na glavi i bez oružja, što je Guja brzo i vješto pretresom ustanovio. Saznali smo od seljaka, koji je vozio ranjena četnika njegovoj kući u obližnje selo, da je ranjen prethodne noći u borbi sa partizanima. Ranjeni četnik je od teških rana ubrzo izdahnuo. Tada je Guja naredio seljaku da sa mrtvim četnikom produži gdje je i pošao, a mi smo nastavili naš put, zaobilazeći selo.

Kao kurir štaba 3. bosanskog korpusa, koji se nalazio u Vlasenici, dobio sam zadatak da odnesem pismenu poruku do štaba 16. vojvođanske divizije; štab se nalazio u rejonu Brčkog. Jedinice 16. vojvođanske divizije su tih dana (19/20. oktobra 1943. godine) vodile žestoke borbe za oslobođenje Brčkog.

Zajedno sa mnom na ovaj put je pošao još jedan kurir štaba 3. korpusa, čijeg se imena više ne sjećam. Znam da je bio Sremac, prije toga borac u vojvođanskim jedinicama. Na ovaj put krenuli smo 18. ili 19. oktobra 1943. godine iz Vlasenice, dobro naoružani njemačkim automatom, pištoljem i ručnim bombama, kako su inače kuriri bili naoružani.

Iz Vlasenice do oslobođene Tuzle putovali smo osobnim automobilom koji je bio zaplenjen prilikom oslobođenja Tuzle. Sjećam se daje automobil bio crvene boje, ali ne znam koje marke i tipa. Vozio nas je vozač komandanta 3. korpusa, Koste Nada, Pero, rodom iz Tuzle, koji je po zanimanju bio automehaničar i vozač. Išao je u Tuzlu da izvrši servis i neku opravku ovog automobila, pa smo tu prilikom iskoristili za prvu etapu ovog našeg kurirskog putovanja. Sa nama je tad iz Vlasenice do Tuzle putovao i narodni heroj Stojanović Branko-Krvavi.

Iz Vlasenice smo krenuli negdje kasno poslije podne. Vožnja je bila vrlo ugodna i za partizanska i kurirska putovanja prava rijetkost. Zato je i raspoloženje svih nas bilo odlično, ali zakratko, samo do Caparda. Već se spuštao prvi

mrak i svjetla su se na automobilu morala upaliti. Znali smo da se u ovom rejonu gotovo uvek nalaze četnici, pa smo našu budnost i pažnju povećali, tim prije što su se i svjetla na našem automobilu, iako oborena, uočavala, a i lagano bruanje motora paralo je tišinu prvog sumraka.

Odjednom su na nas ispaljeni rafali metaka iz puškomitrailjeza i pokoje puške, među kojima je bilo i svjetlećih. Meci su fijukali svugdje oko nas. Drug Krvavi je naredio drugu Peri da »da gas« da se što prije probijemo kroz kišu metaka, jer je za nas, u ovoj situaciji, to bilo najbolje rješenje. Tako smo se izvukli iz ovog kratkog i iznenadnog napada, najvjeroatnije četničkog, sa veće udaljenosti. Samo je jedan metak pogodio zadnju lijevu stranu krova, što je drug Pero kasnije ustanovio i nama pokazao.

Nastavili smo put u nadi da na putu do Tuzle nećemo imati više ovakvih ili sličnih neugodnosti. Još iz daljine vidjeli smo osvjetljen grad i počeli na račun druga Pere i njegova dolaska kući kod supruge, dobacivati razne šale, u čemu je prednjačio drug Branko Krvavi.

Kod Brčanske malte Pere je zaustavio automobil, jer je bio kod svoje kuće. Mi smo pješice produžili u grad do Komande mjesta da tražimo prenoćište i vezu za nastavljanje našeg puta. U gradu smo se rastali i od druga Branka Krvavog, koji je negdje otisao.

Sutra ujutro, prolazeći pored zgrade gdje je bio Oblasni komitet KPJ za Istočnu Bosnu odnosno za okrug tuzlanski, našli smo na neke drugove koje sam poznavao. Među njima su bili i drugovi Cvijetin Mijatović-Majo i Stevo Popović. Kad sam im rekao da idemo do štaba 16. vojvodanske divizije, Majo nam je rekao da možemo poći s njima, jer i oni idu u štab 16. vojvodanske divizije. Međutim, nismo pošli sa njima iz Tuzle, jer su oni polazili kasnije, a nas dvojica smo morali već u jutarnjim satima, nastaviti put. Ispred Komande mjesta išao je za Bijeljinu jedan kamion, pa smo krenuli s njim. Putovanje ovim kamionom potrajalo je skoro cito dan, jer smo išli starom i vrlo lošom cestom preko Lopara. Kamion je bio natovaren nekom robom, a na kamionu bilo je i nas 5 ili 6 partizana.

Čim smo prošli kroz Gornju Tuzlu i počeli se penjati na Majevicu, kamion se češće zaustavlja, bilo zbog dubokih rupa i ilovače na cesti u koje su točkovi upadali, bilo zbog nekog kvara, pa smo morali zlaziti da ga poguramo ili sačekamo dok se kvar otkloni. Tako putujući stigli smo oko 15 sati do Čelića. Počeli smo da se pribjavamo da do mraka nećemo stići i naći štab 16. vojvodanske divizije, a tog dana morali smo poruku predati. Ni kamion nije mogao ići dalje

Prema Brčkom, jer je upravo tih dana 19. i 20. oktobra, divizija vodila žestoke borbe napadajući Brčko. Pretpostavljam daje naređenje koje smo nosili bilo u vezi sa ovom akcijom, odnosno da se nakon neuspjelog pokušaja oslobođenja Brčkog orijentiše na zatvaranje pravaca koji su iz Brčkog vodili prema Tuzli, Bijeljini i Gradačcu.

Nas dvojica kurira nameravali smo da nastavimo put pješice seoskim putem prema selu Ražjevo, u čijoj se blizini nalazio štab divizije.

Odmah iza nas u Čelić su doputovali osobnim automobilom Cvijetin Mijatović-Majo i Stevo Popović sa vozačem, koji su nešto kasnije krenuli za nama iz Tuzle. Po blatu na automobilu i njihovim čizmama i odijelu vidjelo se da su se i oni teško probijali izlokanim i kaljavim putem preko Majevice. Ponudili su da sa njima nastavimo put, što smo i prihvatali.

U Čeliću smo ostali oko tridesetak minuta da nešto pojedemo. Ulazeći u jednu pekaru, opazio sam svog oca. Prvi put sam ga tada video od kako sam otisao u partizane. Izbjegao je iz Brezovog Polja, gdje su tih dana vodene borbe za oslobođenje Brčkog. Ovaj susret bio nam je obostrano drag, ali kratak. Put smo nastavili u automobilu, ali za kratko, jer se seoskim putem jedva kretalo i prazno vozilo. Zato smo išli pješice jedan za drugim, pored automobila i vozača u njemu. Išli smo, koliko se sjećam, prema selu Ražjevu.

Odjednom, iz neposredne blizine, otpoče na nas paljba iz automata i jedne puške. Brzo smo legli u jarak, da se sklonimo i osmotrimo okolinu. Pored same ivice šume ugledali smo dvojicu četnika kako se prebacuju preko jedne male čis-

tine i ulaze u šumu. Jedan od njih je skakuto na jednoj nozi, vjerovatno ranjen. Na njih smo odmah otvorili vatru iz naših automata, ali su nam umakli. Nismo išli za njima, jer smo pretpostavljali da će naići na borce i položaje vojvođanskih jedincia, koji su bili u našoj blizini. Vjerovatno su bili zaostali i tu se pritajili do našeg nailaska.

Napokon smo stigli u štab divizije i predali nošenu poruku. Samo što smo pošli da nešto pojedemo, pojaviše se dva neprijateljska aviona iznad nas, »Rode« ili »pikavci«, kako smo ih zvali. Počeše da bacaju svježnjeve ručnih bombi i da mitraljiraju selo, gdje je bio smješten štab i njegove prištapske jedinice. Legli smo tog časa na zemlju i kao i drugi borci iz svojih oružja, i nas dvojica smo pucali iz naših automata, bez uspjeha, na ove avione.

Sutradan smo se kamionom vraćali preko Brezovog polja, Čelića i Lopara za Tuzlu. I u povratku smo nosili službenu poštu od komande divizije za štab 3. korpusa. Pošta je bila kod mene. Kamion je išao samo do Čelića. U Čelić smo stigli pred večer i pošto nismo imali nikavog prevoznog sredstva za Tuzlu, u Čeliću smo prenoćili. Preko odbornika bilo nam je određeno spavanje u posebnim kućama, pa smo se zato nas vojica kurira bili dogovorili da se ujutro u određeno vrijeme i na određenom mjestu nađemo i nastavimo naše putovanje.

Kad sam sutradan došao na ugovorenou mjesto i u određeno vrijeme, nisam našao svog saputnika. Domačin kod koga je trebalo da spava rekao mi je da nije kod nejga ni spavao, već daje otisao padom prvog mraka, rekavši mu da mora da ide u svoju jedinicu.

Ovim sam bio i iznenaden i zabrinut. I pored mojih nastojanja, nisam uspjeo da bilo šta o njemu saznam. Kasnije smo saznali daje ovaj kurir samovoljno, tu večer, otisao u sastav svoje ranije vojvodanske jedinice, čije je borce sreću u rejonu Čelića. Malo čudno i neobično, a za naše partizanske prilike vrlo rijetko, ali se eto i to dogodilo.

Uspeo sam da se ukrcam u jedan kamion koji je naišao i oko 10 sati doputovali smo u Tuzlu. Odmah sam otisao u Komandu mesta da tražim vezu za Vlasenicu. U Komandi mesta mi je rečeno daje prije desetak minuta otisao prema Vlasenici kamion sa desetak partizana. Bilo mi je žao što i ja nisam s njima posao. Međutim, ubrzo je stigla loša vijest baš o tom kamionu i sudbini tih partizana. Taj kamion je naišao na četničku zasjedu u rejonu Požarnice. Četnici su kamion zarobili i ranili i ubili nekoliko partizana i partizanki.

Ta vijest brzo je prohujala ulicama grada i teško pala i borcima i građanima oslobođene Tuzle. To je bio i razlog da se tog dana tim pravcem nije moglo ići, dok se teren ne očisti od četnika.

Ponovo sam se bio uputio prema zgradi gdje je bio smješten Okružni komitet KPJ za Tuzlu, da se raspitam da li neko od njihovih kurira ide u štab 3. Korpusa ili prema Šekovićima, pa da sa njima pođem i ja. Rečeno mi je da u Šekoviće treba da putuju neki drugovi i da malo sačekam. Na ulici slučajno opazim druga Peru, koji nas je bio dovezao iz Vlasenice u Tuzlu. Pero mi je rekao da je automobil doveo u ispravno stanje i da se i on mislio vratiti preko Požarnice i Caparda, ali da sad ne može, već da za jedan sat polazi iz Tuzle u Vlasenicu drugim putem, koji vodi od Tuzle prema Kladnju, pa će onda sa ovog puta skrenuti i ići seoskim putem prema Šekovićima. Ne sjećam se više, ali je možda, i bilo dogovoren da će nas dvojicu kurira Pero i sačekati da se sa njim vratimo. I dok smo se upravo o ovome dogovarali, pridoše nam dva druga i jedna drugarica iz Komiteta. I oni su trebali da putuju u Vlasenicu. Kad su čuli za Perin plan, prihvatali su naš poziv da podu s nama.

Negdje oko podne smo krenuli. Iako se tada nisam ništa razumjevao u automobilske motore, osjetio sam daje motor sada radio mnogo laganje i bez šumova i da gaje Pero dobro uredio i očistio, kao daje time htjeo da opravda ako se kod kuće zadržao malo duže. Vožnja je bila udobna dok nismo morali skrenuti na sporedni seoski put. Tim seoskim putem nismo se više mogli voziti. U automobilu je ostao samo Pero, a mi smo išli pješke pored kola. Dok smo mislili da sve ide u najboljem redu, automobil je odjednom stao, motor se ugasio. Pošto

Pero nije mogao u mraku da traži i otklanja kvar, došao je na ideju da zatražimo od jednog seljaka, tu u blizini, volove da automobil volovskom vučom dode do Šekovića. Tako smo i uradili. Pero je uz pomoć te volovske zaprege i sajle uspjeo da automobil odatle izvuče i doveze ga u toku noći do Šekovića. Mi smo se tu i rastali, jer smo izabrali popriječni i kraći put do Vlasenice.

U svitanje dana stigosmo u Vlasenicu u štab 3. korpusa. Javili smo se drugu Dragi Mažaru, obavještajnom oficiru Korpusa. Tu sam čuo, da su mene i onog drugog kurira, mog sputnika, već bili otpisali, misleći da smo i nas dvojica bili u onom kamionu koji je naišao na zasjedu u Požarnici.

Rekosmo drugu Dragi kako smo i kuda sve putovali i da smo brži od automobila, jer nam je Pero ostao u Šekovićima. Rekoh drugu Dragi i to, da se sa mnom nije vratio onaj drugi kurir i zašto. Iako smo bili umorni od puta i neprospavane noći, nismo pošli na spavanje, jer su nam počeli da prilaze i ostali drugovi, iznenadeni i radosni što me opet vide u svojim redovima.

Piskavica Refik

RELEJNE KURIRSKE VEZE U PODGRMEČU

Vijesti o uspjesima ustanika pri napadu na neprijatelja u Drvaru 27. jula 1941. godine, brzo su se širile Podgrmečom. To je djelovalo podsticajno na stanovnike podgrmečkih sela, pa su se odmah iza toga na ustanak digli mještani sela Suvaje i Gudavca, a potom i seljaci iz Benakovca, Jasenice i Gorinje. Poslije prvih borbenih akcija na ustaška uporišta i prvih uspjeha - formirani su prvi vodovi, čete i odredi. Odredi su, razumije se, imali svoje štabove. Između štabova odreda i četa i vodova već je tada, prvih ustaničkih dana, bila uspostavljena kurirska veza.

Ustaničke čete 2. avgusta su krenule u napad na Ostrožnicu, Badić i Bosansku Krupu. Napad nije bio u dovoljnoj mjeri organizovan i nije uspio, pa smo se vratili na položaj iznad Bosanske Krupe i Badića. Front je bio organizovan od Bosankog Novog do Badića. Svaka ustanička četa imala je svoj položaj. Odmah je počela da funkcioniše kurirska veza. Iako nedovoljno organizovana veza se ipak održavala stalno. Poslije neuspjelog napada na Krupu, neke ustaničke jedinice su se počele osipati, dok se Bekovačka i Jasenička četa povukla u Jasenicu. Te dvije čete su ostale skoro čitav avgust na tom položaju i svaki dan su isturale patrole prema neprijateljevom položaju u Krupi i Badiću.

Početkom septembra stiglo je naređenje od Operativnog štaba za BiH da sve ustaničke jedinice krenu na raniji položaj da polože zakletvu. Tako je i bilo.

Od početka septembra 1941. godine veza je bolje funkcionsala. Uspostvili smo vezu sa Drvarskim i Petrovačkim odredom i počeli smo dobivati propagandni materijal, kao na primjer proglašenje CK KPJ za dizanje ustanka. Sjećam se da sam ja proglašen pred četom, jer sam imao 4 razreda osnovne škole. Poslije su počele stizati i radio-vijesti. Na položaj su dolazili i politički radnici, članovi glavnog štaba BiH. Sjećam se kada je došao u našu Jaseničku četu Hajro Kapetanović i održao politički govor i tako nas ohrabrio. Na položaju iznad Krupe ostali smo do decembra 1941. godine, do formiranja dobrovoljne jedinice Suvajske čete.

U novembru i decembru 1941. godine počeli su da se osnivaju prvi NOO poselima, kao organi narodne vlasti.

Štab Podgrmečkog odreda donio je odluku o formiranju relajnih stanica veze za prenoš pošte. Tada su osnovane stanice u Jasenici, Suvaji i Potkalinju.

Prvi komandiri relejnih stanica bili su: u Jasenici Mile Poznić, u Suvaji i Gudavcu Jovo Medić i Potkalinju Rade Škondrić.

Tako je veza počela jačati i usavršavati se. Odmah je pri štabu Podgrmečkog odreda formirana četa za vezu od tri voda. Vodovi su imali naziv po srezovima: Krupski, Sanski i Novski.

Za komandira čete za vezu postavljen je Dušan Nedimović iz Jasenice, a za vodnika veze Dane Sofilj iz Jasenice, oba bivši službenici grmečke opštine Gudavac. Oni su pred kraj 1941. godine smjenjeni sa dužnosti.

U 1942. godini došlo je do znatnih promjena u radu i organizovanju veze preko relejnih stanica. Došlo je to u pravo vrijeme, jer su formirane nove relejne stanice. U Podgrmeču je formirano oko 25 relejnih stanica. Evo kako je izgledala ta organizacija.

Svaka relejna stanica imala je knjigu za evidenciju poštanskih pošiljki. Pošta je redovno polazila u 08.00 i 12.00 časova svakoga dana, a hitna službena pošta (čas polaska, broj pisma, ko šalje, kome se uručuje, koji ga kurir nosi uz njegov lični potpis). Tako se radilo u svim stanicama i nijedno pismo se nije moglo zagubiti. Kad je početkom 1942. godine formirana nova četa za vezu, njen komandir je bio Nikola Bjelajac, a vodnik Jovo Medić. Postavljeni su i neki novi komandiri relejnih stanica, na primjer u Jasenici u Benakovcu Mišo Novaković, itd. Svaka stanica je imala svoj djelokrug od svoje relejne stanice do druge, zatim je održavala vezu sa NOO, opštinama i vojnim jedinicama.

Teško je opisati podvige kurira Podgrmeča. Svakoga dana polazila je u 08.00 i 12.00 časova, sa svih stanica, više od 50 kurira. Ja sam bio komandir relejne stanice u Jasenici i imao sam 8-10 kurira. Svi su imali pune ruke posla. Dešavalо se često da pošaljem sve kurire i moram tražiti ispomoć od NOO-a i opštine Jasenica ili komande mjesta i drugih jedinica. Polovinom 1942. godine formirane su nove opštine u Jasenici, Suvaji, Potkalinju, Srednjem Duboviku i dr. Formirana je komanda Podgrmečkog područja, komande mjesta za Bosansku Krupu, Bosanski Novi i Sanski Most kao i sreski narodnooslobodilački odbori u tim mjestima, i sa svima je trebalo održavati vezu.

Osvrnut ću se na relejnu stanicu u Jasenici. Stanica je obično imala 10 kurira naoružanih puškama i ponekom bombom. Imali smo tri glavna pravca za prenošenje pošte: ka Suvaji, ka Majkić Japri i ka Srednjem Duboviku, a imali smo vezu i sa relejnom stanicom u Krnjevići preko Grmeča za Bosanski Petrovac i Drvar. Redovna pošta išla je dnevno dva puta, tako daje redovno išlo po 6 kurira, a ostali su bili kao rezerva u slučaju hitne pošte. U stanicu smo imali i jednog osedlanog konja kojega smo koristili za prenos najhitnije pošte. Sve relejne stanice imale su svoje kuhinje pri NO odborima, opštinama ili jedinicama. Svi kuriri relejnih stanica bili su dobrovoljci i stalno su se nalazili u stanicama. Bilo je problema s odjećom i obućom, jer su mnogi kuriri bili slabo odjeveni i obućeni, ali smo se nekako snalazili. U nekim slučajevima pravili smo opanke od kože zaklano stoke. Pri izvođenju akcija na Krupu, Bihać i druga mejsta jedinice veze su imale pune ruke posla oko prenošenja pošte. Najveće teškoće imali smo pri nošenju pošte za Veliki Radić, jer su kuriri suvajske i radičke relejne stanice morali da prođu ispred samih neprijateljevih položaja.

Kurirskim stazama su zajedno sa kuririma, ponekad išli na konferencije politički radnici, članovi KPJ i odbornici NOO. Ja sam kao komandir relejne stanice u Jasenici, dobio zadatak da lično sprovedem kurirskim stazama Hamdiju Omanović do Grmuše, odakle je otisao u Cazinsku krajinu radi izvršavanja vojnih i partijskih zadataka.

Naša veza je svakim danom bivala jača. Rukovodstvo veze je imalo razrađen plan. Na primjer, jedno hitno pismo moglo se prebaciti za 24 sata u Liku, Drvar, do Mrkonjića, Kozare i Banije. U jedinici ćeće za vezu Podgrmečkog područja, kao i u relejnim stanicama, prišlo se primanj u SKOJ i Partiju. Proučavali smo određene materijale, pre svega one koji su objavljivani u novinama. Početkom februara 1943. godine dobili smo zadatak da rasformiramo relejne stanice i da se svi komandiri i kuriri priključe najbližim birgadama, (2, 6. i 8 brigadi), što je i

učinjeno. Borba na Grmeču trajala je nekoliko dana, i u njoj smo bili opkoljeni, ali su se 2. i 5. kozaračka brigada, uz pomoć 6. krajiške, izvukle iz obruča preko Tuk Bobije, Jelašinovaca, Lipnika i došle na slobodnu teritoriju.

Posle kraćeg vremena uslijedila je odluka o formiranju čete za vezu pri Podgrmečkom području. Za komandira čete postavljen je Jovo Medić, za zamenika komandira Petar Majkić a za komesara čete Pero Drljača. Komandiri vodova u toj četi bili su: Krupskog voda-Nikola Popović, Novskog - Marko Umčević, a Sanskog - Marko Grbić.

Prišlo se formiraju relejnih stanica na čelom Podgrmeču. Na terenu komande mjesta Bosanska Krupa formirane su relejne stanice u Malom Radiću, Gornjoj Suvaji, Jasenici, Majkić Japri, Hašanima, Srednjem Duhovniku u Ruiški.

Poslije 4. neprijateljeve ofanzive veza se sve organizovanje odvijala. Ja, kao vodnik veze, dobio sam zadatok od komandanta Podgrmečkog područja da odmah krenem na slobodnu teritoriju Banije i da uspostavim stalnu vezu sa Podgrmečom. Krenuo sam pravcem Radića. Preko Une sam se prevezao čamcem i stigao u Žirovac. Tamo sam našao opštinske odbornike Todu Nikolića iz Glavice i Ostoju Lončia iz Baštare. Dogovorili smo se da formiramo i jednu stanicu iznad Radića. Dali su mi tri druga - kurira. To su bili Vaso Mrđenović i Nikola i Grbić (imena se ne sjećam). Tako je uspostljena veza između Banije i Podgrmeča i sva je pošta Vrhovnog štaba i glavnog štaba Hrvatske išla preko Radića. Kuriri su se svake noći prebacivali u Baniju i vraćali u Podgrmeč. Ja sam se kao vodnik veze, divio tim hrabrim omladincima, njihvoj hrabrosti i izdržljivosti. Ta veza je funkcionala sve do oslobođenja naše zemlje.

Sjećam se da smo uspostavili vezu i sa komandom mjesta Lipa. Bio sam po zadatku u Lipi gdje smo se sporazumjeli da oni formiraju relejnu stanicu na Hrgaru. Radički kuriri su nosili poštu Hrgara, a oni do Radića. Tako je ostalo sve do kraja rata. Sjećam se da je u Hrgaru bio komandir Petar Zorić.

Uspostavili smo vezu sa opština Kraljević, Jesenice i Suvaje. Ali ta veza nije bila stalna, nego po potrebi.

Svakog trećeg mjeseca slali smo kurire-omladince, koji su bili sposobni u udarne jedinice. Kad nam je nedostalo kurira tražili smo nove od NOO-a, opština, komande mjesta itd. Tako su i neki bolesni borci upućivani na relejne stanice, na oporavak.

U vodu za vezu, pored vodnika, postavljeni su i vodni delegati koji su kao politički radnici formirali skojevske organizacije i partijske ćelije. Tamo gdje je bilo moguće proradiv je pogodni materijal. Na taj način su se politički ospobljivali omladinci. Moj delegat Krupskog voda bio je jedno vrijeme Slobodan Canković a poslije Sava Bursać. Ona je došla iz proleterske jedinice. Bila je iz Gornjih Petrovića. Sjećam se da je rad vrlo dobro tekao i imali smo svakih 15 dana savjetovanje.

Ja sam morao obići sve relejne stanice i opet doći na savjetovanje. Sjećam se da smo (rukovodstvo čete za vezu) najednom savetovanju bili pohvaljeni od komesara komande područja Petra Vulina. On je neglasio da nema nikakvih problema u vezi prenosa pošte, iako je bilo mnogih poteškoća sa snabdijevanjem odjećom i slično.

Početkom 1944. godine odlučeno je da se u Podgrmeču uspostavi telefonska veza. Pri komandi područja formiran je jedan vod linijaša. Linija je uspostljena od Jasenice do Lušči Palanke; zatim za Majkić Japru, Hašane, Srednji Duhovnik i Ruišku. Uspostvjene su poljske centrale. Centrale su postojale u Jasenici, Majkić Japri, Palaci, Hašanima i Ruiškoj. Telefone su imali Podgrmečki odred, Komanda mjesta Bosanska Krupa, Komanda vojnog područja, Sreski NOO, Okružni odbor za Podgrmeč, Sreski komitet KP za Bosansku Krupu i druge. U komandnim mjestima imali smo obavještajne centre koji su saradivali sa simpatizerima KPJ iz neoslobodenih gradova. U obaveštajnom centru Komande mjesta Bosanska Krupa bili su: Milan Majkić i Vid Majkić iz Srednjeg Duhovnika i Spase Santrač iz Suvaje, a kuriri su bili Trivo Sofilj i Luka Popović iz Jasenice.

NOO kao i opštine imali su svoje kurire i patrole. Ti kuriri su nosili poštu od opštine i NOO do relejnih stanic, a stanice su bile vojne formacije.

Evo i imena kurira i komandira moga Krupskog voda:

Komandiri: Mile Poznić, Jovan Veljinović, Nikola Popović, Ilija Radošević, Laza Srdić.

Kuriri: Milorad Vejinović, Lazo Knežević, Milan J. Stupar, Đuro M. Jelača, Ilija M. Jelača, Vlado -s. Marčeta, Milan J. Nedimović, Milan L. Nedimović, Dušan I. Radošević, Branko M. Sofilj, Rade Đ. Sofilj, Bogdan Mijić, Milan P. Babić, Đukan J. Vejinović, Milan V. Karanović, Milan Karanović, Stevo Đerić, Dušan Latinović, Brane Vejinović, Slavko Radošević, Mićo J. Radošević, Drago Cazić, Milan Bjelan.

Relejna stanica u MAJKIĆ JAPRI:

Komandir je bio Mirko Drobac.

Kuriri: Milan Pađen, Petar Munižaba, Đoko Jelača.

Relejna stanica BENAKOVAC:

Komandir: Mišo Novaković.

Kuriri: Pejo Bundalo, Lazo Bilić, Trivo Sofilj, Milenko Medić.

Relejna stanica HAŠANI:

Komandir: Ilija Petrović.

Kuriri: Mile Bogdanović, Milan Bosančić, Đorđe Drljača, Nikola Hajduković, Mile Ugarčina, Branko Klašnja.

Relejna stanica VELIKA I MALA RUJIŠKA:

Komandiri: Đordo Čiča i Marko Umičević.

Kuriri: Đoko Mršić, Pero Peulić, Trivo Dojić, Đukan Drobac, Milan Gaković.

Relejna stanica SREDNJI DUBOVIK:

Komandiri: Jovan Drljača i Stojan Jerković.

Kuriri: Đordž Brčin, Žarko Brčin, Petar Drljača, Božo Drljača, Mile Čubrilo, Svetlo Zeljković, Žarko Majkić.

Relejna stanica SUVAJA:

Komandir: Štrbac Dušan.

Kuriri: Pero Majkić, Milan Majkić, Dane Obradović, Mile Drljača, Todor Marančić, Đuro Kačavenda.

Relejna stanica MALI RADIĆ:

Komandir: Kovačević Dušan.

Kuriri: Spase Cvjetićanin, Đuran Beronja, Pepo Vukobratović.

Pošta BANIJA U RAKANIMA:

Komandir: Vaso Mrđenović.

Kuriri: Nikola Mrđenović i Miladin Grbić.

Ovo su podaci poimenično, po relejnim stanicama, na terenu voda veze pri komandi mjesa Bosanska Krupa. Što se tiče popisa kurira, možda je omaškom neko izostavljen, ali smatram da su izneseni podaci tačni i da odgovaraju istini. Što se tiče veze za vrijeme četverogodišnjeg rata, smatram da smo imali vidnih rezultata, kao i mnogobrojnih poteškoća. Tako se, na primjer, poslije 4. ofanzive, neprijatelj okomio da zauzme važne uzvišice i raskrsnice kako bi imao uticaj i na Grmeč. Zauzeo je bio Perišićazid, Vransku, Čardak u Gudavcu, Debelo brdo u Gornjoj Suvalji, Gruborovo brdo više Šolaja, Grič više Jasenice. Time su bile otežane veze sa opštinama Suvaja i Radić, ali su se morale održavati sa tim stanovništvom. I održavale su se uglavnom noću.

Među kuririma bio je i mali Drago Cazić. Imao je samo 11 godina, ali su se njegovo neustrašivo srce i mala puška »talijanka« probijali od Jasenice prema Suvaji Radiću itd. Jednom prilikom prošao je blizu domobrana, ali na njegovu sreću nije bio naoružan. Kada su ga zapitali šta traži i odakle tu, rekao je da traži ovce. Oni su mu rekli da se gubi i da su ovce poklali. Mali Drago je sav sretan pobegao i sačuvao poštu. Takav je bio Đukan Vejinović, i drugi kuriri.

Nikola Popović

KURIRSKE VEZE U PRVOJ KRAJIŠKOJ PROLETERSKOJ BRIGADI

Poznata je činjenica da se bez dobro organizovane i pravovremene veze ne može ostvariti uspešno rukovodenje, komandovanje i sadejstvo u borbenim dejstvima. Imajući u vidu tu činjenicu, rukovodstvo Prve krajiske proleterske brigade je, već 21. maja 1942. godine, na dan formiranja te jedinice, pored ostalih jedinica koje su ušle u sastav ove brigade, formiralo i četu veze i kurirski vod. Četa veze u to vreme nije bila opremljena odgovarajućim radio i telefonskim sredstvima, te je osnovna veza bila kurirska.

Za kurire su birani borci koji su bili zdravi i sposobni da izvršavaju zadatke uz najveća naprezanja, po svakom vremenu i u svim vremenskim uslovima. U stvari, sve su to bili mladići od 14 do 18 godina.

Svi ti mladići veoma su uspešno i disciplinovano izvršavali postavljene zadatke. Redak je slučaj bio daje kurir sa pismenom ili usmenom porukom zakasnio na borbeni položaj. Pošta je uvek na vreme stizala do komandanta bataljona ili na položaje do komandira četa.

Vršeći svoju kurirsku službu, kuriri su uvek bili izloženi i određenim opasnostima. Oni su zato bili stalno u pokretu i, po mom mišljenju, bili su prava transmisija i osnovna spona na relaciji štab brigade - štab bataljona, kao i do borbenih položaja komandira četa.

Borbeni put kurira 1. krajiske proleterske brigade bio je dug i težek. U podacima i istorijatu brigade, pored ostalih podataka, стоји и podatak daje brigada prešla borbeni put dug oko 25.000 km. S obzirom na dinamiku kretanja kurira, lično smatram da se pomenutom broju kilometara može sa sigurnošću dodati još najmanje 5.000 km pređenog puta. Borbeni put kurira brigade započet je u selu Lomovitu gde je brigada formirana, da bi bio dovršen - tek konačnom pobedom nad neprijateljem i oslobođenjem naše zemlje.

Na ovom teškom putu, vršeći svoju dužnost, izgubilo je živote nekoliko kurira, jedan broj je teže ranjen, neki su umrli od pjegavog tifusa 1943. godine.

Tako je jedan od istaknutih kurira brigade, drug Mile Andelić, poginuo kod Arandelovca 1944. godine, prilikom podilaženja naše brigade Beogradu.

Teško je i sada izdvojiti bilo kojeg kurira i reći - eto, taj je bio najbolji, najhrabriji i najdisciplinovaniji. Svi su oni bili hrabri, disciplinovani i spremni da u svako vreme, svako doba dana i noći, izvrše postavljeni zadatak. U želji da ne zaboravimo naše kurire, evo imena onih koji su mi ostali u sećanju: Mile Andelić, poginuo 1944. godine kod Arandelovca, Mile Košić, Drago Talić, Mlado Vuklić, Drago Novaković (bio komandir voda kurira), Draško Popović, Đuro Đukić - Crni, Kačar (imena se ne sećam), Đuro Pandža, Đuro Vašalić, Boris Avramović, Pero, prezimena se ne sećam, Ljubomir Stanimirović, Mutić (imena se ne sećam), Davidović (imena se ne sećam, ali u to vreme imao je 13 godina), Pavle Stanivuković (imao je samo 12 godina), Milan Kvočka, Dragoljub Radulj, Janko Jelićić, Šljivar (imena se ne sećam), Mladen Bates, Savo Šobot, Dušan Obradović i Mićo Zeljković.

Prilikom zauzimanja Foče 1943. godine, jedinice brigade zaplijenile su nekoliko bicikala. Samo dva ili tri kurira u to vrijeme znali su da voze bicikl. Zaplijene bicikle stavljaju na raspolažanje nama kuririma, s tim da se odmah pristupi obuci. I tako smo, za samo nekoliko dana, naučili da vozimo bicikl. Dok je brigada bila locirana u Foći, bicikle smo koristili za potrebe kurira i za raznošenje pošte i usmenih poruka. Prilikom napuštanja Foče, brigada je krenula cestom niz Drinu do Goražda. I na ovoj relaciji smo koristili bicikle. Mogu da kažem, da nam je svima bilo veoma draga što smo naučili voziti bicikl, a, posle, na njima nositi i poštu.

Ovaj period je zaista kratak, ali mi je ostao u uspomeni kao veoma drag. Posebno mi je drag, jer smo prilikom obučavanja i nezgodno i teško padali, pa smo se jedan drugom i smejali.

Dragoljub Radulj

KURIRSKI SUSRETI

Redovno idem na naše zidine, hramim stoku i kontrolišem moje rastenje na onom mjestu gde sam davno povukao crtu iznad svoje glave. Nikako Božu da sretnem, da vidimo jesam li stasao da i ja postanem kurir. Kažem tetki Stani da su se partizani namnožili. Pravo je dido rekao, ima ih ko na gori lista! Eno tuku na Mrkonjić Grad, sada će ga oduzeti. Neće biti kao ono ranije, kada su izdali Šolaju, pa ga nisu mogli zauzeti. Tetki tako govorim, a strinin brat Simeun dočra, momčina mnogo veća bi od mene, pa reče: »Oduzeli Mrkonjić, ajmo se i mi prijaviti da idemo u partizane«. Ja to jedva dočekao.

Odosmo tamo i - ima šta da vidiš. Na sred Kolobare igra se partizansko kolo, trese se grad od igre i pjesme. Simeun razgovara sa nekim komandantom da nas prime. Ne htjede, nego, umjesto toga, dadoše nam po porciju pure, da ručamo i da idemo kući.

Žao nam, a mene kao malo čudi: što bar njega ne primiše, jer je veliki, momčina. »Pa šta možemo!« - kaže Simeun. »Malo kasnije, kad podu na Banja Luku, biti će primanja, koliko god nas hoće«_____

Dodem kući i pričam tetki i svima šta sam sve video, ali neće i neće da nas prime! Čekaj, ima vremena za to! Ako ne budeš trebao odbornicima za kuriра... Tako se nešto govorи, da si ti podesan i možeš im biti desna ruka.

Po ovome opustošenom selu i drugim selima u okolini Mrkonjić Grada bude se pjesme, pjesme slobode i radosti. Ali-za kratko! Već se govorи kako, nedaklen iz daleka, kreću Nijemci, Italijani, ustaše, četnici i domobrani, združeno, na partizane u Krajini.

Trčim na Saračevac, da vidim ima li gore partizana. Ima, brate, koliko hoćeš! Jedni grijuju, prolaze ne zna se kuda, jedni ostaju na Saračevcu, u zaseoku ovog sela Gustovare, koji nekako ostade nepopaljen. Dajem jabuka kuvarima, koji se vrzmaraju oko kazana na Saračevcu, ne bi li neki rekao komandantu da me primi. Ali oni misle da sam gladan, pa mi daju jesti i - ništa više. O prijemu ni govora! Tata raspisuje sledovanje, odredi mene da odvedem našu junicu, ovnu i jarca, na Saračevac da to predam nekom Stevici intendantu. Dade Branu Kaurinu da mi pomogne. E kažem, eto sada prilike, sigurno će me primiti kada vide da sam ovako dobar. Nema Bože i nema, a možda bi on rekao da se ja primim. Ne znam nikoga od svih ovih što ih bi kod Iliševe kuće.

Nije prošlo nekoliko dana od toga, kad navalii Trinaesta Garava i Odred jedne noći, grmi sa svih strana! »Četnici smrkli na Saračevcu a partizani osvanuli, ima ih ko pljeve« - reče Mlado tetkin i doneše tako drag i radostan aber.

Trknem na Saračevac da to vidim i provjerim što Mlado saopšti. Bi tačno: ima ih zaista ko pljeve, sve, ko po izboru, momčine i delije, naoružani do zuba, pa tako postaju svakog dana sve spremniji za predstojeće bitke sa neprijateljem.

Štab smješten u Iliševu zgradu u jednoj sobici. Ulazim bez poziva, ne znam jesam li i kucao na vrata. Onako ko s neba. Nisam zaboravio koji je pozdrav, pa reko: »Smrt fašizmu, drugovi!« Šta trebaš?«

Kažem da tražim komandanta Odreda Aleksu. Jeden, k'o u šali kaže: »Nije ovde, a što ga ti trebaš? Zar ti ne bi mogao poznati toga komandanta?«

Kažem da sam ga davno vido, i to samo jednom, jer on nije iz našeg sela, on je iz Šurjana, zato ga slabo poznam.

Čovjek progovori (nekako kao daje nahladen, pa malo promuklim glasom): »Ja sam Aleksa. Oni se s tobom šale, da nisam ovdje.«

»Ja hoću da idem u partizane, u ovu brigadu što ste joj Vi komandant!«

On me malo pogleda, pa upita jesam li ja Bogdanov sin. Rekoh da jesam. On se okrenu nekim brkonjama koji biše u štabu, pa upita: »Šta vi, ljudi, mislite? »Ni govora, mali nama treba, on će nama biti desna ruka.«

»Dobro, primili smo te; bićeš kurir kod odbora. To ti je svejedno, ali je malo lakše nego u operativnim jedinicama. Ovaj će ti biti kao glavni komandir, ko-

mandant, kako hoćeš zovi ga, a ovaj stari-zamjenik. Javićeš se njima zajedno dva dana« - reče Aleksa.

Drago meni, a bimi još draže - kad rekoše da će nas biti više. Jedan dodade: »Moraćemo potražiti još kojega, neće moći sam stići na sve strane.«

Kada sam izašao iz štaba, sve mi je od sreće sinulo: želja mi se ostvarila - primljen sam za kurira!

Smijem se sam od sreće i kazujem kuvarima da sam primljen za kurira: »Biću i s vama i sa odbornicima. Dajte mi, nadite titovku, kakvu bilo. Sam ću naći crvene čohe i napraviti petokraku.«

Jedan se javi, kaže: Imam ja jednu, novu, taman je za tvoju glavu, meni je mala.« Iz ranca izvadi kapu i stavi je na moju glavu. Bila mi je taman.

»Pogledajte što dječku lijepo стоји, sto vam gromova, još samo nešto odjela naći i - pravo partizansko kurirče«, reče onaj. Otrčah pravo kući, da kažem tetki da sam primljen u partizane. Naveče, krijući, odsjećem jedno parče crvenog platna, postave od očeva fermena, i napravim sebi petokraku. Zašijem petokraku na kapu i čekam. Ali tetka kaže: Ako oni slučajno dodu opet, moraćeš je Tiriti i nikome kazivati da su ti to partizani dali i da si bio kurir.«

Prođe nekoliko dana, javih se Todi Boškiću i starom Stojanu Penić, bratu Alekšinom. Tek tada videh koliko ima u selima odbornika, jer moradoh svakom poštu nositi a i jedinicama koje su se nalazile na području Mrkonjića, Jajca, Ključa, Glamoča i prema Banja Luci. Mislio sam da ću dobiti konja i pušku, pravo biti kao i Boža, samo manju od njega. Ali, ja sam srećan i zadovoljan što tu dužnost vršim, pa makar me Petko i dalje zafrkavao zbog moji' bjeli' gaća u kojim obavljam dužnost kurira!

Odrediše me da sprovedem kara van u Trnavo i Dragnić Podove, jer ljudi ne znaju gdje je tamo smještena jedna partizanska jedinica. Nosim poštu i idem sa karavandžijama, te, pošto dobro izvrših zadatka, komandant te jedinice dade mi pištolj, a debeli intendant Nidže neke male engleske cipele. Reče: »Tjesne su, niko ih nije primio, možda će tebi odgovarati.«

Obujem te cipele, malo su i meni potjesne, ali kažem: razgaziće se.

Svima nama ručak dadoše, a zatim se vraćamo, nakon kraćeg odmora. Sveda po selima oživio narod, neko radi na njivi, neko koje pogorio-nad starim zidom postavlja nešto kolibe. Pjesma se budi, ko u pravoj slobodi. Brzo se zaboravi na sve nedaće.

S nama krenu kurir te jedinice, po svome zadatku, ali ide u našem pravcu. Dječak prilično razvijen i malo stariji od mene. Ja-malo ko duži od njega, samo mršav i nemam širinu leđa kao on. Oba dječacki izgledamo. Samo je moj kolega važniji od mene, još neđe viđe moj bikane.

»Odmah sam pozn'o da si kurir kod Odbora« - reče.

»Kako ćeš ti to prepoznati? - upitah.

»Lako, i ja sam bio, pa sam utekao od njih. Bježi i ti, ludo jedna, pa ćeš imati ovako odjelo, konja, mašinku, pištolj i dvije bombe, vide ih, ko ja. Dok sam bio kod Odbora, vazda sam nos'o, tako ko i ti, svoje rubine i - ništa više. A sada - vidi me, pobro!«

»Vidi Petko rese na mojim gaćama, pa me poče zvati i »Resanom«. Ja se na to naljutim, a on dodade: »Pa ti si dobar drug, ne ljutiš se na moju šalu. Ja te tako zovem, radi te odjeće na tebi.« Ja kažem: »Ovako se kod mene nosi - i nemamo ništa bolje!«

»Pa i kod mene se tako nosi, u Sani, samo nam ženskadija isplete buće i prsluke od vune, a gaće i košulje su iste kao kod vas.«

Nakon što smo se malo udaljili od njegove jedinice, Petko predloži da malo stanemo, pa reče: »Ljudi, vi sad znate put, imate te konjičke i produžite. Mi ćemo, nas dva, zajedno i-možda u drugom pravcu. Imam velikog konja, njega ću sa sobom staviti, jer je daleko da on izdrži i sve prepješaci, pored vas. Malo ćemo zastati ovde, neka oni odmaknu, jer moj putke ide vrlo brzo i odmah bi se sustigli, a, znaš, pred njima ne možemo ja i ti nešto važno razgovarati« - reče Petko. »Da-

nas su ti nešto dali, vidiš. I ja sam govorio za tebe, da si dobar. Samo, slabo si obučen i nemaš oružja«.

»Kako si ti, Petko, mogao nešto reći za mene, kada me do danas nisi poznavao, a možda ni vidio? - upitah zbrunjeno.

»Znam ja i kako se zoveš, tebi je ime Tode. E moj Todica, nismo se mi danas prvi put vidili i sreli. Znaš ono kad ja izbi iz one velike planine, na onaj proplanak, pa spazi svog bikaničića pred sobom. Malo si me i iznenadio. Gledam oko sebe: nema nigdje ovaca da bih rekao da je čoban, možda je neči špiun, ili je kurir naši Odbora? Od to dvoje mora biti jedno! Moram se malo pripaziti u ovoj putinji. Zasatao sam pred tobom i pitam te šta ti ovde lutaš, a ti se učutio ko djete na tuti. Ništa ne kažeš, jer je bilo i tebi zort od mene i meni od tebe! Ja sam taj isti, samo ti onda nisam rekao svoje ime, a ti meni jesi. Imo sam ja na sebi onu kapuljaču i nisi me mog'o dobro vidišti. Ti bi mene zapamlio i odmah prepoznao, kao i ja tebe. Sada mije i drugi konj, pa i novo sve što vidiš na meni, a na tebi-sve isto!

Začudih se njegovoj priči i prisjetih se toga događaja. Petko poče govoriti 0 komandantima, o odborima, o kuririma, o jedinicama i ja vidi' da on zna sve komandante i odbore u cijeloj našoj Krajini. Odmah poče pitati pojedinačno za neke ljude u našem odboru, u odredu i u Trinaestoj brigadi. Najednom on upita za Božu Rajlića, pa dodade: »On ti je bio velika borčina, spremam za sve!

1 najstariji je kurir kod komandanta Milana Brankovića, samo što nije imao krila. Ono ti majka više neće roditi! Nikako da ga vidim, a voleo bi'.

»Mi smo, Petko, iz istog sela. Božo je moj tetak. Ima dva tetka istog imena, Božo Tajlić i Božo Pekez iz Medine-rekoh.

Petku bi draga, jer je poznavao obadva. Priđe uz jedno deblje drvo i na stablu toga drveta ureza početna slova mog i svog imena. Reče: »Zapamti gdje se ono nalazi na ovome mjestu, pa kada ti kažem da se nađemo ili sačekamo kod ona dva slova, znaš! Nikome ništa za ovo nemoj da pričaš, nemoj nikome kazivati da imaš tu pucu, čuti, tek kad ti zatreba... Znaš li s njom baratiti? Ajde da ti malo pokažem, pa čemo ići. Nauči me Petko za tili čas da rukujem pištoljem. Vidi da imam dva okviriča puna metaka i još mi i on dade, pa reče: »Dobro je, ajmo sada!«

Pojaši on konja i pride jednom panju, pa reče: »Jaši pozadi menel!«

»Nemoj, Petko, vidiće ko da jašimo nas dva na jednom konju i biće mu teško.«

DVA KURIRA NA JEDNOM KONJU

Nas dvojica, ko dva đudana na velikom konju, preletismo brzo neka sela i šume i, kad smo stigli pod jedno brdo, stade Petko, govoreći da tu moramo malo sačekati i »putka« napasti. Sjedimo, konj oko nas pase, zaista je miran. Petko me upita gdje se sada nalazi naš narodnooslobodilački odbor. »Gdje bude«, kažem.

Svukuda se prebacujemo po selima. Sada treba seliti u gradove. Naši su tamo. To je sve naša država. Mene Petko stalno nagovara da pobegnem od Odbora u neku brigadu. »Reći će ja tebi u koju. Samo obećaj i - vidićeš kako ćeš se obuci! — kaže. »Ima sve da škripi na tebi, bolje nego ovo na meni!«

»Ne smijem ja to, Petko, uraditi. Ja sam tražio ali ne daju mi. Nije me ni Aleksa htjeo primiti u svoj odred. Kažu da sam mali i da mi je lakše biti kod odbora kurir, u nekoj pozadini.«

Prisloni se Petko uza me i, kad vidi da sam je za pola glave viši od njega, kaže: »Lažu, mamu im njihovu! Vidis da si malo viši od mene. Samo te treba malo oporaviti.. Petko na mene i neki pritisak vrši, pa, ko za sebe, dodaje: »Imo bi dobrog drugara!«

Ja shvatih da se to odnosi na mene i njega, pa i na naše dalje drugovanje i već znam: Petko će meni predložiti da pobegnem u njegovu brigadu. Samo da smo u jednoj jedinici kuriri, to mu je glavni cilj. Petko me je jako zavolio a - i ja njega.

Sa lijeve strane od nas, ispod jedne kose, pojavi se neka naša jedinica. Trojica su išla malo k'o naprijed, a iza njih red, na čijem čelu se nalaziše dva starija partizana na konjima. Petko sačeka trenutak njihovog nailaska, a one prve propusti i reče: »Pazi konja!« Istrča pred njih, stisnutom pesnicom, pozdravi sa »smrt fašizmu«, a oni mu otpozdraviše. Dade im nešto i od njih, takođe, primi, a potom se vrati do mene. Oni nastaviše put. Vidim da je Petko u ovakvim momentima jako ozbiljan i nevjerovatno spremjan dječak, pa mu kažem: »Kako ona ko znaš oštro da pozdraviš one komandante?«

»To ćeš i ti znati« reče mi. »Ja ču te naučiti. Samo poslušaj me i pobegni od Odbora, pravo u moju brigadu, pa ćeš videti što je Petko dobra drugarčina, sve ču ti nabaviti.«

Ne mogadoh ništa Petku obećati, jedino što rekoh da će opet videti. Ako prime još nekih kurira, kod odbora, onda će se seja nekako izvući. Petko žustro skoči i reče da mora brzo stići u Jajce. Tako se više Mrkonjića rastadosmo.

Kada nam je god prilika dozvoljavala, ili se slučajno udesilo putovanje u istom pravcu, Petko i ja se udružujemo i jedan drugome iznosimo svoje novosti, mišljenja, pa i nešto što je ko doživio.

Veće pauze između naših susreta i viđenja nastaju samo onda kada dolazi do promjena u vrijeme čestih ofanziva. Tada nastaje mali tajac i-legalstvo za mene. Petko nastavlja, ne baš lake zadatke sa svim jedinicama, koje u tim okolnostima moraju biti u stalnom pokretu. Mene u nekoliko slučajeva ukebaju, propuštaju kroz šake, pa i zatvaraju, baš u podrum Iliševe zgrade, gdje je bio štab Aleksina odreda.

Kad bi god bio u škripcu, tetka Stana nema mira: Ona se stvari neodaklen, pred vratima Iliševe zgrade, kad mene linčuju. Neki Pajko kaže: »Noćas ćemo tražiti jamu Masličku, ti ćeš progovoriti. Tetka mu opsova mater, pravo u oči i brk, pa kaže: »Ne s mi bratu ubiti to jedino muško djete! Ti hoćeš da dotamaniš ono što ustaši nisu uspjeli poklati!«

Zgrabiše me i zatvoriše u podrum. Sjedim na jaslama, pletem sestri neke čarapice i čekam. Šta će bit; hoće li ona išta stvoriti s njima, lomeći pandžu? Čujem svađu i njen oštri glas prepiske s njima. Nakon što nastade tajac i već pada sumrak, moja se vrata otvorise. Na vratima - poznat mi četnik. Bi to Milan Kudra. Mali brat moje strine Radojke. Vjerovatno je ona otišla do njega i rekla da su mene otjerali i da se nalazim u zatvoru. Sa vrata mi šapn'o: »Ne znam hoću li te i ovog puta izvući... Jesam ti rekao da se čuvaš! Ako te do devet sati večeras ne puste, onda izvadi taj kolac, izvali te demire, pa bježi dalje kroz bašču. Shvati da si u opsnosti... Ode od mene, zatvarajući vrata na magazi.«

Straža stoji pred vratima od ove zgrade, a ne pred podrumom. Kiša pada i već se noć navelikom spušta. Odvalili kolac za koji su jasle bile pričvršćene, izčupah ga iz zemlje i njime polako pokušah demire izvaditi. Ne bi to teško, jer su samo krećom zamalterisane i slabo uzidane. Smako' to i malo pomoli glavu kroz prozOT... .

Čuje se stražar pored ulaznih vratnica. Blječka hodajući po blatnjavom dvorištu u kojem su krmci napravili pravu kašu. Izdigo' se na prozor, skočim, pa potrefi u meko dubrište! Noge mi propadoše u tu mekoću, ali se brzo iščupah i nagnuh bježati kroz voćnjak. Grane mi obasuše po očima i malo zapucketaše, kao da se nešto lomi pred očima i o moju glavu. Ču to stražar ali - bi mu kasno. Sve, pa i nekoliko hitaca što ispalili zanmom, izbegao sam i - već šišam Markanovu Gaju i Rosinu potoku. Mislim se: ta kuja više ne ulovi ovog zeca!

Tako je i bilo. Sad će navaliti na svoje da me prime u brigadu, više se ne može sa odborima. Što nisam poslušao Petka i ranije kidnuo! Moraju odbori raditi i po cjenu života, slati našim sledovanje i izvršavati svoje dužnosti. Moram i ja nositi poštu i donositi poštu, kriti se. I ovako se ne može: ili neka sasvim dodu partizani, pa budu stalno kod nas, mi remo raditi sve što treba.... Tako nešto razmišljam, prikriven na zidinama, kad izbiše trojica partizana, pa jedan reče: »Gdje si ti? Idi nosi ovo pismo Perkanu i s njim kreni!«

Brzo oni odoše od mene, a i ja od njih. Uputih se preko bašča, pa će na kuću Nikinu, pravo Perkanovoj kući. Nađem starog Perkana, pa, pored lampe, natjera me čovjek da pročitam pismo. Kaže: »Ja slabo vidim«. Drugovi pišu spisak na kojem se nalaze: Perkan Peć, Simo Ličina, Simo Grčić, Korica Milan, Štaka Pavlović, Stana Kostić, Jovo Galić, Simo Grabić, Pero Galić-Perica, Mitar Šajin, Jovo Bogdan, Tode Boškić, Stojan Penić, Mitar Kovačević i Tode Rajković - omladinac. Dalje je pisalo da će ih sve poubijati, da moraju da se sklone privremeno i povedu »malog za sobom.« Poručuju im da shvate »stvar najozbiljnije i sklanjuju se, dok su još živi. Ali, oni prkose: »Ne smiju oni nas ni taknuti, jer će sutra i naši doći. Ti mali njima kaži da nećemo nikuda. Pa nek neko stisne petlju pa nas dirne!«

Rekoh Perkanu kako sam bio pao u zatvor i da ja ne smijem njima vjerovati, jer će nas sigurno poubijati ako ne poslušamo drugove i negdje se ne sklonimo privremeno. Perkan je bio jako slobodna ličnost, kaže: »Ne treba stvarati paniku. Oni to ne smiju učiniti!«

Mnogi imadoše isto mišljenje: da do toga neće doći i da oni neće smjeti ubiti toliko ljudi.

Trkn'o sam na nekoliko mesta, da ljude izvjestim, tražeći da i ja idem s njima. Niko nepristade! Onda otrčim tetki, da joj kažem da se što bolje čuvaju ona i tata, a ja maknem u Mednu. Nakon nekoliko dana - skoro sve su poubijali što su našli kod kuće! Ubiše Štaku, tu hrabru ženu! Ostadoše njeni troje djece, i bez oca i bez majke, ponosa ljudske hrabrosti! Ne bi je ni oni tako lako savladali da se ne služe lukavstvom i podmuklošću. Ona bi i njima pružila hrabar i junački otpor, pa makar je to koštalo i glave, jer je vazda govorila: »Ako i treba mrijeti, onda umri, na najdostojniji način!«

*

»Još i to nam treba!« - reče četnik Bogdanu Brki i - zabrani da ga zove »kume Dušane«. Kad je naša vlast, mi smo kumovi, a svi ste partizani! Eto Vujasin, to cjelo kraljevo kumstvo, otislo u Partizane i okrenuli leđa kralju! Baš će mu ja pisati da zna kakva je njegova kuma Gustovara. Sram vas bilo, zaboravili ste ono crkveno kumovanje koje je bila dika i ponos našeg kraja! Izlječiću ja vas, sviju, otrovi jedni, koji ne priznate ni rodbinstvo, ni kraljevstvo, ni crkvu.

Ali Bogdan, ponosito odgovori: »Meni ne treba takvo kumstvo, ako je trebalo mome bratu Jovi! Oni su se prevarili, i moj brat i kralj, kada su kumovali: mislili su da će to kumstvo biti prepleteno.«

Romi Jovo Vujasin, kožna koliko je prešao svjeta i država, zapamtio kraljeva i ratova, pa eto, jednom se vrati i svome zavičaju, savi sirotinjsko gnijezdo u njemu i, sa Milicom, izrodio, ne znam ni sam, koliko djece. Znam daje imao devet sinova. Kad mu se ono rodi najmlađi sin, bi mu kralj kum i na krštenju djeteta, dade mu popularno ime Aleksandar. Zvasmo ga Leko, Razvi se lijep, Kršan momak, prava dika - kao i sva ostala braća i sestre. Ćika Jova, kojeg su postavili za poljara u selu, svojim pričama iz ratova i svojih doživljaja u njima, postade miljenik sve djece, pa ga rado slušamo na Madžikovici, Boždarevici, Milakoveči, Dubravama, Brojilima, Petrovači i svugdje gdje bi se on svakodnevno našao sa nama.

Još onda znade ponajviše pričati priče iz ruskih ratova, carstva i neke revolucije, ne znaјući da to smeta kraljevstvu, pa i njegovu kumstvu, pogotovu kad sinovi stasaše - baš do revolucije. U selu se govorilo: »Vidi, ako zaboga znate, ova će budala napisati pismo kralju, pravo u London, pa će pući takva sramota od toga glasa i tamo. Onda će se posve izjazmiti na nas, neće nam dati ni da popravimo crkvu na našoj Gustovari. Ostat će onaj zvonik onakav!«

Zabrinulo ljude da budala, kako je kazao, to i ne učini. A da, opet, otuda dođe naređenje da se počne opet ubijati po selima. Sakupiše se i napisane pismo. »Nosi to! - kažu. »Nosi to i obavjesti da požure. Biće zlo. Ne može se izaći na kraj ovako!«

Dadoše mi dosta hrane da uza se ponesem. Vidim da će dugo ostati na putu, jer sviju treba obavjestiti. Petko me nagovorio da kad idem na daleko, traba ukraсти konja od oca i to brzo preletiti.

To ja uradim. Uzmem onoga konja što su partizani dali mome ocu i noću raspalim ko na sokolu, preko šuma, livada i planina. Nađem sve, pa i Petka, koji mi je pomogao da tu poštu raspodjelim kako treba po jedinicama. Vadi Petko iz džepa neke papire, dugačke, i kaže: Moj komandant ne piše po naški. Mislim, Petkić će to pročitati, pa da ne bi nekome kaz'o, onda će pisati kako on ne zna pročitati, jer šta bale zna, kazaće kome. To bi neko pismo, samo tačke i crticice, a čini mi se bilo je i brojeva. Nešto našar'o, bez veze, sa slovima... Šta me briga, neću ja biti za to krv...

Čuj Tode, pitali su me: zna li Tode pisati i čitati. Rek'o sam da znaš, da si išao u građansku školu i da si pismeniji od mene. Ja sam nešto naučio na tečajevima. »Da, Petko, ali ja nisam završio, znaš, zaratilo se.«

»Čuj, Todica, sada vas ima više kurira, hoćeš ti otuda pobjeći. Imamo već jednog iz Bjelajca koji je pobjegao od odbora kao i ja. Sada je kurir u četvrtom bataljonu, trinaeste Garave. Dobar je, malo veći od nas, ime mu je Mile« - navaljivao je Petko.

»Znam o kome se radi« - odgovorih. »To ti je Mile Šjainovkin, koji, druže moj, nije pobjegao od odbora. Njegova majka je imala njih četiri sina, jedan je bio odbornik, a on je bio kurir, neko vrijeme, kod odbora u Bjelajcu. Riješili su da treba ići u jedinice, što je komandant i odobrio.

ic

Naše priče i takvi doživljaji, Petka i mene udaljše od posmatranja putnog pravca, Mrkonjić-Ključ. Tako čusmo veliko zujanje motora, malo ko iznenadno, iz pravca Ključ-Mrkonjić Grad. Pomalja se velika kolona tenkova, oklopnih kola, a ima i poneki kamion. Smireno mi to posmatramo i vršimo prebrojavanje, da bismo, na neki način, znali koliko toga ima na ovome putu. Posebno bilježimo tenkove i oklopna kola, a posebno obične kamione. Mislim da će se sav naš posao i zadatak u tome i sastojati, kako bismo mogli prenijeti našima tačne podatke. To nije ni prvi put da nas je to interesovalo. Ali, Petko kaže da to nije sada bitno, nego nešto drugo što treba pažljivo da pratimo (»a nije ti na odmet i to znati____ Bilo bi sramota da smo ovde bili i da to nismo zapazili»).

Od Čadavice pa skoro do mjesta Rogolja protegla se kolona. Najednom - pojavise se i avioni. Od njihova zvuka nismo mogli da čujemo rad motora iz ove kolone. Eskadrila aviona, bombardera i lovaca, parajući nebo iznad kolone u brišućem letu, napraviše najprije nekoliko dužih krugova, onako kako se izdužila ta crna kolona, pa, najednom, počeće presipati svoj teški teret ubitačnog čelika na svu kolonu. Našli smo se u nedoumici, ne znamo ko je gore, ne znamo ko dolje, pa ni ko je visokom kosom s lijeve strane puta, od Ključa prema Mrkonjić Gradu. To mi Petko nije htjeo reći, mada je znao. Sada, u najvećoj buci, pitam ga i nestrpljivo čekam njegovo objašnjenje.

Veselo odgovori: »Naši su gore... Neka vide kako je kad se tuče iz neba i sipaju komadi na glavu!«

Petko i ja, zagrljeni, počinjemo pjevati, nehajući da i nama prijeti opasnost od ovih koji se slučajno mogu dati u bjekstvo. Tako je i bilo - evo ih i na nas. Ali, sada ih mi naparismo iz Petkova automata, a oni, ko bez glave, kuda koji. »Ono su ti na nebu naši avioni i engleski« - kaže Petko. »Jesi vidio šta uradiše od Švaba i Talijana?! Eno, sad odoše na drugo mjesto«. »Što mi, Petko, nismo bili gore na onome brdu sa našim, da i mi tučemo? - vajkao sam se.

»Znaš, u štabu još misle da smo mi djeca, da ćemo duže živiti od njih starijih, naših partizana, pa je dobro da gledamo: ako ostanemo živi, znaćemo kazati kako je to bilo. Pa sad dobro upamtiti što si ovdje vidoio, ja neću nikad zaboraviti ovako nešto. Nećeš ni ti. Jer, ko se neće ovoga sjetiti kako ih sredismo, ne mogadoše ni dolje ni gore, padaju ko Ijesa.«

Te naše radosti nije moguće opisati, a svaki rastanak nam nije nikad bio miliji. Da, morali smo se pustiti iz našeg zagrljaja i ići u svojim pravcima, bacajući poglede jedan ka drugome, dok se ne izgubimo jedan drugom iz vida.

Ne tog dana naveće, nego tek drugog dana, duboko u noć, kradimice, dođoh u selo Kotor kod Mrkonjić Grada.. To je prvo selce i najbliže je gradu. Isto kradimice kao i ja, neprimjetno u tmini tihe noći, oni najbliži i najpovjerovaniji iz grupice četnika, stroge tajne, obavljaše sahranu svog komandanta Uroša Drenovića. Oslušnuh i molitvu, pa i pomen imena, uz ono »rab božji Uroš«, što mi, svakako, dobro dode da zaključim ko je i da posmrtnu molitvu obavlja neki od popova.

Rekoh u sebi: »Gotovo je. Sada vam to neće biti tajna. Idem odmah dati obavjest i svojim starcima u Gustovari. Neka imaju šta pričati.«

Ne mogu dočekati kada će se sresti sa Petkom, da mu iznesem ove novosti i da se ispričamo. Sačekah da vidim hoće li moji starci meni povjerovati, pa da kažu: »Idi obavijesti da su se i ono izrodi tamo našli, pa su svi uništeni.«

Priprema se moj odlazak na neki put, te vidim i primjećujem, ali ne znam hoću li, uz put, imati mogućnost, da se zadržim, kod ona dva slova, ako Petko slučajno navrati, da se vidimo. Moji odbori špакovaše hrpu pisama i meni da doše, kao i hranu za tri dana. Razmišljam: hoću li opet ukraсти konja od tate i hoće li me poslužiti sreća da on to ne primeti jer - konj mu može zatrebati.

Kontam za koje bi vrijeme mogao obaviti to i vratiti se. Ako nađem Petka, onda nema ni govora da bih se vratio prije tri dana. Rješih da upitam tatu-pa šta on kaže ja će tako da uradim. Sretoh se s njim i on me upita: »Zar ti, mali, nisi još otiašao?«

Rekoh: »Vi odbori, pišete »hitno« i »vrlo hitno« da se ovo dostavi na sva mesta, a to je nemoguće po ovakvom vremenu. A htjeo sam, tata, da te upitam za konja.«

»Konj je tuđi, meni ga dao Drago Mađar, pošto sam najstariji odbornik da se sa njim služim i oni će sigurno opet zatražiti da im konja vratim - odgovori. »Jeli taj Drago partizanski komandant, što ti dao konja?«

»Jeste, jest, dao mi ga na konferenciji Odbora - odgovor.«

»Onda, što mi ga ne daš kad je partizanski?« - upitah. »Ne smijem, oteče ti neko konja, pa šta onda« - reče. »Neće mi vjerovati. Može neko pomisliti da sam ga zatajio i ukr'o.«

»Ne boj se, tata! Brz je konj i dobro se jaše. Ja sam s njim do sada išao deset puta. Znam ja kuda će proći i molim te: daj mi konja« - osmelih se.

Nasmije se, te, kad mu Vid Šajin reče da treba dati, pristade, napominjući da vodim računa i da se pazim. Uđe u podrum i imade nešto starog sedla i opreme za svog sokola.

Brzo ga spremim i kažem: »Šta bi mi lijepo izgleda' da imam novu opremu i novo odjelo na sebi, mašinku i nekolike one kruškice, ko Petku.«

Naprijed, na unjkaš, stavim ono hrane u mojoj šari, a pisma u njedra. Krenuh srećan, kao da idem u svatove.

Nijedno mi pismo nije u kovertu, nego onako, napisani tabaci, presavijeni i uvučeni jedan u drugi. Piše kome i od koga. Potreñih na pismo čovjeka iznad Grada, zva se Mitar Soldat, pa se upitah: odkud je taj dolazio u našu Gustovaru, da i njegovo pismo nosim? Ne čudim se Boškića pismu, jer je on najviše u dodiru sa našim odbornicima. Mislim, neće se poznati i da vidim šta piše. Razmotram pismo. Vrlo čitko piše daje bio u gostima u selu Gustovari, te daje saznao kako su poginuli neki četnički komandanti na Rogoljima od engleskih aviona. Među njima, kako je rekao »dječak« kurir Odbora, nalazio se i Uroš Drenović, tajno zakopan na Kotoru. I dalje: »Pišite je li to tačno, možemo li vjerovati u to što je kurir obavjestio neke ljudi. Mi vam ga šaljemo, pa neka dječak svoja zapažanja i vama iznese.«

Kod prve jedinice gdje stigoh, nađem i Petka. Mene i nekoj zakletvi podvrgavaše komandanti, pa moradoh reći: »Časne mi kurirske rječi!« »Nastavili dalje:

»To je tačno da sam čuo molitvu i pominjanje imena Uroša. Ništa nisam izmislio, nego sve što sam čuo i zapazio te noći ja sam obavjestio stare ljudi i moj odbor.«

Petko reče pred jednim komandatom da se zakunem »i mrtvom mamom«, pa ga upitaš »Zar ti ne misliš da sam ja pravi kurir?!«

»Ne, jesu i kurir i ilegalac i obavještajac, samo te molim mamom se zakuni«, reče Petko.

Mnogo ih bi oko mene, kao oko nekog čuda. Jedan dodade: »Neće on slagati svome drugu Petku.«

Okrenem se baš prema Petku i kažem: »Mrtve mi mame, nisam ništa slag'o i, sve što vam pričam, istina je, to sam slušao!«

»Znaš ti, Tojkice, oni nas još zamišljaju djecom, ne mogu odmah ni vjerovati, zato se nemoj ljutiti što te svi pitaju« - tešio me je Petko. »Tako su isprva pomislijali da ja neću što slagati, jer sam dječak, pa kad su vidili da sam bio u svemu tačan, kaniči su se toga i sada Petka svi vole. Tako će i tebe za vol iti i jednom tržiti da prijeđeš kod nas. Samo, pazi, moraš biti tačan u svemu!«

»Petko, onaj što su ga tamo na Kotoru zatrplali, sigurno mu je ime Uroš, pa jebem li ga, koji je i kako se preziva« - rekoh ljutito. »Nisam čuo što ne mogu reći, ali zna se da nema na ovome kraju drugog Uroša kojeg bi onako tajno zakopavali, nego baš njega i - drugi biti ne može. To ja vjerujem i po onim što sam ih video, karni su, te se opisati ne može, ljuti ko psi, namrgodeni ko kisina kad će kiša padati, izgubljeni i samo zvijernjaju oko sebe...«

Dobro smo o svemu tome, nego-reci mi šta još ima od novosti?« upita me Petko.

»Kada sam prelazio preko Kulne, štuka je stigla nad grad, bacala je neke vreće, pakete i letke. Ono što je teže, sve je padalo dalje u grad, a letke je vjetar odnio sve u Lisinu, pa su pale po šumi. Tako je jak vjetar duvao da su se i paketi zanosili.«

»Ajdemo reći našim štabljama, da čujemo šta oni misle na to« predloži Petko.

Odosmo tamo kuda je Petko već naumio, pa i to ispričamo. Pošto su saslušali, opremiše nas u Lisinu da nakupimo letaka i da donesemo da se vidi šta je. Na dobrim konjima trknemo u Lisinu. Konje povežemo na jedno mjesto, a mi lutaj po šumi dok ne pronađemo kuda su popadale. Nađemo i nakupimo pun Petkov ranac letaka i neke paketiće koje ne smjedosmo otvarati dok nismo stigli u štab jedinice. Na letcima piše kako je dobro Nezavisna Država Hrvatska, kako i Srbi sada to shvataju, pa pristupaju u njene redove, daju svoju djeцу da se školuju u njenim vojnim akademijama.

Neki od komandanata je otvorio one male paketiće, a oni su bili puni fotografija malih ustaša, dječaka od četrnaest do šesnaest godina. Na tim slikama ja prepoznadoh svoga brata Dušana i - kao da mi neko stavi hladan nož u srce! Od-kud da on bude ustaša? A naše sve poklali i popalili, baš oni i - niko drugi----- Kažem pred svima u ovoj velikoj sobi: »To je moj brat Dušan, pozni' sam ga.«

Dušan je imao crta zajedničkih sa mnjom, sličan mi po liku; to i sami svi u grupi vidiše i zaključiše. Njih pedesetak na slikama - nekoliko i Petko prepoznaće, iz njegova su sela. Neke drugovi prepoznaju, da su iz njihovih sela, pa smo tako sve redom prepoznali: znali smo odmah čiji su to dječaci, te male ustaše. Na tri-četiri fotografije nalazi se moj brat i - htjedoh to poderati. Ali nedadoše mi, nego rekoše: »Ponesi kući, neka ti tata vidi daje Dušan živ, to je za nas važno.«

Ponio sam, dam tetki i tati da vide i da znaju da je, eto, naš Dušan živ i da nije zaklan kako se to mislilo sa Ilom Zekanović kod Catrnje u blizini Mrkonjić Grada, gdje sam vazda pomišljao da se nalazi i njegov grob.

Ljudi me u štabu ocjeniše da sam iskren, kad otvoreno rekoh daje to na slici moj brat. A zašto da krijem kad se nije moglo skriti plamtilo na mojoj licu; Ono je iskazalo sve, pa i tu veliku neprijatnost za mene! To je reklo sve i bilo jasno za sve prisutne.

Poslije toga, Petko brzo shvati i uvidi karnost i potištenost na mom srcu i dječačkoj duši, pa, zatim, stalno me pita što sam takav i bez one naše zajedničke

radosti i vedrine koja je, u svakom našem susretu, blistala. Kao drug drugu re-koh mu svoj bol i dodadoh da me možda nisu htjeli primiti u jedinice za krurira baš radi toga, jer je to sigurno znao i Aleksa, kad me stalno vraćao kad god sam se javljao.

»Ajde sa mnom, kod moga komesara, vidićeš da te vole kao i mene« reče Petko. »To nije ništa naročito. Oni će tebe stalno voliti i cjeniti, ti se za to nemoj brinuti i sekirati. Zna se šta hoće s tim ustaše u našem narodu.«

Kada dodosmo komesaru, tu bi i neki delegat, kako su ga zvali u jedinicu. Njima Petko s vrata reče: »Komesaru, je 1' da to nije važno što je Tode tamо prepoznao svoga brata na onim slikama? On se ne treba koriti i ničega stideti. Šta ima da se stidi, ja znam pola tih dječaka. To je njihova propaganda kojom su se počeli služiti, ali im neće pomoći. Mi ćemo te dječake brzo vratiti sebi i neki će, kao i vas dva, biti kurir. To su sve djeca dobrih roditelja, pa nećemo ih mrziti što su ustaše navukli na njih te svoje ustaške uniforme, pa ih tako slikali, da narod, ko bajagi, gleda kako ima i Srba u njihovim redovima.«

Kada je komesar to obrazložio, bi mi malo lakše. Upitao sam: kako bi bilo daje pišem bratu da pobegne. Komesar kaže: »Ne, tada bi ga sigurno ubili, ako se sazna da ga neko navraće da pobegne. Oni će sami, kad uhvate zgodu, bježati k nama, u partizane. Tako je i bilo: moj se brat meni javi partizanskim pismom, iz neke Ličke jedinice, opisujući svoj životni put.

Tode Rajković

ŽENE I OMLADINA SIGURAN OSLONAC U VEZAMA

Za vrijeme okupacije da bi se živjelo, moralo se i umirati. To je bio moto života i princip porobljenog naroda. Mržnja prema okupatoru i njegovim slugama, borba za život i za čast dovodili su rodoljube do toga da su prkosili smrti, a u tome nisu izostajali omladina i majke boraca.

Taj prkos bio je takav daje dovodio okupatora do očajanja. On je to osjećao na svakom koraku, pa i u rejenou rijeka Rame i Neretvice i gornjeg toka rijeke Vrbas. Poznato je da ie već početkom jula mjeseca 1942. formirana Prozorska četa, a u augustu bataljon, da bi nakon četničkog pokolja 6. oktobra 1942. skoro iz pepela, u januaru 1943. bio formiran ponovo Ramski odred, koji je brojao oko 300 boraca. Kada je i taj odred u četvortoj ofanzivi popunio 10. hercegovačku i 5. crnogorsku brigadu, ponovo je u maju 1943. formiran novi odred, koji je 14. maja 1944. godine prerastao u 17. krajisku brigadu 10. divizije.

Ramski odred i poslije 17. krajiska brigada pretežno su se nalazili na saobraćajnici Sarajevo - Mostar, pa je okupator svojim snagama morao držati ogromne garnizone da bi štitio željezničku prugu i put na tom pravcu.

U borbi protiv neprijatelja, za održavanje veza sa Sarajevom i Mostarom, bili su angažovani najsmioniji i najodlučniji. Ta veza je bila neprekidna iako je bila veoma otežana. U periodu kada je okupator bio najokrutniji i kada je računao da je, nakon drastičnih odmazdi, spriječio i prekinuo sve veze, one su bile još čvršće. U tome svemu posebnu ulogu su odigrali skojevci i žene, koji su, prkoseći smrti, izvršavali i takve zadatke koje okupator i njegove sluge nisu mogli ni predvidjeti. Teško je bilo i predvidjeti da nepismena žena, seljanka, koja nikada nije dolazila u grad, može samo u kraćoj šetnji da zapazi neprijateljeve strateške tačke i da to sve prnese partizanima. Zar je neprijatelj mogao zamisliti da isto tako nepismena žena sjedi na groblju i lije suze za »pogubljenim« ukućanima nad rukom u kojoj je bio zakopan partizanski top? Šifrovane izvještaje žene su nosile

skrivene i u najintimnijim dijelovima tijela, znajući da će biti do gola skidane; žena staru preko 60 godina po noći bi propješaćila i preko 50 kilometara. Zar je bilo lako sjediti na poklopcu ispod koga su skriveni partizani i u priči sa ustašama veseliti se i glumiti hladnokrvnost? To su mogle samo žene junačkog srca. Iznijeti iz kuće, pronijeti uz tijelo dvije puške dok je kuća bila opkoljena od neprijatalja, mogla je samo ona žena koja je bila svjesna da time spašava svoje ukućane i dvije teško stečene puške namjenjene borcima. Voditi kravu, u čije je uho stavljen izvještaj, pod izgovorom daje prodaje, i prevaliti u jednom pravcu 60 kilometara, a u isto vrijeme ostavit sitnu djecu, može samo uvrijedena žena čijeg su muža odveli u logor, a nju ostavili da se zlopati i, kako je neprijatelj mislio, da sa djecom skapa od gladi. Ili žena čijeg su nevinog muža ubili četnici. Ona se ne predaje iako ima 7 djece, a 4 brata u partizanima, redovno održava vezu sa Mostarom, prkoseći smrti iz želje da osveti nevinog muža ili iz ljubavi prema slobodi. Majka koja ima djetete od 3 mjeseca, proganjana i zatvarana, nakon ubistva muža, odmah po izlasku iz zloglasne »Čelovine« u Mostaru, pridružuje se sa malim sinčićem NOP u Četvrtoj ofanzivi da bi osvetila svog muža koji je ubijen upravo od onih kojima je pritekao u pomoć kada su bili proganjani od ustaša. Čuvati i liječiti oboljelog partizana u bizini komšije čijih je 5 članova u neprijateljskoj vojsci je smjelost, a i svijest da je to prilog borbi protiv okupatora, koji je doveo četnike da pokolju njene najmilije. Poči u Sarajevo sa povjerljivom poštrom, uz veliki rizik da je prepoznaaju kao sestru partizanskog rukovodioca, to je mogla da učini samo žena čijeg je brata ubio neprijatelj. Sestre, čijeg su brata objesili Nijemci početkom septembra 1943. a drugi brat im je poginuo iste godine u jurišu kod Ostrošća, ni prisilni boravak pod vješalima nije mogao zaštiti, nego još više osnažiti i dati im još više hrabrosti u nastojanju da održavaju veze sa Sarajevom i Mostarom.

Hamdo Dautbegović, obavještajac Ramskog odreda i kasnije 17. krajiške brigade, po njegovoj izjavi, birao je svoje povjerenike među ženama koje su bile odane NOP. Ipak, između mnogih, Hamdo je izdvojio 5 žena, koje su se svojom odvažnošću, umješnošću i posebnim entuzijazmom izdvajale od drugih. Među njima najstarija je bila Derviša Hamšić zv. Trebinjka, ¹⁾ iz sela Kranjčići, zatim Šaha Dautbegović iz sela Donji Lug, koje leži na rijeci Rami. Uz Šahu je bila i nje na kćerka Hanumica. Četvrta je bila Zlata Dautbegović, kćerka Sulje Nuspahića iz sela Duga. Najmlađa je bila Zilka Kuloglić, Muratova žena, mlinarka iz zaseoka Dušćica. Te drugarice, za sve vrijeme NOR nisu bile otkrivene od strane neprijatelja. Bile su stalno aktivne, a djelovale su na terenu koji je neprijatelj čvrsto držao u svojim rukama, kako bi sačuvao stratešku komunikaciju Neretva - Vrbas, odnosno Jablanica - Prozor - Gornji Vakuf. Za svoj rad sve su stekle narodno priznanje i status boraca, čime su se naročito ponosile.

Glavna veza je bila Trebinjka, koja je bila neposredno povezana sa drugom Hamdom. Veza je išla dalje do Zlate u selo Duge, a odатle do mlinarke Zulke, koja je bila u vezi sa Šahom, odnosno sa Hanumićpm. U hitnim slučajevima odstupalo se od takve organizacije. Tako je jednom Šaha, dobivši podatke iz svog rodnog sela Sovića, po noći prešla po bespuću preko 20 kilometara i obavjestila Hamdu o koncentraciji neprijatelja iz Rakitna i Duvna, čije su prethodnice već stigle u prozorski srez. Drugi put je opet Šaha prevaila preko 60 kilometara i doprla do sela Orlića, koje se nalazi na lijevoj uzvišici rejona rijeke Neretvice.

Sahina kćer Hanumica je, po hitnom zadatku, dva puta moralu otici do Sarajeva, do brata Džafera, koji je bio zaposlen na Željezničkoj stanici Sarajevo. Oba puta je Hanumica donijela vrlo važne podatke. Radilo se o pripremi transporta oružaja i materijala u pravcu Mostara. Taj transport je djelimično i uništen od strane 17. krajiške brigade na pruzi Konjic - Jablanica. Šaha i Hanumica su jednom prilikom zajedno iz Donjeg Luga preko planina stigle u selo Sovići prenijele podatke koje je Šahin rođak Dautbegović, borac izviđačke čete Ramskog odreda, donio do njih, a koje je poslao Hamdo da bi povjerenici u selu So-

1) Derviša Hamšić Trebinjka je umrla u februaru 1979. godine u 104. godini.

vićima sa Šemsom, sestrom Dautovom, istaknutom skojevkom i ocem Osmom, odbornikom sela Sovici, ispitali brojno stanje neprijatelja u tom rejonu.

Kada je neprijatelj u Ostrošcu potpuno zatvorio pristup iz Butorović polja, nužno je bilo poslati poverljivog i odvažnog povjerenika u Ostrožac da bi preko Idrizović Rasima, čuvara ribolova, ispitao šta neprijatelj smjera i koje su to bitne promjene u ostrožačkom garnizonu. Da bi neprijatelja potpuno obmanuo, Hamdo je pronašao da je najbolje da Zilka Kuloglić potjera svoju jedinu kravu i s njom prevali preko 60 kilometara kako bi prenijela Hamdinu cedulju za Rasima. Hamdo je duboko grunuo cedulju u uho kravi. Dobivene podatke od Rasima trebalo je na isti način prenijeti natrag i predati Hami. Zadatak je bio vrlo težak i opasan, jer su prije toga dvojicu kurira ustaše otkrili u ubili. Zulka je taj zadatak obavila onako kako je Hamdo predviđeo. Naime, Zulka je u Ostrošcu kravu toliko cijenila da su svi kupci na pijaci odustajali od kupovine. Međutim, ona je tako vješto izvršila zamjenu cedulja sa Rasimom da to niko na pijaci nije primjetio.

Zulka Kuloglić je povremeno lično odlazila sa propagandnim materijalom, najviše sa biltenima Ramskog odreda i 17. kраjiške brigade do drugarice Zeke Pilavić Mehine, koja je stanova u selu Gorici, gdje su ustaše najčešće držale položaj prema »Crnoj čupriji«. Uz put bi Zilka te položaje dobro izvidila i o tome obavještavala partizane. Zeka Pilavić bi redovno isla u Ramu i Konjic i onda kada su te relacije i put bili u rukama neprijatelja, a to joj je omogućavalo da je niko ne pretrese. Propagandni materijal bi ona ostavljala u Konjicu uz pragove džamija i kod željezničke skretnice na stanici. Derviša Hampić, zv. Trebinjka, početkom druge polovice 1943. kada je aktivno i organizovano pristupila NOP, imala je preko 60 godina. Njenog sina su Nijemci presreli u selu Dugana, nakon akcije partizana kod »Crne čuprije«, i po povratku u Jablanicu poveli sa sobom i ubili nakon svirepog mučenja. Trebinjka je rješila da osveti svoga sina Šaćira i od jula 1943. do oslobođenja bila je organizovani povjerenik, pretežno u neposrednoj vezi sa obavještajcima Ramskog odreda i 17. kраjiške brigade. Praveći se luda od žalosti za sinom Šaćirom stalno je bila u pokretu, izviđajući neprijateljske položaje i održavajući stalne kontakte sa povjerenicima u Jablanici Hasantom Zečom, željezničkim radnikom i Matom Skarićem. U Jablanici je ostavljala povjerljivu poštu na željezničkoj stanici u rupi napuklog zida, i to odmah po izalsku iz voza, što je Zečo posmatrao. Onako robusna, zabuljena, već prije pripremljenu cedulju bi gurnula u određenu rupu, a potom odmah krenula u grad tražeći daje Ijekar pregledao i da joj »izvadi bubu iz glave«. Obilazeći Jablanicu, svraćala je u mnoge kuće, kako bi uz put od Mate ili Hasana bila obavještena daje povratna cedulja stavljena u određenu rupu na željezničkoj stanici. Povjerljivu poštu nosila je u najintimnijim dijelovima tijela. Kad je bila u selu, svoj izlazak iz sela je uvijek motivisala izgonom krave na pašu. Na taj način bi kontaktirala sa čobanima sela Donje Vasti, Perića i Duga, od kojih bi saznavala najnovije vijesti i stalno pratila raskrsnice puteva i kretanje, ne samo neprijateljskih oružanih snaga, nego i sumnjivih lica iz jednog sela u drugo. Najradije se sastajala sa čobančetom po imenu Ahmet Aladin, rodom iz Duga, koji je čuvaо stoku Mustafe Mustajbegovića, odnosno njegovog oca Bećira. Trebinjka je znala da Mustafa, poslije svakog pazarnog dana u Prozoru, pregni otkupljena jaja u Mostar ili Dubrovnik i da je upoznat, kao stari trgovac, »sa mnogim događajima u navedenim gradovima, gdje je imao dosta poznanika. Po povratku kući Mustafino komentiranje događaja Ahmet je slušao i Trebinjki prepričavao, što bi ona, po Hamdovom dolasku, ili njegovog pomoćnika Ahmeta Dautbegovića, nijima prenijela. Ahmet Aladin, iako je tada imao svega 14 godina, kao dijete siromašnih roditelja, svojom posebnom oštromušću zapazio je da okrutni okupator i njegove sluge vode protunarodnu politiku, zavađaju komšije, raspiruju vjersku netrpeljivost, a uz to je doživio i pokolj nevinih ljudi od strane četnika i Italijana početkom oktobra 1942. Bio je presretan što ga neko sluša i odobrava mu što simpatiše partizane, koji zaštićuju siromašni i pošteni svijet.

Ahmet Aladin je morao poći u partizane, jer se ispostavilo da bi mogao biti otkriven. Odlaskom Ahmeta Aladina u partizane Trebinjka je ostala bez dobrih izvora informacija. Zato je Zlata Dautbegović morala češće napuštati svoje selo Duge kako bi Trebinjki prenijela prikupljene podatke.

Trebinjka, kao posebno energična žena, nemirnog duha, prkosna čak i prema samoj sebi, poslije pogibije sina Saćira sve svoje bitisanje podredila je osveti sina.

Poslije formiranja Ramske ustaške milicije, tzv. »geganove milicije«, posle šeste neprijateljske ofanzive, u februaru 1943. sa područja opštinskog NO. odjora Šćipe neprijatelj je uspio da pridobije nekoliko bogatih seljaka, među kojima i seljane Muslimane iz sela Hera, da pošalju svoje sinove u neprijateljske redove.

Česti odlasci Trebinjke zbog veze u Ramu i Jablanicu postalo je vrlo rizično. Kada je trebalo da se posalje kurir u Trebinje, Trebinjka je smatrala da bi za taj posao bio najpogodniji Ahmet Aladin. On do tada nikada nije ni vidio voz, a kamo li da se njime vozio. Ahmetu je rečeno da se vrati u selo Duge i da obuče odjapanu odjeću u kojoj treba što prije da obide sva susjedna sela, kako bi se iskazao daje pobjegao iz partizana i da sada pokušava da se gdjegod unajmi kao čoban. Svakodnevno je bio u kontaktu sa Trebinjkom. Ona mu je jednog dana saopštila da treba da krene za Trebinje i prenese pismo do domobranskog oficira Ismeta, zv. Šumar, koji je rodom iz sela Karaule kod Travnika, a kome brat partizan piše da odmah sa svojom jedinicom pređe partizanima, jer daje njegova saradnja sa partizanima otkrivena. Ismetov brat je tada bio u 7 krajiškoj brigadi.

Po uputstvu Trebinjke Ahmet Aladin je sjeo u voz na željezničkoj stanici Rama sa kartom do Jablanice, kako bi izgledalo da neće putovati dalje. U Jablanici mu je dotvorena, od nepoznatog lica, vozna karta do Trebinja, a uz kartu još i hrana. Nakon što je Ahmet u Trebinju predao povjerljivu poštu, od Ismeta je dobio povratnu kartu do Rame. U povratku je imao neprilika, čak su ga ustaše uhapsile, ali je srećom izbjegao ono najgore. Trebinjka je bila sva presretna što je zadatak izvršio.

Njemački S.S. major Hans Helm, policijski ataše pri njemačkom poslanstvu u Zagrebu, podnoseći izvještaj Hitlerovom opunomoćeniku Kašeu piše: »Partizani imaju odličnu obavještajnu službu koja doprinosi stvaranju legende o neuobičajenoj partizanskoj snazi... i u tome narod vidi svoju jedinu efikasnu zaštitu«. (Arhiv R.S.U.P-a Hrvatske, Zagreb).

Helm je, zaista, ocjenio nevidljive niti partizanskih veza i komuniciranja, ali ni on, kao i niko drugi, nije dao recept kako se te veze mogu uništiti. Nijemci su pomoću ustaških žbira i četničkih izdajica sve pokušali da bi prekinuli partizanske veze na pravcima Sarajevo - Mostar i Jablanica - Gornji Vakuf i nakon drastičnih mjera, kada su mislili da su u tome uspjeli, dolazili su do saznanja da nisu uspjeli.

Narod je, a posebno rodbina partizana i poginulih boraca, čvrsto vjerovao o neuništivosti partizana.

Po dolasku proleterskih brigada, na čelu sa Vrhovnim štabom NOV i POJ u Prozor 13. jula 1942. kao prvi zadatok Komandi mesta Prozor bilo je postavljeno da se uspostavi kurirska veza sa Ramom, Jablanicom i Mostarom. Veza sa Ramom je uspostavljena slanjem oboljelog Avde Hadžića u sarajevsku bolnicu. Uspostavljanje veze sa Mostarom išlo je teže. Međutim, tu se uspjelo slanjem teško ranjenih u mostarsku bolnicu. Evo, kako je to bilo. Isti dan kada je oslobođen Prozor, u večer je održan sastanak sa određenim građanima, na kome je zahtevano da se uspostave veze sa rođbinom koja se nalazi u okolnim mjestima na neoslobodenoj teritoriji.

Početkom avgusta 1942. za vrijeme pauze, usred dana, iznenada su nad Prozor, sa svih strana, doletjeli italijanski bombarderi i u niskom letu počeli ga bom-

bardovati i mitraljirati. Bilo je mnogo žrtava. Tog dana bile su teško ranjene i dvije radnice iz krojačnice Fatima Bećiraspahić i Halim Nuhafendić. Obe drugarice su bile kontuzovane i hitno su prebačene sa ostalim teškim ranjenicima u selo Duge, gdje je bila bolnica. Dr Isidor Papo je predložio da se drugarice odmah prebace u mostarsku bolnicu, gdje im se jedino može izvršiti operacija, jer ako se to ne učini obe će podleći ranama.

Pred Komandu mjesata Prozor stavljen je zadatak da se ranjene prebace u Mostar. Međutim, iskršao je problem kako ih prebaciti do Mostara. Jedan jedini automobil, vlasništvo braće Đelilović, bio je u kvaru. Od njihove uže rodbine niko se nije usuđivao krenuti u Mostar. Napokon se našlo rješenje. Nezir Fejzić bavio se prevozništvom ljudi. Vec duže vremena, svake nedelje, on bi išao do željezničke stanice Rama, a 1942. redovno i do Jablanice, gdje bi sačekao mostarskog trgovca stokom Handaća, pa bi ga dovezao do Prozora na pazar.

Nezir je preuzeo teško ranjene Fatmu i Halimu u Dušcici i povezao ih uz oružanu partizansku pratnju do Gračaca. Dalje je nastavio sam Nezir sve do Mostara, s tim što je svakoj talijanskoj posadi morao ponešto dati, bilo jaja, pile ili voća, što je ponio znajući da bez toga pored italijanskih straža ne može proći. A kad bi ponudio litar rakije, straža nije pitala ni koje u kolima, nego su se odmah počeli častiti. U Mostaru su istog dana ranjene drugarice smještene u bolnicu preko porodice Ibrage Mrkonjić.

Nezir je ostao tri dana u Mostaru i obišao sestru i ostalu rodbinu.

Ponovnom okupacijom prozorskog sreza od strane Italijana, uz svestranu podršku četnika oktobra 1942. i odlaskom 10. hercegovačke i 5. crnogorske brigade u Krajinu, na terenu je ostalo 6 političkih radnika kao veza sa Mostarom i Krajinom.

I dotada je veza sa Mostarom bila čvrsta, ali ti politički radnici su tu vezu još više učvrstili, zahvaljujući odanim ljudima u Ostrošcu kao što su: Muharem Kamarić, upravitelj škole, Rasim Idrizović, čuvan ribolova, Faik Alikadić, Beget Hilmo i Bego Tulić, Zahirović Asim, Šehić Mehо, Alija Kusturica i drugi. Ona je bila čvrsta i nije nikada provaljena. Tom vezom je partijska organizacija Mostara Ramskom odredu poslala na ispomoć dvojicu komunista u novembru 1942. i to Mustafu Temina Turku i Mirzu Đukića. Vezu između Mostara i Ostrošca najčešće je održavala Mina Hačlan iz Mostara. Za dobro funkcionisanje veze između Ostrošca i Ramskog odreda najviše zasluge imala je skojevska organizacija u selu Seonica. Tu organizaciju su sačinjavale sestre partizana i odbornika sela. Sekretar je bila Fatima Alikadić, a članovi: Sekira Buturović, Čelebija Buturović, Abida Alikadić i Mina Šećibović.

U selo Seonicu dolazili su kuriri iz Krajine. U decembru 1942. pred Četvrtu ofanzivu, kao kuriri dolazili su do sela Šćipina Husa Orman, Rifa Frenjo, Aza Koluder i Leo Bruk, a Temin Mustafa Turko boravio je u selu Seonicu.

Da bi partizanski kuriri bili sigurni, skojevke su redovno, kako danju tako i noću dežurale i kretale se prema Buturović polju radi izviđanja neprijatelja i sačekivanja kurira iz Ostrošca. Sa omladinkama je redovno išla i Asifa, majka partizana Muhameda i skojevke Abide. Ta veza Seonice sa Mostarom je bila čvrsta i nikada nije provaljena. Preko te veze u rejon prozorsko-ostrožacke opštine je dolazio Avdo Humo, Valter Perić i Dušan Brstina. U rejonu Neretvice bilo je odvažnih žena, koje su u najkritičnijim trenucima održavale vezu iako su znale da pronađeni izveštaj povlači smrt vešanjem.

Nada Samardžić - Nuhefendić

HODŽA ORGANIZUJE VEZU ZA NARODNOOSLOBODILAČKI POKRET

Neprijatelj je ubrzo osetio da je područje Bosanske Krajine, naročito okolina Bihaća, Cazina, Bosanske Krupe i drugih gradova snažno uporište narodnooslobodilačkog pokreta. Zbog toga je neprekidno preduzimao mere da uguši ustanak. Jaki garnizoni sa neprijateljskim jedinicama i kvislinškim trupama - posebno posle uspostavljanja mreže doušnika - sve više su otežavali prenošenje direktiva, naređenja i cirkulaciju važnih obaveštenja; na taj način, sužen je i prostor za delovanje narodnooslobodilačkog pokreta. Zbog toga je na tim zadacima trebalo angažovati ljude za koje bi neprijatelj najmanje mogao pomisliti da su aktivisti narodnooslobodilačkog pokreta.

Za razumevanje tih veza poučan je primjer vjerskog službenika, hodže Mujagić Mustafe. Mujagić je službovao u mjestima koja su se, uglavnom, nalazila između neprijateljskih uporišta u Bihaću i terena na kojima su se nalazile jedinice Narodnooslobodilačke vojske, kao što su Mala Peć, Brekavica i Klokoč. Održavanje vjerske službe u tim mjestima usklađivalo bi se sa odgovornim drugovima na terenu, tako da se pošta na vreme dostavljala na određeno mesto i u dogovoren vrijeme.

Dragi druže hodža!

Evo da Ti se javim kako je kod nas. Kod nas je dosta dobro kao što i vama svima želim dragi druže hodža. Mnogo ti hvala na drugarskom sjećanju i Tvojim dopisima pa vidim da se interesuješ da pomgneš u borbi. Dužnost je svakog poštenog čovjeka da danas uzme učešće u redovima NOB. Molim Te imaju neki drugovi koji bi hteli doći k nama u redove, pa ti poradi na tome neka dođu mi ih primamo rado i drugarsi.

Javi mi šta je sa Hasanom, gde je on i šta radi, što mi se ne javlja.

Otiđi kod onih drugova koji hoće da idu k nama, neka idu, a ja ću vidjeti da im na neki način izadem u susret.

Molim za odgovor i opiši šta ima novog tamo.

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU

Komandant D. Leko

Pismo komandanta mjesta Ličko tetrovo selo, D. Leka¹⁾ možu na napisano po svim pravilima konspiracije; daje palo neprijatelju u ruke, lako se moglo otkriti o kojem hodži je reč. Ali, ono lepo može poslužiti kao primjer kolika se pažnja poklanjala uspostavljanju veza.

Da bi se neprijatelj zavarao, trebalo je izmišljati sve nove i drugačije oblike skrivanja pošte koja se prenosi preko neprijateljskih kontrola. Tako se hodža Mujagić dosetio da za prenos važne pošte u Bihać iskoristi vjerski praznik hajdilibajram, kada se po muslimanskom običaju, kolju ovce, pa se njihovo meso, »kurban«, dijeli svijetu za »dušu« mrtvih. Tako je dio mesa sa glavom zaklanog brava uputio svom »prijatelju« aktivisti, kojem je pismo trebalo predati. Hodžin sin, Aziz Mujagić, nije ni znao da se u glavi ovna nalazi skrivena pošta i bezbrižno je pokazivao meso nemačkim i ustaškim stražarima. Tako su u Bihać stigli važni podaci za pripremu napada u novembru 1942. godine.

Ali, ni hodža Mustafa Mujagić nije mogao uvjek da sakrije svoj gnev prema neprijatelju koji je bijes zbog neuspjeha na bojnom polju iskaljivao na mirnom

1) - Komanda mjesta Ličko Petrovo selo 2. IX. 43. g.

i nedužnom srpskom življu. Videći šta sve preživljava narod koji je napustio svoja ognjišta na Baniji i Kordunu u toku IV neprijateljske ofanzive, otvoreno je zali tjevao od stanovnika svog džmeta (teren njegovog verskog djelovanja) da pomognu iznemogloj raji u zbegu, onoliko koliko ko može. To nije prošlo nezapaženo neprijatelju i njegovim doušnicima pa je obaviještena ustaška komanda u Bihaću. Hodža Mujagić je po hitnom postupku uhapšen i izведен pred prijeku sud. Zahvaljujući ljudima sa njegovog terena, koji su uporno, zahtjevajući da se njihov hodža pusti na slobodu, garantujući za njega, Mujagić je pušten. Ali, već slijedećeg dana, on je stupio u kontakt sa terenskim aktivistima i nastavio da pomaže narodnooslobodilački pokret.

Bilo je i drugih hodža koji su saradivali sa narodnooslobodilačkim pokretem. Mnogi od njih, kao Zahid Havić i Smajil Buljbašić, podvrgnuti su teškim mučenjima od strane ustaša, da bi na kraju, položili i svoje živote ne tražeći milosti od onih koji je nikom nisu ni davali.

Meho Sarajlija

DIO JUŽNOG MOSTARSKOG KANALA NA PODRUČJU SELA BAĆEVIĆA

Od Mostara je k jugu, preko sela Baćevića, vodio tzv. »južni mostarski kanal«. Na onom dijelu tog kanala koji je vodio od Baćevića prema Mostaru do kanalizacije, i od kanalizacije do Baćevića - radili su, prema potrebi, slijedeći drugovi: Savić Deso, Savić Boro, Savić Dragutina Ljubo, Savić Šćepa Ljubo, Škoro Milan, Savić Novica, Kostadinović Milivoje i drugi.

Isti drugovi su radili i na kanalu od Baćevića preko Neretve prema Lakiševinama i obratno, s tim što se ljeti išlo »gazom« preko Neretve, od Luka ispod Ortiješa (vlasništvo porodice Peco iz Ortiješa i dr.), a odavde prema Lakiševinama. Zimi, kad nabuja Neretva, išlo se lađama i to sa dvije, koje su preko dana potapane a tokom noći služile su za prebacivanje. Svaka grupa je znala da vozi lađu, jer nije postojao posebni lađar. Od Lakiševina brigu oko prebacivanja preuzimali su mještani tog sela i Pritješa.

Ovim kanalom prebacivani su drugovi koji su odlazili u odrede, zatim materijal, municija i sve stoje bilo potrebno u određenom momentu. Ovim kanalom išli su i kuriri, pojedinačno, te pojedini terenski ilegalni radnici. Nakon tzv. pete neprijateljske ofanzive, ovim kanalom su se prebacivali drugovi koji su se vraćali u svoje krajeve (Dalmatinici i dr.).

Ovaj kanal je za pojedinačne prelaze funkcionisao od 1941. godine, a kao stalni kanal, u oba pravca, počeo je intenzivno da se koristi u drugoj polovini 1942. godine.

Ovim kanalom, preko sela Baćevića, prebačene su slijedeće grupe:

- grupa sa Dušanom Kostadinovićem na čelu, otišla je kao prva grupa preko Neretve, zatim preko Klopotuše, na Rabinu i Nevesinje, septembra 1941;
- grupa iz Baćevića, prema Mostaru; otišla je vozom do Mostara, odnosno do Čevrine kuće u Mahali, sredinom septembra 1941;
- oko 15 dana kasnije otišla je i treća grupa, istim pravcem i istom vezom;
- u proljeće 1943. ovuda je otišla jedna grupa preko Neretve, redovnim kanalom do Rabine;
- u oktobru 1943. ovuda je prebačena grupa koju je vodio Milivoje Kostadinović;

- u 1944. godini iz Baćevića su, ovim kanalom, krenule tri grupe boraca, ugalvnom za popunu brigada stacioniranih u južnoj Hercegovini (Omladinska, Trinaesta i dr.).

Sve navedene grupe išle su preko Neretve.

Kurirska veza prema Mostaru išla je preko drugarice Savić Ljeposave, udate Škoro, dok je iz Mostara kurirska veza dolazila direktno i išla u više pravaca, s tim što su u raznošenju pošte povremeno učestvovali Savić Deso, Savić Boro i dr.

Kao punktovi koji su u svako doba dana i noći bili sigurni za prijem i otpremu kurira, boraca, terenskih radnika i drugih, bile su kuće: Savić Dragutina, Savić Bora, Savić Danila, Škoro Stevana (Milan, Risto), Kostadinović Sima i Sudar Rada (Jovo). Primjera radi, u kući Savić Dragutina je boravio ranjeni Grebo Muhamed - Hama, tada sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Mostar.

Glavni teret u svim tim akcijama na održavanju kanala podnijeli su članovi Partije i SKOJ-a, uz angažovanje i drugih mještana, prvenstveno omladinaca.

Savić Deso, Savić Boro, Kostadinović Milivoje

STALNE VEZE PREKO KUĆE U POPOVOM POLJU

Preko kuće Maksima Mihajlovića-Maća tokom narodnooslobodilačke borbe »išli« su raznorazni oblici veze.

U proleće 1943. Sreski komitet KPJ Brčko u njoj je organizovao tehniku u kojoj su se umnožavale vesti i drugi propagandni materijali. Stavili su nam na raspolaganje pisaču mašinu i šapirograf, došli smo do nešto papira i indiga i ja sam mogao početi sa radom. Radio-vijesti dobijao sam iz sela Donja Bukovica, (rodno mesto Veljka Lukića-Kurjaka, narodnog heroja), gde se nalazio radio-prijemnik, a i od Fikreta Dedića koji je slušao razne radio stanice, među kojima i »Šlobodnu Jugoslaviju«. Ja bih vesti korigovao i vršio umnožavanje na pisačoj mašini ili šapirografu, a u tome mije naročito pomagao domaćinov sin Milorad, maturant gimnazije.

Pored Milorada i njegova braća su obavljala sve kurirske poslove vezane za našu »štampariju«. Najstariji od braće, Ilija, pred seljanima se pravio da ga sem poslova oko kuće ništa drugo ne interesuje, a imao je zadatak da nas blagovremeno upozori ako bi u kuću dolazio neki neželjen gost, da nas neko ne iznenadi. Čim bismo umnožili materijal, sve bismo sakrili u sklonište, specijalno za to napravljeno pod zemljom u štali.

U ovoj kući svako veče rado se skupljao narod da čuje novosti, pa bi pročitali i najnovije vesti. Prihvatanici su u toj kući i mnogi bjegunci iz ustaških zatvora u Brčkom i Zagrebu, a dolazili su i novi borci iz okupiranih gradova.

Pored toga, SKOJ-evka Tamara Begović, učenica Trgovačke akademije koja je pobegla iz zatvora u Brčkom ovdje je organizovala opismenjavanje žena i omladine.

Ovdje su odsjedale i komande četa, štabovi bataljona, odreda i brigada (majevičkih, posavskih i vojvodanskih). Ovdje se, oktobra 1943., nalazio i štab 16. vojvodanske divizije, prilikom napada na Brčko. Odavdje je on pored kurirskih veza, za rukovodenje napadom imao na raspolaganju i telefonsku vezu, preko linije duge oko 15 kilometara, sa jedinicama na položajima ispred samog Brčkog.

Savo Simić

PRENOŠENJE PORUKA I DIREKTIVA NA TERITORIJI SREDNJE BOSNE

Selo Donji Koričani, u kojem sam živio i gdje me je zatekla okupacija 1941. godine, udaljeno je od grada Travnika oko 40 km.

Odmah postoje izvršen puč u Beogradu 27. marta 1941. godine, u Travniku je počela mobilizacija 27. ratnog puka bivše jugoslovenske vojske. Veliki broj ljudi sa našeg terena dobio je poziv da se javi u 27. puk. U vezi s tim, Abid Lolić, tada sekretar Mjesnog komiteta Komunističke partije u Travniku, poslao mi je usmeno poruku (sada se ne sjećam po kome) da dođem kod njega, što sam odmah i učinio. Došao sam u njegovu prodavnici, Abid je bio mesarski radnik, i kada smo ostali sami, Abid mi je rekao:

»Vidiš li ti da se vrši mobilizacija, rat samo što nije počeo, Njemačka će sigurno napasti, naša vojska će se odmah raspasti, a vidiš daje velik broj ljudi pozvan u vojsku. Tvoj je zadatok da svim ljudima, sa tvog terena, koji su pozvani u vojsku, dadeš uputstva da izbjegavaju zarobljavanje, da se preko šuma i planina probijaju svojim kućama, da skrivaju oružje i ratnu spremu, jer će nam, poslije kapitulacije, trebati ljudi i oružje i druga ratna spremu za ustank«. Direktivu, koju mijе dao Abid Lolić, prenio sam svim ljudima koji su bili pozvani u vojsku.

Dvadeset sedmi puk je razoružan u reonu Brčko i sve ljudstvo bilo je zarobljeno i dovedeno u sabirni logor u Doboju. Svi zarobljenici koji su prikupljeni u sabirni logor u Doboju, razvrstani su po nacionalnim pripadnostima: Hrvati na jednu stranu, Muslimani na drugu, a Srbi na treću. Hrvati i Muslimani dobili su objave za vožnju i pušteni su kućama, a Srbi povedeni u zarobljeničke logore.

Slijedeći direktivu, koju smo im dali, zarobljenici s našeg terena, izvlačili su se između ostalih zarobljenika i bježali kućama na razne načine. Neki su se odmah kod razvrstavanja po nacionalnim pripadnostima u Doboju, ukoliko su se nalazili u sredini gdje ih niko ne poznaje, javljali kao Hrvati ili Muslimani, pa su, dobili objave za vožnju i pušteni su kućama. Ljudi sa našeg terena, koji su imali direktivu da izbjegavaju zarobljeništvo, na svakom konačištu uspostavljadi su, kroz žicu, veze sa civilima i uspevali su da od civila dobiju bilo kakvo civilno odjelo i pobegnu. Na taj se način na svakom konačištu izvukla po neka grupa, a zadnja i najveća grupa izvukla se na konačištu u Zvorniku. Tako su svi sa našeg terena uspjeli da pobegnu i dodu kućama i nijedan nije odveden u zarobljeništvo.

Sedam članova Komunističke partije u Travniku, među kojima i Abid Lolić, bili su prije rata poznati travničkoj policiji kao komunisti, pa su 30. aprila 1941. uhapšeni i odvedeni u logor Kerestinac.

Hapšenjem Abida Lolića i drugih članova KPJ, prekinuta je svaka veza između nas na terenu i partijске organizacije u Travniku.

Ja sam nekoliko puta dolazio u Travnik i pokušavao da se povežem sa nekim od komunista, ali mi to nije polazilo za rukom, jer nisam poznavao nijednog člana Partije, koji je tada bio na slobodi.

Krajem jula 1941. ponovo sam pošao u Travnik da bih uspostavio vezu sa partijskom organizacijom. Tada je već počeo masovniji progon Srba i bilo je veoma riskantno dolaziti u grad, pa sam nastojao da se krećem što više nezapažen. Došao sam na željezničku stanicu u s. Turbe i kupio voznu kartu za Travnik. Na peronu je bila poveća grupa ljudi, koji su čekali voz za Travnik. U toj grupi bio je jedan stariji Musliman, obučen u staru bosansku muslimansku nošnju, sa kisobranom u ruci. Odmah sam zapazio da me fiksira pogledom, pa sam i ja njega počeo ozbiljnije držati na oku. Kad je on to primjetio, uputio se pravo prema meni. Upitao me je vrlo ozbiljno: »Kako se ti zoveš?« Moram reći da nije to bilo vrlo neprijatno, ali sam rekao tačno kako se zovem. On je nastavio: »Odakle si i imaš li ti kakve veze sa Travnikom«. Odgovorio sam mu da nemam nikakve veze sa Travnikom. Na taj moj odgovor, on me je ponovo dobro osmotrio, pa mi je rekao: »Kako su mi rekli da se zoveš, to si ti, kako su mi rekli kakav izgledaš,

to si ti, kako su mi rekli odakle si, to moraš biti ti«. Dalje mi je rekao »Ne boj se tija imam zadatak da tebe pronađem«. Shvatio sam i povjerovao daje njemu partijska organizacija dala zadatak da me pronađe, pa sam mu priznao da sam imao vezu sa Abidom Lolićem dok je bio na slobodi.

Skupa smo vozom došli u Travnik i toga dana bili smo dugo zajedno, razgovarali smo o mnogo čemu i on mi je prenio slijedeću direktivu: da vršimo ozbiljne pripreme za ustankak, da se ljudi sklanaju, da se ne daju odvoditi na rad u Njemačku, u taoce, u zatvor ili logore, da prikupljamo crvenu pomoć, da pomognemo porodicama čiji su ljudi u zatvoru, ili u zarobljeništvu, ili su na drugi način materijalno ugroženi.

Primjetio sam da on, iz opreza i konspiracije, ne želi da me poveže sa još kojim članom Partije u gradu, niti želi da kaže koje on, šta je, ni odakle je. Isto tako nismo ni pokušali da uspostavimo bilo kakav ilegalni kanal, pomoću koga bi i dalje bili u vezi, što je, kako se kasnije pokazalo, bio naš veliki propust. Rastali smo se, a da ništa nisam znao o njemu sve dok se nismo u julu 1943. sreli u partizanima. Bio je to Avdo Vrhovac iz s. Turbe, član Partije od 1939. godine.

Zadnjih dana jula i prvih dana avgusta 1941. počela je masovna hajka na Srbe. U srpska sela ustaše su išle po redu od Travnika u pravcu vlašićkog platoa, kako je koje selo dolazio na red, kupili su ljudе, odvodili i ubijali. Tako su 2. avgusta 1941. godine na vlašićkom platou u dva, nama susjedna sela, Vitovlju i Mudrikama, žandari pozvali ljudе da podu sa krampovima i lopatama da rade na opravci puta. Tako su prevarili 43 čovjeka, pohvatili ih, odveli u Turbe i predali ustašama, odakle se nijedan nikada nije vratio.

Slijedeći direktivu, koju je meni prenio Avdo Vrhovac, mi smo radili na pripremama ustanka u selima oko Kotor-Varoši i Skender-Vakufa i drugim selima u dolini gornjeg toka rijeke Vrbanje. Onoga dana kada su žandarmi odveli ljudе iz Vitovlja i Mudrika, mi smo organizovali službu osmatranja i javljanja. Izviđači su bili postavljeni svakog dana na odgovarajuća, zaklonjena mesta, odakle su imali dobar i siguran pregled. Čim bi primjetili da ustaše idu prema selu, javljali su to prvoj najbližoj kući. U selu je bila sprovedena takva organizacija da se poruka prenosila od kuće do kuće čim bi izviđač javio da idu ustaše. Ljudi su na taj način uspjevali da se sklone u šumu, koja nije bila daleko, prije nego ustaše stignu. Sklanjali su se samo odrasli muškarci, a ženama je bilo rečeno da ustašama, kad uđu u selo i pitaju za muškarce, otvoreno kažu da su pobegli u šumu i da njima neće u ruke.

Zahvaljujući takvoj organizaciji obavještavanja, ustaše nisu uspjele iznenaditi, iako su više puta upadale u selo.

U Gornjim Koričanima formirana je ustaška organizacija još 1934. godine, pod firmom »Križarsko društvo« i brojala je prije rata 16 članova. Odmah po okupaciji u tome selu je formiran tzv. Roj ustaške milicije, sa blizu 100 naoružanih ljudi, a za popa je došao neki Franjo Udović, istaknuti ustaški funkcioner i ideolog, a i veliki zločinac.

Za sve vrijeme od kad nam je Avdo Vrhovac prenio poruku, rad na pripremama ustanka bio je sve aktivniji, širi i otvoreniji. Svakim danom sve je više raslo raspoloženje za ustankak na našoj teritoriji. Krajem avgusta i u septembru 1941. godine, a naročito od kad se saznao da je izbio ustankak u Drvaru, na Kozari i na Romaniji, situacija je bila zrela za konkretnu akciju, ali i tada nismo imali veze ni sa kim.

Početkom oktobra pronijela se kroz selo vijest da se jedne noći u selu Kruševu Brdu pojavila grupa ustanika. Pošao sam prema planini Borja i 14. oktobra sreо sam se sa Evremom Madžarom iz sela Madžara, pod samim vrhom planine Borja. Upitao sam Evrema ima li vezu sa ustanicima na Borju. On je odgovorio da ima. Zamolio sam Evrema da kaže ustanicima da dodu kod nas u Petrovo polje, jer je kod nas sve spremno za ustankak. Evrem je obećao da će ustanicima prenijeti moju poruku. I zaista, nakon nekoliko dana Evrem mi je javio daje prenio

moju poruku ustanicima, a da su oni meni poručili da će doći kod nas, da i dalje vršimo pripreme za ustanak, ali da ništa ne preduzimamo dok oni ne dođu.¹¹

Mi smo tako i postupili, a sada nam je bilo lakše, jer više nismo bili u potpunoj neizvjesnosti, znali smo šta čekamo. Ujutro 7. novembra prije zore, došao je u moju kuću kurir Đuro Marić iz Imljana i rekao mi: »Rekli su ti drugovi da odmah dođeš u Podkres i da sa sobom povedeš dva povjerljiva druga«. Pozvao sam Slavnić Jeftu i Slavnić Peru da pođu sa mnom. Kad smo došli u šumu zv. »Podkres«, zatekli smo grupu od 7 partizana, na čelu sa drugom Petrom Gajićem iz Kotor-Varoši.

Gajić mi je rekao da je on sa svojom grupom upućen po mojoj poruci i da je odlučeno da se odmah diže ustanak i na našem terenu, formira četa i daje takođe odlučeno da on, Gajić bude politički komesar čete, a da komandir bude Branko Maksimović iz Grabovice, koji se nalazi u njegovoj grupi.

Istog dana sazvali smo veliki zbor, na kome je Gajić održao politički govor, pozvao narod na ustanak i predložio da se odmah formira četa. Narod je burnim aplauzom pozdravio odluku o dizanju ustanka i odmah je, tu na licu mjesta, formirana četa kojoj je dat naziv »Imljanska partizanska četa«. Na istom zboru imenovani su narodnooslobodilački odbori u svim selima.

Odmah, prvih dana po formiranju čete, organizovanaje kurirska služba. Kuriri su svakodnevno saobraćali između narodnooslobodilačkih odbora i komande čete. Narodnooslobodilački odbori su stalno i na vrijeme, preko kurira, obaveštavali komandu čete o stanju na njihovom terenu, o problemima sa kojima se susreću, o vijestima i pričama koje kruže, o neprijateljskoj propagandi, o licaima poznatim ili nepoznatim, koja bi se pojavljivala sa neprijateljske teritorije, a od Komande čete su tražili savjete i uputstva kako da postupe po pojedinim pitanjima s kojima su se susretali.

Komanda čete je davala savjete i uputstva narodnooslobodilačkim odborima kako da postupaju po pojedinim pitanjima, a naročito da obraćaju pažnju na lica koja se pojavljuju sa neprijateljske teritorije, u cilju suzbijanja neprijateljske špijunaže i propagande.

Zahvaljujući ovako organizованoj službi obavlještanja i prenošenja poruka, narodnooslobodilački odbori su stalno znali šta i kako treba da rade, pored ostalog i kako da rješavaju međuljudske odnose i sporove, kako da izvrše što bolje pripreme za sjetu u nastupajućem proljeću i da ostvare što veću proizvodnju hrane na svom terenu.

S druge strane, komanda čete imala je uvijek potpun uvid u situaciju na svom terenu i bila je u mogućnosti, da pored ostalih akcija, na vrijeme planira i zaštitu svoje slobodne teritorije na ugroženim sektorima. Zbog toga, i pored više pokušaja i od Travnika i od Kotor-Varoši, neprijatelju nije nikad uspjelo da upadne na slobodnu teritoriju, niti da organizuje uspješnu špijunažu ili bilo kakve diverzije na slobodnoj teritoriji.

Komanda čete je brzo poslije formiranja organizovala ilegalni kanal, preko koga je veza održavana sa partijskom organizacijom i našim simpatizerima u Kotor-Varoši.

Trgovac kolonijalnom robom Mustafa Pličanić, u Vrbanjcima, blizu Kotor-Varoši, i Mihajlo Pavlović, čini mi se iz sela Bokana, opština Skender-Vakuf, čvrsto su se opredelili za narodnooslobodilački pokret i potpuno se stavili na raspolaganje komandi čete. Pavlovića je komanda angažovala za svog kurira do Pličanića, a Pličanić je lično, ili preko svojih ljudi, prikupljaо potrebne podatke i obaveštenja, nabavljao materijal potreban za četu i sve to predavao Pavloviću.

Preko ovog ilegalnog kanala, koji je odlično funkcionisao, četaje uvijek imala potpun uvid u cjelokupnu situaciju u Kotor-Varošu: o stanju i moralu neprijateljskih snaga, o namjerama neprijatelja, o raspoloženju naroda i javnog mnjenja, u cjelini. Ovim kanalom četa je primala i znatnu materijalnu pomoć, a na-

1) Evrem Madžar, poslije četničkog puča, prešao je u četnike i ostao u četnicima do kraja rata. Poslije rata likvidiran je kao odmetnik.

ročito u lijekovima, i baterijama za radio-aparat, koji je zaplijenila od Franje Udovica u akciji na ustaško uporište u Gornjim Koričanima. Upravo zahvaljujući dobrom snabdjevanju baterijama i akumulatorima, preko ovog kanala, stalno smo mogli slušati radio-vijesti i pratiti situaciju u svijetu.

Polovinom decembra 1941. postavljen sam za komandira Imljanske čete. Krajem decembra te godine mi smo se još više približili Kotor-Varošu i proširili slobodnu teritoriju, pa je početkom januara 1941. organizovan još jedan kanal s druge strane Kotor-Varoši. Ovaj kanal isao je preko Mustafe Aganbegovića iz sela Garića i takođe je odlično funkcionisao.

U to vrijeme bili su i Kotor-Varošu meni lično poznati naši dobitni saradinici: jedan finans, koliko se sada sjećam, zvao se Jure Anić, dva brata Hozića - Sabit i Rasim, trgovci iz Kotor-Varoši, a naročito je bio aktivan i mnogo je učinio hodža, kotorvaroški imam, Mehmed Mujkić. On je, pored ostalog, mnogo doprinio da su se Muslimani u dolini Vrbanje masovno opredijelili za narodnooslobodilački pokret i da su kasnije masovno stupali u Narodnooslobodilačku vojsku. Među prvima je poslao u partizane svog sina Teufika.

Imam Mehmed Mujkić izabran je na I. zasjedanju ZAVNOBIH za vijećnika u Mrkonjiću, a za vijećnika AVNOJ-a izabran je na II zasjedanju u Jajcu. Umro je u VI. ofanzivi u šumi zv. Bukovik, koja se nalazi između Travnika i Jajca.

Pored organizovanja i održavanja veza sa Kotor-Varošom, četa je uporno nastojala da uspostavi vezu i sa partijskom organizacijom u Travniku, ali joj to nije uspevalo sve do kraja januara ili početkom februara 1942. Nikako nismo znali na koga se možemo obratiti u Travniku. Krajem januara 1942. saznali smo da se Abid Lolić probio iz logora Kerestinac i da je došao u Travnik.

U drugoj polovini decembra napadao je ogroman snijeg tako da se preko šuma i planina uopšte nije moglo prolaziti. U Gornjim Koričanima postojalo je jako ustaško-domobransko uporište, u Gostilju je bila stacionirana jedna domobranska satnija, a u Poniru je postojala žandarmerijska stanica ojačana ustaškom milicijom i domobranima. Sve prtine, koje su vodile u pravcu Travnika, držale su pod kontrolom neprijateljske snage iz Gornjih Koričana, Gostilja i Ponira, tako da se ni prtinom nije lako moglo doći do Travnika. Tada se ozbiljno postavilo pitanje o tome kako stvoriti mogućnost i pronaći čovjeka koji bi mogao poći u Travnik i uspostaviti vezu sa Abidom Lolićem.

Sa južne strane Vlašića, nalazi se poveće selo Paklarevo u kome su živeli sami Hrvati. S druge strane, na vlašićkom platou je selo Šišava, u kome su živeli sami Srbi. Ova dva sela međusobno su se dobro pazila i štitila, tako da ni ustaše nisu nikada dirali Šišavce, a pokoji Šišavac je mogao otići i u Travnik.

Odlučili smo da iskoristimo dobre odnose između Šišave i Paklareva i da angažujemo nekog od Šišavaca da odnese naše pismo Abidu u Travnik. Izbor je pao na Petra Radovanovića, zv. Pepo. Poslali smo Pepi poruku, sada se ne sjećam na koji način, da dođe u komandu čete u Šipragama i on je došao. Rekli smo mu da bi on trebalo da se na neki način probije do Travnika i da odnese naše pismo do Abida Lolića, koga je dobro poznavao. Pepo je odmah, bez oklijevanja, pristao, prihvatio zadatok i obavezao se da će ga izvršiti.

Selo Gornji Koričani, u kome se nalazila ustaško-domobranska posada, nalazi se između Šišave i Šipraga, gdje je bila naša četa, a jedina prtina, koja je vodila u pravcu Travnika, isla je preko Gornjih Koričana. Pepo se nije usudio da sa našim pismom ide prtinom preko Gornjih Koričana, nego je odlučio da se probije preko šuma istočno od Gornjih Koričana, u kojima je napadao ogroman snijeg. Iako je Pepo tada bio mlad i vrlo snažan momak, sumnjali smo da će uspjeti proći kroz snijeg. To je bio veliki rizik, a Pepo se nije dvoumio, nego je uzeo naše pismo i zagazio u planinu. Uspio je proći i za nekoliko dana došao je istim putem u četu i donio nam pismo od Abida Lolića. Tako je uspostljena veza između partijske organizacije u Travniku i komande naše čete.

Kad su komunisti izvršili poznati probor iz logora Kerestinac, Abid Lolić i još jedan član Partije iz Travnika - Hamdo Begovac, preživjeli su ovu akciju i uspjeli doći u Travnik. U Travniku ustaše su odmah pokušale da ga uhapse, ali

su se masovno digli travnički Muslimani, suprotstavili se ustašama i nisu dali da se Abid uhapsi. Iz prvog Abidovog pisma, koje smo primili, vidjelo se da Abidu i još nekim komunistima u Travniku prijeti opasnost od ustaša. Koliko se sada sjećam, Pepo je tri ili četiri puta od nas odnio pismo do Abida i nama donio nje-govo. Preko tih pisama, sporazumjeli smo se da Abid i svi drugovi kojima prijeti opasnost izadu iz Travnika i dođu k nama, u partizane.

U noći između 16. i 17. marta 1942. grupa od 22 druga, sa Abidom Lolićem na čelu, krenula je preko Vlašića u partizane, a 20. marta pred veće stigla je k nama u Šiprag. U ovoj grupi bili su svi članovi Mjesnog komiteta KPJ iz Travnika. Odmah po njihovom dolasku, komanda čete izvjestila je po kuririma Operativni štab za Bosansku krajinu da je došla grupa drugova iz Travnika i da su u njoj i članovi Mjesnog komiteta KPJ iz Travnika.

Isti kuriri donijeli su iz Operativnog štaba za Bosanku krajinu naređenje da Abid Lolić uzme iz svoje grupe još jednog druga, koga hoće, i da dođe na sastanak u Povjereništvo Pokrajinskog komiteta Bosne i Hercegovine za Bosansku krajinu, koje se tada nalazio u Aginom Selu kod Banja Luke, a da im naša četa obezbijedi pratnju. Abid je uzeo sa sobom Ibru Risojevića. Obezbijedili smo im pratnju i otišli su u Agino Selo na sastanak u Povjereništvo Pokrajinskog komiteta.

Kad su se vratili iz Aginog Sela, Abid i Risojević donijeli su naređenje da se njihova grupa izdvoji iz naše čete i da fromira Travničku četu s tim, da se ona prebaci na teren južno od Vlašića i da djeluje u pravcu Zenice, Viteza i dalje.

U Aginom Selu formiranje i okrug na prostoru od Vlašića u pravcu Prozora i Okružni komitet za ovaj okrug, a za sekretara Okružnog komiteta imenovan je Abid Lolić.

Po izlasku Abida Lolića iz Travnika, naša četa nije više imala neposrednu vezu sa Travnikom, jer je održavanje te veze preuzeo direktno Abid Lolić. Komande naših četa, Travničke i Imljanske, bile su u neposrednom kontaktu, pa je i Komanda Imljanske čete preko Abida Lolića, uvijek i na vrijeme imala informacije o svim bitnim pitanjima u Travniku. Abid je u to vrijeme imao dobro organizovanu vezu sa Travnikom. Sjećam se daje, pored ostalog, imao i jedan direktni sastanak na Vlašiću s Enizom Kadrićem, tada omladinskim funkcionerom u Travniku, koji je ilegalno izašao iz Travnika i sa sobom doveo na sastanak i jednog domobranskog podoficira.

Kasnije, u proljeće 1942. Abid je imao na vezi neke ljude iz sela Gluhe Bukovice, koji su služili kao kuriri za prenošenje njegovih (Abidovih) poruka partizskoj organizaciji u Travniku i obratno. Ovi ljudi (kuriri iz Gluhe Bukovice) izdali su Abida i Travničku četu, pa su ustaške i domobranske snage iz Travnika, 20. maja 1942. potpuno uništili Travničku četu na planini Meukrinje. Tada je poginuo i Abid Lolić.

Do kraja 1941. snažno se razvijao ustank u srednjoj Bosni i partizanske snage narasle su na preko 2.500 boraca, a sva teritorija sjeverno od Vlašića do rijeke Save i od rijeke Vrbasa do rijeke Bosne, osim gradova, bila je slobodna.

Od partizanskih snaga u srednjoj Bosni formiranje 12. februara 1942. godine 4. krajiski partizanski odred. Štab odreda stalno se nalazio u srednjoj Bosni, sjeverno od planina Uzlomac i Borja. Pri svakoj partizanskoj komandi postojala je grupa boraca, koji su vršili dužnost kurira.

Između Štaba odreda i pojedinih komandi četa, kao i između samih komandi četa, veza je održavana putem kurira. S obzirom na povezanost slobodne teritorije, kurirska veza između partizanskih komandi funkcionisala je vrlo dobro sve do četničkog puča, koji je izvršio Rade Radić u noći između 31. marta i 1. aprila u Jošavci, gdje je poginuo i dr. Mladen Stojanović.

Poslije puča, četnici su ubrzo ovladali planinama Uzlomac i Borja i orijentisali se na onemogućavanje veza između partizanskih komandi. Četnici su, kao bivši partizani, dobro poznavali način održavanja veza, mnoge kurire lično su poznavali, a dobro su znali i puteve kuda su se kuriri kretali. Zato su četnici mog-

li da efikasno onemogućavaju održavanje veza, da hvataju partizanske kurire i da plijene partizansku poštu.

Tako su veze bile poremećene u cijeloj srednjoj Bosni, a naročito su teško održavane sa štrabom odreda. Ukoliko bi se i uspjela uspostaviti veza, to je obično bivalo sa zakašnjenjem i kratko bi trajalo.

Kuriri - borci, koji su, manje više, bili poznati četnicima, skoro da i nisu mogli prolaziti do cilja, pa se moralno preći na organizovanje i održavanje veza na drugi način.

Poslije naše akcije na ustaško uporište u Gornjim Koričanima, koja je izvedena 11/12. decembra 1941. jake ustaške i domobranske snage prodrle su na vlašićki plato i spalile sela Donje Koričane i Imljane. Stanovništvo iz ovih sela povuklo se u dolinu rijeke Vrbanje i bilo je smješteno po selima, bez ikakvih sredstava za život. Područje južno od planine Uzlomca i Borja bilo je uvijek pasivno, pa je pitanje ishrane naših jedinica, a naročito izbjeglica iz popaljenih sela već 1941. bilo vrlo aktuelno. Da bi se rješilo pitanje ishrane jedinica i stanovništva, narodnooslobodilački odbori su organizovali nabavku hrane na području Posavine (okolina Prnjavora). Skoro svakodnevno, grupe ljudi sa konjima išli su preko Uzlomca i Borja u Posavинu u nabavku hrane.

Komanda Imljanske čete se onda orijentisala na slanje izvještaja štabu odreda po našim simpatizerima i povjerljivim ljudima, koji su išli u Posavinu po hrani. Četnici ih iz početka nisu ometali. Ali saznavši od svojih doušnika da naši simpatizeri prenose izvještaje, ubrzo su počeli pretresati do detalja sve ljude koji su išli u nabavku hrane. Da bi zavarali četnike, ljudi su se snalažili na razne načine, pa su, između ostalog, parali samare na konjima i ušivali pisma u samare. Ali su četnici ubrzo i to otkrili, pa su kod pretresa razvaljivali i samare i tražili pisma. Da bi i tome doskočili, ljudi su savijali pisma u što je moguće manje cjevčice, pa ih uglavljavali konjima u grivu ili rep. Tako smo ipak uspjevali održavati vezu sa štabom odreda i sa drugim jedinicama.

Polovinom maja 1942. donesena je odluka da naše snage napuste srednju Bosnu i da se povuku u Krajinu. Našim povlačenjem u Bosansku krajinu prestao je da postoji 4. krajiski odred u srednjoj Bosni.

U avgustu 1942. oslobođenje Mrkonjić-Grad, a bilo je planirano zauzimanje i Jajca i povratak naših snaga u srednju Bosnu. U vezi s tim planom dobio sam zadatok od operativnog štaba za Bosansku krajinu da se ilegalno prebacim u srednju Bosnu i da ispitam jačinu i raspored neprijateljskih snaga i raspoloženje naroda. Kad sam prešao u srednju Bosnu, meni su se priključila četiri druga i to: Ljuboja Panić, Ljuboja Arsenić, oba iz Kruševa Brda, Vid Đenić iz Imljana i Nikola Marić iz Donjih Koričana. Svi ovi drugovi su bili partizani do četničkog puča, a iz raznih razloga nisu se mogli povući sa nama u Krajinu, a u četnike nisu htjeli, nego su otišli kućama.

Preko naših simpatizera i članova Partije, koji su ilegalno ostali na terenu srednje Bosne, naša je petorka uspješno i relativno brzo uspostavila veze sa svim mjestima u srednjoj Bosni i dobila potrebne podatke, osim za područje Travnik. Posle uništenja Travničke čete i pogibije Abida Lolića svaka veza sa Travnikom bila je ponovo prekinuta. Nismo nikako mogli sazнати kome se u Travniku možemo da obratimo.

Napisao sam izvještaj o stanju u srednjoj Bosni, ali nismo imali nikakvog si-gurnog kanala preko koga bi ga mogli poslati operativnom štabu, koji se tada nalazio u Mrkonjiću. Odlučili smo da se trojka iz naše grupe: Ljuboja Panić, Ljuboja Arsenić i Nikola Marić, probije do Mrkonjića. Morala je proći neoslobodenom teritorijom sve do Vrbasa, preći Vrbas i komunikaciju Jajce - Donji Vakuf i doći u Janj, na slobodnu teritoriju. Da nezgoda bude veća, nijedan član naše trojke nije poznavao teren kojim treba proći, a ni nekog čovjeka dalje od Vitovlja. I pored svih teškoća i rizika, trojka je bila odlučna da krene prema Mrkonjiću.

Našoj trojki dao sam uputstva da se u toku noći prebaci do Vitovlja i da se javi Simi ili Aleksi Kostreš, koje su i oni poznavali, a koga lakše pronađu. Jedan

od Kostreša treba da ih provede do sela Božičkovca i poveže sa Cvijom Vrhovcem a Vrhovac će im omogućiti prebacivanje do sela Cvitića i povezati sa Simeunom Cvitić. Simeun će im omogućiti prebacivanje preko komunikacije Jajce - Donji Vakuf i rijeke Vrbasa u Janj. Sve su to bili naši saradnici koje sam znao. Tako je i bilo. Naša trojka, ovim putem i preko navedenih naših saradnika, uspješno je prošla do Mrkonjića i predala izvještaj operativnom štabu. Istim putem i preko istih saradnika trojka se vratila u srednju Bosnu.

Naša grupa nalazila se na zadatku u srednjoj Bosni 23 dana. Po izvršenom zadatku, vratila se u Krajinu istim putem i preko istih saradnika i bez ikakvih problema prebacila se u Janj. Kad smo se vraćali iz srednje Bosne, došli smo u noći do kuće Alekse Kostreša u Vitovlje. Čuli smo u kući veliku galamu i pjesmu. Zaustvili smo se pred Aleksinom štalom, koja je bila u neposrednoj blizini kuće. Na neki način, sada se ne sjećam kako, obavijestili smo Aleksu u kući da smo tu pred štalom. Aleksaje izašao iz kuće i rekao nam je daje kod njega moba (tuku se konoplje) i daje kuća puna četnika, koji su stacionirani u Vitovlju. Aleksa se vratio u kuću i za kratko vremena izašli su Aleksa i njegova žena Mara, iznijeli nam dobru večeru i dali nam potrebna obavještenja. I Aleksa i njegova žena ostali su s nama u društvu sve dok nismo završili večeru, a zatim smo krenuli prema Božičkovcu do Cvije Vrhovca. Sve se to obavilo, a da četnici nisu ništa primjetili, niti su ikada saznali da smo tu noć bili kod Aleksine kuće.

Poslije drugog oslobođenja Jajca, pred kraj novembra 1942. prešle su u srednju Bosnu (u decembru iste godine) 1. i 3. proleterska divizija i osloboidle su cijelu srednju Bosnu, od Travniku do rijeke Save, zauzele gradove: Kotor Varoš, Prnjavor, Teslić, Tešanj i Žepče i potpuno razbile četnike. Odmah je stupio veliki broj boraca sa područja srednje Bosne u proleterske brigade.

Kad je 20. januara 1943. počela 4. ofanziva na Bosansku krajinu, proleterske divizije, koje su se nalazile u srednjoj Bosni, dobole su naredenje Vrhovnog štaba da izvrše pokret u pravcu Prozora i Neretve. Istovremeno, donesena je odluka da se izdvoji iz proleterskih brigada 400 boraca sa područja srednje Bosne, da se formiraju od njih dva bataljona po 200 boraca i da se obnovi 4. krajiški odred, koji je postojao prije četničkog puča i da tako obnovljeni ostane u srednjoj Bosni. Zadatak odreda bio je da ne stvara nikakvu slobodnu teritoriju, nego da manevriše po srednjoj Bosni, da napada i vrši prepade na neprijateljske snage, da razbija koncentraciju četnika i da onemogućava četničku mobilizaciju, a da vrši mobilizaciju u svoje redove. Početkom februara 1943. godine, došla je u srednju Bosnu i 1. krajiška brigada sa istim zadatkom koji je imao i obnovljeni 4. krajiški odred. Ja sam bio komandant 1. bataljona u odredu.

I Krajiška brigada i odred manevrisali su po srednjoj Bosni i uspješno su obavljali svoje zadatke do polovine marta 1943. Imali smo dobre, uglavnom ne poremećene, ranije uspostavljene, veze sa svim mjestima u srednjoj Bosni osim Travnika. Kako smo se većinom nalazili u akcijama protiv četnika, na području Kotor-Varoša i Prnjavora, dosta udaljeni od Travnika, nismo ni pokušavali da uspostavimo vezu sa Travnikom, koja je prekinuta likvidacijom Travničke čete i pogibjom Abida Lolića.

U drugoj polovini marta 1943. i 1. krajišku brigadu i 4. krajiški odred manovno je zahvatilo pjegavi tifus. Za kratko vrijeme, više od polovine boraca, što ranjenih, što oboljelih od tifusa, ležalo je u bolnici. Sa takvom bolnicom postali smo nepokretni i nismo više mogli manevrirati. Štab brigade i štab odreda odlučili su da se povučemo od Prnjavora u pravcu Vlašića, na područje sela Koričani, Jove i Lisine, da se tu stacioniramo i smjestimo bolnicu. Ovo područje izabrano je kao najsigurnije i najlakše za odbranu. Dok smo se mi povlačili prema Vlašiću, četnici su počeli odmah da se koncentrišu i da nastupaju za nama. Povlačenjem prema Vlašiću udaljili smo se od svih gradova u srednjoj Bosni a pošto su četnici zauzeli taj teren nismo više bili u mogućnosti da dobijemo bilo kakvu pomoć iz gradova srednje Bosne, a sa Travnikom, iako smo mu se sada približili, nismo imali nikakve veze. Tako smo ostali bez pomoći, naročito u ljevkovima, bilo s koje strane. Četnici su znali našu situaciju, pa su nas napadali

i vršili jak pritisak na nas s ciljem da nas unište, a i ustaško-domobranske snage iz Travnika nekoliko puta su nas napadale. Bilo je potpuno jasno da se u takvoj situaciji tu ne možemo održati.

Prvih dana aprila 1943. štab brigade i štab odreda odlučili su da se i dalje povlačimo u pravcu Vrbasa i da bolnicu prebacimo u Janj. U vezi s tom odlukom, odmah je upućena grupa kurira u Janj da uspostavi vezu sa našim jedinicama u Janju, da nam naše jedinice iz Janja obezbijede prebacivanje bolnice preko komunikacije Jajce - Donji Vakuf i rijeke Vrbasa. Da bi kuriri mogli stići u Janj i vratiti se nama u susret prije nego što mi stignemo na Vrbas, pokret je odložen za nekoliko dana. Odlučeno je da pokret izvršimo 7. aprila, očekujući da ćemo negdje na putu sresti kurire prije nego stignemo na Vrbas. Toga dana, ujutro krenuli smo sa Lisine i Koričana i uveče stigli u Vitovlje. Najmanje zahvaćen tifusom, moj bataljon bio je najpokretniji, pa je određen da ide na čelu kolone.

Ujutro 8. aprila postrojio sam u Vitovlju bataljon za pokret, ali prije nego što smo krenuli, stigli su nas naši kuriri iz Janja i donijeli naredenje od štaba 5. krajiske divizije da se ne prebacujemo preko Vrbasa, nego da se vratimo u srednju Bosnu, jer će uskoro 5. divizija doći za nama.

Primivši takvo naredenje štab brigade i štab odreda odlučili su da se vratimo u Koričane i na Lisinu i da bolnicu smjestimo na isto mjesto gdje je bila prije pokreta, pa da se na tom području branimo do dolaska 5. divizije. Kako su četnici nastupali stalno za nama, mislili smo da su oni već stigli u Koričane i na Lisinu. Moj bataljon je dobio zadatku da krene u pravcu Koričana, da otjera četnike iz Koričana i sa Lisine da bi bolnica mogla da se vratи na određeno mjesto. Odmah smo krenuli na izvršenje zadatka i istog dana pred veće stigli u Koričane, ali četnika nije bilo. Obavješteni smo preko Stojana Marića iz Imljana i još nekih izvora da će četnici tu noć zaposjeti Lisinu. Odmah smo krenuli prema Lisini da bi prije četnika zaposjeli Lisinu. Do Lisine je trebalo preći dosta dug put kroz veliku šumu. Noć je bila kišna i mnogo mračna, tako daje kretanje kroz šumu bilo dosta teško i sporo, a Lisina obavijena verna gustom i niskom maglom. U podnožju Lisine razvili smo se u strelice i u streljačkom stroju nastupali prema vrhu Lisine. U isto vrijeme, s druge stane Lisine, takođe u streljačkom stroju, nastupao je četnički bataljon prema vrhu Lisine, a mi to nismo znali. U samu zoru, na vrhu Lisine, sudarili smo se sa četnicima, prsa u prsa. Od prvih plotuna poginuo je komandant četničkog bataljona Trivun, sada se ne sjećam kako se prezivao. Mi smo iz pokreta izvršili juriš, a četnici su se dali u bjekstvo. Istog dana vraćena je bolnica iz Vitovlja i smještena je u Koričanima, na Jovi i Lisini.

Sada smo se našli usamljeni kao na nekom ostrvu. Nismo imali nikakve veze ni s kim, a ni pomoći ni od koga, osim što nas je, nama naklonjeno stanovništvo, stalno obavještavalo o kretanju četnika, pa nas oni nisu mogli iznenaditi. Situacija je svakog dana bila sve teža. Jednog dana, došao je u moj štab Đoko Perović i reko mi: »Danas je održan zajednički sastanak štaba brigade i štaba odreda, pa je pored ostalog zaključeno da se mora uspostaviti veza sa partijskom organizacijom u Travniku po svaku cijenu i tražiti pomoć, prije svega u lijekovima. Ti si zadužen da tu vezu uspostaviš kako znaš.«

Razmišljajući kome da se obratim u Travniku sjetio sam se da mi je Abid Lolić rekao, kad je izašao u partizane, daje u Travniku ostao nekompromitovan član Partije Nadira Tatlić. Nisam uopšte poznavao Nadiru, ali sam prije rata dobro poznavao njezinog oca Sulejmana Alečkovića i muža dr Mehmeda Tatlića. Bio sam uvjeren daje Nadira i dalje nekompromitovana, pa sam odlučio da njoj uputim pismo. Znajući ranije Nadirinog oca i muža, moram reći, tada nisam imao ni u jednog od njih poverenja i vjerovao sam da oni ne znaju da je Nadira član Partije. Pitao sam se po kome da uputim pismo Nadiri, tj. ko bi bio pogodan da Nadiri uruči pismo, a da to ne znaju ni njen muž ni otac.

U selu Mudrikama bio je Omer Mehić, koji je bio slabog zdravstvenog stanja i fizički dosta slab. On se nije ni u šta miješao, mirno je sjedio kod svoje kuće, pa nije bio nimalo osumnjičen od ustaških vlasti.

Omer i ja bili smo skupa u bivšoj jugoslovenskoj vojsci i postali dobri prijatelji. Razmišljajući po kome da uputim pismo Nadiri, zaključio sam da bi Omer, u dатој situaciji, za то bio najpogodniji.

Uputio sam Omeru poruku da dođe u štab bataljona, koji se nalazio u jednoj kolibi na Jovi, između Koričana i Lisine. Prije nego što je Omer došao, napisao sam pismo Nadiri. Upitao sam Omera, poznaje li Nadiru Tatlić, njenog muža dr Tatlića ili oca advokata Alečkovića. Odgovorio je da ih ne poznaje. Zatim sam rekao: »Omere, ti treba da odneses ovo pismo Nadiri, da joj ga uručiš, a da za to ne sazna ni Nadirin muž a ni njen otac«. Kada sam ovo rekao, Omer je oborio glavu i rekao: »Pa kako će kada je ne poznajem?« Na to sam rekao: »Omere, na tebi se vidi da si slab i bolestan, uzmi ovo pismo, hajde u Travnik, napravi se da si još bolesniji nego što jesi, pa u Travniku pitaj gdje stanuje dr Tatlić da bi te pregledao«. Na ovo Omer se zamislio nekoliko trenutaka, pogledao me pravo u oči i rekao: »Idem, pada neću doći«. Naglo je zgradio pismo iz moje ruke i otisao preko šume.

Treći dan Omer je došao i donio pismo od Nadire Tatlić. Ja sam odmah napisao Nadiri i drugo pismo i Omer gaje odnio. Tako je uspostavljena veza i siguran kanal za održavanje veze. Omer je odlučio da se više i ne vraća kući nego da ostane u partizanima. Zatim sam predao i Nadirina pisma i vezu Omera kao kurira obaveštajnom oficiru odreda Đoki Peroviću. Ubzo je počela da stiže, pre red važnih podataka, i izdašna pomoć u raznom materijalu, a naročito u lijekovima, soli i duvanu.

Veza sa Travnikom sve je bolje radila i sve više se razvijala. U julu 1943. formiran je obaveštajni centar među domobranskim oficirima u travničkom garnizonu, a stvoreni su takođe, tzv. obaveštajni punktovi u svim centrima dolinom rijeke Lašve i Bosne, od Travnika do Maglaja. Uspostavljene su veze sa svim centrima, odnosno punktovima. U obaveštajnom centru u Travniku i drugim garnizonima do Maglaja, bilo je dosta domobranskih oficira, ali sam upamlio samo tri imena: Vlada Sihrovskog, Envera Kržića i Franja Bradulu. Od mnogo drugih lica, koja su bila uključena u organizaciju obaveštavanja, ali su uglavnom obavljala kurirske dužnosti, meni su bili poznati samo neki: Omer Mehicić iz Mudrika, Mile Slavnić iz Koričana, Boško Baničević iz Šišave, Mujo Sefer iz Kraule, Halima Kazaz iz Karaule, Edita Sarić i Dragica Šarić iz Turbeta, Mahmut Mesić, koji je tada bio hodža u Jezercima kod Mehurića, i Uroš Nenadić iz Mehurića. Obaveštajnim punktom u Turbetu rukovodio je Alija Mehicić, Omerov brat.

Od tako sprovedene organizacije obaveštavanja stalno su stizali na vrijeme precizni i sigurni izvještaji o svim bitnim pitanjima na neprijateljskoj teritoriji, a naročito o brojnom stanju, naoružanju - po vrstama i kalibrima oružja, i poreklu, o formaciji i imenima neprijateljskih jedinica, o planovima i pokretu neprijateljskih snaga u svim mjestima gdje su postojali neprijateljski garnizoni i o prolazima neprijateljskih transporta i kolona komunikacijama: Brod - Sarajevo dolinom rijeke Bosne i Lašva - Travnik dolinom rijeke Lašve. Domobrani oficiri izradili su jednu vrstu šifre, pa su svi važniji izvještaji pisani šifrovano.

U toku 1943. sve do VI ofanzive, neprijatelj nije preduzimao veće akcije na slobodnu teritoriju srednje Bosne ni iz jednog pravca, ali o svemu što je pokušavao naše su jedinice na vrijeme obaveštene i uspješno su razbijale sve neprijateljske pokušaje. Na osnovu obaveštenja, kojima su raspolagale, naše jedinice su presekle i srušile u 1943. i 1944. godini nekoliko neprijateljskih transportnih vozova na pruzi Brod - Sarajevo i jedan vozna pruzi Lašva-Travnik. Postavljena je i zasjeda jednoj jakoj neprijateljskoj motorizovanoj koloni na karauli više Zepča. Neprijateljska kolona je do temelja uništena i sva su vozila zaplijenjena.

U septembru 1943. formirana je Komanda Banjalučkog područja, koja je pokrivala cijelu srednju Bosnu i jedan bataljon, koji se zvao Područni i bio je na raspolažanju Komandi područja. Sjedište je bilo u Maslovarama kod Kotor-Varoša, s južne strane planine Borja. Bio sam komandant tog područja. U selu Borčima, u blizini Maslovara, smeštena je velika centralna bolница, u kojoj su se lječili ranjenici i bolesnici iz cijele srednje Bosne. Pred kraj decembra 1943. sve

naše operativne jedinice iz srednje Bosne usmjerene su prema Banja-Luci, jer je planiran napad na Banja-Luku uoči nove 1944. godine. Tada nismo imali nikakvih izvještaja ni znakova da će 6. ofanziva, koja je bila počela u Hrvatskoj, zahvatiti i srednju Bosnu.

Prije podne 28. ili 29. decembra 1943. dobio sam izvještaj iz Maglaja u kome se kaže: »Neprijateljska ofanziva krenut će 1. januara 1944. godine u 3 sata poslije podne iz Teslića, u dvije kolone, na slobodnu teritoriju«. Samo što sam pročitao izvještaj i dok se još nalazio pred mnom na stolu, stigao je Josip Mažar Šoša, komandant 11. divizije, koja je operisala u srednjoj Bosni, sa štabom divizije. Bili su na putu za Banja-Luku. I sam sam se bio spremio da sa štabom divizije idem na Banja-Luku. Tih dana prikupljali smo karavan, od oko stotinjak konja i ljudi, koje je trebalo uputiti u okolinu Prnjavora po hranu. Bolnica u Borcima već je bila narasla na preko 300 ranjenika i bolesnika, koji su se mogli transportovati samo na nosilima, osim onih koji su mogli jahati ili pješačiti.

Pokazao sam Šoši izvještaj, koji sam primio iz Maglaja. Malo se zamislio i nakon nekoliko trenutaka rekao: »Mi ne možemo sada odustati od napada na Banja-Luku, nego ti ostani ovdje, zadrži karavan koji prikupljate, a obezbijedi izviđanje prema Tesliću i ako neprijatelj kreće jakim snagama iz Teslića, vi evakuise bolnicu prema Šipragama i ako bude potrebno, i dalje prema Končanima«.

Odmah smo postavili jednu četu Područnog bataljona sa sjeverne strane planine Borja na položaj sa kojeg se dobro vidjelo sve do samog Teslića i povezali je poljskim telefonom sa Komandom područja, sa zadatkom da osmatra prema Tesliću i ako primjeti da neprijatelj kreće iz Teslića, da nas obavijesti. Nastavili smo još masovnije prikupljanje ljudi i konja, formirali smo za njihkuhini i držali ih dan i noć na okupu. Prikupili smo i ostale dijelove Područnog bataljona u Maslovarama, a bolnici smo naredili da izvrši sve pripreme za evakuaciju. Organizovali smo akciju i preprečili velikim stablima cestu koja vodi od Teslića preko Borja u pravcu Kotor-Varoša.

Prije podne 31. decembra 1943. došao je drugi izvještaj iz Maglaja iz istog izvora, u kome je stajalo: »Neprijateljska ofanziva iz Teslića odgodena je za 3. januara 1944. u isto vrijeme«.

Tačno u 3 sata poslije podne 3. januara 1944. godine četa, koja je bila na izviđanju prema Tesliću, javila je telefonom da neprijatelj kreće iz Teslića u dvjek velike kolone i to jednom sa lijeve, a drugom sa desne strane Pribinjića. Naredili smo četi da ostavi jedan vod sa telefonom u planini Borju, koji će i dalje osmatrati kretanje neprijatelja i nas obavještavati, a ostali dio čete da se povuče u Maslovare.

Odmah smo pristupili evakuaciji bolnice i Komande područja u Šiprage, jer smo već imali dosta prikupljenih konja i ljudi, tako da smo mogli odmah pokrenuti bolnicu. Područni bataljon upotrebili smo za praćenje i obezbijedenje bolnice. Toga dana uveče neprijatelj je izbio u sela ispod same planine Borja sa sjeverne strane - na sektoru Klupa i Pribinjića i tu zanočio. Sutradan, 4. januara 1944. neprijatelj je nastavio prodiranje cestom preko planine Borja u pravcu Maslovara i pristupio raščićavanju stabala koja smo bili oborili na cestu. To mu je znatno usporilo napredovanje, pa je tek oko podne izbio na Solila, vrh planine Borja. U noći između 1. i 2. januara neprijateljske motorizovane snage prodrele su iz Hrvatske u pravcu Banja-Luke i potisle naše snage iz grada. Dio naših snaga povlačio se od Banja-Luke u pravcu Kotor-Varoša. Tako je jedan bataljon 5. kozačke brigade stigao na Solila u isto vrijeme kada i neprijateljske snage, koje su prodirale od Teslića prema Maslovarama. Pored stabala, koja su bila oborenna na cesti, otpor koji je neprijatelju pružao bataljon 5. kozačke brigade još je više usporio neprijateljsko napredovanje prema Maslovarama. Tako su neprijateljske snage tek kasno uveče 4. januara stigle u Maslovare, ali mi smo do tog vremena u Šiprage bili evakuisali bez ikakvih gubitaka i poslednjeg čovjeka.

Ponovo podvlačim da mi nismo u Komandi područja, ni u štabu 11. divizije, imali nikakvih podataka ni znakova da će 6. ofanziva zahvatiti srednju Bosnu,

pogotovo ne takvom brzinom, sve dok nismo primili prvi izveštaj iz Maglaja. Da nismo dobili na vrijeme navedeni izveštaj iz Maglaja, sasvim je sigurno da bi nas neprijatelj, brzim prodom iz Teslića, iznenadio i nanio nam ogromne gubitke.

Ova moja sjećanja daju sliku o stvaranju, organizaciji, efikasnosti kao i rezultatima veze na teritoriji srednje Bosne u toku NOR.

Ilija Slavnić

ČOVJEK U SISTEMU VEZE U NOR I REVOLUCIJI

U našem NOR i revoluciji nije se moglo ni zamisliti da će se izvršiti bilo koji zadatak i sprovesti bilo koja akcija, borbena, sa većim jedinicama, manja sa diverzantskom grupom, ili politička, sa partijskim i skojevskim rukovodstvom, bez unaprijed stvorene veze sa nekim na određenom području (lokalitetu), gdje će se odvijati ta akcija. Zavisno od toga kakva se akcija zamišlja, šta se od nje traži na određenom području, takva se veza organizovala, bilo da se organizuje radio-veza ili žična (telefonska veza), ili, pak kurirska veza, što je bio najčešći slučaj kod nas u NOR-u i revoluciji.

No, ja ne mislim da se veza isključivo sastajala u navedenim sistemima. Mi imamo primjera iz NOR-a i revolucije organizovanih ilegalnih kanala, odnosno veza između pojedinih oslobođenih i neoslobodenih teritorija od strane rukovodstva (partijskog, skojevskog i sličnog); na taj način, uključen je veći broj pojedinačnih ili grupa saradnika NOP-a sa rukovodstvom.

Tim kanalima, odnosno vezama, dobijali su se izveštaji od ilegalnog rukovodstva iz neoslobodenih krajeva i gradova o stanju u pojedinim mjestima, o tome šta neprijatelj preduzima u likvidaciji ilegalnog pokreta, pa sve do toga da su tim vezama dolazili i brojni saradnici i aktivisti na oslobođenu teritoriju i uključivali se u jedinice NOV-e i POJ-e. Bez tako organizovanih veza između partizanskih jedinica i partijskih rukovodstava s jedne strane, i pojedinih rukovodstava i ilegalnog pokreta na neoslobodenim područjima s druge strane, naš NOP gubio bi jedinstvo fronta i pozadine, gubio bi svoju masovnost i čvrstinu, a to je, upravo, ona osnovna karakteristika koju je naš NOP imao i njegovao do kraja rata.

U vezi s tim, mi smo na području sarajevskog ratnog okruga, od jula 1943. godine organizovali i razvili široku i mnogobrojnu mrežu ilegalnih kanala koji su služili za uspostavljanje veze sa partijskim rukovodstvom, konkretno sa Vladimirom Perićem »Valterom«, kao i sa sekretarima partijskih i skojevskih organizacija i drugim saradnicima u drugim mjestima, do kraja odani NOP-u. Na osnovu toga smo mogli donositi ocjenu vojno-političkog stanja na neoslobodenim područjima i gradovima, kao i o razvoju NOP-a na ovom kraju, pa i preduzimati odgovarajuće vojne i političke akcije za stvaranje uslova u kojima će se širiti narodnoslobodilaci pokret.

S tim u vezi, i želim da obradim primjere koji zaslužuju da se nađu na stranicama istorije NOR-a i revolucije u kojima se obraduje sistem veza, jer, lično smatram, ti veliki poduhvati su usko vezani sa stvaranjem veza, kao najodgovornije komponente u NOR-u i revoluciji; bez nje se, uostalom, i nije mogao zamisliti njen dalji razvoj.

Glavni akter u izvršenju nekih krupnih zadataka bio je Marko Šakić, Kotarski predstojnik u Visokom, koji je, početkom jula 1943. godine, na ovu dužnost premješten iz Livna. Po prijemu dužnosti u Visokom, Šakić se odmah povezao sa drugovima iz OK-KPJ Prozor, Mehom Pirolićem i Smajom Mandžukom, a,

kasnije, i sa Edom Ambrozićem, obavještajnim oficirom Visočko-fojničkog odreda, pa, još kasnije, i sa OK KPJ za Sarajevo. Tako je Marko Šakić bio jedna od glavnih veza između rukovodstva NOP-a na ovom području i ilegalnih aktivista i organizacija u Visokom, Kaknju, Brezi, Varešu, Sarajevu i drugim mjestima. On je radio sve do 8. januara 1944. godine, kada je morao preći na slobodnu teritoriju jer je bio razotkriven, a prijetila mu je i direktna opasnost da bude zatvoren od Gestapoa i likvidiran. Evo, između niza njegovih aktivnosti za račun NOP-a, samo nekih primjera.

Prvo, hvatanje glavnog agenta Gestapoa Nusreta Kaljanca, koji je imao zadatak da se, pod lažnom partizanskom uniformom i oznakama komesara brigade, ubaci u redove Visočko-fojnčkog odreda i jedinica Pete krajiske divizije.

U situaciji koju karakteriše velika aktivnost NOP-a na čitavom području doline rijeke Bosne od Sarajeva do Zenice, koristeći se odsustvom snaga 5. krajiske divizije koje su otisle na Bugojno, neprijatelj je pojačao svoju aktivnost ubacivanjem svojih ljudi na slobodnu teritoriju. Tako je i Gestapo iz Sarajeva i drugih mesta otpočeo ubacivati svoje agente u redove jedinica NOV i POJ. Tako je uputio i Nusreta Kaljanca, u partizanskoj uniformi i sa komesarskim činovima, koji radi za Njemački gestapo još od 1938. godine, da se ubaci u redove Visočko-fojničkog odreda i jedinice 5. krajiske divizije i, unutar tih jedinica, izvršava zadatke dobivene od Gestapoa.

Ali, i organizacija za njegovo hvatanje polazi od Ćileta Kovačevića, obavještajnog oficira VŠ i to preko Marka Šakića, Kotarskog predstojnika u Visokom. Tako Šakić, krajem avgusta 1943. godine, dovodi jednu grupu od 8-10 ljudi iz Visokog u Moštre, 5. km. sev. zapadno od Visokog, kod učiteljice Zdenke Kordić s namjerom da ih prebac u jedinice NOV-e; među njima je bio i Nusret Kaljanac. Zdenkaje o ovom svemu rekla svojoj kolegici Dragici Drinjak, ne znajući da će Dragica biti kasnije i glavni akter za hvatanje Kaljanca. Dragica je otisla kod Dušana Tomića na Mestovce i obavjestila ga o ovoj grupi. Ona je od Dušana dobila zadatak da tu grupu doveđe na Mestovce kod njega, pa je otisla u Moštare kod Zdenke i dovela grupu istog dana na Mestovce.

Dušan je odmah o svemu javio najbližoj jedinici Visočko-fojničkog odreda, koja je uputila patrolu sa zadatkom da se javi Dušanu. Patrola je pohvatala špijunsku grupu, a sa njom je odvela i učiteljicu Zdenku Kordić, ljubavnicu Nusreta Kaljanca.

Odmah su svi sprovedeni u Fojnicu, a u grupi se nalazio i Nusret Kaljanac, koji je nosio oznake komesara brigade, ali će kasnije biti otkriven kao njemački agent. Naime, u Fojnici, na ulici, prepoznao gaje Mirko Koprivica, komesar komande mesta, skočio na njega i lišio ga slobode. Sa njime je zatvorena i učiteljica Zdenka Kordić, koja je sa Kaljancem radila za interes Gestapoa, što se i na saslušanju utvrdilo.

Sutradan su sprovedeni u Jajce, određenom organu Vrhovnog štaba. Međutim, Kaljanac je uspio pobjeći iz Sebešića i došao u selo Mujakovići, 8 km sjevero-zapadno od Fojnice. Tu mu je žena Tunje Vicića dala seljačko odjelo svoga muža, u koje se Kaljanac presvukao i tako u njemu, sa Karlošom Milušićem, došao u selo Tješila. Na tom putu uspio je da umakne jednoj grupi partizana. Iz sela Tješila vodio gaje Mato Mijatović preko fojničkih staja, gdje gaje prihvatio Pero Marković i doveo ga Franji Bošnjaku u selo Gojević, odakle je ponovo otisao u Moštare kod Dragice Drinjak.

Tih dana neprijateljski avion bacao je letke nad Fojnicom, u kojim se obavještava narod da se predao Nusret Kaljanac, partizanski komesar brigade. Međutim, Kaljanac je Dragici Drinjak rekao da nije mogao naći svoju jedinicu i kod nje je ostao nešto oko 8. dana. Dragicu je Kaljanac poslao do Marka Šakića u Visoko, da mu saopšti da se vratio i da ga on hitno treba ponovo da prebaci u Sarajevo, odakle će, navodno, uhvatiti drugim putem vezu sa svojom jedinicom.

Kada je Dragica došla kod Šakića i ispričala mu šta mu je Kaljanac poručio, Šakić joj je rekao daga mora kod sebe držati sve dotele dok im se on ne javi. Kako Šakić nije mogao odmah uhvatiti vezu sa Edom Ambrozićem, obavještajcem Vi-

sočko-fojničkog odreda, to nije ni mogao javiti Dragici šta da radi sa Kaljancem. Zbog toga je ona, pod pritiskom Kaljanca, ponovo otišla kod Šakića u Visoko, od koga je primila obavjest da Kaljancu saopšti da će do noći biti sve uređeno i prebačen u Sarajevo.

Isčekivanje je bilo uzaludno, nema prebacivanja, pa je Kaljanca obuzela sumnja u sve to, te ponovo, po treći put, šalje Dragicu u Visoko kod Šakića. Kad se vraćala iz Visokog, susrela se sa učiteljicom Zagorić iz Gračanice, koja je Dra-

fucu pitala: »Je li istina da su partizani strijeljali Zdenku, a njen vjerениk je u vašoj kući?«. Dragica je odgovorila da to sve nije tačno, jer je prethodno Kaljanac rekao Dragici daje Zdenka ostala u odredu. Čim se rastala sa učiteljicom Zagorić, Dragica se vratila ponovo u Visoko i ovaj razgovor saopštila Šakiću. On joj je rekao: »Čuvaj se te učiteljice Zagorić, a Kaljanca čuvaj još danas, jer će naši doći po njega«.

Tako je i bilo. Trećeg septembra 1943. godine u 1 sat poslije pola noći došla je jedna grupa partizana presvućenih u njemačka odjela, među kojom je i obaveštajac Edo Ambrozić, i pitaju Dragicu: »Da li se ovdje nalazi Kaljanac?«. Dragica je posumljala da su to Nijemci, pa je odgovorila da nema nikakvog Kaljanaca kod nje. Međutim, Aco je već ušao u sobu gdje je Kaljanac sjedio i odmah gaje svezao. Kada gaje izveo iz sobe, Dragica je rekla: »Joj, ja sam mislila da su to Nijemci, pa nisam odmah rekla daje Kaljanac kod mene«, našto joj je Aco odgovorio: »Vidjećemo se još jednom«. Sproveden je u Jajce gdje je vođena istraga o njegovoj djelatnosti za Gestapo i o svemu onom što je do tog momenta uredio kao agent Gestapoa. Kaljanac i učiteljica Zdenka Kordić osuđeni su u Jajcu na smrt strijeljanjem kao neprijateljski špijuni i plaćeni agenti ubaćeni u redove NOV-a.

Nakon nekoliko dana u Fojnicu je dovedena i Dragica Drinjak pod sumnjom daje i ona umješana sa njima u špijunski rad. U Bugojnu je vođena istraga ali je ustanovljeno da je Dragica ne samo nevina, nego, naprotiv, još od koristi u hvatanju Kaljanca; oslobođena je dalje istrage, pa se dobrovoljno uključila u 17. krajisku birgadu.

Drug Čile Kovačević, obaveštajni oficir VŠ, piše izvještaj koji je dobro poslužio istražnim organima VŠ, tako daje Kaljanac otkrio i opisao zlodjela koja vrši u Sarajevu Slavko Štimac, povjerenik (šef) UNS-a za BiH, na osnovu čega je uslijedio i plan za njegovo hvatanje.

Drugo, organizacija sastanka sa Šefkijom Behmanom, bivšim ministrom u vlasti Stojadinović - Korošec - Spaho.

Početkom oktobra 1943. godine u Brezi je drug Ugjen Čazim, tadašnji direktor rudnika i član KPJ, organizovao sastanak sa Šefkijom Behmanom, bivšim ministrom i predsjednikom Jugoslovenske muslimanske organizacije, koji je živio u Sarajevu. Na ovaj sastanak došli su Meho Pirović, sekretar OK KPJ za Prozor i Smajo Mandžuka, član OK KPJ za Prozor. O ovom sastanku upoznat je obaveštajni centar VŠ - NOV i POJ, koji je, putem Čileta Kovačevića, aktivirao za ovaj zadatak i Marka Šakića, Kotarskog predstojnika u Visokom. Naime, jedne noći stigli su Pirolić i Mandžuka u selo Vratnica, između Podlugova i Visokog u kuću Zečevića Ibrahima, zv. »Beg« (o kojem će kasnije biti riječi, kao i o našoj glavnoj ilegalnoj bazi u vezi za Visoko i Brezu). Tu ih je dočekao Marko Šakić, obezbeditivši im propusnice i odvezavši ih svojim kolima u Brezu na sastanak.

Sastanak je održan u zgradи direkcije rudnika, a prisustvovao im je i Čazim Ugljen. Od Behmana je tada traženo da pride pokretu, da bi na taj način, kao jedan od predstavnika muslimanske organizacije i uticajna ličnost, povukao za sobom u NOP veći deo muslimanskog življa, a samim tim, i dio zavedenog muslimanskog naroda politički orijentisao za NOP. Međutim, Bezman je to kategorički odbio i vratio se nazad u Sarajevo.

Drugovi Pirolić i Mandžuka iskoristili su ovaj svoj dolazak u Brezu i održali sastanak sa partijskom organizacijom, postavljajući joj zadatak, između ostalog, da ubuduće održava čvršću vezu preko određenih ilegalnih kanala sa OK KPJ

Prozor. Vraćajući se u Prozor uputili su svoj izvještaj drugu Avdi Humi o rezultatu razgovora sa Behmanom.

U isto vrijeme, prateći razvoje situacije oko ovog sastanka, i Čile Kovačević piše svoj izveštaj VŠ, u kojem ga obavještava da Behmana, bez obzira što on traži izlazak iz Sarajeva, treba dobro proučiti, jer postoji dosta podataka da je u prošlosti saradivao sa njemačkim oficirima i Gestapoom.

TREĆE, U PITANJU JE HVATANJE SLAVKA ŠTIMCA, POVJERENIKA (ŠEFA) UNS-a POZNATOG USTAŠKOG KOLJAČA.

Na osnovu istražnog materijala vođenog nad Nusretom Kaljancem, agentom Gestapoa, u Jajcu je VŠ donio odluku da se uhvati Slavko Štimac, šef UNS-a u Sarajevu. Ovaj ustaški koljač početkom druge polovine 1943. godine počeo je opravdano pred svojim kolegama da izražva sumnju u postojanost njihove službe. U stvari, dogadaji koji su se zbivali u ovo vrijeme oko Sarajeva i u samom gradu i operacije 5. krajiske divizije u mnogim glavama promjenili su shvatnje o nastupajućim događajima. Ova bojaznost je uvećavana i činjenicom što su svi ti, kao i Štimac, znali svoje grjehove počinjene nad mirnim stanovništvom grada Sarajeva, nad aktivistima, rodoljubima i komunistima koje su oni lično ubijali u čuvenoj Luburićevoj vili.

Ne sluteći da će ubrzo pasti u ruke oni koje je on likvidirao u Sarajevu, Štimac je, gonjen tom sumnjom, sa svojim ustašama svakim danom sve više krvario ruke, ne samo u Sarajevu, nego i na čitavom području doline rijeke Bosne do Zenice. Plan za njegovo hvatanje razradio je obavještajni centar VŠ - NOV i POJ. Sa ovim planom upoznat je na vrijeme i Vladimir »Vafter«, sekretar mjesnog komiteta KP za grad Sarajevo. »Valter« je, pored ostalog, obavješten da Štimac rukovodi mrežom potkazivača u Sarajevu i okolini, a te podatke je otkrio i u istrazi Nusret Kaljanac.

Za realizaciju plana hvatanja Štimca VŠ NOV i POJ određuje Dimitriju Kovačevića, zv. »Čile«, tada na dužnosti obavještajnog oficira VŠ u Jajcu. Pošto je dobio ovaj, specijalni zadatak, Čile se odmah uputio u Fojnicu, odakle će rukovoditi akcijom o hvatanju Štimca. Po dolasku u Fojnicu, uhvatio je vezu sa Vladimirom Perićem »Valterom« u Sarajevu, sa obavještajnim oficirom 10. krajiske divizije i Visočko-fojničkog NOP odreda, aktivirajući i njih za ovaj zadatak. Na putu do Fojnice Čile je napisao pismo OZN-i u Jajce, u kome ih obavještava: »Ja idem sutra prema Sarajevu da bi lično prisustvovao otmici onog bandita, ukoliko se bude moglo nešto učiniti po toj stvari. Po Markovom (misli se na Rankovića) pričanju nadam se da će biti nešto.«

Tako je, nakon izvršenih priprema i organizovanih veza, otpočela akcija 1. XI 1943. godine na hvatanju Slavka Štimca, šefa UNS-a u Sarajevu. Naime, toga dana Čile je uputio u Visoko Ahmeda Huzbašića iz Fojnice, tada obaveštajca Visočko-fojničkog odreda, po kome je poslao pismo Marku Šakiću, kotarskom predstojniku, u kome, između ostalog, stoji i ovo: »Da se izjasniš možeš li organizovati izbacivanje (otmicu) Štimca, šefa UNS-a u Sarajevu i to živa, a zatim da prekineš sve veze u Visokom koje si imao bilo sa kim«.

Šakić, kao i ranije u hvatanju Kaljanca, stupa na scenu, jer se on već ranije idejno opredjelio za NOP i, kao takav, čini našu glavnu vezu i oslonac za izvršavanje zadataka ovakve vrste. Od njega je Čile zahtjevao da po Ahmedu Huzbašiću pošalje odgovor na primljeno pismo, našto Šakić nije ništa odgovorio, ali se odmah povezao sa Edom Ambrozićem, obaveštajcem Visočko-fojničkog odreda, sa kojim je od ranije imao vezu, i saopštio mu da je rekao da taj zadatak mora prihvatići po cijenu života, s obzirom da je Aco upoznat o planu i uključen u realizaciju plana hvatanja Štimca.

Nakon toga, Šakić obavještava Čileta da prihvata zadatak i da kreće u akciju. Čile ponovo uspostavlja vezu sa Valterom u Sarajevu, obavještavajući kada će Marko Šakić obaviti otmicu Štimca. Tako je Marko Šakić, već 2. novembra 1943.

godine, otišao u Sarajevo i našao se sa Štimcem na korzu na glavnoj Sarajevskoj ulici. Susret je bio srdaćan i kratak, s obzirom da su se poznavali, jer se Štimcu u ovom momentu žurilo, pošto je imao ugovoren jedan sastanak u sarajevskom gestapou. Marko je pozvao Štimca da ga posjeti u Visokom da bi proveli jedno posljepodne na teferiću pored rijeke Bosne, gdje bi ispekli jednog janjca. Štimac je pristao, ali dao je do znanja Sakiću da mu je automobil pokvaren u sudaru. Tome je Marko uskočio, rekavši Štimcu da će poslati svoja službena kola po njegovom šoferu. Dogovor je pao.

Šofer Ismet Zečević iz Visokog, automobilom kotarskog predstojnika Marka Šakića, juri iz Visokog prema Sarajevu 6. 11. 1943. godine i, tačno u 12 sati, parkirao se pred zgradu gdje je Štimac stanovao. Odjeknula je sirena automobila tačno u određeno vrijeme, kako su se dogovarali Štimac i Šakić, kada je čuvani agent Štimac brzo sletio niz stepenice u ušao u automobil. Sa njim u kola sjeo je Rudolf Vavra, nastavnik STŠ, koji je išao da vidi sestru koja je radila kod Šakića u Visokom. Očito namještena stvar: da i ovim Štimcu isključe iz potsvesti sumnju u Marka Šakića i teferić kojeg on spremi.

I tako, automobil sada juri nazad, iz Sarajeva u Visoko, a niko od njih ništa ne zna šta mu se spremi...

Kada su prošli Podlugove i primicali se selu Ljuševu, dočekala ih je jedna grupa vojnika u domobranskim uniformama u selu Vratnici. Automobil je zaustavljen, a prije nego što su kola stala, Štimac je pitao šofera: »Ko su oni vojnici, zašto ondje stoje?«. Šofer je odgovorio daje to straža iz željezničke bojne koja obezbeđuje prugu.

U tom momentu, dok je Štimac slušao odgovor šofera Zečevića, grupa odbanih boraca Visocko-fojničkog NOP odreda, presvučeni u domobraska odjela, koju su činili Nedо Cerovina, Mišo Đokić, Čedo Dugonjić, Milenko Oplakan i Milan Panić, stajali su na cesti i kola zaustavili. Kočnice su zaškripale i automobil stao. Nedо Cerovina, vođa, ove grupe boraca, visok i razvijen čovjek, uljudno je otvorio vrata automobila i zatražio legitimacije od putnika. Nakon legitimisanja, naredio je da svi izadu iz kola. Štimac je počeo protestovati zbog toga što se tako ponašaju prema šefu UNS-a, ne znajući da je već u rukama partizana. Protesti mu nijesu pomogli, patrola gaje, u društvu sa šoferom Ismetom Zečevićem i nastavnikom STŠ Rudolfom Vavrom, provela prema rijeci Bosni, jer se nije imalo vremena za razgovor i zadržavanje na cesti usred dana. Kola su ostala prazna. Čamac je čekao spremam. Cerovina nareduje Štimcu da uđe u čamac i ovaj, tada, postaje svjestan vremena u kojem gubi slobodu.

Kada su prešli rijeku Bosnu, dočekao ih je Edo Ambrozić, koji je Štimcu sasvim službeno saopštio daje lišen slobode. Do ovog momenta čitavu akciju od Sarajeva pratilo je Zvonko Grbac zv. »Putnik« na motoru i, kada je vidio da je Štimac uhvaćen, vratio se u Sarajevo i referisao »Valteru« o uspjeloj akciji.

Od rijeke Bosne svi su došli u selo Zarovanj, gdje je počelo prvo i kratko Štimčeve saslušanje. Prve noći Štimac je bio smješten u bunkeru koji se nalazi sjevero-zapadno od kuće Svetе Kašikovića, u kome je bio smješten SK i OK KPJ. Ovdje, na Zarovanju, dočekali su ih Enver Lakišić, sekretar OK KPJ, Trivko Čelik i Marko Sopić. Sutradan, Štimac je sa ostalim saputnicima, upućen u Fojnicu. Kada su stigli u Kreševo, pustili su šofera Ismeta Zečevića i nastavnika Rudolfa Vavru, koji su se vratili u Visoko, a patrola sa Štimcem nastavila je put preko Bakovića u Fojnicu. Ovdje se nisu zadržavali, nego su odmah nastavili put za Jajce. U Gornjem Vakufu sačekao ih je Čile Kovačević i kamionom Štimca prevezao u Jajce, gdje je zatvoren. Tako je Slavko Štimac, poznati ustaški koljač i šef UNS-a u Sarajevu, doveden u Jajce na svoje posljednje saslušanje.

Na ovom saslušanju Štimac je opširno opisao kako je na zvijerski način mučio Adema Buću u Sarajevu, jednog od organizatora pokreta i člana mjesnog komiteta KPJ za Sarajevo. Evo što u istrazi Štimac o tome kaže: »Za vrijeme istrage, primjenjivana je tortura. Uhapšenici su tučeni po nogama i rukama, takođe im je sipana so u usta. Ženske su na isti način saslušavane. Istraga je vođena preko dana i čitave noći. Trajala je mjesec dana. U prvom zapisniku reko sam da je

Adem Buć opisao Reufa Gološevića i daje ispričao neke druge stvari u vezi sa ubistvom Nade Frankovića. Međutim, tačno je to da Adem Buć nije rekao na policiji ni jedne riječi niti o sebi niti o svojim drugovima. Za tri dana i tri noći strahovitoga mučenja nijesmo čuli ni kakav mu je glas. Nemilosrdno je tučen po tabinama i dlanovima, zatim mu je stavljena so u usta, a poslije je tučen po čitavom tijelu, pa, kad smo vidjeli da nema nikakvog izgleda da će da priča, obuzeo nas je gnijev, te smo riješili ja, Javor i Franjo Radoš, da ga ubijemo, a potom bacimo kroz prozor».

O hvatanju Štimca Župska redarstvena oblast - politički odjek u Sarajevu u svom dnevnom izvještaju od 7. novembra obavještava Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost u Zagrebu, Opće zapovjedništvo redarstvene straže u Zagrebu, glavara Građanske uprave »Gospodina ministra« ing. Frkovića u Sarajevu i Župana i stožernika Velike župe u Sarajevu, i to kako slijedi: »Jučer, oko 12 sati uhvatila je jedna partizanska skupina kod Lješeva, koje se nalazi istočno od Visokog, Slavka Štimca, voditelja bivše ispostave ustaške nadzorne službe u Sarajevu, Rudolfa Vavra, profesora tehničke škole u Sarajevu i Ismeta Zečevića, upravljača samovoza kotarskog predstojnika u Visokom, koji su putovali iz Sarajeva u Visoko. Svu trojicu su spomenuti partizani poveli sa sobom prema Kreševu, a samovoz su ostavili na cesti. Prema jutrašnjim obavjestima, trojica spomenutih su dovedeni u Kreševu, odakle su profesor Vavra i Zečević pušteni na slobodu, dok je Štimac zadržan. Izgleda daje Štimac imao sa sobom neke službene spiske UNSA i šifru koju je obično sa sobom nosio. Profesor Vavra i Zečević stigli su u Kiseljak, a odatle se jutros javili, rekavši da će poći za Visoko».

Ovo su samo par primjera koji govore o tome kakve sve zadatke za interes NOP-a je izvršavao Marko Šakić, bez obzira što je službeno bio na dužnosti kotarskog predstojnika. Upravo, ova dužnost je iskorisćena da se na njoj formira jaka veza preko koje je naš NOP imao odličnih rezultata, a u tome svemu je Šakić glavni akter.

Osim Marka Šakića, imali smo drugu vezu uspostavljenu putem Ibrahima Zečevića, zv. »Bega« u selu Vratnici, na putu između Podlugova i Visokog. Evo nekih primjera koji govore o aktivnostima za NOP Ibrahim-bega Zečevića, njegove porodice i kuće.

U povratku jedinica 5. kраjiške divizije sa područja istočne Bosne izvršile su forsiranje rijeke Bosne noću 16/17 juli 1943. godine na prostoru od Poduglava do Dobrinja. U tome su im pomogli i aktivisti NOP-a na ovom području. Tako je stari Ibrahim-beg Zečević, rodom iz sela Vratnica, proveo jednu jedinicu 1. kраjiške brigade preko rijeke Bosne u selo Ćekrčice, gazeći prvi rijeku Bosnu. Ovaj gaz upravo se nalazi pored same njegove kuće.

Veći broj članova KPJ, saradnika i aktivista NOP-a iz Sarajeva, Vareša, Breze i Visokog izišao je na slobodnu teritoriju preko veze Ibrahim-bega Zečevića. Tako, krajem septembra 1943. godine, iz Šarajeva izlazi drug Josip Šimunović zv. »Braco«. Kolima kotarskog predstojnika iz Visokog, Marka Šakića, Braco je stigao u selo Vratnica kod kuće Ibrahim-bega Zečevića, gdje je nočio, a zatim, sutradan, prešao rijeku Bosnu i došao u Kralupe. Povezao se sa partizanskim rukovodstvom na ovom terenu i odmah se uputio u Fojnicu, gdje je postao član SK KPJ za Fojnicu, u kojem je tada sekretar bio Demil Šarac.

Sredinom oktobra iste godine još više je učestalo dolaženje aktivista i ilegalnih radnika putem ove veze. Vrijedi spomenuti ovo: 12. oktobra iz Visokog je izašao dr Alfred Nik sa svojom drugaricom Licikom, svastikom Plevirom Fejzagić, sinovima Vlatkom i Stankom. Stanko je imao 8 godina i majkom Klarom. U isto vrijeme i iz Sarajeva je došao i dr Mario Romano. Sadr Nikom i njegovom porodicom sastao se u selu Vratnici u kući Ibrahim-bega Zečevića, odakle su čamcem prevezeni preko rijeke Bosne i dovedeni u selo Žarovanj. Oni su upućeni u Jajce u VŠ NOV i POJ, a tamo su raspoređeni: dr Mario Romano - za referenta saniteta 1. proleterske divizije, a dr Alfred Nik za referenta saniteta 10. kраjiške divizije. Oni su, po izlasku iz Visokog, prenijeli i kompletну ambulantu u kuću Ibrahim-bega Zečevića, odakle je, 13. oktobra, konjima prebačena u Foj-

nicu i, dalje, upućena u Jajce. Kada je ambulanta stigla u Jajce, dr Papo Isidor odabrao je potrebne instrumente za hiruršku ekipu VŠ, a ostali materijal podjeljen je jedinicama.

Ibrahim-beg Zečević, sa porodicom i kućom, nije isključivo služio kao veza za izlazak aktivista i saradnika NOP-a na slobodnu teritoriju; njegova kuća je bila mjesto gdje su se održavali sastanci ilegalnog karaktera između rukovodstva sa sarajevskog područja i partijskih i skojevskih rukovodioca iz neoslobodenih krajeva i gradova. Zato sam u svojoj knjizi o njemu, Ibrahimu, njegovoj porodici i kući posvetio sljedeće riječi: „U selu Vratnici, između Podlugova i Visokog, kod kuće Ibrahima Zečevića poginuo je Enver Lakišić, sekretar okružnog povjereništva KPJ za okrug Sarajevo. 4. decembra drug Enver Lakišić uputio je Naila Zečevića iz sela Zarovanja u selo Vratnicu sa poštom koju je trebalo dati Salku Zečeviću, sinu Ibrahimovu. Dalje je trebalo daje Salku preda određenoj vezi u Visoko, s tim da Nail sačeka dan-dva u kući Ibrahimovoj dok dodu Enver Lakišić i Edo Ambrozić. Tako su, noću 5. decembra, stigli u Vratnicu Enver i Edo i našli se sa Nailom Zečevićem u pomenutoj kući. Tu je trebalo održati sastanak sa nekim drugovima iz Visokog i Sarajeva. Ti drugovi su stigli i sastanak je održan, a poslije toga, ostali su da prenoće u kući Ibrahimovoj drugovi Enver, Edo i Nail.“

Međutim, sutradan 6. decembra, oko 5 sati izjutra, Nijemci i žandari iz Visokog blokirali su kuću, s namjerom da ih pohvataju žive. Nastala je borba i probijanje kroz obruč. Kroz prozor je prvi iskočio Beso, sin Ibrahimov, a za njim skočio je Enver, pa Aco. Dok su se oni probijali, Salko, Ibrahim i Nail Zečević ostali su u kući da se sakriju. U tom momentu Nijemci su ušli u kuću i svezali Ibrahimu i Salku, a Naila nisu pronašli, jer se sakrio u krevet pod slamaricu. Enver, Aco i Beso, poslije iskakanja kroz prozor, skočili su u nabujalu rijeku Bosnu, ali su Nijemci iz mašinski osuli vatru po njima, tako daje Enver smrtno ranjen i utopio se, a Aco i Beso uspjeli su preplivati rijeku Bosnu i, onako mokri, doći u selo Žarovanj. Obavjestili su rukovodstvo o tragičnoj smrti druga Envera Lakišića. Ibrahimu Zečeviću i njegovog sina Salku sproveli su vezane u Sarajevo, gdje je Ibrahim likvidiran, a Salku su pustili na intervenciju mještana.

Cim je svanulo, Nail se presvukao u seljačko muslimansko odjelo, stavio je fes na glavu i izišao iz kuće, ali su ga Nijemci odmah uhvatili. Tjerali su ga po Vratnici da im sakuplja rakiju i hranu. Tada se upoznao sa nekim Islamovićem, koji je bio u nemačkoj vojski, pa je tražio od njega da ga pusti do Lješeva da tamo vidi sestru. Ovaj gaje pustio, pod uslovom da dođe na određeno mjesto u kafanu »Jadran« na bilijar. Tako je Nail uspio pobjeći. Otišao je odmah do kuće dr Hamdije Čemerlića da provjeri što je bilo sa Enverom i Acom. Tada je čuo daje Aco pobjegao sa Besom Zečevićem, a da je Enver Lakišić poginuo.

Nijemci su ovom prilikom zarobili materijal Envera Lakišića, među kojem se nalazio i spisak članova KPJ, kao i ostalih aktivista i simpatizera na području OK. Tako je, na osnovu ovih podataka, neprijatelj počeo vršiti potjeru za viđenijim ljudima, a organizovana je potjera i za Nikom Tolom, jednim od vođa HSS u srežu fojničkom, s obzirom da je on počeo raditi i sarađivati sa NOP-om...

Položaj kuće Ibrahima Zečevića u toku NOB-e odgovarao je jedinicama NOV i POJ i rukovodstvu pokreta na terenu. Njegova kuća počinje vjerno služiti NOP-u već od prvih dana rata. I ne samo kuća, nego i njen domaćin, Ibrahim, sa cijelom svojom porodicom. On se predaje aktivnom i organizovanom ilegalnom radu i izvršava sve povjerene mu ratne zadatke. Tako, u društvu sa Ostojom Antićem i Đokanom Balordom, obezbjeduje, u prvoj polovini mjeseca novembra 1941. godine, prelaz preko rijeke Bosne Visočkoj partizanskoj četi, na čelu sa Jankom Balordom i Vojinom Ferzanovićem. Četa se poslije neprijateljske ofanzive na području Sebinja prebacuje na Okruglicu i uključuje se u sastav NOP odreda »Zvijezda«. On i dalje ostaje, s Ostojom Antićem i Đokanom Balordom, kao veza između ove čete i aktivista u Visokom, prenoseći raznu poštu i sanitetski materijal koji je dobijao u Visokom od dr Alfreda Niku i dr Maria Romana. U isto vrijeme takođe održava čvrstu vezu sa Ćazimom Ugljenom, direktorom Rudnika u Brezi, koji Ibrahima, početkom jula 1943. godine, uključuje u prvi

NOO u Brezi, zajedno sa Vašom Subotićem, Stjepanom Trivunićem i Rašidom Durajličem.

Njegova aktivnost u NOP-u naročito dolazi do izražaja u vrijeme dolaska 5. krajške divizije na ovo područje, u julu 1943. god. Ibrahimova kuća tada predstavlja stjecište i glavnu ilegalnu bazu za održavanje raznih sastanaka i pregovora, kao i sigurnu prihvaticu svih aktivista i rodoljuba koji dolaze iz Sarajeva, Vareša, Breze i Visokog na slobodnu teritoriju u sastav NOV i POJ. Ibrahim je imao često goste u svojoj kući. Njegovi sinovi, naročito Salko, bili su kuriri za prenošenje vrlo važne pošte; Ibrahim je pritom riskirao i njihov i svoj život za ciljeve NOB-e...

Tako je usamljena kuća u selu Vratnicama ostala bez svog domaćina, a partizanska baza bez svog aktivnog ilegalnog radnika i borca protiv fašizma i domaćih izdajnika. Nema više njega, ali tu je Halima, žena Ibrahimova, sa porodicom, koja preuzima njegovu dužnost, nastavljajući još aktivnije da radi za NOP, da bi time osvetila svoga muža. Kuća i dalje prima goste i dalje se tu održavaju sastanci, vrlo važni i značajni za razvitak događaja na terenu u dolini rijeke Bosne, od Sarajeva do Zenice. Ta kuća i dalje služi kao baza i prihvatica za sve one koji dolaze na slobodnu teritoriju, a Halima je to sve dočekivala i ispraćala, usluživila hranom i srdačnom dobrodošlicom. Svi oni koji su posjećivali ovu porodicu i kuću u toku NOB-e sjećaju se Ibrahima Žečevića, sjećaju se njegove porodice i kuće...»

Ovi primjeri rijecito govore daje čovjek u NOR-u i revoluciji stvarao vezu, razvijao je i uključivao u nju mnogobrojne ljude opredeljene za NOP. Ta veza činila je nepresječenu nit između ljudi, mjesta, gradova, bilo da se nalaze na oslobođenoj teritoriji ili na neoslobodenoj. Sa ovog aspekta i treba posmatrati vezu kao najvažniju komponentu u našem NOR-u i revoluciji, koja je, svojom organizacijom, sistemom i metodama djelovanja, omogućila sinhronizovani razvoj NOP-a, a posebno sistema komandovanja borbenim jedinicama. Zahvaljujući i njoj postignuti su borbeni rezultati i stvoreni preduslovi za političko djelovanje na određenom području i oslobođenju zemlje od okupatora i domaćih izdajnika, za današnju izgradnju samoupravnog socijalizma.

Marko Sopić

NEKOLIKO FRAGMENATA O VEZI I VEZISTIMA U ISTOČNOJ BOSNI

Već od prvih dana ustanka pokazalo se koliko je važno uspostavljanje i održavanje dobrih veza između jedinica međusobno, kao i između jedinica i pojedinih pozadinskih ustanova i tih ustanova međusobno. U istočnoj Bosni prve stalne žične veze su bile uspostavljene još 1941. godine i to na pravcima: Rogatica - Podromanija - Han Pjesak, Rogatica - Medede, Šehovići - Drinjača itd. U jedinicama NOV i POJ u istočnoj Bosni održavale su se pretežno kurirske veze. Kad se to ima u vidu, može se shvatiti da je bilo teško s takvim vezama i sredstvima brzo i efikasno dejstvovati u složenim uslovima rata i promenljivim situacijama, posebno u uslovima stalnih pokreta i mobilnosti.

Početkom 1942. godine učinjeni su pokušaji da se organizuje i uspostavi i radio-veza. Tada mije Ugleša Danilović, u Srednjem kod Sarajeva, dao zadatak da u pratinji jednog pozadinca (iz s. Ćevljanovića) iskopam iz podzemne baze, nedaleko od šumareve kuće u selu Rakova Noga, radio-stanicu, koju je navodno Vrhovni štab NOV i POJ tu ostavio prije nego što je 1941. godine prešao sa Crnog

Vrha na Igman. Doživeo sam veliko razočarenje kada sam, iskopavši tu radio-stanicu, konstatovao da nema glavnih delova, da nedostaju elektronske cijevi i daje, kao takva, potpuno nesposobna za korišćenje. Nakon toga, tokom 1942. godine, učinjeni su pokušaji da se iz Sarajeva dobiju djelovi kojima bi se mogla osposobiti ta stanica; međutim, u tome se nije uspjelo.

Tek 1943. godine uspjelo se uspostaviti radio-vezu u istočnoj Bosni. Kako je do toga došlo? To je bilo u proljeće 1943. godine, mislim baš 21. aprila, kada je grupa od 3 naša iseljenika iz Kanade, u kojoj su bili Stevo Serdar (sada živi u Beogradu), Duro Diklić i radio-telegrafist Milan Družić, doletjela avionom i padobranima se spustila u blizini Šehovića. Grupa je upućena od savezničke komande u Kairu i sa sobom je donijela dvije radio-stanice tipa 3.MK.I (B-2) snage 20 vati. Sobom su donijeli i 4 kristala za frekvencije 468, 576,68 i 765 MHz. sa mogućnošću dupliranja frekvencije.

Jednom radio-stanicom su rukovali Milan Družić, održavajući vezu sa Kairom i Milenko Stanišić, inženjer iz Sarajeva, koji je održavao vezu sa radio-stanicom kojom sam ja rukovao. Ja sam sa tom radio-stanicom i jednom četom, gdje je bio i drug Aca (Hasan Brkić), krenuo iz Šehovića za Majevicu, u jednu bazu nedaleko od sela Donja Trnova. Iz te baze uspostavio sam u maju mjesecu 1943. godine prvu radio-telegrafsku vezu sa Milenkom Stanišićem, koji je, nakon toga, krenuo iz Šehovića za Romaniju, sa zadatkom da uđe u sastav Šeste istočnobosanske brigade.

Milenko Stanišić je bio interesantna ličnost. Studirao je na elektrotehničkom fakultetu u Pragu i pripadao je naprednoj studentskoj omladini, zbog čega je bio proganjan. Završivši studije i vrativši se u zemlju, radio je u električnoj centrali u Užicu, gdje je 1941. godine stupio u NOV i POJ. Godine 1942. prešao je u istočnu Bosnu, u jedinice šeste istočnobosanske brigade. Bio je radio-telegrafista u štabu 27. divizije, zarobljen je od četnika, a zatim ranjen od Nijemaca, kada je izvršio samoubistvo da ne bi pao neprijatelju u ruke...

Da se vratim na onu pravu radio-vezu između mene i Milenka. Bio je to uzbudljiv trenutak kada sam jedne noći maja 1943. godine, nakon višednevног i upornog slušanja i pozivanja, prvi put uspostavio radio-vezu sa radio-stanicom na kojoj je laganim ritmom Milenko otkucavao svoje pozivne znake. Udaljeni skoro 250 km jedan od drugog, uspostavljanjem te radio-veze, osjećali smo se kao da smo tu, jedan pored drugog, kao da su se spojile naše jedinice, one koje su vodile borbe na Majevici i u Semberiji i one koje su se nalazile na prostoru Šehovići - Romanija.

Kada smo uspostavili tu prvu radio-vezu, sama spoznaja da smo time premostili veliku udaljenost (za koju bi kurir morao utrošiti najmanje 8 dana hoda), kao i uzbuđenje od saznanja da smo ostvarili cilj za kojim smo težili još od prvog našeg susreta na oslobođenoj teritoriji, imali su odražaja kod obojice, jer su nam pri kucanju ruke podrhtavale. Na radio-stanici pored mene bio je i drug Mijo Kerošević zvani »Guja«. On je bio zadužen za obezbeđenje stанице, ispomoć u punjenju akumulatora i za našu ishranu.

Za tu radio-stanicu, koliko mi je poznato, znao je samo drug Hasan. On je primao i slao telegrame. Drug Kerošević je bio skoro neprestano uz radio-stanicu. Noću je odnosio i donosio telegrame od druga Hasana. Inače, bio je neuroman u okretanju ručnog dinama i punjenju akumulatora.

Nekoliko riječi o drugu Miji Keroševiću. Mijo Kerošević - Guja, rodom iz Husina kraj Tuzle, poginuo je 1946. godine od četničke ruke, vršeći svoj zadatok kao oficir OZN-e. Proglašenje za narodnog heroja. Potiče iz porodice Kerošević, poznate po svojoj revolucionarnoj borbenosti u biv. Jugoslaviji. Jedan od njih, Jure Kerošević, streljan je 1922. godine zbog učešća u čuvenoj Husinskoj buni, u kojoj je 35 rudara izgubilo život u oružanom sukobu sa vojnopolicijskom kaznenom ekspedicijom.

Još i danas mije pred očima slika druga Keroševića, sa onim sjajem u očima kada je, priljubljen uz radio-stanicu, bio očeviđac uspostavljanja prve radio-veze.

On je u tome osjećao i značaj svoje uloge, osjećao se ponosnim što mu je dato u dužnost da se brine o bezbjednosti i tajnosti radio-stanice.

Radi bezbjednosti radio-stanice morali smo često mijenjati naše skrovište. Radio-vezu sam održavao noću, tj. tada kada sam mogao podići antenu bez bojazni da bude primjećena. Inače, danju smo bili i ja i Guja skriveni i, takoreći ne-pokretni, da se ne bismo bilo čime otkrili. Kako sam već rekao, stanica se nalazila u šumi nedaleko od Donje Trnove. Položaj nam je dozvoljavao dobar pre-gled terena prema Suvom polju, Bijeljini i Janji. U opasnim situacijama sklanjali smo se u podzemnu bazu koja se nalazila u jednoj velikoj ukopanoj drvenoj kaci. Bila je to dobra baza sa prilično uspešnom ventilacijom, izvedenom kroz šup-ljinu jednog stabla, koje se nalazilo neposredno iznad kace. U ukopanoj bazi smo imali ono najnužnije za život, zapravo hranu i vodu za nekoliko dana. Nedaleko od naše baze nalazila se kuća porodice Lazara i Đoke Jovića, koji su bili pripad-nici NOP i aktivni saradnici. Drug Đoko Jović je bio odbornik NOO, a njegova djeca, dva sina i dve kćeri, bili su dobri skojevci, odvažni pozadinski ilegalni radnici.

Njegova mlađa kćer Štaka, imala je tada oko 15 godina, bila je zadužena da nas redovno snabdijeva hranom. Ona je to činila sa izrazitim mladalačkim za-nosom i neustrašivošću, koji su bili svojstveni skojevcima i omladini uopšte u tim teškim ratnim danima.

Tamnoputa Štaka, sa velikim crnim i blistavim očima, sa pogledom punim mladosti i odanosti, što je stasala u omladinku, dobila je odgovoran zadatak da nas snabdijeva hranom i vodom u našoj bazi. Pri tome je, ne rijetko, zapadala u teške situacije, ali se uvijek znala izvući i obaviti povereni joj zadatak. Ona nije, vjerovatno, znala šta je to radio-vezu i šta mi to činimo, ali je shvatila da se radi 0 nečemu izuzetno tajnom i važnom zadatku. Ona bi danju osmatala kretanje 1 zbivanja u okolnom području, pa bi nas o tome, na pogodan način, obavještava-va. Mogu da kažem da su samo ona i njen otac Đoko znali za nas i našu bazu.

Kada smo se, u opasnim situacijama, spuštali u našu podzemnu bazu, Štaka bi nas tada ugovorenim znacima obavještavala o situaciji oko nas. Mi smo tako znali da li je opasnost prošla i da li možemo napustiti podzemnu bazu.

Sve to nam je omogućavalo da skoro svakodnevno imamo radio-vezu sa radio-stanicom u Šehovićima.

Sudbina Đoke Jovića i njegove porodice bila je strašna! Godine 1944. četnici su ubili Đoku, njegova dva sina i još četiri člana porodice, dok je njegova starija kćer Ivana poginula 1945. godine kao partizanka.

U maju 1943. godine u beloj neprijateljskoj ofanzivi šesta istočno-bosanska brigada bila je u pokretu u pravcu Ustikolina-Zelengora. Već sam napomenuo daje Milenko Stanišić sa radio-stanicom trebalo da se prebaci preko Romanije i da uđe u sastav šeste istočno-bosanske brigade, ali u tome nije uspeo, pa se vra-tio natrag u Šehoviće. Poslije proboga na Sutjesci, glavnine naših snaga, na čelu sa Vrhovnim štabom i njihovog pokreta prema Romaniji, došlo je do obrta u ra-dio-vezi između radio-stanice u Šehovićima i stanice u Donjoj Trnovi. Da bi se ta veza aktivirala, uspostavljena je kurirska veza između Sokolovića i radio-sta-nice u Šehovićima.

Nezaboravan i uzbudljiv je to bio trenutak kada sam iz telegrama, primlje-nog od Milenka, saznao daje probijen neprijateljski obruč oko Vrhovnog štaba i naših jedinica i da se oni kreću prema istočnoj Bosni. Bio je to prvi telegram potpisani lično od druga Tita. U njemu je stajalo, koliko se sjećam, da naše jedi-nice na Majevici i u Semberiji napadnu na neprijateljska uporišta, kako bi time oslabili pritisak koji je neprijatelj vršio na glavninu naših snaga, a također, stvo-rili i uslovi za njihov prodrod prema sjeveru.

Kada sam s takvim primljenim i dešifriovanim telegramom stigao noću u štab naših jedinica, zatekao sam drugove Veljka Lukića - Kurjaka, Hasana Br-kića i Jovana Radovanovića - Jovišu na spavanju. Onako još bunovni, oni nisu mogli odmah povjerovati u sadržaj tog teleograma. Veljko Lukić ne znajući da po-stoji naša radio-stanica, bio je podozriv i pomalo zbumjen. Tada mu je drug Ha-

san kazao da postoji ta radio-stanica i s kim održava vezu. Time je otklonio nevjericu koja se ispoljila kod njih dvojice.

Kratko nakon toga, radosti nije bilo kraja! U štabu je nastala neka vrsta uzbuđenja. Veljko je dao predi og da se još istog jutra napadne Ugljevik, pa i gotovo užiknuo da će ujutro, tačno u 6 sati, umarširati sa crvenom zastavom u tu varošicu i time proslaviti pobjedu naših jedinica u V ofanzivi! I zaista, toga jutra naše jedinice su oslobodile Ugljevik, pa je i drug Veljko ispunio svoje obećanje.

Od tada sa Vrhovnim štabom svakodnevno se održavala radio-veza. Jednoga dana u Titovom telegramu hitno su traženi podaci o snazi i kretanju jedinica neprijatelja u rejonu Dobojski Tuzla - Zvornik, kako bi naše glavne snage oslobođile Tuzlu. Tada, zaista, u tom rejonu, nije bilo većih neprijateljskih snaga, pa se smatralo da će naše jedinice, iako iznurene i izglađnjene, uspješno izvršiti i ovaj zadatak.

To, prema prvim podacima kojima smo raspolagali i koje smo prenijeli Vrhovnom štabu, bilo je moguće i ostvariti. Međutim, već idućeg dana primili smo nove podatke od ilegalnih obaveštajaca u gradu da se jače neprijateljske tenkovske snage kreću iz Doboja prema Tuzli. Iste noći o tome je telegramom obavješten Vrhovni štab, što je bilo presudno za donošenje adekvatne odluke za dalje operacije naših snaga.

U novonastaloj situaciji naša radio-stanica je imala pune ruke posla. Dnevno se održavalo mnogo veza. Tako je to trajalo sve do dolaska na Majevicu štaba 17. divizije. Taj štab nije imao svoju radio-stanicu, pa sam ja, po naredenju druge Hasana, prešao sa svojom stanicom u štab te divizije. Ovim je označen i početak formiranja i jedinica veze te divizije.

Kad je saznao za naš pokret, drugarica Štaka Jović nije htjela da ostane u pozadini. Uporno je zahtjevala da pođe u borbene jedinice. U tome joj je i udovljeno, pa je stupila u redove Majevičke brigade. Tu se pokazala kao hrabar borac. Jednom prilikom spasila je puškomitrailjer čiji je puškomitrailjer poginuo. Brzo je napredovala i postala zamjenik političkog komesara čete. Kasnije nisam o njoj znao ništa sve do oslobođenja. Tada sam saznao da je tragično završila život kao udata žena i majka dvoje dece...

U jesen 1943. godine prekomandovan sam iz štaba 17. divizije u štab 3. korpusa. Tu je bila već organizovana radio-jedinica, a ja sam određen da rukovodim radio-vezom 3. korpusa. U toj jedinici zatekao sam druga Atiliju Duplančića, zvanog Mate, koji je bio vrstan i požrtvovan radio-telegrafista. Sifrant je bila drugarica Nada Jovović. Jedinica je brojala oko 15 boraca, imala je jedan puškomitrailjer, agregat za punjenje akumulatora i priručnu radionicu za popravak radio-stanice. Imali smo dvije radio-stanice, od kojih je jedna bila u rezervi. Nešto kasnije došao je i drug Nahmijas Mirko u našu jedinicu.

Pored toga, bio sam zadužen za organizaciju i rukovođenje radio-telegrafskim tečajem i tečajem za održavanje radio-stanica. Održano je nekoliko takvih tečjejava, kroz koje je prošlo oko 140 slušalaca (radio-telegrafista, mehaničara i, napokon, šifranata).

Pokazalo se da se radio-telegrafisti koji su završili tečajeve vrlo dobro snale u samostalnom radu na radio-stanicama. Sjećam se slušaoca Ilije Đilasa, koji je tek što je završio kurs, dobio odgovoran zadatak da se u toku 7. neprijateljske ofanzive prebaci sa grupom boraca, na čelu sa drugom Omerom Gluhićem, u pozadinu neprijateljske divizije »Princ Eugen« i da uspostavi vezu sa radio-stanicom korpusa, kako bi se na taj način dostavljale prikupljene dragocjene informacije o neprijatelju. U tome je i uspio, a radio-vezu je održavao u izuzetno teškim i opasnim uslovima.

U međuvremenu, dok sam se nalazio pri štabu 3. korpusa, odlazio sam privremeno u 16. vojvodansku i 38. istočnobosansku diviziju radi organizovanja radio-veze u tim jedinicama.

U radio-jedinici pri štabu 3. korpusa NOV i POJ postojala je i radionica za opravku radio-uredaja. Ona je bila sposobna da opravlja raspoloživa sredstva, kao i ona koja su zapljenjena od neprijatelia.

U početku nismo imali dovoljno radio-stanica, tako da nije bilo moguće sa svim jedinicama uspostaviti radio-vezu. Veza je postojala između 3. korpusa i Vrhovnog štaba i 3. korpusa i 17. udarne divizije. Sve to je imalo i odraza na brzinu i efikasnost primopredaje poruka i efikasnost rukovođenja i komandovanja. Iz tog razloga traženo je od Savezničke vojne misije, koja se nalazila pri štabu korpusa, da nas snabdije potrebnim radio-stanicama. Međutim, izgleda, da misija nije imala ili nije htjela imati dovoljno razumjevanja za te naše potrebe... Na takav zaključak navodi i činjenica da u posiljkama oružja i druge ratne opreme, koje su upućivane u zimu i proleće 1944. godine u istočnu Bosnu, nije bilo radio-stanica. Napominjem da su tek u letu 1944. godine Saveznici počeli da nas snabdjevaju i radio-stanicama tipa SCR-284-A.

Poznato mije daje Saveznička vojna misija pri štabu 3. korpusa raspolažala sa dvije radio-stanice tipa 3-MK-I. Jednog dana na jednoj od tih stanica nastao je kvar. Šef misije obratio se našem štabu da se opravi ta stanica. Drug Mirko Nahmijad i ja preuzeли smo stanicu i konstatovali daje pregoreo namotaj pogonskog transformatora.

Misija je obavještena da se stanica ne može opraviti, radi čega je sklonjena u bazu u s. Birču. Ipak, mi smo premotali transformator i osposobili stanicu za rad, a zatim je tajno poslali u štab 38. divizije. Budući da nismo imali i kristale za rad te stanice, tako osposobljenu stanicu bez njih nije bilo moguće koristiti, a šef misije, na sva naša traženja odbijao je da nam date kristale, pa čak i kristale za vezu s Vrhovnim štabom i 17. divizijom.

O svemu tome obavjestio sam Dragu Mažara, obaveštajnog oficira štaba 3. korpusa. Ubrzo nakon toga, dok su se štab korpusa i Saveznička misija nalazili u Vlasenici, izvršen je iznenadni »četnički napad« na nas, tako da smo morali hitno evakuisati grad. Sutradan došao je k meni drug Drago i na moje veliko iznenađenje, predao mi kristale za radio-stanicu. Kakav je to bio »napad« i koga je planirao po ovome se može vidjeti.

U 1944. godini snabdjevali smo se radio-stanicama i zaplenom od neprijatelja. Tako je, početkom juna 1944. u napadu naših jedinica na štab njemačkog puka u selu Zajednica kod Lopara (Majevica) zarobljeno nekoliko neprijateljskih oficira i vojnika, zaplenjene su dvije radio-stanice, a u naše ruke pala je i njemačka šifra. Zaplenjene radio-stanice nisu bile uobičajenog tipa. Trebalo je doista truda da otkrijemo način njihovog funkcionisanja. Ipak, u tome smo uspjeli, pa su te radio-stanice korišćene za radio-telefonsku vezu, ograničenog dometa, u zoni optičke vidljivosti.

Za svakog onog koji pokušava da nakon tako dugog vremena opiše doživljaje iz onih uzbudljivih dana kada se rađala i stvarala naša veza, mnogi događaji su u sjećanju izbledjeli ili iščezli. Jedan, međutim, ostao mije u dobrom sjećanju, jer je bio neobičan, rijedak, zanimljiv, a vjerovatno i poučan.

Dogodilo se to, mislim septembra 1943. godine, u toku borbe za oslobođenje Bijeljine. Naime, naše jedinice su bile oslobodile skoro cijeli grad osim kasarne u kojoj se neprijatelj utvrdio i iz koje je davao vrlo snažan otpor. U nedostatku teškog naoružanja, našim jedinicama, i pored niza uzastopnih napada, nije pošlo za rukom da likvidiraju to neprijateljsko uporište. U međuvremenu, u štab 3. korpusa stigao je telegram iz Vrhovnog štaba u kojem se javlja da je primljen i dešifrovan telegram neprijatelja iz opkoljenog garnizona u Bijeljini kojim opkoljena jedinica javlja prepostavljenoj komandi da se nalazi u kritičnoj situaciji i da im se hitno vazdušnim putem doturi oružje, municija i hrana.

U istom telegramu Vrhovni štab sugerise štabu 3. korpusa da naše jedinice u Bijeljini u toku dana fingiraju napade na kasarnu, kako bi na taj način natjerale neprijatelja da utroši što više municije i da se što više iscrpi, a da se zatim, u toku noći, izvrši napad na neprijatelja i likvidira njegovo uporište. Tako se i postupilo. Jedinice 16. divizije su izvršile ovaj zadatak i neprijatelj je savladan. Tu je, pored ostalog oružja, municije i druge opreme, zaplijenjena i jedna radio-stanica snage 120 vati.

Zapljenjenu radio-stanicu postavili smo u s. D. Trnovu (kod Bijeljine) da bi je zatim koristili za emitovanje vijesti o našim borbama i uspjesima. Stanica je dobila naziv »Slobodna istočna Bosna«. Međutim, neprijatelj je jakim snagama (divizijom »Princ Eugen« i ustaškim jedinicama) krenuo u napad, prodro u s. D. Trnovu, gdje mu je u ruke pala i ta stanica.

Tragajući za sjećanjima na nedavnu prošlost, čovjek se osjeća obaveznim da ne prepusti zaboravu neke događaje koji su ga duboko dojmili i koji treba da ostanu zabilježeni.

Riječ je o onim neznamim, poginulim vezistima o kojima se vrlo malo zna, a još manje o njima piše. Zvao sam ih samo preko etera i to samo po imenu (Sveti, Emil, Marko, Cezare i drugi). Sačuvao sam, naime, iz NOR-a bilježnicu u kojoj sam bio označio plan veza, ali samo po imenima vezista koji su radili na radio-stanici koja je pripadala određenoj jedinici. Tako, na primer za Vrhovni štab oznaka je bila: »Veljko«, 17. diviziju »Vinko« itd. Smatrao sam da će se tako sačuvati tajnost plana veza. Nekim od ovih vezista nisam saznao prezimena ni nakon oslobođenja.

Duboko u sjećanju ostao mi je jedan Talijan, imenom Cezare, koji je 1944. godine radio na radio-stanici 38. divizije i koji je poginuo od minobacačke granate u trenutku kada je upravo održavao radio-vezu, umirući tako sa prstima na tasteru.

Cezare je bio dobar i odvažan radio-telegrafist. Njemu treba odati dužno poštovanje. Treba ga uvrstiti u red dostoјnjih italijanskih antifašista koji su se borili u našim redovima. Pored Stake, Milenka i Guje, i Cezaru nesumnjivo pripada zasluga i mjesto među onima koji su, svaki na svoj način, doprinijeli stvaranju i razvoju radio-veza u istočnoj Bosni.

U 1943. i 1944. godini brzo se razvijala i razgranala radio-veza na području istočne Bosne na kojem su dejstvovali jedinice 3. korpusa. Krajem 1944. godine postojala je radio-veza između Vrhovnog štaba i štaba 3. korpusa, između tog štaba i štabova potčinjenih divizija i između štabova divizija i štabova njihovih potčinjenih brigada. Od velikog političkog i moralnog značaja bila je činjenica da je radio-vezom 3. korpusa sa Vrhovnim štabom i dalje preko njega sa radio-stanicom »Slobodna Jugoslavija«, narod istočne Bosne, kao uostalom i širom naše zemlje, bio redovno obavještavan o našim borbama i pobjedama, takoreći istog dana kada su one bile izvođevane.

Salom Šuica

RAZVOJNI PUT JEDNOG VEZISTE

Petnaestog maja 1942. godine, kad je oslobođen Prijedor, partizani su me oslobođili iz zatvora. Začudio sam se kad sam primetio da partizani skupljaju telefone i materijal za vezu na pošti u Prijedoru. Tada je u Prijedoru postojala induktorska telefonska centrala, a telefoni su bili sa induktorskim pozivom (trebalo je okretati ručicu kod pozivanja sagovornika). Pitao sam: »šta će vam telefoni?« Oni su mi odgovorili da su im potrebni radi uspostavljanja telefonskih veza na Kozari. Kada su saznali da sam ja stručnjak za telefonske veze, predložili su da odem u partizane.

Dugi niz godina pred rat proveo sam u banjalučkoj telefonskoj sekciji, tako da sam dobro poznavao organizaciju, ne samo telefonskih veza u Prijedoru, nego i šire, na celoj teritoriji Bosanske Krajine.

Od prvog dana mog dolaska u partizane našao sam se u pojačanom vodu za vezu Kozaračkog partizanskog odreda. Odmah smo pristupili izgradnji telefonskih linija kroz Kozaru. One su isle od škole u Lamovitoj, gdje se nalazio štab 4. bataljona, do štaba odreda u Kozari. U Vitlovskoj se nalazila telefonska centrala, na koju su bili priključeni: 1. bataljon na Karanu, 2. bataljon preko Mrakovice i 3. bataljon na Podracima.

Poslovi na izgradnji telefonskog sistema veza na Kozari bili su dobro organizovani. Skidanje provodnika i izolatora vršilo se sa stalne telefonske trase, koja se prostirala pored željezničke pruge Prijedor-Svodna. Taj posao obavljali su radnici koji su i ranije radili na izgradnji tih linija, tako da su skidanje obavljali stručno. Za prebacivanje skinutog i prikupljenog materijala bili su zaduženi terenski radnici i narodnooslobodilački odbori, koji su za takve prilike angažovali od seljaka zaprege sa konjima.

U toku izgradnje stalnim telefonskim linijama kroz Kozaru povezane su telefonskom vezom sve jedinice koje su bile na položajima. U svakoj jedinici bio je određen telefonista borac iz voda za vezu; on se brinuo o telefonu i, u slučaju premeštanja izveštavao vod koji bi mu dao pomoć pri produžavanju ili skraćivanju linije.

U toku ofanzive na Kozaru, kada je neprijatelj opkolio 2. kozarački odred, telefonisti i linijaši su skraćivali telefonske linije i vršili razna premeštanja. To su činili sve do 4. jula, kada su morali sve telefonske linije prekinuti i materijal (telefonske centrale, telefon, radioaparate i sl.), koji se nije mogao nositi, zakašati. Naređeno je da se vezisti prikupe na dubičkoj cesti i da se sa 2. i 3. bataljonom probijaju kroz obruč.

U toku proboga izginula je polovina vezista. Jedan dio vezista izašao je iz obruča sa 1. bataljonom na Karan, gdje su se prikupljale jedinice i ranjenici. Ranjenici su prebačeni preko rijeke Sane u Radmirovac, na slobodnu teritoriju Grmeča, gde se nalazio i operativni štab za Kozaru.

Prebacivanje preko reke Sane kod Radmirovcia vršilo se jednim ovećim čamcem, kojeg su po danu potapah u vodu a noću ga vadili. Taj čamac neprijatelj nije nikada otkrio. Mene su isto na njemu prevezli, jer sam bio kontuzovan i nisam mogao da se krećem.

Izlaskom iz bolnice javio sam se u 1. korpus i kao vezista odmah sam uključen u izgradnju telefonskih linija koje je podizao vod za vezu, a koji je već bio formiran u Lušci Palanci.

Dok nismo izgradili telefonske veze, na terenu su delovale kurirske relejne stanice; preko kojih su prenošena naređenja i sve što je trebalo.

Vod za vezu korpusa uglavnom je izgradivao stalne telefonske linije i nastojao da jedinice poveže sa štabom korpusa koji se nalazio u Lušcu Palanci. Materijal je najčešće skidan sa trasa pored pruge i sa linija po gradovima koje bi oslobadali.

U nedostatku materijala, ponešto smo i sami izradivali. Od betonskog željeza pravili smo nosače izolatora. Neki kolar pravio nam je drvene izolatore, koje smo zamakali u bitumen radi bolje izolacije. Ne znam kako je to postignuto, ali u kozaračkim jedinicama borci su iz napada na željezničke stanice ili pošte uvjek donosili telefonske uređaje, makar bili i polupani; ponekad bi doneli i nešto što je samo ličilo na neki uređaj za vezu... Verovatno su osetili prednosti koje pružaju telefonske veze, kojima su se koristili još u 1941. godini na prostranstvima Kozare.

U napadu i oslobođenju Bihaća učestovao je i vod za vezu, jer nije imao kabla da bi povezao jedinice koje su napadale sa štabom korpusa. Po oslobođenju Bihaća, vod za vezu Korpusa angažovan je na uspostavljanju prekinutih telefonskih veza. Telefonsku centralu od 100 brojeva, koja je bila zapaljena, zbog pada električnog provodnika napona 220 volti na telefonski vod koji je bio uključen u centralu, zamenili smo drugom, ispravnom, koju smo pronašli. Na uspostavljanju pokidanih telefonskih linija po gradu angažovali smo civilne majstore koji su na vezama radili i u okupiranom Bihaću. Vod za vezu je posle nekoliko dana

popravio tek pokidanu i porušenu liniju do Bosanske Krupe i Cazina, tako da je telefonski sistem ubrzo uspostavljen i štabovi i ostali organi narodnooslobodilačkog pokreta uspešno su se koristili tim vezama.

Kad smo u potrazi za opremom za vezu pronašli priručni magacin nadziratela, telefona, mogli smo samo ustanoviti da ga je neko ispraznio pre nas. Saznali smo da su to bili borci kordunaških jedinica. Bolje sreće smo bili u željezničkoj radionici, u kojoj smo zatekli 20 komada »simensovih« stono-induktorskih telefona. Od baterija koje su bile namenjene za napajanje svetlosno-signalnih uređaja, pravili smo baterije potrebne za naše telefone. Ostalu opremu koju smo pronašli predali smo intendanturi i korpusnim radionicama.

U decembru 1942. godine, od dela voda za vezu korpusa formiran je vod za vezu 5. divizije. Ja sam tada postavljen za komandira voda za vezu 1. bosanskog korpusa. U vremenu borbi oko Sanskog Mosta za telefonske veze koristili smo postojeće linije Ključ - Sanski Most.

Formirana je i radionica za vezu u zaseoku Potkraj kod Lušci Palanke, koja je služila za opravku telefona i centrala.

U Krupskoj Jasenici 7. januara 1943. godine postrojena je 4. divizija i drugi Tito je izvršio smotru. Na zboru se skupilo mnogo naroda koji je doneo darove vojski. Svako je nešto dobio: košulju, čarape, džemper, rukavice, šal ili si. Na zboru je govorio Vrhovni komandant. Posle govora, razvilo se kozaračko kolo od vojske i naroda. Narod je priredio ručak za celu diviziju. Hrana je postavljena na čaršavima po snijegu, svaki je mogao birati po svojoj želji. U tom defileu učestvovali su i vezisti.

U toku zbora stigla je vijest daje naša slobodna teritorija napadnuta na pravcu Starog Majdana, prema Benakovcu. Neprijatelj je primetio da su na položajima ostavljene samo slabije snage. Narod je brzo skupio sanke i zaprege koje su prebacivale borce na položaje, dok se on mirno vraćao svojim kućama. Naše jedinice, koje su pošle na položaje od Jasenice, uspele su se provući neprijatelju iza leđa i zarobiti veću jedinicu, tako da su zarobljenici vrlo brzo dovedeni u Benakovac. Među zarobljenim domobranima bilo je i oficira koji su ostali u partizanima.

VEZISTI U ČETVRTOJ OFANZIVI

U jeku 4. neprijateljske ofanzive 27. januara 1943. godine, neprijatelj je, koristeći maglu, uspio da se probije u neposrednu blizinu štaba 4. divizije, koji se nalazio u selu Podkraj kod Lušci Palanke. Telefonisti su me obavestili da su Njemci došli na 50 metara od radionice i telefonske centrale. Naredio sam da najhitnije obavijeste štab korpusa i Centralnu bolnicu, i da se tek zatim, mogu evakuisati prema Lušci Palanci. Telefonisti su izbegli zarobljavanje, ali su Nijemci spalili našu radionicu veze.

Posle toga smo u Benakovcu uspostavili telefonsku vezu između osmatračnice artiljeriskog diviziona i položaja topova koji su gađali Njemce, koji su se ukopali u rovove. Kad su artiljeri ispučali sve granate, oni su topove zakopali. Sutradan je neprijateljska avijacija bombardovala Benakovac, uzaludno tražeći položaj naše artiljerije. Sem porušenih kuća, od tog bombardovanja nije bilo većih žrtava. Toga dana smo radili na premeštanju linije dalje od ceste i naselja, u šumu, odakle je štab korpusa rukovodio borbama.

Zatim smo dobili naređenje da sa vodom za vezu krenemo u Drinić kod Petrovca i da uspostavimo telefonsku vezu između Drvara i zaseoka Kozila. Idući tamo, zanocili smo u selu Korčanici. Tu smo u ondašnjem mlinu, dobili kukuruznog brašna na račun 100 kg kukururga kojeg smo dali na mjeve nje još u augustu mesecu 1942. god. Dobro smo se najeli kačamaka i još pre svitanja napustili selo; tako smo izbegli bombardovanje. Selo Korčanicu su naime bombardovali neprijateljski avioni istog dana u samo svitanje.

Dolaskom u Kozila uspostavili smo telefonsku vezu sa Drvarom. Dolaskom štaba korpusa vod je krenuo preko Klekovače u selo Mokronoge, gdje smo zajedno sa drvarskim vezistima podizali telefonsku liniju do sela Rore. U Roramu nas je sačekao kurir sa naredenjem da uspostavimo vezu između štaba korpusa u selu Stekerovcima i štaba 5. divizije na Mliništu. Zatim smo uspostavili vezu između korpusa i 10. brigade koja se nalazila u zaseoku Petrovići pod Šator-platinom.

Između Rora i Ubavića doline, našli smo jednu bojtu na manjoj uzvišici, pa smo postavili telefonsku centralu i doveli liniju iz Drvara. Sad je trebalo izgraditi i liniju do štaba korpusa. Nismo imali kablova, imali smo samo golu žicu. Ni šume nije bilo u blizini, gde bismo mogli naseći stubove. Pretražujući teren, na Ubaviškom polju, pored ovčarskih torova i koliba, našli smo kolje. Raspitali smo se ko su vlasnici tih torova, zatražili smo kolje, objašnjavajući za koju svrhu nam je potrebno. Dobili smo kolje, pozajmili su nam i čuskije jer je zemlja bila smrznuta, pa se bez njih nije moglo pobijati kolje, a došli su i seljaci, da nam pomognu. Uspeli smo još isti dan izgraditi improvizovanu liniju između centrale i štaba korpusa.

Sada smo imali dosta razgranatu telefonsku mrežu koja se oslanjala na pravac Drvar-Kozila-Mlinište. Preko toga pravca mogla se uspostaviti veza sa Glamočem i dalje. Moglo se telefonom razgovarati i sa Imotskim. Baš preko te veze saznali smo, što je nas, pušače, jako obradovalo, da je Intendantura Vrhovnog štaba poslala u pravcu Grahova duvana u listu za krajiške jedinice.

Ove telefonske veze na tako širokom prostoru omogućile su našim jedinicama da budu blagovremeno obaveštene o pravcima nastupanja neprijatelja, pa su vešto postavljane zasede radi odbrane slobodne teritorije.

Oko 10. februara 1943. godine, pod pritiskom neprijatelja, povlačili smo se preko Preodca, Tičeva i Livanjskog polja do sela Grkavaca i dalje, na Šator-platinu, koja je bila pokrivena visokim snegom i ledom. Naši konji, natovareni materijalom za vezu nisu se mogli kretati kroz snijeg pa smo ih rastovarili i pustili da pokušaju da se sami spasu. Materijal i radio-stanicu smo zakopali u snijeg. Mesto smo obeležili kako bi kasnije mogli da se vratimo po materijal. Tek smo se nakon 15 dana vratili da bismo uzeli radio-stanicu. Na Velikom Šatoru postrojene su sve jedinice odredene za probaj. Zbog blizine neprijatelja naredena je stroga tišina. Mi vezisti nalazili smo se na začelju kolone. U toku marša počele su stizati nama nerazumljive komande kao: »Čelo nalevokrug« i slično. Posle izvesnog vremena iz kolone ispred nas su se začuli pojedinačni pucnji. Postalo nam je sumnjivo pa smo se uputili da vidimo u čemu je stvar. Primetili smo jednog borca kako je opadio iz puške koju je nosio na ledima. Pravdao se da mu je puška slučajno opalila. Mi smo ga malo bolje ispitali i ubrzo ustanovili daje to četnik koji je ubačen u našu kolonu sa zadatkom da šalje signale o pravcu kretanja naše kolone, što je i sam priznao.

Na Šatoru smo se zadržali tri dana i nismo uspeli da se probijemo za našim jedinicama pošto su nam Njemci presekli prolaz. Okrenuli smo preko Malog Šatora, prema jezeru i Preodcu. Velikom mukom smo se probili preko zaledene planine do Crnog Vrha, gdje smo ušli u sastav 5. divizije. Od 20 vezista, koliko je pošlo na Šator, ostalo nas je 12.

IZNOVA STVARAMO TELEFONSKE VEZE

Posle prelaska Šatora, opet smo se prikupili u Lušci Palanci, kod Sanskog Mosta. U zaseoku potkraj našli smo spaljenu zgradu u kojoj je bila naša radio-nica. U žbunju smo pronašli telefonsku centralu od pet brojeva i pet telefonskih aparata, koji su telefonisti uspeli izbaciti prilikom iznenadnog nailaska Njemaca u januaru.

Početkom marta 1943. godine, vod za vezu radio je na uspostavljanju veze od Ataševca prema Drvaru. Na pravcu od Bosanskog Petrovca prema Oštrelju

skidali smo telefonski kabl koji su Njemci ostavili na poštanskim stubovima. Sa tim kablom smo uspostavili liniju od Ataševca do Oštrelja. Dalje smo koristili poštansku liniju Oštrelj - Drvar. Kad smo se u Cvijetniču uključili na telefonsku liniju koja je vodila iz Drvara u Liku, jer smo trebali uspostaviti vezu sa Glavnim štabom Hrvatske, javila nam se telefonistkinja na centrali, Uzelac Milka; tvrdila je da nikako ne uspeva da uspostavi vezu, tvrdeći da sa centrale ima dobру vezu, ali čim spoji našu liniju više se ne može razgovarati.

Razmišljaо sam u čemu bi mogla biti greška i zaključio da je jedino moguće da su zamenjene linije koje spajaju jednožični provodnik i zemljovod, jer smo tada inače zbog nedostatka provodnika svuda podizali jednožične linije sa zemljovodom, odnosno zemljom kao drugim provodnikom. Drugarici Milki sam sam objasnio da na centrali izvrši zamenu provodnika na liniji koja spaja Glavni štab Hrvatske. Kad je izvršena zamena provodnika na priključnicama centrale, uspeli smo uspostaviti vezu. Kasnije me je Milka ispitivala o tome kako sam mogao preko telefona »videti« u čemu je greška na njenoj centrali.

Dana 27. aprila 1943. godine dobili smo suvu hranu za tri dana i naredenje za pokret. Isključili smo se sa linije Glavnog štaba Hrvatske, pokupili smo naša sredstva veze i krenuli, preko Kamenice više Drvara, do Vagnja kod Kupresa. Sa drugim jedinicama korpusa, krenuli smo preko Janja za Vlašić. Pregazili smo Vrbas, zatim smo preko sela Bravci na Vlašiću, gde smo predanili, stigli u Šiprage. Deseta krajiska brigada srušila je poštansku telegrafsku liniju koja je vezivala Banja Luku i Travnik.

Posle zauzeća Kotor Varoši, prešli smo u Maslovare, gde smo uspostavili telefonsku vezu Kotor Varoš-Maslovare-Borja. Žicu i stubove skidali smo sa linije Kotor Varoš-Banja Luka, koju sam ja radio još 1924. godine. Avioni su nas stalno pratili, a u maju su nas i bombardovali u Sipragama.

Po zauzimanju Prnjavora štab korpusa se smestio u selu Kulaši, gdje smo postavili centralu na koju smo priključili potreban broj telefona.

VEZA PRED NAPAD NA TUZLU

Početkom augusta 1943. godine dobili smo nalog od 3. korpusa da sa 2. krajiskom brigadom predemo preko reke Bosne za Ozren. Vodio nas je jedan mlinar i pokazao nam gde se Bosna može pregaziti. Na Ozrenu nas je sačekala 15. majevička brigada sa komandantom, Ratkom Vujovićem Čočetom. Dobili smo zadatok da izgradimo liniju od Srebrenika prema Tuzli. Uspostavili smo vezu iz sela Dobrnja i povezali naše jedinice koje su se nalazile u okolini Tuzle.

Po zauzeću Tuzle štab korpusa je odmah prešao u grad. Vod za vezuje preuzeo telefonsku centralu od 150 brojeva. Koristili smo telefonske linije koje su postojale u gradu i uvodili telefone u šablove i ustanove koje su se smeštale po pojedinim zgradama. U Tuzli je pri pošti postojala sekcija za održavanje telegrafsko-telefonskih linija koju smo odmah preuzeli i sve ljudstvo zaposlili da rade na uspostavljanju poremećenog sistema telefonskih veza. Koristili smo linije koje su ranije povezivale Tuzlu sa ostalim mestima, vršili potrebna dogradivanja, radi uspostavljanja veze sa jedinicama, koje je korpus neprekidno formirao.

Došli smo do dosta telefona, kablova i alata koji nam je dobro poslužio u izgradnji linija za kojima se osećala sve veća potreba. U oktobru štab korpusa je prešao u Vlasenicu, gdje smo koristili telefonsku centralu pošte Vlasenica. Uspostavili smo telefonske veze po postojećim stubovima, izvršili manje opravke, uveli telefone u komande mjesta Bratunac, Drinjača i Nova Kasaba.

Dana 23. decembra 1943. godine prekinuta je veza sa Bratuncem. Poveo sam vod za vezu da tu liniju osposobim. U Novoj Kasabi saznao sam da su njemački tenkovi stigli u Zvornik. Pred Kušljetom smo naišli na tenkove koji su stajali pred tesnacem, dok su njemački vojnici zatrpanvali prokopanu cestu. Jednim putićem, koji vodi u selo Kušljet, ispeli smo se na klisuru iznad tenkova. Uputio sam dva boraca da se prebace do Nove Kasabe, gde se nalazio telefon, da obaveste

da tenkovi idu u pravcu Vlasenice. U odstupanju prema Živinicama i planini Zvezdi, upali smo u neprijateljsku zasedu. Tada smo izgubili sav materijal za vezu koji smo nosili na konjima. Vratili smo se u Šehoviće, gde smo morali ponovo početi sa prikupljanjem materijala za vezu.

Negdje u martu mesecu 1944. godine stigla nam je prva pošiljka od saveznika, bačena padobranima. Dobili smo pored odeće i obuće i nešto materijala za vezu.

Kad je Tuzla zauzeta po drugi put, ukazala se potreba za formiranjem jačih jedinica za vezu. Zbog toga smo u Tuzli organizovali kurseve za telefoniste. Preuzeli smo poštu i sekciiju za održavanje telefonskih linija i angažovali se na uspostavljanju veza za potrebe 3. korpusa. Formirali smo tri telefonska voda.

Početkom 1945. godine formiranje linijski bataljon i on je odmah otpočeo rad na uspostavljanju stalne telegrafsko-telefonske linije prema Sarajevu. U isto vrijeme 3. korpus je formirao linijski bataljon, koji je angažovan na uspostavljanju veza sa jedinicama koje su se nalazile na položajima prema Sarajevu.

Linijski bataljon je po zauzeću Sokolca, produžio sa uspostavljanjem veza prema Sarajevu. 6. aprila ušli smo u Sarajevo. Pošto je već ranije uspostavljena veza preko Zvornika sa Beogradom, još istog jutra javili smo Generalštabu JA da je Sarajevo slobodno. \

Žarko Žderić

VEZE NA TERITORIJI CRNE GORE DO POVRATKA PARTIZANSKIH JEDINICA IZ BOSNE

Posle odlaska grupe proleterskih i udarnih brigada za Bosnu, početkom jula 1942. godine, čitavu teritoriju Crne Gore kontrolišu i drže Italijani, četnici i crnogorski separatisti sa svojom vojskom »nacionalistima«. Ta udružena vojska - od tada pa do aprila 1943. godine, kada su se i na ovaj teren vratile jedinice iz sastava Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba - teroriše narod, pljačka, pronalazi pozadinske radnike i partizanske grupice, ubija ih, hapsi, strijelja, osuđuje na doživotnu robiju, internira u logore u Italiju ili ih drže u logorima Cetinju i Baru, kao taoce. Slično postupaju i sa svim onim ljudima za koje su, na neki način, doznali da imaju vezu sa pozadincima i da im pomažu u radu, ishrani i skrivanju.

Grupe pozadinskih partizanskih radnika međusobno su bile povezane samo kuririma i pojedinim članovima Partije i SKOJ-a. Rad pozadinaca je bio stalni i neprekidan, uvjek sa narodom. O radu pozadinskih radnika u Pivi, a u sklopu toga o kurirskim i PTT vezama u tom periodu, po sjećanju govori Ljubo Žarković

»Odmah poslije povlačenja partizanskih snaga, na područje Pive došla je po zadatku grupa poznatih revolucionara iz ovog kraja s namjerom da ilegalno živi i radi do povratka naših snaga iz Bosne. Raspored ovih grupa izvršen je uglavnom prema njihovim mjestima rođenja - u Nedojno, Pišće, Crnu Goru, Beričie, Bezuje, Goransko Smriječno, Plužine itd. Pored dvadesetak drugova koji su ilegalno živjeli, po zadatku se vratila i grupa drugova koji su dobili zadatak da se »legalizuju«, kako bi olakšali rad ilegalnim grupama i lakše obavljali određene zadatke. Međutim, drugovi koji su se legalizovali ubrzo su dopali u četničke zatvore. Četnici su saznali za ilegalne grupe na terenu. Zato su nastojali d ih što brže likvidiraju. Zavedene su najstrože represalije: hapšenje, javno batinjanje, paljenje kuća i oduzimanje stoke. Četnička žandarmerija i specijalne jedinice vršile

su svakodnevne pretrese i postavljali zasjede u selima kuda su se, po njihovoj ocjeni, kretali ilegalni radnici...«

U tim izuzetno teškim uslovima vješti kuriri su položili ispit. Prirodni uslovi i političke prilike u Nedojnom najbolje su odgovarale da se grupa ilegalaca sa Pišćeg i Crne Gore objedini sa grupom iz Nedojnog i nastavi zajednički rad. Kurirska veza bila je organizovana do savršenstva. Pored starijih i iskusnijih drugova, u njoj je učestvovao i veći broj mlađih ljudi, kao što su bili Radivoje i Vojkan Cicmil iz Pišća (objojica poginuli u NOB), Radule - Rašo Šarac (poginuo 1943. godine), Vuk Šarac, Jovan Zarković, Radenko Koprivica (poginuo u NOB), Radivoje Žarković, LJubo Žarković i mnogi drugi.

Sve su to bili mladići i djevojke od 14 do 18 godina, ali su tako vješto izvršavali zadatke da nepryateli nije pošlo za rukom da otkrije ilegalne radnike.

U septembru 1942. godine Radoman Žarković se vraćao iz kanjona Sušice, od ilegalaca. »Nagazio« je na četničku patrolu čiji je vođa bio Pero Jokanović. Četnici su ga uhvatili i počeli ispitivati i maltretirati. Pošto nije imao kompromitujući materijal, počeo je da s njima zbijaju šalu. Međutim, četnici je nijesu prihvatali, već su ga vezali i sproveli u svoju komandu, na Trsi. Tamo je podvrgnut batinjanju, a onda je, pošto nije ništa priznao, sproven u četnički zator na Rudinu. Tamo gaje isleđivao četnički komandant Drago Bojović, po struci pravnik, stalo tražeći odgovor na pitanje: da li je član SKOJ-a. Ispitivanje je praćeno udarcima mokrim konopcem.

Radovanje izdržao svu torturu, pa su ga ponovo vratili u zator, a noću izveli u obližnju ljeskovu šumu, dali mu kramp i naredili da kopa grob za sebe. Bojović gaje ponovo pitao da lije bio kod partizana, što je Žarković negirao. Međutim, na pitanje da li je član SKOJ-a, uvijek bi začutao. To je Bojović rasrdilo, pa su udarci padali, a on ponavlja: »Odgovori već jednom-je si li ili nijesi?« Radoman je odjednom povikao: »Pa šta vam je to?! Ja mislim vi to mene nešto sramotite.« Izgleda daje Bojović povjeravao toj »naivnoj« izjavni, iako je Žarković bio član SKOJ-a. Iz zatvora je pušten nakon dvomjesečnog mučenja.

Krajem septembra 1942. godine četnički vojvoda Nikola Bojović riješio je da, noću, likvidira ilegalce u Nedojnu, pa je sa jakim snagama, »opsadirao« selo. Obruč je bio tako gust da niko iz sela nije mogao izaći. Veza sa ilegalcima bila je prekinuta. Po dogovoru, trebalo je kuriri da dodu na određeno mjesto, donesu hranu i obavijeste o kretanju četnika. Pošto niko nije mogao proći kroz četnički obruč, postajalo je opasno da ilegalci krenu dublje prema selu i - upadnu u četničke zasjede. Situacija je bila krajnje kritična.

Ipak, nađeno je rešenje: Milivoje Ušćumlić dječak od 13 godina i siroče bez oba roditelja, dobio je zadatak da pode na određeno mjesto i saopšti pojedinosti 0 situaciji. Izmišljena je i priča daje izgubio koze, a to je kod četnika »upalilo«. Četnici su provjerili ko je i, pošto su ustanovili da nema krvne veze sa »Mošovicima«, pustili su ga, pa je i obavještenje stiglo na vrijeme.

Ali, tada je i Radenko Koprivica podvrgnut javnom batinjanju pred prisilno okupljenim stanovništвом iz Nedojnog i drugih sela, ali ništa nije priznao, kao što ništa nije moglo pokolebiti ove mlade ljude da izvrše svoje kurirske i obavještajne zadatke...«

Ilegalnih grupa bilo je širom Crne Gore: u primorskom kraju, oko Cetinja 1 Podgorice, u Vasojevićima. Živjelo se, uglavnom, blizu kuća saradnika NOP-a i u zemunicama, odakle se, prema mogućnostima, djelovalo. Između tih grupa i partizanskih rukovodstava - od proljeća 1943. godine, i komandi jedinica išli su pouzdani kuriri, mahom mlađi ljudi, pletući onu mrežu nevidljivih i sigurnih veza. Bili su svugdje prisutni, u sve upućeni, od saradnika iz naroda o svemu obaviješteni. U isto vrijeme ne miruju ni Italijani a ni četnici: oni sve češće organizuju hajke i, u neravnoj borbi, razbijaju po koju grupu, a pojedince i likvidiraju. Neki drugovi proglašeni su i za narodne heroje: Nikola Durković (ubijen u selu Podi u Boki kotorskoj), Milan Kuć i Vukadin Vukadinović (ubijeni, sa grupom drugova, u zemunici Lešnice u Vasojevićima), Vojo Ražnatović (uhvaćen i strijeljan na Cetinju). Svetjetli primjer je ostavio iza sebe i Boro Ćetković, koji je uh-

vaćen, kao kurir dok je prenosio obavještenja od ilegalaca u gradu grupi ilegalaca na terenu. Zbog čega je strijeljan u Podgorici.

Pozadinski rad, dobro organizovan i veoma intenzivan, naročito s proljeća 1943. godine, suzbijanje na sve nacine. Tako su mnogi pozadinski radnici sa područja Crne Gore u ovom, inače najkritičnjem vremenu, ubijeni ili pohvatani pa strijeljani, odnosno zatvoreni i osuđivani na doživotnu robiju - neki i na 100 godina zatvora! Drugi su odvedeni u italijanske zatvore, gdje su, mnogi od njih ostavili i svoje živote. Među njima je bilo i na desetine kurira...

Pošte i telefonske centrale koje su tada radile u pojedinim većim mjestima okupirane teritorije, radile su sa znatno smanjenim prometom, uglavnom za potrebe okupatora i njihovih službi. Istina, preko pošta koje su tada radile, rodbina interniranih partizana i saradnika simpatizera NOP-a, koji su se nalazili u logorima u Albaniji i Italiji, odnosno logorima u Crnoj Gori, mogla je slati pakete sa hranom do dva kilograma mjesечно. Pored toga, najbliža rodbina mogla je internircima preko ovih pošta slati i po jednu dopisnu kartu jedanput mjesечно. Pošte su te paketiće sa hranom i dopisnice predavaće vojnoj italijanskoj pošti, a ova ih je, po međunarodnom ugovoru, transportovala u mjesto gdje se internirac nalazio. U tom pogledu značajnu ulogu je odigrao i Međunarodni crveni krst.

Bilo je više primjera da službenici na poštama propuštaju i veću težinu od dva kilograma hrane u paketu, a to je ipak mnogo značilo za zatvorenika - internirca. To su činili službenici na poštama u Cetinju i Baru, posebno ako se paket slao za logor u Baru, onda i najveći u Crnoj Gori.

VEZE U PIVI I U DURMITORSKOM KRAJU IZMEĐU ČETVRTE I PETE OFANZIVE

Prodorom jedinica NOVJ od Bosne, aprila 1943. godine, poslije četvrte neprijateljske ofanzive, opšta vojna i politička situacija u Crnoj Gori počinje naglo da se mijenja, nabolje.

Poslije oslobođenja Gacka i Avtovca, jedinice Treće udarne divizije prodrole su u teritorij Crne Gore i zauzele Višnji Do i Krstac u Goliji. Četvrta i 5. crnogorska brigada izvršile su snažan prođor na pravcu Goransko - Piva - Šavnik. Zauzele su Pivu, Pivsku Župu i Pivsku planinu, kao i Bajovo Polje. Sedma krajška i terenske jedinice oslobodile su Šavnik, Žabljak i Boan. Zatim su oslobođeni Drobnjaci, Jezera i Šaranci. Krajem aprila partizanske jedinice izbile su na Varatilo kod Mojkovca i Kolašina. U Sandžaku, su, snagama Treće proleterske sandžačke, oslobođeni Metaljka i Kovren.

Sada i za veze nastaju novi, povoljni uslovi. O tome govori i Ljubo Žarković:

»Dolaskom partizanskih jedinica u Pivu, obnovljene su telefonske linije i pošte koje su ranije radile. Njihov rad nije više prestajao do oslobođenja, sem za vrijeme neprijateljskih ofanziva. Tada su u Pivi formirane dvije komande mjesta i to jedna kod Pivskog Manastira, a druga na Trsi, koje su bile povezane telefonskom vezom. Što se više razvijala NOB, stvarala se sve veća slobodna teritorija i sve veće vojne jedinice - divizije i korpsi, zato su i sredstva veze bila sve više u upotrebi. Divizije i korpsi raspolažali su svojim radio-telegrafskim stanicama, pomoću kojih su međusobno održavali veze.«

Telefonske veze u Pivi i prema Šavniku postavljao je ondašnji vezista Jovan Glomazić; glavni rukovodilac veza bio je Milonja Žižić, a vezisti: Miloš Karadžić, Milorad Mijović, Vojin Zeković i dr. Poslije postavljanja telefonske linije Manastir Piva - Šavnik, Jovan Glomazić je određen za čuvara ove linije i za telefonistu u Manastiru. Ovu liniju je uglavnom održavao sve do oslobođenja Nikšića, septembra 1944. godine.

Uporedno sa postavljanjem telefonskih veza na oslobođenoj teritoriji, posadnim četama je stavljen u zadatku da prikupljaju poštanske pošiljke - pisma od komandi mjesta i vojnih jedinica, koje su kuriri tih četa prenosili.

Glavni štab NOP odreda za Crnu Goru i Boku 14. maja 1943. godine je naredio da se organizuju: Komanda područja u Šavniku za srez durmitorski, a komande mjesta u Žabljaku, Šavniku, Boanu, Njegovudi, Pivskoj Župi i Pivskoj planini, te odsjek za vojne vlasti pri Glavnom štabu.

Štab Druge proleterske divizije nalazio se u selu Mokro (Šavnik)-Štirni Do, gdje su slati izvještaji svih vojnih jedinica sa terena. Štab divizije je te podatke, preko radio-stanice na kojoj je radio telegrafista Pavle Bojčević, slao Vrhovnom štabu. Tako štab divizije 4. maja šalje iz Miloševića kod Šavnika telegrafski tekst sledeće sadržine: »Neprijatelj na prostoru Surđup - Javorak uništen i zarobljen. Ubijeno 450 neprijateljskih oficira i vojnika. Zarobljeno oko 500 Italijana i oko 200 četnika...«

Prva proleterska divizija NOVJ je od 17. maja 1943. godine izdavala naredbe štabovima 1. proleterske i 3. kraljičke brigade pomoću radio-stanice, a one su bile u stalnom međusobnom kontaktu, iako su se nalazile na relaciji Šahovići - Kovren, jer su bile povezane stalnom telefonskom vezom. Razumije se, taje služila i partijskom rukovodstvu, terenskim jedinicama, organima vlasti, itd.

Uporedo sa akcijama koje su izvodile jedinice NOVJ po povratku iz Bosne, a na području Pive, Durmitora i Sandžaka, sve do Bioča kod Podgorice, Vrhovni štab, Glavni štab NOP odreda za Crnu Goru, štabovi divizija, partijska rukovodstva i svi drugi činoci radili su na formiranju novih partizanskih jedinica širom Crne Gore (četa, bataljona i odreda). U tom smislu slijedile su zapovijesti i naredbe svim partizanskim odredima za pojačanu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika.

Međutim, razmah borbi, a time i veza, naglo prekida »Peta« neprijateljska ofanziva koja je zahvatila ovaj teren i bila uzrok da Crnu Goru, ponovo za kraće vrijeme, ovog puta za svega dva mjeseca, napuste partizanske jedinice, tako da su opet ostale ilegalne grupe i partijska rukovodstva, između kojih su vezu ponovo održavali samo kuriri.

KURIRI NA RATNIM STAZAMA CRNOM GOROM

Kurir pješak je u kamenitoj, besputnoj i često ratovima zahvaćenoj Crnoj Gori odvukao bio veoma cijenjen čovjek, a kurirska veza često primjenjivana i najpouzdanija. NOR u tom pogledu nije bio izuzetak. Naprotiv, Crnom Gorom okupiranom i oslobođenom kretali su se brojni kuriri, mahom mladići i djevojke, ali i dječaci i ljudi i žene u zrelim godinama, uvjek brzi, sigurni, hrabri, snalažljivi, odlučni da prenesu poruku, izvještaj, naredjenje, da uspostave prekinutu ili novu vezu, da jedinice, komitete, odbore, ilegalne grupe - povežu, zbliže, donesu ljudima sigurnost, radost...

Štabovi, partijska rukovodstva i odbori, kolektivi i pojedinci, mogli su se osloniti na usmenu riječ kurira. Ta kurirska veza bila je najsigurnija i onda kada su obezbeđene telefonske i radio-veze. Sva tehnička sredstva mogla su da iznevjeri, da se desi da neprijatelj prisluškuje i da zloupotrebi informaciju ali kad su kuriri u pitanju - to se nije dešavalo.

Kuriri nijesu bili samo borci iz naroda koji su prenosili pismena i usmena naredjenja, od kojih su često zavisili životi ljudi i uspjesi u borbi već i svojevrsni vijećnici revolucije. Bili su povezani sa narodom, a naročito onda kada je bilo najteže i kada su se probijali kroz neprijateljske borbene redove. Bili su i propagatori NOB-a, ljudi koji su uspješno raskrinkavali neprijateljsku propagandu. Oni su održavali vezu između rukovodstava i između oslobođenih teritorija i mesta koja su još bila pod neprijateljskom kontrolom.

Ustanak u Crnoj Gori već od početka, 13. jula 1941. poprimio je opštenarodni karakter. Tu je bio veliki broj jedinica, štabova, sektora itd. Cijelu Crnu Goru zahvatilo je plamen ustanka i ona je, izuzev nekoliko najvećih gradova, oslobođena u nekoliko dana žestokih borbi. U takvim uslovima odvijala se veoma živa

kurirska služba, manje ili više umješno organizovana. U većini članovi Partije i SKOJ-a, kuriri su krstarili Crnom Gorom, prenoseći direktive, naređenja, izvještaje.

*

Na području danilovgradskog sreza u opštenarodnom ustanku je preko kurira uspostavljena čvrsta veza između gerilskih grupa, vodova, četa, bataljona i odreda. Među hrabrim kuririma ovog sreza istakli su se Aga Đurović, Dragan Kovačević (obojica poginula na Sutjesci, juna 1943.), Nikola i Vlado Sekulić (poginuo na Kablenoj glavi više Župe nikšićke, 1942. godine). Nikola je, u jesen 1942. prilikom odlaska Dušana Mugoše iz Crne Gore kod Tita, u Bosnu, bio jedan od njegovih kurira - pratilaca u vrijeme kad je svaka druga veza Vrhovnog štaba sa Crnom Gorom bila prekinuta i, praktički, nemoguća.

Kasnije, 1943. i 1944. danilovgradski teren je pokrivala gusta mreža kurirskih veza. U jesen 1943. na terenu ovog sreza formiranje Zetski NOP odred, zatim Komanda područja i više komandi mjesta. Tada je postojala i sigurna telefonska veza koja je međusobno povezivala komande mjesta, Komandu područja i štaba Zetskog NOP odreda, ali je dejstvovala i dobra kurirska veza. Kuriri su uporedo sa kurirskom službom, kontrolisali i linije. Većinom su išli na konjima, čak do Kolašina, da bi u povratku kako se sjeća Nikola Sekulić, donosili ratni materijal, odjeću i obuću, kao i hranu koju su saveznici avionima spuštali na područje Kolašina.

*

Teritorija Tuzi (mjesto i kraj pored Titograda) od početka je bio pod albanskim okupacijom. Međutim, ovdje je od ustanika djelovala organizovana kurirska služba, sastavljena od grupe naprednih mještana: radnika, studenata, đaka i jednog broja seljaka, koji su kurirskom vezom bili povezani sa Kućima, Bratonožićima i Vasojevićima, odnosno njihovim ustaničkim jedinicama. Čuveni su bili Biljo Lekić, Mahmud Lekić (poginuo kao borac izvidakog voda V proleterske brigade), Feto Lekić, Feto Sujović, Bako Ćulić i dr. Te kurirske veze na veoma teškoj relaciji održavane su do povlačenja partizanskih jedinica za Bosnu, juna 1942. godine. Poslije su te veze obnovljene sa ilegalcima u Kućima i Pokrajinskim komitetom KPJ za Crnu Goru. Organizacija u Tuzima je, preko kurira, imala vezu sa partizanima Albanije koji su djelovali u Skadru i okolini. Među tim partizanima bio je i jedan broj mještana iz Tuzi koji su, zbog četničkog terora napustili Podgoricu i prešli u Albaniju. Sa iseljenicima u Albaniji vezuje održavao Bako Ćulić. On je preko svojih veza izvlačio i internirce iz logora u Albaniji. Preko organizacije u Tuzima i kurirske veze, početkom 1943. godine u Skadru je formiran ilegalni odbor Jugoslovena, čiji je predsjednik bio Ahmet Bratović, a sekretar Bako Ćulić, koji je bio glavni organizator.

U novembru 1942. godine, Šaćir Otović iz Viadana, prijatelj braće Šarkić iz Titograda, organizovao je prebacivanje u Albaniju predstavnika CK KPJ Blaža Jovanovića, Voja Todorovića i Dušana Mugoše. Ove kurirske veze omogućile su neprekidne kontakte Albanske partije rada sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Crnu Goru. Ispred Albanske partije rada za vezu je odgovorao Veselj Šantoja, član CK Albanije, zajedno sa Rešidom Rusom, članom Partije iz Skadra. (Obojica su, vraćajući se sa zadatka iz Kolašina, 1944. godine, poginuli u blizini Skadra.)

*

Piva i durmitorski kraj bili su tereni kojima su održavane brojne kurirske veze. Poznato je, recimo, daje Vrhovni štab poslije povlačenja partizanskih jedinica iz Srbije, 25. decembra 1941. godine iz Rogatice naredio Durmitorskom NOP odredu da dva svoja bataljona uputi u pravcu Goražda, Kalinovika i Čaj-

niča, što je bilo i hitno i važno. Ovo naređenje Vrhovnog štaba na Žabljak je donio specijalni kurir Durmitorskog NOP odreda Pero Žarković, student prava i član KPJ.

Jedan drugi pripadnik bratstva Žarkovića, Ljubo, sjeća se da je sredinom marta 1942. godine u Pivi, na Kraću, formirana komanda mjesta koja je objedinjavana i vršila mobilizaciju ljudstva za nove akcije. Kurirska služba je dobro funkcionisala. Veza između komande mjesta i partizanskih jedinica koje su napadale zloglasno ustaško uporište Barać držao je Radule Šarac-Rašo iz sela Nedajnog (poginuo 1943. godine u zaštiti ranjenika u petoj ofanzivi). Bilo je i drugih kurira. Vrhovni štab je do 9. maja 1942. godine boravio u Foči, a toga dana je prešao na područje Crne Gore, smjestivši se na Liječevine, blizu Šćepan-polja, na lijevoj obali Tare. Od tada je kurirsku vezu između Vrhovnog štaba i nižih štabova na području durmitorskog sreza vršio član KPJ Milan Koprivica.

O veoma razvijenim kurirskim vezama u durmitorskom kraju još jedna pojedinost. Poslije bitke na Pljevljima, vođene 1. decembra 1941. godine, ostalo je ranjeno 40 - 50 boraca, sakrivenih u kućama, dvorištima i zaklonima. Iz takve situacije se nijesu mogli sami izvući, niti su ih, u povlačenju, naše jedinice mogle iznijeti, a pretpostavljalо se da su živi. Grad Pljevlja je bio zatvoren i u štabu Durmitorskog NOP odreda nije se moglo ništa dozнати o sudbini ranjenika. Onda je odlučeno da štab odreda pošalje pismo komandantu italijanskog garnizona u Pljevljima i da za ranjene partizane nudi zamjenu za oko 90 italijanskih zarobljenika, koji su se nalazili na Žabljaku, pri štabu odreda. Pismo je napisao Moša Pijade i naslovio ga na generala Đovanija Ekspozita. Pismo je bilo vrlo teško odnijeti, s obzirom na to da je grad Pljevlja bio zatvoren. Izvršenje tog zadatka dobio je Milovan Laušević-Ciko, stari komunista, hrabar i odvažan borac sa Žabljaka. Ciko je od Žabljaka do Pljevalja razmišljaо kako da se snade, kako da pred pismo i doneše odgovor. Došao je do periferije grada, gdje gaje dočekala straža »na ulazu u blok«. Zatražio je da ga odvedu u komandu, ali ga je straža dobro pretresla i telefonom obavijestila komandu. Došao je jedan oficir, sa tumačem. Objasnio je oficiru daje putovao za Sandžak radi kupovine žita i da su ga na putu presrelj neki naoružani ljudi koje ne poznaje, dali mu pismo i zaprijetili da se bez odgovora ne vraća živ, a samo oni znaju gdje će ga pri povratku kući prestati. Oficir je insistirao da od Cika dobije izvjesne podatke, ali je na svako pitanje dobio negativan odgovor. Nakon dužeg čekanja, negdje krajem dana, došao je oficir i predao odgovor na Mošino pismo. Ciko se vratio na Žabljak. U pismu je bio negativan odgovor. Ranjenici su već poubijani, a u bolnici su bila samo dva kojima su lječari amputirali po jednu nogu, a kad su se oporavili pustili su ih da izađu iz Pljevalja.«

Odmah nakon ustanka na području Šavnika i Boana uvedene su bile posadne čete, od kojih je jedna bila u Boanu. Čuveni kurir te čete bio je Radivoje Peškov-Trebješanin. On je na dužnosti kurira, noseći pismeno saopštenje za štab partizanskih jedinica u Dragovića Polju, uhvaćen marta 1942. godine od četnika. Kurirsku dužnost od Boana do Dragovića Polja vršio je Vasilije M. Žeković. Pripadnik te posadne čete i upravnik pošte na Boanu, Alekса Đ. Špadijer, upućen je u martu 1942. godine, sa pismenim saopštenjem u štabu partizanskih jedinica na Crkvinama, prilikom vodenja borbe sa četnicima kod Kolašina.

Nekako baš u to vrijeme, kada su četnici u ovom kraju dizali glave, na kurirskoj dužnosti pri štabu bataljona »Miloš Mališić« bio je Mijo Veljić iz sela Doca kod Berana (danasa Ivangrad). On je prenosio partizansku poštu od drugova iz Berana za Glavni štab NOP odreda Crne Gore i Boke, koji se tada, u rano proljeće 1942. godine, nalazio na Radovču (kod Podgorice). Veljić je poginuo,

1944. godine, kao borac 4. crnogorske brigade u borbama na pravcu Vrbica - Petnjica.

*

Područjem Mojkovca od početka NOR-a odvijale su se mnogobrojne borbe partizanskih jedinica protiv okupatora i četnika, a razvijena je bila i kurirska

služba. Nju su organizovali mjesni NOO. Za potrebe MNOO Kolašinska Polja kuriri su bili: Vukota R. Vasović, koji je 1941. i 1942. godine dugo vršio dužnost kurira između odbora u Kolašinskim Poljima i komande bataljona »Aleksa-Bećo Đilas« i obratno. Bio je član KPJ. On je kasnije, kao gerilac, pao u ruke četnika i strijeljan na Cetinju, juna 1943. Između MNOO Kolašinska polja i partizanskih jedinica dugo je bio kurir i Jugoslav B. Drobnjak. Kasnije se legalizovao, po zadatku Partije, da bi za vrijeme prvog snijega 1943. godine tragicno završio život: poginuo je od gerilaca, jer su ga četnici bili mobilisali u izvođenje akcije radi čišćenja terena od ilegalaca. Takođe je na ovoj relaciji dugo bio kurir i Radomir Šćepanović.

Kad je riječ o Kolašinskim Poljima treba spomenuti i ime Novaka Šukala, Dalmatinca, kurira štaba Drugog udarnog korpusa, koji je poginuo oktobra 1943. godine, noseći poštu od štaba korpusa za jedinice na položaju u Kolašinskim poljima. Poginuo je noću, od četničke zasjede, ali je uspio da pismenu poruku proguta. Prema sjećanju Lakića Šćepanovića, poznati kurir i Kolašinskim Poljima pred kraj rata bio je Jakov Mihailov Šćepanović iz Gojkovića. On je raznosio poštu u ataru odbora do Mojkovca. Bio je skojevac od 1944. godine, a poticao je iz partizanske porodice: brat mu je poginuo u Zagaraču kao borac 4. proleterske brigade, a otac umro od posledica batina dobivenih od strane četnika.

U januaru i februaru 1942. godine kurirske veze između štaba Komskog odreda, koji se nalazio u Kolašinu, i štaba jednog od bataljona ovog odreda, koji se nalazio u Konjusima (kod Andrijevice), kako se sjeća Milorad Culafić, održavali su Veličko Đokov Zogović i Božo Vojvodić. Kasnije, u junu 1944. godine formiran je Sreski NOO Andrijevice i u to vrijeme kurirske veze vršili su Vujko Baković i Milutin Folić, članovi KPJ. Imenovani su održavali kurirske veze između sreskog i mjesnih odbora u srežu, kao i između sreskog i mjesnih komiteta, a po potrebi su upućivani u Berane, Bijelo Polje i Kolašin.

*

Sa područja Bijelog Polja bili su poznati kuriri Dimitrije Goljević koji je imao svega 14 godina; Rade Petrov Bučkić (poginuo 1943. godine na Prijepolju); Marko Petrov Matijašević (uhvaćen 1943. godine i strijeljan u Baru), Vuko Dola Rahević (poginuo u Pivi 1944. godine), Radivoje, Stanišić Đoko, Nika Jurišić kurir Treće sandžačke brigade, poginuo 1943. godine u Bobovu kod Pljevalja; Milutin Zeković poginuo u Bobovu kod Pljevalja; Mole Lema Čujović, Veselin Basegić, poginuo 1943. godine. Ti ljudi su, prema sjećanju Ljuba Nikolića, održavali veze između štabobova jedinica, komandi mesta i bolnica.

*

Na teritoriji nikšićkog sreza kurirske veze su bile veoma razvijene od početka ustanka pa kroz sve ratne godine.

Kurirske veze između pripadnika narodnooslobodilačkog pokreta sela Oputno opštine Rudinske, sa selima dotičnih opština u srežu nikšićkom i sa Hercegovinom za čitavo vrijeme četvorogodišnjeg rata održavali su sigurni kuriri.

Iz sela Vrbice to su bili: Jefto Đordijev Bjelica, Rako Lazarov Bjelica, Ljubo Milovanov Bjelica (poginuo kao partizan kod Sarajeva 1943.), Milosav Milovanov Bjelica, Drago Milovanov Bjelica, (umro od tifusa 1943.), Radivoje Grujov Bjelica, Obrad Đordijev Bjelica, Miluša Jevtova Bjelica, Luka Đordijev Bjelica, Vidosava Bakova Bjelica, (poginula u partizanima 1943.) i još 30 drugarica i drugova pripadnika bratstva Bjelica. Zatim, tu su bili: Radovan S. Nikolić, Vidosava Radovana Nikolić, Mirko Simov Uljarević, (poginuo u partizanima 1943.), Andrija Simov Uljarević, Todor Ilijin Uljarević, Božo Simov Guca i dr. Svi su kuriri ovog sela bili odani, povjerljivi i hrabri, a svaki drugi je bio član KPJ ili SKOJ-a.

Iz sela Kovači poznati su kuriri: Bajo Stevanov Bjeletić, Mujo Blagojev Bjeletić, Prodan B. Bjeletić, Jovan S. Budalić i Miloš Špirov Budalić.

Iz sela Ubla: Milovan Blagojev Glušac i Prodan Blagojev Glušac (poginuo kao partizan 1943.) i još 7 drugova iz bratstva Glušac, te Milorad Mitrov Vujačić.

Iz sela Gornje i Donje Crkvice bili su kuriri: Stevan Jeftov Krtolica, Mato Blagojev Kraljević, Tripko Drekov Kraljević i još 10 mještana.

Iz sela Mučji Do: Peko Milošević, Gojko Milošević, Kosto Papić, Tomo Papić, i Rade Ristov Albijanić.

Iz sela Podvrš, Vraćenovići, Gornji i Donji Pilotovici i Koravlica: Mihailo Radov Lalićević, Bajo Stevanov Papić, Novak Perućica, Krsto Perućica i još 11 žitelja tih sela.

Ovi kuriri su sa opštinom u Banjanima imali vezu preko Mata i Mila Kilibarde, Luke Koprivice, Pavla Obradovića i drugih političkih radnika sa terena Banjana. U opštini Grahovo glavna veza bio je Vasilije (Čile) Petrov Kovačević, koji je političke radnike ove opštine povezivao sa mjesnim pokrajinskim komitetom Partije.

Kuriri iz ovog kraja održavali su vezu i sa rukovodstvima u Bosni i Hercegovini. Glavni posrednik je bio Pavle Salatić, koji je jedno vrijeme, po zadatku Partije, da bi mogao što uspješnije raditi za NOP, bio komandir četnčke čete (danas nosilac Spomenice 1941). Na njega su se naslanjale partijske i ustaničke veze u Hercegovini koje su držali kuriri: Nikola Kukić i Svetozar Medin iz Bileća, Milovan Salatić i Lazar Salatić, Petar Crni, Mirko Popara i drugi. To je, po sjećanju Veliše Bjelice, bila glavna veza Crne Gore, preko Hercegovine, za Bosnu.

Pored pojedinaca koji su hrabro i besprekorno obavljali kurirske dužnosti, bilo je mnogo u selima pojedinih istaknutih porodica-kuća koje su svesrdno primale kurire, grupe boraca, partizanske rukovodioce, pozadinske radnike, do kraja rata vjerno služeći borbi naroda i revoluciji. Navodimo samo jedan iz sjećanja prvoborca Joka Kneževića. U selu Obardama živio Simo Despotović, sa ženom Androm i devetoro djece. Živio je dosta siromašno, ali je, doslovno sa cijelom familijom, od prvog dana ustanka do oslobođenja, bio najpouzdanija veza partizana koja je išla od Pljevalja prema Prijepolju, preko sela Jabuke.

*

Simova kuća je bila sigurno sklonište pripadnika NOP-a u najkritičnijim danima, kada je neprijatelj strogo kontrolisao čitav teren. Tada su ovuda prolazili partizani - pozadinski radnici ili kuriri, obavještavajući se o mjestima gdje mogu ostaviti javke, izvještaje ili poruke, odnosno odakle ih treba uzeti, što su Anda i njena djeca znali i pouzdano krili od svih koji to nijesu smjeli znati. To su, obično, bila mjesta pored puta: veći kamen, brdašće u predjelu pašnjaka, markantna drveća u šumi, određena voćka i sl. Na tim mjestima, u skrivenicama, ostavljana je partizanska pošta. Stizali su ovuda kuriri čak od Durmitora, od Zlatara, sa bosanske strane. Odavde su, po Andinom nauku, stizali i na paninu Zlatar gdje je, iznad sela Draževića, bila šuplja bukva, koja je za sve vrijeme rata služila kao partizanska pošta. Ova »dopisna bukva«, kako su je nazivali partizani sa Zlatara, služila je za ostavljanje tajnih poruka za partizanske kurire, koji su, preko prijepolskog sela Kamene Gore, dolazili ovamo i ostavljali i uzimali poštu. Pisma su ostavljena u duplju šuplje bukve, vješto zamaskirana da ne dođu u ruke nepoželjnih osoba (bukva - partizanska »pošta«, iako dosta oronula od vremena i godina, danas je pod zaštitom države). A takvih »pošta« na ovom terenu, od Pljevalja do Nove Varoši, bilo je više.

*

U ovom kraju je održana jedna interesantna veza. Riječ je o tome daje Duro Čagorović, u bici na Pljevljima komesar bataljona »Bijeli Pavle«, 21. decembra 1941. u Rudom dobio od druga Tita pismenu poruku za Glavni štab NOP za Crnu Goru i Boku, sa napomenom da će u Novoj Varoši dobiti novac koji treba sigurno da prebací Glavnom štabu, tada na Gostilju kod Danilovgrada. Dao mu je i

zapečaćeno pismo za štab srpskih jedinica u Novoj Varoši i rekao da je to vrlo važna poruka koja ni po koju cijenu ne smije pasti neprijatelju u ruke. Kao pratnju mu je dao još 9 boraca, Crnogoraca, koji su dobro znali teren kojim su, po bespuću, dubokom snijegu, između italijanskih i četničkih zasjeda, morali proći.

U Novoj Varoši je dobio 100 kg novaca u srebru i milion dinara u papiru, namjenjenih Glavnom štabu. Novac u papirima je stavio u džepove, a sanduke srebrenog novca natovario na konjića. Pratioci nisu znali o novcu. Na Kameni goru je stigao 24. decembra i 100.000 dinara u papirnom novcu, po uputu druga Tita, dao Velimiru Jakiću. Odatile je nastavio put sa 20 partizana. Bilo je veranja bespućem i zaledenim stazama, izbjegavanja susreta sa četnicima i slično. Tako je stigao na Žabljak gdje je ostavio 300.000 dinara za potrebe bolnice za liječenje ranjenika sa Pljevalja. Narednog dana se uputio prema Boanu i u novogodišnjoj noći prešao planinu Javorje. Usljed snažne oluje i vejavice tu konj, koji je nosio 100 kg srebrnog novca, nije mogao izdržati, ali su Đuro i njegovi borci moralni. Vođa je bio prinuđen da otkrije tajnu: konj ne nosi tromblone već srebrni novac za Glavni štab, u 20 kesa, po 5 kg. Svaki pratičac spremno je uzeo po koju kesu i put su nastavili bespućem Gornje i Donje Morače i Rovaca. Tek 3. januara, nakon više od 10 dana pješačenja, stigli su u Glavni štab. Komandant Ivan Milutinoić je primio 100 kg srebrnjaka i ostatak papirnog novca. Time su Đuro Čagorović i njegovi pratioci u potpunosti izvršili »kurirski« zadatku dobitven od Vrhovnog komandanta.

Poslije opštenarodnog ustanka u cetinjskom kraju, rukovodstvo je, uvidajući neophodnost veza između gerilskih jedinica, te shvatajući daje to, za početak, moguće jedino kuririma, za kurira odredilo Sima Džakovića, člana KPJ od 1935. godine. On je taj zadatku odgovorno obavio, a kasnije je bio glavna kurirska veza između štaba Lovćenskog NOP odreda i Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku. Sjeća se kako je obilazio gerilске odrede Ljubotinja i Ceklina, ulazio u okupirano Cetinje, donoseći poruke i iznoseći izvještaje i ponešto materijala, primao zadatke od štaba lovćenske brigade i Okružnog komiteta Partije, koji su, za vrijeme osjeke borbe, bili u panini Stavoru. Za članove štaba i Okružnog komiteta znao je tada samo Niko Celebić-Sula i preko njega su isle sve veze. Na Stavoru je uskoro održana i okružna partijska konferencija kojoj je, pored ostalih, prisustvovao i Blažo Jovanović, koji je ovde stigao uz obezbjedenje kurira i drugih sigurnih veza, među kojima je bio i Simo. Ubrzo su u selo Očiniće (kod Cetinja), stigli i Peko Dapčević i Bajo Sekulić, koje je takođe Simo preveo i povezao sa partijskim rukovodiocima terena.

Jednom je Simo dobio poruku od Veljka Mićunovića, komesara Lovćenske brigade, da sa Lovćena dove u Stavor radi izvršenja važnog kurirskog zadatka. Put do Stavora bio je težak, posebno na mjestu prelaza komunikacije Cetinje - Podgorica, no baš tu mu je pomogao Ljubo Lopičić. Istoga dana je od Veljka Mićunovića dobio zatvoren koverat i naređenje da ga odnese u Gostilje (srez daničevgradskog), sjedište Glavnog štaba za Crnu Goru i Boku.

»Usmeno mi je saopšten sadržaj pisma i skrenuta pažnja da ne smije neprijatelju doći do ruku - po cijenu života, već, ako bude sila, da ga uništим, a sadržaj upamtim. Preko Stavora i Komana i, vezom preko Jokaša Jovovića, kroz Bjelopavliće, prešao sam rijeku Zetu, stigao u Gostilje i našao Ivana Milutinovića kome sam predao pismo. Sa nekim nepovjerenjem me je gledao, jer nije vjerovao da za jedan dan mogu stići ispod Kape od Lovćena do Gostilja. Kasnije su se uvjerili da je Simo to itekako mogao prijeći, jer sam taj put, na vezi između dva štaba, prevljaljivao, činilo mi se sve brže. Veza u Bjelopavlićima, sem navezenog Jokaša Jovovića, bila mije i jedna drugarica iz mesta Glizice čijeg se imena, na žaslost, ne sjećam.«

Sve do polaska za Pljevlja, novembra 1941. godine, Simo je vršio dužnost kurira, a od tada je na zahtjev drugova iz štaba Lovćenskog odreda, Veljka Mićunovića i Nikole Popovića (ali i mimo volje Ivana Milutinovića, koji je izuzetno cijenio zadatke kurira) postavljen za komesar bataljona, formiranog od boraca iz Katunske nahijske. Kao komesar bataljona je održavao veze sa Komitetom Par-

tje na Cetinju i ilegalnom jedinicom u gradu-preko Ljubice Ivanović i skojevke Marice Ivanović, iz Donjeg Kraja, odnosno preko Milice Vicković, udate na Njegušima, koja je češće slata na okupirano Cetinje do tamošnjih veza.

Kurirska dužnost između štaba Lovćenskog NOP odreda i GŠ NOP odreda za Crnu Goru i Boku u 1941. i 1942. godini je obavljao i Andrija Lopičić. Po njemu je, sudeći po jednom dokumentu od 3. februara 1942. upućeno Glavnog štabu: ručni sat marke »Medana«, 20 komada kapsula, 18 komada trolila, 11 kg dinamita i jedna gužva telja (pakovanje štapina).

Kurirske veze Cetinja sa slobodnom teritorijom bile su mnogobrojne. Bile su do obližnjih mesta, ali i do štaba Lovćenskog odreda i Glavnog štaba i Pokrajinskog komiteta KPJ. U mjesecima poslije ustanka Cetinje je bilo među prvim mjestima u Crnoj Gori u pogledu prikupljanja raznog materijala i njegovog dostavljanja, određenim kanalima, do organizovanih prihvavnih stanica u blizini Cetinja. Takve stanice su bile i u Kosijerima, u Košaricama, Gnijevom Dolu, Bajicama itd. Na jednoj takvoj stanici, u Gnijevom Dolu, pored ostalih bili su Rade Čeranić i Dušan L. Vujanović. Kako se sjeća Mišo Čeranić, član partijskog i vojnog rukovodstva u gradu Cetinju u toku 1941. i 1942., kao kurir između Cetinja i selu Bajica, dok je prenosila materijal i druge pismene i usmene poruke, krajem 1941. godine je otkrivena i uhapšena Jelena Vasova Martinović. Ona je u zatvoru mučena, a početkom 1942. godine i internirana u Italiji.

Poslije izbijanja ustanka, okupatorske vlasti u Cetinju zabranile su kretanje kroz grad muškarcima, a izuzetno dozvoljavale ženama izlazak radi snabdijevanja vodom i drugim. Zbog takvih mjeru, kako se sjeća Milan Kaluđerović, prekinute su sve partiske i druge veze. Istog dana Stana Tomašević, član okružnog partiskog rukovodstva došla je do komuniste Kaluđerovića. »Donijela mi je pismo za Leku Markuša, člana KPJ i sopština mi da mu na neki način predam pismo upućeno od strane Mjesnog komiteta koji se nalazio van grada. Ja sam u korpu sa salatom stavio pismo i moja majka prenijela gaje i predala Markušu u njegovom stanu. Na sličan način uspostavljene su veze i sa drugim komunistima i u gradu i van grada i one su bile neprekidne i u najtežim situacijama. Kasnije, pojedinci su ubacivali letke na italijanskom jeziku, namijenjene vojnicima cetinjskog garnizona. Letke smo ubacivali Jošo Jovanović, Ljiljana Luković, ja i još neki partizaci, skojevci i omladinci. Preko veze u Donjem Kraju i prema selu Bokovu, mnogi pozadinci iz Cetinja kojima je dozvoljen izlazak iz grada, a prijetila je opasnost da će biti uhapšeni, prevođeni su na slobodnu terotoriju. Preko kurirske veze iz grada siate su radio-vijesti, i to meni, pošto sam izašao na slobodnu terotoriju, u partizane, a poslije povlačenja naših jedinica za Bosnu, juna 1942. godine, ostao kao pozadinac na terenu Ceklića. Vijesti i druga obaveštenja iz grada dobijao sam preko Marice Ivanović, a sa njom je, kao aktivista, radila i Vasiljka Lukić. Ta veza je bila neprekidna do oslobođenja Cetinja 1944. godine.

Preko te veze 1944. godine je prenijet komplet listova »Glas Crnogorca« i »Pakao i komunizam«, koje su izdavali saradnici okupatora - separatisti i četnici u Cetinju. Komplete je tražio obaveštajni oficir Primorske operativne grupe, Vojo Ivanović-Kuč, a u Cetinju ih je prikupio i predao vezi Božidar - Šanjo Drecun. Takođe preko kurirske veze i u rekordnom vremenu, prikupljeni su podaci o broju članova i subdini posade engleskog aviona srušenog u planinskom predjelu Soko, blizu Cetinja. Iz tog aviona spasao se samo jedan član posade, teško povrijeđen. Njega su četnici pronašli, prenijeli u Cetinje i uputili na liječenje u vojnoj bolnici. Nijemci su na saslušanju pilota kao tumača uzeli poznavaoča engleskog jezika Krsta Begovića iz Cetinja, koji je odgovore pilota prenio Blažu Praviloviću, saradniku NOP-a: a ovaj je podatke, preko veze, dostavio meni, ja Voju Ivanoviću, a on engleskoj vojnoj misiji pri štabu Drugog udarnog korpusa. Englezi su bili iznenadeni brzinom kojom su dobili podatke za srušeni avion...«

Među najmlađim kuririma u to vrijeme na Cetinju bio je Pavle - Musa Kapičić, brat Petra Kapičića zaposlenog u PTT radionicu. Pavle je u maloj pletenoj korpi, u kojoj se obično nose namirnice odnosio iz PTT radionice induktorske

telefonske aparate i drugi tt-materijal do određenog mesta u gradu, odakle je to, drugom vezom, slao na slobodnu teritoriju.

Evo kako se Đoko Latković, rodom iz sela Đinovića kraj Cetinja, sjeća prvog kurirskog zadatka dobivenog uoči ustanka:

»Prije ustanka, 12. jula, na sastanku gerilske grupe, dobio sam zadatak da 13. jula čekam kod svoje kuće. Ja sam tako i postupio. I stvarno, Đoko Pavlov Mudreša iz sela Bokova kod Cetinja 13. jula je donio pismenu poruku za mene i Milovana Čelebića iz Štitara (sokolska opština). Ovu druguje predao Pavlu Savićeviću, daje ovaj uruči Milovanu. Potpis na ceduljici sa porukom bio je Blaža Lompara iz Bokova, jednog od rukovodioca u ustanku. Bio je to poziv za ustankak. Izvršio sam tako svoj prvi zadatak...«

Tokom avgusta 1941. godine, u vrijeme ustanka, ustanici iz sokolske opštine vratili su se kućama. Međutim, partijska veza i rad partiske organizacije nije prestao i Đoko je nastavio da prenosi poruke između Vlada Adžića, komandira gerilskog odreda u Štitarima, i Bara Đurkovića, partijskog rukovodioca iz sela Kosijerka kod Cetinja.

Međutim, početkom ljeta 1942. godine Doka zatičemo u cetinjskom zatvoru, sa većim brojem zatvorenika. On se sjeća kako su tada održavane veze zatvornika sa ilegalnom organizacijom NOP-a na Cetinju. Zatvorenici su uspjevali da u posude u kojima im je donošena hrana od kuće, i pored sve predostrožnosti karabinijera, ubace poneku ceduljicu - poruku. I bez obzira čija je posuda - poruka bi stigla onome kome je namjenjeno. Veza je na takav način funkcionisala svakodnevno. Istim putem zatvorenici su dobijali obaveštenja iz grada, ali to je bilo malo komplikovanije, jer oni su za te poruke koje su slali morali se dosjetiti kako da ih u hrani sakriju, budući da su karabinijeri vršili detaljan pregled. Ipak, bilo je uspjeha. Recimo, ceduljica je ubacivana u kačamak i nju bi primalac hrane osjetio prilikom žvakanja. Pismena obaveštenja su ubacivana u tjesto prije nego bi ovo bilo stavljeno u furunu, ispečeno u hljeb i poslato pojedincu u zatvor. Poruke su stavljene i u pleteni zapušać flase za miljeko itd.

Po naređenju štaba Lovćenskog NOP odreda, Rade Ceranić, iz Cetinja, određenje sa još tri druga na prihvatanjo stanici između okupiranog grada i slobodne teritorije. U februaru 1942. godine k njima je, na vezu, stigao i partizan Veljko Ristov Ivanišević, dolazeći sa Zabljaka - da bi pribavio tt-materijal iz Cetinja. Tom prilikom je iz grada prebačeno i po Veljku i drugovima za Zabljak poslato dosta raznog tt-materijala i uredaja, radi uspostavljanja telefonske veze.

Prema sjećanju učesnika tih zbivanja u Cetinju i okolini od brojnih kurira između grada i slobodne teritorije ističemo skojevku iz Cetinja Dragu Kaluderović koja je iz grada, u vrećici žita, iznijela plan odbrambenog sistema Cetinja i podatke o jačini snaga neprijatelja, koji je poslao jedan od dotadašnjih članova izdajničke »Narodne uprave« na Cetinju, s kojim su održavali veze komunisti. Preko skojevke i kurirke Drage sekretar partiske organizacije u Čeklićima je, posljednje godine rata, poslao pozive ljudima iz Bajica da stupaju u jedinice NOVJ. Ona je pozive predala Mariji Miloševoj Martinović, rođenoj od Mićunovića iz Bajica a ona je, pokušavajući da poziv prenese dalje, uhapšena, a ^{zahm} osuđena na smrt i, sa suprugom dr Benedetijom iz Kotora, obješena na Trojici. Kako je kasnije Milan Kaluderović saznao, supruga dr Benedetija je, sa mužem, održavala vezu sa NOP-om, ali je njihova kućna pomoćnica našla ispod madracu u krevetu poruku partizana za slanje sanitetskog i drugog materijala, to predala neprijatelju koji je njenu gazdaricu odmah uhapsio, osudio na smrt i objesio.

*

Na širem području Herceg-Novog kurirske veze su takođe bile razvijene. Provoborac Božidar Košić se sjeća daje glavna veza između štabova Orijenskog i Nikšićkog NOP odreda bila isključivo kurirska. Glavni kuriri bili su Tomo i Dušan Tomašević (poginuli u NOB) i Ljubomir Košić. Kuriraska veza na slobodnoj teritoriji sreza hercegnovskog, između vojnog i političkog rukovodstva i organa

vlasti, kao i grada koji je držao okupator, funkcionala je neprekidno. U Kamenom, kod Herceg-Novog, koje je smatrano slobodnom teritorijom, postojala je pošta kojom je, do početka 1942. godine, rukovodio Nikola Tosić, koji je živio u selu Podima, blizu Kamenog i Herceg-Novog. Skoro čitavo vrijeme rata Tosić je ostao vrstan kurir, jer su preko njega pozadinski radnici i partizani dostavljali poruke pojedincima i organizacijama u gradu, odnosno obratno.

rt

Na području Ulcinja u vrijeme okupacije, kako se sjeća prvoborac N. Đakonović, kurirsku dužnost su vršili: Milica Iva Batrićević, Jelena Gaša Mihailović, Julka Ivaša Đakonović, Mira Steva Đakonović, Muho Zuberov Stanković, Duljo Šaćira Abazović, (poginuo kao borac NOVJ), Omer Cena Zuberović, (strijeljali ga Italijani i bacili u Bojanu), Osman Cena Zuberović, Cazim, Idriza Biljar, Boško Joša Ražnatović, Vaso Mila Kostić, Radovan Milovana Bajović, Vlado Luke Đakonović (srijeljan i bačen u Bojanu), Nikola Boška Đakonović, Musaja Brahim Luković.

Petar Aladin

KURIR U 3. UDARNOJ DIVIZIJI

Posle strahovitih napora u borbama na Sutjesci, jedno vreme sam proboravio u raznim brigadama.

Početkom septembra 1943. godine našli smo se u okolini Foče, kada nije rečeno da sam održan za kurira pri štabu 2. udarnog korpusa, koji je upravo formiran. Naša 3. udarna divizija je posle teških gubitaka popunjena, bolje reći nanošeno formirana i ušla je u sastav novoformiranog korpusa. Komandir kurira bio je Petar Vojvodić. Jedne noći, kada sam baš bio dežuran, naišao je Vlado Šegrt sa kuririma. Ja sam odmah probudio našeg komandira, a on je otišao da probudi Peka Dapčevića, komandanta korpusa i komesara Mitra Bakica.

Kada je kasnije Vlado Šegrt krenuo prema Gackom, gde se nalazila 10. hercegovačka brigada, sa njim je pošao i Radovan Vukanović, u čiju pratinju sam i ja određen. Sa Volujka smo se spustili na Carev Most i, ubrzo, našli se u dolini reke Sutjeske; ona nas je bolno podsećala na patnje koje smo pretrpel; pre nekoliko meseci.

Tu smo zatekli drugove, mislim, iz 4. ili 5. crnogorske brigade. Pronašli smo mesto pogibije Save Kovačevića a, malo dalje, njegovog kurira Age. Sećam se da smo iskopali Savu. Sa nama su bili Niko Martinović, Raja Nedeljković i Mitra Mitrović; oni su iz Savine torbe izvadili dokumenta. U ovim dokumentima pronađena su, mislim, jedno ili dva dokumenta sa potpisom druga Tita. Tada sam prvi put video kako se potpisuje drug Tito. Posle toga smo, sa svim počastima, ponovo sahranili proslavljenog komandanta, a njegov grob dobro zamaskirali, kako ga neprijatelji ne bi mogli skrnaviti.

Neki drugovi su, u međuvremenu, otišli da iskopaju oružje koje su zakopali još u junu mesecu. Sve se to dosta oteglo, tako da smo sa Sutjeske krenuli u mrkli mrak.

Na putu prema Gackom sreli smo kurire 10. hercegovačke brigade, koji su nam doneli radosnu vest: daje kapitulirala Italija. Sećam se da je Radovan odmah uputio nekoliko kurira u jedinice sa naređenjem da se izvrše pokreti i da se jedinice što pre prebace u blizinu Nikšića. Kod sela Kazanaca, dočekali su nas

četnici, tako da smo se morali probijati borbom. Stizale su vesti o nedelima četnika, koji su hvatali naše kurire i manje grupe partizana. U jednoj seoskoj cisterni pronašli smo partizansko oružje i opremu koju su četnici oteli od usamljenih partizana i kurira u vreme dok je tim krajevima besnela 5. neprijateljska ofanziva.

Bili smo strahovito gladni. Sećem se da smo jedne noći naišli na pčelinje košnice. Izvadili smo sače i, po mrklom mraku, sisali med. Tek smo ujutro vidjeli posledice te naše noćne rabote: usne su nam od ujeda pčela toliko natekle-da nismo mogli govoriti.

Nekako u to vreme došli su nam i komesar 3. divizije, Jovo Kapičić, kao i načelnik štaba, Božo Lazarević. Producili smo usiljenim maršem, kako bi pre Nemaca i četnika stigli do Nikšića. Uspeli smo u tome. Tada smo zaplenili ogromnu količinu oružja, opreme i hrane od Italijana.

U mesecu oktobru i novembru za nas, kurire, bilo je mnogo posla. Neprekidno su jedinice vodile borbe. Sećam se da je od granate u borbama kod manastira Oštrog poginuo Boško Jauković, komandant 5. brigade. Njega sam zapamtio jer je bio izuzetno visokog rasta. Kada je kurir iz brigade došao sa izveštajem o pogibiji komandanta, naš komandant, Radovan Vukanović, preuzeo je rukovođenje napadom.

U gornjem manastiru su se zabarakirali četnici i italijanski oficiri-fašisti. Mada se ne bih smeo udaljavati od komandanta, povukla me je želja da i ja učestvujem u borbi. Krenuo sam sa obaveštajnim oficirom Raškom Vukosavljevićem u prve borbene redove. Među prvima sam upao u prostoriju u kojoj je, kad je video da mu nema spasa, izvršio samoubistvo zloglasni četnik Baja. Bilo je tu svuda ranjenih i mrtvih četnika.

Zarobili smo četiri ili pet italijanskih oficira-fašista. Njih smo odmah sproveli u donji manastir, a prethodno mije Raško naredio da ih pretresem i oduzmem sve stvari. Od njihovog zlata i novca napunio mi se ranac. Taj ranac sam dva dana vukao za sobom. Kad me je komandant pitao: »Blaž, šta to imaš sve?«, ja mu ovogovorih: »Druže komandante, novac i ovo rumeno zlato.«

Tada se i on setio da sam se za vreme borbi oko manastira negde izgubio, da nisam bio uz njega, kad je trebalo da me negde pošalje, pa me je propisno izgrdio. Naredio mi je da plen odmah pošaljem Pokrajinskom komitetu Crne Gore.

Zarobljenoj bandi se uveče sudilo. Imali smo problema kako da nam zlikovci ne pobegnu. Jednom je uspelo da pobegne. Raško je mislio da bi bilo najsigurnije kada bi sve zarobljenike povezali međusobno, ali za tako nešto nismo imali pogodnih kanapa. Setio sam se konopaca manastirskih zvona. Sa tim konopcima smo sve zarobljenike međusobno povezali. Posle presude, pošto nismo imali vremena za gubljenje, štab je nas kurire odredio i za izvršenje presude. Iz te akcije dobio sam pištolj, na kojem je bila ugravirana posveta »Ban zetske banovine Baja«. Taj pištolj nisam dugo nosio: moj drug Miro je, po onom našem »ćor« (što je značilo »Hvala što si dao da ga vidim«), jednostavno pištolj zadržao kao drugarsku uspomenu-na mene.

U oktobru, kada se štab 3 udarne divizije nalazio u Boanu, sećam se nevolja mog druga, kurira Karov Ivana. Ivan je upućen u štab 2. korpusa. Nije prošlo ni dva sata od njegovog odlaska, kad stiže kurir iz korpusa sa naređenjem da se povučemo iz Boana. Kuriri su se mimošli, a Ivan nije mogao pronaći štab korpusa, koji se u međuvremenu premestio. Ivan nas je pronašao tek posle nekoliko dana lutanja...

Nije bio redak slučaj da se kuriru pri predaji pošte kaže »Štab bi morao biti tu i tu,« ali dok bi se kurir probijao do štaba, ovaj bi se i po dva puta premestio. U takvim slučajevima smo se morali snalaziti sami-kako je ko umeo i znao. Važilo je nepisano pravilo da se ne vraćamo dok ne bi predali poštu.

KURIRI SU ČUVALI RADIO STANICU

U novembru 1943. godine, kada se štab 3. divizije nalazio u Bijelom Polju a štab korpusa u Kolašinu, imali smo već dosta dobru telefonsku vezu, a imali smo i radio-vezu, tako da su se naša kurirska »putešestvija« malo smanjila. Međutim, tada su za nas nastale neke nove obaveze. Pri diviziji je formiran političko-propagandni odel, koji je štampao Bilten. Taj bilten smo mi kuriri morali raznosititi u sve jedinice divizije i druge organe narodnoslobodilačke borbe koji su nicali na oslobođenoj teritoriji.

Mi kuriri, naročito smo voljeli Vujanić Gojka, zvanog »mali Gojko«, radio-telegrafistu divizije. Prilikom jednog napada četnika, primetio sam Gojka kako se na sve moguće načine trudi da smiri poplašene konje natovarene radio-stanicom i priborom. Mi, kuriri, pritekli smo mu u pomoć. Znali smo daje gubitak svakog konja iz radio-odeljenja divizije značio prekid radio-veze, što bi za nas predstavljalo daleko veći broj danonočnih putovanja u Vrhovni štab i štab korpusa. Ljutili smo se na borce prateće čete koji su bili dužni da se brinu o bezbednosti radio-odeljenja i konja sa radio-opremom, jer je za njih, bar tom prilikom, izgleda bilo važnije da što pre zaklone svoje glave.

Gojka i njegovu radiostanicu nismo nikad puštali iz vida. Bio nam je drug i prijatelj koji nas je spasavao od mnogih lutanja i traženja mesta štabova brigada i drugih jedinica. Sećam se da smo jednom prilikom tražili kamion sa kojeg bi mogli skinuti akumulator koji nam je bio potreban za napajanje radio-stanice. Pomagali smo i kada je trebalo napuniti akumulator. Ako nije bilo vodenice koja bi nam okretala dinamo-mašinu, kojom smo punili akumulatore, ostajali bismo noću sa drugovima iz prateće jedinice da okrećemo ručno napravu za punjenje akumulatora.

Moj zadatak, da se stalno nalazim uz komandanta, nije mi se baš mnogo dopadao. U vreme kada se štab divizije nalazio u selu Jabuka jedan kurir iz 4. brigade je poštu doneo motociklom. Meni je mnogo stalo da se pojavit na motociklu kada nosim poštu. Teškom mukom sam nagovorio komandira kurira, Miru Bogićevića, da mi dozvoli da tim motociklom odnesem poštu u 5. brigadu, koja se tada nalazila u Andrijevcima.

Kada smo krenuli u tom pravcu, našli smo se u jednoj našoj motorizovanoj koloni. Saveznički avioni su nas primetili, i misleći daje to neprijateljska kolona, izvršili su napad mitraljiranjem; na sreću, nije nam se ništa dogodilo. Kad smo stigli već skoro na vrh Cakora, pokvario nam se motocikl. Teškom mukom smo ga izgurali do vrha i zatim se spustili prema Andrijevcima. Povremeno bi se motor palio, no, većinom, vozili smo se sa ugašenim motorom ili ga gurali.

S mnogo muke i peripetija obavili smo zadatak i vratili se tek sutradan podne. Za to vreme Miro Bogićević nije ni spavao ni jeo, jer mu je komandant Radovan strogo zapretio da se neće dobro provesti ako se meni što desi. Kad je začuo motor i kad smo se pojavili, on je, sav radostan, pritrčao i izljubio me. Odveo me je komandantu. Bilo je strogog razgovora. Komandant mije, na kraju, strogo zabranio da se udaljavam bez njegovog znanja, pa je tako kasnije i bilo.

Početkom 44-te godine moj komandant je otisao za komandanta korpusa, pa sam i ja otisao sa njim - i postao komandir kurira.

I na toj dužnosti smo napravili jednu »slatkou aferu«. Prilikom oslobođenja Nikšića, na željezničkoj stanici je zaplenjena jedna količina šećera. Za taj šećer nekoje proneo vest daje zatrovani, tako daje postavljen stražar da ga čuva dok se ne ispita o čemu se radi. Kada sam se vratio sa jednog obilaska, na kojem sam pratio komandanta, pri ulasku u zgradu u kojoj smo se mi, kuriri smestili, odmah sam primetio da kuriri jedu šećer i piju kafu....

Meni je odmah sinulo kroz glavu da su se nekako dokopali do tog »zatrovanih« šećera, te sam povikao: »Zar ne znate daje šećer zatrovani!« Ali, oni se nisu dali uplašiti. Ivan Karan i Mile Spapović odmah su počeli i mene da nude: »Ajde komandire, uzmi i ti malo, znamo da si gladan«. Govorili su mi da se ne

plašim, da su oni proverili kod zarobljenih Nemaca, da već ima nekoliko sati otkad jedu taj šećer i s i.

Oko tog šećera došlo je do raporta, ispitivanja stražara, do ukora i pretnji da će biti poslani u brigade, što je većina kurira i onako tražila, ali-kuriri su na svako pitanje već imali pripremljene odgovore, tako da je, na kraju, sve prošlo bez težih posledica.

Oko štaba korpusa stalno se povećavao broj ljudi. Ranije su se tu nalazili uglavnom kuriri, dok je sada tu bio i prateći bataljon, pa smo imali čak i vojnu muziku! Borci koji su se u brigadama navikli na neprekidne borbe, ovde su stalno izmišljali neke akcije, koje su izvodili mimo znanja štaba korpusa.

Jednom prilikom nam se pokvarila radio-stanica SCR-284-A. Znali smo da je za dobijanje nove ili popravku potrebno mnogo vremena, pa, pošto nismo želili da ostanemo bez radio-veze, odlučili smo se da izvršimo »pozajmicu« od savezničke misije, koja se nalazila pri štabu korpusa. U toku jednog noćnog marša u blizini kolone gde se kratala misija bačena je ručna bomba i napravljena je potmetnja-kao da su nas napali četnici. U toj pometnji partizan koji je vodio konja sa njihovom stanicom se »izgubio«. Tako smo »popravili« našu radio-stanicu, preko koje su saveznici javili u Bari da im se pošalje druga radio-stanica. Kada smo našu stanicu stvarno popravili, poslali smo je u jednu od naših brigada.

Pri napadu na Spuž, komandant Peko Dapčević se naljutio zbog nekih »samoincipativa« kurira i ostalih koji su se nalazili uz štab. Naredio je da svi idu u prve borbene redove. Pošto muzika nije imala oružje, naredeno je da, kad ostali borci poviču »Juriš« muzika svira marš. Konačni rezultat te borbe u kojoj je učestvovala korpusna muzika bilo je - nekoliko ranjenih instrumenata.

Blaž Crnica

TELEFONSKE VEZE U JEDNOM DELU CRNE GORE

Kao što je poznato, kapitulacijom stare Jugoslavije izgubili smo sve, pa i PTT postrojenja. Julskim ustankom 1941. godine i oslobođanjem mnogih naših krajeva i naselja došli smo i do PTT postrojenja.

U organizovanju napada na Spuž i Oštrog mi smo 13. jula uveče prekinuli sve telefonske linije prema Nikšiću, Podgorici i Danilovgradu. Međutim, čim smo oslobodili Danilovgrad i ceo srez, odmah smo pristupili opravci prekinutih linija i uspsotavljanju veze između Spuža i Danilovgrada. Opravke linija bile su provizorne, ali se na tim linijama ipak mogao obavljati saobraćaj. Na žalost, kratko vrijeme smo ih koristili, jer su ponovo pale u ruke neprijatelja. Kad smo se povukli iz većih naseljenih mjesta, vezu smo održavali kuririma. Za kurire su bili mladi, povjerljivi i izdržljivi drugovi, koji su bili u stanju da prenesu pošiljku ili poruku u bilo koje vrijeme i na bilo koju razdaljinu bez obzira na opasnosti koje su ih na putu vrebale.

Negde 1943. pošto je oslobođen veliki deo Crne Gore i kada se tu nalazio 2. korpus NOV i POJ, bila je u Kolašinu postavljena telefonska centrala, a za vezu sa jedinicama 2. korpusa bila je na Mateševu postavljena jedna manja telefonska centrala. Jedinice korpusa i druge jedinice s tog terena bile su povezane s tom centralom poljskim kablovskim Unijama, a centrala u Mateševu bila je u vezi sa centralom u Kolašinu. Sjećam se daje centrala u Mateševu bila povezana sa centralom u Kolašinu. Sjećam se da je centrala u Mateševu bila povezana i sa Lićevom Rijekom, Biočem, Gostiljem, a kasnije i Vukovačkim Dolovima. Ta tele-

fonska veza nam je i te kako dobro služila, jer je ona olakšavala razmjenu poruka i manje angažovanje kurira.

Za uspostavljanje telefonskih veza, podizanje i opravku linija određivani su drugovi koji su mogli da rade na tome, odnosno koji su imali i nekakva znanja iz te oblasti. Sjećam se daje jedan od njih bio Boža Stojanović, koji je prije rata radio u Francuskoj, pa sam ga preporučio da on bude taj koji će rukovoditi opravkom i podizanjem linija. On je tu svoju dužnost vrlo uspješno obavljao. Pernao se po gudurama i bespuću i uvijek je uspjevao da uspostavi vezu.

Na telefonskim centralama i na održavanju linija radili su drugovi i drugarice koji su to svojim znanjem i drugim kvalitetima zaslužili. Njihov posao nije bio nimalo lak. Bio je odgovoran i težak, a naročito na opravci i podizanju linija.

To su ta moja sjećanja i zapažanja kao komesara komande područja o telefonskoj vezi onog vremena.

Sjećam se i događaja što je važno da se ovde kaže, kada je trebalo da saveznički avioni bace opremu i hranu umjesto u Kolašin na planinu Radoč. Iz štaba 2. korpusa dobio sam naređenje da sa grupom boraca krenem na Radoč. Dobio sam takođe, i podatke kako da se nalože vatre, koje bi posade aviona uočile i tu bacile materijal. Kada smo stigli na Radoč i čuli, u određeno vrijeme, buku avionskih motora iz pravca Primorja, naredio sam da se nalože vatre.

Međutim, piloti aviona su otpriklike vidjeli da nisu došli do određenog cilja, jer je trebalo da u Kolašin bace materijal, pa su onda napravili jedan krug nad Radočem, a zatim su, vjerovatno, vidjeli da su vatre zapaljene prema utvrđenom signalu i počeli da bacaju materijal. Međutim, avione su čuli i vidjeli Nemci i četnici, pa su krenuli u pravcu gde je bacen materijal. No, mi smo uspjeli da na vreme sklonimo materijal u pravcu Nikšićke Župe, Šćita i dalje.

Duro Čagorović

KURIROV RATNI PUT

Učesnik sam NOR-a od 1941. godine i gotovo sve vrijeme rata, bio sam kurir i telefonista. No, moja »kurirska karijera« je počela prije rata, negdje 1939. godine, kada me je Krsto Popivoda odredio da ponesem jedno pismo iz sela Lješeva Stupa u selo Malošin Do, Radu Vujoševiću, radi nekog sastanka. Tada nisam bio član KPJ ni SKOJ-a, već mladić iz seljačke porodice, tek pošao da učim mesarski zanat. Kada mijе Krsto dao pismo rekao mijе da ne smijem ići cestom već kozjom stazom, a ako me neko sretne ne smijem mu kazati ni ko me šalje ni kod koga idem.

Poslije trinaestostjulskog ustanka 1941. godine napustio sam učenje zanata u Boki kotorskoj i vratio se u svoje rodno selo Zaljut - Cuce, Cetinje. Ubrzo sam stupio u bataljon Lovćenskog NOP odreda, gdje sam bio kurir Krsta Popi vode i Nikole Popovića. Tako sam, sve do maja 1942. godine uglavnom vršio kurirske dužnosti između štaba Lovćenskog NOP odreda, odnosno jedinica potčinjenih njemu, i komande mjesta. Tada sam bio borac čete čiji je komandir bio Savo Baničević, zvanično na dužnosti kurira Lovćenskog bataljona, sa sjedištem u Ćeklićima.

Sredinom februara 1942. godine poslije borbe na Orahovcu - u kojoj smo zarobili 48 italijanskih vojnika, podoficira i oficira određen sam da vodim grupu zarobljenih Italijana do štaba Lovćenskog odreda, Blagot i Mićunoviću na Velistovo — radi zamjene za naše ljude koji su bili u zatvorima i logorima.

Maja 1942. godine, prilikom povlačenja partizanskih snaga iz Katunske nahiјe za Bosnu, lično su me Krsto Popivoda i Nikola Popović vratili na rad u pozadinu, za održavanje veze na određenim javkama.

Odmah sam se javio Savu Staroviću, članu KPJ od 1934. godine. Savo me je slao u Boku, po sanitetski i pisači materijal. Tamo se lakše nabavlalo nego u unutrašnjosti Crne Gore, jer je tada Boka bila proglašena za italijansku provinciju. Tamo sam često odnosio i propagandni materijal. Savo je živio u Boki i prije rata, pa je imao dobre veze, a ja sam u Boki bio sluga i šegrt prije rata, pa sam znao gdje i kod koga treba otići i uzeti materijal.

Početkom novembra 1942. godine upućen sam iz Cuca u Boku kotorsku, za potrebe ilegalnog rada, ali su me Italijani uhvatili ubrzo u samom zalivu, između Markovog i Dražinovog rta. Tako sam u zatvoru bio od 5. novembra 1942. do 15 aprila 1943. godine. Moja je sreća bila što Italijani kod mene nisu našli nikakva dokumenta, jer sam ih utopio u more, pa sam, nakon petomjesečnog tamnova-nja, pušten kući.

Po izlasku iz zatvora odmah sam se javio Savu Staroviću, ilegalnom radniku u mom kraju - za dalji rad. Tada sam sve zadatke koje mi je davana skojevska organizacija izvršavao kako treba. Sem ostalog, bio sam vodič grupe ilegalaca koji su iz Boke Kotorske izlazili radi održavanja veze sa Glavnim štabom za Crnu goru, Boku i Sandžak. U jednoj od tih grupa Kojima sam bio vodič iz Boke bili su Mato Petrović, Tripo Rosi, Marija tózonié, Anto Vukašinović i dr.

Septembra 1943. godine, poslije kapitulacije Italije, bio sam kurir Komande mesta Bata-Cuce i Lovćenskog NOP odreda, te lični kurir Andrije Pejovića. Od septembra 1943. bio sam vezista u 6. crnogorskoj brigadi.

Juna 1944. godine upućen sam u četu za vezu Primorske operativne grupe. Tamo smo, sem ostalog, postavljali kablovskе linije i organizovali druge veze između brigada koje su bile u sastavu divizije, štaba II udarnog korpusa, komandi mesta kao i štaba odreda. Komandir čete za vezu bio je Ivo Marović iz Grblja

- Boka kotorska, inače podoficir veze u bivšoj jugoslovenskoj vojsci. On je bio sposoban vezista i po telefonskim i po radio-vezama, a bilo je još nekoliko vezista koji su služili u jedinici veze za vrijeme bivše jugoslovenske vojske, kao Mirko Marović, Dušan Dobriša i dr.

Komandir Marović, pored toga što je znao da organizuje vezu u sastavu divizije i štaba II udarnog korpusa, Dio je i dobar organizator diverzije u neprijateljskoj pozadini.

On bi nas, recimo, noću slao da pokidamo tt-linije između Trebinja i Bileće, Grahova i Risma, Nikšića i Danilovgrada i na drugim pravcima. U to doba više puta nije bilo penjalica za penjanje uz tt-stubove, pa bismo se peli drugu na ramena i uspostavljali vezu, ili rušili neprijateljsku.

Juna ili jula 1944. godine nas 10 boraca iz čete za vezu pozvao je Radomir Babić, tada potpukovnik i komandant divizije, odnosno Primorske operativne grupe. Stigli smo u selo Riječane, srez Nikšić, gdje nam je dao zadatku da sovjetsku vojnu misiju, koja se spustila padobranima na teritoriju 29. hercegovačke divizije, povedemo u štab II udarnog korpusa, koji se tada nalazio u Manastiru Morača. U grupi su bili jedan pukovnik i dva potpukovnika, kao i general-major Savo Čelebić. Sve članove misije smo doveli zdrave i žive i bili pohvaljeni od Peka Dapčevića i Mitra Bakića. A bilo je i razlog za pohvalu jer je taj zadatak bio vrlo odgovoran i težak. Put nas je vodio od Banjana kod Nikšića pa, preko planina Krnova i Lukavice, do Morače. Pored toga što je put bio dug on je bio i opasan, jer su na toj teritoriji vršljale manje grupe zloglasnih četnika Pavla Dušišića, ali smo zadatku, uprkos svemu, obavili uspješno. U grupi za pratnju misije bili su, koliko se sjećam, Vojo Abramović, Dušan Duletić, Nikola Ušćumlić i dr.

Poslije oslobođenja Crne Gore i Boke, krajem 1944. godine, nastavili smo ratni put za konačno oslobođenje zemlje preko Bileće, Gacka, Kalinovika, Trnovu, Sarajeva, Travnika, Jajca, Mliništa, Bosanskog Petrovca, Bihaća, Ougulina, Duge Rese, Karlovca i, konačno, do Zagreba. Tada je u našoj četi za vezu bio i moj mladi brat Luka, koji je ranije bio u sastavu 10. crnogorske brigade.

Blažo Krivokapić

VEZE U HAUBIČKOM DIVIZIONU VRHOVNOG ŠTABA

Haubički divizion Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije formiran je u drugoj polovini novembra 1942. godine, u blizini Glamoča. Divizion je, pored ostale opreme i naoružanja, imao i nešto sredstava za žičnu vezu, koja su raspoređena po baterijama, tako da su one, ako je suditi po našoj 2. bateriji, imale po tri telefonska aparata i nešto poljskog telefonskog kabla, većinom namotanog na rakiće, jer kalemova nije bilo, i nešto dotrajalih nalivajućih elemenata. Komanda diviziona, sa Brankom Obradovićem, prvim komandantom, i Vojinom Đerkovićem, prvim komesarom na čelu, tražila je od jedinica, pored artiljeraca i telefoniste. Tada su u divizion došli Rade Šipka iz krajiskih i Milan Veža iz dalmatinskih jedinica. Oni su bili završili obuku vezista u bivšoj jugoslovenskoj vojsci.

Sjećam se organizovanja napada na Livno, krajem decembra 1942., kada sam bio na dužnosti komesara 2. baterije. O vezi sam znao samo ponešto, iz bivše vojske, ali mi je i to dobrodošlo, jer su komande baterija bile odgovorne za održavanje veze. Baterije su postavljene na položaje u selu Priljuka, a osmatračica u jednom selu poviše neke električne centrale. Naređeno je da se baterije povežu sa osmatračnicom. Tu su nastale prve nevolje: nema dovoljno kabla, a nalivajući elementi ne daju znake života. Rade Šipka i Milan Veža, sa ono nekoliko drugova što su im pridati, brzo su postavili kabl, ali kako riješiti problem onih 200 metara što još nedostaju? U tome naide komandir 2. baterije Markan Trikić, pa kad vide da osmatračica mora ostati tamo gdje je predviđeno i da se ono rastojanje mora nekako riješiti, odmah naredi da se skine bodljikava žica sa jedne ogradi i da se postavi umjesto poljskog kabla, a za nalivajuće elemente reče Milanu: Veži da se u njih neko pomokri. Tako se za vrijeme borbe za Livno, koja je trajala dva dana, naša veza ni za sekundu nije prekinula. A kada smo već ušli u Livno - vezistima nije trebalo puno govoriti; našlo se među trofejima i sredstava za vezu, te se kasnije, čini mi se, nije oskudjevalo u njima.

Uskoro smo i mi haubičari nastavili pokret u pravcu Duvna. Kada smo došli u Boroyu Glavu, ispred Šujice, ispregnuli smo topove i postavili ih za dejstvo prema Šujici i Duvnu, a da ne bismo postavljali kabal do osmatračnice, zovnu sam Rada Šipku i naredio mu da se priključi na stalnu liniju, koja ne bijaše prekidana. Kroz kratko vrijeme zovnu me Šipka i reče: »Druže komesare, evo neki natporučnik nešto razgovara sa nekim«. Kad stvarno: satnik razgovara sa natporučnikom. Imali smo utisak da je satnik govorio iz Duvna, a natporučnik iz nekog sela između Šujice i Duvna. Saznali smo da natporučnikova jedinica treba da kreće za Mokronoge, ili neko slično mjesto. Htjeli smo još da slušamo, ali su oni, izgleda, posumnjali da se neko priključio na liniju i umakli su. Komandir i ja smo upoznali komesara diviziona sa ovim i prekinuli liniju da bismo je mogli koristiti za naše potrebe.

Kada smo, poslije višednevног marša od Duvna prema Prozoru, prvi put rasporedili bateriju za dejstvo, nije uspostavljena veza, već su topovi postavljeni za direktno gađanje u italijanske bunkere, koji su štitili prilaze utvrđenom Prozoru. Ako se dobro sjećam, 2. baterija je bila postavljena za dejstvo u selu Rumboci, a nijesmo imali više od 15-16 granata, pa je i to bio razlog što su haubice postavljene skoro u streljačkom stroju.

Prozor je zauzet poslije ponovnog napada. Tu smo se snabdjeli sa svim što nat je bilo potrebno, iz zaliha razbijene divizije »Murđe«, i naša baterija nije više bila sa dvije haubice, već sa četiri, sa dosta granata, opreme za vezu i ostalih potreba. Naša 2. baterija dobila je zadatak da se postavi za dejstvo na Makljenu, gdje smo i ostali pomjerajući položaje do Trlice - prema Gornjem Vakufu i natrag do Makljena - za sve vrijeme trajanja dramatične bitke za spas oko 4.000 ranjenika i bolesnika.

Sa Makljena je odmah uspostavljena žična veza do osmatračnice, koja se skoro cijelo vrijeme nalazila na Kobili. Nekoliko prvih dana veza je bila stabilna, ali negdje poslije 1. marta učestali su prekidi veza, i to skoro redovno u ono vri-

jeme kada komandir naše baterije podje na osmatračnicu. To je trajalo nekoliko dana i baš onoga dana kada se komandir Mirko Petrović, inače bivši domobranski poručnik, nije više vratio u bateriju, došao je kod mene borac koji je čuvao liniju, ličanin Zelenbaba, i rekao mi: »Vidio sam, druže komesare, komandira gdje drži liniju u rukama, a kada sam naišao bijaše prekinuta. Kad me je video reče mi: »Ova je linija prekinuta«. Telefonista Zelenbaba je tu liniju spojio i uputio se ka osmatračnici i opet našao prekid mada u blizini nije eksplodirala nijedna granata. Zamjenik moj i ja nijesmo shvatili odmah daje te prekide mogao da pravi i sam komandir, koji je baš toga dana i dezertirao, to smo tek shvatili kada se više nikada k nama nije vratio.

Toga dana, kada je dezertirao Petrović, oko podne su navalile štuke iznad položaja naše baterije na Makljenu, oštetele nam jednu haubicu i ubile zamjenika komandira baterije, odnosno komandira 1. voda Rajka Bajića, Krajišnika, zatim komandira Tomaša Zindovića iz Polja kod Mojkovca, koji je došao kod nas iz 4. crnogorske, i jednog borca. Od toga dana, pa sve dok nismo pokupili kabal i poslali prema Jablanici, naša veza sa osmatračnicom (kojom se često služio Vrhovni štab) nije se prekidala. Sjećam se da nam je sa osmatračnicе neko pročitao dio pohvale Vrhovnog komandanta IV proleterskoj crnogorskoj brigadi za herojstva u jurišu na Vilića guvno. Ovo je bila pohvala i nama haubičarima, jer smo i mi uspješno podržavali ovaj, kao i sve juriše koje su naše jedinice vršile na ovome položaju.

Za vrijeme dejstava sa položaja na Makljenu, kada bi kvar na liniji duže potrajan, morali smo moj zamjenik Đuro Vulanović i ja ostavljati bateriju i ići uz liniju da bi se kako tako veza osigurala. Nijedan put ja i on nijesmo zaključili niti se moglo primjetiti daje linija prekidana od granate ili avionske bombe. Mislili smo da je to diverzija ustaško nastrojenih mještana, ali do posljednjeg dana (kada je već bilo kasno) niko nije ni pomislio da bi to mogao biti neko iz naših redova. O prekidima smo Đuro i ja izvještavali komesara diviziona, a ponekad i komandanta. Kada smo se opeklili, tada je više vođeno računa, a dobili smo za komandira baterije Duju Bašića, španskog borca, ali smo, na našu veliku žalost, uskoro morali sva sredstva veze, kao i topove i sve drugo osim lako naoružanja baciti u Neretvu.

Ponovo je formirano jedno odeljenje za vezu za jednu bateriju kada smo uskoro, u Kalinoviku, zaplijenili od četnika dvije haubice, ali se ne sjećam da li je više uspostavljena veza sa osmatračnicom, osim kod Foče. Po prelasku preko Drine, još neko vrijeme smo vukli haubice, dok nismo preko Meštrevca i Bobova došli u Ograđenicu. Tu su topovi zakopani, a ostala oprema uklonjena, ljudstvo diviziona većinom raspoređeno po jedinicama, a jedan dio je formirao četu haubičara, na čijem smo čelu bili komandir Marko Trikić i ja kao komesar. Povuzdani vezisti Milan Veža i Rade Šipka raspoređeni su u svoje ranije jedinice.

RADIO-TELEGRAFIST PRI ŠTABU DRUGOG KORPUSA

Odmah poslije proboga grupe divizija NOVJ na Sutjesci, juna 1943, kada su djelovi naših snaga, sa štabom 2. divizije na čelu, došli u rejon Tuzle, ispod Ozrena, formirano je više kurseva. Po dolasku štaba 2. divizije u selo Seona, formiran je i kurs za obuku radio-telegrafista. Kursom je rukovodio Pavle Bojčević, rukovodilac radio-veze kod štaba divizije, a kasnije i kod štaba II udarnog korpusa. Za slušaoce kursa su traženi borci koji su o telegrafiji imali bar pojma, pri čemu nije bilo u pitanju na kojoj je dužnosti ko od njih do tada bio. Slušaoci ovog kursa bili su: Aco Vasović, obaveštajac iz 2. proleterske, nas dvojica komesara, Dušan Marić i ja, zatim Niko Marović i Branko Sučević, poštanski službenici i Vasja Rus, zarobljenik crvenoarmejac, koji je, navodno, pobegao od Nijemaca kod nas.¹¹

1) Ovaj posljednji se kraće vrijeme zadržao na kursu, jer čim je došla kod II korpusa sovjetska vojna misija, Vasja je pošao, navodno, kod njih i više o njemu ne znam. Aco Vasović je ostao kraće vrijeme na kursu i ne znam gdje je raspoređen. Dušan Marić takođe neznamo gdje je raspoređen, a čini mi se da nije radio po vezi.

Nakon našeg dolaska u Kolašin, kursu se priključio jedan Italijan, Đovani Ronco, tehničar iz Torina. On je bio dobar radio-telegrafista i ponekad je zamjeđivao čak i Pavla Bojčevića u kucanju, a sa Pavlom nam je na kursu držao i vrlo dobro organizovanu nastavu. On je, bar prema onome što je ispoljavao, bio demokrata; mrzio je fašizam i vjerovali smo da je dobar drug, jer se takav i pokazivao.^{2*}

Po završetku obuke prvi je uz Pavla počeo raditi Branko Sučević, na radio-stanici koja je, čini mi se, u naš posjed došla poslije dolaska jedne engleske vojne misije, koja je od četnika prešla kod štaba II udarnog korpusa. Ja sam negdje krajem novembra 1943. godine raspoređen u italijansku diviziju »Garibaldi«, čiji je štab bio u Kolašinu. Tu sam, kao »kapo za vezu« kod saveznika - Italijana, dobio i prvu platu, koja je, istina, pošla sva za duvan i kartice, što smo popušili na kursu, jer sam ja i poslije spavao sa kursistima.

Za vrijeme dok sam radio kod Italijana, saobraćaja je bilo vrlo malo, najviše jedna depeša dnevno. Samo se jednom dogodilo da su u toku dana došle neko-like depeše, i to je bilo kada su avioni bacali hranu i odjeću. Radili su sa dvije svoje brigade i sa komandom u Italiji.

Stanje se kod nas kadrovske popravilo pošto je, krajem decembra 1943. godine, došla kod nas jedna veća grupa radio-telegrafista sa kursa pri Vrhovnom štabu. U tom vremenu je došao kod nas Dževdet Resulbegović, zvani Zmrt, koji je raspoređen na Kosmet i od tuda smo sa njim naizmjenično radili. Nešto kasnije je došao kod nas Nikola Debelić, Dubrovčanin, koji je kasnije bio šef radio-službe II udarnog korpusa. Skoro istovremeno sa Dabelićem došao je i Ernest Smirčić, pomorski radio-telegrafista, ali ne znam gdje je raspoređen.

Drugovi sa kursa iz Jajca raspoređeni su po divizijama, a kod štaba našeg korpusa je bio i ostao samo Sučević, kojemu sam seja, kako je već rečeno, priključio negdje u martu 1944. godine. Tu sam od Pavla Bojčevića i Branka Sučevića, preuzeo održavanje veze sa 37. i 3. divizijom i Primorskog operativnog grupom. Tada je u 3. diviziji na vezi radio Gojko Vučanić, u 37. diviziji Lala, a u Primorskoj operativnoj grupi Josip Žauhar. Rad u ovoj mreži bio je rijetko uređan (izuzev nešto nervoze u radu sa Lalom, i to u početku). To je bilo najkraće moguće pozivanje-najčešće je veza uspostavljena da se jednom jedinom otkuca njegov, a jednom naš pozivni znak i veza je uspostavljena jer svi smo poznavali zvuk stanice sa kojom radimo, a o karakterističnom kucanju i da se ne govori. Čim otkuca jednom pozivni znak, znali smo ko je za tasterom. To je bilo naše legitimisanje.

Od svega nam je najteže palo hvatanje veze sa Vrhovnim štabom NOVJ, 25. i 26. maja 1944. kada je bačen desant na Drvar. Dolazi Pavle Bojčević kod mene, u kući Alekse Rakočevića u Đurđevini, i veli: »Kaži divizijama da se jave u drugo vrijeme. Nemoj traći vrijeme sa njima, nego zovi i slušaj na ovome talasu, sa ovim pozivnim znacima«. Dade mi te podatke. Ja sam cijelo popodne slušao i zvao, a нико se nije javljaо, ali nijesam imao pojma o čemu se radi, jer pozivne značke Vrhovnog štaba nijesam znaо, a nijesam ni mogao pretpostaviti da sa njima nema veze. Pred veću sam se na brzinu javio Gojku i Lali i nešto materijala snio razmjenili, pa sam ponovo prešao na slušanje i pozivanje. Opet ništa.

Kada sam kasnije, u noći, navratio pored Pavla i video kako izgledaju on, Milutin Kusovac, Veljko, Branko, Ante, Nikola Bradić i ostali - video sam da se nešto teško dogodilo, ali nikо nije ništa htio da kaže. Svi čute, a Pavle, da bi prekinuo mučnu atmosferu, reče mi: »Božo, uzmi svoju stanicu i idi u mlin, ispod Manastira, postavi tamo stanicu, stavi onu drugu antenu i nastavi da zoveš i slušaj, ali pazi - više slušaj!« I dade mi još jedan kristal za noćni rad.

Već sam shvatio da se Veljko Dragičević ne javlja. Slušao sam negdje do noći, kada je došao kurir i rekao da vratim stanicu u Đurđevinu. Vratio sam se,

2) Sa Đovanijem sam bio dobar prijatelj i na rastanku dao mi je svoju fotografiju sa posvetom, koju čuvam kao dragu ratnu uspomenu.

postavio stanicu, kad ide Pavle kaže: »Božina, još se niko ne javlja, sigurno se neka katastrofa desila, tek se niko ne javlja sa stanicice Vrhovnog štaba«.

»Pa zna li se išta više, Pajo?« pitam ga.

»Zna se samo to da su neke strane stanice javile daje neki napad bio na Titoov štab. Sve dotle je bilo nagađanje, a sada se može misliti samo najgore«.

Pavle podeli reče mi da sam mu preblizu sa stanicom, da manje pozivam, a da više slušam.

Kasnije je poslao kurira i rekao mi da zatvorim stanicu. Ja sam tako i uradio i pošao kod njega i Ante Runica - da vidim hoće li šta biti. Pavle je nešto počeo da bilježi, ali mu grčevi sa lica nijesu silazili. Neku depešu je primio, ali kada smo ga pitali je li se to javio Veljko, lјutito je odgovorio: »Nije Veljko!« I pošao je sa Milutinom Kusovcem, Šifrantom, u drugu prostoriju, a onda odmah u Manastir, u štab, Peku. Vratio se nimalo raspoložen, ali ne više onako smrknut. Još je nešto kucao i primio, ali je onoga neraspoloženja nestajalo i kada se vratio iz štaba sve je opet bilo dobro.

Kasnije nam je ispričao i detalje oko uspostavljanja veze i posebno oko provjeravanja sa kim je uspostavljena veza.

Poslije smo nastavili sa radom, ali ja nijesam imao sreće još dugo da radim: 1. juna povrijeden sam toliko da su me sa teškim ranjenicima prebacili u Italiju, na liječenje. Oko je za sva vremena izgubljeno, a sluh poremećen da se više na mene nije moglo računati za rad sa tasterom, osim u krajnjoj nužnosti, a te nužde, srećom, više nije bilo.

Božo Radošević

KURIRI IZ KOLAŠINSKIH POLJA

U kolašinskom kraju, 1941/42. za kurire za prenošenje partijske i partizanske pošte određivani su komunisti, skojevci i hrabri borci, na koje se moglo računati i u situaciji kada, ako treba, valja i glavu dati samo da pošta ne padne neprijatelju u ruke. Ovo je tako rađeno i zbog toga da ne bi jedni te isti podnosili izuzetne napore koje je podrazumijevalo kurirski poziv.

U to vrijeme kuriri našeg kraja su često raznosiли i umnožene vijesti uhvaćene na radio-aparatu koji je imao Jagoš Rabrenović, jedan od organizatora ustanka i rukovodećih ljudi sreza kolašinskog. Vijesti su »hvatanе«, redigovane, prekucane i umnožavane, a onda siate u jedinice i sela. Jagoš je pao u ruke četnicima u zemunici, pošto su doveli njegovu djecu i djecu braće Vidakovića, zatim njihove stare roditelje, prijeteći da će ih sve nabiti u pećinu, da se uguše...

Poslije menjavanja borbi ustanika u Crnoj Gori, na terenu Kolašinskih polja našao se, u šumi, veliki broj visokih partijskih i vojnih rukovodilaca iz Crne Gore i Sandžaka. Odатle su veze išle na sve strane. Među onima koji su organizovali te veze i njima rukovodili ili obavljali kurirske zadatke bili su: Vuko Radović, Vladimir Lazarević (predsjednik Sreskog NOO Kolašin u ustanku), predratni komunista Radun Bakić, Lakić Simonović (sekretar Opštinskog biroa KPJ u Moraci), Miroje Vučinić, član Opštinskog oslobodilačkog odbora u Kolašinskim Poljima, Dole P. Čorić, predratni član KPJ, Mileva T. Šćepanović, predratni član KPJ, sekretar Opštinskog biroa KPJ u Kolašinskim Poljima, Jovo Marić, Desa Andelić, Dara Šćepanović, Grozdana Raković, Vujica Veljković, Kata Rabrenović i Natalija Beba Šćepanović.

Od kurira, koji su tu dužnost obavljali primjerno i u više navrata poznati su: Vukota Radivojev Vasović, član KPJ, mjesecima je vršio kurirsku dužnost od

Opštinskog NOO u Kolašinskim Poljima do Komande bataljona »Aleksa Đilas

- Bećo«, i obratno, ali je kao gerilac, pao četnicima u ruke za vrijeme snijega i strijeljan na Cetinjiju 1943. godine), Jugoslav Boškov Drobnjak, skojevac i kurir iz Kolašinskih Polja; RAdomir Šćepanović, skojevac i kurir pri Komandi mjesta i Opštinskog NOO u Kolašinskim Poljima i drugi. Znani kurir u ovom kraju bio je i Novak Šukalo, rodom Dalmatinac, kurir komandanta 2. udarnog korpusa; Novak je poginuo u Kolašinskim Poljima oktobra 1943. godine, kada je nosio poštu od štaba korpusa na položaj jedinicama. Ubijen je od četnika iz zasjede noću, ali je uspio da pismo proguta, tako da su mu ga drugovi našli u jednjaku..

U Kolašinskim Poljima je pri kraju 1943. godine i nadalje, u Opštinskom NOO postojao telefon koji je služio i Posadnoj četi za održavanje veza sa rukovodstvima u Kolašinu.

Da spomenem i kurira Jakova Mihailova Šćepanovića, iz zaseoka Gojakovića u Kolašinskim Poljima. On je pri kraju rata, kao dječak od 14 godina, duže vremena bio kurir pri Opštinskem NO odboru u Kolašinskim Poljima. Bio je snalažljiv i hrabar. Raznosio je poštu po terenu opštine i od sjedišta odbora do Mojkovca, gotovo uvijek sa grupom kurira. Već 1944. je bio skojevac. Umro je od posljedica batina četničkog komandanta Miljana Janketića.

Lakić Šćepanović

NAUČIO SAM MORZE-KOD

Dok sam učio »za trgovca« u Ljubiji, tokom 1940 i 1941. godine, često sam odnosio razne pošiljke na poštu. Sa posebnim interesovanjem posmatrao sam kako poštarica Slavica vešto kucka na nekakvoj spravi. Objasnila mije daje to telegraf, da se preko morzeaparata kucanjem, posebnom morze-azbukom, šalju telegrami u sve krajeve zemlje. Tajanstveno su mi delovale tačkice i povlake koje je aparat ispisivao na tankoj papirnoj traci, pa nikako nisam shvatao kako iz tih znakova nastaju reči...

Kada je Slavica videla koliko se interesujem za telegrafiju, ohrabrla me je rekavši da to nije teško naučiti. Dogovorili smo se da će me naučiti telegrafiji, a ja čuje za uvrat lepo i brzo uslužiti kad dođe u trgovinu u kojoj sam radio. Rat je u Evropi već besneo, počela je nestasica pojedinih artikala, tako da smo pojedine articke držali ispod tezge samo za posebne mušterije. Tako sam ja brzo naučio telegrafiju, prijem i predaju morze-znakova preko telegraфа. Tada mi nije ni padalo na pamet da bi mi to moglo i zatrebati.

Nastupili su burni dani, štrajkovi, demonstracije, radnici rudnika gvožda u Ljubiji ne dobijaju redovno plaće, pa izbija štrajk. Stižu pojačanja žandarmima iz Prijedoru i Banja Luke, tako štrajk biva ugušen. Naglo je opao promet u našoj trgovini. Rat se približio Jugoslaviji.

Ja sam saznao što je radio-telegrafska veza, a partizani Kozare i Grmeča, kao čestitku Vrhovnom komandantu, drugu Titu, za Prvi maj 1942. godine, oslobodili su Prijedor i Ljubiju. Tada sam već kao skojevac stupio u partizane.

Došao sam u Lušci Palanku, neku vrstu prestonice slobodne teritorije u Podgrmeču. O novodošlim borcima se brine Komanda mesta. Organizovana je narodna kuhinja. U njoj se hranim, zajedno sa partrizanima koji se zateknu u prolazu i narodom iz zbjega.

Jednom prilikom, dok sam grabio iz jedne stare porcije »teće«, upoznao sam se sa Franjom Kluzom, koji mi je pokazao »svoj« avion. Avion se mogao

razaznati na nekoliko kilometara udaljenosti od nas, na Ijušci-palanačkom polju iako je bio maskiran. Reče mi kako je sa avionom prebegao, da se spustio u oslobođeni Prijedor i da se sada nalazi ovde na raspolaganju Operativnom štabu za Bosansku Krajinu. Žalio se kako mu Košta Nad ne da da ide kao borac u borbu kad već ne može da leti. Nije se mogao pomiriti sa činjenicom da nema avio benzina, avio-bombi.

Mene je interesovalo kako avion leti, kako se može vratiti noću, na koji način održava vezu sa drugim avionima, sa zemljom. On je strpljivo, skoro zaneseno, sve objašnjavao. Tada sam saznao da na avionu postoji radio-stanica, kompas, visinomeri, radio, goniometri, farovi i sl. Ne sećam se da li mi je rekao da i njegov avion ima radio-stanicu samo znam da me od tog dana jako zainteresovala radio-veza.

Posle tog razgovora otišao sam do aviona. Svega sam ga opipao i razgledao. U kabini je bilo puno instrumenata. Avion je bio nekakvim lengerima pričvršćen za zemlju i zamaskiran granjem i lišćem koje se već sasušilo. Nešto sam razmišljao - on ovako predstavlja dobru metu za neprijatelja. Kasnije sam saznao da gaje na tom mestu uništio neprijateljski avion zapaljivim bombama i mećima.

Razgovor preko telefona

Rasporedili su me u »Bolnicu II Grmeč«, koja se nalazila u Koričenici, dešetak kilometara udaljena od Lušci Palanke, a isto toliko od Operativnog štaba I »Bolnice I Grmeč«.

Bolnica kpja je bila dobro skrivena u šumi, imala je dobar izvor vode, čak je postojala i lokalna hidrocentrala za osvetljenje bolnice.

Jednog dana došli su u bolnicu telefonisti. Njihov starešina bio je Salom (Salom Ješua-Sujica). Saznao sam da će bolnica imati telefonsku vezu preko linije koja se postavlja između Bosanskog Petrovca i Lušci Palanke, odnosno između Vrhovnog štaba i Operativnog štaba za Bos. Krajinu. Napravili su paralelni priključak i odredili pozivni znak: dva duga i dva kratka okreta sa ručkom induktora na telefonu. Objasnjeno nam je da se ne sme prisluškivati na liniji kada se vodi razgovor, zbog toga što se u tom slučaju sagovornici slabo čuju međusobno. Obučili su nas kako se rukuje telefonom, kako treba očistiti mikrofonsku kombinaciju, zameniti osigurač, nastaviti liniju u slučaju prekida ili potrebe za premeštanjem.

Jednog dana u bolnicu su stigli Ivo-Lola Ribar i Rato Dugonjić. Formirali su aktiv SKOJ-a, a mene odredili za sekretara. Zbog obavljanja sekretarskih dužnosti došao sam u priliku da prvi put koristim partizansku telefonsku vezu.

Put u brigadu po telefonskoj liniji

Polovinom decembra 1942. godine otišao sam iz bolnice u brigadu, jer sam smatrao da u bolnici nisam partizan u pravom smislu te reči. Smatrao sam da je pravi partizan samo onaj koji se sa puškom u ruci i na položaju bori protiv neprijatelja.

Kada sam u Operativnom štabu pitao gde se nalazi 6. krajiška brigada, rekli su mi da od Lušci Palanke krenem, pored telefonske linije u pravcu Sanskog Mosta.

Idući duž telefonske linije, dobro sam je zagledao i zapamtio kako je izgledala. Tu je bilo žica od svih mogućih metalova a najviše od gole žice, kakvu sam i ranije vidovala na poštanskim linijama, ovde postavljena najvećim delom na neke improvizovane stubove i veoma različite izolatore. Bilo je deonica na kojima je korišćena i bodljikava žica, zatim njemački poljski kabel, poznat kao crveni kabl, zbog boje njegove izolacije. Izolatori su pored pravih od porcelana, bili često od komandića automobilske gume, a i od grlića flaša, čak i od slame. Bilo je tu i starog austro-ugarskog kabla, još iz 1. svetskog rata.

Kasnije su mi rekli da se taj kabel mogao pronaći u starim seljačkim kuranzama, pojatama i sušionicama. Sa njim su seljaci vezivali slamnatu pokrivku krovova. Taj kabel iako veoma star, bio je odličan jer je imao 14 tankih žičica

u pletenici. Palo mije u oči da su spojevi između tih kablova pravljeni na velikoj dužini, a da su izolatori, bez obzira na vrstu bili veoma pažljivo učvršćeni. Tek mnogo kasnije sam shvatio zbog čega mi danas na linijama od mnogo kvalitetnijeg materijala, nemamo dobre veze, dok je preko tih naših »partizanskih«, bila sasvim dobra veza. Sve je to u stvari postignuto zbog dobro izvedenih spojeva. Kad sam stigao u brigadu, rasporedili su me u 2. četu 4. bataljona.

POSTAJJEM RADIO-TELEGRAFISTA

Dok sam se nalazio na dužnosti urednika brigadnog lista, došlo je naređenje iz štaba 5. divizije da se iz brigade uputi neko u Radio-telegrafsku školu Vrhovnog štaba u Jajce. Pošto sam već poznavao morze-kod, odredili su mene.

U štabu sam se javio komandantu M. Morači i načelniku štaba R. Martiniću. »Ideš u školu u Jajce, u Vrhovni štab; pazi da nas ne osramotiš« - rekli su. »Kao starom SKOJ-evcu i članu partije sada ti je jedini zadatak da dobro završiš školu. Tamo ćeš videti i druga Tita«.

Do Bugojna sam išao pješice, a dalje, do Jajca, partizanskim vozom. Radio-telegrafska škola bila je smeštena u dve zgrade. U školi se nalazilo oko 50 slušalaca, razvrstanih u nekoliko grupa na osnovu sposobnosti kucanja i primanja morze-znakova. Bilo je tu polaznika još iz 5. ofanizive kada je škola i formirana.

Pošto sam imao nekog predznanja i »sluha«, dobro sam napredovao i brzo prešao u »A« grupu. Našu grupu su već odredivali na praktičan rad na radio-stанице Vrhovnog štaba, kao drugog radio-telegrafista. Radio sam i na radio-stanicu gde bi često radio i šef radio-službe Vrhovnog štaba, kapetan Veljko Dragičević. Ocenio je da već dobro radim i da bi mogao i samostalno raditi.

Jedna radio-stanica je bila smeštena u blizini škole i jugozapadnog ulaza u tvrđavu, iza čijeg zida se nalazila baraka i sklonište gde je boravio drug Tito. Imao sam prilike da vidim koliko ljudi komandanata, komesara, članova VŠ i CK, većnika AVNOJA i drugih dolaze na referisanje i savetovanje. Dolazili bi i odlazili mladalačkim korakom i sem oružja, uvek bi nosili ponešto pod rukom, neke papire. Naročito živahno je bilo posle kapitulacije Italije.

FORMIRANJE TANJUG-a

Saznao sam da je radio-predajnik »DŽEK« određen i kao predajnik TANJUG-a. Njegova izlazna snaga je oko 40 wati, zavisno od izabrane frekvencije i izvora napajanja. Može se napajati iz mreže 220 volti, pomoću akumulatora, a imali smo i električni agregat. O tome su se brinuli Nakićenović, Gančević, Carić. Na obezbeđenju izvora električne energije, kao najtežem i n^jnezahvalnjem poslu radi neumorni Škaro.

Jednog dana došao je Moša Pijade. Interesovao se kako idu pripreme, da li treba za nešto intervenisati. Iz džepa vadi nekoliko listova papira, odkucanih na pišačoj mašini, mislim cirilicom i pita kako se preko radia predaje otvoreni tekst u kojem se nalaze slova cirilice. Ne znamo zbog čega ga to interesuje i objašnjavamo mu kako se ta slova zamenuju po međunarodnom kodu. Interesuje se kako se predaju slova njemačkog jezika, kako interpunkcija. Znao sam da je Moša Pijade član Vrhovnog štaba, ali sam se čudio odkud zanimanje za sve te tehničke pojedinosti i »sitnice«. Onda nisam ni naslućivao da su u pitanju predstojeće odluke AVNOJ-a, koje treba da emitira TANJUG.

PRIPREMA SALE ZA DRUGO ZASEDANJE AVNOJ-a

Uređenje sale u Domu kulture u Jajcu za Drugo zasedanje AVNOJ-a vrši se, kako bi danas rekli, »sifrom«, u vidu priprema za premijeru pozorišnog komada; kojoj će prisustrovati i drug Tito. Iz naše škole je bilo određeno sedam komu-

ništa, koji će pomagati u toj pripremi. Pripremama rukovodi Đorđe Andrejević-Kun. Pišu se parole, citati, pronalaze tepisi, čebad za zamračivanje, stolice.

Kun radi portrete šefova savezničkih država, proverava se osvetljenje. Utvrđuje se neposredno osiguranje.

Bilo nam je malo »sumnjivo«. I ranije je drug Tito dolazio na premijere »Revizora«, »Narodnog poslanika« i »Sumnjivog lica« ali pripreme nisu bile ovolike.

Po planu neposrednog osiguranja, raspoređen sam na balkon, da u slučaju napada štitim jednu grupu vjećnika. Već se smračilo, sala je popunjena. Tada još nismo znali da su to delegati koji su došli iz svih krajeva naše zemlje. Živo razgovaraju međusobno, rukuju se i ljube, poneko baci i kapu u vis od radosti kad vidi da mu je stari drug još živ i zdrav.

Kad je ušao drug Tito, delegati se dižu, čuje se pljesak, Tito se sa mnogima rukuje, živo razgovara i seda.

Iako sam druga Tita video 7. januara 1943. godine, na smotri 4. kраjiške divizije u Podgrmeču i nekoliko puta u samom gradu Jajcu, ovog puta sam ga mogao posmatrati iz neposredne blizine. Slušam referate, govore delegata, usvajanje predloga i odluka i proglašenje druga Tita za maršala Jugoslavije! Razmišljaj o tome koliko se stvari može dogoditi u toku samo jedne noći.

RADIO VEZA PREKO NOVE RADIO-STANICE

Kolašin, početak 1944. godine. Saveznici nam šalju nešto više pomoći, u njoj su i radio-stanice. Tada je štab 2. korpusa primio nekoliko radio-stanica MK-II, nazvane »koferke«.

Nove su, lagane, u kožnom koferu. Troše malo struje, oko 10 ampera, mogu se priključiti na mrežu 220 i 110 volti, a imaju veliki domet. Jednom rečju tehnička senzacija.

Poručnik Pavle Bojčević, šef radio službe 2. udarnog korpusa, upravo rasppakuje jednu. Prisutni smo mi: Radošević Božo, Sučević Branko i ja. Gledamo uputstvo za rukovanje na engleskom, a - teško bismo ga razumeli i da je i na našem jeziku! Bojčević je hladnokrvan, gleda šemu, čita podatke. Formira »vanjsko oscilatorno kolo« od zavojnice i kristala, utvrđuje opseg frekvencije svake zavojnice i mogućnost korišćenja harmonika. Zatim otkriva način podešavanja, pronalaženje najboljeg izboja u anteni, pa nam pokazuje na koji način treba okrenuti koje dugme da bi se dobio maksimum-minimum, pomoću kojih se inače u stanici podešavaju stepeni međusobno.

Divimo mu se. Kaže: »Najpre se sve mora proveriti i podešiti na hladno, bez uključivanja izvora električne energije, koji se poslednji uključuju ako se radi o nepoznatom uredaju, a prvi se uvek isključuju kad se završi sa radom. Inače, lako može doći do uništenja uredaja«.

Posle nekoliko sati ispitivanja na prazno uključen je uređaj i brzo podešen za rad.

U 14,30 časova uključujemo se zbog veze sa Vrhovnim štabom, koji se nalazi u Drvaru. Čujemo ih odlično. Svi se radujemo. Bojčević kuca odgovor. Da li nas oni čuju?

Odgovor je tu: QSA-5, QRK-4, QRV +K (vjacina vaših signala odlična, čujnost vrlo dobra, spremni smo za prijem). To su najradosnije kratice koje jedan radio-telegrafista može primiti.

Prvi telegram predaje Bojčević ostale prepušta nama, a on odlazi iza paravana od čebeta da se ipak malo i odmori.

PUTOVANJE OD JAJCA DO KOLAŠINA

Jajce, 30. novembar 1943. godine. Polaznici prve klase Radio-telegrafske škole Vrhovnog štaba NOV i POJ, koji su uspešno završili školovanje, raspoređuju se na stanice po štabovima divizija i korpusa. Neki ostaju pri Vrhovnom šta-

bu, dok se jedan deo raspoređuje na specijalne zadatke: u Vojnu delegaciju u Italiju, da idu u Zagreb, Beograd, Sarajevo i dr.

Određen sam, sa još 8 radiotelegrafista, u 2. korpus. Putovati ćemo sa delegatima Drugog zasedanja AVNOJ-a, koji se vraćaju u Crnu Goru. Voda puta je pukovnik Cicmil Obrad, delegat iz Crne Gore i Boke. Do Bugojna ćemo ići vozom. Od sviju nas, pored delegata mislim da je bilo i nekoliko boraca (radi obezbeđenja), pa se formira borbena jedinica. Određeni su i komandiri odeljenja i politički delegati. Održanje dogovor po pitanjima sastava jedinice, ojačanja, obezbeđenja, postupka u slučaju neprijateljskog napada, ponašanja i kontaktiranja sa stanovništvom i dr.

Sećam se: da na kraju je posebno podvučeno da cilj marša nije borba sa neprijateljem, nego da se što pre i u punom sastavu, stigne u Crnu Goru. U tom cilju, od ovog momenta, prestaju sve ranije funkcije i zvanja i svako obavlja samo ovu novoprimaljenu ulogu kao komandir, delegat, borac, jer se samo tako, može uspešno proći duga i opasna marš-ruta.

Nismo primili radio-stanice; rečeno je da se one već nalaze u 2. korpusu.

Dobro smo naoružani i snabdeveni suhom hranom. Dobili smo suvo meso, suve šljive i kruške, čak i malo keksa i cigareta.

Drugog decembra smo napustili Jajce, u kojem smo proveli nekoliko mjeseci, u učenju i radu. Sobom nosimo najlepše uspomene, bili smo očeviđci velikih i slavnih događaja Drugog zasedanja AVNOJ-a. Voz ima svega nekoliko vagona a putnika mnogo, tako daje svaka drvena stepenica na ulaz u vagon zauzeta. Od Bugojna nastavljamo pešice, prema Makljenu iznad Prozora, drumovima i prečicama.

Ovi krajevi su mi već poznati, tu se borila naša brigada, odnosno 5. krajiska divizija u toku 5. ofanzive. Tu negde u dolini Rame, upravo na dan početka ofanzive, primljen sam u Partiju.

Preko Divan i Bitovnje-planine stižemo u rejon Ivan-sedla, zaobilazeći Prozor u velikom luku. Od meštana saznajemo da teren kojim bi trebalo proći kontrolisu neprijateljske patrole. Uzimamo vodiča koji nas je proveo na svega stotinak metara od južnog ulaza u tunel Bradina, gde se nalazi neprijateljski bunker sa stalnom posadom.

Posmatramo neprijateljske vojнике - greju se oko vatre. Put od Makljenova do Bradine izgleda mi strašno dug. Da bismo prešli preko neke uvale vazdušne linije svega nekoliko stotina metara treba ići nekoliko kilometara nizbrdo, zatim isto toliko, samo još teže, uzbrdo. Ovde se takve uvale redaju jedna za drugom. Ovde sam se na najbolji mogući način upoznao sa »jedinicom« za merenje puta popularno nazvanom »bosanska lula duvana«. Satima putujes a vrh brda ostaje uvjek na istom mestu. Setih se reči nekog našeg komandanta kada je, prelazeći planinu Prenj iznad Neretve uzviknuo: »E, da bog da se zaratilo!«

Prošli smo najveću prepreku na našem putu, prugu i komunikaciju Konjic-Sarajevo, koju je neprijatelj naročito kontrolisao. Sažnajemo da se sada ispred nas jedino vrzmaju manje četničke trojke u potrazi za hranom i pri tom terorišu i ubijaju.

Hranu koju smo ponjeli već odavno smo pojeli. Lojo Ibro traži od vode puta da može kao »Musliman« posredovati kod stanovništva oko nabavke hrane, jer je stanovništvo ovde pretežno muslimansko. Obično bi dobijali marmelade, suvih šljiva i krušaka, ibrinim posredovanjem našlo bi se i neka vrsta voćne pite, tako dobro ispečene, da nam je pretstavljala pravu poslasticu. Ljudi su ovde otvorena srca, iskreni i poštovani. Pričaju nam o nesreći, strahotama rata, o miru i o tome da su spremni sve učiniti da do ovako nečeg više nikada ne dođe.

Pred nama su Bjelašnica i Visočica i izbijamo na Neretvu u njenom gornjem toku. Voda nadošla, brza i hladna pa je prelaz po noći veoma opasan. Idemo uzvodnije, prema Ulogu gde smo pronašli jedan plićak pa već po danu prelazimo bez teškoće.

Mještani nam rekoše da su se na suprotnoj strani nalazili četnici; pobegli su pošto su nas primetili. Oprezno sa svim merama borbenog obezbeđenja izvid-

nice, pobočnice i zaštitnice krećemo dalje. Sa južnih padina Zelengore vide se vrhovi Volujka i Maglića.

Tu smo i zanočili; bilo je vremena i za razgovor. Dvojica radio-telegrafista gundaju, ne ide im se u Crnu Goru. Jedan bi prekim putem preko Rudog za Užice, u rodni kraj, drugi bi najradije nazad u Jajce. Shvatili smo to kao šalu, jer je svako od nas u toku puta ponešto maštalo. Ćika Ernest i Grubišić kao Dalmatinci stalno o moru, ribarenju i o suncu, a ja, kao kontinentalac o tome kako će biti trgovac koji šalje pare braći da se školiju. Lala iz Vojvodine priča o velikoj kući, o svetim sobama sa puno cveća, jahaćem konju, slanini sa redom mesa od pet slojeva...

Kad smo se ujutro probudili ona dvojica su stvarno nestali. Povukla ih nostalgija za rodnim krajem. Ja kao partijski i politički delegat odeljenja pa, »gutam debelu kritiku« od vođe puta.

U rejonu Gacka odvaja se od nas grupa delegata iz Hercegovine. Sačekali su ih kuriri koji će ih dalje pratiti. Materijali Drugog zasedanja AVNOJ-a »pravdno i bratski« se dele. I mi, vezisti, imamo nešto od tih materijala, ali šutimo ko zaliveni samo da ih ne bi morali nekome dati.

Nastavljamo put za Čemerno i Manastir, pivski. U Pivskom manastiru nas lepo dočekuju i odbornici i sveštena lica. Razgledamo izvor Pive i okolinu i ovim lepotama brzo zaboravljamo na teškoće koje smo prošli. Rekoše nam: »Ovde ste sigurni kao u Moskvi«. Tako prvi put od kada smo na putu, bezbrizno spavamo.

Desnom obalom rijeke Komarnice nastavljamo put ka Šavniku i Boanu. Zanočismo u jednom katunu. Po običaju, neko od odbornika ili članica AFŽ-a, raspoređuje nas na spavanje. Nas četvorica ulazimo u jednu kuću. Gospodar, njezina žena i četvoro djece sede oko vatre otvorenog ognjišta. Nad vatrom je »bronzin« u kojem je već skuvano varivo, a ispod peke upravo se vadi pečena manja kukuruzovnica. Nije mnogo ali dosta u ovim vremenima za ovoliku porodicu. Topla večera - to je oduvijek običaj na selu.

Sedosmo. Gospodar nas nudi večerom koju je u međuvremenu žena postavila na niski sto oko kojeg ima i šest niskih tronožnih stolica. Nas četvoro, istina gladnih i umornih, videvši »situaciju sa hranom i djecom«, koja jedva čekaju da navale, pogledima i bez riječi odlučisomo da ne večeramo, izgavarajući se kako nam je samo do spavanja. Međutim, gospodar je ove naše pogledе i »sastanak« odmah uočio i pročitao, te kategorički reče: »Ako je tako, onda u ovoj kući večeras neće nikо ni večerati«. Tako i mi morasmo sjesti za večeru, da se ne zamerimo ljudima koji su isto toliko siromašni koliko i ponosni.

Prelazimo rijeku Komarnicu a u Šavniku se zaustavljamo samo toliko da se izvrši pozdravljanje delegacije pa produžavamo za Boan. Ovde je već organizirana neka vrsta »narodne kuhinje«, za prolaznike. Funkcionišu i telefonske veze preko njih najavljujemo naš dolazak u Kolašin. Dobijamo i podatke o stanju puta u predelu planine Šinjajevine. Vreme je povoljno jer inače preko ove planine se teško prelazi i ljeti a kamoli u ove hladne decembarske dane...

Silazimo sa planine kroz Vratio, uskom kozjom stazicom, jedinim putem kojim se sa planine može stići u Lipovo i Kolašin. Treba zanočiti u Lipovu. Na vođi puta primećujemo zabrinutost. Saznajemo daje Lipovo dosta dugo bilo pod četničkim terorom, daje bilo njihova »slobodna teritorija« tu na obroncima Sinjajevine kao i da se visoko u stenama nalazio četnički štab kojeg su oni zamišljali kao neosvojivo »orlovsko gnezdo«. Saznajemo da još, ponegde luta po koja četnička trojka, koja kao ranjena zver, ne preza ni od čega - ni od zverstava nad nedužnim ljudima.

Dana 25. decembra 1943. stižemo u Kolašin, posle 23 dana putovanja. Tu se nalazi štab 2. korpusa i skoro sve društveno političke organizacije; na čelu je Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobođenja Crne gore i Boke.

Delegacija je svečano dočekana onako kako i zasluzuje jer već se zna i oseća njena uloga u stvaranju i konstituisanju SFRJ.

Gojko Vučić

SEĆANJE NA VEZE U 1943. GODINI

Poslije sloma bivše Jugoslavije vratio sam se u svoj rodni kraj. Za Narodnooslobodilački pokret opredjelio sam se još 1941. godine, odmah u samom početku ustanka. Tada sam radio na pripremama ustanka u mom kraju, da bi u drugoj polovini 1942. godine stupio u partizane. Najprije sam bio šef Rejonskog obaveštajnog centra za okrug Šibenik, a zatim sam marta mjeseca 1944. godine prešao u vezu Mornarice NOVJ na otoku Visu. Pri komandi Mornarice ostao sam do kraja maja iste godine, kada sam premješten u jedinicu veze Vrhovnog štaba. Tu sam radio, najprije, kao radio-telegrafist, a zatim kao starešina određene jedinice veze.

Kao rukovodilac obaveštajnog centra bio sam zadužen za izvršenje raznih zadataka, gdje je bila neophodna i organizacija sigurne veze u tako specifičnim uslovima na moru i kopnu.

Jedan od takvih zadataka imao sam u novembru 1943. Trebalo je prebaciti sa kopna na slobodni Vis veću grupu vazduhoplovaca i nekoliko težih ranjenika. Sve pomorske komunikacije južno od Šibenika kontrolisao je neprijatelj. Jedino je ostao prolaz u rejonu Vranskog jezera, preko Kornata i Zirja do Visa. na tom području dejstvovao je, sjevernodalmatinski partizanski odred, pod komandom Sime Dubajića, dok se na Dugom otoku nalazila glavnina jedinica 3. pomorskog obalskog sektora. Izvršenjem tog zadataka lično je rukovodio Vicko Krstulović, komandant 4. operativne zone Hrvatske. Za izvršenje zadataka određeni smo ja i Milan Drobac obaveštajni oficir pomenutog odreda. U to vrijeme neprijatelj je intenzivno pretraživao Kornatski arhipelag i područje oko Dugog otoka kako bi i tu uspostavio svoju kontrolu. Da bi izvršili zadatak trebali smo najprije uspostaviti lični kontakt sa Komandom 3. pomorskog obalskog sektora na Dugom otoku, i dogovoriti se o detaljima za njeogvo izvršenje. Radi toga smo krenuli u centralnu partizansku relejnu (kurirska) stanicu u Modravama na prevlaci između Vranskog jezera i mora, koja je imala veoma hrabru i sposobnu posadu, sa nekoliko čamaca na vesla i jedra. Stanicom su rukovodili iskusni i provjereni borci Pere Juroš i Sime Bilić iz Betine. Ta relejna stanica je bila jedna od najsigurnijih i najpostojanijih na čitavom području od Splita do Zadra, pa je i zbog toga izabrana za izvršenje tako važnog zadataka. Ona je bila sigurno uporište i izvor za snabdijevanje partizanskim jedinicama i pozadinskim ustanovama NOP-a na tom području. Sačinjavao je čitav sistem dobro izgrađenih i maskiranih bunkera za sklanjanje ljudi i materijalnih sredstava. Funkcionisala je cijelo vrijeme rata. Njen najvažniji zadatak bio je održavanje veze sa Kornatskim arhipelagom i Dugim otokom, što je bilo od neprocjenjive važnosti tokom čitavog rata, a posebno za oslobođenje naše obale i otoka u završnim operacijama. Kako sam već rekao, stanica je imala svoje čamce, ali je imala i vrlo vješte mornare-partizane koji su sve zadatke uspješno izvršavali. U opremi je imala jedan avionski mitraljez tipa DARNE, ali sa malo municije. Preko te relejne stanice održavana je stalna i sigurna kurirska veza more - kopno i dalje prema Ravnim kotarima i Lici, a takođe i veza između sjeverne i južne Dalmacije. U kritičnim situacijama čamci su potapani u vodu, a njihova oprema sklanjana na sigurna mjesta u posebne bunkere, da bi se sačuvala za naredne akcije i da bi se zamaskirao položaj stаницi u mjestu potapanja čamaca.

Došavši u relejnu stanicu Modrave napravili smo plan prebacivanja na Dugi otok. Za prebacivanje smo dobili jedan čamac na vesla i jedra sa 5 odličnih mornara. Kloču smo se otisnuli u pravcu Dugog otoka. Sa nama je bio i moj odličan ratni i predratni drug i član opštinskog Komiteta Tomo Mudronja koji je veoma dobro poznavao svaku škrapu, svaki djelić Kornatskog arhipelaga, a bio je u svakoj dobi spremjan za izvršenje svakog zadatka i u svim uslovima. Vozili smo se od otoka do otoka, zastajajući pažljivo osluškujući šum neprijateljskih patrolnih čamaca i topovnjača, jer su oni danonoćno krstarili oko otoka i tragali za nevidljivim partizanima.

Od Modrave do Dugog otoka postojala su tri partizanska punkta, na kojima smo trebali dobiti informacije za dalje kretanje u pravcu Dugog otoka. Jedan punkt se nalazio na otoku Vrgada, drugi na otoku Gangaro ili Žižanju, a treći i na jveći na otoku Žut. Na prva dva punkta smo informisani da u pravcu Dugog otoka nisu primijećeni pokreti neprijateljskih snaga, te smo sa sigurnošću mogli nastaviti put prema otoku Žutu. Uplovili smo u uvalu Dragišina na otoku Žutu, jer sam znao da se tu privremeno sklonio NOO otoka Murter, sa predsednikom Josipom Juran na čelu. Međutim, tu nismo zatekli ni žive duše. U uvali smo našli stravičnu sliku. Svi predmeti su bili razbacani, nafta prolivena, a sa čobanskih kućica skinuta i porazbijena vrata i prozori. Zaključili smo daje to djelo neprijatelja i daje on tu negdje blizu. Morali smo raditi brzo i efikasno da se što prije i neprimjećeni izvučemo. Ja i Tomo Mudronja otišli smo u sledeću uvalu - Sa-rušnicu, i vidjeli daje tamo neprijatelj. Znali smo daje blokirao otok i pomorskim jedinicama. Njegove topovnjače kružile su oko otoka. Sve u svemu postojala je mala šansa da se izvučemo iz ove situacije.

Budući da sam bio odgovoran za ovaj zadatak, naredio sam da nečujno doveslamo do najisturenijeg rta uvale Dragišina i da čamac prljubimo uz samu obalu koja je na tom dijelu bila strma, pa da tako sačekamo narednu topovnjaču da prode u zapadnom pravcu. Kad prode topovnjača, treba zaveslati sa svih pet vesala, svom snagom i izići iz pojasa koji su kontrolisale topovnjače. Pri tome se ne smije učiniti nijedan pogrešan potez, jer bi to moglo da bude fatalno. Sve smo ovako i uradili i uspjeli smo da se izvučemo neopaženi. Nakon toga uputili smo se ka otoku Sćitnu kod otoka Pašmana.

U toj uvali postojalo je prikladno molo za čamac i jedna čobanska kućica, pa smo čamac uvukli u molo, a mi smo se sklonili u tu čobansku kućicu i čekali svanuće. Ujutro rano iz zaklona smo dvogledom posmatrali otok Žut i vidjeli što se na njemu zbiva. Neprijateljska vojska je u razvijenom stroju nastupala sa jednog i sa drugog kraja otoka prema sredini i detaljno pretresala svaki pedalj krša. U toj akciji neprijatelj je ubio nekoliko nevinih seljaka sa otoka Murtera i opljačkao na hiljade ovaca, uništio vinograde, maslinjake i čobanske kućice. Više seljaka, koji su se zatekli na svojim imanjima i sa svojim ribarskim brodicama, neprijatelj je pokupio i odveo u pravcu Zadra. Slična je situacija bila i na Dugom otoku, s tim što su se snage 3. pomorskog obalskog sektora blagovremeno povukle na sigurnije položaje i nisu imale većih gubitaka. Prema našoj proceni, oko 16.00 časova toga dana, na otoku Žutu nije ostao ni jedan neprijateljski vojnik, pa smo se mi istoga dana u sumrak našim čamcem prebacili ponovo u uvalu Dragišina na otoku Žutu. Tu smo zatekli samo jednog živog čoveka na otoku, predsjednika NOO Murter, Josipa Juran i on nas je obavijestio o čitavoj situaciji na otoku. Rekao nam je da glavni bunker, u kojima je bilo sakriveno oružje, municija, odeća i hrana nisu pronađeni. On sam je bio sakriven u jednoj pećini pored same morske obale. Od njega smo dobili i uputstva kako da nastavimo put, za Dugi otok i gdje ćemo naći komandu 3. pomorskog obalskog sektora.

Najzad smo došli na Dugi otok i stupili u vezu sa Komandom 3. pomorskog obalskog sektora, pa više nije bilo teško raditi na daljem izvršavanju postavljenog zadatka. Dogovorili smo se da Komanda sektora, narednog dana noću uputi tri naoružana broda u rejon Modrava a da se mi odmah vratimo na kopno i izvršimo sve pripreme za ukrcavanje i prevoženje. Dogovorili smo se da se uspostavi radio-pravac između te komande i stanice u Modravi. Za tu vezu napravili smo plan rada i tablicu koda za sporazumevanje. Od Komande sektora dobili smo jednu radio-stanicu »Alockio lachini« a za rad na toj stanicici dodijeljen nam je vrlo dobar radio-telegrafist, Milan Skračić. Sretno smo se vratili u Modravu. Odmah po našem dolasku uspostavljena je radio-veza sa komandom 3. pomorskog obalskog sektora koja je bila neprekidna za cijelo vrijeme izvršenja ovog zadatka. Prebacivanje pomenutih drugova na otok Vis bilo je tačno i detaljno planirano i po tom planu sprovedeno. Tome je znatno doprinjela veza ličnog dodira i besprekorno funkcionisanje radio-veze. Ovaj zadatak je bio u uskoj vezi

sa naredbom našeg Vrhovnog komandanta druga Tita o formiranju partizanske avijacije.

Od samog početka ustanka protiv okupatora i domaćih izdajnika, osjećala se potreba, da svaki pošten građanjin zemlje bude informisan o svemu što se zbiva u nas i u svijetu. Da bi se dobira jedna takva informacija, trebalo je u prvom redu, raspolagati sa potrebnim materijalnim sredstvima. U samom početku okupacije napredni ljudi i omladftici u mom selu, sakupljali su se kod onoga koje imao radio-aparat, da bi slušajivjести radio-Moske i radio-Londona. U početku je to bilo spontano, jer smo svirtili želju da čujemo dobru vijest o uspjesima Crvene armije i saveznika u borbi protiv fašističkih snaga. Ta naša spontanost ubrzo je prešla u organizovanu formu rada pod rukovodstvom Komunističke partije i SKOJ-a. Tada je naređeno da se prikupi što više radio-aparata, izvora za napajanje i sredstava za štampanje i rasturanje vijesti. Zajedno sa Dragom Šikićem i Ivom Vodopijom imao sam zadatku da prikupimo sve radio-aparate u našem selu. Većina vlasnika tih aparata ustupila nam ih je bez prigovora. Bilo je i takvih koji to nisu htjeli u samom početku, ali su na naša stalna ubjedivanja ipak pristali. Neki od prikupljenih radio-aparata prenijeti su, početkom

1942. godine na otočić Gangaro, u blizini Biograda na moru, i smješteni u našu čobansku kućicu. Ja sam tu slušao vijesti Moskve i Londona, prekucavao ih i prenosio dalje.

U kućici nisam mogao dugo ostati, jer su ponekada i na taj mali otok navrćale italijanske patrole, pa sam morao u vinogradu napraviti specijalni bunker, u kojem sam mogao bezbjednije raditi. Najveći problem je bio nedostatak izvora električne energije (anodnih baterija i sredstava za punjenje akumulatora). Sa tim problemom smo se dugo suočavali i u jednoj kritičnoj situaciji pokušali smo da ga riješimo na jedan, ni malo bezopasan način. Naime, u februaru 1943. godine, kao obavještajac, uzeo sam na sebe zadatku, da sa grupom svojih drugova upadnem u selo Pašman na istoimenom otoku, i da iz zgrade fašističke organizacije »DOPO LAVORO« uzmemu kompletan radio-aparat, naravno sa svim izvorima za napajanje. Znali smo daje u svom kompletu imao i jednu vetrenjaču za pogon dinama, koja je bila montirana na krovu zgrade. U grupi samnom bili su, pored ostalih Omer Juran i Tomo Mudronja iz Murtera. Kako smo akciju planirali, tako smo je i izvršili. Svu tehniku smo uspješno demontirali, pokupili i povukli se bez da smo bili zapaženi od neprijatelja, ukrcali se u čamac i sve to prenijeli na otok Žut. Vetrenjaču smo montirali na jedan čuvik i njome punili akumulatore sve do kraja rata.

Dragutin Bašić

U BORBI SMO STASALI U VEZISTE

NA RADIO-TELEGRAFSKOM KURSU PRI VRHOVNOM ŠTABU

Bilo nas je više drugova i drugarica u Odredu, koji smo ranije bili daci splitske klasične gimnazije i SKOJ-evci u Splitu. Naše drugarstvo međusobno povezenje i privrženost ciljevima narodnooslobodilačke borbe stalno su narastali kroz aktivnosti i borbu organizacije SKOJ-a u Splitu i kasnije kroz borbu u Odredu. Bili smo puni poleta, mladalačkog komunističkog zanosa i borbenosti. Tu u planinama iznad Sinja, jednog dana u oktobru 1943. godine, saopštio mi da sam određen za radio-telegrafski kurs pri Vrhovnom štabu, pošto ispunjavam uslove iz naređenja za izbor kandidata. Izbor je pao na mene, a ja mislim da se

ni u čemu nisam više isticao i izdvajao od ostalih svojih drugova i drugarica. Doživeo sam to ipak kao priznanje, ali i kao obavezu punu neizvesnosti.

Na putu za Livno, gdje se održavao kurs, prikupilo nas se desetak iz raznih jedinica i odreda. Tu nam je već odnekud došao do ruku jedan listić papira sa ispunjenim Morzeovim znakovima. Odmah smo se dali na učenje tog »novog jezika«, pevušeći kratke i duge tonove.

Raznim prevoznim sredstvima i pešačenjem, naša grupica je stigla u Jajce, prvih dana novembra. Bili smo radosni, jer se tu nalazio i Vrhovni štab, AVNOJ i sve drugo, najznačajnija, a postojala je i mogućnost da vidimo i druga Tita. Kao da se u nama tada još vise pojačao osećaj ponosa što smo svesno i dobровoljno opredeljeni za borbu sa naplemenitijim i najlepšim ciljevima i idealima, ali se pojačao i osećaj odgovornosti da svoj zadatok ispunimo na najbolji način.

Kurs je bio smešten u jednoj zgradi na obali reke Plive, u kojoj je već radila prva grupa kursista. Oni su sa učenjem bili dosta odmakli, pa je od novoprdošlih drugova i drugarica formirana nova, mlađa grupa. U ovoj grupi bilo nas je oko tridesetak, iz raznih jedinica i krajeva Jugoslavije. Kontakt sa starijom grupom i između nas samih vrlo brzo je bio uspostavljen. Želeli smo da što pre saznamo sve što je potrebno, kako bi otklonili neizvesnot i strah od nepoznatog zadatka. Ubrzo se pokazalo da je strah bio bezrazložan.

Program kursa nije bio ni suviše težak ni nesavladiv. Bez nekih posebnih priprema i uvoda, prešlo se na rad. Komandir kursa Joka Dragan i komesar Ljubić ukratko su nas upoznali sa organizacijom rada i života na kursu i zadacima i obavezama kursista.

Kurs je radio od ranog jutra do večeri, obuhvatajući, pored stručnih predmeta, i ideološko-politički i kulturno-zabavni rad.

Od stručnih predmeta, pored radio-telegrafije, izučavali smo osnove elektrotehnike i radiotehnike, izvore za napajanje akumulatora a sticali smo i osnovna znanja u rukovanju agregatima. Materijalno obezbeđenje sastojalo se od nekoliko zujalica i većeg broja tastera, nekoliko trofejnih radio-stanica i akumulatora i to je bilo sve na čemu se gradilo naše znanje za buduće zadatke.

Nastavu iz radio-telegrafije (kucanja i prijema morzeovih znakova držali su nam komandir kursa Joka Dragan i Carić Mihajlo, a povremeno i radiotelefisti Vrhovnog štaba, a iz tehničkih predmeta glavni nastavnik bio je Slobodan Nakićenović, a pomagali su mu još neki drugovi iz radio-radionice Vrhovnog štaba NOVJ. Tu se mnogi od nas prvi put susreću sa tehničkim jezikom i do tada nepoznatim pojmovima, ali naporan rad, veliko zalaganje i želja da se što više nauči dali su željene rezultate.

Dani su brzo prolazili, a mi smo iz dana u dan bili bogatiji za značajna nova saznanja i za nova drugarstva, izrasla na zajedničkom zadatku.

Politički i kulturno-zabavni život i rad na kursu bio je intenzivan. Bili smo neprestano u toku najvažnijih zbivanja u zemlji i u svetu, koliko se u to vreme to moglo i biti. Trudili smo se da se i za časove političke nastave svojski pripremamo i u tome smo potpuno uspevali. Zidne novine bile su poseban oblik našeg političkog i kulturnog rada i odraz našeg unutrašnjeg življnenja u tim ratnim danima. Dosetke i humor, na sopstveni račun, unosile su posebnu atmosferu, top-linu i optimizam u naš mali kolektiv koji je beskrajno verovao u bolje sutra. Na kursu smo formirali i pevački hor kojem sam ja bio horovođa. Izabrali me drugovi i drugarice, jer kažu da dobro pevam i imam smisla za »dirigovanje«. Hor je pripremio nekoliko uspelih nastupa, uglavnom partizanskih i dalmatinskih pesama.

Od najvažnijih »sporednih« stvari na kursu treba spomenuti da su uslovi smeštaja i ishrane u Jajcu, za tadašnje prilike, bili veoma dobri. Doduše, nismo spavali u krevetima, već grupno, na tzv. »palačama« prekrivenim slamom i čebadima, ali krov nad glavom, miran san i električno osvetljenje bili su »visok komfor« za partizane.

Pored svakodnevne obaveze u učenju i ostalih aktivnosti, kursisti su bili zaduženi i za bezbednost i obezbeđenje svoje škole i za pojačano obezbeđenje radio-stanica Vrhovnog štaba u toku noći. Tako sam upravo za vreme Drugog zasedanja AVNOJ-a, bio u grupi kursista određenih za pojačano obezbeđenje i zavideo drugovima i drugaricama koji su imali više sreće i bili »odabrani« da prisustvuju svečanoj sednici i otvaranju zasedanja.

STAŽIRANJE NA RADIO-STANICI

Nakon mesec dana učenja, prvi rezultati već su bili vidljivi. »Jezik« morzeovih znakova više nije bio nikakav »bauk«, iako smo bili još uvek na samom početku. Da bismo nešto više saznali o radio-vezama, šef radio-službe Vrhovnog štaba Veljko Dragičević je već u toj fazi nastave, organizovao naše »stažiranje« na radio-stanicama Vrhovnog štaba. Cilj ovoga je bio da nas stari - iskusni radio-telegrafisti upute u tajne radio-veze, da sami vidimo i osetimo kako u praksi izgledaju naši budući zadaci i kakvu obavezu i odgovornost primamo na sebe po dolasku u jedinice. Tako sam i ja proveo više časova na radio-stanici druga Gančevića Andelka i prvi put čuo stvarne radio-signale i pratilo radio-vezu između Vrhovnog štaba i štaba neke jedinice NOVJ. Ova praksa je imala višestruki pozitivni efekat i u toku trajanja kursa i kasnije.

Krajem decembra 1943. godine, u toku 6. neprijateljske ofanzive, kurs napušta Jajce i premešta se u s. Busije, kod G. Ribnika. Ovde kursisti više ne stajaju zajedno, već po seoskim drvenim kućicama - brvnarama, a nastava se izvodi takođe u jednoj brvnari. Električnu struju zamenile su sveće lojanice. Materijal no-tehnička baza nastave svedena je na minimum, ali se rad kursa nije prekidao. Nastavili smo i dalje da usvajamo nova znanja i stičemo više prakse u radio-telegrafiji - kucanju i prijemu na sluš većom brzinom.

Pored redovnih obaveza kursisti su ovde imali i zadatak da prate tovarni transport radio-stanica, akumulatora i druge opreme iz sela Busija do sela Potoci, gdje se u to vreme nalazio Vrhovni štab. Jednog dana i ja sam bio u pratinji takvog jednog transporta i po dolasku u selo Potoci, pošto su nas propustile straže, naišli smo na druga Tita. Sedeo je pred barakom i pušio. Mi smo ga vojnički pravilno pozdravili, a on nas sasvim glasno otpozdrvljao:

- Zdravo drugovi!

Ovaj prvi susret sa Vrhovnim komandantom, ostao mije u trajnom sećanju kao najdraža uspomena.

Već krajem januara 1944. godine kurs se premestio u Drvar, zajedno sa Vrhovnim štabom. Uslovi za rad kursa ponovo su bili dobri, kao i u Jajcu. U učenju se opet brže napredovalo i već sredinom februra, kursisti, koji su imali najviše sklonosti za ovaj poziv, bili su spremni za samostalan rad na radio-stanicama. Međutim, pitanje popune jedinica radio-stanicama zavisilo je i od dobre volje naših saveznika. Stoga smo mi već kao sposobljeni radiotelegrafisti, čekali radio-stanice i provodili dalju praksu na radio-stanicama Vrhovnog štaba. Stigla je i mnogo veća grupa boraca za naredni kurs i odmah otpočela sa učenjem i ostalim aktivnostima.

Čekanje na popunu radio-stanicama potrajalo je još skoro ceo mart mesec i pošto je pristigao kontigent radio-stanica od zapadnih saveznika, dobio sam novu radio-stanicu SCR-284-A i upućen sam u štab 2. proleterske ličke brigade, 6. proleterske divizije, koji se u to vreme nalazio u Drvaru. Radio-stanicu nato-vario sam na jednog konja, pa sam se 29. marta 1944. godine, javio u štab 2. ličke brigade.

Milan Bašić

VEZE U GLAVNOM ŠTABU HRVATSKE 1943. GODINE

Početkom 1943. godine dolazi do tri značajna momenta u razvoju i organizovanju veza u GŠH.

Prvi je bio taj da se, početkom ožujka mjeseca, pristupilo organiziranju radio-telegrafskog kursa. Na kurs je bilo pozvano negdje oko 15-20 drugova i drugarica iz svih jedinica pod komandom Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske. Ja sam bio određen za organizatora i rukovodioca tog kursa. U I korpusu, na dužnosti referanta veze, zamjenjivao me moj pomoćnik Vlado Kajfež.

Osnovno materijalno obezbjedjenje kursa bila je jedna zujalica sa tasterom, koju je izradio drug Zvonko - radio-mehaničar Sekcije za vezu GŠH. Za snabdjevanje hranom i drugim potrepštinama dodeljen mi je jedan drug za ekonoma.

Kurs je otpočeo s radom u jednom zaseoku kod Donjeg Lapca u Lici. Tu nismo dugo ostali, često smo se selili, pa je kurs, najzad, završio s radom u Vrhovinama. Tu se, nešto kasnije, formirala i škola veze Glavnog štaba NOV i POH.

Na kursu su izučavani sledeći predmeti: Kucanje i prijem na sluh, Elektrotehnika, Radio-tehnika, Saobraćajna pravila, Služba veze i Politička nastava. U početku rada kursa, cijelokupnu nastavu izvodio sam ja, pri čemu su mi pomagali i pojedini slušaoci, kao, na primjer, drug Hudnik Milan, koji je izvodio skoro cijelu nastavu iz predmeta Elektrotehnika i Radio-tehnika, pošto je pre dolaska u partizane bio đak elektrotehničke škole.

Kurs je trajao dva mjeseca i završio je s uspjehom, jer je uložen maksimum truda, kako sa strane slušalaca tako i od nastavnika. Radilo se takoreći danočno.

Poslije završene obuke, radio-telegrafisti su upućeni u jedinice, prvenstveno u štabove divizija i korpusa. Ne mogu da se sjetim imena svih slušalaca, ali, ipak, evo nekoliko imena: Marjanović Joco, bio podoficir u avijaciji biv. jugoslovenske vojske i imao je i predznarja iz gradiva koje je izučavano; Hudnik Milan, koji je poznavao radio i elektrotehniku, ali za kucanje i prijem na sluh morao se mnogo truditi da bi postigao dobar uspjeh; Savić Rade-znao je morzeovu azbuku, jer je to učio pri služenju vojnog roka; Opačić Boško, bio je jedan od talentiranih radio-telegrafista, pa je otisao na dužnost u GŠH; zatim Fučko Dragee, Ćikota Boris, Bolić Dušan (morao je da pode na dužnost u 7. banjisku diviziju pre završetka kursa), Ante Vičević, podoficir-telegrafista bivše JRM, Ivan Veljačić - vrstan radio-telegrafista u kasnijem radu na radio-stanicama I korpusa NOV i POJ, skupa s Antonom Vičevićem.

Drugi momenat u razvoju veza na području Hrvatske u 1943. godini jeste popuna kadrovima veze u štabovima i novo školovanje kadrova veze.

U sekciju za vezu Glavnog štaba Hrvatske dolazi iz Žumberka drug Čuljat Jože, TT-mehaničar. On, najpre, odlazi u jedinice da pomogne i pokaže kako se opravljaju telefoni i telefonske centrale. U sekciju je premješten i drug Janko Rajčević - da bi rukovodio radio-vezom. Međutim, on biva, ubrzo, prekomandovan u 8. diviziju, na dužnost radio-telegrafiste. Tu dolaze i drugovi Petar Gulani i Jovan Jović, za pomoćnike. Jednovremeno, Sekcija radi na oformljavanju sledećeg radio-telegrafskog kursa, kursa za rukovodioce jedinica veze i kursa iz telefonsko-linijske specijalnosti.

Tih dana dolazi i do formiranja škole veze u Vrhovinama. Nešto kasnije, za komandanta škole postavljen je Zlatko Kereković. Drug Kereković odmah počinje sa pisanjem priručnika iz službe veze i pristupa izradi raznih pomagala za što očigledniju nastavu.

Pri pozadinskom djelu GŠ NOV i POH formira sekciju koja će raditi na formiranju, organizovanju i funkcionisaniu veza u pozadini i obnoviti rad pošta. Taj zadatak dobili su drugovi Ante Kukuljan, Čuljat Jože i Slavko Markon.

Ova sekcija formirala je nekoliko linijskih četa koje su organizacijski bile u sastavu vojnih područja. Poznata je bila četa čiji je komandir bio Đuro Stojisav-Ijević. Sekcija osniva, pored ostalog, kovačku i mehaničarsku radionicu. U ko-

vačkoj radionici radio je majstor Stevo Javorina iz Babina Potoka, koji je doneo svoj inventar u sastav i opremu te partizanske radione. Kovačka radionica proizvodila je penjalice za stubove, nosače za izolatore, zatezače i drugi pribor i alat za izgradnju i održavanje žičnih linija. Mehaničarska radionica opravljala je telefone, telefonske centrale i drugu opremu za žičnu vezu i to, kako za potrebe operativnih jedinica, tako i za potrebe pozadine.

Za vrijeme sprovodenja ovih organizacijskih mjeru, štabovi korpusa i divizija ulažu maksimum truda da se sve jedinice popune radio-stanicama. Međutim, nije problem bio samo u radiostanicama, već, znatno više, u radio-telegrafistima. Novopridošli radio-telegrafisti, sa malo praktičkog iskustva, nisu se ni lako ni brzo snalazili u uspostavljanju i održavanju veza. Koliko se sjećam, prve veze su se završavale, tu i tamo, i bez uspjeha. Tada se primenjivala ova metoda. Takav radio-telegrafist uputio bi se s radio-stanicom kod svog učesnika i tu bi se dogovorilo o metodi uspostavljanja veze. On bi se, nakon toga, udaljio nekoliko kilometara od svog učesnika u pravcu svog štaba, tu stao i uspostavljao vezu. Poslije tako uspostavljane veze, krenulo bi se dalje, pa-opet uspostavljavao vezu. Tako sve do svog štaba.

Treba znati da su neke radio-stanice bile toliko male snage daje njihov domet bio manji od međusobnog rastojanja učesnika, pa je i to bio razlog da »novopečeni« radio-telegrafisti nisu mogli uspostaviti vezu. U većini slučajeva to se nije moglo ni znati, da li date radio-stanice mogu raditi na predviđenim rastojanjima ili ne, jer su, često, oznake na njima bile nečitke ili su nedostajale, ili, pak, takvih podataka nije ni bilo. Imali smo tako, među njima jednu, simpatičnu po izgledu i male konstrukcije radio-stanicu, zvanu »četnička«; ona je svijim izgledom občavala veći domet. No, vrijedna pažnje jeste činjenica da su ti drugovi, s takvim radio-stanicama, odlazili u štabove svojih učesnika, postepeno natrag i više puta, ali-nikada nisu gubili strpljenje, niti nadu da će ostvariti ono što su željeli. Naprotiv, oni to rade s velikim strpljenjem i posebnim žarom, pa su i uspjevali. Koliko se sjećam, s radio-stanicom, »Četničkom«, te »probe« je vršio Opačić Boško.

U razdoblju između završetka IV neprijateljske ofanzive do kapitulacije Italije napori organa i jedinica veze u Hrvatskoj bili su usmjereni, pored ostalog, i na stvaranje vlastitih stručnih kadrova veze svih profila, prvenstveno radio-telegrafista, mehaničara i telefonista - linijaša.

Budući daje u IV neprijateljskoj ofanzivi sa teritorije Banije otišla 7. divizija, na Baniji je ostao Banjski partizanski odred i Unska operativna grupa. Tada počinju i sve učestalija dejstva diverzantskih jedinica Ilike Hariša »Gromovnika«, na Kordun se vratila 8. divizija, u Gorski kotar 6. i 14. brigada, a u Lici je i dalje ostala 6. lička divizija. Sve te jedinice su na datim područjima razvijale svoje aktivnosti. Postajao je veliki oslobođeni teritorij na kojem je trebalo organizovati veze i objediniti dejstva svih tih jedinica. To, sve skupa, zahtijevalo je dobre i efikasne veze, kao i tajnost saobraćaja u svim vezama.

Budući da je do tada u obuci kadrova veze bio postignut vidan uspjeh i da su obućeni i određeni kadrovi koji bi mogli vršiti dalju obuku kadrova veze, upućeni su drugovi Jović Jovan, Hudnik Milan i Vukmanović Živko sa izvjesnom literaturom, napisanom u Školi veze GŠH, u Slavoniju-da kod II slavonskog korpusa (kasnije VI slavonskog korpusa) organizuju školu veze. Najpre, da formiraju kurs za radio-telegrafiste i kurs za starešine jedinica veze (komandire vodova), a zatim i ostale kurseve.

Za komandanta te škole postavljen je drug Jović Jovan, a Hudnik Milan je predavao radio-tehniku i elektrotehniku, a dok je Vukmanović Živko predavao kucanje i prijem na sluh.

Nastava u školi bila je na zavidnoj visini, što je pokazao i zavidan uspjeh njenih slušalaca, koji su iz te škole otišli u mnoge slavonske jedinice.

U to vrijeme radio-telegrafist II korpusa bio je Bogdan Trgovčević, podoficir bivše mornarice. Uskoro je on postavljen za referenta veze tog korpusa.

Slično stanje je bilo i u Dalmaciji. Tu su, pri štabu VIII dalmatinskog korpusa, bili formirani razni kursevi za obuku vezista, kao što su: radio-telegrafski i telefonsko-linijski. U Dalmaciju su kadrovi lakše mogli biti upućivani jer su i komunikacije prema Dalmaciji bile otvorenije i bolje. U VIII dalmatinskom korpusu za referenta veze postavljenje Veljko Matičević, oficir bivše jugoslovenske vojske. Eto s takvim kadrovima veze se raspolažalo u Hrvatskoj do kapitulacije Italije.

U štabu I korpusa NOVJ raspolažalo se šiframa i podacima za rad nekih usataških i domobranksih radio-stanica. Taj materijal stizao je preko obaveštajne službe naših jedinica na Baniji. Znao sam da se neki radio-telegrafisti iz bivše jugoslovenske mornarice nalaze na tim radio-stanicama i, slušajući ih, prepoznao bi ih po kucanju. Ne tako rijetko, preko korpusne radio-stanice pozivao sam ih da pređu na stranu partizana, pa bi i takvi kadrovi mogli da se iskoriste u našim vezama.

Kad se sve uzme u obzir, kapitulaciju Italije spremno smo dočekali i mogli smo s našim kadrovima ne samo da preuzmemmo opremu za vezu, nego i da je koristimo.

Tada u korpusu, do formiranja radio-veza između štaba korpusa i štabova divizije, kao i divizija sa brigadama, nova organizacija veza i organizacija šifarske službe, zadavale su dosta briga. U radio-vezi jedno vrijeme poseban problem je bilo napajanje električnom energijom. Drugi problem je bio-domet imajućih radio-stanica. Naime, mi smo dosta dugo očekivali od radio-uredaja, predviđenih za trupu, pouzdane i neprekidne veze u našim uslovima u znatno većim odstojanjima i danju i noću. Kasnije smo praksom došli do saznanja da sve to treba svesti u realne taktičko-tehničke osobine tih uređaja. Bilo je, doduše, pokušaja i nekih tehničkih rješenja za pojačavanje snage predajnika, uglavnom dogradnjom i pojačanjem izlaznog stepena ili na sličan način.

Poslije kapitulacije Italije, nakon izvjesnog vremena, u jedinicama veze I. korpusa koji je već preimenovan u 4. korpus, dolazi do određene organizacione promjene. Pri štabu korpusa, pored mješovite čete veze, formira se još i telefonsko-linijska četa. Ta četa je bila ujedno i neka vrsta nastavne jedinice. U tu četu dolaze, radi osposobljavanja za telefoniste, uglavnom žene, a za linijaše-muškarci. U divizijama vodovi veze prerastaju u čete veze. Prvi vod bio je mješoviti, a ostala dva voda linijski.

Sekcija za vezu pri pozadinskom dijelu Glavnog štaba Hrvatske proširuje formaciju postojećih linijskih četa vojnih područja. Tamo, gdje do tada nije bilo linijskih četa, formiraju se nove, jer je to situacija nalagala da bi se, što pre, osposobile postojeće žične linije, naročito duž komunikacija na novooslobođenoj teritoriji. Isto tako, dolazi i do formiranja novih vojnih pošta ili, kako su ih negdje zvali, relejnih stanica.

Postojeće stanice se proširuju i modernizuju. Rad tih stanica poprima savsim ozbiljnu službenu formu. Njihov unutrašnji red i rad, naročito što se tiče evidencije i načina dostave u raznim pravcima, bio je skoro identičan sa radom pošta. Tamo gdje je istovremeno, na istom mjestu, bila postavljena i teritorijalna telefonska centrala, ta vojna pošta potpuno je poprimala karakter pošte uopšte. Ponekad se preko tih vojnih pošta upućivala tzv. kontrolna pisma. Na primjer, pismo upućeno iz Like u Slavoniju prenošeno je kuririma od jedne do druge stanice u jednom i u drugom pravcu u vremenu 6-7 dana. Kontrolno pismo, koje je bilo upućeno u zatvorenom omotu, na zadnjoj pošti bilo bi otvoreno i ovjereni, a zatim ponovo zapakovano i zapečećeno pa vraćeno na početnu poštu. Jedna od najpoznatijih partizanskih vojnih pošta bila je pošta kojoj je bila šef Vuka Jelovac, u Lici.

Rad osoblja tih pošta bio je težak i često oskudan u svemu. Ne samo u odjeći, obući i ishrani, već i u borbenom obezbjeđenju. Za to obezbjeđenje bilo je malo ljudi, ali su oni, ipak, uspjevali da zaštite i sebe i ustanovu.

U jesen 1943. godine dolazi do formiranja vojnih pošta u Slavoniji i Dalmaciji. Vojne pošte, uopšte, imale su svoje žigove, čime je njihov rad-i s te strane-bio

obilježen kao služben i odgovoran. Pamti se naročito težek rad krajnjih vojnih pošta u Baniji prema Slavoniji i Moslavini i krajnjih vojnih pošta Slavnoje i Moslavine prema Baniji; tu je neprijatelj bio vrlo aktivan i otežavao je kretanje kurira. Nije bio rijedak slučaj da prelazi iznenada postanu neprohodni, nailazilo se čak i na zasjede na njima. Kretanje tim prelazima odvijalo se uglavnom noću, i uvjek uz pomoć i pratnju lokalnih organa NOP.

U ovom periodu na nekim pravcima u Hrvatskoj postavljene su radio-telefonske (UKV) stanice. Za to su iskorištene italijanske radio-stanice, čini mi se jačine 20 W. Ovim su dopunjene postojeće žične i kurirske veze. Te smo stanice nazvali, zbog nekih do tada korišćenih fraza, »DOĐI-DOĐI«.

Jedna takva radio-telefonska stаница bila je postavljena na jedno uzvišenje iznad Plitvičkih jezera, a druga-negdje, na panini Papuk u Slavoniji. Preko tih stаница je AGITPROP CK KPH obavljao primopredaju čitavim tekstovima za list »Naprijed«, kako se taj materijal ne bi prenosio iz Like u Slavoniju, kad već i tamo postoji štamparija. Ova veza pokazala se dosta pouzdanom jer je bila manje podložna ometanju sa strane neprijatelja.

VEZE PRI NAPADU NA OGULIN

Godine 1943. štab I korpusa NOVJ- milišim daje to bilo kasnije, u jesen organizuje napad na Ogulin i okolna mjesta. To je bila jedna obimnija priprema za takav napad. Ostalo mi je dobro u sjećanju da su jedinice veze bile dobro snabdjevene opremom veze i popunjene ljudstvom. U štabu korpusa slušao sam odluku komandanta korpusa za napad. Isto tako bile su mi, kao načelniku veze korpusa, poznate sve pojedinosti iz zapovjeti za napad. Njome su bila određena komandna mjesta korpusa i divizija, kao i jedinica podrške i mjesta osmatračnica. Komandna mjesta i osmatračnice bile su određene po karti i ja sam ih sve uneo u svoju kartu.

Ovdje moram naglasiti da se već tada uz zapovijest komandanta dostavljalo i naređenje za vezu. Međutim, prije nego što sam ja mogao izaći sa starješinama jedinica veze na izviđanje, morao sam hitno poći u štab 8. divizije, koja je imala u svojim prištapskim jedinicama jednog zarobljenog italijanskog artiljerijskog kapetana, koji je dobro poznavao topografiju. Uzeo tog oficira i s njim najpre izašao na mjesta koja sam označio na karti. To sam učinio zbog toga što sam od njega morao učiti topografiju, koju ja ranije nisam ni učio niti znao. Nakon toga ponovio sam izviđanje sa starješinama jedinica veze određujući im zadatke.

U napadu jedinica I korpusa na Ogulin njima sadejstvuje sa zapadne strane jedna brigada slovenačkih partizana i 13. primorsko-goranska divizija. S tim jedinicama bile su organizovane i veze sadejstva.

O pripremama i organizaciji veze može se posebno opširno pisati, jer je veza bila dobro organizirana. Znao sam, na primjer, unaprijed, još prije početka organizacije radio-veza, da mi UKV veze neće raditi ako se moji saradnici i ja nismo upoznali sa zemljишtem za organizaciju veza. U tom pogledu mnogo nam je pogađao pomenuti italijanski oficir, naročito u odabiranju mjesta za postavljanje radio-stanice.

U toku napada na Ogulin veze su dobro funkcionirole iako je napad, kao celina, samo djelomično uspio.

Radio-telefonske stанице zvane »Dođi-Dođi« bile su po svojoj konstrukciji dosta glomazne, tako da je njihova primjena u operativnim jedinicama poslije nabada na Ogulin otpala i one su vraćene u teritorijalne veze.

U napadu na Ogulin 8. kordunaška divizija dejstvovala je na širem području Ogulina. Glavnim snagama vršila je pritisak na Oštarije i Josippol. Pri tome, divnija je imala žičnu vezu uspostavljenu poljskim kablom sa birgadama i sa korpusom. Svaka brigada imala je tada radio-stanicu, poljsku telefonsku centralu, 10 komada telefona i oko 12 do 15 kilometara poljskog telefonskog kabla. U tom napadu bili su i neki bataljoni povezani sa brigadom poljskim telefonskim kab-

lom. Dogodilo se, međutim, da se, u toku napada, neprijatelj jednim dijelom svojih snaga probijao iz Ougulina, probio naš obruč i zašao iza leda jednoj brigadi 8. divizije koja je bila na osiguranju. Zahvaljujući baš dobroj vezi, brigadi je blagovremeno naređeno da jedan dio svojih snaga okreće na drugu stranu i da sačeka neprijatelja. Tom prilikom cijela neprijateljska grupa od 400 do 500 vojnika potućena je i ni jedan vojnik nije uspio pobjeći...

DALJI RAZVOJ VEZA U HRVATSKOJ

Pred kraj 1943. godine organizacija radio-veza i materijalna snabdjevenost jedinca radio-sredstvima bili su na, za to vrijeme, zavidnom nivou. Postojala je mogućnost da se u nekim jedinicama, u određenim situacijama, organizuje i drugi kanal radio-veze. Pored toga, bilo je mogućno organizirati i radio-stanice za tranzitiranje poruka na veća udaljenja.

U opisanom periodu Sekcija za vezu Glavnog štaba NOV i PO Hrvatske nalazila se odvojeno od operativnog dijela štaba, u Vrhovinama, gdje je bila i škola veze Glavnog štaba NOV i POH.

Nešto o radu te škole. Komandant te škole, Zlatko Kereković, uspjeo je sa svojim saradnicima i uz pomoć Sekcije za vezu, da izradi dovoljno skripata i udžbenika za rad kurseva škole kao celine, pa je bilo mogućno, početkom 1944. godine, da Sekcija uđe u sastav operativnog dijela Glavnog štaba. Sekciju su sačinjavali drugovi: Josip Mardušić (»Viški«), kao načelnik, pomoćnik mu je bio Topličanin Viktor, pomoćnik za radio-vezu Vukšić Milan i pomoćnik za tehničku službu Zvonko Rukavina. U to vrijeme dolazi i do formiranja čete veze Glavnog štaba NOV i POH, uglavnom od ljudstva koje se do tada nalazilo na raznim dužnositim po vezi u Glavnom štabu.

Prvi komandir bio je Rade Savie, a njegov zamjenik Pero Bujanić. Kako sam već pomenuo, obavljen je veliki posao na pisanju i izdavanju raznih skripata i udžbenika za kurseve veze svih specijalnosti i svih stepena. Ta literatura, je u to vrijeme, inače vrlo dobro došla i štabovima korpusa i divizija, jer se tada i kod njih počinju organizirati razni kursevi veze. Skripta i udžbenici bili su štampani na matrice i izvlačeni na ciklostilu. Glavni tehničar i crtač bio je Braco Sinko, kasnije kapetan (i poznati skijaš u poslijeratnom razdoblju).

Nakon odlaska Sekcije za vezu u sastav Glavnog štaba, dolazi do izvjesne promjene u njenom rukovodstvu. Za šefa sekcije postavljen je Kereković Zlatko. Međutim sekcija se, ubrzo, pretvara u odsjek za vezu Glavnog štaba NOV i POH, a mene postavljaju za šefa tog odsjeka, na kojoj dužnosti sam ostao do kraja rata.

U proljeće 1944. godine dolazi do organiziranja i izlaženja časopisa »Naša veza«. Taj časopis je dostavljан svim jedinicama NOV i POJ u Hrvatskoj, preko već opisanih vojnih pošta. Glavni i odgovorni urednik časopisa »Naša veza« bio je drug Zvonko Rukavina, a izdavanjem je rukovodio izdavački odbor. Časopis je odigrao značajnu ulogu u razvoju veze, naročito na osposobljavanju starješinskog kadra. Časopis je bio dobro primljen i u drugim organima štabova i jedinicama drugih rodova, kao u artiljeriji, na primjer.

Bude Bogdanović

ILEGALNI RAD NA AERODROMU BORONGAJ

Moja sećanja na veze u NOB počevu kazivanjem onoga čega se sećam još od jeseni 1940. godine. Te godine CK KPH, odnosno Rade Končar i Pavle Pap, zadužili su druga Jusufa Engla radio-tehničara da, uz strogu konspiraciju, izradi jedan radio-predajnik i da po svom izboru i sa naknadnim njihovim odobre-

njem, pronađe lica koja bi mu u tome pomagala. Jusuf je za to uzeo svog brata Stjepana i Blažinu Drageca radio-tehničara iz Zagreba, a zatim i mene.

Radili smo u strogoj tajnosti i završili radio-predajnik preko kojeg je 23. juna 1941. godine Stipe Ugarković pročitao proglaš CK KPJ narodima Jugoslavije.

Na izradi radio-predajnika radili smo u smenama po dva, tako da su u jednoj smeni bili Blažina Dragee i Stjepan Engl, a u drugoj Jusuf i ja. Tako smo radili tri puta nedeljno. Jednom nedeljno smo se sastajali svi i diskutovali o postignutom, donoseći zaključke za rad u sledećoj sedmici. Često smo morali da pojedine del ove preinačimo, što nas nije obeshrabriло, već nas je svaki uspeh još više odusvrljavaо. Morali smo raditi pažljivo da nas ne bi ko otkrio, što se naročito odnosilo na početak ispitivanja radio-predajnika. To se naročito očitavalo pri unošenju talasomera u stan i njegovom iznošenju u čemu nam je pomagao Janko Rajčević, tada narednik radiotelegrafist na službi u 4. vazduhoplovnoj bazi BJV. Talasomer smo trebali jedno deset puta. Svaki put iznesen je posle radnog vremena a sledeći dan morao je biti na svom mestu. U ono vreme, posedovanje talasomera, bilo je zabranjeno privatnim licima i strogo kažnjavano.

Radio-predajnik je radio na talasnoj dužini oko 38 m i imao snagu od 40 w, amplitudnu modulaciju, anodonu napon od oko 600 v, a napon za grijanje vlakna 6,3 v. Sve cevi su bile marke »TUNGSRAM«. Težio je oko 28 kg.

U martu mesecu 1941. godine pozvat sam u rezervu i unapređen u čin rezervnog podnarednika. Posle begstva avionom kapetana I klase Vladimira Krena u Nemačku, bilo mi je skoro onemogućeno da izlazim u grad, pa se s drugovima više nisam ni sastao. Međutim, iz telefonskog razgovora s njima doznao sam, da je sve u redu. U tome počelo je prebaciranje 8. vazduhoplovne puka i 4. lovačkog puka na rezervne aerodrome u Topolu odnosno Aleksandrovac.

Dana 8. aprila 1941. godine, po naređenju šefa radio - sekciјe kapetana Dragoljuba Jeremića upućen sam, sa 8 vojnika-rezervista, u Zagreb na aerodrom »Borongaj« sa zadatkom da se demontiraju i pripreme radio-uredaji za transport.

Na dan ulaska fašističke vojske u Zagreb, dežurni oficir baze izdao je oko 16.00 časova, naređenje da se onesposobe sva radio-sredstva i pogonske grupe. Ja sam se nalazio tada, sa svojim vojnicima, u zgradji radio-predajnika. Odmah smo počeli razbijati najosetljivije delove uredaja »S.F.R.750« snage 750 w, koji je služio za održavanje veze sa svim vazduhoplovima i za davanje meteo-podataka.

Sledeći objekt rušenja bila je kratkotalasna radio-stanica tipa »ORJEHO«. Međutim, u međuvremenu nju je onesposobio Janko Rajčević. Telefonisti su morali čuvati telefonsku centralu do sledećeg naredjenja. Dalje sam krenuo ka goniometru i tu sam našao poslužioce koji su već onesposobili svoje uredaje. Bili su to drugovi Pađan i Patrijarh.

Daje bila uništena i automatska telefonska centrala od strane njenih poslužilaca, saznao sam tek najednom saslušanju u policiji jer su po pitanju uništenja opreme na Aerodromu »Borongaj« teretili mene i Patrijarha i Padana. Nisu mogli dokazati krivicu jer osim Padana i Patrijarha niko nije ostao u Zagrebu. Ipak, oterali su me na rad u Nemačku gde sam radio kao monter u fabrici strujomera od 12. maja 1941. do 31. januara 1942. godine kada sam se uspeo prebaciti sa privremenom propusnicom u Zagreb.

Narednog dana tj. 1. februara 1942. godine, obišao sam Blažinu Drageca i upoznao se sa Ivicom Habunekom, kojeg sam i ranije primećivao u društvu Engla Jusufa. Pošto je trebalo da nađem zaposlenje, govorio sam o tome sa Blažinom. Na to mije Habunek ponudio, da mu opravim nekoliko radio-prijemnika što sam i učinio. Uslugu mi je takođe platilo, jer kako reče, uredaji su sa sela, a seljaci dobro plaćaju. Tu smo razgovarali o svemu i svačemu. Osetio sam, da on ispituje moju naklonjenost. Jednog je dana on mene otvoreno upitao da li sam za naše ili Švabe. Ja sam mu otvoreno i odgovorio. Nakon toga, pitao me je da li bih htio da pomažem NOB-u. Tako smo se sporazumeli i ja sam pristao na saradnju. Molio sam ga da mi pomogne da nađem zaposlenje, jer bi tako izbegao progon policije i smogao sredstva za život.

Nakon nekoliko dana Habunek me je upitao da li bi htio raditi na aerodromu kod Njemaca. On mi je to savetovao i rekao da bi na tom mjestu mogao koristiti i narodnooslobodilačkom pokretu. U prvi mah sam se trgnuo, jer nisam želeo da me opet ispituju o uništenju radio-sredstava na Aerodromu »Borongaj« 1941. godine. Kada me je uvjerio da se to neće desiti i da su od onda već više puta smenjeni rukovodioci, ja sam na Habunekovu želju pristao da radim na aerodromu.

Dana 15. marta 1942. godine bio sam primljen na posao na Aerodromu »Borongaj« i tu ostao sve do 12. jula 1944. godine.

U početku moj je zadatok bio da ustanovim koja radio-sredstva se nalaze na aerodromu i gde su smeštena. Uz put, da saznam broj i vrste aviona i osmotrim sve što bi moglo biti od koristi za naš pokret uopšte.

Habunek me je stalno hrabrio i nekakvom šiform sebi pribeležio sve o čemu sam mu referisao. Jednog dana mi je rekao da nabavim 20 komada suvih elemenata od 1,5 v za telefone.

Kako se trošilo mnogo elemenata tokom jedne sedmice, nije bilo teško da se to neprimetno uradi. Ja sam te elemente uzeo i predao Habuneku. Pri našim sastajanjima stalno mije govorio da steknem ugled kod Nemaca, jer je čuo da bi ja mogao postati šef te radionice. I ja sam stvarno postao šef radionice.

Položaj šefa radionice omogućavalo mi je da potpisujem trebovanja, da imam uvid u skladišta i rashodovanje potrošnog materijala. S tog položaja mogao sam zadovoljiti skoro sva traženja elemenata 1,5 v za telefone, mikrofonskih i telefonskih kapisli, kao i anodnih baterija.

Sa radio-cevima nije išlo najbolje pošto su drugovi najviše tražili radio-cevi serije »D« i »K« koje Nemci nisu imali u svojim sredstvima. Radi toga, uspostavio sam vezu sa inžinjerom Tadej Mirom koji je imao svoju radnju i servis za opravku radio-aparata. Od njega sam uvek dobijao besplatno po nekoliko radio-cevi a i drugih stvari koje je on imao u radnji. Osim sa inženjerom Tadejom povezao sam se i sa inž. Zvonkom Mataković, tada poručnikom u radionici veze hrvatskih vazduhoplovnih snaga. Uz moj revers, koji je kasnije ing. Mataković uništavao, dobivao sam u vrlo hitnim slučajevima radio-cevi, kao pozajmicu, koja se nije vraćala. Obojica pomenutih drugova znali su za što služe materijali i bili su naši aktivni saradnici.

U mom radu mnogo su mi pomogli i drugovi Zaninović i Drago Tomašegović, oba podoficiri u vazduhoplovnim snagama NDH ali simpatizeri NOP-a. Oni su mi dostavljali radio-cevi, tastere i sličan materijal.

Krajem 1942. godine obilazio sam skladišni podrum i u njemu naišao na 6 radio-uredaja tipa »Signal-gođevac« i 9 telefona tipa »Ericson«. Izvestio sam o tome Habuneka, koji se veoma obradovao toj vesti. Preporučio mi je da se sva ta oprema što pre iznese sa aeroroma. Uz pomoć Zaninovića i Tomašegovića i saznanjem inžinjera Zvonka Matakovića u roku od 10 dana radio-uredaji su bili izneti i raspoređeni, i to: dva komada u radionici Blažine Dragovca, dva komada u stanu Zaninovića od kojih je dan kasnije jedan uzeo i popravio Tomašegović i dva komada u mom u podrumu. Telefoni »Ericson« premešteni su također u dva maha kod druga Blažine u radioniku gde je fiktivno bio namešten Habunek. Sav materijal Habunek je kuririma slao na teren. Takva je bila saradnja, zasnovana na prisnom drugarstvu i ubeđenju da se i tako može pomoći NOP-u.

Tako je to trajalo sve do pogibije Habuneka u jesen 1943. godine. Oko 2 meseča pre pogibije, jedan kurir iz Dubrave kraj Vrbovca doneo mije pismo Zvonka Vajdića, u kojem mi traži da za potrebe Okružnog komiteta KPH Čazma, posljam određeni materijal. O tome sam se posavetovao sa Habunekom i on mi je odgovorio da po mogućnosti, posljam traženi materijal. Poslao sam im, koliko se sjećam, univerzalni instrumenat, radio-cevi za prijemnik »Minerva B^t 15« i razne otpornike. Instrumenat sam dobio do inženjera Tadeja a baterije od Tomašegovića. Sav materijal i tada i kasnije odnosio je kurir Okružnog komiteta. On je dolazio u moju kuću ili na drugo ugovoren mesto.

Lika toga kurira još se i sada sećam i često ga u krugu porodice spominjem. Iako je dolazio mnogo puta u naš stan i ostajao, nekada, i nekoliko sati, nikad nismo saznali njegovo ime, niti odakle dolazi. Nosio je povremeno domobransku uniformu, a ponekad i lepo civilno odelo. Uvjet je bio tačan pa je i od mene tražio isto. Nije se javio ni kada sam ja već bio u partizanima. Jednom mi je, po svom drugu, poručio da će me posjetiti kada završi rat. Na žalost, nismo ga do sada više videli.

Dana 13. jula 1944. godine oko 9.00 časova pošao sam sa porodicom (suprugom i kćerkom) preko sela Ivane Reke kod Zagreba, gde je čekalo još nekoliko drugova i drugarica, u partizane. Kurir nas je već tamo čekao i odveo do sela Mostari na Savi gde smo prenocići. Sledećeg jutra, nastavili smo put do Čazme gde smo stigli isti dan. Nakon ručka, sreo sam Franju Čabranjca - Tihog, koji je rukovodio vezom pri Okružnom komitetu Čazma. Tu smo se upoznali, a činilo mi se da se s njim odavno poznajem, što, u stvari i jeste bilo, ali kroz slanje materijala. Obilazeći četu za vezu korpusa, upoznao sam se sa Rajmondom Firm. On nije pokazao kakvim radio-sredstvima raspolažu i reče mi da je jedan radio-uredaj SCR-284 neispravan. Zamoljen sam, da pokušam da popravim taj uređaj, što sam ja, služeći se alatom koji sam doneo sobom, i učinio.

U korpusu je bilo dosta radio-uredaja pa se osećala potreba za formiranjem jedne radionice za njihovu opravku što je i učinjeno novembra 1944. godine u selu Podgaric. Ja sam bio postavljen za upravnika te radionice u kojoj je bilo još 4 radio-mehaničara, 4 TT mehaničara, 2 fino-mehaničara i jedan vikler, dok je administraciju vodila jedna drugarica; imali smo i svoju kuvaricu.

U to vreme jedinice 10. korpusa bile su opremljene pretežno, radio-uredajima SCR-284, a raspolažalo se i sa nekoliko radio-uredaja »B-2«, »SET-48« i nekoliko malih tzv. »špijunki«.

Radionica veze pripadala je pozadini korpusa. U radionici se radilo od ranog jutra do kasno uveče, s velikim elanom i svom umešnošću. Pored rada u radionici održavali smo i nastavu, naročito iz opravke uređaja, što nam je mnogo koristilo u radu. Osim opravki sredstava, premotavanja ručnih generatora za radio-stanice SCR-284A, opravki telefonskih centrala i telefona, u radionici su se izrađivale mehaničke i cevne zujalice za radio-telegrafski kurs u s. Grahovici, tako da je skoro svaki slušalac kursa imao svoju zujalicu. Drugovi iz radionice odlazili su i u jedinice korpusa radi opravke sredstava na licu mesta. Danas je malo reći da su svi drugovi bili vredni, jer stalnim takmičenjem među sobom, uspevali smo zadovoljavati skoro sve potrebe 10. korpusa u opravci sredstava veze.

Ivan Cotman

KURS ZA RADIO-TELEGRAFISTE PRI ŠTABU 8. KORPUSA U LIVNU 1943.

Formiranjem 8. korpusa (7. oktobra 1943. godine), koji je dejstvovao na relativno velikoj teritoriji jadranskog područja, pojavio se problem komandovanja i komuniciranja između štabova i jedinica na tim relacijama (Štab 8. korpusa bio je u Livnu, 19. divizija u Parčićima - sjeverna Dalmacija, a 26. divizije u Janjini, poluotok Pelješac itd.). Žičnih veza na ovim relacijama nije bilo, dok su kurirske spore i nesigurne. Kuriri su razdaljinu prelazili za 8 do 10 pa čak i više dana u zimskom periodu. U takvoj situaciji više se nije moglo bez radio veza. Ali, odmah se pojavio problem radio-telegrafista. Naime, posle kapitulacije talijanske

vojske, zaplenjene radio-stanice se, zbog pomanjkanja radio-telegrafista, nisu mogle upotrijebiti. Osim toga, i preko savezničkih misija su počele pristizati prve radio-stanice. Prednost radio-veza bila je očita.

Radio-veze, koje je u to vrijeme imao 8. korpus, bile su organizirane po unapred zakazanom vremenu u radio-pravcima: 8. korpus - Vrhovni štab, 8. korpus - GŠ Hrvatske, 8. korpus - Štab Mornarice, 8. korpus - 5. korpus, 8. korpus - Mornarička baza Bari (Monopoli) itd. Dvije radio-stanice pri štabu ovog korpusa radile su neprekidno danju i noću. To je iziskivalo proširenje radio-centra u štabu korpusa.

Iz tih razloga sam pozvan u štab kod načelnika štaba korpusa (major Maks Baće) - da dam predloge za poboljšanje radio-veza. Predložio sam da se iz podređenih jedinica (divizija i odreda) pozovu 1 do 2 obrazovanja mlađa borca pa da se sa njima organizuje radio-kurs pri štabu ovog korpusa. Prijedlog je prihvoren i iz podređenih jedinica pozvan je određeni broj mlađih drugova i drugarica, pa je kurs počeo da radi prema planu i programu koji sam pripremio.

Do dolaska drugova - drugarica iz podređenih jedinica, trebalo je izvršiti sve potrebne pripreme (određivanje mjesta i najnužnije opreme za obuku). Mjesto je nadeno i kurs je počeo krajem oktobra 1943. godine. Pored redovne dužnosti, bio sam komandir i nastavnik kursa.

Težište kursa bilo je na praktičnom radu i rukovanju sa Rst i prijemu na službi u kućanju s vrlo malo teorije, radiotehnike i saobraćajnih pravila. Jednostavno nedostaljalo je vremena za teorijski dio, imajući na umu potrebe brzeg osposobljavanja za praktičan rad, morali smo što pre kursiste osposobiti. Za obuku smo imali nekoliko telefona, dobijenih preko savezničke misije, kao i telegrafska tipkala nađena u poštama Livno, Duvno, Mrkonjić grad i Glamoč. Bilo je tu i 4-6 pari slušalica, 2 zvučnika, od Njemaca zaplenjeni radio-prijemnik i predajnik KT male izlazne snage (oko 5 W), nekoliko starih automobilskih akumulatora, jedan mali agregat za punjenje akumulatora tipa »Condor« - trofej zaplenjen od talijanske vojske. Dakle, materijalno obezbijedenje kursa je bilo vrlo skromno, ali, za te prilike, zadovoljavajuće.

Nastava je trajala prije podne 4, a poslije podne 2 sata. Dok sam bio zauzet službom u štabu, kursisti su disciplinirano radili samostalno. Težište rada bilo je na kućanju i primanju. Za vrijeme dok sam bio zauzet u štabu, zamjenjivao me je Lovro Maričić, tada oficir i radio-telegrafista u štabu 8. korpusa.

Samo jedan od drugova nije mogao pratiti nastavu - učiti; bio je vraćen u svoju jedinicu. Sjećam se samo nekoliko imena tih mlađih drugarica - drugova. To su bili: Nevenka Jeličić, Marija Anzulović, Jelena Biočić, Ante Karađole i dr.

Kurs je dobro napredovao. Rezultati praktične obuke bili su odlični, što treba posebno pripisati zalaganju tih mlađih ljudi, od kojih niti jedan nije prešao dvadesetu.

Saobraćajna pravila su se izučavala od samog početka, ali uz praktičnu primjenu. Sa posebnom pažnjom učilo se pisanje telegrama, brojanje riječi, ispunjavanje zaglavljiva telegrama, primjena pozivnih znakova, znakova legitimiranja, stupanja u radio-vezu - saobraćaj, kako bi tajnost i bezbjednost radio-veza, kao i čuvanje tajnih sadržaja samih telegrama, slušaoci što temeljiti usvojili.

Oko 20. novembra situacija na položajima oko Livna se pogoršavala. Dolačili su izvještaji o koncentraciji njemačkih i kvinsliških vojnih snaga u Kninu, Bos. Grahou, Bihaću, Mrkonjić gradu,... Predstojala je ofanziva protiv NOV i oslobođene teritorije u tom području. Livno je bilo ugorženo. Tako je, 27. ili 28. novembra 1943. radio-telegrafski kurs morao prekinuti sa radom. Po naređenju štaba 8. korpusa, kurs je rasformiran, a njegovo ljudstvo vraćeno u svoje jedinice 30. novembra ili 1. decembra.

Ipak, za 25 dana intezivnog rada postignuto je mnogo. Nekoliko od tih drugova, po povratku u svoje jedinice, uz postojeće radiste na stanicama, brzo su se osposobili za samostalni rad. Veći dio od njih priključio se kasnije kursevima radio-telegrafista formiranih u Vrhovnom štabu, pri štabu RM i štabu 5. korpusa.

ŽIĆNE I SIGNALNE VEZE NA PODRUČJU 1. OTOČNE BRIGADE NAKON KAPITULACIJE ITALIJE

Nakon kapitulacije Italije formirana je prva otočna brigada, sa zadatkom da kontroliše i brani otoke Brač, Hvar, Vis i Šoltu. Među posebne zadatke ove jedinice, svakako spadaju organizacija radio-osmatračke i signalne službe i održavanje veze na ovim i sa drugim otocima.

Na osnovu ovakvog zadatka preduzete su opsežne mере за obezbeđenje veza i uspostavljanje što razgranatije osmatračko-signalne službe na području srednjo-dalmatinskih otoka.

Žične veze na ovom području bile su loše, a podmorski telefonski kablovi (1x1) bili su u kvaru. Zato se i pristupilo opravci podmorskih kablova i linija po otocima, bez čega nije bilo moguće održavati ni vezu ni međuotočno sadejstvo, niti organizovati izvršenje brojnih zadataka koji su u to vrijeme stajali pored političko-partijskim tjerima, narodnooslobodilačkim odborima i vojnim jedinicama.

Organizaciji signalno-osmatračke službe poklonjena je i zbog lošeg stanja žičnih veza posebna pažnja. Ona je u ovom periodu odigrala važnu ulogu, kako u osmatranju tako i u signalnim vezama, koje su neko vrijeme bile i jedine veze na ovom području. Ljudstvo za osmatračke i signalne stанице bilo je odabранo iz redova mlađih - novoprdošlih partizana, nakon kapitulacije Italije.

Osmatračke stанице (OSt) su sačinjavali komandir i 5-6 boraca, a signalne (SSt) komandir i 3-4 borca s ličnim naoružanjem. Za komandire stаницa su bili rani oni borci koji su poznavali službu veze i osmatranja (najčešće podoficiri ili mornari bivše Jugoslovenske ratne mornarice), tako da se na njih moglo odmah osloniti. Ostalo ljudstvo, pridošlo iz boračkih jedinica ili građanstva, obučavalo se tako na samim objektima - stanicama. Oprema je bila vrlo skromna i trofejna, nasleđena, manjim dijelom, od bivše jugoslovenske vojske većim od italijanske vojske - mornarice, prilikom njene kapitulacije.

Osmatračke stанице (OSt) su uspostavljane na: o. Šolti (Vela straža k. 208); o. Brač, (Vidova Gora k. 780); o. Hvar (tvrdava Napoleon - Vela glava); u Sućuraju na Hvaru (zvonik crkve u tom mjestu); o. Šćedro (na sredini samog otoka - ribarska kuća s izdignutom osmatračnicom); Rtu Stončica, o. Vis (na tornju svetionika); na Humu o. Vis (k. 587); o. Bišev (Straženica k. 240); o. Svetac k. 316 - Standarac; Rtu Proizd o. Korčula (svetionik Proizd k. 23); Vela Luci o. Korčula (Hum k. 376); o. Pelješac (Sv. Ilija, k. 961); o. Mljet (Planjak k. 576); o. Lastovo (Hum k. 417); o. Sušac (k. 239); o. Veliki Drvenik (k. 177); Movar k. 124 i o. Žirje (Straža, k. 117); ukupno 18 osmatačnih stаница.

Od signalnih stаница (SSt) poznate, su: Sv. Nikola (ulaz u šibenski kanal); Sv. Ana - Šibenik; Sustjepan - Split; o. Host (ulaz u luku Vis); Sv. Juraj ili Češka Vila - luka Vis; Korčula.

Signalne stанице su, pored osmatranja, imale zadatak da kontrolišu ulaz u luku (legitimisu i obaveštavaju naše lučke vlasti - organe o uplovljavanju ili isplavljanju brodova iz luke i da vode evidenciju svakog objekta koji uplovi, odnosno isplovi).

Poslije dolaska Nemaca na ovo područje, OSt i SSt su se povlačile na oslobođenu teritoriju i тамо se formirale ili se, privremeno, rasformirale, a ljudstvo je bilo raspoređeno u boračke jedinice ili flotile naoružanih brodova. Time je upotpunjavana veza obaveštenja o stanju na teritoriji.

OSMATRACKA SLUŽBA 3. POS-a

25. 09. 43. Naredenjem Štaba Kninskog sektora formiran je, 25.9. 1943. godine, Štab Obalske komande Kninskog sektora, koji, 5.10.43., mjenjanazivu Komandu mornarice za Sjeverno-dalmatinsku obalu, prepočinjavajući sebi 19. dalmatinsku diviziju, koja mjenja svoj naziv u-Komanda III POS-a.

Treći POS, pored ostalih jedinica - flotile, u svom sastavu ima:

Odsjek za vezu (načelnik Bobić Ante); Pomoćnika za osmatračku službu (Marićić Milan);

Osmatračke stanice: Mihovil, Bonaster, Grpascak, Silba, Zirje, Movar, Murter i Vir, te Signal ne stanice (SSt) Sv. Nikola, Sv. Ana i Punta Mika.

Zadatak službe osmatranja:

- Osmatranje i obaveštavanje o neprijateljskim kretanjima na moru i otočnom kopnu;

- Prikupljanje podataka izviđanjem sa obližnjeg terena i obaveštavanje nadležnih;

- Održavanje signal no-optičke veze kopno-kopno;

- Obuku ljudstva koje dolazi iz borbenih jedinica za vezu - osmatranje;

- Obuku, strojevu, i odbranu OSt (kružnu) izradu zaklona i dr.

Od 27.02.44. do 29.05.44. na OSt Bonaster, pored posade (6 ljudi) osmatrača-signalista, bila je još dodeljena grupa »CARLI« saveznička - Amerikanci za sadejstvo s našim snagama u području III POS-a. Grupu saveznika sačinjavali su: kap. Carli, Amerikanac, kao i dva podoficira, takođe Amerikanci, ali jugoslovenskog porjekla. Oni su znali naš jezik i nije bilo poteškoća u sadejstvu.

Na svakoj OSt bila su 1-2 druga, već uvježbana signalista - osmatrača, dok ostali, koji su pridolazili iz borbenih jedinica, trebalo je da se praktično obuče danju-noću, kako bi se, što prije, sposobili za samostalni rad. Na predlog druga Bobića, k-da III POS-a odobrila je da se na OSt. Grpascak (Dugi Otok) formiraju kraći kursevi (30 dana). Prvi kurs je formiran februara 1944. sa 22 slušaoca. Naставnici: Bobić Ante i Marićić Milan, pored redovne dužnosti. Drugi kurs, aprilmaj 1944., sa 20 slušaoca. Ljudstvo je kroz ovu obuku steklo osnovno praktično znanje i bilo, nakon završetka, raspoređeno po drugim OSt i SSt, a najviše za naoružane brodove - Flotili ovog POS-a, koja u svom sastavu nije imala mornare signaliste, a njihova potreba bila je sve veća, kako za osmatranje tako, još više, za održavanje signal no-optičke veze brod-brod i brod - kopno (SSt i OSt), kao tranzit. Uspjeh je bio odličan zbog zalaganja svakog pojedinca da se što bolje i što prije sposobi za samostalni rad. Sve su to bili mlađi skojevci, provjereni u borbi i-sa osnovnom ili srednjom školskom spremom.

Oprema OSt i SSt bila je u početku vrlo skromna - trofejna i priručna. Reflektor od 20 mm, sa ručnim dinamom kao izvorom za napajanje aldis lampu, signali-barjaci i barjačići - heliografi i pokoji induktorski trofejni telefon. Sva ta oprema je pretežno bila trofej-nadena nakon kapitulacije italijanske vojske.

Isharana posade OSt i SSt u početku bila je strogo vezana preko Mjesnih NOO, dok 1944. g. nije uslijedilo snabdjevanje preko vojnih skladišta-baza s doturivanjem 1-2 puta mjesečno.

Iz sjećanja druga Marićića - OSt Mihovil (o. Ugljan), saznajemo da je često bio tučen artiljerijskom vatrom iz Zadra. Jednom prilikom su bili iznenadeni tom vatrom, pa su poginula dva borca-osmatrača.

Na OSt Bonaster Njemci su izvršili manji desantni prepad, kada je ljudstvo OSt i grupa »Carli« je morala napustiti položaj uz borbu i noću, pod zaštitom mraka, izvukla se jednim ribarskim leutom na Dugi Otok (Veli rat), gdje je ljudstvo OSt dalje nastavilo svoju dužnost, mijenjajući položaje OSt na Dugom Otoku. Grupa »Carli« je sa radio-stanicom bila evakuirana na Vis jednim savezničkim borbenim čamcem-topovnjačom.

Osmatranja i izviđanja koje je vršila OSt Bonaster, te podaci o kretanju neprijateljskih pomorskih i drugih snaga, bili su predavani grupi »Carli«, a ova ih je prenosila radio-stanicom na Vis i u Bari (Italiju), s kojima su redovito održavali radio-veze.

Za vreme ovog sadejstva bilo je izvršeno uspješno nekoliko zadatka - napada na neprijateljeve pomorske snage - patrie. Sva tri člana »Carli« znali su radiotelegrafiju i svaki od njih je radio sa šifrom. Grupa »Carli« je kasnije s Visa ponovo vraćena na okupirani teritorij, o. Cres, gdje je prikupljala podatke o neprijatelju i prenosila našim i savezničkim komandama. Više puta su saveznički

torpedni čamci ili topovnjače donosili hranu za ovu grupu, a i nama, preuzimajući podatke o našem osmatranju-izviđanju za potrebe noćnih patrola i gonjenje neprijateljskih pomorskih snaga.

Čečur Andrò

PRVA RADIO STANICA U ŽUMBERKU

Razvoj narodnooslobodilačke borbe u drugoj polovini 1942. godine u Žumberku, gdje je bio štab 2. operativne zone, zahtevao je pored ostalog i stalnu vezu sa Glavnim štabom Hrvatske, koji se nalazio u Lici oko Korenice. Veza se mogla uspostaviti samo pomoću radija. Ostvariti radio-vezu - bio je zadatko koji je trebalo što pre sprovesti u život. Pri izvršenju ovog zadatka pojavilo se odmah u početku niz zapreka, koje su partizani, njima svojstvenom upornošću i snalažljivošću, otklonili.

Evo kako je uspostavljena ta radio-veza.

Negde u januaru 1943. godine, posle teškog i napornog pešačenja, uglavnom preko neoslobodene teritorije, stigla su ih Like u Zuberk dva druga. Jedan od njih, u dugom civilnom zimskom kaputu, nije uopšte ličio na partizana. Jedino po trorogoj kapi »partizanki« moglo se zaključiti daje partizan. Bio je to Zvonko Kos, radio-tehničar Glavnog štaba Hrvatske. Kao odličan poznavalac svoje struke izradio je od raznih delova radio-stanicu sa kojom su, on i njegov drug radio-telegrafista Rade Bašić, došli da uspostave vezu između Glavnog štaba Hrvatske i štaba 2. operativne zone. Predajnik je bio izrađen potpuno po njegovoj ideji od dve cevi 6L6, sa izlaznom snagom oko 30v, a prijemnik je bio običan prerađen koncertni radio-aparat - bilo mu je isključeno područje za duge i srednje talase i poboljšan prijem na kratkim talacima. Stanica je građena za rad na naizmeničnu struju od 110 ili 220 v, i bio je potreban, prema tome, za pogon mrežni napon. Taj nedostatak bio je, u stvari, kamen spoticanja za brzo aktiviranje radio-stанице.

S takvom radio-stanicom, ali čvrsto rešeni da po svaku cenu uspostave vezu s GEŠ-om (Glavnim štabom Hrvatske), došli su Zvonko i Rade u štab 2. operativne zone. Pristupili su odmah traženju pogodnog mesta za smeštaj radio-stанице, no to nije bilo lako učiniti. Trebalo je naći takvo mesto gde postoji potreban napon za pogon radio-stанице i koje je zaštićeno od neprijateljskih napada. U to vreme na oslobođenoj teritoriji takvog mesta nije bilo. Postojala je mogućnost da se radio-stanica smesti u selu Pribić, gde je bila struja odgovarajućeg napona, samo ako 13. proleterska brigada zauzme Krašić, ustaško uporište severno od Karlovca.

Posle nekoliko dana Krašić je pao pod udarcima 13. proleterske. Još nisu bile ni pohvatane sve ustaše i domobrani, koji su se skrivali po senjacima i stalama, a već se pristupilo postavljanju radio-stанице.

Za smeštaj je određena jedna kuća i izvođene su najnužnije instalacije. Što pre staviti stanicu u pogon - bila je jedina Zvonkova misao. Sve je bilo u redu, stanica radi - olovka kojom je merio zračenje antene »izbacuje« jaku varnicu.

Približava se vreme uspostavljanja veze. Nervoza je u toj maloj ekipi sve veća. Do tada su stigla na radio-stanicu još dva druga, tako da ih je sa Zvonkom i Radetom bilo četvorica.

Otkucavaju se prvi pozivni znaci. Hoće li nas čuti ili ne? - sa zebnjom su mislili sva četvorica. Završeno je pozivanje. Svi su uprli oči u prijemnik. Dah im je skoro prestao, a srce snažno kucalo. Prolaze minuti: jedan, dva, tri - pet, ali ništa

- GEŠ ne odgovara. Drugovi su se pogledali s malo poljuljanom verom u radio-stanicu. Najteže je Zvonku, jer je radio-stanica njegovo delo. On joj je dao svoju dušu. Koliko mu je bilo teško, koliko je želeo da uspostavi vezu, kako je duboko osećao odgovornost, najbolje se vidi iz njegovih reči: »Poduzećemo sve, a ako ne uspostavimo vezu ja ču u bombaše«. Mislio je time reći: »Nisam izvršio zadatok; moje je mesto u prvim redovima gde se najviše gine, jer jedino tako mogu oprati svoj neuspeh«.

Drugovi su ga shvatili. Jedan pogled bio je doboljan da se razumeju među sobom. Svaki se prihvatio posla. Treba ispitati još jedanput celu stanicu. Treba ponovo proveriti podešavanje. Još jednom ispitati pravac antene. Možda je još više podići ili uzeti drugu vrstu umesto sadašnjeg dipola. Još jednom proračunati njenu dužinu.

Sve ovo nije bilo tako jednostavno i lako. Nije bilo nikakvih instrumenata za merenje, sem običnog voltmetra. Aparata za graduisanje nije bilo. Tako isto nije bilo ni neke druge stanice po kojoj bi se moglo prekontrolisati graduisanje, a u tačnost graduisanja naše stанице nismo bili sigurni. Trebalo se snaći.

Zvonko je primio teret na sebe da i bez toga podesi talase predajnika i prijemnika. Jedino rešenje je bilo - primati neku stanicu čija se talasna dužina tačno zna i prema njoj prekontrolisati svoju. Izabralo je London, koji se dobro čuo na 31 metar. Zatim je vršio preračunavanje od mesta na skali na kome je čuo London do mesta gde je trebalo da čuje GEŠ. Kad je to učinio, sve je još jednom ponovio radi provere i potom prema prijemniku podesio predajnik. Dok je Zvonko ovo radio ostali su ponovo pregledah i još više podigli antenu i usmerili je tačno prema GEŠ-u. Pošto su svi radovi završeni, moglo se čekati na sledeću vezu.

Noć je bila beskrajno duga. Nikako da dođe vreme za održavanje veze. Prva veza je ujutro, druga u podne, treća uveče. Prošla je noć i došlo vreme veze. Kuca Nikola, potom sluša - i opet ništa. Opet neizvesnost - treba čekati podne, a to je dugo. Zvonko je ponovo pregledao stanicu do u sitnice. Našao je probijen jedan blok-kondenzator. Menja ga. Stanica radi dobro. »Sad mora čuti!«. Svi su tog mišljenja. GEŠ nas mora čuti.

Sledeća veza je bila u podne, ali opet bez rezultata. Čitav sat smo »šetali« skoro po celoj skali i nismo čuli stanicu GEŠ. Svaki je u sebi mislio isto: »Sigurno kod njih nije nešto u redu«. Niko se nije usudio da prizna sebi da isto tako možda i kod nas »nije nešto u redu«.

Zvonko nema mira. Ponovo proverava predajnik. Sve se poklapa. Dolazi vreme za večernju vezu. Nervoza je dostigla vrhunac. Sad ili nikad. U tačno određeno vreme pozivamo, - pet minuta neprekidno i prelazimo na prijem. Nastaje tajac. Prvih pet minuta ništa. Odjednom Nikola skoči sa stolice i viknu: »Imam ga! Više nije seo ali se umirio. Isto tako i ostali. Tišina je, čuo bi se let muhe. Svi napeto iščekujemo šta će biti. Pratimo pogledom Nikolinu ruku kojom drži olovku. On zapisuje: »OK-OK-QSA 2/3«. Veza je uspostavljena. GEŠ ima radiogram za nas. Primamo iako ga slabo čujemo. Potom mu predajemo prvi naš radiogram. Dao je potvrdu prijema. Rad se završio pošto nam je »QRX« zakazao sledeću vezu u toku noći.

Svi su odahnuli. Čim je Nikola spustio slušalice četiri dobra druga dade oduška svome raspoloženju. Grle se, jedan drugog oduševljeno udaraju po leđima; zadovoljstvo je na svim licima, jer je zadatok izvršen. Radio-veza je stvorila kontakt između dve oslobođene teritorije.

Zvonko je brzo predao radio-stanicu drugovima i vrato se u GEŠ da gradi nove stанице, da omogući radio-vezu između ostalih oslobođenih teritorija i Glavnog štaba Hrvatske.

Kratko vreme po svom povratku, u jeku napornog rada na unapređenju radio-veza i izradi novih radio-stanica od zarobljenih delova, na vratima svoje radionice, u oslobođenom Otočcu, poginuo je Zvonko Kos, prilikom jednog iznenadnog prepada ustaša.

Đrăgee Fucko

KURIR OK ZA BIOKOVSKO-NERETVANSKI OKRUG

Bio sam kurir Okružnog komiteta komunističke partije Hrvatske za okrug Biokovsko-neretvanski. Na tom kurirskom putu doživeo sam mnoge zgode i nezgode. Prenosio sam poštu i uspostavljao kurirska vezu od Biokova do Morsorskog partizanskog odreda, Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju, štaba IV operativne zone, Glavnog štaba NOV i POH, Neratvanskog partizanskog odreda, Vrhovnog štaba NOV i POJ, zatim kotarskim komitetima KPH za Makarsku, Imotski, Metković, kotarskim i općinskim narodno-oslobodilačkim odborima i komandama mjesta u Biokovsko-neretvanskom regionu i južnoj Dalmaciji, kao i štabu 1. mornaričkog odreda.

MOJ PRVI ODLAZAK U BOSNU

Jednom me je pozvao drug Veža Martin, sekretar Okružnog komiteta KPH za Biokovsko-neretvanski okrug i otprilike rekao ovo: »Odlaziš u Bosnu da odnesu poštu za Glavni štab NOV i POH, štab 4. operativne zone, Oblasni komitet KPH za Dalmaciju, koji se nalaze negdje u Bosni. Moraćeš proći kroz dijelove neoslobodjene teritorije Imotske krajine i, pazi, pošta ne smije pasti neprijatelju u ruke. U slučaju nužde, ona se mora uništiti, bukvalno moraš pisma pojesti, jer sadrže veoma poverljive i dragocjene podatke za naše rukovodstvo, a, samim tim, i za neprijatelja«. Budući da nisam nikada bio u Bosni, zapitao sam prisutne: kada i kojim pravcem da krenem i gdje da nađem te ustanove. Neko od prisutnih mije pokazao pravac sjevera i rekao: »Eto, tamo je Bosna! Idi preko Župe i Turije, a u Zagozdu ćeš naći štab 4. dalmatinske brigade«. Tu je trebalo da se javim štabu brigade, pošto njihovi kuriri idu svaki dan u Bosnu, pa bi se, donekle, moglo s njima ići, bar, dio puta, jer, vjerovatno, pravci kretanja nam nisu isti.

Za put sam dobio tri male kutije sardina, valjda za tri dana. Jer, od Šošića, malog mjesta u srcu Biokova, do Livna ili Duvna u Bosni ima valjda tri dana pješačenja-naravno ako se ide kuda se to normalno čini a ne... kroz neprijateljske zasjede. Stigavši u Zagozd, javio sam se štabu 4. dalmatinske brigade i dobio obavještenje da su kuriri brigade krenuli za Bosnu prethodne večeri. Međutim, u štab brigade su stigli kuriri štaba 4. operativne zone i vraćaju se uskoro natrag. Pričekao sam te kurire-i s njima krenuo za Bosnu.

Bila je noć, a mi smo se kretali prema Lovreču Studencima i drugim selima Imotske krajine, po terenu koji nije bio baš posve očišćen od neprijatelja. Išli smo van puteva i van staza-samo da ne bi bili opaženi. Srećom, drugovi su dobro poznavali taj teren i uvjek bi pojačavali budnost kada bi se približili selu ili čak i katunima.

Vrijeme je bilo loše, padali su i kiša i snijeg, ali smo morali ići naprijed. Kada smo naišli na jednu dolinu, drugovi su mi ispričali da su tu stradala dva njihova druga. Poginuli su, ali su uspjeli da unište poštu koju su nosili, tako da nije pala u ruke neprijatelju.

Išli smo u pravcu Aržana, gazingi snijeg i cvokočući od zime. U komandi mjestu u Aržanu malo smo se odmorili i osušili, pa smo nastavili put u pravcu Livna. Opet smo išli van puta, presjecajući krivine, da bismo dobili u vremenu.

Meni su počele klecati noge, jer do tada nikada nisam toliko dugo pješačio. Mislio sam da bi trebalo malo odmoriti, ali su me drugovi požurivali jer nosili su vrlo hitnu poštu.

Kada smo došli na slobodni teritorij, ušli smo ujedno selo i tu se javili odborniku. On nas je primio, i rasporedio po kućama da nam se da jesti. Ja sam ostao sa odbornikom. U njegovoj kući dobro sam se najeo pure i mlijeka, a za put mi je dao komad kukuruznog kruha i komadić slanine.

Pošto smo se okrijepili i odmorili, nastavili smo put ka Livnu. Negdje pred Livnom sreli smo jednog partizana na konju, za kojeg su mi drugovi rekli daje

Vice Buljan. Ulazeći u Livno, ugledali smo - svugde tragovi borbi. Sretali smo i patrole koje su se kretale po gradu. Ja sam se tu pozdravio s drugovima i krenuo u Oblasni komitet KPH, da im predam poštu. Tu sam predao svu poštu koju sam nosio, a zatim sam otisao u tzv. Prolaznu kuhinju da se okrepim. Dobio sam kuvani griz, komad ovčijeg mesa i oko 25 dkg ječmenog kruha. Nakon toga, otisao sam da malo pogledam grad i da se sretнем s drugovima iz svog kraja koji su se nalazili u jedinicama, a koje su možda bile tu. Sreća sam kolone izbjeglica, uglavnom djece, staraca i žena; išli su čak sa Banije. Bilo je tužno gledati ih onako namučene i napačene, ali, ipak, sigurne u sebe i svoju vojsku - da će se izvući ispod terora okupatora i njegovih plaćenika - domaćih izdajnika. Idući tako gradom, susreo sam druga Dominika Alača, rodom iz Živogošća. Iz razgovora sa njim saznao sam da se i on sprema za put u Podgoru u 1. mornarički odred. Dogovorili smo se da krenemo zajedno.

Vrativši se u Oblasni komitet, našao sam tu druga Juru Bilića i od njega sam saznao da krećem narednog jutra za Biokovo i da, pored pošte, treba da ponesem Biltene Vrhovnog štaba i list »Borbu«. Još mi reče da će biti vodič nekim drugovima koji putuju u Podgoru u 1. mornarički odred. Zatim sam legao i zaspao; nisam se ni za večeru probudio. Ujutro su me probudili neprijateljski avioni i, pomalo, vaške. No prvi su otisli, a ja sam ostao živ, dok sam sa drugima morao ratovati. Pošto smo se prikupili i ja preuzeo poštu i ostalo, krenuli smo u pravcu Biokova. Već sam poznavao taj pravac kretanja, pa smo tako svi stigli u Biokovo bez poteškoća.

SUSRET S PROLETERIMA

Sada već kao poznavalac terena spremao sam se da ponovo krenem u Bosnu. Međutim, pored pošte, trebalo je voditi i 15 drugova koji su išli na kurs političkih komesara i komandira u Glamoč. U toj pošti nalazilo se i oko 6 paketa literature za oblasni komitet KPH za Dalmaciju, koji je bio u Livnu. Dobro je bilo što su tu bili ovi drugovi, pa je bilo mogućno ponijeti tu svu poštu.

Krenuli smo na put. Sem mene, malo koje u koloni bio naoružan. Išli smo preko sela Kozice i Rašćana, koje su četnici popalili. To je bila naša slobodna teritorija. Zatim smo nastavili kretanje prema Župi, Turiji, Zagozdu. Došavši blizu Studenaca, primjetili smo da od Aržana ide vojnička kolona. Zapitali smo jednu ženu, koju smo sreli, koja je to vojska. Ona nam odgovorila da su ustaše. Nije nam bilo lako. Onako bez oružja-svašta se moglo dogoditi. Brzo sam se snašao i odgovorio: to ne mogu biti ustaše već naše jedinice, jer da sam ja prije nekoliko dana, tuda prolazio i sretao našu vojsku.

Ipak, zaklonili smo se, a ja sam, sa drugom Plečašom rodom iz Brista i još jednim drugom, otisao da izvidimo situaciju. Popeli smo se na jedan brežuljak i tu se pritajili. Kad se kolona približila, zapazio sam da imaju petokrake zvijezde na kapama. Drug Plečaš je otisao da obavijesti drugove o tome a taj drug i ja sišli smo sa puta i sreli se sa proleterima. Bila je to 2. proleterska brigada. Iz razgovora sa njima saznao sam da idu da oslobođe Imotski. Ja sam im dao obavještenja o pravcu kretanja i dužini puta do Imotskog. Iz razgovora sam saznao mnoge pojedinosti o borbama te naše slavne jedinice, a ja sam njima pričao o borbama u Biokovu i na moru. Borbe na moru su ih posebno zanimale, pa, kako sam se ja i moji drugovi, Biokovci, divili njima, tako su se i oni divili neustrašivim partizanima - mornarima.

Nastavili smo put u pravcu Aržana. U Aržanu smo svratili u komandu mjesata - da se malo odmorimo i osušimo. Tu smo i večerali. Sjećam se, bio je kiseli kupus sa suvim svinjskim mesom. Kako je tu u blizini bila i nekakva gostionica, svratismo poslije večere da popijemo po čašu crnjaka. Vino smo platili gostioničaru. Bilo je i pjesme iza toga. Naša grupa, kao da je bila neki pjevački zbor, bila je rado slušana, a i partizanske pjesme koje smo pjevali.

Pred zoru nas je probudio komandir straže. Kad sam pogledao vani a ono-snijeg veje, a mnogo gaje i napadalo te noći: svih 60 cm, a, na smetovima, više od jednog metra. Komandant mjesa nam je savjetovao da ne krećemo po takvoj mećavi, jer smo slabo obučeni i slabo naoružani. Mogli bi na nas naletjeti i čopori vukova.

Ipak, zadatak je zadatak i - mi smo krenuli na put. Usput smo se teško probijali, vjetar nas je zanosio i zasipao snijegom, ali smo mi isli naprijed. Negdje oko podne stigli smo ujedno selo u Buškom Blatu. Tu nas je odbor rasporedio po kućama, pa smo se malo i odmorili i pojeli ono što su nam domaćini dali. A, vjerujte, dali su ono što su imali!

Pred večer smo stigli u Livno. Tu sam predao poštu štabu 4. operativne zone, a zatim s drugovima Biokovcima otišao u Oblasni komitet KPH za Dalmaciju. Tu je određeno da drugove vodi do Glamoča drugi kurir, a menije rečeno da se spremim i da će se uskoro vratiti u Biokovo.

MATERIJAL ZA BOMBE »BIOKOVKE«

Pošto sam se odmorio i nahranio, otišao sarn na mjesto koje mije određeno i tamo sam našao dva partizana i troja seljačka kola sa tovarom vodovodnih cijevi od kojih su se pravile čuvene ručne bombe »Biokovke«. Na svakim kolima sjedio je po jedan drug. Tu, u Livnu, čuo sam da su 2. proleterska i 4. dalmatinska oslobodile Imotski. Mojoj radosti nije bilo kraja.

Ugledavši kola sa dobrim konjima, odmah mi je bilo lakše, jer će dio puta provesti bar na kolima. Bio sam umoran i sanjiv. Iako je bilo hladno, ipak sam zaspao. Probudio sam se negdje kad smo prošli Aržano. Odatle smo krenuli prema Lovreću. Malo zatim naišli smo na porušenu cestu. Cestu su porušile naše jedinice da bi se onemogućilo kretanje neprijatelju iz pravcu Zadvarja. Bilo je dugo da se vraćamo natrag, pa je odlučeno da se krene kolima preko izrovane ceste, jer su konji jaki i moći će da izvuku kola.

Tako je i bilo. Međutim, idući dalje, naišli smo i na drugi prekid ceste. Srećom, i njega smo prešli na isti način. Nismo ni sanjali da ima još takvih prekida! Kad ono - evo i trećeg mjeseta. E, tu se nije moglo preći kao na dva prethodna. Morali smo istovariti cjevi, pa prazna kola prevući na drugu stranu, prenijeti sve cijevi i natovariti ih ponovo na kola. Divio sam se drugovima kočijašima (njihova su bila i kola i konji) kako su to oni svojski radili, ne plašeći se za svoju imovinu i ne mareći za takav napor. Bila je noć pa je i to otežavalo naš posao. Ipak se uspjelo.

Nastavili smo put i, drugog dana puta, stigli smo u selo Rašćane. Izmoreni smo bili i mi i konji, pa je bilo nužno da se tu odmorimo. Nahranili smo i napojili konje. Nama je tu jedna žena dala malo kruha. Vjerujte: bio je od samljevene komine (dropa), od grožđa! Prvi put sam to video i jeo. Uzeli smo svaki od nas po malo, a zatim nas je žena ponudila vinom. Nastavili smo put prema selu Kozici, a zatim prema Saranču i Sošićima u Biokovu. Teško su konji vukli kola u Biokovo. Bili su umorni od duga puta, a tu je i uspon veliki.

Ipak, islo se naprijed. Drugovi iz Bosne zapitkivali su me kad će jednom ta naša »varoš Šošići. »Ma kakva varoš!« - odgovorio sam. »To je malo biokovsko seoce od 20-30 kuća.«

U tome smo stigli u Šošiće, tog februarskog dana 1943. godine. Kada nas je ugledao drug Antić, šef naše radionice oružja, toliko se samo obradovao. Reče: »Toliko željno čekam te cijevi, biće bombi za Biokovo i za Bosnu. I zaista, tim kolima je poslata u Bosnu izvjesna količina bombi »biokovki«. Poštu, koju sam donio, predao sam Okružnom komitetu KPH i komandi Biokovskog područja.

U OSLOBOĐENOM IMOTSKOM

Imotski je oslobođen početkom februara mjeseca 1943. godine. Tu su se preselile i ustanove sa Biokova. Naravno i ja kao kurir. Tako, iz Imotskog, bilo

mi je lakše i bliže putovati u Bosnu. Put je bio kraći za cijeli dan hoda, a to je značilo mnogo. Došavši u Imotski (bilo je to prvo viđenje tog grada), sreo sam mnoge svoje zemljake, kako one koji su ranije bili u jedinicama, tako i one koji su tek stigli u partizane. Među ovim posljednjim bilo je i starijih ljudi, koji su vraćeni kućama. Ja sam određen da jednu takvu grupu vratim kući, a među njima i svog oca.

Uzeo sam poštu, prihvatio grupu ljudi i krenuo u pravcu Baćine, zapravo ušća Neretve. Poznavao sam taj pravac kretanja. Usput smo u Kljenku u Biokovu, odmorili i, pošto nam je NOO pripremio nešto za jelo, obedovali. Zatim smo nastavili put preko planine Rilić i došli u selo Plinu u kotarski komitet KPH za Metković. Tu sam predao poštu. Grupa se razisla svojim kućama, a ja sam uzeo poštu od komiteta i odmah se vratio u Imotski.

Čim sam stigao u Imotski, čekala me nova pošta za Kotarski komitet KPH i partizanski odred u Neretvi (kako mi inače nazivamo kraj oko ušća Neretve). Nije tada bilo drugih kurira i ja sam morao natrag, na svoj kurirski pravac, dug oko 80 km. Drugovi mi rekoše da znaju da sam umoran, ali da se usput, snadim i da negdje uzmem konja, pa ču tako i lakše i brže stići u Neretvu. Idući tako pješke došao sam u selo Kamenmost i obratio se NOO da mi se da konj kako bi nastavio put. Odbor je odredio da mi da konja jedan mještanin. Međutim, on se tome opirao, čak je i glasno negodovao. Ipak sam ja dobio konja i krenuo na put prema Zagozdu. Izgleda da taj seljak u Kamenmostu nije bio baš prijateljski prema nama naklonjen.

Jašući tako na konju došao sam do sela Rašćana. Kad, odjednom avion iznad mene. Zaprašta i mitraljeski rafal oko mene. Shvatio sam da to avion mene tuče. Iz suprotnog pravca, od Kozice dode i drugi avion, pa poče i on da baca oko mene one male bombe. Vidjevši da se to može kobno završiti za mene, sjahao sam i s konjem skrenuo sa ceste u neku malu šumicu. Avioni nisu me ni tu ostavili na miru. Prosipali su bombe oko mene, ali me nisu pogodili. Ipak, ranili su mi konja u nogu. U to su se avioni udaljili u pravcu Mostara, aja sam s konjem nastavio put prema s. Kljenku u Biokovu. Tu sam ostavio konja kod jednog odbornika i nastavio put pješke prema planini Rilić i svom odredištu.

Vratio sam se natrag za tri dana i svratio u s. Kljenak, uzeo sam konja i nastavio put u pravcu Imotskog. U Kamenmostu pridružio mi se vlasnik konja i otisao samnom u Imotski. Tu sam mu, napokon, vratio konja. Sve je bilo kako smo se međusobno dogovorili.

POVLAČENJE IZ IMOTSKOG

Krajem februara 1943. godine, pošto sam se vratio iz Bosne, legao sam (u sjedištu Okružnog komiteta KPH) da se odmorim. Imao sam za jastuk jednu hrpu papira od arhive bivše administracije NDH. Bio sam umoran i zaspao sam, bez obzira na moju prostirku i uzglavlje. Kao kroz san čuo sam da se nešto spremi. Poznao sam glas druga J. Kirigina, koji je nešto naređivao, a i sam, vjerovatno izvršavao vlastite naredbe. Izgleda daje bilo nešto kao pakovanje pred povlačenje. Probudio sam se i ustao, a zatim izišao na ulicu i vidio da je sve spremno za evakuaciju. Tu je bila arhiva i tehnika ne samo Okružnog već i Oblasnog komiteta. Kretalo se prema Biokovu aja sam bio zadužen za bezbjedno kretanje jednih zaprežnih kola. Okolo se čula pučnjava, vodile su se borbe sa neprijateljem koji je nailazio na slobodni teritorij Dalmatinske Zagore; bila je to 4. neprijateljska ofanziva. Imali smo muke dok smo se s kolima, tako natovarenim, dočekli do Biokova, do naših stalnih baza, do našeg dragog seoceta-Šošića.

U međuvremenu i četnici su s te strane napadali na Biokovo. Borci Biokovskog partizanskog odreda su uspješno odbijali sve njihove napade. Ipak, neke naše ustanove, sigurnosti radi, morale su se povući u visoko, ili tzv. »debelo« Biokovo, negdje iznad Tučepi, Makarske i Velikog Brda. Naše snage su odbacile čet-

nike, tako da oni nisu uspjeli ostvariti svoj plan, pa su se te ustanove ponovo vratile u Šošiće i njihovu okolinu.

U Biokovu smo nastavili naš uobičajeni partizanski život. Borilo se, pjevalo i živjelo. Najveselije je bilo kad smo pjevali one naše partizanske pjesme. Ja sam pjevao i pjesme koje sam naučio u Bosni od drugova s kojima sam se družio kao kurir.

JEDAN MOJ NESVAKIDAŠNJI ZADATAK

Baš u jeku 4. neprijateljske ofanzive dobio sam zadatak da odnesem hitno pismo drugu Juri Patrlju, članu Kotarskog komiteta KPH za Imotski. Naše snage su se skoro povukle sa Imotskog sektora, a ostali su samo terenski radnici. Zadatak je bio vrlo odgovoran i vrlo opasan. Ipak, zadatak je zadatak i on se mora izvršiti, pa čak i po cijenu vlastitog života. Krenuo sam na put i srećno došao do s. Krstatice. Kad tu jedna žena povika: »Eto ustaše, bježi druže!«. Ja se bacih ustranu, meci zafijušaće oko mene, pa se spremih za borbu. Otvorio sam vatru na ustaše, kad tamo i sa druge strane otvoriti se vatru na neprijatelja. Ono jedna desetina partizana napada neprijatelja, a ja se pod njihovom vatrenom zaštitom, izvukoh i nastavih put. Bilo je teško probijati se danju. Išao sam, ali s teškom mukom. Negdje noću našao sam druga Juru i predao mu poruku.

ZLO NIKAD NE DOLAZI SAMO, JEDNO ZLO PONEKAD SE UDRUŽI S DRUGIM

Kao kurir išao sam svugdje. Spavao sam gdje sam stigao, presvlačio se kako sam mogao, odnosno kako nisam mogao, pa sam radi toga i drugi »svijet« na sebi imao. Međutim, taj »svijet« smo čistili, naravno bez baruta, ali, vjerujte, teškom mukom. Kao da su iz zemlje nicale, te proklete uši (vaške). One su ponekad bile i bezazlene, kad se ima na umu da postoji i gore. Ne znam kako za koga, ali za mene je šuga bila gora od vašaka! Negdje sam je »zaradio«. Gdje ni sam ne znam. Ali tu je. Moram se otarasiti oba zla: i ušiju i šuge.

Radi šuge poslaše me drugovi kući, jer, ko vele, tamo su ti »higijenski« uslovi najbolji. Imali su pravo. Došao sam kući i vjerujte, za nekoliko dana očistio sam se od oba saputnika.

KURIRSKA VEZA S MOSOROM

Poslije 4. neprijateljske ofanzive određena rukovodstva NOB za Dalmaciju trebalo je da se prebace na teren Mosora. Kuriri su bili opet u prvom planu. Oni su morali uspostaviti ranije prekinute kurirske pravce ili uspostaviti nove. Stari kurirski pravci Biokovo - Mosor bili su kontrolisani od neprijatelja, pa su se moralni pronaći novi. Pala je odluka da se pokuša uspostaviti novi kurirski pravac djelimično kopnom, a djelimično morem. Do sela Brelo išli smo pješke, a zatim smo se malim čamacem (kaićem) prebacili do sela Marušića. Iz tog sela krenuli smo u pravcu sela Mimica i tu došli u dodir sa određenim drugovima. Jedan drug nas je poveo dalje i pokazao nam stazu koja je vodila do sela Svinušča.

U svanuće stigli smo u Svinušće, a zatim odmah krenuli prema rijeci Cetini, prema onome što nam je pokazao jedan mještanin. Na Cetini smo se ukrcali u jedan čamac i prevezli na drugu stranu. Tu smo se susreli s partizanskim patrolom. Oni su nam pokazali pravac gdje da krenemo kako bi pronašli štab Mosorskog partizanskog odreda. Kretali smo se kroz sela koja su popalili četnici. Bio je to strahovit prizor.

Napokon smo stigli u štab Mosorskog partizanskog odreda i predali poštu koju smo donijeli pa ne odmorivši se, krenuli natrag u Biokovo, da bismo što prije mogli ukazati na novi bezbjedniji pravac kretanja, ne samo nas kurira, nego

i ostalih između Biokova i Mosora. Vraćajući se u Biokovo, sreli smo i grupu drugova i drugarica iz Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju na čelu s drugom Vickom Krstulovićem; išli su istim pravcem kao i mi do Mosorskog partizanskog odreda.

U međuvremenu, Italijani su prekrili cijeli teritorij kuda smo se mi morali vratiti u Biokovo. Za trenutak smo se pritajili da bismo osmotrili šta se dešava oko nas. Na žalost, neprijateljskih vojnika bilo je svugdje oko nas. Šta da se radi? Odlučili smo da idemo prema moru, prema selu Mimice. Sreća nas je poslužila, sreli smo onog druga koji nam je ranije pokazao put za Mosor. On, čim nas je primjetio, prišao nam je i rekao da krenemo ka obali. To smo i učinili. Sišli smo na obalu i s njim krenuli do jedne morske špilje u koju se ulazio s morske strane. Zagazili smo u vodu do dubine jednog metra i sklonili se u tu špilju. Drug iz Mimica nas je tu ostavio i krenuo dalje, a mi smo se povukli u unutrašnjost te špilje. Ipak, na neki način, mogli smo pratiti kretanje Italijana. Na našu sreću, nisu došli do špilje.

Drugog dana od početka te njihove ofanzive, povukli su se, a mi smo tada izašli iz špilje i nastavili put za Biokovo, noseći poštu koju smo iz Mosora ponijeli.

SA KURIRIMA VRHOVNOG ŠTABA

Bilo je to jednog dana u maju mjesecu 1943. godine. U Biokovo su stigla dva kurira Vrhovnog štaba NOV i POJ. Oni su išli preko Biokova za Mosor i dalje, za Glavni štab NOV i POH, odnosno za Glavni štab NOV i PO Slovenije. Obratili su se komandi Biokovskog područja da im se dodele vodiči do Mosora jer nisu poznavali taj teren a nosili su vrlo hitnu i važnu poštu za te štabove. Red je pao na mene i još jednog druga iz štaba Biokovskog partizanskog odreda.

Krenuli smo u pravcu Brela da bi se tu, po padu mraka, prebacili u rejon Mosora. Kad smo se kretali iznad Makarske, koja nije bila oslobođena, ustaše su otvorili vatru na nas. Ipak, uspjeli smo se izvući i doći u selo Veliko Brdo. Odatle smo nastavili put u Brela. U Brelima smo našli našu vezu i brodićem na vesla prebacili se u rejon sela Mimica. Odatle smo nastavili put u pravcu rijeke Cetine. Na Cetinu smo došli nešto ranije, tako da smo morali čekati naš »trajekt« - da nas prebaci na drugu obalu. Znalo se tačno vrijeme kad se prebacuju drugovi koji dolaze iz Biokova i s mora na drugu obalu. Koliko se sjećam, to je bilo u

10.00 sati. Takođe, znalo se kada se vrši prebacivanje u suprotnom smjeru bilo je to u 16.00 sati. Stigli smo u Mosor i tu su drugovi iz Vrhovnog štaba dobili druge pratioce, a zatim, poslije kraćeg odmora, oni su nastavili put.

Nas dvojica smo ostali do narednog dana. Tada smo se uputili s jednom četom Mosorskog partizanskog odreda u pravcu prevoja Dubci (sastav Mosora i Biokova). Tu je trebalo da se napadne neprijatelj u selu Svinišću. Na Cetinu su stigle i druge jedinice odreda. Međutim, dobio se obaveštenje daje neprijatelj na tom dijelu dobio pojačanja pa se, za tada, odustalo od planirane akcije. Mi smo se radovali likvidiranju tog neprijateljskog uporišta, jer nam je baš ono i smetalo da održavamo kurirsku vezu sa Mosorom, kopnenim putem. Šta smo mogli, vratili smo se natrag i krenuli u s. Mimice na našu staru maršrutu.

U Mimicama smo obavešteni da Italijani kontroliraju naš pravac kretanja, pa nas je drug s veze u Mimicama poveo u s. Marušiće i rekao daje u Vrulji (tijesnom i vrlo strmom prolazu) neprijatelj sigurno postavio zasjede. Mi smo se spustili do same obale i tako se kretali neposredno uz more. Međutim, ispostavilo se to daje drug iz Mimica imao pravo. Neprijatelj je iz zasjede otvorio vatru na nas. Mi smo se u prvi mah pritajili, a zatim se počeli povlačiti u pravcu s. Pisak i s. Marušići. Tu negdje oko s. Marušića uz obalu pristade jedna brodica i u njoj njen vlasnik, ribar. Donjeli smo odluku da se prebacimo morem do Brela i to tom brodicom. Ribar se u početku nečkao, jer se bojao patrolnih brodova neprijatelja. Ipak, popustio je i prevezao nas do Brela. Tu smo se iskrcali i nastavili put u Biokovo.

PROVUĆI SE KROZ NEPRIJATELJSKE REDOVE I USPOSTAVITI VEZU

Bilo je to u vrijeme kada je neprijatelj sa svih strana napadao na Biokovo. Bilo je ljetno, mislim konac juna ili početak jula mjeseca 1943. godine. Bilo ih je svih boja i vrsta, od ustaša, Italijana i četnika do belogardejaca. Nekoliko dana vodene su teške borbe na svim prilazima Biokovu. Ipak, morali smo se povući, najviše zbog nedostatka municije. Tada je neprijatelj zagazio u Biokovo. Bilo ih je svugdje. Naše jedinice su se povukle u pravcu Neretve i u tzv. visoko Biokovo (oko sv. Jure 1782 m), a tamo neprijatelj nije smio da zagazi. U tome svemu dobio sam zadatak da odnesem poštu iz s. Brikve (nisko Biokovo) u štab Biokovskog partizanskog odreda, koji se tada nalazio u tzv. visokom Biokovu (iznad Makarske i Baške Vode).

Krenuo sam na put noću. Neprijatelj je bio svugdje, pa sam se kretao više četvornoške nego hodajući uspravno. Teren sam poznavao odlično i to mi je mnogo značilo da se provlačim čak i ispred nosa neprijatelja. Taj put bih normalno prešao za dva sata, a sada mije bilo za to potrebna cijela noć. Provukao sam se a da nisam bio opažen i tako pronašao štab odreda, predao poruku i izvršio još jedan kurirski zadatak.

POMOĆ AGITPROPU U PRIKUPLJANJU VIJESTI

Bilo je to jednog dana kad se agitpropa Okružnog komiteta kPH pokvario radio-aparat. Dobro je on radio i do tada, jer ni uslovi za njegov normalan rad nisu bili oni koje mu je proizvođač propisao. Ličili su na naše ljudske - partizanske. Samo da se selio onih 28 puta po Biokovu, bilo bi mu dosta!

Dobio sam zadatak od druga J. Kirigina da podem u Kotarski komitet KPH za Metković, negdje u rejonu Borovaca i da saslušam vijesti, naročito radio-stанице »Slobodna Jugoslavija«, da ih zabilježim i zapamtim i da se još u toku noći vratim s tim natrag, kako bi se na vrijeme izdao bilten s vještima, kojeg je izdavao agitprop.

U Borovce sam stigao u predvečerje. Tu sam našao drugove Dragović Vinka i Babić Matu i dao im poruku koju sam donio. Od njih sam dobio vijesti, a nešto sam i sam slušao, pa sam onda krenuo natrag, preko Staševice i Pasićine u Biokovo. Sjećam se da su me u Pasićini napali psi, čak su mi i nogavicu pederali. Iste noći došao sam u agitprop, vješti su bile tu i bilten je mogao da izide.

KAPITULACIJA ITALIJE I NOVE KURIRSKE VEZE

Za kapitulaciju Italije saznah smo slušajući radio London. U agitpropu se odmah, i to vrlo užurbanio, prislo pisanju vanrednih vijesti. To je bilo, kako rekoh, vrlo brzo gotovo i mi kuriri krenuli smo u jedinice i ustanove da odnesemo te vijesti. Ja sam krenuo u pravcu Neretve - Neretvanskog partizanskog odreda i kotarskih institucija za kotar Metković. Nosio sam vijesti i za usputne jedinice i odbore. Sviima kojima sam davao pisane vijesti i usmeno kazivao, koliko su se radovali da je to sada teško i opisati. Od radosti sam i pucao iz puške, tako da sam unio i zabunu kod onih koji još nisu primili vijesti o kapitulaciji. Usput sam posjetio i svoju rodnu Baćinu i tu se nakratko proveselio sa svojim zemljacima. Stigao sani na vrijeme u štab odreda.

Međutim, Italijani u Pločama nisu se htjeli odmah predati. Ukrcaли су se na brodove i htjeli pobijeti u Italiju, ali su ih napali njemački avioni, negdje između poluotoka Pelješca i otoka Korčule, pa su tu i stradali. Prethodno su miniranjem digli u vazduhu instalacije luke Ploče i mnoge svoje magacine. Ubili su i ona dva Italijana, naša partizana, koji su išli k njima da im kažu da se bezuslovno predaju našim jedinicama. Jedinice Neretvanskog partizanskog odreda bile su više angažovane na sprečavanju prodora njemačkih i ustaških jedinica iz pravca Met-

kovića u rejon Ploča, tako da nije bilo dovoljno naših snaga da se Italijani prisile na bezuslovnu predaju. Primivši poštu, vratio sam se natrag u Biokovo, ali sada kroz oslobođena sela Gornjeg primorja i Makarske općine. Narod se svugda veselio ovom krupnom događaju u njegovoj natčovječanskoj borbi za slobodu.

KURIRSKI PRAVAC BIOKOVO - SPLIT

Primio sam poštu i dobio naređenje daje odnesem u Split. Rečeno mije da će iz Podgore do Splita putovati morem. Došao sam u Podgoru, bio je još dan, pa mije rečeno da sačekam, jer se u pravcu Splita može ploviti samo noću, budući da Makarska nije slobodna i da su Italijani predali ustašama svoje naoružanje, a sarmatih artiljeriju koja bi nas tukla sa isturenih položaja na vratima makarske luke.

Pala je noć i mi smo krenuli. Prošli smo Makarsku, ali negdje u Vrulji (ranije sam o njoj govorio), primjetili smo neke patrolne brodove. Smatrali smo da su to neprijateljski brodovi i nastojali da prođemo neopaženi. To nam je uspjelo pa smo oko 02.00 sati stigli u Split. To je bilo moje prvo viđenje Splita. Izgledalo nam je čudno da nema ni brodova ni vojske. Iskrcali smo se na rivu i kao da nas niko nije ni primjetio ni zaustavio. Krenuli smo u neku ulicu i tu se sreli s jednim civilom. Kad nas je ugledao, bilo mu je jasno da mi ne znamo situaciju oko Splita. Rekao nam je da su se naše snage povukle iz Splita i da se uskoro mogu očekivati Njemci. Mi to nismo povjerovali krenuli smo dalje i uputili se prema jednoj osvetljenoj zgradi. Kad smo se približili, vidjeli smo neke ljudi tu, pitali smo ih za Oblasni komitet KPH za Dalmaciju, ali nam rekoše da ne znaju ništa. Po izgledu tih ljudi mi smo zaključili da su to neki ljudi van našeg pokreta.

Situacija je bila takva da se moralno brzo reagovati. Vratili smo se u luku i brod usmjerili u pravcu Podgore. Svanuće nas je zateklo u Bračkom kanalu. Bio je dan i nemački avioni su počeli nadletati naš brod i tuči nas iz mitraljeza, pa smo se sklonili u jednu uvalu na otoku Braču i tu maskirali brod, a zatim smo, padom mraka, nastavili plovidbu ka Podgori. Sretno smo stigli u Podgoru, ali ja svoj kurirski zadatnik nisam izvršio ne svojom krivicom već zbog neobavješteneosti o stanju na kurirskom pravcu...

MORA SE IĆI NA PUT I AKO JE HLADNO I DUBOK SNIJEG

Za vrijeme 6. neprijateljske ofanzive na Biokovo mnogo puta sam se morao probijati kroz neprijateljske redove. Za razliku od Italijana, Njemci su posjeli i neka sela, tako daje kretanje bilo veoma otežano i opasno. Uz to je bila i zima, a vjerujte i u Biokovu ona može biti vrlo hladna i snjegovita. Tako je i bila ta zima 1943/44 godine.

Ispričaću još i ovaj događaj. Bilo je to jednog januarskog dana 1944. godine, kada sam, kao kurir, išao iz s. Pline, gdje je bio štab Neretvanskog partizanskog odreda, prema zapadnom dijelu pl. Biokova gdje se, negdje oko Rilica (planinski vis iznad Zaostroga), nalazio Okružni komitet KPH i komanda Biokovskog područja. Snijeg je padao i prethodnog dana, a i tada, kada sam ja putovao, bilo ga je oko 60 cm, a u smetovima i znatno više. Tako sam prošao i selo Pasičinu. Kretnao sam se i sporo i teško, jedva 2 km na sat. Morao sam zastajkivati svakih 15 minuta da bi sa sebe otresao snijeg.

Teškom mukom došao sam u malo selo Trnovu. U tom je pala noć i ja nisam mogao dalje. Navratio sam kod drugarice Marević Stane - "partizanske majke", kako smo je zvali, uz to smo bili i neki dalji rod. Tu sam se presvukao i nahranio, a zatim legao da odmorim. Nije mi bilo prvi put da tako navratim kod ove sredovečne žene, koja je prema svima bila kao majka. Njen jedinac sin Luka borio se negdje u Bosni u proleterskim jedinicama. Tamo je i poginuo.

Kad je svanulo, pogledao sam koliki je snijeg. Bilo gaje više od 1 metra, jer je padaо cijelu noć. Sve je utonulo u bjelinu. Iz snijegaje virio po neki veći kamen ili ogolelo stablo. Manje kamenje i onu karakterističnu biokovsku makiju potkrio je snijeg. Sve je to davalо, po malо idiličnu ali i stravičnu sliku bar za onoga koji je morao gaziti taj snijeg.

Stane i drugi mještani, koji su se tu zatekli, odvraćali su me od namjere da nastavim put do svog odredišta. Tu se zatekao i drug Tomašević Luka koji je, takođe, trebalo da ide u istom pravcu kao i ja. Luka je krenuo prvi, a ja za njim. Bio je on jači, krupniji od mene pa je bilo pretpostavljati da će lakše priti snijeg. Teško je bilo i njemu i meni. Snijeg je i dalje padaо i mi smo se teškom mukom probijali napred.

Luka je ocjenio da se neće moći probiti i reče mi da se vratimo u Trnovu. Ja sam nosio poštu i morao sam ići naprijed, dok se Luka vratio natrag. Propadao sam u snijeg i opet se, na neki način, izvlačio, ali sam išao naprijed. Počelo se razvedravati i snijeg je prestao da pada. Bilo je hladno i teško. Imao sam pri sebi nešto suvih smokava i malo rakije. Načas bi zastao, pojeo koju smokvu i zalio sa par gutljaja biokovske lozovače, a zatim, korak po korak, išao dalje.

Put od Trnove do mjesta gdje su bile ustanove kojima sam nosio poštu, prelazio sam normalno za nešto više od jednog sata. A sada! Prošlo je podne a ja nisam prešao ni pola puta. Uz to sam, umjesto penjanja, počeo se spuštati niz brdo. Mislio sam da će mi spuštanje olakšavati kretanje. Prevario sam se bilo mi je teže. Nisam vidio više ni kućice u Trnovu, nigdje nikoga oko mene, čak ni ptice ili životinje. Pred samu večer stigao sam u svoje odredište.

Tu sam zatekao druga Srzić Vicu - Gabru, sekretara Okružnog komiteta kPH, druga Kirigina i još neke drugove. Tu je bio i drug Despot Ante iz Zaostroga, koji nam je donio hranu (i vina), pa se zbog velikog snijega nije mogao vratiti natrag. Oni su se začudili kad su me ugledali. Nisu mogli ni pomisliti da se mogu probiti do njih po takvom vremenu.

Bio sam mokar, umoran i gladan. Presvukao sam se, pojao jednu konzervu, a zatim zaspao. Bilo je hladno. Ipak, jedna mala pećica u šatoru davalо je toliko toplove daje bilo bolje nego bez nje ili vani. Taj moј put ostaće mi u trajnom sjećanju kao vrlo naporan i neizvjestan. Mogu da kažem, na kraju, daje takvih podviga i još težih bilo i drugdje širom naše domovine. Svi oni i ovaj koji sam opisao mogu poslužiti sadašnjim i budućim generacijama kao putokaz i nadahnuće kako se voli svoja domovina i kako ništa nije teško kad se zna zašto se bori. Nije teško ni život žrtvovati za takve ideale.

Jure Giljević - Karigić

VEZE 15. BRIGADE 8. DIVIZIJE U BORBAMA ZA OSLOBOĐENJE SELA GAJINE I HRASTOVICE

SMRT VELJKA JOVIĆIĆA

U prvoj polovici februara 1943. godine, u jeku četvrte neprijateljeve ofenzive, slobodna teritorija u Lici obuhvaćala je samo selo Nebljuse, Gornji i Donji Lapac i lapačku dolinu. Tu su se nalazili GŠH, CK KPH, štab Prvog korpusa i neke druge ustanove i štabovi. U nekoliko navrata neprijatelj je pokušao da se probije putem Bihać - Lapac i pređe sa desne na lijevu obalu Une. U tome nije uspio zbog uporne obrane 15. udarne brigade na lijevoj obali Une i 5. udarne brigade na Drenovači.

U Gornjem Lapcu od 13. februara nalazio se jedan italijanski puk divizije »Sasari«, ojačan sa 5 do 10 tenkova i artiljerijom. S Italijanima bila je i grupa četnika koja se tu probila iz pravca Udbine. Toga dana 15. udarna brigada krenula je usiljenim maršem ka Gornjem Lapcu. Ona je 14. februara osvanula u blizini tog mjesta, gdje je zaposjela položaj, da bi sprječila dalji prođor Italijana i četnika u lapačku dolinu. Desetak italijanskih izviđačkih aviona i bombardera neprekidno su nadljetali položaje brigade i zasipali ih bombama.

Brigada je u svom sastavu imala četu za vezu koja se sastojala od tri voda. Svaki vod imao je dvije desetine. Četa za vezu raspolažala je 1 poljskom centralom od 10 brojeva (zaplijenjena u borbi protiv Italijana), 5 poljskih telefona (također zaplijenjenih), 6 poljskih telefona njemačke proizvodnje »Erikson« (poljska), te sa dva poljska telefona nepoznatog porijekla i 12 do 15 kalemova telefonskog kabla. Telefonska veza se postavljala po pravcima. Kad smo zarobili drugu centralu, veza je postavljena i po osi. To je ovisilo o rasporedu jedinica u borbi, dubini napada i količini kabla.

Komandir voda Đuro Popović odredio je Dragana Kukulja, Ljubomira-Ljubana Gvozdića, Veljka Jovičića i Božu Čiću za postavljanje telefonsko-kabloske veze od štaba brigade do drugog bataljona. Kad smo postavljali kabal prema štabu bataljona, napali su nas italijanski bersaljeri, sa kojima smo stupili u borbu. Oni su se iz Gornjeg Lapca probili (provukli) između prvog i drugog bataljona u namjeri da ugroze položaje brigade i daje napadnu iz pozadine. Bataljoni su se zbog toga morali povući na nove položaje, ciljem da zaustave neprijateljevo ukljinjavanje u naše položaje. U međuvremenu, italijanski vojnici su upali u selo Gajine i Vojnoviće i počeli da pljačkaju.

Za nas veziste nastala je veoma teška situacija. Zbog nagle promjene situacije nismo uspjeli uspostaviti vezu sa drugim bataljonom jer je on napustio prvobitni položaj, te nismo pronašli štab bataljona ondje gdje nam je bilo rečeno da se nalazi, a za drugo njegovo komandno mjesto nismo znali. Od komandira voda dobili smo zadatku da pokupimo telefonsku liniju (oko 800 metara) i da je postavljamo u pravcu sela Gajine, gdje se premjestio štab drugog bataljona.

Na položaju oko Gajina bio je pravi ratni metež, tako da se nije znalo ko otvara puca. Po drugi put morali smo prihvatići borbu sa jednom grupom četnika i Italijana. Nakon kratkotrajne borbe, oni su se povukli prema selu Vojnovićima, a mi smo produžili postavljanje telefonskih kabala u pravcu sela Gajina. Kad smo uspostavili vezu sa bataljom, komandant brigade odmah je naredio komandanu bataljona da bataljonom izvrši napad na Italijane koji su upali u selo Gajine. Tu se razvila borba prsa u prsa. Iznenadnim upadom u selo Gajine i munjevitim jurišem našeg bataljona, italijanski vojnici su bili prisiljeni da napuste Gajine i povuku se u Gornji Lapac.

Za uspostavljanje veze sa štabom 2. bataljona uložili smo ogromne napore. Ali, veza je ipak uspostavljena i u pravo vrijeme izdato je naređenje za iznenadni napachftir neprijatelja. To je pridonjelo uspješnjem i bržem protjerivanju neprijatelja iz pozadine brigade.

Teško je opisati situaciju u kojoj smo se nalazili. Borba se vodila na sve strane. Italijanski bombarderi i lovački avioni su bacali bombe po našim položajima i mitraljirali ih, spuštajući se vrlo nisko. Snijeg je bio visok oko jedan metar, ali je pocrno od eksplodiranih avionskih bombi.

Morali smo što prije i po svaku cijenu uspostaviti vezu sa štabom 2. bataljona. Pucnjava i detonacije bombi bili su toliko zaglušujući, da mi jedan drugog nismo čuli ni na rastojanju od samo desetak metara. Veljko je počeo vikati da Dragan, Božo i ja krećemo prema Gajinama, a da će nas on štititi. Najednom je umukao njegov gromki glas. Bio je pogoden mećima avionskog mitraljeza. Poginuo je blizu mene, a da mi nije uspio ništa reći. Kad sam ga podigao, osjetio sam da je mrtav, srce mu više nije kucalo. Metak ga je pogodio u vrat ispod potiljka.

Vijest o pogibiji Veljka Jovičića tužno je odjeknula među svim njegovim drugovima. On je bio izvanredno hrabar borac i veliki veseljak i šaljivac. On

nas je znao razveseliti kad nam je bilo najteže. Pokopan je u zajedničku grobnicu, sa još četiri druga, na groblju kod Dobrog sela, nedaleko od Gornjeg Lapca.

BORBA ZA HRASTOVICU

Mjesto Hrastovica nalazi se 5 kilometara južno od Petrinje. U njemu je stacionirala jedna četa danskog puka SS divizije »Norland«. Bila je veoma dobro utvrđena u bunkerima i kućama. Osim što su zgrade od tvrdog materijala bile uredene kao otporne tačke, neprijatelj je ispred same Hrastovice izgradio bunkere i povezao ih saobraćajnicama. Tako je to vrlo utvrđeno i istureno uporište predstavljalo stalnu opasnost za slobodni teritorij Banje. Stoga je to uporište valjalo napasti.

Zadatak za oslobođenje Hrastovice dobila je 15. udarna kordunaška brigada.

Noću između 24. i 25. novembra 1943. godine, bataljoni brigade opkolili su uporište. Prvi napad nije uspio. Dana 25. novembra u 9 sati bataljoni su krenuli u drugi napad. Pod zaštitom artiljerijske i minobacačke vatre bombaši su se približili bunkerima i bacili bombe. Izvršen je juriš. Razvila se borba prsa u prsa. Neprijatelj se nije dao potisnuti iz prve odbrambene linije. Borba je postajala sve žešća. Hrastovica je postala pakao. Osvajana je kuća po kuća.

U sastavu brigade i nadalje je bila i četa za vezu. Četa je imala tri voda, a svaki vod po dvije desetine. Od štaba brigade do štabova bataljona postavljena je telefonska i kurirska veza, a od štaba divizije do štaba brigade održavana je radio, telefonska i kurirska veza. Praksa je bila da viša komanda uspostavlja vezu sa nižom komandom. Zbog nedostatka tehničkih sredstava, sa štabovima bataljona uspostavljena je samo telefonska i kurirska veza. Četa za vezu imala je u to vreme 1 radio-stanicu SCR (radila pomoću ručnog generatora), 2 poljske (italijanske) centrale (jedna od 10, a druga od 20 brojeva), 18 telefona raznih tipova i oko 10 kilometara poljskog telefonskog kabla.

Četa za vezu dobila je zadatku da uspostavi telefonsku vezu sa bataljonima po pravcima da bi komandovanje i obaveštavanje bilo što uspješnije. Komandir voda za vezu Božo Sipić odredio je Dragana Kukulja, Ljubomira Ljubana Gvoždića, Božu Čiću i Dušana Lončara da uspostave telefonsku vezu od štaba brigade do štaba prvog bataljona. Kad smo postavljali kablovsku liniju prema štabu bataljona na polaznom položaju, granate neprijateljeve artiljerije neprekidno su tukle po ravcu gdje smo se kretali i često nam prekidale telefonsku liniju.

Kad smo uspostavili vezu između štaba brigade i prvog bataljona, počeo je napad na neprijateljevo utvrđenje. Prilikom juriša komandant bataljona se nalazio skoro u streljačkom stroju. Zahtijevao je da ga pratimo i da stalno održavamo telefonsku vezu između njega i komandanta brigade. Pod izuzetno teškim uvjetima, izloženi neprijateljevoj minobacačkoj i mitraljeskoj vatri, produžavali smo telefonsku liniju i pratili komandanta.

U toku borbe došlo je do prekida veze sa štabom brigade, jer je mina bacaća prekinula kablu. Nakon 15 minuta, pronašli smo mjesto gdje je kabl bio prekidan, potom smo otklonili kvar i ponovo uspostavili vezu sa štabom brigade. Komandant brigade cijelo je vrijeme izdavao naredjenja komandantu bataljona preko telefonske veze koju smo stalno održavali. Pošto je borba bila veoma žestoka i situacija se često mijenjala to su i informacije morale često strujati u oba smjera. Tek poslije trideset sati borbe prestao je svaki otpor u Hrastovici.

Ovakvom ishodu borbe za Hrastovicu značajnu ulogu odigrala je četa za vezu. Ona je u potpunosti izvršila svoj zadatku. Telefonska i kurirska veza između brigade i bataljona omogućila je neprekidnost komandovanja, te se tako, u komplikiranim situacijama, moglo reagirati vrlo brzo i efikasno.

U toj borbi zarobljen je 151 neprijateljev vojnik i starješina. Osim naoružanja i opreme, zarobljeno je: 1 radio-stanica, 1 poljska centrala, 5 poljskih telefona i 8 koturova telefonskog kabla.

Ljubomir Gvoždić Ljuban

ŠIFRANT U GLAVNOM ŠTABU HRVATSKE

4

Kada je politička situacija i u Zagorju postala naročito teška, Marko Belinić, koji je tada bio komandant Zone na Kalniku, poslao mije pismo u kojem me pozvao da se zajedno sa djetetom, što prije prebacim na oslobođeni teritorij Kalnika. Avgusta 1943. mene i dijete prebacili su u partizane drugovi iz Novog Marofa, Ivan Hajduk i Ivan Štorga. U mjestu Pogancu na Kalniku, gdje se tada nalazio štab Zone, proboravila sam par mjeseci. Tada je bilo odlučeno da se prebacim u Liku. Pošto sam već bila iskusila nemogućnost da u svakodnevnim čarbanjima bilo kako zaštitim moje dijete, u dogovoru s drugovima, poslali smo ga preko partizanskih veza u Varaždin, a tamo ga je prihvatiла i pazila sa najvećom pažnjom, sve do kraja rata, meni potpuno nepoznata obitelj Zorke i Marijana Pejčića.

Moje prebacivanje sa Kalnika u Liku trajalo je devet dana. Stigla sam u Otočac i bila dodijeljena na rad u Glavni štab Hrvatske i otpočela sa radom na šifri, pa na tom poslu ostala sve do kraja narodnooslobodilačkog rata.

U šifranstkom odeljenju Glavnog štaba Hrvatske, koji se tada nalazio u Otočcu, zatekla sam: Tomicu Balenović (rodom iz Gospića, umro poslije rata u Zagrebu), Lidušku Adžija, udova pokojnog dr Božidara Adžije (umrla poslije rata u Zagrebu), Aninu Tompu, profesora iz Zagreba i Zlatu Balenović, studenticu iz Zagreba (rodom iz Bedekovčine u Hrvatskom Zagorju).

Pored navedenih u šifrantskom odeljenju Glavnog štaba Hrvatske radile su, u vrijeme dok sam ja boravila tamo, još i slijedeće drugarice i drugovi: Naranča Končar-Rodić, Desa Gvozdić, Višnja Habunek - Lozica, Dana Kosanović, Ruža Pribičević, Slavko Glumac, koji je bio i načelnik odeljenja, te Đuro Šerbedžija.

Sva kontaktiranja u vezi sa depešama imali smo sa Velimirom Terzić i Bogdanom Oreščaninom. Njima smo predavali sve dešifrirane dopeše, a od njih smo primali depeše koje je trebalo šifrirati. Oni su bili ti koji su mogli da ulaze u prostore gdje smo mi radili i imali su uvid u naš rad. Svi ostalima, koji su radili pri Glavnom štabu Hrvatske bilo je zabranjeno upoznavanje sa našim radom.

Radili smo sa alfabetskim i brojevnim šiframa. Šifre su se češće menjale. Sa alfabetskim šiframama ili telefonskim, kako smo ih još nazivali, šifrirali smo one depeše koje smo slali preko telefona. Njih su predavali telefonisti. Međutim, brojevne šifre služile su za šifriranje onih depeša koje je trebalo predavati preko radio-stanice. Brojevne šifre, bile su različitih konstrukcija, skoro uvek su u sebi sadržavale osobine šifara ujednačenih frekvencija. To znači da su skoro sva slova u alfabetu imala po dve i više šifarskih zamjena, već prema tome koliko se puta neko slovo pojavljivalo u tekstu koje smo koristili za formiranje šifre, ono je toliko puta dobilo i svoju šifarsku zamjenu.

Nešto kasnije upotrebljavale smo takve šifre u kojima su neka slova imala jednocifrene, a neka dvocifrene šifarske zamjene. Sa takvim šiframama smo kao prvo šifrirali depeše, a zatim smo tako dobivene šifrate maskirali po brojčanim ključevima. Nešto kasnije smo radili i pomoću KOD-ova. Rad sa KOD-ovima bio je vrlo težak i tu je uvek bilo jako puno grešaka. Ne sjećam se tačno njihovog sadržaja, ali znam da smo pomoći njih odjednom šifrirali po čitave riječi pa i rečenice.

Bilo je slučajeva da neke depeše nismo mogli uopće riješiti, bilo je u njima jako puno grešaka, pa smo za sve takve depeše tražili od radiotelegrafista da ih ponove, da ih ponovo prime. Depeše u kojima je bilo manje grešaka trudili smo se da riješimo bez provjere i u tome smo najčešće uspijevali.

Mnogo pažnje posvećivalo se bezbednosti šifre i svih onih depeša koje su slate preko šifre. Svaki šifrant imao je svoju malu kožnatu torbicu u kojoj je nosio šifre. Svaki od nas odgovarao je za one šifre sa kojima je bio zadužen. Za vrijeme pokreta, torbice smo nosili obješene oko vrata. Tokom noći, za vrijeme spavanja torbice smo držali pod uzglavljem, ali tako da je kajš torbice bio omotan oko ruke da ne bi slučajno, u momentu naglog pokreta, torbica ostala.

Zaista bezbijednosti šifre pridavana je velika pažnja. Sifrantsko odjeljenje uvijek je bilo obezbjeđivano stražom i nikome, osim određenim rukovodicima, nije bio dozvoljen pristup u odjeljenje. Za vrijeme duljeg boravka u jednom mjesetu, šifrantima se uvijek omogućavao poseban, strogo izolovan smještaj. Najteže nam je bilo kada smo morali šifrovati ili dešifrovati depeše za vrijeme pokreta jer tada nismo mogli sebi obezbijediti takvo mjesto u koje nisu imali uvida i ostali drugovi. Zato smo se morali zaklanjati iza nekih žbunjeva ili drveća, a sam rad obavljali smo na koljenima ili na nekom panju ili kamenu. Bilo je vrlo nezgodno ako je u tom momentu padala kiša ili snijeg...

Sjećam se dobro da smo posla uvijek imali toliko da se radilo i danju i noću, »od jutra do sutra«. Odmarali smo se jedino za vrijeme jela, a u toku noći spavali smo na smjenu. I danas se čudim koliko smo mi sve te poslove spretno obavljali. Bili smo toliko uvježbani da smo radili kao mašine iako mnogi od nas nismo imali završenog šifrantskog kursa. Sjećam se dobro daje mene, pri dolasku na rad sa šifrom, u posao uveo Tomica Balenović i da sam za vrlo kratko vrijeme shvatila sve ono što treba da radim. Uvijek nam je na pameti bilo to da moramo raditi točno, da u depešama ne smije biti grešaka. Sadržaje depeša nismo smijeh ni međusobno prepričavati. Jedan šifrant nije smio znati sadžaj one depeše koju je drugi šifroval ili dešifroval.

Marta 1945. otišla sam na rad u Predsjedništvo vlade Hrvatske, koje se tada nalazilo u Šibeniku, a po oslobođenju zemlje prešli smo u Zagreb. Za vrijeme rada u Predsjedništvu vlade Hrvatske obavljala sam funkciju rukovodioca šifrantskog odjeljenja. Zajedno sa mnom na istom poslu radila je Ljubica Leskovac

- Gumhalter (umrla marta mjeseca 1977. u Zagrebu), koja je i poslije mog odlaska ostala da radi na istom poslu. Šifrantsku službu napustila sam decembra 1945. godine.

Draga Ivezović

OBUKA VEZISTA 7. UDARNE BANIJSKE DIVIZIJE

U bivšoj jugoslovenskoj vojsci obuka kadra veze nije bila na potrebnoj visini, nije bila dovoljno stručna, nije išla u korak sa potrebama savremenog komandovanja i razvojem veze u celini. Osim toga, ti oskudni kadrovi posle kapitulacije bivše Jugoslavije, osuli su se na razne strane: mnogi od njih su dospeli u zarobljeništvo; neki su poginuli u onom kratkom aprilskom ratu; dosta ih je Prešlo u razne kvizilinške formacije; nešto ih se na ovaj ili onaj način pasiviziralo »čekajući povoljnije vreme«, a neki vezisti su u Narodnooslobodilačku vojsku dospeli u druge rodove ili su bili upućeni na druge vojno-političke i partijske dužnosti, itd.

U toku narodnooslobodilačke borbe, čim su formirane naše prve ratne regularne jedinice, u njima su stvarani organi i jedinice veze radi što uspešnijeg komandovanja. Regрутovanje vezista vršeno je iz redova boraca koji su dobrovoljno pristupili Narodnooslobodilačkoj vojsci.

Ti kadrovi, koji su među prvima odvojeni i zaduženi za potrebe komandovanja i veze u ratnim komandama, starali su se o formiranju organa i jedinica veze, obuci ljudstva, pronalaženju i prikupljanju sredstava i materijala veze, zatim održavanju sredstava i opreme, organizaciji i održavanju veze, itd.

Tako je bilo uglavnom dok su se potrebe mogle podmirivati iz poostojecog kadra. Međutim, kada je naše rukovodstvo uvidelo da se potrebe ne mogu zadovoljiti ni kvalitetom ni kvantitetom tadašnjeg kadra moralno se tražiti drugo

- trajnije rešenje. To rešenje bilo je u formiranju kurseva veze i organizovanju obuke na njima. Obuka vezista - boraca i jedinica izvođena je, u granicama mogućnosti, i u samim jedinicama. Što se tiče 7. divizije i jedinica (odreda) koje su postojale na Baniji pre formiranja divizije (novembra 1942. godine), poznato je daje obuka izvođena u svim jedinicama kada je za to bilo mogućnosti (za vreme predaha i odmora između borbi, nakon analize izvršenja borbenog zadatka, što je obavezno vršeno, pri sređivanju sredstava i opreme, pre i posle izvršenog zadatka itd.).

Kurs veze u 7. diviziji formiran je u drugoj polovini 1943. godine, posle povratka njenih jedinica iz 4. i 5. neprijateljske ofanotive. Za rukovodioca kursa bio je određen Spasoje Gaković, koji je bio načelnik štaba divizije. Počev od 1944. godine kursom je rukovodio Đuro Jekić. Ovaj kurs za obuku vezista - boraca trajao je 30 dana, a nalazio se u sastavu čete za vezu Komande divizije. Posebna pažnja poklanjana je izboru boraca za kurs, kao i za popunu jedinica veze.

O kvalitetu izabranog ljudstva vodio je računa i tadašnji načelnik štaba divizije Milan Pavlović i kasnije naročito Nikola Kajić - Kole, koji je na položaju načelnika štaba zamenio Milana Pavlovića. Za slušaoce kursa određivani su drugovi koji su bili provereni u borbi, koji su imali borbena iskustva i bili hrabri. Osim toga, morali su da budu pismeni, uglavnom mlađi i zdravi ljudi, da dobro vide i čuju, da se dobro orijentisu u prostoru, itd. Ovakav kriterijum određivan je od strane štaba divizije. Ako je neko bio i upućen na kurs, a nije ispunjavao ove uslove, vraćanje u svoju jedinicu iz koje je i došao, a starešini te jedinice ozbiljno je zamerano i traženo da se uputi drugi borac koji odgovara navedenim uslovima.

Što se tiče programa rada kursa, on je bio određen od strane štaba divizije na predlog načelnika veze, a bio je prilagođen potrebama komandovanja i kvalitetu ljudstva. Tim programom bili su određeni sledeći predmeti: politička nastava, osnovi elektrotehnike, osnovi telefonije, linijska služba, saobraćaj na sredstvima veze i signalizacija.

Materijalno obezbeđenje nastave, za tadašnje prilike, bilo je zadovoljavajuće. Sredstva za praktičnu obuku kursista korišćena su iz čete za vezu divizije. Četa je već tada bila sasvim solidno snabdevena sredstvima i drugom opremom, tako da tu nije bilo problema. Materijal koji je bio potreban za nastavu obezbeđivan je na razne načine, ali uglavnom zaplenom od neprijatelja. Kada se likvidira koje neprijatelsko uporište, iz njega se uzimalo sve što se moglo koristiti za vezu i za obuku ljudstva, tako da bi nastava bila što očiglednija. Osim toga, ljudstvo je na taj način navikavano i na snalažljivost i na improvizacije kada je to bilo neophodno. U tu svrhu korišćeni su, na primer, upotrebljivi i stari akumulatori, razni suvi i nalivajući elementi (Leklanšeovi, Majdingerovi i slični), razni modeli koji su nalaženi po kabinetima škola i gimnazija, elementi i baterije, itd. Mnogo materijala nalaženo je i po poštama, železničkim stanicama i raznim drugim ustanovama. Jedno vreme nastava je izvođena baš u kabinetu fizičke obuke bivše gimnazije u Glini, nakon oslobođenja ovog mesta početkom 1944. godine.

Većina boraca naših jedinica brinula se, između ostalog, i za pronalaženje materijala i sredstava koja su mogla da se koriste za vezu uopšte i za ovaj kurs (pošto su znali da on postoji). Tako se iz velike želje da obraduju svoje veziste, dogodila našim borcima mala komična scena. Naime, pri zauzimanju železničke stanice Generalski sto, pri kraju 1943. godine, oni su zaplenili nešto nalik na radio-stanicu i odmah su nas o tome obavestili. Kad je komandir čete stigao video je daje to mala neobična zidna telefonska centrala. No, i ova centrala je veoma uspešno korišćena za nastavu i obuku ljudstva na kursu.

Na kursu je nastava izvođena svakog dana i to po 10 i više časova, pre i posle podne. Praktični deo nastave, ne samo daje izvođen na kursu, nego, kada se ukazala potreba za pojačanjem čete za vezu, pri izvršenju nekog borbenog zadatka jedinica, vezistima su pomogli i borci sa kursa. To je ujedno bila njihova praktična obuka i ispiti za koje su ocenu davale starešine kojima su oni pridavani.

Interesovanje naših boraca za nastavu bilo je veliko. Po odlasku u jedinice i dalje je praćen njihov rad i tako se dolazio do novih iskustava. Na njihov rad nije bilo ozbiljnijih primedbi, lako i brzo su se uklapali u rad jedinica veze i stručno su se dobro snalažili, a to je u narodnooslobodilačkom ratu bilo veoma važno.

JEDAN PRIMER KORIŠĆENJA OPTIČKO-SIGNALNIH SREDSTAVA ZA VEZU

U toku narodnooslobodilačke borbe područje između reka Save i Une i železničke pruge Sunja-Kostajnica, tzv. »Trokut«, imala je veliki značaj.

Transportima duž pruge Sisak-Novska i Sunja-Kostajnica neprijatelj je vršio prebacivanje svojih trupa i manevrisao radi napada na jedinice NO vojske i radi odbrane svojih napadnutih jedinica. Istim putem izvlačena su takođe i oplaćkana dobra naše zemlje u fašističku Nemačku.

Da bi se neprijatelj u tome ometao, zatim, u cilju zaštite naroda od tiranije okupatora i njegovih pomagača, kao i radi održavanja neposredne borbene veze sa jedinicama NO vojske u Moslavini i Slavoniji, neke naše jedinice operisale su u tom kraju.

Počev od osnivanja brigada i divizija 1942. godine dobila je 7. banjška divizija zadatak da po svaku cenu održava pod svojom kontrolom železničku prugu Sunja-Kostajnica i ceo »Trokut«, kao i da obezbedi prelaze preko reke Save našim jedinicama i kuririma.

Okolnosti su, međutim, bile takve da veće jedinice nisu mogle dejstvovati na tako malom području, jer je zbog nemogućnosti manevrisanja postojala opasnost da ih neprijatelj nabaci na reku Savu i Unu i da ih uništi.

Štab 7. banjške divizije, procenivši pravilno situaciju, doneo je odluku da: preko obaveštajnih organa neprekidno prikuplja podatke o situaciji na dotičnoj teritoriji; da na osnovi prikupljenih podataka sa jedinicama vrši upade u »trokut« i povoljnim momentima uništava neprijateljske posade i jedinice; kad god je to moguće, vrši napade na neprijateljske železničke transporte i uništava železničku prugu i da po svaku cenu održi prelaze preko r. Save za Moslavinu i Slavoniju, radi održavanja neprekidne veze sa jedinicama 10. i 6. korpusa.

U ovakvoj situaciji najvažniji a i dosta težak posao, imali su da obave izviđački organi. Uspešno, pak, izvršenje zadataka izviđačkih organa zavisilo je od dobre organizacije veza. Međutim, organizaciji veza suprostavile su se izvesne teškoće. Naime, neprijatelj, u nastojanju da održi prugu Sunja-Kostajnica u svojim rukama, poseguje jakim snagama (ipak, pri izvršenju zadataka u »Trokutu« naše jedinice su skoro uvek uspevale da razbiju ove neprijateljske snage). Ovo je onemogućavalo održavanje žične veze između divizije u Baniji i njenih izviđačkih organa u »Trokutu«. Takođe, bilo bi nepravilno i nepraktično dati obaveštajnim organima radio-stanice srednje snage (iako je 1943. i 1944. bilo prilično), jer su one bile većeg dometa i neprijatelju bi bilo moguće da vrši prisluškivanje i da pomoći goniometranja pronađe mesta radio-stanica. Pored toga, pomenute stanice su bile prilično teške za prenos a ljudstvo je često moralo da menja mesto, jer je takve prirode bio zadatak izviđača. Izvori za napajanje električnom energijom takođe su bili problem, jer se agregat nije smeo upućivati, a svakih nekoliko dana radio-stanica je morala menjati akumulatore.

Ultra-kratkotalasnih stanica divizija još nije imala, inače bi one u ovom slučaju, s obzirom na reljef zemljишta, bile vrlo pogodne i omogućile bi sigurno i nesmetano održavanje veze bez naročitih teškoća.

Da bi se obezbedila veza štaba divizije sa izviđačkim organima (informativnim organima, kako su se tada zvali), moralo se naći drugo rešenje. To rešenje nadeno je primenom optičko-signalnih aparatata, koje smo već tada imali u dovoljnoj količini. Obučenost ljudstva nije bio problem, jer je već priličan broj boraca i rukovodilaca bio obučen za rad sa ovim aparatima pošto se težilo, a tako

je bilo i postavljeno, da se izučava rukovanje svakom novom aparaturom koju bi divizija zaplenila od neprijatelja ili dobila na koji drugi način.

Pre nego stoje ljudstvo sa aparatima upućeno da održava vezu, izvršene su probe na sličnom zemljisu i na približno istoj, pa i većoj udaljenosti. Proba je izvršena između k. 320, zapadno od Borojevići, i k. 271 (Popić) i na još nekoliko pravaca i pokazala je povoljne rezultate, tako da se sa sigurnošću moglo računati na uspeh.

Štab divizije nalazio se u s. Borojevići (severozapadni deo).

Kad je izdat zadatak da se veza organizuje ona je uspostavljena na sledeći način:

Od štaba divizije u s. Borojevići do severo-zapadne ivice s. Krčevo (prve kuće) uspostavljena je žična veza, a u neposrednoj blizini postavljena je optičko-signalna stanica. Dvojica signalista probili su se u toku noći sa izviđačima preko komunikacije Sunja-Kostajnica pravcem: s. Krčevo - s. Samarnice - s. Meminska i postavili drugu stanicu u rejonu k. 187.

Pre nego što je ljudstvo sa apraratom krenulo dati su im pozivni znaci i znaci za legitimisanje koji su se menjali svakog dana i snabdevani su dovoljnom ko-licinom izvora za napajanje (elementima), jer se računalo sa otežanim snabdevanjem; izviđači su dobili šifru pomoću koje će izveštavati.

U određeno vreme iz »Trokuta« - sa k. 187, preko komunikacije Sunja-Kostajnica (preko glava Nemaca i ustaša) pojavijo se svetio stanice izviđača. Sa suprotnе strane iz Banije odgovoreno im je.

Pod naslovom »Veza je uspostavljena« organ GŠH »Narodni vojnik« u br. 8 od 18. novembra 1944. pisao je povodom toga:

»Sedma udarna divizija nalazi se u akciji na pruzi Sunja-Kostajnica, sa strane Banije. Borba se vodi već sedam dana najvećom žestinom. »Preko pruge, iz Trokuta, mogao bi se najbolje osmatrati pokret neprijatelja«, bilo je mišljenje štaba divizije. »Ali kako bi odande dobijali izveštaje? Prugu ustaše čvrsto brane, telefonsku liniju bi pronašli, a radio-stanica je preteška«. Pozovu komandira čete za vezu koji je nakon kratkog razmišljanja rekao: »Vrlo jednostavno. Imamo optičko-signalna svetla, koja nam u tom slučaju mogu poslužiti«. I stvar je bila rešena.

Naveće su krenuli informativni oficir i vodnici. Stevo Tomić i Joco Stanić. Probili su se preko pruge, gde ih je banda dočekala u zasedi, i stigli u »Trokut«. Pred njima, s visokog brda, otvorio se vidik na neprijateljski promet a preko pruge u daljinu od 6 km na promatračnicu njihove divizije.

Informativni oficir prikuplja podatke, a 15-godišnji vodnik Joco Stanić sedi sa svojim aparatom i javlja promatračnici divizije. Njegov prst vešto kuca po dugmetu a svetio se trne i upaljuje, sada brže, sada lakše i proizvodi izveštaje Morzeovom abecedom: »... Jedan neprijateljski transport od 10 blindiranih vagona, pravac Kostajnica-Sisak«, a onda malo prestane. Zagleda se u promatračnicu, sa koje zasvetlju, kao i kod njega malo pre. Njegovo lice se malo nasmiješi. Iz promatračnice javljaju: »Razumeli smo«. Veza je uspostavljena.

Veza se održavala na daljini od oko 5 km pomoću skraćenih brojeva morske azbuke, tako da se saobraćaj vrlo lako i brzo odvijao. Vidljivost svetla na ovoj daljini bila je odlična jer su aparati bili snabdeveni durbinima. Stanicu su posluživala 3 čoveka od kojih je jedan pri prijemu osmatrao zname a drugi po-kriven šatorskim krilom ili šinjelom, zapisivao primljene zname. Rad je bio moguć i po vrlo lošem vremenu jer su aparati bili dobri, ljudstvo za rad izvezbanu i snabdeveno lampicama za osvetljenje pri pisanju i šatorskim krilima (bilo radi pravljena šatora za zaštitu od vremenskih nepogoda, bilo za prikrivanje osvetljenja oko stanice). Treći borac je patrolirao oko stanice, da se ne bi neprijatelj neopaženo privukao.

Rad se obično obavljao noću, i to iz ovih razloga. Prvo, zbog toga što je saobraćaj između stanica bio noću kvalitativno bolji i lakši, jer se svetio bolje uočavalо, a sem toga informativci su danju prikupljali podatke o neprijatelju sa

raznih pravaca. Drugo, noću se neprijatelj nije smeо da kreće daleko od rovova oko komunikacija.

Pri radu noću neprijatelj je uočavaо stanice, pokušavaо je da ih uništi minobacačkom i artiljerijskom vatrom, ali mu to nije uspelo, jer nije mogao tačno odrediti odstojanje tako da su granate padale daleko od stanice u raznim pravcima. Ni jedna granata nije pala u neposrednu blizinu stanice.

Izveštaji koje je primila optičko-signalna stаница kod s. Krčeva ekspedovani su preko telefona, koji se nalazio u neposrednoj blizini, u štab divizije gde su dešifrovani i stavljani na raspoloženje radi dalje upotrebe.

Duro Jekić

RAZVOJ I ORGANIZACIJA VEZE U SLAVONIJI

U prvim danima NOB-e, veze između pokrajinskih partijskih foruma i viših komandi održavane su najčešće kuririma, delegatima i ličnim kontaktom starešina svih funkcija i položaja. To je bilo od životnog interesa za razvoj ustanka i revolucije u to vreme. Još u januaru 1942. godine ponikla je u tom smislu ideja kod partijskog i vojnog rukovodstva u Slavoniji o uspostavljanju veze sa partizanskim snagama na Kozari koja je već tada bila slobodna i sa snažnim partizanskim jedinicama. Povezati se sa takvom snagom bilo je od obostranog interesa.

Pored potrebe za ovom vezom, trebalo je ustanoviti i mogući pravac i kanal za održavanje veze kako sa Kozarom tako i sa Vrhovnim štabom.

U slavonskom partizanskom vodu 18. januara 1942. godine održanje sastanak iznad s. Benkovca. Na njemu su traženi dobrovljci i poznavaoци posavskih šuma, bara, kanala i r. Save, te da znaju upravljati čamcem i veslati. Takvi drugovi bi krenuli preko Save za Kozaru. Za ovaj poduhvat se javio Duka Milosav Ijević iz s. Benkovca i ja iz s. Vrbovljana (Klenika).

Pošli smo na put 23. januara. Išli smo noću, po magli, snegu dubine do metra bez prtine po ispresecanom i teško prohodnom terenu. Odabran pravac kretanja bio je: s. Ladjevac -s. Klenik-s. Gaštica 10-12 km zapadno od Bosanske Gradiške. U s. Klenik, moje rodno mesto, stigli smo oko 24.00 časa istog dana. Tu smo planirali da se odmorimo i ispitamo situaciju za dalji put ka Kozari. Prvo je trebalo da se javim Bogdanu Savurdiću, iskusnom i proverenom saradniku NOB-e. Međutim pre našeg dolaska njega je ustaška policija na prevaru odvela u Novu Gradišku gde je mučen i ubijen. Bez te veze nismo mogli dalje i to je bio razlog što smo se neobavljenog posla vratili u odred.

Sledeći pokušaj uspostave ove veze izvršen je početkom marta 1942. istim pravcem ali u nešto izmenjenim vremenskim uslovima i u drugom sastavu. Izvršena je temeljitiјa priprema preko naših kanala i u materijalnom pogledu. Bio je obezbeđen čamac, vesla i jedan karabin sa 100 metaka.

Na ovoj zadatku pošli smo: ja kao voda ekipa, Milan Rakonić-Atleta iz s. Vrbovlja poznati alas i stvarni atleta iz predratnog doba, a treći član je bio Milan Kovačević iz s. Grđana, takođe Posavac. Svi smo odlično poznавали posavske šume, bare i kanale, takoreći rođeni na vodi i u čamcu. Oba druga su kasnije poginula.

Nakon dosta peripetija i po veoma teškim vremenskim uslovima uspeli smo da pređemo Savu i da uspostavimo vezu sa Kozarčanima, najpre preko jedne čete, potom bataljona (komandant Sušan Misirača, komesar Boško Siljegović) i na kraju sa odredom (komandant Obrad Stipević i komesar Ratko Vujović). Po uspostavi veze vratili smo se u Slavoniju.

Veza sa Slavonijom bila je za kozarske jedinice od velikog značaja, jer je ovim kanalom tekao materijal kao na primer: so, duvan, lekovi i drugi materijal, koji je nabavljen u slavonskoj Posavini. Šta je značila kila soli za tamošnje prilike - vidi se iz ovog primera. Drugi put kad sam došao kod domaćina gde sam ručao pri povratku sa Kozare, takođe sam dobio neslano jelo. Kad sam obećao da će mu drugi put doneti kilogram soli, gotovo nije verovao. Ali obećanje sam ispušnio. Tada mije domaćin ponudio dve šunke i 10 litara rakije za poklon. Razumljivo da to nisam primio ali kad sam god od tada dolazio kod tog domaćina pekao je za mene prase, a to je bilo još dva-tri puta, jer sam posle ofanzive na Kozaru u Slavoniji dobio drugu funkciju. Tada sam upoznao dosta rukovodilaca, komandira i komesara, te sam imao priliku jednom da vidim i druga Starog-Duru Pucara. Razumljivo da onda nisam znao o kome se radi, već sam to saznao tek posle oslobođenja, kad sam mu video sliku u novinama. Bio sam u društvu rukovodilaca kad je Pucar doneo vest daje poginuo dr Mladen Stojanović u s. Jošavi, odnosno da je zaklan od četnika u nekoj bolnici.

U Slavoniji je 1942. godine bila škola ne samo za nas partizane na oslobođenoj teritoriji već i za sam narod koji je bio naklonjen NOB-i. Postojalo je pravilo provereno u ilegalnom radu i nije se moglo ići u partizane, ako se nije išlo preko određenih punktova koji su vršili proveru ko i odakle dolazi i ko ga i kud šalje.

Svi žitelji, od dece do staraca bili su obaveštajci i na slobodnoj i na okupiranoj teritoriji. Često se u to vreme dobijao brže izveštaj o neprijatelskom pokretu preko veze »od uha do uha«, nego danas preko modernih sredstava veze. Bilo je, razumljivo, i izveštaja koji su dolazili preopterećeni strahom, a u strahu su velike oči. No, svaki izveštaj, ma kakav bio, bio je bar signal za opreznost i dalju proveru i analize. Obično se iza takvih izveštaja, pa makar bili i alarmantni, uvek krio delić istine; to smo svi znali i retko smo bili totalno iznenadjeni. Tako je veza »od uha do uha« bila sigurnija često od telefonske i radio-veze u jedinicama koje su je kasnije imale.

Kurirske veze su organizovane u drugoj polovini 1942. godine, i one su išle preko određenih relejnih stanica koje su imale ne samo zadatok održavanja veze već i druge, kao: funkciju seoske straže, prikupljanja podataka o neprijatelju, hvatanje špijuna i švercera, prihvata pošiljki sa terena; prikupljanje hrane, stoke, odeće i dr. prihvata kurira i pošte i njihovo upućivanje dalje određenim kanalima, ishrana kurira i njihovo obezbeđenje hranom i drugo zbrinjavanje. Same relejne stanice organizovane su po selima, javno na slobodnoj teritoriji i tajno u selima na teritoriji koju je držao neprijatelj. Veze između stanica su održavane obostранo kuririma koji su bili određeni za taj kanal. Samo izuzetno su slati i drugi kuriri na te kanale.

Rastojanje između stanica bilo je po 10 i više kilometara. To je ovisilo od naseljenosti teritorije i da li je teritorija slobodna ili ne. Isti uslovi su uticali i na jačinu i sastav stanice. Od 1943. pa nadalje kao sredstvo kurirske veze koriste se i konji.

Prvi slavonski NOP odred formiran je 20. marta 1942. godine od 1. i 2. bataljona. Uz štab odreda formirano je i Kurirsko odeljenje koje je imalo 5-10 kurira. Ovo odeljenje samim tim bilo je i odeljenje za obezbeđenje štaba. U drugoj polovini 1942. godine, štab je imao i svoje obezbeđenje, neovisno od Kurirskog odeljenja. Na čelu Kurirskog odeljenja bio je komandir kurira. To je obično bio neki od proverenih boraca, koji je bio spremjan i za najsmelije podvige.

Veza unutar odreda održavana je isključivo kuririma pešacima, a 1943. i kuririma konjanicima. U nižim jedinicama konji su isključivo bili za prenos oruda:

mitraljeza, bacača i artiljerijskog oruđa ukoliko ih je bilo. Drugih organa i sredstava veze u jedinicama do 1943. godine nije bilo.

Upotreba kurira u borbi, kao i van nje, bila je isključivo po principu - uvek isti kurir ka jednoj komandi i obrnuto. Ovaj princip često se pokazao opravdanim. Jedinice su održavale vezu i preko relejnih stanica koje su bile začetak veze teritorijalnog tipa, jer će se ovoj vezi kasnije pridružiti telefonska veza po stalnim ili po žičnim linijama i vodovima.

Jedanaestog oktobra 1942. godine formirana je Prva slavonska NOU brigada (kasnije 12. brigada) od delova 1. i 2. NOP odreda u s. Budicima. Pored četiri bataljona od prištapskih jedinica bile su samo zaštitni i kurirski vod, bolničari i preko potreban broj štapskog osoblja. Posebne jedinice za vezu tada još nisu postojale. Kasnjim narastanjem i većom brojnošću ljudi i jedinica kao i sredstava, a posebno pronađenih sposobnih kadrova, a to je bilo početkom 1943. godine, dolazi do organizovanog oformljavanja jedinca veze. Tridesetog decembra 1942. godine formirana je 16. i 17. brigada i u isto vreme, 4. slavonska divizija, koja je 9. maja 1943. godine dobila naziv 12. divizija NOVJ. Sedamnaestog maja 1943. formirana je i 10. divizija koja je 17. oktobra 1943. postala 28. divizija NOVJ. Sedamnaestog maja takođe je formiran 1. slavonski korpus a rasformirana komanda 3. operativne zone. U sastav 10. divizije ušle su 17. i 21. brigada, a 1. korpus sačinjavale su 4. i 10. divizija. Vidi se daje od 11. oktobra 1942. godine do maja 1943. godine u Slavoniji iz 1. i 2. partizanskog odreda izrastao 1. slavonski korpus. Ovakvo burno narastanje krupnih vojnih formacija zahtevalo je pored organizacije komandovanja i odgovarajuću organizaciju službe i jedinica veze.

U ovo vreme i sa ovako krupnim formacijama izvođene su borbene akcije koje su imale veliki značaj za dalje rasplamsavanje NOB-e u Slavoniji i za proširenje slobodne teritorije na kojoj je organizovana nova politička vlast. Sve je to kao i operativne jedinice zahtevalo savremeno organizovanu vezu. U borbama koje sudo tada vodene zaplenjeno i dosta sredstava za vezu. To je i ubrzalo pripreme za organizovanje jedinica za vezu. Uz pomoć partiske organizacije i na druge načine traženi su u jedinicama drugovi koji su služili bivšu jugoslovensku vojsku i u njoj bili vezisti. Takođe su među borcima traženi i oni drugovi koji su ranije bili u poštanskoj i željezničkoj službi veze. Bilo je otpora od strane drugova, koji su pronađeni, jer nisu želeli da napuste borbene jedinice. Naime, vladalo je nekakvo shvatnje da jedinice za vezu nisu borbeni rod vojske. Ali jedni su ubeđeni a drugi su došli i po drugim linijama - komandovanjem. Tako je pronađen i Bogdan L. Trgovčević koji je bio podoficir radio-telegrafista u bivšoj ratnoj mornarici na ratnim brodovima. Njemu je komanda 3. operativne zone povila organizaciju veze u slavonskim jedinicama i na oslobođenoj teritoriji.

rt

* * *

Dolaskom Trgovčevića u štab 3. zone, a kasnije u štab 6. korpusa i njegovim postavljanjem za načelnika veze počela je svestranija organizacija jedinica za vezu u brigadama, divizijama i korpusu u celini. Najkrupniji problem u ostvarivanju tog zadatka bilo je pomanjkanje stručnih kadrova.

U letu 1943. godine organizovani su prvi kursevi za vezu pri Glavnom štabu Hrvatske. Avgusta meseca 1943. godine iz slavonskih jedinica došlo je u korpus nas 10 drugova i 2 drugarice radi upućivanja na kurs. Negde sredinom meseca krenuli smo iz Zvečeva za Vrhovine, gde se održavao kurs. U grupi su bili: Mirko Levi, Pero Andelić, Stevo Bosanac, drugarice Ljerka i Mirjana (ne znam im prezimena) kao i još neki kojima sam zaboravio imena. Voda puta bio sam ja.

U ovoj grupi bili su i Zlatko Kereković dotadanji domobranski potpukovnik i Viktor Topličan natporučnik. Oni su ranije radili u upravi »Glatesa« (remontni zavod za veze vojske NDH) u Si. Požegi. Tako su odmah dobili odgovorne funkcije. Kereković je dobio čin pukovnika i postavljen za komandanta Škole za vezu GSH, a Viktor Topličan obavljao je radioničko-tehničke poslove.

Pre svega valja istaći kako se išlo na školovanje u partizanske škole i kurseve, a time i na ovaj put. Nije bilo vozova ni kamiona, već se putovalo pešice i to polugoli, bosi, gladni i pod »pratnjom« neprijateljeve avijacije, pored zaseda i svih drugih opasnosti. Putovali smo ovog puta 17 dana preko oslobođenih i okupiranih delova naše teritorije. Neizvesnost u ishod puta, a time i zadatka koji nam je postavljen bila je stalno prisutna.

Naša marš-ruta je bila Zvčev - s. Cikote - s. Rogolji - s. Brezovac - s. Kraljeva Velika - s. Crveni Bok, s. Svinci - s. Vlahovići - Topusko - Vrgin Most - Vojnić - Plaški - Ličke Jesenice - Pl. Jezera - Vrhovine.

Škola je bila smeštena u magacinima i železničkoj stanici Vrhovine. Svaki kursist imao je svoj krevet sa slamaricom i jednim Ćebetom što je za tadašnje uslove bio izvanredan komfor. Ishrana je bila slaba - upravo očajna pogotovo za nas, koji smo došli iz bogate Slavonije. Za doručak - najčešće ništa, ručak kuhanica pšenica u vodi bez masti i mesa, hleb od zobi, sa više slame nego brašna. Večera - ono što bi ostalo od ručka ili kako se ko znao snaći u mestu. Dok smo imali novaca moglo se ponešto za hranu i kupiti, najčešće sira, mleka, suvog mesa, krompira i kiselog kupusa. Narod toga kraja je osiromašen do prave bede, jer je pljačkan od neprijateljskih vojski svih boja.

Komandir kursa bio je Jovan Jović, a nastavnici Slavko Markon, Ćedo Buač, Viški i još dva-tri čijih se imena ne sećam. Od sredstava za nastavu imali smo samo jednu zujalicu i nekoliko tastera od železničkih Morze-aparata.

Kurs je otpočeo sa radom 2. ili 3. septembra 1943. godine. Na dan kapitulacije Italije bili smo žestoko bombardovani kao i prethodnih dana od talijanskih aviona. To im je u isto vreme bilo posljednje bombardovanje, ali ne i nama. Nekoliko dana kasnije organizovan je odlazak u Crikvenicu, radi prikupljanja hrane i opreme od kapituliranih talijanskih divizija.

Negde oko 10. septembra preselili smo kurs iz Vrhovina u Otočac u koji je takođe došao i GŠH. Nismo se dobro bili ni razmestili ni otpočeli sa nastavom, a već noću 13/14. septembra jedna ustaška bojna (bataljon) napala je Otočac i tom prilikom su nam naneli teške gubitke, tj. 27 mrtvih od kojih su 25 bili ranjenici u bolnici. Pored toga naneli su nam teške gubitke u materijalu jer su zapalili velike količine benzina u skladištu, i magacin sa art. i drugom municijom. U isto vreme i nemačke snage su krenule u šestu ofanzivu kako bi razoružale ilrijanske divizije i posele obalu Jadranu. Tada je odlučeno da se kursisti vrati u svoje jedinice. Punih 18 dana putovah smo do Zvčeva na Papuku istim putem kojim smo i došli. Tako je protekao mesec avgust, septembar i oktobar sa nepunih 10 efektivnih radnih dana kursa.

Tek što smo stigli, nismo se dobro ni odmorili naređeno je da se vratimo na kurs. Ponovo je otpočeo marš koji je trajao 18-19 dana do Otočca u kome je bio i GŠH, i gde je formirana Škola za vezu. Ponovo smo svrstani u tečaj radio-telegrafista (osim mene koji sam prebačen na tečaj rukovodilaca veze).

Programom školovanja bile su obuhvaćene sledeće specijalnosti: radio-telegrafisti, telefonisti - linijaši, šifrieri i rukovodioci veze - oficiri. Kurs je trebalo da traje 30 dana, a otpočeo je sa radom početkom novembra meseca.

Komandant škole bio je pukovnik Zlatko Kereković, a komesar Slavko Pejak. Nastavnici su bili: Jovan Jović je predavao kucanje i prijem Morzeovih znakova na sluh i saobraćajna pravila; Slavko Markon je predavao elektrotehniku i telegrafiju; Ćedo Buač elektrotehniku i rukovanje sa tt sredstvima; Tomo Fragačić (marinac) radio-tehniku; Hudnik - elektrotehniku; Marićić kucanje i prijem na sluh. U upravi škole bilo je još dosta drugova kao Viški, Roko, Tugomir, Živko Vukmanović i još nekolicina koji su se starali o radu i snabdevanju škole i nastave u cei ini.

Smestajni uslovi škole bili su odlični za ondašnje prilike. Ishrana je bila neu-poredivo bolja od one u Vrhovinama. Materijalno obezbeđenje nastave u školi bilo je kudikamo bolje rešenojer je dobar deo sredstava veze dobijen od razoružanih talijanskih divizija. Ali nije bilo udžbenika i pravila. Svaki slušalac je imao po neku svesku u kojoj bi beležio najpotrebnije.

Služba veze je izučavana iz knjige koju je napisao Kereković za bivšu jugoslovensku vojsku, te ju je razume se prenosio i na nas. Drugih pisanih pravila nije bilo sem nekih na šapirograf izvučenih ili na mašinu umnoženih - izvodno.

Kurs je trajao 30 dana i malo se moglo naučiti. Doduše, nije bilo teorije već je sve rađeno praktično.

Kada je otpočela snažna nemačka ofanziva u Primorju, ponovo smo upućeni u svoje jedinice tako - reći nezavršena kursa. Ovog puta vraćamo se drugim i dužim pravcem i to: Otočac - Dabar - ličke Jesenice - Plaški - Vrgin Most - Pisarovina - Ivanić Grad - Čazma - Grubišno Polje - Daruvar - Zvečevo. Ovaj put trajao je nešto oko 20 dana i bio je pun opasnosti pri prelasku železničkih pruga Novska - Sisak - Zagreb, Novska - Dugo Seo - Zagreb, kao i pruge Ivanić Grad - Bjelovar. Još veću prepreku činile su reke Odra i Sava kao i niz drugih manjih koje su prelažene uz nebrojene poteškoće i opasnosti da budemo pohvati i uništeni.

Tako smo negde krajem decembra stigli u komandu korpusa i već na pragu 1944. godine bili smo raspoređeni u svoje jedinice. Postavljen sam za referanta za vezu u 28. udarnu diviziju.

Svi kursisti su bili radio-telegrafisti i kao takvi raspoređeni su u divizije i korpus na dužnost. U divizijama oni su bili pomoćnici načelnika veze za radio-veze. Već tada u brigadama i uz komande divizija, pa i uz štab korpusa bile su organizovane čete za vezu. U to vreme, do pred završne operacije za oslobođenje zemlje, u slavonskim jedinicama nije bilo većih formacijskih jedinica veze od čete, bez obzira koga su opsluživale - štab brigade ili korpus.

U jedinicama su se preduzimale mere kako bi osnovne pojmove iz službe veze imali i osnovne starešine - desetari. U selu Orljavcu održao sam desetodnevni kurs sa desetarima iz svih četa za vezu cele divizije (oko 20 desetara). Bila je to vrlo oskudna obuka ali desetari su obućeni kako se rukuje telefonima - uključivanje na linije, kako se vežu el. izvori u iste, kako se čuvaju mikrofoni od vlage, kako se izoluju i vežu kablovi, pronalaze mrtvi prekidi, nešto iz bezbednosti i rada preko telefona i linija uopšte, o kvarovima na linijama i njihovom otklanjanju. Sve je to bilo isključivo praktično te je uspeh bio zagarantovan. Razumljivo 1944. godine imali smo znatni priliv vezista iz domobranstva stoje takođe imal9 pozitivnog efekta na kvalitet znanja i veze u celini.

Čete za vezu su bile trojnog sastava i imale su: vod radio-telegrafista i kurira, vod telefonista za vezu na KM, i vod telefonista linijaša za vezu sa brigadama.

Sredstva za vezu u četama su bila vrlo skromna 2-3 radio-stanice, 1-2 telefonske centrale od po 10 brojeva, 5-10 telefona svih tipova i 10-20 km kabla. Pored materijala bilo je i konja sa karetama ili samarima za prenos sredstava veze i jahačih konja za starešine i kurire. Broj ljudi u četama nije bio propisan niti je bio stalan. Karakteristično je i to što su se stalno ospipali borci i starešine, jer su, kad bi im dojadilo u vezi, išli u streljačke jedinice što onda nije bilo moguće sprečiti niti se sprečavalo. Snabdevanje kablom i drugom opremom bilo je na klasičan način - zaplenom od neprijatelja ili dobijanjem od saveznika vazdušnim putem.

Telefonska veza organizovana je po načelu: uvek isto odeljenje i ljudi ka istoj komandi ili istom starešini. Napred smo videli daje ovaj princip bio i u kurirskoj vezi.

Planovi rada mahom su pravljeni u vidu zabeleške na parčićima hartije. Rad u radio-mrežama bio je po QRX. To je obično diktirala upravna stanica. Razumljivo u toku borbe prelazio se na stalni prijem. U radio-mrežu, obično jednu, ulazile su sve jedinice koje su imale RU odgovarajućeg opsega i snage. Ove veze održavane su samo od brigade naviše, jer bataljoni nisu imali ni snage ni sredstava da bi bili uključeni u radio-veze. U bataljonima i četama osnovna, pa i jedina veza bila je kurirska.

Sa novodošlim borcima u jedinice za vezu izvođena je vrlo kratka priprema - obuka u rukovanju sredstvima veze: centralom, telefonom, postavljanjem kab-

la i najosnovnija znanja o vezivanju kabla i izolovanju od vlage i zemlje. To je bila obuka uz stalni praktičan rad.

*
* *

Pošto su čete za vezu organizovane u brigadama 12. i 28. diviziji i u korpusu, to se prešlo na organizaciju jedinica veze u komandama vojnih područja, koje su kao ustanove formirane septembra 1943. godine. U to vreme na teritoriji Slavonije bilo je 6-7 partizanskih Odreda. Tek u proleće 1944. godine prišlo se organizaciji jedinica veze u istima.

Marta meseca 1944. godine premešten sam u štab Zapadne grupe odreda koja je bila sastava: Posavski, Daruvarski i Bilogorski NOP odred. Ni u jednoj ovoj jedinici pa ni u štabu Grupe nije bilo vodova za vezu, sem kurirskih odeljenja. Budući daje u Slavoniji u proleće 1944. godine organizovana redovna škola veze u Cikočkoj reci, u jedinice je sve više pritalo radista, telefonista a i šifrera. Tada se moglo otpočeti i sa temeljitom organizacijom vodova za vezu u ovim teritorijalnim jedinicama. Ovi vodovi bili su brojčano manji a i oskudniji u sredstvima od četa u brigadama. Sastav vodova za vezu u štabovima grupa odreda je bio: kurirsko i po broju najveće odeljenje sa oko 10 kurira; jedna radio-stanica sa šefom stanice i dva poslužioca; odeljenje telefonista za rad na telefonskoj centrali i održavanje stalnih linija (obično je bilo 6-7 ljudi u ovom odeljenju).

U Štabovima odreda formirani su vodovi za vezu ali smo se tako zvali. Bolje bi bilo da su se zvali kurirski vodovi za vezu. Naime, to je bio vod sa 10-12 kurira, a tek pred sam kraj rata imali su po koji telefon i kilometar kabla da bi se mogli uključiti u centralne komande vojnih područja.

U komandama grupa odreda kao organ veze bio je referent za vezu, a njegov pomoćnik bio je šef radio-stanice - podoficir ili oficir.

*
* *

U Slavoniji je 15. jula 1944. godine formirana 40. divizija NOVJ. Postavljen sam za referenta veze divizije. U sastavu divizije bile su 18. brigada i omladinska brigada »Joža Vlahović«, a kasnije i Virovitička brigada. U brigadama su već postojale čete za vezu, a uz formiranje štaba divizije, formirana je i divizijska četa za vezu. U štabu divizije kao organ veze bio je referent za vezu i pomoćnik za radio-veze. Pomoćnik je obično bio glavni radio-telegrafista. U četi za vezu su bili komandir čete i komesar, tri voda veze i pozadinski vod koji je imao zadatak da snabdeva i brani četu i prevozi opremu, puni akumulatore, hrani konje i stara se o njima itd. Vodovi su bili organizovani kao i u brigadnoj četi za vezu s tim da su bili nešto jači i sa više opreme. Rad u četi oko uspostave veza na KM i ka potčinjenim jedinicama bio je sličan kao i u brigadnim četama za vezu s tom razlikom što je bio razgranatiji u borbi i van nje, od veza brigada. Dakako, čete za vezu u diviziji bile su i brojčano jače od brigadnih četa za vezu.

U stalnom pokretu i borbama štab 40. divizije sa prištapskim jedinicama našao se 1944. godine na Baboj Gori-jugozapadno od Slavonske Požege, a brigade nešto severnije: u pokretu ka selima na južnim padinama Papuka. Na poziv komandanta korpusa na radio-stanicu je došao komandant divizije i otpočeli su razgovor. Na pitanje gde je i kuda se kreće, komandant divizije je po karti orijentisao komandanata korpusa i otvoreno izdiktirao pravac pokreta kolone divizije. Nakon jednog sata formacija od 18 »štuka« obasula je naše kolone koje su i te kako skupo platile neznanje i nebudnost ovog komandanta.

U zimu 1944/45. godine 40. divizija je bila raspoređena na sektoru u s. Stari Gradac, s. Špišić Bukovica-s. Gakovo sa zadatkom obezbeđenja prepoljaj krila fronta koje je držala Crvena armija na sektoru: Kapošvar - Barč - Virovitica. Ko-

manda mesta 40. divizije bila je (uži deo komande) u s. Rogovac (između s. St. Gradca i s. Špišić Bukovice). Ostali delovi komande u s. Špišić Bukovici. Komandi 18. brigade naređeno je da svoje KM rasporedi u s. Otrovanec. Budući da su u s. Otrovanecu naišli na ustašku posadu to je komanda 18. brigade donela odluku da se rasporedi u s. Vukosavljevići, ne izveštavajući o svojoj odluci nikoga od pretpostavljene komande. Ne znajući za ovo, četa za vezu divizije uputila je jedno odeljenje od 6 drugova da postavljaju kabl od TC (CV) ka s. Otrovanecu koje je bilo udaljeno oko 6-7 km. Sve do pred selo Otrovanec telefonisti su se redovno javljali pri spojevima kabla i veza je bila dobra. Ali oni su upali u zasedu ustaša koji su ih žive pohvatili. Nemajući duže vremena veze sa ovim odeljenjem četa upućuje još jedno odeljenje da ustanovi o čemu se radi. Idući uz liniju i ovi drugovi su naišli na ustaše koji su ih pohvatili, a dan kasnije i poklali u s. Pitočići. Tako je eto plaćeno nepoštovanje osnovnog načela u komandovanju: »izvestiti svaku promenu odluke«.

Bogdan Krnjajić

IZRADA RADIO STANICE U PODGORI

Godine 1943. bio sam sekretar jedne partijske celije u selu Podgori i tada je od komande biokovskog područja i Okružnog komiteta KPH dobivena obavijest da će iz Splita doći u Podgoru braća Sveti i Čedo Perić radi izrade radio-stanice. Meni je stavljen u zadatku da nađem za to pogodnu zgradu, u kojoj će oni moći raditi i gdje će biti bezbjedni. U dogovoru s članovima Mjesnog komiteta određeno je da to bude kuća Miličić Šimuna u uvali Čakije. Vlasnik zgrade bio je nastanjen u Splitu, a sama uvala, u to vrijeme, bila je nenastanjena. Sve je to bilo kao stvoreno za takav zadatku.

U zadatku je stajalo da se moramo pobrinuti za materijal, koji treba za radio-stanicu, ishranu i bezbjednost braće Perić.

Za ishranu se brinuo Mjesni narodnooslobodilački odbor Podgore, a bezbjednosti radi i kurirskih poslova dodijeljen im je drug Lučić Jure Buše. Najteže je bilo s nabavkom potrebnog materijala za izradu radio-stanice, posebno za nabavku radio-cijevi. Nešto od materijala nabavljeno je u Splitu i našom kurirskom vezom prebačeno na otok Hvar, a zatim brodom »Pionir« dopremljeno u Podgoru. Dio materijala je nabavljen u Makarskoj, a nešto se prikupilo od starih radio-aparata. Od alata su oni nešto imali, a nešto smo mi i drug Buše prikupili.

Ja sam ih često posjecivao i interesirao se za njihov rad i ostale probleme. Najteže je bilo za materijal. Sve je to trebalo posebno nabaviti preko naših veza u Splitu i Makarskoj. Ma koliko daje to bilo teško, ipak se uspijevalo, pa izrada radio-stanice nije bila dovedena u pitanje. Mnoge stvari smo podredili tome.

Njihov rad držanje u strogoj tajnosti. Niko, sem drugova koji su bili pozvani da to znaju, nije znao šta oni rade. Mislimo se da popravljaju radio-aparate Agitpropa u Biokovu ili da rade nešto za mehaničku radionicu u Šošićima u Biokovu.

Radili su neometano. U tome im je pomagao i drug Lučić Jure Buše. Kad bi se saznao, a to se uvjek znalo, da će uslijediti kakva akcija neprijatelja, brzo bi se sve spakovalo i prenijelo na za to unaprijed određeno mjesto, gdje je bilo bezbjedno.

Radio-stanica je bila gotova, koliko se sjećam, negdje u julu ili avgustu 1943. godine i prenijeta u Biokovu. Dalja njena sudbina nije mi poznata.

Letica Ervin

OD ŽUMBERKA, PREKO KALNIKA DO SLAVONIJE I MOSLAVINE

Početkom 1943. godine nalazio sam se na Žumberku, u štabu, Druge operativne zone NOV i PO Hrvatske, na dužnosti pomoćnika obavještajnog oficira zone. U to vrijeme na Žumberku i u Pokuplju 13. proleterska brigada i Žumberačko-pokupski partizanski odred vode gotovo svakodnevno borbu protiv ustaških i italijanskih jedinica. Borbeni moral i polet žumberačkih partizanskih jedinica bio je tada na doista visokoj razini, tako da su sve ustaško-italijanske ofanzive protiv žumberačkih partizanskih jedinica završile neuspjehom. Pod kraj 1942. godine 13. proleterska brigada, uz sadejstvo 4. kordunaške brigade, koja je u to vrijeme privremeno i po posebnom zadatku djelovala na Žumberku, prelazi u ofanzivu i, u snažnom naletu, napada 2. januara 1943. godine i zauzima Krašić.

Neposredno poslije borbe za Krašić nalazio sam se u Sošicama, odakle sam, 3. januara popodne, na poziv pošao u štab zone; štab se u to vrijeme nalazio u mjestu Četišama, u podnožju vrha Sveta Gera. Rečeno mi je da se po dolasku u štab zone javim drugu Marku Beliniću, komesaru zone.

Krenuo sam preko sela Jezernica. Čim sam stigao u štab, odmah sam se javio drugu Marku. On mi je saopćio da treba - zajedno sa još četvoricom drugova iz Kalničkog partizanskog odreda, koji su u štab zone stigli kao posebna kurirska grupa - krenuti na Kalnik, u Moslavинu i u Slavoniju. Moj zadatak je bio što hitnije prenjeti poštu Kalničkom, Moslavačkom partizanskom odredu i štabu Treće operativne zone NOV i PO Hrvatske u Slavoniji. To su u stvari bila ova naredenja: da te jedinice što intenzivnije djeluju, a da štab Treće zone uspostavi izravne kurirske veze sa štabom Druge operativne zone NOV i PO Hrvatske - radi koordiniranih dejstava i pružanja podrške partizanskim jedinicama Druge zone. Na kraju mi je drug Belinić saopćio da slijedi velika neprijateljeva ofanziva na oslobođeni teritorij Banije, Korduna, Like i Bosne, te da naredenja koja nosim nalažu jedinicama da izvode ofanzivna dejstva u Moslavini i na kalničko-bilogorskem području. Posebno je trebalo izvoditi intenzivna dejstva na rušenju i onesposobljavaju željezničkih pruga, rudnika uglja i industrijskih postrojenja na tim područjima.

Zbog svega toga sam morao vrlo brzo stići do određenih jedinica.

Negdje poslije podne 4. ili 5. januara 1943. godine, zajedno sa Tomom Pipićem zvanim Grivonja (rodom iz sela Horvata), Mirkom Gobcem, zvanim Filip (rodom iz sela Rakitja; oba su sela, inače, južno od Zagreba), te drugom Grgom (prezime sam mu zaboravio, a rodom je iz Brdovca kod Zaprešića) i drugom Svacom (ne znam da li mu je to nadimak ili prezime, dok sam mu ime zaboravio), krenuo sam u pravcu sela Horvata. Odatle smo se odmah prebacili u selo Rakitje na Savu, gdje smo čekali na uspostavu veze sa drugovima na području kotara Velika Gorica. Oni su nas trebali prebaciti do sela Oborova, na lijevoj obali Save. U Rakitju smo bili smješteni kod aktivista NOP-a.

Mi smo uspostavu veze čekali u Rakitju oko tri dana, ali drugovi iz Horvata nisu dolazili. Narednog dana nam je jedan drug iz sela Horvata saopćio da nisu uspjeli uspostaviti vezu sa partijskom organizacijom Velike Gorice, zato što su neki drugovi sa toga terena pohapšeni, te je bilo potrebno da sačekamo dok veza ne bude ponovno uspostavljena.

Negdje iza pola noći probudilo nas je snažno brekstanje i buka motorizacije koja je u velikoj koloni prelazila most preko Save kod Podsuseda i usmjerila se u pravcu sela Svetu Nedelje. Ustali smo se, izašli iz sela Rakitja i počeli osmatrati. Svetla stotina vozila razne motorizacije vidjela su se na cesti Zagreb - Podsused i Podsused - Svetu Nedelju. Bili smo u prvo vrijeme u uvjerenju da nas je netko izdao i da su ustaše iz Zagreba krenule da nas pohvataju. Ali, kada smo vidjeli kolike su te snage, bilo nam je jasno da one imaju drugi zadatak i da je, kao što mije Marko rekao, počela ofanziva na oslobođeni teritorij Hrvatske i Bosne. Po-

što se selo Rakitje nalazi blizu ceste Podsused - Sveta Nedelja, računali smo da će ustaše i Nijemci isturiti obezbjedenja u Rakitje, te smo odlučili da samoinicijativno krenemo natrag u selo Horvate i da zahtijevamo od drugova da nas hitno prebace preko Save, u pravcu Moslavine.

Iako je tie bilo prekriveno snijegom, mi smo žurili, skoro trčali, tako da smo u Horvate stigli negdje pred zoru. Selo Horvati nalazi se na željezničkoj pruzi Zagreb- Karlovac. Njegove stanovnike upoznao sam još u jesen 1942, kada sam se, zajedno sa većom grupom boraca i rukovodilaca, pod komandom Milana Brnovića¹¹ - prebacivao na Žumberak. Mi smo se u tom hrvatskom naselju nadomak Zagreba osjećali sigurni, baš kao da smo negdje na oslobođenom dijelu Korduna, Banije ili Like. Za nas je znalo gotovo cijelo selo, a omladinci i omladinke dolazili su u grupama, radosni da nas vide. Iako se to selo nalazio na neoslobodenoj teritoriji, iako je bilo na takvom mjestu daje bilo lako dostupno ustaškim patrolima, ono se tako čvrsto i jedinstveno organiziralo za NOP, da su se njegovi aktivisti, članovi Komunističke partije i drugi, osjećali kao da su negdje na najorganiziranijem dijelu oslobođenog teritorija.

Drugovi u Horvatima su nas prihvatali i smjestili na sigurno mjesto. Čekali smo uspostavu veze preko Velike Gorice. Naše iščekivanje trajalo je nekoliko dana. Nijemci su, noću i danju, u neprekidnim kolonama, u kojima je bilo i tenkova, artiljerije i kamiona - marširali cestom Zagreb - Podsused - Sveta Nedelja - Jastrebarsko - Karlovac. Mi smo se svake večeri premještali na konak u drugu kuću-radi veće sigurnosti i radi manjeg opteraćenja pojedinih porodica kod kojih smo bili.

Dani su prolazili, a vezu nismo mogli uspostaviti. Nijemci i ustaše počeli su se zaljetati i krstariti po selu, zalazeći pri tome i u pojedine kuće. Pošto je sad postojala opasnost da budemo otkriveni, šef željezničke stanice u Horvatima, inače aktivista NOP-a, predloži da nas smjesti na tavan željezničke stanice, ali smo mi taj prijedlog odbili, budući su se kroz stanicu dan i noć kretali transporti vojske i opreme prema Karlovcu, pa su ustaše i Nijemci mogli izvršiti rigoroznije osiguranje pruge, te tako izvršiti premetačinu i zgrade željezničke stanice, ispeti se na tavan zgrade željezničke stanice i postaviti svoje obezbeđenje radi zaštite postrojenja u stanicu.

U PODRUMU »NEUTRALCA«

Drugovi su onda odlučili da nas smjeste kod jednog starijeg seljaka koji je bio strogi neutralac (On je poštovao vlast takvu kakva je, a njegov sin se nalazio u Pavelićevim vazduhoplovnim jedinicama na zemunskom vojnom aerodromu). U kući su, pored tog seljaka, živjeli još njegova žena, te njegova snaha sa malim djetetom.

Mi smo pošli u tu kuću, ali smo se i pribrojivali. Drugovi su rekli da tu brigu prepustimo njima. I stvarno, oni su, na samo njima znam način, riješili sve to i smjestili nas u jednu veliku sobu. Sutradan su kod staroga dolazili Nijemci. Ulažili su u hodnik i u kuhinju, iz koje se ulazilo i u sobu gdje smo mi bili.

Ja sam odmah uzeo poštu iz svoje kožne oficirske torbice, otvorio vrata od zidane peći i pripremio se da poštu spalim. U isto vrijeme dao sam drugovima znak da stave puščane cevi pod bradu, jer smo se namjeravali ubiti u slučaju da ne bude izlaza. Nemci su se tu neprekidno vrzmali. Neki su izlazili van kuće, drugi se vraćali u kuću. Iznenada je vrata od naše sobe pokušao otvoriti jedan od Nijemaca. Švaco je upirao vrata svom snagom. Nijemac je još jednom pokušao otvoriti vrata. Pošto nije uspio, otisao je napolje. U tom času čuli smo zvižduk pištaljke i Nijemci su, kao mahnuti, počeli trčati kroz hodnik.

Odmah poslije toga došao je domaćin sav uznemiren i reče nam da kroz otvor na podu velike sobe udemo u podrum koji se prostirao ispod svih soba. Do-

1) Milan Brnović, načelnik štaba druge operativne zone

maćica nam je otvorila vratašca na podu sobe i mi se niz stepenice od dasaka spustismo u podrum. To je sve trajalo valjda nepunu minutu. Nas četvorica smo se uspjeli spustiti u podrum, a naš drug Mirko Gobec, koji je ostao zadnji, uspio se spustiti niz stepenice do u visinu ramena. U tom času utrčao je u sobu domaćin, zgrabio vratašca i silovito ih zalupio, viknuvši pri tome: »Dolaze opet Nijemci!« Tako se naš Mirko morao umiriti na stepenicama i tako ostati, na tom mjestu u pognutom stavu više od jednog sata, sve dok Nijemci nisu napustili kuću. Naš domaćin nam je donio nešto jesti, potom je utociо vina iz bureta i počeo nas časiti, sretan što smo dobro prošli, te njegova obitelj nije stradala. I tako, uz čašicu vina, on nam počne pričati kako su ga Nijemci ispitivali imali tu partizana, da im je on odgovorio da tu, kod njih, nema partizana nigdje u blizini. Bili su gladni i tražili su hrane.«

Tako je taj naš domaćin skoro cijeli ostatak dana proveo s nama u podrumu, povremeno izlazeći da pogleda situaciju u selu, a onda bi se opet vraćao k nama, započinjao razgovor i nudio nas vinom.

Uveče je stari otišao kod odgovornih drugova u selu da bi se s njima dogovorio što dalje da radimo. Prema ocjeni drugova iz sela Horvata, najbolje je bilo da se opet vratimo u selo Rakitje. Tako smo tokom noći i učinili. Sljedećeg dana jedan nas je drug iz Horvata obavjestio da veza iz Velike Gorice ne dolazi, pa bi stoga, po njegovu mišljenju, najbolje bilo da se vratimo u Žumberak i da javimo Marku Beliniću da ne možemo dalje. Razumije se: mi takav prijedlog nismo mogli prihvati. Odlučili smo: moramo ići naprijed! Riješili smo da na Kalnik možemo stići preko Zagorja.

Drugovi iz sela trebalo je da nam nabave dio domobranske odjeće i čamce kojim bismo se prebacili preko Save. Odabrali smo i mjesto gdje ćemo prijeći rijeku i pravac daljnog kretanja.

Drugovi su nam nabavili domobranske kape, tako da smo se negdje, u slučaju nužde, mogli kretati kao oružnička patrola. Nabavili su i čamac.

PARTIZANI SA ORUŽNIKOM KAPOM

Naredne noći krenuli smo iz sela Rakitja. Išli smo vrlo oprezno i sporo i sretno smo došli do obale. Oprostili smo se od našeg vodiča i smjestili se u čamac koji nas je čekao potopljen u rijeci uz obalu. Čamđija, dakako simpatizer NOP-a, zaveslao je ka suprotnoj obali. Prešli smo polako i sretno preko Save, iskrcavši se na lijevu obalu nasuprot Zaprešiću. Dok smo mi došli od Save do željezničke pruge Zagreb - Ljubljana, počelo se razdanjivati i pred nama se ukazao Zaprešić. Našli smo se, dakle, u vrlo teškoj situaciji i na časak zastali da se dogovorimo, što da činimo. U Zaprešiću se nalazila ustaška posada, a svega nekoliko kilometara dalje nalazili su se i Bijeli Dvori, gdje je Pavelić često dolazio, pa je to izletište bilo obezbijedeno jakom ustaškom stražom. Jedini izlaz nam je bio da krenemo ka selu Brdovcu, odakle je bio naš drug Grga. On, međutim, za tu mogućnost nije htio ni čuti, jer su ga tamo svi znali, a u selu je bilo dosta i onih koji bi, bilo iz straha bilo iz mržnje prema partizanima, odmah javili ustašama za naše prisustvo. Grga se, međutim, sjetio da u Zaprešiću poznaje nekog trgovca čija kuća je bila tu, odmah na periferiji. Sad drugog izlaza nije bilo nego poći tamо.

Prešli smo prugu nedaleko od željezničke stanice i uputili se žurnim korakom za Grgom, koji nas je vodio. Stigli smo pred jednu omanju kućicu. Već se počelo razdanjivati.

Kad smo zakucali na vrata, pojавio se bunovan i iznenaden čovjek. Rekli smo mu da smo službena oružnička patrola. On nas je htio zadržati na ulazu, ali smo mi zahtijevali da uđemo u kuću. Domaćin je bio zburnjen. Još više se začudio kad nas je pri svjetlosti u kući vido mokre, kaljave i umorne. Tada sam mu ja rekao:

- Prijatelju, mi nismo nikakvi oružnici nego partizani. Mi smo na putu, po svome zadatku o kome vam ne želimo iz razumljivih razloga govoriti. O tome

nas ništa ne pitajte. Dan nas je uhvatio ovdje pred Zaprešićem i mi ćemo danas ovdje kod vas predaniti. Čim se smrkne, vaš dom ćemo napustiti. Vi i Vaša žena danas ne smijete iz kuće izlaziti, a ako Vam tko u kuću dođe, nadite izgovor zašto ne možete iz kuće. Eto, toliko i - ne igrajte se glavom!

Domaćin se sad još više preplašio. Ustao je i otisao k ženi koja se već nalazila u kuhinji. Mi smo se dogovorili da dvojica dežuramo, a trojica da se odmaraju. Bio sam prvi u smjeni dežurstva. Naš domaćin se vratio iz kuhinje, saopštavajući nam da se njegova žena strašno preplašila. Otišao sam tamo da je smirim. Oko osam sati domaćin me zamolio za dozvolu da izade iz kuće.

- Ja želim otici kod jednog svog prijatelja, inače mesara. On mi je još juče obećao mesa, pa će donijeti govedine da se skuha juha i nešto mesa za ispeći. Treba da se najedete i okrijepite.

Upozorio sam ga da ne čini ništa nesmotreno, naglašavajući mu da ćemo se, u slučaju nužde, boriti do kraja.

Otišao je. Mi smo svi bili budni i na oprezu. Iza crne zavjese uvjek je jedan od nas motrio prostor ispred kuće.

Ne dugo iza toga, pojavio se naš domaćin; donio je namirnice.

Došlo je vrijeme i ručku. Ručali smo zaista dobro. Iza ručka smo počašćeni i vinom. Poslije podne je naš domaćin došao k nama na razgovor, interesirajući se za NOB, širinu narodnooslobodilačkog pokreta i snagu Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda. On o tome nije znao ništa. Veće se brzo primicalo. Počeli smo se pripremati za putovanje. Uzeo sam kartu i sa Grgom, kao najboljim poznavaocem okolnih terena, utvrdio pravac kretanja prema selu Jakovlju. Odredili smo tačku na koju nas treba naš domaćin, najsporednjim i najkratčim putem, izvesti izvan Zaprešića.

Čim se dobro smrklo, mi smo se spremili, ušli u kuhinju i rekli našem domaćinu da nas vodi na dogovorenou mjesto. Ali tek sada nastaje ono što će nas se najteže dojmiti. Naša domaćica u tom času brižnu u takav plać i jecanje da je to bilo nesnosno za slušati. Uz plać i jecanje vikala je:

- Oni će te ubiti, oni će te ubiti, gotovo je sada!

Naš domaćin ju je smirivao, grlio, uvjeravao, zaklinjao je da se smiri. Ostala je iza nas plačući i tiho jecajući.

Izišli smo brzo i za našim domaćinom krenuli u koloni po jedan. Za trideset do četrdeset minuta stigli smo na raskršće. Srdačno smo se oprostili i zahvalili našem domaćinu za sve što je za nas učinio. Krenuli smo u pravcu sela Pušća Bistre. Išli smo cijelu noć. Morah smo se kretati oprezno, jer u to vrijeme ustaše su imale punu kontrolu nad cijelom Zagorjem.

U TINČINOJ KUĆI

Pred zoru smo stigli u Jakovlje i smjestili se kod jednog starijeg čovjeka, koga su zvali Tinča. Bio je veliki simpatizer NOP-a i sa posebnim veseljem nas je dočekao, smjestio nas u svoju neveliku kuću i nahrario. Otišli smo spavati. Predveče smo se probudili i počeli razgovor o našem putu. Pokušali smo uspostaviti bilo kakvu vezu po kojoj bi se mogli brže i bezbjednije kretati. Uspjeli smo se povezati sa drugom Šumskim²⁾ članom okružnog komiteta KP za okrug Zagreb, koji je bio ranjen u jednom okršaju sa ustašama, te je sad ležao skriven u Zagrebačkoj gori. Rekao nam je da o vezi, po kojoj bi se kretali dalje, nema ni govora, jer je bila »provala« u partijskoj organizaciji na terenu.

Te noći u Tinčinu kuću su došli omladinci i omladinke, simpatizeri NOP-a, i mi smo im govorili o NOB-i, i o partizanima, pjevali im partizanske pjesme. Slijedeće večeri oprostili smo se od Tinče i krenuli samoinicijativno dalje na put. S nama su na Kalnik u partizane krenula i dva omladinka iz Jakovlja; jedan od

2) Pavle Žukina Šumski, član okružnog komiteta Komunističke partije Hrvatske za okrug Zagreb.

njih bio je Stevo Krkač. Stigli smo u selo Ćućurje. Tu smo se odmorili, nešto pojeli i krenuli dalje. Nakon nekoliko dana pješačenja, izbili smo na cestu Varaždin

- Zagreb, negdje u rejon Svetog Ivana Zeline.

Pošto su moji drugovi poznavali jednog čovjeka i jednu djevojku iz tog mesta, odlučili smo zakucati na vrata jedne osamljene kuće, daleko na periferiji naselja. Na vratima se pojавio crnomanjast sredovječan čovjek.

Ion je bio vrlo nepovjerljiv prema nama, ali nas je ipak pustio u kuću. Žena mu je bila nedavno umrla, te je sad sam morao brinuti o dvoje nejake djece. Kad smo mu otkrili da smo partizani, još više se uzrujao. Čak je rekao da mi nismo nikakva vojska, već odmetnici. Dakako on, čitajući ustašku štampu i našavši se pod udarom ustaške i okupatorove propagande (kao i mnogi slični njemu), i nije mogao ništa znati o partizanima, o našoj borbi.

Zaprijetili smo mu da nas ničim ne smije odati. Smjestio nas je u svoj sjenik...

Vrijeme je prolazilo. Mi smo organizirali dežurstvo i odmarali se na sjeniku našega novoga domaćina. Negdje iza dvanaest sati naš domaćin dođe k nama i u nekoj posudi doneće nam ručak. Domaćin nam je skuhao grah i repu.

Jelo je bilo toliko kiselo da ja nisam mogao jesti. Vidjevši to, naš domaćin, inače puki siromah, nije mogao bez jetke ironije: »Nisam znal da med vami ima gospode!«

Ipak, ma kako daje jelo bilo neukusno, okrijepili smo se.

Ostali smo na sjeniku do mraka. Naš domaćin nije više k nama dolazio. Kada se dobro smračilo, sišli smo sa sjenika i, ne ulazeći u kuću nšeg domaćina, uputili se pravcu sela Orešovca. Išli smo cijelu noć gazeći po duboku snijegu. Tek negdje oko 10 sati idućeg dana stigli smo u selo. Dvojica naših drugova, mislim da su to bili Grivonja i Filip, otišli su u jednu kuću potražiti neku djevojku koja nas je trebala povezati s jednim čovjekom.

Morali smo biti krajnje obazrivi, jer je u ovom kraju bilo dosta ljudi protustaški orijentisanih.

Dvojica naših drugova su se opet predstavili - kao oružnici. Pošto je ta djevojka bila otišla u Križevce, i mi ostali smo ušli u kuću da je sačekamo.

HVATANJE »VRAŽJEG« LEGIONARA

Kad se djevojka vratila, dala nam je znak da možemo dalje krenuti kao »oružnička patrola«. Stigavši u kuću čovjeka naše »veze« na putu za Kalnik, vidjeli smo neke glave kako izviriše iz njegova sjenika. Domaćin nam je kasnije rekao da su to desetak drugova koji treba da odu u partizane, na Kalnik.

Ručali smo i odmorili se.

Predveće nas je naš domaćin, kao vodič, pratio jednu dionicu puta. Dakako, s nama je bila i ona grupa od desetaka omladinaca koji su išli u partizane.

Prošavši mnoge zaseoke, i to vrlo obazrivo, stigli smo u selo Orešovac.

S nama je i nadalje bio naš vodič. Saznali smo da se u tom selu nalazi i jedan legionar iz »Vražje divizije«.

Naš vodič je uporno zahtijevao da uhvtimo tog legionara. Međutim, mi smo smatrali da bi to nalikovalo nepotrebnoj avanturi, s obzirom na okolnosti u kojima smo se nalazili.

Usprkos tome, odlučili smo da se »vidimo« s tim legionarom. Vodič nas je odveo do njegove porodične kuće. Njegova majka (samo je nju imao) nam je rekla da je on na nekoj svadbi, u selu.

Pošli smo tam. Uz veliki rizik i gužvu koju smo izazvali, dočepali smo se legionara.

Razumije se, mi smo i ovom prilikom (samo naša kurirska grupa) bili pod maskama oružničke patrole.

Na žalost, netko od mještana je prepoznao našeg vodiča. Kasnije, pošto smo mi otišli, uhapsili su ga i nakon strahovitog mučenja ustaše su ga objesile.

Iz Orahovca smo krenuli ka Vojkovačkom Osijeku. To selo je bilo partizansko i još 1941. godine, imalo je svoju partizansku grupu čiji je komandir bila Mileva Cvefušić (Ona je bila među prvim ženama u nas koje su komandirale partizanskim odredom).

Čim smo stigli u Vojkovački Osijek, neki od drugova omladinaca koji su išli u partizane poznavali su pojedine aktiviste u selu i otisli do njih da se raspitaju gdje se nalazi Kalnički partizanski odred. Rekli su im da ne znaju, ali da znaju gdje se nalazi kotarski Komitet KP Križevci, odnosno njegov sekretar, drug Čelik. Jedan od drugova iz sela poveo nas je u šumu prema samom vrhu Kalnika.

Sastali smo se sa drugom Čelikom, ali on nije vjerovao da smo mi partizani, bojeći se provokacije, te je jednostavno rekao da ni on ne zna gdje se nalazi Kalnički partizanski odred. Pokazao sam mu i poštu koju nosim, ali on je i dalje ostao pri svome. Nije nam preostalo ništa drugo nego da se sami snalazimo. Krenuli smo onamo gdje bi se Odred najvjerovalnije mogao nalaziti. Uputili smo se tako, preko sela Ludbreški Ivanec, prema selu Ribnjaku.

VATRENI SUSRET SA KALNIČKIM ODREDOM

Kad smo prošli kroz Ludbreški Ivanec i uputili se prema šumi na putu za Ribnjak, prilično smo se iznenadili. Tu, u toj šumici, nalazio se na položajima jedan bataljon Kalničkog partizanskog odreda, pod komandom Jovice Mandića. On je, prema obavještenjima, iz toga pravca očekivao nailazak ustaša i domobrana. Dakle, oni su držali da smo mi domobrani. Prepostavljujući da smo mi samo prethodnica veće jedinice, pustili su nas da uđemo u šumu. Onda su otvorili vatru. Sreća je bila u tome što je na tome mjestu šuma bila gusta, pa su se zrna zabadala u bukve. Tako smo u tom najkritičnijem trenutku po nas, ostali nepovrijeđeni. Raspršili smo se po šumi, a Kalnički partizani krenuli su iz zasjede u potjeru za nama. Tek kada su Kalnički partizani uhvatili nekoga od drugova Zagrepčana, koje smo vodili u partizane, saznali su da smo i mi partizani i da dolazimo sa Žumberka. Tada su obustavili vatru. Kad smo otklonili nesporazum, uputili smo se u selo Ribnjak, gdje se nalazila Komanda kalničkog partizanskog odreda. (U tom nesretnom okrušaju poginuo je jedan omladinac iz grupe koja je isla u partizane, a drugarici Boži, jedinoj drugarici u toj našoj grupi, metak je prošao kroz kosu i napravio joj razdjeljak...)

Došli smo u štab odreda. Predao sam poštu i usmeno prenio direktivu komesara Druge operative zone NOV i PO Hrvatske, druga Marka Belinića, o potrebi što intenzivnijih ofanzivnih dejstava odreda. Moji drugovi otisli su na zaslužen odmor, a zatim u svoje jedinice.

Poštu za Moslavački partizanski odred odnijeli su odabrani kuriri Kalničkog partizanskog odreda, jer ja nisam produžio za Moslavинu, već sam, zajedno sa drugom Jožom Horvatom, komesarom Kalničkog partizanskog odreda, krenuo u Slavoniju.

HORVATOVE DISKUSIJE SA UČOM

Krenuli smo, negdje krajem januara 1943. godine, preko Bilogore za Slavoniju. U pratinji je bilo desetak boraca. Isli smo preko centralnog hrbata Bilogore. Jednom smo zanocili kod jednoga učitelja, u nekom povećem selu na Bilogori, kojeg je drug Horvat poznavao još iz školskih dana. Taj učitelj je bio veliki HSS-esovac za kojeg su postojala dva boga: jedan na nebu, a drugi na zemlji, u liku dr Vlatka Mačeka, Jožaje to znao, te mijе rekao kod kakvog čovjeka idemo na konak. Rekao sam mu da bih volio da smo kod nekoga drugoga, tko je naš simpatizer, jer se ugodnije osjećam u takvoj kući. Joža mi je rekao da ćemo baš kod toga ići i »natovariti« mu se, svih dvanaest, na večeru i doručak, u inat.

Zajista smo prenoćili kod Uče, dobro objedovali. Joža i on su cijelu noć imali verbalni duel. Joža mu je tada otvoreno rekao da oni nisu ništa drugo do izdajnici vlastita naroda...

Sutradan smo ustali i doručkivali zajedno sa svojim domaćinom. Uz doručak su Joža i on govorili o nekim doživljajima iz mladičkih dana, koji nisu imali nikakve veze sa politikom. Nakon doručka, spremili smo se, pozdravili sa domaćinom i krenuli na put.

Nekoliko dana kretali smo se po Bilogori. Danju bi usiljeno maršovali, a noću bi se odmorili. Tako smo stigli i u slavonske predjele. Ja sam stigao u štab Treće operativne zone (Slavonske) NOV i PO Hrvatske, koji se nalazio u šumi. Drug Joža Horvat je otisao u oblasni komitet KP za Slavoniju. Tu smo se i rastali.

U štabu Treće operativne zone našao sam druga Petra Drapšina, komandanta zone a i druga Jevtu Šašića. Predao sam poštu drugu Petru Drapšinu. On je otvorio pismo, pažljivo ga pročitao, a zatim se interesirao za prilike u centralnoj Hrvatskoj, Žumberku i Sloveniji. Odgovarao sam na ta pitanja koliko sam znao i mogao. Bio je posebno zadovoljan razvojem situacije na Žumberku i u Pokuplju oko Zagreba, smatrajući to našim velikim uspjehom u 1942. godini. Govorio sam mu o mom zadatku oko uspostave direktne kurirske veze između komandi naših dviju zona.

Tu sam se u štabu Zone, odmarao nekoliko dana, preuzeo poštu za svoj štab i zajedno sa dva kurira štaba Treće operativne zone, koji su bili određeni za održavanje veze sa štabom Druge operativne zone, krenuo kroz slavonske šume u pravcu Daruvara, prema Moslavini. Jedan od kurira bio je drug Ilija Lalić

TIFUSAR, DRUG VLADO POPOVIĆ

Kretali smo se dosta ubrzano i negdje u okolini Daruvara stignemo Moslavacki partizanski odred, koji se vraćao iz pravca Papuka. U Komandi Moslavačkog partizanskog odreda sam zatekao drugove Vjekoslava Capu Janjića, Iliju Striku i Slavka Kezelju. Prenio sam im direktive i poruke druga Marka Belinića.

U štabu odreda sam saznao da u nekom selu, čini mi se u Bastajima, leži teško bolestan drug Vlado Popović. Otišao sam ga vidjeti. Bio je radostan kad me vidio, jer smo se u maju mjesecu 1942. godine zadnji put vidjeli u Korenici u Lici. U isto vrijeme me grdio što sam uopće k njemu dolazio, jer je bolovao od tifusa.

Nakon tog posjeta vratio sam se u Moslavini u Moslavački partizanski odred.

Štab odreda se smestio u selo Prokop. Zadržao sam se tu nekoliko dana, dok su drugovi u štabu odreda pripremili potrebne izvještaje i drugu poštu za štab Druge operativne zone. Poslije sam krenuo sa svojim drugovima i jednim kurirom Moslavačkog odreda na Žumberak.

Vodići sa moslavačkog područja doveli su nas do sela Oborova na Savi. U tom divnom selu, koje je bilo pretežno privrženo partizanima, proveli smo jedan dan i noć, a zatim smo se prebacili čamcem u pravcu šume Žutice, kroz koju smo se dalje morali sami prebacivati, prema karti, u pravcu Vukomeričkih Gorica i Žumberka, pošto dalje veze nije bilo (Partijska organizacija Velike Gorice nije se još bila oporavila od januarskih hapšenja 1943. godine).

Na putu kroz šumu naišli smo na jednog čovjeka. Pošto smo mi i sada nosili oružničke kape, a svoje partizanske držali u torbi - ličili smo na oružničku patrolu.

Čovjek kojeg smo sreli i s njim počeli razgovor nije pokazivao znake privrženosti vlasti čija smo obilježja nosili na glavi. Po njegovu ponašanju i po njegovoj odjeći zaključio sam da bi to mogao biti naš partijski terenac sa područja Velike Gorice. Nakon mnogo provjeravanja i ispitivanja, on je konačno priznao da je doista partijski radnik. Predstavio se kao - Duka.

Drug Duka nas je odveo do željezničke pruge Zagreb - Sisak, negdje u rejon sela Mraclina. On se vratio natrag, a mi smo prešli željezničku prugu, a zatim i cestu Zagreb - Sisak.

U svitanje našli smo se u nekakvima šikarama. Tu smo imali namjeru da osstanemo cijeli dan, pa onda noću nastaviti put. Ali, na nas su naišli neki pastiri, uglavnom djeca. Nismo ih mogli zadržati s nama, te su otišli. Vjerovatno je da su oni signalizirali ustašama o našem boravku u šikari. Jer, negdje oko 11 sati, primjetili smo da nam se u koloni približava grupa od oko 50 ustaša. Odmah smo se počeli prebacivati prema sjevernim padinama Vukomeričkih Gorica, nastojeći da se što je moguće prije dočepamo prvi šumaraka.

Ustaše su nas primjetile, kad smo već prilično odmakli. Otvorili su vatru. Mi smo žurili koliko god smo mogli. Ustaše su nas neprekidno progonile. Kad smo, nakon mnogih teškoća, stigli u selo Horvate, osjećao sam se kao da sam stigao u raj. Tu smo se odmorili i najeli i negdje iza pola noći, zajedno sa vodičem, krenuli iz Horvata, prešli cestu Zagreb - Jastrebarsko - Karlovac i uputili se prema Žumberku. Pješačili smo cijeli dan i prenoćili negdje oko sela Pećno. Zatim smo konačno, sutradan, stigli u štab Druge operativne zone NOV i PO Hrvatske, koji se u to vrijeme nalazio u selu Četišama u podnožju vrha Sveta Gera na Žumberku.

Danilo Livada

KURIRSKIM STAZAMA OD BANIJE DO ZELENGORE

Bio sam kurir u selu, četi, odredu, brigadi, diviziji i Vrhovnom štabu NOV i POJ. Iz života i rada tih jedinica ostala su mnoga sjećanja; opisacu, naravno, samo neka.

Prvi kurirski zadatak dobio sam 1941. godine u jesen, kada sam bio na vezi Miloša Suzića (umro kao teški ranjenik 1945. godine i proglašen za narodnog heroja). Priključene podatke sam odnosio u s. Zut, Kosnu i Dobretin; dalje se nalazio Čerkezovački odred. Noću sam išao kroz šumu, što nije uvek bilo prijatno. Moje selo, Majdan, nije bilo u to vrijeme, a i sve do 25. decembra 1941. godine posve sigurno za takav rad, jer su neki mještani simpatisali NDH i nazivali se ustašama. Pripadnost ustaškom pokretu koristila je i nama: u saobraćaju sa njima saznavao sam dragocjene podatke o neprijateljskim snagama u s. Gvozdansko, Bešlinac pa i onima u Dvoru.

Početkom 1942. godine bio sam u četi (tzv. Malivukova četa) koja je dejstvovala u dolini Une na potezu s. Matijevići do mjesta Otoka. Ova dolina je za neprijatelja bila »žila kucavica« u vojnem pogledu, jer je saobraćajnice, prugu i cestu koje njom prolaze, koristio, bez obzira na stalne napade partizana Banije i Bosanske krajine (Podgrmeča). Međutim, preko Une je još 1941. godine organizovana veza između Banije i Podgrmeča. Na Uni je uvek bilo dosta čamaca a i određeno ljudstvo koje je organizovano, sve do kraja rata, prebacivalo partizane. Zato je ta veza od strane partizana dobila naziv »Unska mornarica«. Činjenica je da su ti drugovi prevezli preko Une nekoliko brigada, velik broj kurira i vijećnike Slovenije i Hrvatske koji su se vraćali sa drugog zasjedanja AVNOJA iz Jajca.

Negdje u aprilu i tokom maja 1942. godine nekoliko puta sam određivan za nošenje pošte u Veliku Ruišku, Ašane i još neka mjesta koja se nalaze u Podgrmeču. Pošto su ove naše čamđije danju vršile osmatranje desne obale Une i kretanje neprijatelja, mi smo, kuriri, tokom noći išli na zadatak. U grobnoj tišini se prevozimo preko Une, na mjestu koje su prevoznici po danu odredili. Ali, sjedeći u čamcu, nikada nisam bio siguran, pa ni čamđije, da na suprotnoj obali nema neprijatelja. A neprijatelj je često postavljao zasjede, jer su njegovi garnizoni u

Rudicama i Blatnoj bili udaljeni samo oko 7 kilometara. Nedaleko je pruga kojom su se stalno kretali oklopni vlakovi, od partizana nazvani »Grbo«, zbog kuhpole na vagonima. »Grbo« je često bio pritajen na pruzi u mrkloj noći. Sve su to bile velike opasnosti koje su očekivale kurire po prelasku Une. A kad bi se prešlo, vraćanja nije bilo - osim u neizvesnost. Ukoliko nas dočekaju, preostaje plivanje u brzoj reci. Sjećam se da je samnom, a i sam, mnogo puta ovu rijeku i ove saobraćajnice prelazio i preplivavo kurir Đuro Sirota.

Mjeseca jula i avgusta 1942. godine bio sam kurir u štabu Banjiskog partizanskog odreda (štab Banije) i to - kurir za 1. udarni bataljon tog odreda. Obavljanje kurirskih zadataka po slobodnoj Baniji i Kordunu bili su za mene divno, mladalačko kretanje, drag doček u štabovima bataljona, dobra hrana i nezaboravni susreti sa omladinom u selima i zaseocima. Međutim, u našoj revoluciji i ratu takve lagodnosti nisu bile dugog veka.

Usljed ofanzive na Kozaru i djelom na Baniju, Banjiski odred se prebacio na Kordun. Po dolasku u s. Pernu zaledli smo pod neke stogove slame. Ujutro, sasvim rano, pozvan sam da se javim komandantu, Stanku Bjelajcu »Čani«. Dobijam zadatak da idem u 1. udarni bataljon kod komandanta Živka Bronze (poginuo 1943. godine - proglašen za Narodnog heroja) i vidim da li je sa osiguranja povučena četa Pere Malivuka. Kada sam stigao u štab bataljona i prenio pitanje komandanta odreda, rečeno mi je: »Četa nije stigla i ti 'ajde pa je povuci, jer dobro znaš taj teren i položaje«. Rečeno mi je da se četa nalazi negdje na položaju oko Bastinog brda.

Po velikoj vrućini dolazim u s. Katnovac, osmatram drugu stranu r. Gline i Kameni Most, ali - u cijeloj okolini ništa ne vidim. Ni seljaci, a ni odbornici nisu primetili partizane. Najzad se vraćam i izvještavam komandanta da čete nema. On Ijutito kaže: »Čete mora biti. Evo ti jedne desetine i ti kreni sa njom nazad!«

Tako ja opet nazad, sa desetinom kojom komanduje desetar Stanko Džakula koji je (poginuo u decembru 1942. godine). Obišli smo sve položaje ali-četu nismo našli. U međuvremenu je neprijatelj zaposjeo Kameni Most, pa smo u povratku morali da gazimo preko Gline. Poslije toga, komandant me je, sve do svoje smrti, cijenio kao iskrenog partizana, jer je bio svjestan koliko sam sve teškoča podneo tog dana i noći.

Septembra mjeseca 1942. godine Kordunaši i Banjci napali su Vrgin Most, kako neprijateljsko uporište. Te večeri uoči napada bio sam kurir Nine Marakovića, zamjenika komandanta odreda (poginuo na Rataju 1943. godine - proglašen narodnim herojem). Sa njim sam noću stigao na jedno uzvišenje sa koejg su se dobro vidjele svjetiljke u Vrgin Mostu. Pored nas su prolazile jedinice u tišini. Samo u daljini neprijatelj opali po koji metak. Kada je napad počeo, sva ravnica oko Vrgin Mosta bila je u plamenu.

Ne dugo iza toga počeše da donose i pronose ranjene i mrtve drugove. Šapuće se daje poginuo i komandir Bila iz 5. bataljona. Moj 1. bataljon napada na Sokolski dom. U jeku toga krkljanca Nina mi daje zadatak da idem u štab 1. udarnog bataljona i prenesem naređenje. Krećem u neizvesnost. Teren je ravan, osim nekih kanala koji pružaju zaklon. Ali - mora se napred. Meci i granate se vaju sa svih strana. Ipak stižem na lice mjesta i u streljačkom stroju nalazim štab bataljona. Vraćam se nazad i - iste me opasnosti vrebaju.

Te noći sam još jednom otišao do štaba bataljona sa zadatkom da se bataljon povuče.

Nakon ove akcije i kraćeg odmora, tri banijska bataljona (1. udarni 2. i 3 bataljon), sa Ninom Marakovićem na čelu, krenuli su jedne večeri iz Bovića za Moslavinu i Slavoniju. Pošto smo prešli Kupu mi, kuriri, bili smo jedina veza između marševskih kolona. Jedne noći smo tako prešli cestu i prugu Sisak - Zagreb i našli se u rano jutro na reci Savi kod s. Ves. Skelom smo se prebacili na drugu stranu, a obezbeđenja su bila na cesti levo i desno. Čim smo prešli Savu, neprijatelj je intervenisao sa svih strana i ja sam dobio zadatak da povučem obezbeđenje na cesti prema Zagrebu. Naišao sam na jednu desetinu koja se povlačila kao zaštitnica čete. Sa tom desetinom sam se i ja povlačio. Na brisanom prostoru

ru, tučeni žestokom vatrom neprijatelja, naleteli smo na neku žicu od ograde i nije preostalo - nego da se vraćamo. U tome je naletio i neprijateljev avion, i, u niskom letu nas gadao. Međutim, mi smo se dočepali neke šikare i tako uspjeli da se izvučemo. Najzad smo stigli u Moslavini, potom u Podravinu i Slavoniju. Kurirskih zgoda i nezgoda u ovim krajevima je bilo dosta.

Jednog dana rečeno mi je da se javim u štab 7. udarne divizije koji se nalazio u s. Dudlama kod Glavatićeva. Bilo nije žao ostaviti svoje drugove sa kojima sam prošao Podravinu, Slavoniju, Moslavini, Baniju, Bosnu i, sada, Hercegovinu, a, s druge strane, nisam znao šta me očekuje na novoj dužnosti. Javio sam se Pavlu Jakšiću, komandantu divizije i on mi je saopštio da će biti kurir pri štabu divizije. Posle nekoliko dana pozvao me komesar divizije Đuro Kladarin i saopštio da idem za kurira pri Vrhovnom štabu. Pri tom mi je »očitao dobru lekciju« o tome kako će se tamo ponašati, jer su tu naši najviši rukovodioci sa drugpm Titom na čelu.

Žarko sam želio da vidim druga Tita, ali sam se i pribajavao: kako će se snaći među nepoznatim borcima, sve samim proleterima, o kojima smo slušali sve najbolje. Međutim, u Vrhovnom štabu drugovi su me toplo primili, kao i sve ostale koji su dolazili iz jedinica iz svih krajeva Jugoslavije. Sa mnom je bio i drug Ljuban Žunić (umro kao oficir JNA), a poslije kurir Sašo, Luke Pribičević, Trninić, Mirko Miličević i drugi. Na zadacima smo bili takoreći stalno. Divizije i samostalne brigade su bile udaljene. Na primjer, Vrhovni štab je bio u rejonu Govze, a 7. divizija u rejonu Glavatićeva, ili se opet, 3. divizija nalazila čak u Crnoj Gori i sli. Na putu nas je stalno vrebala opasnost od strane četnika (»dikana«), koji su kao Iješinari u zasedama sačekivali naše borce. Tako sam, pred pokret za Sandžak, dobro prokrstario vrleti oko Kalinovika, Miljevine, Bjelimića, Uloga, Glavatićeva itd.

Jedne kišne noći na Šćepan Polju probude nas kurire i Velimir Terzić, zamjenik načelnika Vrhovnog štaba, nam dade neki zadatak da odmah nosimo poštu u 7. diviziju koja je u pokretu od Miljevine prema Vrbnici.

Pre polaska, komandir kurira pri Vrhovnom štabu zvani »Piper« daje nam upustva: kuda se kretati, kada možemo stići i vratiti se. Na put smo krenuli Ljuban Žunić i ja. Noć je bila tamna, kiša pada a vrleti niz lijevu obalu Drine samo što ne ječe. Prelazimo Sutjesku kod s. Ćureva i idemo u određenom pravcu. Zadatak smo izvršili uspješno, iako je to bila krajnje naporna marš-ruta.

Sa ovog rejona, preko r. Pive i Tare, Vrhovni štab je krenuo prema Limu. Maja mjeseca 1943. godine vraćam se po naređenju u štab 7. udarne divizije i dobijam dužnost komandira kurira. Ali, ta dužnost je postojala samo onda kada je bilo više kurira na okupu, a kada ih nije bilo, onda sam i sam bio kurir! I mogu slobodno reći: više sam bio kurir nego komandir kurira.

U vrijeme kada smo se nalazili kod s. Vlahović, borbe na položajima prema Pljevljima postajale su sve ogorčenije. Tamo su se nalazile 7. udarna banjiska brigada »Vasilj Gaćeša«, 16. udarna banjiska brigada i 3. udarna dalmatinska brigada. Kurirska veza je bila neprestana, a kurira nikad dovoljno. Povlačimo se prema r. Tari i stižemo u s. Bobovo. U suton me zove komandant divizije Pavle Jakšić i naređuje da odnesem pismo u Artiljerijski divizion Vrhovnog štaba koji se nalazio negdje oko s. Jelov Panj.

Krenuo sam u noć, u nepoznatom pravcu, usamljen. Na tom terenu nikad nisam bio, ne znam čitati kartu niti sam je imao a - nigde žive duše. Držao sam pravac u noći, pravac koji mi je rukom pokazao komandant, ukoliko se to moglo nazvati pravcem. Izgubio sam predstavu o tačnom vremenu, a borbe na sve strane, jer su naše brigade žestoko napadale. Utom ugledam žmigavo svjetlo. Idem u pravcu toga svjetla i, nakon dužeg putovanja, stigoh do jedne kuće. Oprezno se privučem i vidim da na ognjištu velikim plamenom gori smrčevina. Unutara se čuje snažno hrkanje i, kada sam bolje iz mraka pogledao, vidim da oko vatre spavaju četnici, jer su brade i šubare njihovo obilježje. U strahu da me ne primjeti straža, trčao sam da se sakrijem pored nekih stogova sijena. I tako opet krenuh u nepoznato.

Putovao sam do zore i vratio se takoreći na isto mjesto i izvjestio komandanta da zadatok nisam izvršio. Stajao sam mirno pred njim mokar, iscrpljen. Komandant mi oštros reče: »Crni, da si bolji od najboljeg, odgovaraćeš! A sada vidi da lije tu negde kurir Luka Pribičević i, sa ovom poštou, vas dvojica pravac Konjsko Polje! Tamo je vjerovatno 3. dalmatinska i predajte joj poštu. Kada se budete vraćali, idite u pravcu s. Tepca na r. Tari.«

Luka i ja krenuli smo i, naveče, stigli u selo Jelov Panj. Dan puta nije mnogo, ali za nas gladne i umorne to je bilo iscrpljujuće. U selu Jelov Panj kod jedne kuće osjetimo mirise hleba koji se peče. Pitamo jednu ženu ima li hleba, a ona nas uvede u kuću i dade nam svakom mali kruščić. Tu smo našli i vodiča za Konjsko Polje. Kada smo prolazili kroz šumu, vodič nas je upozorio da na ovom terenu uvijek ima četnika.

Ipak, prošli smo sretno. U toku noći pronašli smo traženu jedinicu, predali poštu, malo se odmorili u nekoj pojati i krenuli u pravcu s. Tepca na reci Tari.

U noći 9. juna 1943. godine štab divizije je prelazio Sutjesku i 10. juna, kada je svanulo, našli smo se na nekom platou između Vilenjaka i Ozrena. Taj deo neprijatelj još nije zauzeo, ali su sa obe strane, već pritiskivali naše snage koje su žilavo držale položaje sa zadatkom da se iz doline Sutjeske izvuče što više jedinica, posebno bolnica koja se kretala sa jedinicama 7. divizije. Kad se pomolilo sunce, dobio sam zadatok od komandanta divizije da pronađem upravnika bolnice ili komesara i prenesem im poruku da što brže kreću, jer je situacija takva da nema odmora.

Trčao sam sve bez prestanka i pronašao jednog lekara (ne znam mu imena). Preneo sam mu naređenje komandanta divizije. Taj lekar se naljutio jer je smatrao daje ranjenicima potreban odmor. Krenuo sam nazad, ali štab divizije nije više bio na mestu gdje sam ga ostavio. Umesto toga, na nekim bukvama je bio napisan pravac kojim treba da se kreću jedinice, ti. u pravcu r. Hrčavke preko Pleća. Krenuo sam u tom pravcu i nakon jedno pola sata, naišao sam na poznatog rukovodioca iz 16. brigade Nikolu Joku i od njega sam dobio obaveštenje gdje je otisao štab divizije. Ja sam njega ipak upozorio da su Njemci veoma blizu, mada se to čulo i po pucnjavi, jer su meci već pjevali između stabala...

Put sam nastavio u pravcu Hrčavke i Zelengore ali tu je tek bio pravi pakao! Danje bio sunčan, a u pravcu Ljubinog Groba, Lučkih Koliba, Košute i Balinovca nadvio se dim i vrilo je kao u kazanu. U rejonu Lučkih Koliba stigao sam štab divizije i čuo da je ranjen drug Tito.

Oko 14. juna 1943. godine prešli smo put Foča - Kalinovik u rejonu Miljevina. Sutradan smo se našli u sasvim drugom položaju, jer smo imali priliku da nakon dužeg vremena vidimo po neku kuću i vrtove, a kasnije i sela. U tim selima je bilo malo stanovnika. U jednoj bašti smo natrpali u torbe malo luka, ali kad smo našli na suhe kruške, tada smo izbacili luk i stavili kruške. Pošto smo dobili zadatok da se nađemo sa štabom divizije u rejonu Jabuke, krenuli smo i, usput, udružili se sa pozadinskim djelovima 1. proleterske divizije. Uz njih smo došli do dobrog sira i kruha, pa nam sada više ni kruške nisu bile dobre. Tako smo prešli prugu i cestu kod Ustiprače i nastavili preko Istočne Bosne do r. Bosne u rejonu Mišinog Hana.

Sada je bila druga situacija. Gladi više nema, ali neprijatelj vreba na sve strane.

Put je još dalek do naše rodne Banije, gdje se i moje kurirske dužnosti završavaju, jer sam po zadatku otisao u rukovodeći kadar.

Decembra 1944. godine bataljon, čiji sam bio komesar, bio je u napadu na neprijateljsko uporište Gnjilavac. Kad je svanulo, trebalo je preneti naređenje komandi 2. čete za dalja dejstva. Zovem kurira Nikolu i kažem: »Idi kod komandira Dragana Preradovića i reci da odmah pojača napad sa desnog krila. Kurir me gleda i odgovara: »Druže komesaru, ja će poginuti.« Rekao je to jer vidi: teren koji je trebalo da pređe je pod žestokom vatrom neprijatelja. Kako je on tako rekao, ja sam se trenutak zamislio a Nikola je već otrčao nizbrdo u pravcu koji sam mu odredio. Gledam kako se za njim roje svjetleći meci, a jeza me podilazi.

Grdno sam se pokajao što sam ga poslao, jer sam na svom iskustvu saznao kako je kurir. Misli me muče i već me bol obuzima dok tako razmišljam kad se, sa pravca 2. čete, začu žestoka paljba mitraljeza, pušaka i ručnih bombi. E, sada sam znao daje Nikola živ. Poslije ove borbe gledam Nikolu i pitam kako je bilo', a on se samo smije i pokaza na šinjel: rupe od metaka na nekoliko mjesta.

Stanko Lončarević

KURIRI SU IZVRŠAVALI RAZLIČITE ZADATKE

Iz brigade, kao skojevac, upućen sam u štab Ratne mornarice, kako mi je saopšteno, na radio-telegrafski kurs. Trebalo je da se održi pri štabu Ratne mornarice, koji se tada nalazio u mjestu Hvar na otoku Hvaru. U štab sam došao oko 1. decembra 1943. godine. Po dolasku saznao sam da se radio-telegrafski kurs neće održati. Primio me je, tada komandant RM, Josip Černi i saopštio da se kurs neće održati, da će ostati na službi u štabu na dužnosti kurira. Pri tome mi postavi pitanje: »Hoćeš li biti dobar kurir?« Jasno, odgovorio sam potvrđno. Skupa sa mnom u štab RM i po istom zadatku kod Josipa Černija javili su se i Milan Fučak iz Sušaka i još jedan drug, Slovenac, ime mu se ne sjećam. U to vrijeme, štab RM nije bio u potpunosti formiran ni popunjeno, mislim na organe štaba. Komandant je bio Josip Černi, zamjenik komandanta Srećko Manola, komesar Pero Radović, zamjenik komesara Rendić, načelnik štaba Mardešić i sekretar u štabu Nejasnić Tonči.

Mi kuriri, bilo nas je pet, izvršavali smo različite zadatke koje inače kuriri nisu izvršavali. Osnovni zadatak bio je prijenos pismenih poruka. Prenosili smo i usmene poruke i naredbe u vezi sa isplavljenjem brodova i izvršenjem drugih zadataka. Bilo je to decembra 1943. i januara 1944. godine kada su se događaji brzo odvijali, jer su Njemci nastupali ka otoku Korčuli, Braču i Hvaru, a naše se jedinice prebacivale na otok Vis.

Pored osnovnog zadatka mi, kuriri, obavljali smo i neke druge zadatke. Bili smo: dežurni u štabu RM, sprovodnici na brodovima koji su otplovjavali na veze po otocima i na kopno, sprovodnici na brodovima koji su prevozili hranu, municiju i oružje za jedinice po otocima ili za jedinice na kopnu, sprovodnici na brodovima koji su prevozili stanovništvo, zbjegove, pri evakuaciji naših snaga u nastupanju neprijatelja. Sjećam se da sam jedne noći dva puta išao brodom sa otoka Korčule na otok Hvar. Bilo je to radi prevoza i boraca i stanovništva - zbjega.

Bila je kritična situacija, januar mjesec 1944. kada su naše snage sa otoka Hvara prebačene na otok Vis. Na otoku Hvaru ostale su samo manje snage, uglavnom partizanske straže, koje je trebalo da ostanu ovđe i onda kada Njemci zauzmu otok Hvar. Do 1. januara 1944. su, uglavnom, sve naše snage prešle na otok Vis. Na otoku Hvaru, od štaba RM, ostao je samo zamjenik komandanta RM Srećko Manola, komesar Pero Radović, sekretar, ekonom i nas 3 kurira. Tu smo ostali do konca januara 1944. sve dok se Njemci nisu iskricali na otok.

U to vrijeme na otoku su se pojavili diverzanti, koji su ispaljivanjem rakete u boji davali signale Njemcima radi orientacije. Mi smo kuriri učestvovali i u hvatanju ovih diverzanata. Učestvovali smo i u asistenciji pri saslušavanju zarobljenika, Njemaca i mornara NDH i raznih drugih diverzanata. Osiguranje štaba i povremeno patroliranje radi osiguranja je, takođe, bio dio zadatka nas kurira.

Moglo bi se sa sigurnošću reći da su kuriri, u ovakvim situacijama kao što je bila u januaru 1944. kada je štab, odnosno samo dio štaba, ostao na teritoriji koju su napuštale naše snage, kao i velik dio stanovništva, a u očekivanju da taj

teritorij uz manje otpore zaposjedne neprijatelj, uvijek bili na raspolaganju komandnom kadru za izvršenje raznovrsnih zadataka, pa i zadataka koje bi u normalnijim uslovima izvršavali organi štaba. Pošto su kuriri dio roda veze, to bih želio da iznesem nekoliko primjera koji govore o tome kako se u nekim slučajevima održavala veza brod - kopno i kakvi se problemi javljaju pred kuririma koji su se nalazili na dužnosti pri nekom štabu na kopnu uz more i na otoku. Decembra mjeseca 1943. bio sam određen za sprovodnika na brodu koji je prebacivao hranu iz Hvara za luku Bobovišće na otoku Braču. Plovili smo noću, jer su danju takvu plovidbu ometali njemački avioni. Odjednom, naš brod je bio osvjetljen sa dva reflektora. Osvjetljeni su ga Njemci sa svog broda. Na sreću naš se brod nalazio blizu otoka Brača. Posada našeg broda pripremila je bombe kako bi u slučaju opasnosti potopila brod. U isto vrijeme pod punom snagom motora brod smo usmjerili prema najbližoj tački na otoku Braču. Odmah smo prema otoku Braču dali i svjetlosne signale, ugovorene za tu noć. To smo morali učiniti, jer se na rtu otoka Brača nalazila baterija naše obalske artiljerije. Tada je naša artiljerija otvorila vatru na njemačke brodove i mi smo došli pod njenu zaštitu. Neprijateljski brod je bio prisiljen da ugasi reflektore, a mi smo bez posljedica uplovili u luku.

Naši su ratni brodovi bili mali, nisu imali izvore električne energije, a niti su bili snabdeveni signalnim reflektorima. Sa broda su davani ugovoreni svjetlosni signali pomoću običnih fenjera, na kojima su bila obojena stakla u raznim bojama. Svjetlosni signali su bili određivani za svaku noć. Jedne noći, kada sam, takođe, bio sprovodnik na vezi vraćali smo se sa zadatka prema otoku Hvaru. Približili smo se otoku i morali smo se legitimisati. Signal za legitimisanje brod - kopno bio je da se sa kopna ispalje dva metka iz puške, a sa broda je trebalo odgovoriti određenim brojem svjetlosnih signala u boji. Kada je član posade broda digao fenjer da pokaže svjetlosni signal, jaki vjetar je ugasio fenjer. Komandant broda je odmah komandovao: »Motori stoj!« Ponovo smo upalili fenjer i dali odgovarajuće svjetlosne signale. Sve je ovo trebalo uraditi vrlo brzo, jer je jedinica sa kopna ponovo ispalila dva metka iz puške. Kada se svjetlosni signali ne bi dali na ponovljen pucanj iz puške, sigurno bi jedinica obalske odbrane otvorila vatru na naš brod.

Bilo je to negdje oko 30. decembra 1943. kada sam dobio zadatak da, kao kurir, te noći odem na otok Brač i predam poštu u partizanski odred koji će ostati na otoku Braču kada se naše snage povuku, a otok zaposedu Njemci. Bila je već noć kada je iz luke Hvar isplvio manji trabakul s ciljem da plovi u luku Bol na otoku Braču. Puhala je bura, a kada smo izišli iz zaklonice otoka Hvara, bura je toliko puhala da se brod ni po koju cijenu nije mogao kretati prema vjetru, jer je brod, pod udarcima jake bure, bio stalno pod valovima. Komandant broda je bio uporan da vozi dalje prema otoku Braču, ali u tome nije uspio. Brod je okrenut, plovili smo prema Hvaru, gdje smo i uplovili negdje u zoru. Ja, kao kurir, te noći zadatak nisam izvršio.

Zadatak je trebalo izvršiti iduće noći. Pred večer sljedećeg dana od lučke kaptanije u Hvaru saznao sam da te noći neće nijedan brod isploviti prema otoku Braču. Vratio sam se u štab i obavijestio zamjenika komandanta Srećka Manola. Tada me on zapita: »Jesi li ti kurir?« Ja, naravno, odgovorih: »Jesam.« »Da li si dobio poštu?« Ja opet odgovorih: »Jesam.« Na to mi on oštrom tonom reče: »Pošta je vrlo hitna, tu su signali partizanskog odreda za slučaj iskrcavanja Njemaca na otok Brač, te naredi: »Pošta u toku noći mora biti na otoku Braču i predata partizanskom odredu, kurir si i zadatak izvrši.« U takvoj situaciji trebalo se snaći, jer Hvarska kanal se može preploviti samo brodom koji može da savlada buru, a ja mogu da izvršim zadatak samo ako se prebacim brodom na otok Brač. Ovakvo naređenje Srećka Manole bilo je moguće izvršiti samo uz ranije dobijeno ovlašćenje koje je dao nama kuririma. Naime, ranije on nam je kazao: »Vi kuriri, kada dobijete naređenje za izvršenje važnog i hitnog zadatka, morate ga izvršiti, i u tom cilju ovlašteni ste da se poslužite i autoritetom štaba RM.«

Tada sam doznao da se u Vrbovskoj nalazi jedan patrolni čamac. Odmah sam telefonski, u ime štaba RM, naredio da se patrolni čamac povuče sa patrole, da uplovi u Vrbovsku i da sačeka kurira štaba RM. Lučka kapetanja u Vrbovskoj je taj zadatak izvršila. Iz Hvara sam se nekim autom prebacio do Vrbanja, a od Vrbanja do Vrbovske pješice. Po dolasku u Vrbovsku, ukrcao se u čamac i naredio isplavljenje za luku Bol na otoku Braču.

Po doploviljenju u luku Bol, naredio sam čamcu da isplovi, da nastavi patroliranje uz otok Hvar, a ja sam krenuo dalje i u toku dana predao sam poštu u Lovištu i u Nerežišću. Zadatak je bio izvršen. Po izvršenju zadatka, u luci Bol čekao sam jedan dan na brod za otok Hvar. Po dolasku u Hvar, u štabu RM javio sam se Srećku Manoli i raportirao mu daje zadatak izvršen. Od Srećka Manole za uspješno izvršen zadatak bio sam pohvaljen.

Frane Mateljan

PARTIZANSKA POŠTA U SLAVONIJI

U martu mjesecu 1943. godine došao je u selo Podgorje Slavko Markov i nавratio u pozadinsku stražu da traži mene. Ja sam se javio i on mi je rekao da je došao da oformi partizansku poštu na tom području i da sam ja određen za komandira relejne stanice. Opirao sam se tome, jer se nisam osjećao sposobnim za tu dužnost. Međutim, Markov me je ohrabrio i dao mi upute kako i šta treba da radim. Još mi je oformio i dokumenta stanice, pokazavši kako se oni vode. Naša relejna stanica dobila je oznaku S48, Podgorje - Vrelo i nalazila se u kući Živković Cede.

Na stanicu je bilo šest kurira. Bili su to drugovi: Milovan Stanković iz Budimaca, Živko iz Bidimaca, Tomo iz Širokog Polja, Sveta iz Trpinje, Kerkez, rodom od Vinkovaca i Lazo iz Borova.

Sva službena pošta zavođena je u knjige i tako otpremana dok privatna pošta nije se uvodila u knjige. Pošta se stavljalaa u torbice pogodne za nošenje. Poštom se prenosio i novac. Koverte s novcem nisu se pečatile, već je na njima bio ispisani iznos i - tako su ih kuriri prenosili.

Na našoj relejnoj staniči prikupljala se pošta, kako za oslobođena tako i za neoslobodena područja (osjećko, baranjsko, vinkovačko, vukovarsko, fruško-gorsko, sremsko itd). Naši kuriri su prenosili poštu u relejnu stanicu S47 u selu Paučju, čiji je komandir bio drug Cordašić Branko, koji je kasnije poginuo, pa ga je na dužnosti zamenio Slavko Milinković iz Svetoblažja.

Redovni polasci kurira bili su unapred planirani. Znalo se uvijek vrijeme njihovog polaska. Planirano je i vrijeme njihovog povratka, ali se ono, ponekada, iz objektivnih razloga (situacija u kojoj bi se kuriri nalazili) nije moglo ostvariti. Međutim, za hitne poruke upućivani su vanredni kuriri. To se odnosilo naročito na poruke koje su donosili obaveštajci i na preporučene pošiljke. Jedan kurirski pravac od relejne stанице S48 iz sela Podgorje do relejne stанице S47 u selu Paučju išao je putem: Podgorje - Cerje - Polje - Svetinja - Krakata Brda - Paučje (stанице S47). Drugi kurirski pravac, prema okružnom komitetu KPH i rejonskom obaveštajnom centru, išao je putem: Podgorje - Jasik - Vrelo (Živčani). Pored toga, kuriri su prenosili poštu i druge poruke prema Osijeku, Vukovaru, Laslovu, Koritni, Markušići i tamo ih predavali određenim licima, obično predsjednicima NOO.

Kada je, u junu mjesecu 1943. godine, formirano Osječko vojno područje, naša relejna stаница S48 u Podgorju postala je glavna stаница tog područja. U sta-

nici je smještena i telefonska centrala. Na tu centralu su bili priključeni: Okružni i Oblasni komitet KPH, rejonski obaveštajni centar i skladište, naravno i komanda Osječkog vojnog područja. Na telefonskoj centrali i na održavanju linija radila su četiri druga i to: Boro Ugješić, Stevo Mijadinović, Boro Petrović i Čedo Petrović, svi rodom iz Podgorja. U reionskom obaveštajnom centru nalazila se u to vrijeme takođe telefonska centrala; na kojoj su radili drugovi Dragoljub Glišić i Stevo Bošnjak. Ta dva vezista - partizana, hrabro su poginuli 1944. godine braneci telefonsku centralu i radio-stanicu obaveštajnog centra.

Da bi se obezbedila za svaku eventualnost, određeno je da se u šumi Crnac, nedaleko od sela, napravi bunker za premeštanje pošte, ako bi njen opstanak u selu bio ugrožen.

Nije bilo nekih većih gubitaka u ljudstvu relejne stanice S48. Zarobljen je bio samo Žarko Novaković iz Markušice, ali je i on zamenjen, kasnije u Zagrebu, za neke neprijateljske vojниke.

Kao rukovodilac relejne stanice S48, poslije formiranja Osječkog vojnog područja, bio sam potčinjen neposredno komandantu tog područja, Borivoju Mioljeviću (Šubari) i Ivši komesaru.

Poslije oslobođenja Osijeka, postavljen sam za upravitelja pošte u Osijeku, gdje sam ostao do 30. 9. 1943. godine.

Milovan Novaković

OTPREMANJE LJUDI I RAZNOG MATERIJALA NA SLOBODNI TERITORIJ

Komunistička partija Hrvatske i partijska organizacija Zagreba svojim djelovanjem ostavile su duboki korijen u svijesti proletarijata i svih progresivnih ljudi Žagreba. Kroz demonstracije, štrajkove i ostale vidove borbe protiv svih vrsta ugnjatača, izoštravala se revolucionarna oštrica progresivnih snaga u gradu. Zagreb je još prije rata u Hrvatskoj bio centar naprednih i progresivnih streljenja. Kroz sve te akcije, komunisti Zagreba sticali su velika iskustva za daljnju borbu. Rastao je njihov ugled u narodu i svakim danom povećavao se broj simpatizera Komunističke partije. Okupacija partijsku organizaciju Zagreba nije zatekla nespremnu. Odmah se otpočelo sa intenzivnim pripremama za ustank. U prvim danima okupacije Zagreb postaje centar u kojem se odigravaju historijski događaji značajni za NOB. Štampani su leci u kojima se narod pozivao na oružanu borbu, koji su vješto i brzo raspaćavani po cijelom gradu. Pored toga vršene su druge akcije i diverzije.

Zagreb je također bio centar okupatorske i ustaške vlasti. Pored UNS-a (Ustaška nadzorna služba), žandarmerije i policije, u Zagrebu je bilo sjedište Gestapoa i OVR-e za cijelu Hrvatsku. No, pored tako jakih i masovnih organa sigurnosti, okupatori i ustaški elementi nisu bili sigurni na ulicama. Nikad nisu znali od kuda ih vreba smrt. Na svaku akciju i diverziju u gradu okupator je oštrosno reagirao. Naravno, na udaru su najprije bili komunisti i ostali istaknutiji antifašisti, te progresivni ljudi svih slojeva građana.

Teror okupatorskih i ustaških vlasti iz dana u dan postajao je sve teži za građane. Gestapo, OVR-a i ustaško redarstvo vršili su hapšenje svaki za svoj račun. Počela su masovna hapšenja, strijeljanja i vještanja. Često je grad bio izljepljen plakatima sa imenima vješanih i strijeljanih. Vršila su se ubistva mimo suda i zakona, bilo iz osvete ili koristoljublja, a da za to nitko nije odgovarao vlastima. Bilo je i takvih slučajeva, da se hapsilo za bilo kakvu sitnicu samo ako je trebalo

taoca za odmazdu. Mučenja u zatvorima bila su strašna. Premašila su sve srednjovjekovne torture. Građani su maltretirani na sve moguće načine. Vršena su denunciranja. Sve to rasplamsavalo je mržnju prema okupatorima i ustašama.

Na sve akcije aktivista neprijatelj je odgovarao krvavim represalijama. Hapšenja komunista i rodoljuba bila su sve češća i masovnija. U takvoj situaciji pojavila se potreba da se kompromitirani drugovi šalju u partizane. Prethodno su se morali uspostaviti kanali i veze, da bi ih se moglo prebacivati. U početku taj zadatak se, uglavnom, obavljao željeznicom. Međutim, napuštanje Zagreba vlačkovima bilo je dosta komplikirano. Odlazio se krivotorenim dokumentima, zatim u željezničkim uniformama i na razne druge načine. Takav način otpremanja ljudi iz grada bio je dosta opasan. Veze su često puta bile prekidane i nije uvijek išlo sve glatko. Bilo je sve više drugova i drugarica čiji boravak u gradu postaje nemoguć. Pored toga javljalo se mnogo dobrovoljaca za odlazak u partizane. Dotadašnji način otpreme ljudi nije više odgovarao s obzirom na novonastalu situaciju i sve veće potrebe. Okupacione i ustaške vlasti držale su pod svojom kontrolom izlazne arterije iz grada za koje su smatrali, da bi ih se moglo koristiti za odlazak u partizane. Isto tako pooštala se kontrola i na željeznici, pa je bilo potrebno da se pronađu drugi i sigurniji načini otpreme ljudi iz grada.

Na osnovu svega pred partijsku organizaciju Zagreba postavio se zadatak da po svaku cijenu oformi neki organ čiji će zadatak izričito biti: organizacija otpreme ljudi i raznog materijala za partizanske jedinice. Tako je u prvoj polovici

1942. godine offormljen pri Mjesnom komitetu Zagreba (MKZ) Odbor za otpremu ljudi i materijala za NOB. Taj odbor bio je direktno vezan za MKZ preko jednog člana komiteta koji je ujedno ispred komiteta bio odgovoran za njegov rad. Odbor je formiran od 5 drugova, koji su imali cjelokupnu organizaciju otpreme ljudi i materijala iz grada za NOV. Usljed čestih hapšenja i provala on skoro nikad nije radio u punom sastavu.

Odborom je, dakle, rukovodio MK preko svog člana koji je bio zadužen za otpremu ljudi iz grada. Taj drug je ujedno bio viša veza članovima odbora. Pored toga odbor je bio povezan sa rajonskim komitetima. Pri svakom rajonskom komitetu jedan njegov član bio je zadužen za održavanje veze sa članovima Odbora. Glavna željeznička radionica (sada »J. Gredelj«) i Zagrebačko sveučilište bili su direktno vezani za Odbor. Tako je bilo određeno zbog ekspeditivnosti i veličine tih kolektiva kao i masovnog oslobođilačkog pokreta u njima.

NAČIN MOBILIZACIJE LJUDI I PRIKUPLJANJE MATERIJALA

Neki članovi rajonskih komiteta Partije bili su zaduženi da preko tvorničkih, matičnih i uličnih NOO vrše mobilizaciju ljudi, prikupljanje oružja i ostale opreme za NOV. Pošto je to bio jedan od najvažnijih zadataka, na njima su radile i partijske ćelije u tvornicama i ulicama. Uglavnom, po tom pitanju bili su angažirani svi simpatizeri kako bi se postigla masovnost. U toku okupacije partijske ćelije i NOO u tvornicama, većim radionicama, ulicama, školama i fakultetima poznavali su raspoloženje i naklonosti članova svojih kolektiva i sredina u kojima su djelovali. Posebno ističemo da su u tvornicama i radionicama bile organizirane trojke koje su prikupljale raznu pomoć i rasturale agitaciono-propagandni materijal. Preko njih sakupljeni materijal i ljudi, koji su odlučili da idu u partizane, odlazili su do NOO tvornice, ulice, sektora i dalje sve do rajonskog odbora i komiteta. Zatim, sve prijavljene ljudi za odlazak u partizane kao i materijal, prihvaćali su članovi odbora za otpremu i otpremali ih u NOV.

KANALI I RELEJNI PUNKTOVI OKO ZAGREBA PREKO KOJIH SE ODLAZILO U NOV

Za otpremu ljudi iz grada postojalo je više kanala u raznim pravcima, a kao najvažniji su bili: Žitnjak - Ivanja Rijeka, Žitnjak - Ščitarjevo, Cučerje, Vrapče, Remetinec.

Svi ti kanali imali su više pravaca kretanja.

Među najvažnijim kanalima sa relejnim punktovima bio je Zagreb - Ivanja Riječka - Šćitarjevo. Iz Zagreba u pravcu Ivanje Rijeke vođeni su ljudi Radničkom cestom preko Kolarovog sela uz kanal do Ivanje Rijeke. Zatim, preko Borongaja, Žitnjaka do Ivanje Rijeke, kao i preko Kumlerovih livada, rukavca Savice, Kolarovog sela, Ivanje Rijeke ili Šćitarjeva. Po neki put izvodili su se ljudi preko Dubrave - Sesvetski Kraljevac - Žitnajk - Ivanja Rijeke i Šćitarjevo. Ovo je bio jedan od najjačih kanala, jer su postojale mogućnosti da se izlazi iz grada u više pravaca. Zborna mjesta na kojima su se formirale kolone za taj pravac kanala bila su slijedeća: Staro sajmište - Heinzelova, Varaždinska (sada Proleterskih brigada), Svetice, Harambašićeva i Radnička cesta.

Pravac kanala: Zagreb - Čučerje bio je preko Maksimira i Miroševca. Zborna mjesta za taj kanal bila su: Harambašićeva, Maksimirска i Bukovačka cesta.

Kanal: Zagreb - Remetinec, pravac kretanja je bio preko Savskog mosta, a zborna mjesta za formiranje kolone bile su Cvjetnata cesta i Vrbik.

Kanal preko Vrapča imao je dva pravca: jedan preko gornjeg Vrapča i zapadnih obronaka Sljemena prema Pušćoj Bistri, a drugi je bio preko Jaruna na Remetince, pa prema Žumberku. Zborna mjesta za taj kanal bila su Zagorska ulica, Črnomerec i Kustošija.

Na svim navedenim kanalima često su se mijenjali smjerovi kretanja, kao i zborna polazna mjesta, da ne bi bilo upadljivo za okolinu češće kretanje kolona ljudi.

Pod kraj 1942. godine, vjerojatno u rujnu, na rad u Odbor dolaze Slavko Petreković - Britva i Ivan Mučnjak Mali. U odboru su već od ranije radili drugovi Ivan Javornik - Lala, Mirko Lončarec - Joža i drugarica Ožegović - Kaja. Ispred MKZ (Mjesni komitet KPH Zagreb) za rad odbora bio je tada odgovoran član MK drug Ladislav Parfant - Umjetnik, koji je na ovoj dužnosti poginuo ožujka 1943. godine u Palmotičevoj ulici u borbi sa agentima. Odbor u ovom sastavu je vanredno dobro radio sve do velike provale ožujka 1943. godine kada su Mirko Lončarec - Joža i Ožegović - Kaja na zadatku pali u ruke ustaške policije. Poslije njihovog pada u odbor na rad su došli Ivica Kunštek - Munja, a malo kasnije drug Istrijanac (pravo ime nepoznato), drugarica Mala. Ispred MK tada je bio zadužen za rad Odbora član komiteta Slavko Blažina - Beli.

ORGANIZACIJA I NAČIN ODVOĐENJA LJUDI I RAZNE OPREME ZA POTREBE NOB

Ustanak u zemlji brzo se širio i razvio u neposrednoj blizini Zagreba. Parallelno se razvijao pokret i u gradu. Razne akcije, sabotaže i diverzije postaju sve masovnije. Represalije od strane ustaša i okupatora, pojačavaju se i pojavljuju u raznim vidovima. Hapšenja su sve češća, ljudi masovno strijeljaju, a vješanja se vrše po gradu na javnim mjestima. Obično za jednog okupatorskog agenta ili vojnika strijeljano je 10 pa i više talaca. Zatvori su bili puni građana, ponajviše nevinih ljudi, koji su u zatvorima čekali na odmazdu. Kod građana su naglo rasle simpatije prema NOB. Na osnovu svega raste i broj dobrovoljaca za odlazak u partizane. Ne odlaze samo oni koji su morali ići uslijed kompromitiranja. Represalijama je neprijatelj pospješio masovniji odlazak u partizane. Radom u NOP-u aktivisti su se brzo kompromitirali, pa su morali napuštati grad. Jasno, sve je to iziskivalo dobru organizaciju odvođenja ljudi u partizane.

Ulični i tvornički NOO, kao i odbori na fakultetima, te partijske celije i aktivisti svih nivoa i foruma bili su glavni i najvažniji nosioci mobilizacije ljudi i prikupljanja opreme i raznog drugog materijala u gradu za potrebe partizanskih jedinica. Zaduženi drugovi i drugarice iz uličnih i tvorničkih odbora i partijskih celija, prijavljivali su svojim matičnim odborima ljudi koji su se odlučili za odlazak u NOV. Za svakog druga i drugaricu koji su trebali ići u partizane, odbori su davali kratku biografiju i karakteristiku. Tako sređeni dokumenti su upući-

vani u matične odbore odgovornim drugovima. Iz matičnih odbora dokumentacija je preko veza išla u RK, a od rajonskih komiteta po jednom svom zaduženom članu upućivani su dokumenti u Odbor za otpremu.

Organizacija je bila tako postavljena, da su se svakodnevno održavale osobne veze između uličnih, tvorničkih i drugih odbora sa zaduženim drugovima iz matičnih odbora po pitanju odlaska ljudi u NOV i prikupljanje materijala. Isto tako svakodnevno su održavane veze između rajonskih komiteta i matičnih odbora a također odgovornih drugova iz RK i sveučilišta sa članovima Odbora za otpremu. Veza između MK i odbora vršila se također svakodnevno preko člana komiteta zaduženog za rad odbora. Pored navedenih veza, članovi odbora su svakodnevno održavali veze sa relejnim punktovima. Na osnovu tako postavljene organizacije održavanja veze Odbora za otpremu imao je povoljne uslove da rukovodi sa otpremom ljudi u NOV. Kroz uvid dokumentacije i dnevnog referiranja, odbor je stvarao plan za formiranje grupa za odlazak u partizane.

Unapred se precizno razradivala brojnost grupe, zborna i polazna mjesta, tačno vrijeme dolaska na zborni mjesto kao i polaska, oznaka vodiča, način odijevanja ljudi koji odlaze u NOV i pribor koji smiju sobom nositi. Određivani su unutar grupe vođe trojke ili petorce. Zatim, odredio bi se pravac kretanja na kanalu i odstojanje u koloni. Razradilo bi se pitanje, što raditi u slučaju nailaska neprijatelja ili pravljenja smetnji na mitnicama.

Grupe za otpremu obično su formirane od 10-12 ljudi. Prakticiralo se da svaka grupa bude podijeljena na 3-5 podgrupa, a na čelu podgrupe odredilo bi se jednog druga ili drugaricu za održavanje veze sa ostalima u podgrupi. Od momenta prijavljivanja za odlazak u NOV, pa do prve relejne stanice izvan grada, gdje su ljudi predavani drugim vodičima, vođe podgrupa bili su odgovorni za svoje ljude. Sa vodama podgrupa dan prije odlaska održavao je vezu član odbora, koji je narednog dana bio vodič cijele grupe. Tada je on davao temeljita uputstva vodama podgrupa po pitanjima zbornog mjesa, vremena dolaska na zborni mjesto, koliko će biti odstojanje u koloni za vrijeme pokreta, način odijevanja i što sve ljudi smiju sa sobom ponijeti. Osim toga data su detaljna uputstva šta raditi u slučaju legitimiranja i pretresa za vrijeme pokreta ili na mitnicama, kao i za ponašanje u toku pokreta i održavanje veze, prateći svog prethodnika u koloni. Na koncu je rečeno po čemu će raspoznavati vodiča i vođe podgrupa, a zatim bi poravnali svoje satove sa satom vodiča. Posebno je skrenuta pažnja na tačnost dolaženja na zborni mjesto, disciplinu i poštivanje navedenih uputstava. Nakon dogovora sa članom odbora - vodičem, vođe podgrupa sastali bi se sa ljudima svoje podgrupe i prenijeli im sve dobivene upute i zadatke. To su bile posljednje veze pred odlazak.

Polazna zborna mjesta su obično određivana u pravcu kretanja kolone. Ta mjesta nisu smjela biti suviše prometna i morala su biti pregledna, da bi u slučaju upada agenata pružila mogućnost da ljudi izbjegnu hapšenja. Na zbornom mjestu vodič je određivao tačno mjesto za svaku podgrupu, a ljudi su se morali raspoređiti po dvojica na određenom odstojanju. To se radilo zbog toga da okolina ne bi ništa zapazila, postoje za vrijeme rata svako grupiranje ljudi bilo opasno. Grupa je raspoređivana na zborni mjesto dva po dva u duljini jednog kilometra. Bilo je slučajeva da su pojedinci zakasnili 2-3 minuta, pa taj dan nisu mogli ići. Oni koji su odlazili u NOV uzimali su odjeću i obuću shodno godišnjem dobu. Nije se dozvoljavalo da se nose veće rezerve veša ili obuće, kao ni bilo kakav pribor (koferi ili ranci) što bi ih putem opterećivalo i u slučaju pretresa kompromitiralo. Ovo je činjeno zbog toga da ljudi koji odlaze u NOV ne bi bili uočljivi i zapaženi kako u kretanju do zbornog mjesa tako i u maršu do prve relejne stanice.

Član odbora za otpremu (vodič) dolazio je dvije do tri minute ranije sa biciklom na zborni mjesto, radi njegove kontrole, kao i kontrole dolaska grupe na određeno mjesto. Ako je bilo sve u redu, davao se znak za pokret prvoj, pa zatim ostalim podgrupama. Hodalo se je na odstojanju od 150 do 200 m. Vodič je išao na čelu kolone, a ponekad bi se biciklom vratio do začelja, provjeravajući

da lije sve u redu. Na cijeloj marš-ruti do prve relejne stанице on je određivao odstojanja u koloni prema situaciji na terenu. Ukoliko je promet bio veći, odstojanje je bilo manje, kako bi svaki u grupi mogao pratiti svog prethodnog u koloni. Svaki čovjek u grupi poznavao je samo vodu svoje podgrupe. Glavnog vodiča su upoznавали tek dolaskom na relejnu stanicu. Naime, moralo se pridržavati stroge konspirativnosti, s obzirom na to da su Gestapo i UNS pod svaku cijenu htjeli onemogućiti i paralizirati organizaciju slanja ljudi i opreme u NOV. Polazak iz grada obično se određivao u popodnevnim satima od 18-19,30 sati, zavisno od godišnjeg doba i prilika koje su vladale u okupiranom gradu. U to vrijeme frekvencija preko mitnica bila je najveća, pa je to pogodovalo za izvođenje ljudi iz grada. Dolaskom na prvu relejnu stanicu vršila se primopredaja ljudstva, dokumentacije i materijala koji je tom prilikom dopremljen. Za svakog druga i drugaricu dostavljala se je propusnica, koja je služila kao dokumenat, da dolični dolazi u partizane legalno i organizirano preko određenih organa. Kao takav primljen je u odred na oslobođenom teritoriju. Svaku propusnicu potpisivao je ovlašteni drug iz odbora za otpremu. Na relejnoj stanicu razoružavali su se oni koji su sa sobom nosili oružje. To je važilo i za uniformirane ljudi i za sve profesije. Razoružavanje se vršilo radi predostrožnosti, pošto nije bilo isključeno da neprijatelj ubaci svoje ljudi koji bi mogli putem pobiti kurire i oni postati gospodari situacije.

U partizane su odlazili ljudi raznih profesija i godina starosti. Najviše je odlazilo radnika, zatim srednjoškolaca i studenata. U toku 1943. godine u partizane je otišao veliki broj domobranskih vojnika i podoficira sa potpunom ratnom spremom.

U razdoblju od listopada 1942. do kolovoza 1943. godine otpremljeno je preko navedenih kanala u svim pravcima preko 2500 drugova i drugarica. Ti ljudi su, uglavnom, otišli na teritorij Žumberaka, Banije, Kordunja, Zagorja, Kalnika, Posavine i Moslavine, pa čak i u Slavoniju. Tokom 1942. godine prebacivanje se vršilo svaki drugi dan, a 1943. skoro svaki dan. Bilo je 1943. godine slučajeva da su u jednom danu, samo najednom kanalu, prebacivane grupe od 20-25 ljudi.

Jačanjem NOV, stvaranjem slobodnih teritorija, kao i izvršenjem više uspjejih akcija u neposrednoj blizini Zagreba, kod građana je raslo povjerenje u NOB. To je pospješilo prijavljivanje ljudi svih slojeva za odlazak u partizane. Sve su se manje ljudi odazivali pozivima za ustaške i domobranske jedinice. Dobar dio mobiliziranih izbjegavao je odlazak u neprijateljske jedinice i prijavljivao se za odlazak u partizane. Ta činjenica je vršila sve veći pritisak na veze za odvođenje ljudi iz grada, a istovremeno pružala mogućnost neprijatelju za ubacivanje konfidenata. U takvoj situaciji pred članove odbora za otpremu postavljali su se složeni i teški zadaci. S obzirom na aktivnost neprijatelja da paralizira slanje ljudi u partizane, uvjeti za rad članova odbora, i svih ljudi koji su radili po tom pitanju, postajali su sve teži. No, bez obzira na sve, ljudi su se pod svaku cijenu moralni prebacivati iz grada, pošto je njihov opstanak u gradu postajao nemoguć poslije odbijanja da idu u ustaše ili domobrane.

Ti ljudi, kao i svi oni koji su se dobrovoljno javljali za odlazak u partizane, nisu smjeli osjetiti da postoje bilo kakve poteškoće za odlazak iz grada. Osim toga, duže čekanje moglo ih je pokolebiti u realiziranju svoje odluke. Odbor je sve to imao u vidu, pa je ulagao napore, da svi prijavljeni ljudi budu na vrijeme otpremljeni. Napominjemo, daje iz Zagreba (osim radnika, srednjoškolaca i studenata) u partizane otpremljeno mnogo ljudi raznih profesija. Naročito ističemo da je dosta medicinskog osoblja otišlo na slobodni teritorij koje je obično donosilo skupocijene instrumente i razne medikamente. Početkom 1943. godine drug Mali je izveo iz grada 9 lječnika, koji su sa sobom nosili veće količine raznih instrumenata i lijekova. Većina otpremljenih ljudi iz Zagreba bili su rukovodioći u jedinicama NOV. Pored toga, partizanske radionice popunjavale su se stručnom snagom, a isto tako i drugi objekti i sektori gdje su bili potrebni stručni ljudi. Članovi odbora bili su zbog toga svjesni važnosti i veličine zadatka na tom

polju. Zato je za članove odbora bila najveća sreća kada su bez teškoća dovodili ljudе na relejnu stanicu.

Pored otpremanja ljudi članovi odbora prebacivali su materijal i opremu. Dio materijala i opreme prenosili su ljudi koji su odlazili u partizane. Organizacija prebacivanja većih pošiljki razne opreme i materijala nije bila u nadležnosti odbora za otpremu već drugih organa.

UVJETI POD KOJIMA JE RADIO ODBOR ZA OTPREMU

Masovni odlazak ljudi raznih profesija i domobranskih vojnika i starješina iz okupiranog Zagreba, kao i prebacivanje razne oreme i materijala, obezglavilo je okupatora i ustaške vlasti. Poduzimali su drakonske mjere da bi to sprječili. Pomenuli smo daje u prvom kvartalu 1943. godine odbor pretrpio ozbiljne gubitke. Zatim, u drugom kvartalu 1943. godine uhapšen je drug Ivan Kunštek - Munja. On je poslije saslušanja osuđen i upućen u logor.

I pored osjetnih gubitaka odbor je i dalje nastavio s radom. Budući da se popunio on je opet uspješno obavljaо sve postavljene zadatke.

Neprijatelj je u tom periodu posvetio naročitu pažnju konfidentskoj službi. Težnja mu je bila: ubaciti svoje ljude na veze za odlazak u partizane. Tako na primjer u travnju 1943. godine kada je drug Britva sa zbornog mjesta, Heinzelova ulica kod starog sajmišta, trebao voditi grupu od 15 ljudi, nije došao jedan čovjek. Kolona je krenula u pravcu Radničke ceste, preko Zitnjačke mitnice i Kolarovog sela. Nakon izlaska iz sela (oko 500 m) Britva je primijetio čovjeka odjevenog u seljačko odijelo na novom biciklu da se kreće iza kolone na odstojanju od 100-150 metara. Kad je kolona odmakla dalje od sela, Britva ju je zaustavio da bi utvrdio namjere nepoznatog čovjeka. Kada su ljudi posjedali pored puta, taj čovjek je pustio bicikl na jednu oranicu pregledavajući istu. Tada se dobio dojam da je to čovjek iz okolice koji je došao obići svoju zemlju. Budući da je uslijedio pokret on je krenuo biciklom za kolonom. Britva je shvatio da dotično lice prati kolonu, koja je već skoro stigla na relejnu stanicu, pa je dao zastanak da se ljudi odmore pod jednom vrbom na livadi. Na toj relejnoj stanici nalazili su se vodiči. Oni su imali zadatak da vode ljude dalje. Tada je Britva krenuo ka nepoznatom čovjeku. Budući daje primijetio da Britva ide prema njemu, okrenuo je bicikl i počeo bježati. Britva je na njega opalio dva metka iz pištolja. Očito je bilo daje to bio ubaćeni ustaški konfident i daje imao zadatak da otkrije pravce kanala, relejne stanice i ljude koji rade na tim zadacima.

U drugoj polovici svibnja 1943. godine agenti su postavili zasjedu na kanalu pravac Svetice - Kolarevo Selo. Tog dana je drug Mali nosio omot od 8 kg skupocjenih lijekova. Već na zbornom mjestu kada je primao materijal primijetio je agente. Bio je tu i agent Kurešić, dobro poznat članovima odbora. Zasjeda je bila postavljena sve do Kolarovog Sela. Zadatak agenata je bio: utvrditi pravac kretanja, Malog uhvatiti živog i pohapsiti ljude.

Međutim, taj dan on nije vodio ljude. Na osnovu toga agenti su se već na zbornom mjestu rasporedili. Jedan dio agenata ostao je na Sveticama, tri agenta su krenula ispred Malog, a tri iza njega. Primjetivši daje upao u klopku ubrzao je korak prestigavši agente ispred sebe. Skrenuvši sa Borongajske ceste na polje uspio je svih šest agenata ostaviti na odstojanju od 100 metara. Pripremajući bombu i pištolj primijetio je da su agenti počeli za njim trčati. Odlučio je da bježi, pošto borba sa 6 dobro naoružanih agenata nije mu pružala nikakvu šansu. U slučaju njegove smrti agentima bi pao bogat plijen u lijekovima. Osim toga bi preko etiketa na njima uslijedila masovna hapšenja. To je i bio glavni razlog za bježanje. U potjeri za njim agenti su zaostali oko 200 metara. Vidjevši da im plijen odmiče počeli su pucati, ali ga nisu pogodili. Pucanjem su upozorili agente u Kolarovom Selu, da budu oprezni, pošto plijen bježi prema njima. Ispred Kolarovog Sela slučajno su se nalazila dva vodiča sa relejne stanice i Britva sa biciklima,

pa su sa njima uspjeli izbjegći zasjedu u Kolarovom Selu. Zahvaljujući neopreznosti i kukavičluku agenata ostali su svi živi i spašen je sanitetski materijal.

Istrijanac je u prvoj polivici srpnja 1943. godine kanalom Donje Vrapče vodio grupu od 10 ljudi. Kada je došao sa kolonom u blizinu zbornog mjesta relejne stanice, iz kukuruza napali su ih agenti UNS-a. Tom prilikom dva druga su uhapšena. Ostali iz grupe uspjeli su pobjeći, pa su kasnije prebaćeni u partizane. Istrijanac je pružao otpor pištoljem. Bio je lakše ranjen u lice. Kasnije je i on otišao u partizane.

Britva je 12. kolovoza 1943. godine trebao odvesti 6 studenata medicine u partizane. Bili su predviđeni za Zumberak i Baniju. Prethodno je bilo dogovorenno da se krene u 18 sati sa zbornog mjesta iz bivše Varaždinske ulice na prostoru nogometnog igrališta »Građanskog« do Cvjetne ceste. Za tu grupu bio je zadužen student Binički, koji je održavao vezu sa ostalima. Kada je Britva došao na zorno mjesto, umjesto studenata naišao je na zasjedu agenata kojom je bio okružen sa svih strana. Tu je bio i agent Stjepan Kurešić, kojeg je Britva dobro poznavao, jer je ranije s njim radio u tvornici »Braća Ševček«. Budući daje Britva primjetio da nema studenata na zbornom mjestu odlučio je da se borbom izvuče iz obruča. Skočio je na bicikl i izvadio pištolj. U tom momentu agenti su počeli pucati. Zahvaljujući prometu i udaljenosti 50-60 m efikasnost pištoljskih metaka bila je slaba. Krenuo je Cvjetnom cestom prema Savi. Međutim, i na tom pravcu bila je postavljena zasjeda. Na agente je Britva otvorio vatru iz pištolja nakon čega su se oni razbijezali. Tako je sebi stvorio izlaz za bijeg jednom stazom kroz kukuruz prema Vrbiku i u pravcu trkališta Miramara. Na nesreću, blokada je bila postavljena na cijelom jugoistočnom dijelu grada. Pošto je Britva tog dana morao stići do relejne stanice Ivana Rijeka, odlučio je da krene preko Borongaja, Žitnjaka i Kolarovog Sela. Ali i na tom pravcu naišao je na zasjedu. Vratio se prema gradu i ponovo krenuo pravcem Kumlerovih livada. I tu je naišao na zasjedu koja je počela pucati na njega. Odmah je krenuo prema žitničkoj mitnici odlučivši da izade iz grada. Od mitnice prema Kolarovom Selu bila je blokirana cesta i pješačka staza. Britva je pošao stazom, a agenti koji su bili u zasjedi na cesti vikali su svojima: »Držite ga! Ide u vašem pravcu«. Agenti su se pojavili iz kukuruza. Britva je na njih otvorio vatru i jednog ranio. Napokon se probio iz obruča i krenuo u pravcu Ivanje Rijeke. Došavši na određeni cilj primjetio je da su mu prostrijeljene hlače, vindjaka i probušena guma na biciklu.

Spavanje ilegalaca u Zagrebu bilo je organizirano po određenim ljudima iz matičnih odbora i drugih foruma. I pored toga problem spavanja za ilegalce, a posebno za članove odbora, bio je dosta težak. Neki ilegalci su se i sami snalazili za spavanje kako su znali i umjeli. Na primjer, Mali je izvjesno vrijeme 1943. godine spavao na tavanu zgrade na uglu Frankopanske i Dalmatinske ulice. U to vrijeme u zgradi se nalazila komanda njemačke i talijanske intendanture. Tu je bio najsigurniji. U slučaju noćnog pretresa ta zgrada bi bila pošteđena, pošto su je koristili okupatori. Isto tako Britva je početkom 1943. godine spavao 10 dana kod jedne porodice koja je pripadala »Kulturbundu«. On se toj porodici predstavio kao povratnik iz Njemačke, izručivši pozdrav njihove rođakinje iz Minheina, iako u Njemačkoj nikada nije bio. Za tih 10 dana imao je osiguran stan i hranu i bio je siguran u slučaju noćnih racija.

Doživljavale su se ponekad neugodnosti prilikom dolaženja na spavanje, budući da su porodice, zbog prisustva ilegalaca, bile ugrožene u slučaju pretresa. Mali je, na primjer, jednom došao na spavanje kod jedne radničke porodice, koja je imala jednosobni stan i dvoje male djece starosti 1-3 godine. Sve je bilo dobro dok se nije počeo spremati na spavanje. Kad se Mali raspremao, muz i žena su primijetili kod njega pištolj i bombu. Žena je, naslonivši se nad ležaj svoje djece, počela plakati, a muž se je okrenuo Malom i rekao: »Lako je tebi druže. Ako do čega dode ti ćeš se braniti i borbom, moguće, spasiti, a šta će biti sa mnom, ženom i nejakom djecom«. Pošto je shvatio u kakvoj bi situaciji bila ta porodica u slučaju pretresa i budući daje razumio ljubav roditelja prema djeci, Mali se obukao i otišao, bez obzira što je već odavno nastupio redarstveni sat. Više je

volio da izloži svoj život opasnosti, nego da, eventualno, uništi živote sretne porodice. Manevrirajući kroz mračne ulice otišao je prema Savi i prosjedio noć u jednoj kabini na kupalištu.

Ilegalci su voljeli da sami osiguraju bilo kakvo spavanje, jer su se tada osječali sigurnijima. Radi toga su koristili svoju snalažljivost. Tako je, na primjer, Beli često spavao u jednoj postolarskoj radionici, a ponekad s njim i Britva. O tome vlasnik radionice nije ništa znao, jer je spavanje organizirano preko radnika koji je tu radio. Članovi odbora, prilikom otpreme ljudi van grada, uslijed redarstvenog sata, nisu se mogli vratiti u grad, pa su noćili u štalama u Ivanjoj Rijeci, Šćitarjevu, Kolarovom Selu i u Vrapču.

Britva je travnja 1943. godine trebao prenoći u Heinzelovo ulici kod porodice Petek. To je bilo na veliku subotu katoličkog uskrsa. Međutim, u tom stanu bila je postavljena zasjeda od 5 agenata. Na signal zvonca otvorila su se vrata, ali umjesto domaćina pojavili su se agenti uperenih pištolja i s uzvikom: »Ruke u vis!« Britvi drugo nije preostalo nego da ih posluša. Tada je jedan agent zatvorio ulazna vrata. Voda grupe agenata naredio je agentu Vladi Propadalu da Britvu legitimira i pretrese. Dok je ovaj to vršio, ostali agenti su pretresali stan. U međuvremenu, dok je agent utvrdio vjerodostojnost dokumenata (ličnu legitimaciju i akt o oslobođenju od vojne obaveze), Britva je spustio ruke i krenuo prema sobi da baci opušak u pepeljaru. Tek tada ga je primjetio Petek i rekao da mu je stradala drugarica. U sobi pored Peteka nalazio se jedan agent i simpatizerka Laura, Jevrejka. Agent Propadalo, budući daje provjerio Britvine dokumente, zapitao je vođu agenata: »Sta čemo sa gospodinom?« Odgovorio mu je da ga pretrese, a potom odvede u stanicu na saslušanje. Britva je kod sebe imao pištolj, dva okvira municije, bombu i dvadesetak pisama koje je tog dana primio na relejnoj stanci, da ih ubaci u poštanski sanduk. To su bila pisma naših boraca, koji su se javljali svojim najbližima. Agent, pretresajući Britvu, naišao je preko hlača na cijev pištolja. Istovremeno je i Britva zgradio pištolj za ručicu. I agent i Britva otimali su se za pištolj koji je bio prislonjen na Britvinom stomaku. Agent je jednom rukom držao cijev pištolja, a drugom je čvrsto držao Britvinu ruku kojom je Britva držao pištolj. Britvina lijeva ruka bila je slobodna, pa je njom počeo udarati agenta po glavi i licu. Vidjevši sve to Petek je počeo bježati, a za njim i agent koji je bio u sobi, zatim i ostala trojica koji su pretresali kuhinju, smočnicu, WC i predsoblje. Zadnja je napustila stan Laura, koja je kao Jevrejka bila u naročitoj opasnosti. Britva je u rvanju uspio izvući pištolj iz hlača, ali ga još uvijek nije mogao koristiti, jer je agent jednom rukom držao cijev, a drugom za ojačani dio pištolja. Britva nije imao mogućnost da otkoči i da puca. Rvao se je sa agentom na život i smrt petnaestak minuta. Najzad mu je uspjelo otkočiti kočnicu i opaliti dva metka u agenta koji je pao mrtav. Petek je u bijegu bio ranjen i uhvaćen i najvjerojatnije dotučen u toku istrage. Laura je nakon 4-5 dana otišla u partizane. Sutradan su ustaške novine pisale daje revnosno poginuo ustaški izvidnik od odmetničke ruke. Tom prilikom Britvi su ostali lični dokumenti, a u tuči izgubio je bombu i šaržer municije. Sva pisma boraca je spasio.

Okupacione i ustaške vlasti su češće vršile noćne pretrese stanova pojedinih kvartova. Tako su početkom 1943. godine pripremali pretres najvećih razmjera pri čemu su upotrebljavali i vojne formacije. Mjesni komitet Zagreb tada je donio odluku da se svi ilegalci za nekoliko dana povuku u rajon Zaprešić — Brdovec. Poslije izvršenih pretresa svi ilegalci su se sretno vratili u Zagreb i nastavili s radom.

Ima mnogo porodica koje su davale prenoćišta ilegalcima, bez obzira što su se nad njima vršile najoštire represalije, kad bi kod pretresa ustaše zatekle neprijavljeni lica. Bilo je slučajeva daje agentima uspjelo prilikom pretresa naići na ilegalce. Tada su svi članovi tih porodica bili osuđeni na smrt ili logor. Ističemo, da su simpatizeri i ostali građani, davanjem prenoćišta ilegalcima, činili veliku uslugu Partiji i NOP-u.

Za ilegalce je stalani problem bila ishrana. To se naročito odnosilo na članove odbora, koji su uvijek bili u pokretu otpremajući ljudi i materijal na slo-

bodni teritorij. Svakodnevno su održavane veze u gradu i na relejnim stanicama van grada. U najviše slučajeva ilegalci šu se prehranjivali obično kod onih simpatizera, koji su im davali prenocišta. Napominjemo, da ilegalci u NOP-u proganjani od policije, nisu imali sredstava za prehranu i život. U tome su najveće teškoće imali oni ilegalci za koje su agenti UNS-a imali analog da ih hapse, a u slučaju otpora da ih ubiju. Ti drugovi nisu smjeli ići jesti u gostionice ili restauracije, pošto su agenti u njima postavljali zasjede. Nisu bili rijetki slučajevi da su takvi drugovi izvršavali svoje zadatke, a da po cio dan ne bi ništa jeli.

Lični život svih ilegalaca, a posebno onih koji su bili kompromitirani i za kojima je tragala policija, bio je jako težak. Ti mladi ljudi, u interesu NOP-a, morali su se odricati mnogo čega. Nisu posjećivali kina, zabave i sportske priredbe. Morali su izbjegavati svaku razonodu. Da bi ostali nezapaženi i bili korisniji u ilegalnom radu, morali su izbjegavati prijatelje i poznanike i disciplinirano i odgovorno obavljati svoje zadatke.

Veći dio ilegalaca u okupiranom Zagrebu imali su ogromne poteškoće u odijevanju. Budući da nisu imali stalno mjesto stanovanja, odjeća im je bila razasuta po cijelom gradu kod simpatizera. Pošto su takvi stanovi bili često provajivani, ili su te familije odlazile u partizane, odjeću i obuću ilegalaca pljenili su agenti. Gubitak jednog dijela garderobe u najviše slučajeva dopunjavao se tako što su simpatizeri davali dio svoje odjeće. Konspiracija je bila važan elemenat za uspješan rad u NOP-u, a posebno za ilegalce koji su radili na otpremi ljudi i materijala za NOV. Ljudi koji su aktivno radili u NOP-u nisu međusobno znali prava imena i prezimena niti tko kakvu funkciju obavlja. Pored toga nije se smjelo znati gdje tko radi i stanuje, ako je bio u radnom odnosu i imao legalan stan. Uglavnom, svi aktivisti su imali konspirativna imena. Poznanstvo po nadimku bilo je samo sa višom i nižim vezama.

Radni sastanci članova odbora održavali su se prema ukazanim potrebama i zadacima. Oni su se održavali rijetko u stanovima, a češće na otvorenom prostoru na periferiji grada. Sastanci su bili obično kratki i konkretni. Razradom zadataka svakom članu je određeno šta treba izvršiti. Na sastancima se nikad nisu smjele voditi nikakve pribilješke. Svaki član dobivene zadatke morao je pamtitи. Dolazak na sastanke i odlazak po njihovom završetku bili su uvijek pažljivo organizirani. Nije se dolazilo grupno već jedan po jedan u razmaku 5-10 minuta. Onaj koji je zakazivao sastanak uvijek je dolazio posljednji. Nikakvo zakašnjenje nije se toleriralo. U slučaju da netko od drugova nije došao, sastanak se nije održavao radi opreza. Za tačno vrijeme održavanja sastanka obavještavalo se jedan-dva sata ranije na redovnim svakodnevnim vezama. Da bi se znalo da li se u stan može ulaziti bili su dogovoreni i znakovi koji trebaju biti na prozoru. Ugovorene su i lozinke sa onima kod kojih će se održati sastanci. Osim toga, postoje su i straže-izvidnice, koje bi u slučaju nailaska agenata na vrijeme izvjestili drugove. Ovakva organizacija i mјere predostrožnosti poduzimane su radi sigurnosti. Održavanje svakodnevnih veza bilo je organizirano na principu odozgo na dolje. Takav način održavanja veza bio je postavljen radi toga da bi se svakodnevno prenijeli zadaci, direktive, razne informacije, kao i uputstva o nekim zadacima MK i drugih organa. U načelu važilo je pravilo, daje viša veza odredivala mjesto i vrijeme, kao i kontrolno mjesto, za dnevne veze. Na vezu su ljudi morali dolaziti sami. Prije nego se stigne na određeno mjesto morao je svaki prekonstrolirati da li ga slučajno ne prate agenti. U slučaju praćenja nekog od drugova dotični nije smio doći na zakazano mjesto na vezu, već je morao na bilo koji način izbjegći asci agenata i kasnije doći na kontrolno mjesto. Ono je bilo uvijek određivano unaprijed u slučaju da se nije mogla održati redovna dnevna veza iz bilo kojih razloga. Svi oni drugovi koji su bili došli na redovnu vezu morali su biti jako obazrivi kada su išli na kontrolno mjesto, pošto im nije bio poznat razlog nedolaska ostalih drugova. Mjesto za kontrolnu vezu trebalo je ispunjavati dva uvjeta: da se sa skrivenog mjesta moglo kontrolirati druga prilikom dolaska na vezu; da ono bude podesno za bijeg, ako bi slučajno naišli agenti. Mesta za održavanje dnevnih veza također su morala biti pregledna. Na vezu se moralno

doći tačno u određeno vrijeme. Zbog toga su se satovi nižih veza poravnavaša sa satovima viših veza. Čim bi se svi drugovi okupili jezgrovito su se prenosile direktive, zadaci i predavaie su se razne pošiljke saniteta, municije i druge razne opreme.

Pored redovnih Odbor za otpremu dobivao je i druge vanredne zadatke. Jednom je MK donio odluku da se izvrši likvidacija konfidenta Ivankovića, koji je uspio zadobiti povjerenje rukovodstva NOP-a u okupiranom Zagrebu. Da bi se zaštitio što više, ponekad je obavljao složene zadatke. Istovremeno je intenzivno surađivao sa UNS-om. On je kao konfident nudio veliku štetu partijskoj organizaciji. Uz njegovu pomoć uhapšeno je više članova rajonskih Komiteta i drugih ljudi. Krajem travnja 1943. godine MK raspolaže je sigurnim podacima o njegovom neprijateljskom djelovanju, pa je odlučio da ga se kazni smrću.

Početkom svibnja 1943. godine taj zadatak su izvršili Britva, Beli i Mali. Grupa je sačinila plan. Odredila je mjesto i vrijeme izvršenja kazne. Beli je imao zadatak da Ivankovića dovede na raskrsnicu Hercegovačke i Istarske ulice. Mali je trebao osiguravati izvršenje i povlačenje drugova poslije akcije. Petnaest minuta prije akcije prekontrolirano je mjesto gdje će ona biti izvršena. U određeno vrijeme drugovi su zauzeli svoja mjesta. Britva, koji je trebao izvršiti likvidaciju, čekao je da ga Beli dovede. Tačno u određeno vrijeme Beli je to i uradio i Britva je izvršio likvidaciju. Izvršivši zadatak grupa se povukla Višnjevačkim stubama prema Kosirnikovoj ulici. Dok su drugovi silazili niz stube, njima u susret, na mjesto događaja trčao je neki agent. Upitao je Malog zna li tko je gore pucao, a on mu je odgovorio daje netko ubio bandita. Sutradan je ustaška štampa pisala kako su odmetnici ubili svog čovjeka. Svijsni činjenice o svom gubitku htjeli su razbiti strah kod drugih konfidenata i održati moral ustaških agenata.

U prvoj polovici 1943. godine u Željezničkoj radionici izvršeno je masovno hapšenje za vrijeme rada. Čitavo to područje bilo je blokirano od strane UNS-a, pa nisu postojale mogućnosti za bijeg simpatizera i aktivista. MK temeljito je ispitao uzroke tog hapšenja. Između ostalog ustanovio je, da je u toj akciji veliku ulogu odigrao poslovoda Nikola Rukavina, konfident UNS-a. On je vodio agente i davao podatke o simpatizerima i aktivistima. Na osnovu takvih podataka MK KPH je donio odluku da se konfident Rukavina likvidira. Taj zadatak grupi prenio je Beli. On je ujedno pomagao na razradi plana. Grupu su sačinjavali Britva, Mali i Zagorac, radnik iz Željezničke radionice. Pošto je Zagorac dobro poznavao Rukavinu, trebao je pokazati tog konfidenta. Za tu akciju izabrano je najpodesnije mjesto i vrijeme. Likvidacija je izvršena (prvog radnog dana poslije Duhova, lipnja 1943. godine i to u 5,50 sati kad je konfident pošao na posao) pred kućom gdje je stanovao (raskrsnica Derenčinove i Markovićeve ulice). Kad je on izašao na ulicu Zagorac je dao znak Britvi koji je odmah pucao na njega. Teško ga je ranio i onesposobio za bilo kakav rad. Akcija je imala velikog odjeka u kolektivu Željezničke radionice i u cijelom gradu. Bila je to sramota za ustaške vlasti, pošto je izvršena na sektoru grada gdje su, uglavnom, stanovali ustaše, okupatorski oficiri i agenti Gestapoa i UNS-a. Rukavina je pogoden sa 5 metaka (4 u grudi i 1 u ghivu). Začudo, ostao je živ. Poslije ranjanja pružena mu je hitna kirurška intervencija. Dok je ležao u bolnici, osiguravali su ga agenti od eventualnog ponovnog napada. To je dokaz daje on za UNS-ubio važna ličnost u konfidentskoj službi. Kažnjen je smrću poslije oslobođenja 1945. godine.

— Svibnja 1943. godine u zgradi na uglu Ilice i Canićeve ulice, kod jednog simpatizera, bile su smještene veće količine raznog sanitetskog materijala. Sticajem okolnosti taj simpatizer i njegova supruga hitno su upućeni u partizane, da se spasu od hapšenja. Njihov stan su pretresli agenti i postavili zasjedu. Nakon izvjesnog vremena agenti su zapečatili stan i stavili svoj katanac na ulazna vrata. Beli je dobro poznavao stan. Znao je gdje je smješten taj materijal, jer je češće spavao kod te porodice. Uskoro je Beli odlučio da se taj dragocjeni materijal iznese i prebaci u NOV. Sama zgrada bila je podesna za tu akciju. Imala je dva ulaza iz Ilice i jedan iz Canićeve ulice. U toj akciji su učestvovali Beli, Britva, Munja i Mali. Beli i Britva su nasilno otvorili stan i uzimali materijal, a Mali i Munja

su osiguravali njihov rad. U toku izvršenja zadatka Mali i Munja su objasnili stanarima da su oni iz ustaškog redarstva. U zgradu su stanovali ustaški oficiri i agenti. Stanarima je bila sumnjava njihova izjava, pa su se počeli skupljati po stužtu. Pored svih teškoča, akcija je uspjela i materijal je prebačen u NOV. Kada je sve bilo gotovo, na mjesto događaja je stigao auto pun policajaca i agenata. Odjek akcije bio je izvanredan. Među građanima se govorilo o smjelosti, hrabrosti i sposobnosti zagrebačkih aktivista.

Češće racije po ulicama Zagreba otežavale su održavanje veza i izvršavanje zadataka. Svako legitimiranje na ulici za aktiviste, a naročito za ilegalce, bilo je opasno i obično se završavalo borbom sa agentima. Takav slučaj dogodio se svibnja 1943. godine kad je Beli vršeći svoju dužnost upao u blokirano područje: Zapadni kolodvor - Keglevičev trg - Čanićeva ulica - Ljubljanska ulica. Na tom sektoru agenti UNS-a vršili su pretrese i legitimirali prolaznike. U tom momentu Beli se kretao sa Keglevičevog trga Tolovčevom ulicom u pravcu Ljubljanske. Na uglu Tolovčeve i Ljubljanske dva agenta su tražila od Belog legitimaciju. On je umjesto legitimacije izvadio pištolj i ubio jednog agenta, dok je drugi počeo bježati vičući stražaru ispred kasarne da puca. Domobranski stražar bio je iznenaden i zbumjen ne znajući u koga da puca. Vidjevši situaciju Beli je pretrčao preko Ljubljanske u Klaićevu ulicu, ušao u jednu kuću i ispred nekog stana u podrumu ostavio kaput i neku važnu dokumentaciju. Zatim je izašao na ulicu, prihvatio za ruku jedno dijete i šetajući udaljio se od tog opasnog mjesta.

Slavko Petreković
Ivica Mučnjak

RADIOTELEGRAFISTKINJA 3. MOSLAVAČKE BRIGADE

U partizane sam stupila 11. marta 1943. godine i, do vremena kad sam postala vezista, nalazila sam se u nekoliko jedinica. Ujunu 1943. godine došlo je na redenje da se iz 32. divizije NOVJ uputi na kurseve veze određen broj drugarica i drugova. Bila sam bolničarka 1. čete, 2. bataljona brigade »Braća Radić«, kada su me pozvali u štab brigade. Komandant Lučić Marko, zapitao me: »Znaš li ti, drugarice, da pišeš?«

Odgovorih da znam. »Da vidim!« reče on. Ja se potpisah, a on mi reče: »Drugarice, ići ćeš u Oficirsku školu, na radio-telegrafske kurs.«

Bilo nije žao i teško. Zašto baš ja da idem iz čete i da se odvajam od svojih drugova!. Odgovorih mu da ne želim ići. On nije na to odgovorio da sam ja stariji borac i da sam zaslужila da idem na takav kurs. Još mi je rekao da radio-telegrafisti rade poverljive stvari, a da ja, kao skojevka, baš treba da to radim. Na kraju je dodao da je tako odlučeno i-da se mora ići.

Drugi dan smo krenuli, bilo nas je devetoro, sedam drugova i dve drugarice. Uputili smo se na Papuk, gde se nalazila komanda Oficirske škole. Tu, na Papuku, bili su drugovi iz pješadije, artiljerije i dr. Nama je saopšteno da idemo u Zvezcevo, a odatle u selo Cikote, pod Psunj-planinu. Tu, na Psunj, na najvišoj koti, povrh Cikota, je naša škola. Došavši u Cikote, već smo našli određen broj drugova i drugarica iz drugih jedinica.

Kada smo se sakupili, bilo nas je oko 70, a možda i više. Imali smo 2 učionice i 2 spavaonice, kuhinju i prostoriju za rukovodstvo radio-telegrafske kursa (škole). Oficirska škola, pa i sam radio-telegrafske kurs, pripadali su VI slavonskom korpusu.

Komandant kursa bio je drug Jovan N. Jović. Nastavnici su bili, mahom, oni domobrani koji su došli u partizane iz domobranske škole veze u Pakracu.

Posle ustajanja, imali smo doručak, a zatim nastavu, koja je trajala do 13, a ponekad i do 14 časova. Posle ručka imali smo samoučenje, gde smo najveću pažnju posvećivali izučavanju morzeove azbuke, a zatim-elektr i radio-tehniku. Na poslijepodnevnom učenju uvijek je bio i po jedan nastavnik. Pored stručnih predmeta, izučavali smo i vojne predmete. Posebna pažnja se obraćala na političku nastavu.

Škola nije imala posebno osiguranje. Sami smo se obezbeđivali stražama i patrolama. Dešavalo se da od napornog učenja i premorenosti stražar počne da puca i da viće da ide banda. Tada bismo svi posjeli određene položaje, patrole bi otišle da ispitaju teren, ali, u većini slučajeva, ne bi bilo nikoga. Došlo se do zaključka da su nam, od silnog učenja, živci popustili i da se od bukava vide ljudi. To se nekako smirilo. U međuvremenu je oslobođen Daruvar, pa je čitava Oficirska škola prešla u Daruvar. Naš kurs je smešten u Osnovnu školu. Tu smo imali povoljnije smještajne uslove.

Nešto o materijalnom obezbeđenju nastave. Materijalno obezbeđenje nastave bilo je vrlo oskudno. U svakoj učionici bio je po jedan taster, nekoliko baterija, zavojnica i-svega jedan aparat. Tu su nam nastavnici pokazivali neke djelove i principa rada. Koliko se s takvim materijalnim obezbjeđenjem moglo naučiti nije teško prepostaviti. Nismo imali udžbenika ni pravila. Nastavnici bi nam diktirali, i to prilično brzo, a mi bismo zapisivali u naše teke. Praktičnu obuku imali smo u Daruvaru, na jednoj radio-stanici.

Kurs (škola) trajao je 4 mjeseca, za koje vrijeme smo se ospozobili za radio-telegrafiste i vratili u jedinice.

Ja sam raspoređena u četu veze 3. moslavačke brigade. Brigada je imala radio-telegrafistu, bio je to drug Žučić Marko. Ja sam s drugom Žučićem radila na radio-stanici 3. moslavačke brigade sve do kraja rata. Imali smo američku radio-stanicu, mislim da je to bila SCR-284-A. Pogonila se ručnim generatorom i suhom baterijom. Mesto radio-stanice bilo je uvek u blizini štaba brigade. Radio-vezu smo održavali, uglavnom, sa štabom divizije. Bilo je određeno vreme rada. Ipak, mi radio-telegrafisti, zakazivali smo i druge termine za održavanje veze. U svako planirano i zakazano vrijeme rada mi smo održavali vezu, bilo daje bilo potrebno vršiti primopredaju telegrama ili ne. Sjećam se da smo sva ta naša dogovaranja obavljali kraticama, koje sam, eto, sada i zaboravila.

Telegrami su bili šifrovani brojčanom šifrom, a šifrom su rukovali za to određeni i obućeni drugovi i drugarice. Dešavalo se da mi, radio-telegrafisti, ne bi uvek tačno primili neku grupu, pa šifranti ne bi mogli dešifrovati dati telegram. U tom slučaju, tražila bi se ispravka teleograma na narednoj, planiranoj ili ugovorenoj, vezi.

Nama, radio-telegrafistima, bilo je najteže kad bi se prekinula žična veza, ili kad bi, u pokretu, trebalo održavati radio-vezu. Tu nije moglo biti nikakvih prepreka, koje se ne bi savladale da bi se veza održala! Sve to, naravno, ako je ona bila unapred planirana ili zakazana. Znajući za takve situacije, mi smo zakazivali veći broj veza. Dešavalo se da bi radio-stanica divizije pozivala našu radio-stanicu a mi se nismo javljali, jer, u to vrijeme, bili smo u pokretu, a veza nije bila predviđena ili se mi nismo mogli javiti zbog momentalne situacije. To bi se vrlo brzo riješilo i mi bismo, neki put, i po dva sata držali slušalice na ušima da bi se uspostavila veza s pretpostavljenim, jer smo znali da će nas oni ponovo zvati. Sve u svemu, nastojali smo da se sve poruke predaju i prime na vrijeme. Za rad koristila se samo radio-telegrafija. Radili smo samo tasterom, jer su mikrofon, iz bezbednosnih razloga, uzeli u štab brigade.

Za prenos radio-stanice imali smo jednog konja. Na njega smo tovarili cje-lokupan komplet stanice. O konju je vodio računa jedan drug - konjovodac. U pokretima mi, radio-telegrafisti, bili smo stalno uz stanicu.

Nešto o ometanju našeg rada.

U radu nas je ometao neprijatelj. Ipak smo uspjevali da, ili mijenjajući frekvencije ili pojačavanjem i selekcijom naših signala, izvršimo primopredaju telegrama. Dešavalo se da smo više puta primali telegrame koje su domobranske jedinice predavaile. Mi smo, takođe, radi obmane, njima predavali lažne telegrame.

Ispričaču jednu epizodu o tome kako se ne ostavlja radio-stanica i u najtežim okolnostima. Pri napadu na jedno neprijateljsko uporište, koje nismo uspjeli osvojiti, jedinica se morala povlačiti. Konjovodac je nekud otišao, pa je drug Zubić otišao da ga traži i tako, tražeći ga, zалutao u šumi. Ja sam ostala sama sa radio-stanicom. Videći da nema pomoći ni od koga, natovarila sam na sebe radio-stanicu i svu njenu opremu i krenula za jedinicom. Na određeno mjesto došla sam pola dana iza ostalih.

Spasila sam radio-stanicu. Komandant 3. moslavačke brigade, drug Gavrilović Veljko (Beker), pohvalio me, unapredio u čin starijeg vodnika i predložio da se odlikujem medaljom za hrabrost. Posebno me je obradovalo - da sam predložena za prijem u Partiju.

Sve do završetka rata bila sam na radio-stanici štaba 3. moslavačke brigade. Kasnije sam premeštena u 32. diviziju, za šefa telefonske centrale, odakle sam se i demobilisala.

Anka Sekulić

VEZISTI PROŽETI TAKMIČARSKIM DUHOM

U rod veze došao sam iz 3. brigade 6. proleterske divizije u proleće 1943. godine. Naime, po preporuci brata otišao sam na telefonsko-linijski kurs koji je organizovan u Gračacu, s ciljem da se priuče - sposobne vezisti od kojih je, kasnije, tj. po završetku kursa, formirana četa za vezu pri komandi 2. ličkog područja.

Kurs je trajao dva meseca. Starešina kursa je bio Radan Dukić, kasnije načelnik veze 2. ličkog područja. Na kursu smo izučavali sledeće predmete: linijsku službu (poljske i stalne linije), telefoniju, taktičku obuku i nastavu gadaњa. Nastava se izvodila pre i posle podne.

Kurs je pohađalo oko 60 kursista. Nastava je bila pretežno praktična, zapravo vrlo malo smo imali teorijskog. Posebno mije ostalo u sećanju to sa kakvom voljom i zalaganjem je svaki pojedinac učio i radio. Organizovali smo takmičenje iz svih predmeta. Na primer: ko će pre postaviti centralu za rad, ko će brže i bolje dati vezu, ko će, pre i tačnije, nabrojati sastavne delove uređaja i opisati ih, ko će se brže popeti na stub, naviti izolator na nosač, postaviti poljsku - kablovsku liniju odozdo, rastaviti i sastaviti pušku i puškomitrailjer zavezanih očiju i dr.

Naime, sve radnje su bile postavljene na takav način. Brojčanog ocenjivanja na kursu nije bilo, isto tako, na kraju kursa, nije saopštavan uspeh pojedinaca, već su najbolji određeni na dužnosti vodnika - komandira vodova i vodnih delegata, srednji za desetare, a svi ostali su bili vezisti, borci.

U vremenu dok sam se nalazio u četi za vezu Komande 2. ličkog područja, četa je radila na postavljanju i održavanju polustalnih i stalnih linija, a manje na postavljanju kablovskih linija. Neke zadatke je četa izvršavala kao celina, a neke po vodovima i odeljenjima - desetinama.

Sa polustalnim i stalnim linijama bile su povezane komande koje su se nalazile na oslobođenoj teritoriji, a to su komande područja i komande mesta. Na ove linije su se naslanjale operativne jedinice. U sedišta komandi područja, kao i komandi mesta, bile su postavljene telefonske centrale. Za izgradnjü po-

lustalnih i stalnih linija korišćen je materijal zatečen na oslobođenoj teritoriji, kao i materijal prikupljan na neoslobodenoj teritoriji.

Način pribavljanja materijala za izgradnju polustalnih i stalnih linija (provodnika i izolatora) sa neoslobodene teritorije vršili smo na sledeći način: u delu linije Bihać - Knin (svaki put je određivano drugo mesto) četa bi se rasporedila tako da su dve grupe bile na obezbeđenju u jednom i drugom pravcu odredene deonice, a treća grupa je imala zadatak da skida provodnik i izolatore, i to tako da se deset linijaša jednovremeno penje na stubove, odvezuje provodnik i skida izolatore (na trasi je bilo 8 parica). Na datim signalima, linijaši na prvom i desetom stubu sekutivno provodnik, a sledeća grupa prima pojedine linije - provodnik i odvajači ga dalje od komunikacije u šumu gde se savija u koturove, a potom odnosi na određeno mesto. Sve je to obavljeno vrlo brzo, tako da od trenutka kada je linija sećena, pa dok se sve grupe nisu udaljile od komunikacije, neprijatelj nije nikada mogao na vreme intervenisati iz najbližeg garnizona.

Održavanje linija vršeno je od strane linijskih nadzornika, koji su se nalazili kod telefonskih centra, a ove su obično bile u sedištima komandi mesta. Opravke (veće), a to je bilo posle ofanziva ili drugog dejstva neprijatelja na linije, vršili su delovi čete na celoj teritoriji područja.

Za vreme dok sam se nalazio u četi za vezu 35. divizije (kraće vreme), smatram da je korisno, stekao sam jedno iskustvo. Naime, raspored ljudstva u četi izvršen je s obzirom na zadatke, tako da je svatko znao svoj posao i zadaci pojedinaca nisu često menjani. Tako, na primer, znali su se linijaši koji su postavljali linije do pojedinih brigada i - to su činili uvek. Kada pojedina brigada ide na izvršenje svog zadatka, deo čete koji je zadužen za održavanje veze sa istom, automatski ide na izvršenje zadatka. Kada su se jedinice divizije nalazile na slobodnoj teritoriji, oslanjale su se i održavale međusobnu vezu preko postojećih polustalnih i stalnih linija.

Savo Sovilj

VEZE U BIOKOVSKO-NERETVANSKOM PODRUČJU

NEŠTO O PARTIJSKIM VEZAMA U MAKARSKOJ

Roden sam u Makarskoj, 2.XI.1921. godine. Radio sam kao zidar, a radničkom pokretu prišao sam 1937. g. kroz organizaciju URS-ovih sindikata. Član SKOJ-a postao sam 1938. godine, a član KPJ 1939. godine, od kada sam i član Okružnog komiteta SKOJ-a za okrug Makarska. Godine 1941. postao sam sekretar Općinskog komiteta KPH za Makarsku, 1942. godine sekretar Kotarskog komiteta KPH za Makarsku, a u aprilu 1943. godine postao sam član Okružnog komiteta KPH za okrug Biokovsko-Neretvanski. U tom komitetu bio sam zadužen za vojna pitanja i obaveštajnu službu. U istoj godini sam preuzeo dužnost sekretara Okružnog komiteta KPH za Biokovsko-Neretvanski okrug. Budući da je Okružni komitet rukovodio svim događajima u NOR-u na tom području, to mi je poznata i problematika uspostavljanja i održavanja veza.

Budući daje od tih događaja proteklo dosta vremena, nisam danas u mogućnosti da se sjetim svih detalja ni točnih imena svih sudionika u vezi, već mi je želja da opišem karakter i značaj veze onog vremena, onako kako se toga ja danas sjećam.

Nakon dolaska druga Tita na čelo KPJ 1937. godine, Partija je intezivirala svoju djelatnost i na našem području. Kako je bilo nužno održavanje svakodnev-

nih veza, zbog raznih informacija u Makarskoj se to, uglavnom, provodilo preko brijačnice Stipe Viskovića, zvanog »Kaškenija«. U njegovu brijačnicu pristizali su partijski radnici iz raznih mesta Makarskog primorja i ostavljali svoje poruke za članove partijskih rukovodstava, kao npr. za Općinski komitet KPH za Makarsku koji se tada nalazio u Makarskoj. Preko brijačnice se odvijala veza i u suprotnom pravcu. Ipak, neposredni dodir učesnika te veze bio je najčešće primenjivan.

Već u 1941. godini, nakon sve jačeg razvoja Partije, a pogotovo nakon izbijanja II svjetskog rata i sve češćeg dolazaka partijskih i skojevskih rukovodioca iz Pokrajinskog komiteta na ovo područje, osjetila se potreba za uspostavljanjem još čvršćeg organiziranijeg punkta veze u samoj Makarskoj.

Za tu svrhu najbolje je poslužila kovačica radionica druga Ante Andrijaševića (tadašnjeg člana Općinskog komiteta KPH.) Ona je postala glavni partijski punkt veze Općinskog komiteta KPH. Sve informacije, poruke, obavještenja, bilo da se radilo o dolasku pojedinih rukovodioca ili informacije obavještajnog karaktera, kao i upućivanje raznih direktiva i kontakata s ljudima iz raznih oblasti društvenog života - sve to je išlo preko radionice druga Andrijaševića. On je tu i stalno boravio, više radi, potreba partijske veze nego zbog potreba posla. Kako je pokret rastao, tako je ta radionica sve manje bivala mjesto gdje se kovalo željezo, a sve više kancelarija za potrebe NOP. Odatile se rukovodilo organizacijama Narodne pomoći, a u tu radionicu (punkt) prispjevali su razni materijali, od hrane do lijekova.

Drug Andrijašević je imao na raspolaganju mnogo aktivista, naročito skojevaca, koji su u svako vrijeme bili spremni da izvrše svaki kurirski zadat u raznim pravcima: da podu na primjer, u Split do Pokrajinskog komiteta ili u Biokovo, gdje su već bile formirane partizanske jedinice. U 1941/42. g. posebno su se kao kuriri, za potrebe Općinskog komiteta KPH za Makarsku, isticale Nada i Anka Srzić i Mirko Glavina, ali i mnogi drugi, kojih je u toj sredini tada bilo mnogo.

Skoro sve stanovništvo predjela Vrpolja u Makarskoj, gdje se nalazila kovačka radionica, znalo je za njenu funkciju, ali nikada nije došlo do njenog otkrivanja, iako je ona, kao takva, djelovala sve do ljeta 1942. godine.

VEZE U BIOKOVSKO-NERETVANSKOM REGIONU

U Biokovsko-neretvanskom regionu međusobno povezivanje organa i organizacija NOP vršilo se na razne načine. Mnogi se među sobom nisu poznavali, ali su ipak uspjevali da se raspoznaju i stupe u vezu. Tako je drug Ivo Rubeša 1941. godine, kao sekretar Opštinskog komiteta SKOJ-a, otisao prvi put u Metković sa zadatkom da se poveže sa tamošnjim drugovima radi organiziranja skojevskih organizacija na njihovom terenu. Rubeši nisu bili poznati drugovi iz Metkovića, ali je bilo, prije toga, dogovoren da će drug Rubeša nositi u reveru kaputa grančicu masline i, kad dode parobrod, koji je plovio na ralaciji Split - Makarska - Metković, da će mu na pristanu u Metkoviću pristupiti, njemu tada nepoznati drug Mile Gabrić, i reći mu: »Druže, ta maslinova grančica više ti ne treba«. To je bio njihov znak raspoznavanja (oba ta druga su poginula u 5. ofanzivi 1943. godine).

Kada je, u prosincu 1941. godine, trebalo po zadatku da podjem u Vrgorac, u kojem do tada nisam bio nikada, rečeno nije da se u glavnoj ulici u Vrgorcu nalazi jedna brijačka radnja, koja sa ulice ima 2-3 stepenice, u koju ja trebam da uđem da se obrijem. Opisanom visokom brijaču, koji se zvao »Mačo«, trebalo je u toku brijanja reći: »Druže, došao sam po one krompire«. Uspostavilo se da je to bilo dovoljno. Za nepun sat vremena bio sam povezan sa drugovima Antonom i Zvonkom Raosom, Duškom Dragičevićem i Antonom Martincem. Odatile je veza krenula preko Orlića i Rilića (biokovski predjeli) za Bačinu, gdje su već bili koncentrirani biokovski partizani.

Akcijama partizanskih jedinica na Biokovu 1942. godine oslobođenje veliki dio biokovskog područja i Primorja, tako da se ukazala potreba za formiranjem jačeg centra veze. Tako je, iste godine, u školi u Tučepima formirana partizanska veza (punkt veze) koja je imala svoju stalnu službu. Najduže je tom vezom rukovodio Jože Vranješ. Tu su stizale poruke u formi pisama koja su kuririma prenošene u raznim pravcima. Na tu vezu stizale su poruke sa zapadnog dijela Makarskog primorja, iz pravca Makarske i Splita, kao i iz pravca Podgore. Tu je bilo stjecište kurira s drugih područja. Ta partizanska veza-ili, bolje rečeno, centar veze-imala je na raspolaganju i telefon koji je bio priključen na staru telefonsku liniju do Podgore, a zatim do Sošića, pomoću poljskog kabla i provizorno izgrađene stalne linije. Veza u Tučepima odigrala je vrlo značajnu ulogu u razvoju partizanskih veza na ovom području u ono vrijeme, a kao takva bila je poznata narodu ovog kraja. Narod je taj punkt nazivao »Veza«, što je ostalo sve do današnjih dana. Narod tog kraja radio je i pomagao tu vezu.

Godine 1943. braća Sveti i Čedo Perić izradili su u Podgori (Čakije) radio-stanicu čiji je prvi radio-telegrafist bio drug Bezinović Zvonko. Radio-stanicom održavane su veze sa štabom Grupe odreda za Dalmaciju, koji se nalazio na splitskom području. Interesantno je spomenuti daje ova radio-stanica odigrala značajnu ulogu u zauzimanju mjesta Zadvarja, 22. kolovoza 1943. godine. Pošto smo imali šifru ustaške radio-stanice, koja se nalazila u Promajni, uspjeli smo dešifrirati jednu depešu te stanice upućenu ustaškoj komandi, iz čega je bilo vidljivo stanje i raspoloženje neprijatelja u garnizonu Zadvarje, što je imalo odlučujući uticaj za napad partizana na taj garnizon i na oslobođenje Zadvarja.

Drugu, novu radio-stanicu, dobili smo sa otoka Visa, početkom 1944. godine, nakon povlačenja naših jedinica sa Biokova na otoke. Ona je bila smještena uz Okružni komitet KPH za Biokovsko-Neretvanski okrug, a služila je, prema potrebi, svim štabovima, koji su se tada nalazili u Biokovu. Radio-telegrafist na toj radio-stanici bio je drug Mate Gospodinović. Šifrovanje i dešifrovanje telegrama vršili su, po pravilu, drugi drugovi. Jedno vrijeme je to radio drug Žarko Despot. Tom radio-stanicom održavali smo vezu sa Oblasnim komitetom KPH za Dalmaciju i Oblasnim NOO na Visu, IV pomorskim obalskim sektorom, štabom 26. divizije, štabom VIII korpusa i još nekim učesnicima, kao što su partizanske jedinice oko Sinja, Vrdova, Brštanova i dr.

Ta radio-stanica je imala skoro presudni značaj za nas. Zahvaljujući njoj bili smo u mogućnosti da se dogovaramo o avionskom snabdijevanju biokovskih partizana sa potrebnim materijalom, što je, u nekoliko navrata, i učinjeno, da javljamo o objektima koje treba bombardovati, o borbama koje smo vodili, o vremenu, mjestu i načinu pristajanja brodova koji su dolazili u Podbiokovlje i dr.

Kako u stvari veza može biti od presudnog uticaja na tok jedne operacije ili bilo kojeg zadatka uopće, poslužiće i primjer postojanja i korišćenja telefonske linije između kopna (Igrane) i otoka Hvara (grad Hvar), u kojem se u X i XI mjesecu 1943. godine nalazio i Oblasni komitet KPH za Dalmaciju.

U to vrijeme, u Podgori se nalazio štab 26. divizije, odakle je rukovodio borbama sa njemačkim i ustaškim jedinicama na čitavom prostoru Biokova. To je bilo vrijeme neprijateljske ofanzive na oslobođeno Biokovo i Primorje. Pošto su se naše jedinice-uslijed nekoliko puta nadmoćnijeg neprijatelja-našle u dosta teškoj situaciji, štab 26. divizije suočio se sa dilemom - što uraditi? Neki članovi štaba predlagali su probor prema unutrašnjosti zemlje preko Biokova, ali, zbog velike snage neprijatelja i zbog nedostatka sredstava za borbu (municije i dr.), taj prijedlog je bio veliki rizik. U takvoj dilemi bilo je od presudnog značaja mišljenje Oblasnog komiteta, a njega smo dobili zahvaljujući telefonskoj vezi između Igrane i grada Hvara. Odlučeno je da se 26. divizija i sve druge jedinice povuku s Biokova na otoke. Tom linijom prenošene su poruke o povlačenju naroda ispod Biokova, takođe na otoke.

Nakon povlačenja 26. divizije na otoke, u Biokovu je ostao Okružni komitet KPH i smjestio se iznad Zaostroga (u Riliću), kao i dijelovi Neretvanske čete, na

terenu istočnog Biokova. Sve veze koje su do tada funkcionalne bile su prekinute.

Kako je komandu i političko rukovodstvo na otocima interesirala situacija na kopnu, bili su prisiljeni slati noćne patrole u malim brodicama do obale, a saznaju o kretanju i ponašanju neprijatelja, koji je, nakon povlačenja naših jedinica, zauzeo to područje. Takvi, više puta ponovljeni pokušaji, nisu dali nikakve rezultate.

Osam dana nakon povlačenja naših jedinica na otoke, ponovo je uspostavljena veza sa otokom Hvarom i vojno-političkim rukovodstvom. Tu vezu smo noću, između 24/25. XI, uspostavili Petar Ivičević i ja. Krenuli smo malim čamcem, tzv. neretvanskom trupicom, iz jedne uvalice okupiranog Drvenika Jca otoku Hvaru, prema Sućurju.

U blizini samog Sućurja bili smo obasjani reflektorom od strane naših snaga, a zatim je na nas ispaljeno nekoliko hitaca. Srećom, nismo bili pogodeni. Da bismo prekinuli paljbu, nastojali smo im dokazati da smo partizani, zbog čega smo naše kapute stavili na vesla i podigli uvise. Nakon toga prestala je vatra.

Mi smo otišli u štab 26. divizije i u Oblasnici NOO i tu im izložili situaciju. Iza toga je veza ponovo uspostavljena. Ta veza radila je sve do oslobođenja. Pored radio-stanice, veza sa otocima održavala se skoro svakodnevno brodovima na vesla i na motor. Kuriri na tim pomorskim vezama, uglavnom su bili drugovi Kristo Jakić i Mate Jakić »Kuko«. Oni su put između kopna i otoka Hvara i Visa u toku NOR-a prešli na stotine puta. Obavljavajući tu dužnost, bili su i potapani. Često puta su morali danju potapati brodice da bi izbegli njihovo uništavanje, pa bi ih noću ponovo vadili iz mora. Pristaništa tih pomorskih veza bila su, uglavnom, kod Podgore, Drašnica, Igrana, Živogošća (»Suzina«) i Gradca (»Dobrogošće«). Isto tako, veza morskim putem sa malim brodicama održavana je i sa zapadne strane Makarske, iz Promajne prema Braču, a iz Baške Vode i Brela preko Vrulje u pravcu Piska, u kojem je postojao čvrst oslonac naše veze, prema Mimicama, Omišu, Splitu i Mosoru.

Osim kurirske veze kopno-otoci, u Biokovsko-neretvanskom području postojala je unutrašnja kurirska veza, a veza između komandi jedinica i ustanova u Biokovu i Neretvi održavala se kuririma pešacima.

Zavisno od situacije i mogućnosti, korišćena su i razna kurirska sredstva, kao npr. automobili, bicikli, zaprežna kola i dr. Sjećam se jednog događaja iz 1943. godine. Isto tako, nakon kapitulacije Italije, neki talijanski vojnici bili su korišćeni kao vozači motocikla i za prevoženje kurira.

Za potrebe kurirske veze, u mnogim slučajevima, korišćena su i djeca, žene i starci. Poznato je daje neprijatelj vršio strogu kontrolu ulaska u gradove. Ipak, uspjevalo se i tu prenijeti pisma, pa čak i materijal sakriven u dijelovima tereta koji bi nosio čovjek ili koji bi se prevozio kolima.

Vrlo efikasna veza u toku NOR-a u Biokovu održava se i putem dozivanja. U takvom načinu obavještavanja sudjelovali su, uglavnom, čobani, koji su dozivajući jedan drugog od glavice do glavice (brda) i prenosili razne vijesti. To su činili samo njima razumljivim jezikom, ali vijest, kome je upućena, došla bi u točnom obliku. Te vijesti bile su brze i od izuzetne koristi, a naročito u situacijama kada je neprijatelj vršio svoje pokrete u pravcu partizanskih položaja. Treba istaknuti daje brzina kojom je takva vijest išla bila velika, tako daje, za nekoliko minuta, bila u stanju preći desetine kilometara.

Vice Srzić Gabro

RADIO-TELEGRAFSKI KURS PRI GLAVNOM ŠTABU HRVATSKE

Pri kraju 1942., a naročito u 1943. godini sve veće komande, do partizanskih brigada, a i mnogi partizanski odredi imali su radio-stanice. Ove radio-stanice uglavnom su zaplenjene od neprijatelja ili su dobijene od saveznika. Ali, u isto vreme nije bilo dovoljno radio-telegrafista. Postojeći su bili većinom radio-telegrafisti bivše jugoslovenske vojske, naročito iz mornarice.

Zahtevi za poboljšanje veza na svim stepenima komandovanja, a i sve već i priliv radio-stanica, zahtevali su da se što brže reši pitanje obuke radio-telegrafista. Jer, nije se moglo računati na zarobljene neprijateljske vojnike - radio-telegrafiste, niti na traženje takve pomoći od saveznika. A problem pomanjkanja radio-telegrafista postajao je sve ozbiljniji. Trebalo je hitno osposobiti sopstvene radio-telegrafiste.

Ovaj problem uočen je i ranije Još u toku 1942. i početkom 1943. godine otpočelo se sa obukom radio-telegrafista. Bili su organizovani kraći kursevi pri Vrhovnom i nekim glavnim štabovima. Ovi kursevi dali su prve, u NOV obučene radio-telegrafiste.

Pri Glavnom štabu Hrvatske je takav kurs održan u periodu od decembra 1943. do februara 1944. godine. Uslovi rada ovog kursa bili su vrlo teški. Počelo se u Otočcu a, nakon nekoliko premeštanja (Vrhovine, Turjanski), završilo u selu Klokoč na Kordunu. Na kursu je bilo oko 35 slušalaca koji su upućeni iz raznih jedinica sa teritorije Hrvatske. Uglavnom su to bili mlađi drugovi od 16 do 20 godina starosti. Među slušaocima je bilo i 6 drugarica.

Nastavnih pomagala bilo je vrlo malo. Tu je, pre svega, bila jedna zujalica za obuku iz prijema na sluh i kucanja, neki stari akumulatori, istrošene baterije, nekoliko magneta, električnih zvonaca i još neki sitniji delovi za izučavanje elektro i radio-tehnike, što su ih napravili sami nastavnici. Radio-stanice nismo imali.

Smeštajni uslovi bili su vrlo skromni. U Otočcu je bilo najbolje. Tu je bila posebna učionica za obuku, trpezarija, spavaće sobe i druge potrebne prostorije. U ostalim mestima smeštali smo se po seoskim školama koje su imale samo po jednu učionicu, tako daje ona služila za sve: za nastavu, za spavanje i kao trpezarija. Kada su vremenske prilike dozvoljavale, nastava se izvodila i vani.

Pored kucanja i prijema na sluh, izučavana je elektro i radio-tehnika i nešto gradiva iz telefonije.

Radilo se »od jutra do sutra«. Već prvog dana ispisali smo sve morzeove znake i, nakon 2 do 3 dana, svi smo ih znali napamet. Na svakom koraku čulo se: TA - TIT - TA - TA TA TA. Od morzeovih znakova slagane su razne reči, imena i prezimena. Želja za isticanjem, koja leži u prirodi svakog čoveka, u ovom slučaju je vanredno iskorišćena za postizanje uspeha celog kolektiva. Nastavnici su bili iznenadjeni postignutim rezultatima.

Već prvih 15-20 dana postignuta je prosečna brzina od oko 30 do 40 znakova u minuti. Ova brzina je postepeno povećavana, tako da je, pri završetku kursa, koji je trajao 2,5 meseca, postignuta prosečna brzina od 90 znakova u minuti. Prosečni rezultati kod drugarica bili su nešto bolji nego kod drugova. Ali, zato zujalica nije prestajala sa radom! Danju su izvođeni redovni časovi, a noću se radilo po smenama. Pored radne liste za stražu, izradivana je i radna lista za zujalicu, jer je bila samo jedna, a svi su hteli da rade. Nastavnik je davao prednost onim drugovima koji su slabije savladali program.

Postignuti uspesi su, pre svega, rezultat visoke svesti slušalaca i želje da izvrše postavljeni zadatak. U stvaranju takve radne atmosfere odlučujuća je bila uloga partiskske i skojevske organizacije koje su svoj rad usmerile baš u tom pravcu.

Uspeh je utoliko veći kada se zna pod kakvim uslovima je postignut. Jer, po red loših smeštajnih uslova, po izlasku iz Otočca, bila je jaka zima, a naša odeća

i obuća slaba, ishrana takođe vrlo slaba. U pasivnim krajevima Like nije se moglo više ni dobiti. Pored toga, ni neprijatelj nije mirovao. Baš u to vreme neprijatelj je počeo da ubacuje takozvane »trupove« na slobodnu teritoriju, koji su ozbiljno ugrožavali bezbednost štabova, bolnica, škola i drugih ustanova u pozadini. Takva situacija zahtevala je jaka obezbeđenja u kojim je bilo i danju i noću oko jedne trećine ukupnog broja slušalaca. Na česta premeštanja utrošeno je najmanje 15 dana.

Ni pegavac nije poštedeo kurs. Nekoliko slušalaca je obolelo, pa su napustili kurs. Isto tako, neki drugovi, zbog slabo razvijenog sluha, nisu mogli da uspešno prate nastavu, pa su prešli u telefoniste ili mehaničare. Zbog nedaća, od ukupno 35 slušalaca, koliko je bilo na početku kursa, sa uspehom je završilo 28.

Po završetku kursa, svi slušaoci su upućeni u svoje jedinice.

Tek tada su prvi put videli radio-stanice, a do tada su samo čuli na nastavi o njenoj funkciji i kako treba sa njom postupati. Ipak, to nije bila neka velika teškoća, jer su se slušaoci brzo obučili u rukovanju radio-stanicom. Na svakoj radio-stanici bio je samo po jedan radio-telegrafista. U nižim jedinicama (brigade i oddeli) on je bio i jedini radio-telegrafista. Nije bilo druge i treće smene. Radio-telegrafista i konjovodac su bili posluga radio-stanice. Takva situacija dovodila je ratne radio-telegrafiste u mnoga iskušenja u kojima je, pored vrlo velikih fizičkih naprezanja, trebalo ispoljiti potpunu inicijativu i snalažljivost. Na stručnu pomoć nije se moglo u mnogim situacijama računati. Ali, zahvaljujući baš takvim uslovima života i rada ratnih radio-telegrafista, oni su postali pravi majstori svog zanata u praktičnom smislu. U takve radio-telegrafiste partizanski štabovi su imali potpuno poverenje.

Svetozar Šarlija

LEKOVI SU STIGLI

Negdje od 20. decembra 1942. godine nalazio sam se, kao učenik drugog razreda Prve trgovčke akademije u Zagrebu, na zimskom raspustu u Gorskem kotaru, kod svojih roditelja, tačnije u selu Bukov Vrh, oko 4 km. udaljenom od Skradra. U to vrijeme NOP, koji je počeo da se razvija još 1941. godine, zahvatilo je u velko ovo područje. Neki od organizatora ustanka u tome kraju, kao Marko Vučković i Stipe Jurković, poznat pod imenom »Seljan«, često su navračali u selo Bukov Vrh. Najčešći motiv dolaska bio je susret sa mojim ocem Matijom. U kući moga oca bio je punkt, kako smo mi tada zvali mjesto sastajanja, razmjerne pošte i drugih informacija. Tu su razmjenjivali mišljenja, donosili i odnosili poštu i drugi materijal. Prostorija ispod sjenika (Frenkove kuće) ijedna prostorija u tatinoj pilani ponekada bi licile na mala skladišta. Bilo je tu materijala na džakove. Materijal je najčešće donošen i odnošen da to nitko nije ni vidi.

Došli su Marko i Stipe jednoga dana kada sam se nalazio na zimskom raspustu, dan - dva prije Nove 1943. godine. Jedan i drugi znali bi da me zadirkuju pitanjima: »Kako je u Zagrebu?« Sjedili su oni u prostoriji u kojoj se nalazila gospodina, čini mi se da su se »zagrejavali« kuhanim vinom kada me je pozvao tata i bez naročitog objašnjavanja rekao: »Spremi konje i sanke, idi u Skrad, javi se Rauchu i reci da te šalje tata po materijal. (Stjepan Rauch, trgovac iz Skradra).

Ne znajući o čemu se radi, na brzinu i sa velikim veseljem spremio sam konje i sanke. Pred sam polazak Marko mi reče: »Vinko, požuri, nemoj da se zadržavaš«. Njegove su me reči podstakle na izvjesno razmišljanje, što on ima sa time, idem po materijal za moga tatu, a ne za njega, za Marka i Stipu. Ne pridajući

neku važnost tome, pojurio sam konje i za tren oka bio sam u Skradu. Konje sam zaustavio ispred kuće Raucha. Pred kućom je stajao italijanski vojnik, stražar, jer je u kući Raucha stanovao neki viši italijanski oficir. Ušao sam u kuću, javio se Rauchu i rekao: »Tata me poslao po neki materijal«. Čovjek je prebljedio, zastao za momenat i drhtavim glasom progovorio: »Idi u kuhinju, tamo je Mirica (njegova kćerka Mira) i neka ti skuha čaj, ja ću brzo doći«. Mira se, takoder, nalazila na zimskom školskom raspustu. I ona je bila učenik srednje tehničke škole u Zagrebu. Sjedili smo ja i Mira u kuhinji, popili čaj i napričali se, ali Raucha nema. Mira je nekoliko puta izlazila i opominjala ga: »Ajde, tata, daj one stvari, Vinku se žuri«. »Čekaj, još malo« odgovarao bi Rauch, nikako da se riješi da mi izruči materijal. Ni ja, a ni Mira nismo znali o kakvom se materijalu radi. Rauch je, u stvari, vrebao najpovoljniju priliku da se materijal iznesе.

Nakon izvjesnog vremena vrata kuhinje se naglo otvore, ulazi Rauch i kratko reče: »Ajde, Vinko, dodji, tu su stvari, natovari to i vozi doma, pozdravi tatu«. Počeo sam da tovarim jedan po jedan od tri paketa. Bili su teški, nisam mogao da ih podignem, vukao sam ih po podu. Stražar, italijanski vojnik, vidje kako se ja mučim, prislonio pušku na ulazna vrata i priskočio mi u pomoć. Zajedno nosimo paket po paket na sanke. Vidio to Rauch i nestao. Uplašio se čovjek, što će biti ako vojnik primjeti šta je u paketima. Srećom sve se dobro završilo, natovarili smo mi pakete, ja se zahvalio vojniku, pozdravio ga, sjeo na sanke i pojurio u pravcu sela Bukov Vrh. Mira je primijetila o čemu se radi i kada je sve bilo gotovo, tih, skoro šapatom mi reče: »Vinko, požuri doma«. Konji su jurili bezglavice.

Nekih 500 metara do sela, između Bukovskog jarka i Andrečkove strane, primjetim na putu tri partizana, idu meni u susret. Zaustave me. Bio je to Stipe sa još dva partizana. »Pa gdje si, bogati tvoga«, reče Stipe. »Izvinite, nije moglo prije, Rauch je bio zauzet«. Kada smo stigli kući, ispričao sam Marku, Stipi i tati zbog čega nisam mogao ranije doći. »Vidi, bogati Mafija, pa to su veliki paketi, kako si mogao da ih natovariš, je li ti Rauch pomogao« reče Marko. »Ne, nije Rauch, već italijanski vojnik, stražar koji stoji ispred njegove kuće«. Nastao je smijeh, a Stipe dobaci: »Pazi, pazi, i italijanski vojnici su počeli da se uključuju u akciju za prikupljanje pomoći partizanima«.

»Dobro si prošao« reče Marko. »Veza nije zatajila, stigla je znači obećana pomoć iz Zagreba, izgleda da su tu lijekovi i kancelarijski materijal«.

Nešto kasnije doznao sam motiv što su baš mene poslali na taj zadatak. Razlog je bio što smo ja i Mira bili dobri poznanici i tata je smatrao da će to uticati na bolje obavljanje posla. Inače po takvim poslovima, na takve veze i na takve kurirske zadatke upućivan je moj stariji brat Joško. Naravno, uvjek sa konjima. On bi odlazio sve do Drežnice i Brinja, do blizine Karlovca i u Sloveniju. Prevozio bi materijal, prenosio poštu. Odlazio je Joško i nije se vraćao kući i po desetak i više dana. Njegova bi žena Mica, sa malim sinom Tončetom, uvjek u velikom strahu, iščekivala da li će se pojaviti njen Joško. Bila je to čvrsta veza između partizanskih jedinica i pozadine, veza koja se nije prekidala čitavo vrijeme rata.

Vinko Šporčić

VEZA U 1. BRIGADI 6. DIVIZIJE

Upućen sam u četu za vezu 1. proleterske brigade 6. proleterske ličke divizije. Kao borac Primorsko-goranskog partizanskog odreda, a zatim u 1. bataljon 1. proleterske birgade. Pri napadu na železničku stanicu Travnik, decembra 1943. godine, bio sam ranjen. Naišao sam na nagaznu minu, koju su Nemci po-

stavili u cilju sprečavnja prilaza železničkoj stanici i Travniku. To naše lečenje u ratu bilo je brzo i efikasno. Na mladim i zdravim ljudima rane su brzo zareščavale. Tako je bilo i kod mene. Već posle nekoliko dana bio sam zdrav. Nisam osećao nikakve posledice ranjavanja.

Ja sam određen za kurira štaba brigade. Još u toku rata, primetio sam da su borci, koji su upućivani u četu za vezu, provodili izvesno vreme kao kuriri i da su, nekaon toga, određivani za ostale specijalnosti u četi za vezu: telefoniste linijaše, radiotelegrafiste i dr. Sigurno da su kroz kurirski staž ispoljavali i određene sklonosti, što su starešine vrlo brzo uočavale.

Koliko se sećam, komandir čete za vezu zvao se Vaso Novaković, a komesar Sigurnjak Nikola. Komesar je poginuo na Sremskom frontu.

Komandir i komesar primili su me lepo - drugarski. Sa drugovima iz čete upoznao sam se brzo, a, takođe, i sa dužnostima. Svako je smatrao svojom dužnošću i obavezom da novom drugu prenese sve što zna za uspešno obavljanje dužnosti.

STRUKTURA ČETE ZA VEZU

Četa za vezu imala je u svom formacijskom sastavu: pored komande čete, radio-odeljenje; telefonski vod; dva linijska voda; kurirsko odeljenje (potčinjeno štabu brigade) a u sastavu čete za vezu, i kuvarsко odeljenje (potčinjeno štabu brigade) a u sastavu čete za vezu, i kuvarsko odeljenje, na čijem je čelu bio intendant čete.

Sastav radio-odeljenja činio je komandir, podoficir i pet radio-telegrafista. U odeljenju je bila radio-stanica SCR-284-A. Prilikom pokreta brigade, često puta sam viđao da su ti moji drugovi radio-telegrafisti, pored kolone brigade, održavali radio-vezu. U početku nisam imao pojma da se ja, kao kurir, i ona njihova radio-stanica međusobno dopunjujemo. To sam osetio u praktičnom životu. Ako oni uspešno održe vezu, ja i ostali kuriri smo pretežno mirni - gotovo da nemamo posla. Ali, ako ne ostvare vezu, tu smo mi, kuriri. Hitno, pravac, pronaći, predati... To se događalo kao po nekom pravilu. To je u meni budilo znatiželju o toj radio-vezi, o kojoj, naravno, nisam imao pojma.

U telefonskim i linijskim vodovima, koliko se sećam, imali smo poljski telefonski kabl, centralu i telefone M-33, zarobljene od neprijatelja. Koliko je bilo odeljenje u ovim vodovima, ne sećam se. To je, koliko se sećam, slika naše čete za veze.

U 1. brigadi sam bio kurir sve dok je 6. lička proleterska divizija vodila borbe u Lici, Bosni, Sandžaku i Crnoj Gori i do oslobođenja Beograda. Dužnost kurira u brigadi obavljao sam sa voljom. Bila je to, za mene i moje drugove, čast. Preneti poruku, pokrenuti brigadu, zaustaviti je, uspeti ili ne uspeti u borbi, imati veće ili manje gubitke, zakasniti ili preuraniti sa napadom cesto je to u ratu zavisilo od nas kurira. Nisam bio svestan svoje odgovornosti i svakodnevne opasnosti po život. To sam tek pri kraju rata sagledao. Kurirska vezu održavao sam između štaba brigade i štaba 6. ličke divizije, a, duže vremena, i između štaba brigade i pešadijskih bataljona kojih je tada bilo četiri.

Kurirska veza održavala se najčešće bez pratnje, po besputnom, redovno nepoznatom terenu i pretežno noću. Na većim rastojanjima kurirska veza je održavana pomoću takozvanih relejnih stanica. Na određenom odstojanju sačekivali su nas kuriri, kojima smo predavali poštu, i do njihovog povratka odmarali se na relejnoj stanicici. Danju smo bili upućivani radi prenošenja usmenih ili pismenih pošiljki, samo akô se brigada nalazila na oslobođenoj teritoriji. Radi orientacije, pri kretnaju, nama, kuririma, pokazivanje pravac i sela kroz koja treba proći da bi stigli do jedinice u koju smo upućeni. Pri tome smo dobijali uputstva od jedinice u koju smo upućivani. Pri tome smo dobijali uputstva od starešine

brigade, koji su nas upućivali gde možemo naići na neprijatelja, postupak sa poštom, kome i gde se možemo obratiti za pomoć u selima kroz koja smo prolazili i sli.

Sećam se dobro da nam je redovno skretana pažnja da pošta ne sme pasti u ruke neprijatelja, daje mormo spaliti ili čak, pojesti, u ruke neprijatelju ne sme pasti po cenu života! Za nas kurire do oslobođenja Beograda retko je bilo odmora i redovne ishrane. Kad su jedinice maršovale, maršovali smo i mi, a čim bi se jedinice razmestile radi odmora ili posele položaje, mi, kuriri, nastavili bismo da raznosimo poštu ili usmena saopštenja potčinjenim bataljonima. To je za nas, kurire, bilo najteže. Međutim, ovo je nekako nadoknađivano. O nama kuririma vodilo se mnogo računa. Naši prepostavljeni i starešine kojima smo upućivani posebno su se starali o našem zbrinjavanju, smeštaju za odmor, ishrani i drugom.

Kako rekoh, nisam osećao teškoće zbog svoje uloge, s obzirom na godine u kojima sam ovu dužnost obavljao. Ta dužnost, za mene i ostale kurire, tada mladiće od 17 do 18 godina, spremne i da poginemo ako treba, bila je čast. Za kurire su se birali brzi, okretni, snalažljivi i neustrašivi ljudi, koji mogu pamtiti i verno prenositi ono što je trebalo preneti nekoj od jedinica. Ako se radilo o usmenim porukama, morali smo da je pamtimo. Nije bio redak slučaj da smo bili upoznavani u najkratčim crtama sa sadržajem pisanih poruka. Bilo je slučajeva da se, usled opasnosti, pošta morala uništiti, da ne padne u ruke neprijatelja, pa i pored toga, poruka je prenošena odgovarajućoj jedinici.

Sećam se jednog doživljaja, dogodio se koncem 1943. godine, kad je 1. brigada bila na položajima kod Donjeg Lapca u Lici. Jedan od bataljona naše brigade (ne sećam se koji), zarobio je jednog četnika u selu Cvenić, a u štabu brigade doveden je vezan. Posle dužeg razgovora s njim u štabu brigade, meni i još jednom drugu, zvao se Kuzman Matak, naređeno je da ga sprovodemo u štab divizije. Rečeno nam je da nije opasan. U štabu brigade su nam takođe rekli da ga vodimo odvezanih ruku i da ga treba sprovesti, kako sam već rekao, u štab divizije, samo radi davanja izjave.

Negde na pruzi koja vodi iz Drvara, preko Like, na planini Bobara, ovaj četnik je odjednom mog (druga obor) pod prugu jednim udarcem, a mene uhvatio za vrat, nastojeći da me udavi i pobegne. Dok sam se ja s njim borio i hrvala nastojao je da mi otme pušku, moj drug se u međuvremenu osvestio i pritekao mi u pomoć. Četnik je pobegao u šumu. Hteo je da izbegne zasluženu kaznu. Posle ovog slučaja bila mi je jasnija uloga kurira.

Po oslobođenju Beograda, brigada je produžila borbu za oslobođenje Srema. Od Sida brigada je upućena na odmor u Beograd, a četa za vezu bila je smeštena u Studentskom domu kod Vukovog spomenika. Posle mesec dana odmora, popune jedinica sa novodišlim borcima i preoružanja brigade, ponovo smo krenuli na položaje, na desnu obalu Save u rejon sela Vašice, Ilinči, Morović.

Iz sela Vašica upućen sam u selo Adaševci, na telefonski kurs, koji se održavao pri štabu 6. ličke divizije u trajanju od mesec dana. Ne sećam se nastavnika ni starešina na kursu. Sećam se da smo izučavali telefonske aparate UNA-I-43 i UNA-FI-43 i telefonske centrale od 10 brojeva KOF-33. Od telefonsko-linijskog materijala, sećam se dobro ruskih motalica, koje su nam na Sremskom frontu zadavale velike poteškoće. Pri razmotavanju kabla lupale su, narušavajući tišinu, a veze su se uspostavljale između štaba brigade i pešadijskih bataljona u neposrednom dodiru sa neprijateljem. Čini mi se da je na Sremskom frontu bilo teže vezistima nego običnim borcima u streljačkom stroju. Bilo je slučajeva da su jedinice, pod pritiskom neprijatelja, napuštale položaje, a vezisti su ostajali da kupe kabl, jer se nije smeo ostavljati. Još je bilo teže za veziste kad je probijen Sremski front i naše jedinice krenule za konačno oslobođenje naše zemlje. Jedinice su napredovale brzim tempom, a mi, odgovorni za obezbeđenje veze, često nismo stizali da ih pratimo brzinom prostiranja poljskih telefonskih kablova.

Po završenom kursu, postavljen sam na dužnost komandira voda za vezu u 3. bataljonu 1. brigade, 6. ličke divizije. Od sredstava veze vod je raspolagao te-

telefonskom centralom KOF-33, poljskim induktorskim telefonima tipa UNA-I-43 i UNA-IFI-43, a nešto i sa telefonima M-33 zaplenjenih od neprijatelja (ali ja ih nisam smeо koristiti zbog otkrivanja komandnih mesta usled induktorskog poziva).

Sećam se da je za mene i borce moga voda bilo najteže to što smo morali stalno držati slušalice (mikrotelefonsku kombinaciju) na ušima često i po celu noć, jer telefone, koje smo imali u upotrebi, nisu imali induktorski poziv. Nije bio redak slučaj daje telefonista po čitavu noć, pod borbom, držao mikrotelefonsku kombinaciju na ušima, dežurao i na taj način, obezbeđivao sigurnu vezu svom starešini.

Posle proboga Sremskog fronta imali smo na raspolaaganju dovoljno telefonskih sredstava (telefona M-33, centrala FK-16 i poljskog telefonskog kabla), za raroobljenih od neprijatelja.

Sećam se da sam, posle oslobođenja Zagreba u svom vodu imao dvoja zapežna kola, telefone M-33 i dovoljno poljskog telefonskog kabla zaplenjenih od Nemaca. Taj materijal je kasnije predat četи za vezu brigade, a iz čete verovatno u diviziju i ostale naše jedinice.

Ovo su moja sećanja kao vojnika, kurira i veziste - telefoniste u 1. proleterškoj ličkoj brigadi 6. ličke divizije. Ta sećanja ne mogu poslužiti kao iskustvo za sadašnje veziste, ali im mogu dočarati pod kakvim uslovima su radili kuriri i telefonisti u toku narodnooslobodilačke borbe. Datum, mesta i imena ljudi sa kojima sam radio, više se ne sećam, jer nisam vodio nikakav dnevnik, a po godinama u to vreme bio sam vrlo mlad. Od tada je prošlo skoro 38 godina.

Vladislav Šupak

KURIRI NA RELEJnim STANICAMA

Na terenu Ogulina tokom rata postojalo je nekoliko relejnih stanica. Stanice su nosile oznake K3, K4, BI itd. Među mnogim kuririma, koji su hrabro i predano izvršavali ratne zadatke, ovde navodim samo one čiji se imena sećam. To su: Pero Grković »Mraz«, kurir na relejnoj stanicici K3 od 1942. do 1944; Rade Grković »Satin«, takođe; Nikola Kovačević »Marka Bege« kurir od 1943. do 1945. na stanicici K4; Grba Brankić »Peričin«, kurir na stasnicici Kunić od 1942. do 1944; Branko Grba »Macanov«, na istoj stanicici od 1942. do 1943; Milovan Kosanović »Močilarac«, kurir vojne pošte Plavča od 1943. do 1944; Jojica Kosanović; Mara Kosanović, kuharica na relejnoj stanicici i vojnoj pošti od 1942. godine; Katica Vujošović »Goranka« telefonist V.P. Rakovica od 1944. do 1945; Nikola Gusić »Gorica«; Petar Mihočević iz Zagreba, telefonista mehaničar; kurir relejne stанице BI od 1944. do 1945. Tihomir Limpic »Fužinarac«; Zdravko Randelj; Bruno Mulac »Kastavac«; Viktor Mikulčić i Ivan Mladenović; Dane Dragaš »Dančić« Latin, kurir od 1941. do 1945. godine; Gajo Lončar »Stari« Zebić, kurir od 1941. do 1945. godine.

Poginuli kuriri na relejnoj stanicici Kunić-Tobolić: Lazo Trbović »Markinov-Dubočaj«, kurir od 1941. do 1942. poginuo 1942; Milan Kosanović »Kičin«, kurir od 1941. do 1942. poginuo 1942; Ilija Kosanović »Žaca« kurir od 1942. do 1943. poginuo 1944.

Relejna stаница K3 bila je u selu Kunić i imala je 12 kurira od 1941. do 1943. Stanica K4 bila je sa 15 kurira u Plavči i Rakovici i to, u vremenu od 1943. do 1944. Vojne pošte bile su u Plaškom, Rakovici i Saborskom (Lika) od 1943. do

1945. godine. Relejne stanice Tobolić-Kunić organizovao je Miloš Vučetić, kasnije oficir za vezu pri GŠH.

Kuriri su bili neustrašivi borci, snalažljivi, u svakoj prilici su znali da se izvuku iz teške situacije.

Kuriri su bili snabdeveni legitimacijama koja im je omogućavala prelazak preko slobodne teritorije.

Nikola Trbojević

VEZE TEHNIČKIM SREDSTVIMA U TOKU NOB U SLAVONIJI

TELEFONSKE VEZE

Stvaranjem velike slobodne teritorije već krajem 1942. i početkom 1943. godine, daljim razvojem NOP-a i formiranjem novih krupnijih jedinica NOV i PO i jačanjem kadrovske i materijalne osnove, razvile su se telefonske i radio-veze. Za Slavoniju je bilo karakteristično da su razvoju, organizovanju i korišćenju telefonskih veza u operativnim jedinicama NOV i PO - prethodile teritorijalne telefonske veze. Druga karakteristika se ogleda u tome što je kasnijim razvojem operativnih telefonskih veza bila omogućena potpuna integracija tih operativnih i teritorijalnih veza, kojima su bili pokriveni svi delovi oslobođene, poluoslobođene, a ponegde i neoslobođene teritorije duž Psunja, Papuka, Krndije, Dilja i Bilo gora prema Moslavini i u pravcu Čazme. Teča karakteristika razvoja telefonskih veza na teritoriji Slavonije bila je u tome što su telefonske linije podizane ne samo duž komunikacija na oslobođenoj teritoriji, već i skrivene telefonske linije koje su najčešće postavljane kroz šumu. Posebno originalno i dovitljivo rešenje za telefonske veze bilo je primenjeno između centra veze štaba 3. operativne zone, odnosno štaba 6. korpusa i jedinica i ustanova na Psunj, Papuku, Krndiji, Dilju i Bilo gori. Telefonske linije su bile ukopane ispod puteva i željezničkih pruga koje je koristio neprijatelj, tj. ispod puteva kojima su se u ofanzivi kretali neprijateljevi tenkovi i druga vozila i ispod željezničkih pruga kojom su se kretali neprijateljevi oklopni vozovi. Pravac dovođenje telefonske linije sa oslobođene teritorije do mesta ukopavanja i prolaza kabla (ispod puta ili željezničke pruge), kao i pravac odvođenja od toga mesta biran je tako da bude na nepristupačnom, ili izuzetno teško pristupačnom mestu, tako da ga neprijatelj teško može pronaći. Na taj način (tim telefonskim linijama) bila je obezbeđena stalna telefonska veza između jedinica i ustanova lociranih na bilo kojoj slavonskoj planini. S druge strane, za vreme neprijateljeve ofanzive, tim putem je bila obezbeđena veza između štabova operativnih jedinica koji su bili u planinama i u planinskim selima koja su bila razdvajana komunikacijama po kojima se kretao neprijatelj. Tako je obezbeđeno i puno sadejstvo između štabova i jedinica koje su učestvovali u određenim borbenim dejstvima.

Veoma razvijen sistem teritorijalnih telefonskih veza u Slavoniji omogućio je ne samo vojno pozadinskim, već i svim operativnim jedinicama NOV i PO - da uspostave vezu na znatno dužim rastojanjima nego što su im omogućavala njihova vlastita sredstva veze. U toku 1943. i 1944. godine mreža teritorijalnih telefonskih linija u Slavoniji, dalje je dogradjivana.

Telefonske linije su neposredno pred borbenu akciju (na primer, napad na neprijateljevo uporište) bivale dovedene do rejona predviđenih za komandna mesta korpusa, divizije i brigade i uvedene u njihov centar veze. Tako je svim navedenim stepenima komandovanja bila obezbeđena veza komandovanja i sa-

dejstva u toku akcije. Štab 6. korpusa imao je neprekidnu vezu sa svim jedinicama kad su bile u napadu ili u zasedi koju bi postavljali prema neprijateljevim uporištima iz kojih bi se mogla uputiti kakva jedinica za intervenciju na pojedinih pravcima. Bila je, takođe, omogućena veza sa svim vojno-pozadiinskim ustanovama na celoj oslobođenoj teritoriji Slavonije. Štab 6. korpusa imao je (u svako doba) uvid u situaciju ne samo na bojnom polju, već i na ostalim delovima ukupne teritorije koju je u to vreme pokrivaop NOP Slavonije. Tako je lakše mogao da ceni situaciju i da donosi odgovarajuće odluke.

Oslobođenjem pojedinih gradova, teritorijalne telefonske linije, koje su bile provedene do komandnih mesta određenih jedinica koje su oslobodale grad - odmah su produžavane do pošte ili teritorijalnog centra veze, čime je oslobođeni grad uključen u mrežu poštanskih ili teritorijalnih telefonskih veza NOV i PO.

Na mrežu stalnih telefonskih linija i telefonskih centrala na teritoriji Slavonije, naslanjali su se štabovi ne samo slavonskih, već i operativnih jedinica 1. i 3. armije za vreme ofanzivnih dejstava u Slavoniji.

Redovne i neprekidne telefonske veze štaba 6. slavonskog udarnog korpusa u borbenim akcijama (operacijama), održavane su ne samo iz njegovog operativnog dela štaba, već i iz baze u Vučjaku i Zvečevu (veze održavane divizijama, brigadama, štabovima Istočne i Zapadne grupe partizanskih odreda, odredima, korpusnom vojnom oblasti, svim vojnopožadiinskim ustanovama, Oblasnim komitetom KPH i Oblasnim NOO za Slavoniju).

Izgradnjom i dogradnjom teritorijalnih telefonskih linija znatno je ublažen nedostatak poljskog telefonskog kabla u jedinicama za vezu u divizijama i brigadama, u Istočnoj i Zapadnoj grupi partizanskih odreda. U kablu se oskudevalo iz nekoliko razloga: zaplenjene količine kabla u borbi sa neprijateljem nisu bile dovoljne; saveznici su sa znatnim zakašnjenjem počeli da nas snabdevaju poljskim telefonskim kablom; neke naše jedinice (brigade) nisu ponekad, zbog nagle promene borbene situacije, blagovremeno izdavale naređenja za premeštanje komandnih mesta i centara veze (ili osmatračnica) i tako nisu bili uvek stvorenii uslovi da se poljski telefonski kabal pokupi.

Treba, međutim, istaći da su telefonske veze u toku borbenih akcija, odnosno operacija (i operativne i teritorijalne) dobro funkcionišale i da štabovi i druga rukovodstva nisu ostajala bez ove vrste veze ni u najtežim situacijama.

Evo i jednog karakterističnog primera u napadu na Podravsku Slatinu.

Kao po pravilu u Slavoniji su pred svaku akciju veze postavljane i proveravane pre dolaska štabova na komandna mesta, tj. pre početka svake borbene akcije. Tako je bilo i u akciji na neprijateljevo uporište u Podravskoj Slatinii. Odsek i jedinice za vezu štaba 6. korpusa stigli su na predviđeno komandno mesto u selo Kozice kamionom zaplenjenim u jednoj borbi. Otpočelo je postavljanje centra veze i dodatnih linija do predviđenih komandnih mesta potčinjenih jedinica. Međutim Odsek i jedinicu za vezu su noću napale ustaše iz neprijateljevega uporišta u Slatinii. Razvila se borba u noćnim uslovima. Komandno mesto korpusa i centar veze imao je, prema zapovesti, da obezbeduje jedan bataljon Podravskog partizanskog odreda. Međutim, ovaj bataljon je stigao sa znatnim zakašnjenjem, tako da su u toj borbi poginule i dve drugarice telefonistkinje, koje su radile uz telefonsku centralu u centru veze.

Neprijatelj je nastojao da po svaku cenu uništi centar veze, zajedno sa jedinicom veze, i da zapleni ili uništi kamion kojim su Odsek i jedinica za vezu stigli u pomenuto selo. Osvetljavajući kamion raketa, gađali su ga iz minobacača. Ja sam, kao najstariji i najodgovorniji rukovodilac, naredio da se motor kamiona ne stavљa u pogon, već da se kamion gura prema oslobođenoj teritoriji, kako neprijatelj ne bi čuo motor i primetio farove, što bi mu omogućilo preciznije gađanje. U kamionu je još bila izvesna količina sredstava za vezu. Tako je kamion zajedno sa materijalom i centrom veze evakuisan. Veze su uspostavljene sa drugog mesta, akcija je uspešno izvedena i Podravska Slatina je tada bila oslobođena.

U ovoj (kao i u mnogim prethodnim akcijama) telefonske veze su bile uspostavljene za jedan do dva stepena niže. Tako je štabu 6. korpusa i štabovima divizija i brigada bilo omogućeno rukovodenje borbom i sadejstvo, što je u svim borbenim akcijama značilo veoma mnogo.

RADIO-VEZE

Prva, ne samo posredna nego i jednostrana, radio-veza za rukovodstvo NOP-a u Slavoniji može se smatrati radio-veza ilegalne radio-stanice u Zagrebu sa radio-stanicom »Slobodna Jugoslavija« u Moskvi od koje je rukovodstvo NOP-a u Slavoniji primalo informacije i poruke.

Međutim, dvostrane radio-veze u štabu 3. operativne zone i u potčinjenim jedinicama počele su se primenjivati u prvim mesecima 1943. godine, tj. kada su u borbama sa neprijateljem zaplenjene veće količine tehničkih sredstava veze, među kojima i radio-stanica, i kada je komandovanje jedinicama, kako zbog njihove brojnosti i međusobne udaljenosti tako i zbog preduzimanja sve krupnijih borbenih akcija, postalo znatno složenije.

Odluci štaba 3. operativne zone da se otpočne sa organizovanjem i održavanjem radio-veze i da štabovi dođu do saznanja da je ona nezamenljiva u komuniciranju u borbi znatno je doprinela puna afiramacija radio-veze u dve krupne akcije. Prva je: neprijateljeva ofanziva na NOV i PO u Slavoniji koncem 1942. i početkom 1943. godine.

Jedinice NOV i PO u Slavoniji predstavljale su veliku opasnost za neprijateljeva uporišta i komunikacije koji su za neprijatelja bili od ogromne važnosti za vođenje rata u ostalim delovima okupirane Jugoslavije, na Balkanu i na Istočnom frontu. Zbog toga je neprijatelj većim snagama preuzeo ofanzivu s ciljem da po svaku cenu likvidira ne samo jedinice NOV i PO, već i NOP u Slavoniji u cei ini. Radio-vezom su namere neprijatelja blagovremno otkrivne i, zahvaljujući veštost i energičnom komandovanju štaba 3. operativne zone i štabova jedinica NOV i PO, kao i izuzetnoj borbenosti boraca i starešina i funkcionisanju radio-veze - ofanziva neprijatelja je, posle ogorčenih borbi - doživela neuspeh. Naime, ceneći dobro situaciju, štabovi jedinica NOV i PO angažovani u ovoj akciji, odlučili su da grupisanim snagama u rejonu Šušnjara i Vučjaka uvuku u obruč i uniše glavnu neprijateljevu grupaciju (ustaško-domobransku pukovniju) koja je nadirala iz pravca Slavonske Požege, i da zarobe njenog komandanta, pukovnika Bosnića.

U ovoj akciji (operaciji) zaplenjena je, pored ostalog, izvesna količina pri-mopredajnih radio-stanica, različitih tipova i porekla, među kojima nekoliko veće snage AO-2, nemačkog porekla. Međutim, domet zaplenjenih radio-stanica veće snage nije nam bio poznat, a taj podatak nam je bio veoma značajan, jer, štab 3. operativne zone do tada nije imao neposrednu radio-vezu sa Glavnim štabom NOV i PO Hrvatske i Vrhovnim štabom NOV i POJ. Uspostavljanje te radio-veze bio je jedan od prioritetnih zadataka. Pored toga, 4. slavonskoj diviziji (prva divizija koja je formirana u Slavoniji) trebalo je dodeliti radio-stanicu veće snage.

Da bi se ispitao domet radio-stanice, poslužili smo se lukavstvom. Prisluškivao sam dva dana i dve noći (sa prekidima) rad ustaško-domobranskih radio-stanica i ustanovio da dve radio-stanice održavaju vezu svakog dana u isto vreme i na istom radio-talasu i da se pri tome koriste istim pozivnim znacima. Zbog slabe budnosti i nedovoljne tajnosti neprijateljevih radio-telegrafista u radio-saobraćaju, ustanovio sam daje reč o vezi između ustaško-domobranskog Ministarstva u Zagrebu i neprijateljevog garnizona u Sarajevu. Trećeg dana prisluškivanja sam, minut pre uobičajenog radnog vremena pomenutih radio-stanica, pozvao pozivnim znakom ustaško-domobransko Ministarstvo u Zagrebu - radio-stanicu garnizona u Sarajevu i upitao (po međunarodnim radio-saobraćajnim pravilima): kojom jačinom radio-signala ga, odnosno mene čuje? Radio-telegrafista na neprijateljevoj radio-stanici u Sarajevu, misleći da ga to pita njegov učes-

nik iz Zagreba, odgovorio je da čuje sa jačinom radio-signalima 4 (vrlo dobar). Sestivši se da je najverovatnije naseo lukavstvu, protivničkog radio-telegrafiste, neprijateljev radio-telegrafista iz Sarajeva je upitao (kraticom): koja ste vi stаница? Međutim, na ovaj upit, razume se, nisam odgovorio i ta je veza trajno prekinuta.

Tako smo saznali da zaplenjena (sada naša) radio-stanica može da uspostavi i održava radio-vezu i na većim rastojanjima, te da će se radio-veza moći uspostaviti ne samo sa GŠH, već i sa Vrhovnim štabom iako nam njihova lokacija tada nije bila poznata. Sa 4. slavonskom divizijom radio-veza je, takođe, uspostavljena radio-stanicom veće snage, što je predstavljalo nov kvalitet u rukovođenju i komandovanju jedinicama NOV.

Na raspolaganju smo tada još imali 5 do 6 »signalki«, pomoću kojih se mogla uspostaviti radio-veza između divizije i njenih brigada. Iz jedinica su pozvani na kraći kurs borci koji su ponevši sa sobom svaki svoju radio-stanicu, upućeni u štabove brigada. To su bili prvi kursisti roda veze u Slavoniji u 1943. godini.

Druga akcija je napad na jako utvrđeno neprijateljevo uporište u Voćinu.

U ovoj akciji štaba 3. operativne zone i štabovi divizije i brigada su se još jednom uve rii i da radio-veza predstavlja nov kvalitet u međusobnom brzom i neprekidnom razmenjivanju poruka na većim rastojanjima i u veoma dinamičnim uslovima vodenja borbe. Tome je u znatnoj meri doprinelo prisluškivanje i korišćenje radio-poruka koje su između sebe razmenjivali komandanti neprijateљih jedinica u pomenutom uporištu, zatim njihovi prepostavljeni (štab gorske divizije u Daruvaru) i komandanti jedinica u susednim uporištima iz kojih je napadnutom uporištu trebalo da stigne pomoć.

Za sve vreme napada naših jedinica radio-veza je vrlo dobro funkcionalisala između štaba 3. operativne zone i 4. slavonske divizije koja je napadala na Voćin, i između štaba divizije i njenih brigada (u napadu i u zasedi), kao i između štaba divizije i artiljerijskih baterija koje su podržavale napad.

U toj akciji zbio se i događaj, koga je vredno zabeležiti.

Naime, posle žestokih borbi, koje su trajale dva dana i dve noći pod vrlo lošim atmosferskim uslovima (kiša i sneg) i obostranih velikih gubitaka - štab divizije NOV je smatrao da su dalji napadi na tvrđavu, koja je dominirala Voćinom, lišeni svakog izgleda na uspeh i da bi, radi izbegavanja još većih gubitaka, trebalo prekinuti napad. U takvoj situaciji, veštrom prislušnom radio-službom u radio-centru štaba 3. operativne zone, ja sam doznao da opkoljene neprijateljeve snage u tvrđavi Voćin imaju još samo toliko municije da se mogu braniti najviše 2 do 3 sata. Dotur municije iz drugih uporišta bio je nemoguć, jer su prema njima naše jedinice postavile jake zasede, a sam Voćin sa svih strana opkoljen.

Štab neprijateljeve Gorskog divizije (prepostavljeni snagama koje su se branile u Voćinu) činio je pokušaj da snagama iz drugih uporišta probije oboruč oko Voćina, da zatim snbde jedinice municijom i da ih eventualno izvuče, ili da im municiju doturi avionima.

Pošto sam tako preko radio-veze otkrio gde se prikupljuju neprijateljeve snage za proboj oboruča izvana, gde i kako će biti organizovano snabdevanje municijom avionima dostavio sam o tome informaciju štabu 4. slavonske divizije NOV. Štab odmah menja odluku o prekidu borbe. Naše jedinice na juriš zauzimaju prostor gde je trebalo da opkoljenim neprijateljevim jedinicama avionima stigne municija i druga oprema. Tom opremom i municijom snabdele su se jedinice NOV. Upravo tom municijom - uporište je i likvidirano. Pojačanja (koja je neprijatelj prikuplja iz drugih uporišta) naišla su na naše brigade u zasedi koje su ih uništile i razbile...

U cilju uspostavljanja neposredne radio-veze sa štabom 6. slavonskog korpusa, GŠH je uputio u Slavoniju radio-telegrafista Fučka Drageca (vrlo dobar poznavač radio-telegrafije) koji je imao podatke za uspostavljanje te radio-veze i jednu radio-stanicu amaterske izrade, ne znajući da štab korpusa već ima radio-stanicu i radio-telegrafista. Pokušaj da se radio-veza uspostavi radio-stanicom upućenom iz glavnog štaba Hrvatske, nije uspeo, jer je taj radio-uređaj bio neisp

ravan. Zato smo pokušali da uspostavimo radio-vezu radio-stanicom AO-2, zaplenjenom od neprijatelja, čiji je domet ispitana pre nego što je Fučko Dragee stigao iz GŠH u Slavoniju. Radio-stanica GŠH je imala pozivni znak - OCF, a radio-stanica 6. korpusa - MRC. U trenutku uspostavljanja neposredne radio-veze, Fučko Dragee i ja smo zajedno slušali pozivanje radio-stanice GŠH i naizmenično ga pozivali. Radio-veza je uspostavljena krajem aprila 1943. godine.

Uspostavljanje neposredne radio-veze sa GŠH, predstavljalo je, izuzetan događaj. To je i razumljivo, jer je tom radio-vezom vršena primopredaja poruka za svega nekoliko minuta, a ranije su te poruke, preko radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«, ili kuririma - prenošene za 15 do 20 dana. Od trenutka uspostavljanja te radio-veze pa do ulaska jedinica 6. slavonskog korpusa u sastav 3. armije - veza nikada nije prekidana.

U maju (ili junu) 1943. godine uspostavljena je i prva neposredna radio-veza sa Vrhovnim štabom. Planovi rada su primljeni preko GŠH, koji je posredovao u uspostavljanju ove izuzetno značajne radio-veze. Uspostavljanje prve neposredne radio-veze između 6. korpusa i Vrhovnog štaba bio je za nas još jedan veliki događaj. Bio je on značajan za ceo NOP u Slavoniji, pa i za sam Vrhovni štab. Jer tom radio-vezom Vrhovni štab je vrlo često izdavao naredenja štabu 6. korpusa da u fazi priprema i izvođenja neprijateljevih ofanziva na jedinice NOV i POJ u drugim krajevima Jugoslavije - pojača napade na neprijateljeva uporišta i komunikacije, i da na taj način uspori, a ponekad i onemogući prebacivanje nekih operativnih snaga neprijatelja preko Slavonije u Srbiju, Šandžak, Bosnu i Crnu Goru.

Pored tih akcija, u Slavoniji su od polovine 1943. pa do kraja 1944. godine, u blizini željezničke pruge i puta Zagreb - Slavonski Brod - često postavljane radio-stanice, uz koje su bili radio-telegrafisti i obaveštajni oficiri koji su pratili (osmatrali) vojne transporte neprijatelja iz Hrvatske i drugih okupiranih zemalja u pravcu Bosne, Srbije i Grčke, kao i iz Grčke za Istočni front. Obaveštajni oficiri su prebrojavali neprijateljeve vojnike, teško naoružanje i oklopna vozila i o svemu dostavljali izveštaje štabu 6. korpusa, a ovaj šifrovanom depešom Vrhovnom štabu i GŠH. Drugi kanal radio-veze između GŠH i 6. korpusa, uspostavljen je UKT radio-stanicama italijanskog porekla. Tim kanalom održavana je i radio-veza sa CK KPH i 10. zagrebačkim korpusom.

ILEGALNA RADIO-VEZA IZMEĐU ŠEFA RADIO CENTRA NEPRIJATELJEVE GORSKE DIVIZIJE U DARUVARU I RUKOVODIOCA ODSEKA ZA VEZU 6. SLAVONSKOG UDARNOG KORPUSA NOV I POJ

Šef Radio-centra neprijateljeve Gorske divizije u Daruvaru, radio-telegrafista iz bivše Jugoslovenske ratne mornarice, narednik Vrsajlović, bio je saradnik NOP-a. Oko sebe je okupio izvestan broj domobrana takođe simpatizera NOP-a.

Pošto se Vrsajlović povremeno sastajao sa obaveštajnim oficirom 6. korpusa Brankom Bosancom, zatražio je da mu Bosanac upriliči sastanak sa rukovodiocem radio-veze u rukovodstvu NOP-a za Slavoniju. Sastanak je pripremljen i održan ilegalno u kući jednog obućara u Daruvaru. Tom skupu smo prisustvovali Branko Bosanac i ja, u svojstvu rukovodioca odseka za vezu 6. slavonskog udarnog korpusa i saradnici NOP-a, a iz domobranstva narednik Vrsajlović i nekoliko domobrana. Izraženo je obostrano zadovoljstvo što je do sastanka došlo, mada je to bio veoma rizičan potez. Obostrano zadovoljstvo je rezultiralo iz saznanja da će od tog sastanka NOP u Slavoniji imati veoma mnogo koristi. Vrsajloviću je bilo mnogo stalo da njegov doprinos NOP-u bude što veći.

Vrsajlović i ja smo se dogovorili o načinu održavanja radio-veze. On mi je dao šifru i ključ za nju. Precizirano je da Vrsajlović, prilikom pozivanja radio-stanica lociranih u drugim neprijateljevim uporištima, najvećom brzinom i neprijetno otkuca prva dva slova ilegalnog imena autora ovog članaka, tj. slova »SM« od imena »SMELI«, što je trebalo da znači daje sadržaj šifrovanih depeša,

koje će predavati neprijateljевим uporištima, od posebnog interesa za jedinice i ustanove na teritoriji ovog dela Slavonije.

Zahvaljujući toj ilegalnoj radio-vezi, štab 6. korpusa, a preko njega i sve zainteresovane jedinice i ustanove na oslobođenoj teritoriji, unapred su bili obavešteni o pripremanim ofanzivama ili povremenim upadima neprijateljевih jedinica na oslobođenu teritoriju. Unapred su postavljane veoma dobro pripremljene i organizovane zasede i neprijatelj bi bio razbijen pre nego što bi se i razvio za borbu. Baš zato što je postojala ta veza - naše jedinice su mogle da celu godinu dana brane znatan deo slobodne teritorije i da neprijatelju nanesu osetne gubitke.

Na žalost, Vrsajlović je otkriven i streljan krajem 1944. godine.

Primera radi, preko te radio-veze štab 6. korpusa bio je obavešten da neprijatelj priprema veliku ofanzivu na jedinice NOV i PO na području planina Psunjja i Papuka. Obaveštenje je stiglo toliko blagovremeno daje štab korpusa imao vremena da, na osnovu procene situacije, doneše realnu odluku prema kojoj su korpus, zatim štab 10. divizije, te 17. udarna i Češka brigada imali zadatku da maršuju do reke Save, da, potom, forsiraju reku i pređu u Baniju. Ostale krupnije jedinice korpusa izvučene su u pravcu Dilja i Kalnika i vodile su ofanzivna dejstva.

Međutim, posle forsiranja Save, navedeni štabovi i jedinice bili su opkoljeni u rejonu Crkvenog boka i prinuđeni da vode borbu u okruženju sa neuporedivo jačim neprijateljевim snagama.

Na maršu pri forsiranju reke i u toku borbe u okruženju održavana je radio-veza sa GŠH, sa štabovima divizija, brigada i odreda koji su ostavljeni u Slavoniji i s onima koji su bili upućeni u pravcu Kalnika. Radio-veza je održavana i sa radio-tegrafistima koji su zajedno sa svojom radio-stanicom, ostavljeni na teško pristupačnom terenu na Papuku. Ti ostavljeni radio-tegrafisti imali su zadatku da, štabu 6. korpusa dostavljaju podatke o pokretima i borbenim dejstvima neprijateljевih snaga na tom području i da održavaju radio-vezu sa divizijama, brigadama i odredima, koji su ostavljeni u Slavoniji i na Kalniku.

Pomenute jedinice koje su se našle u okruženju, uspele su da se probiju iz obruča i da pri tom neprijatelju nanesu osetne gubitke. Tom uspehu znatno su doprineli vezisti koji su i hrabro i znalački obavljali teške zadatke.

Pri organizaciji, uspostavljanju i održavanju radio-veza u jedinicama NOP a na teritoriji Slavonije, strogo se vodilo računa o bezbednosti radio-saobraćaja. Stoga neprijatelju i nije uspelo da otkrije naše radio-stanice. Gotovo nikada dve radio-stanice, koje su po planu rada održavale međusobnu radio-vezu, nisu radile na istoj frekvenciji. Pored toga, svi iskusniji radio-tegrafisti u radio-centru korpusa i divizija pozivali su jednom frekvencijom, dali odgovarajući znak i prelazili na drugu frekvenciju, vršili primopredaju jednog dela poruke (šifrovane depeše) i ponovo prelazili na novu ili prvobitnu frekvenciju i vršili primopredaju drugog dela poruke (depeše).

To je samo jedna od mera bezbednosti. Osim toga, radio-tegrafisti su često premeštali radio-stanice i menjali pozivne znake, što je sprečavalo neprijatelja da otkrije mesta štabova naših jedinica, odnosno mesta radio-stanice.

*

Ovde treba napomenuti da je štab 6. korpusa, u prilikama kad je to bilo neophodno, privremeno uzimao sredstva veze iz jedne jedinice i davao ih drugoj jedinici. Tako je, na primer, polovinom 1944. štab korpusa uzeo dve radio-stanice od štaba Zapadne grupe partizanskih odreda i jednu dodelio bataljonu »Hajduk Veljko«, koji je imao tada poseban zadatku da održava vezu s Banijskim partizanskim odredom, a drugu je dao 4. brigadi 12. divizije.

Ako u nekoj akciji, zbog udaljenosti komandnog mesta neke brigade od komandnog mesta divizije, nije bilo dovoljno telefonskog kabla za uspostavljanje žične veze - tom štabu brigade bi se davala radio-stanica za vezu sa štabom di-

vizija. (Napominjem da su u drugoj polovini 1944. radio-telefonske veze u batlajonima održavane radio-stanicama SET-48, primljenim od zapadnih sa-veznika).

„Sr

U prvoj fazi razvoja NOP-a u Slavoniji signalne veze nisu primenjivane. Međutim, kasnije su korišćene, i to samo ponekad, između pojedinih elemenata borbenog poretka, obično onih koji su se u datoј situaciji nalazili na dominantnim tačkama na planinama Psunj i Papuk.

Signalne jednostrane veze optičkim sredstvima i paljenjem vatri primenjivane su za davanje signala savezničkim avionima u vazduhu koji su nam noću padobranima spuštali materijalna sredstva, među kojima i neka sredstva veze. (Članovi savezničke vojne misije su se, takođe, spustili padobranima na teritoriju 6. slavonskog korpusa uz pomoć optičko-signalnih veza). U drugoj polovini

1944. godine signalne veze optičkim sredstvima održavane su sa zemlje sa savezničkim avionima koji su se spuštali na pomoćni aerodrom u rejonu Voćina radi preuzimanja i transportovanja teških ranjenika u Italiju.

KADROVI, ORGANI I JEDINICE VEZE

Popuna organa i jedinica NOP-a u Slavoniji stručnim kadrovima za održavanje veze vršena je iz više različitih izvora i na više načina. To su pre svih bili oni ljudi koji su završili školu i obavljali stručne dužnosti u bivšoj jugoslovenskoj ratnoj mornarici i kopnenoj vojsci, a koji su u NOP-u od samog njegovog početka bili na dužnostima rukovodilaca i organizatora ustanka i u pojedinim partijskim rukovodstvima KPH.

Zatim, izvestan broj naprednih studenata opredelio se za NOP i došao sa Zagrebačkog i Ljubljanskog elektrotehničkog fakulteta. Narodnooslobodilačkom pokretu je pristupio i znatan broj poštanskih, stručno obrazovanih službenika, iz raznih gradova Slavonije i cele Hrvatske. U partizanske jedinice su dolazili i radio-amateri i radio i tt mehaničari. Neki stručni kadrovi veze došli su i iz domobranksih jedinica. Oko 10 starešina veze koji su u prartizane došli iz veze domobrana upućeni su 1944. godine iz Slavonije u GŠH, na raspored. U NOV su došli i neki telegrafisti sa željezničkih stanica.

Znatan broj kadrova veze obučen je na kursevima pri štabovima korpusa, divizija, brigada, grupa partizanskih odreda, ili su bili upućeni iz jedinica NOV i PO Slavonije u Školu veze GŠH u Otočcu. Međutim, najviše vezista, obučeno je u Drugoj oficirskoj školi veze GŠH koja je otvorena na teritoriji 6. slavonskog korpusa. (Komandni i nastavni kadar za ovu školu upućen je iz GŠH, odnosno iz Škole za vezu GŠH u Otočcu).

Izboru kadrova veze posvećivana je izuzetna pažnja. Morali su da budu povjerljivi, odani, da imaju sklonosti za vezu i posebno za pojedine specijalnosti.

Zbog naglog razvoja NOV i PO, u 1943. godini, kada je formirano više većih jedinica i vojno-pozadinskih ustanova, nije bilo dovoljno kadrova veze. U 1944. godini, međutim, već ih je bilo dovoljno.

Najveći broj rukovodećih kadrova veze, radio-telegrafista, radio i tt tehničara i mehaničara posedovali su vrlo solidnu stručnu spremu, sposobnost i druge kvalitete za izvršavanje svih, pa i najtežih zadataka, i to u složenim ratnim uslovima.

Organji veze u štabovima 6. slavonskog korpusa, divizija, brigada i grupa partizanskih odreda, rukovodili su jedinicama i celim sistemom veza u zavisnosti od svoje vojne i političke izgrađenosti, a od nivoa svoje tehničke kulture i poznavanja osnovnih karakteristika tehničkih sredstava veze, i od svoje opšte vojno-stručne izgrađenosti. (Zbog toga što neki vojni i politički rukovodioci nisu imali određeno stručno obrazovanje - oni su zahtevali od vezista da im obezbe-

de kvalitetnu vezu i na onim razdaljinama koje su prevazilazile mogućnosti određenih tehničkih sredstava. Recimo, oni su tražili da im se obezbedi dobra čujnost i onda kad je razdaljina između dva učesnika u radio-saobraćaju veća od dometa radio-stanice).

Razume se, rukovođenje o kome je reč zavisilo je i od toga kako najodgovorniji ljudi u jedinicama i štabovima primaju značaj veza u sistemu komandovanja i rukovodenja, zatim od njihovih organizatorskih sposobnosti; od uspeha ili neuspeha u organizaciji i održavanju veze u svakoj borbenoj akciji. To znači da su se rukovodioci, organi i jedinice veze u toku NOR-a morali dokazivati i potvrditi i u najtežim borbenim situacijama i na taj način obezbeđivati sebi put ka punoj afirmaciji.

Odnos prema vezi i kadru veze imao je - zavisno od faze NOP-a, sastava komandi i štabova i stepena komandovanja - svoje plime i oseke. U 1941. i 1942. godini bilo je pojedinačnih pokušaja da se nedovoljna rukovodilačka sposobnost pojedinih drugova pravda nedovoljno razvijenom vezom. Međutim, naglim bujanjem NOP-a u 1943. godini, formiranjem krupnijih jedinica i izvođenjem znatno većih akcija na širem prostoru Slavonije, Moslavine i Kalmika, menjao se i odnos prema vezi, razume se - na bolje. Većina vojnih i političkih rukovodilaca, posebno onih u komandama i štabovima, shvatili su ulogu i značaj veza. Shvatili su, zapravo, da bez sigurne i neprekidne veze nema ni valjanog komandovanja, a kad je komandovanje manjkavo, onda je teško izvojevati pobeđe u borbama, ili se, pak, pobeđe plaćaju velikim sopstvenim gubicima.

Ukupnom organizacijom veze rukovodili su i za nju bili u svakom pogledu odgovorni rukovodioci veze u štabu 6. slavonskog korpusa, divizija, brigada, grupa PO, korpusne vojne oblasti i drugim štabovima. Najčešće je sa rukovodiocima veze neposredno kontaktirao komandant, a ponegde i načelnik štaba. Međutim, u celini uzevši komandantu i načelniku štaba, odnosno štabovima - veza nije predstavljala neku značajniju preokupaciju, jer se o njoj redovno brinuo rukovodilac veze u svakom štabu.

Krajem 1942. i do maja 1943. godine pri štabu 3. operativne zone postojala je Sekcija za vezu, a od maja 1943. godine, tj. od formiranja štaba 6. slavonskog korpusa do njegovog rasformiranja i ulaska potčinjenih mu jedinica u sastav 3. armije - pri štabu korpusa je postojao Odsek za vezu. (Ja sam rukovodio tim Odsekom. Kraće vreme, tj. dok sam privremeno boravio u GŠH, rukovodilac je bio poručnik Živko Vukmanović).

Pri štabovima divizija, i pri štabovima Istočne i Zapadne grupe partizanskih odreda postojali su referenti za vezu. Dužnost referenta u brigadama vršio je komandir čete za vezu. Štab korpusa je imao četu za vezu koja je krajem 1944. godine prerasla u bataljon za vezu. Štabovi divizija i brigada tokom poslednjih meseci 1943. imali su vodove, a već od prvih meseci 1944. godine i čete za vezu. I one su, krajem 1944. i početkom 1945. godine, u divizijama prerasle u bataljone za vezu. Štabovi Istočne i Zapadne grupe partizanskih odreda imali su od 1944. godine vodove za vezu.

Pri korpusnoj vojnoj oblasti već od 1943. godine, postojala je PT sekacija, a pri komandama vojnih područja referenti za vezu, telefonsko-linijske čete za izgradnju, dogradnju i održavanje telefonskih linija i opsluživanje teritorijalnih centara veze.

Planiranje i organizacija nastave u jedinicama veze (organizovana u intervalima između borbenih akcija) bili su u nadležnosti organa veze. Nastavu su izvodili komandni kadrovi jedinica veze koji su završili odgovarajuće kurseve. Svaka slavonska jedinica imala je zadatak da obučava ljudstvo za rukovanje sredstvima veze.

U pojedine dokumente, naročito u izveštaje o stanju veza, unosili smo, po red pozitivnog, i neke slabosti koje su bile i objektivne i subjektivne prirode. Međutim, mi smo nastojali da uvek i svugde organizujemo najmanje dve vrste veza između štabova i jedinica i u tome smo, čak i u najtežim situacijama, najčešće i uspevali.

Uspehu jedinica veze znatno su doprinele koje su se angažovale i u toj, veoma značajnoj delatnosti - partijske organizacije. S druge strane, organi i jedinice veze redovno su održavali sastanke i konferencije na kojima bi se analizirao rad i stanje u jedinicama. Uspehu su doprinosila i takmičenja unutar jedinica veze i između njih.

Poseban doprinos u sistemu rukovodenja, organizaciji i funkcionalisanju veza predstavlja i primerno regulisan sistem izdavanja naređenja i uputstava od GŠH preko štaba 6. korpusa, divizija, brigada, grupa partizanskih odreda i vojnih područja. Takođe treba reći daje dostavljanje izveštaja po tzv. vertikalnoj liniji - od nižih stepena komandovanja pa sve do GŠH - bilo redovno i valjano.

SNABDEVANJE SREDSTVIMA VEZE

Snabdevanje sredstvima veze vršeno je: zaplenom u borbi protiv neprijatelja (najveći broj); prikupljanjem sa oborenih ili oštećenih savezničkih aviona koji su padali ili su se prinudno spuštali na oslobođenu teritoriju Slavnoje; prijemom izvesne količine sredstava veze od GŠH posle kapitulacije Italije; opravkom oštećenih sredstava veze i izvora električne energije kojom su napajana ta sredstva; izradom nekih sredstava veze, izvora električne energije, alata i instrumenata u sopstvenim tehničkim radionicama; iz pomoći saveznika koji su padobranima spuštali izvesnu količinu sredstava veze i izvora električne energije.

Razume se, sredstva veze su bila različitih tipova i porekla.

Što se telefonskih sredstava veze tiče, koristili smo poljske, stolne, delimično zidne telefone, telefonske centrale od 6,10 i 16 brojeva, poljski telefonski kabal, polustalne telefonske linije teritorijalnih veza građene duž komunikacija ili kroz šumu (konspirativne).

Od radio-sredstava, pak, upotrebljavali smo: radio-stanice »gođevac«, »signalke« (manjeg dometa); radio-stanice AQ-2 nemačkog porekla (većeg dometa); radio-stanice BC-191 (skinute sa aviona zapadnih saveznika-većeg dometa); radio-stanice SCR-294 (iz pomoći zapadnih saveznika - srednjeg i većeg dometa); radio-stanice B-I i B-II (male stанице, u koferu - iz pomoći zapadnih saveznika); radio-stanica UKT (radiofonska, italijanskog porekla upućena iz GŠH po kapitulaciji Italije) i radio-stanice SET-48 i 38 (iz pomoći zapadnih saveznika).

Od 1943. godine, u toku marša i u borbenim akcijama, sredstva veze su prenošena na tovarnim grlima. To je bio najmasovniji i najsigurniji način prenosa sredstava veze. Na samar bi se s jedne strane pričvršćivala radio-stanica a s druge izvor električne energije. Materijal za telefonske veze je prenošen tako što su telefonske centrale i telefoni nošeni sjedne, a poljski telefonski kabal sa druge strane samara. Tovarna grla i samare imale su sve jedinice za vezu na svim stepenima komandovanja. Međutim, sredstva veze su prevožena i zaprežnim kolima, motornim vozilima i partizanskim željeznicom.

*

Do formiranja posebnih organa za šifrovanje 1944. godine šifrantska služba je bila u sastavu organa veze. Šifre, ključeve za šifru i planove rada za štab korpusa i divizija izradivao je rukovodilac Odseka za vezu korpusa. Šifrovanje i dešifrovanje depeša vršili su radio-telegrafisti. Šifre su često menjane, a njihov slogan je bio takav da ga neprijatelj nije mogao dešifrovati, osim ako mu padne u ruke, u kom slučaju bi se ključevi za šifru odmah menjali, jer su uvek bile pripremljene rezervne varijante.

Polovinom 1944. godine GŠH je doneo Privremnu instrukciju kojom su regulisana sva pitanja vezana za šifre i organe šifrantske službe. Od osnivanja te posebne službe na čelu šifrantskog odseka nalazio se načelnik odseka. Šifrovanje i dešifrovanje depeša vršili su za to posebno birani, provereni i obučeni drugovi i drugarice. U štabu korpusa šiframa je rukovalo posebno za to određeno

lice, a u divizijama, brigadama i grupama partizanskih odreda, jedan od članova štaba.

Kompromitovanja radio-saobraćaja, šifara i ključeva nije bilo. S tim u vezi, evo i jedne pojedinosti.

U februaru 1944. godine iz Zagreba smo, preko naše veze, primili obaveštenje daje nemačka komanda uputila raspis u kome obećava veliku novčanu nagradu licima koja na bilo koji način uhvate i predaju im šifru veze slavonskih partizana. To je za nas bio razlog više da se izrade nove šifre na principu rečnika i novi ključevi, i da se još više pojača budnost i bezbednost u radu uopšte, naročito u radio-saobraćaju.

Sve do kraja NOR-a nismo saznali za slučaj daje neprijatelj uspeo da uhvati i dešifruje naše šifre.

Bogdan Trgovčević

POTAPANJE KRSTARICE »DALMACIJA«

U jesen 1943. godine jake nemačke desantne snage iskrcale su se na Dugi Otok. Čekajući naše eventualne pokrete na moru, kanalom između Ugljana i Dugog Otoka patrolirala je bivša krstarica »Dalmacija«, koja je u to vrijeme bila načića nemačka pomorska jedinica na Jadranu. Imala je vrlo jaku PA artiljeriju, kao i oruđa dalekog dometa, za gađanje ciljeva na moru i kopnu.

U noći 19. decembra 1943. krstarica se nasukala na južnom delu otoka Silbe. Već iste noći u blizinu nasukane krstarice doplovila su dva jaka remorkera da joj pruže pomoć i pokušaju odsukati.

U zoru 20. 12.1943. naša osmatračka stanica na Silbi primjetila je nasukanu krstaricu.

Veza je odmah stupila u dejstvo.

u rekordnom vremenu, još u toku prijepodnevnih sati, preko OST Silbe - OST Premuda - OST Molata, telefonskom linijom otok Molat-Dugi Otok, vijest 0 nasukanju »Dalmacije« stigla je u štab II POS-a.

Komandant 3. POS-a Mladen Ikica odmah je uputio radio depeše štabu JRM 1 bazi NOVJ Monopoli - Bari, obaviješću o nasukanju »Dalmacije« na otoku Silbi.

Depeša je bila stilizirana sa prijedlogom da se »Dalmacija« topredira, jer vazdušni napad, po njegovom mišljenju, ne bi urođio tolikim plodom s obzirom na vrlo jaku PA artiljeriju na »Dalmaciji«.

Saveznici su prihvatali prijedlog Komandanta 3. POS-a i »Dalmacija« je bila torpedirana u noći 21. decembra 1943. godine.

»Dalmaciju« su pogodila izravno dva torpeda-jedan u krmeni, a drugi po sredini, a uz to je pogoden i remorker privezan uz bok »Dalmacije«.

Na brodu je bilo oko 60 mrtvih i veći broj ranjenih Njemaca.

Krešimir Turčinov

SLUČAJNI KURIR

Ja sam postao kurir partizanske pošte - skoro slučajno. To se desilo ovako. Moj drug Alijalić Muradin, rodom iz Banja Luke, i ja upućeni smo u martu mjesecu 1943. godine u sastav 13. proleterske brigade.

Krenuli smo preko Okučana. Tu sam sreo mog druga iz sela Bakića-Lalić Dragoljuba. Baš tada su nas napali Nijemci oklopnim kolima, zbog čega smo se morali nešto više zadržati, pa smo izgubili vezu kojom je trebalo da se prebacimo preko Save.

Krenuli smo u pravcu Leštata, bilo nas je oko 22 partizana. U Leštatu je bila neka gužva i tu se grupa razdvojila. Posle toga, nekoliko nas je otišlo u Drenovac, gdje smo se raspitali za naše jedinice. Upućeni smo u štab korpusa, koji je tada bio u Zvečevu. U štabu korpusa smo dobili određene podatke, ali je naša jedinica bila već prešla Savu i uputila se u Bosnu. Ostavši tako bez jedinice, drugovi Milan Staničević i Stanko Jovakarić rekli su mi da ostanem tu, pa će me raspoložiti u neku partizansku poštu koje su se osnivale na tom području.

Kad se osnovala pošta u Zvečevu, dodeljen sam toj pošti za kurira. Bilo nas je trojica. Dali su mi pun ranac nekakvih papira da ih odnesem iz Zvečeva u Drenovac. Iz Zvečeva za Drenovac išlo se preko planine Papuk. Bio je to naporan put, koji smo mi, kuriri, ipak savladavali i prenosili poštu do njenog odredišta.

Drugi naš pravac bio je Zvečev - Kamensko, dug oko 30 km. Za Kamensko ge išlo preko pošte S9 u Boki. Jednom, kad sam išao noću, čuo sam kako nešto lupka i šušti. Nisam znao šta je to i malo sam se pritajio, a zatim sam ugledao konja, prišao sam mu, uhvatio ga i poveo sa sobom u Zvečevu.

Ja sam, ipak, najviše prenosio poštu prema Drenovcu. U tom svom poslu krištili smo najbezbednije a, uz to i najlakše pravce kretanja. Nije nam bilo lako kretati se po bespuću, pogotovo onda kada smo bili natovareni poštom. Dešavalo se da smo u tim našim kurirskim torbama prenosili i do 25 kg razne pošte.

Na tom svom kurirskom putu nailazio sam na razne zgode i nezgode. Jednom prilikom naišao sam na jednog seljaka koji je svojim kolima prevozio ranjenog partizana. Baš u tom trenutku naišao je neprijateljski avion i bacio bombu. Bomba je pogodila konje, a seljak i ranjeni partizan ostali su živi. Nastavili smo put zajedno i tako stigli u Borke.

Kao kurir u pošti sam ostao negdje, do 2. novembra 1943. godine. Tog dana došao je u poštu drug Milan Bakić i zapitao me da li znam jahati konja. Odgovorio sam da znam. On nije rekao da treba da podem s njim. Bio sam tada član SKOJ-a. Krenuli smo u Pakrac, koji nije bio oslobođen, a zatim nastavili put prema Daruvaru, gdje smo trebali biti oko 06 sati, da bi se našli, u 11. sati, u Virovitici. Odatle smo krenuli za Slatinu. Bilo mi je rečeno da ne govorim ništa.

Svratili smo kod druga Duška. Tu je bio na straži neki ustaša, koji nije ništa primjetio jer smo mi bili maskirani. Nahranili smo konje i krenuli u pravcu Orahovice, a zatim u Kutjevo i Požegu.

U Požegi sam određen za šefa telefonske centrale štaba VI korpusa. Nisam poznavao vezu, pa ni tu telefonsku centralu. Međutim, imao sam linijaša Zvonarić Pavla, rodom iz Zrinske. Bio je to stari borac i dobar drug, a poznavao je ovaj posao. Kako je bila zima, imali smo mnogo poteškoća u održavanju linija, jer su sneg, led i vetrovi kidali linije. Drug Zvonarić uvijek je nosio sobom nekakav ispitni aparat čiji bijedan kabl, pomoću motke, zakačio za žicu stalne linije, a drugi bi uzemljio i - tako ispitivao ispravnost linije.

Svaki kvar prijavili bi vodu veze 6. korpusa, čiji bi linijaši brzo pronalazili i otklanjali kvarove.

Telefonska centrala je radila neprekidno. Na centrali su se redeli dežurni telefonisti. Dežuralo se po 6 sati.

Veza se održavala neprekidno. I ako po slabim linijama, bila je, za te uslove, kvalitetna, jer smo ulagali sve svoje snage da linije budu što bolje i da budu uvek ispravne. U tome smo, zahvaljujući samopregoru vezista - partizana, uspijevali.

Milan Ugrenović

PRVE VEZE TEHNIČKIM SREDSTVIMA U 6. LIČKOJ DIVIZIJI

Divizija je formirana u novembru 1942. godine. U njen sastav su ušle: 1. 2. i 9. (kasnije 3. lička) brigada. Brigade su formirane ranije, u toku ljeta, od odreda i samostalnih bataljona. Imale su već veliki broj uspješnih borbi i pobjeda, bile osvjedočene i nadaleko čuvene borbene cjeline. Stečena su već bila dragocjena borbena iskustva u napadnim i odrabbenim borbama, a naročito uspješno su izvedene zasjede. Veoma brzo su prenosile svoja dejstva na velike prostore: Kordun - Lika - Sjev. Dalmacija i neprijatelju nametale borbu pod uslovima za njega nepovolnjim. U vatri borbe izgrađivala se i usavršavala sopstvena borbena praksa i vještina, a komande, od vodnika voda do štaba brigade, istrajno i pedantno su analizirale i najsitnija iskustva i izvlačile pouke, koje su se odmah dalje prenosile, bez obzira da li su donele uspjehe ili gubitke. Jedno od značajnih iskustava do koga se tada došlo bilo je čvrsto ubjedjenje da bi se mnoge ranije vođene borbe uspješnije završile daje u njima postojala i veza. O ovim ocjenama i ubjedjenjima sam kasnije saznao (poslije rata) iz istorijskih dokumenata, ali su one tada, u 1942. uvjetovale naše ogromne napore na stvaranju i razvijanju veza tehničkim sredstvima.

Napominjem da se među glavnim uzrocima za neuspješan napad na Udbinu i veliki broj žrtava ističe nedostatak veze. Slično je utvrđeno iza napad na Slunj. Dvor na Uni i još neka mjesta, a štab I operativne zone u oktobru 1942. upućuje štabovima svih brigada i odreda Like, Korduna i Banije Naređenje u kome, posred ostalog, kaže da mnoge borbe nisu uspjele i da su date velike žrtve samo zato što u borbi nisu bile organizovane i održavane veze. Tu se ukazuje, ne samo na potrebu, nego i na način i mogućnosti održavanja veze u borbi (»signalni barjačići, lampice, fenjeri, kablovi, telefoni i centrale, kadrovi« i drugo). Od tada ćemo krenuti širokim frontom razvoja i održavanja veza najraznovrsnijim tehničkim sredstvima, velikim pregalastvom i inicijativama, veoma skromnim iskustvima i slabim, pa čak i primitivnim znanjima.

Prilikom formiranja divizije u brigadama su se zatekle jedinice (djelovi) veze jačine voda. Neki vodovi veze formirani su još ranije u odredima. Vodovi su imali kurire, telefonskog kabla koliko se do tada uspjelo zapleniti i sačuvati, po nekoliko telefonskih aparata raznog porijekla, po neku malu centralu, MORZE i GERC - aparat, barjačice, signalne lampe i fenjere. Nije bilo nijednog radio-uredaja. U brigadama su odmah ovi vodovi veze prerasli u čete za vezu, koje će ostati i do kraja rata, a pri štabu divizije formirana je jedinica veze jačine voda. Ovu »vojno-formacijsku nelogičnost« da jaču i bolje opremljenu jedinicu veze ima niži, a ne viši štab, shvatio sam kasnije. Brigade su u to vrijeme bile osnovne operativno-taktičke cjeline i pretežno samostalni nosioci borbe. Rijetko se (ili nikako) dešavalo da su u istoj borbi i po istom cilju angažovane snage jače od jedne brigade. Brigade su dobivale okvirne zadatke na većem prostoru, za duži period i sa više vojničkih (borbenih) i političkih ciljeva. Veze tehničkim sredstvima (brze veze) rukovodstvo je zahtjevalo primarno u direktnoj borbi između jedinica i komandi koje se bore. Za sve ostale »veza nije bila hitna«. Operativna teritorija za 6. ličku diviziju u to vrijeme bila je cijela Lika i djelom Kordun, Gorski Kotar i sjeverna Dalmacija. Na tom prostoru veze štabu divizije ne bi mogli obezbjediti ni današnji najmodernije opremljeni bataljoni veze. U 4. ofanzivi, koja je uslijedila neposredno zatim, divizija je branila front od preko 60 km. Štab divizije se više približavao pojedinoj brigadi, ovisno od značaja njenih zadataka, ili su članovi štaba divizije stalno odlazili kod potčinjenih štabova, što je bila redovna praksa. Ovakva, u osnovi, formacija jedinica veze će ostati sve do Sremskog fronta - konac 1944. godine. Tada se u diviziji formira bataljon veze, što je uslovljeno frontalnim oblikom borbe, neposrednjom ulogom štaba divizije, užim frontom, dejstvom u sastavu veće formacije - armije i drugim faktorima.

Prvi i osnovni problem koji je, po formiranju divizije, trebalo rješavati radi razvoja i održavanja veza predstavljeni su kadrovi. Školovanih i stručnih kadrova nije bilo, kao ni za mnoge druge potrebe. Zato su traženi u diviziji među borcima i starješinama, kao i na terenu, svi oni koji su služili vojni rok u jedinicama veze bivše vojske, podoficiri veze bivše vojske, ili oni koji su radili kod pošte. Takvih je bilo malo. U to vrijeme bio sam zamjenik komandira čete u bataljonu »MATIJA GUBEC«. Odslužio sam vojni rok u bivšoj mornarici kao kaplar vezista galvanske struke i bio sposobljen za održavanje veza Morzeovim kodom. Postavljen sam za zamjenika, a zatim i za komandira čete za vezu 1. brigade. Oficir za vezu (referent) u korpusu u to vrijeme bio je Bude Bogdanović, vezista-narednik u bivšoj mornarici. Za oficira za vezu u 6. diviziji postavljenje Jovan Jović, takođe narednik - vezista u bivšoj mornarici, a do tada komandir partizanske čete; za komandira čete za vezu 1. brigade Dušan Starčević, u bivšoj vojsci kaplar-signalista, a do tada zamjenik komandira partizanske čete; za komandira čete za vezu 2. brigade Milan Mikić u bivšoj vojsci artiljerijski podoficir, a do tada vodnik voda i za komandira čete veze 3. brigade Petar Gulan, u bivšoj vojsci vojnik vezista, a do tada vodnik partizanskog voda. U diviziju je ubrzo zatim došao i Simo Narandžić, u bivšoj vojsci vojnik radio-telegrafista, a do tada zamjenik komandira partizanske čete. Bili su tu još: Mile Momčilović, Milan Vukmirović i još nekoliko drugova i to je bio sav »stručni« kadar. Čete i vodove su popunjivali borci-omladinci i omladinke koji su kao, po pravilu, svi imali samo po 4 razreda osnovne škole. No, i to je bila privilegija, rezultat brižnosti rukovodstva da u vezi budu svi pismeni, jer je bilo puno i nepismenih. Čim bi se saznalo za nekog da nešto zna o vezi, komandanti i komesari su odmah naredivali da bude premješten u jedinicu za vezu, a svakog novodošlog borca bi pitali i provjeravali i prema tome rasporedivali. No i pored najveće brižnosti rukovodstva za kadrove veze, stručnost nam je bila jako mala. Preostalo nam je da danonoćno učimo u borbi i van nje, da učimo jedni druge, a naročito mlade sa sela. Obuka u jedinicama veze bila je neprekidna. Opravka, održavanje, vezivanje i polaganje kabla, opis telefona, signalizacija barjačićima i lampama, Morzeov kod, saobraćajni propisi i drugo bili su stalna njena tematika. Plan obuke određivao je starješina prema potrebi i svojim sposobnostima a problemi u održavanju veza bili su ogromni.

Telefonske veze po načinu uspostave i održavanja bile su gotovo uvijek pravci između dva telefona jednožičnim kablom i pomoću uzemljenja. Rijetko kada da se radilo i preko centrale. Telefonski kabl bio je zaplijenjen i imali smo ga četiri vrste: iz bivše jugoslovenske vojske poljski i konjički (laki-zarobljavani od ustaša i domobrana), italijanski i njemački. Italijanskog smo imali najviše, jer su ga oni postavljali duž ličke pruge i duž puteva, a mi ga, često i bez borbe, skidali. Ove četiri vrste kablova su se sigurno znatno razlikovale po svojim električnim osobinama, ali nama ni na pamet nije padalo da ih prema potrebi ne nastavljamo jedne na druge da se ne bi slabio kvalitet veze. Mi smo ih uvijek nastavljali. Telefona smo imali takođe četiri tipa: jugoslovenski, italijanski, njemački (najbolji) i neki domobranski. Telefoni su se razlikovali po svojim tehničkim karakteristikama, pa kada bi se različiti telefoni našli na dva kraja istog pravca i sa lošim kablom, veza je bila slaba. Mi smo tako često morali radiiti. Kablovi su bili iz puno nastavaka i slabih električnih veza, sa mrtvim prekidima i oštećenom izoalcijom. Jednožičan kabl, rad pomoću zemljovoda često u suvoj zemlji i telefoni različitih karakteristika uslovjavali su slabu i nesigurnu vezu, naročito kod dužih pravaca. Izazivalo je to nervozu i nezadovoljstvo komandanta; dolažilo je do trzavica i do konfliktnih situacija u borbi kada bi čujnost bila nedovoljna. Mi nismo bili dovoljno stručni da te tehničke nedostatke brzo i uspješno otklanjamо, nismo ni imali čime, a nedaće koje su nas objektivno snalazile nismo znali dovoljno sturčno i ubjedljivo da objasnimo komandantima i drugim starješinama. Ali postojala je velika volja i želja svih da se radi, da se uspije i uspejalo se. Kablova smo u nekim periodima imali dosta, čak i više nego što nam treba, ali motalica i kalemove za namotavanje nismo imali. U početku su borci

vezisti kabl motali preko ruke (dlana i laktu) u snopove ili preko ramena. Tako smotanog bilo je teško ponovno razmotavati.

U četi za vezu 1. brigade imali smo dva brata Maljkovića iz sela Pavlovca kod Gospića i obojica su bili kovači. Oni su »konstruisali« kalem (doboš) od dasaka, lima i gvozdenih šipki koji je predstavljao veliko olakšanje za polaganje i skupljanje kabla. Napravili su dosta ovih kalemova, a radili su se ovakvi i slični kalemovi i u drugim jedinicama veze. Telefonske veze su često u našim brigadama bile značajne za ishod borbe. One su omogućavale jednovremenost protivnapada, odstupanja, preduzimanje odgovarajućeg manevra i udar u bok i pozadinu, javljanje o namerama neprijatelja i drugo. Ove nezamenjive vrednosti brze veze u borbi bile su poznate svim komandirima i komandantima i stoga joj se pridavao najveći značaj. Kablove i telefone, iako su (po današnjoj ocjeni) bili jako slabi, mi smo cjenili kao najveće dragocjenosti. Naš kabl u borbi i pri brzom povlačenju nije smeo ostati. Za njega se ginulo isto kao i za ranjenog druga. U 4. ofanzivi na Suleševici, u jednom brzom povlačenju, samo na kupljenju jednog kratkog kabla poginuo mi je zamjenik (zamjenik komandira čete) Božo Tonković, koji mi je bio nerazdvojan drug još iz bivše mornarice i drugarica Ljubica Vukmirović. Sjećam se tih dana i drugarice Ljubice Plečaš, koja je ranjena poslednja napustila položaj, ali je sa sobom ipak donijela telefon i sav kabl sa toga pravca. Ovakvih primjera žrtvovanja bilo je mnogo u svim jedinicama veze naše divizije.

Pored ovih borbenih napora i požrtvovanja bili smo stalno izloženi velikim fizičkim naprezanjima. Materijal: kabl, telefone i drugo uglavnom smo nosili na leđima. Počev od komandira čete pa da vojnika svaki je, pored ličnog naoružanja, i još nešto nosio: telefon, kalem, snop kabla ili nešto drugo.

U tim neprekidnim naporima na uspostavljanju i održavanju telefonskih veza, kroz obuku i sopstvena iskustva borci - omladinci i omladinke su stasavali u vrsne telefoniste i linijaše. Istina, oni ni do kraja rata nisu znali ni shvatili fizičke procese u kablovima, telefonima, centralama i mnogo štosta drugog, ali su bili virtuozi u polaganju i kupljenju kablova, vješti u pravljenju nastavaka, u pronalaženju mrtvih prekida pipanjem, u opsluživanju centrala i svim drugim praktičnim radnjama. Mnogi su kasnije, školovanjem, postali vrsni vezisti u armiji, u pošti i na drugim mjestima.

Za radio-veze smo se počeli pripremati još prije formiranja divizije putem evidentiranja ljudi - boraca i starješina - koji su od ranije poznavali i posjedovali vještinsku održavanja veza putem morzeovog koda. Međutim, do prve primjene radio-veza u diviziji došlo je u proleće 1943. godine. I ranije se dešavalo da su naše jedinice zaplenile po neku radio-stanicu, ali uvjek nekompletну ili oštećenu i nesposobnu za rad. Tek u 4. ofanzivi na Suleševici, gdje su razbijene jake italijanske snage, uz ogroman drugi ratni plen zaplijenjene su i četiri potpuno kompletne i ispravne radio-stanice. Ove stanice smo mi zvali »rovovske«, a ne znam zbog čega. Vjerovatno je neki italijanski zarobljenik rekao da se tako zovu. Bile su sa VVF područja, sa koga ne znam, ali znam da smo za sigurnu vezu uvjek tražili užvišenja i međusobnu optičku vidljivost. U poređenju sa današnjim stanicama ove namjene, izgledale su gotovo smiješno. Svaka stanica bila je smještena u po četiri velika drvena sanduka: predajnik, prijemnik, komplet pribora i akumulatorska baterija. Sama akumulatorska baterija (to sam dobro upamio) bila je teška 50 kg. Mi smo ove stanice transportovali zaprežnim kolima, a u borbi prenosili po djelovima.

U aprilu mjesecu 1943. godine Jovan Jović, oficir za vezu divizije, nas je okupio u selu Podlopaci, gdje smo zajedno proučavali ove radio-stanice i ospozobljavali se za vezu preko njih. Pored Jovića, tu smo bili: Bude Bogdanović, koji je bio najstručniji među nama, Simo Narandžić, Mile Momčković, Dane Vlatković i ja. Tada sam premješten iz 1. brigade i nakon izvjesnog vremena preuzeo sam od Jovića dužnost referenta veze divizije, a on je otisao za nastavnika u školu (kurs) pri GŠ Hrvatske. Najprije smo odgonetnuli ove stanice, šta je šta, kako i gdje se šta uključuje i kako se rukuje i podešava. Kada smo to rešili

i svi uvježbali, prešli smo na održavanje veze. Najpre smo se udaljili na stotinak metara u krug i radili u mreži da bi se po potrebi mogli i glasom sporazumevati. Radili smo na radio-stanici isključivo tasterom. Kada smo se uvjerili da to ide dobro, onda smo jednu stanicu slali u pravcu na 10 i više km i ona se sa zastanakajavljala da bismo približno ocjenili sigurnost dometa. Tada smo se ubjedili da će biti dobre za vezu u borbi, ali da moramo birati uzvišenja, odnosno da ih ne smijemo postavljati u doline i neposredno iza većih brda. Poslije tih uvježbavanja rješeno je da se ove stanice koriste u borbi. Jedna stanica je data komandi 1. korpusa, a tri su ostale u diviziji. Na jednoj sam radio ja, na drugoj Jović, a na trećoj Simo Narandžić. Radio-stanice formacijski nisu bile za svagda dodjeljene nijednoj brigadi, odnosno četi veze, već su prema potrebi odlazile u onu brigadu koja se pripremala za borbu. Tako je najčešće jedna stanica bila pri štabu korpusa, jedna u štabu divizije, a jedna ili obadvije preostale u onoj brigadi koja je vodila najznačajniju borbu. Bilo je slučajeva da su bile izuzete sve tri stanice iz 6. divizije i privremeno posiate u 8. kordunašku diviziju i 6. primorsko-goransku brigadu kada su ove jedinice vodile značajne borbe na prostoru Gacke doline i Kapela. Danas bismo mogli reći, u organizacijskom pogledu, daje to bila »putujuća radio-mreža«, jer su radio-stanice odlazile u one brigade i bataljone kojima su predstojali neposredni i značajni borbeni zadaci. Čija ideja i odluka je bila da se ovako organizuje i održava radio-veza ne znam, možda grupe ljudi, ali smo ovako dugo radili i od toga imali značajne koristi. Ja sam sve do druge polovine 1943. sa svojom stanicom odlazio u nekoliko navrata u 2. brigadu za vrijeme njenih borbi za osvajanje komunikacije i pruge Gospic - Gračac. Odlazio sam i u 1. brigadu, 8. kordunašku diviziju i 6. primorsko-goransku brigadu. Veze sam održavao sa različitim uspjehom od QSA-5 do QSA-1, što je zavisilo od rastojanja i mjesta stanice. Akumulatorske baterije nismo mogli redovno i dobro održavati (redovno punjenje i kontrola elektrolita), a prevoženjem one su se truckale i prospipale, pa su ove stanice postale neupotrebljive zbog izvora (akumulatora).

Radio-stanica je imala antenu u obliku potkovice. Jednom sam pred sumrak postavljao stanicu za rad u jednom gaju, gdje se odmarao 3. bataljon 2. brigade. Bataljon se spremao za noćni napad, pa je stoga bila potrebna veza sa štabom. Borci ovog bataljona su, valjda prvi put tada, videli radio-stanicu i, naravno, nisu znali šta je to i šta radim. Ja sam se pomalo i važan pravio i radio, a oni su nagađali šta je to. Govorili su da je to neko novo oružje, neki minobacači i sli. Smijao sam se i na kraju im objasnio daje to radio-stanica i da služi za održavanje veze, a onda me je jedan borac upitao: »A što će ti taj teljig?« pokazujući na antenu. Teljig je savijeni komad motike u obliku izdužene potkove kojim se u Lici prežu volovi u jaram. Ova antena je bila baš takvog oblika i mi smo je dalje svi zvali »teljig-antena».

Ove radio-stanice su imale značajnu ulogu. Preko njih je održavan veliki broj veza u borbi, što je bilo od značaja za njen ishod. Rukovodioci, komandiri i komandanti rijetko da su prije (neki) nešto znali o radio-vezi, a tokom rata su se uvjerili u njene nezamjenjive mogućnosti i njenu korist u borbi. Mi smo kasnije stekli šira znanja i značajna praktična iskustva, a obučili smo djelimično i druge drugove. Svima nam je postala glavna preokupacija da dalje razvijamo radio-eze, jer su one u borbi bile neophodne.

Po kapitulaciji Italije dobili smo neke druge italijanske radio-stanice. Zatim, za štab divizije smo dobili radio-stanicu bivše jugoslovenske vojske »GODE-VAC« kojom sam se takođe jedno vreme služio. Tada sam bio oficir za vezu u diviziji (referent), radio-telegrafista i šifrant.

Krajem 1943. god. za štab divizije dobili smo radio-stanicu 3-MK-II i ona je tada otišla u Bosnu u sastav 1. proleterskog korpusa, a ja sam premješten na drugu ratnu dužnost u Hrvatskoj.

Dalji razvoj veza u 6. ličkoj diviziji pratilo sam tokom rata i kasnije - sve do danas. Uvjet sam se smatrao djelom tih veza. Radujem se svakom susretu sa prežive! im drugovima sa kojima sam zajedno činio pionirske napore u građenju

ovih veza u onim teškim, ali slavnim vremenima. Simo Narandžić me je najljepše poslje rata obradovao kada mi je kazivao kako su radile radio-veze u diviziji kroz Bosnu, Srbiju, za oslobođenje Beograda, na Sremskom frontu i u završnim operacijama i kako su značajnu ulogu odigrale. Radeći na ovim vezama stasali su mnogi vrsni i poznati vezisti naše Armije.

Živko Vukmanović

PRVE RADIO VEZE NOV U HRVATSKOJ

Ako se osvrnemo na samopregoran rad, snalažljivost i upornost drugova u organizovanju i održavanju veza u NOB, naićićemo na bezbroj divnih primera, koji nam mogu vrlo korisno poslužiti u našim današnjim nastojanjima da obezbedimo uvek sigurnu brzu vezu. Istina, do 1944. godine nemamo mnogo primera iz oblasti organizacije i masovne primene radio-veze, ali zato imamo mnogo svetlih i vrlo poučnih primera snalažljivosti, upornosti i hrabrosti u nastojanjima da se održe postojeće i organizuju nove veze, a to i jeste ono osnovno, što ukazuje na ulogu čoveka u odnosu na tehniku. Ovde ne mislim nimalo umanjiti važnost i ulogu tehnike, naročito u savremenom ratu, jer su čovek i tehnika dva faktora usko povezana, te bi potcenjivanje ili precenjivanje jednog ili drugog nesumnjivo bilo pogrešno. Ali malo je armija, koje su vrednost ta dva faktora - čoveka i tehnike - uskladili, tj. podigli na potrebnu visinu. Negde imamo armiju do zuba naoružanu i opremljenu, ali bez dobro obučenog i s visokim moralom kadra, a negde je obratno. U prvom slučaju visoka tehnika, masovnom primenom, treba da nadoknadi slabost onog drugog faktora-čoveka, u drugom slučaju čovek treba svojom hrabrošću, snalažljivošću i inicijativom da nadoknadi nedostatak tehnike. NOV i POJ su karakterističan primer nesrezmere između opreme i kvaliteta ljudi. Naši ljudi su u NOB uspeli da svojim junaštvo i inicijativom u velikoj meri nadoknade nedostatak tehnike, a pored toga naučili su i da je cene.

Danas ni laiku nije potrebno dokazivati daje za ratovanje potrebna tehnika, a šta znači ta tehnika najbolje su osetili i znali oni koji su se našli pred tenkom bez protivtenkovskog topa, pred avionom bez protivavionskog topa ili mitraljeza, pred nabujalom rekom bez pontonskog mosta iji bar čamca itd., itd. Kad su partizanske jedinice dolazile do prvog topa ili mitraljeza, to je bio veliki događaj. Takav top dobijao je svoje ime »od milja«, a borci su se prema njemu odnosili sa poštovanjem. Mitraljescu je bilo najteže rastati se sa svojim mitraljezom kad kad bi ga morao, odlazeći na drugu dužnost, predati. Takav odnos prema tehnici i opremi imali su svi partizani: borac prema pušci, kurir prema konju, radio-telegrafista prema radio-stanici, kuvar prema kazanu itd. Borac, koji je do juče nemocan stiskao pesnice pred tenkom, iz koga je kroz vatrene čeljusti mitraljeza besno siktala smrt dobro je osetio šta znači protivtenkovski top i zato gaje otimao od neprijatelja, milovao, čistio i čuvao kao nešto najrođenije. Tako se kroz mučnu praksu ratovanja rađala kod partizana svest o potrebi tehnike, i brižnog odnosa prema njoj, jer mu je ona bila neophodna za izvođevanje pobede.

Tako je bilo i u službi veza. Potrebe za brzom i sigurnom vezom osetile su se već nakon prvih borbi. Tu potrebu je osetio svaki komandant, svaki borac, svaki naš pozadinac, svaki kurir, obaveštajac itd. Kako da se dostave podaci o koncentraciji neprijateljskih jedinica, kako da se prenesu naređenja raštrkanim partizanskim jedinicama, kako da se brzo sazna kome treba priteći u pomoć, kako da se rukovodi bitkom. Veze su postale problem koji se morao rešiti, a re-

šavali smo ga, kao i sve druge probleme tj. na partizanski način, inicijativno, smelo, uporno i strpljivo, čvrsto rešeni da ga savladamo.

Istina, u prvo vreme bilo je i takvih vojnih rukovodilaca koji su, usled nedovoljnog iskustva, zanemarivali veze i svu pažnju poklanjali vatrenom naoružanju, snabdevanju i sli. Ovakav odnos i donekle otpor prema uvodenju službe veza bio je dosta redak, ali ga je bilo i to je bio jedan od problema subjektivne prirode koji je trebalo savladati. Praksa je u prvom redu bila ta sila koja je neoborivom ubedljivošću nalagala da se osnivaju jedinice za veze, bez obzira na to što je svaki borac bio potreban kao strelac, mitraljezac i sli.

Već u jesen 1941. godine postojale su u Hrvatskoj slobodne teritorije, a i na poluoslobodenim i okupiranim teritorijama operisao je veći broj odreda, bataljona i četa. Ove teritorije bile su međusobno izolovane kao ostrva u moru neprijateljskih garnizona. Jedina tada moguća veza bili su kuriri, koji su se probijali, najčešće noću, kroz neoslobodene teritorije, prenoсеći sa sobom borbene izvestaje ili naređenja. O radio-vezi nije moglo biti ni govora, jer sredstava za njeno održavanje nije bilo. Kuririma je održavana veza između Dalmacije, Like, Kordunе, Banije, Gorske kotore i Slavonije i sa Vrhovnim štabom (VŠ). Informacije, direktive i izveštaji putovali su tada stotine kilometara brzinom pešaka, tj. 1,5 metar u sekundi ili 200 miliona puta sporije nego radiom.

Tek u letu 1942. godine Glavni štab NOV i POJ Hrvatske (GSH) osniva prvu radio-tehničku radionicu, kojoj je dat zadatak da izradi kratkotalasnu radio-stanicu. U radionicu su u početku radila dva radio-mehaničara-amatera, braća Svetozar i Čedo Perić. Oni su pokušali da jednu staru vojnu srednjetalasnu radio-stanicu preprave na kratke talase. Radionica je osnovana u Lici, a morala je vrlo često usled dejstva neprijatelja, da se seli. Rad je usled toga, kao i radi nedostatka električne energije, alata i instrumenata, odmicao polako. Rado-veze su svakog dana bile sve potrebnije. Radilo se ne samo o vezi vojnog karaktera već i o vezama potrebnim za efikasno rukovodenje narodnooslobodilačkom borbom. NOB se tada snažno razbuktala u čitavoj zemlji. Unutar pojedinih oslobođenih teritorija (Gorski kotar, Lika) bile su 1942. godine organizovane prve žične i optičke veze, ali veza između pojedinih oslobođenih teritorija, između glavnih i drugih viših štabova mogla se uspostaviti samo pomoću radija. Zato se prilično nervozno čekalo na rezultat rada prve radio-tehničke radionice u Hrvatskoj. U to vreme Italijani i četnici su pripremali ofanzivu na te teritorije, što je još više pojačalo nervozu. Svakog dana interesovali su se iz Glavnog štaba Hrvatske, kad će se prići uspostavljanju veze. Najzad, oktobra 1942. godine, počela su ispitivanja. Na koncertnom prijemniku, koji je bio postavljen nekoliko kilometara daleko od predajnika, signal predajnika je bio dosta slab i nije bio čist tj. teško se izdvajao od atmosferskih smetnji. Kad je zvuk nešto pojačan, prišlo se uspostavljanju veze sa Vrhovnim štabom. Plan rada i šifru poslao je Vrhovni štab. Radio-telegrafista je tada rukovao i sa šifrom, zbog čega su na tu dužnost birani poverljivi borci, odnosno rukovodioci. Električnu energiju za radio-stanicu davao je jedan stari benzinski agregat. Benzina je bilo vrlo malo, te se i pri pokušajima da stupimo u vezu sa VS moralо pažljivo ekonomisati. Međutim, vezu sa VŠ nismo uspeli uspostaviti zbog čega nam je VŠ kao pomoć poslao svog radio-tehničara Slobodana Nakićenovića. Radio-stanica je ponovo uzeta u temeljito ispitivanje, ali je u to vreme počela ofanziva.

Preko 30.000 Italijana i četnici prodrlo je na oslobođenu teritoriju, ubijajući, paleći i pustošći sve do temelja. Situacija je bila vrlo teška. Preko 150 teških ranjenika evakuisano je u poslednji čas. Na tom zadatku bili su angažovani svi borci i narod. Radio-stanica koja je bila prilično glomazna i za pokret nepodesna morala se zakopati. Sa najvećom pažnjom, ali žalosni što nisu uspeli uspostaviti vezu, radio-tehničari sa radio-telegrafistom uredili su zemunicu tako da vlaga i zemlja ne oštete stanicu. Iste godine, neposredno posle ofanzive, radio-stanica je izvadena iz zemunice i dovedena u ispravno stanje. Ali plana za radio-vezu nije bilo i nije se moglo stupiti u vezu sa VŠ.

Radio-telegrafista je po sopstvenoj inicijativi, u cilju ispitivanja radio-stanice, stupio u vezu sa nekom domobranskom radio-stanicom. On je naime, slušao na prijemniku domobranske radio-stanice, koje su radile vrlo neoprezno. Na taj način otkrio je njihove radne podatke, postavio svoj predajnik na njihov talas i pozvao jednu od njih, sa njenim pozivnim znakom. Dobio je odgovor na poziv, što je značilo da je radio-stanica - prva partizanska radio-stanica u Hrvatskoj - konačno sposobna za rad. Veselju i radosti nije bilo kraja.

U isto vreme - novembar i decembar 1942. - oslobođeni su Bihać, Jajce, Slunj i još niz durgih mesta. To je omogućilo uspostavljanje neposrednog ličnog kontakta između radio-telegrafista VŠ i GŠH, kojom prilikom je izrađen plan i prvi put uspostavljena radio-veza između ta dva štaba. Tako je počela istorija radio-veza NOV i PO Hrvatske.

Radio-veze VŠ i GŠH, kao i sve sledeće radio-veze, organizovane su na principu radio-pravca: dva radna talasa (svaka stanica svoj talas), ugovoreno vreme (obično 4-5 puta na dan), stalni pozivni znaci i znaci za legitimisanje. Ovi podaci nisu se često menjali.

S ovakvim stanjem ušlo se u 1943. godinu. U Hrvatskoj bile su već formirane divizije i 1. korpus. U napadima na neprijatelja sve češće učestvuju krupne vojne formacije. U ratnom plenu nalazila se i poneka radio-stanica, najčešće četna ili bataljonska sa srednjim ili UK - talasima i pogonom pomoću suvih baterija. Nama je tada trebalo baš obratno prenosne KT radio-stanice sa većim dometom i po mogućnosti podesnim pogonom tj. ručni generator ili akumulator s vibrаторom. Takve radio-stanice nalazile su se u neprijateljskim višim štabovima i do njih je, prema tome, bilo teže doći. To je bio glavni razlog da se radio-veza mnogo sporije razvijala nego druge vrste veza.

Viši štabovi su upravo čeznuli za radio-vezom, jer se bez radija više nije moglo dovoljno efikasno komandovati korpusima, divizijama i mnogobrojnim odredima, koji su bili međusobno udaljeni na stotine kilometara. S proleća 1943. Sekcija za veze GŠH, iako nije imala dovoljno radio-stanica (postojale su svega dve u GŠH), organizuje prvi radio-telegrafski kurs. Na kurs su upućeni provenjeniji borci i niži rokovodioци; bilo je komesara i komandira četa, vodnika itd. Oni su se spremali da rukuju radio-stanicama, koje će biti otete neprijatelju ili izradene u našoj jedinoj radionici. U njoj se uporno radilo i na prepravkama zaplenjenih manjih radio-stanica. Konačno, negde aprila 1943. godine, jedna takva radio-stanica dodeljena je 1. korpusu.

U maju 1943. godine u Hrvatsku je padobranom spuštena prva engleska vojna misija. Prvo što smo od nje tražili bile su radio-stanice, koje smo istina dobili, ali sucesivno - jednu po jednu - u većem vremenskom razmaku. To su bili čuveni »kuferi« MK i B-II (18-20 W) sa napajanjem 110-240 v i na akumulator 6 v preko vibratora. Oscilator je bio samo na kristal. Svaka radio-stanica je imala jedan komplet rezervnih cevi i jedan rezervni vibrator. Uz stanicu je bilo najviše 4-6 kristala. Sa radio-stanicama dobili smo i aggregate za punjenje akumulatora, akumulatore i sav ostali pribor. Ove radio-stanice su bile odlične i obezbeđivale su sigurnu vezu na odstojanjima preko 1000 km. Bile su vrlo lage i pokretne, baš onakve kakve smo želili. Dakle, nakon višemesecnog natezanja i mučenja najzad smo dobili vrlo dobre radio-stanice. Kako su stizale, raspoređivane su u najvažnije štabove.

Radio-telegrafisti su, jednostavno rečeno, zebli čuvajući teško stečene radio-stanice. To je i razumljivo, jer su pokreti i danju i noću, po najtežem terenu, bili vrlo česti. Dovoljna je bila i najmanja nepažljivost pa da se nešto slomi i radio-stanica postane neupotrebljiva. Naročitu su brigu zadavali olovni akumulatori 6-12V/120Ah. Poznato je da olovni akumulator nije podesan za teren i pokret, daje težak, i da mu potresi škode, jer sa ploča otpada aktivna masa. Zatim, on se mora vrlo brižljivo puniti i prazniti, kako ne bi došlo do krivljenja ploča i sulfatacije. Nije bilo biranja, moralo se koristiti ono što se imalo. Radio-telegrafisti su se ipak snašli, tj. samoinicijativno su izradili naročite drvene sanduke, posebno za radio-stanice, za agregat i svaki akumulator i posebno za ostali pri-

bor. Sanduci su bili obloženi gumom ili sličnom mekom materijom (krpama, slamom i sl.) i podešeni za prenos na konju ili bilo kom drugom prevoznom sredstvu: Na osnovu iznetih mera, koje su preduzimali sami radio-telegrafisti, može se videti kako su brižljivo čuvali radio-stanice i pored vrlo teških uslova. Zaista, piscu ovog članka nije poznat slučaj daje u tom periodu neka radio-stanica ili akumulator razlupan ili na bilo koji način uništen. Svakog dana radio-stanica je bila najbržljivije pregledana i čišćena, a isto tako i benzinski agregat i akumulatori. Radio-telegrafisti su zaista činili sve da vezu obezbede i u tome su potpuno uspeli. Ako se npr. stanice međusobno nisu dobro čule, radio-telegrafistima i pored umora i nespavanja, nije bilo teško da po nekoliko puta dnevno menjaju mesto radio-stanice, smer, dužinu i visinu antene, dok se ne postigne zadovoljavajuća čujnost. To nije bilo tako lako, jer štap antena nije bilo, a antenske stablove za žične antene niko nije mogao da nosi, već su se žične antene vezivale za kuće ili drveće. Znači, trebalo je i po najgorem vremenu penjati se na krovove kuća, na visoko stenje i drveće. Ova premeštanja su pokazala da je vrlo važno da se izabere za antenu takvo mesto koje omogućuje slobodno zračenje u željenim pravcima. Pri tom se ustanovilo da je ponekad bilo dovoljno premestiti antenu za nekoliko stotina metara, pa da se čujnost osetno poboljša.

Ovakav, zaista primeran, odnos radio-telegrafista prema aparaturi i svojoj službi bio je u prvom redu posledica visoke svesti i osećaja samoodgovornosti, a delom je to nametala i oskudica u radio-sredstvima. Potreba za radio-vezom koračala je daleko ispred naših mogućnosti i to kako u pogledu opreme tako i u pogledu dobrih i proverenih radio-telegrafista. Zbog toga se na radio-stanice i radio-telegrafiste gledalo s vrlo velikim poštovanjem. Viši stabovi su mnogo cenili radio-vezu pošto im je ona omogućavala da velikom brzinom savladaju prostor i vreme. Npr. iz Like, gde se pretežno nalazio GŠH, do Slavonije, Hrvatskog Zagorja, Dalmacije i Istre putovala su naređenja i informacije ranije po 6-10 dana, a radio je to vreme skratio na 1-2 sata računajući i odgovor. Odstojanje je bilo savladano, a to je bio krupan korak napred koji je svakog borca oduševljavao. Najviši vojni i politički rukovodioci svakodnevno su se interesovali o stanju radio-stanica, o uslovima rada i potrebama radio-telegrafista, pružali su im neposredno svoju pomoć i davali podstreka da savladaju teškoće, kojih je još uvek bilo mnogo.

Sve do kapitulacije Italije broj radio-stanica je rastao polako. One su stoga dodeljivane samo najvišim stabovima. Donji pregled nam vrlo jasno pokazuje, kako se sporo razgranjavala radio veza GŠH: april-maj 1943. godine GŠH je održavao radio-vezu sa VŠ i 1. korpusom; maj-juni 1943. godine GŠH je održavao radio-vezu za VŠ, 1. korpusom, 2. i 3. operativnom zonom; juli-septembar 1943. godine GŠH je održavao radio-vezu sa VŠ, 2. i 3. operativnom zonom i 8. korpusom.

Ove veze bile su organizovane po sistemu radio-pravca. Radio-podaci su smenjivani nešto češće nego u početku, a korištena su dva talasa - za dan i noć.

Radno vreme bilo je ugovorenog. Pozivni znaci bili su stalni, a za svaki radio-pravac stanice su imale drugi pozivni znak. Kao što se vidi radio-veze u tom periodu bile su veoma malobrojne.

Kapitulacijom Italije situacija se znatno poboljšala. Dobijene su znatne kolичine opreme za vezu, tj. stvoreni su materijalni uslovi za masovniju upotrebu radio-veze, ali nije bilo dovoljno radio-telegrafista. Pri Sekciji za veze GŠH odmah su organizovani radio-telegrafski kursevi, na kojima su na partizanski način, za 2-3 meseca, osposobljavani radio-telegrafisti. Veći broj slušalaca je ospozobljen da prima na sluh 80-100 slova. Radilo se dan i noć. Međutim o teškim uslovima rada kurseva (u pogledu smeštaja, ishrane, školskog pribora, lekarske pomoći itd.), kao i o ljudima koji su to savladali, moglo bi se mnogo toga napisati.

Mladi radio-telegrafisti osposobljeni na ovako kratkim kursevima odlazili su nakon kraće prakse na samostalan rad u divizije i brigade. Sobom su nosili zaplenjene italijanske radio-stanice, većinom tipa »Allocchio Bacchini«, snage 15 W sa kombinovanim pogonom tj. pomoću akumulatora i generatora sa nož-

nim pogonom. Oni su uglavnom uspevali da održavaju vezu, a to je bio veliki uspeh, jer je iz predratne prakse bilo poznato daje za školovanje radio-telegrafista potrebno najmanje 6 meseci, ne računajući praksu koja je neophodna posle kursa.

Ali zbog mlađih i nerutiniranih radio-telegrafista moralo se odstupati od principa po kojima se organizuje i održava radio-veza u ratu. O tajnosti radio-saobraćaja nije se moglo mnogo voditi računa jer su mlađi radio-telegrafisti teško uspevali da uspostavljaju vezu i po tadašnjim saobraćajnim pravilima, koja su bila vrlo jednostavna, oni su se teško snalazili pri traženju svoga korespondenta, pošto je prostor bio prezasićen stotinama drugih jakih radio-stanica. Svakog uspostavljanje veze bio je za njih veliki napor, pun nervoze. Ruke su drhtale kao u groznicu i to ne samo zbog nervoze, već i pod teretom samoodgovornosti i svesti o važnosti svake primljene i predate depeše. Bilo je slučajeva da se mlađi radio-telegrafista nije snašao i veza nije uspostavljena. Danima i sedmica trajalo je uspostavljanje radio-veze kod nekih mlađih radio-telegrafista i kad se uviđelo da ne ide, obično je iz višeg štaba dolazio iskusni radio-telegrafista da pomogne. Tako je na primer jula 1943. GŠH uputio u 8. korpus (Dalmacija) radio-telegrafistu sa malom (9w-kufer) radio-stanicom i radio-veza je brzo uspostavljena. Pre toga, pokušavano je više nedelja da se veza uspostavi, ali bez uspeha. Stab 8. korpusa nalazio se tada u dolini Cetine, južno od Vrlike. Trebalo je dakle preći put od nekoliko stotina kilometara i to delom kroz neprijateljsku teritoriju i pobesputnoj vrletnoj Dinari. Bilo je, zatim slučajeva da se radio-veza izgubi kada se menjaju radni podaci. Iz opreza, da se dragocene radio-veze ne prekinu, planovi radio-veza su morali biti jednostavni. U njima se čak moralo predviđati, kako će se stanica pozivati pri stupanju u vezu. Na primer »stanica X« poziva prvih 10 minuta, a sledećih 10 minuta sluša i tako naizmenice do stupanja u vezu. Vreme se uvek regulisalo po Radio-Londonu.

Broj radio-veza stalno je rastao, tako da je GŠH na kraju 1943. imao daleko veći broj veza.

Kako su se radio-telegrafisti kroz praksu osposobljavali, tako se postepeno prelazilo na maskiranje radio-veza. Radni talasi i pozivni znaci su menjani češće, uvedeno je legitimisanje i sve češće su za sporazumevanje radio-telegrafista umesto Q-koda korišteni ugovoreni znaci koji su se svakog dana menjali.

U svakom slučaju, radio-veza je tokom 1943. god. odigrala značajnu ulogu u povezivanju prostorno dosta udaljenih jedinica, ustanova i teritorija. Jedan član GŠH rekao je tada za radio-vezu: »Naš mali radio-centar vredi više nego dve naše najbolje brigade.«

U velikoj količini opreme za vezu, koja je kapitulacijom Italije pala u ruke NOV, bilo je nekoliko UKT radio-stanica jačine preko 20w. Pomoću njih organizovana je prva teritorijalna radio-veza. Na podesne visove u Lici, Kordunu, Baniji, Slavoniji, Hrvatskom Zagorju i Pisarovini postavljene su ove stanice i pomoću njih se održavala veza sa centrom koji se nalazio na Plitvičkim jezerima, na koti »Kik«. Veza se održavala radio-telefonijom. Tako se pružila mogućnost da se npr. izdaje i slavonsko izdanje listova štampanih u Hrvatskoj i Bosni, koji su inače do Slavonije putovali najmanje 10 dana. Na ovim radio-stanicama su skoro isključivo radile drugarice, koje su za taj posao obučene u toku 10-15 dana.

U praksi rata iskristalisala su se neka važna iskustva koja ne bi trebalo izgubiti iz vida, zbog čega se iznose.

Prvo, dokazano je da se, u slučaju potrebe, radio-telegrafista može osposobiti za 2^4 meseca.

Drugo, sa kratkotalasnim radio-stanicama od 5-20w mogu se održavati sigurne radio-veze na odstojanjima preko 500 km, svakako na podesnom talasu.

Treće, uočena je važnost dužine, visine i smera postavljanja antene.

Četvrti, najsigurniji sistem radio-veze je radio-pravac i treba ga, po mogućnosti, za najvažnije radio-veze uvek primenjivati.

Peto, radio-telegrafista mora bar u najosnovnijim crtama poznavati svoju radio-stanicu i njenu opremu (agregat, akumulator itd.). U protivnom, mali kvar

na aparaturi prouzrokovalo je duži prekid veze, što može imati teških posledica.
O tome se mora voditi računa pri obuci.

Šesto, mladi radio-telegrafisti mnogo brže stiču potrebnu praksu u većem radio-centru, gde je jači saobraćaj, a ujedno stiču i potrebnu rutinu u rukovanju sa aparaturom, u postavljanju radio-stanice, punjenju akumulatora i oktlanjanju manjih kvarova.

Milan Vukšić

KURIRSKE VEZE U ŠANDROVCU I OKOLINI

Negdje u maju mjesecu 1943. godine dodeljen sam za kurira drugu Ljutak Stjepanu iz Šandrovca. Drug Ljutak je primao svu poštu i druge informacije za narodno-oslobodilačke odbore i za komandu Bjelovarskog područja. Prvih dana sam nosio poštu u Sirovu Katalenu, Gornje Sredice i Nevinac. Poštu sam predavao u Sirovoj Kataleni drugu Megec Martinu, u Nevincu Jambrušić Marijanu, a u Gornjem Sredicama drugu čije je partizansko ime bilo »Pilot«.

Već u julu mjesecu 1943. godine bio sam kurir na pravcima: Šandrovac - Kalnik i Šandrovac - Podgarić. Tada mi je bilo mnogo teže i opasnije, jer sam morao prelaziti i željezničku prugu Bjelovar - Kloštar kod Paulovca. Mi, kao kuriri, nosili smo sobom i flašicu sa benzinom da bismo mogli, u slučaju opasnosti, uništiti poštu koju smo nosili. Sjećam se jednom, pri prelazu pruge, nabasao sam na zasjedu gestapovaca. Imao sam mnogo pošte i nisam mogao da rizikujem, pa sam je polio benzinom i zapalio. Jedva sam uspio da se izvučem živ. Pošta nije pala u ruke neprijatelju.

Opasan je bio i prelaz preko ceste kod Rakitnice. Tu je neprijatelj često postavljao zasjede. Ipak, mi smo bili vještiji i smijeliji, pa smo se izvlačili i obavljali svoje zadatke. I još nešto. Jednom sam u rejonu s. Zdjelice naišao na ustaše. Međutim, kako sam se nalazio na ivici šume, uspio sam im umaći i izvršiti i ovaj zadatak.

Negdje u februaru mjesecu 1944. godine nosio sam poštu iz komande Bjelovarskog područja i štab 33. divizije. Sa mnom je išao i jedan drug koji je bio upućen u tu diviziju. Tako, krećući se u određenom pravcu, upali smo u njemačku zasjedu u vidu obruča. Kad sam video da se nećemo moći izvući, odmah sam uništio poštu, a zatim smo obojica zarobljeni. Odvedeni smo u s. Bedenik, gdje nam je rečeno da ćemo biti streljani. Ostavili su nas na cesti kod plota čiji je vlasnik bio seljak Punek. Tu nas je čuvao jedan njemački vojnik. On se tako šetao oko nas, a ja sam osmatrao okolinu, kako bih i kuda mogao pobjeći. Najednom, kad se Švaba približio, iznenada sam ga udario pesnicom u sljepoočnicu. On se stropoštao u jedan grm, a ja sam tada pobjegao, dok je taj moj saputnik ostao i nije pošao sa mnom. Kasnije sam saznao da su ga Njemci streljali.

Eto, toliko o mojim sjećanjima, a, vjerujte, kurirska dužnosot u NOB bila je vrlo teška i odgovorna.

Franjo Zdelar

POZIV SA PRO KLETI JA

Slučaj je htio, da sam 1943. godine od grupe starijih boraca moje nacionalne pripadnosti sa teritorije od Titograda do ušća Bojane, jedini ostao živ u partizanskim jedinicama. Tadašnji sekretar okružnog komiteta SKOJ-a Voja Biljanović,

zadržao me je za rad sa omladinom na toj teritoriji. Nakon kapitulacije Italije, uputio me je u albansku jedinicu koja se kretala na teritoriji od Skadarskog jezera do Vladimira sa zadatkom da podiže narod na ustanak i formira prve zajedničke narodnooslobodilačke odbore. Sa ovog zadatka povućen sam oktobra iste godine i nakon kraćeg zadržavanja u Lovćenskom odredu, upućen sam u štab 2. udarnog korpusa. Određen sam za radio-telegrafistu, jer sam kao službenik PTT u Ulcinju završio kurs (za morzistu-galvanistu). Stigavši u Kolašin javio sam se komandantu 2. udarnog korpusa drugu Peku Dapčeviću i komesaru Mitruru Bakiću. Oni su me uputili drugu Lali, koji me je uveo u evidenciju za smještaj i ishranu i uputio Pavlu Bojčeviću. Tu sam zatekao Branka Sučevića, Božu Radovićevića, Grubišića i još nekoliko drugova koji su na jednoj zuljaci vježbali kućanje i prijem na sluh i učili saobraćajne znake radio-službe. Redali smo se u obucavanju i rukovanju radio-stanicama na kojima su radili Pavle Bojčević i Branko Sučević. Milutin Kusovac je bio šifrant. Poslije par dana, drugovi su mi počeli govoriti da sam sposobljen za samostalan rađ na radio-stanicama.

Nakon izvjesnog vremena došao je u Kolašin Luka Knežević, da me, po nalogu Blaža Jovanovića i Voja Srzentića, povede na II kongres USAOJ-a u Drvar, da predstavljam albansku omladinu. Sa Lukom Kneževićem otišao sam u Pokrajinski komitet KPJ za Crnu Goru i Boku, iako nije bilo teško napustiti drugove radio-telegrafiste koje sam već bio zavolio.

Juna mjeseca, po povratku iz Drvara, zatekao sam štab 2. udarnog korpusa u selu. Donja Morača i ponovo sam raspoređen kod Pavla Bojčevića kao radio-telegrafista.

Nakon nekoliko dana Pavle Bojčević me, iz sela Đurđevina gdje su radio-telegrafisti bili smješteni, uputio u manastir Donja Morača da se javim Peku Dapčeviću i Mitruru Bakiću. Tamo sam se prvi put sreo i upoznao sa Pavlom Jovićevićem Paljokom, koji je došao iz Glavnog štaba Kosova i Metohije. Primio sam zadatke kao rukovodilac veze Glavnog štaba za Kosovo i Metohiju. Za moje godine i uzrast je to bio visok položaj. Bojao sam se da neću opravdati povjerenje.

Pavle Bojčević i Milutin Kusovac su mi pripremili dvije radio-stanice SCR-284-A sa generatorima, karakteristikama za rad i šifrom. Radio-stanice smo prethodno ispitivali, te sam krenuo sa materijalima natovarenim na dvije mazge, preko Mateševa i Trešnjevika za Andrijevicu. U Andrijevcu smo se zadržali nekoliko dana dok smo obezbijedili polazak za Prokletije, iznad sela Dragobija, na teritoriji Albanije, gdje se nalazilo rukovodstvo Glavnog štaba za Kosovo i Metohiju.

Prešli smo granicu preko teško prohodnih terena i našli se kod Fadij Hodže, komandanta Glavnog štaba, Džavida Nimanija, Nenada i dr. u katunima ispod vrhova Prokletija, a iznad Dragobija. Svi su me izvanredno lijepo primili. Poklonili su mi i džepni sat. Nakon kraćeg odmora, dodijeliše mi za pomoć i okretanje generatora Radovana Ljumovića iz Peći. Šifrankinja je bila Gara Đilas. Pripremio sam radio-stanicu za rad, odnosno za prvu vezu sa 2. udarnim korpusom. Tada mi je to bila i jedina veza. Nakon što sam našao najbolji izbor na 4218 Kc. otpočeo sam u 16.00 časova pozivati »POV« de »DZV« i slušati na 4820 Kc (ovi pozivni znaci su u nekom smislu predstavljali inicijale Pavla Bojčevića i moje). Na moju sreću, a uz nestvrpljenje svih prisutnih koji su me okruživali, odmah sam prepoznao pisak radio-stanice B-II i poziv Pavla Bojčevića, koji mi se odazivao i davao QSA-5. Činilo mi se da sam toga momenta postigao najveći uspjeh u životu, a i svi prisutni na čelu sa Fadijom Hodžom i Pavlom Jovićevićem su se radosno smijali i govorili bravo »šefe« (od tada nosim taj nadimak). Sjutradan u 06.00 sati imao sam slijedeću vezu za koju su bili pripremili prvi šifrovan telegram-radiogram, a tada sam od 2. udarnog korpusa primio dva. To su bili prvi elektromagnetski talasi emitovani sa Prokletija, koje sam ja otpočeo.

Poslije izvjesnog vremena, par dana uzastopce mi se radio-stanica 2. udarnog korpusa nije javljala, iako bih povremeno prepoznao rad Pavla Bojčevića sa drugim radio-stanicama. Tada su me pozvali Miladin Popović i Dušan Mugoša u prisustvu Fadij Hodže i pitali zašto ne održavam vezu sa 2. udarnim korpu-

som. Moja objašnjenja nisu prihvatili, već su poslali Miša Mićkovića u štab 2. korpusa radi provjere. Mićković se brzo vratio i prenio da se nije radilo o mojoj kri-vici, već o nemogućnosti radio-telegrafista 2. korpusa, jer je štab bio u pokretu. Povjerenje mi je vraćeno.

Povratkom Miladina Popovića iz Albanije i Dušana Mugoše, kao i povratkom 1. kosovske brigade sa teritorija Makedonije, veze su mi se povećale tako da sam danonoćno radio. U to vrijeme sam održavao veze sa štabom 1. kosovsko-makedonske brigade, 4. kosovske brigade, 5. albanske brigade i Glavnim štabom Albanije.

Održao sam i dva kursa za radio-telegrafiste. Među kursistima nisu bili samo borci iz kosovskih jedinica kao Drago Novaković i dr., već i iz albanskih jedinica.

Dolaskom radio-telegrafista Stipe Bralića iz Kaštela, Dimka i dr. (čijih se imena više ne sjećam), ja sam se u radu rasteretio veza sa jedinicama Kosova i Metohije, jer sam ih prepustio njima, dok sam ja održavao spoljnje veze uključujući i one sa albanskim jedinicama i Glavnim štabom Makedonije. Dužnost rukovodioca veza u to vrijeme, a pogotovo u završnim operacijama za oslobođenje Kosova i Metohije, kada su se Nijemci povlačili iz Grčke i Albanije, kao i u čišćenju ostataka bande u Drenici i po ciljeloj teritoriji Kosova i Metohije, nije bila laka, jer su pokreti bili česti, radio-telegrafisti nedovoljno iskusni, a i rukovodio-ci neupućeni u mogućnosti radio-stanica. Jednom prilikom je komandant Glavnog štaba Fadijl Hodža došao u 4. kosovsku brigadu i od radio-telegrafiste tražio da fonijom razgovara sa drugovima iz Glavnog štaba koju mu ovaj nije mogao ostvariti radi toga što je radio-stanica radila samo telegrafijom. Komandant GŠ mu je ovo zamjerio jer nije znao mogućnosti radio-stanice.

Što su se više jedinice naše vojske razvijale i rasle, rasle su i potrebe za većim brojem radio-telegrafista i za opremom za vezu. Iz tih razloga smo bili prinuđeni da permanentno obučavamo nove radio-telegrafiste u formiranoj jedinici za vezu pri GŠ Kosova, koja je tada bila po brojnom stanju kao jedna četa u operativnim jedinicama. Ova jedinica se nije tretirala kao isključivo stručna i neborbena, već je i ona učestvovala u akcijama i u obezbedenju GŠ Kosova.

U fazi formiranja kosovskih jedinica, čestih akcija i pokreta, te prebacivanja sa jedne teritorije na drugu, bilo je vrlo teških momenata za nas veziste. Preokupiran brigom da mi prelaskom Drima, i silaskom niz planinske litice prekrivene snijegom, mazge na kojima su bilie natovarene radio-stanice ne skliznu sa tim dragocjenim tovarom, zaboravljao sam na sve ostalo.

Povratkom 1. kosovske brigade iz Makedonije na teritoriju Kosova i formiranjem 4. kosovske brigade, otpočelo se sa akcijama širih razmjera i oslobođenjem pojedinih većih djelova teritorije. Tako je bila oslobođena i varošica Brod kod Prizrena. Normalno da nam se tada po prvi put nametnula potreba za prvom organizacijom žičnih, odnosno telefonskih veza, koje su nam rasterećivale radio veze. Ovo je mene u radu više angažovalo i zadavalo mije više brije. U toj Početnoj fazi koristili smo postojeće PTT veze, koje smo nasleđivali od okupatora.

U završnim operacijama za oslobođenje Kosova neprijatelj se grčevito branio, ali smo ipak uspjeli prvo oslobiti Đakovicu, te nastaviti sa oslobođenjem Jjunika, Dečana i Peći. Sjećam se da smo u manastir Dečani prvi ušli Mito Miljković, ja i ing. Janez Valentinčić-načelnik štaba GŠ Kosmeta. Tom prilikom nas je iguman vodio kroz prostorije manastira s ciljem da nam ih pokaže. Nas trojica smo se šapatom dogovarali kako će nam za ručak sigurno ponuditi nešto fino i bogato. Na našu nesreću, kaluderima je taj dan bio posan, tako da nas je na stolu velike prostorije čekao serviran ručak od posnog pasulja, ali uz dobre dečanske jabuke.

Ulaskom u Peć prvi put sam se sa radio-stanicom smjestio u jednu od lijepih Privatnih kuća, i prvi put od početka rata legao u namješten krevet, ali u uniformi i ne skidajući opasač sa pištoljem i bombama. Tu udobnost mi je jedan od telegrama uskratio. U njemu je stajalo da Mito Miljković, Janez Valentinčić

i ja podemo preko Đakovice, Prizrena i Uroševca za Priština gdje je jedna bugarska divizija izvršila nasilje. U Prizrenu sam sa vozačem automobila i svojom radio-stanicom ostao čekajući Mita Miljkovića i Janeza Valentincića koji su bili otišli da se jave Mitovoj porodici. Obzirom da sam bio u nekoj lijepoj engleskoj uniformi sa oznakom čina poručnika, brzo sam se našao opkoljen od prolaznika, koji su, neznajući da dobro govorim albanski nagađali na albanskog ko sam i što sam. Najednom sam se počeo smijati pretpostavci da sam najvjerovalnije Englez. Pokazivali su na kofer radio-stanice B-II na zadnjem sjeditu, i govorili da je taj sigurno pun zlatnika. Uhvatio sam se za dršku od pištolja i zamolio ih da se sklone govoreći na albanskog jeziku da sam pun vašiju, a da i ne znam kako zlatnici izgledaju. Iznenadeni su mi se počeli izvinjavati i nuditi me cigaretama i voćem.

Našim dolaskom u Priština i povlačenjem bugarske divizije iz nje, došlo je do preformiranja Glavnog štaba Kosova u Operativni štab za Kosovo i Metohiju čime su se i meni, odnosno službi veze nametnuli novi i obimniji zadaci: od reorganizacije radio veza, preuzimanja PTT veza, i organizacije žičnih veza sa našim i nekim albanskim jedinicama u području Gnjilana, do organizacije do sada najvećeg kursa vezista i formiranja bataljona veze za čijeg komandanta je kasnije došao Ilija Zarić. Radilo se danonoćno, jer je od velike važnosti bilo organizovati sigurnu radio, a po mogućnosti i žičnu vezu sa jedinicama koje su imale zadatok čišćenja ostataka formacija udruženih bandi u Drenici i po cijelom Kosovu. Imao sam poteškoća sa nekim našim jedinicama koje su sav zaplijenjeni materijal veze od neprijatelja zadržavali za sebe, dok je na drugoj strani bila oskudica materijala za najnužnije veze. No to smo brzo riješili. Formirali smo skladište za opremu veze. Dobar dio te opreme nam je poslužio i za nastavu na kursevima na kojima smo prvi put sa kursistima sprovodili zvanične ispite sa komisijom i davali im pismene diplome.

Nakon oslobođenja Beograda bio sam po prvi put pozvan na sastanak u Up-ravu veza Generalštaba, gdje sam podnio prvi referat o stanju u službi veze na Kosovu.

Nakon kraćeg vremena rasformirao se Operativni štab za Kosovo i Metohiju, pa sam posle izvesnog vremena provedenog u 24. srpskoj diviziji stigao u Skoplje na dužnost načelnika štaba brigade veze 5 armije.

VEZISTA PO NAREĐENJU, A NE PO ŽELJI

Dužnost političko-terenskog radnika koju sam obavljao, pod rukovodstvom sekretara okružnog komiteta KPJ Voja Biljanovića, morao sam napustiti pred kraj 1943. godine i otići za radio-tegrafistu u štab II udarnog korpusa-kod Pavla Bojčevića.

Takva odluka štaba Lovćenskog odreda uslijedila je nakon jednog povjerljivog cirkulara kojim je naređeno pronalaženje i upućivanje radio-tegrafista u štab 2. udarnog korpusa.

Umjesto očekivanog odlaska u sastav 4. crnogorske proleterske brigade, ja odoh u veziste i, pomislih, »prestadoh biti borac«. Shvatio sam ovo kao jedan vid degradiranja očigledno ne shvatajući značaj veze u našoj borbi.

Nakon nekoliko dana napornog putovanja i probijanja kroz neprijateljske obrće, stigao sam u štab 2. udarnog korpusa i došao u kontakt sa Milutinom Kusovcem i Pavlom Bojčevićem. U grupi radio-tegrafista zatekao sam Boža Radoševića, Branka Sučevića, Nikolu Dabelića, Grubišića iz Šibenika i druge, a među njima, i Italijana Đovanija.

Ova grupa drugova se počio dan obučavala u kucanju i prijemu na sluh kao i radio-saobraćajnim propisima na jednoj improviziranoj zujalici, redajući se, na smjenu, na jednoj radio-stanici koja je održavala i dio veza štaba 2. udarnog korpusa. Nakon izvjesnog vremena, naučio sam Morzeovu azbuku i kratice, a tada

i, time, ovladao svim potrebnim za samostalan rad na radio-stanicama koje smo imali u naoružanju.

U vrijeme kada sam očekivao raspored za rad na jednoj od radio-stanica, određen sam da, sa Lukom Kneževićem, podem na II kongres USAOJ-a u Drvaru svojstvu delegata albanske omladine.

Po povratku sa kongresa iz Drvara, našao sam se opet među svojim drugovima, radio-telegrafistima, sa njima je rukovodio Pavle Bojčević i, tek tada, otpočeo sam svoju djelatnost kao vezista, a koju sam ubrzo i zavoleo.

ČETA ZA VEZU KAO BORBENA JEDINICA

Formiranje novih jedinica Glavnog štaba Kosova nametalo je i potrebu za proširenjem kurirskih i radio-veza. Zbog nedostatka opreme i odgovarajućeg

Sudstva, veze nisu bile u stanju da kontinuirano prate tempo razvoja novih jedinica. U prvo vrijeme do radio-stanice i drugog materijala za vezu dolazilo se savezničkom pomoći ili zarobljavanjem od neprijatelja. Međutim, to nije bilo dovoljno.

Jednu radio-stanicu B-II ostavila nam je engfcska misija koja je bila kod neprijatelja, NOB Gani-bega Crnoglavića, kada gaje nápustila. Međutim, ta stanica je bila bez kristala za rad predajnika, tako daje praktično bila neupotrebljiva. Nakon izvjesnog vremena, dobili smo dva kristala, od druga Pavla Bojčevića, rukovodioca veze u štabu 2. udarnog korpusa. Pomoću njih stavljeni je u pogon 20 W radio-stanica na čije signale su svi korespondenti davali QSA-5. Našoj radosti nije bilo kraja!

Jednog poslijepodneva komandant zaštitnog bataljona Glavnog štaba Kosova je zatražio određen broj boraca radio-telegrafista i kursista (po odobrenju Pavla Jovičevića) da, u sastavu jedinice za prihvat opreme, obezbeđuju savezničke avione i padobrane kojima je pored ostale opreme, trebalo da stigne i oprema za vezu. Desilo se, međutim, ono »nije kome je rečeno, već kome je suđeno«. Banda Gani-bega Crnoglavića je primjetila vatre koje je grupa za prijem upalila radi davanja signala avionima. Nakon spuštanja padobrana na zemlju, napala je našu grupu, (bilo 6 boraca, od kojih tri vezista; a među njima bila je i jedna drugarica), te pokupila svu nama namenjenu opremu.

Sa svojom bandom, ovaj zlikovac nas je nakon tri dana ponovo napao u selu Bicaj (sjeverna Albanija, kod Kuksa), gdje je u tom momentu bio i Glavni štab Kosova sa svojim zaštitnim bataljonom i četom za vezu, koja je bila sastavljena od radio-telegrafista i kursista. U toku noći banda je okružila selo u namjeri da nas opkoli i uništi. Oko 4 časa izjutra, prilikom obilaska stražara, primetio sam sa trećim stražarom, radio-telegrafistom Nikolom (vojnikom Crvene armije), da se neko prebacuje i zauzima ležeći položaj. Bili smo sigurni daje u pitanju neprijatelj.

Naredio sam Nikoli da legne iza zaslona i puca u svakog ko mu se bude približavao, a zatim otrčao da probudim četu i organizujem je za borbu u okruženju. Jednog kursistu, a potom i Radovana Ljumovića, poslao sam da o svemu obavijeste glavni štab Kosova, koji je bio nedaleko od čete. Skoro čitavog dana vođena je borba u okruženju, a kada je stigla u pomoć 5. albanska brigada, neprijateljske jedinice su odbačene.

Značajan prilog u ovoj borbi i obezbeđenju glavnog štaba i radio-uređaja dala je i četa za vezu, koja je obučavana i vaspitavana i kao borbena jedinica.

Pored ove, ona je učestvovala i u više drugih značajnih borbi, pa i u napadu na nemačke jedinice koje su se povlačile iz Grčke i kretale od Kuksa (Albanija) ka Prizrenu. Na putu Kuks - Prizren izvršena je vrlo uspješna akcija na Nemce, a četa za vezu, koja je stupila u borbu samoinicijativno, dala je svoj doprinos uspehu; zbog toga je pohvaljena od komandanta Glavnog štaba Kosova, druga Faail Hodže.

Samoinicijativno stupanje vezista u borbu (kad god nisu održavali veze) postalo je, u neku ruku, načelo koje je primenjivano sve do končanog oslobođenja Kosova. Tada su se vezisti preformirali u bataljon veze.

Resulbegović Dževdet

PUT DOBRIVOJA RADOSAVLJEVIĆA ZA ALBANIJU

Bio je to, koliko se sećam, šesnaesti juli 1943. godine, kada sam se nalazio u Korči u Albaniji. U to vreme u Korči je bio i drug Svetozar Vukmanović Tempo sa drugaricom Milicom Sarić. Uveče tog dana drug Tempo mi je predao jedno pismo upućeno Štrahilu Gigovu, koji je tada bio negde u zapadnoj Makedoniji, najverovatnije na Lopušniku. Do mesta Čafa San putovao sam autobusom i poslo sam se iskrcao u blizini nekadašnje albanske granične karaule, nastavio sam dalje peške u pravcu Struge. U Strugu sam stigao u podne i nastavio put kamionom za Kičovo. Međutim, od sela Izvora, na putu Debar - Kičovo, u podnožju Lopušnika nastavio sam put pešice. U blizinu Lopušnika stigao sam oko 17 časova. Imao sam sreću i brzo sam prevadio put do baze. U bazi sam, najpre, naišao na druga Todora Cipovskog Merdžana. Tu smo se rukovali i pozdravili, a zatim me je on pitao o novostima, naročito o situaciji u Debru, jer je mislio da dolazim iz tog pravca. Drug Cipovski mi je kazao za mesto gde se nalazi drug Strahil Gigov i ja sam se tamo uputio. Na određenom mestu našao sam druga Gigova, izvadio ispod postave pismo i predao mu ga. On brzo pročita pismo i reče mi da nađem mesto za spavanje, jer će sutra već krenuti natrag sa poštom za Svetozara Vukmanovića Tempa. Ja sam se tada vratio do druga Cipovskog i s njim popričao i popušio po neku cigaru. Imao sam kod sebe nekoliko kutija i dao ih Cipovskom, jer sam znao da je on strastven pušač i da mu je teško bez duvana.

Sutradan ujutru, dok sam doručkovao, prišao mije drug Strahil Gigov i rekao da će oko podne krenuti na put. Ja sam na to primetio daje bolje da krenem ranije da bih uhvatilo kakvo prevozno sredstvo do Struge.

Oko deset časova drug Strahil me je pozvao k sebi i dao mi pošiljku koju treba da prenesem Tempu. Međutim, ta pošiljka (pismo) bila je nepodesna za zašivanje u postavu, pa sam predložio da to spakujem tako da se može ušiti u postavu. Drug Gigov mi je to odobrio i sa interesovanjem posmatrao kako to »prepakirani« a zatim ušivam u postavu kaputa. Tu, dok sam vršio svoju »dužnost«, drug Gigov me je pitao za prilike u Korči, za raspoloženje stanovništva i slično. Najednom mi reče da kažem Tempu da je kod njih stigao drug Ljubo, a da je to zaboravio da mu napiše u pismu.

Najzad, sve je bilo gotovo i ja sam krenuo. Kod sela Izvora, na raskrsnici puteva Struga - Kičovo - Debar, naišao je kao poručen jedan kamion, koji je putovao iz Kičeva u Tiralu. Meni je to odgovaralo, jer sam tako mogao doći do prevoza Čafa San i otuda se lakše prebaciti do Tirane saobraćajnicom Tirana - Elbasan - Pogradec - Korča.

Putovao sam tim kamionom bez teškoća i nezgoda. Ni pri ulazu, ni pri izlazu iz Struge, italijanski karabinieri nisu zaustavljali kamion. Verovatno su poznavali šofera, pa ga nisu zaustavljali. Kad smo stigli na Čafa San, ja sam sišao s kamiona i uputio se pešice prema Pogradecu, odnosno Korči. Nakon desetak minuta hoda čuo sam buku automobilskih motora iza sebe, osvrnuo sam se i uvidio da nailazi kamion. Dao sam znak da stane, šofer mi otvorio vrata i ja ga zapitah koliko se plaća za prevoz, on reče 50 leka. Zatim sam se popeo na kamion i pružio šoferu dva dolara, odnosno dve novčanice od po 25 leka. Kamion zatim kre-

nu a za njim se počnu dizati oblaci prašine. Pomišlih kakav će doći u Korču verovatno potpuno prašnjav i ličiću na mlinara.

Kad smo stigli u blizinu Korče, dvoumio sam se da li da siđem ili da produžim do grada. Ipak ostao sam u kamionu. Na rampi su nas zaustavili karabinieri. Jedan od njih podiže ceradu i kad vide mene onako belog, nasmeja se i reče šoferu da produži u grad. U centru grada, kod jedne trgovačke radnje, sišao sam iz kamiona, otresao prašinu a zatim sam na jednoj česmi oprao lice i kosu. Nakon toga uputio sam se ka kući gde sam ostavio druga Tempa. Posmatrao sam pažljivo ulicu, a zatim i kuću. Pošto sam se uverio da nema ničeg sumnjivog, pođem prema kući i dođem do ulaznih vrata, koja bejahu zaključana. Kad je osetila da neko dira kvaku, Lisaveta Nedeli, kućevlasnica i Tempova domaćica, okretnula je ključ i otvorila mi vrata. Pozdravili smo se i ja je upitah da li su tu, našto mi ona potvrđno odgovori. Iako su tu, kako reče, kao i da nisu. Nakon toga reče da uđem u njihovu sobu, a da će ona skuvati kafu. I zaista, nakon kraćeg vremena starica nam je donela kafu. Kača (Milica Sarić) se zahvali na kafi i reče daje izvrsna, što je starici bilo drago. Pošto je starica izšla, Tempo je počeo da čita pismo. Kad gaje procitao, počeo se raspitivati o mom putovanju i o utiscima s tog putovanja. Ja se setih šta mi je drug Gigov na rastanku rekao o drugu Ljubi i to mu kazah.

Posle toga sam izšao i uputio se u svoj stan u istoj ulici. Stanovao sam kod jednog šofera, koji je bio toliko čutljiv i šprt na rečinatia da mi nije rekao ni svoje ime, a ja ga radi konspiracije nisam ni pitao kako se zove.

Sutradan izjutra ponovo sam otišao kod Tempa. On mi reče da moram ponovo na put kako bi doveo u Korču druga Ljubu (Dobrivoja Radosavljevića), i dva kofera sa delovima radio-stanice. Malo sam zastao i zamislio se, a zatim rekao drugu Tempu da mijе potreбно izvesno vreme, daje zadatak složen i da iziskuje detaljniju razradu. On se s tim složio, ali je, ipak, napomenuo da krenem što pre.

Od Tempa sam otišao u grad da potražim svoje veze u Okružnom komitetu KP Albanije za Korču, i to: Nesti Kerendžija i Nadžije Dumu. Našao sam Nadžiju i s njom se dogovorio da se delovi radio-stanice ostave van grada pošto mi ona reče da u blizini grada imaju bazu, samo da joj kažem tačan datum i čas dolaska. Utvrđili smo da to bude 20. juli. Istovremeno sam po njoj poručio da se pronađe šofer Kliju da bih uz njegovu pomoć izvršio ovaj zadatak.

Na put smo krenuli rano izjutra 20. jula i već oko 10. časova stigli kod kule na zaravni Jame. Tu je ostao Kliju sa kolima, a ja sam se uputio ka bazi, koja je od tog mesta bila udaljena oko pola časa hoda. Negde oko 14. časova došli smo Dobrivoje Radosavljević i ja sa dva kofera, puna delova radio-stanice, do automobila. Uto na vidiku se ukaza italijanska auto-kolona. Nisam umeo da objasnim šta je to sada, jer ovim putem nikada nisu prolazile italijanske kolone. Posle nekoliko dana saznao sam da su partizani na putu Debar - Gostivar, preko Mavrova, zapalili sve drvene mostove i zato su Italijani bili primorani da se kreću ovim pravcem. Nailazak Italijana mogao je da bude fatalan za nas, međutim, oni su nastavili kretanje ustaljenim tempom. Kad su Italijani prošli i pošto je Kliju napumpao gume, koje je bio ispustio kada je čuo šumove motora kako bi izgledalo da su popustile, mi smo krenuli na put.

Prošli smo kroz Debarcu i Strugu bez ikakvih smetnji i nastavili put prema Pogradecu, odakle je trebalo da produžimo za Korču.

Na tom putu, desilo se još nešto što nas je propisno oznojilo. Naime, kod ulazne rampe sa pravca Libražda, italijanski karabinjer je izšao iz svoje kućice i dao nam znak da stanemo. Kliju polako stade i tiho opsova. Dobrivoje Radosavljević je počeo nekako da menja boju. Nije mu bilo lako jer putuje kroz nepoznate predele i to automobilom, ne poznaje prilike ni ljude, a nije siguran ni da li ima dobru legitimaciju, a još su tu dva puna kofera sa delovima radio-stanice.

Pošto smo se zaustavili izšao sam iz kola i karabinjer mi zatraži legitimaciju. Pružam mu je najučtivije, a on je razgleda pažljivo i zapita da li sam iz Debra?

Brzo sam odgovorio da sam iz Debra. On počne pažljivo da me posmatra oko pojasa, a zatim mi vrati legitimaciju, nakon čega mu kroz prozor Dobrivoje pruži svoju. I nju karabinijer pažljivo pregleda i vrati natrag. Kliju mu sām pruži svoju legitimaciju i dobaci da ga valjda poznaje pošto on tuda često prolazi. Karabinijer ne odgovori ništa i nakon male pauze obrati se meni i reče da nisam nikakav trgovac kad nemam ništa od robe. Kliju mu prevede to i ja malo zastadoh, a zatim, umesto odgovora otvorih prtljažnik i pokazah na kofere. Evo robe rekoh, što mu Kliju prevede. Kliju zatim pokaza na Dobrivoja i reče daje on tehničar i da te delove nosimo u Korču radi prodaje. Nije mi bilo svejedno kad sam, otvorivši manji kofer, spazio taster koji nije bio upakovani kao ostali delovi. Karabinijer poče da meša rukama po delovima, Kliju ga zamoli da bude pažljiv, jer je roba lako lomljiva. Na to on trgne ruku i stane da se izvinjava. Posle toga zapita šta je u drugom koferu, Kliju mu reče da je ista roba. Karabinijer odmahnu rukom i dade znak da možemo krenuti.

Kad smo krenuli, Ljuboje primetio da ovaj karabinijer nije nikada u životu video delove radio-uredaja, inače bismo se vrlo loše proveli. Kad sam to preveo Kliju, on se nasmeja i reče da nije baš tako jer je karabinijer sam a nas je trojica a uz to da on ima i pištolj u automobilu.

Nastavili smo put i na 4 kilometara od Korče došli do mesta gde su nas čekali drugovi korčanske partiskske organizacije. Sobom su poveli i konja da na njega natovare radio-stanicu. Bilo je njih pet ili šest i bili su naoružani. Oni su bili diverzanti, jer nisu nosili nikakve partizanske oznake a i odelo im je bilo čisto i ispeglano. Kad smo stali, oni su brzo izvukli kofere i odneli ih desetak metara dalje u jedan zaklon i obavili ih jambolijama da se nešto ne polomi, a zatim ih natovarili na konja.

Ja sam se dvoumio da li da krenemo s njima ili da nastavimo automobilom. Ipak nastavili smo put automobilom i kroz nekoliko minuta stigli u Korču. Zauustavili smo se na gradskom trgu, a zatim sam s Ljubom otišao u stan koji je odredila drugarica Nadžija Dumu.

Pošto se drug Dobrivoje smestio otišao sam kod druga Tempa i izvestio ga daje zadatak izvršen. On reče da mu dovedem druga Ljubu i da kažem domaćici da će dovesti još jednog druga. Ona se složi s tim bez pogovora.

POVEZIVANJE SA POKRAJINSKIM KOMTETOM KPJ ZA SRBIJU

Posle napornog puta autobusom iz Struge do Korče nastavio sam putovanje, istog dana, do sela Vitkuć, koje je odatile udaljeno nekoliko časova hoda. U tom selu se nalazio drug Tempo, kome je trebalo da predam pisma koja su mi dali drugovi iz Makedonije. Kad sam srećno stigao, dao sam pisma drugu Tempu, a on mi je rekao gde da se smestim. Tu gde sam se smestio bili su neki drugovi i dve drugarice koje sam prvi put video. Između ostalih, tu su bili i moji stari poznanici drugovi Vasko Petkovski, radio-telegrafista i Ivan Dojčinov. Smestio sam se u sobu sa Dojčinovim.

Sutradan ujutro Tempo mi reče da odem do Miladina Popovića. Poznajem Miladina, ali ne znam radi čega me šalje k njemu. Došao sam do Miladinove sobe na spratu i ušao unutra. Miladin se sa mnom srdačno pozdavio kao sa starim znancem, a poznajemo se samo nekoliko dana. Miladin je bio neposredan i ljubazan čovek. Razgovarali smo na albanskom jeziku. Tu u sobi je bio i Enver Hodža. Kad je Enver izišao iz sobe Miladin je produžio razgovor na srpskohrvatskom. Pitao me je da li sam kompromitovan, a ja sam mu odgovorio da koliko znam nisam. Njega je to obradovalo i odmah je prešao na stvar. Tada mi reče da treba da krenem na put u Prištinu da tamo odnesem jedno pismo. Napomenuo mije daje to važan zadatak. Uzgred mije, takođe napomenuo daje pri počušaju izvršavanja ovog zadatka dosada poginulo nekoliko kurira. Pomislio sam da su njihovi pokušaji propali, jer nisu poznivali okolnosti i situaciju na tom te-

renu. Sigurno su smatrali da su na teritoriji Albanije, gde je raspoloženje stanovništva antifašističko.

Dok je govorio, Miladin me je pažljivo posmatrao. Kao da želi da vidi kako će ja primiti taj zadatak, koji je, po njegovom mišljenju, vrlo tečak. Slušao sam ga pažljivo. Često je, pri tome, naglašavao daje zadatak vrlo odgovoran i da sam ja jedna od poslednjih nada za njegovo izvršenje. Na kraju mi je rekao da je to pokušaj povezivanja sa Vrhovnim štabom NOV i POJ. Ja sam samo klimao glavom i kad je on završio, zapitao sam ga kada treba da krenem na izvršenje tog zadatka. On je odgovorio da krećem još sutra izjutra, kako bi iz Korče istog dana krenuo za Tiranu. Sa njegovog lica čitao sam misli kao da se zauvek rastajemo. Posle toga napustio sam sobu i otišao tamo gde smo bili smešteni mi iz Makedonije. Tempo me je pozvao i interesovao se kakav je utisak na mene ostavio razgovor sa drugom Miladinom. Ispričah mu sve. Upitao me je šta mislim o tom putu. Odgovorio sam slično kao i Miladinu da će sve biti u redu.

Sutradan, 10. avgusta 1943. stigao sam u Korču i nisam odmah nastavio da je. Ostao sam u gradu. Prebrojavao sam novac koji sam imao. Zajedno sa onim što sam uzeo od porodice bila je to zamašna suma. Bez razmišljanja sam se uputio kući taksiste Kliju, koga sam poznavao i koristio u nekoliko navrata za putovanja slične prirode. On je bio član Komunističke partije Albanije. Nije naplaćivao skupo svoje usluge, tek da mu ostane nešto i za izdržavanje njegove porodice. Upitao sam ga da li je nekad putovao za Prizren, na što mi je odgovorio da nije. Ja sam ga tada pitao da li bi me vozio za Prizren. On je na to potvrđeno odgovorio. Dogovorili smo se da krenemo 11. avgusta ujutru, u sedam časova. Tako je i bilo. Krenuli smo tačno u zakazano vreme. Uz put sam govorio Kliju kako da se ponaša, a pismo smo sakrili ujedno skrovito mesto u automobilu. Sigurnije je bilo tu, nego kod mene. Od Kliju sam tražio da podigne ruku na fašistički pozdrav i kad treba i kad ne treba. On se čudio tome, a sa lica sam mu čitao da misli da s njim zbijam neukusnu šalu. Ponavljao sam mu to nekoliko puta. U tome stigosmo i do Elbasana, a sat kasnije i u Tiranu. Tu smo zastali i ja sam izišao iz automobila, pa kad sam ugledao jednog pristojno obučenog čoveka, rešio sam da isprobam kako pozdravljam. Podigao sam ruku u znak fašističkog pozdrava, na što mi je ovaj odvratio masnom psovkom. Iako mi je masno opsovao radovao sam se njegovom reagovanju. Valjda je i po izrazu mog lica shvatio da sam se šalio, ali, opet, za svaki slučaj, opsovao je još jednom.

U Tirani smo kupili nešto hrane i nastavili put za Skadar. Kliju je bio raspoložen kao nikada dosada. Radovao gaje odgovor koji sam dobio od onoga građanina u Tirani. Nakon toga stigli smo u Skadar, a zatim nastavili za Puku vrlo lošim i vijugavim putem. Nakon toga stigli smo u Kuks i tu zastali. Posle kraćeg zadržavanja krenuli smo za Prizren. Na ulasku u Prizren ugledali smo u jednoj pekari puno belog hleba. Ušao sam u pekaru i zatražio jedan hleb. Prodavač mi je dao hleb, ali na moj fašistički pozdrav nije reagovao. To me je ohrabrilovo, jer sam naslutio da ni ovde nema mnogo onih koji su naklonjeni fašistima. Kliju sam uputio da traži neko prenoćište hotel ili han, ja sam otišao da potražim vezu. Našao sam kuću u kojoj je bila moja veza. Pomoću lozinke smo se upoznali. Drug sa ove veze poveo me dalje i rekao da ga pratim na odstojanju od nekoliko korača. Idući tako pored jedne rečice, došli smo u centar grada. Tu u centru, on uđe u jednu kuću, a ja za njim. U kući smo našli dve žene, od kojih je jedna bila Marić Marica. On me je ostavio kod te žene i izašao iz kuće. Neposredno iza toga u kući je ušao drug Džavid Nimani. Džavidu sam isporučio pozdrave Miladina Popovića i Svetozara Vukmanovića Tempa. Džavid me je pitao o svemu i na kraju šta treba da učini za mene. Rekao sam mu da treba da otputujem u Prištinu, a zatim u Kosovsku Mitro vicu, ili do najbliže jedinice srpskih partizana u blizini Prištine. Tu, u Prizrenu smo i prenoćili.

Sutradan, snabdeven adresom javke, pisamcem za jednog agronoma u Prištini i porukom za jednog poručnika kvesture, skupa sa Klijem sigao sam u Prištini. Odmah sam se javio Cedi Topaloviću, koji je radio kao knjžar. Imao sam sreću, našao sam ga odmah. Ćedo me je primio, a ja sam onako razgledao knjige

i kupio »Italijanski u 100 lekcija«. Kad u to u knjižaru stiže jedna devojčica, koja, valjda nije imala ni deset godina. Ide ona hitro, a ja za njom. Kod jednih vrata ona zastade, osmotri oko sebe po svim pravilima konspiracije i dade mi neprišiman znak da je sledim. Idući tako, ona me doveđe do jedne zgrade. Uđosmo u tu zgradu i ona otvori vrata od jedne sobe u kojoj je sedeo jedan drug. Bio je to Boro Marićić »Plavi«, kod koga me je uputio Nimani. Ukratko sam mu objasnilo šta mije potrebno: ili veza za Srbiju preko Kosovske Mitrovice ili veza sa partizanskim odredima u Srbiji i da mije svejedno kojim putem treba da idem. »Plavi« mi je odgovorio kratko i jasno da se preko Kosovske Mitrovice ne može, jer više okupatorske vlasti ne izdaju dozvole za prelaz preko granice, a na vezu sa odredom treba da čekam petnaestak dana. U takvoj situaciji nisam znao šta će. Dogovorili smo se da ga potražimo kod Cede Topalovića ako ispadne nešto neочекivano.

Nakon toga potražio sam agronoma Hamdi Haggana. On me je povezao sa jednim poručnikom političke policije, koji je radio za NOP. Kad sam se sastao s tim poručnikom, on se interesovao za moje ime. Rekao sam mu istinu. On se začudi i reče mi daje za mnom izdata poternicajoš pre nekoliko meseci i dodao da se ne sekiram, jer će on uništiti poternicu koja se nalazi u kvesturi, ali ipak treba da budem obazriv na drugim mestima. Nakon toga smo se rastali uz dogovor o tome kako da uspostavim vezu s njim u slučaju potrebe.

Izašavši na ulicu, sreo sam jednog svog rođaka. Kad smo se pozdravili, on me upita zbog čega sam došao u Prištinu. Odgovorio sam mu da sam za vreme bivše Jugoslavije učio Trgovačku akademiju u Zemunu, a pošto sada namenavam da se upišem na kurs za učitelje u Prištini, treba mi svedočanstvo koje moram da donesem iz Zemuna. Tu smo se rastali sa onim »doviđenja«, ali sam želio da to ne bude uskoro.

Sutradan sam sreo na ulici sina jednog očevog prijatelja. Bio je to Ismail Hisa, zet Ilijasa Agušija, poznatog prištevskog reakcionara. Hisa je bio obučen u uniformu fašističkog federala (okružnog sekretara fašističke stranke). On je znao da sam za vreme bivše Jugoslavije zatvaran i osudivan nekoliko puta i pretpostavljao je da sam velikoalbanac. Tako me i predstavio svojim pratiocima. O menije govorio kao o sinu iz bogate i ugledne porodice, što je i bila istina. Predstavljao me je kao onoga koji se »borio za današnje naše vreme«. Ja sam čutao. Zatim me je poveo u Dopo lavoro (bife fašističke stranke). Častio me baklavom. U to odošle njegovi prijatelji, a ostadosmo samo nas dvojica i on me zapita zbog čega sam došao. Ispričao sam mu priču kao i mom rođaku iako i nisam slutio kako će se sve ovo razvijati. I njemu sam se požalio da neće, po svoj prilici, biti moguće doći do Kosovske Mitrovice i da će morati da se vratim. Na to se on nasmjejao, zauzeo nekakav pokroviteljski stav i rekao, otrilike, ovako: »Šta misliš zašto sam ja tu? Zar da ne pomognem takvom rodoljubu«, obećavši da će me sutradan povesti do prefekta Tahira Koldjinia. O prefektu sam slušao daje ogorenčeni antikomunista. Namah mi se javi misao: »A šta ako me prozre?«

Narednog dana, u određeno vreme, uputili smo se nenajavljeni prefektu. Ušli smo najpre u kancelariju Murata Pacija, sekretara prefekture. On me je prepoznao. Međutim, znao sam da je u Debru, gde je ranije radio, imao neke veze sa NOP, pa se pravio da me ne poznaje. Najavio nas je prefektu Koldjiniu, a ovaj nas je, zatim, primio. Ismail me je predstvio prefektu i o meni rekao najlepše. Kao daje hteo reći: »Evo kakve prijatelje ja imam«. Nakon kratkog razgovora prefekt me je upitao šta želim, a ja sam, izigravajući zbumjenost, objasnio da želim dozvolu za putovanje u Kosovsku Mitrovicu ne bi li na taj način došao do svedočanstva. Koldjini je zatim, naredio sekretaru da mi se obezbedi dozvola za putovanje u Kosovsku Mitrovicu. Za tu dozvolu dao sam i dve fotografije, a zatim sam se pozdravio sa prefektom i izšao. Nakon svega dvadeset minuta od Murata sam dobio pograničnu dozvolu zajedno putovanje u Kosovsku Mitrovicu. Da-jući mi dozvolu, Murat mije očima dao znak da čutim, a zatim smo se pozdravili i ja sam napustio prefekturu.

Istog dana prešao sam u Kosovsku Mitrovicu i smestio se u hotel »Balkan«, čiji je zakupac ili vlasnik bio Rifat Beriša. Znao sam iz iskustva da su kafedžije i hotelijeri doušnici policije, pa sam bio na oprezu. On se interesovao za cilj moga dolaska. Rekao sam mu da želim da se malo provedem a usput da ispitam da li postoji mogućnost za neki trgovачki posao! On mi je ponudio da se udružimo u švercovanju tkanina od veštačke svile sa Kosova u Kosovsku Mitrovicu. Ja sam mu na to odgovorio da je to opasno i da kao lojalan Albanac ne želim da se upličem u takve avanture. On se s tim složio i rekao da treba biti obazriv, ali da to za njega ne važi, jer da ima dobre veze sa lokalnim vlastima i sa Nemcima. Ubedivao me da treba da nabavim robu, a da ostalo prepustim njemu. Ostavio sam ga u uverenju da me je ubedio. Izgledalo je da sam u ličnosti Beriše stekao nekakvog zaštitnika. To se potvrdilo i onog momenta kada su me dvojica albanskih žandarma legitimisali, verovatno po prijavi nekoga. Beriša se tu stvorio, kao da je iz zemlje iznikao, i rekao im da sam ja njegov prijatelj. Oni su me nakon toga pustili. Možda je to bila i njegova »nameštajka«.

Dva do tri dana nakon tog događaja video sam u apoteci, gde nije bila veza, drugaricu Ilić, što je bio ugovoren znak daje doputovala njeni sestra. Sačekao sam momenat i ušao u apoteku kada u njoj nije bilo nikoga. Sestri drugarice Ilić kazao sam lozinku i dobio pravilan odgovor, a zatim sam njoj predao pismo. Istog dana neprimetno sam napustio Kosovsku Mitrovicu i vratio se u Prištinu gde me je čekao Ključ. Kad smo se sastali, on mi reče da je zaradio dosta novaca prevozeći ljude po Prištini i van nje.

Sutradan smo krenuli na put. Posle desetak dana provedenih na izvršavanju kurirskog zadatka vratio sam se u Vitkuć i izvestio Miladina i Tempa o uspešno izvršenom zadatku.

Ljutvi Rusi

|

VEZE I RUKOVOĐENJE NOB MAKEDONIJE

DEBRCA ZNAČAJAN PUNKT VEZA U JUGOZAPADNOJ MAKEDONIJI

Debrca je u cilju razvoja progresivnog pokreta, održavala vezu sa naprednim ljudima u Ohridu. Te veze bile su uspostavljene pre drugog svetskog rata, a održavali smo ih lično ili preko kurira.

Ovde bih izneo samo one veze koje su uspostavljane i održavane za potrebe narodnooslobodilačke borbe i sa nekim detaljima o mojoj revolucionarnoj de-latnosti. Vezu sa Ohridom, Debrca je održavala preko Srbe Blaževskog, koji je od Mesnog komiteta Ohrid bio zadužen za tu vezu. Veza je bila neprekidna i išla sigurnim kanalima sve do oktobra 1941. godine, kada je došlo do provale u partijskoj organizaciji Ohrid. Time je Debrca bila praktično odsećena i prinudena da traži izlaz iz te situacije.

Odgovarajućim kanalima uspostavili smo vezu sa Mesnim komitetom KPM u Strugi. Ta veza je išla preko Vasila Kalajdžiskog i Vlade Malevskog, a preko njih, sa Oblasnim komitetom za zapadnu Makedoniju, čije je sedište bilo u Tetovu. Veza Debrca tim kanalima išla je od jeseni 1941. do sredine 1942. godine, kada se Debrca, preko s. Klenoece i Kičevo povezuje sa Oblasnim komitetom u Tetovu. Ova veza bila je veoma značajna za formiranje partizanskih jedinica, okupljanje boraca i sl., naročito početkom 1942. godine, kada ustank ustanak uzima krupniji zamah.

PRVI SUSRETI SA ISTAKNUTIM REVOLUCIONARIMA

Pri uspostavljanju i održavanju veza, imao sam tešku, ali i časnu dužnost: da uspostavim lični kontakt sa tadašnjim rukovodicima, kao što su Kuzman Josifovski - Pitu, Strahil Gigov, Ilija Topalovski, Vančo Burzeski i drugi. Trebalo je da ih međusobno povežemo, kada su to potrebe zahtevale. Održavanjem ovih tajnih veza sa navedenim drugovima, dobijali smo i potrebne direktive za rad (pismene ili usmene) kao i druge razne materijale od interesa za narodnooslobodilački pokret.

Sve veze koje sam održavao išle su preko utvrđenih punktova i javki. Sve je bilo strogo ilegalno i tajno, ali i dosta teško. Ilustracije radi, izneću još neke primere.

Jednom prilikom, 1941. godine, dobio sam zadatak da uspostavim vezu na utvrđeno mesto sa nekim drugom. Otišao sam kod Vlade Župana - Slastičara. Objašnjeno mi je kako da upoznam druga koji će me čekati. Naime, taj drug trebalo je da sedi za jednim stolom u naznačenoj poslastičarici i da nožem čisti nokte na rukama. Trebalo mu je priči upitati: »Da li ima kože za prodaju?« On je trebalo da odgovori da ima.

Tako je i bilo, pa je veza uspostavljena.

Drugi, sličan primer, imao sam 1942. godine, kada sam iz s. Gornja Debrca trebalo da uspostavim vezu sa s. Vrbjani, preko vodeničara Slavka Luškoskog. Na pitanje da li može samleti žito, on je odgovorio da može samleti odmah. To je bio znak za raspoznavanje i odveo me na pravu vezu.

Takvih i sličnih primera prilikom uspostavljanja i održavanja veze bilo je više. Ti kanali su bili uvek sigurni, jer su angažovani pouzdani ljudi. Materijale, oružje i raznu drugu opremu prebacivali smo konjima ili magarcima, najčešće proverenim putevima i stazama, a sve što je bilo moguće skrivali smo ispod sarama. Pismene poruke često sam slao konspirativnim - nevidljivim pisanjem, pomoću nišadora, ili sokom od luka, pa se tekst na beloj haritiji nije mogao pročitati, osim, naravno, lica koje je za takav način pisanja znalo. Sadržaj takvih poruka nisu mogli znati ni kuriri koji su ih prenosili.

ODLAZAK U GLAVNI ŠTAB ZA MAKEDONIJU

Maja meseca 1943. godine otišao sam u Narodnooslobodilačku vojsku. Odreden sam da radim u Glavnom štabu Makedonije, gde sam bio do kraja rata. Bio sam zadužen za vezu. Vezu sam održavao sa raznim punktovima pomoću patrola i kurira, koji su dolazili iz više pravaca. Bez obzira odakle su kuriri dolazili, prvično sam ih morao prihvatići, a zatim ih upućivati određenim licima u Glavni štab Makedonije.

Glavni štab Makedonije i ostale jedinice Narodnooslobodilačke vojske najeći deo veza sa Strugom i okolinom, Ohridom i međusobno, održavali su preko čobana iz okolnih sela, koji su sa stadima bili u planini. Na takav način održavana je vezu, pored ostalih, preko Arizon Nestorskog- Marčeta, sa Oblasnim komitetom i dr. Još dok smo bili u Lopušniku, zatim na planini Karaorman (Crvena Voda), on je kod sebe prihvatao veliki broj političkih, vojnih i partijskih rukovodilaca. Prihvatao je i mnoge kurire, drugim rečima organizovao veoma značajan punkt.

Vezu smo preko tih rejona održavali i sa Komunističkom partijom Albanije. Za tu vezu najčešće je korišćen vrlo pouzdan kurir iz Debra, Ljutvi Rusi, zatim Kemajl Sejfula i dr.

DOLAZAK PRVE SAVEZNIČKE VOJNE MISIJE

U Debrce je, preko Albanije, 1943. godine došla Engleska vojna misija. Nakon toga, na Karaormanu je, iz vazduha, pomoću padobrana, usledila pomoć saveznika (oružje, hrana, sanitetski materijal, odeća, obuća i dr.). Ova misija je na

Karaormanu ostala određeno vreme, a potom su je naši kuriri prebacili u Egejsku Makedoniju, odakle je kasnije otišla u Bari (Italija).

Glavni štab Makedonije je tada raspolažao sa radio-stanicom, pomoću koje je održavana direktna veza sa Vrhovnim štabom NOV i POJ. O radu radio-stanice staralo se nekoliko drugova, tehničara i radiotelegrafista. Engleska vojna misija imala je posebnu radio-stanicu pomoću koje je održavala vezu sa svojim prepostavljenim.

Vezu sa avijacijom održavali smo paljenjem vatre prema utvrđenom planu, signalnim lampama i na razne druge načine. Opremom koja je spušтana iz aviona opremane su naše partizanske jedinice, a stvorena je i neophodna rezerva, koja je smeštena u Debreci i druga mesta. Takav način rada i uspešna veza održavana je tokom 1943. i 1944. godine.

Veza iz rejona Karaormana uspešno je održavana i u toku zime 1943/44. godine, kada je 1. makedonsko-kosovska brigada bila prebaćena u Egejsku Makedoniju.

VELIKI DOPRINOS NARODA NOB

Pored navedenih primera, istakao bih još neke karakteristične momente, koji su bili od velikog znčaja za uspešnu vezu na različitim nivoima u svim prilikama. Poseban doprinos na tom planu dali su naši ljudi - narod. Oni su nas o svemu blagovremeno odaveštavali. Od njih smo dobijali podatke o namerama neprijatelja, o pravcima kretanja njegovih snaga, o naoružanju, ko sarađuje i na koji način sa okupatorom i sli. To su, za partijsko i vojno rukovodstvo, bili podaci od nepreocenjive vrednosti. Na osnovu dobijenih podataka o neprijatelju, naša rukovodstva mogla su da donose pravilne i pravovremene odluke, da pariraju neprijatelju i da ga iznenadeju.

To su samo neka moja sećanja na veze u narodnooslobodilačkoj borbi i o načinu njihovog održavanja, kao i na značaj koje su imale u rukovođenju i komandovanju.

Lazo Ginoski - Naste

PARTIJSKE VEZE IZMEĐU SKOPLJA I JUŽNE SRBIJE

Rođen sam u selu Boguševci kod Vranja, a od 1937. godine, naselio sam se u selu Sindelić kod Skoplja. U novembru 1941. godine postao sam član Komunističke partije Jugoslavije.

Moja kuća u selu Boguševce i u Sindeliću bila je punkt za prihvatanje boraca narodnooslobodilačkog rata, održavanje veza partijskih radnika i vojno-političkih rukovodilaca.

Partijska aktivnost u mojoj kući započinje još 1940. godine, kada je održana osnivačka skupština za formiranje zadruge za pružanje samopomoći u selu Sindelić. Naravno, vlasti nam nisu dozvolile da potvrdimo pravila te zadruge. Iste godine u moju kuću Mikan Miloševski doneo je mašinu za umnožavanje letaka. Tako je otpočela moja partijska aktivnost i rad u toj 1940. godini.

U selu Sindeliću partijske sastanke smo redovno održavali i pripremali se za predstojeće događaje. Na te sastanke je dolazio i Pera Savelić, sekretar gradskog komiteta partije, koji je obešen 1942. godine. Sastanke je povremeno

održavao i Alija Agović. Sve te aktivnosti imale su za cilj da što organizovanije dočekamo ratne godine, jer je rat već bio zahvatio veći deo Evrpoe.

Pre nego što sam pošao u bivšu jugoslovensku vojsku, 1941. godine, našao me je Alija Agović, član Pokrajinskog komiteta i reko mi:

- Serafime, žao mi je kad te vidim pod tim rancem, ali smo izdani...

Kad smo se rastajali, rekao mi je:

- Ništa nema od toga, izdani smo, ali je zadatak Partije da se borimo protiv okupatora - takva je bila direktiva Partije.

Krajem avgusta vratio sam se u rodno mesto Boguševac i, nakon dvadesetak dana, preko Sime Pogačarevića, povezan sam i ponovo uključen u partijski rad.

Posle kraćeg vremena ponovo sam otišao u selo Sindelić, gde sam se uključio u rad partijske organizacije. Ovom organizacijom rukovodio je Alija Agović.

Agović me je zadužio da uspostavim vezu sa Dušanom Popovićem i njegovom ženom Blagom. Dušan se 1942. godine prebacio u Albaniju, a kasnije je u Tirani, ubijen. Posle pogibije Dušana, Blaga se udala za Marka Popovskog, španjorskog borca.

Jula 1941. godine bugarska policija uhapsila je Aliju Agovića i Borka Todorovića. Od jednog druga sam čuo da je Alija rekao Bugarima:

- Ako tražite koministe, to sam ja i Borko, a ove ljude, koji su u zatvoru, pustite jer nisu komunisti.

Njih dvojicu su Bugari streljali, a ostale pustili iz zatvora.

U avgustu mesecu vratio sam se u Boguševce. Obratio sam se Dušanu Maksimoviću iz Boguševaca, koji je imao vezu sa odredom i preko njega tražio sastanak sa komandantom i komesarom odreda u cilju pružanja pomoći. Na tom sastanku rekao sam komandantu i komesaru odreda da računaju na mene i moju braću, a i sve što treba odredu, kao što je hrana. Moja kuća im stoji na raspolažanju.

Komandant i komesar odreda su se zahvalili, rekli su da bi im ta pomoć bila drgocena. Dogovorili smo se o mestu ostavljanja hrane, tj. da hranu ostavljamo u kolibama na Sobjanskom Louzu.

Tako je naša kuća u Boguševcu postala punkt, odakle se uspostavljala i veza sa odredom, i to ne samo sa Vranjskim, nego i Topličkim.

Negde u septembru ili novembru 1941. godine ponovo sam se vratio u selo Sindelić. Međutim, hapšenjem pojedinih drugova od strane Bugara, izgubili smo partijsku vezu i bili bez nje dva ili tri meseca. Ponovnu partijsku vezu uspostavili smo preko Milke Stiparovske. U međuvremenu stigao je i neki Mile iz Prilepa, koji je održavao partijsku vezu između Makedonije i Srbije. On i, koliko znam, Mirjana Čalovska, bili su kuriri koji su održavali vezu Makedonija - Srbija. Kad je Mile došao u vranjski kraj, moj brat mu je rekao za mene: da se nalazim u selu Sindelić i da saradujem sa pokretom i da se, ako zatreba, obrati meni za pomoć. Nekako istovremeno i Milka Stiparovska je poslala Cileta Milevskog da se dogovorimo da kod nas dođu neki ilegalci i da ih čuvamo. Naime, Prilepski partizanski odred se morao povući u Skoplje, pošto na svojoj teritoriji nije mogao da se održi. Skopski partizanski odred povučen je u Veles, tako da se strogo vodilo računa da ni jedan partizan ne padne u ruke neprijatelju. Ja sam primio u svoju kuću u Sindeliću dvojicu ilegalaca: Borka Talevskog i nekog dečka po imenu Petre, iz Prilepa.

U toku novembra uspeli smo da uspostavimo i druge veze sa Skopljem. Veza sa Skopljem bila mije Cvetan Dimov. Drugovi koji su bili kod mene davali su mi poštlu da je nosim za Skoplje. Odnosio sam je u Nemanjinu ulicu. Tu me je sačekivao drug koji je u levom džepu kaputa nosio list »Bulgarija«. Iskreno da vam kažem, ja ga nisam poznavao; samo znam da me je on sačekivao u određeno vreme i više od pet minuta me nije čekao. Obično kad se sretnemo, ja mu predam poštlu i jedan drugom kažemo dovidenja i to je sve što smo razgovarali. Međutim, druge veze koje sam održavao bile su mi poznate, na primer: Madžomarski i Ciro Cvetkovski koji su stanovali u Kiseloj Vodi i dr.

1941. godine počeli su ilegalci da dolaze kod mene u selo Sindelić. Obratio mi se Krste Zdravkovski i tražio da ode u Vranjski partizanki odred, jer, navodno, tada nije imao vezu sa Skopskim partizanskim odredom. Preko svoje braće proveravao sam da li mogu da dođem u Vranje. Sporazumevali smo se nekom vrstom dogovorene šifre. Obično, na sledeći način: ja pitam kako je »vreme« u Vranju i mogu li da dođem. Ako je vreme normalno, partizani se mogu dovesti iz Makedonije. Međutim, ako situacija nije povoljna, oni kažu: duva severac; »nevreme« je i tada znam gde je odred (da je kritična situacija i da ne treba da polazim).

Tako je decembra 1941. godine, kod mene boravio Kole Čašule sa još nekim drugovima, kojima ni danas ne znam imena. Trebalo je da odu u Kukavički partizanski odred. Odmah sam uspostavio vezu sa Vranjem, ali sa obaveštenjem se čekalo do januara meseca, kada su me izvestili da se niko ne može primiti zbog ozbiljnosti situacije na vranjskom terenu. Znači, duvao je »severac«. Pismo sam predao drugovima Borku Talevskom i Kole Čašuli.

U to vreme na vranjskom terenu Odred je pretrpeo gubitke. Sima Pogačević je poginuo, a ostatak odreda je, preko Kosova, prešao u Srbiju. Za vezu je ostao Stojadin Pešić - Gotovan, komesar odreda, ali i on gine januara 1942. godine.

Drugovi koji su bili kod mene ostali su bez veze. Pokušao sam drugim kanalom da dođem do Vranja. Obratio sam se zbog toga Ciletu Milevskom, koji je tada bio u Skoplju da mi da vezu sa Vranjem. On me je uputio na Panču Filjkovića i dao mi javku koju je trebalo da izgovorim:

- Poslao me onaj drug što je kišobran zaboravio.
- Pančo, ako je sve u redu, će odgovoriti:
- Ja sam zaboravio kišobran kod njih.

To je bio znak da je veza uspostavljena. Tako sam i uradio. Veza je uspostavljena i drugovi su bili upućeni na svoje zadatke.

Negde marta 1942. godine veze su se uspostavljale direktno. K meni dolazi Cveta Dimov zadužujući me da prebacim suprogu Pere Tifarovskog u rejon Vranjske Banje, koja je osuđena na smrt od strane Bugara. Bila je u drugom stanju, pa nije mogla otici u neki od odreda u Južnoj Srbiji, a trebalo je negde da se skloni. Zbog toga sam iz sela Stajkovca pozajmio jedne čeze i prebacio je na označeno mesto.

Kada sam stigao iz Skoplja u selo Boguševce, za nekoliko dana kod nas su došli Dragoljub Stojanović, Trifun Stošić i još neki drugovi iz Babičkog partizanskog odreda. Primili smo ih u sklonište kod mene. Posle nekoliko dana došli su i drugovi iz Kukavičkog partizanskog odreda: Rade Bojković, Bošnjak Vladimir, Ćipura Stanković i Karpoš. Ovi drugovi su bili skriveni kod mene skoro čitavo leto.

Karpoš je bio nepokretan. Nije mogao da ide, pa gaje moj brat nosio na ledima od skloništa do nekog drveća, iznad naše kuće, gde su obično sedeli preko dana i ostali drugovi koji su bili sakriveni. Nakon odmora i okrepljenja, posle nekoliko dana, drugovi iz Makedonije upućeni su do sela Davidovca, prema Bujanovcu. Pred polazak preobukli smo ih u seljačka odela i dali im po jedan džak, tobože kao da idu da kupe žito.

Augusta 1942. godine Maca Kardeva iz Velesa dovela je Franka Jančevskog, koji je pobegao iz ruku bugarske policije. Preko Kire Georgijevskog uspostavio sam vezu sa Skopskim partizanskim odredom, koji je bio na Skopskoj Crnoj Gori. Jančevski je odmah bio upućen u odred.

Novembra 1942. godine Sande Uzdarevski, komandant Skopskog partizanskog odreda, dao mi je zadatak da budem direktna veza Skopski partizanski odred - Vranjski partizanski odred i da prebacim iz Vranjskog odreda dva puško-mitraljeza.

U toku 1943. godine ilegalno sam živeo u svom rodnom selu. Obavešten sam od drugova iz Skoplja da sam 3. februara te godine osuden na smrt, zajedno sa Mikom Miloševskim, dok su ostali, koji su držali vezu sa odredom i koji su bili

uhapšeni od strane Bugara, dobili po 15 godina robije. Smrtna kazna trebalo je da se izvrši vešanjem. Te 1943. godine, partijski rad je postajao intenzivniji, počeo je da ozivljava posle ofanzive, tako da se to odrazilo i na sam odred. U junu meseca odred je brojčano ojačan i svoje akcije je proširio na Crnu Travu i ovamo, na Kozjaku, pa su počeli i češće da navraćaju kuriri i partijski radnici.

Mi ih zovemo kuririma, međutim, to su bili mahom partijski radnici. To su bili najpoverljiviji ljudi koji su upućivani na razne zadatke. Dolazio je i Korčanig, zatim Staniša Mitić, Dimitrije Atanasijević - Lune i drugi jer je naša kuća bila i punkt i veza između odreda i Vranja.

Negde polovinom agusta 1943. godine na njivi, blizu Vranja, na kojoj je bio zasađen kukuruz, napravio sam kolibu u kojoj su se skrivali drugovi iz Odreda. Ta koliba je služila i za vezu i za sastanke između predstavnika partijske organizacije u Vranju i odreda.

Sećam se daje u avgustu 1942. godine, dok sam bio u Sindeliću, k meni naručio Karpoš. Tom prilikom mije rekao da ide za Skoplje po partijsku vezu, zatim u Gradski komitet da im odnese izveštaj i neku poštu. Tada mi je rekao da je regrutovan za bugarsku mornaricu. Na moje pitanje hoće li ići, odgovorio je:

- Ču idem, ali ne tamo, nego u Crnotravski odred.

Karpoš je zaista otišao u odred.

U podrumu moje kuće Vasa Smajević je formirao narodnooslobodilački odbor sela Boguševca, avgusta 1943. godine.

Negde septembra iste godine u našu kuću dolazi Cile Milevski sa Ljupčom Arsovim. Ljupče je ostao kod nas, koliko se sećam, tri ili četiri dana, a Milevski se odmah vratio. Po Ljupču su d9šli Aleksandar Trajković i Dušan Stamenković, sekretar, jer je u međuvremenu Ceda Stajić poginuo. Kod nas su prenociли a ujutro rano su otišli u kolibu ispod Vranja, jer im je to mesto bilo zgodno za prebacivanje u odred.

Negde polovinom septembra ponovo dolazi Vasa Smajević, Duško Stamenković, Boško zvani Kirke i Stojče Jovanović. Oni su se kod nas zadržali do polovine oktobra 1942. godine.

U Sindeliću mi smo imali više punktova. Jedan je bio kod Boška Antića, iz Lubnice. Njegova kuća bila je udaljena sedam kilometara iznad sela i nalazila se u podnožju planine. On je takođe bio član partije od 1938. godine i kod njega nam je bila sigurna veza. Neprijatelj ovu vezu nije mogao da otkrije za sve vreme rata.

Duško Stamenković je odveo Vasu Smajevića na razgovor sa Boškom Antićem. Dok su Vasa Smajević i Boško Antić razgovarali, trebalo je da se susretnu sa Stojčom Jovanovićem. Bio je dan. Tu, u blizini, bugarska vojska je izvodila vežbu. I odnekuda nađe grupa bugarskih oficira baš u potok gde su se ova trojica sklonila. Kad su videli bugarske oficire, sva trojica uperiše pištolje na njih. Ovi se dadoše u begstvo, dok su Vasa, Boško i Dušan počeli bežati prema planini. Tu, nedaleko od tog mesta, našao se i šumar; on je počeo pucati na ovu trojicu i uspeo je da pogodi Dušana Stamenkovića.

Na putu za Bujanovac moj brat od strica Stojče odveo nas je u nesigurnu kuću. Ja sam imao poverenja u njega, računajući da je to kao i kod mene - sigurna kuća. U toj kući smo se zadržali dva tri dana i povezali se sa Bujanovcem, preko nekog Sime.

Međutim, šta se desilo u toj kući gde smo odseli? Domaćin Stojan je sa Sisom skupljao hranu po komšiluku. To se doznaло u selu. Naime, neki Trajko bio je četnički elemenat i pošto je Stojan bio naš simpatizer, njih dvojica se nisu trpela. Uglavnom, Trajko je od nekog Trajana (obje su zajedno radila u rudniku antimona) doznaо da se kod Stojana nalaze neki ljudi. Kad je ovaj za to saznaо, on je odmah po izlasku sa posla otišao u Bujanovac i prijavio policiji. I, naravno, negde oko devet sati uveče bugarska policija nas je blokirala. Bili smo iznenađeni. Nastla je panika. Ranjen sam. Srećom ne teško. Uspeo sam da se izvučem kroz prozor. Ali Bugari su noževima izboli mog brata Dragutina Jovanovića, Dragoljuba Ristića i Konstantina Jovanovića.

Od ranjavanja oporavio sam se negde januara kada sam postao i član Sre-skog komiteta. U martu sam bio predsednik sreza.

Serafim Jovanović

JOSIF JOSIFOVSKI - SVEŠTAR

Josif Josifovski - Sveštar, sekretar Mesnog komiteta KPJ za Strumicu i okolicu, instruktor PK KPJ za Makedoniju u Prespi, politički komesar NOP odreda »Dame Gruev« i prve operativne zone NOV, 1941-1943. godine, rođenje 2. avgusta 1914. godine u Đevđeliji.

Potiče iz siromašne porodice. Nakon završene osnovne škole u Đevđeliji, 1930/31. godine upisuje se u gimnaziju u Negotinu - Krajina. Potom prelazi u Kragujevac, gde nastavlja gimnaziju i živi u internatu. Po završetku gimnazije upisuje se na Pravni fakultet u Beogradu, gde je bio jedan od najboljih studenata njegove generacije.

Kao student ispoljava veliku političku aktivnost i postaje član KPJ. Tu aktivnost prenosi i na svoj rodni kraj Đevđeliju, Strumicu i druga mesta jugoistočne Makedonije. U proleće 1939. godine, nakon završetka studije, po nalogu Pokrajinskog poverenstva KPJ za Makedoniju dolazi u Strumicu, u svojstvu instruktora. Zapošljava se kao advokatski pripravnik i radi kod Gligora Dimitrova. Za kratko vreme stvara partijsko jezgro u Strumici, formira mesnu organizaciju

- odnosno poverenstvo. Za sekretara poverenstva izabran je on - Josif Josifovski. Formirao je, takođe, partijske celije u mnogim selima i održavao neprekidnu vezu sa Pokrajinskim komitetom KPJ za Makedoniju.

Maja 1941. godine u prisustvu člana PK KPJ za Makedoniju Straša Pindžura, formiran je MK KPJ za Strumicu. Za sekretara je izabran Josif Josifovski. Kao sekretar MK Strumice, a ranije kao sekretar poverenstva, dosledno je sprovodio liniju Partije. Bio je glavni nosioc razobličavanja bugarskih okupatora i domaćih neprijatelja. Mada je stalno bio pod prismotrom policije, Josif je neumorno pripremao narod za oružanu borbu protiv okupatora. Pošto su ga bugarske vojne vlasti želele mobilisati u svoje redove, Josif krajem septembra 1941. godine prelazi u ilegalnost i nakon nekoliko dana odlazi u Skoplje. U Skoplju se povezuje sa Strašom Pindžurom. Po odluci PK KPJ za Makedoniju Josif je upućen u Prespu kao instruktor PK KPM.

U Prespi je, kao instruktor, radio po partijskim pitanjima. Preko veze dolazi u Bitolj, gde se povezuje sa Cvetkom Uzunovskim. Uzunovski ga upoznaje sa političkom situacijom u Prespi i uslovima rada pod bugarskom i italijanskom okupacijom. Uzunovski ga povezuje sa Stifom Naumovim, sekretarom MK KPJ za Bitolj. Po partijskoj liniji Stif Naumov zadužuje Andona Pop Andonova da prebaci Josifa Josifovskog u Resen, koji ga predaje na vezu Teniju Kolemiševskom, nakon čega stupa u vezu sa Mitom Bogoevskim.

Pošto je od PK KPJ za Makedoniju, zadužen za partijsko-politički rad, za organizaciono učvršćivanje partijske organizacije u Prespi i pripremu stanovništva za oružanu borbu protiv okupatora, Josif Josifovski je za kratko vreme obišao sva značajnija mesta u Prespi, lično se upoznao sa situacijom i tom prilikom upoznao mnoge ljudе. U s. Carev Dvor, uz pomoć partijske organizacije zadréava se nešto duže i odatile deluje. Smešten je u jednu malu prostoriju u seoskoj crkvi. Da bi maskirao svoju pravu aktivnost i da bi se mogao slobodno kretati, u crkvi je izradivao sveće, nosio ih u okolna sela i prodavao. Tako dobija ime Sveštar. On sa velikim umećem igra ulogu »sveštara« i postiže krupne rezultate u poli-

tičkom radu. Organizuje prirpemu komunista i patriota za odlazak u partizane, angažovanu i dosledno tumači liniju Partije, razvija patriotski i revolucionarni duh masa.

Sa Josifom Josifovskim - Sveštarom, upoznao sam se u Beogradu 1936/37. godine. S njime sam se družio i učestvovaо u akcijama koje su organizovali beogradski komunisti. Sledеći naš susret bio je u Prespi, u jesen 1941. godine. Nakon mog dolaska iz Beograda sastao sam se u s. Podnočani sa Mitom Bogoevskim, članom MK KPJ za Prespu. On me tada povezuje sa Josifom, održavamo zajednički sastanak, vršimo malu reorganizaciju i formiramo dve celije. Za sekretara celija izabrali su Lazu Pargevskog i mene. Sastanak smo održali u kući braće Keculovski. Ovom prilikom Josif je kao i obično postavio smernice za dalji rad.

U vreme dok je boravio u Prespi, Josif se povezuje sa komunistima, učiteljima iz Albanije. Tada, preko njih, uspostavlja vezu sa komitetom u Korči - Albanija i prisustvuje njihovim sastancima. Jednom prilikom, putujući autobusom u Korču prepoznaće ga jedan italijanski oficir i pokušava ga uhapsiti. Sticajem okolnosti Josif je uspeo da pobegne.

Na planini Bigia, 6. jula 1942. godine, formiranje NOP odred »Dime Gruev«. Josif Josifovski Sveštar posebno je doprineo da dode do formiranja tog odreda. On postaje i njegov politički komesar. Prilikom formiranja odreda, borcima je govorio o značaju oružane borbe, o borbama koje se vode širom Jugoslavije, o zajedništvu naroda i narodnosti Jugoslavije i da se samo zajedničkom borbom može doći do prave slobode i srećnijeg života. Kao komesar odreda nastavio je sa intenzivnim partijsko-političkim radom u Prespi i sa održavanjem neprekidne veze sa partijskim kadrovima na terenu.

U septembru mesecu 1942. godine, bugarska fašistička vojska ubila je, blizu s. Bolno Mitu Bogoevskog i Stiva Naumova. Nakon toga dolazi do narušavanja uspostavljenih kanala veze. Bugari blokiraju Resen i okolna sela, čime je otežano snabdevanje hranom i odred se našao u veoma teškoj situaciji. U međuvremenu, Josif je teže oboleo i stab odreda donosi odluku da ga uputi na ilegalan rad i oporavak u Prespi. Josif ni tada ne miruje. On nastavlja revolucionarnu aktivnost, pravi plan dejstva odreda, ponovo se povezuje sa predstavnicima KP Albanije, vraća se u odred i prebacuje ga na teritoriju koju je okupirala Albanija. Odатle odred prebacuje na teritoriju Egejske Makedonije i tamo usmerava njegova dejstva do proleća 1943. godine.

Na planini Galičici, 17. jula 1943. godine, u prisustvu delegata CK KPJ, Dobrivoja Radosavljevića, Kuzmana Josifovskog Pita, člana CK KPM i drugih članova GŠ Makedonije, Josif Josifovski - Sveštar, politički komesar NOP odreda »Dame Gruev«, prima ratnu zastavu odreda. Odmah nakon toga, odred, po odluci GŠ Makedonije dejstvuje u pravcu Debarca i Ohrida, gde ostavlja snažan utisak na stanovništvo i pridobija nove borce za NOB, omasovljava pokret.

Avusta ili septembra meseca 1943. godine, po odluci GŠ Makedonije, Josif Josifovski - Sveštar, biva postavljen za političkog komesara-prve operativne zone u zapadnoj Makedoniji. Sa te dužnosti on uspostavlja stabilne veze sa: Strumicom, Prespom, Albanijom, Egejskom Makedonijom i sa većim mestima u celoj zapadnoj Makedoniji.

U okolini Kičeva, kod mesta izvor Klenoeć, u borbi sa balističkim bandama i Nemcima, 6. oktobra 1943. godine, Josif Josifovski - Sveštar, gine herojskom smrću. Proglašenje 11. oktobra 1951. godine za narodnog heroja.

Josif Josifovski - Sveštar, bio je svetao lik, istinski komunista, iskusan i istaknuti revolucionar. Bio je skroman i dobrodušan. Bio je human, vedar i uvek nasmejan, sa čvrstim moralnim komunističkim idealima, spremjan da probleme rešava brzo i na jednostavan način. Bio je vaspitan i kaljen u duhu Titovih idea. Iako je bio teško bolestan, kod njega je postojala želja i energija, spremnost da istraže. Voleli su ga komunisti, omladinci, borci i narod. Ceo svoj život posvetio je idealima Komunističke partije, borbi za slobodu Makedonskog naroda i drugih naroda i narodnosti Titove Jugoslavije.

Eftim Ristovski

KURIRSKA RELEJNA STANICA TV-11

Da bi se ubrzalo slanje pošte na veća odstojanja, na kojima su kuriri zbog nepoznavanja situacije i terena, provodili po više dana i nedelja, u septembru

1942. godine, u selu Iški, ispod planine Mokre, formirana je 1. kurirska reljna stanica na teritoriji Slovenije. Stanica je dobila naziv TV-11, što je učinjeno radi konspiracije (terenski vod).

Kurirska stanica TV-11 formirana je u oktobru mesecu 1942. godine, na Velikoj Gori iznad Ribnice. Stanica je tada dobila broj 9. U vreme formiranja održavala je vezu sa TV-10 u pravcu Blaške Planote i brda Dolomita, sa TV-12 u pravcu Kočevja i Bele krajine, zatim sa TV-14 u Kočevskom Rogu i sa TV-18 u pravcu Slovenskog primorja. TV-9 je u marta mesecu 1943. godine preimenovana u TV-11. Zbog premeštaja Centralnog komiteta KP Slovenije, Glavnog štaba i Glavnog odbora Osvobodilne fronte u predeo Kočevskog Roga, TV-11 dobila je strateški značaj. Takvu ulogu stanica je zadržala sve do kapitulacije Italije. Nalazila se na stecištu veza iz raznih područja, u kojima se razbuktaла narodnooslobodilačka borba.

Pri formiranju, pored komandira stanice, na stanici su se nalazila tri kurira, rodom iz raznih krajeva, koje je trebala stanica povezivati. Tada nije bilo tako mnogo posla, ni propagandni materijali nisu bili tako obimni. Od marta meseca ja sam, pored dužnosti pomoćnika komandira stanice, bio i sekretar partijske celije a samim tim odgovoran za politički rad na stanici. Tada nas je na stanici bilo desetorka. Na terenu Kočevskog Roga naglo se razvila partizanska tehnika. Pošiljke štampanih materijala su narasle. Pored redovnih veza koje su postale svakodnevne, sve češći su bili zahtevi za vanrednim vezama. Pošiljke sa oznakama »RR«, »EX« i »NUJNO« (hitno), morale su se u najkraće mogućem roku preneti dalje. U takvoj situaciji upućivali smo i kurire koji na tom pravcu još nisu uspostavili vezu zbog čega smo morali imati pripremljene javke. Iz tog perioda sećam se mnogih marš-ruta na kojima sam nosio težak ranac sa časopisima »Poročevalec« i »Ljudska pravica«.

Preko naše stanice, od marta do septembra 1943. godine, prošlo je mnogo naših rukovodilaca i terenskih aktivista. Sve te drugove u prolazu, morali smo nekako i nahraniti, pa su kuriri morali posle napornog puta odmah produžavati dalje radi nabavke hrane. Tada nam je glavna hrana bio krompir sa kojim su nas snabdevale omladinke i žene iz sela Travniku, Ladca i Podpreske. U Travniku se hrana prikupljala u kući Marije Lovrič, jer se kuća nalazila na kraju sela, a u Podpreski u kući porodice Jakes.

U toku avgusta posao naše stanice je udvostručen. Tada je 14. divizija vodila borbe oko Krvave Peči, Krima i Grčarice, pa je njena pošta za Glavni štab isla preko nas. Posle oslobadanja Grčarica i nakon kapitulacije Italije, naša stanica, kao i TV-10 i TV-14, su nagradene sa po 20.000 lira i pohvaljene za uspešno obavljene zadatke.

Pošto su dolina Ribnice i Kočevja oslobođene, naša stanica se 10. septembra prenestila iz Velike gore u Ribnicu, odakle smo se, posle nekih 14 dana, premestili u selo Gorenja Vas. Nabavili smo dva fijakera, imali smo pet konja i 6 bicikla. Tada smo održavali redovne veze sa TV-18, TV-10 i TV-13 sa tim našim »poštanskim zapregama«, a vanredne biciklima i konjima. Stanici je priključena Slavka Kržić, koja nam je spremala hranu. Dobili smo i konjušara. Dolfez je zbog rane na glavi, morao u bolnicu. Bili smo jako tužni kad smo saznali da je tamo podlegao rani.

Početkom oktobra već su se osećali prvi znaci neprijateljske ofanzive. Neprijatelj je od Sušaka nadirao prema Gorskom kotaru. Skoro mesec dana su odolevale pritisku neprijatelja 9. i Železničarska brigada. Tek oko 20. oktobra su počele povlačenje prema Kočevju.

Kuriri Adamz i Muhec su biciklima 21. oktobra nosili poštu u stanicu TV-13. Pošto nisu našli stanicu, produžili su u pravcu stанице TV-14. Pri povratku iz Rib-

nice, kod sela Stara Cerkev, bili su napadnuti od prethodnice Nemaca. Tako je ofanziva doprla do naše stanice. Tih dana komandir Smuk je postavljen za komandanta 2. relejne linije, a ja sam preuzeo dužnost komandira stanice.

Očekivali smo neprijatelja. Sa susednim stanicama smo se dogovorili gde će se koja povući i odredili javke i rezervne lokacije u slučaju da budemo ugroženi i na novim lokacijama.

Kuriri su 22. oktobra otišli na planirane veze, ali smo za povratak ugovorili stari logor u Jelenovom žlebu. Tog dana, ujutru Nemci su bombardovali selo Grčarice. Dok smo se povlačili prema Jelenovom žlebu zamalo nam nemačke prethodnice nisu presekle put. Do 24. oktobra prikupili smo se na dogovorenom mestu, nazvanom »na mostovima«. Nedostajali su samo Adam i Mihec koji su otišli na vezu prema TV-10.

Da bi se u uslovima ofanzive mogli održati, morali smo poznavati situaciju na terenu, radi čega smo se bacili na prikupljanje obaveštenja o neprijatelju. Dra-gocene podatke doneo mije brat Pavle, koji se jednom u toku ofanzive uspeo probiti do nas, ali kada se vratio selo je već bilo opkoljeno. Bilo mi je jasno da će neprijatelj pretražiti područje Velike gore, posebno Jelenovog žleba, gde su se od početka ustanka nalazile partizanske baze. U tom delu su jedinice vojnog područja Ribnica, sklanjale zalihe hrane i opreme. Odlučili smo da nabavimo hranu, daje dobro rasporedimo, i tako sakrijemo, daje Nemci ne mogu pronaći. Otišao sam do intendanta područja i zatražio da mi izda hranu. Na početku, o izdavanju hrane bez overenog naloga, nije htio ni da razgovara. Očigledno nije imao iskustva kako treba postupati u kritičnim situacijama. Na kraju sam ipak uspeo, uz potpis da to činim na sopstvenu odgovornost, dobiti dva džaka makarona i po jedan šećera i pirinča. Svu tu hranu smo zamaskirali blizu raskrsnice puteva Jelenov žleb - Glažuta - Loški potok. Bio sam siguran da na tom mestu nikо neće ništa tražiti, jer je teren bio pregledan sa puta i nepovoljan za bilo kakve položaje. Hranu smo najpre zamotali u šatorska krila, preko nje smo naslagali suhu koru od dveća i na kraju sve dobro zamaskirali suhim granama.

Predpostavljao sam da će neprijatelj dobro pretražiti čitav teren. Odlučio sam da se premestimo u deo šume u koji nisu zalazile druge jedinice i nije bilo mnogo tragova, a u barama se moglo naći vode. Taj teren je bio pogodan i za prikriveno premeštanje.

Logor smo uredili ispod grebena po kojem je išla jedna konjska staza. Ubrzo posle našeg dolaska uspostavili smo vezu sa bataljonom VDV (voska državne varnosti), bataljon bezbednosne službe, koji je na tom terenu čuval grupu zarobljenika. Pošto su neprijateljske prethodnice izbile u neposrednu blizinu, zarobljenici su predati na čuvanje jednoj brigadi koja je prolazila, a bataljon VDV se premestio na nove položaje, tako da smo mi ostali sami u tom delu.

Sa još jednim kurirom otišao sam u štab 14. divizije 24. oktobra. Komandant Bračić nas je odredio u pratnju na njegovom putu u Lošku dolinu. Dogovoren je da ga sačekamo 30. oktobra između 14,00 i 15,00 časova, na javki Mušnjevac.

Oko 10,00 časova, dogovorenog dana, krenuo sam sa Milanom na javku. Išli smo van staza, kroz šumu. Kada smo se približili mestu nekadašnjeg logora bataljona VDV, osećali smo se nekako sobodnije i opreznost je popuštala. Iznenada iza jedne okuke naleteli smo na nemačku kolonu. Bili su udaljeni svega tridesetak metara. Bacili smo se unazad, ali su nas primetili i otvorili vatru. Spasila nas je šuma, koju smo odlično poznavali, a iz nekih razloga Nemci nisu pokrenuli poteru za nama. Ocenili smo daje teren na kojem smo se trebali naći sa komandantom 14. divizije zaposednut i odlučili da se vratimo na našu kurirsку stanicu. Našli smo kurire zabrinute, jer se Tone, koga su poslali po vodu, nije vratio. Ocenili smo daje potrebno promeniti logor. Odlučili smo da se rano ujutro, kroz šumu, provučemo između nemačkih kolona i smestimo na obronke Martalasa, ispod konjske staze, a iznad Čednikovog kuta. Sa tog mesta se moglo odlično osmatrati cesta Glažuta — Laški potok i mnoge putanje koje vode od Jelenovog žleba do Laškog potoka. Kod Soldatovog potoka sreli smo grupu boraca 9. brigade,

koji su hteli da nam se pridruže. Uputili smo ih kako najlakše da nađu brigadu i produžili svojim pravcem. Znali smo što je grupa veća, teže je ostati nepričećen.

Kad smo 1. novembra stigli na Martalos bilo je oblačno, gusta magla se vukla po obroncima, mirisalo je na sneg koji je popodne počeo padati.

Popuščan i Kostja su predložili, da odemo do stanice TV-10, sa čime se ja nisam slagao. Cenio sam da nemačke kolone sigurno nadiru prema Bloškoj Planoti, i da bi se takvim postupkom izložili velikoj opasnosti da padnemo u ruke neprijatelju. Kad su videli da ja neću popustiti, nagovorili su ostie članove partijske celije da traže sazivanje partijskog sastanka, na kojem bi raspravili pitanje našeg daljeg postupka u ofanzivi. Kao sekretar sazvao sam sastanak sa dnevnim redom: razmatranje predloga Puščana. Pošto se većina složila sa Puščanom, morao sam popustiti.

Krenuli smo oko 15.00 sati. Rano se smračilo i počeo je padati snjeg. Kad smo se približili usamlenoj kući, blizu Zavrha, da bi se raspitali o situaciji, natelili smo na Nemce. Stražar koji je stajao pred kućom, verovatno zbog snažnog vetra koji je duvao, povukao se u štagalj. Kada je čuo kucanje na prozoru od kuće, otvorio je paljbu iz automata i tako reći, presekao Puščana, koji je ostao na mestu mrtav. Kostja je mada ranjen u ruku, uspeo pobeći.

Povukli smo se u šumu, rešeni da prespavamo. U toku noći napadalo je oko pola metra snega. Težina snega srušila nam je šatore, koje smo postavili previše provizorno. Ispod šatorskih krila nam je bilo dosta toplo, ali kad smo se izvukli ispod snega zapahnula nas je ledena hladnoća.

Odustali smo od ranije namere. Dogovorili smo se da ja i Ludvik podemo na javku TV-12, a da se ostali vrati u star logor na Ostrom vrhu.

Kad smo se 2. novembra našli u starom logoru, bili smo radosni jer smo hrani našli netaknutu. Naišli smo i na jednu zalutalu mazgu, tako da smo imali i mesa.

Posle dva dana vratio se i Adam. Izvestio nas je da su podaci o lokaciji kurirske stanice, na koju je bio upućen bili pogrešni. Saznali smo za još jednu tužnu novost. Objasnio nam je kako je došlo do toga da Nemci uhvate kurira Pisana. Adam je Pisana ostavio pored izvora, računajući da će kuriri sa stanice sigurno doći na izvor, ako se nalaze negde u blizini, i tako uspostaviti vezu. Kurir je međutim zaspao, tako da gaje zarobila nemačka kolona koja je iznenada naišla.

Noću od 3/4 novembra u našu stanicu su došli kuriri sa TV-10, koji su se bili sklonili pred ofanzivom na teren Iške.

U toku ofanzive izgubili smo četiri druga. Puščan je poginuo, Kostja je bio ranjen i nije se vratio na stanicu, Pisana su zarobili Nemci a Tone je pobegao kući, i kasnije bio zarobljen.

Misljam daje već bio 6. novembar, kad su na našu stanicu došli komandant Glavnog štaba Rozman Stane i komesar Boris Krajger. Interesovali su se za sve pojedinosti iz ofanzive i o situaciji na našem terenu. Videli su da smo se nekako snašli za ishranu. Na našoj stanci su i prenoćili. Sutradan sam kao komandir stanice, lično otpratio drugove do TV-18 u Loškoj dolini.

Na tom mestu smo ostali do kraja decembra, kada su nas napali Čerkezi i Nemci, koji su nadirali da pomognu opkoljenom neprijateljskom uporištu u Kočevju, koje je napadala 14. divizija. Tom prilikom zapalili su nam baraku. Pošto smo u slami ostavili bombu, došlo je do eksplozije od koje je neprijatelj imao nekoliko ranjenih.

U prvoj polovini februara 1944. godine napadalo je mnogo snega. Okružni komitet i terenski radnici su se premestili sa Velike gore u selo Šegovo, u Loški potok, gde se nalazila i Komanda mesta Ribnica. Mi smo se 14. februara premestili u zaseok Dednek. Otada smo prestali da održavamo vezu sa TV-14 preko doline Ribnice. Sva veza je išla preko stанице TV-12. Sve do kraja rata održavali smo vezu samo sa TV-10, 12 i 18.

Nekako u to vreme na naš teren došla je 18. divizija, tako daje teritorija doista dugo bila slobodna. U prvoj polovini godine, na teritoriji stанице, počele su

se ubacivati grupe belogardista, a nešto kasnije i pripadnici tako zvane »črne ruke«.

Da bi izbegli moguća iznenađenja, odlučili smo da se prenestimo u napuštenu pilanu nazvanu »pri mlinih« (kod mlinova) u selo Travnik. Iznad pilane, u šumi, postavili smo šatore gde smo spavali, tako da smo samo preko dana boravili u pilani. Tu smo imali i štalu sa konjima.

Zbog sve češćih upada neprijatelja na naš teren, ponovo smo se prenestili na Lazec, gde smo se smestili u kuću broj 6. To premeštanje smo izvršili pošto smo ocenili da suviše mnogo ljudi zna za mesto boravka stанице. Sigurno je među njima bilo i onih koji nam nisu bili naklonjeni. U to vreme izvršenje premeštaj i svih drugih ustanova vojnog okruga Ribnica u selo Draga, dok je sama komanda došla na Lazec.

Ni ovde nismo bili dugo. Već u avgustu smo ponovo prešli u selo Travnik, a krajem septembra na područje Podpreske, gde smo na udaljenosti od 1 km od sela, u šumi postavili drvenu baraku.

Tada sam postavljen za komandanta 2. relejne linije.

U 1945. godini našli smo se u još goroj situaciji. Nemci i neprijatelji svake vrste svakodnevno su vršili prepade na naš teren. Kurirska veza sa TV-18 i 10 morala je ići po najskrivenijim stazama. Morali smo se koristiti znacima raspoznavanja i po danu, jer su se »crnorukci« sve češće pojavljivali preobućeni u partizanske uniforme.

Što se više bližio kraj rata, veza je dobijala veći značaj. Komanda 2. relejne linije dobila je zadatak da se obnovi linija preko Blaške Planote, Barja i Dolomita sa Ljubljanom i dalje sa Slovenskom-primorskog. Tamo je upućen komesar

2. relejne linije Matevž, sa grupom kurira, koji su se ranije nalazili na stanicama TV-1,10 i 17. Tako je u drugoj polovini marta TV-11 ponovo uspostavila vezu sa stanicom na Iški.

U toku marta pojavili su se četnici pri svom povlačenju kroz Jugoslaviju. Što su se više približavale jedinice naše 4. armije, morali smo biti oprezniji. Jedno vreme je veza sa TV-18 išla čak desnom obalom Kupe. Pošto su se Glavni štab i Centralni komitet nalazili u pokretu prema Primorju, uspostavili smo liniju Brod-Moravice, Delnice - Mrzle Vodice.

Pošto je 4. armija izvršila prodor 6. maja, svi kuriri sa našeg područja skupili smo se u Čabru, gde smo uključeni u 1. diviziju KNOJ-a. Posle dva dana smo u Ljubljani praznovali oslobođenje.

Ciril Debeljak

OD RADIO-TELEGRAFSKOG KURSA DO RADIO-VEZE SA VRHOVNIM ŠTABOM

Savremeni rat, pored fizičke izdržljivosti, hrabrosti i uvežbanosti, traži sve veća tehnička znanja. Nova oružja, u kojima su primenjena najnovija tehnička dostignuća, postepeno smanjuju značaj fizičke snage.

Ono što važi za regularne armije, ima još veći značaj u partizanskom načinu ratovanja. Što su teži usi ovi u kojima se borba vodi, toliko više sposobnosti, snalažljivosti i znanja je neophodno za pobjedu.

Poseban problem u partizanskom ratovanju su veze. Veze između jedinica, koje su vrlo pokretljive, dejstvuju na međusobno potpuno odvojenim teritorijama, u čijim međuprostorima se nalazi neprijatelj. Pošto ne postoji neposredni

dodir, potrebe za međusobnim komuniciranjem još su veće. U takvim uslovima radio-veze su jedino moguće i uspešne.

U današnjim uslovima razvoja elektronike i elektronske industrije, ne bi bio nikakav problem izrada odgovarajućih radio-stanica. Tada, međutim, na početku 2. svetskog rata, to nije bilo tako. Nismo imali nikakvu radio-industriju, a još manje je neko razmišljao o pripremama za veze u partizanskom načinu ratovanja.

U centralnoj partijskoj tehnici jedino su imali nekakva iskustva, stečena tokom održavanja radio-veze sa Kominternom. O vezama na kraća odstojanja, između jedinica na užem području, međutim, nisu postojala nikakva iskustva. Ipak se odmah nakon kapitulacije prišlo školovanju potrebnih kadrova, koji bi mogli održavati radio-veze. Do šireg razvoja tih kurseva ipak je došlo tek nakon kapitulacije Italije. Školovanje kadrova u jeku najžešćih borbi možemo smatrati jednom od dalekovidih i revolucionarnih mera.

Mene je za takav kurs angažovao Maček Polde iz Zadobrave, i to odmah nakon kapitulacije stare Jugoslavije. Nismo imali stalno mesto gde bismo radili. Vežbali smo, obično dva puta nedeljno, svaki put na drugom mestu. Čas na Tehničkom fakultetu, zatim u garderobi Opere, pa po privatnim stanovima i drugim mestima. Bilo nas je 6-8 u grupi. Bili smo posetioci mnogih naprednih porodica u Ljubljani. Pravila konspiracije su nalagala da našim domaćinima nismo govorili o razlozima našeg okupljanja. Sećam se vežbe koju smo imali u Đukića bloku, u stanu režisera Bojana Stupice. Pri dolasku lično nas je on sačekivao. Pripremili smo priču o tome da smo se ovde okupili radi časova dikcije i recitovanja i zatim žurili da vežbamo morzeove znakove i radio-saobraćajna pravila. U drugim porodicama i drugim uslovima, naravno, spremali bismo drugačije priče.

U početku se to sve odvijalo bez većih teškoća, kasnije su sve češće racije i hapšenja počela ugrožavati naš rad. Postajalo je sve opasnije i morali smo voditi računa o bezbednosti. Posle racije na Univerzitetu, a naročito nakon što je Ljubljana ograđena bodljikavom žicom i neprijatelj počeo kontrolisati sve prilaze, ostao sam van blokade, jer sam stanovao u Zalogu. Školovanje smo nastavili ja i Polde, a ponekad bi do nas navratio Uroš Kukovec, koji je, u stvari, i bio odgovoran za te kurseve. Na osnovu njegovih uputstava, ne samo daje trebalo da se sami osposobimo za rad na stanicu, nego je trebalo organizovati i kurseve za teritoriju koja se nalazila izvan blokade.

Tada sam mnogo vremena trošio na vežbanja iz radio-telegrafije i izučavanju radio-tehnike. Izradio sam jednostavni kratkotalasni radio-prijemnik sa mogućnošću prijema telegrafskega signala. Satima sam provodio pored njega primaći agencijске vesti. Upoznao sam sve tadašnje telegrafske agencije, koje su radile na talasnom području mog prijemnika. Zapamtio sam njihove pozivne znakove i talasne dužine, kao i običajeno vreme njihovih emisija. Sećam se daje radio-London u tri časa ujutro vesti predavao veoma lagano, svega oko 40 znakova u minutu. Te emisije su bile naročito pogodne za vežbanje početnika. Brzine rada ostalih agencija su tada bile između 120-150 znakova u minutu.

Ta zima 41/42 koju sam, uglavnom, proveo kod kuće prošla je brzo. Mogao sam već dosta dobro primati telegrafske signale, izučio sam međunarodni telegrafski kod (kratice za međunarodno sporazumevanje radio-telegrafista u javnom saobraćaju). Praksu u radu na radio-stanici, kao i u obavljanju radio-saobraćaja, naravno, nisam imao gde steći.

U to vreme je grupa radio-tehničara u okviru delatnosti centralne tehnike radila na izradi radio-predajnika kojima bi se mogla uspostaviti radio-veza. Mene su već odredili za rad na jednoj od tih stаница, koja je nazvana »krava«. Stanica je bila postavljena za rad u jednom bunkeru na Posavju. Ali nikad nisam stigao na tu stanicu. Moj saradnik Polde imao je daleko više radio-materijala, tada smo oduševljeno radili na izradi malih radio-predajnika. Naše znanje tada bilo je veoma skromno, nismo imali odgovarajuće literature. Zbog toga i nismo postigli neke rezultate o kojima bi vredelo pričati. Ipak su mi iskustva koja sam tada stekao kasnije veoma mnogo koristila.

Početkom 1942. pojavljivale su se sve nove i nove opasnosti za naš nesmetan rad. Sve su češća bila hapšenja i racije. Pošto su Italijani sve takve akoje vršili noću, nisam više smeo spavati kod kuće. Pre policijskog časa sklanjao sam se u Zadobrovu kod porodice Maček, gde smo ja i Polde nastavili sa svojim eksperimentima. Pošto nismo bili ni tu više bezbedni, počeli smo odlaziti na spavanje u jedan bunker napravljen tako što je iskopan horizontalni rov na 1-2 metra iznad površine vode u jednom bunaru, iz kojeg se inače crpila voda za parnu turbinu koja je pogonila strugaru.

Početkom maja meseca raspoređen sam na jednu partizansku radio-stanicu. Uroš me je obavestio da će doći »trgovački putnik«, zvani »Turk«, koji će se raspitivati za »Klisa«, to je bio moj nadimak, sa njim treba da se dogovorim o detaljima mog odlaska u partizane na teritoriju Dolenjske. Turk je uskoro stigao i mi smo se o svemu dogovorili.

Odredenog dana, krajem maja trebalo je vozom stići u Stičnu. Kad sam stigao, nisam tamo zatekao Turka, kao što je bilo dogovorenog. Kasnije sam saznao da nije mogao doći, jer su Italijani, u reonu gdje je on stanovao, vršili raciju. Na sreću imao sam u Stični rodake kod kojih smo krenuli ja i otac, koji me je pratio. Još istog dana moj rođak 14-to godišnji Marjan odveo me je do prve partizanske straže, koja se tada nalazila u dolini reke Krke.

Pošto sam stigao bez dokumenata i veze, razumljivo da su me primili sa nepoverenjem. Činilo mi se da svako ko stigne vrši ispitivanje. Mada su bili ljubazni prema meni, bili su krajnje nepoverljivi. Sećam se da me je ispitivao tadašnji komesar Jernej Posavec, a uveče ponovo Tomaž (Dušan Kveder). Svakome sam ispričao svoju priču, da sam poslan kao radio-telegrafista, da treba da primim radio-stanicu, navodno trofejnu od bivše jugoslovenske vojske. Svi su me pitali za razne stvari a o radio-stanici nisam dobio nikakav odgovor. Kada me je uveče Tomaž ispitivao o raznim pitanjima vezanim za naš kurs, zatim odakle sam, kako se zovem, pitao me je da li je Jože moj brat. Tada sam pitao da li je istina da je poginuo na Blatnom klancu, što on nije htio da mi kaže. Posle toga nisam više bio sumnjiv, niko me više nije ispitivao, izgledalo je da su me primili u svoje redove. Posle dva dana stigao je i Turk i mi smo produžili u Glavni štab, »Glavno poveljstvo slovenske partizanske vojske«.

Bio sam jako nestreljiv, htio sam što pre da sa Turkom, koji je bio školovan radio-tehničar, dođem na radio-stanicu i počnem sa radom. Stvarno, već drugog dana smo otišli u šumu gde je bila skrivena radio-stanica. Ne mogu izkazati svoje razočarenje kad smo iz mokrog lišća među stenama izvukli nekakvu stanicu, koja je zbog vlage bila potpuno neupotrebljiva. Tako sam ostao radio-telegrafista bez radio-stanice.

Turk se onda vratio u Ljubljano. Sledеćih dana obavljao sam poslove kao ostali partizani i čekao, kao što je obećao Turk, da stignu nove radio-stanice iz Ljubljane.

Jedan koncertni radio-prijemnik sam prepravio, tako da se na njemu mogla primati radio-telegrafija. Vežbao sam i uz to primao vesti.

Dok smo se nalazili na području Kočevskog Roga, saznao sam da su na područje Krima, odnosno Mokrca stigle radio-stanice poslane iz Ljubljane. Tada je na području Notranjske već počela neprijateljska ofanziva. Dobio sam pismo komandanta Luke i grupu boraca za pratnju sa zadatkom da pokušamo izvući radio-materijal. Pomogli su mi intendanti na terenu, tako da smo u toku noći stvarno došli do vagona u kojima su se nalazili sanduci. Videli smo vatre, koje su ložili italijanski stražari na svega oko 100 m od nas, pored skladišta na otvorenom prostoru. Nismo imali nikakvih mogućnosti da taj materijal neprimetno izvučemo u usi ovima ofanzive. U velikoj žurbi otvarali smo sanduke za koje smo prepostavljali da bi u njima mogla biti radio-stanica. Nije bilo vremena da se svi sanduci otvore. Natovarili smo što smo više mogli, a sve ostalo prepustili Italjanima, koji su u zoru produžili sa nastupanjem.

Sa tim materijalom i grupom nosača, koje smo dobili od komandanta područja u Zapotoku Sočana (Flajs Andrej), prošli smo kroz sve peripetije ofanzive

i sretno stigli do Sodražice. Baš su tada Italijani svakodnevno tenkovima napadali u tom pravcu. Sondražica je još bila slobodna, ali je pretila opasnost da budemo opkoljeni. Sa propusnicom od komananta Luke i objašnjenjima kakav teret prenosimo uspeo sam ubediti Stjenku, (Polak Bojan) tako da sam dobio pratnju sa dva mitraljeza i vodiča. Uspeli smo uz mnogo okolišenja proći prugu blizu Kočevja i stići u Kompolj u Dobropskoj dolini. Ovde smo pribavili konjsku zarezu i sa Radom Luznarjem (on je bio radio-tehničar) otandrkali preko Starog Loga u bazu na Kočevskom Rogu.

Uređaji i materijal koji smo dovezli korišćen je pri kompletiraju radio-stanicu kojom je uspostavljena veza sa emisionom stanicom »Slobodna Jugoslavija«, koja je emitirala svoj program sa teritorije SSSR-a. Ovom stanicom je upravljala posebna grupa ljudi, koja je održavala radio-vezu sa Kominternom još pre rata. Zbog neophodne konspiracije nisam radio u toj ekipi. Tada nismo imali radio-stanica kojima bismo mogli uspostaviti radio-veze između naših jedinica. Sva navedena oprema je propala u avgustu, u toku takozvane roške ofanzive.

Posle ofanzive skupili smo se na Gačniku i izvesno vreme sam proveo kao borac u Belokranjskom odredu. Ovde sam se upoznao sa radio-tehničarem Lojzetom Čerganom i javio se u Belokranjski bataljon Cankarjeve brigade. Tako sam umesto radio-telegrafista postao borac Cankarjeve brigade sve do zime 42/43, kada smo posle marša preko Gorjanaca napali uporište belogardista po red Krke. Tada smo ja i Lojze bili dobrovoljci pri jurišu na crkveno imanje i crkveni toranj, gde su se belogardejci zabunkerisali. Uveče su u brigadu stigli komesar Glavnog štaba Boljko (dr Jože Brilej) i Turk, koji me je uputio, zajedno sa Lojzetom, u stab. Tako smo krenuli u sred zime, na područje Dolomita, gde se tada, u prijatnom seoci Hruševom, nalazio GŠ. Tada sam, posle dugo vremena, opet boravio u kući. Ovde se skupilo dosta drugova iz radio-sektora i opet se intenzivno radilo na osposobljavanju radio-stanice za vezu sa Moskvom.

Pošto je za pogon korištena električna mreža, stanica je smeštena na svega 10-ak kilometara od Ljubljane. Kao i ranije nisam odlazio na samu radio-stanicu mada sam na radio-prijemniku pratilo njen rad.

U međuvremenu prerađen je »Kričač«, nekadašnji predajnik Radija »Osvojeno fronte«, koji je održavao svoje redovne emisije u okupiranoj Ljubljani, zatim je prenet na slobodnu teritoriju.

Sa tom radio-stanicom, koja je preradena tako da se lako mogla nositi, smo Stane Vrščaj, ja i rukovodilac Mitja (ing. Brelih Miloš) krenuli u pravcu Dolenjske u namjeri da uspostavimo radio-vezu sa Dolomitima. U tome nismo uspeli, jer nisu bile izabrane odgovarajuće radne frekvence, ni ispunjeni drugi tehnički uslovi. U toku meseca februara, odmah posle našeg odlaska, redali su se napadi Italijana na teren Dolomita, zbog čega su se ubrzo za nama, jedan za drugim, selili i delovi Glavnog štaba i Centralne tehnike. Naša grupa se tada smestila u napušteno selo Srobotnik iznad Starih Zag. Tada se počela graditi poznata baza 20 u Kočevskom Rogu. Pošto je dotada vezu sa Moskvom, uglavnom, radila redovno i o njoj se brinuo Turk, nas dvojica smo se orijentisali na rad sa »Kričačem«. Dobili smo radio-podatke za vezu sa Gorenjskom, ali nikako nismo uspevali da uspostavimo vezu. Izabrana frekvencija od približno 25 m nije bila pogodna za takva odstojanja. Kasnije smo saznali da na Gorenjskom stanica nije odgovarala u tehničkom smislu. Ni oni koji su pravili planove za održavanje radio-vezu, kao ni mi, nisu dovoljno znali o prostiranju radio-stanica i uslovima pod kojim se može očekivati uspešna radio-veza. Poznati su nam bili neki fragmenti te 5^{or}*J^e što, svakako, nije bilo dovoljno i zbog toga nismo tada ni uspeli u našim nastojanjima.

Stane je bio odličan praktičar pa smo uspeli prepravkom izlaznog stepena da udvostručimo izlaznu snagu, a dosta jednostavnim ispitivanjima prilagodili smo antenu na izlazni stepen. Tada smo posle sistematskog prilagođavanja došli i do matematičke formule pomoću koje smo vršili proračun antene u zavisnosti od radne frekvencije.

U našoj čuvenoj, pobedi u Jelenovom žlebu zaplenili smo i dve radio-stanice. To su bile neke zastarele stanice, koje su imale antene u obliku prstena. Njima se mogla održavati veza na svega nekoliko kilometara. Ipak smo slušajući na njenom prijemniku razne druge stanice, došli do zaključka da su za naše veze najpogodnije talasne dužine 70-75 m. Da bismo proverili naše zaključke, morali smo preraditi i predajnik i prijemnik na to talasno područje. Stane je veoma spretno premotao zavojnice za navedeno područje. Više problema smo imali sa podešavanjem na talas, proveravanjem zračnog talasa. Najpre smo podešavanje vršili prema stanicama koje su najavljuvale svoje talasne dužine, zatim bi kombinacijom nosećih talasa i harmonika sopstvenog predajnika uspeli da preradimo našu radio-stanicu za rad na traženom talasnem području. Radi poboljšanja uslova za održavanje radio-veze, radio-stanicu smo preneli na brdo Rigel, gde smo mogli koristiti i električnu struju iz mreže. U predelu našeg rada nije bilo naših jedinica, zato smo morali da budemo maksimalno oprezni. Antenu smo podigli iznad krošnji drveća tako da se sa zemlje nije mogla primetiti. Ovo naše saznanje o pogodnosti talasne dužine za vezu na odstojanjima na kojima se nalazila većina naših štabova bilo je od vanredne važnosti. Kasnije smo sve vojničke radio-veze održavali baš na tim talasima.

Međutim tada, sam izgubio svaku nadu da će uspostaviti radio-vezu sa Vrhovnim štabom, jer su podaci za vezu određivali talas blizu 25m, koji smo obično smatrali veoma nepogodnim. Naše predloge da se promeni talas niko nije uzimao u obzir. Kada su mi u štabu dali podatke za vezu sa hrvatskim korpusom, koji se tada nalazio na Kordunu, sa kojim, takođe, nismo uspeli da uspostavimo vezu, ubedio sam komesara Janeza (Boris Krajger) da mi izda propusnicu i da mi dozvoli da lično ustanovim razlog što nema veze. Hteo sam da se dogovorim sa radio-tegrafistom o uslovima održavanja radio-veze. Dogovorili smo se da vezu uspostavimo na 73 m talasu i odmah nakon povratka sa Korduna vezu je odlično radila. Radio-tegrafista 4. korpusa, koji je imao redovnu vezu sa GŠ Hrvatske, pomogao mi je da uspostavim i redovnu radio-vezu sa Glavnim štabom Hrvatske. Otada smo vezu sa Vrhovnim štabom održavali posredstvom GŠH, bez obzira na mišljenje da treba uspostaviti direktnu radio-vezu sa Vrhovnim štabom. Uzalud su bila naša objašnjenja da talasna dužina za direktnu vezu ne odgovara. Došlo je do kapitulacije Italije i ostali smo bez električne struje. Skoro cela oslobođena Dolenjska pružala je divan izgled. Uzalud sam, međutim, čekao na struju. Događaji su se brzo nizali. Svuda je bilo trofejnog radio-materijala. Tražio sam da se za stanicu odredi drugi radio-tegrafista da bih mogao da se posvetim prikupljanju i osposobljavanju trofejnih radio-stanica i organizaciji radio-veza. U tome nas je preduhitrio GŠ, jer je Vrščaja imenovao za referenta za telefonske veze, a mene za referenta za radio-veze. Time se naša višemesečna saradnja završila.

Nije bilo vremena za sentimentalnosti. Morao sam najpre da rešim pitanje snabdevanja električnom energijom za rad stanica. Prvo sam pronašao odlične italijanske galvanske baterije. Među novodošlim partizanima našao sam radio-tegrafiste bivše jugoslovenske vojske, kojima sam prepustio taster, a sam sam se orijentisao na rešavanje organizacijskih i tehničkih problema. Tada smo konacno uspostavili i direktnu vezu sa Vrhovnim štabom. Samoinicijativno preko radio-tegrafiste GŠH zamolili smo Vrhovni štab da koristi za rad talas blizu 73 m. Veza je bila odmah uspostavljena, čak nas niko nije ni zvao na odgovornost zbog toga.

Otada je radio-veza sa Vrhovnim štabom redovno radila, ako je bilo potrebno, i više puta u toku dana. Bilo je nekih prekida jedino za vreme nemačke ofanzive.

Sada smo se tek mogli posvetiti organizaciji radio-veze sa Gorenjskom, Primorskom i Štajerskom. Imali smo znanje i sve je to bilo mnogo lakše.

Vladimir Klavas Klis

SA POŠTOM IZ GLAVNOG ŠTABA SLOVENIJE U ZAVNOH

Posle nemačke ofanzive na slobodnu teritoriju Slovenije, u jesen 1943. godine, kao borca Tomšičeve brigade, odredili su me u grupu boraca za pratinju dela Glavnog štaba Slovenije. Kretali smo se iz Mošuna za Belu Krajinu, a dalje nas je put vodio u Stari Trg na Notranjskem, zatim smo, kroz guste šume masiva Kočevski Rog, stigli u selo Prebišlje u blizini Semiča. Kad smo stigli, saopštili su nam da se ne vraćamo u brigadu, da ostajemo kao jedinica za obezbeđenje štaba. Pri Glavnom štabu smo obavljali različite dužnosti, od obaveštajnih, stražarskih do kurirskih.

Među prvim zadacima išao sam u pratinju Jožeta Brileja, kada smo išli u selo Čunkova Draga u Hrvatskoj. Tamo se nalazio štab žumberačke brigade, a Brilej je tamo išao radi dogovora o zajedničkim akcijama.

Kada smo se posle nekoliko dana vratili, Glavni štab se već premestio u selo Tajčbirt iznad Semiča.

Uskoro nakon toga dobio sam zadatak da, zajedno sa svojim drugom Cirilom, odnesem poštu za ZAVNOH (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske). Poštu smo primili u operativnom odeljenju štaba, bila je zapečećena i smeštena u torbu. Dobili smo uputstva o najpogodnijim pravcima za odlazak u Skrad, gde je ZAVNOH trebao biti; sve ostalo trebalo je da rešavamo sami prema situaciji. Upozorili su nas i sa tim da moramo biti oprezni, da ne smemo dozvoliti da pošta padne u ruke neprijatelju, što smo i sami znali. Još mi ni danas nije jasno da li bismo u slučaju da smo pali u zasedu, zaista uspeli da spasimo poštu. O gutanju nije moglo biti reći jer poverljivih je pisama bilo dosta, pored štampanih materijala, koji nisu bili toliko poverljivi.

Krenuli smo oko 10 časova prepodne, po lepom i sunčanom novembarskom danu. U Starom Trgu smo se zaustavili da bi nahranili konje i večerali, a zatim smo produžili u pravcu sela Mavrc, jer smo saznali da tamo postoji skela za prelaz preko reke Kupe. To što su nam za put dodelili konje, naročito je mene obradovalo, jer sam voleo jahati i već sam se bio navikao na kobilicu »Doru«.

U selu smo se rasipitali za skeleđiju i jedva smo ga pronašli. Nije bio nimalo oduševljen što mora ponovo preko reke. Izgovarao se daje Kupa jako nadošla, da će se skela pod konjima prevrnuti, daje već celu noć prevozio partizane i da mu je snaga na izmaku. Upotrebili smo sve naše »agitacijske sposobnosti« da bi ga ubedili da nam se žuri; na kraju ipak je pristao.

Konji nisu baš rado išli na splav, a nije ni nama bilo priyatno. Ipak smo bili zadovoljni, jer smo, u odnosu na prelazak preko mosta koji se nalazio u mestu Brod na Kupi, dosta skratili naš put. Producili smo put prema Skradu, preko Kuželja prema Brodu na Kupi, zatim presekli cestu u blizini sela Gust Laz i produžili dalje kroz šumu. Bili smo obavešteni da taj deo puta često kontrolišu domobrani i ustaše. Posle cedodnevног napornog putovanja kroz šumu, došli smo do sela Raskrižje, gde smo se morali odmoriti i nahraniti konje.

Seljaci su nas lepo primili, dali hrane za nas i konje. Rano ujutro, pošto smo se u toku noći naspavači u senu, produžili smo put. Još smo se uveče rasipitali o situaciji na terenu preko kojeg treba preći naredni dan, vodeći računa da ne odamo naš nameravani pravac puta. Seljake ujutro nismo ni budili.

U toku prepodneva, između zaselaka Purni i Gornji Rogi, sreli smo grupu dece školskog uzrasta, koji su nas gledali nekako začuđeno, kada su videli da smo samo dvojica. Pitali su nas u kom pravcu nameravamo produžiti, što im nismo hteli otkriti. Jedan od dečaka nas je upozorio da ne bi trebalo ići tim pravcem, ali nije htio ništa da nam objašnjava, valjda nije bio sasvim siguran da li smo pravi partizani, jer je bilo slučajeva da se banda presvlači u partizanske uniforme ne bi li otkrila naše simpatizere. Tada nismo dovoljno obratili pažnju na čudnovato ponašanje dece i produžili smo u izabranom pravcu. Negde naspram sela Buzen iznenada je otvorena puščana vatrica na nas, na sreću sa dosta velikog rastojanja, jer su verovatno smatrali da smo prethodnica neke veće grupe, tako

da nisu smeli da nas puste na manje rastojanje. Poskakali smo sa konja i počeli se povlačiti unazad i bočno. Nije prošlo mnogo kad-zaustavi nas ponovo paljba; tom prilikom je ranjena kobila »Dora«. Uspeli smo se povući do sela Možina Riza, gde smo objasnili terenskim radnicima šta nam se dogodilo i zamolili da nam ranjenog konja zamene da bi mogli nastaviti put.

U daljem putu prema Skradu nismo imali nikakvih neprilika. U Skradu su nas uputili u jednu zgradu koja se nalazila van naselja, u blizini jedne velike vile. Poštu smo predali oficiru koji je na rukavu nosio oznake komesara čete. Dobili smo hranu i objasnili su nam gde se možemo odmoriti dok se ne pripremi pošta koju treba da nosimo u povratku za GŠ Slovenije. Ostali smo u Skradu popodne i celu noć.

Ubrzo se oko nas skupila grupa boraca koji su želeli da čuju kako se odvijaju borbe u Sloveniji. Među partizanima primetio sam jednog omanjeg, već dosta starog čoveka; nosio je naočare i imao brkove. Iznenadio sam se što imaju tako stare partizane, ali me je jedan kurir začuđeno upitao: »Zar ti ne znaš čiča Janka?«. Objasnio miće daje to Moša Pijade, o kojem smo već ranije čuli u Sloveniji. Dok smo tako razgovarali, Moša Pijade nam se približio, pa ga je komesar koji je stajao sa nama, pozdravio i rekao: »Druže Mošo, evo došli su nam kuriri iz Slovenije.«

Moša se pozdravio sa nama i raspitivao se šta ima novoga. Objasnio sam da se vode borbe za Kočevje i oko Žužemberka. Pitao nas je da li smo videli druga Dedijera i, kad smo potvrdili, naručio nam je da ga pozdravimo u njegovo ime.

Natrag smo krenuli rano ujutro, istim pravcem kojim smo i došli, mada smo zaobišli mesto gde smo upali u zasedu, iako nije postojala verovatnoća da bi se baš na istom mestu sudarili sa neprijateljskom patrolom. U štabu smo, prilikom predaje pošte, objasnili sve kako smo putovali i šta nam se desilo. Komandir kurira nikako nije mogao prežaliti što nismo doveli nazad kobilicu »Doru«, sa kojom su svi krurir voleli odlaziti na zadatke.

KAKO SAM POSTAO RADIO-TELEGRAFISTA

Dok sam se nalazio kao kurir u GŠ Slovenije, krajem 1943. godine, jednog dana je komandir kurira započeo samnom razgovor o tome da postoje mogućnosti da neko od kurira bude upućen na radio-telegrafski kurs. Nisam imao predstavu o radio-telegrafiji, zato me je odveo u jednu kuću u kojoj je mлада radio-telegrafistkinja radila na radio-stanici. Pruzila miće slušalice, pronašla radio-telegrafske signale i objasnila mi da to pijukanje koje se čuje predstavlja slova i brojeve koje je upravo zapisala. Zatim je uzela taster na kojem je svojim devačkim prstima izvodila veštce pokrete.

To njen kucanje na tasteru učinilo je na mene čudesan dojam: daje radio-telegrafija nešto tajanstveno i - za mene nedostizno. Milicu smo svi poznavali, znali smo da održava radio-veze, brže prenosi depeše nego što to možemo mi kuriri, a osećali smo da nam ona »uštedi« mnoge maršrute i opasnosti. Nisam odmah pristao da idem, nije mi se napuštalaz jedinica i drugovi. Tek kada sam saznao da se kurs održava u Metliku, sasvim blizu mog rodnog sela Radovica, to je prevagnulo, pa sam se odlučio: biću radiotelegrafista!

Posle nekoliko dana oprostio sam se od drugova. Ti rastanci od tek stečenih drugova nikad mi nisu lako padali. Kada sam stigao u Metliku, javio sam se načelniku radio-telegrafskog kursa Alfonzu Kukovcu-Urošu. Uroš je za svakog od nas našao vremena da porazgovara. Kad je saznao da sam član Partije, obradovao se. Taj razgovor mi je pomogao da se zbog odlaska na kurs ne osećam kao da sam pobegao od opasnosti koje su nas svakodnevno vrebale dok sam bio kurir pri GŠ. Nekako je tada vladalo mišljenje da je borba sa puškom u ruci, biti obaveštajac, mitraljezac i bombaš, pravi zadatak, čak je i radi odlaska prilikom preuzimanja pojedinih rukovodećih dužnosti, morala pojedince da »ubeđuje«

partijska organizacija. Uroš mi je govorio o značaju veze i o primerima velikih gubitaka do kojih je došlo zbog slabih veza.

Nekoliko dana sve dok su se prikupljali kursisti iz drugih jedinica, koristili smo za razgledanje Metlike. U njoj je tada bilo raznih jedinica i ustanova narodnooslobodilačke vojske i pozadinskih vlasti. Prikupilo nas se oko 40 drugova i drugarica na tom kursu. Zbog nekog razloga, možda i zbog slabog napona električne mreže, iznenada smo se premestili u Černomelj.

To je tako izvedeno da nas je sve iznenadilo. Jedne večeri, kad smo se već spremili za spavanje, data je uzbuna. Postrojili smo se sa svim svojim stvarima i krenuli na marš-kao da treba da posednemo položaje radi borbe. Nismo znali u kom pravcu idemo, niti gde treba da se zaustavimo. Kad smo stigli u Černomelj, oko 23 časa noću, smestili smo se u jednu veću zgradu, u neposrednoj blizini železničke stanice.

Sledeći dan smo proveli u uređivanju prostorija i pripremama za početak rada na kursu. Sobe u zgradi bile su potpuno prazne, morali smo od dasaka napraviti klupe i stolove. U sobe određene za spavanje uneli smo slamu i na patosu uredili ležaje. Posle nekoliko dana počela je nastava. Ako se dobro sećam, bilo je to 7. februara 1944. godine.

Program nam se činio težak i obiman, posebno za nas koji smo bili sa sela, nenavikli da po ceo dan sedimo i učimo. Prijem na sluh morzeovih znakova posebno mi se činio napornim. Morao sam biti skoncentrisan do krajnjih granica da bih razlikovao male nijanse među znakovima, male tištine između pojedinih grupa, odnosno reči. Često sam grešio kod broja 5 i slova »H«, jer je između njih razlika samo za jednu tačku.

Hrana je na kursu bila lošija nego u jedinici. Najčešće smo dobijali čorbu napravljenu sa dodatkom brašna - uzavrelu vodu. Vladala je oskudica u masti, a so je bila prava retkost. Čorba »moćnik« smenjiva se čorbotom sa običnom repom, dok smo čorbu sa krompirom smatrali izvanrednim ručkom.

Posle prvih nekoliko dana intenzivnog učenja, ispostavilo se da svi neće biti u stanju da sa uspehom završe kurs. Tada je izdvojeno 12 drugova i drugarica, koji su vraćeni u jedinice. Ja sam, takođe, priželjkivao povratak drugovima u jedinicu, ali pozvao me je starešina kursa Uroš na razgovor i žestoko me iskritikovao. Kazao mi je da kao član Partije ne smem napustiti kurs. Pokušao sam da se pravdam da me od radio-telegrafije boli glava, ali nije ništa pomagalo: ubedio me je da će to uskoro proći i da će se lako navići!

Tada je izdvojeno i šest drugova koji su upućeni u radio-radionicu Glavnog štaba, radi osposobljavanja za radio-menaničare. Većina od njih su od ranije po nešto znali iz elektro i radio-tehnike, ili su se, pre rata, bavili radioamaterstvom.

Ustaljali smo, u 6 sati ujutro. Do 7 časova morali smo urediti ležaje, umiti se i doručkovati. Od 7 sati su počinjali časovi koji su trajali do 12 časova, zatim smo imali prekid za ručak i odmor. Popodnevna nastava je trajala od 15 do 18 časova. Nastavnici su često držali časove i po 7 sati neprekidno. Praktično smo sa nastavnicima provodili po čitav dan. Posle mesec dana zaista sam preboleo Prve neugodnosti, zbog kojih sam htio napustiti kurs. Posle 60 dana mogao sam Primati i predavati brzinom od 70 znakova u minuti. Imali smo dosta i drugih Predmeta: političku nastavu, elektro i radio-tehniku, čitanje karata, strojevo Pravilo i nastavu gađanja. I fiskultura je bila obavezani predmet.

Nastavnih pomagala smo imali vrlo malo. Najvažnije za nesmetano odvijanje nastave bila je zujalica (brenčač), pomoću nje smo vežbali prijem na sluh morzeove azbuke. Teško smo dolazili do papira. Sećam se da smo koristili i pak-Papir, ra^ne letke, među njima i neprijateljske, jednostavno: svaki papir do kojeg se moglo doći poslužio nam je za pisanje signala pri vežbanju prijema na sluh! Olovke su, isto tako, bila prava dragocenost, zato su nas nastavnici učili kako treba oštřiti da bi što duže trajale.

Za objašnjenje procesa u elektro i radio-tehnici nismo imali skoro ništa. Sećam se koliko iznenadenja je izazvalo magnetno polje koje je nastavnik prikazao Pomoću gvozdene piljevine i papira. Nastavnici su se trudili da nam objasne, da

nam navode neke primere poznate iz prirode. Svi smo se smejali kada je nastavnik, objašnjavajući dejstvo polova elektromagneta, kazao da se to može shavatiti jer, između partizana i partizanke, postoji privlačenje, dok je između istih polova odbijanje.

Tastere su nam izradili u partizanskim radionicama, na dvojicu kursista došao je po jedan taster, tako smo mogli naizmenično vežbati kucanje uveče i u svako drugo slobodno vreme. Među najboljima iz prijema na sluh i kucanja bio je Muhovec Vlado, na kraju kursa mogao je bez greške vršiti primopredaju brzinom od 100 znakova u minuti. Na kraju školovanja primio je specijalno pismeno priznanje za takav rad.

Imali smo i nekoliko radio-stanica SET-48 na kojima smo se vežbali u praktičnom radu, kao i radio-stanice domaće konstrukcije SPARD (Slovenačke Partizanske Radio Delavnice), bilo ih je iz serije »hajka« i »invazija«. Njih smo posebno voleli jer su im za napajanje služili akumulatori, pa nismo morali okretati ručne generatore.

Baterije za napajanje radio-stanica SET-48, naime, brzo su se trošile pa su za pogon pretežno korišćeni ručni generatori, čije okretanje nije bio nimalo lak posao. Pored toga, na našim radio-stanicama, na prednjoj ploči su bili natpisi na slovenačkom jeziku, što nam je mnogo pomoglo u snaženju. Sa praktičnim radom na radio-stanicama počeli smo u drugoj polovini prvog meseca nastave. Vezu smo uspostavljali na kratkim odstojanjima, da bi nastavnik mogao lakše da nam pomogne, kada sami nismo uspevali uspostaviti vezu. Na račun tih malih odstojanja kružila je šala »dobro te vidim, slabo te čujem«. U tom praktičnom radu na radio-stanicama podučavao nas je inženjer Brelih Miloš, koji je elektrotehnički fakultet završio još pre rata.

Pored velikih napora u učenju, nalazili smo vremena i za druge aktivnosti. Da bi ulepšali spavaču sobu, na zidu smo naslikali znak Triglava, iznad koga su stajala slova »OF« (Osvobodilna Fronta), dok je ispod toga otisnut lik maršala Tita. Dostaje bio razvijen i kulturni život. Skojevci su bili zaduženi za izradu zidnih novina, pisali su se članci, a našlo se vremena za pesmu, najčešće uveče, ispred zgrade. Kapetan Uroš nam je stalno govorio o ulozi radio-telegrafista i o našim obavezama u jedinicama u pogledu političkog i kulturnog delovanja.

U to vreme je u Černomlju održano zasedanje SNSO-a (Slovenski Narodnoosvobodilni Svet), slovenačkog najvišeg pblitičkog tela. Za nas, kursiste, predstavljalo to je posebnu čast, jer smo bili određeni da neposredno obezbedujemo to zasedanje. Bili smo raspoređeni na ulazu i na počasnu starazu ispred same bine. Posle završetka zasedanja, u Černomlju je održan veliki miting, pravo drugarsko veče na kojem se pevalo i igralo do kasno u noć. Tada sam prvi put video Edvarda Kardelja, Ivu Lolu Ribara i Borisa Kidriča i druge ličnosti naše narodnooslobodilačke borbe.

Posle završetka kursa, održani su ispit. Imao sam dosta treme ali-sve se dobro završilo. Bez neke velike procedure, svakom su pojedinčano saopštili u koju jedinicu je raspoređen kao radio-telegrafista. Ja sam određen u Notranjski partizanski odred.

RADIO-TELEGRAFISTA U NOTRANJSKOM PARTIZANSKOM ODREDU

U Notranjski partizanski odred sam stigao negde početkom maja meseca 1944. godine. Stab odreda se nalazio u selu Kozašće, a bataljoni su bili raspoređeni u širem reonu Loške Doline. Rukovodilac veze u odredu bio je Mihelič Veljko, nisam siguran da li su ga zvali načelnik veze. Za razliku od uvek za priču raspoloženih Belokranjaca, on je bio tih i ozbiljan čovek. Pitao me je samo ono najnužnije. Odveo me je na radio-stanicu, koja se već od ranije nalazila u odredu. Usput, pošto je saznao da sam član Partije, upoznao me je sa sumnjama na sadašnjeg radio-telegrafista: da mu se ne čini dovoljno pouzdan, što me je jako iznenadilo. Na kursu su nam pričali o opasnosti da neko može radio-stanicu da

iskoristi za slanje neprijatelju podataka i da se, radi toga, za radio-telegrafiste određuju članovi Partije i SKOJ-a. Zatim me je upoznao sa radio-telegrafistom Benčić Lojzom.

Lojze je na radio-stanici radio još oko 10 dana. Jednom, kada sam bio od-sutan, odveli su ga na saslušanje, odakle se više nije vratio. Za vreme dok smo bili zajedno, nije me nijednom ponudio da radim na radio-stanici, odredivao me da se brinem za akumulatore, spremanje prostorije i svakojake druge poslove koji nisu bili vezani za rad na radio-stanici. Govorio je potcenjivački o mojoj osposobljenosti za rad na stanici. Takav odnos mije teško padao, jer su se na kursu trudili da nam uliju samopouzdanje, koje nam je itekako bilo potrebno za uspeh. Pošto se Benčić nije vratio, šef veze, Mihelić, doneo mije planove rada i jedno-stavno mi saopštio: ubudće se sam moram brinuti za radio-vezu.

Prva veza bila je zakazana u 8 časova sa Glavnim štabom Slovenije, sa ko-jim je veza inače bila svaki parni sat. Svaki neparni čas trebalo je održati vezu sa štabom 7. korpusa i Istarskim odredom. Sećam se da sam imao veliku tremu pred prvim samostalnim zadatkom kao radio-telegrafista. Brižljivo sam pregle-dao radio-stanicu, nekoliko puta proveravao izboj u anteni i, dosta ranije, počeo slušati na određenom talasu.

Bilo je uobičajeno da GŠ poziva prvi. Dosta brzo sam pronašao pozivne zna-ke koji su se i dosta jasno čuli. Posle davanja znaka SK (znaka završetka otpravl-janja), nestrpljivo sam odgovorio tasterom, sav u strahu da li će i on mene čuti. Radista je osetio da to nije onaj radio-telegrafista na kojeg se je navikao i poslao kraticu koja znači da traži da na stanicu dođe drugi radista. Odgovorio sam mu da drugog nema, posle čega nije više insistirao. Na moju sreću, tada nije bilo depeše za predaju, jer bi, zbog uzbudjenja, sigurno napravio dosta grešaka.

Sledeća veza je bila sa Istarskim odredom. Sada sam bio ohrabren prvim uspehom, pa mije bilo lakše. Istarski odred je imao dosta slabu radio-stanicu, čujnost njegovih signala bila je slaba, tako da sam skoro uvek tražio da mi de-peše kuca više puta. Imao sam radio-stanicu MK-II, koja se mogla napajati iz električne mreže. U Starom Trguje postojala električna centrala i mogli smo koristiti struju, mada je napon bio veoma promenljiv, tako da smo najviše veza, ipak, održali sa akumulatorom.

Pošto sam bio jedini radio-telegrafista na stanicu, skoro sam se neprekidno nalazio na stanicu. Imao sam pomoćnika koji nije znao kucati, brinuo se samo za akumulatore i ostalo što nam je bilo neophodno za život i rad. Punjenje aku-mulatora se vršilo u susednom selu, u jednoj strugari, gde je bio montiran ispravljač.

Stanica se na određenu frekvencu podešavala pomoću kristala (na poseban način brušena kvarcna pločica, čija deblijina utiče na stabilnost talasa). U kom-pletu sam imao svega 4 kristala; svaki je bio određen za vezu sa drugom jedini-com.

Dosta poeteškoća sam imao i kod izbora mesta od kojeg je zavisilo pravilno postavljanje antene: ona je morala biti postavljena koso uvis. Tako smo, prili-kom traženja kuće za naš smeštaj, najviše u stvari tražili pogodno drvo u njenoj blizini na koje bismo mogli najlakše pričvrstiti antenu a da to ne bude previše uočljivo. Rad je bio dosta intenzivan; neprekidno su siate i primane radiodepeše, koje su imale najmanje deset, a bilo ih je sa preko 200 grupa (grupe su sadržale 5 znakova).

Jednog dana mi se iznenada pokvarila rado-stanica. Kada sam o tome izves-tio, mog ozbiljnog rukovodioca veze u odredu, postao je veoma govorljiv, grdio me i pretio, posebno gaje brinulo šta će reći komandant; čak mije pominjao vešanje... Na kraju, ipak se umirio, valjda su mu i u štabu rekli da se tu mora tražiti stručna pomoć. Nabavili smo jedna zaprežna kola na koja smo se nat-o-varili zajedno sa radio-stanicom (tako je bilo i najpogodnije za maskiranje same stanice), i krenuli da tražimo radionicu GŠ.

Sa nama je krenula i jedna drugarica koja se u odredu zatekla pošto je izašla iz okupirane Ljubljane, a upućena je bila u GŠ Slovenije. Putem nam je veoma

zanimljivo pričala o prilikama i ilegalnom radu, govorila je o borbi sa mnogo oduševljenja a puno - stvari je i znala.

Nismo bili navikli na takav način razgovora od naših komesara i s pažnjom smo je slušali. Pričala nam je o jednom, nama nepoznatom svetu, borbi u ilegalnim uslovima i s punim ushićenjem gledala je na svaku sitnicu na slobodnoj teritoriji, a koju mi nismo uopšte zapažali. Čudila se meni kada je saznala da još nikad nisam bio u Ljubljani, da se čak još nikad nisam vozio vozom.

U selu Kuželju smo odmorili konje. Nahranili smo se u takozvanoj »etapnoj kuhinji«. To je ustvari bila kuhinja u kojoj su se hranili partizani koji bi se našli u prolazu. Za razliku od većine takvih kuhinja, ovu sam zapamtio po dobroj hrani. Bilo je govedine sa pasuljem i, prvi put u partizanima, tada sam uz jelo primio i salatu. Možda sam tada bio i dosta gladan, no taj ručak neću nikad zaboraviti.

Pošto smo nahranili konje, potražili smo na senu mesto za spavanje. Nismo obraćali pažnju na drugaricu kojoj je to bila prva noć u partizanima na slobodnoj teritoriji. Nije mogla shvatiti kako se mi, tako jednostavno i sa uživanjem, smeštamo u slamu rasprostrtu po zemlji, plašila se od svega toga, bila je sva obuzeta slobodom, sada su je bolele noge od žuljeva, a slama i znoj nisu joj dali da zaspí. Pričali smo celu noć i otkrili smo jedno drugome dva različita sveta iz kojih smo došli.

Sutradan smo stigli u Černomej. Na komandi mesta dobili smo obaveštenja da se radio-radionica nalazi u Starim Žagama. Drugarica Breda je ostala u GŠ a mi smo produžili put. U Starim Žagama su imali organizovanu javku, tako da nismo ni ulazili u radionicu. Preuzeli su radio-stanicu, a nas uputili gde možemo da se odmorimo i pričekamo dok vide da li će moći opraviti kvar. Već su nam ujutro predali ispravnu radio-stanicu sa napomenom daje oslabila izlazna elektronska lampa, koju su zamenili. Krenuli smo nazad i našli štab odreda koji se u međuvremenu premestio na Lošku Policu.

Svo vreme dok sam bio radio-telegrafista Notranjskog odreda imao sam vrlo malo dodira sa drugim vezistima, pa čak i sa borcima, uglavnom zbog toga što sam po čitav dan bio zauzet održavanjem veze. Kontaktirao sam najviše sa rukovodiocem veze, a povremeno bi na radio-stanicu dolazila i šifrantkinja Majda, jedna mlada drugarica, koja se nalazila pri štabu odreda. Sećam se i komesara odreda koji je navraćao, interesovao se kako ide posao, imam li hrane i, uopšte, stvarao mi jedno prijatno osećanje da se neko brine o meni.

Septembra meseca 1944. godine došlo je naređenje da sam određen za radio-telegrafista u štab 7. korpusa. Radio-stanica na koju sam došao pratila je deo operativnog odeljenja kada je on odlazio u jednice na mesta velikih akcija i borbi. U korpusu sam radio na radio-stanici SCR-284, koja se mogla podešavati na kontinuiran niz frekvenci. Rad je bio još naporniji, jer je bilo zakazano još više veza u toku dana, a depeše su bile duže. Takav intenzitet rada mogao sam izdržati jer sam bio još mlad. Događaji krajem 1944. godine bili su u znaku velikih pobeda saveznika, oslobođenju Beograda ali su iz svih krajeva Slovenije stizale depeše-o svirepim zločinima okupatora. Tada nismo mogli ni hteli da mislimo na sebe. Depeše koje smo slali i primali mnogo su značile: mogle su spasiti mnoge živote, a mogle su izazvati, ako nisu stizale na vreme, pogibiju mnogih naših drugova.

Jote Papić

VEZE U NOTRANJSKOM ODREDU

Septembra 1943., kao komandir voda premešten sam sa grupom partizana iz 14. brigade NOV u Notranjski odred koji je u tom periodu formiran u Starom Trgu. Odred je imao dva bataljona, štab i prištapske jedinice, a među njima i vod za vezu, sa desetak kurira i nekoliko izviđača ali-bez sredstava veze.

Odred je držao pod kontrolom celu teritoriju Notranjske na kojoj je vršio diverzantske akcije, naročito za rušenje pruge na relaciji Ljubljana-Postojna. Takav zadatak nalagao je brže i efikasnije veze od kurirskih.

Kao komandir voda za vezu, istraživao sam mogućnosti za obezbeđenje telefonskih veza. Poznavajući teritoriju, proučio sam stalne vazdušne linije koje su, dobrom delom, bile porušene. U jednoj strugari pronašao sam veće količine gvozdene žice, različitih dimenzija, koja je služila za vezivanje drvene građe. U napuštenoj pošti u Starom Trgu, koja nije radila, našao sam centralu od 20 brojeva i 8 stolnih i visečih telefona. Iz ranijih akcija bilo mi je poznato da u selu Podturen ima centrala »Erikson« od 6 brojeva i 5 poljskih telefona, koje sam avgusta meseca 1943. godine, našao na crkvenom tavanu prilikom potrage za belogardistima. O svemu tome izvestio sam komandanta odreda i predložio organizovanje telefonskih veza.

Sa desetak partizana otpočeo sam popravku žičnih linija na teritoriji Notranjske i to na pravcima: Stari Trg - Grahovo - Žirovnica - Cerknica; Stari Trg

- Nova Vas-Kolica-Velike Bloke; Stari Trg-planina Mokre; Stari Trg - Pudob
- Nadlesk - Vrhniku.

Pravci Stari Trg-Cerknica i Stari Trg-Velike Bloke bili su potrebni za veze sa bataljonima, a pravac Stari Trg - Mokre za izvidnicu. Sa Mokrca su se videli svi pravci prema Ljubljani. Pravac Stari Trg - Pudob - Nadlesk - Vrhnika u Loškoj dolini bio je potreban za vezu sa privremenim aerodromom gde su sletali saveznički avioni. Za kratko vreme osposobili smo, istina, na dosta printivan način, sve porušene deonice, bez podizanja porušenih stubova. Žicu smo većinom polagali po zemlji, odnosno na smrznuti sneg koga je u to vreme bilo dosta, pa su veze bile odlične. Posle pada novoga snega, popravljene deonice su bile i maskirane. Novi pravac smo podigli od Bloške Police do planine Mokre. Taj pravac smo podigli delom po drveću delom po smrznutom snegu, jednožično i sa uzemljenjima kod krajnjih telefona. Na tom pravcu nije išao induktorski poziv, a moglo se razgovarati, ali je telefonista morao stalno držati slušalicu da bi mogao primiti poziv.

Udaljenost krajnjih telefonskih stanica od Starog Trga bila je 10 do 25 km, sem stanica na Mokrcu, koja je bila udaljena više od 50 kilometara.

U toku postavljanja linija obučio sam drugove iz voda za vezu da rukuju svim tipovima telefona koje smo prikupili. Dvojicu sam obučio za rad na centrali »Erikson« i poštanskoj centrali u pošti Stari Trg.

Telefonske veze su bile uspostavljene od decembra 1943. godine. Komandant odreda imao je telefonsku vezu sa bataljonima i izvidnicom u planini Mokre. Veze su bolje funkcionalne u hladnim danima, nešto slabije kad su dani bili kišni, bez obzira što su bile postavljene od žice koja se danas ne upotrebljava za telefonske veze. Sa centralom od 6 brojeva obrazovan je pomoćni centar veze u prvom bataljonu.

Alojz Pavlič

VEZA SA KORUŠKIM PARTIZANIMA

Jednog prepodneva, u novembru 1943. godine, preko telefona me pozvao ženski glas. Kazala je samo »ovde Bled« i nije htela da se predstavi. Tražila je da sutradan u tri popodne dodem na Bled, da se sastanem sa njom. Radi raspoznavanja tražila je da na reveru kaputa stavim mali beli cvet krizanteme, a ona će u desnoj ruci nositi crnu kožnu tašnu.

Pitao sam se ko bi to mogao biti? Prepostavljam da je to aktivistkinja OF, ali nisam bio siguran. Mučila me misao zašto zakazuje sastanak baš na Ble-

du, gde sve vrvi od gestapovaca i agenata. Bojao sam se da neprijatelj nije nekako saznao za moje veze sa partizanima pa sada hoće da me isprovocira. Celu noć nisam mogao zaspati, razmišljao sam da li da se odazovem ili ne. Konačno sam se odlučio da ipak odem. Jer da Gestapo namerava da me uhapsi, mogli su doći i ovamo kući.

Svojoj ženi sam naručio da se u slučaju da se ne vratim, nipošto ne raspituje gde sam. Ako bude sve kako treba ja će se vratiti do šest sati uveče.

Otišao sam na autobusku stanicu i još uvek sam se kolebao da li da idem ili ne. U tome su na stanicu stigli moji školski drugovi, Jurčkov Pubi i Urbaničić, kako smo ih zvali. Bili su u gestapovskim uniformama i sa posla su se vraćali kućama na Bled. Sada i meni nije preostalo drugo nego da idem autobusom na Bled, jer bih inače, još više skrenuo njihovu pažnju na sebe.

Cim je autobus stigao ja sam se ugurao u njega i za svaki slučaj seo u blizini izlaza. Kajao sam se što sam krenuo. Celim putem sam razmišljao o tome da će me čim stignemo na stanicu pozvati da pođem sa njima u hotel Park, gde je bilo sedište Gestapoa. Konačno smo se zaustavili. Sačekao sam da izadu svi putnici i odahnuo kada sam video da se gestapovci nisu zaustavili, već požurili prema njihovom hotelu.

Brzo su se putnici razišli, tako da sam ostao skoro potpuno sam. Nasuprot Kasina ugledao sam vitku plavušu. Odmah sam primetio i crnu tašnu. Krenuo sam prema njoj, ali se ona brzo okrenula i uputila u pravcu sela Žaleča. Ja sam pošao za njom. Bio sam siguran da je to žena koja me zvala telefonom, a ako i ne bude svratiču do baštovana Pibra i zatim se vratiti kući.

Bio sam oprezan. Stalno sam osmatrao da ne bih otkrio nešto sumnjivo, ali nisam primetio nikakvih znakova da nas neko prati. Ona je žurila sve do raskrsnice puteva prema Straži. Iznenada se zaustavila i sačekala me. Predstavila mi se kao Hilda Grkman. Poznavao sam neke iz njene porodice, njezin brat je išao sa mnom u školu. Pitao sam je šta je sa njim. Ona mijе kazala daje kao partizan poginuo negde na Dolenskoj još 1942. godine. Kazala mijе i daje njena sestra Mara u partizanima u Koruškoj. Brzo smo stigli njenoj kući, gde me predstavila majci, a zatim smo ostali sami u sobi.

»Verovatno se čudiš što sam te dovela kući«, kazala mi je. Priznao sam joj da mijе sve bilo čudnovato i ispričao sam joj o čemu sam sve u toku besane noći razmišljao. Njen srdačni osmeh brzo je rasterao sav moj strah. Počastila me rukom i počela da mi objašnjava kako je došlo do tog poziva.

Kazala mi je da me pozvala po preporuci Egona Remca Boruta, koji se nalazi sa njenom sestrom među koruškim partizanima. Tamo se nalaze i neki drugi iz Ljubljane i jedan sa Jesenica i oni žele da uspostave vezu sa gorenjskim partizanima. Tu poruku donela joj je Mara Žnidar iz Nove vasi. Donela je i spisak nužnih stvari koje treba nabaviti za njihove potrebe, kao i skicu na osnovu koje čemo ih pronaći. Treba se vozom dovesti do Sveča, zatim peške do sela Mače. Tamo je trebalo stići 11. novembra što znači da imamo još tri dana da sve pripremimo. Kad smo malo pregledali šta sve treba da se ponese, ustanovili smo da će trebati bar četiri kofera. Dogovorili smo se da ona i njena prijateljica uđu u voz koji polazi u 08,30 sa željezničke stanice Lesce, a ja će ući još u Radovljici.

Određenog dana, sa dva kofera, popeo sam se na voz, a zatim su u Lesce ušle Hilda i Mara. Dogovorili smo se da kofera stavimo na police kod vrta a da se smestimo na suprotnu stranu vagona, u slučaju da Nemci izvrše pretres i traže vlasnike kofera. Imali smo sreću da se niko nije interesovao čiji su koferi. U tuncelu su u vagon ušli policajci. Zaustavili su se kod vrata i gledali po policama. Očekivao sam da će pozvati putnike da svako pokaže svoj prtljac, međutim, jedan od njih je pričao neke viceve pa su se ostali grohotom smejavili. Na sledećoj stanci policajci su izašli a da nikog nisu legitimisali. Izašli smo jednu stanicu pre Celovca (Klagenfurt). Prošli smo kroz Sveče, a zatim smo na raskrsnici skrenuli prema Sv. Jakobu. Išli smo ćutke, svako sa svojim mislima. Hilda i ja smo bili sigurni da Mara poznaje put. Tek kad sam je pitao da li smo dobro pošli, priznala je da ona nezna gde se selo nalazi. Spustili smo kofere i posedali. Mara je počela

tražiti skicu u kojoj je bilo zacrtano kuda treba ići, ali skice nije bilo. Počeo sam psovati žensku zaboravnost i razmišljati šta valja preduzeti. Nije bilo druge nego da se vratim u selo i pokušam naći nekog ko bi hteo da mi to kaže. Ovde žive većinom Slovenci, moći će se izgovarati da idem u posetu srodnicima. Ušao sam u prvu kuću. Bilo nije neobično što se u kući čula galama mnogobrojne dece. Otvorio sam ulazna vrata i glasno pozdravio »Dobro jutro« našto mi je jedna devojka odgovorila sa »Heil Hitler«. Odmah nije bilo jasno da sam zalutao u dečje obdanište. Dosta brzo sam se snasaо i pitao gde žive stanovnici ove kuće, koji su moji poznanici i da sam posle drugo vremena došao u posetu, naravno prešao sam u razgovoru na nemački. Odgovorila nije da su oni, pošto su bili tvrdokorni Slovenci, iseljeni još prošle godine. Odmah sam se oprostio i požurio nazad.

Odlučili smo da se vratimo do raskrsnice i da onda idemo u drugom smeru. Usput smo sreli visokog mršavog čoveka, starog oko sedamdeset godina, nosio je na glavi šešir kakav u ovim krajevima Koruške nose Slovenci. Pozdravio sam ga sa »Dobro jutro!« našto nije odgovorio »Bog daj!«. Znači bio je Slovenac. Zamolio sam ga da nam kaže gde je put za selo Mače. Objasnio nam je da treba još da produžimo a na vrhu brda treba da skrenemo desno u pravcu Karavanki. Još nam je savetovao da više nikog ne pitam za put, jer je sada veoma opasno ići u to selo.

Kad smo se približili selu, primetili smo jednog dečačića kako trči prema nama.

»Prva kuća sa desne strane«, kazao nam je u prolazu i otrčao dalje.

Bila je to belo okrećena seljačka kuća, sa zelenim kapcima na prozorima. Pored nje se video štagajl od crvene cigle i brvana. Otresli smo sneg i ušli u kuću. Pored velike seljačke kaljeve peći sedele su stara majka, čerka i snaха. Sve su štrikale. Nije mi bilo teško pogoditi da štrikaju za partizane. Rukovali smo se i bilo nam je dragو što smo očigledno stigli na pravo mesto. Posle izvesnog vremena ušao je mladić, bio je to gazdin sin, i pitao ko je Božo? Kada sam mu odgovorio da sam to ja, odveo me je u štagajl. Tamo nije bilo nikoga. Tek pošto su iz čoška uklonjeni snopovi slame ugledao sam ulaz u bunker. Pozvao me da udem. Prošao sam nekoliko metara dugački kanal i našao se u bunkeru. U bunkeru sam zatekao Matiju Verdnika, - Tomaža, Egona Remeca-Boruta i Maru Grkman-Marušu. Srdačno smo se pozdravili. Tomaž se najpre interesovao da nismo negde pitali usput kuda se ide za selo. Priznao sam sve kako smo dolazili i šta mi se desilo. Počeli smo razgovarati i Tomaž je objašnjavao planove za budući rad i uspostavljanje veza između pojedinih grupa partizana u Koruškoj. Bio je veoma ubedljiv, prosti sam zaboravio na strah od Nemaca i gestapoa.

Nismo imali vremena, pa smo se brzo morali oprostiti. Na žalost to je bio moj poslednji susret sa Tomažom. Dok sam se u januaru nalazio u partizanima, na Jelovici, saznao sam da je Tomaž poginuo. Matija Verdnik Tomaž bio je organizator antifašističkog pokreta u Koruškoj. Svuda gde bi se nalazio ulivao je ljudima veru u konačnu pobedu i ujedinjenje u slobodnu zemlju.

Martin Prešern

VEZE IZMEĐU GLAVNOG ŠTABA SLOVENIJE I PRIMORJA

Kada smo se, posle neprijateljske ofanzive, oktobra 1943. godine, počeli skupljati u Kočevskom Rogu, doneti su u bazu i delovi radio-stanice, koju smo bili sakrili za vreme ofanzive. Sad smo s njom pokušali uspostaviti radio-vezu sa Vrhovnim štabom. Sećam se kako nas je Ivan Mačak-Matija grdio pošto nis-

mo uspeli da tu vezu uspostavimo. Svi pokušaju bili su uzalud - ništa nije dolazilo iz antene koju smo razapeli između zasneženih vrhova smreke.

Stalno smo raspravljali o tome šta bi Odeljenje za veze moglo preduzeti radi uspostave radio-veze sa jedinicama na Štajerskom i Slovensackom Primorju. Trebalо je pokrenuti i rad u radio-radionici i nastaviti sa školovanjem radio-telegrafista, o kojima još nismo imali nikakvih vesti niti kako su prošli u ofanzivi.

Jednog dana Vladimir Klavs-Klis saopštio mi je da se moram ujutro javiti Viktoru Avblu-Rudiju, pomoćniku komesara Glavnog štaba. Rekao mi je da u toku dana mogu navratiti i svojoj kući, u Belu Krajnu. Tome sam se obradovao, ali sam i shvatio da mi predstoji i neko duže putovanje, inače me ne bi pustio kući. Nisam baš bio oduševljen tim saznanjem, jer sam se nedavno vratio sa jednog takvog putovanja. Sa radio-stanicom sam pratio Petra Staneta-Skalu na teren Štajerske. U stvari, stigli smo svega do Save, odakle smo se, zbog ofanzive, morali vratiti.

Kada sam se ujutro uputio Rudiju goreo sam od nestrpljenja da saznam o čemu se radi. Posmatrao me je izvesno vreme, verovatno razmišljajući o tome da li sam sposoban za zadatak koji mijе bio namenjen. Najpre mijе govorio o značaju radio-veza i teškoćama zbog sporih kurirskih veza. Naveo mi je da put kurira iz Primorske traje 10 i više dana. Objasnio mijе daje odlučeno da se uputim sa radio-stanicom u štab 3. operativne zone, da odmah ujutro, sa trojicom kurira, odem do brigade gde ћu dobiti šestoricu boraca, među njima i puškomitraljesca i da krenemo po kurirskoj relajnoj liniji za Slovensacku Primorsku, u Cerkno. Posle uspostavljanja radio-veze, kad se ona učvrsti i obezbede odgovarajući radio-tegrafisti, treba da produžim za Gorenjsku, Štajersku i Korušku i - da svuda uspostavim radio vezu. Tek kad sve to završim - da se javim za nova uputstva.

Dobio sam novu propusnicu i posebno ovlašćenje. Stara, koju sam dobio u junu, kada sam bio pozvan u Glavni štab, bila je potpisana od komandanta »Tomšičeve brigade«, Staneta Semića - Dakija, za ovaj zadatak nije važila. Na kraju dobio sam i bon na 10.000 lira, pa se Rudi oprostio sa mnom poželevši mi sretan put i mnogo uspeha!

Kada sam se vratio, u baraci su me već čekah Klis i Hrast; sa njima sam se u detalje dogovorio o metodima pri uspostavljanju traženih radio-veza. Bili smo zabrinuti jer svi dosadašnji napori da se ta veza uspostavi nisu urodili plodom. Još pre početka neprijateljske ofanzive, tamo su upućeni radio-tegrafisti sa engleskom radio-stanicom (zvali smo ih »špijunke«), ali dosad nije bilo nijedne veze u vreme koje je bilo zakazano. Odlučili smo se za postepeno uspostavljanje veze po meri udaljavanja. Tada sam se setio svih detalja jedne takve probe.

Da bi izvršio ispitivanja mogućnosti radio-stanica i uslovaza radio vezu, Klis me je pozvao u Glavni štab. Nalazio sam se na dužnosti starešine radio-telegrafskog kursa u Černomlju. Čim sam stigao, doneo mi je jednu žutu kutiju - bila je to engleska radio-stanica. Klis je odmah tražio da stanicu dobro proučim jer nam predstoji uspostavljanje radio-veza sa nekim dosta udaljenim učesnicima. Postavili smo stanicu za rad pa mi je Klis pružio slušalice govoreći da slušam signale. Ja sam klimao glavom, mada mi nije bilo jasno čiji su to signali koje slušam.

Dogovorili smo se na koji način čemo ispitati uzroke neuspehu u dosadašnjim probama.'

U Podturnu sam pronašao konjsku zapregu. Smestio sam radio-stanicu na kola i krenuo, sa dogовором да се, у заказане сате, заустављам, затим усоставим radio-vezu са stanicom koja се налазила код Klisa, а затим produžim put. У случају да са неке таčке не би испоставио vezu, trebalo је враћати се и усостavljati vezu са таčke одакле је vezu већ била uspostavljena.

Prvu vezu сам uspostavio из Straže, затим из Žablje Vasi, Gorjanca, sve до Černomlja; svuda су биле dobre radio veze. Kasно ноћу сам се вратио у Sotesku, где smo se složili да су stanice odličне, ali se mora водити računa о podešenosti antene i izlazne snage - i da je jako važno да се veza uspostavlja у tačno zakazano

vreme. To je, inače, bio problem jer je bilo malo tačnih časovnika, a, najčešće i borbena situacija nije dozvoljavala da se radio-telegrafista može zaustaviti i održavati vezu.

Još jednom smo pretresli sva ta naša iskustva i dogovorili se da ćemo vezu održavati svaki dan u 9 časova i u 15 časova. Posle skromne večere, otisao sam na spavanje razmišljajući o predstojećem putu.

Rano ujutro već su me čekala trojica kurira. Primio sam još poštu i šifre pa smo krenuli. Klis me je ispratio čvrstim obećanjem da će svakog dana u dogovorenog vremena biti na vezi. U Starim Žagama dobio sam pun akumulator, onda smo produžili, preko Kočevskog Roga, prema Logu, gde se nalazila 9. brigada.

Nakon osmočasovnog pešačenja uspostavio sam prvu vezu. Bila je odlična.

Kako i ne bi bili smo blizu Glavnog štaba. U prvi mrak smo stigli u štab brigade.

Brzo smo uredili sve oko određivanja pratnje i, umorni, zaspali.

Veoma sam se obradovao kada sam u grupi koja je određena za pratnju prepoznao druga iz školskih klupa, Planinca; stajao je u grupi sa mitraljezom na ramenu. Stigli su i kuriri sa TV linije koji će nas pratiti do prve javke. U zakazano vreme bismo se zaustavili i ja bih održao radio-vezu. Sve se odvijalo po planu pa bih svaku vezu završavao: »Zdravo Silvo, idemo napred!«

Sledeća dva dana išli smo od javke do javke, bez zastoja. Na javci pre prelaska pruge Ljubljana-Trst-prve nevolje. Nema kurira, moramo nazad. Nastupilo je trodnevno čekanje na vezu. Vezu sam održavao kako je bilo dogovorenog, ali se akumulator počeo prazniti; uspeo sam samo javiti da mi je akumulator prazan ali - da produžavam dalje. Nadao sam se da će negde uspeti napuniti akumulator i nastaviti sa planiranim vezama. Inače, nama na kurirskoj stanici nije bilo loše; kuriri su se brinuli za hranu, a stanovnici su bili ljubazni prema nama. Kad su konačno stigli kuriri, radi produžetka puta, bilo nam je žao što odlazimo.

Pred nama je bila opasna deonica puta. Trebalо je preći prugu i cestu Vrhniku-Postojna. Priključila nam se i grupa partizana na svom putu prema Gorenjskoj. Posle nekoliko časova marša, oprezeno smo se zaustavili na obronku šume blizu pruge. Osmatrali smo cestu i - nekoliko stotina metara udaljen neprijateljski bunker. Razmišljali smo da li odmah da predemo ili da sačekamo mrak. Posle izvesnog vremena, prugom je protutnjao voz. Još se sasvim nije ni stišala njezina buka kad smo začuli nemacki razgovor. Bila je to zaseda koja je obezbeđivala prolazak voza, a koju ranije uopšte nismo ni primetili, iako se, sada, vraćala u uporište. Naša orpeznost se isplatila; da smo odmah krenuli preko pruge, upali bismo u zasedu.

Prešli smo preko pruge. Jedno vreme čak smo išli drumom, zatim smo, nešto niže od bunkera, u kojem su Nemci baš večerali, požurili preko livada prema javci.

Opet iznenadenje - nema kurira. Posle dugog čekanja, došla je jedna omladinka koja nam je javila da kuriri neće doći jer je kurirska stanica na Žirovskom vrhu uništена.

Bez obzira što nismo poznavali teren, odlučili smo da produžimo sami. Oprstili smo se od kurira, koji su se vratili preko pruge. Omladinka nas je odvela do jedne kuće, gde smo se malo odmorili. Domaćin nas je opominjao da moramo biti veoma oprezni jer se nalazimo na terenu koji Nemci i domobranci neprekidno kontrolisu. To smo ubrzo i osetili, jer, kada bismo nekog upitali za put, nije rado odgovarao. Ja sam imao neku topografsku kartu - ali situaciju na terenu nismo poznавali. Teško nam je padala sumnjičavost naroda. Sad smo se kretali sa oružjem spreminim za dejstvo, ve rovai i smo da možemo, svakog trenutka, naleteti na neprijatelja. Jednog jutra, srećom, kroz izmaglicu smo na vreme primetili nemačkog stržara ispred jedne usamljene kuće - i tako izbegli borbu.

Ceo dan smo kružili po Žirovskom vrhu, bez obzira što smo znali daje kurirska stanica uništena, računali smo da bismo mogli naići bar na terenske aktiviste. Predveče smo se zaustavili kod neke usamljene kuće, gde smo zamolili da nam spreme nešto za jelo. Uzeli smo vodiča koji je trebao da nas prevede pre-

ko druma po kojem su često prolazile nemačke patrole. Vodio nas je sve dok nismo posumnjali da bi nas mogao odvesti u neprijateljsko uporište, pa smo ga najurili; bolje smo se osećali bez njega.

Prošli smo cestu bez neprilika, požurili uzbrdo - da bismo se što više udaljili iz opasnog sektora. Prolazeći pored jedne kuće začuli smo svirku na harmonici, pa smo se svratili. Čim smo zakucali, svirka je prestala. Činilo nam se da nas ljudazno primaju, pa smo odlučili da se malo odmorimo. Primetili smo daje jedna od čerki za kratko negde otisla, ali smo se primirili jer se brzo vratila. Za svaki slučaj, Planine je sa mitraljezom ostao na straži. Raspitivali smo se za partizane - davalii su odrećne odgovore; videlo se da nam ne veruju. Dali su nam da jedemo i ponudili da možemo prenocići. Pre spavanja otisao sam napolje do Planinea. Bilo mi je čudno što je i domaćin krenuo sa mnom. Osmatrali smo okolinu. U žbunju iznad kuće primetio sam ljudske prilike. Ocenio sam da to mogu biti samo partizani. Glasno sam samo rekao da partizani noćas sigurno neće doći i da je najbolje da se i Planine odmori, pa smo ušli u kuću.

U kući se domaćin trudio da bude što bliže mitraljezu, a i čerke su se nešto mnogo interesovale za oružje! Nije prošlo mnogo vremena kad se sa prozora začulo »Ruke u vis« i odmah iza toga su partizani upali u kuću. Zdravo drugovi, odgovorili smo im na njihov poziv i počeli se smejeti. Tek postepeno oni su shvatili da su pogrešno procenili, pa su se i oni nasmejali. Objasnili su nam da pripadaju bezbednosno-obaveštajnoj službi. Činilo nam se, da im je krivo što nismo neprijatelji i što nisu došli do dobrog naoružanja. Pričali su kako su ih seljaci obavestili da po Žirovskom vrhu kruži nekakva domobrantska grupa - to smo trebali biti mi. Zapravo, kad smo dolazili u kuću, iznenadili smo u senu jednog partizana, koji je već htio baciti bombu među nas. Predomislio se i, bos, izvukao se u šumu. Tamo mu je domaćinova čerka i odnela cipele i detaljno nas opisala. On je obavestio partizane, koji su došli iznad kuće i čekali nas u zasedi. Pošto nismo izlazili, odlučili su da nas napadnu u samoj kući.

Sad smo sedeli zajedno i večerali - nikad kraja razgovoru! Ujutro smo zajedno krenuli u Cerkno, gdje je trebao biti štab zone. Radovao sam se što se približavam cilju i brinuo šta će biti sa mojom vezom. U Cerknom smo zatekli štab »Triglavskie«, kasnije nazvane 31. divizije i saznali da se štab zone nalazi u Čepovanu.

Obradovao me naš vezista Štrukelj vešću da mogu napuniti akumulator. Bilo je još nekoliko sati do veze, pa sam požurio da ga bar malo dopunim.

Brinuo sam o vezi. Cerkno se nalazi u dubokoj dolini, pretpostavljaо sam daje to nepovoljno za vezu. Sada me je od Glavnog štaba delilo veće odstojanje. Razmišljao sam i o tome daje Hrastu dosadilo uzaludno pozivanje toliko dana...

Doneo sam akumulator sa punjenja. Priklučio sam radio-stanicu pola sata ranije, pobrinuo se za antenu. Telegrafski signali, koje sam opet slušao na prijemniku, bili su mi prijatna muzika. Uključio sam predajnik i pažljivo ga podesio. Sve je bilo u najboljem redu. U tri sata popodne počeo sam na prijemniku tražiti signale Glavnog štaba. Iznenada, čuo sam Hrasta kako poziva, lagano i veoma jasno: »Kako me čuješ? Prijem!« Radostan, uključio sam predajnik i, drhtavom rukom, otkucao: »Čujem te sa četiri! Kako ti mene čuješ?« Pun nade čekao sam njegov odgovor, ali se jedno vreme ništa nije čulo. Već me obuzimalo razočarenje, kad sam primio: »Čujem te sa četiri! Završavam!« Shvatio sam da, zbog uzbuđenja, nije mogao odmah odgovoriti.

Postepeno me je obuzimala radost, kao i sve koji su se nalazili sa mnom. Uspeo sam uspostaviti vezu, moje putovanje nije bilo uzalud!

Akumulator sam odmah odneo na punjenje. Rano ujutro smo produžili prema Čepovanu. Sada nismo išli pješke - vozili smo se konjskom zapregom. Mali konjić lagano je kaskao po lepom širokom drumu. Sa interesovanjem smo slušali kočijaša i posmatrali okolinu. Tek sada, kada sam se nadao uspehu, bio sam sposoban videti lepote predela Slovenačkog Primorja. Vozili smo se nekih 17 km do Spodnje Trebuše. Pošto je most preko Idrijice bio srušen, morali smo ostatak puta produžiti peške. Pred nama su se isprečila stenovita brda, činila su

mi se neprelaznim. Ohrabreni ljudima koje smo sretali, koji su nam govorili da je Čepovan blizu, krenuli smo.

Stanica i akumulator postajali su sve teži, a ničeg što bi moglo predstavljati Čepovan nije bilo na vidiku. Išli smo još punih 12 km i, tek predveče, stigli u Čepovan.

Na ulici sve vri od partizana. Tražimo štab zone. U gostonici na Močilima nalazimo Odsek za vezu. Tu nalazim Jožeta Čerina-Petra i sa njim odlazim kod Lada Ambrožiča-Novljana, komandanta 3. operativne zone. Predao sam mu pismo i objasnio sa kakvim zadatkom sam došao. Slušao me je sa nekim skeptičnim osmehom. Očigledno je bilo da ne veruje u mogućnost uspostavljanja radio-veze. Pričao mi je o dosadašnjim pokušajima, kako imaju dosta radio-stanica, tu su i dobri radisti - ali veze nema. Nisam htio da kažem da sam u Cerknom već uspostavio vezu. Posle razgovora osećao sam još veću odgovornost za svoj zadatak.

Petar mi je objašnjavao da ovde, pored radiste Antona Čehovine-Jerka, postoje i radio-telegrafisti, »engleski padobranci«, koji imaju svoje radio-stanice i rade na uspostavljanju radio-veze sa Glavnim štabom. Dosad niko nije uspeo. Stalno mi se vraćala misao da veza nije uspostavljena jer u Glavnom štabu više niko i ne sluša u zakazano vreme, jer više niko ne veruje da je veza moguća - i da je svako drugi odustajao posle više uzaludnih pokušaja.

Posle večere sam se sastao sa poznanikom Vinkom Vrščajem, radio-tehničarem. Radio-telegrafistu Jerku pronašao sam među omladinkama koje su šile odeću za partizane. On je ranije stigao na Primorje. Godilo mije što su omladinke pokazivale interesovanje za mene, do zuba naoružanog, pravog krajskog Janeza.

Sutradan, rano ujutro, Jerko mije pomogao da postavim antenu. Predlagali su mi da se popnem na brdo, ali mi se nije išlo. Opet sam sve pažljivo priključio, ispitao prijem i pozabavio se izbojem u anteni. Čekala me i depeša koju je trebalo predati. Svi smo nestručno čekali do 9 časova. Leknulo mije kad sam začuo poznato kucanje Hrasta, posle kratkog traženja na prijemniku. »Čujem te sa četiri! Kako ti mene primaš? Imam telegram za tebe«. Bile su kratice kojесам mu uputio. Kad sam čuo odgovor da me čuje, bio sam radostan. Veza je uspostavljena. Brzo smo izmenili telegrame i dogovorili se za narednu vezu.

Kasnije se ta veza više nije prekidala. Preko nje je prošlo na hiljade naredenja i izveštaja, radila je sve do oslobođenja, svaki dan. Radio-stanica koju sam tada doneo na Primorje prošla je kroz sve ofanzive i svoj ratni put završila u oslobođenoj Ljubljani. Kada bi mogla govoriti, pričala bi o tome kako su je Englezzi izbacili blizu Ljubljane - trebalo je da je preuzmu plavogardisti, saznali bi kako je, na čudan način, stigla u partizane. Govorila bi o članu »njezine ekipe« koji je poginuo od Nemaca, kad je baš sklanjao akumulator, zatim o zverskom mučenju domaćice na Lažni, a iz čije kuće je ova radio-stanica neprekidno održavala vezu sa Glavnim štabom, kao i o tome kako su slušaoci radio-telegrafske škole jurišali na Nemce da bi je spasli i mnogo toga!

Posle održane veze, javio sam se komandantu, Novljanu. Odneo sam primljenu depešu. Prosto nije verovao da će od sada imati radio vezu sa Glavnim štabom. Odmah je napisao jednu depešu i preuzeo sve da bi naša stanica mogla nesmetano raditi.

Sledećeg jutra Klis se interesovao kada nameravam krenuti dalje, za Gorrenjsku i Štajersku. Novljan o tome nije htio ni da čuje. Naredio je da stanicu i veze predam Jerku, a meni - da organizujem radio vezu sa jedinicama u korpusu. Klis je morao popustiti. Ipak mije uputio depešu: »Ostaješ odgovoran za veze sa ostalim štabovima, u skladu sa zadatkom koji si primio...«

Tražio sam radio-telegrafistu kojeg bi umesto sebe poslao za Štajersku. Poznavao sam radio-amatera Hudečka. Otišao sam u Dol kod Čepovana gde su Hudeček i Vinko organizovali svoju radionicu. Zatekao sam ih kako popravljaju radio-stanicu MK-I. Dogovorili smo se da će Oto krenuti za Štajersku i da će od tamo uspostaviti vezu i sa nama i sa Glavnim štabom.

Jerka smo sa stanicom smestili na Lažni iznad Čepovana - smatrali smo da će tako biti bezbedniji. Imali smo još nekoliko radio-stanica, ali ne i radio-telegrafiste, zato smo organizovali radio-telegrafski kurs. Na kursu je bilo 11 slušalaca, od kojih su petorica već nešto znala o telegrafiji, jer su bili vezisti u italijanskoj vojsci, dok ostali nisu imali ni predstve šta bi mogla biti radio-veza.

Počeo je prvi radio-telegrafski kurs na Slovenskom primorju. Morao sam posebno kucati morzeove znake početničkoj grupi, zatim drugoj. Nastava je trajala celog dana! Na odmorima i posle ručka bi se iz kuće u kojoj se održavao kurs orila pesma. Među kursistima nalazili su se odlični pevači. Naročito je to važilo za radistu Jerku. Divan tenor, i pre svega, hrabar partizan koji je sa stanicom dva puta odlazio u Trst. Kasnije je pored stanice i poginuo, u Beneciji. Pošto se štab zone u januaru 1944. godine vratio u Cerkno, kurs je ostao jedina partizanska jedinica u Čepovanu.

USPOSTAVLJANJE RADIO-VEZA SA BRIGADAMA 9. KORPUSA

U proleće 1944. godine pri štabu 9. korpusa, koji je operisao na terenu Slovenskog primorja, sve od Trsta, daleko preko Soče, završen je i drugi radio-telegrafski kurs. Trideset mladih partizana povučenih iz brigada, prekaljenih u ranijim borbama, uspešno je položilo ispite. Izvodili smo poslednje praktične vežbe sa radio-stanicama. Parovi koji će po prvi put poneti radio-stanice u brigade već su bili određeni. Stigli su i drugovi koji su određeni da bi se kompletirale posade stanica.

Uvežbavali su postavljanje radio-stanice SCR-284, podešavanje za rad i praktično uspostavljanje veze sa primopredajom telegrama. Posle povratka u brigadu, nije se mogla očekivati nikakva stručna pomoć sa strane. Ako ne bude veze, slabo će se provesti kod komandanata koji su, inače, nerado odvajali borce za radio-vezu, u koje još nisu imali poverenja. Još su to smatrali više kao novi teret za brigadu a - ne sredstvo koje pomaže u borbi i doprinosi efikasnijem komandovanju.

Stanica je, doduše, zaista predstavljala »teret«: trebalo je nositi primo-predajnik težine oko 18 kg, pretvarač preko 20 kg, zatim ručni generator, akumulator, štap-antenu i pribor.

Tih lepih, sunčanih dana, na terenima sela Lokve i Čepovana radio-veze su odlično radile, što i nije neki »uspeh«: stanice su se nalazile na svega nekoliko stotina metara udaljene jedna od druge.

Pibernik Metod referent za vezu u odseku veze korpusa bio je zadovoljan, ali, bilo je potrebno uraditi još mnogo toga da bi se ostvarile radio-veze sa brigadama. Trebalo je snabdjeti svaku radio-stanicu časovnikom, inače - kako održavati radiovezu u određeno vreme. Dugo su se razmatrale razne varijante odašte bi se mogli nabaviti. Ostalo je da se nabave u Trstu. Komandant korpusa, general Ambrožić, naredio je da se kasa isprazni i novac stavi na raspolaganje odseku za veze. Zadatak za nabavku dobila je omladinska organizacija.

Jednog ranog prolećnog jutra, dok su još svi spivali, krenula je iz Čepovana za Trst sedamnaestogodišnja sekretarica omladinske organizacije, drugarica Ema. Razmišljala je o tome kako će proći kroz kontrole, jer je u legitimaciji stajalo daje rodom iz Čepovana, znači - sa partizanske teritorije. Odmah iza bloka stajala je tabla »Teritorija bandita - opasno po život!«

Ipak, sve je dobro prošlo i, posle dvočasovne vožnje, našla se na ulicama Trsta. Morala je žuriti, pokupovati satove u raznim radnjama i stići na vreme da bi se vozom vratila u Goricu. Najzad je imala 15 ručnih časovnika, oslobođila se kutija i prikopčala ih na obe ruke.

Razmišljajući o kontroli, potražila je svoju legitimaciju ali - nje nema, ni novčanika! Neko je ukrao. Šta sada da uradi? Da nije bilo časovnika, još bi rizikovala prelazak preko bloka bez legitimacije. Odlučila je da ide u policiju i da

prijavi krađu dokumenata. Dok je u policiji odgovarala na sva moguća pitanja, činilo joj se da satovi tako glasno kucaju da odjekuje po celoj sobi!

Sve je dobro prošlo i sada, sa potvrdom o ukradenim dokumentima, hrabro ide prema bloku. Pružajući stražarima potvrdu o ukradenim dokumentima i novčaniku, počela se žaliti, pa je tako zavarala stražare da je nisu ni pretresli. Kada je napustila blok i ispustila iz vida poslednjeg Nemca, pao joj je težak kamen sa srca pa su joj i brda, koja su se kupala u poslednjim zracima večernjeg sunca, izgledala još lepšim.

Trebalo je preći 23 kilometra pešice. Kasno noću Ema se našla u odseku za vezu i složila na sto ručne časovnike, kao da se tog dana ništa nije desilo.

U januaru 1944. godine dobio sam zadatku da organizujem prihvatzengleskih padobranaca. Čekali smo ih svako veče sa pripremljenim vatrama koje su imale raspored prema dogovoru. Jedne večeri stvarno je doleto avion. Počeo sam mu davati signale baterijskom lampom, a iz aviona, odgovarali su svetlosnim signalima. Zapalili smo vatre, ali se padobranci nisu spustili.

Posle nekoliko dana ponovo je doleto avion iznad Čepovana. Leteo je nisko i odgovarao na naše signale, zatim smo ugledali kako se ispod njega otvaraju padobrani. Trčali smo prema mestima njihovog spuštanja, verovali da su padobranci a našli smo - limene kutije sa naoružanjem i opremom. Bojali smo se da je vjetar nekud zaneo padobrance i svu noć smo ih tražili. Konačno su nam iz štaba zone javili da ih ne tražimo, nisu imali hrabrosti da iskoče!

Kursisti sa stanicama su otišli u jedinice. Postepeno se povećavao broj radio-veza. Uspeli smo je uspostaviti sa svim divizijama, brigadama i odredima, sa nekim obaveštajnim tačkama i sa Trstom. Posebno smo bili radosni kada je uspostavljena radio-veza sa našom 4. armijom.

Naročito su mi ostala u sećanju tri telegrama: prvo, izveštaj o formiranju 9. korpusa, kojeg su šifranti greškom prekrstili u 11. korpus, zatim izveštaj o izuzetno teškom položaju naših jedinica na Vojskom, primljen 1. aprila 1945. godine i naravno, depeša o konačnom oslobođenju Trsta i Primorske.

Janez Žnidaršič

VEZE U SLOVENAČKIM JEDINICAMA NOV I POJ*

Odmah treba naglasiti daje 7. korpus u odnosu na 9. korpus i 4. operativnu zonu, organizovao vezu u povoljnijim uslovima. Razlog za to se sastojao u tome što se korpus nalazio na teritoriji Dolenjske koja je bila centar narodnooslobodilačkog pokreta u Sloveniji još od proleća 1942. Zatim tu se nalazio i Glavni štab, koji je neposredno vršio uticaj radi bržeg razvoja jedinica koje su se nalazile u njegovoj neposrednoj okolini. Ovamo su iz okupirane Ljubljane lakše stizali stručni kadrovi. Za potrebe veze 7. korpusa ovde su radile i radionice Glavnog štaba, koje su za tadašnje prilike bile dosta dobro opremljene, dok bi u organizaciji kurseva, pomoći pružali insruktori sa kurseva za vezu oficirske škole Glavnog štaba.

Veza je organizovana na osnovu uputstva za organizaciju veza, koje je izdao Glavni štab. Sa druge strane, Glavni štab je iskustva stečena pri organizovanju veza u 7. korpusu koristio i prenosio na 9. korpus i 4. operativnu zonu.

* Članci su prevedeni iz knjige »Kliče Glavni štab« koju je priredio Odbor vezista i kurira NOV Slovenije. Izdavač Združeno preduzeće PTT Ljubljana.

Posle kapitulacije Italije, način organizovanja veza po jedinicama još nije bio ujednačen. Kad je GŠ pokušao da ujednači organizaciju veza u jedinicama, došlo je odgovarajućih promena i u 7. korpusu. Kod štaba je formiran posebni odeljak za vezu, u kojem su se pored šefa nalazili i trojica referenata (za signalizaciju, kurirske relejne stanice, telefonsku službu i radio). Takve odeljke formirali su i kod štabova 15. i 18. divizije, dok su se kod štabova brigada i odreda nalazili referenti za vezu. Nakon dva meseca, kurirske relejne stanice izdvojene su iz nadležnosti korpusa. Kod GŠ formirana je posebna komanda kurirskih relejnih stanica, koja je preuzeila celokupnu brigu za dalji razvoj terenskih kurirskih relejnih linija.

Pored dobre organizacije terenskih kurirskih veza na području Dolenjske i Notranjske, još od početka 1943. partizanske jedinice su koristile i svoju kurirsku službu. Tako je trebalo raditi, ne samo zbog prevelikog opterećenja kurirskih relejnih linija na ovom terenu, nego i zbog toga što su kuriri poslati iz jedinica bili brži, a kurirske stanice jedinica uvek su bile raspoređene u skladu sa rasporedom jedinica. Tako je 18. divizija, kada se krajem 1943. nalazila u Goranskom kotaru, radi veze sa štabom korpusa, na toj relaciji postavila četiri relejne kurirske stanice. Prva je bila u Skradu, gde je tada bio štab divizije, druga pored Kupe, koja je održavala vezu sa stanicama TV-13 i TV-12 (na terenu Dolenjske i Notranjske kurirske relejne stanice nosile su naziv TV-terenski vod^a) preko kojih je išla pošta u pravcu Notranjske i okruga Ribnica. Treća stanica nalazila se u Koprivniku, preko nje je išla veza sa Beleokranjskim odredom, a četvrta u Starom Logu, odakle je preko TV-15 održavana veza sa Glavnim štabom. Kada se divizija premestila, povela je sa sobom kurire tih stanica i postavila nove stanice.

Na isti način organizovale su veze sa štabom korpusa i druge jedinice. Belokranjski odred je u proleće imao tri relejne kurirske stanice. Istarski dored, koji je vezu sa štabom korpusa održavao preko Notranjskog odreda, je do prve javke tog odreda imao dve relejne kurirske stanice, dok je treću nameravao da postavi radi održavanja veze sa Južnoprimskim odredom, koji je inače pripadao 9. korpusu. Početkom 1944. 5. divizija je na relaciji prema štabu korpusa imala čak četiri kurirske relejne stanice (Lašće, Soteska, Seča, Žvirče).

Takov sistem je korišćen i na vezama između brigada i divizija, ukoliko bi odstojanja među njima bila velika. Po pravilu kurirske stanice su se postavljale na odstojanjima od 10 do 15 km, na svakoj bi se nalazilo 5 do 8 kurira. Da bi veza bila brža, kuriri su, svuda gde je to bilo moguće, koristili bicikle. Njihove linije su većinom išle po slobodnoj teritoriji, ali su bili uvek spremni na neprijateljske ispadne i ofanzive. Znali su gde se treba skloniti i gde se nalaze javke za vezu sa kuririma susedenih stanica. Posebne teškoće za kurire su nastale pred kraj rata, kada je neprijatelj sve češće upadao na slobodnu teritoriju i često pomoću izdajnika mučki napadao kurirske stanice. Zbog toga su se kurirske stanice morale povući iz naseljenih mesta u šume. Kuriri su tada dobili automate, a često i mitraljeze. Kratko rečeno, veze između jedinica korpusa su stalno bile dobro organizovane i dobro su radile.

Nova organizacija veza, koju je Glavni štab propisao početkom 1944. pored kurirskih veza tražila je širu primenu signalizacije, telefonskih veza, a naročito radio-veza. Četa za vezu korpusa u svom sastavu, pored kurirskog voda, imala je radio i telefonski vod, a u četi za vezu divizije bila su dva voda: vod kurira i signalista i vod radista i telefonista. Uz štabove brigada najpre se nalazio vod a kasnije četa za vezu sa kuririma, telefonistima, radistima i signalistima. Štabovi bataljona imali su najpre odeljenje za vezu, kasnije vod za vezu sa signalistima, kuririma i telefonistima. Zbog povećanih potreba za vezom i posle dobijanja veće količine sredstava za vezu u januaru 1-945. korpusne čete za vezu prerasle su u bataljone sa po tri čete: kurirskom (za održavanje kurirskih relejnih linija, telefonskom i radio-četom). U bataljonima se nalazilo približno 150 boraca. Još brojniji su bili bataljoni za vezu obeju slovenačkih divizija, koji su bili sastavljeni od četa za vezu sa brigadama i čete za vezu pri štabu divizije. Tako je bataljon

za vezu 15. divizije 23. marta 1945. imao 253 borca (IZDG, F-174 M-III-4). Iz ovakve organizacijske strukture se može videti da se, pored organizacije kurirske službe, pažnja posvećivala i signalizaciji. U tu svrhu koristili su se signalni barjačići, signalne lampe i rakete, od zvučnih sredstava pištaljke. Najefikasnije su bile signalne raketne, koje su se mogle koristiti i danju i noću, na svakom zemljistu i skoro po svakom vremenu. Jedina poteškoća je bila u tome što signalnih pištolja i raketnik nikad nije bilo dovoljno, jer je snabdevanje zavisilo od saveznika. Signalne lampe korištene su samo noću. Jedinice su koristile različite sijalice od fenjera, petrolejki do sveća, što je ograničavalo njihovo korišćenje. Kasnije su nam saveznici bacili iz aviona nekoliko heliografa, optičkih signalnih aparata, ali svega toga bilo je malo da bi u održavanju veza odigrali neku značajniju ulogu.

Od svih signalnih sredstava najviše su se koristili barjačići, naravno samo danju i to u nižim jedinicama (četa, bataljon, brigada). Radi osposobljavanja signalista, štab korpusa je naredio da se po odredima i brigadama organizuju trodnevni kursevi za signaliste i u tu svrhu poslao je i nastavni program. Kasnije su u dopunskom bataljonu 7. korpusa organizovana dva kursa, koja su trajala po 3-4 nedelje.

Obučenih boraca tada više nije nedostajalo, no i pored toga signalna veza nije doživela procvat. Sviše je zavisila od vremenskih i drugih okolnosti, bila je neophodna vidljivost između signalista, pa je zbog toga dolazilo do otkrivanja položaja od strane neprijatelja, a u upoređenju sa drugim vrstama veza bila je i sporija.

S obzirom daje skoro celo područje Dolenjske i Notranjske bilo slobodno, mogla je značajnu ulogu odigrati i telefonska veza. Te činjenice su bili svesni i štabovi. Kada je bilo naređeno da se unište železničke pruge, mostovi i naprave na prugama, nije zaboravljeni da se sačuvaju uređaji za vezu i da linije duž pruga treba da koriste naše jedinice.

Kod telefonskih veza treba razlikovati veze preko stalnih linija na terenu od telefonskih veza u partizanskim jedinicama. Jedinice (divizije, brigade, odredi, često i bataljoni) su imale odgovarajući broj telefonskih centrala i telefona, poljskog telefonskog kabla, ili neizolovanog provodnika, za uspostavljanje telefonske veze sa bližim jedinicama (ali sa onima koje su se nalazile na važnim položajima), bar toliko da su se mogле priključiti na postojeće telefonske linije. U slučaju premeštaja, kupile bi se i linije i na novim položajima ponovo uspostavljale telefonske veze. Za održavanje, opravke i proširivanje postojećih linija na terenu odgovarale su pozadinske vojne vlasti štaba korpusa sa tri korpusna područja: Novo Mesto, belokranjsko i notranjsko. Vojno područje Novo Mesto je još u početku 1944. imalo na raspolažanju četiri stalne telefonske linije sa više ogrankova. Protezale su se od Višnje gore i Stične sve do Mokronoga, zatim su preko Zumberka prema Beloj krajini povezivale linije na teritoriji Notranjske. U toj mreži nalazile su se telefonske centrale u Uršnem selima, Žužemberku, Stični i Ambrošu, nešto kasnije u Trebnjem i u Podgradu. Njihov odsek za vezu brojao je 42 čovjeka. Slično, možda, još bolje stanje bilo je na području Notranjske.

Da bi veza mogla da radi u slučaju neprijateljskog prodora na slbodnu teritoriju, telefonske centrale su postavljali na skrivenim mestima. Često su kod centrala postavljali i stražu, jer se događalo da su neprijateljski raspoloženi pojedinci vršili sabotažu na telefonskim linijama. Na pojedinim deonicama liniju su obilazile patrole. Na svim centralama, i na nekim značajnijim priključenim telefonima, organizovano je dežurstvo. Privatni telefonski razgovori bili su zabranjeni.

Vladala je oskudica u provodnicima i izolatorima. Često je linija bila podignuta na drveće, a umesto porcelanskih izolatora koristili su se grlići flaša. Mada je čujnost bila slaba, u toku proleća i leta veza se dobro mogla koristiti, što se ne može reći za zimu kada je zbog snega dolazilo do čestih prekida i mnogih drugih smetnji.

Mnoge deonice je bilo potrebno obnavljati. Postignut je veliki uspeh izgradnjom potpuno nove linije uz rub šume na Kočevskom Rogu od Podhoste do Se-

miča, koja je kasnije produžena prema Černomlju. Tako je uspostavljena stalna telegrafска веза са штабом 7. корпуса и Главним штабом.

Velika pažnja je poklanjana стручном осposobljavanju телефониста, jer је од тога зависило функционисање телефонских веза. Поред тродневних курсева (у неким јединицама су их производили на седам дана) у brigadama i odredima се школовање вршило i na курсевима за везу Podoficirske škole 7. корпуса, која се налазила u Semiću, као i na курсу за везе u Dopunskom bataljonu 7. корпуса u Starom Trgu. Dosta vezista završilo је школовање i na курсевима Oficirske škole Glavnog štaba.

U 7. корпусу као i u другим јединицама све већу улогу добијала је радиовеза. Prve radio-stanice italijanskog porekla, u korpusu su zaplenili још u jesen

1943. Kasnije su se користиле engleske i ruske. U proleće su radio-stanice поседовали сви одреди i brigade. Većinom веза је обављана telegrafijom, radiofonija је кориштена мало. Pri tom se вршило кодiranje ili se bar delimično šifrovalo, u stvari u razgovoru су se користили тајни називи за јединице i места. Upotreba otvorenog текста је била строго забранјена. Te mere су постale posebno значајне kada je u proleće 1945. 7. korpus primio nekih 70 radiofonskih stanica SET-48.

Ove stanice su u bataljonima naišле na otpor. Kada су se uve ри i u могућност njihove mnogostrukе upotrebe više nisu hteli u akcije bez njih. One su u mnogim акцијама биле једино средство везе. Bile су незаменијиве na маршевима за везу između јединица, као i za везу sa patrolama na маршевском obezbeђenju. Imale su oko 8 km dometa.

U proleће 1945. u штабу корпуса су имали 5 radio-stanica srednjeg dometa, u svakoj diviziji po dve, a u svakoj brigadi i odredu jednu. Korpus je имао 20 stanica SCR-284 ili V-100-A.

Sve depeše биле су шифриране, сваку је радиста примао од шифранта, а примијену славо шифранту. Postupak шифрирања i дешифрирања био је доста спор, ali је био неophodan, jer се из касније запленjenih neprijateljsких докумената видело да је neprijatelj имао организовану prislušну službu.

Prislušна služba организована је i u 7. корпузу. Najpre је контролисала sopstveni radio-saobraćaj da bi se utvrdilo da li se radio-telegrafisti pridržavaju uputstava. Tek су касније почели pratiti i neprijateljski radio-saobraćaj. Pošто су neprijateljski radio-telegrafisti били neoprezни дошло се до значајних података, koji su predavani штабу корпуса.

U okviru 7. корпуса nije организована radio-telegrafska škola ili kurs, jer су se takvi kadrovi školovali u Oficirskoj školi Glavnog штаба. Tokom februara 1945. формиран је курс за radiofoniste, за рад на radio-stanicama Set-48.

Kорпусна radionica за opravku sredstava везе формирана је тек krajem 1944. Do tada nije ni била потребна, jer је корпус користио radio-radionicu Glavnog штаба. Pošto је opreme за везу било све више, prema tome i više nižih ili viših kvarova, posebna radio-radionica је остала је nužna. Početni kadar за njenо formiranje дошао је из radionice GS.

VEZA U 9. KORPUSU

Na Primorju су nakon kapitulације Italije формираниe mnoge nove ћете i бataljoni, чије dalje konsolidovanje je спречила немачка ofanziva krajem septembra 1943. Posle ofanzive u brigadama je izvršena reorganizacija, neke су се међусобно спојиле a zatim су укључене u tri divizije (Triglavsku, Gorišku i Tršćansku). Kasnije је Tršćanska raspoređena u dve, u 30. (nekadašnju Gorišku), i 31. diviziju (nekadašnju Triglavsku). Prva је dejstvovala u zapadnom, друга u istočnom делу Primorske i Gorenjskoj. Pored tih divizija, формирани су 9. korpus krajem decembra i tri odreda: Gorenjski, Briško-beneški i Južnoprivorni. Te јединице i još neke јединице i ustanove, које су потпадале под 9. korpus, krajem godine бројале су приближно 8.000 boraca.

Za razumevanje prilika u Primorskoj treba znati daje neprijatelj sa dosta jakim i gusto raspoređenim uporištima kontrolisao glavne saobraćajne pravce: Postojna-Gorica, Gorica-Jesenice, Gorica - Bovec a držao je u rukama i druge značajne centre: Idriju, Vipavu, Ajdovščinu. Zbog jedinstva naroda u ovom delu Slovenije nije došlo do formiranja domobranstva, tako daje narodna vlast praktično doprla do svih krajeva, dok se slobodna teritorija sa razvojem partizanskih jedinica sve više širila prema području Gorenjske, prema Savi. Takav razvoj uticao je i na primenu telefonskih veza u pozadini. One su dopirale od Postojne, Gorice i Vidma do Jesenica, Kranja i Škofje loke.

Razvoj veza u jedinicama 9. korpusa, u upoređenju sa vezam u 7. korpusu, bio je u izvesnom zaostatku zbog nedostatka stručnih kadrova, kao i zbog nemofućnosti Glavnog štaba da u tom pogledu pruži, zbog udaljenosti, istu pomoć ao jedinicama koje su se nalazile u njegovoj blizini. To važi samo za početni period, već sredinom 1944. U Primorskoj i Gorenjskoj organizovan je razgranat sistem veza, koji je uspešno dejstvovao do kraja rata i nije bio ništa slabiji od sistema veza u drugim delovima Slovenije. U nekim pitanjima (školovanju vezista, radionica) čak su u 9. korpusu bili ispred 7. korpusa.

U toku jeseni i zime 1943. organizacija veza u brigadama i divizijama imala je puno nedostataka. Brigada »France Prešern«, koja je jedno vreme imala pet bataljona, nije imala ni odsek za vezu, ni referenta za vezu, mada tada u štabu nalazimo čak referenta za pevanje. Jedino su svestrano koristili kurirske veze, a malo telefonske veze preko postojećih linija. U bataljonima su postojali stalni kuriri, dok su kuriri štaba brigade bili u sastavu čete štaba, ili čak u štabnoj patroli, kako su negde takvu jedinicu pri štabu zvali. Kratko rečeno, formacija brigada, posebno jedinica za vezu, bila je šarolika, ako se uopšte i može govoriti o nekakvoj formaciji.

Uputstva koje je izdao Glavni štab u februaru 1944. radi jedinstvene organizacije veza u jedinicama, su se, mada sa zakašnjenjem, počela sprovoditi i u 9. korpusu. Kod štabova korpusa formiran je odsek za vezu, u kome su se, pored šefa i njegovog pomoćnika, nalazili i referenti: za radio-telgrafiju, telefoniju, radionice, nabavku materijala i kurirske stanice. Postojala je i četa za vezu. U odseku za veze štaba 30. divizije, pored šefa postojali su referenti: za radio-telegrafiju, telefoniju vojne veze. Slična je bila organizacija i u odseku za veze 31. divizije. Od jedinica veze štab 30. divizije posedovao je vod za vezu, dok se u 31. diviziji nalazila četa za vezu a u brigadama vodovi za vezu. Kao što se vidi, organizacija veze nije bila potpuno u skladu sa uputstvima Glavnog štaba. Da bi se postigla jedinstvena organizacija, kao i zbog toga što terenske kurirske stanice nisu više bile pod komandom korpusa, a u toku leta i telefonske linije na slobodnoj teritoriji prešle su u nadležnost pozadinskih vlasti. U toku leta i jeseni 1944. pristupilo se reorganizaciji veza: odsek za vezu se smanjio, zatim su ga kao sekciju potčinili operativnom odseku, a januara 1945. ponovo se osamostalio. U svakoj diviziji u toku septembra 1944. formiran je bataljon za veze. U njega su pored četa za vezu štabova divizija, bile uključene i čete za vezu štabova brigada. (IZDG,F-174/I).

Kada je krajem decembra 1944. na teren operativnog područja 9. korpusa stigla italijanska partizanska Divizija Garibaldi, koja je u prethodnim borbama pretrpela osetne gubitke, bilo je nužno da se u njene tri brigade, kao i u samom štabu divizije, ponovo formiraju organi za vezu i snabdeju potrebnim telefonskim i čak radio-sredstvima.

Dok su u 7. korpusu sa rezervom gledali na signalne veze i koristili ih veoma retko onda su te veze koristili često i sa dosta uspeha. Već u decembru 1943. u 31. diviziji organizovan je kurs za signaliste, na kome je osposobljen veći broj boraca za signalizaciju pomoću zastavica, svetiljki i pištaljki. Oni su nakon završetka kursa upućeni u brigade. Takvih kurseva je bilo više, tako da nije bilo oskudice u signalistima. Svaka brigada 31. divizije imala je od 13 do 21 signalistu, nije ih bilo manje ni u odredima (Briško-beneški imao je 21 signalistu). U pogledu sredstava za signalnu vezu bilo je najmanje poteškoća, jer su signalne zastavice

sami izrađivali u jedinicama. Baterijske lampe i baterije prikupljali su na terenu, ili ih nabavljali iz Trsta, Gorice i drugih mesta. Signalna sredstva su se, naravno, mogla koristiti samo na kraćim odstojanjima. U proleće 1944. saveznički avioni su među ostalom opremom bacili i prve ručne reflektore, koji su se napajali akumulatorima od 12 volti. Reflektori su bili toliko jaki da su se mogli koristiti za signalizaciju i po danu, a signali su se mogli primati na odstojanjima 6 do 8 km. Pošto je jaka svetlost, posebno pri noćnom radu, odavala položaje opremili su ih posebnim levcima, tako da se svetlost mogla videti sa užeg prostora.

Na taj način u 9. korpusu stvorila se znatna količina signalnih sredstava, koje su često korisno upotrebljavali. Tako su za vreme napada jedinica 9. korpusa na prugu u Baškoj Grapi (od 28. 06 do 2. 07. 1944) održavali signalnu vezu od Porezna prema Zakrižu i Davči. Štab Gradnikove brigade tom prilikom poslao je više telegrama. Veoma uspešna signalna veza organizovana je između dva bataljona Brigade »Franc Prešern«, preko duboke provalije u blizini Podbrda.

Kurirska veza između jedinica je u 9. korpusu bila organizovana kao i u 7. korpusu: svaka jedinica imala je odgovarajući broj stalnih i povremenih kurira (od dva u bataljonima do 16 u štabu divizije), koji su održavali vezu na kraćim odstojanjima. Na dužim relacijama veza je organizovana preko povremenih relejnih stanica. Za vreme borbi u Baškoj Grapi između štaba 31. divizije u predelu Bukova i štaba 9. korpusa u Ponikvama (vazdušne linije 8 km) bile su tri relejne stanice, na kojima su se nalazila po dva kurira.

Uglavnom, u nižim jedinicama kuriri su išli peške. Ako su okolnosti dozvoljavale, koristili su bicikle, motorcikle i konje. Na putu između Cerkna i Čepovana, gde se skoro sve vreme nalazio štab korpusa, koristili su i kamione i autobuse. Kuriri su bili snabdeveni posebnim knjižicama, u koje su unosili podatke o tome koliko su vremena utrošili na pojedinim relacijama. Pored relejnih kurirskih stanica (koje su za Primorsku nosile oznaku »P«, na Gorenjskoj »G«), koje su u proleće 1944. prešle pod komandu relejnih stanica Glavnog štaba, i povremenih relejnih kurirskih stanica između štabova jedinica, na terenu Primorske i Gorenjske dejstvovalo su i neke vojne relejne kurirske linije, koje su se najpre nalazile pod komandom odgovarajućeg odseka za veze, od proleća 1944. pod saobraćajno-tehničkim odsekom vojne oblasti 9. korpusa, a od septembra

1944. ponovo pod odsek za veze. Najznačajnija vojna kurirska relejna linija, svakako je bila od Čepovana, Trnovskog gozda i Pivke, preko pruge Postojna - Trst do Notranjske; ona je korpus spajala sa Glavnim štabom. Ta se linija zvala »R«, uspostavljena je početkom maja meseca 1944. kada su kurirske stanice »P« predate novoformiranom primorskem sektoru relejnih linija. Pošta iz štaba korpusa je u početku išla preko stanice P-5 na Otlici i P-4 na Vodicama, na novoformiranu vojnu stanicu R-1 pored Bukovja, odатle preko R-2 pored Unca na R-3 kod Dana u Loškoj dolini. Stanica R-3 imala je preko TV-18 vezu sa celokupnom mrežom kurirskih relejnih stanica na području Notranjske i Dolenjske.

Još u toku ovog meseca u blizini stanice P-5 i P-4 uspostavljene su i vojničke stanice »R«, a drugima su dali nove nazive. Sada je R-1 bila na Otlici, R-2 na Vodicama, R-3 u Predjami, R-4 u Palčama i R-5 u Danama. Na taj način sva pošta prema Glavnom štabu i nazad prema korpusu išla je »R« linijom, a preko najbližih »R« stanica uspostavljale su veze i druge jedinice.

Na svakoj stanci nalazilo se po 7-8 kurira. Za prevoz hitne pošte imali su na raspolaganju sa obe strane pruge motorciklistu, i to jednog na stanci R-4 za smer prema Glavnom štabu, a drugog na stanci R-3 prema korpusu. Prelaz preko pruge bio je opasan, zbog neprijateljskih zaseda, još više zbog minskih polja, koja su postavljena uzduž pruge. Zbog toga je najviše nesreća bilo pored pruge. Uprkos svemu kuriri su uspevali jednom ili dva puta, dnevno da održavaju vezu preko pruge sve do kraja rata, osim u slučajevima većih neprijateljskih ofanziva.

Pored linije »R« na terenu Primorske i Gorenjske funkcionalne su još tri stalne vojničke kurirske relejne linije. Relejna kurirska Linija »S«, sa stanicama S-1 na Brjima, S-2, u Gabriju i S-3 u Vitovščku, je povezivala štab korpusa sa Istrom, kasnije preko Istarskog odreda sa 8. korpusom. Relejna linija »M« išla je

od Trnovskog gozda preko Soče u Goriška brda. Imala je tri stanice: dve na levoj obali, a jednu na desnom bregu Soče. Kada zbog narasle vode nisu mogli da prenesu poštu tim putem, prenosili bješe pored neprijateljske straže, na mostu kod Sol kana, uz pomoć pouzudanih saradnika na tom terenu.

Relejna linija »J«, koja je povezivala Gorenjsku, imala je najpre tri stanice: J-1 u Dolenjoj Trebuši, J-2 u Novacima i J-3 na Prtovču, preko njih su bile povezane jedinice 31. divizije i odredi Gorenjske, kasnije su je sa još dve stanice produžili preko Save sve do Kokrškog odreda. Pošto su kuriri na prelazu preko Save imali slične teškoće kao kuriri na prelazu preko Soče, i njihovu poštu su preko Save prenosili saradnici sa terena. Veza preko Save išla je dva puta nedeljno.

Na svim ovim vojnim stanicama nalazilo se približno 100 kurira.

Telefonske veze su u Primorskoj i Gorenjskoj srazmerno dobro radile. U svakoj brigadi imali su u prošeku 3-4 telefona i 2-3 km kabla, što im je omogućavalo priključenje na postojeće telefonske linije, tako da se mogla održavati veza i sa bataljonima ako nisu bili suviše daleko. Tako se Vojkova brigada u letu

1944. priključila na više kilometara udaljenu liniju u Slugovoju dolini, a štab 31. divizije je na Jelovici uspostavio neposrednu telefonsku vezu sa obaveštajnom stanicom, koja se nalazila udaljena na tri sata pešačenja. Uspostavili su i telefonsku vezu sa optičko signalnom stanicom, tako da su preko telefona prenosili depeše, koje su dalje slali optičkim signalnim aparatima.

Slično je bila organizacija i u odredima. U Kokrškom odredu su uspostavili telefonsku vezu sa izviđačkom grupom iznad doline Drage, koja se nalazila na nekih 800 m udaljenosti, kasnije su je produžili do izviđačke grupe u Jelendolu na 1.500 metara. Uspostvili su telefonsku vezu i sa bataljonima, čak i sa pojedinim četama. Još značajniju ulogu je odigrala telefonska veza u Jeseniško-bohinjskom odredu, gde su telefonsku liniju sproveli pored samog neprijateljskog uporišta u Bohinskoj Bistrici, čija je centralna telefonska stanica imala čak dvadeset priključenih učesnika.

Kod većih jedinica, posebno na području Gorenjske, štabovi jedinica su upotrebom sopstvenih sredstava umeli veoma vešto da koriste linije na slobodnoj teritoriji, kao i linije kojima se služio neprijatelj. Održavali su veze sa skoro svim svojim bataljonima kada bi napadali neprijateljska uporišta, a znali su da organizuju i prisluškivanje neprijateljskih razgovora na telefonskim vezama.

Prve pozadinske telefonske veze u Primorskoj uspostavljene su u jesen 1943. na više mesta, najviše na području Cerkla, gde je na postojećim linijama uspostavljena veza sa Novacima i dalje preko Zelina prema Dolenji Trebuši. Planska izgradnja pozadinskih linija počela je krajem 1943. po uputstvima odsekaza vezu 9. korpusa, koji je tada, pored sekcije za radio-veze i kurirske veze imao i telefonsku sekciju.

Krajem februara 1944. pozadinska telefonska mreža već je imala telefonske centrale u Cerknom, Dolenji Trebuši, Čepovanu i na Lokvama; to je ostvareno na 350 km dugim linijama sa 33 telefonska priključka. Telefonske linije uspostavljene su kroz Trnovski gozd sve do Idrije i Gorice, sa druge strane dopirale su preko Crkljanskog do mesta Žiri i Mratinjeg vrha iznad Selške doline. Celokupnu tu mrežu održavalo, obnavljalo i širilo je 58 pripadnika telefonske sekcije. Kad je aprila 1944. neprijatelj prodro do Crkljanskog, nije zaboravio da uništi telefonske veze. Tako je posle ofanzive sve trebalo početi iznova: sa linija u neposrednoj blizini neprijateljskih uporišta skinuti su provodnici kojima su uspostavljene veze na porušenim linijama. Čim su obnovili žični sistem, izvršeno je produženje linije preko Martinjeg vrha prema Škofoj Loci i Kranju. Pošto na tom terenu nisu smeli postavljati stubove, za tu liniju koristili su izolovane kablove.

Sa druge strane produžili su liniju do reke Soče, zatim počeli izgradnju i na drugoj obali u unutrašnjost goriških brda, radi uspostave telefonske veze sa Brisko-beneškim odredom. Tih dana podignuta je i linija preko Cola na Podkraj i dalje prema Postojni. Tada su ozbiljno razmišljali o tome da se između 9. i 7.

korpusa uspostavi neposredna telefonska veza, bez obzira što su se između njih nalazili pruga i drum Ljubljana - Trst.

Usred tako obimnih poslova počela je neprijateljska ofanziva. Kada se neprijatelj sredinom juna 1944. povukao sa slobodne teritorije, ustanovili su daje i za njega ostalo blizu 30 kilometara uništenih telefonskih linija, daje u ofanzivi poginulo šestoro telefonista od 113 koliko ih je tada radilo na telefonskim vezama. Znači da život u pozadini nije bio bez opasnosti.

Česti neprijateljski upadi na slobodnu teritoriju pokazali su da telefonske stanice moraju biti skrivene, zato su ih kasnije, bar na opasnijim mestima, postavljali u podzemna skloništa. Ipak to nisu bile jedine poteškoće sa kojima su se sretali partizanski telefonisti, jer su Nemci uspevali da iz redova stanovništva ponekog pridobiju za sećenje provodnika na partizanskim linijama.

Uprkos svim teškoćama telefonska mreža na području Primorske i Gorenjske se ipak širila, i to ne samo na slobodnoj teritoriji, nego i na teritoriju koju je kontrolisao neprijatelj. Mreža je bila podeљena na šest zona.

Prva zona obuhvatala je Crkljansko sye do Dolenje Trebuše, gde ie počinjala druga zona sa telefonskom centralom u Čepovanu. Treća zona imala je sedište na Lokvama i obuhvatala je većinu Trnovskog gozda, četvrta zona nalazila se u zapadnom delu Gorenjske, peta na području Nanosa i Pivke, dok je šesta obuhvatala područje Vipavske doline i Kras.

Kod gradnje linija na širokom prostoru (linije su dopirale do blizu Trsta i Gorice, do Kranja i Škofje Loke), telefonisti su morali ispoljiti svu svoju snalažljivost, naročito kada je trebalo liniju provući preko komunikacija koje je neprijatelj držao pod kontrolom (drum Ajdovščina - Gorica i Dornberk - Gorica). Provodnike su postavljali kao da su elektirčni i podizali ih u selu. Na liniji koja se protezala iz Renča preko Krasa za Komnu iskoristili su dalekovod koji nije bio u upotrebi, a pružao se od Soške doline prema Trstu. Pored telefonskih, na liniji od Čepovana do Predmeje postavljeni su i telegrafski aparati.

U ranu jesen 1944. ne računajući telefonske centrale i priključene telefone jedinica bilo je četrnaest uključeno telefonskih centrala i nekih 40 učesnika sa telefonskim aparatima.

Mreža telefonskih veza je bila tako organizovana da su se telefoni nalazili u neposrednoj blizini neprijateljskih uporišta, iz kojih je uobičajeno neprijatelj počinjao svoje ofanzive i upade na slobodnu teritoriju. Tako su telefonisti, ili obaveštajci koji su se tu nalazili svaku promenu kod neprijatelja javljali višim štabovima. Ta veza je obezbedivala da neprijatelj nije mogao postići neka veća iznenadenja. Kada su bili prinudeni da se povlače, oni bi se povlačili duž linije da bi se opet priključili na liniju i obaveštavali o situaciji na sektoru gde bi se zatekli.

U uspostavljanju telefonskih veza od značaja su bili i kursevi na terenu Cerklja i u Čepovanu, koji su radili od proleća 1944. i na kojima je učestvovalo oko 90 telefonista.

Od velikog značaja, na ovom terenu bile su i radio-veze, ppe svega zbog velikih rastojanja između jedinica, kao i zbog prirodnih i veštačkih prepreka (Sava, Soča, pruga Ljubljana - Trst). Događalo se da je radio više dana bio jedina veza sa jedinicama. To posebno važi za vezu s Glavnim štabom, Briško-beneškim odredom, Kokrškim i Jeseniško-bohinjskim odredom, naravno sa Trstom i još nekim isturenim obaveštajnim tačkama. Radio-veze na teritoriji Primorske javljaju se već u prvim danima nakon kapitulacije Italije, kada je iz Glavnog štaba došao radio-telegrafista sa radio-stanicom. Tada je jedva uspeo da javi daje front kod Gorice probijen i da su Nemci izvršili prodor na slobodnu teritoriju. Zatim je morao da uništi svoju stanicu i jedva uspeo da se izvuče u šumu Trnovskog gozda. Radio-veza sa Glavnim štabom ponovo je uspostavljena nakon tri meseca, kada je iz štaba upućen oficir za vezu. Ovde se nalazilo 9 radio-stanica, ali nisu umeli da organizuju veze između jedinica. Zbog neznanja i zbog toga što nisu imali planove rada. Šest stanica bilo je engleskog porekla, doneli su ih sobom

engleski obavešajci slovenačkog porekla koji su se spustili padobranima još pre kapitulacije Italije i skoro svi prešli na stranu partizana.

Čim bi završili prvi radio-telegrafski kurs, radisti su sa stanicama upućivani u obe divizije i u odrede. Tako su počele dejstvovati radio-veze u okviru 9. korpusa.

Krajem decembra 1943. jedan je od radio-telegrafista sa stanicom upućen preko Save na područje Štajerske u štab 4. operativne zone, koji se tada nalazio blizu Moravča. Njihova radio-stanica ranije nije uspela održavati radio-vezu ni sa Glavnim štabom, ni sa štabom 9. korpusa.

Uskoro su se u korpusu počeli hvaliti radio-vezom koju su održavali sa obe divizije, Gorenjskim odredom, 4. operativnom zonom, štabom 7. korpusa i naravno sa Glavnim štabom. Čak su održavali i direktnе veze sa bazom u Bariju, zatim sa Kairom i Londonom.

Tada je održavana i direktna radio-veza između 31. divizije i Glavnog štaba. Kasnije je takvu vezu uspostavila i 30. divizija. U proleće 1944. kod štaba korpusa počela je sa radom druga grupa kursista. Potrebe za radio-telegrafistima sve su bile veće. Tad smo od saveznika, vazdušnim putem, dobili 5 radio-stanica SCR-284, koje su podeljene divizijama radi uspostave veze sa brigadama. Dobili smo i nekoliko radio-stanica tipa 3. Mark-II, koje su zadržane u korpusnom radio-centru, a nekima su kompletirani istureni obaveštajni punktovi. Prve su se napajale pomoću ručnih generatora, a druge iz akumulatorskih baterija.

Na taj način, u proleće i leto 1944. sve brigade i značajniji odredi bili su snabdeveni radio-stanicama, u štabu divizija nalazile su se po dve (jedna za vezu sa brigadama, druga za vezu sa štabom korpusa i GŠ) a u korpusnom štabu tri. Po red već pomenutih uspostavljena je radio-veza i sa Istarskim, Južnoprimskim, Kokrškim odredom, sa 11. korpusom, Pokrajinskim komitetom. Dve korpusne stanice nalazile su se na teritoriji Čepovana i Cerkija, dok je jedna uvek pratila komandanta korpusa. U jesen u radio-centru korpusa već je bilo pet radio-stanica tipa 3-Mark-II. Sa jednom je održavana veza sa obaveštajnim punktovima, između ostalih i sa Trstom i Milanom.

Posla je bilo za sve radio-stanice, saobraćaj je u januaru 1945. narastao na preko 100.000 grupa teksta. Poznato je da se u korpusu, krajem 1944. nalazilo ukupno 17 radio-stanica, u koje nisu ubrojane radio-stanice na obaveštajnim tačkama Trstu, kod Pokrajinskog komiteta, u brigadi VDV, i naravno stanice koje su posedovale anglo-američka i sovjetska misija i njihovi obaveštajci u Italiji.

Treba napomenuti da se program posle prvih kurseva jako povećao. Od proleća 1944. kursevi su trajali po dva meseca, odnosno 558 nastavnih časova. Od toga za prijem na služi i kucanje predviđeno je 200, za praktičan rad 100, elektrotehniku i radio-tehniku po 50 časova. Kursom je rukovodio načelnik i politički komesar, a nastavu su izvodili petorica instruktora. Pored radio-telegrafske škole postojali su kursevi za vezu i u sklopu korpusne podoficirske škole, kao i kraći kursevi za vezu pri divizijskim štabovima. Radionica za opravku sredstava za vezu nalazila se u Dolu kod Čepovana. Ona je bila formirana još krajem 1943. Kasnije je podeljena na dve odvojene radionice: radio i telefonsku. Radionice su najpre potpadale pod odsek za veze štaba korpusa. U jesen 1944. radionice su bile pod teritorijalnom korpusnom komandom, da bi početkom naredne godine ponovo prešle u nadležnost odseka za veze. Radionica se zajedno sa ostalim nalazila na terenu Cerkija. U njima su opravljali različite aparature-od transformatora, časovnika, radio-stanica do muzičkih instrumenata.

3.VEZE U 4.OPERATIVNOJ ZONI

Na području Štajerske su uslovi za razvoj narodnooslobodilačkog pokreta bili teži nego u drugim delovima Slovenije. Ovde ni kapitulacija Italije nije imala većeg uticaja.

Posle kapitulacije Italije ovamo se vratila dobro naoružana Brigada »Slavka Šländra«, a u početku 1944. za njom je došla i 14. divizija sa svoje tri brigade. Diviziju su odmah, posle napornog marša preko Hrvatske, napali Nemci. Nemcima nije pošlo za rukom da diviziju unište, ali je divizija pretrpela tolike gubitke da joj je trebalo puna tri meseca da bi se mogla pridružiti ostalim jedinicama u borbi za oslobođenje gornje Savinske doline, doline Tuhinj i okoline Moravča. Tako je tokom leta na toj teritoriji stvorena slobodna teritorija.

Pod komandom štaba 4. operativne zone nalazila se i Brigada »Miloš Zidanšek«, koja je formirana od pet pohorskih odreda (Koruški, Kamniško-zasavski, Kozjanski i Lackov odred, posle septembra 1944. i Kokrški odred), kao i razne pozadinske ustanove, rukovodstva i jedinice. Brigade »Slavka Šländra« i Miloša Zidanška imale su zajednički operativni štab, koji je na neki način bio sličan štabu divizije.

Još u decembru 1944. na području Štajerske došlo je do neprijateljske ofanzive, koja je sa manjim prekidima trajala sve do kraja rata. Tada su Nemci prosto preplavili to područje i skoro onemogućili rad partizanske pozadine.

Iz svega toga proizašlo je da se na području Štajerske stvari nisu mogle razvijati kao u 7. i 9. korpusu, jer za to nije bilo ni vremena ni uslova. Naravno da se sve to odrazilo i na razvoj veza.

Veze su samo približno bile organizovane kao u korpusima, ali su ovde imali mnogo više poteškoća sa kadrovima za vezu, kao i sa nabavkom i održavanjem sredstava za vezu. To je uticalo da se veza nešto sporije razvijala.

Odsek za veze 4. operativne zone konačno je oformljen tek u rano leto 1944. Pored šefa u njegovom sastavu nalazili su se referenti za radio, telefoniju i kurirske veze. Kod štaba zone formirana je četa za vezu.

Sa priličnim zakašnjenjem pristupili su sprovodenju uputstava Glavnog štaba o reorganizaciji veza. Bataljon za vezu u 14. diviziji formiran je u novembru 1944., a u operativnom štabu to nije učinjeno zbog nedostatka kadrova. Verovatno zbog ofanzive, to nije nikad ni sprovedeno. Povoljniji uslovi bili su u odredima. U svima su postojale čete za vezu, u Kokrškom, Kamniško-zasavskom i Kozjanskom, bile su nešto bolje nego u ostala dva odreda, gde su bile i prilike ne povoljnije. Kurirske veze su sve do proleća 1944. bile pod komandom štaba 4. operativne zone. Tada su, kao i u svim krajevima Slovenije, prešle pod posebno rukovodstvo kurirskih relejnih stanica, odnosno pod komandu, kasnije formiranog 3. relejnog sektora.

Za područje Štajerske je karakteristično da su neke jedinice bile mnogo udaljene od štaba zone, koji se pretežno nalazio na terenu Moravča i u gornoj Savinjskoj dolini. U početku su međusobnu vezu održavali preko terenskih kurirskih relejnih stanica (u Štajerskoj su nosile oznaku »Š«, a na terenu Koruške »K«), kasnije su uspostavljene posebene vojne relejne stanice. Neke kurirske linije (kao u pravcu Kozjanska) stavljene su u nadležnost odreda, dok su se za neke pobrinuli sami, pa su posade popunili telefonistima iz čete za vezu zone, koji i onako zbog ofanzive i nedostatka telefonskog materijala nisu imali mogućnosti da uspostavljaju telefonske veze.

Sa Kokrškim odredom održavali su vezu preko vojnih kurirskih stanica, koje je u toku zime, zbog dubokog snega, bilo veoma teško održavati, mada su ih radi maskiranja opremili belim mantilima.

Bilo je i drugih kurirskih nevolja. Bilo je slučajeva da su na kurirske stanice slali neproverene ljude, tako je došlo do nekolika deserterstva i izdaje. Usledilo je nekoliko neprijateljskih napada na kurirske stanice, koji su, na sreću prošli bez žrtava. Uglavnom su kurirske veze uspešno obavljale svoju ulogu, do prekida bi dolazilo samo za vreme većih neprijateljskih ofanziva.

Ovde je postojala i jedna osobenost. Kamniško - zasavski odred formirao je »odrednu prevoznu stanicu«, koja je imala zadatak prebacivanja novih boraca preko Save. Za prebacivanje su postojala tri kanala, a između obe obale uspostavljena je i telefonska veza, čija žica je razapeta iznad same površine vode. Dešavalo se da su u toku jedne noći preko Save prebacili i po 600 ljudi. U julu me-

secu su na stranu Štajerske prebacili čak top, koji su prethodno rasklopili. Kad je Glavni štab nameravao da povuče 14. diviziju na teren Dolenjske, u tu svrhu na Savi su pripremili oko 30 čamaca.

Telefonske veze su ovde bile slabije razvijene nego u ostalim delovima Slovenije, ne zbog toga što je slobodna teritorija bila manja, nego, pre svega, zbog nedostatka telefonskog materijala. Tako se u 14. diviziji nalazilo svega 7 telefona, a nijedna centrala, a telefonskih kablova svega desetak kilometara, od toga svega kilometar izolovanih. Slično stanje, verovatno još gore, bilo je i u drugim jedinicama.

Za uspostavu telefonskih veza u pozadini do oslobađanja gornjeg dela Savinjske doline u julu 1944. nije bilo nikakvih uslova. Zbog toga su tek tada na terenu Štajerske uspostavljene prve partizanske telefonske linije. Tada su iskoristili postojeće telefonske linije, a zbog pomanjkanja pravih provodnika upotrebjavali su gvozdene žice kojima su se vezivali splavovi. Linije su postavljali na drveće, a izolatore su nalazili na neprijateljskim linijama.

Sredinom septembra 1944. telefonska mreža dopirala je od Mozija do Ljubnog, preko Luča do Solčave. Od Ljubnog je pružena linija do Gornjeg grada, odašte je isao ogranač do Šmartnog na Dreti, a drugi do Nove Stifte. Mreža je obuhvatala oko 60 km linije u kojoj su se nalazile dve centrale (Ljubno, Gornji grad) i nekih deset telefonskih stanica. Na linije bi se priključivale jedinice u slučaju da su bili blizu, što je često stvaralo zbrku.

Jednovremeno sa uspostavljanjem veza pojavila se velika potreba za stručnim vezistima. Pri štabu zone u drugoj polovini septembra formiran je prvi kurs za telefoniste, na kome je bilo 17 polaznika. Kursisti su u okviru praktične obuke postavili oko 6 kilometara dugačku telefonsku liniju od Nove Stifte do Poljana.

U oktobru 1944. telefonisti su počeli izgradnju linije od Šmartog do Dreti prema jugu do Vača iznad Save. To je bila potpuno nova, više od 20 km duga linija, trebalo ju je prevesti preko dva druma kojim su stalno prolazili Nemci (Vransko-Kamnik, Celje - Ljubljana). Linija je podizana sa namerom da se produži preko Save da bi se tako uspostavila veza sa 7. korpusom, čije jedinice su se tada spremale za napad na Litiju. U prvim danima novembra je stvarno uspostavljena veza, ali do napada na Litiju nije došlo. Veza je korištena pri napadu na neprijateljsko uporište u Blagovici. Mada od tada više nije uspostavljena telefonska veza između Štajerske i Dolenjske, to je ipak zanimljiva epizoda.

Posle nekoliko nedelja počeo je period neprijateljskih ofanziva. To je znalo gubitak slobodne teritorije na području gornje Savinske doline, time i kraj pozadinskih telefonskih veza. Mada je linija kratko trajala, u tom periodu je uspostavljena telefonska veza na više od 80 km i uključeno, 15 telefonskih stanica i 5 centrala.

Mada su već krajem 1943. na terenu Štajerske postojale dve radio-stanice, radio-veza između štaba 4. operativne zone i Glavnog štaba nije uspostavljena sve dok u zonu nije stigao radio-telegrafista sa područja Primorske. Tako su prve radio-veze uspostavljene tek januara 1944. Ubrzo nakon toga ovamo je stigla i 14. divizija, kojoj se za vreme marša pokvarila radio-stanica, tako da nije imala radio-vezu baš kada joj je bila najpotrebniјa.

U toku leta 1944. radio-veze u 4. operativnoj zoni su se znatno popravile. Tada su od Glavnog štaba primili radio-stanice, tako da su njima opremili sve brigade i odrede i još su ostale za kompletiranje značajnijih obaveštajnih punktova (u Koruškoj, Šaleškoj dolini, u blizini Celja i na pl. Menina).

Uz štab je postajao centar sa dve radio-stanice, kasnije sa tri. Dve su bile smeštene u dobro skrivene bunkere, odakle se nisu premeštale, dok je treća pratila štab na njegovim pohodima, noću bi održavala vezu sa stacioniranim i prenosila depeše koje bi stizale ili se slale štabu zone*.

U toku neprijateljske ofanzive u novembru i decembru 1944. došlo je do teškoča u održavanju radio-veza zbog gubitaka radio-stanica i radio-telegrafista.

* (IZDG,F-103/V)

Za vreme ofanzive nisu se mogli nabaviti rezervni delovi, a imali su problema sa punjenjem akumulatorskih baterija. U štabu su strahovali da će se radio-veze potpuno prekinuti. Na svu sreću, zahvaljujući spretnosti radio-tehničara, uprkos neugodnim prilikama, uspeli su da jedan broj radio-stanica održe u upotrebljivoj stanju. Cim je popustio malo pritisak neprijateljske ofanzive, otpočeo je rad na uspostavljanju pokidanih radio-veza. Ubrzo su ponovo uspostavljene veze sa osnovnim jedinicama zone i tako je ostalo do kraja rata. Za razliku od 9. korpusa na terenu Štajerske nije organizovana radio-telegrafska škola, i kadrovi su se školovali na teritoriji Dolenjske. Jedino su uspeli da organizuju neke manje radionice za opravku sredstava za vezu. Jedna takva radionica nalazila se iznad Gornjeg grada.

BIO SAM KURIR I VODIČ TEMPU

Učesnik sam NOR-a od 1941. a u partizane sam stupio 1942. godine. Za vreme rata vršio sam kurirsku dužnost između Okružnog komiteta partije i Crnotravskog i Vranjskog partizanskog odreda.

Kurirske veze u to vreme bile su jedine veze. Veze između Okružnog komiteta partije i odreda održavane su kuririma na taj način što smo obično imali unapred dogovorene po dve ili tri veze. Pre polaska na zadatak saopštavano mi je gde su moguća mesta nalaženja odreda. Na primer, prva veza nalazi se u šumi toj i toj, druga u selu tom i tom, itd. Ako, eventualno, na prvom mestu ne pronađem odred, tu je druga; ako je i tu ne uspostavim, treća veza je sigurna. Retko se događalo da se veza ne uspostavi i na trećem zakazanom mestu.

No, bilo je i takvih slučajeva. Meni se desilo jednom da i na trećem mestu nisam mogao pronaći odred i uspostaviti vezu, zbog situacije na terenu. U takvim slučajevima od kurira se tražila puna inicijativa, naravno uz punu opreznost. U znatno težoj situaciji bili su oni kuriri koji nisu imali prijatelja ili poznanika na teritoriji gde su se kretali. Najčešće, u ovakvim prilikama, oni su ostajali po strani, odsećeni i nemoćni. No, takvih kurira u NOB-i je bilo malo. Naši kuriri imali su širok krug poznanika i prijatelja, počev od čobančića u poljima, do radnika u fabrikama. Tako ako slučajno ne uspostavimo vezu na zakazanim mestima, mi odmah idemo na najbliže punktove za koje smo znali na terenu. Ti punktovi su imali višestruku ulogu tokom rata; obavljali su obaveštajne zadatke, održavali vezu, obezbeđivali snabdevanje, vršili sanitetsko zbrinjavanje i dr.

Obaveštajna služba se, pored ostalih, obavljala i preko kurira. Postojale su razne baze, odnosno punktovi, koji su bili sastavljeni od ljudi koji su održavali veze i odakle smo prikupljali razna obaveštenja o neprijatelju. Kao kurir, posred prenošenja pošte i održavanja veze, često sam vodio i partijske rukovodioce na određena mesta, a, ujedno, bio sam im i pratilac. Jedan od takvih drugova bio je i Svetozar Vukmanović - Tempo.

Kad je došao na teritoriju Crne Trave, krajem januara ili početkom februara 1943. godine, ja sam Tempu bio kurir - vodič od Crne Trave do vranjskog područja, odakle je nastavio put za Makedoniju. Naravno, tada nisam znao funkciju koju je Tempo obavljao, ali sam shvatio daje neki odgovorni funkcioner, prema pripremi i obezbeđenju koje smo u toku puta sprovodili!

Obezbeđenje je bilo jako, borci odabrani, naoružani puškomitrailjezima. Među njima bili su i Vasa Smajević, Svetolik Đera i drugi. Mi smo Tempa pratili od Crne Trave do Kalabovca. Putovali smo uglavnom noću, a u Kalabovcu smo predanih i tu je organizovano obezbeđenje od strane partijskog aktiva. Niko od nas nije znao daje to Tempo. Ovo sam kasnije saznao od Vase Smajevića. Tempa

smo otpratili do Cerovca, kod Vranjske Banje, gde je dobio legitimaciju i ostale isprave i odakle je oputovao vezom za Makedoniju. Kad se Tempo vratio iz Makedonije na naš teren, 1943. godine, tada sam ga po drugi put video, prepoznao i pozdravio se s njim.

Sećam se i narodnog heroja Karpoša, makednoskog kurira, koji je bio sa mnom zajedno kurir 1943. godine. Kada je Tempo otišao za Makedoniju, on je uporno tražio odobrenje od Vase Smajevića da ga pusti da ode u svoj kraj, u Kumanovo. Situacija je i u ovom kraju sazrevala, pokret je postajao sve masovniji. Vasa se sa tim nije složio i nije mu dozvolio. Svi smo cenili i poštivali tog, do tada neustrašivog kurira. Kada smo krenuli prema odredu, kod sela Jelašnice, on iznenada stade, okreće se i reče mi:

- Druže Janko, pozdravi mi drugove. Ja odoh samoinicijativno u moje Kumanovo. Videćemo se - dovidenja!

Bio je odlučan i-otišao je. Osećao je da može još više da učini no što je činio. Bio je isprobani borac i komunista. Odgovornost je primio na sebe.

Jednog dana 1943. godine, na Kozjaku smo čuli da postoji neki partizanski odred kod Kumanova. Kad smo došli u vezu sa tim odredom, videli smo da je Karpoš formirao odred od svojih Kumanovčana i na toj teritoriji je vodio borbu sa neprijateljem. Tako je Karpoš dokazao samoinicijativnost i smelost. Mnogi su se uverili daje bio u pravu. Razvio se od kurira do organizatora ustanka, vode i heroja.

U jesen 1943. godine dobio sam jedno poverljivo pismo, koje sam trebao da prenesem na vranjski teren i uručim ga jedinici koja je trebala da čeka savezničke avione. Avionima je trebalo da nam doture oružje, municiju, odeću i obuću. Bio je to Južnomoravski partizanski odred; komandant odreda bio je Živorad Đorđević. Pre nego što mi je uručio pismo, Vasa Smajević mi je rekao da ne smem sa njim ući ni u jednu kuću. Ako ipak uđem, da ga sakrijem napolju, da ne bi pismo došlo u ruke neprijatelju.

Tako sam i radio. Kad sam ovo pismo predao, odmah je organizovan doček aviona na Vrdeniku. Padala je kiša, aviona nije bilo. Ložili smo logorske vatre sa rasporedom koji je bio dogovoren. Međutim, zbog lošeg vremena, iako su avioni došli, nismo mogli da uspostavimo vezu.

Sledeće noći premestili smo se na drugo mesto. Založene su vatre i veza je uspostavljena sa savezničkim avionima. Te noći dobili smo materijal. Bila je to i prva veza, u ovom kraju uspostavljena sa avionima pomoću dogovorenih svetlosnih signala - vatre.

Arsić Vladimir - Janko

OD NJUJORKA DO SREMSKOG FRONTA

Kao mladi radnik postao sam Skojevac 1937. godine i zbog toga sam 1938. godine sa grupom skojevaca bio 8 dana u zatvoru. Materijalne prilike, ali i sa-glasnost odgovornih drugova, uslovili su da u svojstvu tesara na brodu „Trepča“ krenem na put za Italiju, Egipat, Indiju, Japan, Kinu. Februara mjeseca stigli smo u američku luku Bal timor, gde sam se iskrcao i krenuo za Njujork. Tamo sam brzo upoznao naše zemljake i zaposlio se u jednom manjem remontnom brodogradilištu, a i povezao sam se sa drugovima koji su radili i okupljali naše u Hrvatskom kulturnom centru. Iste godine radio sam sa ostalim drugovima na formiranju Kluba pomoraca.*

* Pomorski Zbornik društva za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije, knjiga I. Zadar 1963. god., strana 123, glaza VIII.

Prilikom napada Njemačke na SSSR pozvan sam na partijski sastanak i tako sam postao član KP. (I sada sam član SKJ sa stažom od 1941. g.) Koncem 1941. pristao sam da idem u Jugoslaviju i da se borim protiv okupatora. Naša grupa 1942. godine odlazi na petosedmični kurs radi upoznavanja sa raznim oružjem, topografijom itd. Juna meseca 1942. g. grupa napušta Njujork i u konvoju kreće za Englesku. Tamo smo učili sve što je potrebno za divierzantsku borbu, skakali smo pet puta sa padobranom, a ja i drug Simičić Pero smo učili radio-telegrafiju. Krajem 1942. godine prebačeni smo u Kairo, gde smo nastavili sa obukom iz radio-telegrafije, a ostali su se i nadalje obučavali za diverzante. U aprilu 1942. godine saopšteno miće da će, sa drugovima Stevom Serdarom i Đordjem Diklićem (obojica španski borci), krenuti za Jugoslaviju.

Za vrijeme boravka u Kairu jednog sam dana uhvatio Slobodnu Jugoslaviju koja je govorila o AVNOJ-u, o borbi za Gospic i tako smo redovito pratili ovu emisiju i znali o partizanskoj borbi više nego do tada.

Dana 20. IV. 1943. godine sa aerodroma Derna u Africi poleteli smo ka našoj zemlji sa pismenim ovlašćenjem komandanta engleskih snaga na srednjem Istoku, feldmaršala Alexandra. (Taj dokument mi je ukraden kada sam bio u 1 jubljanskoj bolnici, ali, koliko mi je poznato, drug Serdar je svoj predao Historijskom muzeju - Beograd). Odmah iza ponoći 21. IV 1943. godine spustili smo se između Kladinja i Šehovića. Pošto smo zakopali primljeni materijal, krenuli smo u pravcu Šehovića, kako bismo stupili u vezu sa partizanima i tako omogućili dolazak službene engleske vojne misije.

Na prve partizane smo naišli tek drugi dan. To je bio Birčanski odred iz Šehovića i tada sam upoznao druga Acu (Hasan Brkić). Tu su se nalazili drugovi Branko Savić, Oskar Danon - Cigo ing. Salom Šuica i ing. Milenko Stanišić. Nekoliko dana kasnije drugovi su nas sa Birčanskim odredom uputili u pravcu Vrhovnog štaba. Ali, s obzirom na koncentraciju neprijateljskih trupa koje su se pripremale za petu ofanzivu, nismo se mogli probiti i vratili smo se u Šehoviće. Malo zatim je došao drug Rodoljub Čolaković Ročko i ja sam dobio zadatak da drugove inžinjere naučim telegrafiji. Salom Šuica je napravio zujalicu i mi smo radili, te je on kasnije, sa jednom od dvije radio-stanice koje smo donijeli, išao na teren Majevice. Koliko mi je poznato ta radionica je posle došla u 17. istočnobosansku diviziju, a radio-telegrafista je bio drug Vinko (prezimena se ne sjećam).

Dolaskom Vrhovnog štaba u Kladanj, drug Ročko me je predstavio drugu TITU riječima: »Druže Stari, ovo je naš najmladi padobranac«. Tada sam upoznao radiotelegrafistu druga Voljka Dragičevića i Gančević Anđelka. Posle toga sam sa grupom rukovodilaca, Šavom Drljevićem, Ratkom Sofijanićem i Nikolom Ljubičićem i drugovima Fedom, Srbom i Milisavom, krenuo u Srbiju. Sećam se da smo išli preko Srema i jednom se sakrivali u zemunici, a prešli Savu negde kod Čukarice. To je sve bilo neposredno posle pete ofanzive.

U Šumadiji se ratovalo sa Bugarima i četnicima, a sa nama je bio i jedan sremski bataljon. Tada sam upoznao drugove: Bradonju, Vuka, Mihaila itd. Čitavo vrijeme sam imao vezu sa VŠ. Jednom na putu Beograd - Kragujevac spremao sam se za održavanje veze, kad nađe nekoliko neprijateljskih kamiona. Rasplamsala se borba, i dok je još borba trajala, drug Vuk mi je doneo depešu za VŠ, koju sam otkucao, a Slobodna Jugoslavija, već sutradan, objavila vest kako smo uništili šest kamiona.

Posle je formirana i Šumadijska brigada, sa kojom smo krenuli na oslobođenu teritoriju Priboj. Bila je zima, sneg, a hrana slaba. Posle dolaska u Priboj, ja sam nekoliko dana kasnije, po naredenju išao, u Pljevlja a već sutradan počela je šesta neprijateljska ofanziva.

S drugom Vukom priključili smo se, po naredenju, 2. proleterskoj diviziji, koja je dobila zadatak da se vrati u Srbiju i napadne Ivanjicu. Druga divizija je izgubila radio-stanicu i jedina radio-stanica je bila ova koju sam ja imao i doneo tj. 3 MK II. Na rastanku sa 2. korpusom dobio sam naredenje da im dam rezervni vibrator. Tome sam se suprostavljaо, ali sam naređenje morao izvršiti. Saveto-

vao sam se sa drugovima tehničarima, Oljačom i Tramvajcern, koji od dva vibratora da dam. Isprobali smo rezervni, bio je ispravan, pa sam odlučio da dam stari. Na moju nesreću, posle nekoliko dana isti je »crkao«, a i mi smo već prošli Lim i Rudo, a druge radiostanice nije bilo. Tako smo ostali bez veze.

U drugoj proleterskoj brigadi bila je jedna radio-stanica koja je imala anodne baterije 200 V. Pomoću njih i akumulatora opet smo uspešno održavali vezu sve do našeg povratka u Sandžak, kada je tamo stigla 5. krajiška divizija, sa kojom smo opet krenuli za Srbiju. Baterije su bile na izmaku, a ni drugovi u 5. diviziji nisu imali rezervni vibrator. Jednog dana je i njihov otkazao i mi smo ostali bez veze sa VŠ. Nekako smo uspeli popraviti jedan vibrator (popravio ga je Pavle Simić), ali je 5. divizija trebalo da uspostavi vezu sa 2. korpusom. Tada su tražili da im pomognem i ja sam otprve uspostavio vezu.

Za vreme tih borbi po Srbiji, došla je k nama grupa iz VŠ koju je predvodio general Velebit i sa sobom su doneli radio-stanicu i par radiofonskih stanica. Njima sam pomogao da uspostave vezu sa VŠ.

Dolaskom u Crnu Goru, dodeljen sam 4. crngorskoj proleterskoj brigadi i bio sam u njoj sve do dana kada mije drug Ljubo Vučković, komandant 2. proleterske divizije, saopštio da se javim u Glavni štab Srbije. Tamo sam opet sreo stare znance. Baš u to vreme sa jednom jedinicom nisu mogli uspostaviti vezu. Iako umoran od puta, sjeo sam za SCR-284 i prilagodio davač i, već poslije pet minuta, veza je bila uspostavljena. Iste večeri pozvao me drug Krcun i rekao da krenem u selo Pogorelci, u blizini Arandelovca, u poljsku kuću druge Ilje Arsenijevića. Tu sam sa radio-stanicom ostao skriven između dva zida i konspirativno održavao vezu sa Glavnim štabom Srbije.

Kada su počele borbe za Beograd, onda sam, zajedno sa drugom Krcunom, napustio Arandelovac.

U Beogradu, u vili Spaljkovića, smjestila se OZNA za Srbiju, a rukovodilac veze je bio drug Novica Popović. Tu sam sreo i drugaricu Nevenku Jeličić, koja je sa radio-stanicom ubaćena u Beograd. Koliko se sjećam nije uspela održavati vezu iz okupiranog Beograda sa našim jedinicama. Posle nekoliko dana sam dodeljen KNOJ-u, gde sam uspostavio vezu sa svim divizijama KNOJ-a u Jugoslaviji. Posjedujem legitimaciju KNOJ-a broj 00185 u kojoj стоји čin »stariji vodnik«, položaj »šef radio-centra«. Osim primopredajnog centra u ulici Braće Jugovića, imali smo i radio-stanicu u palati »Beograd«.

Poslije, ne znam zašto, bez objašnjenja bio sam prebačen u 1. proletersku brigadu, 3. bataljon, 1. četa, 1. vod za borca i to-na Sremski front. Tu sam postao desetar, zamenik vodnika i, konačno, komandir voda automatičara, na kojog sam dužnosti ostao do demobilizacije 14. maja 1946. godine.

Milan Družić

SARADNIKA NOP-a BILO JE NA SVAKOM MESTU

Zemunska partijska organizacija je imala zadatok da održva čvrstu i sigurnu vezu sa Beogradom i selima u okolini Zemuna, partizanskim odredom i Okružnim komitetom za Srem. To je bio vrlo težak i komplikovan zadatok. Ništa lakši nije bio ni drugi: obezbediti i održavati vezu i sa nekim ljudima koji su radili u policiji, u ustaškoj vlasti, u domobranskoj i nemačkoj vojsci i dr.

Odmah, u početku rada, Sreski komitet je uspostavio nekoliko veza koje su mu služile za prebacivanje Ijudi-onih koji su dolazili u Zemun i onih koji su odlazili iz Zemuna, materijala, lekova, izveštaja i svesa drugog što je bilo potrebno NOP-u.

Koliko je bilo važno uspostaviti i obezbediti vezu, vidi se iz nekoliko pisama Pokrajinskog komiteta; u njima se stalno govori o čuvanju veze. Pismom od 27. novembra 1942. godine Pokrajinski komitet nalaže Sreskom komitetu da stvori još jednu vezu sa Beogradom i, istovremeno, predlaže teren Umka-Jakovo /Jakovачka pumpa/ za slanje veće količine materijala, a pismom od 26. januara 1943. godine upozorava Sreski komitet daje kanal /veza/ Umka-Jakovo, izgleda, otkriven. Sumnja PK-a da je kanal Umka-Jakovo /Jakovачka pumpa/ otkriven proizlazi iz činjenice da su Nemci u januaru 1943. godine napali jednu partizansku desetinu koja je, pored ostalog, imala zadatku da obezbeđuje kanal Umka-Jakovo i, tom prilikom, poginula su dva partizana.

Veziom Beograd-Zemun prebačena je i jedna presa za štampanje za OK Srem.

Pismom od 16.VII 1942. godine Pokrajinski komitet izveštava Sreski komitet o prebacivanju nekih drugova preko veze za odred i upozorava da ih treba dobro čuvati. Naređuje se, takođe, Sreskom komitetu da drugove koje pebacuju iz Beograda ne treba povezivati sa drugovima koji su radili u Beogradu, a sada rade u Zemunu.

Ovo je PK, pored ostalog, činio i radi čuvanja veze Zemun-Beograd.

PK svojim pismom od 1.IVI 1942. godine traži preko Sreskog komiteta u Zemunu vezu sa 1 judima iz sela Jakova, Progara, Boljevaca i Kupinova /sva ova mesta su bila na strani NOP-a/, radi povezivanja sa njima, odnosno sa Ijdima sa suprotne strane Save u Srbiji.

Dakle, partijska organizacija Zemuna imala je u toku rata nekoliko stalnih i povremenih veza koje su funkcionalne sve do oslobođenja Zemuna, i to na relaciji Zemun-Beograd-Zemun; preko nje je Pokrajinski komitet predavao i primao sve izveštaje, materijale, novac i drugo. Održavanje ovakve veze, koja je bila jedna od najtežih i nakomplikovanih u Zemunu, bio je veliki uspeh zemunske partijske organizacije. Tu je bila granica između dve »države« i, preko koje je trebalo preći često bez legitimacije, sa većom količinom raznog kompromitujućeg materijala. Preko te veze prebacivali su se na jednu i na drugu stranu mnogi naši partijski funkcioneri.

Svi drugovi i drugarice koje smo prebacivali u Beograd a i mnogi koji su dolazili iz Beograda -bili su snabdeveni pasošima i svim potrebnim ispravama.

Jedan od onih koji nam je izdavao pasoše bio je Dejan Gojković. On je bio član Partije. Radio je u personalnoj službi fabrike »Ikarus«.

Kurirsku vezu sa Beogradom nisu uvek držali članovi Partije. Više puta je veza obavljana preko nekog simpatizera koji je izgledao najmanje sumnjiv. Jednu od tih veza održavala je Sofija Šaloš. Ona je radila u apoteci »Mišković« u Sarajevskoj ulici. Ovu vezu je direktno držao Janko Lisjak, dok je bio sekretar Sreskog komiteta.

Veza Zemun-Bežanija-Surčinska pumpa-Jakovo, kao i sve ostale, korišćena je na isti način i u istom cilju: radi prebacivanja drugova i drugarica u partizanske jedinice ili, pak, na rad na terenu, kao i za prebacivanje raznog materijala potrebnog narodnooslobodilačkom pokretu.

Veza Zemun-Ugrinovci bila je najpodesnija, te je u toku rata najviše i korišćena, jer je i najveći broj simpatizera i članova Partije uključen u ovu vezu. Preko nje su stotine drugova i drugarica otišli u odrede i brigade, a i na hiljade kilograma raznog materijala, odeće, obuće, sanitetskog materijala, oružja i dr. prošlo je tim kanalom.

, Veza je uspostavljana preko kurira, a oslanjala se na simpatizere NOP-a: Dušana Svilarića /u Ugrinovačkoj ulici/, Kostu Slivu, Lazu Damjanovića i dr.

Često su za vezu služili seljaci koji su dolazili na zemunsku pijacu radi prodaje svojih proizvoda; oni su prenosili razni materijal.

Vesti i drugi propagandni materijal često su prenošeni biciklom.

Kompromitovani drugovi su seljačkim kolima ili peške, pomoću vodiča, upućivani na slobodnu teritoriju. Ako je odlazak bio grupni, /što je bilo često/,

onda se odredivao voda grupe, koji je najčešće bio naoružan. Pre odlaska su grupom je održavan sastanak. Prebacivanje je uvek vršeno danju.

Jedna od najuspelijih veza bila je veza sa žandarmerijskim narednikom Vidošem Tulikom. U početku 1942. godine upoznao ga je Radivoje Golubović, preko druga Zarića, svršenog gimnaziste. Bio je u početku obazriv i plašljiv, ali vrlo realan u proceni situacije svakog zadatka kojega bi mu Golubović postavljao. Do maja 1943. godine vezu sa njim je držao isključivo Golubović. Tulika je, naročito 1943. i 1944. godine, slao dragocene podatke i izveštaje, od kojih je neke dobijao i Vrhovni štab (radio se uglavnom o operativnim planovima neprijatelja). Počeo je skromno. Tako su mu i davani zadaci. Očigledno radio se i o njegovoj provjeri. Prvi od zadataka koje mu je R. Golubović dao bili su krađa pištolja u kasarni. Dakle, Vid bi noću pokrao nekoliko pištolja svojim »kolegama«, a danju bi ih slušavao i izričao kazne. Bio je i predsednik disciplinske komisije u kasarni. Tako smo došli do dragocenog izvora oružja.

Docnije je počeo da daje razne predloge o načinu napada na neprijatelja. Imao je vrlo dobrih i realnih ideja. Već početkom 1943. godine počeo je da donosi originalne naredbe i zapovesti za vojne akcije. Komunisti Zemuna su izbegli nekoliko racija zahvaljujući Tuliki koji je na vreme obaveštavao. Na stotinu komunista i drugih boraca spašeno je zahvaljujući ovakovoj obaveštajnoj službi. Ona je bila tačna, a podaci su stizali na vreme.

Na zahtev partijske organizacije, Tulika je stvorio takvu obaveštajnu službu da je, u poslednje vreme, dobijao razne naredbe od vojnih komandi iz Zemuna, pa čak i od onih koje su se nalazile u Beogradu. On je u vojski stvorio čitavu obaveštajnu službu koja je pod njegovim rukovodstvom radila za narodnooslobodilački pokret. Ovu vezu je partijska organizacija dobro čuvala i razvijala u toku čitavog rata.

Radivoje Golubović

KURIRSKE ŠALE

Posle osnivanja 2. proleterske brigade, izvršen je i izbor kurira. Za kurire su odabirani borci koji su se već istakli u borbi, koji su bil odani i snalažljivi, što je bilo i razumljivo jer je brigada tada održavala direktnu vezu sa Vrhovnim štabom.

Maja meseca 1942. godine, tamo negde oko Rogatice u Bosni, u jednom malom selu, u istoj kući su se smestili štabovi 1. i 2. proleterske brigade. U jednoj sobi bili su štabovi, a u drugoj kuriri. Samo što smo se smestili došla je Cana Babović i reče:

- Drugovi kuriri, evo vam novaca, idite u selo i kupite dva praseta, ispecite jedno za nas, a drugo za vas, da bar sad, mada malo kasno, proslavimo 1. maj.

U kupovinu smo pošli Nikola, Predrag i ja. Ispalo je da smo za taj novac kupili tri praseta. Odmah smo odlučili da dva zadržimo za sebe, a jedno da damo štabovima. Taman smo ih onako lepo pečene uspravili uza zid, kad najde Koča Popović i upita:

- Za koga je to treće?
- Mi svi u glas:
- Dva za nas kurire, a jedno za vas.
- Zašto to? - upita on.
- Mi opet svi u glas;
- Pa vi jašete na konjima, a mi idemo peške!

Koča sc nasmeja i reče:

- Oca vam mangupskog, tako i jeste, imate pravo.

Posle pete ofanzive zauzesmo Oovo i Kladanj. Ubrzo dođe Moša Pijade da uspostavlja narodnu vlast i deli plen po brigadama. Bilo je hrane, odeće i neke rakije. Mene je poslao intendant u kafanu da uzmem rakiju za bataljon. Ušao sam u kafanu i zapitao:

- Koja je rakija za treći bataljon?
 - Eto taj balon od tri litre! Odgovori neko.
- Ja onako šeretski dodam: - šta je, bre, ovo, za celi bataljon?
- Odnekud se pojavi Moša, podiže naocare i reče:
- Je li malo, druže?
- Ja kad prepoznadoh druga Mošu, rekoh: - Dosta, dosta - zgrabim balon i bež!

Ide velika kolona naše vojske od Durmitora prema reci Pivi. Velika je nizbrdica, a put neka vrsta kozje staze s čije je leve strane bila duboka provalija. Kad bi se neko okliznuo, dok bi stigao do dole, nijedna mu koščica ne bi ostala čitava. Nosio sam pismo Vrhovnom štabu, koji se nalazio negde na čelu kolone. Morao bih što pre da stignem, a ne mogu da obidem kolonu. Na par mesta sam ipak uspeo. Najednom mestu nađoh na poveću gužvu. Pogledah i videh kako neki stari jaše konja pod samarom, pa kako je nizbrdica samar se smakao na vrat konju. Jedna drugarica vodi konja i stalno pridržava samar da se ne smakne, a ja šeretski dobacili:

- Čića, kolika će vajda biti od tebe u ovoj revoluciji, koga vraga ti tražiš u ratu?
 - E, dijete, biće neke vajde i od mene! -odgovori.
- Neko mi reče: »Čuti, bre, to je Vladimir Nazor!«
- Ja se lupih po čelu i počeh da mu se izvinjavam.
- More, šalim se čića! Ti kosiš stihovima kao mi rafalima.
 - Tako je, dijete, svaki ponešto.

Među nama kuririma bio je jedan dečak koji je bio odličan jahač. Kad god smo se trkali na konjima, on bi bio prvi. Zato ga prozvamo »kozak Buđoni«.

Jednog dana je došao red na njega da nosi pismo u Vrhovni štab. Put je vodio preko sela odakle je četnčiki komandant zloglasni Dakić, pa su tu često četnici sačekivali kurire i ubijali ih. Buđoni poče da vrda, ne sme da ide, a mi smo ga sve više zadirkivali i plašili raznim zverstvima četnika. On se toliko uplašio da je počeo moliti da ga neko zameni ovoga puta. Od tada smo ga zvali samo »koza«, a ne kozak Buđoni.

Kuriri obično nisu stražarili, već su štabove obezbedivali borci iz jedinica bataljona. Jednom na Ćelebiću u Sandžaku, pred veće, dode komandant Ratko Solijanić i reče:

- Kuriri, borci iz bataljona su umorni, celu su noć vodili borbe, zato čete noćas vi stražariti kod štaba!
- Tako je moralo biti. Stražu smo menjali svaka pola sata, možda i kraće, nismo se uopšte držali vojničkog pravila, tako da smo se svi izmenjali po nekoliko puta i tu noć uopšte nismo spavali.

Sutradan smo se dogovorili da se osvetimo komandantu. Dogovor je bio da mu ukrademo ručak i daga pojedemo. Zatim da ga navućemo u igru »zuke«. Igra se sastojala u tome da onaj ko žmuri stavi ruku pod pazuh, a ostali ga biju sve dok ne pogodi ko gaje udario. Mi smo se već ranije dogovorili da ne priznamo ako pogodi ko gaje udario i tako smo ga prilično dugo tukli, te se poče buniti:

- Kako, drugovi, da nisam pogodio, nemoguće, vi lažete!
- Niste pogodili! - vičemo svi u glas.
- Neću više da igram.
- Nećemo više, a to vam je za onu noćašnju stražu.
- A aa, zato vi meni i ručak pojedoste!

Tako komandant, em bi izudaran, em osta bez ručka.

Dragoslav Jakovljević Dragče

SPORAZUMEVANJE SIGNALIMA

Od prvih dana ustanka kao sredstvo za davanje signala obično nam je služila puška. Kada se šalje patrola, recimo, obično bi se ugovaralo šta znači kada se puška izbaci levom, odnosno desnom rukom od tela, ili kad se digne iznad glave - vertikalno ili vodoravno. Bio je poznat i signal: kada se puška ubrzano diže i spušta - to znači da se ubrza ono što se radi.

Za prvu upotrebu signalnih zastavica, pak, znam od leta 1943. godine. To je bilo vreme pripremanja akcija za likvidaciju četnika u Jablanici, tačnije na Retkoceru. Tada je izvršena koncentracija NOP odreda sa juga Srbije (Rasinci, Topličani i Jablaničani, a čini mi se i Crnotravci), u ukupnom broju od oko 700 boraca.

S obzirom na broj jedinica koje učestvuju u napadu i broj tačaka koje treba napasti, a radi organizacije sadejstva na terenu ispresecanom dubodolinama, rešeno je da se obaveštavanje vrši pomoću signalnih zastavica. Za tu priliku sašivenе su posebene zastavice, stavljenе na kratke motke i dodeljene svakoj jedinici. Određeni su »značari«, utvrđeno desetak znakova i sa njima upoznati svi borci.

Jednog dana uspeli smo da iznenadimo četnike. U toku prepodneva je inicijativa bila u našim rukama, borba se odvijala kako je bilo dogovorenog, pa nam signalne zastavice nisu mnogo trebale. Međutim, posle podne smo donekle izgubili inicijativu, pa je počelo, prvo polako a zatim i sve manje organizованo, povlačenje. Na jednoj livadi skupilo nas se oko 50-60 premorenih partizana. Iznenada je, sa 300 do 400 metara, otvorena na nas vatrica. Tu se našao i Dragoslav Petrović Gorski, istaknuti vojni rukovodilac, koji je povikao da su to naši, da je to zabuna i odmah je potražio značare. Na početku se niko nije javljao. Na kraju se javio jedan drug koji je rekao da mu je neko dao zastavice, ali da ne zna zname. Gorski je nekoliko puta pitao ko zna zname, ali se niko nije javljao. Kada je on uzeo zastavice i htio da izade na brisani prostor, kako bi signalizirao, pritrčala mu je Anda Popović iz Rasinskog NOP odreda, uzela od njega zastavice, izašla na brisani prostor i dala ugovorene signale.

Na naše iznenadjenje, oni koji su nas napadali nisu prekinuli vatru. Jednostavno, to nisu bili naši. Anda se, ipak, vratila nepovredena.

Ljubomir Ljubinović Pavle

OMLADINKA U VEZAMA CRNE TRAVE

U vreme početka rata, 1941. godine, kod Stanče Stojića, imali smo jedan radio-aparat, na baterije, preko koga smo, slušali vesti. Te vesti smo sredivali, umnožavali i onda ih prenosili jedinicama, mahalama i naprednim ljudima. Poteškoća smo imali sa akumulatorom. Ja sam ga nosila u Crnu Travu, davala ga Radetu Iliću, koji ga je punio u centrali, a onda ga ponovo vraćala u selo.

Tehnikom i radio-aparatom rukovodio je, 1941. i 1942. godine, Rade Ilić, zatim Stanča Stojić i, na kraju, Simon Simonović, koji je 1943. godine slušao vesti Radio Slobodne Jugoslavije. Preko nje smo saznali i za ranjavanje Milentija Popovića i za Odluke Drugog zasedanja AVNOJ-a, kao i niz drugih odluka i naredbi Vrhovnog štaba.

Naše kurirske veze, koje smo imali i koje nisu bile vezane za tehniku, bile su takozvane »javke«. Kada je, u avgustu 1942. godine, na teritoriju Crne Trave došao Vasa Smajević, mi smo se sa njim sastajali pomoću unapred ugovorenih znakova (zviždakom). Kako je to izgledalo: zviždali smo jedanput, dvaput i više puta zavisno od toga ko je dolazio na određenu javku. Da li je dolazila Nada, Savka, Ratka ili je dolazila grupa. Ako je dolazila grupa, onda je zvižduk bio pet puta. Ako je dolazio jedan drug ili drugarica, onda je bio jedan zvižduk. Skoro da smo svi mi imali svoj karakterističan znak zviždakom. Kada smo se sastajali, pomoću tih znakova mi smo se nalazili i na terenu Čemernika, Pavlove Granade, Jasničke Padine, Pobijenog Kamena itd. To su najčešće bila mesta gde smo se sastajali.

Jednog dana, bez naređenja Komande mesta, omladinci i omladinice Omladinske čete pri Komandi mesta u Crnoj Travi, odlučili su da pokidaju telefonsku liniju sa garnizonom Dejčevi i Predejane. Kad su je pokidali, oni su ispisali parolu čiji je sadržaj bio, otprilike, ovakav:

»Čistite se! Partizanske jedinice, jačiće 10.000 boraca, uništite vas!«

Naše partizanske jedinice imale su velike koristi od akcije omladinaca. U Dejčevoj mahali nalazio se zloglasni bugarski garnizon koji je harao po čitavoj Crnoj Travi i činio zlodela u ovom kraju. Zahvaljujući akciji omladinaca, Crna Trava i okolina spasili su se zuluma i zločina ovih Bugara.

Mi smo, usto, mogli pionire dečake, kao što su bili Ljuba Cojić, Mića, Radovan i Raja Ivanović, rođeni 1934. godine, u svaku dobu dana i noći, da pošaljemo u bugarske garnizone na primer, u Crnu Travu, da prebroje koliko ima Bugara, koliko i kakvog ima oružja i slično. Tako su oni, 1943. godine, pre napada partizana na Crnu Travu, izbrojali koliko ima Bugara i koliko pušaka. Bio je to april 1943. godine. Preko noći 2. Južnomoravski partizanski odred, na čelu sa Ratkom Pavlovićem-Cičkom, napao je bugarski garnizon u Crnoj Travi i uništio ga, tako da se Bugari nikada više nisu vratili u Crnu Travu.

Ili, ako je Vasa Smajević doneo neku poruku i ostavio je u Popovoj Mahali, bilo daje to ostavio Ruški ili Crni ili Caninim čerkama, ta veza je sad isla i prenosila se: od Popove Mahale do Sačentince, preko Savke, Zagorke, Ratke i Verice i do Babićeve Mahale, preko Verke Kuzmanović, a dalje, u Crvenkovoj Mahali, preko Sinadinović Nade, u Zutinovoj Mahali, preko Stojčić Kate i Ruže i Jovanke Mitrović i dalje, do Stepanovca, preko Slavke Ivanović i Branke Ivanović. Poruka se spuštalala na tekozvanu »Stepanovu Mahalu« preko Nade Mladenović, pa sve do Belog Polja, Surdulice, Mačkatince, gde smo imali svoje punktovе kurirskih veza. U Mačkatinci je radio Đera - Slavoljub Petrović. On je radio i u Belom Polju, iako je bio partizan. Vezu sa odredom imao je jedino preko nas.

Mi smo, takođe, imali i neke omladince koji su radili u Mačkatnici i Belom Polju, kojima je Đera davao poruke, a oni ih prenosili na teren Crne Trave. Imali smo i označene bukve i sumi, u čijim smo špiljama ostavljali pisma i poruke. Koristili smo se i određenim kamenom, ispod koga smo, takođe, ostavljali pisma i poruke. Nekad je bilo i takvih situacija da nije pisana poruka, već je ona ostavljena.

ljaria pod kamen u vidu nekih hartija, krpica ili boja, koje su označavale šta treba primalac dalje da uradi.

Što se tiče veza sa 2. južnomoravskim partizanskim odredom, sa partijskom organizacijom na teritoriji Crne Trave i sa Okružnim komitetom KPJ za Leskovac, mi smo imali Selju-kurira. Svi smo mi znali daje on kurir i naš omiljeni partizan, veoma sposoban i hrabar. Selja je redovno išao na pravcu Crne Trave - Kukavica - Pusta Reka - Toplica. Bio je da tako kažem, sinonim i simbol veze u toku narodnooslobodilačkog rata između leve i desne strane Južne Morave. Kad je Selja polazio iz Crne Trave, on nije nosio samo poruku Okružnom ili Pokrajinskom komitetu ili izveštaje štaba odreda, on je nosio poruku roditelja, majki, sestara i žena njihovim sinovima, muževima koji su bili u jedinicama odreda ili od njih - njima. Selja, svejedno da lije dolazio ili odlazio iz Crne Trave u Pustu Reku ili Topicu, znalo se da nosi poruke i očekivan je sa radošću, mada je doносio i radosne i tužne vesti. Kurir Selja je bio veza između partijskih rukovodstava, jedinica i organa vlasti, ali i spona roditelja sa decom, supruge sa suprugom, sa dragima.

Mi smo sa teritorije Crne Trave imali veze i sa Bugarskom partijom rada i sa bugarskim partizanima. Tu vezu su prvi ostvarili naši omladinci: Vatroslav Stojanović, Nenad Simonović, Vlada Sinadinović i drugi. Oni su odlazili u Sofiju i vraćali se sa porukama. Zahvaljujući njima, mi smo ubzro uspostavili vezu sa bugarskim partizanima, pa je otuda došao i Slavčo Trnski, zatim Zdenčev, Znepoljski, Bontà, pa Mara i Zlatan. To su bili bugarski partizani u našim patrionskim jedinicama. Kasnije su stvoreni uslovi da se na našoj teritoriji formiraju njihove brigade. Tako je njihova 1. bugarska brigada formirana na teritoriji Crne Trave, u Kalniku, na brdu Tumba.

Mogu da kažem da smo mi kod nas imali, na neki način, i tu internacionalnu vezu, jer smo, pored bugarskih, imali i vezu sa makedonskim partizanima, sa Karpoševim jedinicama. Kurir Pračka je, na primer, bio poznat po dugim maršrutama. On se kretao iz Crne Trave i, kažu, uveće je već stizaо na Kozjak, gde su se nalazili Karpoševi partizani, odnosno makedonski partizani. To je bila naša redovna linija kretanja: iz Crne Trave, preko Vranja do Makedonije i-obratno. Mi smo, već 1943. godine, na teritoriji Crne Trave imali kosovski i bugarski bataljon, a tu su boravile i makedonske jedinice. Zato se i ovde kovalo bratstvo i jedinstvo naših naroda, pod rukovodstvom Partije, jer je u našim redovima bilo ne samo naših partizana, nego i Bugara, Italijana i drugih nacionalnosti i narodnosti.

Oktobra 1943. godine imali smo prvi pokušaj spuštanja iz aviona oružja i municije koje su nam slali saveznici. Naime, na planini Cemernik, na brdu Bela Voda, mi smo davali ugovorene zname savezničkim avionima paljenjem vatre. Tako su saveznički avioni spuštali prve količine oružja i ostalog materijala potrebnog za naše jdinice.

I danas na tom brdu postoje mesta koja pokazuju gde su bile upaljene vatre, koje podsećaju na uspostavljene veze sa avionima i spuštanje ratnog materijala za naše, partizanske jedinice.

U to vreme nismo imali nikakvih tehničkih sredstava veze. Međutim, ja nisam znala zname za raspoznavanje, to je jedino znao štab odreda. Ali, znala sam da, kad je vatra zapaljena na Crkvenoj Plani, Pavlovoj Gramadi, Beloj Vodi ili na takozvanom Velikom Ravniju, gde se pokazuje kao neki trokut, da saveznički avioni treba pomoću padobrana da bace oružje i drugi ratni materijal.

Nikad neću zaboraviti tu noć kad smo očekivali prve savezničke padobrane. To je bio za nas veliki doživljaj. Palili smo vatre, koje su predstavljale ugovorene

znake za savezničke pilote, dok su Bugari sa Vlačine počeli pucati na nas, verovatno s ciljem da nas rasteraju. Međutim, mi smo uporno čekali i dočekali savezničke avione.

Baterijske lampe su obično imali komandanti bataljona jer one su stvarno bile retkost. Naši omladinci, koji su išli u Bugarsku, tamo su ih nabavljali, pa su i nekoliko komada doneli. Sećam se da su te baterijske lampe imale zeleno, crveno i belo svetlo. Najčešće su služile štabu odreda za signalizaciju i znake za raspoznavanje.

Za vezu su nam služili i svetleći meci: njima smo davali ugovoreni znak. Na primer, vreme početka akcije i kada krenuti, gde se okupiti itd.

Signal na sredstva veze široko su korišćena i u pozadini, kao, na primer: veš okačen na žici ispred kuće označavao bi »ne dolazi, opasno je«, a iza kuće »sve je u redu - slobodno«.

Savka Marinković

KURIR SA JASTREPCA

U Rasinski NOP odred stupio sam avgusta 1942. godine, kao borac. Nepunu godinu kasnije, jula 1943. godine, povučen sam iz odreda na dužnos kurira Okružnog komiteta KPJ za Kurševac. Sedište komiteta bilo je na Jastrepca, pod šatorima, u borovnjaku poviše Ravništa.

Moja dužnost kao kurira bila je da održavam vezu sa Toplicom i Rasinskim NOP odredom. Zadatak da održavam vezu sa Toplicom dali su Nedeljko Karaić Brka, član PK KPJ za Srbiju, i Dragoslav Jovanović Jova, sekretar Okružnog komiteta za Kruševac. Vezu sa Toplicom održavao sam na taj način što sam jednom sedmično nosio i donosio poštu. Poštu sam nosio do određenog mesta, kod nekih koliba sa topličke strane Jastrepca. Tu sam se, kod jedne šuplje bukve, redovno sastajao sa točličkim kurirom. Ako, pak, njega ne bih zatekao kraj bukve, pretraživao sam njenu šupljinu. U koliko bi bilo pošte, ja bih je uzeo, a ostavio onu koju sam doneo. Ako, pak, ne bih zatekao ni topličkog kurira ni pošte u šupljini bukve, zaklonio bih se u blizini i čekao otrilike jedan sat. Ako ni do tada ne bi došao, kretao sam u selo Velika Draguša, u jednu kuću na sprat, sa leve strane puta pri ulazu u selo sa pravca planine. U toj kući su celjad znala da li je onaj kurir dolazio, odnosno da li treba da dođe. Posle našeg susreta i razmene pošte, vraćao sam se na rasinsku stranu, u »tehniku«, gde je bilo sedište našeg OK KPJ.

Jednom nedeljno održavao sam vezu i sa Rasinskim NOP odredom. Drugovi iz OK bi mi rekli gde se štab odreda tog dana nalazi i davali mi poštu. Poštu sam nosio i predavao je lično Dragoslavu Petroviću Gorskom, komandantu, ili Janku Milojeviću Demi, političkom komesaru odreda. Od njih bih dobijao poštu za OK KPJ.

Navedene kurirske zadatke sam obavljao do novembra 1943. godine, kada sam otišao u Drugu južnomoravsku brigadu.

Vladimir Miljković Pera

OBAVEŠTENJE GRUPI IZ NEGOTINA DA KRENE U ODRED

Po premeštaju iz sreza homoljskog u selo Velika Jasikova, sreza krajinskog -Salaš, polovinom meseca decembra 1942. godine, u februaru 1943. dolazi u moj stan Stanoje Gačić - Miloš, član Sreskog komiteta KPJ i ilegalni partijski radnik u selima krajinskog sreza i Krajine."

Pri prvom susretu dao mi je lekte i druge materijale, sa zadatkom da ih odnesem u Negotin i predam Stojanki Radosavljević.²⁾ Posle toga, u više navrata Gačić je dolazio u moj stan, a ponekad je provodio i po dva tri dana.

Početkom maja iste godine, ne sećam se tačno dana, ali mislim da je to bilo između 5 i 10. maja, Gačić je opet došao u moj stan. Rekao mi je da moram odmah da odem u Negotin do Stojanke Radosavljević. Tom prilikom informisao me je da joj nosim veoma važnu poruku. Naime, obaveštajnim vezama drugovi u Odredu i Komitetu saznali su da predstoji veliko hapšenje članova Partije, skojevaca i drugih saradnika narodnooslobodilačkog pokreta u Negotinu. U pismu, koje nosim, rekao mi je, nalaže se da veća grupa drugova i drugarica mora odmah da se skloni iz Negotina, da ode u Odred ili pređe u ilegalnost.

Pošto sam već imao prazne obrasce za objve za putovanje, ispunio sam jednu i, u prvi mrak, iskrao se iz sela i uputio na železničku stanicu Tabakovac. Upućenu poruku predao sam Stojanki. Sastali smo se van njene kuće, u jednoj sporednoj negotinskoj ulici. Vratio sam se u selo u ranim jutarnjim časovima, a da nikо nije znao za moje putovanje u Negotin.

Na osnovu poruke koju sam odneo drugovima i drugaricama u Negotin, sklonili su se u ilegalnost a u Odred su otišli sledeći drugovi i drugarice: Vera Radosavljević, njena majka Dobrila Radosavljević, brat Nikola Radosavljević - Obren, Dragoman Radojičić - Stambolić, Jovan Ninić - Janko, Dragoljub Stevanović - Milinko, Stojanka Radosavljević - Nataša i drugi.

Na ovaj način, izbegnuto je hapšenje rukovodeće grupe negotinskih članova Partije i SKOJ-a. Mnogi od njih su kasnije bili na vrlo odgovornim dužnostima u Odredu, kasnije brigadama i partijskim i skojevskim rukovodstvima u Okrugu i srezovima Timočke Krajine. Neki su, boreći se hrabro sa Nemcima, četnicima Draže Mihailovića i drugim izdajnicima, izginuli.

Po povlačenju grupe drugova, policija je izvršila veliko hapšenje učenika i učenica učiteljske škole, gimnazije i srednje poljoprivredne škole, kao i saradnika u jednom broju sela u okolini Negotina. Tom prilikom uhapšena je i majka Stojanke Radosavljević.

Prilikom njenog hapšenja, na pitanje gde je Stojanka, rekla je:

»Došao je po nju Strahinja Popović i odveo je u selo«.

Na isti način odgovorile su i neke Stojankine drugarice skojevke, koje su bile uhapšene. Pored ostalog, rekle su i ovo:

»Nije nam poznato gde je. Njena majka nam je rekla da je otišla u Veliku Jasikovu kod Popovića, koji će se njom oženiti.«

Na dan 11. maja 1943. godine, u moj stan i školu upao je potporučnik srpske državne straže Stojanović, sa grupom vojnika, izvršio pretres i zatim me uhapšio.³⁾ Pri pretresu nije našao nikakav kompromitujući materijal. Njega sam dobro sakrio u ogradi zida oko škole. Zatim me je odveo u Salaš, gde me je saslu-

1) Stanoje Gačić - Miloš, poljoprivrednik iz Salaša, član Sreskog komiteta, izuzetan ilegalac i terenski i partijski radnik. Otkoljen od Poljske državne straže i četnika, gde je poginuo u okolini Metriša.

2) Stojanka Radosavljević - Nataša, član KPJ, sestra prvoborca Miomira Radosavljevića - Pikkija, člana Okružnog komiteta SKOJ-a za Zaječar, otkoljena u Knjaževcu 1944. godine od nedicevih žandarma, spalila je materijale i spise koje je imala pri sebi i izvršila samoubistvo.

3) Potporučnik Stojanović je bio narednik bivše jugoslovenske vojske. Rodom je iz okoline Piroti. Bio je polupismen i vrlo grub čovek. Kasnije je pristupio četnicima Draže Mihailovića i bio jedan od komandanata u krajinskom srežu. Istakao se batinanjem ljudi, hapšenjem i ubijanjem. Brzo je postao zločinac srpskog naroda.

šavao major Zdravković, okružni komandant srpske državne straže. Pošto nisam bio »zapisan« u opštinskoj knjizi izdatih objava za putovanje, jer sam imao praznu objavu sa pečatom, koju sam sam sebi izdao, to se nije moglo utvrditi da sam tih dana putovao u Negotin. Istrga i saslušanje nisu dali nikakav materijal o mom učešću u organizovanju sklanjanja drugova i drugarica iz Negotina.

No, i pored toga, Zdravković me je predao gestapovcima u Negotinu. Posle 15 dana ispitivanja i boravka u zatvoru, pušten sam usled nedostatka dokaza.

I major Zdravković je, logikom praznoglavog oficira, vrlo površnim ispitivanjem došao do zaključka da sam u ovom slučaju nevin.

Ja sam tada imao običaj, koji je ostao i do danas, da svakog jutra na parčetu hartije zapišem šta treba uraditi toga dana. Na dan upada potporučnika Stojanovića u moj stan i školu, prilikom pretresa, našli su mi u džepu ceduljicu na kojoj je pisalo:

»Podeliti njivu na tri dela«, i
»Zasaditi oko škole gledićiju«.

Ovaj zapis, pošto drugog dokumenta protiv mene nije bilo niti je nađen, dat je majoru Zdravkoviću.

Na saslušanju Zdravković me je upitao šta znaće te dve rečenice. Odgovorio sam mu:

»Da škola ima školsku njivu, koju delimo na tri dela (ja i dve učiteljice koje su zajedno samnom radile u ovoj školi). Da nam ta njiva dopunja za dosta oskudno mesečno sledovanje hrane, koje smo dobijali od opštine«.

Nije mi poverovao. Napravio je svoju konstrukciju i svoj prevod zapisane rečenice. Rekao mi je:

»Podeliti njivu na tri dela znači partizanski bataljon podeljen na tri čete«.

Zatim je tražio objašnjenje za drugu rečenicu i upitao me šta ona treba da znači. Odgovorio sam mu:

»Zasaditi oko škole gledićiju, znači da su susedi i drugi prolaznici prolazeći kroz školsko dvorište, dosta oštetili školsku ogradi - tarabe, te je to pravo ruglo, pa je na poslednjoj sednici školskog odbora predloženo da se oko škole podigne živa ograda, zasadivanjem gledićije, čije smo sadnice proizveli sa učenicima u školskoj bašti«.

Moju verziju tumačenja i ove rečenice nije prihvatio. Dao je svoju verziju, na sledeći način: »Zasaditi gledićiju oko škole«, znači municija (gledićiju) je nazvao mecima i upitao me:

»Gde su metkovi, govori«?

Od ovakvih glupih argumenata, nije mi bilo teško da se branim. Rekao sam da svaka reč, zapisana na tom parčetu papira, znači ono što u punom smislu i znači.

Da bi svoje pretpostavke proverio, otišao je bez mene u selo. Na vest da sam uhapšen i daje major Zdravković došao u selo, sakupila se grupa seljaka i opštinskih odbornika. Zdravković je pozvao i učiteljice.

U razgovoru sa njima, između ostalog, upitao ih je kako žive? Požalile su mu se da im nije lako. Žalile su se daje piata mala, a snabdevanje nedovoljno. Mada nisu znale za njegove pretpostavke i tumačenje moje ceduljice - podsetnik, rekla su:

»Još da nam nije školske njive, koju delimo na tri dela i sami je sa učenicima obrađujemo, bilo bi još teže«.

Obraćajući se seljacima, pitao ih je: kako brinu o školi i učiteljima?

Jedan član školskog odbora obavestio gaje daje škola dosta ruinirana; da nemaju sredstva da je obnavljaju, kreće i ureduju; da su susedi razvalili skoro sve daske na školskoj ogradi i odneli ih, tako da oko škole i nema ograde; da su zbog toga odlučili da zasade živu ogradi.

Ovim je, sasvim slučajno, otpao Tdruzi »argument« majora Zdravkovića. Da nije ništa proveravao, sem da li sam tih dana bio u selu ili u Negotinu. Pogledao je knjigu objava i video da mog imena nema. Prisutni su potvrdili da se nisam kretao nigde van sela. A kad su učiteljice i seljaci, koji su me, iako sam bio

dosta mlad, cenili i voleli kao dobrog učitelja njihove dece i čoveka koji je sa njimauvek lepo razgovarao i bio im pristupačan, rekli šta misle o meni, a to je bilo sve najbolje, tako daje major izvukao zaključak da me treba pustiti, jer krivica nije utvrđena, tim pre što sam bio i upravitelj škole, pa je bilo potrebno da što pre budem na dužnosti.

Međutim, nije me odmah oslobođio, jer je, verovatno, imao nalog od Nemačca da me njima uputi u Negotin.

Tako sam ostao neotkriven za obavljeni kurirski zadatak, kojim je omogućeno da više drugova izbegne hapšenje i da umesto toga ode u Odred.

Strahinja Popović

KURIRSKE VEZE PREKO »PUNKTOVA« U POZADINI

Moje opredeljenje za radnički pokret, za ideje komunističke partije, išlo je spontano. Neprimetno, preko prijatelja i rođaka i ja sam se našao tamo gde mi je i mesto. Još pre rata u ideje radničkog pokreta uveo me je Radoš Savić, a neposredno pred rat i Radoš Jovanović - Seljo. Naravno, tada nisam mogao ni da zamisljam kakvu su oni »mrežu« kurirskih veza »pleli«, preko ovakvih punktova, koje su organizovali i pripremali na teritoriji opštine Blace i šire na Topličkom području.

Kada se sada prisećam, tih dana i toga rada, čovek ne može da se otme utisku daje to bio vrlo delikatan posao. Taj rad je zahtevao dobro proučavanje ljudi sa kojima se stupa u kontakt, ocenu njihovih mogućnosti, šta mogu pružiti pokretu i naravno, odlučnost u radu. Jer, bez obzira na sve, uvek je moglo da dođe do kidanja uspostavljenih veza a time i do provale uspostavljene organizacije.

Moja kuća se nalazi u selu Trbunje. Osamljena, na kosi sa koje se pruža odličan pregled na padinu prema selu i dalje prema Blacu. Sa druge strane su voćnjaci a na njih se nadovezuje šuma koja pruža mogućnost da se prikriveno priđe kući, a po potrebi, iz nje, neopaženo i umakne. Ovo napominjem radi toga što smo tokom rata, dosta puta, tako i radili, kada je to nalagala određena situacija. Održavajući vezu između punktova u opštini Blace, i šire na teritoriji Toplice, primetio sam da su naši drugovi za punktove odabirali kuće koje su mogle da pruže gotovo sve pogodnosti za prikriven rad, odmor, osmatranje, neprimetan prilaz i odlazak, kao što je to bio slučaj i sa mojo kućom. Toplički kraj, po ovom pitanju, ima tradicionalnog iskustva, u pružanju otpora neprijatelju, iz prethodnih ratova. Smatram daje ova osobenost našega kraja, gde su i sama naselja rastresito podizana, dobro planirana i korišćena od strane partijskih radnika koji su ovde radili u predratnom periodu a pogotovo u ratu.

Upravo iz poznatih istorijskih činjenica, da se toplički narod teško mirio sa okupacijom, neprijatelj je blagovremeno preuzeo sve mere da Toplicu održi mirnu. Odmah posle okupacije u Blacu ostaje jak garnizon nemačkih vojnika koji svakodnevno kontrolisu celu teritoriju a naročito istočne padine Kopaonika i južne padine Jastrepca. Ubrzo se po okupaciji formira »poljska straža«. To je u svemu žandarmerija bivše Jugoslavije, samo sada u službi okupatora. Ona preuzima održavanje reda i naročito prati rad naprednih ljudi. Naravno, njima je to bilo moguće jer su imali sačuvane arhive a i žandarmi su bili isti. Pored njih, već septembra meseca 1941. godine Košta Pečanac na teritoriji opštine Blace formira četiri četnička odreda, na čije čelo pored ostalih postavlja i dva zloglasna popa: Miku koji dobija naziv »vojvoda Jastrebački« i Iliju koji dobija naziv »vojvoda Kaljajski«.

Otpočeo je intezivan rad okupatora i njegovih slугу. Sve njihove aktivnosti manifestovane su javno s ciljem da se narod pridobjije, uplaši, slomi volja za otporom i veže za četnički pokret. U takvim uslovima bilo je otežano raditi. Pa ipak, naši su ljudi brzo došli do saznanja prave istine na osnovu koje su se i opredeljivali. Tako već 1941. godine imamo slobodnu teritoriju u rejonu koji zahvata pravac Blace - Beloljin - Mala Plana - Jastrebac i dobar deo Dobričkog kraja. Ova teritorija sem povremenih upada neprijatelja, ostaje slobodna do kraja rata. Na drugoj strani puta Blace - Beloljin - Kuršumlija prema Kopaoniku, teritorija je bila više četnička, na kojoj su radili naši »punktovi«, obavljajući poslove održavanja veze između »punktova« i sa jedinicama, prihvatanje partijskih radnika »terenaca«, njihov smeštaj i obezbeđenje, izviđanje i prikupljanje podataka. O neprijatelju i dostavljanje istih našim partijskim radnicima ili jedinicama ili jednima ili drugima, smeštaj i čuvan je ranjenika iz jedinica i njihovo sanitetsko zbrinjavanje i slično.

Ti naši »punktovi« bili su neka vrsta baza partijskih radnika, partizanskih grupa pa i delova jedinica. Svi su u njima nalazili oslonac, obaveštenje o vezi kuda da se poteče, gde se nalazi koji od partijskih radnika, gde je otisla partizanska jedinica, četa ili odred. Punktovi su bili neka vrsta partizanskih pošta, preko kojih su dobijana obaveštenja gde je ko, kuda poći da bi se išlo bezbedno, kome se javiti i sa kojim ugovorenim znakom raspoznavanja i slično.

Punktovi su bili, kako rekoh, neka vrsta tajnih partizanskih pošta. U njih su se slivali razni podaci koji su dobijani kao usmene ili pismene poruke i odakle su prenošene na naznačena mesta, partijskim rukovodstvima ili jedinicama, direktno na određene adrese ili posredno preko punktova, što je zavisilo od situacije.

Rad je u punktovima bio intezivan. To je zapravo jedna vrsta stalnog dežurstva, danju i noću, sa frekvencijom prenosa podataka bez utvrđenoga reda. Moralo se ići tamo gde je, i kada je to, zahtevala situacija bez obzira na doba dana 1 noći. U prenosu poruka dovijali smo se na različite načine. Sve je rađeno u tajnosti. Izbegavali smo da ponavljamo postupke koji bi mogli da otkriju našu aktivnost. Isto tako, težili smo, što je moguće više da menjamo pravac kretanja u odlasku i povratku. Naravno, najteže je bilo kada su na terenu bile prisutne jake neprijateljske snage.

Šećam se, jednom prilikom trebalo je preneti pismenu poruku iz Trbunia u selo Grgure. Teritorija je bila posednuta od Bugara i četnika. Poruku je trebalo predati hitno. Nakon razmišljanja, iako je bilo dosta rizično, odlučili smo da poruku posaljemo po momu desetogodišnjem sinu. Poruka je stavljena u dečji opanak. Da bi se i dečje kretanje prikrilo, kamufliralo, morao je da tera goveda, kao da će sa njima na pašu. Poruka je uručena na vreme na određeno mesto. Kad sada razmišljam o tom postupku, čini mi se daje to nestvarno. Igrati se dečjim životom, bilo je rizično. No, takvi su bili uslovi, to je zahtevalo opredelenje, tako je moralno da bude.

Najteže je bilo kada je poruku trebalo predati u partizansku jedinicu, odred ili četu, za koje smo najčešće znali samo rejone u kojima se nalaze. U tim slučajevima, ako se ne ide preko najbližeg punkta do određene jedinice, a takvih je slučajeva bilo često, onda se pošta ostavlja na unapred ugovorena mesta. U Jastrepču bila čuvena »šuplja bukvica«, ili kod »belog kamena«, usamljenog drveta kraj izvora i slično.

Ulazak u sela, pa i kada se radilo o selima na slobodnoj teritoriji, vršili smo obazrivo uz prethodno dobro osmatranje. Ispitivali bi prilaze i okolinu sela. Raspitivali smo se preko meštana, naročito preko dece, čobana. Ta obaveštenja su redovno bila i najpouzdanija u odgovorima.

Naš rad u ovom kraju, mislim da su to uslovi nalagali, ne može da se kaže da je bio samo rad po vezi. Bilo je tu više aktivnosti i sve je zavisilo od situacije i momentalnih potreba. Morala se podjednako dobro obavljati kurirska služba i obaveštajni rad. Naši uslovi su pokazali da kurir ne može da bude dobar ako istovremeno nije i dobar izviđač, obaveštajac, da bi uspešno obavljao aktivnosti

koje su nametali uslovi, političko delovanje, prilagođavanje ljudima, njihovo oenjivanje odnosno pracenje njihovog raspoloženja i slično. U stvari kurir je trebalo, obavljajući svoju dužnost, da zapaža i sve promene na teritoriji gde se kretao i kod ljudi sa kojima je kontaktirao. Prelazeći preko teritorije neprijatelja, on pažljivo prati sve promene, aktivnosti neprijatelja, što je od neobične važnosti za rukovodjenje i komandovanje.

Sećam se leta 1942. godine, kada su kod mene upućena dva kurira iz topličkog odreda, koji se nakon povlačenja u prolećnoj ofanzivi, koju su preduzeli Bugari, Ijotićevcu, žandarmi i četnici sa Jastrepca, nalazio na Goliji, a delom ostao na Jastrepcu po grupama. Dobio sam zadatak da izvidim rejon Velikog Jastrepcu i sela u podnožju, te da javim postoje li mogućnosti za povratak odreda. Zadatak sam izvršio uz pomoć druga iz punkta s. Pridvorica. Odgovor je bio pozitivan. Kurire sam otpratio na planinu zapadno od sela Rašice, odakle su samostalno nastavili put za odred. Na rastanku sam im rekao: »To vam je put, držite se njega, ali se uvek krećite pored njega. Videli ste, tako smo došli i dovode.« Ovakav način kretanja, sem kada smo bili potpuno sigurni u bezbednost, bilo je redovno. Stvarno, ono je često bilo nešto sporije no kada bi se kretali putem, ali je zato bilo sigurnije.

Kretanje kurira od punkta do punkta, bila je redovna kurirska veza. Najčešće, kuriri su znali jedan do dva punkta, sa kojima su održavali vezu. Ovakva ograničenost bila je pre svega nužna iz bezbednosnih razloga, što je bilo potpuno opravdano. Naši uslovi su pokazali, da provala nije bilo i da neprijatelj za čitavo vreme rata nije mogao da uđe u »mrežu«. Celu mrežu punktova znala su partijска rukovodstva na teritoriji a delom i rukovodstva odreda.

Upućivanje kurira, van utvrđenog kretanja i zaduženja za održavanje veze, činjeno je izuzetno, onda kada je to nametala situacija, najčešće kada je trebalo dobiti u vremenu. U takvim slučajevima više puta sam prenosi pismene ili usmene poruke za Dragušu, Konjušu, Rastovnicu i druga mesta. Najčešće je upućivao Ilija Jovanović - Blažo, Radoš Jovanović - Selja i drugi članovi komiteta.

Mreža punktova veze, i drugih potreba, na teritoriji jastrebačkog sreza, bila je dosta razgranata. Da pomenem samo neke: u selu Grgure u kome su bili aktivni Jovanovići, u selu Tmava - Matići i Popovići, u Blacama - Milosav Dimitrijević, Svetozar Savić - Toza i Arandeo Simić, a u selu Kaševar - učitelj Milošević, u Čungulji Milan Šaštić i dr.

Naš pokret je ponikao iz naroda i oslanjao se masovno na narod. Mislim da je suština naših uspeha, koje smo ostvarivali na ovoj teritoriji, baš u toj činjenici. Ilustracije radi navešću samo primer ranjenog partizana Ivana Slovenca, koji je nakon 45 dana provedenih u zemunici, prenet u kuću Dragoja Burgića kome je brat poginuo u četnicima. Isti drug je u toku lečenja premeštan u nekoliko kuća u Trbunju i Kaževaru. Ljudima smo se obraćali neposredno, da pomognu ranjeniku što je prihvaćano. Iako je lečenje trajalo dosta dugo, tajna je sačuvana. Ivan je izlečen i upućen u odred. Ili slučaj doktora Zerajića kome smo se obraćali za ukazivanje pomoći ranjenim partizanima radi kojih je iz Blaca dolazio u Trbunje. Ili apotekar Tihomir Slović koji je uvek davao sanitetski materijal a nije naplaćivao.

U bivšoj jugoslovenskoj vojsci završio sam kurs radio-telegrafije. Moj rad na terenu, bez obzira na sve preduzete mere i opreznosti, počeo je da biva sumnjiv četnicima iz moga sela. Prepostavljali smo da je o mojoj aktivnosti obavešten i vojvoda - kapetan Durković, koji je imao štab u s. Rašica. Da napomenem, da su u ovo vreme (1943), četnici masovno počeli da mobilisu mlade ljude i omladinu. Tu njihovu aktivnost trebalo je sprečiti. Najbolja agitacija za odvraćanje ljudi i omladine od četnika, bila je udar partizana po njima. Pored ostalih preduzeti mera i moje upućivanje u četnike trebalo je da doprine našem uspehu. Odluku za odlazak saopštio mi je, Trajko Jovanović - Josif, sekretar sreskog ko-

miteta partije. Cilj je bio, da izvidim raspored četnika kapetana Đurkovića, koji je pokriva oву teritoriju, i da se, po mogućnosti, što pre vratim te na taj način otklonim eventualne sumnje, koje smo prepostavljali da postoje, oko mene i moje kuće, o saradnji sa partizanima.

Naravno, nije mi bilo lako. Ali situacija je zahtevala takav postupak. Opremio sam se i pošao u s. Rašica. Na prilazu u selo zaustavila me je četnička straža. Posle pozdrava i predstavljanja, zamolio sam da me prijave vojvodi, kapetanu Đurkoviću. Nakon izvesnog vremena odobrenje je stiglo. Poveli su me u poljski logor duboko u šumi. Za stolom je sedeо kapetan Đurković sa desetak četnika. Prišao sam pravim vojničkim korakom i raportirao: »Gospodine kapetane, redov Miro Savić, javljam se na službu u vašu brigadu«. Odobrio mije da stanem »na mestu voljno« i upitao u kom sam rodu služio. Odgovorio sam, posebno naglašavajući da sam radio-telegrafista. Pošto me je saslušao, rekao je da tako rade pravi Srbi i da četnički pokret računa na hrabre Topličane. Naglasio je da za specijalnošću radio-telegrafiste još nema potrebe. Uskoro treba da dobiju radio-stанице i da će me, kada stignu, naknadno pozvati. »Kako vi naredite, gospodine kapetane«, odgovorio sam i zamolio da mi odobri bar da obidem neku četničku »braću« iz moga sela. Odobrio je i dodao »budi spremam na naš poziv, dovidešnja«. Bio sam srećan, sumnja na mene je otklonjena, a obilazeći logor, uočio sam sve najhitnije u rasporedu četnika.

Dvadeset osmog avgusta dve brigade četnika u rejonu s. Rašica bile su razbijene od naših snaga koje, da napomenem, nisu imale gotovo nikakvih gubitaka. Bez obzira što su četnici u ovom kraju bili prisutni i dalje, u znatnom broju, meni se čini, daje ovo bio početak njihovog kraja. Partizanske jedinice sve češće dolaze na ovu teritoriju, sve veći broj, naročito omladine, odlazi u partizanske jedinice ili se opredeljuje za NOP.

Blagovremeno organizovanje punktova po selima Toplice, predstavljalo je osnovu organizacije veza na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji. Pred kraj 1943. i početkom 1944. godine, formirane su komande mesta po selima i područjima, koje su sve više preuzimale i organizovale službu veze u celini. Rad drugova iz punktova se na oslobođenoj teritoriji postepeno »gasio«, ali se aktivnosti nisu otkrivale i oni su bili uvek u gotovosti: ako zatreba da budu aktivirani, da otpočnu održavanje veza za potrebe jedinica, partijskih rukovodstava i sl. Ovakvi uslovi i potreba rada u punktovima, učinili su daje dosta drugova, pa i čitavih porodica, u našem kraju, ostalo gotovo anonimno i posle rata. I danas kada se sa njima razgovara, smatraju da nisu učinili ništa izuzetno. Bila je to njihova dužnost prema domovini. I kažu, ako zatreba, opet računajte na nas.

Miro Savić

OD KURIRA DO ČLANA OKRUŽNOG KOMITETA

Babički partizanski odred, od prvih dana ustanka, imao je neposredne veze sa Okružnim komitetom u Leskovcu i sa Jablaničkim i Kukavičkim partizanskim odredom.

Ove veze održavane su kuririma. Kuriri su prenosili poštu, propagandni materijal i raznu opremu za potrebe odreda. Kurirske veze između odreda i Okružnog komiteta bile su sinhronizovane. Kuriri su u povratku nosili poštu, ne samo

u svoj odred, već i u druge odrede, ili u Okružni komitet. Takođe, sinhronizovanom razmenom pošte i informacija o stanju kod pojedinih odreda i teritoriji, gde su odredi locirani, izveden je zajednički napad na Vlasotince. To je bilo prvo uspešno sadejstvo, zahvaljujući, pre svega, dobro organizovanoj vezi.

Kuriri su bili odabrani, hrabri i snalažljivi borci. To su bili ljudi koji su poznali teritoriju, pravce kretanja i saradnike - ilegalce, od kojih su dobijali informacije o stanju na pravcu njihovog kretanja. Oni su prikupljali podatke o kretanju neprijatelja, o raspoloženju naroda. Preko njih smo dobijali materijalnu pomoć, odeću, obuću, hranu i drugu pomoć od naroda. Od Okružnog komiteta iz Leskovca, pored ostalog, dobijali smo i propagandni materijal.

Babički partizanski odred imao je i posebne kurirske veze sa svojim četama. Jedna četa odreda bila je, krajem 1941. godine, locirana u s. Donji Dušnik. Druga je bila raspoređena u Jasenovu, a treća u sedištu odreda, u manastiru Sv. Bogorodice. Kurirska veza između četa održavana je svakodnevno, ne samo na pomenutim lokacijama već i kada je vršena promena mesta lokacije.

Pored toga, odred je imao organizovanu kurirsку vezu i sa većim brojem sela u kojima smo imali ilegalce i pomoćne, seoske desetine.

Prilikom napada na most, na Moravi, kod s. Manojlovca, februara 1942. godine, zahvaljujući solidno organizovanim kurirskim vezama, napad je sinhronizovan sa pomoćnim desetinama. U tom napadu učestvovale su, pored odreda, i pomoćne, seoske desetine iz sela udaljenih preko 10 km od objekta napada. U napad su bile uključene, pored ostalih, i mesne desetine iz s. Prečenjevca, Dupljana (današnjeg Živko va) i, manje ili više, svih sela blizu objekta napada na desnoj obali Morave.

Interesantno je napomenuti da smo mi imali skoro u svakom selu punkt, preko koga su nas ljudi obaveštavali o svemu onome što čuju. U kasnijim fazama narodnooslobodilačkog rata, preko tih punktova, preko narodnooslobodilačkih odbora, dobijali smo izveštaje o svemu što se zbiva na njihovom terenu. Čak smo dobijali i dnevne izveštaje ako su bili od posebnog značaja. Informacije nam je davao svaki naš čovek, svaki rodoljub. Tako su ljudi bili vaspitavani, takva je bila situacija na teritoriji Babičkog partizanskog odreda, a takođe i na teritoriji Jablaničkog partizanskog odreda, u Pustoj Reci i skoro u svim mestima na jugu Srbije.

Radeći tako, nismo dozvolili da nas neprijatelj iznenadi. Bilo je slučajeva da neprijatelj upadne u pojedinu selu, da ih blokira i vrši odmazdu. Međutim, nije se moglo dogoditi da oni vrše šire blokade. Sva mesta u blizoj ili daljoj okolini obaveštavana su o pokretu neprijatelja, pa su ljudi bili spremni za organizovan otpor i druge postupke.

Treba napomenuti i to daje vezu Jablaničkog partizanskog odreda iz Puste Reke bila skoro neprekidna sa Crnom Travom i sa odredima na tom terenu, među kojima je bio Drugi južnomoravski partizanski odred.

Između odreda na jugu Srbije i njih sa Okružnim komitetima u Leskovcu i Vranju, za vezu su korišćeni, dobro uvežbani kuriri, koji, sem kurirskih obaveza, druge obaveze nisu ni imali. Pošto su Pusta Reka i Crna Trava međusobno dosta udaljene, ti kuriri su imali svoje punktove na Moravi i preko Morave. Preko tih punktova uvek su mogli dobiti obaveštenja o situaciju, jer je postojala mogućnost da oni upadnu u neku težu situaciju, što se ponekad i dešavalo.

Te veze su bile dobre a kuriri vešti. Oni su morali da pređu komunikaciju Beograd - Skoplje, prugu Beograd - Skoplje i da najčešće pregaze Moravu. Tu je bilo mostova koje neprijatelj nije obezbedivao, pa su ih kuriri, kad je to bilo moguće, koristili.

Bilo je slučajeva da su pojedinici sa dužnosti kurira išli na dužnost sekretara komiteta. Takav je bio slučaj sa Stankom Magaškim, koji je bio kurir Jablaničkog partizanskog odreda, a sa te dužnosti, 1944. godine, otiašao je na dužnost sekretara komiteta.

Istakao bih daje Okružni komitet KPJ imao posebne ljudе koji su održavali vezu sa punktom gde je radila tehnika Okružnog komiteta, odnosno sreskih ko-

miteta. Tehnika Okružnog komiteta za Leskovac bila je locirana na terenu Puste Reke. Ona je najduže ostala u selu Plavcu i nikad nije otkrivena. Samo jedan čovek je znao gde se ta kuća nalazi i šta je u toj kući. Pošto su tu hvatane i vesti preko radija, one su odmah umnožavane, i, najmanje jednom sedmično, dostavljane kome treba. Tako smo u roku od dva dana mogli dobiti vesti o zbivanjima na istočnom i na zapadnom frontu i vesti o događajima u Jugoslaviji. Kuriri su obično uzimali materijal i odnosili ga do određenih punktova. Odatle su ga raznosiли drugi kuriri u različite pravce. Ta veza bila je veoma značajna za pokret u cei ini.

U tehnički Okružnog komiteta vršeno je umnožavanje Istorije SKPb, odluka Drugog zasedanja AVNOJ-a i drugi materijali različite namene.

Kada je formiran Operativni štab, u proleće 1944. godine, tada su uspostavljene i radio-veze, jer je štab imao radio-stanicu i održavao je vezu sa svim jedinicama I. i 2. južnomoravskog partizanskog odreda. Tada je na naš teren došao Petar Stambolić, kao komandant Glavnog štaba za Srbiju. Radio-stanice su bile dobijene od saveznika. Međutim, kuriri su nam i dalje bili glavna veza u svim pravcima i na svim nivoima.

Hteo bih da kažem nešto o području Jablaniće, gde sam boravio od proleća 1944. kao član Okružnog komiteta KPJ. Mi smo, u jesen 1943. imali komande mesta i komande područja, kao vojno-pozadinske vlasti. Komande mesta su imale svoju stražu, komande područja takođe, koja je najduže bila locirana u s. Vujanovo. Komanda područja se brinula o odevanju vojske, mobilizaciji ljudstva na slobodnoj teritoriji i dr. između komandi mesta i područja je uspostavljena žična veza. Ta veza bila je značajan događaj. Ali kurirskih se veza nismo odrekli sve do završetka rata. Kad je u Glavni štab za Srbiju došao za komandanta Koča Popović, došli su i drugovi: Sreten Žujović, Rato Dugonjić i drugi, kao članovi Vrhovnog štaba, odnosno došao je skoro ceo Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju. Tada je uspostavljena i prva radio-veza sa Vrhovnim štabom NOV i POJ.

Jednom sam bio kurir i rekao sam da ne bih želio više nikad to biti. Naime, 19. novembra 1941. godine, poslat sam iz Babičkog partizanskog odreda da odnesem poštu u Jablanički partizanski odred. Hteli su me na taj način proveriti da li, pored ostalog, mogu biti primljen u članstvo KPJ. Tada sam bio kandidat za člana KPJ. Pošto nisam poznavao put, dodeljen mi je jedan drug (Sokolović iz Vlasotinaca). Međutim, kako smo kasno krenuli iz odreda, u rejon Leskovca, stigli smo dockan noću. Oko s. Mllanova zalutali smo, nismo znali gde smo. Stali smo pred jednom kućom u nameri da pitamo koje je to selo. Iz kuće je izašao neki čovek, ušao u štalu i odande počeo da puca preko naših glava, vičući:

- Predajte se!

Ja sam mom pratiocu predložio da bežimo, ali on se uplašio i nije htio da beži - predao se seljaku, dok sam ja pobegao. Pošto se ustanovilo da smo partizani, mene su pozvali da se vratim. Nisam im poverovao i nastavim put prema drugom selu. Kasnije sam saznao da je to s. Cernice. Kad sam došao blizu tog sela, čuo sam lavež pasa i neku buku. U stvari, u selu su bili Nemci, sa poznatim zlikovcem Keningom, koji je počinio zločin u Kragujevcu. Hteo je da to isto učini i u Lebanu, ali je u toj borbi, kod Lebana, poginuo.

Pošto nisam znao gde se nalazim, a bilo je hladno i padao je i sneg, popeo sam se na jedno drvo i tu ostao do svanača. Kada je svanulo, vidim nailazi jedan čovek sa puškom i petokrakom na kapi. Sišao sam sa drveta i objasnio mu ko sam i što želim. On me je dobro prihvatio, nahranio i dao mi vezu sa Žikom Petrovićem iz s. Petrovac, koji-me je nakon toga povezao sa Jablaničkim partizanskim odredom. Sa ovim odredom razmenio sam poštu i vratio se u Babički partizanski odred.

Kao član Okružnog komiteta boravio sam, u prvoj polovini 1944. godine, mnogo na terenu Toplice. I ovde smo vezu organizovali, uglavnom, pomoću kurira. Jedan od naših sekretara održavao je vezu između nas, Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba za Srbiju, koji se u to vreme nalazio u Beogradu. Kanal veze išao je preko Prokuplja, ali je ponekada ta veza znala i da zataji. Kuriri nisu uvek,

u određeno vreme, na određenom mestu, očekivani i ostajali smo bez veze. Radi toga sam, po nalogu Petra Stambolića, morao intervenisati. Sekretar komiteta, Akademac, smenjen je sa dužnosti, pošto je neodgovorno shvatio tako važan zadatak.

Interesantno je da su veze često isle preko sekretara Okružnog komiteta. Meni su poznate veze koje su imali Milija Radovanović i Rista Antunović, dok su bili sekretari Okružnih komiteta. Oni su dobijali sve informacije i direktive i slali ih kome treba, a da širi krug ne zna gde su punktovi, kojim kanalima se vrši razmena poruka i ko su ljudi koji su uključeni u taj sistem veza.

Milorad Veljković

PUNKT I BAZA U POPINCIMA

Stari Čeda Čubrilo, iz Popinaca, spadao je u imućnije i ugledne seoske domaće. Visok, mršav, skroman, strogi pravičan. Bio je veliki patriota, što je vidno ispoljavao još za vreme prvog svetskog rata kada je srpska vojska, potukavši Austrijance, prodrla u Srem. Iako je tada bio maloletan Čeda je sa nekolicinom mladića, oduševljeno dočekao srpske vojнике i bezrezervno im se stavio na raspolaganje i uslugu...

Nije trpio nerad i nepravdu, ali nikada nije podigao glas, niti je psovao. Jedine psovke su mu bile: »Sveto ti tvoje!«, »Apostola ti tvoga!«. Istina, čika Čeda nije verovao ni u apostole, ni u svece, ali ih je samo u psovskama, na ovaj način, »prizivao«. Njegova baba Jeca i snaha Leksa bile su mu veliki saradnici i drugovi u svakom poslu, kako u domaćinstvu i kući, tako i na njivi.

Čika Čeda je voleo red u kući, pa je to i od svojih ukućana tražio i u tome nije bilo nikakvih izuzetaka. Tako je živeo i radio do drugog svetskog rata.

Fašiste je dočekao prkosno. Položaj njegove kuće u selu bio je tako reči idealan. Ona je bila u »šoru« na onoj strani, odakle ga fašisti, kroz baštu, nisu mogli iznenaditi. Izlaz iz baštice bio je povezan sa seoskim grobljem, a preko njega se odmah, preko uskog seoskog puta, uranjalo u veliki seoski atar koji je obično bio zasejan kukuruzom. Zbog toga je njegova kuća bila idealna za neopaženi ulaz i izlaz i pogodan punkt za smeštaj ilegalaca i održavanje raznovrsnih ilegalnih veza.

Najstariji čika Čedin sin Pavle, bio je jedan od organizatora ustanka u selu, njegova kuća je ubrzo postala jedan od glavnih punktova u kome su našli utočište mnogi ilegalci, borci NOV i partizanski rukovodiovi. Njegova kuća je to bila sve do kraja rata. U njoj je jedno vreme bila smeštена i prva partizanska radio-stanica, zatim grupa političkih rukovodilaca koja se spremala za prelazak u Srbiju 1943. (u njoj su bili Ljubičić, Sofijanić, Drlijević i drugi) kao i Engleska vojna misija pri Glavnom štabu Vojvodine.

Čiša Čeda je kao pravi domaćin, umeo da rasporedi svoje ukućane, kojih nije bilo malo - ravno 11 (od njih 5 momaka i 3 devojke). Trebalo je znači, svaki dan praviti raspored rada - jedni da obrađuju njive, a drugi da rade u kući i baštici s povećanom energijom i novim dužnostima, među kojima su bile i kopanje baza, čuvanje straže, spremanje većih količina jela, više pranja i peglanja, jer je gostiju-partizana uvek bilo. To je bivalo sve složenije kad su svih pet momaka (Pavle, Aca, Sava, Rada, Boško) postepeno odlazili u narodnooslobodilačku vojsku. Tada se za devojke udvostručio rad.

Na širokom dvorišnom placu, sa više sporednih zgrada, napravljeno je nekoliko baza i nije se nijednom desilo da fašisti iznenade njegove goste - parti-

zane. Svaki je na vreme bio sklonjen u bazu. Ali pri tome je postojalo pravilo da jedna grupa ne zna u koju je bazu smeštena druga grupa, niti u kom je pravcu i na kom je mestu ta druga, treća ili četvrta baza. U tom pogledu je pravilo konspiracije besprekorno funkcionalo.

Svojoj babi Jelici i snahi Leksi govorio je: »Pazite, kad imamo puno partizana morate i dosta hrane spremiti. Oni uvek moraju biti domaćinski dočekani«. One su tu »direktivu« za sve vreme rata poštovale i do kraja sprovodile. Prostodušno i otvorena srca govorile su borcima: »Deco, samo se dobro najedite«. I dok bi se partizani odmarali, one su činile svoje - prale ih, sušile, krpile i pripremale za nove napore.

Milenko Bojić

RAZVOJ VEZE U 1. VOJVODANSKOJ BRIGADI (18. PROLETERSKA)

Prva vojvodanska brigada formirana je 11. aprila 1943. godine u selu Brđani, u istočnoj Bosni.

Pre i posle formiranja brigade, veza između bataljona od kojih je formirana, veza brigade sa drugim jedinicama i sa vojno-teritorijalnim i političkim organima u Sremu i u istočnoj Bosni, uglavnom se održavala ličnim kontaktom i preko kurira (pešaka i konjanika).

Širina teritorije na kojoj je brigada manevrisala i sporost, a često i nesigurnost veze preko kurira, zahtevali su bržu i sigurniju vezu.

U drugoj polovini septembra 1943. godine 1. vojvodanska brigada bila je razmeštena na teritoriji Birča, u istočnoj Bosni. Dok su borci odmarali i sredivali opremu i naoružanje, veći deo rukovodećeg kadra je bio na raznim kursevima.

Po naređenju štaba 1. vojvodanske brigade, organizovan je prvi kurs za telefoniste. Na kurs je trebalo da se upute borci za jedinice za vezu ali prvenstveno oni koji su bili članovi KPJ i SKOJ-a. Na kurs je stiglo 12. drugova a pridodate su još tri drugarice. Razmešteni smo bili na teritoriji sela Dukić i Mrkajići (Birč). Kurs je trajao 5 dana. Sećam se ovih drugova i drugarica, i kursa na kome sam i ja bio: Jelke Zrnić Dimitrov, Jele Lukašić Simić, Dušana Sarajlića, Save Sarića, Silvestra Silvija, Paje Miloševića, Savete Miražić i Gavre Mijatovića.

Kurs je otvorio Ljubiša Urošević, tada načelnik štaba 16. udarne divizije. On je ukazao na značaj veze za komandovanje jedinicama i naglasio šta od nas vezista očekuje. Potom je rekao da ćemo uskoro dobiti od saveznika sredstva veze, koja treba dobro znati koristiti i da ćemo baš mi biti jezgro budućih jedinica veze. Na kraju je Urošević, pokazajući na sredstva koja su se nalazila na travi pod jednom šljivom (telefonska centrala nemačkog porekla, 2 telefonska aparata nemačkog porekla i jedan telefonski aparat »erikson« fransuskog porekla, 2 motalice, 4 kalema sa poljsko-telefonskim kablom, 5 zemljovoda, 1 viljuška za nabacivanje kabla, 2 pijuka sikerice i 5 suvonalivajućih elemenata upitao prisutne: »Ko hoće od prisutnih da izdaje i da pokaže šta zna i ume na ovim sredstvima«.

Izašao je Paja Milošević. Ispričao je što je znao i uključio telefon u centralu. Zatim se Ljubiša obrati meni. Pitao je kako se zovem, gde sam i koje godine služio vojsku u bivšoj vojsci i naredi mi da opišem i uključim raspoloživa sredstva. Izvršio sam naređenje. Urošević se tada obrati grupi: »Evo, drugovi i drugarice, čuli ste i videli šta je Bora uradio. Bora će biti komandir vašeg voda za vezu i vodiće ovaj kurs. Ono što on zna, i sva korisna znanja vas ostalih, svi da naučite, i to što pre«.

Još istog dana svi u vodu smo znali dobro opisati raspoloživa sredstva i opremu, pojedine delove na telefonskom aparatu i telefonskoj centrali, uključiti se i javiti jednožilnim poljsko-telefonskim kablom i zemljovodom i priključiti se dvožilnim kablom.

Sutradan smo formirali centar veze i dva telefonsko-linijska odeljenja. Pošto smo naučili šta ko u odeljenju treba da radi, pređosmo na pružanje poljske linije u dva pravca. U toku rada naide načelnik štaba 1. vovodanske brigade Milet Đukić. Kad mu omogućimo da se javi našim telefonom telefonskoj centrali i kad je od centrale dobio drugog učesnika, zadovoljan našim radom objasni nam kakav treba da izgleda dnevnik rada pri telefonskoj centrali i telefonskoj stanici, šta su tajni nazivi stanica i koje termine treba uzimati za tajne nazive, kojih se moramo strogo pridržavati. Potom je naredio da svaki od nas u vodu mora znati dužnosti šefa telefonske centrale i telefonske stanice, dužnosti komandira odeljenja kao i dužnosti svakoga u odeljenju. Pohvalio nas je pozdravio i otišao.

Svaki od nas je uvežbavao da u što kraćem vremenu pozove učesnika i da se što brže javi telefonskoj centrali i drugom učesniku, izključivo primenom tajnog naziva i izbegavajući nepotreban razgovor.

Drug koji je bio u telefonskoj centrali javi da je stigao ručak. Pošto je bilo već 15.00 časova, a doručka nije bilo svi osetismo želju za hranom. Pristupili smo odmah kupljenju linije jer smo žeeli brzo stići do telefonske centrale, gde nas je čekao ručak. Drugarica Jela i Sava podeliše ručak: parče proje, dva barena krompira i 10 do 15 komada šljiva i krušaka. Rekoše daje drug iz krojačke radionice, gde smo se snabdevali hranom, rekao da sutra ne čekamo od njih hrani, već da se povežemo sa članom odbora u selu Dukići, preko koga ćemo sami sebi obezbediti hrani. U poverenju su nam rekli daje drug Milet naredio krojačkoj radionici da za veziste sašiju jednake titovke-kape, bez uzimanja mere, na koje treba da prenesemo svoje petokrake. Čije su petokrake dotrajale, drugarice ima da izvezu ili izrežu nove od padobranskog platna crvene boje.

Zadovoljni što obuka napreduje vezisti su ručali brzo. Starešine su nas poхvalile. Dobićemo i nove titovke. Dok smo ručali, radost na licima budućih vezista bila je vidna, kao kod dece kada prime neki poklon. Zavijaju cigare od duvana »krdže« i »bajinca«. Pušimo, analiziramo današnji rad i dogovaramo se šta ćemo sutra raditi. Sutra do podne drugarice idu da operu svoje kose, svoj veš i od svih nas maramice. Uz put imaju da svrate do krojačke radionice, kod druge Laze, i da uzmu kape ako su gotove (Laza Sašić je bio upravnik krojačke radnje). Tri druga idu u ekonomsku akciju za nabavku hrane, (jedan od njih je Duško Sarajlić koji ima poznanika seljaka iz Kuzmina, magacionera pri bolnici, i veruje da će dobiti malo soli, koji sapun za drugarice, čarape, a možda i koju konzervu, jer prošlu noć su saveznici spustili padobrancu opremu, hrani i municiju. Dva druga, Odža i Brka, odlaze u jednu mahalu gde su čuli da ima kovač, da naprave još zemljovoda i da naoštire i naglave tri sikirice i dva ašovčića, jer nam je to potrebno za ukopavanje i maskiranje aparata i linije. Ostalih sedam drugova ocistite opremu, premotati, izmeriti i izolovati kabao izolir-trakom, napraviti obrasce na stranicama dnevnika kakve je Milet skicirao, i napisati tajnih naziva tri vrste (planina, reka i gradova) da bi ih češće menjali. Po podne: pružanje linije, utvrđivanje, maskiranje, predaja i prijem depeša.

Dok smo se dogovorili i napravili raspored rada za sutrašnji dan i pade veće. Rasvete nema (niti sme svetla da bude). Iz doline, gde je bio kurs vojnih starešina, čuje se pesma: »Vojvodanske brigade idu najuriš napred...« a mi, da bi i oni čuli nas, spontano zapevamo: »Ala muku muće Nemci, podigli se Sremci, čuprije i ceste ruše ko da su bez duše«.

Topla jesenja noć. Ležimo na travi gde nema stenica, a bele vaši nisu tako agresivne. Pored mene leži Duško Sarajlić, i glasno misli: šta mu žena, čerka i sin rade u selu Kuzminu; kako će letinu skupiti, jer deca su još nejaka; brat mu je u nemackom zarobljeništvu, a u šoru svi mladi muškarci nisu kod kuće. Odža se seća svoga Belegiša i običaja da u ovo doba godine peča ribu na Dunavu. Stražar do ponoći je Sarić. Tiho pevuši, a potom psuje majku fašistima, jer na njih

ga podseti zvuk aviona koji se čuje u daljini, i završava glasno za sebe: »Bog vas majkin, švapski, Italijani su vam otkazali ljubav, nećete ni vi dugo, jer ni mi nismo više obični partizani, imamo čak jedinice veze«. Pesma je prestala, čuje se lavež pasa a iz pravca papreće mitraljez, jedinačna paljba, pa kratki rafal. Znači - naš je. Verovatno četnike ili fesaroše »miluje« u ovaj moćnoj tišini.

Krajem septembra 1943. godine 1. vojvodanska brigada u sastavu 16. udarne divizije, učestvuje u napadu na fašističko uporište Tuzla. Išla je cestom Lopare-Gornja Tuzla-Simin Han. Po izlasku iz sela Simin Han, negde na 4. kilometru sa desne strane ceste, u jednoj zgradbi od tvrdog materijala, smestio se štab brigade. Načelnik Mileta naredio da se odavde pruža linija do 2. bataljona a kako smo imali 5.600 metara kabla i telefonski aparat M-33, uključili smo dvožilni kabl. Linija do štaba 2. bataljona je brzo uspostavljena i kod jednog bunkera uključisemo drugi telefon. Odatle smo pružili liniju sa načelnikom Miletom, koji je otišao u 3. bataljon, dodatnim kablom, kojim su bili snabdeveni telefoni M-33. Od štaba 3. bataljona, gde se nalazio drug Milet, do štaba 4. bataljona kurir je brzo stizao, a štab 1. bataljona kao brigadna rezerva, bio je u neposrednoj blizini štaba 2. bataljona. Čete 1. bataljona su uvedene u borbu kada se borba prenella u sam grad. Načelnik Đukić je naredio: čim se Tuzla osloboди, da se vod za vezu snabde sredstvima i materijalom za vezu.

U Tuzli je vod za vezu obezbedio za sebe pet tovarnih konja sa samarima specijalno podešenim za prenos sredstava veze. U magacinu smo zatekli potpuno novu opremu i sredstva za vezu i prema transportnim mogućnostima maksimalno smo se opteretili i snabdели. Tada je vod za vezu imao 2 telefonske centrale MP-10, 12 telefonskih aparata M-33, 5 motalica, 25 kalemova na kojima je bilo oko 20 kilometara kabla i dve kutije sa po 15 komada suvonalivajućih elemenata. Sem opreme u vodu za vezu, u svakom bataljonu smo imali 2 telefona i 1 kalem dvožilnog kabla. Bilo je vezista koji su pored svog ličnog naoružanja puške, nosili i motalicu sa kalemom punim kabla i vodili konje sa samarom na kome se nalazio materijal i oprema za vezu.

Opremljeni »do zuba« vezisti su, odlazeći iz Tuzle - prošli pored lafteta, na kome se nalazilo telo poginulog druga LJubiše Uroševića, načelnika štaba 16. udarne divizije, koji nam je, sa blagim osmehom na licu, pre 12 dana otvarajući kurs za vezu, ukazao na važnost veze i kakvi nas zadaci očekuju. (Bili smo tužni, ali nam je njegov lik ostao u srcima, a zapamtili smo i njegov savet da treba što bolje da ovladamo sredstvima veze i držali smo ga se).

Dok smo se još nalazili u Tuzli, dođe jednom Arsa Mijović, član politodela 1. vojvodanske brigade. Sa njim je došao i jedan čovek u ustaškoj uniformi. Jeden kurir je za njim vodio osamarenog konja, a na samaru neke kutije u nepromočivom platnu. Arsa reče: »Boro, ovaj drug će biti u našoj brigadi radio-telegrafista i neka bude u tvom vodu«. U toku marša prema Brčkom, video sam u koloni još dva nepoznata lica, takođe u uniformi crne legije, jedan je imao i oficirске činove.

Kada sam upitao Čedu, obaveštajca naše brigade, ko su ovi - Čeda mi je odgovorio. »To su poverljivi ljudi, za njih ima iz Tuzle pismena garancija«.

Pridošlici se nije svjedelo kad sam mu naredio da sam vodi svog konja i da se brine o njegovoj ishrani. Pošto do tada u brigadi nismo imali radio-stanicu, niti je ko znao rukovati njom, to je pridošlica bio u povlašćenom položaju i taj položaj je pokušao zloupotrebiti. Žalio se drugovima i štabu što mora da vodi konja. Žalba mu nije uvažena, ali se i dalje hranio sa članovima štaba i spavao pod istim krovom. Pridošlica je brzo »opravdao« poverenje. Radio-karakteristike su od 16. divizije stigle i radio-veza je uspostavljena.

Pri napadu na Brčko, štab brigade se nalazio u rejonu sela Brke. »Naš« radio-telegrafista spava, jede i stalno sluša i kuca na radio-stanici. Pošto se komandno mesto 16. divizije nalazilo u selu Vukosavcima (vazdušne linije oko 7 kilometara) čujnost je bila preko očekivanja. Ali, kad god se Sveti Jankov, radio-telefonista u diviziji, prebací na zakazani talas u naše brigade - čuje snažne signale. Slušajući maio pažljivije, otkrio je otvoreni rad. Kroz tri dana tukla nas je

neprijateljeva avijaci ja, jedinice na levoj obali reke Save bile su napadnute iz garnizona Vinkovci, a napad na Brčko, nakon 18. dana borbe u okruženju, i uz veliki broj žrtava, bio je osuđen. Pridošlica je, kako su to govorili Sremci - upućen u bazu, a prva radio-veza je 1. vojvodanskoj brigadi nanelo težak udarac.

Od 19. oktobra do 7. novembra 1943. godine 1. vojvodanska brigada je zajedno sa drugim jedinicama, napadala na dobro utvrđeno i branjeno fašističko uporište Brčko. Tada je u 1. vojvodanskoj brigadi prvi put organizovana telefon-sko-linijska veza, a komandovanje, izveštavanje i sadejstvo obavljalo se na opšte zadovoljstvo svih rukovodilaca. Jedinice brigade su povezane poljsko-telefon-skom linijom koju je postavio i održavao vod za vezu. Veza je bila dobra i ne-prekidna.

Obzirom na dosadašnji način komandovanja, izveštavanja i sadejstva (a op-sada Brčkog trajala je 18 dana) vod za vezuje upotpunosti izvršio svoj zadatak.

Ugled jedinice veze, kako kod rukovodilaca tako i kod boraca, toliko se uz-digao, da su nas zvali »naši vezisti«, što je među vezistima još više razvilo osećaj odgovornosti pri izvršavanju zadataka.

Na radio-telegrafski kurs pri Glavnem štabu Vojvodine upućen sam 6. no-vembra 1943. godine. Tu sam ostao do završetka kursa. Dužnost komandira voda za vezu predao sam drugu Paji Miloševiću Odži. Kasnije je u 1. vojvodanskoj bri-gadi telefonsko-linijska veza u potpunosti organizovana 22. novembra 1943. go-dine, pri napadu na fašističko uporište u selu Grgurevcima i 15. januara 1944. godine pri drugom napadu na uporište u Tuzli. U ostalim borbama, telefonsko-linijska veza uglavnom je organizovana po osi veze, prateći bataljon na pravcu glavnog napada brigade.

Po završenom radio-telegrafovkom kursu, 10. januara 1944. godine, ospособ-ljeni radio-telegrafisti su vraćeni u svoje jedinice. Ja sam se vratio u 1. vojvođan-sku brigadu. Imao sam radio-stanicu SCR-284-a.

Od 12. januara 1944. godine 1. vojvodanska brigada je imala organizovanu radio-vezu sa 16. udarnom divizijom i sa 2. i 3. vojvodanskom brigadom, koje su se takođe nalazile u sastavu 16. divizije.

Brzina rada bila je 80 do 120 slova, odnosno brojeva, u minutu. Do juna me-seca 1944. godine rad se odvijao uglavnom ručnim generatorom, a vrlo retko se vršilo napajanje radio-stanice iz akumulatora. Sa upravnom radio-stanicom (di-vizijom) uglavnom se veza održavala u parne sate, dok su brigade međusobno održavale vezu u neparne sate. U zakazano vreme uključivali bismo radio-pri-jemnike i slušali upravnu radio-stanicu. Učesnici bi se javljali po utvrđenom redu, a ako depeše nije bilo posle kraćeg javljanja, rad bi se prekidao.

U toku borbe slušali smo stalno na kanalu cirkularne mreže. U pokretu, ra-dio-veza bi se održavala u zakazano vreme. Tada bi se radio-stanice fizički obezbedivale odelenjem boraca zavisno od situacije, čak vodom. Pored radio-stanice, bi bio komandant, komesar ili načelnik štaba. Radilo se i radiofonijom. Radio-veza se koristila najracionalnije moguće. Članovi štaba su licno brinuli o radu radio-stanice. Depeše su se obavezno šifrovale, beležio se datum i čas pred-aje, odnosno prijema. Šifrant je depešu zavodio u dnevnik, a na depešu su stav-ljali svoj paraf. Depeše su se spaljivale u prisustvu jednog člana štaba.

Šifra, koja je tada korišćena, uglavnom je sadržala brojeve. Dva broja-jedno slovo. Od tih brojeva su komponovane grupe od 5 do 6 brojeva, u jednom redu 10 grupa. Postoјao je ključ, koji se koristio za određeni broj dana, ili se češće me-njao. Ključ je imao jedan red sa 10 grupa, stavlja se ispod svakog reda u depeši i zbraja broj sa ključa sa brojem-grupom šifrovanih slova iz depeše. Dok se dešifrovanje vršilo oduzimanjem od grupe u depeši broja iz ključa.

U drugoj polovini 1944. godine, 12. korpus, u čijem sastavu su se nalazile 16. i 36. udarne divizije (od reke Bosne do Crne Gore i 6. lička divizija) krenuo je preko Romanije i Zelengore do Crne Gore. Odatle je, sa improvizovanog aerodroma ispod Durmitora otpremio avionima oko 1.100 teških ranjenika i iznemogli boraca. Posle toga korpus se vratio natrag preko Hercegovine tragom naših jedinica koje su se borile u petoj neprijateljskoj ofanzivi. U odlasku i povratku

prešao je cestu i prugu Višegrad-Sarajevo, forsirao reku Drinu, nastupao kroz Srbiju radi učešća u borbama za oslobođenje Beograda. Pre polaska na pomenuti vrlo naporni put, 1. vojvodanska brigada kao i ostale vojvodanske 2., 3. i 4. brigade - ostavila je (sakrila) sva tehnička sredstva veze. Rasterećeni konji su koštišeni za prenos teških ranjenika i iznemoglih boraca. Ostavljena je samo jedna radio-stanica, a veza na tom putu se održavala ličnim kontaktiranjem, preko kurira pešaka, a izuzetno i radio-stanicom.

Na putu za Crnu Goru, na Zelengori je poginuo vezista Sava Obradović i; sela Vrdnika. On je pri sakrivanju opreme sakrio i svoju gitaru, uz koju je, u časovima odmora, svojom pesmom razonodio i veselio svoje drugove u vodu zvezu, i drugove i drugarice koji su se nalazili pored nas. Pri izlasku iz doline reke Sutjeske poginuo nam je politički delegat voda Silvije Silvestar. Rođenje u Istru ostao je među Vojvodanima posle pete neprijateljeve ofanzive iz Dalmatinske brigade. Svojom skromnošću i druželjubivošću bio je omiljen među Sremcima. Toliko se saživeo sa našim mentalitetom daje često govorio: »Kad se završi ova prokleti rat, Sremci moraju upoznati Istru, a sa Sremom se moram oroditi!«

Po silasku vojvodanskih jedinica u Mačvu obradovali smo se, jer se iz Mačveta vidi Fruška gora. Tu su se jedinice popunile, u sastav 12. korpusa ušla je kompletan 6. vojvodanska brigada.

Vezisti voda za vezu, na putu prema Beogradu, kupili su svaki metar poljskog-telefonskog kabla. Tako su u borbi za Beograd, od Makiša do Cukarice, koristeći stalnu liniju pored željezničke pruge i kombinujući sa poljskim kablom, imali vrlo dobru telefonsku vezu.

Kod Makiša je, u pratnji komandanta 1. vojvodanske brigade Ilike Bogdanovića Čića, poginuo vezista Duško Sarajlić, iz sela Kuzmina, prostosrdačan seljak i neustrašiv borac, primeran komunista i neumorni radnik, ne dočekavši da posle dve godine, prigriši svoju ženu, crku i sina o kojima je toliko roditeljski brinuo.

Posle oslobođenja Beograda 1. vojvodanska brigada je prešla u Srem gde je nastavila borbeni put sve do oslobođenja Sremske Mitrovice. Zatim, u sastavi 16. udarne divizije u sastavu 13. armije, preko Bačke, Baranje, Slavonije, Hrvatske i Slovenije uništava i progoni fašiste sve do njihove potpune kapitulacije.

Vod za vezu, u sastavu 1. vojvodanske brigade, sa svojim vezistima borbene prekaljenim i stručno osposobljenim, popunjava se prvenstveno kadrom iz PT1 ustanova. Sredstvima i opremom za vezu snabdeva se prikupljanjem ili zarobljavanjem od neprijatelja, obezbeđujući svome štabu sigurno komandovanje. Januara meseca 1945. godine u Podravini se formira u brigadi četa za vezu, a u pешadijskim bataljonima i artiljerijskim divizionima formiraju se vodovi za vezu. Prvi telefonisti voda za vezu 1. vojvodanske brigade, postali su rukovodioci, prenoсеći na svoje mlađe drugove ratničko iskustvo, disciplinu opštu i radnu čuvanje opreme i materijala, a iznad svega odgovornost.

Od forsiranja reke Drave 11. aprila 1945. godine, pa sve do završenih operacija, 1. vojvodanska brigada se uglavnom nalazila na glavnom pravcu napadi 16. udarne divizije. Časno je izvršavala svoj ratni zadatak. Otuda joj je najveće priznanje odao naš Vrhovni komandant drugi Tito proglašivši je za 18. proletersku brigadu. Njeni vezisti su za njom u stopu podizali poljsko-telefonsku liniju, kroz naselja, a preko komunikacija i vodenih prepreka, uvek dobro utvrđenu i masiranoj, tako da je te telefonske linije koristila i divizija i 3. armija.

Od prvih 15 vezista 1. vojvodanske brigade kraj rata su dočekali njih 12. Treća je poginula. Od 12 preživelih 7 je otišlo u više komande a 5 je ostalo u brigadi.

Borivoje Laušević

KURIR KOMITETA PARTIJE ZA SREZ ZEMUN

Prvi njen zadatok je bio preneti jedno pismo iz Jakova u Zemun i uručiti ga Peri Kokotoviću. Kuća u koju je trebalo doći nalazila se na aerodromu, između druge i treće kapije. Pismo je, umesto adrese, imalo oznaku »Z«. Vešta kurirka Sreskog komiteta KPJ za Zemun stavila je ovu poruku u čarapu, ispod tabana, znajući da se na takozvanom Račinom vinogradu, kuda je morala proći, nalaze okupatorske straže. Tom prilikom je uspela, sa svojim lukavstvom, kao i svakom drugom prilikom, od 1942. do 1944. godine, kada je Zemun oslobođen.

Neprekidno je putovala, iz dana u dan, kao i hiljade drugih kurira. No njen način »rada« je ipak bio posebno neobičan. Uvek je isla kolima. Uz nju je bila i mala devojčica, koja joj je služila kao kamuflaža i koju je uvek pred stražama i patrolama vodila kod »čika doktora«.

Kurirstvojoj je postalo dužnost i profesija, a zatim i zanos jednak ceni života. Njena mala kći je iz pelena preneta na sic kola i tako, ljudiškajući se, kad konji slože korak u noć, spavala ili, zajedno sa majkom, dremala do cilja. Kurirka je menjala puteve i pravce u desetine smerova, ali je uvek stizala na vreme.

Tako protekoše godine - među pismima i lekovima, među ilegalcima i vojnicima revolucije, sa municijom, oružjem i porukama.

Čudne je doživljaje imala za to vreme.

Jednom zamalo nije pala ustašama u ruke. Terala je sa čerkicom kola, noseći skriveno oružje, kad iz žbunja banu sedam ustaških vojnika:

- »Gde ti je čovek?« - upita jedan od njih.
- »U Nemačkoj« - odgovori Bosa.
- »Kad je otisao tamo?«
- »Dobrovoljno!«
- »Ne pitam te kako, nego kada? osećam da lažeš.«
- »Izvinite, gospodine« - reče ona ustreptalo.
- »Partizanku ja poznajem po očima« - cereknu se ustaša.
- »Kakva partizanka?« - iznenadi se ona.
- »'Ajde, 'ajde, nećeš više da ih čekaš i da ih gostiš, upamti!«
- »Koga?«
- »Znaš ti koga... ne pravi se luda!«
- »Šta vi to gorovite?« - zapita ona.
- Gde su partizani?
- Otkud ja znam. Traži ih ako misliš da ih ima - rekla je i gledala ustašu pravo u oči.
- Lepo te pitam, odgovori!

Bosa dade znak detetu da čuti, znajući da je mala gledala kada su stavljali oružje u kola.

- Držaćemo vas na nišanu do raskršća. A tamo vas čekaju drugi, za dalje - Ijutito ih pusti ustaša, računajući na sledeću zasedu i kontrolu.

Kada krenuše, dete se zaplaka.

Uskoro, na samom zavijutku puta, tri vojnika izbiše iz kukuruza i opkoliše kola.

- Imate li oružja - upitaše ih u glas?
- Kako bi ga imali?!
- Šta je s oružjem? - produžiše vojnici svoje.
- Ma pustite nas k vragu, idej i su već jedared oni vaši da nemamo ništa!

Ustaše se šutke popeše na kola i produžiše s njima prema selu, gde im se nalazio štab.

- Zašto bežite? — upitaše ponovo.
- Ko? - pogleda ih Bosa kao u nedoumici.
- Niste pred mitraljezom - izazivao je stariji ustaša.
- Pa rat je, momče, šta da se radi?
- Bežite li od partizana? - jetko je govorio ustaša.

- Njih nismo ni videle.
- A ima li ih kod vas mnogo?
- Priča se da ima.
- Koliko?
- Ko bi to znao.

Bosa je to jutro sakrila razne lekove u sic na kolima, a vreću soli i nešto municije stavila je iza sedišta, pod slamu. Kad stigoše u selo, vojnici im natovariše i neke opijačkane stvari, sedoše povrh njih i narediše joj da konje poterà uz Mikelju ka Surčinu. Dete se tiskalo uz majku, a ona je osećala da drhti od nesanice i straha, ali to nije pokazivala.

Posle mnogo muka, zajedno sa ustašama, lekovima i municijom u kolima, vešt kurir je ipak stigao na cilj i izvršio zadatak.

Bosa je bila i snabdevač sela. Prenosila je so, koju su slali drugovi iz grada. A u grad je nosila brašno i hleb. Ponekad je vozila i do 300 kilograma raznih namirnica. Tako je prokrstarila Srem, gledajući uvek u uzde i vrhove starih opanaka. Znala je sve letnje puteve, desno od pruge Zemun-Stara Pazova, kao i onaj predeo prema Kupinovu, Ogaru i Grabovcima. Kad nije mogla k partizanima kolima, ona im je na konju odnosila poruke. Sretala je usput razne neprijatelje - domobrane, Švabe u crnim uniformama, gestapovce, ustaše.... Katkad je na tom putu menjala i po četiri konja dnevno-da bi stigla na vreme.

Najzad ju je neko prokazao u Boljevcima. Neprijatelj je organizovao njeno hvatanje. U Boljevcima je, međutim, postojala i neka piljarica Bosa, koja je krenula tog jutra sa detetom na n jivu. Uhvaćena je i, tek po muškom detetu, ustaše uvideše da to nije Bosa partizanka, kurirka Sreskog komiteta, koja je bila prošla tuda 20 minuta pre njihove zasede.

ODSEĆENA JE VEZA S NEPRIJATELJEM

»Ja se sećam ovoga. Nama je Tajz smetao u Jakovu. On je imao dvojicu žandarma, dve Švabe koji su špijunirali u selu i njihovo prisustvo postalo je već velika smetnja za naš rad. Mi smo tražili od Sreskog komiteta da Tajza uhvatimo. U početku nam se to nije odobravalo, smatralo se da to može imati loših posledica, s obzirom da ipak u mestu nije bilo garnizona i računalo se da, ako se nešto nepromišljeno uradi, da će to izazvati odmazdu. Najzad su nam rekli da vidimo da li će to da bude korisno i da sami odlučimo. I mi smo jednog dana odlučili da ga uhvatimo.

Otišli smo na kraj sela i čekali da se on pojavi. Držali smo ruke u džepovima. Tu smo bili ja, Beli i Jocika. Pustili smo Tajza da ode u selo i da se vrati. Kad se vraćao, sa njim je bio njegov šegrt. Mi smo, kobajagi, ulazili pešice u selo. Dogovorili smo se da jedan uhvati konje, a dvojica da se bace na Tajza. Prethodno, mi smo se bili dogovorili da budemo oprezni, a Jocika, pošto je govorio nemački, da ga zapita da li će da nas poveze.

Mi smo se tako negde na kraj sela skoro sreli i, kad smo prilazili kolima, njuje to bilo nešto sumnjivo i ošinuo po konjima. Znam da je Belog zakačio po nosu. Mi smo skočili na njega. Međutim, on je bio jak čovek-imao je fnožda 140 kilograma i nismo mogli lako da se borimo sa njim. Pokušao je da izvadi pištolj. Ja sam ga snažno držao za ruku i jedva sam uspeo da je zadržim da ne dode do pištolja. Beli je presekao kajase, a šegrtu smo naredili da drži konje. Jedva smo uspeli da mu istrgnemo pištolj. Znam da gaje Jocika stalno udarao pištoljem po glavi. Mi nismo hteli da pucamo, a trebalo je da ga živog uhvatimo. Međutim, nikako ga nismo mogli oboriti. Najzad ga, zajedno sa sicem, izvučemo iz kola na drum. Međutim, on onda nije htio da ustane i da ide sa nama, a nismo ga mogli opet natovariti na kola. Najzad smo skinuli ular i vezali ga oko vrata, pa smo ga onda utovarili u kola. Kad god je on htio da pode ili da se pokrene, mi bismo povukli ular i stegli za vrat. Odatle smo ga odveli na Savu na saslušanje.

Taj šegrt je bio iz moga sela, komšija jednog Švabe - sin nekog Šerera. Otac mu je bio zagrižen fašista i radio je kod Tajza. Ja sam malog pitao da li me zna i on se bio uplašio i rekao da me ne zna. Nismo znali šta da radimo s njim, nismo smeli da ga pustimo da se vrati u selo, a nismo hteli da ubijemo dete. I poslali smo ga u Frušku Goru. Znam da je Šoti Pai - Andrija bio ljut i psovao što smo ga poslali.

U Bosni se mali priključio našoj brigadi i bio je silan skojevac. Znam daje pisao ocu da ostavi fašizam, jer će mu doći glave.

Na saslušanju Tajz nam je priznao da u kući ima oružja, pa smo odmah poslali nekoga i tamo je nađeno jedno desetak pušaka. Tajz je saslušavan četiri, pet dana; priznao je daje bio gestapovski oficir, daje imao u svojoj nadležnosti Bečmen, Jakovo, Šurčin i još neka sela. Isto tako, priznao je i dao podatke za jatake preko kojih su fašisti pokušavali da saznaju situaciju u selu. Njihovi jataci bili su baštovani.

Bogdan, baštovan, odmah je otišao u ustaše i vratio se sa njima i-odmazda je bila teška kasnije - priseća se Mirko Radaković.

Rudolf Tajz, šef policije u Zemunu, a inače surčinski Švaba sa velikom bravljom na jakovačkom ataru, rešio je da obnovi vlast. Bilo je to posle tri dana. Kada je došao u Jakovo, nagovestio je represalije, odmah preuzeo mere, obnovio sve regratske spiskove preko ljudi koji su hteli njihovu vlast, a tih je bilo nekoliko i da ponovo dovede fašizam u selo i da se ustoliči.

Članovi Mesnog narodnooslobodilačkog odbora u mestu, malo iz šale, a malo iz zbilje, kažu mu i natenane ispričaju šta je bilo sa beležnikom Švaljekom. Tajz kao da je osetio njihovu nameru, pobegao je na vreme iz sela. Svejedno je opština postepeno počela da funkcioniše, jer je on sa svog pobrda od surčinske ciglane i čuprije na kanalu odašiljao jake patrole i prosto držao selo Jakovo. To mu se nije moglo dozvoliti. Bar ne za dugo vremena. Iako vlast nije imala ozbiljan uticaj, ipak je smetala, naročito saradujući sa ustašama i Nemcima.

Na sastanku Mesnog narodnooslobodilačkog odbora i partijske organizacije, održanih zajedno dva dana pred akciju, dogovoren je da se Rudolf Tajz likvidira i dat je rok za njegovo uklanjanje. Dušan Doronjski- Jocika, Milenko Belić

- Belobrk i Mirko Radaković, u šali zvani Capica, uputili su se po odluci i, u sred bela dana, sačekali Rudolfa Tajza, koji je vrlo svečano i dostojanstveno sedeо na svome štajervagnu i odlazio sa redovitog potpisivanja akata, za normalno funkcionisanje obnovljene opštine. Najvažnije je to što oni nisu Tajza čekali daleko, nego kraj sela Jakovo, pa ga skinu sa kola. Predsednik Rudolf Tajz bio je vezan za kola i tako putem doveden u selo Jakovo.

Ostali učesnici u akciji, pre svega čuvena trojka Boško Panić, Rada Radić i Spasa Križan, vešto su se pobrinuli da se svi oni koji su u jednom izgrađenom ustrojstvu pratili Tajza, budu na vreme paralisani. Tom prilikom bilo je vrlo žive i strasno borbene jurnjave po ataru, između sela Jakovo i železničke stanice Jakovo - Bečmen.

Dok su predsednika Tajza pomenuti aktivisti vukli u selo vezanog kaо u kaubojskom filmu, dotle je trojka likvidirala jednog crnog pratioca i dala na znanje ostalim da rede patroliraju iz Surčina za Jakovo. Trojka je još veoma dugo prebirala po ataru i vinogradima da ne bi našla nekog Švabu sa zabijenom glavom u kupu kukuruza i slično. To su zaista poslednje pozicije fašista u smislu držanja redovne vlasti u Jakovu.

Beli je kasnije razoružao predsednikovog stražara Johana Hajnca i čitavu njegovu sudbinu pridružio Rudolfovom. U tom momentu saznalo se daje Pinter Švaba, koji od pre rata živi u Jakovu, potegao za Bečmen da javi Švabu da šta se odigrava sa predsednikom jakovačke opštine - Rudolffom Tajzom, ali su ga pomenuti drugovi stigli, uz pomoć partizana, i nešto docnije kaznili smrću.

Rudolfa Tajza, Mirko Radaković i Milenko Belić posle hvatanja predali su trojci. Tajza su odveli u hodnik neke kuće na kraj sela i tamo u hodniku između ukrštenog mitraljeza i hitaca, posadiili su ga da sedi.

U prvo vreme su čutali i tako se ponašali da izričito treba da vidi da se nalazi pred partizanskim sudom. Prvo pitanje optužbe bilo je:

- Gde su ti 60 Jakovaca, koje si odveo posle paljenja arhive?

U toj zbrunjenosti nije bilo nikakvog odgovora, ali ni čekanja. Rekao je samo: »Stevo, ljudi, spasavajte!« - videvši nekoga.

- Priznaj, dokle misliš da čutiš?

Tako je ispitivanje teklo u sred daha. Mali šegrt, Surčinac, koji je vozio predsednika Rudolfa Tajza, gledao je tu scenu sa nejasnim unutrašnjim osećanjima šta se to događa i mislio je da će tako biti i sa njim - jer je Švaba. Ali su njega ostavili. Tajzje streljan, a on upućen u partizane, gde je mali Švaba poginuo veoma hrabro.

Duro Livada

ORGANIZACIJA I RAZVOJ RADIO I TELEFONSKO-LINIJSKIH VEZA U RATNIM JEDINICAMA I POLITIČKIM TELIMA VOJVODINE

Prilivom boraca u jedinice NOV i POJ i na teritoriji Vojvodine, uslovio je formiranje novih jedinica. Da bi se moglo uspešno rukovoditi i komandovati tim i drugim jedinicama, neophodno je bilo imati dobru organizaciju veze. Stoga je svim pitanjima koja se tiču tog, izuzetno značajnog, područja rada posvećivana velika pažnja i u Glavnom štabu Vojvodine.

Kao radio-telegrafista pri Glavnem štabu Vojvodine, u letu 1943. godine, Dušan Mileusnić je uvideo potrebu da se proširi radio-veza u vojnim jedinicama Vojvodine. Stoga je predložio komandantu GŠV Aćimu Gruloviću da se pri GPV organizuje radio-telegrafski kurs, na kome bi se osposobio potreban broj ljudi za samostalan radio-telegrafski rad. Komandant i njegovi saradnici su to prihvatali.

Tako su iz vojvođanskih jedinica upućeni borci na prvi radio-telegrafski kurs na području Vojvodine. To je bilo početkom oktobra 1943. godine u Sremskoj Rači.

Na kursu je posebna pažnja posvećivana praktičnoj obuci kucanja na tasteru i primanju na sluh Morzeovih znakova, kao i kucanju i primanju arapskih brojeva, jer su tada naši šifrovani sadržaji telegrama bili sastavljeni od arapskih brojeva. Paralelno sa kucanjem i prijemom, kursisti su učili i osnovne pojmove iz elektro i radio-tehnike; sredstva za napajanje radio-stanicu; kako se postavlja antena i kako se rukuje sa radio-stanicama. (Tada smo imali sve radio-stanice: MK-II B, SCR-284-A i TORN-FB). Kursom je rukovodio Dušan Mileusnić, a pomagali su mu Lazar Subašić i Lujo Rukavina, koji su već ranije poznavali tehniku upotrebe Morzeovih znakova.

Na samom početku rada javio se problem primanja na sluh, jer sām taster, udarajući u svoju metalnu podlogu, nije mogao dati dovoljno jak zvuk Morzeovih znakova da bi ih slušaoci dovoljno čuli i brzo beležili, odnosno pamtili. Probleme je uspešno rešio električar i radio-amater Nikola Vučenović, koji je izradio taster (zumer) sa telefonskim zvoncem i na taj način tehnički rešio zvučno primanje.

Postoje kurs organizovan pri GŠV, njegovi polaznici su se kretali (i radiili pri tome) zajedno sa GŠV. Iz Sremske Raće su se prenestili na područje sela Višnjićeva i Jabučja u Bosutskim šumama, a potom u istočnu Bosnu u Veljino Selo i Gornju Bukovicu, da bi se opet vratili i završili kurs na području Lisnika u Bosutskim šumama, 10. januara 1944. godine.

Kurs su završili: Bora Laušević iz Grgurevaca (iz vojvodanske brigade), Sava Kotur iz Istočne Bosne (borac 2. vojvodanske), Stevan Kulić iz Stepanovićeva (iz 3. vojvodanske), Slavko Milanov iz Istočne Bosne (iz 4. vojvodanske), Šefket Mujkić iz Istočne Bosne (iz 5. vojvodanske brigade), Lujo Rukavina iz Gunje (iz 2. sremskog odreda), Đorđe Baćanin iz Velike Koprivnice (iz 2. sremskog odreda), Spasoje Piromanski iz Sida (iz 2. sremskog odreda), Lazar Subašić iz Rume (iz 1. sremskog odreda), Sava Stanković iz Batajnice (iz 1. sremskog odreda), Vojin Stjepović iz Crne Gore (iz Radio-centra Vrhovnog štaba).

Uslovi za rad bili su teški. Kucalo se i primalo često na kolenima, u prirodi, sedeći na zemlji, po kućama i pod šatorima. Ali dobra volja da se savlada program, i veliko zalaganje, doprineli su da se prebrode teškoće. To je naročito pokazao Sava Kotur, radnik, polupismen, ali prirodno nadaren dobrim sluhom.

Pri kursu je postojala i partijska celija, sekretar je bio Vojin Stjepović.

Po završetku kursa radio-telegrafisti su upućeni u štabove vojnih jedinica, dok su Lazar Subašić i Spasoje Piromanski zadržani pri radio-stanici GŠV. Lujo Rukavina je upućen na rad u Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu, kod sekretara Jovana Veselinova, u donji Srem.

U letu 1943. GŠV je imao priručnu radio-stanicu koju je izradio glavni radio-telegrafista pri VŠ Slobodan Nakićenović. Njom su se mogli otpremiti i primati telegrami samo na jednoj talasnoj dužini. Njom se održavala veza između GŠV i Vrhovnog štaba. Tu radio-stanicu doneli su sobom Dušan Mileusnić i Voja Stjepović, koji su upućeni iz VŠ na rad u GŠV.

Nakon oslobođenja Bijeljine, u jesen 1943. godine, GŠV je imao (zaplenjenu) radio-stanicu jačine od 40w i tako obezbedio bolju i efikasniju radio-vezu sa VŠ, Pokrajinskim komitetom KPJ za Vojvodinu, štabom 16. divizije, te pojedinim brigadama i odredima. Na taj način je GŠV mogao uspešnije da raukovodi i komanduje, a PK KPJ za Vojvodinu da uspešnije politički usmerava NOP na području Vojvodine.

Radio-tegrami sadržavali su tekstove sastavljene od arapskih brojeva (od 1 do 9 i 0), a sastavljeni su u grupama od 5 brojeva, po 5 grupa u jednom redu. To je omogućavalo telegrafistima u slučaju ponavljanja pojedinih delova telegrama da se brzo snađu i pronađu grupu koju treba ponoviti. U tehnici sastavljanja radio-šifriranih telegrama i nihovom otvaranju u prvo vreme radio je i načelnik štaba GŠV, Savo Orović, a pomagale su mu njegova drugarica Meri, i Vera Mehandžijić, daktilografkinja GŠV. Kasnije je za glavnog šifrantu postavljena Ružica Nikolić Seja iz Iriga. Od decembra 1943. godine, šifrantsko odeljenje je vodila Katica Lupurović i Nela Šešerinac, koja je na Fruškoj gori organizovala i prvi kurs za šifrantkinje.

PK KPJ za Vojvodinu održavao je vezu radio-stanicom sa GŠV i sa Vrhovnim štabom. Telegrami su imali prvenstveno političko-direktivni karakter. Pošto je PK KPJ za Vojvodinu bio podeljen na dve grupe, u prvoj, u donjem Sremu (u njenom sastavu je bila radio-stanica), sadržaji pojedinih telegrama primljenih od VŠ ponovo su sastavljeni, šifrovani i otpremani radio-vezom drugoj grupi članova PK koji je bio pri GŠV, a koji se kretao u gornjem Sremu, Slavoniji i istočnoj Bosni. Takvo povezivanje GŠV i PKKPJ za Vojvodinu omogućilo je koordinaciju komandovanja i celokupnog rada ova dva najviša vojna i politička tela NOP Vojvodine. Na tehnici sastavljanja šifrantskih telegrama i njihovog dešifrovanja radio je pri PK Branko Vukajlović.

U junu 1943. godine u istočnoj Bosni, kod sela Šekovića, spustila se padobranima saveznička vojna misija. Među njima je bio i naš zemljak rodom iz Like, Stevo Serdar, predratni komunista i učesnik španskog građanskog rata. Od tada smo od saveznika počeli dobijati radio-stanice i drugi materijal za održavanje veze. Oni su nas u početku snabdели samo jednim kristalom koji je određivao samo jednu talasnu dužinu na kojoj se moglo raditi, pa nas je stoga neprijatelj mogao i prisluškivati. Kad je sa aerodroma kod Morovića (u Bosutskim šumama) krenuo avion za Bari njime su putovali i Dušan Mileusnić i Stevo Serdar. Oni su tamo, u skladištima saveznika, nabavili nekoliko kutija kristala, tako da su radio-stanice tipa MK II B mogle raditi na različitim talasnim dužinama.

Negde u letu 1944. godine deo savezničke misije, sa majorom Devidsonom na čelu, boravio je pri PK u donjem Sremu, u selima Popincima i Golubincima. Rad se obavljao radio-stanicom PK-svako na svojoj talsnoj dužini. Tada su se vršile pripreme za prelaz preko Dunava u Bačku...

Krajem jeseni 1943. godine formiranje prvi vod za vezu pri GŠV. Svetozar Bajić iz Divoša dobio je zadatok da prikupi ljudstvo i formira vod. Vod za vezu je sastavljen od boraca koji su služili u jedinicama veze bivše jugoslovenske vojske, i ljudi koji su ranije bili poštari, željezničari i sl. Tehička sredstva veze bila su od poskidanih postojećih poštanskih linija kojima se služio okupator na liniji sela Grgurevci - Sremska Mitrovica. Nakon toga je GŠV izdao naredbu kojom i zvanično formira prvi vod za vezu. Za vodnika je postavljen Svetozar Bajić, a za delegata voda Vlada Stanković Komarac. U prvom vodu bili su: Dušan Kevilj iz Divoša, Milan Belić iz Neština, Milan Zoranović iz Divoša, Pavle Čizmić iz Binguče, Mirko Stojić iz Golubinaca, Borivoj Radivojić iz Šida, Đorđe Vuksan iz Berkasova, Bosa Sudijić iz Bešenove, Nikola Dejanović iz Suseka, Žabaljac iz Neština, Nikola Ložić iz Grgurevaca, Slobodan Vučković iz Male Remete, Kupušinac iz Divoša i još neki drugovi.

U februaru 1944. godine počeo je kurs za ospozobljavanje boraca za telefoničke-linijaše. Borce je obučavao PTT tehničar Matija Petrović iz Titela. Kurs se održavao na području Rohaljevih baza na Fruškoj gori i trajao je mesec dana. Kursom je rukovodio Jovan Vujuć iz Laćarka.

Prvi vod za vezu bio je jezgro za formiranje čete za vezu 1. oktobra 1944, a kasnije i brigade za vezu u sastavu 3. armije.

Po završtu kursa, postavljenje zadatok da se postave telefonske linije po Fruškoj gori. (Linije su se račvale od štaba 1. sremskog odreda ka Rohaljevim bazama, ka položajima na Testeri i na Jabuci u pravcu Grgurevaca). Telefonske linije bile su od gole žice (bakarne ili bronzane), učvršćene na izolatore koji su bili ušrafljeni na drveću. Telefonske centrale tada još nismo imali.

U neprijateljskoj ofanzivi na Fruškogoru vod za vezu se podelio na dva dela: prvi deo se prebacio na teritoriju donjeg Srema, a drugi je ostao na tom terenu. Jedna grupa boraca na Fruškoj gori, imala je zadatok da sakrije opremu za vezu. Sakrili su se sa opremom u jednoj poljskoj bazi na području Rohaljevih baza, ali su ih Nemci otkrili. Nemački komandir je dao zadatok trojici svojih vojnika da streljaju Dušana Kovića, Žabaljca i Bosu Sudijić. Ostali nemački vojnici su otišli dalje, a ostala su ona trojica, odredena da streljaju partizane. Žabaljac i Bosa su streljani. Kada je jedan od njih naredio Dušanu Kevilju da skine odeću, on je, pošto je skinuo bluzu, nabacio taj odevni predmet Nemcu na glavu i pobegao. Tako se spasio.

Neprijatelj je u toj ofanzivi delimično uništio telefonske linije i počupao bandere. Kad je ofanziva prošla, mi smo ponovo uspostavili narušene linije. U vreme ofanzive Matija Petrović je bio skrivan u jednoj kući, gde je, za to vreme, napravio priručnu telefonsku centralu od 5 brojeva, koja je odgovarala tadašnjim našim potrebama.

U sledećem naletu Nemaca posakrivali smo nešto tehničkog materijala po skladištima kod Širokog Dola na Fruškoj Gori kao i našu prvu telefonsku centralu. Ali, Nemci su pronašli tu bazu i sve nam uništili.

U novembru 1943. godine, posle belogardejske ofanzive, bila je uspostavljena telefonska veza postojećim stalnim poštanskim linijama od Sremske Rače do Bosuta. Tu su vezu uspostavili vezisti Vukašin Subotić, Božidar Brdar, Mirko Stajić i Milan Zavoda. Ove veze su radile do marta 1944.

Nakon toga smo dobili naredenje da se osposobe telefonske veze na stalnim poštanskim linijama na slobodnoj teritoriji u donjem Sremu: Pećinci - Sibač - Brestač - Miškovci - Donji Tovarnik - Ogar - Karlovčić....

Dušan Mileusnić

KAKO SE STVARALA I RAZVIJALA VEZA NOV I POJ U VOJVODINI

Početkom 1943. godine narodnooslobodilačka borba u Vojvodini dobijala je sve veći zamah. Ovde je naročito prednjačio borbeni Srem sa Fruškom Gorom, centrom narodnooslobodilčakog pokreta u ovom kraju. Od nekadašnjih malih odreda formirane su tri brigade, od kojih su dve operisale u Istočnoj Bosni, a jedna na teritoriji Srema. Meseca maja formiran je Glavni štab Vojvodine, koji je dobio jednu malu 5-watnu radio-stanicu sa američkom čeličnom cevi 6V6, a koja je radila kao obični Hartley-ov oscilator. Prijemnik je bio običan audion sa dva stepena niskofrekventnog pojačanja. Prijemnik i predajnik imali su pogon iz 6-voltnog akumulatora, pomoću vibrаторa. Ova stanica bila je amaterski rad jednog inženjera iz Bijeljine i, sa njom, udaren je kamen-temeljac razvitku naše veze u Vojvodini.

Veza sa Vrhovnim štabom do tada se razvijala jedino preko kurira, što je zahtevalo i mnogo vremena i mnogo truda, dok sada, dobijanjem ove radio-stанице, veza naših jedinica iz Vojvodine sa Vrhovnim štabom postala je i sigurna i stalna. Ovo je, dabome, imalo uticaja ne samo na naše borce, već i na narod Srema. Tako, kada su jedinice 3. vojvođanske brigade u toku od 4 dana napravile dva izvanredna poduhvata (napad i likvidiranje jakog fašističkog uporišta Grgurevcima, i borba kod malog fruškogorskog mesta Neština, u kojoj je, posle trominutne borbe, bukvalno rečeno, samlevena jedna cela nemačka minerska četa), radio-stanica »Slobodna Jugoslavija«, već posle dva dana, u izveštaju Vrhovnog štaba NOV i POJ, objavila je čitavom svetu: »Jedinice 3. vojvođanske brigade napale su i likvidirale neprijateljsko uporište u Grgurevcima, nanevši neprijatelju velike gubitke. Jedinice iste brigade napale su i uništile kod sela Neština jednu celu četu Nemaca, zarobivši veliki plen u ratnom materijalu.«

Što se tiče održavanja same veze, najveća poteškoća bila je oko punjenja akumulatora. Ali, zahvaljujući visokoj svesti radnika na kamenolomu u Rakovcu, stvorena je ilegalna stanica za punjenje akumulatora, u koju su, često, kroz najteže blokade, i u najvećoj životnoj opasnosti, donošeni akumulatori na punjenje.

U jesen 1943. godine zabeležen je jedan od vidnih uspeha naših boraca - radioamatera, koji su sačinjavali naš prvi kadar vezista. Drug Nedeljko Vučenović, sagradio je jednu malu stanicu na baterijski pogon, sa cevi KDD 1, vezanom kao protivfazni oscilator, čime se postigao domet blizu 100 km uz QRK 3. Za tadašnje uslove i prilike ovo je bio vanredan uspeh. Bez preciznih instrumenata i alata, sa materijalom od starih radio aparata, bez najnužnije stručne literature i, uza

sve to, ovo je učinio amater koji u svom dotadašnjem radu nije isao dalje od dvocevnika za naizmeničnu struju! Što je najinteresantnije, ista stanica je bila lepo i ukusno izrađena i smeštana u jednu pogodnu kutiju, tako da je za te prilike predstavljala pravo remek-delu amaterskog rada.

Jedini problem je bio: kako rešiti pitanje sa instrumentom u antenskom kolu? Specijalnih instrumenata sa zagrevnom žicom nije bilo - nismo imali ni termoelement. Međutim, preko naših kanala uspeli smo da nabavimo nekoliko »Sirutora«, čime je problem bio rešen. Za vreme samog ispitivanja i baždarenja stanice, imali smo jednu poteskoću. Naime, umesto osnovne frekvencije stanice, mi smo na prijemniku, sa kojim smo vršili kalibriranje, uhvatili drugu harmoniku. Kada je zakazana veza, logična stvar, usled ove greške, ona nije bila uspostavljena. Tada nam je jedan engleski oficir iz misije pri Glavnom štabu Vojvodine, sa neskrivenim potcenjivanjem rekao da »treba povezati stanice pomoću žica« i da čemo tada imati sigurno vezu... Međutim, kada smo otkrili grešku koja nam se potkrala, isti oficir se našao u nezgodnom položaju i nije mogao da sakrije svoje iznenadjenje...

Nešto kasnije, desio se jedan slučaj koji je bio vidan odraz visoke svesti i znanja naših vezista u NOB. U Bosutskim šumama, kod mesta Morovića, nalazio se štab 2. sremskog odreda. U štabu se nalazila i engleska misija sa nekoliko pilota spašenih od strane naših jedinica, koji su čekali završetak izgradnje privremenog aerodroma, sa koga je trebalo da uzlete za Italiju. Jednom prilikom pokvario nam se benzinski agregat koji smo zarobili od Nemaca, a koji je bio jedini na tome sektoru, čime je zapretila ozbiljna opasnost od prekida veze, a od kamenoloma Rakovca bili smo udaljeni preko 80 km, baš u trenutku kada su Nemci na tom delu pripremali veliku ofanzivu.

Radio-tehničar pri ovoj stanici, Nikolić Andrija - »Burence« (kako smo mu nadimak dali), odmah je rasklopio ceo motor i konstatovao daje centralno ležište »zaribano«. Ležište je bilo izrađeno iz lakog metala, pa gaje trebalo brusiti nekim preciznim strojem. U ovom trenutku da to učinimo nismo imali mogućnosti. Jedan od savezničkih pilota, Amerikanac iz Klivlenda, sa nadutošću je tvrdio da se ovaj kvar može popraviti samo u njihovoj zemlji, jer smo mi Jugosloveni »tehničke nule« i - ponudio je opkladu.

»Burence« je zadrhtao i primio ponuđenu opkladu: ako uspe da ga popravi, Amerikanac daje svečanu reč da će, kad bude došao u Ameriku, pričati svim prijateljima kako smo mi Jugosloveni »pravi majstori tehnike«, a ako ne uspe, tada će mu još jednom u lice reći kako su Jugosloveni »tehničke nule«...

Opklada je bila sklopljena i stegle su se pružene ruke. Andrija se uzbudeno dao na posao. Nije bio u pitanju on ni njegova lična opklada; osećao je da se tu radi o nečemu mnogo višem, o časti i prestižu njegovog naroda! Gotovo bez ikakvog alata, sa nekoliko strugača napravljenih od starih turpija, »Burence« se dao na posao i posle šestočasovnog rada, već je završio sklapanje motora.

Sakupilo se desetak drugova i nekoliko engleskih oficira sa pilotom koji je sklopio opkladu. »Burence« je lagano prišao motoru, otvorio benzin, stavio nogu na taster i, odmah potom, pokrenuo ga sigurnim pokretom. I: »trrrrr« - motor je proradio. Naši drugovi su oduševljeno pritrčali »Burencetu«, ljubeći ga i grleći, što je, u jednom takvom trenutku, ne samo omogućio da veza i dalje funkcioniše, već - što je spasao čast svojih vezista.

Pilot je prišao »Burencetu«, pružio mu nanovo ruku i suvo rekao: »O ke.«

I nehotice, ova borba sa motorom i ova opklada, učinili su mi se kao borba dva različita sveta, od kojih je pobedio onaj čija je snaga izvirala iz svesti da su i pravda i pobeda na njegovoj strani.

Mirko Vožnjak

DOKUMENTA VEZE

Tito - Štabu 6. istočnobosanske NOV brigade

12. januar 1943.

Vezu sa našim jedinicama sa one strane Drine, tj. u Srbiji i Sandžaku, kao i sa onima u Sremu, morate uspostaviti i neprekidno održavati. Takođe, sa ovim jedinicama vi trebate uspostaviti i operativnu vezu i koordinirati rad vaših susjednih jedinica, naročito sa onima u dolini Drine.

(*Zbornik NOR*, tom II, knj. 7. dok. br. 108)

Kardelj - CK KP Sloveije

18. jun 1943.

Neophodno je potrebno da se između nas uspostavi najtešnja veza. Ona će biti dupla.

a) Radio-veze-na način koji će napraviti Gregor [Lado Šubić]. Počnite da hvataćete čim se Gregor vrati. Dok se ne uspostavi ova direktna veza službe sa Zumberkom, koji ima svakodnevnu vezu, do njih sprovodite direktnu kurirsку vezu, kako biste, u najkraće vreme, mogli dà primate i predajete brzovje. Sve važnije stvari javljajte tim putem.

b) Kurirska veza, koja može da bude vrlo redovna i brza, kad bi kuriri u Bis- Ijevu, zapravo na Kupi, imali bicikle i mogli bi doći do mene za 3 dana ili još ranije. Pokušajte da ovo organizujete. Kuriri bi trebalo da nose veću poštu. Voleo bih da znam prepiše glavnih izvještaja koje ćete primati iz pojedinih pokrajina. Za kurire predlažem Adlešić Jožu* i Henrika Vladu Miklavca,** te Hrvata Juzbašića,*** o kome sam se već dogovorio sa Hrvatima - da ostane kao naš stalni kurir za vezu sa vama.

(*Zbornik NOR*, tom II, knj. 9. dok. br. 282)

Poginuo je jula 1944. kod Vinice.

* Narodni Heroj; poginuo je 25. maja 1944.

** Utopio se prilikom izvršenja zadatka; bio je Kardeljev pratilac.

*Svetozar Vukmanović-Tempo - Glavnom štabu NOV i PO za Kosovo i Metohiju,
Kosmet*

18. jun 1943.
[Korča]

Čudi me kako ne možemo da uspostavimo vezu. Ništa ne znam o situaciji tamo. Odmah mi pošaljite jednog kurira, legalnog, preko Tetova za Korču s detaljnim izvještajem. Vezu sa mnom najbolje da održavate preko legalnog kurira, koji će direktno dolaziti do mene. Za tu svrhu najbolje je odrediti 3-4 kurira, koji bi bili stalno u pokretu.

Ja ču od 10 avg. biti na granici Grčke i Makedonije. Od tada, vezu morate održavati preko Korče, preko makedonskih četa i preko Skoplja i Bitolja. Vi vidite koji je put za vas najlakši.

Radio-stanicu šaljem preko Ljume, čim dođe vaš kurir. Sada je sve gotovo. Požurite sa slanjem kurira!

(*Zbornik NOR*, tom II, knj. 10, dok. br. 45)

Svetozar Vukmanović-Tempo - OK KPJ z.a Kosovo i Metohiju

11. avgust 1943.

Primio sam vaše pismo od 26. VII 1943. g., ali, pismo koje ste poslali preko Skoplja, nisam primio, jer su veze sa Skopljem vrlo slabe. Prema tome, uopšte ne znam ništa o situaciji na Kosmetu. Jedino vaše opširnije pismo koje sam dobio jeste ono od 22. maja na koje sam vam odgovorio...

Kroz kratko vreme poslaću vam stanicu sa svim materijalima. Vi treba unapred da kupite i da prenesete kod vas dva akumulatora i »ništa više«.

(*Zbornik NOR*, tom II, knj. 10, dok. br. 72)

Edvard Kardelj - CK KP Slovenije

12. avgust 1943.

Najzad još nekoliko tehničkih pitanja.

1. Veza neka ostane kao i do sada. Ja ču od patrole zadržati nekoliko ljudi za vezu, koji će sa mnom ići u VŠ, ako bude potrebno. S obzirom na to što će VS verovatno biti vrlo blizu, moći će se uspostaviti direktna kurirska veza s njim. Najlakše se kreće sada patrola od 2-3 čoveka, dok je veća patrola - kao npr. naša - veoma spora (vozila i hrane nema).

2. Radio-veza neka bude redovna. Sa njom možemo obaviti polovinu poslali čak i više. Ali, treba da je iskoristite više nego do sada, kad od vas nemadosmo nikakvog glasa. Svakog dana možete emitovati četvrt, do polovine, kucane stranice, ponekad i više. Pronadite čoveka za šifrovanje, jer, prirodno je, niko od vas neće to moći. Tim putem šaljite i izveštaje za Tita, vojne i političke...

3. Pored tih puteva možete upotrebljavati i redovan put, preko relejnih stanica, koji, koliko-toliko, funkcioniše. Istina, on je sporiji, ali je, verovatno, ipak dosta siguran.

(*Zbornik NOR*, tom II, knj. 10, dok. br. 75)

Svetozar Vukmanović-Tempo - CK KP Makedonije

25. avgust 1943.

Za radio-stanicu stvar stoji ovako: Iz Grčke nisam mogao ništa dobiti. Drug koji mijе obećao sve (radio-stanicu, materijal za pravljenje novih stanica, oružje itd.) pao je u nemilost i sa njim se nisam mogao sastati. Isto tako, nisu mi dali ni da se sastanem sa Vrhovnim štabom Grčke. O svemu ovome usmeno će ti pričati Dima [Ivan Tanev Dojčinov].... Zato, sada ja nameravam preduzeti sledeće stvari:

a) Stanica za Glavni štab otišla je sa Perom [Petre Čaevski], b) Vasko (Petkovski) pravi druge stanice i ima izgleda da napravi jedno deset komada za nas i za Albaniju. U slučaju da bude to ostvareno, ja će poslati jednu stanicu sa Perom tebi, a Vasko će ostati kod Glavnog štaba.

(*Zbornik NOR*, tom II, knj. 10, dok. br. 99)

Svetozar Vukmanović-Tempo - Glavnom štabu NOV i PO za Kosovo i Metohiju

15. septembar 1943.

Stavite u zadatak svim štabovima operativnih tako i odreda da dobro organizuju službu veze. Svaka jedinica ima održavati stalnu i čvrstu vezu sa svojim višim štabovima.

O svakom važnom događaju hitno izvještavati. Osim toga, slati redovne vojničke i političke izvještaje o situaciji na svom terenu.

Veze osigurati terenom. U tu svrhu izgradivati i baze na izvjesnim etapama puta. Veze održavati kuririma i naoružanim patrolama.

Svaka jedinica mora osigurati vezu i sa svim posadnim jedincama.

Organizirati vezu između Prve operativne zone i Drugog moravskog odreda (Vranje) i Pete makedonske operativne zone (Kumanovo - Skopska crna gora).

Osigurati vezu između Druge operativne zone i Prve makedonske operativne zone (Tetovo).

(*Zbornik NOR*, tom II, knj. 10, dok. br. 138)

Tito - Svetozaru Vukmanoviću-Tempu

9. oktobar 1943.

Vaši zadaci u Makedoniji jesu: da stvorite što čvršće veze sa Bugarskom i Grčkom, a naročito sa Bugarskom, da nas tamo događaji ne bi pretekli i neko drugi preuzeo inicijativu u svoje ruke, što ne bi bilo u interesu ni bugarskog naroda ni nas. O tome ćete podrobnije razgovarati sa drugovima koji dolaze.

Konačno, šaljemo uslove za radio-vezu, jer je potrebno da smo sa vama na taj način povezani u sadašnjoj situaciji, kada se događaji vanredno brzo razvijaju.

(*Zbornik NOR*, tom II, knj. 10, dok. br. 172)

Tito - Glavnom štabu NOV i PO Srbije

9. oktobar 1943.

Mi smo vam već poslali uputstva preko drugova komandanata za stvaranje jedinica regularne Narodnooslobodilačke vojske. Nadam se da su ovi drugovi već stigli kod vas. Preko njih smo poslali i radio-stanicu za vezu sa nama, tako da, jednom već, možemo biti u kontaktu i da mi možemo biti u toku događaja u Srbiji.

(*Zbornik NOR*, tom II, knj. 10, dok. br. 173)

Svetozar Vukmanović-Tempo - Štabu 2. korpusa NOVJ

30. oktobar 1943.

Nemamo šifru sa Titom. Dajte nam je. Telegram, od njega primljen, ne može se dešifrovati našom šifrom.

(*Zbornik NOR*, tom II, knj. 10, dok. br. 223)

Ekonomski odsek 1/5 - Delegaciji NKOJ u Bariju (Italija)

Pošto još nemam radio-stanicu, dobro bi bilo da mi uputiš jednu kompletну radio-stanicu, da bih mogao da se sporazumijem neposredno sa VŠ i sa tobom. Sporazumijevanje sa tobom nimalo nije manje važno nego sa VŠ.

(*Zbornik NOR*, Tom II, knj. 11, dok. br. 58)

Tito - Štabu 2. korpusa NOVJ

6. decembar 1943.

Od velike je važnosti da se dobro povežete sa našim snagama u jugoistočnoj Srbiji, kao i onamo-u Metohiji i Albaniji. Bilo bi od velike koristi da se u predeo Toplice dostavi jedna radio-stanica. Zato bi trebalo organizovati i uputiti jednu odabranu grupu koja bi se tamo probila... Mi sada sa Srbijom nemamo radio-veze, a ta veza bi bila od velike moralne i političke vrednosti. Nastojte da u svakom pogledu nešto učinite i dajte nam predlog po tome.

Još jednom vam napominjemo važnost veze i sadejstva sa albanskim jedinicama...

Naročito je potrebno da, na liniji Ustiprača - Goražde - Foča, održite i uspostavite čvrstu vezu sa delovima 3. korpusa...

Šaljem vam nekoliko radio-telegrafista. Nastojte da u sve vaše brigade uvedete radio-vezu. Tražite stanice od Engleza.

(*Zbornik NOR*, tom II, knj. 11, dok. br. 101)

Srelen Žujović-Crni - Titu

14. decembar 1943.

[Vaganj]

Stigao sam ovamo 8. o.m. popodne. Štab je bio u Štekerovcima. Pozvao sam ga u s. Vaganj, gde se i danas nalazimo. Oni nisu imali veze sa svojim jedinicama već su prepostavljali da se nalaze na određenim mestima, što je u stvarnosti bilo tačno samo za Grahovski sektor. Nisu bili od uticaja na dosta stvari iako su u to verovali... .

Preuzeo sam komandu, obavezujući ih na rad...

Moram ti, na žalost, javiti o događaju u Glamoču, zbog glupave panično telefonske vesti pomoćnika komande mesta Glamoč sa Korićine (gde je bio osmatrač sa telefonom i motociklom). U Glamoču je nastao haos i panika koje naši, ni svi vojni ni politički rukovodnici nisu mogli savladati.

(*Zbornik NOR*, tom II, knj. 11, dok. br. 130)

Edvard Kardelj-Bevc - CK KP Slovenije

25. decembar 1943.

9. Hrvati imaju radio-stanicu AVNOJ-a koja se ovde kod nas dobro čuje. Ako se čuje i kod vas, dogovorite se sa Hrvatima za emisije na slovenačkom jeziku. U tom slučaju, postavite tamo svog odgovornog čoveka, te mu, radio-telegrafske i po kuriru, šaljite materijal. Čini mi se da bi to bilo važno za Sloveniju.

10. Na svaki način uredite obaveštavanje RSJ [Radio-stanice »Slobodna Jugoslavija«], Nemojte dozvoljavati da u komunikaciji VŠ po nekoliko dana nema nikakvih vesti iz Slovenije...

11. Uredite s VOS-om da šalje vesti preko radio-stanice VŠ. To je ipak veoma važno.

(*Zbornik NOR*, tom II, knj. 11, dok. br. 160)

[20.maj 1943]

Tovarišen stanice /karavle/ št..... /stara številka..... /

Da se bo služba veze, ki jo vi vršite, pravilno uredila in delovala tako, kakor vsi želimo, je potrebno, da se takoj po prejemu toga pisma sliče sestanek vseh članov stanice in na njem predelajo vse točke, ki jih bomo navedli.

1. Kot uvod v sestanek naj se prečita in predebatiča članek »Vojaške naloge« od tov. Petra Kalana v S. številki »Dela«. V tem članku se kot ena najvažnejših vojaških nalog navajam čim hitrejša in čim boljša *utrditev služba veze*. Jasno je, da nobena vojska posebno pa ne naša, ki je neposredno povezana s poltičnim delom med narodom, ne more vršiti svojega poslanstva med narodom brez dobre zveze med narodom, ne more vršiti svojega poslanstva med narodom bez dobre zveze med posameznimi edinicami, posebno pa med vodstvom in edinicami. Dolžnost vsakega zavednega in politično zrelega člana stanice je, da z vsemi silami skrbi zato, da se bo služba veze vršila čim boljše, da pošta ne bo zastajala

na njegovi stanicu, temveč, da bo skrbel, da pošta takoj po prejemu ide dalje kakov v smeri proti naslovniku.

2. Vse stanice kakot tudi njihovo članstvo stoji baš radi tega pod direktnim poveljstvom Glavnega poveljstva slovenske narodno osvobodilne vojske in PO in prejema vse naredbe od njega, bodisi naravnost, bodisi preko PK za Primorsko ali pa kontrolorja linija. Vsako vmešavanje nižih komendnih edinic v vaše poslovanje je treba tovariško zavrniti, vendar pa jim po potrebi, v kolikor radi tega ne trpi sama služba veze, iti na roko.

3. Svaka stanica ima svojega komandira, ki odgovarja: a) za to, da se služba vrši v redu in točno,

b) da se vse poslovne knjige, ki jih mora vskaa stanica voditi v redu, poročila redno oddana,

c) stanica zbira vse potrebne podatke v svojem kraju in jih s poročili oddaja naprej,

d) da v stanici vlada red in snaga /skrbeti za to, da se po stanicah odpravijo uši, da sa odrede stanišča itd./.

4. Celotna linija je pod kontrolo za to postavljenega kontrolorja linije, ki je za vašo linijo..... Njegova dolžnost je: a) skrbeti za to, da se služba vrši brez prekinitev, da v slučaju prekinitve podvzame vse potrebne mere, d se zveza takoj upostavi,

b) da skrbi za to, da so stanice z vsem potrebnim, posebno obutvijo, obleko in v slučaju potrebe tudi z denarjem založene, c) da se ves prosti čas v stanci res izkorisča za čimboljšo voješko in politično izgradnjo članov stanice in da se posreduje medsebojne izkušnje.

5. Vsaka stanica mora voditi točen dnevnik pošte, za kar bo dobila potreban formular. Vsako službeno pismo mora takoj poprejemu z vsemi zahtevanimi podatki vnesti v dnevnik in po predaji zabeležiti v njem dan in uro oddaje ter dotičnega, komur je pošto predala. Dnevnik pošte se vsakih 14 dni zaključi in predaja s poručilom vred kontrolorju linije.

6. Vsako službeno pismi, v kolikor še nima, mora stanica opremiti na zadnji stani s kontrolnim listkom, v katerem se zabeleži pot in čas potovanje pisma.

7. V slučaju, daje zveza po običajni poti iz kakršnihkoli razlogov prekinjena, ne sme stanica pošto zadržavati, temveč jo takoj po rezervni poti poslati naslovniku, na kontrolnem listku in vdnevniku pa zabeležiti vzrok prekinitve. Poleg tega ima stanica dolžnost, da po lastni iniciativi skrbi za označbo nujno in navedbo vzroka javiti kontrolorju linije.

8. Vsakih 14 dni mora stanica poslati kontrolorju linije izčrpno poročilo, kateremu priloži tudi zaključeni dnevnik pošte. V poročilu mora navesti:

a) stanje stanice /zdravje, sposobnost za službo in druge pripombe za posamezne člane stanice, obutev, obleka itd./

ovira na poti stanice (patrole, zasede itd.).

c) nabbrane podatke vojaške prirode /kretanje so vražnika, važna izprememba v njegovih posadkah, njegove namere, denuncianti in izdajalci itd./

d) kritična opažanja o delu in stanju v sosadnih stanicah.

9) Da služba ne bo trpela radi nenadnega, potrebnega premika stanice, prav tako radi hitre pošte, ki jo je treba, predati poleg redne zveze mora vsaka stanica v primerni oddelenosti od svoje karavale, imeti stalno javko, ki je zasedena dnevno vsaj i uro, zjuraj ali zvečeri, kakor se vrši promet med stanicami. Javko morajo poznati brezpogojno obe sosednji stanicu.

10) V stanico nima nikdo dostopa, razven članov Glavnega poveljstva, Izvršenoga odbora OF, CK KPS, Pokrajinekega komiteta KBS, štab zone in oseb, ki imajo zato pisemno dovoljenje gornjih naslovov. Eventualne patrole, ki spremljajo te osobe, morajo ostati najmanj 1 /2 ure od karavle.

11) Vsaka stanica mora skrbeli za to, da takoj izgradi v bližnji okolici svoje karavle bunker za najmanj 4 ranjence. Bunker mora biti dobro prekrit in po možnosti v bližini vode. Bunker je treba že v naprej oskrbeti s suho hrano /maščobo, fižol, krompir, sploh živil, ki se drže/, za najmanj 7 dni. Tovariška dolžnost

vsch nas je, da se te sanitetne stanice takoj ih čim bolje urede. Po prejemu tega pisma je trebavss prosti čas porabiti za gradnjo.

12) Naslov za poročila, v kolikor se kontrolor ne nahaja v bližini je tov. Nada preko P VIII /za kontrolorja/.

S tovariškim pozoravom
Smrt fašizmu - svobodo narodu!

Pomočnik načelnika sektorja /voz
Glavnoga poveljstva

Na položaju, 20. 5. 1943.

Opomba: Opazili smo, da prihajajo pisma in paketi do naslovljencev odprti z manjkajočo vsebinou, zamazani itd. Radi tega se nareja vsem stanicam, da so odgovorne za vsak tak slučaj in da pri eventuelnem privzemju takih pošiljk radi izbegavanja lastne odgovornosti zahtevajo od prinosa, dajim potrdi daje pismo odprto, pošiljki manjka vsebina itd. Istodobno pa je stanica dolžna, da trgajoče se kuverte takoj nadomesti z novimi, na ta način, da pismo v stari kuverti da v novo in prepše naslov. Za vsak slučaj nerednega poslovanja bodo odgovarjali vsi člani stanice v prvi vrsti komandirji.

Na vprašanje, s kom imajo stanice poleg redne zveze držati zvezo, dajemo sledeče pojasnilo: stanica imajo dolžnost držati reno zvezo z najbližnjim Okrožnim odborom, v kolikor se ta nahaja v njenem okolišu, v nasprotnem slučaju z najbližnjim Rajonskim odborom svojega okoliša; poleg tega mora držati redno zvezo z vsako partizansko edinico, ki se pojavi v njenem okolišu. V ta namen se morajo kuririji stanice takoj, ko so izvedeli za edinico, javiti v njeni komandi ali štabu in se z nimi dogovoriti za redno zvezo vse do oðhoda edinice iz njenega terena.

(A-VII, k. 61. reg. br. 1-10)

Odsek Za Vezu
Diljskog područja
dne 28.V. 1943.
V broj službeno.

OBLASNOM OTSJEKU ZA V[OJNE] V[LASTI] U POZADINI PRI ŠTABU II. OPERATIVNE ZONE.

Izveštaj o deset-dnevnom radu svih Relejnih stanic i veza Diljskog područja.-

Dragi Drugovi:

Izveštavam Vas da na ovome Diljskom području imade 5. Relejnih stanic i u toku današnjega dana postavita je 1. nova stanica u selu Hrkanovci, sa 4. kurira koja će početi rad 28. V. 1943.

Kuriri vrše dužnost, redovnim putem bez ikakvih prekida noseći poštu i pakete i t.d.i povećali smo broj kurira uz svaku Relejnu stanicu kao specijalni kuriri za informativnu poštu koji će kuriri biti pod kontrolom komandira Relejnih stanic.

Sto se tiče veze i kao prenos pošte, naokolo Brod, Đakovo, Našive sa Papučko Krndijskim područjem veza kao i pošta potpuno funkcioniše, tamo za Frušku Goru kuriri su na putu već 10. dana i još do danas nema ih u ovaj Otsek da se jave zato mi ta veza kao i pošta slabo radi. Odmah ću da postavim još 2. kurira

za Frušku Goru koji će krstariti 2. vamo a 2. tamo da bi mogla veza kao i pošta brže da stiže.

Relejna stanica Pauče: Brojno stanje kurira 13, dva u rashodu - bolesni. Isti su naoružani sa 6. Mauzera i 3. Manlihera 11. bonbi 5. noževa 360. mauzerskih metaka, i 65. manliherskih.

Ista je primila i odpremila sledeću poštu: 1072. službenih i običnih pisama 94, hitna pisma, 58, paketa, 4, omota i 53620. Kuna, od 17. V. do 27. V. 1943. go.

Relejna stanica Podgorje: Brojno stanje kurira 8. isti su naoružani 1. mauzer, 1. manliher, 1. gaser, 2. bonbe, 80 metaka i 2. lovačke puške.

Ista je primila i odaslala sledeću poštu: Od 17. V. do 27. V. 1943. g. 244. običnih pisama, 60. hitnih pisama, i 82. službenih i 19. paketa.

Relejna stanica Braćevci: Brojno stanje kurira 7. još do danas nisu bili naoružani. Ista je bila primila i odposlala sledeću poštu od 17. do 27. V. 1943. g. 43.243. kom. službenih i običnih, 45. Hitnih, 8. Omota i 6. paketa.

Reljna stanica Borojevci: Brojno stanje kurira 6. Isti su naoružani sa 4. manlihera, 4. bonbe, 2. noža i 95. metaka. Ista je primila i odposlala sledeću poštu od 17. do 27. V. 1943. go. 16. hitnih pisama, 163. službenih kao i običnih pisama i 17. paketa.

Relejna stanica Budimici: Brojno stanje kurira 6. Isti su naoružani sa 4. mauzera, 1. pištolj, 4. bonbe, 2. noža i 145. metaka.

Ista je primila i odposlala sledeću poštu od 17. do 27. V. 1943. go. 108. službenih i običnih pisama, 6. hitnih, i 3. paketa.-

Od strane Komande Diljskog područja određen sam kao odgovoran za vezu na ovom području i posle toga bio sam upućen u Štab III. Operat. Zone odjel za Vezu na savjetovanje, koje još do danas nije obavljeno.

Pošto do danas nijesam kao takav dobio nikakove direktive u pogledu organiziranja veze na ovome području, molim da mi se to što prije pošalje kako bi zadana dužnost što propisnije mogao izvršiti.

**Uz drugarski pozdrav.
Smrt Fašizmu Sloboda Narodu!
Oficir za Vezu:**

Pomoćnik:

Komandant:

**S T A B
UNSKE OPERATIVNE GRUPE
NARODNOOSLOBODILAČKE VOJSKE I P.O.
HRVATSKE**

**58/1943.
Br.....
21. VII- 1943.**

Izvještaj o formiranju

ŠTABU I. KORPUSA

Četa za vezu dostavlja.

U vezi vašega dopisa od 8.VII-1943. broj 56. o formiranju službe veze po jedinicama ove Grupe učinjeno je slijedeće:

- 1) Formiranje čete za vezu po brigadama:
 - a) U I. brigadi formiranje je izvršeno sa 40 drugova, komandir čete, komesar, 2 vodnika i 2 delegata tj. ukupno 46 drugova, u toj četi za vezu.
 - b) U II. brigadi ima također 40 drugova, komandir, komesar, 2 vodnika i 2 delegata, tj. ukupno 46 i u toj četi za vezu,
 - c) Pri štabu ove Grupe osnovan je vod za vezu sa 20 drugova, 1 vodnik 1 delegat i 2 desetara, ukupno u formaciji 24 druga,
 - d) Kod baterije brdskih topova formirano je odelenje za vezu koje se sastoji od 5 drugova i jednog desetara.

Kod svake čete za vezu u brigadama nalazi se po jedan vod telefonista i po jedan vod signalista.

Napominje se, da kod formiranja četa po brigadama nije uzet određeni broj drugova s razloga, jer ova Grupa ne raspolaže sa dovoljno materijala za vezu, a i jer i same borbene jedinice po brigadama nisu popunjene, već se sada popunjavaju.

2) Oprema za vezu u ovoj Grupi je slijedeća:

- a) u I. brigadi: 3 telefona sa 2 km. poljskog kabla,
- b) u II. brigadi: 3 telefona sa 2 km. poljskog kabla,
- c) u vodu pri štabu grupe: jedna-petobrojna Talijanska centrala sa 3 telefona i 2 km. poljskog kabla,
- d) u odeljenju brdske baterije: 2 telefona sa 500 m. poljskog kabla. Signalnih sredstava za vezu ova Grupa nema.

Napominje se: da imamo još 2 pokvarena telefona koji bi se trebali popraviti ali ova Grupa nema takove radnje a niti na području Banije nema takove radiotrice, pa se moli naslov, da dade upute kako i gdje bi se ta popravka izvršila.

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU!

Oficir za vezu

V. D. Načelnika:

(A-VII. 423, red. br. 12-1)

**ŠTAB VI. DIVIZIJE
HRVATSKE
Broj 549
29. Vili 1943.**

**ŠTABU I. KORUPSA NOVH HRVATSKE
(ref. za vezu)**

Stanje jedinica za vezu ove divizije je sledeće:

Jedinice za vezu formirane su prema Uputu za formiranje i to na dva voda telefonista i jedan vod signalista. Popuna jedinica je isto izvršena, tako da su iste popunjene sa onolikim brojem kako je to predviđeno. Rad po jedinicama je po izrađenom planu i to održavanje časova kako stručnih, tako vojničkih i političkih: Stručna nastava izvodi se većinom praktično - posebno sa telefonskim vodovima, a posebno sa signalnim. Gradivo iz Priručnika »služba veze« prorađuje se sa svima zajednički. Sto se tiče stručnog znanja može se reći da jedinice za vezu raspolažu sa istim dobrom. Politički i vojnički rad je također dobar, to se vidi po tome što je četa za vezu I. Udarne brigade dala već nekoliko drugova za komandni kadar u operativne jedinice.

Jedinice sa komandnim kadrom su popunjene, tako da četa za vezu I. Brigade koja nije imala potpun broj komandnog kadra, popunjena je sa drugovima koji su se vratili sa kursa oficira za vezu. Zamjenik komandira čete za vezu III. Udarne brigade upućen je za komandira čete za vezu I. Brigade. Od raspoloživih sredstava za vezu sve jedinice može se reći najlošije stoje sa poljskim telefonskim kablom, a ne dostaje im još dosta i signalnih sredstava. Od sredstava za vezu u toku ovog mjeseca jedinice II. brigade zarobile su dva gerc-aparata, dva telefona jednu centralu, 500 metara kabla i jednu radio stanicu. Gerc-aparati i telefoni ostali su u četi, dok je ostali materijal uzeo Štab Kninskog sektora.

U toku ovog mjeseca završen je jedan telefonsko-signalni kurs, na kome su bila prisutna 32 druga. Isti je završen uspješno, tako da su dva druga osposob-

Ijeni za vodnike vodova za vezu, 10 drugova za desetare, a ostali mogu biti vođe telefonskih odeljenja. Sa istima se zajednički izvodila i telefonija i signalizacija, tako da su svi savladali oba gradiva sem petorice koji su zadržani još na ovome drugom kursu. Sledeci kurs koji se sada održava počeo je 12. ov. mj. i na istom se nalazi 25 drugova. Nastava se izvodi prema rasporedu rada, a gradivo se uzima iz priručnika izdatih od sekcijske za vezu GŠH.

Naša radio stanica »GODEVAC« koju sada imamo ne odgovara potrebama ove divizije, iz razloga stoje četvorovatna sa malim dometom. Dok je ista radila na udaljenosti od 10 km; jedva se čula i djelovale su na istu mnogo smetnje drugih stanic.

Tel. radiona pri štabu ove divizije vrši opravke telefonskih aparata, ali joj ne dostaje još alata, kako bi se mogli izraditi i opravljati druga sredstva, a ne samo telefoni. Za potrebe veze ove divizije naručeno je u TT. radionici da se za istu izradi potreban broj matalica, ploča za brzu borbenu signalizaciju i nabavicačažice. Za isti materijal poslataje pomenutoj radionici skica kako se navedena sredstva trebaju izraditi.

Veza u toku ovoga mjeseca održavala se telefonski, kuririma i relejima. Signalizacija se nije upotrebljavala.

Smrt fašizmu Sloboda narodu!

Za Politkomesara, T. Dimitrijević za ref. za vezu, Komandant, Đ. Jovanić
(A-VII, k. 420-A, reg. 6. 54-29)

ŠEF SEKCIJE ZA VEZU
GLAVNOG ŠTABA HRVATSKE
23. augusta 1943-

ŠTABU II KORPUSA NOV HRVATSKE

Po pitanju organizacije i uređenja teritorijalne veze oslobođenog teritorija Vašeg Korpusa do 7. o. mj. tj. do mog dolaska bilo je vrlo malo urađeno. Ono što je bilo urađeno trebalo je sve iznova reorganizirati i sasma otpočetka otpočeti rad, te u vezi zadatka koji sam dobio od G.S-a u pogledu organizacije i uređenja teritorijalne veze oslobođenog teritorija Vašeg korpusa od 7. o. mj. do današnjeg dana mojom organizacijom i rukovodstvom uz pomoć šefa poštanske telefonske sekcijske i samog Štaba Korpusa učijeno je sledeće:

- 1). Osnovana je poštansko-telefonska sekcija Štaba II Korpusa u sastavu tehničkog odsjeka.
- 2). Osnovane su sekcijske za vezu po svim Područjima.
- 3). Ja i šef poštansko-teletonske sekcijske obišli smo sva Područja osim Diljskog i davali potrebna i konkretna uputstva za rad sekcijske za vezu po Područjima.
- 4). Pristupilo se sređenju relejnih stanica tako, daje u nekim Područjima već održano savjetovanje sa komandirima relejnih stanica.
- 5). Sekcije za vezu po Područjima, relejne stanice i telefonske stanice, dobile su sva uputstva izdata od strane sekcijske za vezu G. Š-a u pogledu organizacije i rada sekcijske za vezu, relejnih stanica i telefonskih stanica.
- 6). Pristupilo se svestranom prikupljanju materijala za vezu tako da je već pronadeno po raznim skloništima oko 40 telefona raznih tipova, kabla, gole žice, izolatora i ostalog drugog materijala za vezu. Poljski telefoni, kabl, uručen je šefu sekcijske za vezu Korpusa.

7). Po svim područjima formiraju se čete za vezu i otpočeli rad oko podizanja novo planiranih telefonskih linija. Usljed radova koji se sada izvode oko žetve, čete nisu u potpunosti formirane (oko 30 drugova).

8). Pristupilo se prikupljanju telefonskog materijala (žice, izolatora i t. si.) za podizanje dalnjih telefonskih linija.

9). U formiranju je telefonska radionica, te je odgovorni drug iz radionice pregledao i popravio polovinu od pronadjenih telefona.

10). 21. o. mj. održana je konferencija sa šefovima sekcija po Područjima sa sledećim dnevnim redom:

a) Otvaranje konferencije.

b) Izvještaj drugova - šefova sekcije za vezu i u vezi s time diskusija.

c) Skupno razrađivanje uputa i naredaba za rad sekcija za vezu relejnih stanica i telefonskih stаница izdanih od strane sekcije za vezu G.Š-a i uz to diskusija.

d) Posebna uputstva šefa sekcije za vezu G.Š-a.

e) Zaključci i zadaci za budući rad.

f) Završetak konferencije.

Konferencijom sam rukovodio ja, a istoj su bili prisutni šef poštansko telefonske sekcije Korpusa i svi šefovi sekcija za vezu po Područjima, osim Diljskog Područja, koji uopće nije bio niti pozvat na konferenciju, radi velike udaljenosti i kratkog vremena ne bi mogao na vreme stići na konferenciju. Konferencija je trajala cito dan. Šefovi sekcija za vezu imali su se spremiti po sledećem referatu.

1. Stanje veze na teritoriji Područja, posebno za telefonske, a posebno za relejne veze.

2. Koliko ima relejnih stаница na teritoriji svog Područja, brojno stanje i naoružanje pojedinačno po stanicama i sa kime koja stanica održava vezu.

3. Šta je učinjeno po pitanju formiranja čete za vezu.

4. Koliko je koje Područje prikupilo telefonskog materijala.

5. Šta je učinjeno da se stanje na teritoriji Područja poboljša.

Na konferenciji je ustanovljeno sledeće:

a) Komande Područja nisu ozbiljno shvatile ulogu i zadatak sekcija za vezu, već smatraju daje to nešto sporedno, nevažno i da ta sekcija nije isto kao i ostale sekcije u Području. Same šefove sekcije za vezu kao lica sporednijih dužnosti, te u vezi s time i ne daju potrebnu pomoć sekciji za vezu.

b) Naredenja i upute koje su poznate od strane G.Š.H. i Štaba Korpusa smatraju se kao sporedne po važnosti, pa se prema tome po istima ni u jednom području niti polovično nije postupilo, a u Psunjskom Području i najslabije, gde komanda Područja nije ništa učinila na formiranju čete za vezu, najmanje je prikupljeno materijala za vezu, iako prema podacima na tom Području ima više nego što je to prikupljeno itd.

c) Ne obraća se dovoljno pažnje na ljudstvo relejnih stаница, tako daje to ljudstvo prepušteno samo sebi, pa nije ni čudo što se po relejnim stanicama dešavaju razne greške.

d) Ljudstvo na relejnim stanicama većinom vrlo slabo stoji sa odjećom i obućom.

e) Na relejnim stanicama ne vode se pravilno knjige i ne radi se pravilno prema izdatim uputama, izdatim od strane sekcije za vezu G.Š-a i kuriri ne vrše savjesno svoje dužnosti, tako da se dešava otvaranje paketa i uzimanje stvari iz paketa, gubljenje i lutanje pošte, zakašnjenje pošte i t. si.

1) Relejne stанице smještene su u iste prostorije skupa sa registraturama, a negdje čak i prolaznim kuhinjama u koje svakdnevno dolaze razna lica koja se zadržavaju u tim prostorijama čak i na prenoćištu i prema tome sasma je razumljivo da relejne stанице pod takvim okolnostima ne mogu pravilno obavljati svoje dužnosti. Relejne stанице nisu snabdjevene sa dovoljnim brojem pušaka a naročito one koje se nalaze na poluoslobodenom teritoriju i koje održavaju vezu sa susjednim relejnim stanicama preko neoslobodenog teritorija gdje sam jedan kurir ne može da ide već patrola od najmanje 3 kurira radi što bolje sigurnosti prenošenja pošte.

g) U Papučko-Krndijskom Području nalazi se centrala u Intendanturi Područja, što je u osnovi nepravilno radi pravilnog vršenja službe na telefonskoj centrali.

h) Nije se pravilno pristupilo i svestrano organiziralo rad pri podizanju novoplaniranih telefonskih linija.

i) Sami šefovi sekcija za vezu nisu dovoljno uložili truda u svojoj dužnosti.

Konferencija je završila sa sledećim zaključkom i zadacima za budući rad i to:

- 1) Popraviti stanje na relejnim stanicama.
- 2) Formirati u potpunosti čete za vezu.
- 3) Što prije podići telefonske linije koje su u planu.
- 4) Obilaziti što češće relejne i telefonske stанице i kontrolirati njihov rad i davati im konkretna uputstva.

5) Prikupljati telefonski materijal za gradnju budućih linija.
6) Što prije stići vrijeme koje nas je preteklo i ići uporedo sa vremenom.
Ovo je šefovima sekcija za vezu tačno objašnjeno i konkretno prema njihovim zadacima izdata su i uputstva, a osim toga upućen je i poseban dopis svim komandama Područja u vezi prednjih primjedaba na konferenciji te da se iste za najkraće vrijeme otklone.

11. Poduzete su mјere radi učvršćivanja veze sa Banjom, Sremom, Moslavinom i Kalnikom, gdje će od sada poštu prenositi preko neoslobodenog teritorija najmanje 3 kurira skupa radi bolje sigurnosti, dok je ranije ta pošta išla preko NOO-a tj. od jednog Odbora do drugog.

Po svemu gore navedenom, stanje se u znatnoj mjeri popravlja, što se i osjeća, jer u zadnje vrijeme skoro da i nema pritužaba u pogledu slabog rada na relejnim stanicama, dok je ranije to bio česti slučaj, a ovo se može zaključiti i iz samog toga, što je u roku od 10 dana samo na relejnoj stanicici Zvečevo zavedeno i otpremljeno 900 si. pisama, 169 paketa, 164 omota, a preko rel. stanica Diljskog područja prešlo je i otpremljeno 297 hitnih pisama, 1306 si. pisama, 2108 privatnih pisama, omota 158, novca 83.290 Kn.

Služba na telefonskim stanicama dobro se i normalno odvija, jedini je nedostatak kod telefonske centrale Požeškog Područja, što je centrala sastvljena od dvije poljske peto-brojčane telefonske centrale, a trebala bi biti jedna centrala od 15-20 brojeva i to stalna poštanska centrala radi čega se desi neki put da odmah pojedini brojevi ne mogu dobiti traženu vezu, koja će se u najskorije vrijeme zamijeniti odgovarajućom centralom.

ŠTAB I KORPUSA
Narodnooslobodilačke Vojske
Hrvatske
OBr. 165/43
25 septembar 1943

Dodatak operativnoj zapovjeti OBr.
165/43 od 25-IX-1943

ZAPOVJEST ZA VEZU

Sekcija Ogulin-Karlovac-Samobor 1 : 100 000

VII DIVIZIJA: Uspostaviće radiotelegrafsku vezu sa I Korpusom i održavati svakog neparnog sata. Pozivni znak i talasna dužina isti kao i do sada. Depeše moraju biti šifrovane po radiošifri broj 5. Rezervni talas I Korpusa je 60 metara. Osim toga održavati vezu kuririma na motorbiciklima, najprije preko Perjasice komunikacijom Prinišće-Plaški-Josipdol do haubičke baterije, a kad bude pro-

čišćeno oko G. Dubrave, Oštarija i sama mesta onda uspostaviti kurirsku-motorbiciklističku reljenu stanicu u Tounju.

VIII DIVIZIJA: U prvoj fazi borbe dovesti telefonsku liniju na centralu Haubičke baterije gdje će i Štab Korpusa dovesti svoju telefonsku liniju. Na ovu centralu VIII divizija postaviće dobrog telefonistu. Na taj način održavati telefonsku vezu sa Štabom I Korpusa, Haubičkom baterijom i Štabom I brigade XIII divizije koja će biti spojena na centralu I Korpusa. Svoju radiostanicu dodeliti brigadama koje se ne mogu povezati telefonski, a koje će svoje izvještaje slati Diviziji preko radiostanice Korpusa. Vrijeme rada radiostanice je svaka dva sata tj. poslije svakog neparnog sata u 30-oj minutu. Pozivni znaci isti, talasne dužine iste. Rezervne talasne dužine: VIII divizije 60 m, i Korpusa 60 m. Depeše sve šifrovati po radiošiffrantu broj 4.

Pozivni brojevi na telefonu: Štab Korpusa broj 4, Štab VIII divizije broj 9. Haubička baterija broj 3, Štab i Brigada XIII divizije broj 12. Telefonske depeše slati šifrovano, polušifrovano i otvoreno.

Štab VIII divizije spojiće se telefonski preko Haubičke baterije sa merzrom.

VIII divizija u drugoj fazi borbe održavaće vezu sa Štabom I Korpusa preko radiostanice na isti način i u isto vrijeme i kuririma na motorbiciklma.

ŠTAB I BRIGADE XIII DIVIZIJE: Spojiće se telefonski sa Štabom I Korpusa na taj način što će dovesti svoju telefonsku liniju do K. 560 (Ogoretar) gdje će se sastati i spojiti na liniju koju će dovesti do toga mesta Vod za vezu I Korpusa. Telefonsku vezu sa Štabom VIII divizije od koje će primati naredenje tražiće preko centrale Korpusa a zatim preko centrale Haubičke baterije. Telefonske depeše slati prema važnosti šifrovano ili otvoreno. U tu svrhu prilaže se ovoj zapovjeti telefonska šifra broj 6.

KORDUNAŠKI ODRED. Uspostviće kurirsku vezu sa Štabom XIII proleter-ske brigade, sa Štabom VII divizije, a izvještavaće također Štab Korpusa (u pozadinski dio telefonski broj 6).

XIII PROLETERSKA UDARNA BRIGADA. Uspostaviće kurirsku vezu sa Kordunaškim odredom a po mogućnosti i sa Štabom VII divizije.

NAPOMENA: Za slučaj da radioveza ne bi bila potrebna tako često to će se odgovarajućim kraticama odložiti na određeno vrijeme.

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU

Po naredenju Štaba:
Referent za vezu,
M. P. B. Bogdanović

(A-VII, k. 420-A. reg. br. 41-29)

PARTIZANSKI ODRED
H r v a t s k e
A. br. 267/43
13 oktobra 1943.

FORMIRANJE TELEFONSKIH ČETA KORPUSA I DIVIZIJA

Posjedovanjem veće količine telefonskog materijala tokom poslednjih operacija ispoljilo je nedovoljnost.

U taktičkom pogledu jasno se ispoljila neopravданost principa uspostavljanja veze od naprijed u nazad te istakla oprvdanost principa veze od nazad u na-

prijed. Međutim u praksi moramo se služiti kombinacijom ovih dvaju principa tj. načelno sa potpomaganjem od naprijed u nazad.

Ovaj princip nalaže da niži referenti za vezu pri izradi planova veze vode računa o količini matrijala kojom raspolaže sam i njegove podređene jedinice, te rukovodeći se principom obezbeđenja dobre veze na glavnom pravcu napada nareduje, vodeći računa o štednji materijala, postavljanje istaknutih centara veze i određuje koje od jedinica će vršiti i dokle pripomoćno uspostavljanje veze od naprijed u nazad.

Praktično znači, da Štab Korpusa je obavezan uspostavljati veze sa svojim potčinjenim jedinicama, odnosno Divizije sa svojim i brigade na svojim koristeći se pri tome djelom njihovoga materijala, ali ipak vodeći računa i o njihovim unutarnjim potrebama.

Dosadašnjom formacijom jedinica za vezu bilo je predviđeno da Korpsi i Divizije imaju samo po 1 vod telefonista (ovo je bilo zbog pomanjkanja materijala). Međutim sada posjedovanje veće količine telefonskog materijala i usvajanjem načela veza od nazad u naprijed uz pripomoć od naprijed u nazad pokazuje se potreba Korpusnih i Divizijskih telefonskih četa za vezu, i zato

N A R E Đ U J E M O

- 1) da svaki korpus formira četu telefonista za vezu od 40-60 telefonista, podijeljene u tri voda,
- 2) da svaka divizija formira četu za vezu od 40-60 telefonista podijeljene u tri voda,
- 3) da se pri izradi planova veze rukovidi načelom uspostavljanja veze od nazad u naprijed uz pripomoć od naprijed u nazad.
- 4) ovo sprovesti što hitnije u djelo i izvestiti ovaj Štab direktno.

Smrt Fašizmu - Sloboda Narodu!

Politički komesar:
Vladimir Bakarić v.r.

Komandant:
generalmajor,
Gošnjak Ivan v.r.

Daje otpovjednik vjeran originalu potvrđuje.

Načelnik Štaba
pukovnik
Terzić

Dostvljeno:
I. korpusu NOVH
II. korpusu NOVH
XIII. Diviziji NOVH
Sekciji za vezu NOVH

ŠTAB VI. KORPUSA
NARODNO OSLOBODILAČKE VOJSKE
I PARTIZANKIH ODREDA
JUGOSLAVIJE
br. 253
DANA I XI. 1943

ŠTABU XII. DIVIZIJE
ŠTABU XXVIII. DIVIZIJE

Dostavljamo prednje na znanje i tačan postupak

Smrt Fašizmu - Sloboda Narodu!

Politkomesar:

Komandant:

(A-VII, k. 104-B, reg. br. 23-1)

SADRŽAJ

	Strana
<i>Nikola Ljubičić: Josip Broz Tito tvorac sistema rukovodenja i komandovanja u narodnooslobodilačkom ratu</i>	5
<i>Ljubodrag Đurić: Telefonski razgovor sa ustaškim bojnikom</i>	16
<i>Dušan Mugoša: Tito nas vraća u Albaniju</i>	23
<i>Vladimier Smimov-Voloda: Most za ranjenike</i>	30
<i>Svetozar Vukmanović Tempo: Odlazak u Makedoniju</i>	43
<i>Esad Čengić: Ponovo na Partijskom zadatku u Sarajevu</i>	53
<i>Košta Jotić Kojo: Pobjede na frontu u pozadini</i>	70
<i>Joco Marjanović: Veze u 12. Krajiškoj brigadi.....</i>	77
<i>Muharem Muhefendić: Veze na Prozorskom području u vreme bitke za ranjenike</i>	78
<i>Vlado Šegrt: Veze na području Hercegovine</i>	93
<i>Luka Knežević: Veza između Opštinskog Komiteta za Ulcinj i rukovodstva NOP za Crnu Goru</i>	94
<i>Jagoš Sćekić: Uspostavljanje veza po Bihoru.....</i>	96
<i>Blagoje Vučetić: Kuriri Sandžačke ilegale.....</i>	98
<i>dr Timer Drndić: U gradu je bilo teško opstati</i>	104
<i>Ivan Krajačić Stevo: Ilegalni rad u Zagrebu od 1941. do avgusta 1943.....</i>	106
<i>Milan Vraneš: Lični kontakt najsigurnija veza.....</i>	114
<i>Spahija Nijazi: Rukovodenje i veze na Kosovu u 1943</i>	115
<i>Miladin Radulović-Krcun: Veze MK KPJ za Kosovsku Mitrovicu Kopaoničko-Ibarsko Moravičkog i Ibarskog Partizanskog odreda.....</i>	119
<i>Ljupčo Arsov: Organizovanje i funkcionisanje veza u Makedoniji u toku NOB ..</i>	124
<i>Bedri Bakija: Doprinos sela Studeničana NOB</i>	127
<i>Dragutin Đorđević: Od Šare do glavnog štaba Albanije</i>	129
<i>Lazo Hadži-Popovsku Formiranje druge operativne zone i razvoj NOB u Bitolju i okolini 1943.....</i>	132
<i>Petar s. Brajović: Ratno, krvlju potvrđeno drugovanje sa Slovencima</i>	139
<i>Tone Fajfar: Dolomiti 1942/43. godine.....</i>	152
<i>Dobrivoje Arandelović: Punktovi i veze preko Leskovca od 1941. do 1944.....</i>	165
<i>Slobodan Bosiljić: Veze Partije i SKOJ-a u Boru i Zaječaru (1943.-1944.)</i>	173
<i>Milojko Đorđević-Krsta: Kuriri Timočke krajine.....</i>	175
<i>Velimir Kostić: Tehnika KPJ sredstvo informisanja i veze</i>	178
<i>Paško Romac: Moje videnje veza u toku NOB.....</i>	185
<i>Sretenije Zorkić: Veze Srema i Beograda preko Belegiša 1943. godine.....</i>	188

NERETVA I SUTJESKA

	Strana	}
<i>Metod Antunac:</i> Prvi susreti sa Vrhovnim komandantom	199	
<i>Andelko Gančević:</i> Bio sam radiotelegrafista Vrhovnog štaba.....	222	
<i>Vinko Hrabar:</i> Radio-veza Prve proleterske brigade.....	226	
<i>Nikola Stipšić:</i> Kroz pakao IV i V ofanzive u Prvoj Proleterskoj	227	
<i>Dragutin Sikić:</i> Radio-telegrafista 7. divizije u bici na Neretvi i Sutjesci.....	232	
<i>Milan Nevajda:</i> Referent za vezu 7. divizije u bici na Sutjesci.....	236	

O VEZI UOPŠTE

<i>Mile Droca:</i> Opravka telefonske linije Vrhovnog komandanta	239	
<i>Dušan Droca:</i> Zadržali su me u Vrhovnom štabu.....	240	
<i>Dragoslav Jakovljević Dragče:</i> Kurir u štabu 2. proleterske brigade	242	f
<i>King H. W. Hilary:</i> Sećanje na rad Britanske misije pri Vrhovnom štabu NOVJ .	243	
<i>Sveti Kovačević:</i> Kurir Moše Pijade.....	248	
<i>Milan Pavlinović:</i> Na telefonskoj vezi Vrhovnog štaba u Glamoču	250	

HUMORESKA

<i>Stevan Petrović:</i> Mocartova azbuka	251	
<i>Pupić Nebojša:</i> Postao sam radiotelegrafista	253	
<i>Ante Runjić:</i> Prvo oglašavanje »Nove Jugoslavije«	257	
<i>Strahinja Mirković:</i> Vezista u Vrhovnom štabu.....	258	
<i>Nikola Vidan:</i> Amaterska ali dobra.....	261	
<i>Milan Zarač:</i> Kurs mehaničara veze pri Vrhovnom štabu	263	
<i>Savo Babić:</i> Od kurira za linijaša	265	
<i>Dušan Brstina:</i> Kako smo punili i čuvali akumulatore	267	
<i>Muhamed Buljko:</i> Južni kanal-neotkrivena veza Mostara sa Mostarskom kotlinom	269	
<i>Dorđe Čiča:</i> Relejne stanice u Podgrmeču	271	
<i>Viktorija Glavaš:</i> Veza narodnooslobodilačkog pokreta u Banja Luci.....	272	
<i>Semsudin Jamaković:</i> Ilegalne radio veze iz Banja Luke	276	
<i>Jovan Jovićić:</i> Kurirska veza između Vrhovnog štaba i istočne Bosne i Vojvodine	278	
<i>Vlado Kecman:</i> Telefon je spasao civile.....	285	
<i>Ilija Materić:</i> Prekinuta veza.....	286	
<i>Jeremija Ješo Perić:</i> Prva radio-veza između Šekovića i Trnave	288	
<i>Piskavica Refik:</i> Na dužnosti kurira	289	
<i>Nikola Popović:</i> Relejne kurirske veze u Podgorici	293	
<i>Dragoljub Radulj:</i> Kurirske veze u Prvoj Krajiškoj proleterskoj brigadi	297	
<i>Tode Rajković:</i> Kurirski susreti.....	298	
<i>Nada Samardžić-Nuhefendić:</i> Žene i omladina siguran oslonac u vezama.....	306	
<i>Meho Sarajlija:</i> Hodža organizuje veze za narodnooslobodilački pokret	311	
<i>Savić Deso, Savić Boko, Konstantinović Milivoje:</i> Dio južnog Mostarskog kanala na području sela Bećevica.....	312	
<i>Savo Simić:</i> Stalne veze preko kuće u Popovom Dolu	313	

	Strana
<i>Ilija Slavnić</i> : Prenošenje poruka i direktiva na teritoriji srednje Bosne	314
<i>Marko Sopić</i> : Čovjek u sistemu veze u NOR i Revoluciji	324
<i>Salom Suica</i> : Nekoliko fragmenata o vezi i vezistima u istočnoj Bosni	331
<i>Žarko Žderić</i> : Razvojni put jednog veziste.....	336
<i>Petar Aladin</i> : Veze na teritoriji Crne Gore do povratka partizanskih jedinica iz Bosne.....	341
<i>Blaž Crnica</i> : Kurir u 3. udarnoj diviziji	352
<i>Duro Čagorović</i> : Telefonske veze u jednom delu Crne Gore.....	355
<i>Blažo Krivokapić</i> : Kurirov ratni put.....	356
<i>Bozo Radošević</i> : Veze u haubičkom divizionu Vrhovnog štaba	358
<i>Lakić Šćepanović</i> : Kurir iz kolašinskih polja	361
<i>Gojko Vujanić</i> : Naučio sam morze-kod	362
<i>Dragutin Basic</i> : Sećanje na veze u 1943. godini.....	368
<i>Milan Basic</i> : U borbi smo stasali u veziste.....	370
<i>Bude Bogdanović</i> : Veze u glavnom štabu Hrvatske 1943. godine.....	373
<i>Ivan Cotman</i> : Ilegalni rad na aerodromu Borongaj.....	377
<i>Cećur Andrò</i> : Kurs za radio-telegrafiste pri štabu 8. korpusa u Livnu 1943.....	380
<i>Dragee Fućko</i> : Prva radio-stanica u Žumberku	384
<i>luke Giljević-Karigić</i> : Kurir OK za Biokovsko-Neretvanski okrug	386
<i>Ljubomir Gvozdić Ljuban</i> : Veze 15. brigade 8. Divizije u borbama za oslobođenje sela Gajine i Hrastovice	394
<i>Draga Ivezović</i> : Šifrant u glavnom štabu Hrvatske	397
<i>Duro Jekić</i> : Obuka vezista 7. udarne Banjiskske divizije	398
<i>Bogdan Knjajić</i> : Razvoj i organizacija veze u Sloveniji	402
<i>Letica Ervin</i> : Izrada radio-stanice u Podgori	408
<i>Danilo Livada</i> : Od Žumberka, preko Kalnika do Slavonije i Moslavine.....	409
<i>Stanko Lončarević</i> : Kurirskim stazama od Banije do Zelengore	416
<i>Frane Mateljan</i> : Kuriri su izvršavali različite zadatke	420
<i>Milovan Novaković</i> : Partizanska pošta u Slavoniji	422
<i>Slavko Petreković, Ivica Mučnjak</i> : Otpremanje ljudi i raznog materijala na slobodnu teritoriju	423
<i>Anka Sekulić</i> : Radiotelegrafistkinja 3. Moslavačke brigade	433
<i>Savo Sovilić</i> : Vezisti prožeti takmičarskim duhom	435
<i>Vice Sržić Gabro</i> : Veze u Biokovsko-Neretvanskom području	436
<i>Svetozar Sarlija</i> : Radio-telegrafski kurs pri glavnom štabu Hrvatske	440
<i>Vinko Šporčić</i> : Lekovi su stigli.....	441
<i>Vladislav Supak</i> : Veza u 1. brigadi 6. divizije.....	442
<i>Nikola Trbojević</i> : Kuriri na relejnim stanicama	445
<i>Bogdan Trgovčević</i> : Veze tehničkim sredstvima u toku NOB u Slavoniji	446
<i>Krešimir Turčinov</i> : Potapanje krstarice »Dalmacija«	455
<i>Milan Ugrenović</i> : Slučajni kurir.....	455
<i>Živko Vukmanović</i> : Prve veze tehničkim sredstvima u 6. ličkoj diviziji	457
<i>Milan Vukšić</i> : Prve radio-veze NOV u Hrvatskoj	461
<i>Franjo Zdelar</i> : Kurirske veze u Šandrovcu i okolini	466
<i>Dževdet Resulbegović</i> : Poziv sa Prokletija	466

	Strana
<i>Ljutvi Kusù Put Dobrivoja Radosavljevića za Albaniju</i>	471
<i>Lazo Ginoski-Naste: Veze i rukovođenje NOB Makedonije</i>	476
<i>Serafim Jovanović: Partijske veze između Skoplja i južne Srbije</i>	478
<i>Eftim Ristovskv Josif Josifovski - Sveštar.....</i>	482
<i>Ciril Debeljak: Kurirska reljena stanica TV—11</i>	484
<i>Vladimir Klavas Klis: Od Radio-telegrafskog kursa do radio-veze sa Vrhovnim štabom.....</i>	487
<i>loie Papič: Sa poštom iz glavnog štaba Slovenije u ZAVNOH</i>	492
<i>Alojz Pavlič: Veze u Notranjskom odredu</i>	497
<i>Martin Prešem: Veza sa Koruškim partizanima</i>	498
<i>Janez Žnidaršič: Veze između glavnog štaba Slovenije i Primorja</i>	500
<i>»Kliče glavni štab« (knjiga): Veze u Slovenskih jedinicama NOV i POJ.....</i>	506
<i>Arsić Vladimir-Janko: Bio sam kurir i vodič Tempu</i>	517
<i>Milan Družić: Od Njujorka do Sremskog fronta.....</i>	518
<i>Radivoje Golubović: Saradnika NOP-a bilo je na svakom mestu</i>	520
<i>Dragoslav Jakovljević Dragée: Kurirske šale.....</i>	522
<i>Ljubomir Ljubinović Pavle: Sporazumevanje signalima</i>	524
<i>Savka Marinković: Omladinka u vezama Crne Trave</i>	525
<i>Vladimir Miljković Pera: Kurir sa Jastrepca.....</i>	527
<i>Strahinja Popović: Obaveštenje grupi iz Negotina da krene u odred</i>	528
<i>Miko Savić: Kurirske veze preko »Punktova« u pozadinu.....</i>	530
<i>Milorad Veljković: Od kurira do člana Okružnog komiteta</i>	533
<i>Milenko Bojić: Punkt i baza u Popincima.....</i>	536
<i>Borivoje Lavšević: Razvoj veze u 1. Vojvođanskoj brigadi (18. proleterska)</i>	537
<i>Duro Livada: Kurir Komiteta partije za Srez Zemun</i>	542
<i>Dušan Mileusnić: Organizacija i razvoj radio i telefonsko-linijskih veza u ratnim jedinicama i političkim telima Vojvodine</i>	545
<i>Mirko Vožnjak: Kako se stvarala i razvijala veza NOV i POJ u Vojvodini</i>	548
<i>DOKUMENTA VEZE</i>	551

E H N I Č K I U R E D N I K

Nikola Savić

E Z I Č K I R E D A K T O R

A io drag Ignjatović, profesor

K O R E K T O R

Milica Delibašić

KORICE, OMOT

Miroslav Vajić, Vaja

MENTA I DEPEŠE PRIPREMIO

Milovan Dželebdjić

Štampa: VOJNA ŠTAMPARIJA - SPLIT